


VE
RI
TAS

GÖTEBORGS HÖGSKOLAS

ÅRSSKRIFT



BAND I. 1895.

UTGIFVEN PÅ BEKOSTNAD AF HÖGSKOLANS
GUSTAF-ADOLFSFOND

GÖTEBORG
WETTERGREN & KERBER.

GÖTEBORGS HÖGSKOLA

ÅRSSKRIFT

BAND I.



1895.

UTGIFVEN PÅ BEKOSTNAD AF HÖGSKOLANS
GUSTAF-ADOLFSFOND

GÖTEBORG
WETTERGREN & KERBER.

INNEHÅLL:

STUDIER
I
STÅNDSRIKSDAGENS SENARE
HISTORIA

PRESTESTÅNDETS SAMMANSÄTTNING
OCH FORMERNA FÖR DESS RIKSDAGSMANNAVAL

AF

LUDVIG STAVENOW



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895
Printed in Sweden

Den gamla ståndsriksdagens historia är ingalunda så bearbetad, att icke stora områden ännu utgöra så att säga en nästan obruten mark. Särskildt är detta fallet med den period, då riksdagen dock framträder såsom det politiska lifvets främsta organ, frihetstiden. Den utveckling, som riksdagens organisation då vann, blef en beståndande vinst, i det att den i hufvudsak bestämt ståndsriksdagens sammansättning under hela dess följande tillvaro. Sättet för denna utveckling har emellertid i viss mån undandolt dess faktiska förlopp och försvårar en undersökning däraf. Den försiggår i väsentlig mån genom en rikt utbildad och skiftande praxis, sammanhållen genom en del allmänna lagbestämmelser, hvilkas betydelse dock först framstår i sin rätta belysning såsom försök att i någon mån regelbinda en fritt skeende begrepps- och formutveckling. Afsigten med denna undersökning har varit att påpeka denna utveckling af den äldre svenska representativa rätten och att söka finna dess grunddrag. Materialets splittring och delvis oerhörda rikedom, delvis stora bristfällighet har emellertid tvingat att inskränka undersökningen till det främsta af de valda stånden, preståndet, och härvid har fullständighet ingalunda uppnåtts eller åsyftats, ty därtill skulle fordras mer

omfattande förberedande undersökningar i alla de särskilda stiftsarkiven och dessa forskningars genomarbetande i särskilda monografier. Då principerna för utvecklingen och källorna till en kunskap därom öfverhufvud äro likartade för alla de ofrälse stånden, torde en undersökning i detalj af ett visst stånds valformer i icke obetydlig mån befordra insigten om utvecklingen äfven inom de andra, och författaren har därföre funnit lämpligt att beteckna denna undersökning såsom studier i ståndsriksdagens senare historia.

En hufvudkälla för undersökningen utgöres af prestståndets protokoll med bilagor i riksarkivet samt ståndets riksdagsskrifvelser till stiftsstyrelserna, hvilka i regel torde från 1731 hafva utfärdats i tryck, churu de i denna form för den äldre tiden äro så ofullständigt bevarade och svåråtkomliga, att författaren nödgats uppsöka concepten till desamma bland prestståndets enskilda handlingar. Af icke mindre betydelse hafva de mer lokala källorna varit, domkapitlens och prestmötenas protokoll samt framför allt domkapitlens rundskrifvelser till stiftens presterskap. Dessa skrifvelser, hvilka i olika stift bära olika beteckningar: circulär, circulärbref, embetsbref, memorial m. m., citeras i afhandlingen under den gemensamma titeln circulär. I somliga stift började dessa skrifvelser ganska tidigt utgifvas af trycket, och Upsala universitetsbibliotek eger omfattande, churu långt ifrån fullständiga samlingar af tryckta domkapitelscirculär. I Linköpings stift begynner circulärens regelbundna tryckning redan 1729, i Upsala 1758, i Vesterås 1737, i Strängnäs 1748, i Skara omkring 1751, i öfriga stift först närmare århundradets slut. Till följd af de äldre tryckta circulärens sällsynthet och defekthet hafva de i några stift såsom Vexiö, Kalmar och Strängnäs i vårt århundrade blifvit samlade och utgifna ånyo vanligen i sammandrag. I Åbo stift utgafs en samling af äldre förut otryckta circulär 1824 af professor G. Hällström. Sedan skedde en fullständigare samling af alla äldre circulär, som kunde uppletas i de särskilda

pastorsarkiven och en första volym omfattande tiden 1564—1700 utgafs 1836 af ärkebiskop Jakob Tengström och V. G. Lagus. Denna samling är mycket belysande för den äldre tidens valförhållanden, innan ännu den representativa lagstiftningen begynt i mer omfattande grad. Äfven de i slutet af föregående århundrade begynnande stiftstidningarna hafva lemnat åtskilliga upplysningar. För att komplettera undersökningen af den lokala valrättens utbildning har författaren därjämte i Upsala domkapitels arkiv genomgått protokoll och registraturböcker i den mån det ansetts behöfligt. För öfriga stift har samma fullständighet ej kunnat uppnås, men dock den upplysning, som utöfver de tryckta cirkulärbrefven varit nödig, vunnits genom studium af den massa afskrifter af äldre konsistoriecirculär, extract af domkapitelsprotokoll, fullmakter och besvärskrifter jämte andra handlingar rörande stridiga riksdagsmannaval, ibland upprörande stiftets hela föregående valhistoria, hvilka finnas bland preståndets mycket rika samlingar af enskilda handlingar i riksarkivet. För några afskrifter af äldre domkapitelscirculär ur stiftsarkiven i Kalmar, Vexiö, Skara och Vesterås hembär jag härmed min tacksägelse till docenten vid Upsala universitet, v. pastor Herman Lundström.

Författaren.

Den svenska riksdagen är till sin historiska uppkomst en form för samverkan mellan regeringsmakt och folk, sammanfattande de krafter, som funnos organiserade i det svenska samhället, för att binda dem till medverkan och ansvar för gemensamt fattade och beseglade beslut. Men den var en form bland många andra. Tanken af hela folkets indragande i det politiska lifvet såsom stöd för det nationela riksföreståndarskapet i dess kamp för Sveriges inre frihet och yttre själfständighet under unionstidens virrvarr samt för dess afkomling, Gustaf Vasas, Karl IX:s och Gustaf Adolfs nationella konungadöme i dess oaflåtliga sträfvan att häfda statens rätt, sökte sitt uttryck på mångahanda sätt. Den nyare tidens första sekel kände många olika slag af möten, centrala eller lokala, representativa eller primära för att bruka en senare tids begreppsbestämningar; de brukades om hvarandra och förete en rikedom af skiftande former och mellanformer, hvilka flyta nästan omärkligt öfver i hvarandra och af samtiden knappt kändes såsom olika arter. Bland dessa olika möten höjer sig så småningom den s. k. allmänna riksdagen såsom den lifskraftigaste till en dominerande betydelse och undantränger till slut alla andra arter af ständermöten. Denna utvecklingsprocess är väsentligen afslutad i 1600-talets senare hälft, och frihetstidens regeringsformer gifva endast ett uttryck i lag åt ett faktiskt bestående och i allmänna medvetandet redan rotadt förhållande, då de allenast omnämna riksens ständers allmänna möten såsom politiskt organ för det numer i privilegierade stånd fördelade svenska samhället.

Förhållandet mellan herredagsmännen och de väljande korporationer, som befullmäktigade och underhöllo dem, blef dock icke klart bestämdt förr, än principalatsstriderna på 1740-talet fastslogo det moderna representantbegreppet såsom den juridiska formuleringen af de allsmäktige riksens ständers seger öfver sina revolterande principaler.

Riksdagens inre organisation hade före frihetstiden icke nått någon synnerligen rik utveckling. Indelningen i fyra stånd stod fast från 1500-talets slut, men ståndens sammansättning var icke närmare bestämd och berodde af konungens kallelsebref, som endast angåfvo de allmännaste dragen. Riddarhusordningen 1626 ordnade visserligen i hufvudsak det främsta ståndets, ridderskapets och adelns, uppträdande vid riksdag, och 1634 års regeringsform sökte att fixera den häfd, som utvecklat sig i fråga om, hvilka personer af regeringen lämpligen borde kallas till allmän riksdag. Men då dessa förordningar endast voro tillkomna i administrativt syfte såsom stadgar, genom hvilka regeringen afsåg att reglera sin egen och sina organs verksamhet på lämpligaste sätt, äro de ingalunda att betrakta såsom någon sorts konstitutionela lagar i modern mening och fattades icke häller såsom bindande i detalj. Kallelsebrefven äro fortfarande och ända in till frihetstiden den enda normen för riksdagens sammansättning, liksom de äfven ända till dess utgöra enda rättsgrunden för riksdagens hela tillvaro och verksamhet.

Det är däraf en följd, att ståndens sammansättning väsentligen skulle komma att bestämmas efter statens behof och från dess synpunkter. De allmänna föreskrifter, som innebäras i de kungliga kallelserna, äro äfven gifna med hänsyn till riksdagens mest framträdande uppgifter, nämligen dels dess representativa befogenhet eller dess makt att utöfva den beslutanderätt, som urgammal lag och det allmänna föreställningssättet gaf det svenska folket vid nya skatters bestämmande och lags stiftande eller ändring, dels dess ställning såsom ett af statsförvaltningens främsta organ, sammanfattningen af de krafter, som arbetade i dess tjänst, såsom rådgifvare vid förordningsmaktens utöfning och till förvaltningsarbetets yppersta kontroll.

Faktiskt blefvo emellertid riksdagskallelserna ingalunda den enda grunden för riksståndens bildande. Äfven i sättet att åtlyda och i detalj tillämpa dessa kallelser utbildade sig en viss, af regeringen tåld, ehuru ej gillad praxis, som blef en viktig faktor med i riksdagens verkliga sammansättning, och som var ett uttryck för den uppfattning, som inom de väljande ståndskorporationerna gjorde sig gällande beträffande riksdagsmannaskapet, och för de sociala maktförhållanden, hvarpå det offentliga lifvets organisation till viss grad hvilade. Ur föreningen af kallelsebrefvens allmänna normerande föreskrifter med en genom häfd utbildad metod att tillämpa desamma, af den offentliga synpunkten och den privata, framgick den äldre svenska riksdagens sammansättning och karaktär ända till dess, att den begynnande frihetstiden så godt som strök bort den ena af dessa faktorer och grundade en ny utvecklingsperiod för den gamla ståndsriksdagen, som i det väsentliga fortfor ända till dess undergång.

Denna undersökning har — såsom ofvan angifvits — begränsat sig till den utveckling af prestetåndets sammansättning, som tillhör denna senare period af ståndsriksdagens historia. Men då denna utveckling är förberedd redan under föregående period, väsentligen 1600-talet, anknyter sig helt naturligt en sådan undersökning till hvad som då var lag och praxis i detta hänseende. En skizzering af presteståndets vid riksdag bildande före 1700-talet har därföre att iakttaga å ena sidan hvad som de kungliga kallelsebrefven föreskrefvo och å den andra det sätt och de tendenser, hvari tillämpningen däraf framträder.

1634 års regeringsform (§ 45) stadgade, att till riksdag skulle förskrifvas och komma »*bisperne och superintendenterne i Sverige och Finland sampt med tvenne af hvart capitulo och därtill en präst af hvarie tvenne härad*». Riksdagskallelserna följde denna regel med den ringa förändring, att från och med 1639 alltid en prest kallades af hvarje härad i stället för hvarje tvenne. Tendensen i dessa föreskrifter framträder synnerligen tydligt. Stiftsstyrelserna eller domkapitlen voro under 1600-talet i själfva verket den kyrkliga förvaltningens hufvudorgan med stark myndighet inom de särskilda stiften och föga kon-

trollerade eller influerade af någon högre central kyrkomakt. Deras starka representerande vid riksdag var därföre ganska naturligt från synpunkten af statsförvaltningens behof, ty först därigenom vanns under 1600-talet den centralisering och sammanfattning af kyrkoadministrationens organ, som dock i hufvudsak vunnits för den verldsliga förvaltningen genom de centrala rikskollegiernas utbildning under 1600-talets tidigare hälft. De lägre prester åter, som under 1600-talet kallades till riksdag, företrädde tydligen icke den kyrkliga förvaltningen i egentlig mening. De kallades ej för stiftet, utan för häradet, den tidens förnämsta verldsliga kommun, och afsågo att representera det demokratiska elementet i den lutherska statskyrkan med dess stora betydelse för den verldsliga kommunalförvaltningen och dess inflytande på allmogen.

Redan från början låg det en viss motsats mellan de båda hufvudbeståndsdelar, af hvilka preståndet var sammansatt, både i socialt afseende och i den hänsyn till förvaltningens behof, af hvilken regeringens kallelse bestämdes. Denna motsats hade under slutet af 1500-talet framträdt i lågpresterskapets tendens att sammansluta sig med allmogen landskapsvis och skulle äfven för framtiden icke blifva utan betydelse. Men i 1600-talets Sverige var den aristokratiska tendensen och den självständiga kyrkoförvaltningens individualiseringsförmåga så stark, att ej blott de båda grupperna af presterliga ledamöter sammanslöto sig till ett slutet riksdagsstånd, som betraktade sig själf såsom den samlade statskyrkans främsta organ, utan äfven inom detta fördelade sig efter stiften med deras allt starkare utbildade skiljaktigheter i administrativt och till och med rituelt afseende, såsom målsmän för deras särskilda intressen. Inom hvarje sådan stiftsgrupp af representanter dominerade under det sjuttonde seklet det hierarkiska elementet temligen allsmäktigt.

Vid tillämpningen af kallelsebrefven sökte de väljande korporationerna framför allt att minska antalet af kallade ombud och därmed bördan af deras underhåll vid riksdag. Ju längre riksmötena blefvo, desto drygare blef äfven denna börda. Af konsistorierna kommo därföre jämte biskopen eller superintendenten vanligen blott en ledamot, och i stället för att af-

sända en prest för hvarje härad, förenade sig flera kontrakt om en fullmäktig. Regeringen måste finna sig i, att blott omkring en tredjedel eller en fjärdedel af det antal, som vederborde enligt kallelsebrefvens oförändrade ordalag, infann sig, särskildt från de aflägsnare stiften, för hvilka ombudens resekostnad blef mer betungande. För regeringen var det äfven hufvudsaken, att ett någorlunda tillräckligt antal ombud infann sig, försedda med de hemmavarandes fullmakt. Det heter i ett circulär af Åbo domkapitel till samtliga prostar 13 Jan. 1668, att enligt K. M:ts påbud väl en prestman af hvarje härad borde resa åstad, men som omkostnaderna därvid, särdeles där små härad äro, blefve för stora, *förmodar man K. M. vara nöjd, när så många prester från stiftet affärdas, som förr vanligt varit*, om hvilkas väljande, fullmakter, medhafvande gravamina och nödtorftiga uppehälle ven. clerus därföre anmodas att besörja.[1] Denna uppfattning af kallelsernas efterlefvande torde varit den allmänna.

Valsättet var föga utbildadt. Konsistorium utsåg naturligtvis sina egna representanter. Äfven på valet af kontraktens fullmäktige hade det ett afgörande inflytande genom sin stora myndighet och auktoritet i öfrigt. Men detta faktiska inflytande, som endast är uttryck för det verkliga maktförhållandet inom stiftet, får icke undanskymma, att det dock alltid är kontraktens presterskap, som ger fullmakt och underhåll samt medsänder besvär. Valrätt eller snarare skyldighet att utse fullmäktig hvilade alltid hos presterna själfva, och teoretiskt åtminstone ansågos väl valen såsom fria, men då representationsrätten snarast fattades såsom en börda, var man icke synnerligen angelägen vare sig om att välja eller att väljas. Därföre hemställdes ofta besväret att utse herredagsmän till konsistorium, som fick underhandla med lämpliga personer och ofta vände sig till dem, som ändock hade något ärende i hufvudstaden att besörja. Utaf bevarade notiser framgår, att följande former användts, antagligen med tillfällig variation inom olika stift beträffande öfvervigten af det ena eller andra

[1] *Samling af Domkapitlets i Åbo Circulär-Bref ifran år 1564—1700*, utgifven af Jacob Tengström och V. G. Lagus, Åbo 1836.

valsättet: *Val på stiftsmöten af det samlade presterskapet*, hvilket torde förekommit, så ofta dylika möten varit samlade eller inom kort skulle sammanträda, då kallelsen kommit.[1] *Val af presterskapet inom de särskilda kontrakten*, hvilket synes hafva bestått i, att prostarne inhemtat kontraktisternas mening antingen vid någon sammankomst eller genom bud och insändt förslag på en eller flera till konsistorium, som därefter varit oförhindradt att af de nämde utse de tjänligaste inom olika delar af stiftet till tillräckligt antal och ibland till och med gått alldeles utom förslagen, hvarefter fullmakter kringsändts till underskrift i kontrakten.[2] *Direkt utnämning af konsistorium* till följd af tidens korthet, af ärendets vigt eller för besparing af besvär. Konsistorium har därvid helt enkelt från kontrakten efterskrifvit fullmakter, stälda på en viss person, eller också på förhand infordrat fullmakter in blanco, för att af konsistorium efter förhandling med tjänliga personer ifyllas.[3] Någon egentlig opposition mot konsistorii ledande ställning synes ej hafva förekommit,

[1] T. ex. i Åbo stift 1672 »*Acta synodalia*» etc., tr. i ofvan cit. Samling af Åbo stifts circulär, i Linköpings stift 1659 o. 1672. *Beckman: Bidrag till svenska riksdagens historia 1650—1680*, s. 13.

[2] I Åbo stift uppmanar kons. kontraktspresterskapet »välja» eller »förena sig» om fullmäktig, t. ex. 1668, *circ.* 13 Jan., 1676 *circ.* 19 Juli och 1677, *circ.* 14 Dec. — I *Upsala domkapitels circ. och protokoll*, 21 Febr. 1710 heter det, att »contractisterna behagade ofördröjligen utse och utnämna någon, som de mena der til wara den tienligaste ... på det efter samtlige Hrr Contractisternes inhämtade förslag E. Ehrew. må kunna Domcapitlet ofördröjligen derom gifwa underrättelse och domcapitlet således af de nämde utwälja en, den af alla sedan kan befullmäktigas.» Prostarne inhemta kontraktisternas mening »med Klåckarepåsten genom natt och dag». — I Linköpings stift välja kontrakten, konsistorium godkänner, t. ex. 1676, *Beckman a. a.* 14. — I Vesterås 1655 o. 1672 val af kontrakten under konsistorii uppsigt, *därs.*, m. fl. ex.

[3] *Åbo stifts circulär* 22 Juli 1680, 18 Dec. 1688, *Upsala stifts circ.* 5 Sept., 8 Okt. 1659, 6 Sept. 1682, 1 Juli 1686, 15 Juni 1697. I *circ. och prot.* 11 Nov. 1713 heter det, att »cons. förmodar, thet presterskapet icke lärer misstycka, om cons. utnämner thesse Fullmäcktige, dels för tidsens korthet, dels för ärendets wichtighet skul, såsom ock för omkostnadens besparing, och at presterskapet will med det första verbis generalibus sig utlåta, om icke de wilja wara nöjde med de Fulmäcktige, som cons. utwäljer.» Konsistorium erkänner dock tydligt, att valrätten egentligen tillkommer presterna själfva.

men företeelserna i Upsala stift, där dock konsistorii ställning var mycket stark, visa, att medvetandet om pastorernas rätt lefde kvar. Då riksens ständers eget anseende växte, under det envåldskonungadömets sjönk, och långsamt en förändring i det allmänna åskådningssättet beträffande riksdagsmannaskapet försiggick till dess uppfattande såsom en rättighet i stället för en tung pligt, framträdde af sig själf fordran på emancipation af konsistoriernas öfvervägande inflytande eller åtminstone ett skarpare betonande af de fullmaktsgifvandes fria valrätt.

Underhållet af såväl kontraktsfullmäktige som stiftsstyrelsens representanter utgick af dem, som innehade pastorat. Då bidrag härtill ursprungligen torde hafva fattats såsom aflösning af egen skyldighet att infinna sig,[1] utgjordes afgiften helt naturligt lika af alla.[2] Men ju mer skyldigheten ansågs tillkomma själfva korporationen, kontraktet eller stiftet, antogo riksdagspenningarna karakteren af en skatt, som hvilade på pastoraten och borde utgöras i mån af deras godhet. I valcirculären börja förekomma, att konsistorium föreslår en viss allmän afgift, men med tillägg, att de som hafva mer i inkomst böra kontribuera något mer, andra mindre,[3] och till slut uppträda ordentliga längder för de särskilda pastoratens riksdagskontingent, bestämd vanligen efter mantalet.[4]

I slutet af 1600-talet framträda äfven de första försöken att indraga kapellanerna såsom medbetalande till riksdagsmännens underhåll. Deras ställning började då särskildt genom kyrkolagen antaga karaktären af ordinarie prestembeten, och utom underhåll af pastorn fingo de lönebidrag af församlingen

---

[1] Till 1600 års riksdag kallade hertig Carl alla prester i Finland som besitta gäll, hvarföre biskop och konsistorium befaller alla pastorer gifva sig i väg vid förlust af embetet. *Åbo circ.* 13 Nov. 1599.

[2] I Upsala stift 2 d. s. m. af hvarje pastorat 1659 och 1686, i Åbo 2, 3, 4. 6 d. s. m., vexlande för olika riksdagar.

[3] I *Åbo stifts acta synodalia* 1672 heter det »dhe, som besittia bättre Lägenheeter och åtniuta större intrader varda till förrige qvantum något tilläggiandes.» I *circ.* 22 Juli 1680 fastställes lika afgift, men tillägges »uti dhe små och mycket ringa pastorater pläga dhe contribuera lijtet mindre.»

[4] I Upsala stift medsändes 1710 specificationslista på hvad hvarje pastorat borde gifva. 1713 återgicks till det gamla sättet, att hvarje pastor gaf 2 d. s. m.

och bostället.[1] Man ansåg dem därföre böra bidraga i någon proportion till riksdagsskatten, då herredagsmännen förfäktade stiftets gemensamma angelägenheter.[2] Härmed sammanhänger naturligtvis, att de äfven kunde få medunderteckna fullmakterna och äfven undantagsvis, om de egde konsistoriets och stiftets förtroende, sändas till herredagen.[3] Men om någon egentlig valrätt kan ej vara tal, då öfverhufvud inga ordentliga val förekommo, utan dessa afgjordes genom ömsesidig öfverenskommelse, hvarvid naturligtvis kapellanerna spelade en allt för beroende och obetydlig rol. Till riksdag kunde äfven sändas lektorer, professorer, konsistorienotarier, någon gång fältprester eller skoladjunkter, men de förstnämda voro väl i regeln medlemmar af domkapitlen, och då dessutom det ofta ännu var svårt att finna någon, som ville resa till riksdagen, och vanligen den, som hade andra ärenden att uträtta i hufvudstaden, gärna antogs såsom ombud, behöfva dessa undantag ej betyda någon egentlig valrätt eller valbarhet för dessa kategorier af kyrkliga tjänstemän. Väsentligen synas prostar och kyrkoherdar hafva uppfattats såsom de egentligen valberättigade, emedan de ännu voro de enda självständiga presterliga embetsmännen.[4] Men noggranna eller skarpt utpräglade former förekomma ej denna tid.[5] Det tillhör först en senare period att draga finare gränser

[1] *Anjou: Svenska kyrkans historia ifrån Upsala möte 1593* etc. s. 487 o. f.

[2] Första gången kapellanerna åläggas kontribuera är i *Åbo stift* 1672: *acta synodalia* etc.: »D:ni Sacellani varda ock, hvar och een effter sine vilkor något till Herredagsmännens reesa hjelpandes». 1677 bestämmes kaplanernas bidrag till 1/3 af pastorernas och »coadjutores'» till 1/6, likaså 1680. — Det är dock endast från Åbo stift kapellanernas beskattning så tidigt omtalas; möjligen äfven i *Linköpings*, där det 1730 kallas för gammal praxis.

[3] För Åbo stift 1659 o. 1680. I Åbo stift torde kapellanernas självständigare ställning varit tidigare utbildad.

[4] I *Upsala stifts circ.* 1659, 5 Sept.: »Begäres aff D:nis *præpositis et pastoribus* fulmachter af alla Underskrefne udi sine contracter.» — *Ups. domk. prot.* 1 Juli 1686: »Om riksdagen uthskrifwes i stiftet till *pastores* och Herredagsmän blifva» etc.

[5] 1713 ville Upsala domkapitel att consistorium academicum särskildt skulle representeras och hemställde till detsamma att välja en fullmäktig, men cons. academ. afböjde.

för de särskilda beståndsdelarne af en gemensam kår och utfila detaljerade former i öfverensstämmelse med någon herskande princip.

* * *

Den första riksdagskallelsen efter Karl XII:s död var ännu fullständigt lika med de äldre kallelserna i fråga om ståndens sammansättning.[1] Men därmed upphöra föreskrifterna från regeringens sida. Det låg i det nya statsskickets natur, att riksens ständer själfva skulle bestämma sin organisation, och att hvarje inflytande från regeringens sida skulle anses såsom obefogadt. Det är ett betydande moment i riksens ständers historia, som ligger däri, att konungens kallelsebref, hvarpå förut hela deras tillvarelserätt hvilat, krymper till en tom formalitet. Häruti ligger ett tydligt uttryck för en ny statsrättslig åskådning af riksdagens hela väsen, som långsamt mognat: det är ej konungens bud, som kallar rikets tjänstemän och undersåtar till rådgifvande möte efter hans behof af sakkunnige rådgifvare eller politiskt och socialt mäktiga stöd för sina beslut; riksens ständer sammanträda i kraft af egen rätt i sin historiskt gifna organisation, närmare bestämd efter ståndens egna tendenser och inre sociala gruppering. Ännu kallelsen till 1720 års riksmöte innehöll en del bestämmelser, som dock beträffande presteståndet inskränkte sig till att jämte stiftscheferna kalla »allenast någre prestmän af hvart stift» för lindrings skull i omkostnaderna efter ständernas egen begäran.[2] Men från och med kallelsebrefvet den 3 Okt. 1722 heter det blott: »*Wi bjude och anbefalle... at de stånden, hvilka efter wanligheten pläga hitsända Fullmäcktige eller Deputerade, sådant behörigen i anledning och til följe af den sidst stadfästade R. F:s 47 § wärckställa samt de af dem sielfwe utsedde utskickade med nöijacktige Fullmachter förse*». Den praxis som härmed inleddes var ytterligare garanterad genom det nya statsskickets regeringsformer och konunga-

[1] Af presterskapet kallades »alla Biskopar och Superintendenter med twänne skickelige Män af hwart Consistorio och en prästman af hwarje härad». *Riksdagskallelse* 15 Dec. 1718

[2] *Riksdagskallelse* 14 Okt. 1719.

försäkringar, som inskärpte ståndens fulla valfrihet. R. F. 1720 § 47 förklarade, att »*ständerna hafva makt sjelfve att utse och välja deras utskickade till riksdagar*».[1] Då samma R. F. § 45 icke nämde, hvilka dessa utskickade skulle vara mer än, att vid riksdag »alle tillbörligen sig inställa,[2] ansågs därefter hvarje bestämmelse härom, som icke utgått från ständerna själfva, såsom ett ingrepp i deras valfrihet, och regeringskallelserna från 1722 rättade sig härefter. Ståndens sammansättning var fullständigt hänskjuten till de väljande korporationernas eget skön och full frihet lemnad åt praxis och en kommande parlamentarisk lagstiftning att bestämma de maktegande riksens ständers organisation.

Då platsen sålunda var röjd för nydaningsarbete, var det naturligt, att utvecklingen skulle gå i den riktning, som redan förut trots kallelsebrefvens ordalag inverkat bestämmande på ståndens riksdagsmannaval. Vid 1719 års riksdag voro visserligen flera än vanligt närvarande trots kriget och den allmänna fattigdomen på grund af de ärendens vigt, som man visste förestå, om också ej så många, som kallelsebrefvet föreskrifvit.[3] Men vid de närmast följande riksdagarne sammanfördes öfverallt inom stiften ett flertal kontrakt för att gemensamt befullmäktiga och underhålla egen herredagsman, dock ännu utan bestämd regel.[4] Häradet, den verldsliga kommunen, såsom valkrets för preseståndet bortföll alldeles. Redan på 1600-talet hade domkapitlen alltid i sina valcirculär substituerat kontrakt i stället för härad trots kallelsebrefven. Efter 1718 är ej tal vidare om häradet. Detta förhållande har föga praktisk vigt, då kontraktsindelningen var byggd på häradsindelningen så,

[1] *Kon. Förs.* 1719 § 7, *Kon. Förs.* 1720 § 9.

[2] Härvidlag finns en liten skillnad mellan Reg. F. 1719 och den af 1720, i det R. F. 1719 § 36 säger att vid riksdag »alle efter vanlighet och förordningar sig inställa.»

[3] Ståndet utgjorde omkr. 90 medlemmar. — Upsala domkapitel sökte denna gång upprätthålla fordran på att hvarje kontrakt skulle sända en representant, *prot.* 14 Jan. 1719. Stiftet var äfven företrädt af 3 konsistoriimedlemmar och 11 prester utom dem från Stockholm.

[4] Så t. ex. i Upsala stift enligt *kons. circ.* 11 Nov. och *prot.* 3, 9 Dec. 1719 samt *prot.* 19 Dec. 1722.

att kontrakten i regel antingen sammanföllo med häradena eller omfattade ett flertal smärre härad. Men teoretiskt var det icke utan betydelse, att den rent kyrkliga indelningen allena lägges såsom grund för ståndets representation. En skarpare brytning med den föregående tidens valförhållanden ligger i den minskning af domkapitlens öfvervägande inflytande, som genast inträdde. Härvid var det icke utan betydelse, att till formen presternas egen fullmakt fordrats och teoretiskt åtminstone rätten att utse deputerade tillkommit dem. Det låg såsom en konsekvens i den hastigt växande uppskattningen af riksens ständers värdighet och makt, att de kommunala korporationer, af hvilkas deputerade de ofrälse stånden bildades, obehindradt af all öfverordnad auktoritet och ledning utsågo sina fullmäktige. Dock gjorde konsistoriernas traditionela makt, presternas ovana vid uppträdande på egen hand och behofvet af en valledning, innan fasta valområden utbildats, att stiftsstyrelserna fortfarande vid de första riksdagsvalen under den nya tiden bibehöllo och utöfvade en uppsigt öfver pastorernas val i orterna med eller mot deras vilja.[1]

[1] Vid 1720 års riksdag inlemnade Hallands presterskap en böneskrift att själf få tillsätta riksdagsman, utan att kons. gjorde dem intrång eller tillsatte någon utom provinsen, som ej förstod dess särskilda ekonomi. K. M. biföll detta, »allenast at vederbörande sådant deras i detta fallet giorde val communicera med Biskopen och consistorio, som derutinnan ej någon ändring lärer göra, så framt ej något sädeles deremot vore at påminna». *Kongl. Resol.* 1 Aug. 1720, tr. i transsumt hos *Modée* IV s. 4432 o. f. K. M. tillerkänner således stifsstyrelsen ännu en rätt till uppsigt på samma gång, som den fria valrätten garanteras. Hufvudvigten i det halländska presterskapets anhållan ligger emellertid på att få bilda en sluten valkrets. — Upsala ärkestifts myndiga domkapitel, som hittills i regel utsett riksdagsman, nöjde sig vid kringsändandet af 1718 års kallelsebref att föreskrifva, det prostarna göra anstalt, »at den prestman, som samma riksdag bevista skal, så tidigt utses antingen in- eller utom prosteriet, at densamme efter påbudets innehåll med behörig fullmacht af them allom som honom utvälja kan sig i tid infinna.» *Circ.* 20 Dec. 1718 i Conceptboken. Följande år sträckte konsistorium sin myndighet längre, hvilket delvis föranleddes af kontraktens sammanförande i 3 valkretsar efter länen. Kons. uppmanade prosten och hans medbröder i hvarje kontrakt »at pläga ofördröjligt samråd och Consistorio kungiöra, hvem the vilja såsom tienligast och skickeligast thertil utse, så at thensamme med behörig fullmacht af samtlige sine medbröder i länet försedd kan i rättan tid några dagar före den 14 Jan. i Stockholm sig infinna.» *Circ.* 11 Nov.

Riksdagsordningen 1723 fastslog de första bestämmelserna för riksståndens sammansättning på den nya grundvalen af deras egna åsigter och önskningar såsom enda norm. Den är därför helt naturligt endast ett preciseradt uttryck i lag för den uppfattning, hvilken som bäst höll på att nydana eller omforma valsättet inom de särskilda valkorporationerna, och som hyllades af riksstånden själfva. Beträffande preseståndet stadgade R. O. följande grundbestämmelser, hvilka bilda utgångspunkten för den kommande utvecklingen: (§ 6) »*Vid riksdagar skola sig infinna... biskoparne och superintendenterne eller en skicklig man af hvart consistorio, försedd med hela stiftets enhälliga vahl och fullmackt; såväl som ock en prestman af hvarje tvenne eller trenne probsterier eller contracter;*» (§ 7) »*Utom biskopen eller den, som i biskopens ställe ifrån consistorio kommer, väljer prästerskapet i hvart probsterie eller contract sin fullmäcktig; och der presterskapet i flera probsterier åsämjas om en fullmäcktig, står det dem fritt..... Vid alla riksdagsmans vahl bör den blifva riksdagsman, som mäste rösterne falla uppå, och får den, som valder blifvit, sig ej derifrån undandraga med mindre han laga förfall hafver, och njute han fritt och tillräckligt underhåld och resepenningar af dem, som han är fullmächtig före.*»

I dessa ordalag framträder kontraktet eller prosteriet såsom den egentliga valkretsen för presterskapets representation; häradet är formligen genom lag ersatt med den rent kyrkliga indelningen. Genom medgifvandet, att två eller flere prosterier kunna förena sig till obestämdt antal, är antalet fullmäktige i

---

1719. Så litet voro presterna ännu ömtåliga om sin valrätt, att en stor del hemstälde ärendet till konsistorii godtfinnande, andra begärde konsistorienotarien till fullmäktig. Kons. resolverade, att notarien blir fullmäktig för dem, som det behaga, och utnämnde af de öfriga föreslagne en för hvarje län. *Prot.* 3, 9 o. 16 Dec. 1719. — Till 1723 års riksdag befalde domkapitlet prosten att öfverlägga med sina medbröder och meddela konsistorium, hvem de hälst önskade till fullmäktig, »at när samtlige vederbörandes betenkiande utur Stiftet är inkommet, cons. må therefter kunna foga then anstalt, som vil ytterligare nödig vara.» Äfven denna gång hemstälde en del fortfarande ärendet till kons., som utsåg 1 eller 2 representanter af de föreslagna för hvarje län, men icke ansåg sig kunna förhindra någon annan, som valts af ett kontrakt och ej ville afstå sin rätt, att resa till riksdagen. *Circ.* 24 Okt.; *prot.* 21 Nov., 5, 19 Dec. 1722, 9 Jan, 6 Febr. 1723.

presteståndet hemställdt till dess eget godtfinnande, på samma gång som möjlighet gifven till utbildning af större valkretsar.

Biskopar och superintendenter erkännas såsom stiftsstyrelsernas självskrifne representanter, ehuru icke med uttryckliga ordalag, men endast i fall de icke komma till riksdagen, kan en annan medlem af konsistorium (i denna egenskap) väljas till riksdagsman och det ej af konsistorium själf, utan af hela stiftets presterskap. Stiftsstyrelsen är således hädanefter företrädd af *en* person i stället för tre, såsom föregående kallelser föreskrefvo, och äfven denne person företräder tydligen ej längre domkapitlet, utan stiftets presterskap.

Stiftet är härmed infördt såsom valkrets jämte kontraktet. I båda fallen ligger tydligen den uppfattningen bakom lagbestämmelserna, att det är presterskapet inom olika kretsar, som representeras, såsom delar af ett stånd, ej såsom förvaltningsinstitutioner. Detta är ett af de vigtigaste och mest betecknande dragen i den nya utveckling, som riksdagen får med frihetstiden, att hänsyn till statens behof ej längre är den dominerande, utan de privata intressenas representation. Stånden vid riksdag företedde ej längre olika förvaltningsskicklighet utan allena fyra privilegierade samhällsklasser, låt vara att embetsmannaintresse och skicklighet var djupt inveckladt i dessa stånd. Denna utveckling af riksdagen är ej ny, den finnes redan under 1600-talet, bildas då och växer i styrka, men dess seger och allenavälde gent emot de synpunkter, ur hvilka riksdagen i äldsta tiden af regeringen kallats, inträdde med enväldets fall.

R. O:s bestämmelser framträda äfven däri såsom en brytning mot en äldre åskådning, att de föreskrifva ett ordentligt val, där uttryckligen majoriteten af röster förklaras afgörande. Denna princip strider alldeles både emot konsistoriernas förra ingripande och ledande ställning, som härmed för framtiden lagligen är omintetgjord, och mot det gamla bruket att förena sig genom allmän öfverenskommelse. I praxis tränger denna bestämmelse först så småningom igenom. Ännu så sent som på 1740-talet förekomma enskilda direkta ingrepp af konsistorium för att leda valen.[1] Men principen af fritt och ordentligt

[1] *Ups. cons. prot. o. circ.* 29 Okt. 1740.

val har trängt till seger, och synpunkten, hvarifrån denna princip urgeras och vinner sin kraft, är den af valrätten såsom en dyrbar rättighet, som måste vårdas och bevaras såsom medel att göra sina intressen och sina åsigter gällande i statslifvet till bevarande af häfdvunnen statsordning och till förhindrande af statsintressets ensidiga tillgodoseende gent emot bestående ståndsprivilegier och det privata samhällslifvet öfverhufvud.

R. O. 1723 gör det till en skyldighet för den af majoriteten valde att emottaga valet, icke såsom förut till föremål för långa förhandlingar, helt säkert mindre ur synpunkten af plikt till det offentliga uppdraget än af majoritetens rätt att representeras såsom den vill. I ersättning faststälde R. O. tillräckligt underhåll, hvilken bestämmelse uttryckligen förvandlade riksdagspenningarna till en skattebörda för de väljande, ehuru de lemnade frihet för dess belopp, sätt att utgå m. m.

* * *

Det är endast de allmännaste normerna, självfva grundprinciperna för riksståndens sammansättning, som 1723 års R. O. dragit. Men ju mer det politiska lifvet utvecklades, och ju mer det politiska intresset trängde ned i de djupa lagren, dess mer måste dessa hufvuddrag suppleras, tolkas och utfilas i detaljerade bestämmelser. En synnerligen rik utveckling egde rum under frihetstidens lopp, hvilken företer oändligt många skiftande former.

Denna utveckling försiggår å ena sidan genom allmänna bestämmelser, gemensamma för hela ståndet och alla dess valkorporationer. Dessa allmänna bestämmelser framträda dels i form af kungliga förordningar, resolutioner eller förklaringar beslutade af riksens ständer såsom tolkning och supplering af grundlagen, dels — hvad preteståndet beträffar — genom ståndets beslut, förvarade i dess protokoll och vanligen genom allmänna rundskrifvelser till stiftsstyrelserna, »cleri comitialis circulär», direkt af ståndet meddelade till efterrättelse. Stånden ansågo sig ega befogenhet att på detta sätt bestämma det mer

detaljerade ordnandet af sin egen sammansättning — ståndets »economicum», såsom det kallas i protokollen. Angående dess förbindande kraft kunde man visserligen diskutera, och särskildt var gränsen mellan de båda formerna för allmänna centrala bestämmelser ofta sväfvande och oviss. Vid frihetstidens slut skulle partierna sammandrabba äfven härom och frågan nå en egendomlig vikt.

A andra sidan försiggår utvecklingen af valsättet inom de särskilda valkorporationerna genom fri praxis eller formliga beslut, fattade hvad preseståndet beträffar inom stiften under form af synodbeslut eller konsistorii föreskrifter. Det var härigenom, som detaljutförandet och mångfalden af former kom till stånd. Denna inom de särskilda korporationerna uppvuxna valrätt fick här och där sitt uttryck i omfattande valordningar, och det är denna rika och fritt växande planta af valbestämmelser, som förklarar frånvaron af mer utförda allmänna stadganden under en period, då dock representationens vikt och det politiska intresset skulle gifvit anledning att vänta sådana. Den bildar äfven ett egendomligt drag i det förflutna århundradets statsrätt, som skiljer denna bestämdt från det moderna statslifvets skematiska, centraliserande och formstränga rättsåskådning.

De många invecklade och delvis motstridiga bestämmelser, som uppkommo ur de olika arterna af parlamentarisk rättsbildning, möjliggjorde så småningom en ständigt växande mängd af valstrider, klagomål och partiafgöranden, som till slut blefvo ett af partikampens främsta medel och vid frihetstidens slut hotade att undergräfva all värklig rätt för de valda ståndens sammansättning. Detta framtvang försök att sammanfatta och kodifiera de många rättsnormerna i detaljerade allmänna valordningar, försök, som förekomma i alla stånd och erbjuda intressanta exempel på tidigt utvecklade parlamentariska vallagar på den gamla ståndsprincipens grund. Men denna utveckling hann ej att vinna fasta resultat, innan 1772 års revolution mellankom och gjorde slut på det politiska intresset och därmed på valrättsutvecklingen. Den följande tiden till ståndsriksdagens fall betecknar endast utjämningen af de föregående egendomligheterna och öfvergången till mer skematiska, likformiga och enkla former.

Vi betrakta först utvecklingen af preseståndets valsätt genom allmänna bestämmelser, därefter den i stiften skeende utvecklingen, vidare konflikten mellan de olika valrättsprinciperna och lagbestämmelserna samt de samtidigt fortgående kodifikationsförsöken och till sist valrättens förenkling genom sedvanerättens undergång.

I.

Den fråga, som utöfver R. O:s bud tedde sig såsom vigtigast att genom ett allmänt stadgande afgöra, var den om *presteståndets antal vid riksdag.*

R. O. gaf tämligen stor frihet åt benägenheten att minska underhållsbördan genom att minska representantantalet, och denna benägenhet motvägdes ännu icke af det politiska intresset eller de särskilda valkorporationernas begär att skaffa sig ökadt inflytande i ståndet och därmed på det politiska lifvet öfverhufvud. Men ståndets behof af ett tillräckligt antal medlemmar för att kunna fylla sin egen plats i riksdagsarbetet och besätta det växande antalet af deputationer med presterliga ledamöter tvingade det att yrka ett minimeantal fullmäktige för hvarje stift. Man utgick därvid från den naturliga principen, att de större stiften borde förpligtas att hålla ett större antal representanter, hvilket äfven häfd och i viss mån R. O:s ordalag syntes angifva, ehuru ännu i ståndet indelningen af dess ledamöter efter stift var så djupt rotad, att man till viss grad synes hafva ansett de särskilda stiftsgrupperna af representanter såsom en sorts likaberättigade enheter.[1] Därjämte ansåg man, att äfven de minsta stiften efter R. O. måste

[1] Vid val inom presteståndet gjorde sig principen af stiftens lika rätt gällande om ock med aftagande styrka ända till periodens slut. Se min afhandling: *Om formerna för utskottsval* etc. Vid votering fastslog R. O. § 16 hufvudtalsprincipen för alla stånd; dock förekommer fortfarande votering stiftsvis inom presteståndet, särskildt vid afgörande af ståndets enskilda angelägenheter. Ex. härpå i *prestest:s prot.* 12 Oct. 1726. Ett uttryck af samma uppfattning är ett beslut 17 Juli 1723 att fördela ståndets gemensamma utgifter lika på hvarje stift.

representeras af åtminstone en prestman utom biskopen eller annan konsistoriemedlem, på det att pastorernas intressen måtte vara behörigen företrädda.

Från dessa synpunkter sökte ståndet under de första riksdagarne 1723 och 1726 upprätthålla ett någorlunda tillräckligt antal genom att inskrida mot tredskande stift med förmaningar, befallningar och böter.[1] Men de hopade försöken att undandraga sig representation tvungo ståndet att genom en allmän bestämmelse supplera riksdagsordningen. I s. k. ekonomiskt plenum den *8 Aug. 1727* öfverenskoms, att hädanefter *Upsala stift och Stockholm stad afsända 8 deputerade förutom Upsala konsistorienotarie, Linköpings och Vesterås stift 5, Skara, Strängnäs, Lunds och Åbo stift 4, Vexiö, Göteborgs och Hernösands stift 3, samt Borgå, Kalmar, Karlstads och Visby stift*

[1] Vid 1723 års riksdag kom endast biskopen i Kalmar, försedd med »allas desiderier». Häremot invändes af flera »att det både emot R. F. är stridande såsom ock *kan i framtiden hafva sådan påföljd, som icke är god, att en biskop reser till riksdagen hel allena och allsingen prästman ifran stiftet, som dock nödvändigt vara bör.* Biskopen föredrog stiftets ringhet, hållande före, att när hans stift är thermed nöjdt, kan ther uppå intet tahlas. Dock blef för godt funnit, att herr Biskopen skrifver med nästa post, at en prästman med thet första ifrån stiftet upkommer, försedd med theras fullmacht, som kunna vara närmast till, och att the fleres fullmacht för honom sedan hit kommer», *prestest:s prot.* 21 Jan. 1723. — 1726 infunno sig från Skara stift endast två deputerade af presterskapet och ingen af konsistorium i biskopens ställe. Ståndet lät de deputerade genom skrifvelse antyda för konsistorium, att dess fullmäktig, försedd med stiftets fullmakt, måtte sig infinna vid riksdagen. *Prot.* 2 Sept. 1726. Kons. svarade i skrifvelse 13 Sept. med en ursäkt och förklaring, att det skulle taga allt för lång tid, innan någon consistorialis hann att utväljas och behörigen fullmäktigas. Ståndet ansåg detsamma, men beslöt, att Skara stift, »*som i anseende til thess storlek bordt sända 4 deputerade til riksdagen*», skulle bidraga till ståndets förnödenheter med underhållet för en riksdagsman. Genom votering bestämdes vitet till 300 d. s. m. *prot.* 20 Sept. 1726. Försök att upprifva beslutet misslyckades, *prot.* 12 Okt. 1726, och ståndet uppdrog åt not. sec. att utkräfva vitet och vid tredska anlita landshöfdingens hjälp(!), *prot.* 9 Aug. 1727. — Begäran om att blott behöfva sända en representant, biskopen eller annan, framstäldes vid samma riksdag både genom bref af superint. Esberg för Visby stift, *prot.* 7 Sept. 1726, och genom memorial af lektor Catonius för Kalmar, hvilket senare närmast synes hafva föranledt beslutet att fastställa bestämdt antal en gång för alla, *prot.* 8 Juli 1727.

hvartdera 2 fullmäktige. Tillsamman utgjorde ståndet efter denna norm 51 så att säga ordinarie medlemmar jämte Upsala konsistorienotarie.

Detta beslut, som aldrig underställdes medståndens betänkande eller K. M:ts bekräftelse, blef grundläggande för ståndets sammansättning för framtiden, och ståndet upprätthöll detsamma, ehuru än ett, än ett annat stift under förebärande af sin fattigdom begärde nedsättning eller på eget bevåg undandrog sig att sända det föreskrifna antalet.[1] Ståndet måste gång på gång i sina riksdagsskrifvelser till stiftsstyrelserna inskärpa beslutets bestämmelser.[2] Dess laglighet eller bindande kraft bestreds aldrig, och så småningom trängde det fullständigt igenom.

Vid fastställandet af 1727 års konvention hade ståndet endast afsett att bestämma det minsta antal, som hvarje stift borde sända till riksdag, ty syftet hade endast varit att försäkra ståndet om ett tillräckligt antal medlemmar. Dessutom syntes R. O:s föreskrift, att hvarje kontrakts presterskap väljer sin representant, ehuru med rätt för flera att förena sig om en

---

[1] Redan dagen efter beslutets fattande protesterade biskopen i Linköping och »samtyckte endast till, att 4 måtte deputeras»; *prestest:s prot.* 9 Aug. 1727. — Till 1731 års riksdag hade Borgå stift endast sändt biskopen, den valde fullmäktige hade insjuknat. Ståndet beslöt, att underhållet för en riksdagsman skulle af Borgå stift remitteras till dess gemensamma kassa. På stiftets begäran sänktes vitet till 300 d. k. m., *prestest:s prot.* 13 o. 20 April 1731. En begäran vid samma riksdag af Hernösands stifts riksdagsmän, att stiftet hädanefter blott skulle behöfva underhålla 2 ombud, afslogs, *prot.* 21 Juni 1731. — Vid 1742 års riksdag hade Strängnäs blott sändt 3 riksdagsmän. Presteståndet beslöt utkräfva vite af 50 d. s. m. för hvarje kvartal af riksdagen, tills. 200 d. s. m., hvilka not. sec. fick i uppdrag att utkräfva. 1746 upprepades detta, och stiftet hade ej häller erlagt böterna för föregående riksdag trots krafbref. Kons. urskuldade sig med den fattigdom, som den ryska inkvarteringen åstadkommit, och begärde befrielse för denna riksdag, hvilket ståndet beviljade, men med vilkor att böterna för föregående riksdag erlades. *Extr. af Cons. Strengnensis prot.* 10 Sept. 1746; *Utdrag af prot. hållet hos prestest.* 18 Okt. 1746 bland *presteståndets enskilda handlingar.* Äfven Hernösands stift, för fåtaligt representeradt 1746, ålades fylla föreskrifvet antal. *prot.* 16 Sept. — Därefter synas försöken att undandraga sig representation upphöra.

[2] *Cleri comitialis circulär* 1741, 1747, 1756 o. 1762.

fullmäktig, ej fullt kunna stå tillsamman med ett fastställande af ett maximeantal för de särskilda stiftens representation, som nödvändiggjorde sammanförandet af en mångfald kontrakt till en valkrets. Både af ståndet själf och af de särskilda stiftsstyrelserna tolkades äfven 1727 års öfverenskommelse såsom endast innebärande minimum.[1] Men så småningom ändrades uppfattningen till följd af den växande känslan för fasta, i detalj ordnade former och genom behofvet af stadga för den begynnande divisionsindelningen och för riksdagsafgiftens ordnande. 1727 års beslut började uppfattas såsom ett maximum, som ej fick öfverskridas, och detta fastslås första gången af ståndet genom dess riksdagsskrifvelse 21 Aug. 1741, § 8, hvari stiftsstyrelserna uppmanas tillse, »at härredagsmännernas antal *icke ökas eller minskas* öfver thet som stiften emellan på 1727 års riksdag är belefvat och faststält.» Denna uppfattning öfvergafs icke sedan formligen, men då den var svår att förfäkta gent emot R. O., undvek ståndet i följande riksdagscirculär att upprepa förbudet mot antalets öfverskridande.[2] Vid tillämpningen vacklade ståndet[3], och under frihetstidens sista period hyllade partierna olika uppfattning allt efter som de af partiskäl funno lämpligt godkänna eller utesluta någon öfvertalig ledamot. Frågan sammanhänger för öfrigt med den vigtigare om divisionsindelningen, hvarom nedan.

1727 års stadgande om antalet utvecklades eller ändrades endast i följande bestämmelser. Af de åtta utom notarien, som

[1] I *Ups. Domk. circ.* 21 Aug. 1730, i hvilket 1727 års bestämmelser om antalet riksdagsmän omnämnas, tillägges »*doch obetagit om något stift vil sända flera*». Samma uppfattning hade domkap. ännu 1740, då det ej ansåg sig kunna förhindra Bollnäs kontrakt att hålla egen fullmäktig öfver stiftets ordinarie antal. *Ups. Domk. prot. o. circ.* 22, 29 Okt. 1740. Öfvertaliga ledamöter för Stockholm förekomma oupphörligt på grund af denna uppfattning af 1727 års beslut, 1731, 1738, 1751, 1755, 1765 och 1771.

[2] I conceptet till 1756 års *Cleri. com. circ.* bland prestest:s enskilda handlingar förklaras 1727 års antal såsom maximum, men detta utströks vid justeringen, *prot.* 25 Okt. 1756.

[3] 1755 strid om Stockholms 4 fullmäktige, hvarvid dessa förfäkta, att 1727 års konvention blott nämnde minimum. Ståndet medgaf, att alla 4 fingo stanna för denna gång, »men sedan blifver efter 1727 års förordning,» *prot.* 15 Okt. 1755.

skulle väljas af ärkestiftet jämte Stockholm, tillkommo stiftet fem och Stockholms presterskap tre. Så delades genast det gemensamma antalet af de väljande själfva,[1] och ståndet förklarade flera gånger själf sitt beslut på detta sätt.[2] Dock fattades icke formligt ståndsbeslut härom, hvarför äfven denna fråga beredde tillfälle till olika tolkning och partiafgöranden under slutet af frihetstiden. — 1746 medgafs Borgå stift, som lidit svårt af kriget och genom freden i Åbo minskats i omfång, rätt att sända en eller fortfarande två fullmäktige efter behag.[3] — Upsala konsistorienotarie, som af gammalt var ståndets självskrifne första notarie, plägade under frihetstiden äfven betraktas såsom formlig medlem af ståndet. Till andra notarie valdes i regeln Stockholms konsistorienotarie, emedan han efter riksdagens slut kvarstannade i hufvudstaden och kunde utföra en mängd nödiga uppdrag och expeditioner. Härom formligt beslut 1731.[4] — I 1727 års bestämmelser om antalet föreskrifves icke uttryckligen, att biskopar och superintendenter skulle inräknas, men beslutet tillämpas så undantagslöst.

Till dessa bestämmelser, som så att säga reglera ståndets ordinarie antal, komma särskilda stadganden om kapellanernas valrätt, som tillförde ståndet ytterligare ett antal medlemmar. Någon enda gång infunno sig därjämte fullmäktige från andra presterliga societeter och tillätos undantagsvis att taga säte i ståndet.[5]

* * *

[1] *Ups. Domk. circ.* 21 Aug. 1730.

[2] *Prestest:s prot.* 15 Okt. m. fl. 1755; *Cleri com. circ.* 21 Aug. 1756 återgaf 1727 års beslut uttryckligen på det sätt, att: »således blifva ifrån Upsala stift utom notarien 5 fullmäcktige, ifrån Stockholms stad 3», etc.

[3] I *prestest:s prot.* 18 Sept. 1746 medges Borgå stift denna rätt endast för innevarande riksdag, men *cleri com. circ.* 1756 upptar detsamma såsom en bestående ändring af 1727 års konvention. Från 1760 begagnade för öfrigt Borgå stift alltid sin rätt att sända två riksdagsmän.

[4] *Prestest:s prot.* 23 Juni 1731.

[5] Särskildt var detta fallet med amiralitetskonsistorium i Karlskrona. Dess præses, amiralitetssuperintendenten, var flera gånger närvarande, 1719 jämte en annan pastor amiralitatis, 1726, dock äfven försedd med fullmakt för stiftet, 1734 och 1751, då superint. väl antogs i ståndet på grund af sin långa resa, men med uttryckligt tillägg båda gångerna, att det ej fick lända

Näst frågan om antalet af stiftens representanter framträdde såsom föremål för allmänna stadganden den om *kapellanernas förhållande till prestståndets riksdagsmäns val och underhåll.*

Före frihetstiden torde kapellanerna endast i Abo stift, möjligen äfven i Linköpings, hafva deltagit i riksdagspenningarnas utgörande. I början af frihetstiden funno både Upsala och Hernösands domkapitel godt att álägga dem en dylik börda.[1] Naturligtvis skulle denna nyhet ega sitt motiv i det gemensamma intresse med pastorerna, som komministrarne egde i bevakandet af stiftets angelägenheter och i deras rätt att medsända besvär.

De fattiga kapellanerna voro emellertid föga trakterade af den nya bördan, som för deras vilkor var kännbar nog.[2] Deras intressen voro dessutom så skiljaktiga från pastorernas, att de icke med synnerligt förtroende lemnade sina särskilda besvärs bevakande åt deras deputerade.[3] Det var därför föga underligt, att kapellanerna yrkade att antingen befrias från riksdagspengar eller att få fullmäktiga en af dem självfva vald deputerad till deras besvärs förfäktande. R. O. gaf ingen be-

till prejudikat för framtiden. *Prestst:s prot.* 24 Maj 1734, 19 Sept. 1751. — Från krigspresterna i Pommern kom 1760 en deputerad, men uteslöts enhälligt. *Prot.* 18 Okt.

[1] Om *Abo stift* se ofvan s. 8 not 2. — I *Linköpings stifts circ.* 15 Juli 1730, § 4 kallas kapellanerna »af vanlig praxi långt tillbaka förbundne» till riksdagspengars utgörande. — I *Upsala stift* är *domk. circ.* 11 Nov. 1719 det första, som ålägger kapellanerna att bidraga till herredagsmännens underhåll. Det fastställdes till 1/2 mot pastorernas, i följande *circ.* 24 Okt. 1722, 28 Juni 1726 till 1/3. — I *Hernösands stift* omtalas det sasom en nyhet att affordra kapellanerna riksdagspengar i klagomål vid 1726 års riksdag. Möjligen har dylik beskattning äfven skett i andra stift.

[2] Kyrkoherden i Vendel skref till kons. om herredagspenningarnes upptagande, att »capellanen Hedin ifrån den utgiften sig alldeles ursäktar.» *Ups. domk. prot.* 21 Nov. 1722.

[3] Till dessa skiljaktiga intressen hörde kapellanernas sträfvan att få särskilda boställen af prestebolen vid annexerna, hvilket ännu ej i alla trakter var genomfördt. — Kapellanerna synas vid förfäktandet häraf snarast känt sig solidariska med allmogen. Vid 1731 års riksdag lemnade en del kapellaner i Vestergötland sina besvärspunkter åt bondestandets talman Håkan Olofsson i stället för till stiftets fullmäktige. *Prestst:s prot.* 18 Febr. 1731.

stämd ledning. Den nämde »presterskapet» i hvarje kontrakt såsom valkorporation, men kapellanernas ännu ej öfvervunna mellanställning mellan kyrkoherdens medhjälpare och ordinarie presterliga tjänstemän gjorde, att detta stadgande kunde lemna skäl både för och emot kapellanernas medväljarskap. Riksens ständer beslöto på grund af inkommande klagomål mot preste-ståndets uttryckliga mening vid 1726—27 års riksdag en förklaring, som af K. M. utfärdades såsom en formlig förordning 1727: *Wi wele hädanefter hafva lemnat til Capellanernas frija wilja, om de uti Herredagsmans vahlet interessera vilja och äfven skicka upp någon fullmäktig af sine Medbröder til Riksdagen, i hvilket fall de böra betala Herredagspenningar, men elliest intet.»*[1]

1727 års förordning blef hufvudgrunden i det följande för kapellanernas representationsrätt i presteståndet. Den afskilde kapellankåren från pastorerna och gaf denna kår en fakultativ valrätt, därmed skapande en ny valkorporation till presteståndet. Förordningen var emellertid så oklar, att man vid tillämpningen i de särskilda stiften fortfarande ansåg sig oförhindrad att söka förmå kapellanerna till delaktighet i pastorernas utgifter. Ordalagen att de kunna »uti Herredagsmansvalet intressera *och* äfven skicka upp någon fullmäktig af sina medbröder» etc. tolkades såsom ett alternativ, hvarföre man gjorde gällande, att 1727 års förordning medgaf tre möjligheter: antingen att kapellanerna välja och underhålla särskild fullmäktig, eller förena sig med pastorerna till gemensamt val och underhåll af riksdagsman

---

[1] *»Kongl. Maj:tz nådige förordning uti några måhl, som anga capellanerne i Riket, gifven. Stockholm i Rad-cammaren den 16 Nov. 1727»*, § 1. — Uppslaget till denna förordning kom genom en besvärsskrift från kapellanerna i Jämtland, hvari de bland annat klagade öfver, att de icke hade någon deputerad vid riksdagen, men dock affordrats herredagspengar. Allm. Besvärsdep., till hvilken frågan hänsköts, förslog genom extr. prot. 19 Juni 1727 den förändring, som sedan blef lag. Men presteståndet anmärkte, att »som presteståndets deputerade vid Riksdagarne hafva at bevaka icke mindre capellanernas än kyrkoherdarnes nytta och fördel, så kunna icke heller capellanerna undgå at proportionaliter sammanskjuta til Deputatorum underhåld, uti hvilckas utveljande de äfven böra interessera», *prestest:s prot.* 18 Mars 5 Juli 1727. Presteståndet har således vid frihetstidens början intagit den ståndpunkten, att kapellankåren skulle deltaga i riksdagsmännens val och underhall.

ur deras klass, eller också icke alls välja och i sådant fall ej häller betala någon afgift.

Med stöd häraf sökte stiftsstyrelserna i flera stift förmå kapellanerna att deltaga i pastorernas val för att minska underhållsbördan, fast detta ej längre kunde åläggas såsom tvång. Såsom motiv anfördes i domkapitelscirculären vanligen en vädjan till kårandan att ej skilja sig från sina medbröder i stiftet, och att kyrkoherdarnes fullmäktige · äfven skulle bevaka deras besvär, hvilket för kapellanerna blefve ett billigare sätt att få dem medsända och förfäktade än genom afsändande af egen representant. I Linköpings stift stadgade sig äfven såsom bestämd och i formliga valordningar uttalad praxis, att stiftets komministrar förenade sig med pastorerna och med dem bildade en gemensam presterlig valkorporation, som valde alla stiftets riksdagsmän. Denna stiftspraxis blef här så djupt rotad, att den öfverlefde alla följande ståndsbeslut, allmänna förordningar och till och med klara grundlagsbud långt in i följande århundrade.[1] I de andra stiften däremot strandade alla dylika

[1] Då 1727 års förordning publicerades, ville en del kapellaner i Linköpings stift med stöd däraf undandraga sig de rester af riksdagskontingenten, som ännu ej voro erlagda. Kons. åter erinrade, att pengarne bort vara betalda långt innan förordningen utkom och grundade sig på gammal praxis, men erkände, att frihet därifrån för framtiden kunde erhållas, »så framt de skulle vilja afsöndra sig från Ståndet och icke interessera i Herredagsmansvalet, som 1 § af ofvanberörde förordning förmäler.» *Link. Domk. circ.* 15 Juli 1730. Vid den följande riksdagskallelsens ankomst föranstaltade konsistorium en allmän öfverläggning om stiftets valsätt och uppmanade äfven komministrarne, att betänka sig och delgifva sin åsigt *Circ.* 9 Sept. 1730. På sammankomster i kontrakten uttalade sig komministrarne för att vilja »interessera uti valet af then Riksdagsman, som Divisionen utkorar, samt til thes underhåld contribuera något, allenast thet proportioneras efter theras vilkor.» I det *Beslut angående stiftets Herredagsmäns val och underhåll*, som blef resultatet af förhandlingarna i Linköping *27 Okt. 1730* och sedan utgjorde stiftets valordning för framtiden, heter det i § 5 att på grund af kapellanernas eget utlåtande »finne vi skiäligt Capellanernas afgift så moderera, at the uti the största pastorater om 70 mantal och theröfver en gång för alla och icke mera vid hvar Riksdag betala 1 dal. 16 ö. s. m. och af the mindre 1 dal. s. m. pro persona; men äro två capellaner uti en mindre eller större Landförsamling gifves 1 d. s. m. af hvardera. Hvilken afgift är så lindrig, at the icke kunna skiäligen afsöndra sig ifrå Ståndet och hvar sin Division, som kunde i längden draga med sig för them någon svår conse-

försök att indraga kapellanerna i pastorernas val på deras sega motstånd och öfvergåfvos alldeles efter en tid. Af circulären är tydligt, att man därvid i början tänkt sig att deltagandet skulle bestå i medundertecknande af fullmakterna och bidrag till underhållet. Men naturligtvis innebar ett sådant deltagande anspråk på att vara medväljande, ehuru kapellanernas underordnade ställning och den ännu brukliga öppna voteringen omintetgjorde alla farliga följder. Här och där observerades emellertid snart, att kapellanernas medväljarskap i längden kunde blifva besvärligt för kyrkoherdarnes inflytande, och man började sätta i fråga, om deras vota vid gemensamma val kunde tillerkännas lika betydelse med kyrkoherdarnes. Säkert har denna insigt bidragit till, att sträfvan att indraga kapellanerna i de ordinarie riksdagsmannavalen upphör från konsistoriernas sida vid århundradets midt. Före 1760 hade kapellanerna faktiskt i de flesta stift afsöndrat sig från kyrkoherdarne såsom särskild presterlig valkår.[1]

---

quence och äfventyr.» I följande valcirculär 11 Mars 1734 och senare anmodas prostarne alltid att sammankalla »contractisterna, pastores och capellaner til sin Divisions Riksdagsmans val» och angående fullmakten heter det, att den »underskrifves af alla pastoribus och comministris i contractet.» Här är tydligen en gemensam valkår bildad, och om äfven kapellanerna intagit en underordnad ställning i början, har dock denna blifvit fullt likaberättigad genom ordentligare voteringssätts och sluten omröstnings införande. I *1793 års stadga om riksdagsmannaval i Linköpings stift* art. I, § 5 bekräftas 1730 års beslut och kapellanerna äro fullkomligt likstälda med pastorerna i de gemensamma riksdagsmannavalen. Så blef det ända till 1820, se nedan.

[1] Såsom exempel på domkapitlens förhållande till kapellanernas egen valrätt kan följande tjäna: I *Upsala stift* hade före 1727 års F. O. kapellanerna börjat beskattas. 1730 års valcirculär nämde dock intet härom, tydligen emedan domk. var ovisst om tolkning af den nya förordningen; men då prosten i Bollnäs begärde att få upptaga någon hjälp af komministrarne till riksdagsmännens underhåll, svarade kons. i bref 22 Okt. 1730, att det har intet däremot »allenast E. Ärev. kan på godt manér förmå dem därtil.» Sedan valen skett, svarade kons. på inkommande förfrågningar mer bestämdt, att comministri, som förenadt sig med pastoribus uti riksdagsmannavalet, böra jemväl participera med dem uti underhållet.» *Domk. prot.* 18 Nov. 1730. Vid följande riksdag fann domkapitlet godt att låta inhemta komministrarnes utlåtande »antingen de vilja i detta målet förtro sig till pastores och göra ett med dem eller sjelfva utnämna fullmäktig.» *Circ.* 4 Mars 1734. En del af komministrarne undanbad sig allt deltagande, andra gjorde ett med

Under den långsamma utbildningen af kapellanernas afskilda ställning såsom egen valkorporation uppkom en mängd frågor, som fordrade en lösning. Dit hörde, huruvida de nödvändigt behöfde fullmäktiga en egen representant för att få sina besvär medsända eller om det ej var en skyldighet för stiftets ordinarie fullmäktige att emottaga och bevaka äfven deras besvär, ehuru de ej erlade något bidrag till de fullmäktiges underhåll. Tydligen berodde detta på, huruvida man uppfattade den valde riksdagsmannen såsom de fullmaktgifvandes representant allena eller såsom den på visst sätt valde representanten för

---

pastorerna, åter andra valde egen fullmäktig, och kons. ansåg sig intet kunna göra för att åstadkomma någon enhet. *Bref till prosten i Gefle* 24 April 1734. Denna praxis fortgick en tid så att åtminstone en del af kapellankåren valde tillsamman med pastorerna Men ju mer partistriden trängde ned i samhället och olika meningar bekämpade hvarandra med ofta lika styrka, dess mer betydande kunde kapellanernas röster vara. Vid ett *bref* 29 Okt. 1740 i conceptboken är tillfogad den anmärkningen, att en del komministrar röstat på k. h. Wiman; »frågas om dessa vota böra considereras af lika vickt och proportion med pastorernas» och yrkas, att denna fråga afgöres. Frågan blef ej afgjord, men anm. visar, att man började betrakta komministrarnes medväljarskap från annan synpunkt, och i 1746 års valcirc. 28 Maj markeras tydligt, att endast pastorer deltaga i valet af stiftsfullmäktige. — I *Vesterås stift* ålägger domk. i valcirc. 7 Febr. 1738 (troligen första gången, ty intet därom i föreg. circ. såsom 1726 och 1730, *odat. concept)* prostarne att inhemta kapellanernas votum »hvilket dem bättre synes, antingen at giöra enskilt fullmäcktig *en eller flera* till sina riksdagsehrenders vårdande eller ock med någon liten hielp at understödia Hrr probstarnas och kyrkioherdarnes afgift och öfverlemna deras fullmäcktige de ehrender, som kunna röra deras nytta och förmoner.» Då en del af stiftets kapellaner anmälde i kons., att de ville participera till 1/3 eller 1/4 mot pastorerna, utsträckte kons. deltagandet till alla med nedsättning af bidraget till 1/8, för att ingen skulle undandraga sig. De deltagande fingo insända besvär och pengar samt underskrifva fullmakterna med pastorerna för »stiftets utvalde riksdagsmän.» *Circ.* 24 Mars 1738. I följande riksdagscirculär nämnes intet om, att kapellanerna böra rösta med, men som kons. efter valet »af de inkomne fullmakterna för riksdagsmännerne funnit det en stor del af Hrr comministris desamma underskrifvit, så lefver man i det hoppet, at de ej lära undandraga sig med en liten hjelp af 4 ö. k. m. på hemman understödja de valde.» *Circ.* 16 Dec. 1740. Ännu circ. 2 Sept. 1755 medger kapellanerna att intressera i valet eller utse egen fullmäktig. Först circ. 24 Sept. 1764 lemnar denna ståndpunkt och förklarar, att komministrarne ej kunna deltaga i pastorernas val, med åberopande af prestest:s beslut 1762.

en bestämd korporation eller institution, här närmast stiftets samtliga presterskap. Otvifvelaktigt är denna senare uppfattning modernare. Herredagsmannen företrädde ursprungligen dem, som gåfvo fullmakt och underhåll; det var deras intressen och uppfattning han ansågs böra göra gällande, och det var de, som hans underskrift och besegling af riksdagsbeslutet bundit till medverkan och ansvar. Men ju mer representationsbegreppet stadgades, löstes herredagsmännen i begreppet från sina valmän och fattades såsom målsmän för vissa ståndskorporationer, för ett helt riksstånd och i sista hand för hela riket. I R. O:s fullmaktsformulär (§ 9) framträder redan riksdagspresten såsom vårdare af hela rikets intressen, därjämte såsom ett särskildt stånds, men i synnerhet såsom de väljandes representant, ålagd att »sig ombeflita at til et rättvist slut befordra de angelägenheter, som honom i synnerhet på (mina) våra vägnar anförtrodde blifva». Detta »på våra vägnar» börjar så småningom öfverallt ersättas med »på stiftets vägnar» och de valde fullmäktige i första hand uppfattas såsom »stiftets fullmäktige». Men utvecklingen är långsam och olika långt hunnen i olika stift. I Upsala stift yrkade kapellanerna redan 1746, att deras besvär skulle medtagas, ehuru de vägrat bidraga till riksdagsmännens underhåll med stöd af 1727 års förordning. Domkapitlet vågade icke afgöra frågan; äfven hos dess medlemmar stredo äldre och nyare begrepp. Svaret blef, att besvären medtagas, men att kons. »lemnar frågan, om de ändock skola utgöra riksdagspengar, till deras eget betänkande».[1] Vid riksdagen fick frågan delvis en lösning, i det preseståndet i sin riksdagsskrifvelse 14 Dec. 1747 förklarade, att »scholæ Betjenters och Adjuncters desiderier kunna af the ifrån stiftet utskickade deputerade föredragas och bevakas». Ståndet medgaf således sådan besvärsrätt åt andra presterliga tjenstemän, som det ej ville tillerkänna valrätt, men beträffande kapellanerna, hvilkas ställning var reglerad genom särskild förordning, lemnades frågan oafgjord.

Den erkända särskilda valrätt, som kapellanerna på grund af 1727 års F. O. egde, blef icke mycket brukad till följd af

[1] *Bref till prosten i Tierp* 13 Aug. 1746.

deras fattigdom, men äfven därföre, att den icke uppmuntrades från stiftstyrelsernas sida, hvilka underläto att därvid taga det initiativ, som var nödvändigt. Så fort det blef klart, att man icke kunde indraga dem i underhållningsskyldigheten för de ordinarie riksdagsmännen, förbigås kapellanerna alldeles i domkapitlens valcirculär eller omnämnas med en enkel hänvisning till 1727 års stadgande utan förklaring alls, huru valet skulle ske eller ledas.[1] Endast undantagsvis tillfrågas de personligen genom prostarne, om de vilja bruka sin valrätt eller ej.[2] De sökte därför någon gång på egen hand föranstalta val. I ståndet sågos de ej gärna, men kunde ej utan särskild anledning uteslutas.[3]

Man tog för gifvet, att det var hvarje stifts kapellankår, som fått rätt att sända en af sina medbröder till riksdagen enligt 1727 års förordning, ehuru förordningen ej bestämmer detta uttryckligen. Härvid ansågs Stockholms kapellankår utgöra en med stiftens jämställd valkorporation i analogi med att Stockholms presterskap enligt gammal praxis, tydligen erkänd i 1727 års preståndsbeslut, bildade ett eget valkollegium. Detta sattes ej i fråga och gillades indirekt genom erkännandet af stockholmskapellanernas ombud såsom riksdagsmän i ståndet. Men något formligt beslut härpå fanns ej, och detta kunde och skulle möjliggöra partihänsyn. — Det var äfven ovisst, om hvarje stifts kapellaner ej kunde få sända mer än en representant. 1755 infunno sig tre komministrar såsom fullmäktige för

[1] Så t. ex. i *Ups. Domk. circ.* 4 Juni 1755, 27 Juni 1760.

[2] Så t. ex. i *Vexiö stift, Domk. circ.* 1 Sept 1730 och i *Kalmar stift*, hvarest de kallades till personlig inställelse vid en allmän sammankomst. Vid denna hemstäldes till dem, hur de ämnade göra. »I anledning hvaraf comministri anhöllo at få utvällia sig sin egen herredagsman och togo därför afträde at härom med hvarannan conferera. Då de sedermera inkommo berättandes, at de således kommit öfverens, det de för denna gången intet villia interessera med uti herredagsmansvalet, utan åstunda blifva vid den gamla praxi». *Domk. circ.* 12 Aug. och *prot.* 16 Sept. 1730.

[3] Kapellaner vanligen närvarande fran Stockholm och Abo stift redan fran 1731. Från andra åter mer enstaka ss. Vexiö 1731, 1746, Hernösands 1731 m. m. De i *Bexell: Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia* förekommande listorna på medlemmar i prestestandet äro ej fullständiga, emedan de blott upptaga de närvarande vid första uppropet.

stockholmskapellanerna. Detta antal erkände ståndet icke, utan ålade de tre att med sina kommittenter förena sig om en riksdagsman.[1] Man satte vidare i fråga, huruvida kapellanerna nödvändigt måste representeras af en kapellan eller om ej »medbröder» äfven kunde innefatta pastorer. 1760 voro både Stockholms och Strängnäs stifts kapellaner representerade af en kyrkoherde. — Till sist framträdde äfven den frågan, i hvad mån hela stiftets kapellankår behöfde vara med om valet. Från Åbo stift kommo kapellaner endast befullmäktigade från Österbotten;[2] äfven från andra stift kommo riksdagsmän med fullmakt af ett fåtal kapellaner.[3]

Den växande mängden af tvistiga frågor angående kapellanernas val förmådde presteståndet att vid 1760—62 års riksdag genom ett allmänt stadgande förtydliga och supplera 1727 års förordning. *I riksdagsskrifvelse den 13 Okt. 1762 § 14* föreskref ståndet af egen myndighet till förekommande af missbruk och oreda vid utöfningen af den frihet, som kapellanerna blifvit förunnad, att »*thet bör vara lämnadt till Capellanernas fria vilja, antingen öfverlämna sina riksdagsangelägenheter till någon af de fullmägtige, hvilka kyrkoherdarne af stiftet ordenteligen valt, eller i den händelsen pluraliteten af Capellanerne inom stiftet åstundar egen särskild fullmägtig, då dertill utses en Capellan, hvilken af dem med lika underhåll kommer att förses, som hvar och en af de ordentelige stiftets fullmägtige: börande den Capellan, som detta åstundar, vid det af prosten anställta ordenteliga valet dess tanka skrifteligen aflämna, hvilken med den öfriga voteringen till consistorium insändes, der pluralitetens mening utrönas bör.*»[4]

[1] *Prestest:s prot.* 15 Okt. 1755. Jmf. äfven *Vesterås Domk. circ.* 7 Febr. 1738, som förutsätter att kapellanerna kunna välja en eller flera. Se ofvan sid. 26, not.

[2] T. ex. 1755; fullmakten godkändes, *prot.* 15 Okt.

[3] T. ex. 1731 komminister Phragmensis såsom fullmäktig för »några capellaner uti Gestrike- och Helsingeland» *prot.* 19 Jan.

[4] Till grund för detta beslut ligger ett utkast från 1755—1756 års riksdag, som ej blef faststäldt af ståndet. Detta utkast nämner äfven uttryckligen, att Stockholms kapellaner ega lika rätt med de särskilda stiftens. Concept till *1756 års cleri comit. circ.* bland *ståndets enskilda handlingar.*

Genom detta beslut röjdes de mest omtvistade tvistefrågorna undan. 1727 års förordning förklaras bestämdt innebära rätt att fritt välja egen fullmäktig eller ej alls välja; möjligheten att deltaga i pastorernas val är utesluten, men kapellanernas rätt att öfverlemna sina besvärs bevakande utan ersättning åt de ordinarie stiftsrepresentanterna erkännes. Hela stiftets kapellankår bildar här uttryckligen en valkrets, inom hvilken majoriteten afgör, om val skall ske, och i fall af val väljes endast en kapellan, som har rätt till lika underhåll, som hvardera af stiftets ordinarie fullmäktige. Till sist gifvas äfven föreskrifter om sättet för inhemtande af kapellanernas votum, hvarigenom först deras valrätt blir effektiv i de flesta stift, i det att prostarne ålägges att vid de vanliga riksdagsmannavalen i kontrakten inhemta skriftligt utlåtande af kontraktets komministrar för att jämte kyrkoherdarnes vota insändas till konsistorium, som naturligtvis i sådant fall egde att uträkna pluraliteten och föranstalta utskrifvandet af fullmakter.

I trots af 1762 års ganska utförliga bestämmelser för kapellanernas riksdagsmannaval visste emellertid det upprörda partilifvet under frihetstidens sista period finna en mängd nya tvistefrågor, hvilka möjliggjorde olika tolkningar, föranledda af partihänsyn. Det politiska intresset dref äfven kapellanerna att trots sin klena ekonomiska ställning visa mera intresse för sin valrätt än förut. De flesta af dessa nya frågor voro föranledda af den egenskapen hos kapellanernas valrätt, att den var fakultativ. Man stred om, huruvida nödvändigt två omröstningar borde ske, en preliminär de quæstione an och en egentlig valakt, eller om de kunde sammanslås, så att de, som önskade val, direkt röstade på en kandidat; vidare om för val fordrades pluralitet af samtliga stiftets komministrar eller blott af dem, som yttrat sig, d. v. s. om de som underläto att rösta skulle anses hafva röstat emot val, m. m. dylikt. Härtill kommo äfven sådana frågor, som om designati, d. v. s. sådana, som väl voro utnämnda och skötte tjänsten, men än ej tillträdt lönen, voro röstberättigade. Alla dessa frågor och flera därtill drogos fram och diskuterades. Olika domkapitel hade olika meningar och anordnade olika former. Somliga togo ej ens notis om ståndets beslut 1762, utan följde gammal praxis. Så

kommo därtill de vexlande tolkningarna hos preseståndet själf, allt efter som partiintresset fordrade. Här fanns ett rikt tillfälle till klagomål och partiafgöranden, som kunde göra hela valrätten så godt som illusorisk.

* * *

Ännu en grupp af frågor rörande preseståndets riksdagsmannaval vann en något så när genomgripande lösning eller reglering genom allmänna stadganden. Det var angående *valkrets och valbarhet.*

K. M:s bref till consistorium angående rätta förståndet af 6 och 7 §§ i 1723 års R. O. beträffande prästerskapets riksdagsfullmäktiges val af den 15 Dec. 1741 är härvid hufvudstadgandet, som i en mängd vigtiga punkter sökte normera de olika uppfattningarna; men kungliga brefvet är både något ofullständigt och svårfattligt, såsom egentligen varande uttryck för en ännu blott halffärdig och ej fullt stadgad begreppsutveckling.

R. O. föreskref såsom valkrets för preseståndets representation egentligen endast kontraktet. På kontraktens val skulle preseståndets sammansättning vara byggd. Blott för det enda fall, att i biskopens ställe annan konsistoriemedlem skulle utses, nämdes stiftet såsom valkrets. Men genom R. O:s medgifvande att två eller flera kontrakt kunde förena sig om en fullmäktig gafs möjligheten till en tredje valkrets' bildande, och då 1727 års prestestånd fastslog ett bestämdt antal representanter för hvarje stift, var äfven en särskild uppfordran att reglera valområdena inom stiften och förutsättningen för stadga härvid gifven. Inom stiften började efter 1727, här och där icke utan förutsättning i äldre praxis, en utveckling, som i somliga stift skapade särskilda kontraktsföreningar eller divisioner, bestående af en flerhet kontrakt, på stadigvarande sätt förenade för att gemensamt utse, fullmäktiga och underhålla en riksdagsman. I andra stift åter trängde stiftet såsom valkrets direkt undan kontraktet, så att samtliga valmän röstade på hela det antal riksdagsmän, som stiftet borde hafva. I båda fallen sköts den i R. O. erkända valkretsen, kontraktet, undan såsom för liten och icke öfverensstämmande

med den tendens att minska representationsbördan, som i frihetstidens början skarpt gjorde sig gällande. Men medvetandet om kontraktets presterskap såsom laglig valkorporation lefde naturligtvis kvar och hotade att spränga de nyvunna kretsarne och förrycka den ordning för val, fullmaktsgifvande och underhåll, som långsamt arbetade sig fram. Denna strid mellan de nybildade valkretsarne, stift och division, å ena sidan, kontraktet å den andra, fordrade ett afgörande af allmän art, om någon stadga i den sig utvecklande praxis skulle komma till stånd.

Men äfven mellan de båda nya valkretsarne, stift och division, var förhållandet icke klart. Begreppet af stiftet såsom valenhet för presterskapet trängde in, äfven där divisionen utvecklats, ej blott så, att divisionen naturligtvis blott kunde bildas af kontrakt inom samma stift och dess riksdagsmän betraktades såsom hela stiftets, hvarigenom divisionen framstod såsom en underafdelning af detta, utan äfven så att en mängd mellanformer uppstodo. Detta skedde, när på somliga ställen valbarheten blef fri öfver hela stiftet trots val divisionsvis eller på andra valen förrättades gemensamt på stiftets alla representanter, ehuru divisionerna stodo kvar såsom valbarhetsdistrikt, i viss mån äfven då trots val och fullmakt från viss division riksdagskontingenten gick till gemensam stiftskassa för att delas lika mellan stiftets riksdagsmän m. m.[1]

Såsom ett väsentligt moment i denna konflikt mellan olika valkretsar framstår frågan om *valbarhetens bindande vid visst område*. Den naturliga principen därvidlag var, att herredagsmannen företrädde sina medbröder och deras intressen samt därföre ansågs böra känna förhållandena i orten och tillhöra dess presterskap. Så fast var denna princip emellertid icke, att ej undantag förekomma. I äldre tider fick ofta en consistorialis, vanligen notarien, som ändock skulle resa till riksdag, fullmakt att bevaka en mängd kontrakts besvär mot ersättning, utan att tillhöra eller hafva tillhört ortens presterskap. Vid den rika formutveckling, som i frihetstidens början begynte, trängde äfven denna fråga till fasta lagbestämmelser eller normer.

[1] Se nedan vid redogörelsen för de olika valformerna i stiften.

Att binda valbarheten vid kontraktet kunde naturligtvis ej komma i fråga, då detta icke framträdde såsom verklig valkrets annat än tillfälligtvis och i opposition mot den faktiska utvecklingen.[1] Men i stället fäste sig valbarheten vid stiftet eller divisionen. Valbarhetens inskränkning till stiftet var vid den utomordentliga betydelse som detta egde för hela ståndets organisation och den kyrkliga utvecklingen öfverhufvud, helt naturlig och självklar. Frågan blef därföre närmast, om divisionen, där sådan fanns, kunde fasthålla valbarhetens bindande vid densamma gent emot stiftet. I de fall, där divisionsindelningen — såsom i Göteborgs stift — hvilade på naturlig grund af olika ekonomisk organisation och andra förhållanden, var de lokala intressenas representation afgörande motiv, och den i praxis utvecklade rättsuppfattningen tillät icke att vid val gå utom divisionens presterskap. Men kontraktsföreningarna hade icke alltid samma naturliga grund. De voro ibland endast ändamålsenliga sätt för val och underhåll, tillfälligt bildade. I sådana fall fanns ej rimlig anledning att binda valbarheten vid divisionerna, då känslan af stiftets presterskap såsom enhet var starkare än den af divisionens, och då partiförhållanden eller annan lämplighetshänsyn kunde göra val utom divisionen önskvärdt. Härvid fanns, liksom i fråga om de olika valkretsarnes rättmätighet, hvarmed den lokala valbarhetsfrågan nära sammanhänger, dels stridiga begrepp, utvecklade i olika trakter och motiverade af vexlande partiförhållanden, hvilka begrepp sökte att mot hvarandra vinna lagligt fastställande såsom stöd, dels tämligen allmänt omfattade, men nyutvecklade begreppsuppfattningar, hvilka trängde till någon sorts sanktion.

Till dessa frågor om valkrets och valbarhetens lokala bundenhet kom äfven den om valbarhet från en helt annan synpunkt, nämligen den *personliga eller korporativa valbarhet,* som drog gräns mellan det väljande presterskapet och närstående samhällsmedlemmar. R. O. gaf härvid otillräcklig ledning. Den

[1] Endast i Göteborgs stift förekommer kontraktet såsom ordinarie valkrets, näml. i Bohusläns valdision, där de båda kontrakten, Vikorna och Elfsyssel, alternerade om att utöfva divisionens valrätt.

bestämde aktiv och passiv valrätt så, att såsom ombud för kontrakten skulle komma en »prestman», vald af »presterskapet», och i biskopens ställe en »skicklig man af konsistorium» med fullmakt af »hela stiftet». Men såsom väljande presterskap hade under 1600-talet väsentligen pastorerna ensamma i den mån verkliga val förekommit uppträdt, i det att öfriga presterliga tjänstemän haft en allt för underordnad och osjälfständig ställning för att kunna eller önska bidraga till herredagsmännens underhåll. Trots enskilda undantag var äldre praxis och uppfattning så utpräglad, att det ingalunda var underligt, att när behofvet af noggranna distinktioner framträdde, man skulle fatta det valberättigade presterskapet såsom lika med kyrkoherdar eller innehafvare af pastorat och detta desto mer, som den närmast stående klassen, komministrarne, själfva afsöndrade sig och genom 1727 års förordning tydligen betraktades såsom särskild korporation, skild från det i R. O. omtalade väljande presterskapet. Med 1727 års förordning kan denna utveckling anses afgjord. I praxis och allmänna medvetandet tränger den så fullständigt igenom, att knappt någon olika mening härom uttalas. Naturligtvis följde med denna uppfattning, att äfven valbarhet ansågs tillkomma endast kyrkoherdar.

Denna begränsning af det väljande presterskapet sökte äfven tränga igenom i fråga om det särskilda val, som ifrågakom vid biskopens frånvaro från riksdag, och härvid förenade sig med den skematiserande sträfvan äfven en begynnande opposition mot konsistoriernas ledande eller influerande ställning. I många fall partimotsats, i andra endast ömtålig vaksamhet om en rättighet, som började framstå allt dyrbarare, alstrade en genomgående tendens att motverka de förut i stiftens ledning allsmäktige stiftsstyrelserna. Såsom det valberättigade »hela stiftet» förklarade man därför dess samtliga kyrkoherdar, och drog däraf den konsekvens att vid utväljandet af konsistoriifullmäktig i riksdagens ställe konsistoriemedlemmarne såsom sådana icke voro valberättigade, utan endast i fall de innehade pastorat. Till och med beträffande valbarheten i detta fall, som R. O. uttryckligen tillerkänt hvarje skicklig man af konsistorium, trängde begreppet om kyrkoherden såsom allena valbar bakom såsom självklar högre bestämning, och den fordran

gjordes gällande, att endast de konsistoriemedlemmar, som egde valrätt, d. v. s. voro utrustade med prebendepastorat, voro valbare i biskopens ställe till stiftets representant.

Det var midt i denna mängd af stridiga och outvecklade begrepp, som ett afgörande af Upsala domkapitel drogs under riksdagens pröfning. I fjärde valdivisionen af Upsala stift (Gestrikland och Helsingland) hade Bollnäs kontrakt röstat på professor Ullén i Upsala och begärde i bref till domkapitlet honom till kontraktets särskilda fullmäktig, i fall öfriga kontrakt i divisionen valt någon annan, hvilket äfven var fallet, i det att divisionen i öfrigt utsåg prosten Lenæus. Då Ullén förklarade sig vilja mottaga uppdraget, ansåg domkapitlet, att det enligt R. O. ej kunde hindra Bollnäs kontrakt att bilda egen valkrets, och utfärdade fullmakt för Ullén. Men därigenom bröts fjärde divisionen såsom enhetlig valkrets och underhållet minskades för den af divisionens pluralitet på vanligt sätt valde. Här trädde kontraktet såsom laglig valkrets emot den nybildade divisionen. Då dessutom Ullén ej var bosatt i kontraktet, ej häller, ehuru prestvigd, egde pastorat eller var medlem af domkapitlet, ingrepo på samma gång flera frågor om valbarhet.[1] Med anledning häraf beslöto riksens ständer den förklaring i dessa frågor, som utfärdades af K. M. i ofvan anförda kungl. bref af den 15 Dec. 1741: *I de stift, där 2, 3 eller flera prob-*

[1] Striden mellan Lenæus och Ullén väckte mycket uppseende. L. bestred Ulléns riksdagsmannarätt i vidlyftiga memorial och denne svarade, hvarvid han bland annat förklarade sig såsom prestvigd höra till presterskapet och förnekade, att R. O. band valrätten vid innehafvande pastorat. »Det har ock ifrån långliga tider tillbakars oftast varit och är brukeligit, att lectores vid gymnasierne och Rectorer och Conrectorer vid scholarne blifvit ifrån landsorterne befullmägtigade, som dock icke ägt pastorater». Ståndet godkände först båda två såsom riksdagsmän, *prot.* 6 Dec. 1740, och beslöt att framdeles afgöra frågan. Men då Lenæus ej nöjde sig härmed och sympatierna i ståndet utprägladt gingo för att binda valbarhet och valrätt vid innehafvande pastorat samt att för underhållets skull stadga de nybildade divisionerna, upprördes frågan om Ulléns riksdagsmannaskap flera gånger, och till slut förmåddes Ullén att själf till utseendet frivilligt begära att få lemna riksdagen »för sin ohälsa». *Prot.* 2 April 1741. Frågan hade då redan blifvit föremål för samtlige R. St:s lagförklarande verksamhet, emedan K. M. genom extr. prot. ur rådet 14 Jan. 1741 hemställt densamma till ständerna. Presteståndet var icke alldeles med om, att denna angelägenhet skulle blifva

sterier antingen genom uttryckelig förbindelse eller tyst samtycke sig förenat om en fullmäcktigs affärdande och underhållande vid Riksdagen, där väljer Presterskapet i hvart förenat Probsteri eller Contract en af deras medlemmar, som innom deras sammansättning bor och sielf en väljande Ledamot är, til sin fullmäcktig, då den, som mästa Rösterne undfådt hafver, af samtelige de väljande Ledamöterne kommer at med fullmackt förses. Men i de Stift, där inga sådane föreningar Probsterierna emellan än träffade och fastställde äro eller härefter träffas kunna, där väljer Prästerskapet i hvart Probsteri eller Contract äfven sin Fullmäcktig af dem, som innom samma Stift af deras Medel äro och Valrätt äga, då de, som igenom flästa Rösterne således utnämnde varda, af Stiftet sedan efter vanligheten befullmäcktigas».

Genom denna förordning är kontraktet såsom självständig valkrets formligen åsidosatt och i dess ställe division och stift fastslagna såsom valkretsar för preseståndets riksdagsmannaval. Men visserligen sker ej detta med så uttryckliga ordalag, att icke fortfarande ett och annat kontrakt väljer på egen hand och lyckas få sitt val erkändt i ståndet, ehuru alltid med tillägg, att det ej länder till prejudikat.[1] Förhållandet mellan division och stift fastställer kungl. brefvet så, att där divisioner finnas, sker valet efter röstpluralitet inom divisionens presterskap och den valde fullmäktigas af divisionspresterskapet. Bestämmelsen, att hvarje division väljer en fullmäktig, utesluter divisionens förvandling till blott valbarhetsdistrikt inom stiftet. Där stiftsval åter eger rum, synes meningen vara, att hela stiftets presterskap röstar på alla dess fullmäktige och majoriteten af röster

föremål för de öfriga ståndens medverkan, och inom ståndet höjdes röster för att endast afgöra saken genom ståndets circulärbref. Prosten Anagrius yttrade, att »angående oredas förekommande i framtiden nog blifver præcaverat igenom circulärbrefvet, som vid riksdagens slut til consistorierna kommer at afgå», *prot.* 19 Febr. 1741. Men då detta ej lät sig göra, utsåg ståndet 2 April en deputerad af hvarje stift för att föreslå svaret på K. M:s remiss, hvilket svar af ståndet justerades 22 April och af de öfriga stånden utan motstånd gillades.

[1] Vasa kontrakt valde 1746 egen fullmäktig, som erkändes i ståndet, ehuru ej med prejudikatverkan. *Prest.st:s prot.* 1746, 27 Sept. Ålands presterskap valde från 1760 egen fullmäktig, som ibland godkändes af ståndet, ibland uteslöts. Se nedan.

afgör; rösterna upptagas härvid kontraktsvis. Divisionen är tydligen afsedd såsom det normala. Där kontraktsförening redan finns genom formligt beslut eller tyst samtycke eller framdeles bildas, blir den i lag fastslagen såsom beståndande, och endast där divisioner ej kunna bildas, genom att stiftet endast väljer en riksdagsman utom biskopen, synes meningen vara, att allmänt stiftsval eger rum. Detta är dock ej häller uttryckligen sagdt. Behofvet att vinna stadga är hufvudsaken, och i prestesståndets riksdagsskrifvelse samma år uppmanas äfven stiften att bestämma sig för ett visst valsätt. Den frihet för de lokala valkorporationernas eget bestämmande, som häri medges, lät emellertid icke binda sig vid 1741 års skema af rena divisionseller rena stiftsval, utan man ansåg sig fortfarande oförhindrad att öfvergå från det ena till det andra och därjämte fasthålla eller skapa en mängd mellanformer, ofta i ganska uppenbar strid med både ordalag och mening i det kungliga brefvet.

Valbarhetens territoriela bundenhet afgöres genom 1741 års stadgande; där divisionsval finnas, är valbarheten bunden vid divisionens presterskap, vid stiftsval vid stiftets. Mindre bestämdt afgör kungl. brefvet den personliga valbarheten. Den genomgående tanken i detsamma är, att valbarhet bindes vid valrätt, men hvilka valrätt tillkommer, är icke utsagdt, utan blott förutsatt. Då uppfattningen härom var otvetydigt bestämd för pastorerna allena, var konsekvensen ganska klar och drogs formligen i *prestståndets riksdagsskrifvelse 1747*, som förklarade 1741 års k. bref så, att *endast prostar och kyrkoherdar voro valbara.*[1]

---

[1] *Cleri Comitialis circulärbref till samtliga konsistorier 14 Dec. 1747* § 4: »Bör vid riksdagsmäns väljande noga märkas, hvad K. Brefvet til Consistorierne af den 15 Dec. 1741 til förklaring öfver 6 o. 7 §§ i Riksdagsordningen innehåller, at the orden: väljes af egna medel och väljande Ledamot i synnerhet lämpas till Probstar och Kyrkoherdar i stiftet». Detta föranleddes närmast af, att vid riksdagen såsom fullmäktig för Bohusläns division af Elfsyssels kontrakt valts pedagogen i Kongelf Tranchell, af Vikornas kontrakt åter pr. Oedmann. Om öfverenskommelsen mellan dessa båda kontrakt att alternerande välja riksdagsman för divisionen och de häraf föranledda ständiga valstriderna se nedan. Men utom på grund af denna öfverenskommelse bestred pr. Oedmann Tranchells rätt såsom ej varande medlem af presterskapet. Tranchell åberopade en cons. Gothoburgensis Resol. 1740, 12 Mars, som visade, att rectores och scholæ Betiente äro kontraktsmedlemmar och dess-

Det kungl. brefvet gaf äfven stöd för den mer långsökta konsekvensen, att egenskapen af prost eller kyrkoherde äfven var kompetensvilkor för den, som valdes af konsistorium i biskopens ställe; detta genom valbarhetens och valrättens förening såsom genomgående princip. Ännu 1746 skydde ståndet att draga denna konsekvens, som knappt var förenlig med R. O. och afgjordt i strid med äldre praxis, men i *riksdagsskrifvelsen till konsistorierna den 21 Okt. 1756* heter det *»som kongl. brefvet, dateradt den 15 Dec. 1741, tydeligen vid handen gifver, at ingen vid Riksdagar bör blifva presterskapets fullmägtig, som icke sielf är väljande Ledamot, så måste jemväl i akt tagas, när Biskopen icke sielf kan åtaga sig komma til Riksdagen, at i hans ställe ingen af consistorii Ledamöter blifver dertil utsedd eller ställd under omröstning, som ei tillika är Kyrkoherde och således sielf äger valrätt vid samma tillfälle»*.[1] 1762 års riksdagscirculär inskärpte ytterligare samma grundsats, som därmed trängde fullt igenom. Preseståndets renhet var betryggad gent emot alla element, som ej direkt hörde till detsamma såsom socialt och privilegieradt stånd, och inom sig var detta stånds representation allena byggd på pastorerna, med det lilla, illa tålda undantag, som kapellanernas prekära representationsrätt utgjorde.[2]

---

utom det i Stjernman tryckta 1594 års riksdagsbeslut, af hvilket framgick, att scholæ-betjente varit närvarande. Båda fingo stanna i ståndet, men ståndet beslöt, »att lectores vid Gymnasierne, lectores vid Scholar eller andra Scholæ Betjente, som ej tillika äro kyrkoherdar och hafva sina egna församlingar, hädanefter icke böra välja, ej eller väljas til Riksdagsmän för någon viss Division i Stiftet, men väl en lector af consistorio, när biskopen sielf ej kommer, hvarom jämte krigspresters och Adjuncters uteslutande härifrån vidare skall införas i circulärbrefvet, som vid slutet af Riksdagen til Stiften kommer att afgå». *Prestest:s prot.* 20 Sept. 1746.

[1] Vid 1746 års riksdag erkände preseståndet såsom medlem och konsistoriefullmäktig lektor Odhelius från Skara stift, ehuru icke försedd med pastorat. Men 1755, då lektor Roempke och lektor Jacobsson båda kommo såsom biskopens ställföreträdare för Göteborgs stift, uteslöt ståndet lektor Roempke, emedan han ej egde pastorat och således ej hade votum activum, *Prot.* 15 Okt. Detta fall synes varit närmaste anledningen till cleri com. circ. vid riksdagens slut.

[2] En ännu längre gående konsekvens af sträfvan att beröfva consistoriales hvarje förmån såsom sådana framför stiftets prester låg däri, att man ifrågasatte, om ej deras särskilda kompetens till konsistorii fullmäktig måste

Den sista perioden af frihetstiden, som förde partistriden djupt ned i de väljande menigheterna och ofta gjorde utgången beroende af några få röster vid partiernas jämstyrka, framkallade ytterligare en del frågor, hvilka alla rörde den rösträtt, som tillkom innehafvare af pastorat. Ju mer riksdagskontingenten antog karaktären af en ständig skatt, som hvilade på pastoratets inkomster, började därjämte den rättighet, som utgjorde förutsättningen för denna skatts tillkomst, betraktas såsom fäst vid skatteutgörandet i och för sig och sådana frågor kunde uppstå, som om prestenkor under tjänste- och nådår själfva eller genom nådårspredikanter kunde utöfva rösträtt samt om vice-pastorer och designati eller sådana, som voro utnämde till pastoratet och därför skulle komma att vidkännas utgiften för riksdagsmännens underhåll, men ännu ej vid dagen för valet hade tillträdt embetet, egde valrätt. Praxis vacklade i de olika stiften, men tendensen i preseståndet gick alldeles bestämdt till att afskilja dem alla. Hvad prestenkor beträffar, fanns härom ingen tvekan och detta dess hällre, som K. M:s resolution på Åbo stifts besvär 28 Mars 1732 fritog prestenka under nådår från riksdagspengars utgörande. Denna resolution blef dock först långsamt känd eller tillämpad i de öfriga stiften, i somliga ej alls, då den till viss grad försvårade eller förryckte försöken att ordna riksdags-

medföra en minskning i kompetens på annat håll, så att de icke kunde väljas såsom representanter för kontraktspresterskapet. Man menade sig hafva stöd härför däri, att R. O. föreskref, att biskopen eller en annan konsistoriemedlem skulle komma, hvilket antydde, att inga flera af kons. finge komma. Denna konsekvens ifrågasattes af Celsius i Ups. domk. *Prot.* 29 Okt. 1740. Vid riksdagarne förekomma flerfaldiga gånger, att konsistorieledamöter infinna sig såsom fullmäktige för presterskapet utöfver den i R. O. för kons. omtalade särskilda representationen, utan att detta af ståndet ogillas, men väl ansågs passande, att där stiftet utom konsistorierepresentanten endast höll en riksdagsman, denne borde tillhöra det öfriga presterskapet i stiftet. Frågan blef föremål för direkt uttalande af ståndet vid 1755 års riksdag, då Carlstads stift jämte superint. valt prosten lektor Ullholm. Ett klagomål häröfver till K. M. remitterades till ståndet, som visserligen ej underkände Ullmans fullmakt, men beslöt att låta inflyta i circulärbrefvet vid riksdagens slut »consilii loco», att »när stiftets biskop är å consistorii vägnar sielf närvarande och ej flere utom honom än en fullmägtig för stiftet hålles, samme fullmäktig vore utom consistorium». *Prestest:s prot.* 29 Okt. 1755. I circulärbrefvet inflöt emellertid intet härom.

afgiften såsom en ständig, fixerad skattebörda.[1] Beträffande vice pastorer och sådana designati, som före tillträdet skötte embetet, stannade ståndet icke vid lika bestämdt resultat. 1765 års ständer kasserade väl hela Vesterås stifts val »i anseende dertil at de, som i ledige församlingar haft curam ecclesiæ, fått vid samma tillfälle votera», men de stora valordningarna vid periodens slut synas endast utesluta dem från valbarhet, och de olika åsigterna om designatis och vice pastorers rösträtt ökade de många öppna frågor, som gåfvo partiandan så rik näring vid periodens slut.[2]

Utöfver dessa tre ofvan skildrade hufvudgrupper af stadganden med deras kompletterande afgöranden i preseståndets riksdagsskrifvelser kom icke den på ståndsbeslut eller kungliga förordningar hvilande allmänna rätten för preseståndets riksdagsmannaval. Antalet af stiftens representanter, kapellanernas ställning till valet och valkretsarnes utbildning i nära förening med den aktiva och passiva valrättens detaljerade ordnande var allt hvarmed den allmänna lagstiftningen befattat sig, och äfven detta i många fall blott i hufvuddrag, som måste kompletteras af den lokala ordnande verksamheten.

---

[1] I Link. stift t. ex. är denna resolution först åberopad i *circ.* 19 Dec. 1764.

[2] Såsom bestämda resultat utöfver hvad formlig lag eller preseståndets riksdagscirc. föreskrifva nämner *Link. Domkapitels circ.* 27 Mars 1771, »at ingen får voteras til Riksdagsfullmäktig uti prästeståndet, som ännu ej värckeligen har tillträdt en viss församling såsom pastor eller capellan: och ändteligen, at ingen prästänka får votera Riksdagsman, hvarken under Tjenstår eller Nådåret». Däremot nämnes ej, att vice-pastorer och designati sakna aktiv rösträtt. I Ups. domk. har man samma uppfattning. 1771 är härom häftig strid i domk., men det stannar vid att tillerkänna designati rösträtt, därför att de kommo att deltaga i riksdagspenningarnes utgörande. *Ups. domk. prot. 27, 28 Mars 1771.* Trots det att ståndet i sina afgöranden af stridiga val i regel förkastar alla designatis rösträtt, se nedan, var härvid tydligen ej definitivt och erkändt slut vunnet.

II.

Den utveckling af valformerna, som försiggick inom de särskilda stiften, hvilade på det åskådningssättet, att kommuner eller lokala korporationer själfva egde att genom uttrycklig öfverenskommelse eller stadgad praxis ordna sina angelägenheter äfven i de fall, då dessa omedelbart anknöto sig till statslifvets allmänna företeelser, därest icke genom statens lagstiftning bestämmelser voro gifna eller tillräckliga.

Redan under 1600-talet var sättet för herredagsmännens utnämnande och underhåll de väljandes ensak, men först 1700-talets förändrade uppfattning af riksdagsmannaskapets betydelse och det djupt ned i samhället trängande politiska intresset gaf den egentliga drifkraften till den frodiga utveckling af den representativa rätten, som då egde rum. Val blef just formen för det öfvertagande af den offentliga makten från det privata samhällets sida, som 1719 års revolution från viss synpunkt kan anses innebära — naturligtvis med det undantag, som de adliga ättehufvudmännens själfskrifna representation innebar. Ur mängden af val och valstrider framgick en sorts representation af samhället och dess olika intressen, och i den mån man i denna kamp om representation af eget åskådningssätt och egna önskningar lyckades göra sig själf gällande och nedtrycka motsatta sträfvanden, i samma mån öfvade man inflytande på statens politik inåt och utåt och disponerade dess förordningsmakt till de egna intressenas befordring. Därföre blefvo valförhållandena med ens af en så öfverväldigande vikt och föremål för så detaljerad ordnande verksamhet, emedan det gällde att i lag skapa eller fastslå vederbörligt uttryck för politiska maktförhållanden och garanti för eget inflytande.

Det är väsentligen efter 1727 års fixering af stiftens representantantal, som utvecklingen af valordningar i stiften begynner. Omkring 1730 torde i de flesta stift den hufvudsakliga grunden hafva lagts för stiftets följande valmetod, ehuru utfilandet af detaljbestämmelser i förening här och där med häftiga omkastningar tillhör den senare frihetstiden och fortgår långt in i följande perioder. Denna lagstiftande verksamhet bestreds ingalunda af presteståndet självt, utan fattades såsom nyttig och nödvändig. Dess förbindande kraft var för ståndets medlemmar en erkänd princip, och när väl ståndet kom i omedelbar beröring med den mångskiftande sedvanerätten genom begynnande valstrider, som drogos inför ståndets forum, utbildades en bestämd uppfattning af hvad såsom »stiftets economicum» väsentligen tillkom dess reglerande myndighet och hvad såsom »ståndets economicum» borde blifva föremål för dess beslut, påbjudna af egen myndighet i dess circulär eller af riksens ständers i K. M:s resolutioner.

I 1741 års riksdagscirculär uttalar sig ståndet första gången formligen om den lokala valrättens giltighet och förhållande till den allmänna.[1] »*Till at undanvika mycken olust, hinder och bryderi uti Ståndet vid Riksdagarne synes rådligast, ja ock nyttigt, at consistorierne uti vänlighet vid årliga prestamötcn eller andra cleri sammankomster helst näst för instundande Riksdagar ville förmå Stichtets clerum at sins emellan öfverlägga och fastställa ett visst sätt til riksdagsmännernes utväljande och underhållande med annat, som ther hän hörer.*» Ståndet uppfordrar således stiftens presterskap att självfva reglera valsätt och underhåll. Dessa båda hufvudmoment af en representativ lagstiftning tillerkännas stiften, under det att bestämmandet af antal samt den aktiva och passiva valrättens reglering förbehölls ståndet. Ytterligare prononceras samma mening i 1747 års cirkulärbref, som innehåller en trängande maning till stiften att fixera valsättet: »*The ifrån et eller annat Stift upkomne tvister om kallelsens giltighet til Riksdagsman, fordra nödvändigt at uti*

[1] Redan 1738 hade ståndet med anledning af klagomål öfver Skara stifts valsätt förklarat, att »ståndet icke finner sig befogadt at häfva eller rubba den i Scara stift varande praxin, at välja riksdagsmän», *prestest:s prot.* 20 Juni.

the Stift, therest intet vist öfverenskommande om sättet til Riksdagsmäns kallelse redan är faststält, thet oumgängeligen med forderligaste måtte författas.» Ståndet vägrade vid samma och följande riksdagar att själf fatta något beslut om dessa ärenden, äfven då detta begärdes med anledning af stridigheter inom stiften; ståndet förklarade på en sådan ansökan helt kategoriskt 1751: »*Som riksdagsmans val och underhållande hörer til stiftens egna economiska mål, som de hafva inom sig at rätta och skicka, så varder äfven detta til stiftets afgiörande remitteradt.*»

Principen för ståndets uppfattning af de lokala myndigheternas befogenhet i detta fall och ståndets eget förhållande därtill är således tydlig nog, och den frångicks först, då de trots all sådan lokal lagstiftning växande valstriderna vid periodens slut tvungo ståndet att försöka ingripa med allmänna stadganden äfven för valsättets detaljer. Men ståndet erkände icke desto mindre fortfarande den bindande kraften af de valordningar, som funnos, så länge försöken till centralisation på detta område ej nått framgång.[1]

Däremot erkände ståndet icke såsom bindande stiftens afgörande myndighet inom de frågor, som ståndet själf gjort till föremål för sin lagstiftning. Naturligen måste de allmänna bestämmelserna i detta fall äfven tolkas och kompletteras, hvilket skedde på olika sätt i de särskilda stiften och bildar ett betydande moment i den inom stiften utvecklade sedvanerätten, men så snart dessa tolkningar eller kompletteringar kommo i konflikt med de allmänna stadgandena eller den uppfattning, som presteståndets majoritet af dem ville göra gällande, erkändes ingalunda stiftets eget förordnande såsom skäl för be-

---

[1] *I prot. hos de deputerade till fullmakternas granskning* den 15 juni 1771 (i presteståndets enskilda handlingar) § 1 heter det: »Till ett sådant vigtigt göromåls förrättande, då det framdeles kommer att i hela sin vidd företagas, ansågo Deputerade nödigt att *icke allenast iakttaga R. O. af den 17 Okt. 1723 och de flera i detta mål vidtagna författningar, utan äfven därjämte hafva afseende uppå hvarje Stifts särskildte val-method, hvilken såsom vid välloflige stiftens allmänna prestmöten gillad och fastställd bör såsom en oeconomisk författning och oklandrad praxis ega laga kraft och härvid tjena till vederbörlig efterrättelse*».

hörighet, icke ens i de fall, hvarom ståndet ej förut yttrat sig.[1] Äfven i detta fall, utveckling af bestämmelserna rörande antal, valrätt och valbarhet, var principen klar: inom stiftsmyndigheternas befogenhet låg att gifva förklarande och kompletterande stadganden, men endast i full öfverensstämmelse med de allmänna stadgandenas principer eller den ofta vexlande uppfattning, som ståndet däraf hyllade.

De myndigheter, som det tillkom att utöfva stiftets reglerande myndighet inom dess erkända gränser, voro dels domkapitlet genom sina skrifvelser och circulär, dels samtliga det väljande presterskapet antingen på synoder eller prestmöten eller föranledt af tillfälliga förhållanden genom kontraktsvis inhemtade uttalanden, hvilka med eller utan särskilda kontraktsdeputerade insändes till konsistorium för att sammanfattas till presterskapets beslut. Enligt den allmänna uppfattningen, uttalad äfven af preseståndet i dess riksdagsskrifvelser, var det presterskapet själf, som egde bestämmande rätten, och domkapitlet egde icke att ändra de af prestmötena fastställda valordningarna, men i början af frihetstiden var motsatsen mellan stiftsstyrelsen och presterskapet icke sådan, att man med ömhet vakade öfver gränserna mellan hvarderas befogenhet, och i flera stift hvila valsättets grunder endast på äldre konsistoriecirculär, hvilkas bestämmelser efter en tids utöfning vunno karaktären af gammal stadgad praxis. Under den senare delen af frihetstiden vakades med större omsorg, att valsättet ej af konsistorium ensidigt ändrades. Domkapitlen tillerkände sig ej häller längre själfva denna befogenhet, men erkändes i dess ställe ega bestämd rätt att komplettera valsättet med nödiga detaljstadganden samt att i första hand afgöra stridiga frågor. Uppfattningen är äfven här klar i stort: prestmöte fastställer

[1] Då 1746 pedagogen Tranchell anförde en convention i stiftet och en konsistorieresolution för att scholæbetjente egde rösträtt, erkändes detta ingalunda såsom behörig grund, men emedan T. stod på kyrkoherdeförslag och af andra orsaker fick han kvarstanna utan prejudikatverkan. Till 1765 års val hade kons. i Vesterås i sitt valcirculär enligt praxis lemnat designati och vice pastores rösträtt. Ståndet gillade ej denna uppfattning, se ofvan s. 40, och kasserade hela valet, ehuru frågan förut ej varit föremål för formligt uttalande af ståndet.

stiftets val- och underhållssätt, domkapitlet ger nödiga förklaringar och föreskrifter vid verkställigheten.[1]

Äfven denna gräns kunde emellertid icke undgå att alstra en mängd strider vid konsistoriernas benägenhet att utsträcka sitt inflytande så långt möjligt å ena sidan och stark misstro

[1] Några exempel belysa förhållandet mellan prestmöte och konsist. samt uppfattningen af prestmötets rätt: *I Upsala stift* var det endast domkapitlets circulär 1730, som skapade den fasta divisionsindelning, som efter en tid vann häfd. 1746 var det äfven domk. circ., som inom divisionerna upprättade särskilda valstyrelser. Vid valsättets omkastning 1750 är det åter prestmöte, som beslutar ny valordning, men domk. circ. 1755 och 1760, som i detalj utfila densamma. På samma sätt är det 1764 prestmötet som afskaffar 1750 års valsätt. Det heter i *prot. vid prestmötet* 24 Febr. 1764: »Emedan presterskapet vid ett så beskaffadt mål, som detta är, äger fri- och rättighet, som ven. clerus vid ofvanförmäldte prestmöte (1750) lagligen nyttjadt, att efter skäligt godtfinnande annan ny författning göra, ty pröfvades godt» etc. 1771 är det åter prestmöte, som omkastar 1764 års valsätt. — *I Skara stift* fastställde presterskapet 1740 ett valsätt, hvarom kons. på eget bevåg gaf närmare bestämmelser i circ. 1755. Kons. förklarade emellertid därvid uttryckligen, att det »hvarken bör eller vil Ven. Cleri laglikmätiga och vederbörliga frihet i ringaste mån inskränka; men cons. tror sig giöra hela stiftet och dess Ven. Clero en skyldig tjenst, när det til följe af sitt öfverinseende i stiftet och til likhets befordrande öfver allt samt redighets och ordentelighets erhållande föreskrifter följ.» etc. Kons. känner och erkänner gränsen för sin befogenhet. — *I Strängnäs stift* kom det till formlig strid om giltigheten af konsistorii förordnande. Prestmöte 1751 fastställde en divisionsindelning, men ett förslag, som samtidigt gjordes, att hvarje pastor skulle rösta på alla tre riksdagsmännen, en ur hvarje division, blef af somliga ogilladt, af andra hänskjutet till öfverläggning med de hemmavarande. Men kons., som fann förslaget lämpligt, fastställde detsamma i sitt valcirculär s. år till efterrättelse. Några följde konsistorii uppmaning, andra ansågo den olaglig och röstade blott på en kandidat för samma division. Både 1751 och 1755 drogs tvisten under presteståndets pröfning, och vid den senare riksdagen infunno sig två representanter, den ena vald af divisionens, den andre af stiftets majoritet. Presteståndet kunde ej göra annat än kraftigt påyrka ett ordentligt valsätts fastställande genom prestmötesbeslut, som ock 1759 kom till stånd och slet tvisten mellan kons. och presterskap. — *I Linköpings stift* togs initiativ til en valordnings fastställande af kons., som utarbetade förslag, hvilket debatterades på kontraktsmötena, hvarefter fullmäktige för kontrakten på sammanträde i Linköping 1730 faststälde den sedan bestående vallagen, hvilken slutar med förklaring: »Thessa ofvanskrefna puncter åtage vi oss och våre medbröder at framgent oförkränkt hålla; och förthenskull them nu å theras och våra vägnar frivilleligen samtycke, stadfäste och

å den andra, i synnerhet då politisk partimotsats skilde domkapitlets och stiftspresterskapets majoritet. I slutet af frihetstiden framträdde äfven den fordran, att prestmötesbeslut, om det icke var majoritetens af samtliga rätt- och röstegande pastorer, ej kunde vara bindande, utan att en sorts referendum på grund af rösträttens utomordentliga helgd måste göras.[1] Icke blott gränserna mellan den allmänna centrala lagstiftningsmyndigheten vid den representativa rättens utbildning, och den kommunalt-korporativa, utan äfven motsatta uppfattningar inom hvardera af dessa båda arter gåfvo anledning till häftiga rättstvister, som vid frihetstidens slut skapade en storartad röra af kompetenskonflikter.

* * *

underskrifve; bediandes, at ven. cons. ville thetta til större visshet med sitt sigill bekräfta, och för alt öfrigit giöra then handräckning, som til verkställigheten af thet ofvanskrefna kan erfordras». Den uppgift, som här tillerkändes kons. fyllde det äfven genom detaljbestämmelser i sina följande circulär. Den helgd, som tillades 1730 års stadga, framgår af den utaf biskop Rhyzelius 1742 författade ingressen, hvari det förklaras, att ingen må »besvära sig med förfrågningar eller tencka sig hafva orsak at i någon motto söka ändring och rubbning» uti densamma. Men alla uttalanden om kraften af prestmötes lagstiftande myndighet vid fastställandet af stiftets valsätt öfverträffas af de ordalag, hvari 1730 års stadga i omarbetad form af 1793 års prestmöte bekräftades. Den uppfattning, som där utttalas, är ett uttryck för frihetstidens åskådningssätt i detta fall. Det heter: »Hvad vi nu således i förberörde articlar... öfverenskommit och stadgat, skal nu och framdeles vid Riksdagsmannavalen i Linköpings stift tjena til efterrättelse och lag, hvaruti ingen utan presterskapets vetskap, pröfning och samtycke vid allmänt prestmöte, må ändring åsyfta eller verkställa, utan skal alt hvad i mer eller mindre måtto häremot vill försökas och göras vara kraftlöst och förkastas. Skulle tidens omständigheter gifva anledning til nödige ändringar, bör sådant med skälen och förslaget dertil på allmänt prestmöte til pröfning uppgifvas, men ej då, utan nästföljande prestmöte, sedan presterskapet haft utrymme at saken närmare eftertänka, afgöras. Det är tydligen med samma garantier, hvilka riksens ständer uppfunnit till grundlagarnes hägn, som Link. prestmöte vill skydda sin valordning (!).

[1] Vid 1771 års prestmöte i Upsala, då 1764 års valsätt omstörtades, förfäktade minoriteten, att de frånvarande borde höras, då det gällde deras dyrbara och oförytterliga riksdagsmannarätt. Ett referendum blef äfven genomdrifvet och det af synoden fattade beslutet skulle circulera i kontrakten till pastorernas utlåtande *prestmötes prot.* 14 Febr. 1771.

Den uppgift, som i första rummet löstes genom stiftens egen myndighet, var fastställandet af valsättets hufvudgrunder genom *valkretsarnes bestämmande*.

Såsom ofvan framhållits öfvergicks allmänt från kontraktet såsom valkrets till divisionen eller stiftet. *Samfälda stiftsval* utan divisionsindelning uppstodo i de minsta stiften, hvilka ej utsågo mer än en representant jämte biskopen eller annan konsistoriifullmäktig: *Visby, Kalmar, Karlstads och Borgå stift* och därjämte i de två stora stiften *Lunds och Vesterås*.

Divisionsval i en eller annan form infördes i *Upsala, Linköpings, Strängnäs, Skara, Vexiö, Åbo, Göteborgs och Hernösands stift*. De beteckningar, som användes för dessa nybildade valområden i stiften, olika i olika stift, äro kontraktsförening, sammansättning, klass eller division.

Normen för divisionernas bildande var dels att skapa lika stora valkretsar i anseende till pastoratens antal och godhet för att bereda stiftets riksdagsmän lika underhåll och dess väljande presterskap lika rätt och skattebörda, dels den naturliga gruppering, hvari ett stifts kontrakt voro sammanförda. Dessa båda principer stredo i viss mån emot hvarandra, och det var en af stiftsmyndigheternas förnämsta uppgifter att jämka och förbättra divisionsindelningen, så att så vidt möjligt hänsyn togs till båda. Härvid måste ibland ett kontrakt styckas på flera divisioner, t. ex. i Skara stift, där Billings kontrakt var deladt på tre divisioner, i Hernösands, där flera liknande exempel finnas, ehuru ett sådant styckande synes föga förenligt med R. O. Ju större hänsyn tagits till den naturliga indelningen i stiftet, dess kraftigare och betydelsefullare var divisionsindelningen, under det att de divisioner, som blott grundats på hänsyn till lika underhåll för riksdagsmännen, vid det småningom skeende bildandet af gemensamma stiftskassor förlorade sin egentliga grund och i regel tidigare försvunno. De naturliga valdivisionerna hvila dels på den verldsliga administrationens former, länen, såsom t. ex. i Vexiö stift, som sönderföll i två divisioner, Kronobergs läns och Jönköpings läns, dels på olika hufvudnäring och ekonomiska intressen i skilda trakter af stiftet, såsom t. ex. i Strängnäs stift, som fördelades i skär-, slättlands- och bergs-

divisionen, dels på olika kyrkligt-administrativa inrättningar och presteprivilegier, ofta i förening med någon af de förra grunderna, t. ex. i Göteborgs stift, där Hallands presterskap bildade en division, Bohusläns en annan och den till Vestergötland hörande delen af stiftet en tredje, trots mycket stor olikhet i pastoratens antal, samt Åbo stift, som sönderföll i Österbottens division och nedre delen af stiftet.

Divisionernas betydelse för valsättet är olika. I regel var både aktiv och passiv valrätt bunden vid divisionen, så att divisionens presterskap endast röstade på riksdagsman för sin division och ibland dess röstberättigade. Sådana rena divisionsval voro föreskrifna i 1741 års k. bref. Men i några stift spela divisionerna endast roll af valbarhetsdistrikt, så att samtliga stiftets pastorer röstade på hela antalet af stiftets riksdagsmän, men blott på en pastor ur hvarje division. Detta förekommer i Strängnäs stift efter 1759 års valordning, i Upsala efter 1750 och 1771 års valsätt. Undantagsvis förekommer, att divisionerna förklaras vara krets endast för den aktiva valrätten, så att dess pastorer tillsammans utsågo en af stiftets riksdagsmän, men valbarheten var fri öfver hela stiftet. Så tolkas Linköpings stifts valordning på prestmöte 1742, men denna tolkning torde hafva varit tillfällig.

Dessa olika arter af divisionsval jämte rena stiftsval, där alla utan inskränkning röstade på alla stiftsrepresentanter, bilda valsättets hufvudformer, hvilka alltid faststäldes af stiftets samtliga presterskap.

Den andra hufvudgruppen af bestämmelser rörande valsättet utgöres af *föreskrifter rörande själfva valakten*, hvilka såsom mer speciella hufvudsakligen ega sin grund i konsistoriicirculären.

I regel sker rösternas afgifvande på sammankomster i kontrakten, utlysta och ledda af prostarne, eller vid deras förfall af äldste honorarieprost eller äldste närvarande kyrkoherde. Dock förekommer, att rösterna inhemtas af prostarne genom kringsänd klockarepost i de vidsträckta kontrakten i norra delen af Hernösands stift och de båda finska stiften, eller att hela divisionens eller stiftets presterskap sammanträder till gemensam

valsammankomst, det förra stundom i Hallands valdivision, det senare i Kalmar och Visby stift.[1]

Omröstningen försiggår muntligen eller skriftligen, det senare med öppna eller slutna sedlar. Med tiden införes sluten skriftlig votering öfverallt och särskilda bestämmelser uppkomma om valsedlars beskaffenhet: omärkta, förseglade eller vikna, oundersksrifna eller med påskrift för hvilket pastorat, sedeln afgifvits etc., olika på olika ställen. En hel rad af vexlande bestämmelser föreskrifva, i hvilka fall frånvarande få afgifva röster. På somliga ställen sändas de insamlade sedlarne utan att brytas direkt till konsistorium, på andra uppbrytas de under visst antal personers kontroll och valprotokoll föras, hvilka med eller utan sedlarna inskickas till vederbörande valstyrelse.

Såsom valledare tjänstgör i regel konsistorium, som på grund af de inkommande valsedlarne eller protokollen uträknar majoriteten och afgör i första hand omtvistade spörsmål samt således bestämmer, hvem som skall anses vald till stiftets eller divisionens riksdagsman. I somliga stift äro härvid kontraktsdeputerade närvarande såsom vitnen, i andra icke. I en del stift är ledningen af valet beröfvad konsistorium och öfverlemnad åt särskilda kontraktsdeputerade från en viss division, som tillsamman uppbryta vallistorna, uträkna majoriteten och afgöra stridiga fall ibland utan, ibland med vadrätt till konsistorium; i Linköpings stift kallas dessa valstyrelser för divisionsdeputationer. I Skara stift sammanträda dessa divisionsdeputationer för sin förrättning i Skara domkyrka och konsistorium fungerar såsom vitne, i andra samlas de på någon ort inom divisionen, bestämd ibland af konsistorium, ibland genom brefvexling mellan de deputerade själfva.

Fullmakterna inrättas efter R. O:s formulär, men stiliseras olika: på våra vägnar, på divisionens vägnar, på stiftets vägnar. De äro antingen ställda gemensamt på alla stiftets riksdagsmän eller vanligen på hvar och en särskildt. De äro undertecknade i regel af alla väljande och circulerade därföre till

[1] Egentligt prestmöte såsom valkorporation förekommer blott några gånger i början af frihetstiden, t. ex. i Skara stift 1726, men under den senare delen af perioden torde det ej ansetts ega befogenhet, om ej alla röstegande voro samlade.

underskrift efter valets slut. I de vidsträckta norrländska och finska kontrakten underskrefvos de in blanco före valet och medsändes röstsedlarne. Någon gång äro fullmakterna blott undertecknade af presterna eller kontraktsdeputerade å kontraktspresterskapets vägnar, i något enstaka fall endast af konsistorium.[1] I somliga stift förfärdigas en fullmakt för hvarje särskildt kontrakt, i andra för en hel division, i åter andra för ena hälften af stiftet, t. ex. i Karlstads stift, m. m.

Jämte valsättets reglering tillkom stiften att själfva gifva *bestämmelser om riksdagsmännens underhåll.*

I frihetstidens början fördelades i de flesta stift ännu underhållet lika på alla pastorer, och gick direkt från de fullmaktgifvande till deras riksdagsman. Men öfverallt genomföres under den tidigare frihetstiden bruket att underhållsbördan fördelas efter pastoratens inkomster. Såsom grund härför ligger vanligen pastoratens mantal; i Linköpings stift valdes 1730 såsom grund för riksdagspenningarnes utgörande den taxa, efter hvilken vid pastoratens tillträde krigsmanshusafgift och chartæ-sigillatæ-recognition i förening erlades. I nästan alla stift bildades äfven gemensam kassa, ur hvilken samtliga stiftets riksdagsmän, oberoende af divisionens storlek, fingo lika dagtraktamente och resekostnad. Dagtraktamentet bestämdes vanligen genom presterskapets utlåtande vid valen för hvarje riksdag och är ganska växlande för olika stift, i frihetstidens början i regel omkring 2 d. s. m., vid dess slut 3 à 5.

I sammanhang härmed bör påpekas det förhållandet, att i samtliga stiftens valordningar gäller såsom axiom, att samtliga röstegande ega lika rösträtt, trots det att pastoratens inkomster lades till grund för underhållsbördan. Preståndet var, så länge ståndsriksdagen fanns till, det enda af de valda stånden, inom hvilket den personliga likheten vid riksdagsmannaval fanns genomförd. Inom både borgare- och bondestånden röstades efter utskylder eller förmögenhet, allt ifrån det under frihetstiden ordnade valformer uppstodo i dessa stånd. Det var icke den presterliga egendomen och inkomsten, som

[1] T. ex. fullmakterna för Strängnäs stift 1771, bland *presteståndets enskilda handlingar* i R. A.

representerades, utan ståndet, dess kultur och samhällsuppgifter.

Endast ett och annat exempel gifves, att en annan uppfattning icke alldeles saknats från Upsala stift, där fordran på val efter pastoratens mantal framställdes vid en divisionssammankomst i Gestrike—Helsinglands valdivision 1746 och ytterligare på en allmän synod 1751, men tämligen enhälligt afvisades.[1] I Visby stift finnes från följande århundrade det enda exemplet på, att graderad röstskala varit verkligen gällande vid val inom preseståndet.[2]

* * *

Till en fullständigare belysning af den inom de särskilda stiften utvecklade valrätten följer här en redogörelse för valsättets utveckling inom hvarje stift.

I *Upsala stift* ordnades valsättet först genom konsistorii circulär 21 Aug. 1730. Stiftets kontrakt sammanfördes i 4 valdivisioner, hvartill grunden förklarades vara »dels prosteriernas belägenhet, dels mantalens jämkning till lika kvantum för riksdagsmännen i underhålls åtnjutande». Indelningen saknade icke äldre förutsättningar så till vida, som Gestriklands och Helsinglands presterskap redan på 1600-talet vanligen haft sin särskilda herredagsman. Med undantag af Gestrike-Helsinglands division hvilade de ej på någon naturlig indelning af stiftet, men sammanföllo något så när med den populära indelningen i Roslagen, Uppland och Fjerdhundra, hvarföre divisionerna ibland uppträda under dessa namn.[3]

De nya divisionerna betraktades i början såsom frivilliga föreningar af de med självständig valrätt utrustade kontrakten, hvarföre beteckningen »sammansättning» brukades. Först 1746 i domk. circ. 28 Maj kallas de »divisioner eller för detta sammansatta contracter» och särskild valstyrelse införes. Kons. föreskref »på några uti sidst håldne synodo anmäldta åstundan», att valen ske på kontraktssammankomster på bestämd dag, och att »skriftlig

[1] *Upsala Domk. prot.* 25 Febr. 1747; *prot. vid synoden i Upsala* 8 Febr. 1751.

[2] Se nedan.

[3] En förteckning på de olika kontrakten i hvarje division finnes tryckt och bilagd *domk. circ.* 27 Dec. 1768.

votering» aflemnas på någon inom div. bosatt valberättigad ledamot. 14 dagar därefter samlas kontraktsprostarne själfva eller genom ombud på utsatt ställe i div., kontraktsvoteringarna öppnas i allas närvaro, och »rösterna öfver hela divisionen samlas på ett papper, som med samtlige de närvarandes underskrift förses och till Consistorium insändes, på det Cons. må veta, ho den är, som herredagsman varda skal». Hvarje prost drar omedelbart försorg om utskrifvande af behörig fullmakt för den, som fått flesta rösterna; fullmakterna undertecknas för hvarje kontrakt »å divisionens vägnar». Kons. har intet annat inflytande än att pröfva valbesvär, tvistiga fall och afsägelser. Härmed voro rena divisionsval i typisk form med särskild valstyrelse färdigbildade.

Vid prestmöte 1750 skedde en fullständig omkastning af stiftets hela valsätt. Divisionerna erhöllo namnet »classer», för att undgå föreskrifterna i 1741 års k. bref. Dessa klasser utgjorde valbarhetsdistrikt för ett i öfrigt gemensamt stiftsval, i det hvarje pastor röstade på 4 kandidater, en ur hvarje klass, och de kontraktsvis från hela stiftet upptagna vota insändes till kons., som uträknade pluraliteten för de särskilda klasskandidaterna och utskref en fullmakt för hvarje klass' riksdagsman, hvilken fullmakt undertecknades endast af klassens prostar å kontraktens vägnar. Underhållet skulle gå ur gemensam kassa lika till alla riksdagsmännen. Förändringen betecknar en öfvergång från rena divisionsval till stiftsval, ehuru ej fullt genomförda, hvarmed följde ökadt inflytande för kons. såsom valledare. Det nya valsättet fastslogs i en formlig valordning i 6 §§ och bekräftades trots häftig opposition vid prestmötet följande år.[1] De följande domkapitelscirculären 19 Juni 1751, 4 Juni 1755 och i synnerhet 27 Juni 1760 utförde 1750 års valordning i fina detaljer, som tyda på begynnande häftiga valintriger och stark meningssplittring. 1755 återgicks till att låta underteckna fullmakterna af samtliga valmän. 1760 års circ. upptog noggranna bestämmelser om valförrättningen i kontrakten ur K. Förordn. om biskops- och superintendentval 30 Maj 1759 och stadgade, att prosten eller vid prostvakans præpos. honorarius eller äldste kyrkoherde sammankallar kontraktisterna, voteringen sker endast med slutna, icke underskrifne sedlar, protokoll föres och »tillses noga, att ej flera sedlar ingifvas än vederbör». Sedlarne öppnas i allas närvaro, i protokollet antecknas, hvilka röstat när- eller frånvarande, huru många sedlar lemnats, och hvilka deruti blifvit nämda; protokollet justeras, innan de

[1] *Protokoll vid consistorium synodale* 18 Jan. 1750 § XXIV; *synodalprotokoll* 7, 8 Febr. 1751.

väljande åtskilts, underskrifves af alla och insändes till kons. utan att sedlarne behöfva medsändas.

Under frihetstidens sista stormiga period omkastas valsättet ytterligare några gånger, såsom det synes egentligen af behof att söka genom formerna så vidt möjligt minska möjligheten till valintriger, klagomål, korruption och obehörigt inflytande af utomstående. Därjämte torde dessa omkastningar hafva berott på vexlande partiberäkningar att minska eller öka konsistorii ledande rol, att lägga afgörandet af hela valet hos majoriteten af stiftets presterskap eller rädda någon plats genom att gifva en annorlunda färgad partimajoritet i en division fri valrätt m. m. 1764 års prestmöte beslöt återgå till det före 1750 brukade valsättet.[1] Konsistorii vidlyftiga riksdagscirculär 13 Sept. s. år bestämde på grund häraf, att »hvarje class eller sammansättning af Stiftets Kyrkoherdar nu allenast har att utnämna och välja dess egen Herredagsman af dess Medlemmar eller de Kyrkoherdar, som till den classen höra». Men formerna för valet förblefvo i öfrigt desamma, som funnos påbjudna i 1760 års circ.; konsistorium behöll sin ledande ställning, och beträffande underhållets utgående ur gemensam kassa gjordes ingen ändring. Det blef således ingen fullständig återgång till 1746 års divisionsval, utan förändringen bestod egentligen i valrättens begränsning till klassfullmäktigens i stället för alla 4 stiftsriksdagsmännens utväljande. 1767 års kungl. stadfästelse på preseståndets stora allmänna valordning, som ingrep i den fria stiftspraxis med sin mot konsistoriernas inflytande skarpt utpräglade tendens, tvang emellertid till ytterligare steg i återgång till 1746 års valsätt. Konsistorii valcirc. 27 Dec. 1768 skapade ånyo särskilda valstyrelser för divisionerna, hvilket fullständigt emanciperade valen från konsistorii ledning. Kons. fick ej ens föreskrifva plats för kontraktsdeputerades sammanträde till valstyrelse för klassen. Men 1767 års valordning blef snart upphäfd, och vid 1771 års prestmöte beslöts under synnerligen häftig debatt återgång till 1750 års valsätt. Minoriteten framtvang dock, att de frånvarande pastorernas röster skulle inhemtas genom formliga voteringar i kontrakten, till hvilka tryckta utdrag af prestmötesprotokollet, men äfven privata anmärkningar utsändes för att bearbeta opinionen.[2] Med stor majoritet bekräftade stiftets presterskap 1750 års valordning, som ånyo påbjöds i circ. 28 Mars 1771 med de former, som 1760 användts. Man hade således ånyo kommit till en sorts

[1] *Synodprotokoll* 24 Febr. 1764.

[2] »*Utdrag af synodal-protocollet den 14 Febr. 1771*» samt »*Påminnelser vid det den 14 Febr. 1771 hallne Prästmötesprotocoll*» utaf prosten *C. Wijkman.*

gemensamma stiftsval med divisioner såsom valbarhetsdistrikt, när 1772 års revolution inträffade.

Beträffande underhållet öfvergicks 1722 från likhet för alla personligen till att lägga pastoratens mantal såsom grund för afgiften, men hvarje fullmäktig uppbar arfvode af sina kommittenter ända till 1750, då gemensam kassa skapades, hvarur stiftets 5 riksdagsmän och notarien skulle få lika dagtraktamente, dock ärkebiskopen hälften mer än de andra. Afgiften var under denna period 15 ö. k. m. per mantal i kvartalet och dagtraktamentet gick till 7 dal. 2 ö. k. m.

Stockholms stads presterskap ansågs jämstäldt med ett stift. Dess riksdagsmannaval förrättades af konsistorium. Præses consistorii eller pastor primarius ansågs såsom självskrifven, men försågs med fullmakt liksom i regel öfriga biskopar. Preståndet själf erkände denna likställighet 1755, då det ogillade, att Stockholms presterskap valt fyra, och förklarade, »at ståndet håller sig vid 1727 års konvention, hvarefter bör vara allenast *tre fullmäktige för Stockholm, näml. præses och två til honom.*» Men på något formligt beslut hvilade ej denna självskrifvenhet för pastor primarius och anfäktades därföre vid frihetstidens slut.

Stockholms komministrar erkändes äfven såsom egen valkrets.[1] De valde på egen hand till 1760, då ståndet med anledning af påstådda oordentligheter vid valet uteslöt den valde representanten och föreskref, att »både nu och framdeles sådant val bör skie under Consistorii præsidis inseende och närvaro.»[2]

Linköpings stifts valsätt ordnas likaså först 1730, men äfven här i anslutning till äldre förutsättningar.[3] Kons. tog initiativet och förelade stiftets presterskap ett förslag till en hel ordning för riksdagsmännens val och underhåll i circ. 9 Sept. Detta förslag debatterades på möten i kontrakten, och deputerade från dessa sammanträdde i Linköping och fastställde där den i 7 §§ affattade valordning, som efter prestmötes beslut 1742 utfärdades å trycket med af biskop Rhyzelius författad rubrik: »Prästerskapets i Linköpings Sticht enhälleligen fattade Beslut angående thes Herredagsmäns val och underhåll så väl vid nu instundande Riksdag som fram-

[1] Se ofvan s. 28.

[2] *Prestest:s prot.* 21 Okt. 1760.

[3] Kontrakten hade förut på vexlande sätt sammanförts; 1726 kallas redan de väljande områdena för stiftets riksdagsmän »divisioner» och underhållet utgick af dess presterskap, äfven kapellaner, rectores och collegæ scholarum, direkt till divisionens herredagsman.

gent vid slika tillfällen, til förekommande af all vidare klagan, oredo och vidlyftighet samt til en god ordnings inrättande och vidmakthållande, såsom til lag och rettesnöre nu och framdeles gjordt, samtyckt och förafskedadt på then allmänna Cleri sammankomst uti Consistorio Lincopensi then 27 Octobris 1730.»

Enligt denna stadga delades stiftet i 4 divisioner med hänsyn till kontraktens belägenhet och storlek: Linköpings, Östanstångs eller Norrköpings, Kalmar och Vestanstångs divisioner, omfattande hvardera omkr. 33 à 37 pastorat. »Thesse fyra divisioner komma at genom val förordna och genom penningaförskott at underhålla hvar sin Riksdagsman.» De voro således afsedda att vara verkliga valkretsar, hvilka hvar för sig valde, fullmäktigade och underhöllo sin egen riksdagsman. Kapellanerna fingo enligt egen önskan och i öfverensstämmelse med äldre praxis deltaga i pastorernas val mot ringa afgift, hvarigenom en för Linköpings stift säregen valkorporation skapades.[1] »Rectores, collegæ scholarum samt Hospitals- och Krigspräster» förskonades däremot från all afgift, »fast the äro af Ståndet och efter Staten niuta lön». Närmare bestämmelser om valsättet saknades, men domkapitlets circulär 11 Mars 1734 kompletterade härvid 1730 års valordning så, att kontraktens deputerade sammanträdde inom hvar division på af kons. föreslagen ort till en särskild valstyrelse (»divisionsdeputation» enligt 1793 års stadga), för att »utse en til Riksdagsman för hela divisionen». Valbarhetens bindande vid divisionen var icke uttryckligen föreskrifvet, men tydligen förutsatt. 1741 års kungl. bref, som föreskref detta såsom lag för de stift, där divisioner funnos, borde i detta fall varit afgörande. Men egendomligt nog ville Linköpings presterskap icke anse sig bundet af K. M:s bref. På prestmöte i Linköping[2] 1742 väcktes med anledning af 1741 års förordning på tal huruvida divisionernas presterskap icke egde rätt att välja någon skicklig man utom divisionen, i fall ej någon inom densamma vore af samma vigör och anseende. Härpå svarades, att de i stiftet år 1730 sammansatta divisioner »voro allenast til Riksdagspenningarnes utgifvande och beqvämligheten af sammankomsten til väljandet, men icke til valet af sjelfva Riksdagsmännen, hvarom uti berörda förening intet något finnes slutit.» På den grund ansåg man sig trots K. M:s bref oförhindrad att välja fritt öfver hela stiftet, hvarigenom Linköpings divisioner öfvergingo till en sorts kretsar för valrättens begränsning och utöfning, under det att stiftet blir krets för valbar-

---

[1] Se ofvan s. 24.

[2] »*Utdrag af Prestemötes Handlingarna i Linköping*» 2 Juli 1742.

heten. Presterskapet förklarade äfven uttryckligen, att »Rikdagsmännen äro gemensamma för hela stiftet, så att hvem af thessa the hafva bästa förtroende til, kunna the sina besvär tillefverera», och detta befästes ytterligare genom att en gemensam kassa bildades af de inkommande bidragen, hvarur utgifterna till riksdagsmännens underhåll och till preseståndets kansli m. m. skulle utgå, hvilket infördes i en del tilläggsbestämmelser till 1730 års stadga. 1744 års prestmöte stadfäste ytterligare den 1742 uttalade uppfattningen med anledning af en tvist mellan biskop och konsistorium om den rubrik eller den ingress, som biskopen på eget bevåg författat vid tryckningen af 1730 års valordning med 1742 års tilläggspunkter.[1] 1742 års beslut har dock mer teoretiskt intresse såsom uttryckande uppfattningen af riksdagsmännen såsom stiftets gemensamma representanter. I praxis hade det ingen betydelse; man valde inom divisionen, och i 1793 års stadga uttryckes detta äfven såsom lag. Linköpings valsätt var divisionsval, ej stiftsval.

Det valsätt som sålunda utvecklat sig i Linköpings stift, förblef oförändradt hela denna period. 1762 års preseståndsbeslut om kapellanernas valrätt citeras väl i circ. 12 Sept. 1764, men utan att föranleda någon ändring i stiftets stadgade praxis. Äfven 1767 års allmänna förordning gjorde ingen förändring, emedan Linköpings valsätt i det närmaste öfverensstämde med det däri föreskrifna, men sambandet med kapellanerna måste för ett ögonblick brytas för att återupptagas vid 1771 års riksdag i sin gamla form.[2] I detalj utfilades valsättet naturligtvis genom praxis och konsistoriecirculär i en mängd bestämmelser om valsedlar, protokoll, kontroll, rätt att rösta genom ombud m. m., hvilket allt upptogs i den stora *»stadga om Riksdagsmannaval i Linköpings stift, förnyad och faststäld på allmänt prestmöte, jubelaret den 12 Sept. 1793»*, som i 3 artiklar med tillsammans 25 vidlyftiga §§ sammanfattade den rika utveckling af valformerna, som frihetstiden alstrat inom Linköpings stift, och som är det förnämsta uttrycket af den lokala, fritt utvecklade valrätten från 1700-talet.

Riksdagskontingenten utgick enligt 1730 års stadga af hvarje pastorat efter 1699 års taxa för Vadstena-Krigsmanshus-afgiftens och chartæ-sigillatæ-recognitions erläggande vid pastorats tillträde på det sätt, att ett »sammanskott» eller ett kvartals riksdagskontingent bestod för hvarje pastorat af en summa lika med dessa båda afgifter i förening. 1742 bildades af dessa bi-

[1] *»Utdrag af Linköpings Domcapitels protokoll, hollit then 12 Aug. 1742»* samt *»Utdrag af Prestemötes Handlingarna i Linköping then 6 Sept. 1744, § XIX»*.

[2] *Link. domk. circ. 27 mars 1771.*

drag en gemensam stiftskassa. Stiftets riksdagsmän erhöllo 1730 2 d. s. m., från 1751 tre och från 1764 4 d. s. m. i dagtraktamente.

I Skara stift ordnas valsättet först 1740. Dessförinnan utsågos stiftets riksdagsmän på prestmöten eller (åtm. på 1730-talet) genom gemensamt val i kontrakten på alla stiftets riksdagsmän.[1] 1740 års prestmöte införde divisionsval. Pastoraten sammanfördes (med delning af flera kontrakt) i 4 divisioner efter lokalt sammanhang samt hemmantal och vederlags- och donationsspannmål. En division i tur och ordning skulle underhålla biskopen eller den af stiftet i hans ställe valde konsistoriefullmäktige, och dess särskilda valrätt hvilade i sådant fall för den riksdagen — ett valsätt, som knappast var förenligt med riksdagsordningen och alstrade åtskillig opposition. Bestämmandet af hvilken divisions valrätt skulle hvila skedde dessutom icke utan partiberäkning, i det 1746 tredje divisionens kontraktsdeputerade erbjödo sig underhålla konsistoriefullmäktig, ehuru div. gjort detta föregående riksdag, mot det att vid nästa omgång mellan de 4 divisionerna af denna skyldighet tredje div. befriades. Meningen var naturligtvis att utestänga den, som majoriteten af presterskapet i 3:dje div. valt, och bereda rum för den som fjärde div. utsett, ehuru dess valrätt då bestämdes genom lott skola hvila.[2]

Valsättets detaljer utbildades genom domk. circ. 4 Juni 1755. På möten i kontrakten skulle först en muntlig konferens i vänlighet anställas, hvarefter hvar och en, »på det han må äga sin fullkommeliga frihet», skrifver en voteringssedel, »den han straxt förseglar med utanskrift: »votering til Riksdagsman för N. N. Församling». Dessa sedlar jämte prostens inneslutas i ett papper, som af samtliga närvarande förseglas med påskrift: »votering till Riksdagsman för N. N. Contract». Därpå utses en eller två deputerade, som på bestämd tid infinna sig i Skara domkyrka, hvarest »alla dessa voteringar blifva öpnade och det i den ordning, at först förekallas med sina voteringar första classens deputerade, i hvilkas närvaro vota på den eller den antecknas och pluraliteten för en utrönes. Samma sätt följes sedan vid 2:dra och 3:dje classerna: lärandes ej falla ven. clero obehageligit, at Biskopen med Consistorio såsom vitnen äro tilstädes och med dem sielfva om riktigheten intyga, då ock genom Guds nåd all oreda, tvist och missämja skal

[1] *Skara domk. circ.* 30 Juli 1730. *I prestst:s prot.* 20 Sept. 1726 sägas stiftets riksdagsmän vara »i synodo af hela stiftets presterskap til Riksdagsmän utvalde och befullmäktigade».

[2] »*Utdrag af prot., hållet vid riksdagsmannavalet i Scara den 22 och 23 Juli 1746*» bland preseståndets enskilda handlingar.

lyckeligen och efter önskan förkommas, såsom äfven på detta sätt all ensidig afsikt, om någon sådan skulle gifvas, icke skal ega rum». De deputerade skulle medföra färdiga och af de väljande underskrifna fullmakter in blanco, hvari namnet fylldes för den genom divisionens pluralitet valde. Genom detta circ. var en särskild valstyrelse anordnad för hvarje division, ehuru under konsistorii uppsigt. 1767 års förordning tvang till en ändring, så att divisionsfullmäktige emanciperades från domkapitlets ledning och sammanträdde inom hvarje division, men 1771 återgicks till 1755 års oförändrade valsätt.

Riksdagsafgiften utgjordes efter pastoratens mantal samt tunn- eller skäpptal vederlagsspannmål. Hvarje division underhöll i början sin riksdagsman, men redan före 1760 har gemensam kassa kommit till stånd.

I Vesterås stift sammanfördes såsom öfverallt annorstädes i början kontrakten på vexlande sätt till gemensamt val och underhåll af en riksdagsman, men 1726 öfvergicks direkt till rena stiftsval, så att alla stiftets pastorer röstade på 4 riksdagsmän, två från Dalarne och två från Vestmanland med Nora och Lindes bergslag. Gemensamma fullmakter för dem alla utskrefvos i kontrakten och lika underhåll ur gemensam kassa bestämdes. I circ. 26 Sept. 1740 hemställde domkapitlet, om ej pastorerna vilja rösta på 4 utan afseende på om de äro från Dalarne eller Vestmanland, hvarmed äfven denna inskränkning bortföll. Såsom en egenhet kan nämnas, att biskopen alltid ställdes under valet för att utgöra stiftets femte riksdagsman; stiftet ansågs ega rätt välja 5 utom honom.

Domkapitlets circulär 5 Juli 1760, § II ordnade valsättets detaljer så, som det sedan förblef: »valet sker — i kontrakten — med ounderskrifne sedlar, uti hvilka fem Riksdagsmäns ämnen med theras namn och embeten nämnas, hvarefter och sedan voteringen således för sig gått alla sedlar på en gång öpnas, tå the, som röster undfått, på en förteckning uppföras, hvarunder Hr Prosten med the öfrige väljande sluteligen sätta sina namn och berörde Förteckning sedermera utan att tillika öfverskicka sielfva voteringssedlarne hit skyndsamligen insända», m. fl. detaljbestämmelser om frånvarandes rösträtt etc.

Såsom grund för riksdagsafgiften låg efter 1738 pastoratens hemmantal (dessförinnan någon särskild taxa). 1763 års prestmöte uppgjorde en formlig taxering af pastoratens inkomster på grund af de närvarandes kännedom, hvarefter riksdagskontingenten skulle utgöras. Dagtraktamente sattes då till 4 d. s. m.

Strängnäs stift erhöll först sent ordnadt valsätt. I regel utsåg Nerikes presterskap en och Södermanlands två utom biskopen, ehuru utan bestämd gruppering af kontrakten i Södermanland, som dessutom vid flera riksdagar blott höll en representant.[1] Först prestmöte i Strängnäs 1751 beslöt införa en fast divisionsindelning. Men ytterligt häftiga tvister om divisionerna blott skulle vara valbarhetsdistrikt för gemensamt stiftsval eller verkliga valkretsar upprörde hela femtiotalet och föranledde klagomål och valstrider[2] ända till dess att 1759 års prestmöte gaf stiftet en definitiv valordning. Stiftet delades »efter sjelfva orten och den utvertes oeconomien i pastoraterne» i tre divisioner: »Slättlands- eller Land-divisionen, Skär-divisionen och Bergslags- eller Nerikes-divisionen». Hvarje pastor röstade på tre, en ur hvarje division. Divisionerna blefvo således blott valbarhetsdistrikt. Omröstningen i kontrakten var muntlig eller skriftlig efter behag, och valprotokollet, undertecknadt af alla närvarande, insändes till kons. »Til all misstankes undanrödjande har max. ven. Cons. på presterskapets begäran lofvat, at de på en gång ifrån contracterne upbrutne vallistorna skulle blifva tryckta», hvilket äfven flera gånger skedde.[3] Egendomligt nog synes Strängnäs konsistorium äfven under frihetstidens slut utfärdat fullmakt för de valde riksdagsmännen »nomine cleri suffragantis».

Riksdagsmännens underhåll har från 1751 utgått lika från gemensam kassa. Till grund för afgiften låg oförmedlade mantalet till 1764, då prestmöte beslöt lägga förmedladt mantal till grund. 1765 var dagtrakt. 5 d. s. m. Biskopen hade dubbelt till 1769, då hans traktamente nedsattes till 1½ gång de andra riksdagsmännens.

Vexiö stift delades i två divisioner efter länen, Kronobergs läns och Jönköpings läns division. Valprotokollen insändes underskrifna med kontraktsdeputerade, hvilka fungerade såsom vitnen i kons. vid valakternas öppnande och underskrefvo fullmakterna å sina härads vägnar. Grund för afgiftens utgörande var hemmantalet.

I *Lunds stift* uppkommo i frihetstidens början gemensamma stiftsval, så att alla pastorer röstade utan inskränkning på tre kandidater utom konsistoriefullmäktigen. Kontraktsdeputerade infunno sig med valprotokollen i

---

[1] Se ofvan s. 19 not [1].

[2] Se ofvan s. 45 not [1].

[3] *Vallqvist: Sammandrag af Strängnäs Consistorii tryckta circulairer ifrån år 1748* etc., art. riksdagsman.

kons. och fungerade såsom vitnen; de synas äfven i regel hafva undertecknat fullmakterna å kontraktens vägnar.

Hernösands stift vacklade länge mellan indelning i 2 eller 3 divisioner. Först omkr. 1755 uppkom fast indelning i två valkretsar, norra och södra divisionen. Valsättet fick en viss egendomlighet genom pastoratens vidlyftighet. Prostarne skulle antingen ställa till kontraktsmöten på vanligt sätt eller genom klockarpost inhemta förseglade sedlar och underskrifter på fullmakter in blanco. Valsedlarne öppnades af prosten i några pastorers närvaro och insändes jämte protokoll och fullmakter till konsistorium.

I *Göteborgs stift* hvilade divisionsindelningen på särskilda ekonomiska förhållanden och presteprivilegier i de olika delar, hvaraf stiftet bestod. Hallands presterskap hade af ålder valt egen riksdagsman och 1720 utverkat en K. M:s resolution, som bekräftade denna rätt för framtiden. Bohusläns presterskap bildade likaledes en särskild valkår med egna ekonomiska rättigheter. Den öfriga delen af stiftet, domprosteriet med Kind och Mark, utgjorde den tredje divisionen, som vanligen benämndes Elfsborgs division. Divisionsindelningen fick sin egentliga styrka först sedan stiftets representantantal 1727 fastslagits till tre.[1] Biskopen eller annan konsistoriefullmäktig var representant för en af divisionerna i tur och ordning, och denna divisions särskilda valrätt skulle då hvila. De strider, som häraf uppkommo, gjorde, att preteståndet öfverság med att vid frihetstidens slut Göteborgs stift sände tre representanter utom biskopen. Hvarje division valde för öfrigt inom sig och underhöll sin representant. Särskild valstyrelse synes hafva bildats inom hvarje division genom kontraktsdeputerade. Hallands presterskap torde hafva sammanträdt ibland till gemensamt val i Falkenberg.

I Bohusläns valdivision uppkommo egendomliga förvecklingar, som alstrade oupphörliga dubbelval, i det att dess båda kontrakt, Vikornas och Elfsyssels, enligt en öfverenskommelse 1726 27 Juli skulle alternera om att välja divisionens riksdagsman. Men då Elfsyssels kontrakt var nästan dubbelt så stort, vägrade snart Elfsyssels pastorer erkänna öfverenskommelsen och fordrade enligt R. O. rätt att deltaga i divisionens val hvarje gång och att rösternas pluralitet skulle gälla. Tvisten stannade i början inom stiftet, där allmänna prestmöten 1730, 1735 och 1740 samt kons. 1742 afgjorde frågan så, att riksdagsmannavalen inom länen ej kunna bindas till något

[1] Ännu 1723 förekom, att konsistoriefullmäktigen hade fullmakt för Elfsborgs division och dessutom för några kontrakt i Halland och ett i Bohuslän.

visst kontrakt. Men Vikornas kontrakt förklarade, att öfverenskommelsen ej ensidigt kunde häfvas, och från 1746 drogs tvisten under presteståndets pröfning, i det hvardera kontraktet valde sin fullmäktig. Vid alla riksdagar från 1760 utom 1769 rördes frågan upp på samma sätt. Presteståndet bekräftade formligen 1726 års öfverenskommelse den 23 Jan. 1765. K. M. åter gaf utan kännedom härom på besvär formlig resolution 3 April 1765 »att hvartdera af dessa contracter vid härefter infallande Riksdagsmannaval må ega den voteringsfrihet, som R. O. och 1741 års k. bref detsamma tillägga». Först efter frihetstidens slut upphörde denna sega strid, och de båda kontrakten sammansmälte till en verklig valdivision.

Åbo stift, som före frihetstiden varit mycket talrikt representeradt (omkr. 7 riksdagsmän i regel), sönderföll af sig själf i Österbotten och nedra delen af stiftet på grund af olika ekonomiska rättigheter och andra presteprivilegier. Då antalet riksdagsmän blef fixeradt, tre utom biskopen, blef därföre praxis, att Österbottens presterskap valde en, den södra eller nedra delens presterskap gemensamt två riksdagsmän. Prostarne insände de kontraktsvis insamlade vota och in blanco underskrifna fullmakter till konsistorium. Under den tidigare frihetstiden alternerade Österbotten och nedra delen af stiftet trots denna senares ojämförligt större antal pastorat om att sända två riksdagsmän (1731, 1738 och 1742 underhöll Österbotten de två), men efter 1742 vägrade Österbottens presterskap att bära denna börda eller att bidraga till underhållet af den ena riksdagsmannen för södra stiftet.[1]

Ännu en del af stiftet var utrustadt med särskilda rättigheter, nämligen Ålands presterskap. På grund häraf fordrade det särskild representation, framhållande att Åländska allmogens representant utverkade inskränkningar i dess särskilda presträttigheter, »dragandes Åland uti allt under Finland». Från 1760 kom regelbundet särskild representant för Ålands presterskap, vald af både pastorer och komministrar; han ömsom godkändes, ömsom uteslöts ur ståndet. 1772 beslöt dock ståndet formligen 24 febr., att Ålands kontrakt eger frihet på grund af särskilda ekonomiska inrättningar att välja egen riksdagsfullmäktig, och att det skall anmäla sin åstundan att bruka denna rätt hos domkapitlet »nästa år för infallande Riksdag, kommandes hvad ståndet härutinnan beslutit i det framdeles tilgörande Reglemente för prästerskapets Riksdagsmannaval at intagas». Något sådant reglemente kom väl ej till stånd, men Ålands fullmäktig skyndade sig att begära formligt prot. extr. på

[1] Klagomål häröfver både 1751 och 1755 i presteståndet bland dess enskilda handlingar.

ståndets beslut, hvilket medgafs. Ålands presterskap utgjorde därigenom vid frihetstidens slut en sorts tredje division i Åbo stift, utrustad med fakultativ valrätt. Det fick själf underhålla sin riksdagsman.

De små stiften, *Visby*, *Kalmar*, *Karlstad och Borgå*, hvilka hvartdera utom sin biskop eller annan medlem af konsistorium utsågo endast en riksdagsman, erbjuda inga märkvärdiga valformer. Valen skedde på vanligt sätt i kontrakten, och protokoll med eller utan valsedlar insändes till konsistorium. I Visby och Kalmar förekom mycket ofta, att samtliga presterskapet kallades till gemensamt möte i stifsstaden och där förrättade valet. För riksdagsafgiften låg pastoratens mantal till grund.

III.

Det sätt, hvarpå de ofrälse ståndens representation under 1700-talet historiskt utvecklat sig, förmådde icke att gent emot den växande partisplittringen garantera laga ordning vid de upprörda valakter, hvarur den sista frihetstidens ständer framgingo, eller att upprätthålla helgden af de väljande korporationernas i laga former förrättade riksdagsmannaval. De allmänna reglernas otillräcklighet och sväfvande art lemnade på hvarje punkt en mångfald af öppna frågor och den inom stiften utbildade valrätten gaf likaledes öfver allt en mängd oklara och tvistiga spörsmål. En växande mängd af valstrider, klagomål och kompetenskonflikter drogs vid hvarje riksdag inför ståndens forum, upptog deras tid och krafter, upprörde lidelserna och framkallade partidomslut, som i självfva verket vid periodens slut i hänsynslöshet kommit därhän, att egentligen all valrätt var omintetgjord och det hela en ohygglig partikamp om makten, begynnande vid valen i orterna, följande alla klagoinstanser och kulminerande i striden inom hvarje stånd — en kamp dess farligare och mer demoraliserande, som den oupphörligen rörde sig med laga former och rättens åthäfvor.

I presteståndet begynna dessa valstrider egentligen först med 1740-talet efter den stora partihvälfning, som störtade Horn och inledde den utbildade parlamentariska perioden. Ståndet sökte tills vidare hjelpa sig genom att uppmana stiftsstyrelserna att ordna valsättet i stiften. 1746 besvärades ståndet redan af 4 svåra frågor, berörande 7 medlemmars riksdagsmannarätt och härrörande dels af obestämdhet i de allmänna stadgandena, dels af stridiga meningar om stiftens valsätt. Ståndet gjorde i sitt riksdagscirculär nya trängande uppmaningar att ordna valsättet och gaf själf en del tolkningar och före-

skrifter om omstridda förhållanden,[1] hvilka ståndet förklarade sig hoppas, att stiftsstyrelserna »täcktes låta sig vara til benägen efterrättelse». Men valstriderna växte icke desto mindre. Det tycktes finnas en outtömlig möjlighet till nya frågor, förutom det att en senare riksdag ingalunda ansåg sig bunden af den föregåendes utslag i liknande fråga såsom ett giltigt prejudikat, utan ofta af partihänsyn hade en annan uppfattning. 1755 hade de deputerade till fullmakternas granskning att hemställa till ståndets afgörande åtta anmärkningar, berörande 17 personers riksdagsmannaskap (nära $^1/_3$ af ståndet). Ännu pröfvade ståndet samma metod att bättra missförhållandena genom nya föreskrifter i sin riksdagsskrifvelse till domkapitlen och nya uppmaningar. Men frihetstidens sista period endast skärpte bitterheten i striden om representation. 1765 gjordes anmärkningar mot 15 personers riksdagsmannaskap. 1769 gälde det 11 personer, och ståndet tilldelade hänsynslöst rätt åt majoritetens anhängare och sträng skrapa åt sådana, som anfört klagomål, hvilka under en annan partiställning helt säkert skulle hafva godkänts. Den sista riksdagen 1771 är häftigast upprörd af dessa strider; partierna möttes jämstarka i ståndet, och det gällde, hvilket skulle kunna skaffa sig afgjord majoritet. Under flera veckor upptogs ståndets tid häraf. 14 af dem, som infunnit sig med fullmakter, och 3 därtill, som gjorde anspråk på säte i ståndet, voro föremål för häftiga debatter. Striden afgjordes genom en rad af domar, hvarigenom mösspartiet stadgade sitt välde i ståndet för hela riksdagen med elfva personers uteslutande samt ytterligare utvotering ur ståndet något senare under riksdagen af två laga fullmaktsegande och godkända representanter för Stockholms presterskap. Till belysning af dessa strider i preseståndet under frihetstidens sista epok med den egendomliga konflikten mellan olika arter af parlamentarisk lagstiftning meddelas här nedan en öfversigt af valstriderna från och med 1760 till frihetstidens slut.

Vid *1760 års riksdag* gjorde de deputerade till fullmakternas granskning anmärkning mot valen i sex stift: 1:o mot prosten Wahlborg och kyrkoherden Kloth från Göteborgs stift, hvilka båda gjorde anspråk på att repre-

[1] Se ofvan s. 37.

sentera Bohusläns division, W. såsom vald af divisionens pluralitet, Kloth af Vikornas kontrakt enligt gammal öfverenskommelse, att Elfsyssels och Vikornas presterskap alternerande skulle utse riksdagsman (se ofvan s. 60.) Båda erkändes för denna riksdagen. 2:o mot kyrkoh. Vigelius för Kemi Lappmarks prosteri och öfverhofpredikanten Grunnerus för Ålands kontrakt af Åbo stift, hvarvid fråga om kontraktets rätt att bilda egen valkrets mot bestämmelserna om stiftens representantantal och divisionsindelningens helgd. Båda erkändes, ehuru utan prejudikatverkan. 3:o mot doktor Rutström såsom fullmäktig för kapellanerna i Stockholm, hvarvid fråga om kapellanernas rätt att välja en kyrkoherde till fullmäktig, om Stockholms kapellaners rätt att bilda egen valkrets och om deras valsätt. R. uteslöts enhälligt »på grund af oriktigheter vid valet», och Stockholms kapellaner uppmanades välja en medlem af sin egen kår under pastor primarii uppsigt. 4:o mot prosten Tiburtius från Linköpings stift, hvilken infunnit sig med fullmakt af blott 16 kapellaner, af hvilka en del redan deltagit i pastorernas val enligt stiftets valordning. Anm. vidrörde samma fråga om kapellanernas rätt att välja en kyrkoherde och därjämte frågan om en del af ett stifts kapellaner kunde bilda egen valkorporation. T. intogs enhälligt i ståndet. 5:o mot kyrkoh. Lenngren såsom fullmäktig för Strängnäs' stifts kapellaner, hvarvid samma frågor som vid föregående anm. Lenngren erkändes. 6:o mot kyrkoh. Forssén såsom fullmäktig för krigspresterna i Pommern, hvarvid fråga om särskilda presterliga societeters valrätt. F. uteslöts enhälligt.[1]

1765 hemstälde de deputerade icke mindre än 12 anmärkningar. 1:o mot teol. professoren, designatus pastor i Vaksala, J. Amnell såsom ej hafvande tillträdt sitt prebendepastorat. A. godkändes af 27 r. mot 21. 2:o mot prosten Valdii fullmakt, att en designatus pastor undertecknat densamma, hvilket dock var betydelselöst såsom ej inverkande på valresultatet. 3:o mot prosten Vangells fullmakt af Linköpings stift, emedan den undertecknats af två pastorsenkor. Ståndet begärde upplysning, om dessa röster inverkat, hvarpå svarades ej fullt klart, att man ej trodde det; ståndet lät bero. 4:o mot hela valet af Vesterås stifts fullmäktige, emedan nådårspredikanter deltagit (till ett antal af 60 st.) samt på grund af valintriger. Ståndet beslöt, att ett fullständigt nytt val i Vesterås stift af alla dess 5 representanter skulle anställas, och upphäfde med 33 r. mot 17 biskop Benzelstjernas själfskrifna representationsrätt på grund af olagligheter vid valet. 5:o mot öfverhofpred. Grunnerus för Ålands kontrakt. G. erkändes äfven denna gång, dock med

[1] *Prestest:s prot.* 18, 20, 21 Okt. 1760 samt *preststândets enskilda handlingar* 1760—1762.

anmodan till Åbo biskop att tillse, det hädanefter ej något kontrakt ensamt deputerade fullmäktig. 6:o mot komminister Chydenius såsom fullmäktig för Österbottens kapellaner, hvarvid fråga om Österbottens kapellaner kunde bilda egen valkår. Chydenius erkändes utan prejudikatverkan för framtiden. 7:o mot lektor Rosén vid Göteborgs gymnasium, hvilken företett fullmakter af några gymnasielektorer, skolbetjente vid trivialskolan och kapellaner, hvarvid fråga om skolstatens rätt, om kapellanernas rätt att välja utom sin egen kår samt, då R. åberopat en konvention i stiftet, om giltigheten af en sådan gent emot kungl. förordning. R. uteslöts. 8:o mot prosten Wahlborg och prosten Ekström, båda fullmäktige för Bohusläns presterskap på grund af den gamla tvisten mellan Elfsyssels och Vikornas kontrakt. Prosten W. uteslöts, och konventionen 1726 bekräftades. 9:o mot kyrkoh. Krok, deputerad af några kyrkoherdar och kapellaner i Borgå stift att bevaka deras besvär, ehuru de deltagit i det gemensamma valet. 10:o mot kyrkoh. Stenius, deputerad af 2 pastorer och några kapellaner i Karelen för särskildt bevakande af deras besvär. 11:o mot komminister Carlqvist, likaledes deputerad af några kapellaner i Borgå stift — i alla tre fallen fråga om, huruvida en del af kapellankåren i ett stift egde representationsrätt, i de två förra därjämte om deras rätt att välja kyrkoherdar. Alla tre uteslötos. 12:o mot Visby stift såsom blott representeradt af en riksdagsman, hvilken anm. förföll vid upplysning, att superintendenten var på väg till riksdagen.[1]

1769 gjorde de deputerade anmärkning mot valen i Upsala stift och Stockholms stad, Linköpings, Strängnäs, Skara, Göteborgs och Åbo stift. Valstriderna berodde i många fall af den nya förordningen 1767 (hvarom nedan), hvilken kommit på många håll i skarp konflikt med de inom stiften gängse valordningarna. Af Upsala stifts riksdagsmän hade teol. adjunkten, prosten Annerstedt fullmakt för andra divisionen. Kyrkoh. Hernodius, som äfven fått röster inom div., bestred A:s val, emedan teol. professor Clewberg var konsistorii fullmäktig och enligt 1767 års regler ej två, som stodo på samma akademi- eller gymnasiestat kunde väljas. Men ståndet godkände A. under förklaring, att 1767 års regler endast stadgade förbud för val af riksdagsman ur samma konsistorie- eller gymnasiestat, då biskopen själf var närvarande(!). Hernodius, ifrig mössa och divisionens representant 1765 och 1771, förekallades, fick sträng skrapa, befriades endast af nåd från plikt och ålades återtaga sina besvär hos K. M:t samt inom en månad inlemna bevis härom i ståndet. — Vidare gjordes anmärkning mot komminister Stenbeck från Stockholm.

[1] *Prestest:s prot.* och *enskilda handlingar* 1765—1766 passim.

Stenbeck var vald af Stockholms komministrar på ett möte i Jan. Därpå hade hemställan gjorts vid prestmöte i Upsala i Febr., om stiftets kapellaner ville förena sig om Stenbeck såsom fullmäktig, hvilket de närvarande fåtaligt församlade kapellanerna gillat. Enligt 1767 års regler skulle Stockholms kapellankår ej vidare ha någon särskild valrätt utan välja tillsammans med stiftets, hvilka först på prestmöte egde att besluta, om något val skulle ega rum. Men nu anmärktes, att Stockholms kapellaner handlat på egen hand och betraktat sig (17 pers.) såsom en kår jämställd och till hälften berättigad mot stiftets (160 pers.) Prosten Acrelius utfor häftigt i ståndet mot stockholmskapellanerna därför, »at de räknat en stiftets capellan som 1/8-del mot en Stockholms kapellan, gifvandes dermed en oerhörd imposition på medborgare» (!). Förgäfves sökte mössorna Serenius, Kröger m. fl. göra gällande, att Stockholms kapellaner ej kunnat handla på annat sätt, då de icke kallades till stiftets möten, och att i alla händelser Stenbecks fullmakt nu kunde anses giltig, då 1767 års regler upphäfts. St. utvoterades med 38 r. mot 16. — I Linköpings stift hade valet i Vestanstångs division utfallit så, att prosten Livin och prosten Meurling fått lika många röster hvar af de väljande kyrkoherdarne, men enligt stiftets valordning hade domkapitlet äfven beräknat de kapellaners röster, som afgifvits tillsammans med pastorernas och på denna grund utfärdat fullmakt för Livin. M. besvärade sig ej, men i hans ställe en af valmännen, prosten Ekman, först hos kons. och sedan hos K. M. på den grund, att 1767 års valregler (tydligt nog) ej medgåfvo, att kapellanerna röstade tillsamman med kyrkoherdarne. K. M. remitterade besvären till presteståndet, som godkände Livin. Ekman frikallades väl från ifrågasatt plikt, men skulle af Cons. Lincop. erhålla en skrapa för sina obefogade klagomål (!). — I Skara stift var för en div. vald prosten Anders Victorin, men valet bestreds af prosten Lidin, emedan dels en vice pastor fått rösta, dels några af de afgifna rösterna varit alternativa, dels Victorin själf först afsagt sig. Men häremot framhölls för ståndet, att V. egde pluralitet, äfven om en röst afdrogs för vice pastorn, att de alternativa rösterna egentligen blott varit motiverade röster på V., emedan de varit så affattade, att emedan N. N. är sjuk och ej kan bevista riksdagen alltså röstas på V., samt att V. visserligen först tvekat för det knappa underhållet, men att detta hjälpts därmed, att arfvodet ökats. Ståndet godkände enhälligt V. — För en annan division af samma stift var vald doktor Carl Vilhelm Victorin. Valet bestreds, emedan en mängd alternativa röster lydt på prosten Vennerbom, hvilken äfven haft div:s majoritet, men då Vennerbom afsagt sig, hade de utan nytt val beräknats för Victorin; dessutom hade emot 1767 års regler

icke röstats på en och samma dag i kontrakten, ej häller särskild divisionsdeputation fungerat, utan valakterna öppnats i kons. Valet förkastades, och ståndet infordrade protokoll från kons. i Skara. Vid nytt val valdes sedan C. V. Victorin ånyo. — I Strängnäs stift hade kapellanerna med stor pluralitet förklarat sig ej vilja välja egen representant, utan uppdragit bevakandet af sina besvär åt biskopen; endast några få hade röstat på komminister Ljunglöf. Biskop Serenius hade emellertid i ett circ. förklarat, att han ej ville åtaga sig mödan att bevaka kapellanernas besvär och låtit utfärda fullmakt för L., som kringsändts och fått några underskrifter. Ståndet kasserade L:s fullmakt och beslöt, att biskop och stiftsdeputerade skulle åtaga sig kapellanernas besvär. Då Serenius envist vägrade gifva några upplysningar, lät ståndet inhemta konsistorii förklaring, hvem som utfärdat och kringsändt fullmakten för L. Serenius fann godt att frivilligt lemna ståndet under föregifvande af sjukdom, tydligen mot något löfte, att saken ej vidare skulle vidröras. Ståndet befalde dock i en skrifvelse Strängnäs kons. att förehålla biskopen hvad han felat. — I Åbo stift hade Ålands presterskap liksom föregående två riksdagar valt prosten Grunnerus. Men denna gång uteslöt ståndet G. med underkännande af alla skäl för Ålands särskilda representationsrätt och med stöd af 1767 års regler. — Inom samma stift var komminister Chydenius vald af Österbottens kapellaner och därjämte befullmäktigad af en del kapellaner från nedre delen af stiftet. Någon gemensam synod enligt 1767 års stadfästelse hade ej kunnat hållas, men kons. kontraktsvis inhemtat kapellanernas yttranden. Därvid hade af stiftets kapellaner 45 ej yttrat sig, 60 lemnat sina angelägenheter åt stiftets biskop, 84 röstat på egen fullmäktig, däraf 62 på Chydenius. C. åberopade, att majoriteten af dem som yttrat sig förklarat sig för underhåll af egen fullmäktig, och majoriteten af dessa åter röstat på C. Men ståndet fann, att de som ej alls yttrat sig måste anses hafva röstat emot val af egen fullmäktig, och att majoriteten af stiftets kapellaner således varit emot val. C. sökte då göra gällande, att Österbottens presterskap utgjorde en särskild korporation inom stiftet med egna privilegier och egna synoder, att 1767 års regler ej upphäft den valrätt Österbottens kapellaner förut haft, då den förklarar, att där division förut valt egen riksdagsman, må detta fortfarande ske. C. uteslöts ur ståndet för denna och följande riksdag (!). — För Göteborgs stift hade mot praxis och 1767 års regler infunnit sig fyra deputerade i stället för 3. Det berodde däraf, att Hallands presterskap, som enligt öfverenskommelse denna gång skulle underhålla biskopen och låta sin valrätt hvila, med åberopande af en äldre k. resol., som tillförsäkrade det valrätt, ändock afsändt egen representant. Man åberopade

därjämte, att 1767 års regler nu upphäfts, och ståndet erkände alla 4 såsom lagliga representanter. — Såsom fullmäktig för samma stifts komministrar hade infunnit sig kom. Bundy med fullmakt af 14 kapellaner. Men stiftets kapellaner voro 62, och de vota, som afgifvits, hade ej inkommit till kons. på samma gång eller tillräckligt tidigt. B. uteslöts. — Såsom ytterligare bevis på ståndets godtyckliga sätt förtjänar nämnas, att Stockholms presterskap, som enl. 1767 års regler valt blott 2, nu sedan reglerna voro upphäfda inbjöds att sända ytterligare två riksdagsmän. Ibland godkändes den förbindande kraften af 1767 års regler för den innevarande riksdagens sammansättning, ibland ansåg man sig ej bunden af dem.[1]

Vid *1771 års riksdag* gjorde de deputerade vid sitt första sammanträde en provisorisk granskning af fullmakterna för att urskilja dem, som »utan påtaglig gensägelse voro klanderfria», i och för talmansvalets förrättande. Alla riksdagsmän godkändes provisoriskt utom 17, hvaraf 3 infunnit sig och kräfde plats, utan att kunna förete någon fullmakt. Inom ståndet uppkom häftig tvist, huruvida de, som hade stridiga fullmakter skulle deltaga i talmansvalet; den afgjordes den 19 Juni så, att alla som voro försedda med fullmakter, äfven om de voro omstridda, skulle få deltaga, men de som saknade fullmakt icke. Med 34 r. mot 33 segrade därpå biskop Forssenius i Skara vid talmansvalet. Därpå uppstodo häftiga strider, hvilka skulle få vara med och afdöma de stridiga valen. Den 26 Juni föreslogs slutligen att antingen öfverlemna afgörandet af fullmakterna åt en kommitté af 6 personer eller företaga en omständlig granskning i ståndet, men ståndet kunde ej enas om, hvilka skulle få vara med om att votera om detta alternativ. Den 27 Juni kom man ändtligen så långt, att ståndet beslöt votering, huruvida alla, som deltagit i talmansvalet, skulle afgöra om fullmakterna. 33 röster stannade mot 33. Den 28 beslöts enhälligt, att de fullmakter »hvarvid redan är tilräcklig redo» genast skulle företagas, och utan votering gillades teol. lektor Rogberg från Vexiö, hvars fullmakt ifrågasattes därföre, att biskopen var närvarande och ståndet förut i 1767 års reglor fastställt, att ej ytterligare en, som stod på samma gymnasiestat, fick komma jämte biskopen. För öfrigt återremitterades alla öfriga omstridda fall till de deputerade, hvilka skulle inkomma med särskildt betänkande öfver hvarje mål, vid hvars afgörande endast de hvilkas rätt i detta mål var ifrågasatt, skulle aflägsna sig. Den 3 Juli bör-

[1] Valstriderna drogo ut från 22 April ända till 11 Maj. Se *prestst:s prot.* och de vidlyftiga handlingarna, delvis tryckta, i *prestst:s enskilda handlingar* 1769—1770.

jade målen inkomma. Det första gällde kom. Sandberg, som hade fullmakt af 30 kapellaner i Skara stift. Stiftet egde emellertid 117, och ehuru domk. circ. ej kommit alla till handa, ej häller däri angifvits, huruvida direkt val skulle ske eller föregående omröstning de quæstione. an och flere af ovisshet häröfver afhållit sig från att rösta samt slutligen ledningen af komministrarnes val från prostarnes sida varit sådan, att flera af okunnighet om tid och rum ej kunnat infinna sig, beslöt ståndet Sandbergs uteslutande med 36 r. mot 29. — S. dag föredrogs de deputerades betänkande om komministervalet i Strängnäs stift. Både Strand och Ljung hade nått 36 röster hvar, men bland rösterna för Strand var en afgifven af en designatus capellan. som bort uteslutas i analogi med designati pastores enl. 1759 års ordning i Strängnäs stift; vidare hade en komminister, som redan afgifvit röst, förklarat densamma ogiltig och röstat på Strand och ytterligare en annan först efter valdagen röstat på Strand. Domk. gaf fullmakt åt Strand. K. M. befalde domk. gifva fullmakt åt Ljung. Ståndet uteslöt nu med 33 r. mot 30 Ljung och förklarade Strand för laglig ledamot (!). Den 5 Juli behandlades de deputerades betänkande om prosten Stricker. Han var vald af Blekinge presterskap, ehuru det redan deltagit i Lunds stifts allmänna val, och utan konsistorii hörande, emedan Blekinge presterskap, som utgjorde 3 kontrakt, ansåg sig berättigadt hålla egen fullmäktig och endast deltagit i det allmänna valet med förklaring, att om ingen valdes af Blekinge presterskap ämnade det själf utse en egen representant. Ståndet uteslöt Stricker med 33 r. mot 30. — Följande dag behandlades valet för Norrköpings division af Linköpings stift. Prosten Breding hade fullmakt grundad på 27 vota, men kyrkoh. Lindorff bestred Bredings val på grund af flera oegentligheter, såsom att flera, som redan insändt röstsedel, ändrat vota på valdagen genom ny valsedel och bref, att designati röstat, att somliga insändt röstsedel först efter valdagen. Lindorff, som fått 19 röster, ansåg sig vid granskning af rösternas rättmätighet vara den lagligen valde. En utredning af de många invecklade spörsmål och motsägande uppgifter, som i massor af handlingar framlades, var omöjlig, och ståndet beslöt med 33 r. mot 29 ett bref till Linköpings kons. att anställa nytt val. — S. d. behandlades äfven den gamla frågan om Ålands presterskaps egen valrätt. Kyrkoh. Backman hade fullmakt därifrån. Denna gång godkändes valet, och Åland skulle för framtiden få välja egen representant. — Den gamla striden mellan Vikornas och Elfsyssels kontrakt var äfven nu före. Prosten Jeurling hade fullmakt såsom vald af div:s pluralitet, kyrkoh. Kloth gjorde anspråk på fullmakt såsom vald af Vikornas kontrakt, som denna gång hade turen. Ståndet kasserade Jeurlings val med 31 r. mot 29 och anbefalde i skrifvelse

till Göteborgs domk. anställande af nytt val för Bohusläns presterskap, hvarvid en kyrkoherde ur Vikornas kontrakt skulle väljas. — Den 8 Juli uteslöts utan votering kom. Rossander från Kalmar stift, hvilken på eget bevåg rest omkring och samlat några namn för egen räkning af sina medbröder; men kons. hade hvarken brytt sig om att inhemta kapellanernas mening, ej häller ville det utfärda fullmakt åt R. på grund af de röster han samlat, utan anstälde i stället fiskalisk aktion mot R. Ståndet påbjöd i bref till Kalmar kons. att inställa åtalet mot R., ehuru det erkände hans fel och misstag. — Ändtligen den 9 Juli behandlades den sista frågan rörande valet i Vesterås. Därvid hade åberopats en mängd formfel för och emot, hvarpå pluraliteten berodde till tre rum bland stiftets 5 deputerade. Sådana omstridda förhållanden voro, att somliga röstat med öppna, andra med slutna sedlar, att en del designati pastores hade röstat, att somliga insändt sina sedlar direkt till kons. i stället för att aflemna dem vid kontraktssammankomsterna. Ståndet gillade såsom riksdagsmän prostarne Acrelius, Brander och kyrkoh. Sundius, men uteslöt prostarne Isak och Olof Lindbom samt kyrkoh. Diurman. — Genom en rad af afgöranden hade ståndet skilt ifrån sig elfva medlemmar och däremot fäst vid sig en del andra med fullmakter af omtvistadt värde, tämligen efter behag. Något senare angreps Stockholms pastorers val, ehuru lemnadt utan anmärkning af de deputerade, genom memorial af prosten Sundelius. Stockholms prester hade enligt flerfaldiga föregående exempel och ståndets egen uppmaning vid föregående riksdag valt 4 representanter. Nu påstods med oriktigt citat af 1727 års konvention, att Stockholms pastorer endast egde att välja två representanter, och ståndet afgjorde till och med, hvilka af de 4 skulle kvarstå och hvilka uteslutas. Genom 32 r. mot 20 utstöttes ur ståndet kyrkoh. Celsius och Stenbeck den 17 Aug. 1771 (!). På sådant sätt skapades mössornas pluralitet vid 1771 års riksdag.[1]

* * *

[1] Jemf. *prestest:s prot.* samt de synnerligen omfångsrika delvis tryckta handlingarna bland *prestest:s enskilda handlingar*, i synnerhet *protokollen för de deputerades till fullmakternas granskning sammanträden* från 15 Juni till 5 Juli och ytterligare 9 Aug. och 18 Okt. 1771.

Samtidigt med den växande oredan gingo äfven försöken att råda bot därpå. Inom alla ofrälse stånd gjorde sig under frihetstidens sista period starka tendenser gällande att skapa en likformig, detaljerad representativ lagstiftning genom särskilda vallagar för de olika stånden, hvilka voro afsedda att utgöra både en sammanfattning af de spridda allmänna valbestämmelserna, supplerade i detalj efter den erfarenhet, som den sista tiden lemnat, och därjämte en kodifikation af den gällande sedvanerätten. Det är ett försök att alldeles undantränga den lokala valpraxis, som hittills uppmuntrats, för att i stället sätta endast allmänna likformiga bestämmelser och göra slut på de eviga konflikterna mellan olika rättsnormer.

Af största intresse både genom sin omfattning och sitt innehåll är den stora vallag för borgarståndet, hvarpå under flera riksdagar arbetats ända till dess den blef färdig och antogs af ståndet den 19 Okt. 1771.[1] Revolutionen afbröt dess långsamma passage genom de andra stånden för att blifva en K. M:s förordning, som skulle upphäfva alla regler, som förut ländt till efterrättelse. Tillsammans bilda dessa stora vallagsprojekt otvifvelaktigt de mest utvecklade exempel på representativ lagstiftning för det gamla ståndssamhället öfverhufvud.

Redan vid 1760—1762 års riksdag började arbetet på valsättets ordnande, då preteståndet den 22 Jan. 1762 utsåg deputerade att »reglera hvad som hörer till bättre ordning vid Riksdagsfullmäktiges väljande och antagande». De deputerade fattade sin uppgift så, att de närmast skulle föreslå bestämmelser emot de missförhållanden, som vid de senaste riksdagarne framträdt, och utarbetade ett vidlyftigt betänkande, som grupperade sig kring tre hufvudfrågor: kapellanernas valrätt med dit hörande invecklade spörsmål, konsistorieassessorers, som icke voro kyrkoherdar, valbarhet och antalet af stiftens representanter. Beträffande den sista frågan hemstälde deputerade endast, att ståndet skulle stadfästa 1727 års konvention, men för de båda föregående ansågo de nödigt, att ståndet sökte de andraståndens

[1] Finns i samtida tryck under titel: »Kungl. Maj:s nådiga Stadga och Förordning, huru hädanefter med Riksdagsmäns väljande i Stockholm samt öfrige Städerne i Riket kommer at förhållas. Gifwen Stockholm i Rådkammaren» etc.

bifall till utfärdande af en kungl. förordning, hvartill deputerade författat ett projekt.[1] Det var således ännu icke fråga om att samla alla valbestämmelser i en stor vallag, utan blott att fortgå på den förra vägen att öka och förtydliga de allmänna bestämmelserna och för öfrigt lemna åt stiften själfva att sörja för valsättet. Men det är dock betecknande, att presteståndet själf nu börjar ifrågasätta att fortbilda de allmänna föreskrifterna genom kungl. förordningar, ej blott genom ståndsriksdagens beslut. Som tiden emellertid ansågs för kort att inhemta de öfriga ståndens utlåtande, nöjde sig ståndet såsom förut med att inskärpa, hvad de deputerade föreslagit, af egen myndighet genom riksdagscirculär till konsistorierna.[2]

Vid den följande riksdagen hemstäldes genast i början af de deputerade till fullmakternas granskning, »att den vid förflutna riksdag af presteståndet projecterade förnyade stadgan om Riksdagsmannaval måtte vid närvarande Riksens Ständers sammankomst med det första, som görligen ske kan, genomgå Högv. presteståndets närmare granskning och öfverseende samt sedan till undvikande af all obehagelig oreda för framtiden läggas under samteliga de öfriga resp. Ståndens ögon och derå begäras deras bifall och samtycke». Ståndet tillsatte ett utskott af en ledamot från hvarje stift för att sammanträda och »utarbeta hvad till Riksdagsmannavalens reglering kan vara nödigt för Ståndet at genom Lag få stadgat». Det var en tämligen obegränsad fullmakt, enligt hvilken de deputerade utarbetade ett förslag, som oförändradt antogs af ståndet den 8 Sept. 1766, och på riksens ständers anhållan utfärdades såsom *K. M:s nådiga Stadfästelse uppå åtskillige af Preståndet författade Reglor til vinnande af mera redighet och ordning vid Riksdagsmäns*

[1] »Högw. presteståndets Deputerades utlåtande öfver de mål rörande presterskapets riksdagsmannaval, som denna Riksdag i Högw. Ståndet förevarit» och »project till K. M:s nådiga förklaring öfver Kongl. Förordningen af den 16 Nov. 1727 och Kongl. Brefvet till samteliga Consistorierne af den 15 Dec. 1741 rörande Presterskapets Riksdagsmannaval. Gifven Stockholm» etc. Bland *prestest:s enskilda handlingar* 1760—1762.

[2] *Prestest:s prot.* 17 Juni 1762.

väljande i bemälte Stånd samt at sedan försätta detsamma vid Riksdagarne uti erforderlig activitet, den 31 Mars 1767.[1]

Denna valordning fastslår antalet af presterskapets riksdagsmän i enlighet med 1727 års konvention blott med den ändring, att representantantalet för Upsala stift fixeras till 5 och för Stockholms till 2. Det sålunda fastställda antalet får hädanefter hvarken minskas eller öfverskridas, och däri inräknas de, »som för consistorierne utnämnas». Såsom ståndets förste notarie erkännes ej längre Upsala konsistorienotarie, utan stiften skola i tur och ordning anskaffa förste notarie. Valrätt tillkommer endast kyrkoherdar och valbarhet likaså med uttryckligt tillägg, att den valde måste, då valet anställes, verkligen hafva tillträdt sitt pastorat. När biskopen infinner sig vid riksdag, får ej därjämte väljas någon annan medlem af konsistorierne eller någon, som stod på samma akademi- eller gymnasiestat. Icke valbare äro dessutom de, som äro fullmäktige vid riksens ständers bank eller annat ständernas verk och skyldiga redovisning inför stånden, samt de, som själfve voro födda adelsmän eller för sina barn emottagit adlig värdighet. I fall biskopen eller superintendenten ej själf kan infinna sig vid riksdag, bör detta tillkännages redan i det circulär till stiftets presterskap, som meddelar konungens kallelse och utsätter viss dag för valet i stiften. I biskopens ställe väljes i sådant fall af stiftets kyrkoherdar till konsistoriefullmäktig någon bland stiftets pastorer inom eller utom konsistorierna.

Valen ega rum på utsatt dag i kontrakten och förrättas muntligen eller med slutna sedlar. Alla närvarande teckna sina namn under valprotokollet. Den, som är hindrad att personligen inställa sig, kan insända sitt votum skriftligen för att i kontraktisternas närvaro uppbrytas. Försummar han detta, eger han sedan ingen talan. I de stift, hvarest presterskapet samfäldt väljer alla stiftets riksdagsmän, infinna sig kontraktsdeputerade på uti valcirculäret bestämd dag i konsistorium med kontraktens voteringslistor för att fastställa stiftets besvär och närvara vid valresultatets bestämmande. I de stift, där divisioner voro inrättade, skola kontraktsdeputerade från divisionen

---

1 *Modée VIII*, 597.

samlas på en bekvämt belägen ort inom densamma, för att uppbryta vallängderna och uppsätta fullmakter, hvilka jämte valprotokollen circulera i divisionen till underskrift. I de vidsträckta divisionerna uti Åbo och Hernösands stift ega kontraktsdeputerade att å kontraktens vägnar underskrifva både fullmakt och besvär. Borgå stift, som ånyo ålägges att välja 2 riksdagsmän, får vid nästa prestmöte själf bestämma det bekvämaste sättet för sig att välja och underhålla sina riksdagsmän. Vid valet till konsistoriefullmäktig öppnas alla vallistorna på en gång i fullsutet konsistorium och konsistorium utfärdar fullmakt.

Kapellanerna ega frihet att välja en fullmäktig för hvarje stift. Stockholms kapellaner förena sig med Upsala stifts om en riksdagsman. Valbar är endast kapellan, som verkligen tillträdt embetet. Huruvida val skall ske, bestämmes af samtliga (!) kapellaner vid närmaste synod före riksdagen. Valen ske på kontraktssammanträden.

Valens frihet garanteras mot allt embetsmannainflytande därigenom, att tvister om rätt riksdagsman hädanefter endast böra pröfvas af ståndet och ej annorstädes (vare sig af konsistorium eller K. M.), och den, som inblandar sig i presterskapets val eller öfverläggningar eller söker att värfva röster, förklaras förfallen till 1000 dalers s. m. vite, vid hvars utkräfvande ståndet eger rätt att anmoda landshöfdingeembetena om biträde.

Tydligen afsåg denna vallag att utgöra en fullständig ersättning för alla föregående valbestämmelser, vare sig allmänna eller speciela för ett visst stift, och i detta syfte upptagas detaljbestämmelser om valsättet, hemtade ur den skiftande praxis, ehuru formerna reducerats till två allmänna valsätt. Dock är fortfarande en viss frihet lemnad stiftets myndigheter, som synas ega att välja mellan divisions- eller samfälda stiftsval, muntlig och skriftlig votering och fortfarande eger reglerandet af underhållets storlek och fördelning. Öfverhufvud taget är 1767 års vallag såsom en sammanfattning af det resultat, som vunnits genom frihetstidens rika utveckling af valregler för preseståndet, ett förtjänstfullt arbete med korta och klara föreskrifter. Men arbetet bar ett utprägladt drag af partitendens, som omintetgjorde dess bestånd. Förordningen var ett verk af mösspartiet

med dess i viss mening demokratiska och antibyråkratiska tendens. Detta framträder särskildt i en del bestämmelser, som drabba stiftstyrelserna och det högre presterskapet. Dit hör, att om biskopen är vid riksdag ingen annan consistorialis eller medlem af samma akademi- eller gymnasiestat, äfven om han därjämte är pastor, är valbar — en inskränkning i konsistoriemedlemmars rätt, som icke hade något stöd vare sig i lag eller praxis. Ännu tydligare framträder samma tendens i bestämmelsen, att när biskopen ej reser till riksdag, en pastor väljes till »stiftets samfälde fullmäktig» utan inskränkning till consistoriales, som både R. O. och häfd fordrade.[1] Härigenom försvann hvarje sken af, att stiftsstyrelsen såsom sådan var representerad; det var till och med en tydlig minskning i kompetens till riksdagsmannaskapet för en pastor, om han var medlem af domkapitlet, då han förlorade valbarhet, så fort biskopen besökte riksdag. Äfven mot biskoparnes självskrifvenhet vände sig partihatet i förening med ömhet om ståndets renhet i det stadgande, som uteslöt sådana prester, som voro födda adelsmän eller för sina barn emottagit adlig sköld. Icke mindre än ärkebiskopen, 7 biskopar och 3 teologie doktorer drabbades häraf. Samma ovilja mot byråkratiskt inflytande i förening med parti-

[1] I ståndet angreps äfven denna bestämmelse häftigt af prof. Amnell, som anförde, att »så nödvändigt, som pastorats innehafvande i stiftet och inom divisionen går in i idén af en riksdagsman, hvilken pastores i stiftet af egna medel kunna välja samt i sitt namn och å sina vägnar till riksdag affärda, så litet synes å andra sidan idén af innehafvande pastorat utgöra något constitutivum af en eligible consistorii fullmäktig, hvilken, om han än tillika vore pastor, dock icke nu såsom pastor i stiftet eller någon dess division, utan såsom bisittare i stiftets consistorio i händelse af biskopens frånvaro från riksdag väljes och utnämnes; så att, om han ock ej vore pastor, skulle han ändock kunna förtjäna och vinna sitt stifts förtroende och kallelse til det slags fullmäktigskapet». Men det herskande partiet försvarade nyheten såsom en förbättring af R. O. »Som casus flerstädes är — heter det i det extr. prot., hvari preståndet begärde de andra ofrälse våndens stöd för sin valordning — då Biskopen icke sjelf kan resa, at antingen ingen eller en enda är i Consistorio, som pastorat hafver (en qualification, som K. förordn. 1741 förskrifver), så skulle presterskapet förlora deras efter R. O. tilständiga rätt at välja Consistorii fullmägtig af consistorii adjungerade ledamöter af pastores, om annorlunda skedde, än denna författning medgifver, hvilken derföre med presterskapets vahlrättighet är lämpeligast at förena».

syften dikterade bestämmelserna om Stockholms presterskap, som representerade starka hatt- eller hofsympatier och dessutom utgjordes af ett konsistorium. Dess representationsrätt inskränktes till två riksdagsmäns väljande i stället för 3 à 4; præses' självskrifvenhet var alldeles förbigången, och dess kapellaner, som förut bildat egen valkrets, hänvisades att rösta tillsamman med stiftets, hvaraf de blott utgjorde en bråkdel.

Det var därföre ingalunda märkvärdigt, att den nya valordningen mötte starkt motstånd hos hattpartiet, och att adeln gjorde sig till representant härför, i synnerhet som angreppet mot de adliga presterna retade. Adeln gjorde flera anmärkningar och förklarade fastställandet af ett maximeantal samt bestämmelserna om hvarje pastors valbarhet till konsistoriefullmäktig och de adlades uteslutande för stridande dels mot R. O., dels mot adelsprivilegierna. Striden blef het. Preståndet sökte och vann de andra ofrälse ståndens hjälp. Adelns försök att hindra expeditionen gick om intet, och mössornas valordning blef stadfäst.

Den följande riksdagen med andra partiförhållanden upphäfde genast i början 1767 års vallag.[1] Men vid fullmaktsstriderna hade behofvet af en ny vallag framträdt mer tvingande än någonsin. Vid riksdagens slut framlades därföre ett nytt förslag till valordning, utarbetadt af doktor Celsius. Denna gång gjorde sig den åsigten gällande, att ståndet kunde härom besluta såsom sitt economicum. »Denna sak — förklarade biskop Benzelstjerna — vore så mycket mer et ståndets oeconomicum, som deruti inlöpa omständigheter, hvilka icke en gång ståndet lärer vilja decidera utan öfverlämnat til hvarje stifts egen öfverenskommelse såsom stiftens oeconomiska ärender; och för öfrigt om någon hand skulle utom ståndet läggas vid dess författningar om ordning i presterskapets riksdagsmannavahl, så borde sådant hälst til K. M:s höga stadfästelse böra anmälas.» Detta blef äfven ståndets beslut, och preståndet fastställde af egen maktfullkomlighet en *ny vallag den 30 Jan. 1770*, som

[1] *Prestest:s prot.* 21 April; *ständernas skrifvelse till K. M.* 5 Maj och *K. M:s kungörelse om upphäfvandet af 1767 års stadfästelse* 11 Maj 1769.

det efter adelns mönster 1762 vid riddarhusordningens stadfästelse anmälde till K. M:s bekräftelse.[1]

Äfven 1770 års valordning[2] afsåg att utgöra en fullständig vallag, liksom 1767 års och var i hufvudsak blott en reviderad upplaga af sin föregångare. Men den är skapad af det motsatta partiet och bär därföre flera drag af opposition mot de åsigter, som ligga till grund för mössornas försök att bestämma ståndets sammansättning. Förslaget begränsar valrätt och valbarhet till biskopar, superintendenter samt kyrkoherdar och capellaner, hvilka verkligen vid församlingar tjäna, då valet sker. Det framhålles särskildt, att biskopar och superintendenter, »såsom af Oss sielfve i Nåder kallade», icke få uteblifva utan tillstånd samt icke behöfva någon enskild fullmakt. Uteblifver biskopen, »bör en consistoriefullmäktig af stiftet genom val utses». Denna bestämmelse torde beteckna en återgång till R. O:s ståndpunkt genom utelemnandet af 1767 års föreskrift, att en pastor äfven utom konsistorium kunde väljas. Förslaget inskränkte äfven förbudet att jämte biskopen välja en consistorialis till de stift, som blott välja två representanter. Stiftsstyrelsens representationsrätt är således vida bättre garanterad, äfven om fortfarande innehafvandet af pastorat är vilkor för konsistoriemedlemmars aktiva och passiva valrätt. Upphäfvandet af de adliga presternas uteslutande från ståndet tryggade ytterligare det högre presterskapets representation.

Beträffande antalet af stiftens medlemmar återgick 1770 års vallag till mer öfverensstämmelse med R. O., i det att 1727 års konvention stadfästes med tillägg, att »deräst något stift skulle vilja nytja den i R. O. presterskapet förvarade rättighet att afgifva flere personer, än dem 1727 års förening inneholler, kan sådant icke förmenas». Men behofvet af stadga fram-

[1] Denna uppfattning af ståndets makt väckte nu häftig opposition af det undertryckta partiet. Dompr. Wåhlin ansåg målet fordra samtliga respective medståndens yttrande och lät trycka sin kritik, hvarigenom frågan om giltigheten af presteståndets egna beslut om dess sammansättning och valformer drogs under allmänhetens och valmännens pröfning. Den diskuterades äfven ifrigt på valmöten i stiften 1771. Se *Utdrag ur Synodal-protokollet* den 14 Febr. 1771 i Upsala stift.

[2] Finnes i concept bland *prestst:s enskilda Handlingar* 1769—1770.

kallade dock det tillägget, att i sådant fall hvarje stift, som önskar tillökning i sitt representantantal, på första prestmöte efter nu öfverståndna riksdag ordentligen därom fattar beslut för framtiden, hvarom protokoll insändes till ståndets arkiv, och må sedan ingen tillökning af antalet ske. Redan häraf framträder, att 1770 års vallag skarpare framhållit stiftens rätt att deltaga i valsättets ordnande. Den nämner uttryckligen, att prestmöte i stiftet eger bestämma om divisions- eller stiftsval skall ega rum i öfverensstämmelse med de två alternativ, som vallagen liksom 1767 års fastställt. »Uti hvad således på prestmötet är afgjordt driste sig ingen at någon egenvillig ändring föreslå eller i verket ställa, så länge ett således fattat beslut icke igenom någon sednare samt lika laglig åtgärd blifvit häfvit».

Stockholms stads konsistorium väljer »efter förra vanligheten»; dess kapellaner återfå rätten att bilda egen valkår. Beträffande kapellanernas valsätt upphäfves den orimliga bestämmelsen 1767, att de samtligen skulle besluta de quæstione an på en föregående synod, och lämpliga föreskrifter gifvas ändtligen, hvilka beteckna ett afgjordt företräde. Kapellanerna skola af prostarne sammankallas på särskild valdag och i en enda omröstning förklara, om de vilja hålla egen riksdagsman eller ej, hvarvid i det förra fallet den, som de önska till representant, direkt nämnes. De, som ej rösta alls, anses hafva röstat emot underhåll af egen fullmäktig. Valprotokollen insändas till konsistorium, som uträknar valets resultat.

Otvifvelaktigt är 1770 års vallagsförslag ett förtjänstfullt framsteg. På samma gång det smyger sig närmare R. O:s bud och mer varsamt vidrör den fria lagstifning, som fortfarande kunde och behöfde finnas i de särskilda stiften, har det frigjort sig från de tydliga partistadganden, som fördärfvat mösspartiets valordning. Det hör med till de många sträfvanden till bättre och fullkomligare former, som trots eller snarare såsom reaktion mot den växande oredan framträder vid frihetstidens sista riksdagar. Förslaget blef emellertid aldrig lag. Det var afsedt att vinna kraft af presterskapets egen myndighet, som ju upprepade gånger i riksdagsskrifvelserna afgjort frågor rörande sitt valsätt. Men erfarenheten hade visat, att huru mäktigt än ståndet var gent emot de särskilda stiftens presterskap, hade det

dock svårt att framtvinga efterlefnad för sina beslut utan K. M:s sanktion, åtminstone utan ideliga förmaningar och upprepanden. Ståndet nöjde sig därföre med att i sitt riksdagscirculär (§ 16) omtala, att en ny vallag inom kort var att vänta. Men K. M. tog icke samma hänsyn till prestesståndets anspråk att vara en själfständig beslutande kår öfver sina angelägenheter, som till ridderskapets och adelns, och någon stadfästelse kom ej. Mössorna, som beherskade ståndet vid 1771 års riksdag, kräfde ingen efterräkning för, att ett beslut, som de ogillat, ej vunnit den hänsyn, hvarpå ståndet gjorde anspråk. Men äfven 1771 års riksdag uppgaf icke tanken på att vinna reda i ståndets sammansättning och utsåg deputerade till att föreslå »ett reglemente för Rikets presterskap vid dess riksdagsmannaval».[1] Något förslag hann dock icke framläggas, innan 1772 års revolution gjorde slut på alla sträfvanden att utveckla och förbättra valsättet. Frihetstiden stannade midt uppe i en rik, mångskiftande och egendomlig parlamentarisk rättsutveckling, hvars drifvande krafter, det politiska intresset, partikampen och riksdagens oerhörda betydelse, med ens upphörde att verka.

[1] Se »vallista den 18 Nov. 1771» bland *Prest. st:s enskilda Handlingar* 1771—1772.

IV.

De efter frihetstiden följande perioderna af ståndsriksdagens historia innebära mindre af intresse för utvecklingen af ståndens sammansättning. Öfverhufvud taget har man kvarstått vid de resultat, som vunnits under frihetstiden, men så småningom befriade från de egendomligheter, som den förut i frihet växande lokala sedvanerätten framkallat, och utförda i detalj där så behöfts. Utvecklingen gick allt mer till genomförandet af likformighet och enkelhet genom af staten gifven lagstiftning. Särskildt för presteståndet betecknar den sista perioden af ståndsriksdagens tillvaro den lokala sedvanerättens försvinnande för allmänna normer.

1772 års R. F. (§ 39) förklarade alla »ifrån år 1680 till närvarande tid såsom grundlag ansedda stadgar afskaffade och förkastade». Därmed måste naturligtvis 1723 års R. O. anses upphäfd. Men ståndens sammansättning var däri endast till sina grunddrag bestämd. Det fanns en hel mängd speciella kungliga stadgar och ståndsresolutioner samt häfdvunnen praxis, som visserligen på basis af R. O., men dock självständigt och fullständigt samt delvis på ett med dess ordalag föga förenligt sätt ordnat de särskilda ståndens valsätt. Fråga kunde blifva, om dessa normer skulle anses upphäfda, såsom till viss grad egande sin förutsättning i R. O. Naturligtvis blir genom återgång till 1600-talets statsrättsliga förhållanden i princip konungens kallelsebref härvid afgörande. Gustaf III förklarade i *riksdagskallelsen den 9 Sept. 1778,* att ridderskapet och adeln har att ställa sig 1626 års riddarhusordning till efterrättelse; af preste-ståndet kallades *samtliga præsides »jemte så många af hvarje stift, som vanligen pläga kallas,* och ifrån de öfriga stånden så många som öfligit varit». Konungen begagnade således R. F:s ord om upphäfvandet af förut såsom grundlag ansedda stadgar

till att omintetgöra 1762 års riddarhusordning, men lemnade de ofrälse ståndens sammansättning, sådan den under frihetstiden utvecklat sig, orubbad.

I preseståndets valsätt har ingen förändring skett under tiden 1772—1810 genom allmän föreskrift. Man stannade vid den obestämdhet både i de gällande normernas egen innebörd och rörande deras förbindande kraft, som vidlådde de förordningar och ståndsbeslut, hvilka reglerade den representativa rätten. De stora försöken till kodifikation och komplettering af denna lagstiftning, som utmärkt frihetstidens sista riksdagar, upptogos ej vidare. Den enda vinsten utöfver frihetstidens bestämmelser för prestes tåndet var, att de kungliga kallelsebrefven afgjorde frågan om pastor primarii självskrifvenhet, i det han hädanefter kallades särskildt liksom biskoparne. De valordningar, som funnos i stiften, blefvo i sin fulla kraft, och de myndigheter, som haft denna art af lagstiftning om hand, erkändes fortfarande ega densamma. Men äfven inom de väljande korporationerna var intresset borta och därmed drifkraften till en mer betydande utveckling. Först i periodens slut återkommer detsamma i någon mån.[1] Endast här och där förekomma en del förändringar eller närmare bestämmelser af valsätt och underhåll, hvilka emellertid hänga ihop med liknande företeelser under följande period, den sista af ståndsriksdagens tillvaro.

1810 års R. O. gaf en ny allmän lagstiftning för de ofrälse stånden. För prestesåndet föreskref dess 13:de paragraf samma antal representanter för stiftens kyrkoherdar, som 1727 års konvention, blott med den förklaring att Stockholms pastorer valde två, Upsala stifts 5 riksdagsmän. Men i detta antal fingo ej längre biskoparne och pastor primarius inberäknas, utan kallades därutöfver, hvarigenom ståndet i själfva verket fick en icke obetydlig och synnerligen välbehöflig förstärkning af arbetskraft. Stiften tvungos härigenom anordna val af ytterligare en riksdagsman, hvilket förryckte den divisionsindelning,

[1] Såsom tecken härtill kan nämnas utarbetandet af den stora vallagen för Linköpings stift 1793 och den begynnande opposition, som vid 1797 års synod framträdde mot konsistorii egenmäktiga ändring 1778 af stiftets faststälda valsätt.

som flerstädes fanns. Därmed följde äfven ökad underhållsbörda, men i regel afstodo biskoparne frivilligt eller efter påstötning sin förra andel i riksdagspenningarna, emedan de icke längre ingingo i stiftens föreskrifna valda representantantal. Särskild fullmäktig för konsistorium i biskopens ställe vid dennes förhinder finnes ej längre omtalad. Detta konsistoriefullmäktigens bortfallande löste en af de svårare frågorna i den äldre valrätten. Komministrarne i hvarje stift och Stockholms stad tillerkändes såsom förut rätt att, om de önskade, välja en representant af sin egen kår. Ståndet utsåg sjelf sekreterare, notarie och öfrig kanslibetjening. Den självskrifvenhet, som Upsala stifts konsistorienotarie förut egt enligt 1727 års beslut, finnes icke omnämnd.[1]

En bestämd vinst och förenkling af valsättet gaf R. O. (§ 23) genom den bestämmelsen, att fullmakterna för prestesståndet endast skulle underskrifvas af biskop och konsistorium, hvarigenom konsistorierna erkändes såsom valförrättare, äfven där enligt den lokala valrätten särskild divisionsdeputation fanns inrättad.

Utom dessa allmänna föreskrifter hänvisade R. O. uttryckligen till den förut brukliga lagstiftningen i orterna rörande valsättets detaljer. Det heter i § 13, att hvarje stift väljer »på sätt dess presterskap inom sig öfverenskommer,» och § 12 föreskrifver, att de olika ståndsordningarna böra vara författade i öfverensstämmelse med grundlagarna. Äfven underhållets bestämmande och fördelning till utgörande förblef de lokala myndigheternas ensak. R. O. (§ 17, mom. 2) inskränkte sig till att föreskrifva anständigt och tillräckligt underhåll, som jämte reskostnad skulle bestämmas före valet och utgå af dem, som voro berättigade att välja.

Ännu under den sista perioden af ståndsriksdagens historia eger således den kompletterande valrätt, som stiftades i orterna, sin erkända kraft, men väsentligen arbetar den öfverallt att afskaffa alla mellanformer från den tidigare utvecklingen och att i stället genomföra likformiga samfälda stiftsval. Typ härför blef det enkla skemat af val inom kontrakten, hvarest de

[1] Redan 1789 beslöt ståndet, att första notarie skulle kunna väljas af hvilket stift som hälst.

röstande kyrkoherdarne med slutna sedlar valde på alla stiftets riksdagsmän bland dess kyrkoherdar utan inskränkning; valprotokollen insändes till konsistorium, där valets utgång fastställdes. Denna utveckling befordrades genom förhöjningen af stiftens representantantal, hvilken tvang till en ändring af divisionsindelningen, som uppfordrade att taga hela institutionen i skärskådande. Divisionsvalen förlorade äfven därigenom sin naturliga grund, att den gamla besvärsrätten, bevakandet af en viss orts klagomål och önskningar, miste sin betydelse. Det nya formulär till fullmakt, som R. O. § 22 föreskref, löd endast på fullmäktigskap för ett visst stift till att deltaga uti de i ståndet förekommande rådslag och beslut. Förpligtelsen att särskildt vårda sig om valmännens angelägenheter hade bortfallit. Men öfvergången från divisionsval till gemensamma stiftsval är långsam, ty det gamla åskådningssättet är dock på flera håll djupt rotadt. I Skara stift hade divisionsindelningen fallit redan 1794, i Upsala skedde det först 1843, i Linköping 1820, i Strängnäs 1810, i Vexiö 1810, i Göteborgs stift 1859. I Hernösands stift kvarstod divisionsindelningen ännu 1866. I det närmaste var med smärre modifikationer samma valsätt herskande öfverallt vid periodens slut.

Kapellanerna brukade sällan sin valrätt. Domkapitlen synas på flera ställen ej ens hafva inhemtat deras yttranden. Vanligen skedde valen så, att domkapitlen först läto anställa votering, om val skulle förrättas, hvarefter sådant anordnades i kontrakten. Såsom anmärkningsvärdt kan påpekas, att val af komministrarne tämligen allmänt förekommo till 1844, 1847 och 1859 års riksmöten; 1865 däremot, då den stora frågan om hela ståndets tillvaro skulle afgöras, röstade de nästan enhälligt mot afsändandet af egna riksdagsmän.

Regleringen af underhållsbördan framträder såsom det väljande stiftsprésterskapets hufvudsakliga verksamhet denna period. Öfverhufvud växer dagtraktamentet och därmed utgiftens storlek under tiden 1772—1866. Det var en nödvändig följd af penningvärdets fall och ökade lefnadsbehof, men äfven af den föregående korruptionens upphörande. Stegringen af dagtraktamentet sker olika hastigt i olika stift, men så småningom blir det arfvode, som bestods riksdagens revisorer, 6

rdr r. m., allmän regel för underhållet af prestewståndets riksdagsmän från alla stift. Därjämte sträfvade utvecklingen att vinna en jämnare fördelningsgrund än den gamla efter pastoratens hemmantal, och särskilda pastoratstaxor, uppgjorda efter taxeringsmäns värdering eller annan norm, införas och jämkas ständigt. Afgiften öfvergår dessutom tämligen allmänt till en årlig skatt, i det att presterskapet för att slippa att med ens erlägga den dryga afgiften de år, då riksdag hölls, beslöt att med vexlande beräkning af riksdagarnes längd och talrikhet fördela den afgift, som härtill behöfdes, lika på hvarje år. Det genomgående i denna fråga liksom beträffande valsättet är, att den föregående tidens mångskiftande former försvinna, och att man stannar vid en fast, likformig och enkel lagstiftning.

De förändringar, som hvarje särskildt stifts valformer och sätt att underhålla sina riksdagsmän under tiden 1772—1866 undergingo, voro i hufvuddrag följande:

I *Upsala stift* vågade domkapitlet vid de första riksdagsmannavalen efter revolutionen i sitt circ. 16 Sept. 1778 af egen myndighet åsidosätta det valsätt, som 1771 års prestmöte beslutit, och anbefalde prostarne att på lämplig dag hemma hos sig eller å tjänlig ort i kontraktet anställa val med iakttagande af den vanliga praxis: »hvar class eller division utser inom sig sin riksdagsman utan deltagande i de öfriga classernas val». Valprotokollen insändas till kons., som besörjer fullmakternas kringsändande till underskrift. Härmed hade domkapitlet i det närmaste återställt det valsätt, som brukades 1764, d. v. s. rena divisionsval. Redan i valcirculäret den 8 April 1786 förklaras den nya valmetoden »grundad på förut vid sådana tillfällen vanlig praxi». Först vid 1797 års prestmöte uppträdde en svag opposition mot konsistorii egenmäktiga ändring af 1771 års valsätt, men nedtystades snart.[1]

Då 1810 års R. O. fastställde stiftets representantantal till 5 utom ärkebiskopen, men ny riksdagskallelse kom så hastigt efter R. O:s antagande, att divisionsindelningen i stiftet ej hann ändras, bestämde kons. i circ. 8 Juni 1810, att hvarje division såsom förut väljer sin riksdagsman, och att »dessutom vid samma val hela stiftets presterskap samfält och utan att vara bundet inom någon division väljer den femte riksdagsmannen». Vid prestmöte i Febr. 1812 indelades stiftet i 5 divisioner eller classer, af hvilka Gestrike-

[1] Memorial af prosten Insulin; *prot. vid prästemötet i Upsala* den 3, 4, o. 5 Julii 1797, § 28.

Helsinglands presterskap fortfarande bildade en; men de nya divisionerna blefvo blott valbarhetsdistrikt, då valsättet bestämdes så, att »hvar och en kyrkoherde voterar på 5 kyrkoherdar, en utur hvardera af de 5 divisioner, uti hvilka Erkestiftet nu blifvit indelt». Först vid prestmöte 1832 yrkades fritt och gemensamt stiftsval, men föll för att återuppväckas vid prestmöte 1843, då äudtligen hela divisionsindelningen afskaffades med det undantag, att alltid en riksdagsman valdes från Göteborgs län »såsom af bestämda lokalförhållanden påkalladt». Därmed var den långsamma utvecklingsprocessen till rena stifsval med någon modifikation färdig. Valsättet undergick ingen vidare förändring.

Riksdagspenningarna ordnades 1832 såsom ständig, årlig skatt. Dagtraktamentet bestämdes till 3 rdr 16 sk. b. utom reskostnad; med beräkning af 6 månaders riksdag hvart femte år erhölls en summa, som fördelades till 1/5 för hvarje år. Såsom grund för dess utgörande lades medeltalet af de 10 sista årens taxeringsvärde på pastoratsinkomsterna, och i öfverenstämmelse härmed skulle hvart 5:te år ny taxa utarbetas. Senare höjdes det årliga bidraget liksom dagtraktamentet.

I *Linköpings stift* bestämde 1793 års stadga valformerna i öfverensstämmelse med bruket under frihetstiden, till dess 1810 års R. O. föreskref, att konsistorium, ej divisionsdeputationerna, undertecknar fullmakterna, och antalet sattes till 5 riksdagsmän. Detta föranledde kons. 1810 att såsom tillfällig inrättning påbjuda, att utom de vanliga divisionsvalen hvarje pastor skulle rösta på en riksdagsman bland hela stiftets pastorer, och att kontraktsprotokollen öfver detta val samt divisionsprotokollen med bilagor för de andra valen skulle insändas till kons. Först på prestmöte 1820 ordnades stiftets valsätt på nya grunder i öfverensstämmelse med R. O:s bud. Divisionerna upphäfdes, och ven. clerus beslöt, att stiftets fem riksdagsmän fritt väljas på det sätt, att hvar och en väljande voterar på fem pastorer, hvilka han pröfvar till denna befattning tjenligast vara, utan afseende på om de äro från samma ort eller ifrån särskilda trakter af stiftet». Vid samma tillfälle väcktes fråga om kapellanernas afskiljande från deltagande i pastorernas riksdagsmannaval, »emedan någon rättighet att deltaga icke genom nu gällande grundlagar synes vara dem lemnad och äfven i flera afseenden är mindre lämplig.» Prestmötet beslöt inhemta komministrarnes yttranden. Dessa yttranden inkommo följande år till en kommitté, som sammanträdt i Linköping i Febr. för att därjämte reglera en del frågor om riksdagsafgiften. Komministrarne hade uttalat delade meningar, och kommittén ansåg, att frågan borde hemställas till ständerna, men domkapitlet hade ingen tvekan,

och dess valcirc. den 2 Okt. 1822 förklarade, att »pastorerna numer ensamma välja och underhålla 5 riksdagsmän». Därmed var den egendomliga sammansättningen af valkåren i Linköpings stift upphäfd och därjämte allmänna stiftsval införda. För att komplettera bestämmelserna om det nya valsättet utfärdade konsistorium i circ. 18 April 1821 en del föreskrifter, »hämtade dels ur den i vissa delar af vörd. presterskapet oförändrade valstadgan af 12 Sept. 1793, dels ur presterskapets comités protokoll». De bildade i själfva verket en hel ny valordning i 5 §§, som endast innebar val i kontrakten med slutna sedlar och valprotokollens insändande till kons. Någon vidare utveckling var ej möjlig.

För riksdagsafgiften uppgjordes 1821 nya grunder, i det att en kommitté af kontraktsdeputerade på grund af personlig kännedom uppgjorde en särskild taxering af hvarje pastorats inkomster och i öfverensstämmelse härmed en tariff, efter hvilken riksdagspenningarna skulle fördelas. 1843 års prestmöte fastställde en årlig afgift af ett kvartal för bördans lättande. Biskopens särskilda bidrag borttogs först 1821.

I *Skara stift* beslöt presterskapet på prestmöte 1794, att hvarje kyrkoherde hädanefter skulle rösta på stiftets alla riksdagsmän »utan afseende på de förr brukelige divisioner och län», hvarmed den egendomliga formen af divisionsval bortföll. Deputerade af kontrakten skulle dock fortfarande sammanträda i Skara på viss dag för att fastställa valets utgång och underskrifva fullmakterna. Men äfven denna sista egendomlighet försvann, då R. O. 1810 föreskref kons. såsom valledare. De deputerade blefvo endast vitnen. Så småningom bortföll äfven detta bruk och ersattes med att kontraktens valprotokoll insändes utan sedlar eller vitnen till kons. liksom i andra stift.

1833 års prestmöte införde en klassifikation af pastoraten, något jämkad 1859, för riksdagsafgiftens utgörande. Pastoraten delades i 6 klasser efter taxering, hvilka hvar utgjorde en bestämd kvot af hela afgiften.

I *Strängnäs stift* afskaffades divisionerna aldrig genom formligt prestmötesbeslut, utan konsistorium förklarade i circ. 9 Juni 1810 med anledning af, att antalet riksdagsmän höjts till 4, »med lag och redan gjorda öfverenskommelser förenligast, att hvar suffragant nu bör rösta på 4 kyrkoherdar ifrån stiftet utan afseende på de förra divisionerna, dock så, att ibland dessa 4 af Nerikes presterskap en och Södermanlands presterskap 2 hrr pastores ovilkorligen kallas». Därjämte sammanfattades de äldre föreskrifterna om valsättet i flera §§ tämligen oförändrade. Efter 1822 hänvisades till föregående circulär, utan att föreskrifterna i detalj upprepas. Någon särskild hänsyn till divisionerna togs ej vidare i praxis.

1831 års prestmöte ändrade grunden för riksdagsafgiften så, att taxeringsmän fastställde ett visst nummertal å hvarje pastorat, hvarefter afgiften fördelades, revideradt 1847. Dagtr. var 1778 43 sk. 6 r., 1792 1 rdr 16 sk., 1809 2 rdr 16 sk. b., 1828 3 rdr b., 1859 6 rdr r. m. jämte särskild reskostnad.

I *Vexiö stift* upphäfdes divisionerna 1810 genom konsistorii circ. 12 Juni, som föreskref, att »hvarje pastor röstar på tre utan afseende på länen». Kontraktsfullmäktige skulle fortfarande infinna sig i Vexiö såsom vitnen. I circ. 9 Sept. 1828 sammanfattas valsättet i flera §§. Det blir oförändradt till 1866.

1836 års prestmöte beslöt, att en särskild taxa skulle uträknas för hvarje pastorat efter inhemtade upplysningar om dess inkomster, afgifna i form af svar på 10 i ett formulär fastställda frågor. I sammanhang härmed förvandlades afgiften till årlig, så att dagtr. och reskostnad för stiftets fullmäktige under 1 års riksdag skulle upptagas med 1/5 årligen. Biskopen synes hela tiden åtnjutit lika underhåll med öfriga stiftets deputerade.

I *Hernösands stift* föreskref domkapitlet 11 Juni 1810 såsom provisorisk åtgärd med anledning af att stiftet numera skulle välja tre riksdagsmän, att utom den representant hvarje division valde ytterligare alla pastorer i stiftet gemensamt röstade på en tredje. 1812 års prestmöte beslöt att dela stiftet i 3 divisioner (norra, mellersta och södra), hvilka såsom förut valde hvar inom sig. 1839 jämkades indelningen något, men divisionsvalen fortforo för öfrigt till 1866.

Prestmöte i Piteå 1842 lade pastoratens taxeringsöre till grund för riksdagsafgiften i stället för mantalet.

I *Göteborgs stift* föranledde 1810 års R. O. ingen ändring, då stiftet redan var deladt i 3 divisioner, hvilka nu, utan att endera divisionens valrätt behöfde hvila, inom sig både valde och underhöllo hvar sin riksdagsman. 1836 väcktes på prestmöte förslag om en genomgripande förändring, så att gemensamt stiftsval skulle införas och gemensam kassa bildas med lika beskattning af hvarje pastorat efter lika norm. Men Hallands presterskap förkastade båda delarne och medgaf endast, att lika dagtraktamente skulle tillerkännas stiftets 3 riksdagsmän. Prestmötets beslut blef i öfverensstämmelse härmed, men öfverklagades hos K. M., som dock efter förnyadt inhemtande af konsistorii och presterskapets utlåtande lät bero vid det fattade beslutet.[1] Först 1859 beslöt prestmöte upphäfvande af de vanliga divisionerna, så att hvarje pastor röstar på 3 riksdagsmän utan afseende på länen.

[1] *Kungl. resolution* 16 April 1839.

Samtidigt härmed delades pastoraten i 5 klasser efter deras inkomster, hvarom uppgift gafs af hvarje pastor och jämfördes med senaste bevillningstaxering. Hvarje klass bidrog efter viss proportion till underhållet.

De *öfriga stiften* (utom de finska, hvilka 1809 skildes från Sverige) undergingo inga anmärkningsvärda förändringar beträffande valsättet, då rena stiftsval redan voro införda därstädes. Blott beträffande *Visby* stift är att framhålla det egendomliga beslutet vid 1822 års prestmöte den 10 Dec., som fastställde en valordning i 10 §§, enligt hvilken pastorernas röster vid riksdagsmannaval hädanefter skulle beräknas »till lika belopp med hvarje pastorats fulla hemmantal efter gamla skattläggningen».[1] 1859 upphäfdes dock denna valmetod, och stiftet återgick till lika personlig rösträtt för alla pastorer.

Riksdagsafgiften var däremot föremål för ständig reglering. I *Vesterås stift* omarbetades 1763 års taxa på prestmöte 1824, och 1842 fastställdes en årlig kontingent till ett belopp af ett kvartal efter 1824 års taxa. I *Lunds stift* lades till grund för riksdagsafgiften hvarje 100 d. s. m. uti en faststäld pastoratstaxa, hvilken oupphörligt jämkades. I *Karlstads stift* utgick afgiften efter pastoratens fördelning i 5 klasser för enkehjälpens utgörande ända till 1828, då pastoratens till allmän bevillning taxerade löneinkomster blef grund på det sätt, att tariffen hvarje gång skulle bestämmas efter mediet af de 6 sista årens bevillning. 1831 års prestmöte beslöt med beräkning af 8 månaders riksdag hvart 5:te år, att en femtedel af den så uppkommande summan skulle erläggas årligen. I *Visby* och möjligen äfven *Kalmar stift* låg den gamla beräkningsgrunden efter pastoratens mantal oförändradt till grund.

Såsom exempel på, hur tryckande denna beskattning var för den relativt fåtaliga valmanskår, hvarur det gamla preseståndet framgick, kan förtjäna nämnas, att kostnaden för Lunds stifts pastorer vid 1809—1810 års riksdag uppgick till 7,581 rdr 16 sk. b., för Visby vid 1859—60 års riksdag 4,856 rdr, för Hernösands vid samma riksdag 6,634 rdr, för Göteborgs 1862—63 9,650 rdr och 1865—66 6,086 rdr o. s. v. Med upphörandet af ståndsriksdagen bortföll denna dryga skattebörda.

* * *

[1] 1822 års valordning är tryckt i *Visby stifts tidningar*.

Genom bestämmelserna i 1810 års R. O., som borttogo den särskilda konsistorierepresentant, hvilken hittills valts i biskopens ställe, försvann det sista spår, som åtminstone skenbart funnits kvar af den äldre uppfattningen från 1600-talet, att presteståndet utgjorde en representation af den kyrkliga förvaltningen. Denna förvaltningssynpunkt vid ståndets sammansättning hade under 1700-talet mer och mer fått maka åt sig för synpunkten af de privata ståndsintressenas representation, som nu efter bortfallandet af den sista resten af 1600-talets normer framstod i sin fulla renhet.

Men denna senare synpunkt af privilegierade samhällsstånds representation fick i sin tur maka åt sig för en ny uppfattning af stånden vid riksdag såsom företrädande naturliga klasser och samhällsintressen. Presteståndet började uppfattas såsom det politiska uttrycket för samhällets upplysningsintressen, lärdomen, undervisningen, konsten, och en begynnelse till ståndets omdaning efter en dylik uppfattning ligger i den utvidgning af det gamla presteståndet, som beslöts vid 1823 års riksdag, då universiteten i Upsala och Lund ålades att hvar välja en professor af de verldsliga fakulteterna dock med rätt att utse två dylika riksdagsmän, och vetenskapsakademien att utse två ofrälse civila ledamöter. Förslaget till denna förändring utgick medvetet från en sådan ny uppfattning af presteståndets representativa karaktär och syftade äfven längre än hvad som blef rikets ständers beslut. Det ville äfven bereda rum åt en representant för de fria konsternas akademi samt en verldslig lektor af hvart konsistorium i de fyra största stiften.[1] Samma betraktelsesätt går ofta igen i senare anföranden och skrifter och torde kanske i längden hafva i högre grad än hvad som blef fallet omformat presteståndet till ytterligare en ny skapelse, om en vidare utveckling varit ståndet beskärd.

Denna nya utveckling är otvifvelaktigt en generel företeelse, som sammanhänger med ståndsförfattningens förfall inom samhället för öfrigt. Inom de öfriga ofrälse stånden spåras omdaningsprocessen skarpare och tydligare. En närmare be-

[1] Ledamoten af Konstitutionsutskottet, friherre Ehrenheims förslag vid 1818 års riksdag.

traktelse af borgarståndets utveckling skulle visa, att i dess äldre sammansättning, sådan som 1600-talets kallelsebref afsett densamma, förvaltningshänsyn spelat den dominerande rolen, men att denna hänsyn under 1700-talet fått vika för intresset af ståndets renhet, dess privilegiers och dess åskådningssätts representerande, till dess att det nittonde århundradet äfven här medfört ytterligare en förändring i uppfattningen, som så småningom, men grundligt och fullständigt omdanat ståndet till en målsman för landets stadsmannanäringar, dess handel och industri. Till och med en undersökning af bondeståndets utveckling torde lemna samma resultat, ehuru visserligen förvaltningssynpunkten vid dess sammansättning under 1600-talet icke spelat en så dominerande rol som vid de andra ofrälse ståndens. Under 1700-talet blir äfven här omsorgen om ståndets renhet förherskande för att under 1800-talet lemna rum för en ny uppfattning af det ofrälse jordbrukareintressets representation.

På sådant sätt hafva ständigt nya idéer och åskådningssätt legat bakom såsom den drifvande kraften till den gamla ståndsriksdagens utveckling och gestaltat dess sammansättning på olika sätt under olika tider. Den har alltid varit afsedd att utgöra en sammanfattning af de krafter, som funnos organiserade i det svenska samhället, men syftet och synpunkterna hafva vexlat. I begynnelsen har denna sammanfattning väsentligen afsett att stödja och befordra statens verksamhet, och det har då äfven varit staten, som bestämt normerna för dess sammansättning efter sina behof. Under de två senare seklen af ståndsriksdagens tillvaro har den åsyftat att begränsa statens makt, att förfäkta och mot densamma göra gällande de privata samhällsintressenas, privilegierade stånds eller naturliga klassers. Under denna tid har det hufvudsakligen varit de väljande själfva, som reglerat sammansättning och valsätt, och först från denna uppfattning har intresset kommit till den rikare formutveckling, som det varit denna undersöknings syfte att klargöra i den mån den rör presteståndet.

— — —

OM
NATURSAMMANHANG
OCH
FRIHET

SYSTEMATISKA STUDIER

AF

VITALIS NORSTRÖM

INNEHÅLL:



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895

OM
NATURSAMMANHANG
OCH
FRIHET

SYSTEMATISKA STUDIER

AF

VITALIS NORSTRÖM

INNEHÅLL:



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895

Förord.

Jag anser mig böra med några ord redogöra för denna boks tillkomstsätt. Hon är nämligen icke, såsom vanligen är fallet, skrifven efter en från början uppgjord och sedan stadigt fasthållen plan — om ett och samma ämne och i en och samma form — utan hon utgör en sammanställning af tre från början fristående afhandlingar. Dessa afhandlingar, hvilka utgöra min boks tre afdelningar, skrefvos: den första om **Naturalismen i vår tids filosofi** *vintern 1892, den andra om* **Frihetens möjlighet och väsen** *sommaren 1892, den tredje om* **Frihetsbegreppets ställning och betydelse inom filosofiens system** *sommaren 1893. Det är dessa afhandlingar, som här framläggas, men sammanarbetade till en bok, som i rätlinigt framryckande sammanhang behandlar ett och samma ämne. Möjligheten till en sådan sammanarbetning och sammansmältning, som företagits under sistförflutna vår och sommar och som medfört längre partiers icke blott omarbetning, utan också nyskrifning, förelåg dels i ämnenas begreppsangränsning, dels i afhandlingarnas oafbrutna subjektiva utvecklingssammanhang. Den första har gifvit anledning och eggelse till den andra, och den andra har framkallat den tredje. Framställningen om* **Naturalismen i vår tids filosofi** *gafs först såsom*

en kort serie **populära föreläsningar** *vid Göteborgs högskola och är här bibehållen i nästan oförändradt skick. Det var det i denna framställnings sista del skizzerade förhållandet mellan naturvetenskaperna och filosofien i våra dagar, som gaf mig impuls till att söka systematiskt och ingående klara dessa vetenskapers grundväsentligt olika typ och form och att söka ett objektivt fäste för denna motsats i motsatsen mellan natursammanhanget och frihetssammanhanget i verlden. Jag ämnade till den ändan utföra en grundlig undersökning om frihetsbegreppet — icke historisk, men systematiskt resonnerande och förutsättande begreppets historia — och började skrifva en utförlig plan för mitt arbete. Men denna planritning växte vid utförandet öfver sin natur såsom sådan och svälde ut till en tämligen fyllig öfversigt öfver ämnet. Det utförliga arbetet kom, af vissa privata skäl, icke till stånd, utan fick planritningen stå för det hela. Det är nu denna sista, som icke blott ligger till grund för, utan som väsentligen utgör den andra afdelningen af min bok.*

Från denna andra afdelning fördes jag öfver till den tredje undersökningen af det skäl, att den personlighetens filosofi, hvilken jag omfattar, icke kom fullt klart fram i den mellersta undersökningen, och att jag kände behof af att se och framställa frihetsbegreppet i det fulla ljuset af denna filosofiska åskådning.

Hvad som i min tanke berättigat mig till att sammanföra dessa tre framställningar under en och samma titel har alltså varit, jag upprepar det, dels ämnenas objektiva likhet, som medgifvit deras bearbetning ur gemensamma synpunkter, dels mitt eget lifliga medvetande om en inre utvecklingsserie, som hållit jemna steg med deras utarbetande.

Om **Naturalismen i vår tids filosofi** *vill jag speciellt framhålla, att jag, vid den mera detaljerade framställningen af vissa fakta och teorier, här och der gjort tämligen betydande lån både af innehåll och ordalag ur några vetenskapliga skrifter, som jag i texten antingen icke alls eller också ofullständigt citerat. Dessa*

arbeten äro följande: **Wundt's Logik, Dilthey's Einleitung in die Geisteswissenschaften, Otto Liebmann's Die Klimax der Theorieen** *samt* **Høffding's** *och* **Rein's Psykologier.**

Jag anser mig kunna försvara detta tillvägagångssätt dels med min framställnings ursprungliga populära syfte, dels med den oförnekliga sjelfständigheten i det stora hela också hos denna del af mitt arbete, en sjelfständighet, som i de efterföljande delarne utan inskränkning gäller såväl om det hela som om detaljerna. Det är icke brist på sjelfständighet, som man rimligtvis kan lägga mitt arbete till last. Men detsamma lider i stället af en annan brist, som jag djupt känner och beklagar, nämligen det helas alltför knappa utförande, hvartill företrädesvis hör den nästan fullständiga frånvaron af ingående historiska utredningar. Dock kan jag i denna punkt försvara mig med nödvändigheten, som ej annorlunda medgifvit. Denna nödvändighet har helt enkelt legat deri, att mina i öfrigt af min föreläsningsskyldighet i anspråk tagna krafter icke varit tillräckliga för att inom den tid, då jag ansett mig böra se ett i det yttre föreliggande resultat af mitt tankearbete, åstadkomma något mera, än hvad här bjudes.

Göteborg i september 1895.

Vitalis Norström.



I.

Naturalismen i vår tids filosofi.

Det moderna medvetandet har af kristendomen lärt sig att uppdraga en skarp gräns mellan *menniskan* och *naturen*. En sådan gräns var främmande för antikens åskådning. För de gamle betydde *natur* det väsentliga och oföränderliga hos ett föremål eller enheten af allt sådant i hela den gifna erfarenheten, men den sammanföll för dem icke med den dunkla sfär, dit menniskan faktiskt är försatt, der hon har vilkoren för sitt lif gifna, men öfver hvilken hon känner sig höjd genom sitt medvetande och sin frihet, sitt lifs moraliska och religiösa innehåll. Lika visst emellertid som den kristna reflektionen har gjort en sådan skarp åtskilnad mellan menniskan och naturen, lika säkert är det, att vetenskapen icke enstämmigt godkänt densamma, än mindre alltjemt utgått från densamma, såsom en för sig principielt bestämmande synpunkt. Jag tänker härvid naturligen i främsta rummet på filosofien, den enda vetenskap, som haft till uppgift att på allmänna erfarenhets- och förståndsgrunder afgöra öfver förhållandet mellan menniskan och de s. k. rena naturvarelserna. Filosofien har, under nyare tider, långa perioder igenom varit beherskad af tendensen att hemta sina förklaringsgrunder ur den yttre erfarenheten och tillämpa dem äfven på menniskan. Och detta är enligt min åsigt det mest karakteristiska draget hos den naturalistiska filosofien, att den förlägger all kunskaps källa till den yttre erfarenheten eller

att den fattar den vetenskapliga klarheten under formen af yttre föremåls påtaglighet och naturlighet. Gent emot menniskan blir då vetenskapens uppgift att utreda hennes förhållanden till de öfriga naturföremålen, att ställa henne på sin rätta plats inom naturen eller, der vetenskapens metod är genetisk, att rätt infoga henne såsom länk i naturens utvecklingskedja. Detta är den positiva sidan i uppgiften, som går hand i hand med den negativa, d. v. s. med försöket att nedbringa det specifikt menskliga hos menniskan till naturföremålets mått, eller att bortförklara det egendomligt menskliga. Detta är gemensamt för all naturalism, den antika såväl som den moderna. De nästan i oändlighet skiftande nyanserna af den naturalistiska verldsåsigten bero sedan gifvetvis på för det första huru långt åsigterna utföras i sin riktning, d. v. s. på graden af deras inre följdriktighet, och för det andra på det område eller den sida hos naturen, hvarifrån man hemtar sina förklaringsgrunder och allmänna synpunkter. De särskilda formerna af naturalistisk filosofi sammanhänga alltså noga med ståndpunkten i naturuppfattning. Och det är en klar sak, att ingen faktor kan djupare och varaktigare inverka på naturuppfattningen än naturvetenskapen. Derför blir filosofiens ställning till naturvetenskapen af afgörande vigt vid bestämmandet af de riktningar inom henne, hvilka sammanfattas under namnet *naturalism*. I många fall äro de naturalistiska åskådningarna inom filosofien ingenting annat än naturbetraktelser, som framvuxit från någon speciel gren af naturforskningen och svält ut öfver de empiriska gränserna för all sådan. I andra fall åter äro väl de naturalistiska filosofemerna äkta barn af den till universel verldsförklaring trängtande filosofiska anden, hvars kännetecken det är att redan från början tumla sig fritt inom den obegränsade rymd, som heter mensklig erfarenhet öfver hufvud. Men de äro då i alla fall barn, som filosofien har i sin förening med naturvetenskapen. Detta gäller om den moderna naturalismen inom filosofien i alldeles bestämd motsats mot den antika formen deraf, som var naturalistisk, icke genom inverkan från naturvetenskaperna, utan af en vetenskaplig omogenhet och oförmåga, som framför allt röjde sig i bristande skärpa i analysen och i en utan reflektion antagen likställighet mellan menniskan

och naturen. Under antiken rönte filosofien knappast några befruktande inflytelser från någon annan vetenskap — om jag undantar matematiken, företrädesvis geometrien. Filosofien var då det hela, som inneslöt de öfriga vetenskapernas frön. De hafva på det hela taget fått en sjelfständig tillvaro först genom att bryta sig lös från henne. Annorlunda under den moderna tiden, då de särskilda naturvetenskaperna, hvartill jag räknar matematiken såsom vetenskapen om vissa allmännaste former hos naturföreteelserna, stadigt stå för sig sjelfva — med strängt begränsade områden, starkt utbildade vetenskapliga metoder och med lysande resultat. Derför är naturalismen i filosofien under nyare tider i stigande grad att betrakta såsom uttryck för naturvetenskapernas direkta inverkan på verldsåskådningsståndpunkten. Deraf följer, att, då jag nu ämnar söka gifva en framställning af naturalismen i vår tids filosofi, det måste vara min första omsorg att i den moderna naturvetenskapens problemställning, förfaringssätt och vunna resultater söka fäste för den egendomliga form, som utmärker denna vår tids filosofiska naturalism till skilnad från andra tiders. Jag måste derföre något ingå på denna moderna naturvetenskaps art och i de sidor och riktningar, som der kunna röja sig, söka ursprunget till den moderna filosofiska naturalismens egendomliga beskaffenhet och väsentliga former.

Det finnes ett område inom menniskans själslif, der hennes medvetande antar karakteren af subjektivt godtycke och upplösande vänder sig mot den yttre åskådningens fasta gestalter och hela den gifna verklighetens lagbundna verld. Detta område vidtager der, hvarest den troget afbildande föreställningsreproduktionen aflöses af fantasiens formförändrande verksamhet. Om föreställningsreproduktionen endast förflyttar de verkliga yttre föremålen, med deras sidor, egenskaper och förhållanden, från det s. k. verkliga yttre rummet och den s. k. verkliga yttre tiden, in uti föreställningsbilderna af rum och tid och tack vare minnet kan göra detta med bevarande af påtaglig likhet med det yttre, som reproduceras, så förstör fantasien åter denna likhet med det yttre. Den reproducerande eller kopierande föreställningsförmågan yttrar sig i bilder, som återgifva det yttres form, medan fantasien i sina bilder söker återgifva

— icke det yttre, utan medvetandets eget inre tillstånd. Det är det nya och egendomliga med fantasibilden, att han väl är sammansatt af verklighetselementer, af spillror af sönderbrutna varseblifningar och erinringar, men att dessa såsom sådana icke hafva något intresse för den fantiserande, utan endast för så vidt de låta honom deri finna något annat, som alls icke omedelbart ligger der. I denna mening kunna fantasibilderna sägas vara symboliska. Fantasiföreställningarna äro uttryck för subjektets tillstånd, behof, intressen och önskningar och sammansätta, objektive sedda, en efter en sådan subjektiv måttstock mer eller mindre våldsamt omdanad bild af verkligheten. Denna symboliserande och efter subjektiva grunder danande fantasiverksamhet har en utomordentlig omfattning i de flesta menniskors lif och har i slägtets historia spelat en oerhörd roll. Jag har icke att här ingå på betydelsen af fantasiens subjektiva omformning och omtydning af det gifna i och för menniskans utveckling till högre medvetenhetsgrader och kunskapsformer. Utan i detta sammanhang har jag endast att konstatera, att fantasiens bildverld utgör en stark och bestämd motsats mot erfarenhetens faktiska verld, sådan denna genom sensationen för åskådning och erinring är gifven. De stå till hvarandra i den motsats, som man brukar framhålla genom att sätta subjektiva hugskott gent emot den objektiva sanningen. Den objektiva sanningen hos ett yttre erfarenhetsföremål röjer sig i dess konstanta förhållande såväl till andra sådana föremål som till det uppfattande medvetandet. Hvad särskildt angår naturföremålens konstans i förhållande till menniskans medvetande, så finna vi, att naturföremålet tvingar sig på den normala uppfattningen och deri liksom ingraverar sina konturer och afmålar sina egenskaper. Medvetandet synes med andra ord stå liksom passivt gent emot de yttre objekterna, och detsamma får lof att taga emot dem sådana de äro utan att godtyckligt kunna ändra något vid dem. En normal menniska måste uppfatta t. ex. ett träd på ett visst gifvet sätt — i likhet med andra normala menniskor — och kan icke efter egen önskan se t. ex. dess blad än gröna, än blå, än hvita, dess stam än täckt af bark, än af hud. På samma sätt med erinringen af ett träd, medan deremot fantasibilden träd visserligen måste

hemta sitt hufvudsakliga stoff från verkliga träd, men deremot i anseende till delarnes gestaltning, sammansättning och qvalificering lemnar godtycket mycket stort spelrum.

All naturvetenskap har sin psykologiska anledning i uppfattningen af motsatsen mellan fantasiens subjektiva bildverld och erfarenhetens yttre, objektiva verld. Till jemförelse vill jag här i förbigående nämna, att filosofien leder sitt ursprung från en helt annan psykologisk motsättning än den nu angifna, om också denna stundom kan spela in såsom driffjeder till filosoferande. Filosofen drifves icke såsom naturvetenskapsmannen i främsta rummet af behofvet att konstatera hvad som är yttre erfarenhet och verklighet och följaktligen att befria detta verkliga från osanna subjektiva tillsatser, utan han stannar inför sjelfva den yttre verklighetens osamstämmighet med förståndets fordringar, och hans uppgift blir att tänka en verklighet, yttre eller inre, som står i samklang med hans förstånd. Derför betyder objektivitet inom filosofien tänkandets egen allmängiltiga och nödvändiga karakter, och derför blir det verkliga för filosofen i första hand — jemte hvad det är för öfrigt — det tänkta eller begreppet sjelft, hvilket griper öfver såväl fantasiens godtyckliga skapelser, som den yttre erfarenhetens i konstant motsats mot medvetandet stående föremål. Naturvetenskapen och filosofien uppställa alltså olika fordringar på sanning, i det att de se densamma på olika sätt. Inom den förra vetenskapen är en uppfattning sann, hvilken väl motsvarar en yttre verklighet. Inom den senare är en uppfattning sann, om hon är ett klart uttryck af förståndet. Filosofen kan derför icke nöja sig med den omedelbart gifna verkligheten såsom den sanna och objektiva, om densamma visar sig vara motsägande för förståndet, utan skjuter då bakom denna företeelsens verld en väsendets verld. Naturforskaren deremot förutsätter den yttre verkligheten såsom sann och objektiv, antager, att menniskan kan hafva en häremot svarande uppfattning och syftar aldrig ut öfver densamma. Att bevisa något betyder derför inom naturvetenskapen att uppvisa något såsom led i den yttre verklighet, inom hvilken den rör sig och hvilken den vill rensa från alla af subjektet i densamma inlagda föreställningssätt. Frågar man nu vidare, hur det går

till att uppvisa något såsom yttre faktisk verklighet eller såsom egenskap, sida eller lag hos en sådan verklighet, så måste svaret blifva: det är antingen senterandets eller åskådliggörandets väg, hvilken leder derhän. Naturvetenskaperna sönderfalla i två stora hufvudgrupper, som tydligt kunna skiljas, om de också här och der omärkbart flyta öfver i hvarandra och taga hjelp och stöd af hvarandra. Dessa grupper äro de *empiriskt-deskriptiva* och de *matematiskt-demonstrativa.* Denna indelning grundar sig på motsatsen mellan den qvalitativa och den qvantitativa sidan i erfarenheten, i hvars ställe man ock kan sätta erfarenhetens innehåll och form. Den qvalitativa sidan eller innehållet i erfarenheten, det är sensationerna, den qvantitativa eller formela sidan, det är de allmänna former, i hvilka sensationerna sammanslutas till åskådningar. Af dessa former vill jag här upptaga tre, nämligen rummet, tiden och rörelsen. De empiriskt-deskriptiva naturvetenskaperna, såsom t. ex. mineralogien, botaniken, anatomien, äro jemförelsevis konkreta. De utsöndra hvar och en speciela partier af den gifna erfarenheten, hvilka partier de upptaga i deras åskådliga och faktiska form och hvilka de undersöka väsentligen från synpunkten af hvarderas egendomliga innehåll. Inom dessa vetenskaper spela sådana egenskaper som färg, lukt, smak, hårdhet, glatthet sin stora och betydelsefulla roll. När den empiriskt-deskriptiva typen är rent utbildad, såsom t. ex. inom den klassificerande botaniken, består hela den vetenskapliga fortgången i att utsäga sådana qvaliteter om de föremål, som tillhöra vetenskapens område, hvarmed då dessa föremåls klassifikation går hand i hand. Ofvanför de rent deskriptiva klassifikationsvetenskaperna ligger en klass, der qvaliteten hos forskningens objekt ännu starkt träder fram, men der dock abstraktionen gått längre. Dessa igenkännas derpå, att de icke uttaga grupper af naturföremål för sin undersökning, hvilka i sin åskådliga form ställas mot andra grupper — såsom t. ex. växter i motsats mot djur — utan undersöka totaliteten af naturföremål från speciela sidor. Dit höra t. ex. kemien och fysiken. Det finnes intet naturföremål, som är helt fjärmadt från kemistens eller fysikerns forskning. Deraf framgår dessa vetenskapers större omfattning i jemförelse med t. ex. den deskriptiva bo-

taniken eller zoologien. Men den experimentela fysiken och kemien tillhöra dock ännu den empiriska gruppen af naturvetenskaper, ty ingen af dem höjer sig till att uteslutande för sig fixera en sida hos naturen, som ingår i alla naturföremål och således är fullt generel. Kropparnes allmänna fysiska egenskaper, såsom t. ex. soliditet, kohæsion, repulsion, utgöra väl intet till omfattningen begränsadt ämne för uppmärksamhet och forskning och grunda väl intet specialiseradt forskningsområde inom naturen, alldenstund dessa egenskaper tillkomma alla naturföremål öfver hufvud. Man skulle kanske på grund häraf vilja påstå, att fysiken, som talar om dem, verkligen har höjt sig till att isolera fullt generela naturformer. Men så är det dock icke, ty den experimentela fysikens egentliga innehåll utgöres icke af några abstrakta satser om kropparnas allmänna fysiska egenskaper, vunna genom borttänkande af hvarje speciel grupp af sådana. Tvärtom är det de särskilda fenomen, som hänföras till särskilda kraftkällor, såsom värmet, ljuset, ljudet, magnetismen, elektriciteten, hvilka fysiken handlar om, dervidlag endast förutsättande kropparnes allmänna fysiska egenskaper såsom gifna och begagnande sig af dessa förutsättningar vid undersökningarnas utförande. Fysiken hvilar på ett allmänt matematiskt-mekaniskt underlag, bestående i expressioner för kroppslighetens allmänna form, men får icke sin egendomlighet genom sina från annat håll hemtade formelementer, utan genom den tillämpning, hvilken den gör utaf dessa på qvalitativt bestämda fenomen. Detta kan uttryckas så, att det i fysiken är fråga om krafter och kraftverkningar af specifikt slag. Väl har man funnit, hurusom krafterna i naturen öfvergå i hvarandra, så att en viss mängd af en kraft enligt en konstant lag omsättes i en viss mängd af en annan, och denna senare, under vissa gifna betingelser och i ett bestämdt mått, återgår till den förra, men denna sats om krafternas enhet och vexelbestämdhet är till sin användning inom fysiken afgjordt begränsad till vissa empiriskt iakttagna fakta, utanför hvilka satsen der icke eger någon giltighet, och har der ingalunda karakteren af en fullt generel princip, ur hvilken fysikens alla satser härledas genom demonstration. Inom fysiken fasthålles alltid i det hela motsatsen mellan qvalitativt skilda krafter, och

derför förutsättes alltid vid hvarje fysisk undersökning kännedom om en mångfald empiriska betingelser för hvarje fenomen, som undersökes, enär hvarje fenomen antingen är af akustisk, magnetisk, elektrisk natur o. s. v. Derför är fysiken en empirisk vetenskap med ett matematiskt-mekaniskt underlag. Så förhåller det sig äfven med den experimentela kemien, som aldrig kan abstrahera från ämnen, som till qvaliteten skilja sig från hvarandra och hvilka derför måste empiriskt konstateras. Den åsigt, som förklarar de kemiska elementernas qvalitativa olikhet för ett gäckande sken, som endast beror på hurudan gestalt de i ett element förenade materiela delarne hafva, på deras ömsesidiga läge och antal, måste nämligen reduceras till en hypotes, som väl kan hämta stöd af vissa kemiska företeelser, såsom t. ex. af den bekanta *isomerien*, d. v. s. det förhållandet att två af samma ämnen i samma proportion sammansatta kroppar förete olika egenskaper, och äfven af andra kemiska förhållanden, hvilka jag vill i korthet beröra i annat sammanhang, då jag ämnar närmare gå in på den atomistiska hypotesen. Men denna hypotes må dock i det hela snarare stämplas såsom uttryck för en viss allmän, om ock närmast med kemien sammanhängande, naturåskådning än såsom den vetenskapliga princip, ur hvilken kemien härleder sina speciela satser.

Från alla till arten skilda krafter och ämnen abstrahera matematiken och den rena teoretiska mekaniken, de mest förståndsmässiga naturvetenskaperna. Jag kallar dem naturvetenskaper dels derför att de handla om naturens allmännaste former, rummet, tiden och rörelsen, dels derför att de utgå från naturvetenskapernas allmänna förutsättning för sina satsers beskaffenhet och giltighet, nämligen att de, till sitt innehåll, låta åskåda sig och kunna bekräftas af erfarenheten, d. v. s. motsvaras af åskådade verkligheter. Till och med den rena matematiken upptar i sitt system ingen sats, som icke låter konstruera sig i den inre åskådningen, hvilken är den form af erfarenhet, som matematiken har att göra med, under det att de lägre naturvetenskaperna tillika och öfvervägande stå i omedelbart beroende af sensationen och den yttre varseblifningen. Här är tydligen alldeles omöjligt att ingå på den svåra och i våra dagar mycket omhandlade frågan om förståndets

och erfarenhetens förhållande till hvarandra inom matematiken — om vissheten der är empirisk i den mening, att den är vunnen genom sammanstämmande erfarenheter eller rationel i den mening, att förståndets egen natur går i borgen för dess satser och är enda vehikel för fortgång derinom. Jag kan här endast antyda min åsigt, som är den, att i båda dessa påståenden, ställda i skarp motsättning mot hvarandra, ligger en påtaglig öfverdrift. Det är nämligen felaktigt att strängt söndra erfarenheten från förståndet och säga om den förra, att den blott är en summa af med sinnena iakttagna, isolerade fakta, och om det senare, att det framträder i ett system af uppfattningar, absolute producerade af medvetandets egen inre förmåga. Emellan den rena senterade och passiva erfarenheten, som blott är en abstraktion, och det rena aktiva förståndet, som också är en abstraktion, ligger den verkliga erfarenheten, som visserligen såsom all sådan är sammansatt af yttre, empiriska momenter, men som dock är genomdragen af sammanbindande förståndselementer och derför på samma gång empirisk och förståndsmässig. Den mest förståndsenliga sidan hos denna erfarenhet är nu matematikens och mekanikens föremål, nämligen verklighetens abstraktaste former. Jag vill om dessa vetenskaper säga, att de grunda sina satser hvarken på jemförelsevis ren iakttagelse af yttre fakta, såsom t. ex. botaniken, zoologien, men äfven fysiken och kemien, ej heller på jemförelsevis ren förståndsanvändning, såsom t. ex. logiken, utan på förståndsmässig åskådning och detta icke blott så, att de sakna all mening och allt innehåll utan åskådningen, utan äfven så, att deras satsers sanning ytterst hvilar på åskådning. Matematiken utgår nämligen från vissa åskådningens grundfakta, som intet förstånd kan bevisa. Dessa grundfakta äro de enkla, icke vidare upplösbara elementer, som vetenskapen sedan kombinerar och om hvilka kombinationer den utsäger sina härledda satser. Dessa grundfakta måste matematiken nöja sig med att fastställa genom definitioner, egnade att i hvarje normalt medvetande framkalla likartade åskådningsbilder. Definitionerna på t. ex. punkten och den räta linien hvila uteslutande på bilder i den inre åskådningen, äro så att säga beskrifningar deraf och kunna alldeles icke produceras genom förståndsbevis.

Men när de i åskådningen liggande förutsättningarna äro gifna, då kan förståndet kombinera dem och draga slutsatser ur dem. I sista hand måste likväl dessa slutsatsers sanning betingas af de förutsatta åskådningsbildernas kunskapsvärde eller, egentligare uttryckt, af kunskapsvärdet hos de definitionsomdömen öfver sina elementära beståndsdelar, hvarifrån matematiken ständigt utgår och hvilka ständigt der komma till användning. Ännu afgjordare hvilar mekaniken på åskådningen såsom grundval. Mekaniken förutsätter nämligen icke blott fakta, hemtade ur erfarenheten, utan rent af lagar, som icke hafva någon annan grund. Exempelvis den lagen, att alla rörelsekrafter i naturen tendera att verka i den räta liniens riktning. Eller tröghetslagen, som bland annat säger, att en i rörelse försatt kropp så länge fortsätter att röra sig, tills hans rörelse upphäfves af en motverkande kropp. Eller den satsen, att summan af aktuel och potentiel rörelseenergi i naturen alltid är den samma, hvarmed står i nära sammanhang, att ingen materia kan uppkomma eller förgås. Alla dessa för mekaniken oundgängliga antaganden hafva empiriskt ursprung, bildande de betingelser, under hvilka ensamt en mekanisk beräkning är möjlig, men med hvilkas riktighet också dessa beräkningar stå eller falla. Alltnog: matematiken och mekaniken hvila på empiriska förutsättningar i den mening, att deras sanning beror på dessa förutsättningars sanning. Dessa empiriska förutsättningar sammangå i en hos alla medvetna varelser i erfarenheten konstant åskådning af rum, tid och rörelse, i hvilken åskådning deras elementer äro innehållna och deras begrepp kunna konstrueras. Dock må man akta sig för att uppfatta bundenheten vid en sådan åskådning såsom en vetenskaplig olägenhet. Tvärtom bringar åskådningen de abstrakta naturvetenskaperna fördelen af en utmärkt kontroll och bekräftelse. De abstrakta naturvetenskapernas resultater kunna på empirisk väg i dubbel måtto kontrolleras och bekräftas. Först ur den synpunkten, om de låta forma sig till klara bilder i den inre åskådningen. Vidare ur den synpunkten, om de kunna tilllämpas på den yttre erfarenheten. Man tänke i senare afseendet blott på astronomiska förutbestämmelser af sol- och månförmörkelser och på matematiskt-mekaniska konstruktioners

utförbarhet i det yttre — vid byggnads- och maskinarbeten o. d. Genom en sådan tillämpning tar den matematiskt- mekaniska sanningen så att säga kroppslig gestalt, och om den dermed också icke vinner något i ett ökadt inre kunskapsvärde, så låter det dock icke förneka sig, att den vinner det subjektiva företrädet af en ökad visshet.

Dessa nu i yttersta korthet karakteriserade grupper af naturvetenskaper, den empiriskt-deskriptiva gruppen, hvilken har en rent utbildad form i botaniken, zoologien, biologien, anatomien m. fl. å ena sidan, och å den andra den matematiskt-mekaniska gruppen, mellan hvilka öfvergången bildas af hvad jag skulle vilja kalla de dynamiska vetenskaperna, kemien och fysiken, utgöra nu olika utgångspunkter för en betraktelse, som sväller ut öfver gränserna för hvarje särskild naturvetenskap och för hvarje klass af sådana och vidgar sig till en allmän naturbetraktelse. Man kan nämligen försöka att se — och man har försökt det — icke blott ett särskildt område inom naturen, utan hela naturen med biologens, fysikerns eller mekanikerns öga. Och man behöfver icke stanna vid de biologiska, fysikaliska eller rent mekaniska principernas genomförande inom naturen, utan man kan utsträcka deras användning till all möjlig erfarenhet och inom deras åtkomst söka rycka äfven menniskan och hennes personlighetslif, hvartill också samhällslifvet hör. Man vidgar då sin naturåskådning till en verldsåskådning, sin naturvetenskap till filosofi. Och ingen tänker gerna i våra dagar lågt om sådana försök att förklara hela tillvaron ur förklaringsgrunder, hemtade från naturvetenskaperna, äfven om man är medveten om uppgiftens inre omöjlighet. Ty för det första finnes intet föremål för mensklig kunskap, som icke vänder en sida mot naturen, hvilken sida följaktligen är tillgänglig för empirisk forskning och förklaring. För det andra: den naturvetenskapliga formen af sanning är långt lättare tillgänglig och långt mera egnad att sprida klarhet öfver verlden för flertalet menniskor än den filosofiska, som är betydligt mera svåråtkomlig. Naturvetenskapen är utan tvifvel i vår tid, då densamma nått en så hög utveckling, det verksammaste medlet af vetenskaplig natur till att sprida allmän upplysning. Enhvar kan lära sig att skilja en nattens ljugande spökbild från en

bestämd sinnesuppfattning på en klar dag. Naturvetenskapens sanning -- det är den yttre verklighetens sanning, åskådningens och iakttagelsens sanning. Gentemot denna klara sanning står en hel här af mörkrets barn, af inbillningar, fördomar, spökrädsla, hvilka alla sammanhållas af okunnighetens starka band. Det är sannerligen ingen ringa sak att få sin föreställningskrets rensad från fantasiens hugskott och sin verld upplyst af det ljus, som kommer från kunskapen om naturliga orsaker, hvilka ersatt och trädt i stället för dessa dämoniska dubbelgångare af det egna jaget, som inbillningen sköt bakom hvarje naturföreteelse, menniskorna till skräck, omdömet till förmörkelse och handlingskraften till förlamning. Mytologiernas, sagans och romantikens tidehvarf te sig enligt en psykologisk lag för ett tillbakaskådande öga i en lockande dager. Menniskorna söka alltid guldåldern i det förgångna, liksom den äldre gerna ser tillbaka på sin ungdom såsom en lyckligare period, i det att han tröttnat förlägga sina lifvet och verlden uppförgyllande illusioner i framtidens riktning och i stället kastar dem tillbaka på det förflutna, i hvilket läge de ej egga till fåfängligt, rastlöst sträfvande. Men det estetiska värdet hos fornåldern må icke locka oss att förgäta, hvilket grymt förtryck de personliknande spökbilders falska hierarki öfvat mot menskligheten, hvarmed fantasien befolkat naturen för att förklara åskan, jordbäfningen, öfversvämningen, farsoten, ja, snart sagdt hvarje naturföreteelse, men hvilka den också frammanat, utan märkbart behof af att finna upp orsaker till naturliga händelser, än för egennyttiga syften, än blott af en inneboende yr och godtycklig bilddrift. Om naturvetenskapen ses ur den synpunkten, att den är egnad upplösa osunda och fantastiska naturuppfattningar och i stället låter oss komma till kunskap om och inre frihet i förhållande till den verkliga, yttre verldens föremål, krafter och lagar, då framträder den — ur denna psykologiska synpunkt — i sitt vackraste ljus. Detta psykologiska värde väger i min tanke tyngre än det sammanlagda värdet af alla de praktiska fördelar, vår materiela kultur af densamma skördat. Det är också om det förra värdet ensamt jag här har anledning att tala, då det är fråga om hurudan den moderna naturvetenskapen ter sig såsom naturalism, som

är en form af filosofi, af verldsåskådningslära. Det är då verklighetssinnet, som söker finna sig till rätta i den gifna faktiska verlden sådan den är och försmår att omdikta henne efter menskliga önskningar och intressen, efter hopp och fruktan, jag prisar hos naturvetenskapen äfven då den föder af sig en naturalistisk verldsåskådning, hvilken jag på intet vis kan biträda, utan hvilken jag — i kraft af mitt sanningsbegär och mitt moraliska och religiösa medvetande — vill i mon af min ringa, men yttersta förmåga bekämpa. Det är oförnekligt, att naturalismen förkastar alla personliga och inre realiteter, som den icke kan omsätta i yttre, handgripliga och varseblifleliga värden. Detta är i enlighet med dess uppfattning af sanning och objektivitet. Men det är lika sannt, att den med sitt mått på sanning och objektivitet befriar vårt medvetande från en mängd skenvärden och derför inom dess område utför ett välgörande rensningsarbete. Denna psykologiska synpunkt må icke förgätas, när man vill bedöma naturvetenskapens och den naturvetenskapliga verldsåskådningens betydelse i det stora hela.

Jag har i det föregående visat, att den kunskapskälla, som vi kalla erfarenheten, förgrenar sig i rent faktisk sinnesiakttagelse och i förståndsmässig åskådning. På sinnesiakttagelser bygger den rena empirien, på den förståndsmässiga åskådningen de abstrakta och demonstrativa naturvetenskaperna. Om man vill skaffa sig en sammanhängande och universel naturuppfattning med utgångspunkten tagen från naturvetenskaperna, så kan man hemta sina förklaringsgrunder och dermed hela sin syn på naturen antingen från den rena empirien eller från den matematiska mekaniken, förstärkt af kemien och fysiken. I vetenskapens historia framträder den mekaniska naturbetraktelsen såsom en vetenskapligt hel, för forskningen fruktbar och positiv ståndpunkt, långt före den rent empiriska, som först i vårt århundrade mäktat sammanfatta naturföreteelserna under en gemensam synpunkt, medan den förut knappast hade att uppvisa annat än skeptiska och negativa resultat. En ändring till det bättre inträdde härutinnan först genom biologiens uppblomstring under vårt århundrade — förnämligast genom *Darwins* epokgörande undersökningar om arternas uppkomst, hvarigenom alla olika former i den organiska naturen kommo

att ställas under utvecklingens gemensamma vy, hvilken *Spencer* utsträckt så vidt, att den kommit att omfatta alla föremål i hela den gifna erfarenheten, således äfven de oorganiska och »öfverorganiska». Den moderna empirien i sin mest egendomliga form, det är utvecklingsläran. Jag anser mig emellertid böra spara redogörelsen för densamma, tills jag skildrat hennes äldre syster, af hvilken hon lånat så många drag, och som hon alltjemt stödjer sig på. Jag öfvergår alltså nu till en kort framställning af den mekaniska naturåsigten, sådan denna genomgår den moderna naturforskningens mest skilda områden, sammanhållande alla forskningsgrenar med sin fasta benstomme, och sådan den öppet träder i dagen inom de filosofiska skolor, som stå under naturvetenskapens fälttecken.

En icke ringa svårighet möter mellertid min framställning i form af mitt ämnes skiftande natur. Men hur mångfaldiga riktningarna än må vara inom den mekaniska verldsåsigten, så är det dock ingalunda omöjligt att fixera konstanta grundtankar hos vår tids naturvetenskap. Vilkoret för att lyckas häri är företrädesvis blott att vara rättvis och försigtig, så att man undviker att framställa ensidigheter och öfverdrifter hos enskilde män såsom karakteristiska för ett helt tidehvarf och undflyr konstruktioner under form af objektiva slutsatser och förklaringar.

Mot slutet af medeltiden och i början af den moderna tiden började vetenskapen lösgöra sig från undersökningen af alltings yttersta grunder, från sina metafysiska drifffjedrar och mottaga impulser från samhällets praktiska ändamål, från handeln, industrien, medicinen. Uppfinningsandan hos det arbetsamma tredje ståndet, som förenade handtverksmässig utbildning med djupsinne och eftertanke, skapade åt den experimentela, mätande och vägande vetenskapen hjelpmedel af högsta vigt. Så frigjorde sig den säkra positiva naturkunskapen på ett allt bestämdare sätt från den andliga bildningens organism, hvilken hette filosofi och hvilken, såsom verldsåskådningsståndpunkt öfver hufvud, hade hemtat sin näring från alla menniskans psykiska krafter utan undantag, känslan och fantasien ej mindre än förståndet. Naturvetenskapen differentierar sig från den psykiska organismens totala sammanhang och bortstöter allt flera af de förutsättningar, som äro förenade med detta sam-

manhang. Dess principer förenklas och dess uppgift inskränkes till att undersöka den yttre åskådningens objekter. Dock arbetade ännu det 16:de århundradets naturvetenskap med fantasier om psykiska faktorer såsom ingripande i naturförloppet. *Galilei* och *Cartesius* hade ännu att kämpa med de från medeltiden qvarlefvande fantastiska naturorsakerna, mot s. k. qvalitates occultæ, som dock långt före dem hade begynt få vika för naturliga och kända orsaker. Redan studiet af kemien, sådant det representeras af *Paracelsus*, begagnar sig af den kemiska analysens deskriptiva metod för att på denna väg söka framtränga till de verkliga faktorer, af hvilka materien består. Han skiljer mellan tre slags grundkroppar eller elementer: det som brinner, Sulphur, det som uppgår i rök och sublimeras, Mercurius, och hvad som qvarblifver såsom oförbrännelig aska, Sal. Detta var ett försök att komma till resultat på experimentel väg. Denna tanke att använda förbränningsprocessen för att skilja materiens beståndsdelar åt var åtminstone att på experimentel väg närma sig de kemiska elementerna, hvilka man förut, utgående från den grofva varseblifningen, naivt benämt jord, luft, eld och vatten, utan att söka sönderdela dessa mångfaldigt sammansatta kroppar i deras komponenter, om man också skjutit bakom fyrtalet hypotetiska förklaringar af mer eller mindre vågad natur och med mer eller mindre fäste i metafysiska spekulationer (den gamla fysikens förtätning och förtunning af ett och samma grundämne, Platos geometriska konstruktion, Aristoteles' antagna ursprungliga motsats mellan det tunga och det lätta o. s. v.). Just förbränningsprocessen, från hvilken Paracelsus utgick, skulle sedan förhjelpa *Lavoisier* till hans qvantitativa forskningsmetod. Mellertid lade naturligtvis Paracelsus ännu ingalunda säkra grundvalar åt kemien (han qvarstod *i det hela* ännu på den Aristoteliska elementlärans ståndpunkt). Innan det lyckades för kemien att få hvila på sådana, blef mekaniken genom *Galilei* en exakt vetenskap. Med afseende på detta Galilei's verk har *Lagrange* framhållit, att upptäckten af Jupiters drabanter, af Venusphaserna och solfläckarna blott erfordrat teleskopet och fliten, under det att endast en utomordentlig ande förmått afslöja de naturliga lagarne för före-

teelser, hvilka man ständigt haft framför sina ögon, men dittills icke kunnat förklara. De enkla, men bestämda föreställningar, som Galilei tog till utgångspunkt, förutsatte rörelseprocessens sönderläggande i abstrakta komponenter och möjliggjorde genom sjelfva enkelheten i sina inbördes förhållanden, att rörelserna underordnades under matematiken. Den Galilei'ska lagen om kropparnes tröghet sönderbröt hela den äldre naturåskådningen, som hade antagit, att en rörelse blott på det vilkor kan vidmakthållas, att rörelseorsaken fortfarande verkar, hvadan man alltid måste söka en likformigt verkande orsak till den likformigt fortgående rörelsen. Denna äldre teori, hvilken tycktes hemta stöd deraf, att kroppar, som genom stöt satts i rörelse, sjelfmant syntes återgå till hvila, öppnade dörren för antagandet af psykiska väsen såsom orsaker till vissa konstant fortgående rörelser inom naturen, såsom t. ex. himlakropparnes. Nu visade Galilei's princip, hvilken orsaken till rörelsens fortgång var, nämligen nödvändigheten för en kropp att framhärda i sitt rörelsetillstånd. Enligt denna nödvändighet genomlöper en kropp hvarje följande del af sin bana, blott emedan han passerat den föregående. Å andra sidan innebar Galilei's tröghetslag, och detta väl närmast, att en kropp är i hvila, tills den af en annan kropp sättes i rörelse. Hvarje rörelse af en kropp förutsätter således alltid en annan kropps rörelse. Det finnes inga andliga krafter, som omedelbart, d. v. s. utan kroppslig förmedling, kunna röra kroppar eller bringa dem till hvila — hvarken efter plan och ändamål eller af nyck. Naturvetenskapernas vetenskapliga giltighet förutsätter just detta: att kropp alltid endast af kropp sättes i rörelse.

Mekanikens första användning på ett inveckladt system af fakta riktade sig på massornas väldiga rörelser i verldsrymden. Så uppstod den coelesta mekaniken, som möjliggjordes genom matematikens framsteg i analytisk geometri och differentialkalkyl. Genom teorien om gravitationen underordnades de i rymden kretsande stjernornas rörelser det mekaniska betraktelsesättet. Dermed förlorade såväl den fantasirika antika naturuppfattningens stjernandar, som Aristoles' gudomlighet, som rörde verlden vid periferien, sin aktuela betydelse för den exakta vetenskapen.

Den betydelsefulla förändring i vyn öfver den himmelska verlden, som försiggått under moderna tider, knyter sig företrädesvis till namnen på den coelesta mekanikens stormän, *Copernicus, Kepler* och *Newton*. Copernicus stälde solen i verldens midt — kanske med impuls från Pythagoréernas och andre grekiske tänkares föredöme. De tre Keplerska lagarna angåfvo figuren och talförhållandena för de kring solen kretsande planeternas rörelser, d. v. s. för deras banor och omloppshastighet. Newton sökte förklaringen till dessa så till sin form bestämda rörelser. Och han sökte förklaringen i två faktorer; den första faktorn är en stöt, som planeterna fått i riktning af en tangent till deras n. v. banor, den andra faktorn är gravitationen. På detta sätt kan krökningen af planetbanorna förklaras.

Genom Copernicus', Keplers och Newtons teorier kan totaliteten af de coelesta fenomenen liknas vid en enda mekanism eller vid verket på ett oerhördt ur, under det att man förut låtit andliga väsen verka himlakropparnes mekaniskt sammanhangslösa rörelser. Och medlet att nå detta resultat var endast att bringa å bane en söndrande analys och en trogen beskrifning af de söndrade faktorerna och sedan att bringa dessa faktorer i förbindelse med matematiken. Men ännu Kepler och Newton höllo i vissa punkter fast vid öfvernaturliga förklaringsgrunder. Så ansåg sig Newton t. ex. i behof af en sådan för att förklara den stöt, hvarigenom en planet med en viss hastighet instyrts på sin n. v. omloppsbana. Vidare påstår han, att denna fullkomliga sammanfogning af solar, planeter och kometer blott har kunnat framgå ur ett vist och mäktigt väsendes rådslut och makt. Newton menar, att planeterna och kometerna numera visserligen gå i sina banor efter tyngdlagen, men att man måste antaga gudomligheten såsom orsak till dessa banors regelbundna läge och till planeternas första instyrande på dem. Sedan har emellertid *Kants* och *Laplace's* mekaniska kosmogoni brukat vändas mot denna Newtons inblandning af supranaturalistiska faktorer i naturförklaringen. De enkla förutsättningarna för denna kosmogoniska åsikt, enligt hvilken verldsbyggnaden och planetrörelsen uppstått på mekanisk väg, äro materiens båda grundkrafter, attraktion och repulsion, och hennes kaotiska urtillstånd såsom en verldsdimma med elementer

af olika täthet, hvarur den ordnade kosmos steg för steg lagbundet utvecklat sig.

Men den mekaniska naturförklaringen inom den moderna vetenskapen har icke slagit sig till ro inom astronomien: hon har äfven gjort sitt intåg i kemien och fysiken. I den moderna kemien har hon uppträdt under form af den sedan *Daltons* dagar allt skarpare utbildade kemiska atomistiken. Det är fyra allmänna fakta i experimentalkemien, för hvilka denna teori förmår lemna ytterst plausibla förklaringar, och hvilka alltså tjena henne till stöd. Dessa äro de kemiska eqvivalenterna, de multipla proportionernas erfarenhetslag, den s. k. isomerien och allotropien. Det hypotetiska underlaget för denna teori är, att hvarje varsebliflelig kropp utgöres af ett aggregat af små osynliga, icke vidare delbara kroppar, atomer, och att fenomenet af qvalitativ förändring hos fysiska ting uteslutande betingas af de der små, i sig konstanta och oföränderliga atomernas platsvexling, rörelser, föreningar och skilsmessor. Nu är det en allsidigt bestyrkt erfarenhetslag inom kemien, att ämnena städse förbinda sig med hvarandra efter konstanta vigtförhållanden, såsom t. ex. i vattnet ständigt 8 vigtdelar syre äro förenade med en vigtdel väte, i svafvelvätegas 16 vigtdelar svafvel med en vigtdel väte. Dessa s. k. eqvivalenter förklaras lättast medelst det antagandet, att den kemiska föreningen mellan två elementer icke är något annat än en genom affinitet verkad sammangruppering och hoplagring af deras atomer, hvilka atomer till hvarandra stå i samma vigtförhållanden, enligt hvilka elementerna, såsom erfarenheten visar, förena sig, så att t. ex. en syreatom är 8 gånger och en svafvelatom 16 gånger så tung som en väteatom.

Om man nu ej tar någon anstöt af den mystiska s. k. affinitetskraften, som drifver atomerna tillsammans, så har den atomistiska hypotesen den stora fördelen att verkligen förklara hvad den skulle förklara och att der ej tillgripes en förklaringsgrund, som ej kan omsättas i en för åskådningen klar och fattlig bild.

Den atomistiska hypotesen hemtar också stöd af den Daltonska lagen om de multipla proportionerna. Dalton fann på experimentel väg, att om två elementer förena sig i en gradserie enligt flera olika vigtförhållanden till flera qvalitativt

skilda ämnen, dessa föreningar försiggå i enlighet med eqvivalenternas multipler. Så förhålla sig de relativa vigtqvanta hos svafvel och syre i svaflets tre syrsättningsgrader successive såsom 16:8, 16:16 och 16:24, d. v. s. de i syrsättningsgraderna innehållna syremängderna stå i proportionen 1:2:3. Äfven denna omständighet låter väl förklara sig ur den atomistiska hypotesen, i det att man antager, att i andra fallet städse en svafvelatom förenar sig med dubbelt så många syreatomer som i första fallet och att i tredje fallet en svafvelatom förenar sig med tre gånger så många syreatomer som i första. Och så generelt.

Hit hör också *isomeriens* fenomen, d. v. s. den omständigheten, att det finnes ämnen af alldeles samma kemiska sammansättning, som det oaktadt äro qvalitativt olika, såsom t. ex. socker, stärkelse och träfiberämne, som äro fullt heterogena till sina empiriska egenskaper, men som dock på samma sätt innehålla samma vigtdelar af elementerna kol, väte och syre. Detta förklaras helt enkelt deraf, att i sådana fall anordningen och grupperingen af atomerna är varierande. Och samma förklaringsgrund kan användas för *allotropiens* ännu egendomligare företeelse, bestående deri, att ett och samma element uppträder än i en form och qvalitet, än i en annan, t. ex. samma kolstoff än såsom ljusdiamantkristall, än såsom grå grafit m. m.

Den atomistiska hypotesen öppnar den möjlighet, vid hvilken all på frukter rik naturforskning är bunden, nämligen att kunna lägga åskådliga fakta och förhållanden till grund för det som undandrager sig all åskådning. De klara föreställningarna om antal, vigt, rörelse, hastighet, afstånd, som bildas genom iakttagelse af de stora, synliga kropparne och som bekräftas vid studiet af massorna i verldsrymden, begagnas äfven då, när sinnena måste ersättas af föreställningen. Det är atomistikens innebörd att på de inre osynliga delarne af en kropp öfverföra de figur-, vigt- och rörelseförhållanden, som vi med våra sinnen iakttaga hos densamma, betraktad såsom yttre erfarenhetsföremål. Denna öfverföring sker visserligen medelst föreställningen och det dertill den formförändrande föreställning, som vi kalla inbillningskraft eller fantasi. Vi reproducera ej endast den yttre verklighetens erfarenhetsrörelse, då vi tala om den i kroppens inre försiggående

molekylära processen, utan vi begagna oss äfven af en i högsta grad förminskande fantasi. Men längre än till en sådan, ända ned till åskådlighetens tröskel drifven förminskning tages heller icke fantasiverksamheten i anspråk. I atomistiken uppträda alltså allenast klara och åskådliga faktorer, lånade från den med sinnena gripbara verkligheten. Det är detta, som skänker densamma en fruktbärande användning och dermed också hemortsrätt inom vetenskapen.

Innan jag lemnar atomistiken, såsom den påtagliga tillämpningen af mekanikens principer på kemiens föremål, vill jag blott tillägga, att densamma också bestyrkes af den på experimentel väg vunna satsen om materiens oförstörbarhet, som framför allt kemistens våg hjelpt att bringa i dagen. Vår kemiska erfarenhet visar oss, att, i vexlingen af de kemiska föreningarna och upplösningarna, ingen materia uppkommer och ingen förgås. Detta är en grundlag inom den moderna naturforskningen, som har sitt komplement i dess andra grundlag, den om kraftens bibehållelse vid samma qvantum eller, om man vill vidga begreppet kraft till begreppet energi, deri innefattande äfven lägets energi, den potentiela energien eller spännkraften, i lagen om energiens bibehållelse vid samma verkningsförmåga. Dessa två lagar[1] innehålla det lika och gemensamma i alla speciela naturlagar, som utan denna gemensamma innebörd skulle slå öfver i ren oberäknelighet och tillfällighet. Upplösningen af lagarne om materiens och kraftens bibehållelse vid samma mått skulle upplösa allt kausalt sammanhang i naturen, hvilket sammanhang tydligen beror derpå, att ett senare naturtillstånd på ett konstant sätt följer på ett föregående, så att ett efterföljande derur kan beräknas och förutsägas. Men ett sådant förutsägande vore tydligen alldeles meningslöst, om nya krafter och ämnen kunde uppträda eller också försvinna i degeln, på vågen, i maskinen, utan att detta uppträdande eller försvinnande kunde utletas såsom grundadt i föregående naturtillstånd och naturförlopp. Nu menar jag att, för materiens vidkommande, atombegreppet väl motsvarar lagen om dess oföränderliga qvantum,

[1] Utan tvifvel kan man med all rätt ock — med t. ex. *Spencer* — låta lagen om materiens konstans uppgå i lagen om kraftens, ty denna senare är dock princip för den förra, och endast tala om *en* grundlag inom naturen.

ity att detsamma just är begreppet om något fast och konstant hos tinget, som fortvarar under all egenskapsvexling, d. v. s. i och under alla de relationer, hvari det undan för undan träder till andra ting.

Inom fysiken har tillämpningen af mekaniska synpunkter förberedts genom upplösning af den gamla aristoteliska uppfattningen af kraften såsom en idéel faktor, hvilken verkade efter i henne inneboende ändamål. *Energi* var för Aristoteles omedelbart *entelеki*, emedan han fattade energien i det närmaste sammanhang med konkreta naturfenomen, framför allt med de organiska varelserna. Så uppstod uppfattningen af kraften såsom en qvalitativt differentierad, mystiskt färgad lifskraft, hvilken lifskraft på intet sätt skarpt hölls i sär från de krafter, som verka inom den oorganiska naturen. Den mekaniska fysiken uppstod derigenom, att kraftens qvantitet skildes från de konkreta naturföreteelserna. Hvarje maskin visar en mätbar drifkraft, hvars qvantum är skildt från den form, i hvilken kraften uppträder. Maskiner, drifna af elektricitet, ånga, vattenkraft presentera den rörande faktorn i olika form, men äro jemförliga med afseende på mängden af arbete, som de kunna utföra. Alla krafter hafva en gemensam sida i sin mängd eller sitt mått, hur olika de för öfrigt må vara. Men de hafva icke blott en gemensam sida, med afseende på hvilken de kunna jemföras med hvarandra, i det att de kunna sägas prestera mera eller mindre arbete, utan de kunna äfven realt öfvergå i hvarandra enligt en bestämd lag, som lyder så: ingen energi i naturen uppkommer och ingen förgås, utan dess summa är alltid densamma. Vid kemisk förening kan värme uppstå. Men alldeles lika mycket värme, som uppstår vid föreningen, försvinner der, när föreningen upplöses. Har nu detta värme absolut uppkommit och absolut försvunnit? Nej, det uppstod såsom eqvivalent för den elastiska kraft, som höll de kroppsliga delarne isär före föreningen, och det återfår sin eqvivalent i den spännkraft, hvarmed delarne, efter föreningens upplösning, hållas söndrade från hvarandra. Den kraft, hvarmed en sten faller till marken, beror på höjden, hvarifrån den fallit. Men dess höjd åter beror på den kraft, hvarmed den slungats upp. När stenen i sitt fall hejdas af jorden, synes

kraft gå förlorad, men så är icke fallet: den omsättes endast i värme. Omvändt kan värme framkalla mekanisk rörelse, såsom vi se i en ångmaskin, som drifver ett lokomotiv. Och upprepade, städse bekräftade försök hafva visat, att det qvantum energi, som försvinner under en form får sin bestämda eqvivalent under en annan form, så att samma qvantum af samma art energi kan återställas.

Vid ordet *energi*, som i detta sammanhang brukar användas i stället för det mångtydiga ordet *kraft*, må man emellertid icke blott tänka på den lefvande, aktuela energien, som åstadkommer ett bestämdt resultat i utfördt arbete, utan äfven på hvad *Wundt* kallar lägets energi, den potentiela energien. Om jag spänner en bågsträng, så har icke min ansträngning gått förlorad, utan har sin eqvivalent i läget af bågsträngens delar, som representerar ett sparadt arbete, som kan frigöras och användas. Den spända strängen representerar en större energi än den slappa. Det är alltså summan af aktuel och potentiel energi i erfarenheten såsom ett helt betraktad, som ständigt förblir densamma.

För att nu denna lag skall hafva någon mening, så måste man kunna bedöma det utförda arbetets storlek. Man måste kunna bestämma, att, vid kraftförvandlingen, den ena kraften verkligen är den andras eqvivalent. Detta går nu så till, att man i rörelsen eger en enhet eller ett mått för alla krafter, hvilket medför, att hvarje kraftanvändning kan omsättas i en viss rörelsesumma. Inom naturen uppenbarar sig ett genomgående kausalt sammanhang derigenom, att den ena naturkraften efter den andra upplöses i rörelse, som är det medium, hvari hvarje krafts qvantitiva sida, dess storlek eller mått framträder och låter beräkna sig, och derigenom att rörelsen underordnas under den omfattande lagen, att hvarje verkan är effekt af en föregående lika stor orsak och hvarje verkan orsak till en annan lika stor effekt. Denna så formulerade lag innehåller det abstrakta uttrycket för lagen om energiens bibehållelse eller konstans. Tillsammans med lagen om materiens konstans utsöndra de det konstanta i förändringarne i naturen och erbjuda derigenom en fast utgångspunkt icke blott för speciela grenar af naturforskningen, utan äfven för bildandet af en

åskådning, som går utanför hvarje enskildt naturområdes gränser och sträcker sig till ett försök att omfatta all gifven erfarenhet.

När jag nu mellertid i sammanhang med den moderna naturforskningen talar om en verldsåskådning, finner jag det vara min oeftergifliga skyldighet att i rättvisans namn tillägga, att det ingalunda är något betecknande drag för den exakta naturforskningen i våra dagar att vilja vara en sådan åskådning. Väl ha på hennes initiativ och med hennes hjelpmedel verldsåskådningsläror uppbyggts och väl hvilar den vidt utbredda, populärt obestämda och vaga s. k. naturvetenskapliga verldsåskådningen på henne. Men sjelf vill icke naturvetenskapen såsom sådan något mer än hålla sitt eget forskningsområde rent från främmande inblandning och sin egen metod blank och skarp som en nyslipad dolk. Det är för densamma ett lifsvilkor att från detta sitt forskningsområde förvisa alla inverkande faktorer, som af fantasien bildats efter analogien med andekroppsliga varelser, som antagas gestalta naturförloppet efter sitt eget fria skön. Men naturvetenskapen stannar icke vid att afvisa hvarje försök till animistisk naturförklaring. Utan den kan heller icke godkänna några från menniskans förnuftiga medvetande lånade idéer såsom egande hemul inom naturförklaringen. Godhet, kärlek, rättvisa, straff, synd, nåd o. d. begrepp få alldeles icke spela in i naturforskningen. Detta är ett gammalt väl kändt förhållande, vid hvilket naturvetenskapen i våra dagar mellertid icke stannar. Den tar ett ytterligare steg i den antydda riktningen, i det att densamma äfven söker aflägsna alla andliga begrepp, som först kommit till bruk inom filosofien och de öfriga psykiska vetenskaperna, och detta oaktadt de nämnda begreppen endast hafva en fullt profan betydelse. Ingen äkta naturforskare af den moderna skolan vill medge begreppen *idé, ändamål, substans* någon användning inom naturvetenskapen. Ja, man går så långt åt detta håll, att t. o. m. begreppen *materia, atom, kraft* der endast få användas i en strängt begränsad och modifierad betydelse. Hufvudregeln härvidlag är, att endast de föreställningar, som kunna fattas på åskådningens väg, hafva reel betydelse inom naturvetenskapen. Derför hafva t. ex. föreställningarna *antal, rörelse,*

figur, vigt derinom en fullt god klang, medan åter begreppen atom och kraft endast få betraktas såsom pädagogiska och kunskapsteoretiska hjelpmedel att på kropparnes icke åskådliga inre öfverflytta de egenskaper och förhållanden, som med sinnena iakttagas hos de yttre tingen. Man missförstår groft våra dagars mekaniska naturförklaring, om man föreställer sig, att hon vill tillskrifva sina atomer och krafter självständig verklighet. Hon har i detta fall alldeles emanciperat sig från de gamla atomisterna, från de franske encyklopedisterna och från den tyska materialismen under 50- och 60-talen, sådan denna företräddes af *Moleschott* och *Büchner*. Dessa utgåfvo den kraftbestämda materien för det enda verkliga och sökte derur förklara det organiska lifvet och menniskans förnuft, som icke fingo lof att öfverskjuta sin förklaringsgrunds mått, om de icke skulle förklaras för tomma hjernspöken. De samvetsgranne, positive forskarne i våra dagar förmena sig alldeles icke kunna med sin atomistiska teori afslöja naturens inre väsen, utan acceptera endast atomen såsom en formel eller en symbol, hvarmed de komma till praktiska resultat, d. v. s. till konstruktioner, som stämma öfverens med erfarenheten och till förutsägelser om framtida naturförlopp, som verkligen slå in. Den moderna naturvetenskapen har alltigenom en praktisk och opportunistisk prägel, men alldeles ingen metafysisk. På samma sätt är man böjd för att alldeles lemna ur sigte all fråga om kraftens realitet och söker i allmänhet att begagna detta begrepp så litet som möjligt, ersättande detsamma med formler af rent foronomisk natur. Träffande yttrar sig *Fechner* i sin skrift om den fysikaliska och filosofiska atomläran på följande sätt om kraften: »kraft är i fysiken ingenting annat än ett hjelputtryck för framställning af lagarne om jemnvigt och rörelse, och hvarje klar uppfattning af den fysiska kraften för tillbaka derpå. Vi tala om lagarne för kraften. Dock om vi närmare se på saken, är det endast fråga om lagar för jemnvigt och rörelse, hvilka gälla då en kropp står gent emot en annan. Att solen och jorden utöfva attraktionskraft på hvarandra betyder ingenting annat än: solen och jorden bestämma sin rörelse enligt en viss lag efter hvarandra. Af kraften känner fysiken endast lagen och kan endast genom lagen karak-

terisera densamma. Allt hvad fysikern härleder ur kraften är blott en härledning ur lagar medelst hjelpordet kraft, hvaremot han icke omvändt kan återföra lagens begrepp på kraftens». Så långt Fechner. Om vi nu i stället för lagen sätta en viss matematisk formel för rörelseriktning och hastighet, såsom vi utan tvifvel i de flesta fall hafva rättighet till, då inse vi genast, att det åtminstone aldrig kan bli fråga om att tillerkänna kraften betydelsen af någon sjelfständig realitet inom naturvetenskapen.

Utanför de konstaterade sinnesiakttagelserna eller fakta finnes i naturvetenskapen egentligen blott ett enda element, som har en fullt erkänd ställning der, och det är just *lagen* eller det — merendels matematiska — uttrycket för relationen mellan fakta eller inom en viss grupp af fakta. Hvarför använder då naturvetenskapsmannen i alla fall sådana begrepp som atom och kraft, då de smaka honom illa i munnen såsom egande en filosofisk bismak? Svaret härpå måste blifva: derföre att han icke kan undvara dem. All vetenskap måste nämligen foga sig efter den menskliga kunskapens och det menskliga kunskapsmeddelandets form. Men denna form är omdömet. Det finnes ingen mensklig kunskap, som icke måste kläda sig i omdömets form. Der måste alltid finnas något som bestämmes och något som bestämmer, d. v. s. subjekt och predikat. Det visar sig vidare ganska snart, att förhållandet mellan subjekt och predikat i det vetenskapliga omdömet icke kan vara af samma utomordentligt lösa struktur som i dessa empiriska varseblifningsomdömen: nu springer en hund förbi på gatan, denna mat smakar mig förträffligt. Det måste m. a. o. i hvarje vetenskapligt omdöme alltid finnas något logiskt kitt mellan subjekt och predikat, som höjer varaktigheten i sammanhanget mellan dem öfver stundens sensation. Denna sammanbindningskraft ligger nu, enligt sakens natur, i subjektet eller substantivet. Det ligger i den predikativa beståndsdelen i omdömet eller adjektivet att bli lagdt till, hänfördt till subjektet. Hvarför nu just den bestämningen hänföres till subjektet och icke den motsatta måste — i det sanna omdömet — bero på subjektets natur och väsen. Denna prioritet hos subjektet i omdömet väcker den oundvikliga föreställningen om substans,

d. v. s. af något, som uppbär och ligger till grund för alla vetenskapens predikat. Men substansen är substans icke blott ur den synpunkten, att hon så att säga ligger under predikaten såsom den grund, på hvilken de hvila. Hon är det också derför, att under omdömesverksamheten i henne ligger en afgörelse, öfver hvilka predikat, som kunna förenas och hvilka som icke kunna förenas med henne. Denna decision öfver omdömesverksamhetens riktning, som måste tänkas ligga i hvarje subjekt, om det skall vara subjekt, kan kallas kausalitet eller sägas utgöra en form deraf. Dessa begrepp, *substantialitet* och *kausalitet*, äro nu former af kunskapsteoretisk och logisk natur, som uppstå på samma gång som omdömet, d. v. s. på samma gång som hvarje mensklig tankeverksamhet, allt menskligt kunskapsarbete, och som blifva allt mera bestämdt utpräglade, i samma mon som omdömet är klart och vetenskapligt. Efter dessa former måste allt kunskapsinnehåll gifvetvis rätta sig, enär det är omöjligt att hafva kunskap utan att fälla omdömen och omöjligt att fälla omdömen af en något så när klar och bestämd typ utan att tänka en substans, som eger en kauserande kraft. Man får icke glömma, att allmänt kunskapsteoretiska förutsättningar finnas, hvilka äro produkter af subjektets organisation, och hvilka ligga till grund för alla vetenskapers möjlighet. Den som vill hålla sig au niveau med sin samtids vetenskaplighet måste veta att skilja vetenskapens kunskapsteoretiskt-logiska formelementer från dess reala och objektiva beståndsdelar. Äfven naturvetenskapen har i våra dagar underkastats genomgripande kunskapsteoretiska undersökningar, hvarur framgått såsom resultat åtskillnad mellan vårt sätt att döma om naturföreteelserna och det hos dem senterade innehållet. Jag vill väl icke påstå, att man ännu på alla eller ens alla vigtigare punkter lyckats genomföra denna distinktion, men så mycket är säkert, som att tendensen dertill är gifven och att den utförts i icke ringa mon. I öfverensstämmelse härmed fattar man nu begreppen atom och kraft såsom kunskapsteoretiska vilkor för vårt dömande om naturföreteelserna, men man aktar sig för att med t. ex. den tyska materialismen vid århundradets midt påstå att den s. k. yttre verlden verkligen i och för sig tagen består af atomer med vidhängande

krafter. I atomen går det gamla filosofiska begreppet substans igen, i kraften det yngre begreppet kausalitet. Atomen eller, om vi heldre vilja säga, materien är den hypostaserade tankeform, hvilken lägges till grund för naturvetenskapens predikater, eller om hvilken naturvetenskapen utsäger sina predikater. Kraften är den hypostaserade tankeform, i hvilken materiens sammanhang med sina egenskaper tänkes, hvilket sammanhang, om det uttages för sig och ställes oberoende af den substantiela och substantiviska materien, heter lag.

Den moderne naturforskaren känner sig stå inför en mångfald sensations- och varseblifningsdata. Sin vetenskapliga uppgift fattar han såsom liggande deri, att han skall förutbestämma och förutsäga, hvilka erfarenhetsdata som under gifna betingelser skola inträda, men som ännu icke inträdt. Hans uppgift är att förutsäga hvad som kommer att erfaras. Ledtråden härvidlag är för honom gifven i de faktiska erfarenheter, hvilka han så att säga redan har på hand. Men det går ingalunda att omedelbart från de yttre, grofva, påtagliga och obearbetade erfarenheterna sluta sig till efter dem uppträdande fenomen. De måste först förallmänligas genom en jemförande abstraktion, sublimeras och förinnerligas. De måste m. a. o. först underkastas en förståndsbearbetning, som har den dubbla verkan att ikläda dem förståndets omdömeskategorier och att på kropparnes icke erfarbara inre öfverföra de varseblifleliga yttre, s. k. verkliga kropparnes klart fattliga egenskaper såsom antal, vigt, rörelse m. m. På detta sätt uppstår en hypotetisk atomverld med inneboende krafter af attraktion och repulsion. Om man nu från de yttre grofva erfarenheterna sluter sig till hypotesen om ett sådant med sinnena icke fattbart inre hos kropparne, så kan man, enligt hvad erfarenheten visar, sedan med tillhjelp af denna hypotes komma fram till de förutbestämmelser af kommande naturförlopp man önskar. Denna mekaniska hypotes, der kraften och materien spela en hufvudroll, hjelper fram till upptäckten af ett kausalt sammanhang i naturen. Och det är just dit naturvetenskapen vill komma. Det är just dess ideala mål att kunna sammanbinda orsaker och verkningar med ett oupplösligt band och att sträcka ut detta band till hvarje föremål och händelse i erfarenheten, så att hvarje

kommande fas i verldsutvecklingen såväl i det stora hela som till hvarje detalj låter förutsäga sig endast och allenast på grund af kännedomen om tingens n. v. mekaniska förhållanden.

Genom den skildring af de matematiskt-mekaniska naturvetenskapernas uppgift, metod och allmänna resultat, som jag gifvit i det föregående, har den ram blifvit fastslagen, inom hvilken naturalismen i enskilda drag utför sin verldsmålning. Sin konkreta utfyllnad hemtar naturalismen från de empiriskt-deskriptiva naturvetenskaperna, medan dess formelementer tagas hufvudsakligen från matematiken, mekaniken, fysiken och kemien. Inom den naturalistiska åskådningen i våra dagar stå alltså dessa vetenskapsgrupper i samma intima förhållande till hvarandra, i hvilket innehållet öfver hufvud står till formen. Nu kan ej nekas, att en verklig innehålls- eller artmotsats ofta röjt sig mellan filosofiska ståndpunkter, som öfvervägande stödt sig på matematiken, tillämpande dess demonstrativa metod, och andra filosofiska ståndpunkter, som stått i närmare förhållande till de empiriska vetenskapernas induktiva förfaringssätt. I icke ringa mon kan den djupa differensen, till anda och resultat, mellan *Platonismen* och *Aristotelismen* på detta sätt förklaras. Så äfven motsatsen mellan *Cartesius* och *Bacon*. Men härmed kan jag icke nu uppehålla mig, då min uppgift är att skildra naturalismen, för hvilken ett närgående förhållande till de empiriska naturvetenskaperna är väsentligt och karakteristiskt. Filosofiens historia visar till öfverflöd, att denna vetenskaps anslutning till matematiken och dess metod, långt ifrån att föra henne i naturalismens armar, tvärtom varit ett af de säkraste medlen till att framkalla en supranaturalistisk och rationel åskådning af verlden i det hela, om den också tenderat till att inom naturfilosofien leda uppmärksamheten på öfvervägande mekaniska orsaker. Så stannade *Platos* geometriskt skolade ande vid idén såsom den sanna verkligheten, så grundlade den matematiska metodens store förkämpar och tillämpare, *Cartesius, Spinoza, Leibnitz* metafysiska systemer med en starkt rationel och, om jag undantar Spinoza, supranaturalistisk prägel. Och detta oaktadt hafva Cartesius och Leibnitz inom naturförklaringens speciela område varit afgjorda mekanister, hållande t. ex. ett djur endast för en högst komplicerad,

död mekanism, bredvid hvilken mekaniska tendens de lika afgjordt häfdat själens substantialitet och odödlighet och verldens skapelse af ett allvist och allsmäktigt förnuft. Men ett sådant förbund mellan matematisk metod och mekanisk naturförklaring å ena sidan och rationel metafysik å den andra eger icke rum i våra dagar, som i stället förete skådespelet af de under matematikens fälttecken till en kompakt enhet sammanslutna naturvetenskaperna contra de psykiska vetenskaperna eller de s. k. Geisteswissenschaften. Det är detta man måste bestämdt fasthålla, att *alla* naturvetenskapliga, elementer förenat sig med hvarandra och ur sig framfödt en total åskådning, nämligen den moderna naturalismen, hvilken, som sagdt, får sin allmänt vetenskapliga form eller inramning gifven genom de abstrakta naturvetenskaperna och sitt innehåll från de konkreta. Det allmänna uttrycket för denna form är den mekaniska kausallagen, som uppbäres af de tvenne pelarne, materiens och kraftens bibehållelse vid samma qvantitet, och hvilken kan formuleras så: hvarje naturföreteelse är en rörelsekomplex, som är verkan af en föregående lika stor rörelsekomplex såsom orsak: och hvilken i sin ordning är orsak till en qvantitativt lika rörelsekomplex såsom verkan. Denna kausallag drager genom allt hvad som är, händer och sker i naturen, den vetenskapliga nödvändighetens kedja, der ingen länk fattas och ingen har en tillfällig plats. Deri ligga ock den vetenskapliga uppgiften och metoden gifna, uppgiften att subjektive klargöra detta sammanhang med afseende på hvarje särskild företeelse och metoden att af de genom erfarenheten bekanta qvantitets- och rörelseförhållandena beräkna dem som ännu icke kunna erfaras. Lösen för vetenskapen blir alltså: fortgå medelst matematisk bevisning från empiriska förutsättningar! De empiriska förutsättningarna, som bestå i kända, konstaterade och ordnade fakta, måste naturligtvis vara till hands, innan deduktionen kan börja. Det är nu de empiriska vetenskapernas uppgift att tillhandahålla dem åt de deduktiva. Och detta arbete med att samla, beskrifva och ordna fakta blir utan tvifvel den långt öfvervägande delen af naturvetenskapens uppgift. Det är ett gammalt kändt förhållande, att vetenskapen samlar och på ett yttre sätt systematiserar långt mera material, än densamma för-

mår att härleda ur sina högsta grundsatser och på det sättet förklara eller, om man heldre vill, verificera. Derför måste också den naturalistiska verldsåsigten i våra dagar, hvars utmärkande drag det är att i allt lita till naturvetenskapen, nöja sig med att ösa den långt större delen af sina satser ur de empiriska vetenskapernas förråd på ordnade fakta, då den icke får mottaga dem såsom slutsatser, dragna ur kausalitetslagen.

Här möter mig nu uppgiften att redogöra för den moderna empirien såsom den filosofiska naturalismens i qvantitativt afseende vigtigaste kunskapskälla, hvilken redogörelse skall motsvara min framställning af de abstrakta naturvetenskapernas till densamma lemnade bidrag. Jag måste dock bedja om öfverseende dermed, att jag härvidlag måste stanna vid ytterst knapphändiga antydningar, ity att det är af vigt att så snart som möjligt få öfvergå till att sätta den moderna naturkunskapen i en specielt filosofisk belysning och i denna belysning se efter, hur naturkunskapen ställer sig till de filosofiska frågorna om medvetandet, förnuftet och gudomligheten. Jag nöjer mig derför med att uttaga den mest karakteristiska företeelsen i den moderna empirien, nämligen biologien — oaktadt jag också borde något tala om biologiens motstycke, geologien — och lemna några upplysningar om biologiens metod och filosofiskt användbara resultat.

Biologiens metod innesluter, i likhet med hvarje deskriptiv naturvetenskap, tvenne elementer, ett abstrakt och ett konkret. Det abstrakta elementet är de allmänna, förut omtalade naturlagarne om materiens och kraftens konstans. Biologien använder dessa lagar för att verificera på induktiv väg funna fakta genom att visa dem vara specialfall af de allmänna grundsatserna och på detta sätt bevisa dem. När man subordinerar biologiens föremål, organismen, under de nämnda allmänna naturlagarne, så betraktas organismen såsom en sig sjelf reglerande mekanism eller såsom ett inom sig slutet system af stoff- och kraftvexling, såsom vi kunna iakttaga det hos konstgjorda maskiner. Med stoffvexlingen går nu kraftförvandlingen hand i hand. Här komma alltså kemiens och fysikens läror till omedelbar användning, i det att organismen uteslutande betraktas såsom ett område, der kemiska föreningar och upplösningar uppträda och der

värme, ljus, mekanisk rörelse, elektricitet, magnetism öfvergå i hvarandra. För den moderna fysiologien ter sig organismen under bilden af en utomordentligt invecklad vexelverkan af allmänna kemiska och fysiska ämnen och krafter, kvilken vexelverkan står under lagen om energiens och materiens konstans. »För allt hvad som uppstår och försvinner i organismen», säger *Hoffding*, »må man söka fysiska och kemiska eqvivalenter antingen i eller utanför organismen. Det organiska lifvet indrages dermed i naturens stora kretslopp. Under ljusets inflytande försiggår, t. ex. i växtcellerna, ombildningen af oorganiska ämnen till mera sammansatta organiska. Det sålunda samlade organiska materialet förbrukas genom och under växtens och djurets funktioner. Stoffvexlingen är beroende af energiens konstans och af stoffvexlingen — eller ämnesomsättningen — är åter de organiska väsendenas verksamhet beroende». En organism blir alltså strängt naturvetenskapligt förklarad, när man kan visa, af hvilka ämnen han består, af hvilka krafter dessa beherskas samt huru ämnena omsättas och krafterna öfvergå i hvarandra.

Men metoden att vetenskapligt undersöka det organiska lifvet består icke endast i tillämpningen af sådana jemförelsevis abstrakta naturvetenskapliga synpunkter derpå. Man måste också konstatera och beskrifva lifvets fakta både med och utan möjlighet till att öfversätta dem i kemiens och fysikens abstrakta språk. Detta är den konkreta sidan i metoden, som lemnar materiel åt den fysikaliskt-kemiska förklaringen af lifvet, men ock samlar och ordnar fakta, hvilka man på vetenskapens nuvarande ståndpunkt icke kan förklara såsom nödvändiga momenter i systemet af kemiska och fysikaliska förändringar. Denna konkreta sida i metoden är experimentel analys af lifvets funktioner. Dermed har man att förstå hvarje fritt ingrepp i lifsförloppet, som medför påvisliga förändringar deri. I de flesta fall medför ett sådant ingrepp, att delarnes sammanhang ändras genom mekaniskt våld, i det att man än rent af borttager enskilda organer, än gör dem tillgängliga för instrumentela påverkningar af olika slag. Det vanligaste hjelpmedlet för funktionsanalysen är vivisektionen, utan att dock vara det enda. Till biologiens undersökningsmetod höra, utom

en på konstig väg framkallad qvantitativ funktionsändring, t. ex. då en nervrot retas för att framkalla häftiga muskelsammandragningar, och rent upphäfvande af en funktion, då ett organ borttages, också sådant som intoxikationer eller kemiska inverkningar på organismen, t. ex. genom gifter m. m.

Genom sin funktionsanalys och sina derpå bygda induktioner konstaterar biologen hvad som är faktiskt gifvet hos organismen och höjer det till empirisk allmängiltighet. Det så vunna resultatet söker han sedan verificera, d. v. s. höja till matematiskt-rationel allmängiltighet, genom att härleda det ur lagarne om materiens och kraftens konstans. Samstämmighet mellan på experimentel väg vunna resultat och slutsatser dragna ur naturens högsta lagar, betecknar idealet af naturvetenskaplig och empirisk sanning. Det är det medvetna mål, dit den moderna empirien sträfvar, medan den också samtidigt erkänner, att detta mål aldrig på någon gifven tidpunkt kan vinnas mer än tillnärmelsevis.

Fråga vi nu: hvilket är det allmänna resultat, som den moderna biologien på nu angifna väg anser sig hafva vunnit? så måste svaret blifva: det är *utvecklingslagen*. Utvecklingslagen, som blifvit förberedd genom *Agassiz'* paläontologiska forskningar och funnit ett epokgörande uttryck i *Darwins* teori, har icke afseende endast på individens utveckling, hvilken var den enda, som traditionen bland de äldre naturvetenskapsmännen erkände, utan äfven på artens utveckling. Denna lag säger, att alla organiska väsen ursprungligen hafva uppstått derigenom, att enkla former af likartad beskaffenhet hafva skiljt sig från, eller, som man brukar uttrycka det, differentierat sig från hvarandra, och att denna differentieringsprocess alltjemt fortgått och fortgår i och under individernas utveckling. Den Darwin'ska teorien sönderlägger utvecklingslagen i två specielare lagar: ärftlighetslagen och afpassningslagen. Emellan dessa båda fördelas utvecklingsproblemen på det sätt, att på ärftlighetslagen återföras alla processer, som äro underkastade en konstant upprepning, på afpassningslagen åter alla företeelser, i hvilka regeln om konstant upprepning har undantag. Ärftlighetslagen har derför hufvudsakligen till uppgift att göra den individuela utvecklingen, d. v. s. utvecklingen inom arten, begriplig, medan

afpassningslagen skall förklara den generela, d. v. s. arternas öfvergång i hvarandra. Emellertid få dessa principer icke tänkas verka utan all förbindelse med hvarandra. Endast i förbindelse med hvarandra kunna de förklara utvecklingen. Ärftligheten upprepar sig nämligen icke monotont från generation till generation, utan i densamma framträda ock hufvuddragen i den generela utvecklingen. Organismerna ärfva nämligen icke blott redan för länge sedan eller, om man vill, från början konstanta egenskaper hos arten, utan äfven egenskaper, som ursprungligen voro produkter af en tillfällig individens afpassning efter omgifningen, men som slutligen blifvit konstanta artkännemärken. Icke blott en relativt fast grundfond af artegenskaper ärfves, utan äfven tillfälligt förvärfvade egenskaper af ursprungligen individuel natur, hvilka genom arf blifva artmärken. Afpassningen åter har ett momentant förlopp och kan derför endast yttra sig i förändringar, som individerna undergå under sin utveckling. Men ett befästande och hopande af sådana förändringar kunna endast med tillhjelp af ärftlighetslagen begripas. Med andra ord: ärftlighet utan afpassning skulle endast konservera arttypen, medan åter afpassning utan ärftlighet blott skulle förändra arten. I förra fallet skulle organismernas individuela differenser och arternas derpå grundade öfvergång i hvarandra blifva oförklarliga, i senare fallet skulle all artkarakter upplösas i gränslös individuel vexling. Derför måste båda principerna samverka på det sätt, att, medan afpassningen leder till förändringar i artens egenskaper, verkar ärftligheten, att de på en gång timade förändringarna för långa tider bevaras och befästas.

Vi kunna alldeles förbigå all utredning af det Darwin'ska begreppet ärftlighet, som, åtminstone enligt *Wundt's* åsigt, är högst oklart och problematiskt, egentligen blott ett sväfvande mellan två motsatta åsigter, af hvilka den ena gör återkomsten af samma egenskaper hos organismerna beroende på närvaron af samma yttre omständigheter, och af hvilka den andra förklarar ärftligheten genom en frigörelse af latenta krafter, som från föräldrarne öfvergå på afkomman och derför hafva sin urkälla hos stamföräldrarne till hvarje art. Afpassningen har han deremot klarare bestämt. Derinom kunna tre

olika former skiljas: en mekanisk, en kemisk och en funktionel. Den mekaniska afpassningen består deri, att, när väfnaderna och organerna växa, deras delar forma och ordna sig dels under inflytelse af de spänningar växandet medför, dels under inverkan af yttre krafter, som draga och trycka. Så qvarlemnar t. ex. växandet hos växten af rent mekaniska orsaker de tydligaste spår i cellernas och väfnadernas struktur. Så kunna också t. ex. ljus och tyngdkraft gifva åt växternas utveckling en riktning, som tydligt bestämmer deras form. Hvad den kemiska afpassningen beträffar, så veta vi alla, huru beroende växternas och djurens tillväxt är utaf deras näring, och huru förändrad näring medför tydliga variationer, såsom t. ex. vid acklimatisation. De funktionela afpassningsfenomenen äro alla lika deri, att utöfningen af vissa fysiologiska funktioner inverkar på kroppens bygnad i det hela och på andra funktioner. Och detta antingen så, att inverkan begränsas till en individuel organism eller också sträcker sig till en mångfald af sådana, som stå i vexelverkan med hvarandra. Enkla exempel på det förra slaget erbjuda öfningen af ett organ, som befordrar dess utbildning, och underlåtandet af öfning, som hämmar dess utbildning. Svårare att förklara är den inverkan, som organismerna genom funktionel afpassning utöfva på hvarandra. Hvad beror det nämligen på, att insekter och blommor, som insekterna uppsöka, synbarligen rätta sig efter hvarandra, i det att formen på insekternas mundelar och formen på blommornas organer äro lämpade för hvarandra, eller att djurens färger stämma med deras omgifning, ja, att deras form och färg stundom troget synas härma omgifningen, t. ex. att ett djur liknar ett blad eller en trädgren? Darwin sökte förklara dessa och liknande företeelser gonom två förutsättningar: först genom antagandet af en obegränsad föränderlighet hos individerna, för det andra genom en »kamp för tillvaron», hvilken endast tillät sådana varieteter att fortlefva, hvilkas egenskaper bäst passade för lifvets, d. v. s. för näringens och fortplantningens vilkor. Så t. ex. förklarar han färg och lukt hos vissa blommor efter deras nytta för växtens lif. Blommorna hafva nämligen utvecklat färgen och lukten under långa tidsåldrar åt ett visst håll, nämligen så, att dessa blifvit läm-

pade för att locka vissa insekter till blommorna, hvilka insekter sedan frakta blommornas frömjöl från en växtindivid till en annan och sålunda äro behjelpliga vid deras fortplantning. Samma fortplantningsintresse har utrustat t. ex. tuppen med kam och sporre och lejonhanen med man — allt med resultat, att de kunna utöfva en starkare attraktion på det motsatta könet.

Nu må man emellertid akta sig för att tro, att Darwin antager något i naturen liggande ändamål såsom verksam kraft vid organismernas utveckling. Detta vore att alldeles förfela hans och hela den moderna biologiens ståndpunkt, enligt hvilken lifvets befordran icke är en i naturen verksam ändamålsorsak, utan en följd af bakifrån verkande, blinda och för lifvet sjelft yttre och i denna mening tillfälliga orsaker, hvilka kunna sammanfattas under namn af *det naturliga urvalet under kampen för tillvaron.* Enligt denna teori uppstår det ändamålsenliga eller för lifvet tjenliga genom en tillfällighet, men blir konstant genom arf. Det icke-ändamålsenliga måste nämligen gå under i kampen för tillvaron. Det naturliga urvalet är ett såll, som släpper igenom allt hvad som icke är passande för lifvets utveckling. Sålunda: enligt den Darwin'ska åsigten uppstår och fortlefver det ändamålsenliga, utan att ändamålet är verksam orsak eller utan att organismerna hafva något anlag att fortskrida från lägre till högre ståndpunkt.

Genom läran om den funktionela afpassningen och det naturliga urvalet i kampen för tillvaron röjer Darwins teori på ett otvetydigt sätt sin mekaniska tendens. Lifvet formar icke, enligt honom, sin utveckling efter inneboende slumrande anlag, utan efter påtagliga kausala rörelsekrafter, som från det lefvandes omgifning bearbeta detsamma. Det är det egendomliga för den moderna biologien, att densamma förklarar lifvets skiftande gestalter ur dess omgifning. Och utan tvifvel är detta sätt att gripa verket an ett bevis på vetenskaplig hållning. Ty allt tal om en lifskraft och om slumrande anlag, som hafva sin källa i denna lifskraft, är och förblir otillbörligt inom empirien, en blott och bar tillflykt för okunnigheten. Till sist är det endast mekanisk rörelse, kemiska och fysiska krafter, hvarom, inom naturvetenskapen, något med klarhet kan sägas.

Derför är det en afgjordt vetenskaplig tendens att ur dem förklara lifvet — i den mening och till det omfång, som en naturvetenskaplig förklaring är möjlig. Och så vidt jag kan se, håller sig Darwinismen stricte innanför denna möjlighet, i det att densamma hvarken ger en mer eller mindre äfventyrlig teori för lifvets uppkomst eller för dess fortvarande förmåga till att bestå och utveckla sig. Darwinismen söker icke lifvets orsak, utan endast hvad man bör kalla de kausala vilkor, hvilka ligga i de lefvande varelsernas omgifning och som variera och differentiera detsamma. Och der dessa kausala vilkor äro fullt bestämdt och vetenskapligt fattade, der äro de också matematiskt fattade eller der äro de till riktning och hastighet bestämda mekaniska rörelser. Väl står den af Darwin grundlagda moderna biologien ännu långt ifrån att kunna verificera sina empiriska data genom att uppvisa dem såsom mekaniska rörelser af ett visst mått, men jag vågar beteckna det såsom denna biologis mål att söka lifvets kausala vilkor i en omgifning af mekaniska rörelser.

Vi öfvergå nu till de filosofiska slutsatser, som samtiden har trott sig kunna draga ur den mekaniska naturåsigten, sådan denna hufvudsakligen sammansättes af den matematiska mekanikens, kemiens, fysikens och biologiens elementer. Jag vill emellertid icke uppehålla mig vid den filosofiska vy öfver naturen och hela den sinliga erfarenheten, som filosoferande naturalister, såsom t. ex. Herbert Spencer, konstruerat med påstådd anslutning till och beroende af naturvetenskapens resultater. Herbert Spencers utvecklingslära, som vidgar den Darwin'ska utvecklingslagen till universalitet, d. v. s. till att omfatta icke blott organismerna, utan äfven det oorganiska, menniskо- och samhällslifvet, och utblåser allt konkret innehåll ur utvecklingens kausala betingelser, så att de blifva tomma skal, med ursprung hvarken från mekaniken eller biologien, hvarken från de abstrakta eller de konkreta naturvetenskaperna, utan från en formalistisk och subjektiv reflektion, denna utvecklingslära anser jag icke hafva någon oumbärlig upplysning att lemna om naturen och naturförloppet. När jag skall framställa naturalismen i våra dagar, då är det min skyldighet att hålla mig till densamma i dess bästa och mest representativa

form. Och denna form är naturvetenskaperna sjelfva, men inga filosofemer öfver dem af mer eller mindre godtycklig beskaffenhet. Häremot hjelper ej den invändningen, att naturvetenskaperna äro fackvetenskaper, som hvarken hvar för sig eller alla tillsammans kunna lemna en i händerna någon enhetlig naturåsigt, som omfattar och genomtränger *alla* naturens områden, utan att man, för att få en sådan, måste vända sig till en komparativ och samlande filosofisk naturbetraktelse, stödd på naturvetenskaperna. Ty det är icke sant, att naturvetenskaperna i våra dagar blott representera skilda fack med blott och bar områdesangränsning, utan de hafva inre gemensamma principer, som sammanhålla dem till verklig enhet i uppgift och metod. Alla naturvetenskaper i våra dagar beherskas af hvad jag vill kalla *rörelsernas matematik*, hvarur med all rätt kan uttagas en gemensam mekanisk naturåskådning, omisskännelig för hvar och en, som har ögon och öron öppna. Denna i naturvetenskaperna sjelfva lefvande mekaniska anda och åskådning kallar jag för den rätta naturalistiska åsigten om naturen, äfven om den ännu har brister i systematiskt afseende. Bredvid densamma, sådan jag i det föregående öfversigtligt skildrat den, bör, enligt min åsigt, en Spencers ytterst hypotetiska och sjelfgjorda systematik ej få jembördig plats. Vill man hafva ordentligt reda på den moderna mekaniska naturåsigten, då vände man sig till de filosofiskt bildade naturforskarne och de djupt i naturvetenskaperna invigde filosoferna i Tyskland, en *Helmholtz*, en *Du Bois-Reymond*, en *Wundt*, för att blott nämna de yppersta namnen. Enligt min mening är detta det ojemförligt tryggaste.

De konseqvenser af den mekaniska naturåsigten, hvarom jag i det följande vill tala, hafva afseende på menniskan. Det är nämligen en bekant sak, att denna åsigt icke slagit sig till ro inom naturen, utan velat blifva tillämpad äfven på menniskan. Det är tre s. k. tillämpningar af den moderna naturåsigten på menniskan, hvarmed denna ovedersägligen lemnar naturvetenskapens botten och går öfver till verldsåskådningslära eller filosofi. Dessa gå ut på dels *medvetandet och förnimmelsen*, dels *den fria viljan och det sedliga lifvet*, dels *det religiösa medvetandet och Gud*. I dessa tre punkter har näm-

ligen våra dagars naturkunskap gått öfver i naturalistisk filosofi och ur sig framfödt tre egendomliga filosofiska företeelser, nämligen den *fysiologiska psykologien,*[1] *utilitarismen* och *agnosticismen.*

Nu först till den fysiologiska psykologien! Vår tids psykologiska forskning har sin djupaste egendomlighet deri, att den sätter själslifvets företeelser under samma synpunkt som naturens. Dess sträfvan går med andra ord ut på att i den menskliga tankens och det menskliga språkets medium afbilda det mekaniskt-kausala sammanhanget mellan de psykiska fakta, som äro lika många psykiska processer. Hvarje orsak har på denna ståndpunkt karakteren af att vara en föregående, qvantitativt bestämd rörelse. Själslifvet faller då innanför den utvexling af rörelseformer, som är naturen sjelf, sådan hon företer sig för en abstrakt-mekanisk betraktelse. De orsaker, som bestämma detsamma, blifva då, jag upprepar det, inga andra än molekylära rörelser, hvilka, om de vore fullständigt kända, såsom de kanske en gång blifva i framtiden, kunde underkastas en matematisk beräkning. Om betraktelsen så att säga förtätas eller konkrescerar, så framträder naturen från fysikalisk synpunkt och visar sig såsom en kraftförvandlingsprocess, hvars högsta lag är, att kraftens totalsumma hvarken kan ökas eller minskas, och att det enda föränderliga är kraftens former, i det att ett qvantum kraft, som på en punkt skenbart försvinner, dyker upp på en annan under en ny gestalt. Om naturbetraktelsen än ytterligare förtätas, så blir synpunkten biologisk och naturen framträder under schemat af ett kontinuerligt helt af utvecklingsformer, stående under lagarne för ärftlighet och afpassning. I båda dessa senare fall blir ock uppfattningen af själslifvet svarande mot den totala naturåskådningen, så att detsamma, från fysikalisk synpunkt, blir en genomgångspunkt i kraftförvandlingsprocessen och, från biologisk, en ståndpunkt innanför naturens utveckling. Men i båda dessa senare fall, d. v. s. vare sig själslifvet sättes innanför den fysikaliska kraftförvandlings- eller den biologiska utvecklingsserien, är det alltid

[1] Jag syftar här med uttrycket »fysiologisk psykologi» på den företeelse, som annars går under namnet *psykofysisk monism* eller *parallelteori.*

underordnadt under den mekaniska kausalitetens grundlag. Endast de rörelseformer, som uppträda i själens omgifning, anlitas såsom förklaringsgrunder för allt hvad menniskan känner, tänker och vill. Hvad som psykologien på detta sätt aflägsnar såsom icke dugligt till att förklara det psykiska sammanhanget, det är ändamålet och friheten. Det är nämligen icke möjligt att mellan rörelseform och rörelseform infoga någon orsak af annat slag, såsom t. ex. en fri akt af en för förnuftiga ändamål verksam vilja, ty detta skulle vara att upphäfva den mekaniska kausalitetens lag: energiens totalbelopp skulle tydligen då ökas och äfvenledes skulle de materiela elementerna nödgas till andra och annorlunda riktade rörelser, än som följer ur de mekaniska faktorerna. Den moderna psykologien är afgjordt antiteleologisk och deterministisk, enär den söker alla sina orsaker i bakifrån — a tergo — verkande, blindt nödvändiga naturkrafter. Af samma skäl är den ock fysiologisk, enär den specifika form, hvari naturfaktorerna uppträda och verka på själslifvet, är nervrörelse. Härom skall jag snart närmare yttra mig.

Af denna den moderna psykologiens starkt framträdande fysiologiska läggning må man dock icke sluta till, att den skulle sitta fast i den gamla naiva materialismen, hvilken betraktar det psykiska antingen såsom en verkan af eller en egenskap hos den organiserade materien, fullkomligt likartad med andra fysiologiska företeelser, såsom t. ex. afsöndringen, muskelrörelsen, värmealstringen. Väl har den fysiologiska psykologien i våra dagar samma psykologiska utgångspunkter och fasthänger vid samma mekaniskt-kausala betraktelsesätt som materialismen. De psykologiska förutsättningarna för båda äro: dels den observationen, att våra föreställningar om den yttre verldens föremål hafva en relativt stor konstans och säkerhet i jemförelse med vår inre erfarenhets subjektiva bildverld, dels iakttagelsen af det beroende, som binder vårt andliga lif vid kroppsliga vilkor. Men man är nu för tiden tillräckligt försigtig i sin analys för att icke, såsom *Vogt* gjorde, förklara tankarne såsom en afsöndring ur hjernan, såsom gallan är en afsöndring ur lefvern eller urinen ur njurarne. Till en sådan slutsats kommer man icke ur sina förutsättningar. Det är icke materialismens teori, som främst representerar nutidens

sträfvan att gestalta naturvetenskapens resultater till ett filosofiskt system. Tvärtom söka de mest kände uppbärarne af detta sistnämnda sträfvande, såsom *F. A. Lange*, nykantianismens grundläggare, *Herbert Spencer*, *Häckel*, *Bain*, *Maudsley*, *Ribot*, *Höffding* m. fl. undvika materialismens ytterlighet och erkänna dess försök att härleda det psykiska ur det fysiska såsom förfeladt. Till samma åsigt bekänna sig hela den nykantiska skolan och positivisterna i Tyskland, dessutom de store, lika väl på naturvetenskapens, som filosofiens fält bevandrade forskarne Wilhelm Wundt, Helmholtz och Dubois-Reymondt jemte snart sagdt alla mera aktade forskare och vetenskapsmän i Tyskland. Alla dessa erkänna, för att begagna den finske psykologen och filosofen *Reins* ord, att »det psykiska lifvet i grunden är något annat än nervprocessen i hjernan och att dessa bilda två grupper af företeelser, af hvilka den ena icke sammanfaller med den andra». Men denna öfvervägande negativa, mot materialismen riktade öfverensstämmelse är dock alldeles för mager för att grunda en gemensam psykologisk åskådning hos de moderna tänkarne. Dock har man en viss rätt att tala om en sådan gemensamhet, ty väsentliga och positiva likheter kunna verkligen — i all olikhet och vexling — uppletas. Jag vill, med ett icke sällan begagnadt uttryck, kalla denna i våra dagar inom psykologien herskande åskådning för *monism*. Den är monism, emedan den ställer själslifvet under naturens kausala vy och sålunda inom psykologien använder naturvetenskapernas förklaringsprinciper. »Den moderna vetenskapen», säger *Ribot*, »sträfvar till en enhetlig doktrin, monismen; den betraktar yttringarna af det psykiska lifvet blott såsom ett fall, det högsta och mest sammansatta fallet af lifsverksamheten». Om nu lifsverksamheten, d. v. s. alla organiska processer, låta upplösa sig i enklare fysikaliskt-kemiska, och dessa i än enklare mekaniska processer, då framträder häri den allmänna möjligheten af en monistisk verldsförklaring, utförd med naturvetenskapens hjelpmedel. Men monismen är hvad den är endast genom att underordna det psykiska under det naturligas allmänna begrepp, men icke genom att sätta likhetstecken mellan andligt och kroppsligt. »Men deremot», säger *Rein*, »ställer monismen de båda grupperna af företeelser, de

andliga och de kroppsliga, såsom inbördes motsvariga eller parallela med hvarandra. Hvarje psykisk företeelse, förnimmelse, känsla eller viljeyttring, har sin fullkomliga motsvarighet i en hjernans akt, och hvarje hjernans akt sin motsvarighet i en psykisk företeelse. Öfver hufvud äro, enligt desse tänkares åsigt, »själ» och »kropp», det psykiska och det fysiska, såvidt de utgöra föremål för en möjlig erfarenhet, icke några reela ting. Det reela är oss till sitt väsen obekant, men det fysiska och det psykiska bilda olika sidor, olika faser eller »aspekter» af det reela. De psykiska fakta bilda den inre, subjektiva, de fysiska den yttre, objektiva aspekten deraf».

Våra dagars monism har brutit med den gamla åskådningen af själen såsom en substans. Själen är blott ett tillvarelsesätt hos och af det varande, liksom alldeles detsamma gäller om allt hvad vi kalla materia. Läran om de psykiska och fysiska företeelsernas parallelism brukar uttryckas under den bekanta bilden att »de förhålla sig till hvarandra såsom den konvexa och den konkava sidan af samma sferiska yta.» Men trots den nära samhörighet, som denna bild synes angifva, stå dessa båda områden skarpt skilda gent emot hvarandra. Hvarje öfvergång från det ena området till det andra är omöjligt, enär det strider mot lagen om energiens bestånd, på hvilken ytterst lagen om materiens konstans kan återföras. »De utveckla sig», säger *Höffding*, »hvart efter sina lagar samtidigt med hvarandra, så att till hvarje fenomen inom medvetandets verld finnes ett motsvarande innanför materiens, och omvändt. De paralleler, som kunna framdragas, hänvisa på ett sådant förhållande. Både parallelismen och proportionaliteten mellan medvetandets och hjernans verksamhet peka på en till grund liggande identitet. Den skilnad, som återstår trots all öfverensstämmelse, nödgar till det antagandet, att en och samma princip har funnit sitt uttryck i dubbel form. Vi hafva icke rätt till att sätta själ och kropp såsom två olika substanser i inbördes vexelverkan. Men vi föras till att uppfatta den materiela vexelverkan mellan de elementer, hvaraf hjernan och nervsystemet bestå, såsom en yttre form för den inre ideela enheten i medvetandet. Hvad vi i vår inre erfarenhet äro medvetna om såsom tanke, känsla och beslut har alltså inom den

materiela verlden sin representation i vissa materiela processer i hjernan, hvilka såsom sådana falla under lagen om energiens konstans, medan denna lag icke kan användas på förhållandet mellan hjernans och medvetandets processer. Det är som om ett och samma innehåll vore uttryckt på två språk».

Huru långt dessa tvenne serier, den andliga och den kroppsliga, sträcka sig, veta vi enligt monismens försigtigare målsmän ännu icke bestämdt. Endast erfarenheten kan möjligen en gång komma att säga oss det. Isynnerhet möter det vanskligheter att fastställa medvetenhets- eller själslifvets gränser nedåt. En del af de nutida monisterna antaga verkligen *alla materiela ting*, således äfven de oorganiska, vara besjälade och lifegande. Så anser t. ex. *Häckel* kristallisationen i mineralriket vara ett slags lifsverksamhet; ja, redan de materiela urbeståndsdelarne, atomerna, skola enligt hans åsigt förete vissa tillstymmelser till medvetande. Andra åter nöja sig med att låta själsverksamheten taga sin början hos de enklaste organismerna, medan åter andra inskränka densamma till de med hjerna försedda. Om man fullföljer serierna uppåt, så träffa vi deremot i våra dagar på en nästan fullständig enighet, i det att alla, äfven de högsta och ädlaste, andliga lifsyttringar antagas vara knutna till vissa nervprocesser. Erfarenheten synes sålunda gifva vid handen, att hvarje yttring af medvetande motsvaras af ett fysiskt förlopp, men att det fysiska nedåt sträcker sig längre än det psykiska. Dock påstår man det vara principielt omöjligt att fixera någon gränslinie för medvetandets gradserie, hvarför den allmänna möjligheten är gifven, att medvetenhetslifvet kan sträcka sig nedåt i oändligt fina förtoningar, hvilka löpa jemsides med den kroppsliga serien ända till dess slut, äfven om de ännu af oss icke kunna iakttagas.

Samma typ anses råda hos de enklaste och de högsta former af medvetande. »Så högt», säger Høffding härom, »som den ideala verlden af tankar och känslor synes höjd öfver de enkla, ögonblickliga förnimmelserna, råder dock samma princip i båda. Endast utvecklingsgraden är olika, icke byggnadsplanen eller byggnadsmaterialet». Det är sålunda omöjligt att draga en skarp gräns mellan ett lägre, sinligt och ett högre, förnuftigt innehåll i själslifvet. Just denna innehållets identitet

deri, som upplöser alla artskilnader i rena gradskilnader och vill låta en Plato's eller Leibniz' högsta tankar, en Mozart's och Haydn's ideala stämningar endast vara högre pinnar på samma stege, hvars nedersta pinnar äro t. ex. en bläckfisks hunger eller en grodas kärleksdrift, denna kontinuitet synes medgifva själslifvets utsträckning till snart sagdt hur enkelt bygda varelser som helst, äfven de rent oorganiska. I så fall blir parallelismen fullständig.

Fasthålles nu denna parallelismens ståndpunkt, så synes företrädet framför materialismen mycket bestämdt, och detta både med afseende på form och innehåll. Hvad formen beträffar, var materialismen dogmatisk, i det att densamma på god tro fixerade materien såsom en substantiel eller sjelfständig verklighet med vissa ursprungliga egenskaper, hvarur sedan de gifna föremålen i erfarenheten skulle förklaras. På denna väg uppstod en metafysik, icke en bit bättre med afseende på kritisk sofring af sina premisser än de för konstruktion och okritiskt förfarande mest utskrikna idealistiska system. Den moderna, strängt naturvetenskapliga skolan vill deremot gå till väga, icke dogmatiskt-metafysiskt, utan kritiskt-positivistiskt. Den söker med andra ord att strängt hålla sig till erfarenheten och bygga endast derpå, utan att vidhänga densamma några, som man säger, af vårt tänkande godtyckligt bildade antaganden. Denna skola vill gerna icke tala om några andra vetenskapliga begrepp än fakta och lagar för fakta och har specielt stor motvilja mot allt hvad som heter substans. Hypoteser kan den admittera, försåvidt de bekräftas på det sätt, att slutsatser, dragna ur dem, föregripa verkliga erfarenheter. Äfven företrädet till innehållet synes stort. Materialisterna buro våld på de psykiska företeelserna och gjorde icke rättvisa åt deras egendomliga art. Men icke blott deras psykologi, utan äfven deras kunskapslära blef ett missfoster. Psykologiens hufvudfel var, att förnimmelsen för dem *endast* blef nervrörelse utan att tillerkännas någon andlig sida. Kunskapsteorien utgick från den falska förutsättning, som härrör ända från den grekiska filosofiens barndomsdagar, nämligen att kunskap, d. v. s. medveten och sann uppfattning, betydde endast och allenast en sorts afspegling i »själen» af en yttre, objektiv verld. Våra dagars monister åter, eller, som jag skulle vilja kalla dem, de positivistiske monisterna

äro på det klara med själsföreteelsernas egendomliga art och skaplynne och ställa dem, åtminstone till principen, såsom jembördiga med de fysiska fenomenen. Förnimmelse är för dem något annat än nervrörelse, nämligen ett nervrörelsen åtföljande, derur ej förklarligt fenomen, en »Begleiterscheinung», »phénomène concordant» dertill. Äfvenledes hafva de brutit med åsigten om den yttre verlden såsom en objektiv verklighet, hvilken medvetandet endast behöfver afspegla för att sitta inne med den högsta sanningen. Derhän hafva de kommit genom fysiologiska undersökningar, som å ena sidan ådagalägga, att hvarje försök att förklara förnimmandet genom att jemföra det med fotografering, kopiering eller afspegling o. d. är ett tal utan mening, och å den andra, att den objektiva motsvarigheten till våra förnimmelser är långt mera begränsad, än man i allmänhet tror. Jag syftar på läran om sinnesförnimmelsernas subjektivitet, som säger, att det objektiva i våra sinnesförnimmelser endast är vågrörelser i ett visst medium, men alldeles icke alla dessa qvaliteter, som för oss äro præsenta. T. ex. ljud är endast en följd af luftvågor, men tonernas qvalitativt bestämda beskaffenhet kan icke förklaras utan vår andliga konstitution, som genomdrager hörselförnimmelserna med ett subjektivt element. På detta sätt ersätta monisterna materialismens godtrogna realism med en fenomenlära, som står i öfverensstämmelse med naturvetenskapens n. v. ståndpunkt.

Jag har i det föregående framhållit den samtida naturalistiska filosofiens framsteg öfver den gamla, vetenskapligt öfvervunna materialismen. Jag fortgår nu till att säga: dessa framsteg lofva mera, än de vid närmare påseende visa sig hålla. Den fysiologiska psykologien eller psykofysiska parallelteorien i våra dagar visar sig nämligen lika oförmögen, som den materialistiska läran på 50-talet, att gifva vetenskapens form åt någon mensklig egenart eller åt menniskans förnuftiga väsen. Väl ställa monisterna principielt det psykiska såsom jembördigt med det fysiska, men denna principiela ståndpunkt drifver dem icke till en förklaring, utan till en bortförklaring af menniskans moraliska och religiösa medvetande, sådana dessa enligt erfarenheten föreligga. Skälen härtill äro två: för det första att äfven det psykiska uteslutande ställes under synpunkten af

kausalitet, för det andra, att de fysiska förklaringsgrunderna inom psykologien få en afgjord öfvervigt öfver de psykiska. Af båda dessa skäl framgå såsom slutsatser dels att menniskans högre natur blott är en sammansatt form af enkla empiriska elementer, dels att någon verklig sjelfständighet och frihet icke kan tillerkännas menniskan i hennes handlande. Vi skola taga dessa saker i något närmare betraktande.

Det kausala sammanhanget betecknas ofta i våra dagar såsom det enda vetenskapliga. Att begripa något sättes såsom liktydigt med att fatta dess orsak, d. v. s. att fatta det såsom verkan af en orsak. Men orsaken är ett föregående tillstånd i tiden och verkan ett efterföljande. Följaktligen måste den vetenskapliga förklaringens uppgift blifva att rycka tillbaka i det förgångna och på det viset förlänga kedjan af orsaker. Denna tillbakalöpande orsaksutveckling upptager den naturalistiska filosofien från den mekaniska naturåsigten, som bakom hvarje företeelse skjuter en till sin storlek och riktning bestämd rörelse såsom dess eqvivalenta orsak. Lagen om orsak och verkan, återspeglad och fattbar i rörelsens reflekterande medium, är den abstrakta naturkausaliteten, som äfven tillämpas inom psykologien. Men kausallagen får ingen fruktbar användning inom psykologien, förrän densamma riktas och utbildas med ett element, hemtadt från den empiriska naturforskningen, företrädesvis biologien. Detta element ligger i den observation, man tror sig, med starka stöd från de mest skilda erfarenhetsområden, hafva gjort, nämligen att gången från orsak till verkan sammanfaller med gången från enklare till sammansattare former. Orsaken är det jemförelsevis enkla, verkan är det jemförelsevis sammansatta. Derför betingas den vetenskapliga undersökningen, som vill finna orsaken till det gifna, deraf att det gifna upplöses i sina enkla komponenter, och derför blir denna undersökning en fortgående förenkling. Vetenskapen söker orsaker, orsakerna äro föregående naturtillstånd, de föregående naturtillstånden äro enkla former. Så fattar också den fysiologiska eller empiriska psykologien sin uppgift. Det finnes ingen känsla, ingen viljeyttring, och intet begrepp, som icke med nödvändighet följer ur föregående medvetna eller omedvetna psykiska akter och tillstånd. På grund af den omgif-

vande verldens faktiska tillstånd och mina egna fysiska och psykiska antecedentia är jag, med sammanfallande natur- och tankenödvändighet, i detta ögonblick just sådan jag är och icke annorlunda. Och jag är i morgon en produkt af dessa samma betingelser, som verka nu i dag, plus dem, som fylla ut tiden från nu och till i morgon. Att på en enda punkt genombryta denna kedja af betingelser och säga: jag är något annat än hvad de göra mig till, det är att genomklippa en tråd, hvarpå en kula fritt hänger, och säga: kulan faller icke. Något absolut nytt inträder aldrig i mitt lif; allt är det gamla under nya former. Och formerna kunna enligt den abstrakt-mekaniska kausallagen vexla huru som helst, blott de qvantitativt uppväga hvarandra. Orsakslagen frågar blott efter jemvigt mellan orsak och verkan. Blott vigttungan visar, att vågen är i jemvigt, är det för densamma likgiltigt hvad som kastas i vågskålarne. Den allmänna orsakslagen är absolut likgiltig för hvarje progression i naturförloppet, för hvarje ordnande af naturformerna såsom högre och lägre. Men den genom utvecklingsläran kondenserade kausalitetslagen gör till den abstrakta det tillägget, att orsakerna äro relativt enkla och verkningarna relativt sammansatta. Derigenom vinner man utöfver det man har förut — nämligen sammanhang i vexlingen — fortgång deri från »lägre» ståndpunkt till »högre».

Nu till det andra momentet, som framhölls vid den empiriska psykologien, nämligen att den öfvervägande anlitar fysiska förklaringsgrunder, så att den påstådda parallelismen mellan det fysiska och det psykiska derigenom sättes i fara. Rein yttrar härom följande ord, hvilka jag här in extenso återger, emedan jag är ur stånd att mera träffande uttrycka den sak, som är i fråga: »Lärda af naturvetenskaperna att härleda sammansatta fenomener ur enklare komponenter, lägga de positivistiske tänkarne vid sin verldsförklaring till grund möjligast enkla urelementer, ur hvilkas sammansättning de för oss gifna fenomenerna skola följa. De förklara sålunda det högre ur det lägre och det relativt lägre ur det aldra lägsta. Det är till materiens enkla beståndsdelar och de mekaniska naturlagarne de härvid slutligen återgå. I denna förklaring inbegripas äfven medvetandet och dess fakta. Visserligen säges icke medvetandet

hafva förklaringsgrunden till sjelfva sin tillvaro öfver hufvud i det materiela, efter som man en gång i princip erkänt det för en särskild sida i det varande, lika elementär och ohärledbar som materien. Men vid förklaringen af det psykiska lifvets empiriska framträdande, dess faktiskt gifna art och beskaffenhet, griper man ständigt tillbaka till de fysiska förklaringsgrunderna såsom de enda vetenskapligt berättigade. Man uppsöker ständigt de fysiologiska betingelserna, och om man i nervsystemets byggnad och funktioner uppvisat regelbundna föregåenden till de psykiska tillstånden anser man sig hafva förklarat de senare på det enda sätt, hvarpå de vetenskapligt kunna förklaras. Om man också icke yrkar något orsaksförhållande mellan fysiskt och psykiskt, betraktade såsom realia i sig, eftersom man erkänner sig ingenting veta om dem i detta afseende, är man dock benägen anse det fysiska, empiriskt betraktadt, såsom orsaksmoment till det psykiska, d. v. s. att själsfenomenerna rätta sig efter de fysiologiska fenomenerna, men icke tvärtom. Det är ej svårt att förstå denna benägenhet. Erfarenheten visar, att en samstämmighet åtminstone i allmänna drag eger rum mellan de båda grupperna af företeelser. Vill man icke anse samstämmigheten tillfällig och afstå från all vetenskaplig förklaring, så återstår endast att förklara den antingen ur någon öfver båda företeelsegrupperna stående gemensam grund eller ock ur företeelsegruppernas inbördes förhållande. Men en förklaring ur en för båda gemensam grund skulle vara en metafysisk förklaring, hvartill man fransagt sig all befogenhet, i det man förklarat hvarje metafysik omöjlig. Alltså återstår blott den andra utvägen, nämligen att hänvisa till företeelsegruppernas inbördes förhållande: samstämmigheten skall bero deraf, att den ena klassens fakta betingar den andra. Detta innefattar visserligen möjligheten, såväl att de psykiska fakta betinga de fysiska som tvärtom. Men från tillgripandet af den förra utvägen hindras man genom det naturvetenskapliga åskådningssättets och intressets öfvervigt öfver det rent psykologiska. De fysiska fenomenerna, inberäknadt rörelserna af hjernans molekyler, bilda, menar man, ett inom sig noga sammanhängande, af mekaniska lagar beherskadt helt, der hvarje faktum i föregående fysiska fakta har

sin tillräckliga orsak. De psykiska fakta åter, såsom korresponderande med de förra, äro funktioner af dessa och således indirekt jemväl beroende af de mekaniska lagarna samt ur dessa förklarliga. Deremot skola de fysiska fakta icke på samma sätt vara beroende af eller utgöra funktioner till de psykiska, emedan de förra då ej vore strängt inom sig sammanhängande, enär samtligheten af psykiska fakta icke bildar ett sammanhängande helt på samma sätt som de fysiska. T. ex. uppkomsten af en ny individuel själ är icke en direkt verkan af föregående, empiriskt uppvisbara psykiska orsaker (själ uppkommer ej af själ); det tyckes då ligga nära till hands att tänka de materiela vilkor, hvilka äro för handen vid den nya individuela själens uppkomst såsom dess tillräckliga orsak. Emedan kausalserien inom de fysiska fenomenerna bildar ett strängt sammanhang, hvilket ej låter sig uppvisa om de psykiska, har den moderna, naturalistiskt och positivistiskt stämda tankeriktningen ansett sig ega tillräckliga motiv att heldre tänka sig det fysiska såsom orsak till det psykiska, än tvärtom. Följaktligen gäller för den moderna positivismen den materiela tillvaron, om icke såsom *ett* med det sant varande, så dock såsom det primära fenomenet eller den egentliga symbolen af det sant varande. Det materiela är den empiriska realiteten par préférence, medan själen är den osjelfständiga baksidan af samma realitet. Ty själsfenomenen stå i sammanhang med och förklaras ur hvarandra endast så långt detta medgifves af deras korrespondens mot de fysiska fenomenerna. Själen är nervlifvets sjelflösa dubbelgångare, dess hela lif en återspegling af den för hjernan gällande mekaniska ordningen. Och då man sålunda förklarat det psykiska lifvet såsom en sjelflös afspegling af hjernans lif, har man ej blott förnekat hvarje inverkan af detsamma på det kroppsliga lifvet: man har äfven nekat, att de psykiska fakta inom sig stå i kausalförhållande eller att vissa sådana förorsaka andra. Det är då icke t. ex. vissheten om att en kär förhoppning svikit, som framkallar sorg, utan det är medelbart det fysiska tillstånd, som afspeglas i förhoppningen, och omedelbart det fysiska tillstånd, som deraf var en följd, som vållade sorgen. Ty om hvarje psykiskt tillstånd är blotta afspeglingen af ett fysiskt, så är också följden

af psykiska tillstånd blott en afspegling af fysiska tillstånds följd. Ett enskildt psykiskt tillstånd har då icke sin grund i föregående psykiska tillstånd, lika litet som den omständigheten, att molnet *nu* antager formen af ett torn, har sin grund deri, att det *förut* hade formen af ett berg, emedan tvärtom hela den serie former molnet antager har sin orsak i vinden». De fysiska fenomenen följa *af* hvarandra, de psykiska endast *efter* hvarandra.

Det fullständiga uttrycket för medvetandets beroende af fysiska processer ger Spencer, som indrager själslifvet i den allmänna kraftförvandlingsprocessen. Han frågar sig, huruvida själsakterna jemväl qvantitativt korrespondera med förändringarna i den nervösa centralapparaten eller m. a. o. om dessa nervförändringar hafva sin eqvivalent, d. v. s. sitt jemt motsvarande belopp, i de åtföljande psykiska förändringarna »på samma sätt som ett visst qvantum värme är eqvivalent till ett visst qvantum rörelse». På denna fråga svarar han ja, men anser denna eqvivalent på vetenskapens nuvarande ståndpunkt oåtkomlig, då vi ännu ej lärt oss mäta proportionen i anseende till styrka mellan retningen af nervernas ändapparater och retningen i hjernan. Emellertid antar han en sådan qvantitativ jemvigt mellan själs- och kroppsföreteelserna, hvarigenom lagen om energiens förvandlingar i en serie af hvarandra qvantitativt motvägande former inflyttas på själslifvets område och upphöjes äfven till dess grundlag. Sensationerna t. ex. af tryck, rörelse, ljus, ljud måste betraktas såsom former, hvilka antagits af de fysiskt-kemiska krafter, som genom inverkan på sinnena framkallat samma sensationer, hvarvid sensationens intensitet är eqvivalent mot den framkallande fysiskt-kemiska kraftens. Å andra sidan är en känsla, t. ex. af smärta, eqvivalent mot en densamma åtföljande muskelsammandragning eller annan kroppsrörelse. »Den metamorfosens lag», säger Spencer, »som gäller de fysiska krafterna emellan, gäller lika säkert mellan dem och de intellektuela. Dessa det ovetbaras uppenbarelsesätt eller modi, som vi kalla värme, ljus, kemisk frändskap o. s. v. kunna icke blott öfvergå i hvarandra, utan lika lätt i dessa det ovetbaras andra modi, dem vi särskilja såsom sensationer, sinnesrörelser och tankar». Härmed är tydligen öfvergången

från nervakt till själslif utsagd såsom ett specialfall af den allmänna, i universum såsom mekanisk och molekylär rörelse sig yttrande kraftens öfvergång från en form till en annan.

Det är klart, att en sådan verldsåsigt icke kan medgifva någon viljefrihet åt menniskan. Enligt densamma måste hvarje mensklig handling ega karakteren af potentiel nervenergies frigörelse och omsättning i aktuel nerv- och muskelrörelse. Det enda, som skiljer det högre viljelifvet från en fysisk rörelsegrupp hvilken som helst, är, utom dess högst komplicerade beskaffenhet, medvetandets åtföljande bifenomen (eller »epifenomen» som det blifvit kalladt). Hvarje viljeakt är medveten reflexrörelse och ingenting annat. Med reflexrörelse förstås en påverkning på en inåt gående nervtråd, som föres till ett inre centrum, en nervknut, och derifrån åter utlöser en impuls, som genom en utåt gående nervtråd sätter en muskel eller ett annat organ, t. ex. en körtel i rörelse. Detta skema öfver en enkel reflexrörelse kan kompliceras på mångfaldigt sätt, derigenom att en nervknut i regeln icke blott sänder utåt gående trådar till de organer, som skola sättas i rörelse, utan från densamma också utgå trådar inåt och uppåt till andra centra. Nervcentra mottaga alltså impulser från flera sidor, impulser, som dels kunna förstärka, dels hämma hvarandra. De periferiska intrycken omsättas icke ögonblickligt och impulsivt och i den form de vid periferien omedelbart ega i yttre rörelse, utan de undergå mångfaldig sammansättning, ökning och minskning i hjernans centrala apparater, innan de derifrån släppas ut till muskelmekanismerna och sätta dem i rörelse. Denna centrala bearbetning af intrycken är mera invecklad i samma mån nervstrukturen är rikt utbildad och medvetenhetslifvet står högt. Ur detta fysiska förlopp förklara nu monisterna viljelifvets företeelser. Vår öfvertygelse om att vi kunna handla fritt eller efter öfverläggning träffa vårt val mellan olika handlingsmöjligheter har sin enda objektiva anledning deri, att nervcentra utöfva ett hejdande inflytande på den från pereferien kommande impulsen, i det att nervprocessen försiggår långsammare i hjerna och ryggmärg, än då den går genom de periferiska nerverna. Detta hejdande möjliggör, att impulsen, innan den fortplantas vidare, kan ändras genom andra impulsers inflytande. Häraf uppstår skenet af öfverläggning och val.

»Alla menskliga handlingar», säger *F. A. Lange*, som tillhör samma moderna riktning, »följa, naturvetenskapligt sedt, icke af tankar,» men af muskelrörelser. Dessa utlösas genom nervverksamhet, denna stammar från hjernfunktionerna, och dessa äro fullständigt bestämda genom hjernans struktur, ledningsbanorna, stoffomsättningens atomrörelser o. s. v. Man bör göra klart för sig, att lagen om kraftens bestånd icke kan lida något undantag i hjernans inre utan att blifva fullständigt meningslös, och man bör kunna höja sig till den slutsats, att all menniskornas diktan och traktan, de enskildas såväl som folkens, väl kunde gå för sig så som nu sker, utan att hos någon af dessa individer uppstode något sådant som tanke, känsla o. s. v.»

Jag anför ett likartadt yttrande af *Bain:*[1] »Då landtmannen om morgonen går ut att plöja sin åker, står han under inflytande af en vilja, och till denna vilja hör ett visst medvetande. Men det är icke medvetandet i sig sjelft, som gör det för honom möjligt att stanna vid sin plog. En betydlig tillgång på muskel- och nervenergie, härrörande ytterst från hans väl smälta föda och sunda andhämtning är den verkliga orsaken till denna muskelansträngning. Det är i våra dagar vanligt att jemföra ett lefvande djur med en ångmaskin i afseende å källan till rörelsekraften. Hvad kolet genom sin förbränning är för maskinen, är födan och den inandade luften för den lefvande organismen. Det åtföljande medvetandet om använd kraft är icke mera orsak till denna kraft än ljusskenet, hvilket kastas af maskinens ugn, är källan till de åstadkomna rörelserna».

Enligt denna moderna psykologi är vår vilja alltså ingenting annat än ett löf, som drifver för vinden, och hela vår personlighet ingenting annat än en *medveten automat.*

Den naturalistiska verldsåsigtens etiska teori är *utilitarismen.* Utilitarismen är en morallära utan viljefrihet, ansvarighet, samvete och ånger. Den är helt enkelt teorin om de komplicerade rörelser medvetna varelser företaga för att befordra sitt eget och sin arts lif. Såsom den utilitaristiska etikens grundläggare nämna vi *Bentham* och *John Stuart Mill,* såsom dess mest kända namn anföra vi *Herbert Spencer,* som i allt

[1] Citeradt, såsom flerestädes, efter Rein's Psykologi (sidd. 21 f.).

väsentligt hör till Mills skola, fastän han i vissa enskilda punkter polemiserar mot denne.

En väf består af trådar, ett hus af stockar och bräder. Enligt Spencer liknar menniskan dem båda deruti, att hon är en komposition, ett *unum compositionis*, icke ett *unum naturæ*. Kommer någon och frågar efter kompositören och komponenterna, så svarar Spencer: den förre är oss fullständigt obekant, de senare äro de fysiska krafter och ämnen, som efter jemvigtens lag i vexlande gestalter genomlöpa universi förvandlingsprocess, åtföljda af de flyktiga bilder eller afspeglingar, som vi kalla förnimmelser. Dessa senare verka intet, de blott mottaga och återgifva. Den grund, hvarpå spegelbilderna uppträda, är för oss fullständigt dunkel. Vi känna endast, att en serie af sådana bilder uppträder, hvilka bilder icke stå i orsaksförhållande sinsemellan, utan till innehåll och sammanhang förorsakas af de fysiska komponenterna. Det är en grupp af sådana komponenter, hållna i tillfällig rörlig jemvikt och beledsagade af en grupp dem återgifvande förnimmelsebilder, som vi kalla jaget eller personligheten. Jaget är för Spencer blott en ram, inom hvilken en mångfald företeelser uppträder och sammanfattas. Hvad taflan föreställer angår icke ramen, som deri alldeles icke har någon del. Företeelserna efterträda hvarandra inom personlighetens ram enligt lagar, som för densamma äro helt yttre och främmande. Hvad blir då af hvad vi bruka kalla det egentligt personliga innehållet i lifvet, och som är ett ord utan all mening, om man icke får antaga ett inre oupplösligt centrum hos menniskan, hvarifrån absolut inifrån bestämda impulser utgå? Jag menar sådant som pligt, heder, samvete, kärlek, godhet, hänförelse, inspiration. Jo, alla dessa namn finnas qvar i den naturalistiska etiken, men deras betydelse är fullständigt förändrad. De lefva der uteslutande på njutningens och den dermed hand i hand gående nyttans gunst och nåd. De äro psykiska funktioner, som menniskan eftersträfvar, när hon kommit långt i utveckling och fått insigt i deras höga njutningsvärde. Men till sitt väsen äro de endast yttringar af naturens attraktiva och repulsiva krafter, upptagna af medvetandets kamera.

Bakom denna summa af fysiska och psykiska företeelser, hvilka tillsammans bilda den komplex af relationer, som vi kalla verlden, står, enligt den moderna *agnostiska* åsigten, det ovetbara. Vi veta, *att* det finnes något annat än detta relativa, men icke i minsta mon *hvad* det är. Genom sjelfva arten af vår kunskap, som alltid oscillerar mellan subjekt och objekt, äro vi uteslutna från allt vetande om det obetingade, det absoluta. Metafysik är sålunda principielt omöjlig. Om denna åsigt förena sig alla s. k. moderna riktningar i samtidens tänkande, nykantianer och positivister, evolutionister och associationspsykologer. Och, märk väl, detta utdömande af metafysiken såsom vetenskap träffar lika väl den materialistiska metafysiken som den idealistiska. Spencer förnekar lika energiskt, att vi kunna framtränga till materiens och kraftens väsen, som till medvetandets. Båda äro former af ett och samma obekanta, hvars region vi aldrig kunna närma oss ens. Vi kunna blott studera fenomenernas orsakskedja, men den hand, som håller fast denna kedja, är för oss genom sjelfva naturen af vår kunskapsförmåga fördold.

Jag har framhållit naturvetenskapens studium såsom ett ypperligt medel att befria vårt sinne från osunda fantasterier. Jag måste nu fortgå till att tillägga: tillämpas det naturvetenskapliga åskådningssättet ensidigt på det menskliga lifvet, så att det får totalt uttränga de psykiska vetenskapernas anda och metod, då ser jag i detta åskådningssätt en oerhördt mäktig fiende till hela vår kultur, till vår oförvillade uppfattning af verlden och menniskorna, till vår sedliga utveckling och till vår lycka. Bibringa menniskorna på fullt allvar den öfvertygelse, att deras jag blott är en från olika håll sammanströmmande mångfald af ämnen, krafter och bilder utan väsentlig och oförgänglig enhet, att deras vilja blott är en valplats för stridande tendenser, af hvilka den starkaste naturnödvändigt måste segra, att de stå fullkomligt maktlösa mot ärfda anlag för sinnessjukdom, brott, liderlighet, att deras menniskokärlek är en förfinad egoism, deras samvete en känsla af fruktan för straff, att konsten icke eger någon urbild och tron ingen himmel, att staten är ett bolag för materiel fördel och fosterlandskärleken blott en blodig skugga från militarismens råa, ännu

icke flyktade tidehvarf, gör det, och lifvets källor skola vara fullständigt förgiftade! Lyckligtvis står en sådan öfvertygelse på längre afstånd från en vanlig sund, naiv och populär verldsåskådning än den mest frivågna metafysiks luftbilder. Men om denna sida af saken är icke här fråga. Här hafva vi endast att syssla med den naturalistiska filosofiens vetenskapliga värde eller ovärde, icke med densamma såsom en lycko- eller förderfbringande lifs- och kulturmakt. Ställer man nu synpunkten på detta sätt och frågar: hvilket sannings- eller kunskapsvärde har den naturvetenskapliga verldsåsigten i våra dagar? då måste jag medgifva, att svaret ej är lika lätt som i förra fallet. Hvarken den gamla metafysiken eller den teologiska apologetiken torde nämligen kunna få bugt med densamma. De hålla hårdt fast i lifvets ideala värden och äro ständigt beredda till försvar och anfall i deras tjenst, och det är deras ära. Men i båda fallen torde de draga det kortare strået. Ty de lida af det svåra felet att vilja förhålla motståndaren hans rätt och att söka sätta sig fast i ohållbara positioner. Det är icke möjligt i våra dagar att förneka naturens orsakssammanhang, uppenbaradt i energiens och materiens bestånd och i utvecklingens stora lag. Detta kausala sammanhang måste genomföras på alla områden, äfven själs- och samhällslifvets, så långt möjligt är. Det är heller icke möjligt att häfda frihetens sak på det sättet, att man i den kausala kedjan inskjuter öfverempiriska länkar. Den empiriska kausaliteten är gränslös och är genomgående nödvändig och det finnes intet föremål för mensklig erfarenhet, som icke faller under den synpunkten. När forskningen har bemäktigat sig ett föremål, hvilket tänkes såsom orsak till en företeelse, då fattas detsamma såsom nödvändigt, d. v. s. såsom i sin ordning verkan af en föregående orsak. Det är icke möjligt att tänka sig fritt verkande krafter eller viljor *inom* ett kausalt sammanhang. Tillfällighet och valfrihet äro fullkomligt främmande för all exakt empirisk vetenskap. Den empiriska forskningen har endast att göra med föregåenden, som göra det efterföljande naturnödvändigt. Der detta icke lyckas, stöter densamma på hämmande hinder, som snart undanrödjas, på gränser, som snart utflyttas. Den gamla metafysiken och teologien ända in i närvarande tider ha velat

och vilja fasthålla samma kausala betraktelsesätt, som de empiriska vetenskaperna, men här och der i den kausala kedjan statuera afbrott i den empiriska fortgången och öfverempirisk inverkan derpå. De hafva sökt slå mynt af de exakta vetenskapernas tidsbegränsning och, då dessa för tillfället icke hafva kunnat förklara en företeelse ur dess föregåenden, hafva de sagt: »se här är en absolut gräns för naturforskningen, längre än hit kan den aldrig komma, här vidtaga öfver allt naturförlopp höjda, transscendenta orsaker». Men gång på gång har denna förutsägelse blifvit bragt på skam, gång på gång har detta vapen vridits dem ur händerna. Den empiriska forskningen har gått stadigt framåt och eröfrat position på position från metafysiken och teologien. Och det skall alltjemt fortgå på samma sätt, så länge de vilja sätta sig fast i en ställning, som icke tillhör dem, och förmena de empiriska vetenskaperna att löpa sin lina fullt ut. Må de draga sig tillbaka inom sitt rätta område och hålla sig till sina egna synpunkter och metoder!

Filosofiens första och angelägnaste omsorg i våra dagar är att rena sig från naturvetenskapens förutsättningar och ställa sig på egen mark. Medlet för en sådan rening är kunskapsteoretiska och logiska undersökningar, genom hvilka det visar sig, att naturvetenskapernas kausala betraktelsesätt är en hypotetisk och försåvidt också subjektiv form för vetenskaplig nödvändighet, ett sätt, på hvilket vi för oss sönderlägga erfarenheten för att i detalj göra oss densamma begriplig, men ingalunda det enda, än mindre det mest förutsättningslösa betraktelsesättet. Vi måste tänka oss verkligheten såsom sönderlagd i momenter, som falla före och efter hvarandra och betinga hvarandra. Men vi måste än mer tänka oss verkligheten såsom ett helt. Bredvid, nej, icke bredvid, utan öfver *kausalitetens* tankeform står *substantialitetens*. Ett föremål är icke blott en företeelse, ett moment i förändringens schema, en orsak eller en verkan, ett föregående eller ett efterföljande. Innan det kan vara detta, måste det vara en enhet, som har en mångfald af egenskaper, ett logiskt subjekt. Tanken på ett logiskt subjekt med dess bestämningar är ursprungligare än tanken på grund och följd, orsak och verkan. Empirien upplöser verkligheten

i företeelser, som följa på hvarandra och framkalla hvarandra. Af dessa företeelser äro alla lika väsentliga och nödvändiga: den ena är, emedan den andra var. Men verkligheten visar oss icke blott eller ens företrädesvis bilden af företeelser, som betinga hvarandra i tidens riktning. Den visar oss ej blott bilden af extension, utan ock af koncentration. Hvarje föremål är hvad det är genom att hafva egenskaper. Fenomenerna gruppera sig kring en central kärna, de utsträcka sig således ej blott efter hvarandra. Ur denna substantialitetens synpunkt ter sig det ena fenomenet såsom väsentligare än det andra, allteftersom det är mer eller mindre centralt. Genom att se tingen från synpunkten af deras centrum, d. v. s. den enhet, som *har* egenskaper, men sjelf icke *är* en sådan, får man ett mått att mäta dem med såsom väsentligare och oväsentligare, högre och lägre, och dermed är den naturvetenskapliga eller naturalistiska betraktelsen af dem genombruten. Och detta genombrott, jag upprepar det, är endast möjligt genom att strängt och afgjordt tillämpa en annan synpunkt, ett annat betraktelsesätt på erfarenheten, än kausalitetens, nämligen substantialitetens. Och till en sådan synpunkt föra oss endast kunskapsteoretiska och logiska studier fram. Der och endast der är den *vetenskapliga* räddningen från naturalismens lifsödeläggelse att söka. Man skall pröfva naturvetenskapernas kunskapsteoretiska förutsättningar och lägga i dagen, att dessa ytterst äro långods från kunskapsförmågan, men ingalunda gripna ur en præsumerad oberoende och yttre verklighet. Man skall vidare ådagalägga, att det finnes en ursprunglig tankeform, af hvilken naturvetenskapens form är härledd. På den vägen skall det visa sig, att det icke går att förklara menniskan ur verlden, utan att verlden måste förklaras ur menniskan och, i sista hand, ur den obetingade och obegränsade personligheten. Så skall det visa sig, att tanken icke kan stanna vid fenomener, som framkalla hvarandra i tidsföljd och alla äro jemnhöga, utan att densamma med nödvändighet måste fortskrida till substantiela centra i tillvaron, och ytterst till ett enda sådant, från hvilket fenomenerna äro på längre eller kortare afstånd och hvarigenom de kunna bestämmas såsom väsentligare eller oväsentligare. I detta centrala betraktelse-

sätt af erfarenheten har filosofien en bestämd och af vår kunskapförmågas egen natur fastställd uppgift. Filosofien lefver allså. Om hennes resultat har jag icke ännu att yttra mig. Jag vill här endast antyda den egendomliga form, hon har antagit i våra dagar, genom att säga: filosofien fortlefver såsom kritisk undersökning af de empiriska vetenskapernas kunskapsteoretiska och logiska formelementer. Men dervid hvarken behöfver eller kan hon stanna. Sedan hon fastställt sin form genom en sådan kritik, har hon att dermed sammanbinda innehållet i menniskans moraliska och religiösa medvetande. På den vägen skall hon blifva hvad hon förr velat vara: vetenskapen om det gudomliga. Endast att utförandet då skall stämma bättre med afsigten, än förr varit fallet.

II.

Om frihetens möjlighet och väsen.

Vetenskapens uppgift är att samla erfarenhetens mångfald i tänkandets grundform, som är *samstämmighet*. Ju mera positivt man fattar samstämmigheten, desto mindre framträder densamma såsom en blott förenlighet och desto mera såsom helhet eller systematiskhet. I filosofien är en sådan positiv uppfattning af vetenskapens mål så mycket strängare fordrad, som krafvet på helhet der icke blott utgår från den formela vetenskapligheten öfver hufvud, utan äfven från universaliteten hos dess föremål, hvilket är erfarenheten utan all inskränkning till omfattningen eller erfarenheten såsom ett enda helt. Deraf framgår, att man inom den filosofiska vetenskapen och dithörande undersökningar är specielt uppfordrad att lägga vigt vid den systematiska formen. *Deri ligger, noga sedt, sjelfva bevisningen.* Filosofien löser sin uppgift genom sjelfva systematiseringen af sitt innehåll. Det finnes utan tvifvel också något annat, som skall utföras inom filosofien, än systematiseringen, nämligen konstaterandet af hvad som är faktiskt gifvet, men dermed *löses* icke filosofiens uppgift, utan *ställes* den endast. Med den rent yttre, i naiv bemärkelse objektiva fakticiteten har filosofien omedelbart ingenting att skaffa. Med sin egen hand tager hon icke upp det faktiska sådant det föreligger såsom ett råämne, utan tager emot detsamma af de andra vetenskaperna i den förädlade form, hvari deras bearbetning har

bragt detsamma. I den ställningen — då hon mottager det faktiska från de öfriga vetenskaperna eller från kulturen öfver hufvud — är filosofien ännu blott en verldsåskådning i betydelse af ett föreställningssätt, som sitter inne med en universel synpunkt. Hon är då kulturen i sammandrag och öfversigt. I verldsåskådningens bassin utmynna alla kulturens strömdrag, och rikedomen i kulturelementernas tillströmning till denna bassin har afgörande vigt för filosofien, hvilken, såsom vetenskap, skall uppstiga derur och näras deraf. Men filosofien växer icke fram såsom vetenskap, förrän olika verldsåskådningar framträdt ur kulturarbetet och börjat bryta sig mot hvarandra. Och det förhåller sig nu så, att erfarenheten ur flera olika synpunkter tenderar att sammangå till ett helt. T. ex. ur synpunkten af natur eller person, objekt eller subjekt. När olika verldsåskådningar föreligga, inom hvilka det gifna såsom ett helt framträder i olika belysning, då inställer sig otillfredsställelse vid att lugnt slå sig till ro vid en af dem och behof af att klargöra deras förhållande till hvarandra. Då uppträder filosofien, icke såsom en verldsåskådning, utan såsom en verldsåskådningslära eller verldsåskådningsvetenskap. Det som närmast och egentligast föreligger såsom faktiskt gifvet för filosofien är skilda och dermed också motsatta verldsåskådningar, hvilka kulturen öfverräcker henne till den behandling, som heter systematisering, d. v. s. bringande till samstämmighet. Den erfarenhet, filosofien har att konstatera, utgöres af verldsåskådningar, och den bevisning, hon har att åstadkomma, ligger i att systematiskt förena verldsåskådningar, d. v. s. att till samstämmighet bringa de motsatta synpunkter, ur hvilka erfarenhetens mångfald visar tendens till att sammangå till ett helt.

Hvad här nu antydts om filosofiens allmänna uppgift och metod vill tjena till att ställa i rätt dager uppgiften för och metoden i en filosofisk undersökning om friheten. Man har dervid — om nämligen undersökningen skall utföras fullständigt och i detalj, hvilket emellertid icke på något sätt ingår i min närvarande afsigt — att utgå från motsatta åskådningar om friheten, börjande med den punkt, hvarest dessa åskådningar kommunicera med de speciela vetenskapernas resultater. I dessa åskådningar har man att jaka allt positivt, bemödande

sig att låta dem hvar och en löpa sin lina ut, så långt den räcker. Dervid är det nödigt att så mycket som möjligt söka hålla synpunkterna rena och göra en fullständig tillämpning af dem. Dermed är det förberedande arbetet undangjordt. Fattas så i sigte en sådan betraktelse af åskådningarna, som först jemför dem med hvarandra och sedan tager jemförelsepunkterna till synpunkter för deras ordnande, så är uppgiften för en fullständig och ingående framställning af frihetens möjlighet och väsen enligt min åsigt rätt ställd. Ett sådant ordnande innebär, att åskådningarna förbindas med hvarandra genom att fattas såsom (utvecklings)grader och sidor af ett och detsamma, nämligen tanken, som är det hela, inom hvilket de sättas och hvaraf de få sin ordning bestämd. Tanken uppträder nämligen först såsom motsatta åskådningars indelnings- eller jemförelsegrund, sedan — vid ett intensivare tankearbete — såsom mått för deras gradering och till sist såsom det hela, af hvilket åskådningarna äro sidor. Der tankeverksamhet är, der lösas motsägelser och der förenas motsatser. Att vara verksam såsom tänkande betyder just att förena motsatser såsom arter under ett slägte, såsom grader med ett gemensamt mått och såsom sidor af ett och samma hela. Just denna sammanbindande eller syntetiserande verksamhet är bevisning i egentlig bemärkelse.

Om jag nu ställer mig inför problemet om friheten och erkänner detsamma vara ett filosofiskt problem, då måste jag också medgifva, att det framträder på något ställe inom ramen för en verldsåskådning. Det går icke att i tillfredsställande omfattning, d. v. s. verkligt filosofiskt, behandla frihetsproblemet, lika litet som någon annan filosofisk fråga, om man icke tager upp detsamma sådant det föreligger i en totalvy öfver erfarenheten. Ja, i sjelfva verket måste problemet framträda inom motsatta vyer af sådan omfattning, hvilka bryta sig mot hvarandra, för att förståndet deraf skall eggas till verksamhet. Man måste, med andra ord, se problemet ur universela synpunkter, som i viss mån äro motsatta. *Hvilka* dessa synpunkter äro och *huru* de uppstå — det blir ytterst erfarenhetens sak att afgöra, och det kan aldrig inom filosofien i egentlig mening ledas i bevis, enär synpunkterna hafva naturen af fakticitet. Erfarenhetens universela kategorier och synpunkter framföras af den

vetenskapliga kulturens utvecklingsström och aflastas i filosofiens sköte såsom det material, på hvilket hon har att sätta sin form. Till den allmänna kulturutvecklingen hör nu gifvetvis filosofien sjelf, nämligen såsom *historia* betraktad. Det är närmast till sin egen historia, som den systematiska filosofien har att adressera sig, när det för henne gäller att välja synpunkter för ett problems behandling. Ett lyckligt val af sådana synpunkter betingas framför allt och närmast af insigt i filosofiens historia och hennes resultater och har till kriterium den fullständighet, hvilken de medgifva åt problemets lösning.

Den här bestämmande verldsåskådningsmotsatsen anser jag böra utgå från begreppen *det yttre* och *det inre*. Erfarenhetens mångfald tenderar tydligen till att sammansluta sig till det yttres eller naturens enhet, hvarmed jag här förstår den empiriska kausalitetens form, och hvarje enskildt verkligt till att presentera sig såsom ett yttre föremål eller naturföremål, hvilket jag, hvart och ett, igenkänner derpå, att det står i empiriskt-kausala förhållanden till andra föremål och i dessa förhållanden har all sin begripliga bestämdhet gifven. Friheten bör då till att börja med betraktas inom naturalismens ram, hvarvid man har att tillse, hvad der blir af densamma. Naturligen har man att dervid i främsta rummet tänka på den moderna naturalismen eller den s. k. naturvetenskapliga verldsåskådningen i våra dagar, emedan alla andra former af naturalism kunna betraktas såsom på det hela taget historiskt öfvervunna ståndpunkter, hvilket, ur aktualitetens synpunkt, alldeles icke kan sägas om den moderna naturalismen, som tvärtom, med växande styrka och ökadt bifall, gör anspråk på att vara det sammanfattande uttrycket för den vetenskapliga forskningens resultater. En sådan undersökning af den moderna naturalismen sammanfaller faktiskt med en pröfning af frihetens möjlighet ur *en* och den mest primära synpunkt. Är naturalismen nämligen den fullständiga verldsåsigten, så att ingen möjlighet finnes till en fas i verldens betraktande, som öfverskrider naturalismens begränsning, då, det kan sägas på förhand, är friheten i hvarje mening absolute negerad. Visar det sig åter, att naturalismen pekar ut öfver sig själf — på det inre såsom utgångspunkt för en annan verldsåskådning — då framträder

frågan om frihetens möjlighet ur en *annan* synpunkt. Naturalismens öfvervinnelse sammanfaller tydligen icke med ett fullständigt häfdande af frihetens möjlighet. Men det är min bestämda öfvertygelse, att den första sida, problemet om friheten, i våra dagar åtminstone, vänder mot tänkaren, just sammanfaller med frågan om naturalismens fullständighet som verldsåsigt. Jag sluter detta deraf, att frihetsbegreppet i fall af sådan fullständighet konsekvent upphäfves i hvarenda historiskt gifven form, huru litet af dess egendomlighet än der har fått plats. I en konsekvent naturalism faller nämligen all verksamhetsgrund afgjordt utanför det verksamma väsendet sjelft. All verksamhetsgrund blir der en yttre orsak, hvilken skiljer sig från verkan, såsom ett yttre föremål skiljer sig från ett annat. När verkan är satt, så är orsaken alldeles främmande för densamma. Men en sådan uppfattning af verksamhetens grund upphäfver på ett kardinalt sätt *all* möjlighet till frihetens antagande.

När det emellertid genom propädevtiska och analytiska undersökningar visat sig, att den kausala synpunktens ensidiga tillämpning bär våldsam hand på erfarenheten, som faktiskt icke blott utsträcker sig i kausalitetens serie, utan också samlar och koncentrerar sig i det inres substantialitetsform, der orsak och verkan falla inom samma väsen, då framträder uppgiften att undersöka, hvad som är det inre eller substantiela eller väsendet i verlden, och att sedan tillse, huru frihetsbegreppet låter förena sig med svaret på den frågan eller, rättare, att tillse, om någon och, i så fall, hvilken form af frihet, som är möjlig inom den af en viss väsensuppfattning bestämda verldsåsigten. Man kommer då in på en metafysisk betraktelse af frihetens möjlighet.

Sedan man genom propädevtiska undersökningar — hufvudsakligen kunskapsteoretiska och logiska — nått en fast punkt, der den empiriska betingningsseriens ström har blifvit hejdad och liksom vänd i sitt lopp, så att orsaken icke längre ständigt jagar verkan framför sig, utan verkan så att säga vänder sig om mot orsaken och, noga sedt, visar sig vara den på visst sätt förändrade orsaken sjelf, då har man fått syn på en annan erfarenhetsform än den empiriskt-kausula. Då

presenterar sig det erfarna såsom ett helt, der orsak och verkan sammanfalla i verksamheten, eller der de båda ingå såsom sidor. Det skall då visa sig, att erfarenhetens hela mångfald äfven ur denna synpunkt tenderar till att sammangå till ett enda helt. Gör man så allvar af denna tendens till att tänka erfarenhetens mångfald ur väsendets eller det helas synpunkt, så skall det i stigande grad blifva klart, huru starkt den verldsuppfattning, till hvilken man på den vägen kommer, divergerar från den kausala. Det bestämdaste uttrycket för denna motsats vinnes genom att säga, att erfarenheten icke på allvar kan tänkas ur det helas synpunkt, utan att motsatsen mellan orsak och verkan mer och mer borttänkes ända till dess, att ren identitet dem emellan framträder, ty för den verksamma tankens sammansmältningsarbete står alltid såsom yttersta mål identiteten. Detta emedan tanken till sitt *begrepp* är identitet.

Tankens begrepp af identitet upphäfves ingalunda af det verksamma tänkandets diskursivitet, hvilket är en egenskap, som vidlåder tänkandet, för så vidt det stannar nedanför sitt begrepp. Åskådningen är icke till skilnad från tänkandet intuitiv, och tänkandet är icke till skilnad från åskådningen diskursivt. Tvärtom har åskådningen — såsom rumlig — diskretionens och — såsom tidlig — diskursivitetens form och är endast intuitiv i och med sin relativa tankebestämdhet. Och tänkandet är endast i sin bundenhet vid åskådningen diskret och diskursivt.

Med den *rena* identiteten är ingalunda att förstå en *alltigenom och i hvarje mening* tom och abstrakt sådan. Man måste noga begränsa den betydelse, som bestämningen *abstrakt* eger. All abstrakthet hänför sig strängt och uteslutande till det verksamma tänkande subjektet, karakteriserande dess förhållande under sitt tänkande och detta tänkandes resultat. När ett begrepp säges vara abstrakt, beskrifver man dermed dess psykologiska genesis och den bestämdhet det alltjemt eger, försåvidt det alltid är moment i en sådan genesis och derur icke kan uttagas. Abstraktheten hänför sig till den faktiska motsatsen mellan olika medvetenhetsgrader och uttrycker det lika faktiska vilkoret för den högre medvetenhetsgradens aktualisation. Denna bestämning berör tankeinnehållet, men icke tankeföremålet.

Den utsäger, att det verksamma tänkandet icke är fullständigt bestämdt eller är ett helt genom sitt tankeinnehåll eller genom sitt begrepp. Deremot upphäfver den icke på något sätt tankeföremålets fullständiga bestämdhet såsom ett verkligt. Det verkliga tankeföremålets bestämdhet skjuter öfver det verksamma tänkandets begrepp. Vore detta icke fallet, så kunde intet begrepp sägas vara abstrakt. Först i och genom detta öfverskott eger tankeföremålet konkretion och dermed objektivitet och verklighet. Men då nu *verklighet,* såsom senare med all tydlighet skall framhållas, sjelf är en tankebestämning (en *kategori)* och delar allting annats lott att sakna *hvarje* mening och betydelse, om densamma icke får fattas såsom en förnimmelse (allt som har någon mening är försåvidt förnimmelse) och en fullt bestämd, fixerad och konstant sådan, om den icke får fattas såsom tanke, så måste den nämda skilnaden mellan abstrakt och konkret ytterst återföras på tänkandet och tanken sjelfva, d. v. s. beteckna en derinom fallande motsats. Om motsatsen skall kunna fasthållas, så måste tanken å ena sidan kunna fattas såsom ett tankeföremål, som är fullständigt bestämdt eller är ett helt, medan den å den andra blott är ett abstrakt begrepp om tankeföremålet eller en dit hänförlig form. Det måste finnas en skilnad mellan den sanna och verkliga tanken, som är det hela, och det abstrakta begreppet, som är det helas form. Men såsom sann och verklig är tanken *väsende* och såsom väsendets motsats är det abstrakta begreppet såsom sådant *fenomen.* Motsatsen mellan konkret och abstrakt hänvisar ytterst på motsatsen mellan väsende och fenomen.

Tankeformen, som i sista hand är identitet, är icke tom, emedan den är väsendets form. Det innehåll, som subjektive och till sin omedelbara form går under i abstraktionsprocessen, står dock objektive och reelt qvar inom tankens form. Det verksamma tänkandets bundenhet vid abstraktionens betingelse upphäfver icke väsendets genomgående tankebestämdhet, utan utflyttar endast väsendets närmare bestämdhet och innehåll, dermed sjelfva dess verklighet och tillvaro utanför hvarje funktion af det verksamma förståndet och betecknar de inskränkande vilkor, under hvilka endast det verksamma tänkandet kan närma sig fullständig bestämdhet, d. v. s. det sätt, på

hvilket och den grad, i hvilken den identiska tanken kan vinna innehållsbestämdhet, vinna innehållsbestämdhet utan att uppge sin identitet eller, hvilket dermed är likabetydande, sig sjelf.

Tanken går ut öfver motsatser i många grader af motsatsöfvervinnelse. Men utan identitetens mål skulle denna fortgång sakna all fast riktningspunkt. Denna riktningspunkt kan icke ytterst sökas i blott och bar samstämmighet, som ingenting annat är än ofullgången identitet. Öfver den ofullgångna identiteten står den rena och fullkomliga. Men der nu tankens mål är att identifiera orsak och verkan, der söker han också att upphäfva all verksamhet, eller, egentligare uttryckt, att tänka verklighet utan verksamhet. I den verldsvy, som är ett väsensbegrepp i strängaste betydelse, har alltså verksamheten ingen plats. Men der verksamhet icke finnes, der saknar ock frihet all mening. Metafysiken synes sålunda göra både verksamheten och friheten omöjliga genom att sätta dem nedanför tanken.

I den verldsuppfattning, som utgår från det inre såsom det hela eller väsendet, och der tankens formela fordringar äro strängt tillgodosedda, der är tendensen gifven att sätta allt mångfaldigt såsom identiskt. Men lika sant, som detta är, lika tydligt är det också, att denna tendens betecknar en sträfvan mot en evig uppgift, en uppgift, som väl ligger i vårt tänkandes riktning, men hvilken dock måste anses befinna sig på ett oändligt afstånd från hvarje i tiden förverkligad vetenskaplig ståndpunkt. De faktiska vetenskapliga ståndpunkterna äro, med andra ord, aldrig några fullt rena tankeståndpunkter. Väl skall inom filosofien i egentlig bemärkelse väsendet vara tänkt och derför också vara tanke, och väl är väsendet det hela i filosofien, så att bredvid detsamma egentligen intet får rum der, men hos väsendet och bredvid väsendet finnes dock alltid något yttre qvar såsom yttre i något afseende. Tanken kan omfatta det yttre såsom dess indelningsgrund, ordna det såsom dess mått och införlifva det med sig såsom sidor. Men allt yttre kan aldrig uppvisas såsom bestämda former af tanken, och äfven formerna hos tanken falla, försåvidt de äro flera, alltid i någon mån isär såsom yttre för eller motsatta mot hvarandra och dermed också såsom yttre för och motsatta mot tanken sjelf. Derför kommer den

filosofiska väsensuppfattningen eller den verldsåsigt, som har det inre — »die Innerlichkeit» — till utgångspunkt, alltid att hafva jemte sig och begränsas af den empiriskt-kausala naturalismen, som har sin utgångspunkt i det yttre. Den filosofiska väsensuppfattningen eller den metafysiska verldsåsigten kan visserligen uppvisas vara den högre i förhållande till den kausala, emedan hon är formelt fullkomligare, men i sitt nödvändiga förhållande till denna senare har hon sin bestämda inskränkning gifven, så att säga, *utåt*. Detta nödvändiga förhållande innebär nämligen, att icke allt, som ingår i erfarenheten, i henne är tänkt med någon egentlighet.

Genom psykologiska, kunskapsteoretiska och logiska studier kan man visserligen allt klarare lära sig att inse den kausala verldsbetraktelsens otillräcklighet och bristfullhet och få allt bestämdare hänvisningar på den metafysiska verldsbetraktelsen såsom det, hvilket i dess ställe kräfves. Men att fullständigt substituera den senare för den förra — det är något, som visserligen alltid fordras af tanken, men som dock utgör en på hvarje empirisk tidpunkt olöslig uppgift.

Men den metafysiska väsensbetraktelsen har icke blott en — låt vara ständigt flyttbar — gräns *utåt*, utan också *inåt*. Gränsen inåt följer af gränsen utåt. Det yttre vägrar icke endast att fullständigt låta inflytta sig inom den metafysiska tankens råmärken. Äfven det, som kan der intagas, behåller till en del sin »Äusserlichkeit», under form af motsats inom sig och mot tanken. Det tänkta har karakteren af mångfaldiga tankeformer, som träda i ett visst yttre förhållande till hvarandra, iklädande sig drägten af rums-, tids- och verksamhetsanalogier. Endast genom en sådan inklädnad blifva formerna hvar för sig fattliga och från hvarandra skiljbara. Om nu metafysikens innehåll, hvilket sagts vara tankeformer, i en viss mening blifver fattligt och klart endast under det vilkor, att det sätter sig fast i åskådningens söndrande media, men motsättning kännetecknar det som *icke* är tänkt, så ser det ut, som om innehållets klarhet eller aktualitet skulle vara osamstämmig med formens renhet. Så kan dock icke vara förhållandet. Ty formens renhet är, från en sida sedd, intet annat än klarhet, och icke kan klarhet upphäfva klarhet. Den som tänker liknar

icke en, som springer omkring i ett mörkt rum med en tänd lykta i sin hand: när han befinner sig i det ena hörnet, så är der ljust, men när han kommer till ett annat hörn i rummet, så upplyses visserligen det, men det förra faller i samma dunkel som före ljusets närvaro derstädes. Riktningarna på innehåll och form i tänkandet få icke i hvarje mening upphäfva hvarandra, om det skall vara möjligt att vinna ett verkligt framsteg deri. Att de heller icke så göra, framgår deraf, att en högre ståndpunkt i formelt afseende icke kan vara fattigare på klart innehåll än en lägre. Jemför man en till större formel fullkomlighet fortskridande tankeutvecklings etapper med hvarandra, så skall man finna, att den högre fullkomligheten i hvarje fall ligger i tankens ökade makt att klart fatta sitt innehåll utan motsats mellan dess momenter och i helhetens form. Större samstämmighet är större klarhet, och större klarhet är rikare aktuelt innehåll. Med formens höjning ökas tankens aktuela innehåll. Formens renhet och det aktuela innehållets rikedom i tänkandet äro direkt proportionela mot hvarandra. Derom bär menniskans hela andliga, framför allt vetenskapliga utveckling vittnesbörd. Utan att formen är fixerad i en viss renhet, skulle denna utveckling löpa ut i ett oändligt antal divergerande riktningar, och de der ingående tankarna, som hörde hemma på ett och samma ställe och som utgingo från en och samma punkt, skulle, då de fullföljdes, gå isär, så att de snart fullständigt tappade bort hvarandra. Utan att tankeinnehållet ökades med formens tilltagande renhet, skulle ingen tankeföljd kunna blifva annat än en gränslös vexling innanför det tänkande medvetandet, men aldrig något framsteg eller någon utveckling.

Men form och innehåll stå dock otvifvelaktigt i en viss motsats mot hvarandra, om nämligen innehåll tages, icke i sträng betydelse af *tanke*-innehåll, utan i betydelse af tanke-*föremål* eller objekt. Ju större massor af objekter, som det menskliga tänkandet har hopade framför sig, desto svårare ställer sig dess koncentrerings- och identifieringsuppgift. Ju mera mättade de verldsåskådningar äro på innehåll, hvilka den filosofiska tanken har att sammanarbeta till ett helt, desto svårare blir detta hans arbete, d. v. s. desto svårare är det att

här tillgodose formens fordringar. Och denna motsats mellan riktningen på form och riktningen på innehåll eger naturligen icke rum endast då, så att säga, när uppgiften ställes och filosoferandet skall taga sin början. Ty gifvet är, att någon fix gräns mellan ett verldsåskådningsmaterial såsom objekt eller declarandum och filosofien sjelf såsom declaratio alldeles icke finnes — lika litet som det någonsin finnes en fix gräns mellan subjekt och objekt, så att det ena aldrig i något afseende med rätta kan sägas vara det andra. Derför eger ock denna motsats mellan riktningarna på form och innehåll rum *inom* filosofin sjelf, så långt som nämligen der alltid finnes ett innehåll, som icke är ett rent tankeinnehåll, utan öfvervägande tankeföremål och tankematerial och dermed ock tankeuppgift. Om allt tankeföremål, som icke är tankeinnehåll i egentlig mening, gäller, att det eger åskådningens objektivitet och klarhet, för hvilken det är väsentligt, att *ett* framträder i motsats mot *annat*. Är derför tänkaren angelägen om att pröfva sina krafter på rika uppgifter och att klart fatta sina uppgifter i sigte, så måste han synnerligen beflita sig om en sönderläggande erfarenhetsanalys, hvilken analys ju utgör vilkor för all tankeverksamhet. Men derför att den analytiska åskådningsklarheten kräfver söndringens form, hvari *ett* sättes bestämdt genom att *icke* sättas såsom *annat*, så får man icke glömma, att för tänkandet vinner *något* bestämdhet endast genom att *annat* fattas såsom varande detsamma. Icke derigenom, att uppmärksamheten drages från en tanke till en annan, tänkes den senare tanken, utan derigenom endast tänkes han, att den förra tanken fattas i den senare. Tänkandet är, formelt och subjektivt sedt, syntes. Filosofiens metod har derför två sidor: dels den abstraherande analysen, som söker att utprägla tankeföremålen till klar form i åskådningens söndrande media, dels den koncentrerande syntesen, som söker sammanarbeta till ett helt de i åskådningen liggande motsatserna, som äro klara just så långt som de äro motsatta. Dessa sidor åtfölja hvarandra på hvarje punkt i tankeverksamheten. Den abstraherande analysen är vilkor för den sammanskådande tankeverksamheten, i det att hon öfverräcker den senare hennes genom abstraktionen frigjorda uppgifter. Men i den uppgifter lösande

tankeverksamheten, i sin renhet fattad, finnes endast en riktning: från det abstrakta till det konkreta, från form till innehåll, från det skildas mångfald till det helas enhet. Men huru långt man än går från det abstrakta och till det konkreta, från form till innehåll, så kommer dock på sådan väg aldrig till aktualitet allt innehåll, utan i en viss mening endast form. Formen är form i en viss relation allena; i en annan åter är han innehåll. Det samma måste tydligen också gälla om innehållet. Hvarje på en viss tidpunkt gifven väsenstanke blir alltid form i förhållande till en möjlig konkretare uppfattning af väsendet. Väsenstankens utveckling består visserligen deri, att han alltjemt i sig indrager erfarenhetselementer och omsätter dem i sidor hos sig och på detta sätt vinner ökadt innehåll. Men hvarje aktuelt tankeinnehåll är fattigare än det möjliga. Då det nu är i sin ställning till erfarenheten såsom yttre, som tanken har ett möjligt innehåll, eller m. a. o., då det yttre är tankens möjliga innehåll, så kan tanken aldrig komma öfver en relativ innehållsfattigdom, så länge ett yttre står emot honom. I *denna* mening är tänkandets fortgång ständigt en fortgång från form till form. Vänd mot formelt lägre och faktiskt gifna ståndpunkter, är hvarje förefintlig filosofisk åsigt relativt innehållsrik; vänd mot formelt högre, faktiskt gifna eller blott möjliga ståndpunkter är hon relativt innehållsfattig. Men all form, hvilken det brister på innehåll, innebär fordran på innehåll och, naturligen, på innehåll af ett visst bestämdt slag — allt efter formens natur. Denna fordran kan aldrig tillfredsställas med mindre än att det yttre kan på något sätt förbindas med väsendet. Motsatsen mellan det yttre och det inre kan sublimeras, ända till dess att den endast står kvar såsom motsats mellan innehåll och form i tänkandet. Men detta är dock alltid en bestämd motsats. Att öfvervinna denna motsats mellan innehåll och form blir då en uppgift för tanken, som följer ur hans egen natur eller som blott är en speciel yttring af hans enande natur.

På en förbindelse mellan innehåll och form, det yttre och det inre, som också utgör en enhet af fenomenologiskt-kausal och metafysiskt-substantiel verldsbetraktelse, beror äfven frihetens möjlighet, enär den samma icke är gifven i någon af de

nämnda verldsåsigterna, ensidigt för sig tagen. Närmare bestämd, ligger denna möjlighet deri, att kausalserien i verlden kan tänkas vara determinerad af väsendet eller deri, att kausalserien når sin fullständiga bestämdhet och verklighet endast genom väsensbegreppet. Det är då härvidlag aldra först gifvet, att det strider mot väsendets begrepp att determinera kausalserien såsom sjelf utgörande en deri ingående orsak. Väsendet är väsende genom sin substantialitetsform, som är en annan än kausalitetens. I sin substantialitetsform är väsendet tanke och kan således icke vara en blott *causa efficiens*[1] till och i det yttre, om det icke i sitt förhållande dertill skall upphäfva sig sjelft. När man har faststält filosofiens form i dess renhet, så måste man också fasthålla densamma vid sina försök att vinna ett rikt innehåll deråt. Fortgången från tänkandets rena form till dess innehåll måste syfta till att prägla innehållet med formen eller till att genomdraga det med tänkandets formelementer. När man kommit upp på tankens bergspets, får man icke skynda sig hufvudstupa ned igen för att åter så fort som möjligt få tillfälle att fylla sina lungor med mindre tunn luft, utan att alls se sig om deruppe. Då har ju klättrandet varit fåfängt. Innehållet i tänkandet måste te sig annorlunda före och efter formens fastställande. Det måste vara sammanhang dem emellan i den mening, att formen är grund till innehållet, såsom en tanke är grund till en annan. Att kunna fatta väsendet såsom grund för erfarenhetens kausalserie eller de hvarandra framkallande förändringarna i verlden såsom följd i tänkandet — det är derför enligt min åsigt *conditio sine qua non* för frihetsproblemets lösning. Detta emedan endast häri ligger någon möjlighet att förbinda de motsatta verldsåsigter, hvilka jag i det föregående stält emot hvarandra och af hvilka ingen,

---

[1] Alla orsaker äro *causæ efficientes* (et antecedentes). Det finnes icke ett slags orsaker, som heta *causæ efficientes*, och ett annat slags, som heta *causæ finales*. Det finnes icke två jemsides stående slag af orsaker, utan endast två aspekter af *orsaken*. Ändamålet är ingen särskild form af orsak, utan en rationel sida hos orsaken öfver hufvud. När orsakens begrepp ordentligt genomtänkes, så kommer man fram till ändamålet såsom immanent deri. Men när ändamålet *blott* fattas såsom orsak, d. v. s. sjelfva *ratio* derifrån borttänkes, så fattas det också såsom causa efficiens.

om de fattas skarpt söndrade från hvarandra, admitterar frihetsbegreppet. Ur den kausala verldsåsigten måste man upptaga förändringarna, ur den metafysiska grunden dertill. I kombinationen mellan dessa ligger frihetens enda möjlighet.

Den filosofiska väsenstanken intager flere olika ställningar till erfarenhetens data. Den mest tankeenliga ställningen är den, då erfarenheten betraktas såsom ett helt af samstämmiga tankeformer och dermed också på samma gång af samstämmiga sidor hos väsendet. Erfarenheten ter sig såsom ett sådant helt, om man på densamma strängt tillämpar vetenskapens formela fordringar. Då fattas väsendet uteslutande såsom tanke och då bortses öfvervägande från *hvad* som i tanken tänkes. Det visar sig emellertid, att en sådan vetenskaplig ståndpunkt, som denna, är otillfredsställande, emedan den utesluter möjligheten af ett rikt innehåll. Det rent aktuela tankeinnehållet är der naturligen större än i formelt lägre uppfattningar, men det relativt potentiela innehållet är der synnerligen fattigt. Med det relativt potentiela innehållet förstår jag alla erfarenhetselementer, som icke äro fattade såsom tankeformer eller väsenssidor, men hvilka hos sig röja tankebestämdhet på det sätt, att tankebestämningar framträda hos dem såsom grunder för hvad de äro och blifva. Om sålunda erfarenhetens elementer också icke stå i det aldra intimaste förhållande till väsenstanken, så kunna de likväl faktiskt deraf vara bestämda, om också på ett sätt, som i jemförelse med den formelt högsta tankebestämdheten måste betecknas såsom potentialitet. Och potentialitetsgraderna äro i sjelfva verket oändligt många, emedan de kontinuerligt öfvergå i hvarandra. Om den systematiska filosofien skall vara annat än ett rent formschema, annat än en riktningspunkt, som ingen reel tankeutveckling kan närma sig, så får man icke inom filosofien förkasta de i någon mon och mer eller mindre formlösa uppfattningarna, utan så fort någon väsensbestämdhet röjer sig hos dem, måste de betraktas såsom innehåll i fiosofien. Endast på detta vilkor kan filosofien verkligen vara vetenskapen om hela erfarenheten. Endast på detta sätt kan den motsats öfvervinnas, som fordran på formrenhet sätter mellan det inre och det yttre, mellan form och innehåll i vetenskapen och hvilken hotar filosofiens universalitet med undergång. Det är

ingen fråga om, att icke en ren väsenstanke är den sig utvecklande filosofiens mål, och det är alldeles ingen fråga om, att icke den rena väsenstanken, just på grund af sin form, också till sitt begrepp eller i sig måste förutsättas vara en fullständigt bestämd tanke. Den genomförda formrenheten hos en tanke innebär nämligen helhet eller samstämmighet med alla andra tankar. Formel fullkomlighet syftar till konkretion. Man måste fasthålla den fordran på väsenstanken, att den är tanken om ett fullt konkret väsende. Det subjektiva förverkligandet af denna fordran blir dock ständigt endast approximativt. Man måste alltjemt upprepa försöken att rena väsenstanken äfven ur den synpunkt, att man derigenom också strängt taget fullständigar dess aktuela innehåll. Deri ligger, noga taget, filosofiens hela uppgift. I sträng bemärkelse äro nämligen alla filosofiens undersökningar förberedande i förhållande till väsenstanken. Men hvarje gifven ståndpunkt af jemförelsevis formelt rent tänkande för dock ständigt ut öfver sig sjelf (om också till sist blott för att återvända i den rena tanken). Han för ut öfver sig sjelf och till undersökningar, som innehålla den så kallade verldsförklaringen, och hvilka från det yttre upptaga bestämningar, som tillhöra väsendet. Verldsförklaringens betydelse ligger innerst i förståndets behof att fortgå till en reelare uppfattning af väsendet. Sjelfva verldsförklaringen får nämligen icke vara annat än en determination af väsensbegreppet, om hon skall falla inom filosofien sjelf. Från den mera exklusivt formela väsensbetraktelsen skiljer sig verldsförklaringen på det sätt, att hon icke fordrar sträng samstämmighet mellan väsendets sidor, hvilka få framträda i vissa gifna, söndrande åskådningsmedia och der taga en mer eller mindre åskådlig gestalt. Derför blir verldsförklaringen ett system af åskådningselementer, satta i sammanhang med och ordnade efter väsenstanken såsom princip. Från den i omedelbar mening propädevtiska verldsbetraktelsen, som direkt förbereder väsensbegreppets aktualitet, skiljer sig åter verldsförklaringen på det sätt, att den förra tager upp sina synpunkter direkt ur kulturutvecklingen i afsigt att sammanarbeta dem till ett logiskt helt, som just utgör uppfattningen af väsendet, medan deremot verldsförklaringen icke får använda andra syn-

punkter än dem, som äro metafysiskt förarbetade, d. v. s. syntetiserade.

Det är väsentligen i tvenne åskådningsmedia, som tänkandets grundform, samstämmigheten, framträder och bryter sig: tiden och rummet. Det filosofiska tänkandet kommer i relation till tiden och rummet, om erfarenheten såsom ett helt, filosofiens objekt, åskådas rumligt eller tidligt, d. v. s. om alla erfarenhetens momenter sättas i rums- eller tidsåskådningen, och ur dessa synpunkter skola erhålla sin filosofiska förklaring. Det visar sig nämligen, att erfarenhetens mångfald sammangår till ett helt i både rum och tid, och att sålunda denna mångfald i dessa former af helhet vänder sidor åt den filosofiska betraktelsen. Det hela i rummet presenterar sig såsom fullständigt genom begränsning eller uteslutning. Hvarje moment i det hela är hvad det är genom sina gränser mot omgifvande momenter, och det hela sjelft har sin bestämdhet gifven endast och allenast genom systemet af sina momenters begränsningar. De tankebestämningar, som omedelbart framträda hos den i det yttre och det inre rummet åskådade erfarenheten, är det logiska omfånget och dermed den logiska indelningsgrunden. Att begripa det gifna, när det ses ur denna synpunkt, det är att indela detsamma och att fullfölja indelningen deraf uppåt och nedåt i dess finaste förgreningar. All indelning hänför sig till ett område såsom dividendum, och allt område är en modifikation af rumsåskådningen. Derför förutsätter all indelning rumsåskådningen. Å andra sidan röjer indelningen af det i rummet varande en begynnande förståndets bearbetning deraf, hvilken förståndsverksamhet närmast regleras af tänkandets begränsningslag *(principium exclusi tertii)*. Denna begränsningslag är ingenting annat än tänkandets grundform, samstämmigheten, tillämpad på det i rummet gifna.

Här går jag emellertid, efter dessa antydningar, genast förbi verlden såsom ett helt i rummet eller såsom det fysiska universum, endast upptagande, på ett faktiskt och fenomenologiskt sätt, de tankebestämningar, som röja sig hos det i rummet varande, men förbigående den utvecklingsfas hos dessa bestämningar, som resultera ur deras metafysiska bearbetning. Hvad som här närmast intresserar mig, det är nämligen de

tankebestämningar, som framträda hos erfarenhetens mångfald, när denna ses såsom helt i *tiden.*

Det som är i tiden är hvad det är genom sina kausala relationer. Membra relata i tiden äro föregående och efterföljande tidsdelar; membra relata hos det i tiden varande äro orsaker och verkningar. Om man blott ser på tiden såsom en formel åskådning, så finner man der endast tidsdelar, som succedera hvarandra. Men då framträder tiden endast för den abstraherande analysen, hvilken icke betraktar tiden såsom ett helt i någon egentlig mening. I mera egentlig mening fattas tiden såsom ett helt, när hon ses tillsammans med tidsinnehållet. Då blir hvarje moment i tiden hvad det är genom sina orsaker och sina verkningar, och verlden såsom ett enda tidligt helt får sin bestämdhet gifven genom sina momenters kausala relationer eller genom att vara en serie af hvarandra betingande orsaker och verkningar. Om jag icke är det redan genom mitt ämnes natur, så är jag dock med visshet *här* vid denna blott öfversigtliga framställning alldeles fritagen från all närmare redogörelse för tidens bestämningar, sådana dessa angifvas af fenomenologien och psykologien, för dess förhållande till rummet m. m. Jag har här derför endast tagit upp hvad jag ansett mig oundgängligen behöfva af sådana bestämningar för att kunna påpeka, att erfarenheten genom vissa tankebestämningar framträder på ett strängare sätt såsom ett helt i tiden än genom dessa mera yttre bestämningar. De tankebestämningar, som framträda hos det tidliga hela, och hvarigenom detta får en mera sammanhängande form, äro grunden och följden. Om jag ser på tiden ur psykologisk synpunkt, så finner jag, att densamma utgör ett helt af föregående och efterföljande momenter. Det hela antager en bestämdare form, om det ses fenomenologiskt, i hvilket fall det framträder såsom en serie af orsaker och verkningar. Men allra afgjordast sammansluter sig erfarenheten till ett helt i tiden, om orsakerna och verkningarna kunna uppfattas logiskt, d. v. s. såsom grunder och följder. Förhållandet mellan grund och följd är den modifikation af tänkandets grundform, som uppstår, då samstämmigheten sättes i tiden eller såsom förbindelse mellan momenter i tiden. Härledandet af följder ur grunder

är den förståndsverksamhet, som riktar sig på de kausala förändringarna i tiden, hvilken verksamhet närmast regleras af tänkandets följdlag *(principium rationis sufficientis)*.

Förhållandet mellan grund och följd har en empirisk och en rationel sida. Den empiriska sidan röjer sig deri, att grunden alltid i någon mening måste fattas såsom orsak och följden alltid i någon mening såsom verkan. Emedan orsaken alltid i någon mening är föregående och verkan efterföljande, så måste också detsamma gälla om grunden och följden. Visserligen äro grunden och följden tankar, och visserligen ligger i förhållandet mellan dessa tankar såsom sådana endast det, att den ena måste tänkas i och med den andra. Detta är den rationela sidan i förhållandet eller sjelfva den logiska konsekvensen, men dermed är dess betydelse icke uttömd i anseende till sin egendomlighet. Det ligger nämligen i förhållandet mellan grund och följd icke blott det, att de involvera hvarandra eller äro samstämmiga i positiv bemärkelse. Deri ligger icke blott samstämmighet i tänkandet, utan ock en viss riktning deri: riktningen *från* grund och *till* följd. Utom den rent logiska bestämdheten, som är samstämmighet, ligger också deri en psykologisk och fenomenologisk bestämdhet. Ur rent logisk synpunkt kan icke finnas något skäl att fixera en tanke såsom grund och en annan såsom följd. Logiskt sedt, kan grunden lika väl vara följd och följden grund, ty *tanke*förhållandet är endast det, att den ena tanken måste tänkas i och med det, att den andra tänkes. För att en riktning i tankeförhållandet skall kunna fixeras — och dermed en skilnad mellan grunden och följden såsom sådana — måste de inflyttas i tidsformen. I förhållandet mellan grund och följd ingår alltid, det inses genast, en föreställning om tankarnes psykologiska genesis. I anseende till den psykologiska aktualiteten är alltid grundtanken föregående och följdtanken efterföljande. Grunden är den tanke, som måste vara aktualiserad, innan följden kan blifva aktuel. I denna psykologiska och subjektiva mening är förhållandet mellan grund och följd alltid tillika ett förhållande mellan ett föregående och ett efterföljande. Men vid en utförd empiriskt-kausal betraktelse måste alltid den subjektiva och psykologiska synpunkten te sig såsom beroende af

den objektiva och reala. Ser man erfarenheten blott såsom en mångfald af förändringar och tillämpar strängt denna synpunkt på henne, så måste alltid hvarje föreställnings- och tankeförlopp sättas såsom ytterst beroende af det yttres förändringar, enär det yttre är det primära vid den empiriskt-kausala verldsuppfattningen, som icke kan följdriktigt genomföras utan att blifva mekanisk. Det är under den gjorda förutsättningen det yttres förändringar, som måste anses kausera förändringarna inom medvetandet. Har man derför inom medvetandet en serie af föregående och efterföljande momenter, som aflösa hvarandra, så måste grunden till deras framträdande och inbördes ordning sökas utanför medvetandet och i det yttres förändringar och relationerna dem emellan. Den subjektiva och psykologiska synpunkten visar alltid utöfver sig — på en objektiv och fenomenologisk. Inom empirien — och dit hör den propädevtiska psykologien utan allt tvifvel — måste man alltid stanna vid det yttre såsom grund. Men bland föregående, yttre och i denna mening objektiva förändringar äro orsakerna att söka, och bland efterföljande, yttre och i denna mening objektiva förändringar verkningarna. Bindes förhållandet mellan grunden och följden vid förhållandet mellan det föregående och det efterföljande, så bindes det ock i sin mån vid förhållandet mellan orsak och verkan. Här påstås naturligtvis ingalunda det orimliga, att dessa förhållanden mellan det föregående och det efterföljande, mellan orsak och verkan, mellan grund och följd ur hvarje gifven och faktisk synpunkt i hvarje fall skola kunna inses såsom fullt motsvariga mot hvarandra. Utan här påstås endast, att, om man analyserar grundens och följdens begrepp, man alltid skall i grundens upptäcka det föregåendes och orsakens bestämdhet och i följdens det efterföljandes och verkans, samt att i hvarje enskildt fall, om det undersökes, det alltid skall visa sig, att en viss tanke, som tänkes sässom grund, alltid i *något* afseende är förenad med föreställningen om en orsak eller en real yttre förändring, hvilken i *samma* afseende alltid föreställes såsom föregående i förhållande till verkan, en annan real yttre förändring. I något afseende och ur samma alltjämt fasthållna synpunkt kan alltid motsvarighet visas ega rum mellan tankarne grund och följd,

de reala och objektiva föreställningarna, orsak och verkan, de formela och subjektiva föreställningarna, det föregående och det efterföljande. Och denna motsvarighet är väsentlig för förhållandet mellan grunden och följden. Den är lika väsentlig, som objektet är för den verksamma tanken öfver hufvud. Den logiska konsekvensen eger nämligen ingen användning annat än på de kausala förändringarna i tiden. Tänker jag nämligen erfarenheten uteslutande ur rummets synpunkt såsom ett helt af till hvarandra gränsande rumsdelar och delar i rummet, så finner jag der ingen annan logisk operation tillämplig än indelningen. Der finnes, af brist på all förändring och verksamhet, ingen möjlighet att anbringa den logiska konsekvensens synpunkt. Tänker jag åter erfarenheten såsom rent tankeinnehåll, så består densamma af idel identiska former, som involvera hvarandra, huru de än tagas och innehålla hvarandra i hvarje afseende. Men inom ett sådant identiskt tankeinnehåll är grunden icke längre grund och följden icke längre följd, emedan, då de involvera hvarandra i *hvarje* riktning, *all* bestämd riktning der är upphäfd. Endast om erfarenheten sammansluter sig, subjektive, ur tidens och, objektive, ur förändringens synpunkt, är det möjligt att finna någon användning för tänkandets följdlag. Det ur följdlagen slutledande tänkandet står alltid inför kausala förändringar i tiden såsom sitt objekt och material, hvarpå det arbetar för att höja orsakerna och verkningarna till grund- och följdtankar. Liksom en konstnär sitter inne med idealet och vill ge det gestalt i marmorn, så sitter det verksamma tänkandet inne med samstämmighetens grundform och vill derefter forma de kausala förändringarna i tiden. Och liksom den färdiga marmorbilden alltid stannar nedanför idealets mått, så lyckas det verksamma tänkandet heller aldrig att genomtänka de kausala förändringarna ända till full samstämmighet. Den relativa samstämmighet mellan förändringarna, som härflyter ur tankeverksamheten, det är förhållandet mellan grund och följd.

Förhåller det sig nu så, att väsendet till sitt begrepp är tanke, och har denna tanke såsom moment i tänkandets verksamhet, alltid ett potentielt innehåll, som, ur en synpunkt, ter sig såsom en kausal serie, då måste relationen dem emellan

vara den, att väsendet framträder såsom grund till kausalserien såsom följd. Emedan förhållandet mellan grund och följd är en tankeform — och den enda här tillämpliga — så kan och måste väsendet tänkas såsom grund till kausalserien. Alla andra relationer än tankerelationer måste nämligen här vara uteslutna. Och ju egentligare väsendet fattas såsom tanke, i desto egentligare mening är det också grund till erfarenhetens kausala förändringar.

Om man ser verlden med den moderne empiriske forskarens ögon, så ter hon sig så som en Heraklitisk vexling, som regleras af konstanta lagar. Det stora framsteget öfver Heraklit ligger i det noggranna empiriska och analytiska konstaterandet af de lagar eller mått, hvilka den grekiske naturfilosofen på ett ytterst godtyckligt och okritiskt sätt hade ponerat och faststält. Åt dessa lagar söker empirien sjelf gifva en systematisk anordning, i det att den vill härleda dem alla ur en gemensam princip, nämligen lagen om energins qvantitativa konstans i mångfalden af förändringar i naturen. Genom analys af denna lag om energiens qvantitativa konstans föres man fram till en allmännare lag såsom förutsättning för denna. Man får syn på denna förutsättning, om man tager i betraktande, att energiens qvantum endast är mätbart i sina effekter, och att alla energieffekter eller förändringar äro mängder af rörelse. Derför äro alla energiformers omsättning i rörelse eller en beräkning af deras qvantum efter en rörelseenhet såsom mått ett oundgängligt vilkor för all tillämpning af energiprincipen. Men en sådan beräkning är tydligen endast möjlig under den förutsättning, att rörelsen står i ett konstant förhållande till energien. Det minsta, som ligger i ett sådant kontant förhållande, är utan tvifvel, att en rörelse icke kan framkallas af någon annan orsak än fysisk energi, eller, om man heller vill, af effekten af fysisk energi, d. v. s. af en annan rörelse. Energiprincipen fordrar ovilkorligen, att rörelse endast framkallas af rörelse, hvilket är *en* sida af den bekanta s. k. *tröghetslagen.* Om denna energiprincipens förutsättning uttryckes allmännare, så lyder den: hvarje empirisk förändring förutsätter en annan empirisk förändring såsom sin orsak. Detta är den moderna empiriens högsta formela grundsats, hvarmed

lagen om energiens qvantitativa konstans står eller faller. För vårt nuvarande ändamål är det likgiltigt att veta, om förändring till sin omfattning alldeles sammanfaller med rörelse, så att *empirisk* utan vidare också är blott och bart *mekanisk*, eller om förändringens begrepp skjuter utanför rörelsens. Allt sammanhang mellan förändringarna i verlden, som bestämmes ur synpunkten af energiens oförminskade och oförökade mängd hos de i förändring stadda företeelserna, är dock tydligen mekaniskt. Alla förändringar, som tänkas reglerade af energiprincipen, äro för så vidt qvantitativt fattade och ingenting annat än mekaniska rörelser. Visserligen kunna förändringarna tänkas ega en empirisk sida, från hvilken de icke visa sig vara blotta mekaniska rörelser. De äro dock alltid detta, jemte hvad de för öfrigt möjligen kunna vara, och äro enbart detta, för så vidt de tänkas falla under energiprincipen. Just derför måste man om förändringarna i den empiriska forskningen göra gällande, att hvilken af dem som helst eller hvilken företeelse i tiden som helst måste hafva sin orsak i en föregående tidsföreteelse, enär detta gäller om hvarje rörelse öfver hufvud såsom stående under lagen om qvantitativ jemnvigt mellan orsak och verkan *(causa æquat effectum)*. Följaktligen måste hvarje empirisk företeelse betingas af ett oändligt antal empiriska orsaker. Den empiriska kausalserien i verlden måste fattas som obegränsad a parte ante. Stötte man här på en gräns, så kunde denna endast ligga i en orsak, som sjelf icke vore verkan och då heller icke förändring eller företeelse i tiden, utan öfverempirisk. Men då kunde förändring framkallas af annat än förändring, rörelse af annat än rörelse, hvilket förhållande alldeles skulle upplösa det kausala sammanhanget i den empiriska erfarenheten. Emedan hvarje förändring alltid från en synpunkt är rörelse, och rörelse alltid representerar en viss mängd energi, så skulle följden deraf, att förändringar inom erfarenhetens verld framkallades af öfverempiriska orsaker, blifva den, att energiens mängd här och där i verlden kunde absolute ökas eller minskas. I så fall skulle aldrig en mekaniker eller fysiker kunna med säkerhet beräkna en kommande förändring ur empiriska data, ty att energien på detta sätt ökades eller minskades, det måste betyda, att en ökning eller minskning icke skulle

stå i något konstant förhållande till af honom kända och känbara orsaker. De af honom kända naturorsakerna skulle vid en öfverempirisk förändring antingen vara helt och hållet suspenderade eller också af den öfverempiriska orsaken modifierade. Genom det förra antagandet skulle man våldsamt upphäfva naturorsakernas karaktär af orsaker och godtyckligt afhugga erfarenhetens sammanhang. I senare fallet skulle man antaga en sidoinverkan på den empiriska kausalserien, som principielt skulle omöjliggöra all exakt naturforskning.

Jag vill såsom resultat af detta nu senast förda resonnement fastslå, att den empiriska kausalserien är gränslös, och att den empiriske forskaren har ett oändligt fält att röra sig inom, der han aldrig kan komma till andra orsaker än empiriska, d. v. s. sådana, som i sin ordning äro verkningar, och att han, såsom empiriker, är fullt berättigad att förneka alla orsaker, som suspendera eller i ringaste mån modifiera de empiriska orsakerna, detta i namn af den empiriska vetenskapens faktiska verklighet, hvars möjlighet i annat fall på ett radikalt sätt skulle upphäfvas. Under den empiriska betraktelsens räckvidd faller allt, som ingår i tiden och är underkastadt förändring, äfven menniskans förnuftiga lif. Allt, som ingår i tiden, förutsätter ett oändligt antal föregående förändringar såsom sina orsaker. Under denna allmänna lag måste hänföras allt, som ingår i menniskans erfarenhet, ty allting i menniskans erfarenhet ingår i tiden. Undantager man ett enda faktum i erfarenheten från ett obegränsadt beroende af i tiden föregående orsaker, då upphäfver man principielt möjligheten af all empirisk vetenskap. Den empiriska kausaliteten är en synpunkt, ur hvilken erfarenhetens mångfald kan ses såsom ett enda helt, och den empiriskt-kausala uppfattningen kan vidgas till en verldsuppfattning.

Enheten i den empiriska verldsåsigten utgöres af bandet mellan orsak och verkan. När detta band strängt åtdrages, och kausaliteten uttryckes i fullt nödvändiga och allmängiltiga satser, då fattas den gifna verkligheten såsom ett helt af hvarandra i bestämd riktning och med bestämd hastighet framkallande rörelseformer. Hvad som då begripes om verkligheten, det är endast extensiva och qvantitativa relationer. En em-

piri, som inskränker sig till att undersöka det verkliga, endast fattadt såsom en mångfald af rörelseformer, och som endast har till resultat bestämda satser om rörelseformernas riktning och hastighet, är ingenting annat än rent matematisk eller teoretisk mekanik. Matematiken tillämpas der helt enkelt på rörelseåskådningen, som genom en sådan tillämpning får sina momenter förlagda i en kausal serie, der hvarje moments förhållande till andra uttryckes i ett bestämdt tal och betecknas genom en bestämd figur. Det som genom tal uttryckes och genom figur betecknas är momenternas hastighet och riktning.

I en konkretare form framträder den empiriska verldsåsigten, om matematiken tillämpas på ett rikare åskådningsmaterial än det rent mekaniska, nämligen det fysiska och kemiska. De hvarandra kauserande momenterna i verkligheten te sig då icke blott såsom rörelseformer, utan ock såsom krafter och ämnen, hvilka öfvergå i hvarandra. Hvarje företeelse i erfarenheten betraktas inom den på fysiken och kemien stödda verldsåskådningen såsom led i en kraftförvandlingsprocess. Den matematiskt-mekaniska kausaliteten, som innebär, att en på visst sätt riktad rörelsemängd har till verkan en annan på visst sätt riktad, bestämd rörelsemängd, framträder, då den tilllämpas på krafter och ämnen, såsom lagen om energiens konstans, hvaraf materiens blott är en sida.

Försåvidt krafterna och kraftverkningarna låta betrakta sig såsom rörelser, äro de matematiskt-mekaniskt bestämbara. Genom att tillämpas derpå lägges intet nytt rent vetenskapligt moment till den matematiska mekanikens innehåll. Det nya ligger endast i dessa satsers uppträdande i förening med andra och rikare åskådningselementer, hvilka derigenom få form af vetenskaplig ordning och sammanhang. Genom att bringa fysiken-kemiens ponerade åskådningselementer — krafter, atomer, molekyler — i förbindelse med den matematiska mekanikens abstrakta naturlagar vinner man en empirisk verldsuppfattning, som på en gång har en bestämd abstrakt-vetenskaplig hållning och tillräcklig konkretion för att te sig såsom en uppfattning af verlden i det hela.

Men den empiriska verldsuppfattningen har i våra dagar antagit en ännu konkretare gestalt än den, i hvilken verlden ter

sig såsom ett helt af kraftförvandlingar enligt lagen om energiens konstans. Det är den moderna biologien, som släpper till materialet för vinnande af en sådan förtätad verldsvy. Det moment, som här kommer till, är *progressionen* eller *utvecklingen*. Samma sak kan ock uttryckas så, att det moment, som utgör det nya i den företrädesvis på biologien stödda verldsuppfattningen, ligger i den observation, man tror sig, med starka stöd från skilda erfarenhets- och lifsområden, hafva gjort, nämligen att gången från orsak och till verkan i naturen sammanfaller med gången från enklare till sammansattare former, hvilken gång man vill kalla *utveckling*. Enligt den mera abstrakt fattade kausallagen få naturens former vexla huru som helst, blott att de qvantitativt uppväga hvarandra. Den abstrakta kausallagen frågar blott efter jemnvigt mellan de hvarandra framkallande rörelserna och de i hvarandra öfvergående krafterna. Mekaniken säger blott: på en rörelsemängd, som framträder under vissa yttre förhållanden, följer konstant en annan lika stor, som framträder under vissa yttre förhållanden, och fysiken-kemien: en specifik kraftform aflöses af en annan specifik kraftform, som är dess qvantitativa eqvivalent. Den abstrakta naturlagen är absolut likgiltig för hvarje progression i naturförloppet, för hvarje ordnande af naturens företeelser såsom högre och lägre. Men den genom biologiska studier kondenserade kausallagen gör till den abstrakta det tillägg, att orsakerna äro relativt enkla och verkningarna relativt sammansatta. Dermed anser man sig vinna fortgång från lägre till högre ståndpunkt i förändringen. Om nu emellertid den moderna empirien icke skall fördela sina slutsatser på premisser af olika ursprung och på det sättet råka in i ovetenskaplig dualism, så måste den biologiska utvecklingslärans satser kunna framställas såsom slutsatser, dragna ur lagen om energiens konstans. Att detta hittills endast i ringa omfattning lyckats och att utvecklingsläran sålunda ännu i det hela måste betraktas såsom på sin höjd utgörande ett sammanfattande uttryck för en mängd likformiga erfarenheter och icke såsom en deduktiv användning på lifvets företeelser af empiriens högsta principer, det är en sak för sig, som icke hör hit. Hvad som för det närvarande ändamålet är af vigt, det är endast att till de

yttersta konturerna teckna de olika formerna af den moderna empiriens kausala teori, hvarvid jag för öfrigt hänvisar till min nyss gifna framställning under rubrik »*Naturalismen i vår tids filosofi*», som kompletterar de nyss gjorda antydningarna. Det lika och gemensamma i alla dessa former är likställandet af vetenskaplig ordning och sammanhang med det kausala förhållandet. Det differerande är det åskådningsmaterial, hvari kausaliteten gifver sig tillkänna eller framträder såsom form, och hvilket åskådningsmaterial är fattigare eller rikare.

Om man vill kritiskt pröfva det empiriska föreställningssättets vetenskapliga värde och i sammanhang dermed tillse, om detta föreställningssätt eger en fullt universel karakter och dermed kan sägas utgöra den tillräckliga verldsåsigten, så erbjuder sig en anledning härtill i detta föreställningssätts likställande af vetenskaplig form med kausalitet. Kausalitet är det förhållande mellan företeelser i tiden, att den ena uppträder efter den andra efter en allmän lag, d. v. s. så, att den ena företeelsen, verkan, konstant framträder på ett visst sätt, sedan den föregående, orsaken, framträdt på ett visst bestämdt sätt. En kritisk punkt hos det empiriska föreställningssättet — och just den, på hvilken jag här vill fästa uppmärksamheten — är nu en så fattad kausalitets likställande med vetenskaplig form öfver hufvud. Jag vill söka framhålla, att empirien sjelf icke kan hålla fast vid ett sådant likställande, utan att densamma, vid en närmare undersökning, med sin egen vetenskapliga form måste förstå något väsentligt annat än empirisk kausalitet.

Det lider intet tvifvel, att ju den bas, på hvilken empirien i sin konkretaste gestalt anser sig stödja sina satser, är ren iakttagelse af företeelsers ofta inträffade upprepning efter hvarandra eller kausalitet i den strängt empiriska bemärkelse, i hvilken *Hume* tog densamma, då han deremot vände sin kritik, och att i ett sådant antagande ligger en relativt hög grad af berättigande. På grundvalen af en sådan samlande iakttagelse tror man sig aktualisera begrepp, men, gifvetvis, begrepp, som erkännas endast vara kollektivnamn på strängt isärfallande erfarenhetsföremål och deras egenskaper. Men det lider lika litet något tvifvel, att empirien, i samma mon hon blifver abstrakt och matematisk, förändrar den inre betydelsen

af den kausalitet, som uppbär och sammanbinder hennes satser. Om man ser naturen ur fysiskt-kemisk synpunkt, så finner man naturföreteelserna uppträda såsom specifika krafter eller kraftkomplexer — af elektrisk, magnetisk, akustisk, kemisk o. s. v. natur — hvilkas inbördes relationer väl endast äro empiriskt fattbara, så länge deras specifika fysiska eller kemiska karakter fasthålles, men hvilka röja en logisk bestämdhet, om man, bortseende från deras specifika karakter, betraktar dem rent qvantitativt eller såsom hvardera endast utgörande och representerande en viss rörelsemängd. Rörelseqvanta uttryckas i tal, och talens förhållanden äro logiska: inom matematiken medföra gifna premisser *nödvändiga* följder. Derigenom nu, att bestämda fysiska och kemiska fenomener utgöra ständiga följeslagare till bestämda rörelseqvanta och tal, få dessa fenomener sin ordning genom dem gifven, ehuru förhållandet mellan fenomenerna, när de endast ses konkret och qvalitativt, blott är rent empiriskt. I naturens matematiskt-mekaniska eller qvantitativa bestämdhet uppenbarar sig en kausalitet, som väl alltid är bunden vid fenomenernas följande på eller efter hvarandra i tiden, men der, i och med nödvändigheten i förbindelsen mellan orsak och verkan, kausaliteten får en förändrad betydelse. Det visar sig nämligen, att sjelfva objektiviteten i kausalförhållandet vid den rent empiriska kausaliteten ligger i företeelsers många gånger upprepade inträffande efter hvarandra, af hvilket inträffande den subjektiva uppfattningen ter sig såsom en blott och bar afspegling. Men vid den logiska kausaliteten i den matematiskt-mekaniska naturuppfattningen frigör sig objektiviteten från ordningen i faktas framträdande i tiden och öfverflyttas på den tänkande uppfattningen. Väl är den matematiskt-mekaniskt tänkande naturbetraktaren bunden vid hvarandra i tiden efterträdande fakta, men, märk väl, han betraktar dem icke såsom begripna *derför,* att de konstant upprepa sin succession, utan det är just denna succession han vill söka lära förstå. Den abstrakta naturbetraktelsen är bunden vid faktas konstanta succession i tiden, emedan dessa äro densammas objekt och material eller utgöra det psykologiskt-fenomenologiska vilkoret för att en sådan betraktelse skall kunna ega rum. Vid den relativt konkreta

och rent empiriska naturbetraktelsen sammanfaller kausalitetens egen verklighet eller objektivitet med iakttagelsen af en sådan succession, vid den abstrakta med *grunder* för densamma. Om dessa grunder — såsom hvilka jag exempelvis här vill framhålla talen och figurerna — gäller det, att de visserligen också uppträda i tidsföljd, men att de göra detta, sedda ur subjektiv, ej ur objektiv synpunkt. För den rena empirien är fenomenernas tidsföljd — det att uppträda *före* och *efter* hvarandra i bestämd ordning — sjelfva objektiviteten och verkligheten af deras kausalitet. Orsaken har der intet annat realt sammanhang med verkan än det att vara ett konstant föregående i förhållande dertill. I den matematiska naturbetraktelsen nedsättes tidsföljden från att vara ett realt sammanhang mellan fakta till ett subjektivt mellan föreställningar om fakta, medan det reala sammanhanget framträder i den nödvändighet, som förbinder det ena faktums form med det andras. Det blir då endast den psykologiska föreställningsförbindelsen, som får en empirisk karakter, medan deremot den reala förbindelsen mellan fakta får en rationel.

Om man analyserar empiriens form, så befinnes densamma vara kausalitet. Kausalitetens väsen framträder först och lägst endast i de kausala momenternas inbördes tidsläge. Ju närmare emellertid den erfarenhet, som undersökes, bringas matematiken, desto mera framträder det kausala förhållandets väsen såsom liggande i erfarenhetsmomenternas reala samhörighet, oberoende af deras angränsning i tiden, och desto mera ter sig angränsningen i tiden såsom en blott förbindelse mellan psykiska fenomener, som icke har något med erfarenhetens realitet att skaffa, utan endast med vilkoren för denna realitets subjektiva aktualisation. Erfarenhetens realitet visar sig då ligga i momenternas tankesamhörighet eller deri, att det ena måste tänkas i och med det, att det andra tänkes. På fullt allvar och vid verkligt eftersinnande borde ingen påstå, att t. ex. beräknandet af ett algebraiskt X endast och allenast stöder sig derpå, att hvad X är konstant framträder för medvetandet såsom ett *posterius* i tiden, sedan beräkningens på förhand kända faktorer framträdt såsom ett *prius*. Utan hvar och en borde inse, att tidsföljden endast är form för beräkningens subjek-

tiva genesis, men icke har något att skaffa med realiteten af de elementer, som ingå i beräkningen. X är hvad det är, d. v. s. står i bestämda relationer till andra storheter, oberoende af sättet för min beräkning deraf.

I den från konkretare till abstraktare ståndpunkt fortskridande empirien märkes, hurusom begreppet af realitet alltjemt flyttas från erfarenhetens empiriska förhållanden och till dess logiska. Erfarenhetens matematiska förhållanden sitta inne med tankenödvändighetens valör. I denna nödvändighet ligger deras verklighet, såsom *Kant* om all erfarenhet visat. Men karakteren af tankenödvändighet kan endast tillkomma erfarenhetens förhållanden, försåvidt de äro tankar. Erfarenhetens förhållanden — och dermed erfarenheten sjelf — ega alltså sin karakter af verklighet derigenom, att de äro tankar. Genom att rikta uppmärksamheten på den logiska karakteren hos de matematiska och matematiskt-mekaniska begreppen samt den dermed samhöriga lagen om energiens konstans genombryter man den rent empiriska forskningens form och tvingas att medgifva, att vetenskaplig form är något annat än ren empirisk kausalitet. Allt kommer här an på, om man medgifver den logiska karakteren hos erfarenhetsvetenskapens högsta principer. Striden mellan empirism och rationalism i våra dagar har denna logiska karakter till sitt egentliga föremål. Denna karakter antogs af Kant såsom ett *factum a quo*, på hvilket faktum hela resultatet af hans kritiska undersökning af kunskapsförmågan hänger, och såsom hvilket resultat kan betecknas just det, att erfarenheten eger sin objektivitet genom vetenskapliga principers logiska nödvändighet. Men denna nödvändighet har i nyaste tider blifvit bestridd på ett sätt och i en mening, som vill låta t. ex. matematikens slutsatser — och alla dess öfriga satser för resten — ytterst stödja sin giltighet på sinnesiakttagelser af ständigt upprepade likformigheter hos fakta i rum och tid. Man mäter figurer och man räknar tal, d. v. s. man mäter och räknar föremål, hos hvilka figur- och talförhållanden röja sig, och alla det matematiska tänkandets abstrakta operationer sägas ingenting annat vara än på erfarenhetsväg funna abbreviationer eller genvägar för ett detaljeradt mätande och räknande af föremål. Resultatet af det matema-

tiska arbetet blir då af samma natur, som när man — inom den systematiska botaniken — räknar växternas ståndare och sammanför växterna i klasser efter antalet ståndare, eller som när man — inom kemien — förenar vissa vigtsdelar af en elementär kropp med vissa vigtsdelar af en annan elementär kropp och genom den kemiska kraftens obegripliga, men konstanta verksamhet får fram en ny, men sammansatt kropp. Allt deduktivt förfarande fattas af den rena empirismen endast såsom ett hypotetiskt utsträckande af en på induktiv väg funnen och derigenom sannolik lag till fakta, som ännu icke äro empiriskt undersökta i det afseende, lagen betecknar. All deduktion blir på detta sätt endast ett föregripande af erfarenhetsanalysen, som bringar in en hypotetisk ordning i vetandets rike och styr den vetenskapliga forskningens gång i bestämda banor.

För att komma till rätta med den empiristiska åsigten om vetenskapens form kräfvas ingående undersökningar af psykologisk, kunskapsteoretisk och logisk natur, som jag här naturligen icke ämnar utföra. Här kan jag endast antyda min åsigt, som är den, att empirismens djupaste fel ligger i, eller kanske rättare, nära sammanhänger med dess uppfattning af induktionens form — såsom en utkristallisation af allmänna satsers, »lagars», giltighet ur enskilda och faktiska observationer. Enligt hvad jag kan se, så faller motsatsen mellan induktivt och deduktivt förfaringssätt icke inom logiken, enär *hvarje* vetenskaplig operation förutsätter aktualiteten af allmänna satser såsom sina utgångspunkter — ingen vetenskap har sin utgångspunkt i enskilda iakttagelser — och eger betydelsen af dessa allmänna satsers närmare determination. Induktionen är en psykologisk akt, som är ett empiriskt antecedens till den vetenskapliga undersökningen, hvilken till sitt verkliga väsen alltid är deduktion och ingenting annat än deduktion. All vetenskapligt styrkt sanning stöder sig på allmänna satser. Den s. k. induktionen utgör endast sättet för dessa satsers empiriska aktualisation och hör under psykologien.

Jag förutsätter den logiska valören hos erfarenhetsvetenskapernas principer, hvarmed jag förstår deras tankenödvändighet, och anser med Kant, att erfarenhetens objektivitet och

denna tankenödvändighet äro vexelbegrepp. Denna tankenödvändighet framträder deri, att den ena principen eller den ena tanken icke kan tänkas utan den andra. Den ligger deri, att matematikens, mekanikens och den mera abstrakta fysikens och kemiens satser involvera hvarandra, eller deri, att en nödvändig fortgång från den ena till den andra derinom röjer sig. Man kan också uttrycka samma sak så, att en rationel eller logisk kausalitet eger rum mellan erfarenhetsbegreppen, för hvilken kausalitet det är realiter likgiltigt, i hvilken tidsföljd begreppen blifva aktuela för ett eller flera subjekt. Begreppet af denna kausalitet ligger då tydligen i de kausala momenternas nödvändiga samhörighet: om det ena tänkes, så måste det andra, direkt eller indirekt, tänkas. Analyseras de empiriska vetenskaperna, så visar sig deras form frigöra sig från den blott och bart empiriska kausaliteten i mon af ståndpunktens vetenskaplighet ända till dess, att denna empiriska kausalitet blir helt och hållet tillfällig i förhållande till erfarenhetens objektivitet. Utsöndras empiriens rent vetenskapliga formelementer från den åskådningsmångfald, som de sammanbinda, så visa de sig bestå i en mångfald af nödvändiga tankar, som involvera hvarandra och som icke kunna tänkas utan hvarandra. Dessa tankar äro dels af ett mera specielt slag, såsom matematiska, mekaniska o. a. begrepp, dels logiska former af generel beskaffenhet. I den mon erfarenhetens verklighet och objektivitet bindes vid dessa tankar eller i den mon dessa begripas såsom det verkliga och objektiva i erfarenheten och, i följd deraf, ett erfarenhetsföremål finnes vara verkligt genom sina matematiska, mekaniska, logiska, öfverhufvudtaget formelt nödvändiga relationer och icke genom den blotta iakttagelsen af likformigheten i dess relationer till andra föremål i rum och tid, så måste den empiriska verkligheten te sig såsom sekundär. Men när man fattar den sanna verkligheten såsom en tankeform och låter den empiriska verkligheten, just derför, att hon icke är en tankeform, vara sekundär eller lida någon brist på verklighet, då har man i och med detsamma bestämt den empiriska verkligheten till att vara fenomen eller till att vara ett föreställningssätt, som är en gradform af tanke. I den mon det blir klart, att erfarenhetens väsen afslöjas genom

tänkande, och att detta afslöjande *genom* tänkande endast under den förutsättning är möjligt, att erfarenhetens väsen *består i* tanke, i samma mon framstår den omedelbart gifna, icke tänkta erfarenhetens fenomenela karakter. Erfarenhetens fenomenalitet är endast baksidan af dess väsensbestämdhet såsom tankeform. Samma vetenskapliga operationer, som utsöndra erfarenhetens formelementer såsom dess väsen, låta erfarenhetens innehåll te sig såsom fenomen. Vetenskapens principer äro erfarenhetens väsen och verklighet. Det i erfarenheten, som icke står i logisk förbindelse med dessa principer, är det icke-tänkta. Detta skiljer sig icke från tanken genom att vara något *annat* sant verkligt än tanken. Utan det skiljer sig från tanken såsom en grad skiljer sig från sitt mått. Det empiriska fattas på detta sätt såsom det ofullständigt tänkta eller det *relativt icke* tänkta. Det blir då ett föreställningssätt om tanken och verkligheten.

De konkretare empiriska vetenskaperna stödja sina satser på oförmedlad empirisk kausalitet. Ju bestämdare emellertid de empiriska vetenskapernas vetenskaplighet utbildas, desto mera träder i denna empiriska kausalitets ställe logisk samhörighet mellan tankar, och desto mera nedsättes den empiriska kausaliteten till en psykologisk form för tankarnes subjektiva aktualisation. Logiskt samhöriga tankar stå i en helt annan relation till hvarandra än kausala momenter i tiden. Det yttres form är der upphäfd i och med det, att tankarna icke kunna tänkas utan hvarandra, d. v. s. derigenom att de med nödvändighet ingå i hvarandra, hvilket ingående alldeles icke gäller om de kausala momenterna i tiden, hvilka blott följa efter hvarandra, men i sitt följande falla helt utom hvarandra. Derigenom, att de empiriska vetenskapernas vetenskaplighet utbildas, framkommer alltså en annan form af vetenskaplighet och verklighet än det yttres. Genom en formel stegring af den empiriska forskningen kommer det inre till synes såsom verklighetens sanna form. Man kan sålunda från det yttre såsom utgångspunkt genom tänkande deröfver eller deraf bana sig väg till det inre. Det inre föreligger i den empiriska forskningens och i derpå riktade kunskapsteoretiska och logiska undersökningars resultat — såsom en mångfald af i hvarandra ingående tankar. Den empiriska forskningen behöfver endast

besinna sig på sig sjelf och iakttaga hvad den i sina högsta former gör för att komma fram till ett sådant inre såsom sin egen och erfarenhetens sanna verklighet. Detta inre är erfarenhetens sanna verklighet, för så vidt den empiriska forskningen innehåller sann kunskap om erfarenheten. Och denna vetenskapliga sjelfbesinning och sjelfiakttagelse föreligga i kunskapslärans och logikens undersökningar om empiriens form. Kunskapsläran och logiken bevisa, ur faktum af den empiriska vetenskapen, att en mångfald af tankar, som ingå i hvarandra eller hvilka — genom sin nödvändighet — ega formen af »Innerlichkeit» är det sant verkliga i erfarenheten.

Den rent okritiska naturalismen ser i det yttres kausalitet erfarenhetens universela form. Af denna form fattas vetenskapens såsom en reflex eller en afspegling. I våra dagar brukar man mellertid på visst håll inom det naturalistiska lägret, iakttagande en viss försigtighet, uttrycka förhållandet mellan det yttre och det inre — till hvilket senare ju vetenskapen hör — så, att det inre är en »Begleiterscheinung», ett »epifenomen», som »korresponderar» med det yttre, en serie »medvetenhetsfenomener», som löper parallelt med serien af yttre kausala förändringar. I hvilken af dessa vändningar emellertid naturalismen framträder, förfelar densamma afgjordt grundtanken i Kants kunskapsteoretiska kritik, som utan tvifvel är identitet mellan vetenskapens rena och nödvändiga begrepp och grundsatser och erfarenhetens form. Den i Kants skola fostrade, kritiskt-naturvetenskapliga verldsåsigten kommer fram till och håller fast vid en fond af tankar såsom bildande och utgörande det objektiva i både medvetande och verklighet. Dermed är tydligen det inre gifvet till sin form, som är nödvändig samhörighet, samstämmighet och, ytterst, identitet. Den rena Kantiska tankens eller kategoriens grundbestämning är enhet, och hvarje speciel form deraf är en form af enhet. Nu ligger uppenbarligen i begreppet af en enhet samstämmighet och, ytterst, identitet. Men den rena Kantiska tankens sekundära bestämning är att vara syntetiserande, för hvars möjlighet förutsättes motsats och motsatsöfvervinnelse. Det inre i Kants kunskapsteoretiska verldsåsigt är en mångfald af samstämmiga och nödvändiga, men formela och abstrakta tankar, hvilka ut-

göra det objektiva i erfarenheten, men hvilka hafva emot sig det yttre, innehållet, hvars momenter genom tankarne sammanbindas och sålunda deraf nås, men hvilket yttre dock är något positivt annat än tanke, ett särskildt element i verkligheten bredvid tanken. Kants utgångspunkt är icke *vare sig* det inre *eller* det yttre, utan det är *både* det inre *och* det yttre. Så förhåller det sig ock med den naturvetenskapligt stämda, af Kants kriticism starkt påverkade tankeriktningen i våra dagar, som egentligen hör hemma i Tyskland (medan England är stamhållet för den mer eller mindre af kunskapsteoretisk kritik obesvärade naturalismen och realismen): tanken fattas endast såsom ett formelement. Väl icke blott såsom form för uppfattningen, utan ock lika väsentligt såsom form för verkligheten, men dock alltid såsom abstrakt form. Det yttre afklädes alla vetenskapliga predikat, hvilka öfverföras på det inre eller formen, men det står dock alltid qvar såsom ett oeftergifligt vilkor för att det inre — i och med motsatsen deremot — skall få någon fattlig betydelse. Kant sjelf gick längst i förtunningen af det yttre, som hos honom nedsjönk till en blott tankegräns eller till något, som alldeles icke på något sätt i och för sig kunde af medvetandet fasthållas, fastän det visserligen *præsumerades* ega positiv realitet. I den af Kants kritiska kunskapsteori påverkade naturvetenskapliga tankeriktningen i våra dagar fattas det yttre verkligen mera positivt: såsom otvifvelaktigt reala kroppar och rörelser hos dem, hvilka kroppars och rörelsers realitet icke blott ligger deri, att densamma icke kan upplösas i tankebestämningar, utan hvilka äro verkliga, emedan de äro verksamma eller emedan de åstadkomma verkningar, för hvilket verkande äfven medvetandet i vissa afseenden är material. Med afseende på den yttre erfarenhetens qvalitativa innehåll är för öfrigt den kritiskt-naturvetenskapliga verldsåsigten en långt förd fenomenlära.

Huru litet positivt emellertid man fattar det yttres realitet, så är dock visst, att man icke kommer till en afgörande brytning med empiriens kausala vyer och synpunkter, förrän det yttres realitet såsom sådan blifvit fullständigt negerad, och tanken blifvit fattad såsom *hela* verkligheten. Det är för en reelt filosofisk ståndpunkt icke nog med, att man fixerar tanken så-

som det inre i den kausala verkligheten och att man i verksamheten ser en samverkan mellan inre och yttre agentier, der aktiviteten förlägges än på den ena och än på den andra sidan. Man måste fortgå till att — med *Hegel* — fatta tanken såsom det hela och på ett lika afgjordt sätt taga det inre till utgångspunkt, som den okritiska naturalismen dertill tager det yttre. Ett sådant kraf framväxer direkt ur analysen af den gifna erfarenheten, som ger vid handen, att den vetenskapliga sanningen och den dermed sammanfallande objektiva verkligheten ligger i en mångfald logiskt förbundna tankar, i erfarenhetsvetenskapernas högsta begrepp och grundsatser. Det är den stora kritiska grundtanken i den moderna analysen af erfarenheten, att den vetenskapliga sanningen utgör grunden för erfarenhetens verklighet och objektivitet, och att detta förhållande mellan sanning och verklighet är ett oeftergifligt vilkor för vetenskapens egen möjlighet. Det är just såsom sådant vilkor eller, för att tala med Kant, ur *transscendental* synpunkt detta förhållande ledes i bevis. Men eger nu ett sådant förhållande rum, då måste man upphöra att fördela verkligheten i arter, det inre och det yttre, tanken och dess deremot motsatta föremål och att fatta den negativitet, som i följd af det inres primära karakter måste sägas vidlåda det yttre, såsom ett *annat vara*. Är tanken satt såsom all verklighets grund, så är ock all verklighet indragen i tanken, och då kan intet yttre sägas vara i sanning verkligt eller vara ett med tanken jembördigt element i verkligheten. Gör man allvar deraf, att tanken är grund till all verklighet, då följer deraf, att verkligheten sjelf i sin sanning är tanke och ingenting annat. Det yttres negativitet måste då betyda grad af tanke, men kan icke få betydelsen af en annan slags verklighet än tanken. Det yttre är det i olika grad tankebestämda fenomenet.

Verkligheten är en mångfald logiskt förbundna tankar, vetenskapernas principer. Den logiska förbindelsen är nödvändig samhörighet och deraf följande ömsesidig genomträngning. Logiken ger vid handen, att formen för tankars förbindelse med hvarandra är *omdömet*. Omdömet är verkligen logiskt i samma mon, som det innebär en närgående förbindelse mellan tankar. Den närmaste förbindelse, som är tänkbar — utan att

innebära identitet — är den, då det logiska subjektet innehåller sitt predikat såsom en sida hos sig, så att all den bestämdhet, som ligger i predikatets begrepp, utsäges om subjektet. Ren och ogrumlad framträder en sådan förbindelse i det kategoriska omdömet, som, strängt taget, är det enda rent logiska, medan deremot i de hypotetiska och disjunktiva formerna empiriska elementer, elementer i tids- och rumsåskådningarna, blanda sig med den logiska urformen, samstämmighet, och differentiera dem till särskilda former. Om en mångfald tankar äro förbundna med hvarandra i det kategoriska omdömets form, så måste detta innebära, att de förbindas med hvarandra eller äro samstämmiga med hvarandra derför, att de ingå såsom sidor hos en och samma tanke, som är deras gemensamma logiska subjekt. Den rent logiska formen hos tankarne förutsätter ett för alla gemensamt logiskt subjekt. Om man utgår derifrån, att en tillräckligt långt förd analys af erfarenheten utmynnar i en mångfald logiskt förbundna — d. v. s. med nödvändighet samhöriga — tankar, så följer emellertid icke deraf, att dessa tankars förbindelse är omedelbart gifven under form af sidor, som ingå hos ett och samma logiska subjekt. Så är heller ingalunda förhållandet, enär empiriens abstrakta principer väl förete tankenödvändighet, så att man — t. ex. inom matematiken — kan med full logisk konseqvens fortskrida från en sats till en annan, och så, att upphäfvandet af en följdsats upprifvande vänder sig mot andra satser, som äro dess grunder, men den inom matematiken rådande nödvändigheten är likväl af endast hypotetisk eller relativ natur. Detta ligger deri, att den matematiska nödvändigheten väsentligen och tillika består i förbindelse mellan en mångfald åskådningselementer i rum och tid. Den matematiska nödvändigheten är bunden vid relationer mellan för åskådningen faktiskt gifna företeelser, och den matematiska tanken är väsentligen form för dessa företeelsers syntes. Derför äro också, strängt taget, alla matematiska omdömen af det hypotetiska slaget: det ena matematiska begreppet är nödvändigt *under förutsättning af* det andras nödvändighet, men de matematiska begreppen hafva icke sin nödvändighet kategoriskt gifven genom att alla hänföra sig, såsom sidor, till ett och samma begrepp, som är deras identiska

sig såsom ett helt af kraftförvandlingar enligt lagen om energiens konstans. Det är den moderna biologien, som släpper till materialet för vinnande af en sådan förtätad verldsvy. Det moment, som här kommer till, är *progressionen* eller *utvecklingen*. Samma sak kan ock uttryckas så, att det moment, som utgör det nya i den företrädesvis på biologien stödda verldsuppfattningen, ligger i den observation, man tror sig, med starka stöd från skilda erfarenhets- och lifsområden, hafva gjort, nämligen att gången från orsak och till verkan i naturen sammanfaller med gången från enklare till sammansattare former, hvilken gång man vill kalla *utveckling*. Enligt den mera abstrakt fattade kausallagen få naturens former vexla huru som helst, blott att de qvantitativt uppväga hvarandra. Den abstrakta kausallagen frågar blott efter jemnvigt mellan de hvarandra framkallande rörelserna och de i hvarandra öfvergående krafterna. Mekaniken säger blott: på en rörelsemängd, som framträder under vissa yttre förhållanden, följer konstant en annan lika stor, som framträder under vissa yttre förhållanden, och fysiken-kemien: en specifik kraftform aflöses af en annan specifik kraftform, som är dess qvantitativa eqvivalent. Den abstrakta naturlagen är absolut likgiltig för hvarje progression i naturförloppet, för hvarje ordnande af naturens företeelser såsom högre och lägre. Men den genom biologiska studier kondenserade kausallagen gör till den abstrakta det tillägg, att orsakerna äro relativt enkla och verkningarna relativt sammansatta. Dermed anser man sig vinna fortgång från lägre till högre ståndpunkt i förändringen. Om nu emellertid den moderna empirien icke skall fördela sina slutsatser på premisser af olika ursprung och på det sättet råka in i ovetenskaplig dualism, så måste den biologiska utvecklingslärans satser kunna framställas såsom slutsatser, dragna ur lagen om energiens konstans. Att detta hittills endast i ringa omfattning lyckats och att utvecklingsläran sålunda ännu i det hela måste betraktas såsom på sin höjd utgörande ett sammanfattande uttryck för en mängd likformiga erfarenheter och icke såsom en deduktiv användning på lifvets företeelser af empiriens högsta principer, det är en sak för sig, som icke hör hit. Hvad som för det närvarande ändamålet är af vigt, det är endast att till de

yttersta konturerna teckna de olika formerna af den moderna empiriens kausala teori, hvarvid jag för öfrigt hänvisar till min nyss gifna framställning under rubrik »*Naturalismen i vår tids filosofi*», som kompletterar de nyss gjorda antydningarna. Det lika och gemensamma i alla dessa former är likställandet af vetenskaplig ordning och sammanhang med det kausala förhållandet. Det differerande är det åskådningsmaterial, hvari kausaliteten gifver sig tillkänna eller framträder såsom form, och hvilket åskådningsmaterial är fattigare eller rikare.

Om man vill kritiskt pröfva det empiriska föreställningssättets vetenskapliga värde och i sammanhang dermed tillse, om detta föreställningssätt eger en fullt universel karakter och dermed kan sägas utgöra den tillräckliga verldsåsigten, så erbjuder sig en anledning härtill i detta föreställningssätts likställande af vetenskaplig form med kausalitet. Kausalitet är det förhållande mellan företeelser i tiden, att den ena uppträder efter den andra efter en allmän lag, d. v. s. så, att den ena företeelsen, verkan, konstant framträder på ett visst sätt, sedan den föregående, orsaken, framträdt på ett visst bestämdt sätt. En kritisk punkt hos det empiriska föreställningssättet — och just den, på hvilken jag här vill fästa uppmärksamheten — är nu en så fattad kausalitets likställande med vetenskaplig form öfver hufvud. Jag vill söka framhålla, att empirien sjelf icke kan hålla fast vid ett sådant likställande, utan att densamma, vid en närmare undersökning, med sin egen vetenskapliga form måste förstå något väsentligt annat än empirisk kausalitet.

Det lider intet tvifvel, att ju den bas, på hvilken empirien i sin konkretaste gestalt anser sig stödja sina satser, är ren iakttagelse af företeelsers ofta inträffade upprepning efter hvarandra eller kausalitet i den strängt empiriska bemärkelse, i hvilken *Hume* tog densamma, då han deremot vände sin kritik, och att i ett sådant antagande ligger en relativt hög grad af berättigande. På grundvalen af en sådan samlande iakttagelse tror man sig aktualisera begrepp, men, gifvetvis, begrepp, som erkännas endast vara kollektivnamn på strängt isärfallande erfarenhetsföremål och deras egenskaper. Men det lider lika litet något tvifvel, att empirien, i samma mon hon blifver abstrakt och matematisk, förändrar den inre betydelsen

begränsning, och begränsningens empiriska synpunkt återfinnes öfverallt i den traderade formela logiken. Den uppträder i begreppsläran under form af begrepps bestämdhet i anseende till omfång eller sfer och af begrepps förhållande till hvarandra såsom antingen subordinerade eller koordinerade. I omdömesläran inkommer begränsningssynpunkten under form af omdömets qvantitet, hvarpå subalternationsslutet helt och hållet är bygdt, och hvarmed äfven andra omdömesslut laborera. De logiska slutledningarna bruka betraktas såsom grundade på subsumtioner af mera omfångsfattiga eller begränsade begrepp under mera omfångsrika eller omfattande, och i vetenskapens formlära, läran om det logiska systemet, spelar indelningen sin betydelsefulla roll. Emellertid må ingen föreställa sig, att denna begränsningssynpunkt har något att göra med tankarna såsom sådana. Tankar äro aldrig subordinerade och koordinerade, och tankeutveckling vinnes aldrig genom subalternation och subsumtion. Qvantitet är en alldeles omöjlig bestämning hos den rent qvalitativa tanken. De s. k. klassbegreppen äro ingalunda tankar annat än i afseende på sin gemensamma indelningsgrund, men alldeles icke i sin specifikation, mångfald och motsättning. Arter kunde endast då vara tankar, om de såsom sådana *följde* ur sin indelningsgrund, men i så fall vore motsatsens form inflyttad i tanken genom att motsatta derur framginge, något, som de naturligen icke kunde, om de icke ursprungligen derinom funnes. Det är erfarenheten, som har formen af klassifikation, icke tanken, men erfarenheten har denna form *genom* tanken, som sammansluter erfarenhetens diskreta mångfald såsom indelningsgrund eller såsom utgörande en flerhet af sådana. Lika litet som indelning är en form *hos* tanken — i den mening, att tanken sjelf skulle vara indelad — lika litet äro subalternation och subsumtion immanenta former hos tankeutvecklingen. Att tillämpa hvad som gäller om *alla* på *några* och att subsumera en art under ett slägte, en underart under arten och dymedelst under slägtet, det betyder icke att fortgå i tänkande, ty det betyder icke *någon* fortgång, utan tvärtom tillbakagång, om det skall hafva någon mening alls. Den riktning, min uppmärksamhet inslår, när den vänder sig från *alla* till *några* eller från *slägte* till *art,* är en från tanken till erfarenheten åter-

gående riktning. Men detta betyder icke tankeutveckling, som går från tanke till tanke, utan tvärtom tänkandets — relativa — upphörande. När jag med tänkandets hjelp förenat erfarenhetsmomenter i ett slägte, så har jag dessa momenter allesammans upptagna i slägtet, så långt jag lyckats förena dem med ett tankeband, och det är en ren orimlighet, om jag i ett visst afseende tror mig kunna *tänka* något mera om en viss grupp af dessa momenter, d. v. s. en viss art, än jag tänker om honom i och med hans slägtbestämdhet. Så snart något tänkes om individer och klasser, så är detta tänkta eo ipso en generisk bestämdhet. Allt tänkande går med nödvändighet från *några* till *alla*, från *art* till *slägte* i *den* mening, att det går från omedelbart gifna motsatser till deras enhet och samstämmighet. Om uppmärksamheten också går åt motsatt håll, vill detta blott säga, att den subjektiva tankeutvecklingen icke är oafbruten, emedan den samma icke är förnimmelselifvets enda form. Det finnes derinom icke blott tankeverksamhet, utan också det mera passiva förnimmande, som väsentligen har sin betydelse i att vara icke en utveckling *inom* och *af* tänkande, utan en utveckling *till* tänkande. Detta relativt passiva förnimmande har sina gifna utgångspunkter inom erfarenheten och, närmare bestämdt, i det enskilda och individuela, som i erfarenheten omedelbart har formen af mångfald och olikhet. Från dessa utgångspunkter sträfvar det att höja sig mot tänkandet såsom sitt mål. Att med sin uppmärksamhet stiga ner från ett vunnet slägtbegrepp, hvilket är begrepp, så långt som det är indelningsgrund, till de arter och individer, som höra derunder, det innebär icke blott att momentant upphöra med sin tankeverksamhets fortgång och återgå till relativt omedelbara åskådningar och förutsättningar af yttre och inre slag, utan äfven att förbereda nya tankar. Dessa nya tankar fogas sedan såsom tillägg till den redan förut tänkta slägtbestämdheten. Att gå från slägte till art sammanfaller med att återvända till erfarenhetens omedelbara form och har sin enda logiska betydelse deri, att de nya erfarenhetsmomenter, som nu komma till medvetande, egga till nya och mera intensiva akter af tankekoncentration, hvarigenom nytt innehåll blir tänkt, d. v. s. hvarigenom slägtbestämdheten vinner i konkretion.

Man vinner ökad begreppsinsigt eller ökadt vetande om det enskilda endast genom att öka det allmännas aktuelt fattade bestämdhet och innehåll. Och medlet att öka denna det allmännas bestämdhet utgöres af allt jemt upprepade analyser af det enskilda. Indelningen eger nu sin betydelse såsom det omedelbara resultatet af dessa analyser: den fixerar det allmänna i motsats mot det enskilda och ställer derigenom tänkandets grundproblem eller fastslår dess väsentliga uppgift: att öfvervinna denna motsats genom att tänka det enskilda i det allmänna eller att fatta det enskilda såsom bestämning hos det allmänna. Men längre än dit når heller icke indelningen fram, i det att hon alldeles icke lemnar några bidrag till lösningen af det stälda problemet. Indelningen är icke det syntetiska och progressiva tänkandets form, såsom *Plato* antog. Indelningen betecknar tvärtom den form, som detta senare tänkande sträfvar att öfvervinna och frigöra sig från, i det att detsamma innefattar det enskilda *i* det allmänna, dermed låtande *innehållets* synpunkt, vid bestämmandet af begreppen, efterträda *omfångets*.

Det syntetiska tänkandets progression från det allmänna eller formen, som är den relativt klara och tydliga, men abstrakta bestämdheten hos kunskapsföremålet, till det enskilda, till innehållet, som är kunskapsföremålet sjelft in concreto och som, sådant det föreligger omedelbart gifvet, alltid är relativt dunkelt och otydligt, denna progression har alltid visat sig vara förknippad med stora svårigheter att förstå och förklara. Tänkandet kan icke nöja sig med att fixera det allmänna ur alla tillgängliga synpunkter, att nyansera det i alla dess förgreningar och låta det enskilda vinna formel ordning och sammanhang genom att indelas efter det allmänna såsom indelningsgrund eller en mångfald af sinsemellan förbundna sådana. Det allmänna är såsom sådant overkligt, det är en *essentia,* som i sig saknar *existentia.* Allt verkligt är enskildt och individuelt. Då nu tänkandet icke kan nöja sig med formela operationer, som resultera i verklighetslösa abstraktioner, då, med andra ord, dess framskridande icke kan innebära en riktning från det gifna enskilda och verkliga till allmänna begrepp, hvilka just i sin allmänhet och abstrakthet sakna verklighet, emedan

de sakna existens, så måste det fastställas såsom en *conditio sine qua non* för tänkandets möjlighet — försåvidt nämligen tänkandet skall vara *vetande* eller innebära kunskap — att det allmänna kan tänkas såsom enskildt. Eller: att det kan vinna realitet derigenom, att det enskilda på något sätt kan tänkas såsom dess bestämdhet.

Häri ligger nu sjelfva svårigheten. Det vetenskapliga sammanhanget mellan den abstrakta formen och det konkreta innehållet ligger deri, att den abstrakta formen är kunskapsgrund till det konkreta innehållet såsom följd i kunskapen. Men nu är, å andra sidan, formen något i sig osjelfständigt och något som endast är till hos och i och genom det konkreta. Detta har man uttryckt så, att det konkreta föremålet är realgrund till formen, som är en följd af eller bestämning hos föremålet. Råder alltså i kunskapen en omvänd ordning mot den som råder i verkligheten? Huru kan då kunskapen handla om det verkliga, huru kan kunskapens form då vara verklighetens? Kunna de abstrakta kunskapsgrunderna väl hafva någon realitet i sig, om de icke äro realgrunder? Äro den menskliga kunskapen och vetenskapen hänvisade till en illusorisk progression, som ständigt rör sig mellan det verkligas ovetbarhet såsom konkret och individuelt och det abstrakta begreppets overklighet, och till en utvecklingsordning, i hvilken intet finnes af verklighetens reala nexus? Svårigheten är denna: å ena sidan synes omöjligt att kunna härleda det konkreta ur det abstrakta och å den andra betecknar gången från det abstrakta, kunskapsgrunden, och till det konkreta, det i kunskapen härledda, tänkandets naturliga och enda möjliga riktning och framsteg. Om tänkandet skall kunna verkligen skrida framåt och ega någon utveckling, måste det ega en inre sjelfständighet, som röjer sig i makt till sjelfrörelse och sjelfutvidgning och måste det tänkta såsom sådant få en alldeles ny, ur erfarenheten oförklarlig form. Men denna sjelfständighet aktualiseras på intet annat sätt än derigenom, att det abstrakta successivt blir konkret och det generela successivt individuelt.

Denna knut kan icke lösas på annan väg än derigenom, att det visas, hurusom det abstrakta och generela, formen, i

någon mening och grad de facto i erfarenheten eger realitet och real prioritet framför det omedelbart konkreta och individuela, framför innehållet. I någon mening måste kunskapsgrunden visas vara realgrund, om tänkandets utvecklingsordning skall kunna sammanfalla med verklighetens inre sammanhang och tänkandet alltså kunna fattas såsom grund till någon kunskap. Det abstrakta visar sig också alldeles bestämdt, enligt en ojäfaktig erfarenhet, ega real betydelse ur en synpunkt, nämligen i det praktiska lifvet eller viljelifvet. Det uppträder der, under form af motiv eller bevekelsegrund, såsom real orsak till i det yttre konstaterade förändringar. Menniskans vilja sättes i rörelse och framträder såsom orsak, drifven af bestämningsgrunder, som äro begrepp, föreställningar, åskådningar och dylika teoretiska bestämningar af mer eller mindre allmän beskaffenhet. Såsom bestämningsgrund för viljan uppträder det abstrakta, inom hvars sfer äfven kunskapsgrunden faller, såsom något realt eller såsom verklig orsak till nya bestämningar hos det konkreta eller till detta såsom real följd, d. v. s. verkan i vissa hänseenden.

Kunskapsgrunden kan alltså vara tillika real, *om* den är ett sådant abstractum, hvilket, såsom bestämningsgrund åt viljan, framdrifver handlingar, som ombilda den gifna konkreta erfarenhetsverlden efter sin, d. v. s. efter begreppets, måttstock. Genom den ideela serien af grunder och följder i kunskapen, der denna serie innebär en verklig tankeutveckling, skiner verklighetens egen immanenta ordning under form af den medvetna och fria viljeverksamhetens fortgående aktualisation. Tänkandets sjelfrealisation i serien af grunder och följder stöder sig på och utgör endast en abstrakt sida af viljans sjelfrealisation i handlingarna. Först så har tänkandet en sannskyldig utveckling, der något i förhållande till erfarenheten *nytt* kommer till stånd, hvilket nya framträder dels såsom en utbildning af det allmänna till något relativt enskildt och individuelt och dels såsom en form hos det omedelbart gifna enskilda, som det i sig alldeles saknar och uteslutande får ur begreppet.

Den allmänna *möjligheten* af det abstrakta begreppets kausalitet i kunskapen är gifven i och med *verkligheten* af en

sådan kausalitet i viljan. Om denna kunskapsmöjlighet skall höjas till verklighet, det beror på, om de allmänna principer, ur hvilka tänkandet söker härleda sina närmare bestämningar och sina innehållsrikare kunskaper, äro faktiskt bestämmande motiv för viljan och dess verksamhet, det beror på kunskapsgrundernas aktuela realitet såsom den gifna erfarenheten ombildande makter af viljenatur. Det abstraktas realitet är ytterst dess successiva aktualitet i handlingens verld.

Efter denna långa utvikning återupptar jag nu den afklippta framställningens tråd.

Om man noga utdestillerar det logiska elementet ur de hypotetiska, empiriskt-kausala och disjunktiva förhållandena, så får man qvar tankesamstämmighet, ytterst identitet, som är det logiska grundförhållandet eller den rena logiska grundformen. Samstämmighet mellan tankar uttryckes rent endast i det kategoriska omdömet. Tankar fattas såsom fullt samstämmiga med hvarandra, när de begripas såsom sidor, hvilka ingå hos samma tanke, som är deras gemensamma logiska subjekt. Om man nu sammanfattar alla gifna tankar i deras form af hypotetisk nödvändighet, i hvilken form de framträda såsom involverande hvarandra i vissa gifna riktningar eller såsom ett system af grunder och följder, och abstraherar från alla åskådningselementer, som trycka sin prägel på deras inbördes förhållande, nämligen tidssuccessionen och begränsningen mot hvarandra inom samma sfer eller omfångsbestämdheten, då skall sammanhanget mellan tankarne te sig såsom förhållandet mellan ett helt och dess sidor. För verkligheten af ett sådant universelt sammanhang mellan tankar förutsättes, att det finnes en tanke af den fundamentala och universela natur, att han uppbär de öfriga såsom deras gemensamma subjekt och eger allt deras innehåll såsom sitt eget. Den strängt logiska formen för tankars immanens i hvarandra är deras koncentration kring en och samma tanke såsom sin kärna eller, utan bild, att en tanke är alla andra tankars enhet eller är ett helt, som innehåller dem alla.

På detta sätt framväxer ur analysen af de empiriska vetenskapernas form tanken på undersökningar, utförda efter ett strängare logiskt schema, än det, som ligger till grund för de

empiriska undersökningarna sjelfva. Sådana undersökningar hafva till omedelbart föremål och innehåll hvarken företeelser i tidsföljd eller tankar, som förhålla sig till hvarandra såsom grunder och följder eller såsom indelningsgrunder och indelningslemmar, utan de utgå från en tanke såsom ett strängt helt och hafva att utreda dess bestämningar såsom sidor hos detta hela. Denna form för undersökningar och deras utförande vill jag kalla den *logiska substantialitetens* i motsats mot den *kausalitets*form, som kännetecknar empiriens undersökningar.

Under medeltiden och länge derefter var den empiriska forskningens syn på sitt föremål densamma inspirerad af filosofien — respektive teologien — som utgjorde den vetenskapliga totalorganismen, ur hvars gemenskap de särskilda empiriska vetenskaperna bröto sig lös först i mån af ett starkt framträdande af sådana individens och samhällets yttre lefnadsbehof, som föranledde till naturundersökningar, hvilkas resultat voro praktiskt värdefulla eller nyttiga. Så länge empiriens beroende af filosofien varade, var det begreppet af substantiel verklighet, som der spelade hufvudrollen. Man utgick från fixa och sjelfständiga logiska subjekter — från de fyra »enkla» elementerna, från krafter, som förestäldes vara skarpt skilda åt till väsen och verkningssätt och som ofta personifierades, från arter och slägten af organismer, som ansågos söndrade genom ursprungliga och oöfverstigliga skrankor. Det organiska ansågs ega få eller inga beröringspunkter med det oorganiska, det menskliga med de lägre existensformerna. Allt som skedde inom organismen tillskrefs en hemlighetsfull »lifskraft» såsom orsak, och den fysiologiska lifsprocessen hos menniskan fattades i öfvervägande grad såsom en yttring af »själen». Hela naturåskådningen var antropocentrisk, och naturens företeelser fixerades såsom sjelfständiga enheter i analogi med den personliga enheten hos menniskan. I öfverensstämmelse härmed sattes vetenskapens uppgift i angifvandet och ordnandet af de egenskaper, som ansågos tillhöra hvarje substantielt centrum eller hvarje reel enhet inom naturen. Den moderna naturforskningen tenderar med bestämdhet till att upplösa de substantiela centra inom naturen eller åtminstone till att så långt möjligt är förtunna dem. De naturföreteelserna objektive differentierande och

individualiserande qvaliteterna förkastas såsom »*qvalitates occultæ*», och med dem försvinna sådana föreställningar som »lifskraft», »lifsandar» (spiritus animales), själ o. s. v. ur naturbetraktelsen, som icke längre tillskrifver dem någon verksam roll inom naturen. Inom naturforskningen reduceras hvarje qvalitativt färgad och individuel naturföreteelse till en qvantitativ och extensiv form, en form af gestalt och rörelse. Det nya i den moderna empirien ligger deri, att alla yttre fakta underordnas under vissa stora, gemensamma synpunkter, ur hvilka de förlora sin individuela gestaltning, framträdande än såsom till riktning och hastighet bestämda rörelser, än såsom olika skepnader af en och samma sig på mångahanda sätt manifesterande kraft, än såsom ståndpunkter inom en utveckling, som fortskrider genom sammansättning af relativt enkla elementer. Om alla företeelser i erfarenheten göres gällande, att de — mer eller mindre — framträda ur dessa gemensamma synpunkter och ur dem låta bestämma sig. Dermed utskjutas individuel egendomlighet, qvalitativ differens och fantastisk personifikation ur vetenskapen, och dermed nedbryter densamma skrankorna mellan naturens »riken» och mellan det »lägre» och det »högre». Det formela uttrycket för denna moderna ståndpunkt är, att vetenskapens föremål och innehåll är relationer mellan fakta, men icke faktiska väsen, bland hvilka relationer det kausala förhållandet är den vigtigaste och mest omfattande. Den moderna empirien sönderbryter fullständigt verlden, sådan hon — i individuela »väsen» och öfver hvarandra höjda »riken» — är gifven för den omedelbara populära uppfattningen. Fragmenterna af denna sönderbrutna verld äro alltigenom homogena, nämligen blott qvantitativt och extensivt skilda atomer och krafter, hvilka icke ega något inre eller någon substantialitet, utan hvilkas bestämdhet endast utgöres af konstanta ömsesidiga relationer, hvilka uttryckas i s. k. lagar. Af denna objektets beskaffenhet bestämmes den moderna naturvetenskapens uppgift och metod helt och hållet. Hvad metoden angår, så måste den, i följd häraf, blifva, i de mera konkreta formerna af empiri, fortgång enligt orsakslagen och, i de abstraktare, enligt lagen om grund och följd.

Filosofien tar deremot principielt *väsendet* till sin utgångspunkt och sitt föremål. Väsendet är till sin form det logiska subjektet. Den filosofiska vetenskapens uppgift är att utreda det logiska subjektets bestämningar, och den filosofiska metoden utgör fortgång från tanke till tanke enligt samstämmighetens lag. Filosofien har sin reala anknytningspunkt till naturvetenskapen i de atomer och krafter, hvilka den senare endast ser ur relationens synpunkt. Filosofien låter icke dessa atomer och krafter gälla för blotta »fakta», hvilkas »lagar», d. v. s. ömsesidiga konstanta relationer, empirien inskränker sig till att undersöka, utan hon utgår derifrån, att de verkligen ega ett inre och i något afseende äro sjelfbestämda. Om empirien gör fullt allvar af sin egendomliga ståndpunkt genom att se bort från erfarenhetsföremålens substantiela halt, från deras form af att vara för sig bestående logiska subjekter med egendomliga, det inre uttryckande egenskaper och skarpt fattar i sigte, att dess enda uppgift ligger i att fastställa deras relationer, så har filosofien tvärt om att lägga all vigt vid att ur sitt innehåll söka utmönstra alla relationer och strängt hålla sig till den substantiela synpunkten. Af denna synpunkts stränga tillämpning blir en följd, att filosofien icke kan nöja sig med att utgå från flera substantiela centra, utan måste tendera till att framställa hela sitt innehåll såsom ingående hos ett enda logiskt subjekt. Utgår nämligen filosofien från flera logiska subjekter med lika ursprunglighet, så kunna de filosofiska predikaten icke undgå att framträda i en relativ form eller såsom relationer mellan dessa subjekter.

Det gäller sålunda om empiriens och filosofiens uppgifter och metoder, att de äro skarpt motsatta. Detta förhållande utesluter dock icke en kontinuerlig öfvergång inom vetenskapen från empirisk till filosofisk och från filosofisk till empirisk synpunkt. Föreningsbandet mellan båda ligger i den logiska formen af tankars nödvändighet. Ju längre empirien aflägsnar sig från den deskriptiva typen och från den empiriska *lex causalitatis* såsom högsta princip, desto starkare framträder der mellan dess momenter logisk samhörighet. Denna samhörighet är väl endast gifven i omfångets och tidsförloppets former såsom förbindelse mellan hvarandra begränsande tankar, d. v. s.

slägten och arter, och hvarandra kauserande tankar, d. v. s. grunder och följder. Men man behöfver endast använda logikens rationela destilleringsapparat för att derur extrahera filosofiens form, samstämmigheten, skild från de åskådningselementer, som förorena densamma i empirien. På samma sätt kan det stränga, filosofiska tänkandet fortskrida från den substantialitetens vy, som utgör dess innersta egendomlighet och urtyp, till upptagande af empiriska synpunkter. Det empiriska visar sig nämligen i sin indelbarhet och kausalitet ega tankebestämdhet, hvilken tankebestämdhet kan vinna utbildning genom förbindelse med det filosofiska tänkandet. En sådan förbindelse åvägabringas och genomföres derigenom, att de empiriska momenterna indelas efter predikater, utsagda om filosofiens logiska subjekt, såsom indelningsgrunder, och att dessa momenters kausala sammanhang tänkes determineradt af den filosofiska väsenstanken. Det är en sådan bearbetning och omgestaltning af de empiriska åskådningselementerna förmedelst filosofiskt tänkande, som man brukar kalla eller åtminstone *bör* kalla *verldsförklaring*.

Såväl den kausala, som den substantiela verldsuppfattningen hafva den gifna erfarenheten till sitt föremål. Hvarje erfarenhetsföremål kan ses ur båda dessa synpunkter. Den kausala verldsåskådningen, som direkt resulterar ur den empiriska forskningen, har alldeles afgjordt icke något annat föremål än den gifna erfarenheten i tid och rum. Men ej heller den substantiela väsensbetraktelsen kan i det hela komma ut deröfver. Den kan höja sig deröfver i uppfattningens form, men alldeles icke i anseende till dess individuela innehåll. Filosofien har att erkänna sin begränsning till den transscendens i uppfattningen, hvilken endast till formen och syftningen actu höjer sig öfver totaliteten af den empiriska åskådningens objekter, den gifna verlden i tid och rum, upp till väsendets verld såsom varande något annat än allt empiriskt. Man måste, förkastande all falsk, till innehållet och individualiteten sig utsträckande transscendens, ställa sig på ståndpunkten af den immanens, som fasthåller, att alla väsenssidor på något sätt framträda för den empiriska åskådningen och uppträda i en kausal serie af empiriska förändringar, men att, å andra sidan,

hvarje empirisk företeelse kan ses såsom en väsenssida eller, åtminstone, ur väsendets synpunkt. Dessa verldsåsigter äro endast erfarenheten sjelf under olika aspekter. Väsendet är erfarenheten såsom tänkt, och den kausala mekanismen är erfarenheten såsom förestäld. Denna skilnad kan sedan skarpare fixeras derigenom, att man undersöker tankens och föreställningens förhållanden till det i erfarenheten gifna kunskapsföremålet och så lyckas ådagalägga, att hvad som konstituerar kunskapsföremålets väsen, objektiviteten, icke fördelas på den tänkande och den föreställande uppfattningen, utan helt tillkommer och har sin grund i den förra, medan den senare är objektiv endast genom tanken. Då skiljes föreställningen från tanken icke genom hvad hon är, utan genom hvad hon *icke* är, och skilnaden mellan det tänkta och det föreställda kommer då att få sitt skarpaste uttryck deri, att det fattas såsom skilnaden mellan det tänkta och det icke-tänkta. Men härmed är skilnaden mellan tanken och föreställningen fattad såsom en gradskilnad med tanken sjelf såsom graderingens grund. Rent intig kan nämligen föreställningen omöjligen vara, men då hon måste vara *tanke* för att vara *något,* måste hon vara tanke med en viss *inskränkning*. I öfverensstämmelse härmed blir också den kausala verldsaspekten en lägre form eller en grad af den substantiela.

Den empiriska verldens relativa brist på tankebestämdhet framträder som en blott och bar tänkbarhet hos densamma, medan väsendets verld kännetecknas af sin fullständiga tankebestämdhet. Att sätta den rationela och den empiriska verldsaspekten i förbindelse, närmare i den förbindelse, som tanken har med det tänkbara, och att genomföra denna förbindelse så långt som möjligt, det är verldsförklaringens uppgift.

Om denna verldsförklaring kan, i och för den rätta systematiska uppfattningen deraf, icke nog framhållas, att den till sitt begrepp ingenting annat är än väsenstankens determination, men alldeles ingen »öfvergång till ett annat slag». Den innebär öfvergången från ett fattigare till ett rikare väsensbegrepp. Att detta väsendets riktande med innehåll eller denna verldsförklaring i viss mån köpes på bekostnad af formens renhet, det utgör en svårighet, som löses derigenom, att hvarje

verldsförklaring åter i sin ordning är vehikel för det rena väsensbegreppets genesis, *hos hvilket begrepp man kan konstatera en fortgång i formrenhet, som tillika är en ökning i anseende till det aktuela innehållet, hvilken fortgång betingas af verldsförklaringens allt fullständigare genomförande.* Väsensbegreppets determination i verldsförklaringen faller nämligen ytterst under den rena metafysikens propädevtik. Inom den rena metafysiken åter fortgår en annan, egentlig och direkt, determination af väsensbegreppet eller en vidgning af dess innehåll, som är direkt proportionell mot eller, rättare, sammanfaller med formens upphöjelse till allt högre grad af renhet. Möjligheten af allt metafysiskt framsteg, dermed af metafysiken sjelf, beror på, att form och innehåll i sig eller absolute icke äro motsatta, utan att de der äro positivt samtämmiga. Det är för aktualiteten af en sådan samstämmighet som filosofins propädevtik ytterst tjenar såsom medel.

Förbindelsen mellan väsendet och den väsensbestämda, af tankebestämningar genomdragna eller ur synpunkten af tankekategorier fattliga föreställningsverlden, erfarenheten, måste tydligen vara logisk. Väsendet kan såsom tanke icke stå i andra än logiska förhållanden. Det logiska förhållande, som här öfvervägande och egentligen är tillämpligt, är förhållandet mellan grund och följd. Vore tankeförhållandet fullt rent, så skulle det i sjelfva verket upphöra att vara ett förhållande, enär erfarenheten då vore fullständigt indragen i och sammanfölle med tanken. I sin kausala gestalt står emellertid erfarenheten der alltjemt såsom ett yttre i förhållande till tanken, men hvilket yttre i sjelfva sitt empiriskt-kausala förlopp eller just som empiriskt-kausalt betraktadt röjer bestämdhet af tänkandets grundform. Sedd på detta sätt, framträder erfarenheten såsom följd af väsendet eller tanken såsom grund. Analyseras detta förhållande, så kommer genast till synes den empiriska inskränkning, som vidlåder tankeförbindelsen *grund-följd,* och som består i inklädnad i föreställningsförbindelsen *orsak-verkan.* Grunden kan icke skiljas från följden, om den icke såsom orsak motsättes mot följden såsom verkan. Derför spelar in, vid hvarje försök till verldsförklaring, en kausal analogi, som aldrig kan aflägsnas derifrån med mindre, än att sjelfva decla-

randum upphäfves såsom sådant. Om väsendet såsom tanke aldrig kan stå i andra än logiska förhållanden, så kan den föreställda erfarenhetsverlden icke undgå att i hvarje fall — äfven i förhållandet till väsendet — te sig såsom kausalt bestämd. Det är derför oundgängligen fordradt såsom förutsättning för möjligheten af hvarje förbindelse mellan väsendet och den gifna erfarenheten, d. v. s. för hvarje verldsförklaring, att väsendet tänkes såsom orsak eller såsom grund för förändringarna i den gifna erfarenheten. Detta är en förutsättning för verldsförklaringen, som psykologien och kunskapsteorien hafva att närmare utreda. Men det är å andra sidan gifvet, att låge ej i förhållandet mellan väsendet och den gifna erfarenheten något annat än detta, så skulle detta förhållande sakna all logisk karaktär, och väsendet upphäfvas såsom tanke och nedsättas till en kausal länk i föreställningsserien. Liksom det i förra fallet — då grund icke i någon mening får fattas såsom orsak — vore omöjligt att fasthålla något declarandum vid verldsförklaringen[1], så skulle det i detta senare fall — då grund ej får betyda något annat och mer än orsak — vara förspilld möda att syssla med någon sorts verldsförklaring, enär man då komme att sakna all vehikel för logisk fortgång, all förklaringsgrund. Verldsförklaringens psykologiska och kunskapsteoretiska förutsättningar förhålla sig till de logiska förutsättningarna för densamma, som möjlighet till verklighet, som declarandum till declaratio. Hvilken är då den logiska sidan i förhållandet mellan grund och följd? Det är samstämmigheten mellan grunden såsom orsak och följden såsom verkan.

[1] Mot all med kunskapsteori eller logik mer eller mindre förblandad metafysik måste fasthållas, att verldsförklaringen verkligen har ett från det förklarande subjektet skildt objekt, eller att den på verldens förklaring riktade, verksamma tanken har ett objekt, hvars verklighet icke sammanfaller med tankens verksamhet. Väl måste i väsendets rena begrepp subjekt och objekt på visst sätt fullständigt genomtränga hvarandra och sammanfalla till identitet: detta är vilkoret för att vi skola kunna ega en uppfattning, som är objektiv i högsta och egentligaste bemärkelse, i hvilken all »Äusserlichkeit» hos objektet är borta, och objektivitet endast betyder förnimmandets inre nödvändighet. På denna punkt måste hvad som är »för oss» sammanfalla med hvad som är »i sig», men blott för att genast åter, då verldsförklaringen från sin fasta punkt skall utföras eller, hvilket är alldeles det samma, då

Men innan jag går till det begrepp, i hvilket denna samstämmighet mellan orsak och verkan realiserar sig, vill jag se på det lägre och omedelbara förhållande, i hvilket väsendet och den gifna kausala mekanismen i verlden med nödvändighet måste fasthållas, om det förra skall kunna tänkas vara grund för den senare, förhållandet mellan orsak och verkan. *Väsendet är orsak till förändringarna i sinneverlden.* Detta är en på psykologiska och kunskapsteoretiska grunder hvilande förutsättning för all förbindelse mellan verlden sådan hon utsträcker sig i kausal följd för vår föreställning, och sådan hon samlar sig för vår tanke till ett enda helt eller till ett enda inom sig slutet väsende. Men en sådan förbindelse är vidare en oeftergiflig förutsättning för allt framsteg i sjelfva vår uppfattning af väsendet — utöfver hvarje en gång nådd, alltid relativt abstrakt ståndpunkt. Den innehåller, med andra ord, vilkoret för tänkandets lif och utveckling, hvarifrån upphöjelse från lägre till högre grad icke kan skiljas. I kraft af vårt verksamma tänkandes lif och utveckling och dermed också af utvecklingen af hela den högre menskliga kulturen måste vi uppfatta väsendet såsom orsak till förändringarna i sinneverlden. Här framträder nu begreppet af väsendet såsom *första orsak.* Detta begrepp kan till sin möjlighet pröfvas från olika utgångspunkter. Den utgångspnnkt, som först erbjuder sig, är det empiriska verldssammanhanget sjelft med dess deri inne-

---

väsendets begrepp genom tankeverksamhet skall determineras, genast åter gå i sär derifrån. Vill man låta »för oss» och »i sig» sammanfalla under hela denna determinationsverksamhet, så förfalskar man det senare genom det förra, i väsendet inflyttande såsom objektiva bestämningar de psykologiska betingelserna för vår kunskapsförmågas aktualitet.

Om det säges, att hvad som är för oss och hvad som är i sig sammanfalla i det rena väsensbegreppet, så får detta naturligen icke betyda, att den ändliga subjektiviteten fullständigt täcker den oändliga objektiviteten, utan man måste förvandla allt »för oss» till ett »för sig» för att få full ömsesidig motsvarighet. Den ändliga subjektiviteten är till fullo upptagen i den oändliga objektiviteten, men icke tvärt om. I denna mening finnes motsats mellan objekt och subjekt äfven i det rena väsensbegreppet. I det rena väsensbegreppet eller den rena metafysiken framträder denna motsats blott såsom kontradiktorisk, i verldsförklaringen eller kosmologin förtätar den sig till konträr.

burna vilkor för den empiriska forskningens möjlighet. Upphäfves verldens kausala lagbundenhet genom en första orsak till förändringarna i verlden? Råder ett »antinomiskt» förhållande mellan ett väsens kausalitet, som icke är natur, utan ytterst tanke, och kausaliteten efter naturlagar? Kant antog, att man med samma stringens kunde — indirekt — leda i bevis nödvändigheten af en »kausalitet genom frihet», d. v. s. af en kausalitet, som icke är empirisk, och af en »kausalitet efter naturlagar», och att häri låg en »antinomi», men visserligen en sådan, som genom ingående analys kunde lösas. Och utan tvifvel kan den det ock, om blott icke den öfverempiriska principen förlägges till en fix punkt i tiden, så att den empiriska orsaksseriens gränslöshet trädes för nära. Om man låter den »första orsaken» intaga en fix punkt i kausalförloppet, så måste man, om man vill göra allvar af att orsaken skall vara den *första,* godtyckligt afklippa den empiriska forskningens tråd och statuera en gräns, bortom hvilken densamma icke kan söka några orsaker. Då inträder orimligheten af empiriska fakta, som icke äro empiriskt betingade, och på den orimligheten faller naturlagen om kraftens qvantitativa konstans. Låter man åter kausalförloppet sträcka sig bortom den så kallade första orsaken, så kan väl postuleras hennes öfverempiriska karaktär, men måste hennes primära förnekas. Hon blir då icke längre den första orsaken, utan såsom sekundär, men ändå öfverempirisk, en sidoorsak, som ligger i ett annat plan än de empiriska fakta, men som modifierande inverkar på dem och upphäfver den empiriska undersökningens möjlighet med dess visshet. Man måste förena begreppet om en öfverempirisk första orsak med begreppet om alla gifna faktas gränslösa beroende af empiriska orsaker. Om kausalserien är gränslös a parte ante, så kan en första orsak dertill icke betyda annat än en sådan orsak, som är föregående i förhållande till hvarje empiriskt faktum för sig taget och till alla tillsammantagna. En sådan föreställning innehåller ingenting orimligare än föreställningen om en oändligt flyttbar gräns. I sjelfva verket ligger i en sådan föreställning ingenting annat än det, som ligger i kausalseriens gränslöshet a parte ante. Emedan serien är kausal, så måste hon bestå af orsaker, och emedan hon är

gränslös, så måste man der före hvarje orsak tänka en annan. Denna före hvarje annan orsak tänkta orsak är icke empirisk, emedan hon icke någonsin är närvarande i tiden, utan ständigt föregående. Men hon är en tanke som måste tänkas, då man gör allvar af att fixera den empiriska kausalitetens begrepp. Evighet är den positiva sidan af hvad som negativt kallas tidens gränslöshet. Hon är en rationel formbestämdhet hos tiden, som framträder i och vid hennes empiriska. Det finnes å ena sidan ingen evighet till för vår uppfattning, hvilken icke hänför sig till tidsåskådningen såsom den bakgrund, mot hvilken den framträder, men det finnes å den andra heller ingen tid, som icke röjer en evighetssida — genom sin kontinuitet eller sitt samband med alla andra tider. Här framträder samma förhållande som t. ex. med begreppen *tanke* och *föreställning* eller med begreppen *causa finalis* och *causa efficiens:* en rationel form framskjuter i och öfver det empiriskt gifna, som har ett deremot relativt motstridigt innehåll, men som derförutan icke kan tänkas. Denna form är den empiriska företeelsens inre sanning, mening och begripliga sida.

Emedan hvarje rationel form för oss är bunden vid en empirisk åskådning, så kan en yttersta grund icke fattas annorledes än såsom första orsak.

Naturforskningen fordrar endast frihet att i oändlighet få upprada sina resultater och att få dem alla erkända såsom vetenskapliga. Den som tänker öfver naturforskningen ser, att hon, sig sjelf oftast ovetande, hänger sina resultater på en tanke. Men den empiriska betingningsseriens gränslöshet upphäfves icke deraf, att hon hänger på en tanke. *Tanken kan nämligen kausera genom ett gränslöst antal betingelser.* Just i samband med gränslösheten hos kausalserien och hvarje del, som der ingår, framträder en öfverempirisk sida eller en tankebestämdhet derhos. Till denna tankebestämdhet drifves man inom naturforskningen sjelf, när det af en eller annan anledning gäller att återföra hennes grundsatser på en högsta princip eller, åtminstone, att uppvisa den yttersta, inom henne sjelf liggande förutsättningen för hennes möjlighet. Denna förutsättning är kausalseriens gränslöshet, hvilken är ett ord utan mening, om den icke får betyda en tanke, som kausalt före-

griper hvarje empiriskt faktum. En obegränsad eller oändlig kausalitet förutsätter först något obetingadt föregående, något som föregår hvarje faktum, som är eller har varit närvarande på en viss tidpunkt. Men ett sådant obetingadt föregående är icke sjelft ett faktum eller en företeelse i sinneverlden, utan hör endast till sinneverlden såsom en nödvändig och allmängiltig sida, enär sinneverlden annars alls icke kunde vara objekt för förståndsverksamhet, d. v. s. emedan den empiriska vetenskapen derförutan vore omöjlig. Men en allmängiltig och nödvändig sida hos tingen är en tanke. Vidare fordrar den oändliga kausaliteten, att tanken skall vara objektiv och vara *causa*. En oändlig eller obegränsad kausalitet är kausalitet genom tanke, men tanken måste framträda såsom en objektiv makt i erfarenheten för att kunna kausera.

Genom att fatta tanken såsom realt verksam genom och förmedelst en gränslös serie af empiriska fakta eller genom att fatta det kausala verldssammanhanget in toto såsom tanke- och väsensbestämdt träder man icke naturvetenskapernas möjlighet och rätt i någon mån för nära. Det är ingen fråga om, att väsendet skulle förorsaka partiela förändringar i verlden — vara orsak till *några* förändringar, men icke till *andra* — utan det är påstådt, att *alla* förändringar öfver hufvud hafva väsendet till orsak. Naturvetenskapen kan tryggt drifva sökandet efter sina partiela orsaker bortom hvarje bestämd tidsgräns. Intet hinder skall härvidlag för alltid stänga vägen för honom. Men så sant som detta är, lika visst är det å andra sidan, att, om han vill fixera förutsättningarna för sin egen möjlighet, han med ens drifves ut öfver alla empiriska orsaker till ett öfverempiriskt antecedens, hvaraf hela den kausala kedjan är betingad. Det förhåller sig i detta fall på samma sätt med rummet och kroppsligheten, som med tiden och förändringen: de hänvisa på oändligheten och andligheten såsom en oundviklig tanke, som är immanent i hvarje särskildt rum och i hvarje särskild kropp.

Enligt min åsigt är det alltså möjligt att fatta alla förändringar i fenomenverlden såsom verkningar af väsendet utan att rubba grundvalarne för naturvetenskapen, hvilken tvärtom, rätt besedt, innehåller bestämda hänvisningar på ett sådant

uppfattningssätt. Allt beror härvidlag å ena sidan på att man icke låter väsendet för sitt medvetande antaga någon sådan föreställningskonkrescens, som står i strid med dess form af tanke, i hvilket fall väsendet blir empiriskt fattadt och inryckt såsom ett moment i de kausala fenomenernas kedja, men med en pretention, som icke kan hållas upprätt, på att vara något annat, hvilket andra då endast kan blifva en mer eller mindre tankevidrig fantasibild; å den andra sidan kommer det an på att bestämdt häfda och framhålla naturvetenskapens och den empiriska verklighetens sammanfallande tankebestämdhet: förnekelsen af logisk nödvändighet i naturvetenskapens form och det empiriska verldssammanhanget afskär på ett kardinalt sätt all möjlighet att antaga väsendets kausalitet.

Men om nu sålunda naturvetenskapen icke kan hafva något att med rätt och skäl invända mot begreppet om väsendet såsom första orsak till förändringarna i naturen och verlden öfver hufvud, så faller det å andra sidan genast i ögonen, att orsaksbestämdhet är något, som filosofien icke utan vidare kan utsäga om väsendet. Förhållandet mellan orsak och verkan kan nämligen vara och är för sig taget ingenting annat än ett rent empiriskt förhållande mellan tidsföreteelser utan annan enhet än den, som ligger i upprepade iakttagelser af verkans inträffande efter orsaken. Orsak och verkan falla såsom fakta eller företeelser i tiden alldeles i sär, endast ofta uppträdande efter hvarandra. Om den ena inträder och der den ena är, der *måste* icke den andra *tänkas* inträda och vara. Det rent empiriska kausalförhållandet är blottadt på all logisk form. Det kan följaktligen såsom sådant icke tillskrifvas väsendet, som är tanke och som derför icke kan stå i andra än logiska förhållanden. Nu ligger det i den empiriska kausaliteten ingenting, som hindrar närvaron och framträdandet af tankebestämdhet hos den samma, hvarom de abstrakta vetenskaperna om naturen aflägga bestämdt vitnesbörd. Med ett sådant tillägg höjes den empiriska kausaliteten till logisk konseqvens eller förhållande mellan grund och följd. I den logiska konseqvensen ligger det logiska momentet, det nya, som skjuter öfver den blotta empiriska förbindelsen, samstämmigheten mellan membra relata eller deras nödvändiga, ingående

i hvarandra (formen af »Innerlichkeit»). I sådan form måste det kausala sammanhanget mellan väsendet och förändringarna i verlden vara gifvet, om det öfver hufvud skall kunna tänkas. Väsendet såsom orsak och förändringarna såsom verkan måste i något afseende visa sig vara samstämmiga med hvarandra och ingå i hvarandra. Orsak och verkan måste, med andra ord, kunna betraktas ur en synpunkt, ur hvilken de i viss mon sammanfalla.

Det begrepp, i hvilket ett sådant sammanfallande är aktuelt, är *ändamålet*. Ändamålet är enhet af orsak och verkan. I den ändamålsenliga verksamheten är orsaken en — lägre — form af verkan och verkan en — högre — form af orsaken, hvilket icke kan betyda något annat än det, att orsaken och verkan i den ändamålsenliga verksamheten äro former af ett och samma väsen, som, från en sida och i ett visst moment sedt, framträder såsom orsak och, från en annan sida och i ett annat moment sedt, framträder såsom verkan. I denna systematiska och öfversigtliga framställning kan det icke vara min afsigt att underkasta ändamålets och den ändamålsenliga verksamhetens begrepp någon ingående analys,[1] utan förutsätter jag här en i den mon nära bekantskap med det organiska och medvetna lifvet, att riktigheten af nyss framstälda allmänna satser om de nämda begreppen är insedd.

Väsendet kan, filosofiskt sedt, till den kausala mekanismen i verlden icke tänkas stå i det förhållande, att det kauserande väsendet befinner sig på ena sidan om en tidsgräns och förändringarna i denna mekanism på den andra sidan, så att båda, genom att icke vara samtidiga, äro yttre för hvarandra, d. v. s. äro två skilda föremål. Ett sådant förhållande innebär nämligen motsatsen till tankeförhållande. För att detta förhållande skall vara ett tankeförhållande fordras, att det kauserande väsendet på något sätt fattas såsom immanent i verlden och att det som genom de kausala förändringarna förverkligas i verlden röjer väsensbestämdhet. Begreppet om väsendet såsom grund till förändringarna i verlden aktualise-

---

[1] En sådan är gjord af *C. Y. Sahlin. Om det inre och yttre* ss. 26 ff. och i många andra skrifter af honom.

ras ur filosofisk synpunkt på det sätt eller under den form, att verlden eller hela den gifna erfarenheten fattas såsom ett enda föremål eller såsom ett helt, väsendet, hvilket utvecklar sig sjelft genom och i förändringarna i verlden. Väsendets kausalitet är, filosofiskt sedd, väsendets sjelfutveckling, och denna sjelfutveckling utgör högsta förklaringsgrund till allt hvad som händer och sker i verlden.

Utveckling är ett begrepp, som hänför sig till organismen och som förlorar all mening, om det flyttas utanför dess ram. I utvecklingen har det organiska lifvet sin karakteristiska form. Genom utvecklingen sammansluta sig organismens olika sidor till ett helt. Utvecklingen är bandet mellan det inre och det yttre, det aktuela och det potentiela i lifvet, mellan förmågan och dess material. Men utvecklingen innebär icke jemvigt mellan dessa olika sidor, utan alldeles afgjordt öfvervigt åt den ena sidan. I utvecklingen ligger nämligen en bestämd riktning i organismens förändringar: från det yttre och potentiela till det inre och aktuela. All utveckling innebär tillväxt i lifvet och dermed ökning af det inre och aktuela i organismen. Det inre och aktuela i organismen är icke blott utvecklingens drifkraft eller orsak, utan också dess verkan. Huru fattigt och ytligt man än må uppfatta det inre i lifvet och dermed också utvecklingen sjelf eller sjelfva progressen deri, så förnekar dock ingen utvecklingens riktning på lifvets tillväxt. Men lika visst som det nu är, att det inre åtnjuter ett afgjordt primat i utvecklingen, lika visst är det också å andra sidan, att det yttre aldrig kan tänkas bort derifrån, och att utvecklingen aldrig kan blifva annat än en relation mellan ett väsentligt inre och ett för utvecklingens möjlighet också väsentligt yttre. När man rör sig inom utvecklingens sfer, rör man sig afgjordt inom relativitetens. Formen för tänkandet af utvecklingen kan derför aldrig vara den rent logiska, hvarom jag ofvan har talat, och hvilken blifvit bestämd såsom alltigenom samstämmiga sidors ingående hos samma logiska subjekt, som är hvad det är uteslutande genom sitt eget innehåll, men icke genom relationer till ett annat, till det förra oreducerbart logiskt subjekt. Deraf följer, att utveckling icke är den form, som väsendet eger, när det strängt tänkes, utan

att denna ur strängt vetenskaplig och formel synpunkt är en relativ form. Från den empiriska forskningens utgångspunkt, det yttre, och under inverkan af dess kausala synpunkt föres man steg för steg fram till en vetenskaplig form, som afgjordt är en annan än empiriens egen. Under förutsättning nu, att vetenskapens form också är verklighetens, så föres man från den nämnda utgångspunkten också fram till fordran på en verklighet eller ett väsende, som eger en sådan form. Denna verklighet eller detta väsen ter sig då, om man ännu med ena foten står qvar på det kausala och empiriska föreställningssättets ståndpunkt, såsom en första eller ursprunglig orsak, såsom något, som står på ena sidan om en gräns och »sätter» det gifna på den andra. Ursprunglig verklighet framträder då under transscendensens form. Men vid en strängare tillämpning af just den vetenskapliga formens fordringar visar det sig omöjligt att upprätthålla en sådan gräns mellan väsendet och det gifna. När det kausala förhållandet logiseras, framträder det, reelt sedt, under form af ändamålsenlig verksamhet eller utveckling. Det gifna inflyttas då i väsendet såsom dess yttre, potentiela sida. Men den motsättning och relativitet, som trycker det sig från relativ »ytterlighet» till relativ »innerlighet» utvecklande väsendet, är endast en i viss mon tankeenlig och tankebestämd form, men ingen ren tankeform. Öfver det sig utvecklande väsendet står ett renare väsensbegrepp, hvilket nedsätter såväl den blotta första orsaken, som det sig utvecklande väsendet till fenomenalitet. Så stiger det verksamma tänkandet, med formens kriterium i sin hand, från ståndpunkt till ståndpunkt, högre och högre, och får alltjemt vidsträcktare utsigter öfver erfarenhetens verld. I den mon nu utsigtens vidd växer, försvinna detaljerna, såsom detaljer, ur åsynen. När erfarenhetens skiftande mångfald sammanföres till en totalbild, träda momenternas inre differenser tillbaka, hvilket tillbakaträdande betyder upplösning af åskådningens lägre form till förmon för tänkandets högre. Vi möta här den motsättning mellan innehåll och form i den menskliga vetenskapen, hvarom jag förut talat, och hvilken jag fattar såsom motsats mellan den aktuela formen och det potentiela innehållet deri. Ju högre tankeverksamheten står, desto bestäm-

dare afsöndras från tänkandet allt innehåll, som icke har en ren form, och ju lägre ståndpunkt den innehar, desto ymnigare ingå deri åskådningar och föreställningar, som endast från vissa sidor och synpunkter röja tankebestämdhet. Detta betyder, att det icke finnes någon inre motsats mellan form och innehåll i tänkandet sjelft, utan att motsatsen i detta afseende, strängt taget, faller mellan tänkandet och det för detsamma yttre, föreställandet, och att det tvärtom ur synpunkten af rikedom på tankeinnehåll är af afgörande betydelse, att man håller formen inom tänkandet och vetenskapen ren. Att höja formen i vetenskapen sammanfaller i sjelfva verket med att öka det aktuela innehållet deri. Den påpekade motsättningen kan endast hafva afseende på det sätt, på hvilket det verksamma tänkandet förverkligar sin uppgift, i det att detsamma med sin form upplöser det gifna erfarenhetsinnehållets omedelbara form och omsätter detta innehåll i sin egen. En sådan upplösning och omsättning eller en sådan ombildning är vilkor för det verksamma tänkandets utveckling, för dess fortskridande från abstraktare till konkretare ståndpunkt. Formen framträder i det verksamma tänkandets utveckling såsom det inre och innehållet såsom det yttre, hvilka i och under utvecklingen befrias från sin motsättning och sammansmältas med hvarandra. Häraf inses å andra sidan, att den högre vetenskapliga ståndpunkten måste stå i ständig kommunikation med de lägre. Den högre måste nämligen i sin egen utvecklings intresse upptaga innehåll ur dem. Om en filosofisk verldsåsigt vill vinna utveckling, så kan detta icke gå för sig på det sätt, att den förnämt afstänger sig mot lägre ståndpunkter, utan det kan endast ske på det vilkor, att hon betraktar sig såsom en organiserande princip för dem, d. v. s. såsom kunskapsprincip, *principium cognoscendi,* för dessa ståndpunkter, medan de kunna sägas utgöra hennes *kunskapskälla.* Derför blifva de lägre väsensuppfattningar inom filosofien, hvarom jag nyss talat, ingalunda gjorda öfverflödiga af den högsta, utan äro tvärtom nödvändiga vilkor för denna senares utveckling. En fullständigt utförd åsigt i filosofiens historia innebär relation mellan en mångfald i anseende till den vetenskapliga formen olika höga verldsåskådningar, af hvilka den högsta förhåller sig till de lägre,

som förmågan till materialet i verksamheten, och af hvilka de lägre äro, ur synpunkten af den högstas utbildning, ovilkorligen fordrade. De innehålla relativa sanningar, som utgöra vilkor för sanningens successiva aktualitet för oss.

I all utveckling ligger upphöjelse från lägre till högre grad, hvilken upphöjelse försiggår i riktningen *från* det yttre och *till* det inre eller som har form af det inres tillväxt. Det är det inre, som utvecklar sig. Denna upphöjelse kan icke fasthållas, om man endast utgår från utvecklingen, sådan hon gifver sig tillkänna inom det medvetslösa lifvet och, för att också nämna dem, hos de liflösa varelserna, som den moderna evolutionsläran också tillerkänner utveckling. Isoleras utvecklingens rent medvetslösa former från det medvetna lifvet, så försvinner utvecklingen i en gränslös vexling, emedan der icke finnes något skäl att kalla en form af lif och tillvaro högre och en annan lägre. Allt mått för mätande af lifs- och tillvarelseformer såsom högre och lägre hemtas från medvetandet eller subjektet. I den rent liflösa naturen och i de alla förnimmelser saknande organismerna immanerar intet ändamål, från hvilket formerna äro på längre eller kortare distans, och den empiriska naturforskningen, hvars syn på tillvaron är hemtad från det yttre, döda och medvetslösa i erfarenheten, kan aldrig göra ändamålets synpunkt till sin egen, om hon icke vill gå utanför empiriens räckvidd och förvandla sig till en filosofisk naturåskådning. Från naturvetenskapens ensidigt fasthållna, objektiva synpunkt, måste all sådan gradering och all dermed sammanhängande naturteleologi betraktas såsom ett »subjektivt föreställningssätt», som är »inlagdt» i naturen. Det är likväl ett allmänt kändt faktum, att den moderna naturforskningen — trots sin principielt antiteleologiska hållning — med all energie söker att underordna naturens alla företeelser under synpunkten af en s. k. *evolution*. Det är tydligt, att jag icke kan godkänna en utveckling utan ändamål och gradformer, d. v. s. erkänna densamma såsom varande en verklig utveckling. För mig ter sig den moderna naturforskningens »utveckling», der detta begrepp hålles strängt isoleradt från allt ändamål, endast såsom en form af regelbunden vexling eller förändring, hvilken just saknar utvecklingens karakteristiska be-

stämningar, nämligen upphöjelsen genom grader och graderingens mått, ändamålet. Den moderna naturalistiska evolutionsläran har heller icke, der densamma antagit en universel gestalt och framträdt såsom filosofisk verldsuppfattning — jag syftar på *Spencerismen* — kunnat undgå att, i strid med sin rent objektiva utgångspunkt, söka ett mått för förändringarna i erfarenheten, som är af subjektiv natur, nämligen de lefvande varelsernas förnimmelse af njutning, och dermed att åt hela evolutionen gifva ändamål, riktning och grader.

Det är meningslöst att tala om en utveckling, som icke i sista hand hänför sig till ett förnimmande väsen. Ser jag nu verldens utveckling såsom ett enda helt och vet, att vilkoret för verldsutvecklingen är alla orsakers och verkningars relativa sammanfallande i och hos ett väsen, som framträder i en serie af former, af hvilka de efterföljande icke blott äro verkningar af de föregående, utan ock dessa senares ändamål, d. v. s. ett väsen, hvars bestämningar visserligen hafva tidens form af föregående och efterföljande momenter, men hvilka momenter dock alltjemt äro något mer än detta, nämligen samhöriga och samtidiga delar af ett helt, ändamålet, då måste jag ock om detta väsen förutsätta, att det är förnimmande. Och jag måste förutsätta, att det är sig utvecklande och ändamålsegande just *såsom* förnimmande, hvilket ock kan uttryckas så, att detsammas utveckling försiggår inom förnimmandet och att det i förnimmandet har sitt ändamål. Och då det väsende, hvarom här är fråga, är hela den gifna verkligheten sjelf, så kan dess förnimmande icke gå utanför sig sjelft, utan måste vara ett sjelfförnimmande.

Den moderna empirien låter verklighet betyda kausalt sammanhang mellan företeelser. För densamma är ett föremål icke verkligt genom någon sin inre bestämdhet, hvari detsamma framhärdar och gör ett oöfvervinnerligt motstånd mot yttre påverkningar, utan endast genom att stå i vissa af vetenskapen bestämbara, kausala relationer. Underkastas nu denna konstanta kausalitet kunskapsteoretisk och logisk pröfning, så visar sig, att all konstans och all vetenskaplighet deri ligga i en mångfald af relativt eller hypotetiskt nödvändiga, d. v. s. ur synpunkten af hvarandra nödvändiga, tankar. Gör man nu

…saliteten se verkligheten sjelf,
…xen mellan verklighet och de
… kausalitetens väsen visat sig
… på abstraktionens och analysens
…gheten, i samma mon motsättes
…eteelsen, öfver hvilken fenomenali-
…ngt som till att i tanken se den
…e empiriska företeelserna fenomenet
…ska skola uppfostrade naturvetenskapen
… går den faktiskt understundom. Men
… när tanken af naturvetenskapen fattas
…an likväl aldrig betraktas såsom ett realt
… såsom sann och objektiv form till skilnad
…bjektiv. Och företeelsen betraktas såsom fe-
… den synpunkt, att densamma *icke* heller är
… det väsen, som är grund till tankens form. För
… kritiska naturvetenskapen och den derur fram-
…vetenskapliga verldsåsigten är tingens realväsende
… det enda af verkligheten, som erkännes vara be-
…nkeformen. Då nu emellertid det obekanta real-
…ust såsom obekant, alltid måste te sig såsom ett yttre,
… skall kunna fasthållas såsom *något* objekt för omdöme
…m *något,* om hvilket man kan tänka och tala, så kan
…iga, att naturvetenskapen aldrig fullständigt förlorar kän-
…en af det yttre såsom en realitet, och att densamma, hur
…nceradt kritisk den än må vara, aldrig kommer ut ur du-
…smen mellan verkligheten såsom inre — tankeformen — och
verkligheten såsom yttre. Och emedan det antagna obekanta realväsendet alltid ter sig såsom yttre, så blir det alltid försedt med en eller annan bestämning, tagen från det faktiskt gifna yttre, fenomenet, och dermed med detta faktiskt gifna yttre förblandadt. Den nämda dualismen reducerar sig derför ytterst till dualism mellan verklighetens form, tanken, och de empiriska företeelserna såsom verklighetens innehåll, hur bestämdt än det empiriskas verklighet i princip förnekas. Filosofiens framträdande i egentlig form betecknas af denna dualisms principiela öfvervinnelse, hvilken icke kan ske på annat sätt än derigenom, att tanken fattas såsom hel och fullständig verklighet eller som

ett realt väsende. Att dualismen måste öfvervinnas i denna riktning och icke i den motsatta, derför går den vetenskapliga utvecklingen inom empirien sjelf och dess kunskapsteoretiska kritik i fullgod borgen, hvilken utvecklings frukt i sista hand är den ur fenomenet extraherade tankeformens karakter af att vara den sanna verkligheten. Vetenskapen blir filosofi genom att i stället för tankens hypotetiska nödvändighet, d. v. s. dess nödvändighet såsom komplement till andra tankar eller under förutsättning af andra tankar, sätta dess kategoriska nödvändighet, d. v. s. dess sjelfnödvändighet och sjelftillräcklighet i och genom sitt eget innehåll. Emedan den så fattade tanken är allt hvad han är genom sitt eget innehåll, och icke i någon mån genom relationer till annat, så måste han också vara hela verkligheten eller vara verkligheten såsom ett enda realt väsen. På detta sätt framväxa två vetenskapliga vyer öfver verlden, den ena den kritiskt-empiriska, som i densamma ser ett tankebestämdt eller lagbundet fenomen af en obekant realitet, ett yttre, hos hvilket det inre framträder såsom i sig eller ur objektiv synpunkt abstrakt varande och verklighetslös form, hvilken form på mångfaldigt olika sätt och i mångfaldiga gradationer binder och reglerar detsamma, den andra den reelt-filosofiska, som i verlden ser ett väsende, som är ett helt af samstämmiga tankar. Det är sjelfklart, att denna senare verldsvy, i och för sig tagen, saknar hvarje öfvergång till, hvarje förbindelse med och, så att säga, hvarje behof af den förra, utgörande ett deremot fullständigt afslutadt helt. Men i den historiska utvecklingen framträder hon såsom en teoretisk makt, som med den förra står i lefvande vexelverkan och i densamma eger betingelser för sitt verksamma lif. Inom filosofiens historia framträda verldsåsigterna såsom utvecklingsgrader, hvilka enligt sin natur sammanhänga med hvarandra, såsom det inre i utvecklingen sammanhänger med det yttre eller som förmågan sammanhänger med materialet. De lägre verldsåsigterna innehålla vilkoren för den högres utveckling, medan den högre i sig sjelf har grunden eller makten till sin utveckling. Derför blifva lägre verldsåsigter egentligen aldrig i historien öfvervunna, utan endast ombildade. Så länge den högre verldsåsigten icke eger ett aktuelt innehåll, som är fullständigt, så upptager den-

samma alltid i fullständighetens intresse ett potentielt sådant från de lägre, hvilket innehåll undergår en successiv ombildning efter den högres form. Hvad som kunde helt öfvervinna lägre verldsåsigter, det är endast fullständig aktualitet af det formelt fullkomliga tänkandet, men en sådan aktualitet framträder aldrig såsom ett förverkligadt resultat i utvecklingen, utan är der i det hela endast närvarande såsom dess mått och ändamål.

Öfver filosofiens historia sväfvar tänkandets rena form såsom mått och ändamål. Han är det rent inre i alla utveckvecklingsformerna och det, hvarefter de värderas. Jemföras dessa former med hvarandra, så befinnas de högre vara relativt inre i förhållande till de lägre och i samma relativa mening tjena såsom måttstock för deras värdering. En högre filosofisk verldsåsigt står genom förmedling af lägre i organisk förbindelse med empirien. Ur empirien och hennes kunskapsteoretiska kritik, d. v. s. ur undersökningar af hennes yttersta förutsättningar, bryter sig filosofien fram, fattande vetenskapens tankeform såsom en fullständig och sjelfständig verklighet, hvilken är första orsak till allt hvad som är gifvet i tidens form. Genom att reflektera på den tänkandets form upphäfvande motsättning, som i en sådan uppfattning söndrar orsak och verkan, och som visar, att empiriens dualism här ännu icke är öfvervunnen, kommer man fram till en mera egentlig filosofisk ståndpunkt, på hvilken tanken icke är orsak till utom honom fallande verkningar, utan till sin egen utveckling, hvilken sammanfaller med verldens i det hela. Reflekterar man så på den empiriska sidan i utvecklingen och finner, att densamma är osamstämmig med tänkandets form, så extraherar man väsenstanken ur utvecklingen och söker allt mer och mer att fatta densamma såsom ett helt af bestämningar, som äro utan omfattning och grad.

Hvilken den tanke nu emellertid är, som är första orsak, det sig utvecklande universum — eller är den universela utvecklingens ändamål, ty detta är enheten af allt som ingår i utvecklingen — och det logiska subjekt, hos hvilket alla tankar ingå såsom samstämmiga sidor, det är i första hand en fråga efter det erfarenhetsområde och den föreställningskrets, från hvilka man skall låna den åskådliggörande inklädnaden åt sitt

begrepp. I den mon filosofien har en logisk form, i samma mon är riktningen på erfarenhetsområde och föreställningskrets bestämd, och i samma mon äro de derur upptagna närmare bestämningarna från början samstämmiga med tänkandet och blifva, genom dess organisationsarbete, gjorda samstämmiga dermed. Så har jag redan förut framhållit, huru uppfattningen af verlden såsom ett enda sig utvecklande väsen förlorar all mening, om detta väsen icke tänkes vara lefvande och förnimmande och i sitt förnimmande ega sin utvecklings ändamål. Detta följer ur utvecklingens eget begrepp redan deraf, att utvecklingen skulle sakna *hvarje* ändamål, om hon icke tillkomme ett lefvande och förnimmande väsen. Riktar man sedan strängare sin uppmärksamhet på ändamålet såsom det inre i utvecklingen, så framträda skärpta fordringar på det sig utvecklande väsendet. Det inre i utvecklingen kan nämligen icke undgå att vara ett i något afseende rent eller absolut inre. Ändamålet, som är enhet af orsak och verkan, kan såsom utvecklingsorsak icke tänkas annorlunda än såsom rent sjelfbestämdt eller såsom rent inifrån bestämdt. Är det alltigenom bestämdt af annat, så blir utvecklingen blott empirisk, d. v. s. nedsjunker till en blott förändring. Men det sjelfbestämda förnimmandet, det är medvetande och sjelfmedvetande, hvilket kan kallas förnuft, om man reflekterar derpå, att det sjelfbestämda medvetandet eger ett inre eller ett innehåll, som åt dess verksamhet och bestämningar ger en bestämd prägel och art.

Det är alltså från det *personliga* området i erfarenheten, de närmare bestämningar måste tagas, hvilka utfylla begreppet af det sig utvecklande väsendet. Om man tänker verlden såsom ett enda sig utvecklande väsen, så tänker man sig densamma såsom personlig eller såsom person. Personlighetens begrepp är, formaliter, begreppet af ett sjelfständigt och sjelfbestämdt inre och, realiter, af sjelfmedvetet förnuft eller förnuftigt sjelfmedvetande. Personligheten begripes först genom att motsättas mot det yttre, i det att densamma såsom sådan fattas såsom fullkomligt oberoende af det yttre och såsom makt att absolut inifrån bestämma det yttres förändringar. Personligheten lösgör sig från tingens och naturens bakgrund genom sin absoluta kausalitet. I begreppet om en *absolut* kausalitet

...nting, som upphäfver begreppet *kau-* ... förutsättningar, som nära höra tillsam- ... ...ta kausaliteten icke tänkes upphäfva, ...tom innehålla föreställningen om kau- ... ...och hvarje företeelses i sinneverlden åt ... ...gning af empiriska orsaker, vidare, om ... ...orsaken tänkes verka universelt och icke ... hvarje fall verka *hela* serien af empiriska ... ...etta på ett genomgående sätt, så att verkan, ...n dimension blir begränsad. I en sådan upp- ... ...piriska förändringarna såsom en universel och ... ...kan af en och samma orsak ligger deras sam- ... ... ett helt. Denna sammanfattning är nu visser- ... ...som alldeles icke framgår ur deras empiriska ... ...en i denna karakter ligger dock icke något som ... ...en sådan helhet eller kontinuitet. Detta lika litet, ...mmets eller tidens kontinuitet upphäfves af deras diskre- ... Lika väl som man har rätt att betrakta rummet och ... ...såsom hela eller kontinuerliga, lika fullt är ett sådant ...skådningssätt berättigadt med afseende på förändringen.

Under de gjorda förutsättningarna finnes det, ur empirisk synpunkt, intet hinder för att antaga en absolut första orsak till allt hvad som händer och sker i verlden. Än mindre kan ur denna synpunkt något hinder tänkas för denna orsaks personliga art. Det är min bestämda öfvertygelse, att ingen empirisk forskning kan, i namn af sin vetenskapliga möjlighet och giltighet, hafva skäl att opponera mot antagandet af en personlig orsak så att säga bakom och skild från förändringarna i verlden, d. v. s. mot en transscendent personlig orsak, om nämligen dessa förändringar betraktas såsom lika fullt, hvar och en, gränslöst empiriskt betingade och såsom en universel och fullständig verkan af den transscendenta orsaken.

Men om en sådan *transscendent teism* är oåtkomlig för empiriens vapen, så visar det sig ganska lätt, att densamma icke kan göras till föremål för en ingående filosofisk undersökning utan att drifvas öfver till formen af *immanent teism.* Förhållandet mellan orsak och verkan är nämligen, i och för sig taget, intet logiskt förhållande, utan endast den empiriska sidan

i det logiska förhållandet mellan grund och följd. Om väsendets förhållande till den kausala mekanismen i erfarenheten skall kunna *tänkas*, så måste deri framträda den samstämmighet mellan orsak och verkan, som utgör den rationela sidan i förhållandet mellan grund och följd. Den personliga orsaken måste tänkas framkalla verkningar, som icke falla utanför, utan innanför honom sjelf, hvilket är fallet, då den personliga orsaken tänkes såsom ett ändamålsenligt verksamt eller sig utvecklande väsen. Men det personliga, sig utvecklande väsendet är lika fullt *orsak:* den empiriska sidan i utvecklingen kan aldrig af tanken fullt aflägsnas, såvida någon bestämd betydelse skall kunna tilläggas utvecklingen sjelf. Ändamålet är enhet af orsak och verkan. Innan reflektionen finner denna enhet, måste den falla på orsaken och verkan såsom åtskilda eller såsom hvar och en något för sig varande. Och genom en sönderläggande analys af ändamålets och utvecklingens begrepp uttages orsaken städse i motsättning mot verkan och verkan i motsättning mot orsaken. Det kan sålunda icke hindras, att den immanenta teismen aldrig kan uppträda annat än i sammanhang med transscendenta och i viss mon mekaniska åskådningar. Dessa åskådningar uppbära ett innehåll hos väsendet, som icke dem förutan skulle kunna bringas till och hållas vid ett något så när klart medvetande. Till denna krets höra sådana föreställningar som t. ex. *skapelse, återlösning, uppenbarelse, dom,* hvilka alla äro på ett oupplösligt sätt fästade i den empiriska och mekaniska åskådningens isolerande och motsättande form: väsendet kan t. ex. såsom skapande omöjligen uppfattas annorlunda än såsom varande *öfver* eller *bredvid* sin skapelse. Om sådana åskådningar fixeras såsom absoluta sanningar i motsats mot högre ståndpunkter, hvilka såsom osanna förkastas, då lägga de försåvidt bestämda hinder i vägen för utvecklingen och måste undanrödjas. Men så är ingalunda händelsen, om de ställas såsom organiserbart material i förhållande till högre verldsuppfattningar eller till den verksamma tanken öfver hufvud såsom organiserande princip. De utgöra då ett potentielt innehåll hos denna tanke, som i dem eger utvecklingsmöjligheter och utvecklingsfermenter, för så vidt han kan införlifva dem med sig genom att skänka dem sin egen form.

Det är rationelare och riktigare att uppfatta förändringarna i verlden såsom yttringar af ett väsens verksamhet, som i verlden utvecklar sig till allt högre grad af sjelfmedvetande och förnuft, än att i dem se effekter af ett väsen, som står helt och hållet öfver och utanför verlden. Dessa effekter kunna väl fattas såsom framgångna ur förnuftiga afsigter, men orsakens transscendens öfver den sfer, der verkningarna falla, och hans dermed sammanhängande differens från dem, innesluta mekaniska föreställningar om förändringarnas frambringande och förlopp, som stå i strid med vilkoren för ett handlande ur förnuftig afsigt. Först i den immanenta teismen äro dessa vilkor uppfylda. Dock visar det sig vid en strängare tillämpning af tänkandets form, att också uppfattningen af den i oafbruten förändring inbegripna verlden såsom en lefvande och sig utvecklande absolut personlighet stöter på oöfvervinnerliga svårigheter. Det är motsatsen mellan det inre och det yttre i utvecklingen, mellan förmågan och materialet, hvilket alltid i visst afseende ställer sig utanför förmågan eller väsendet såsom dess derifrån artskilda omgifning, som icke kan öfvervinnas. Ett alltigenom sjelfständigt och sjelfbestämdt väsen kan icke tänkas under utvecklingens form, emedan det alltid der har emot sig en omgifning, som upphäfver dess obetingade sjelfständighet och påtvingar det en yttre bestämdhet. Verksamhet kan icke tänkas vara en tillfredsställande form för det absolut sjelfständiga och sjelfbestämda väsendets verklighet. Likasom den transscendenta teismen har öfver sig den immanenta, så visar denna senare öfver till den rena eller absoluta form af teism, der den absoluta personligheten hvarken är att söka utom eller i verlden, utan hvilken endast är i sig sjelf och för hvilken verlden icke i något afseende är eller hvilken icke i och för sig står i någon som helst relation till verlden. Personligheten är der det absolut hela — utan motsättning och utan grad. På densammas bestämningar eger ingen användning rum af förhållandet mellan grund och följd, utan der är tänkandets samstämmighetslag ensam tillämplig. Hvarje bestämning är det hela, och det hela är hvarje sin bestämning. Det är gifvet, att i samma mon som man drifver fordran på rationel samstämmighet inom det hela långt, sådant innehåll, som icke är rent tankeinnehåll, derifrån

bortstötes och att, inom tänkandets utveckling, begreppet af ett sådant i hög grad samstämmigt helt måste te sig såsom utomordentligt abstrakt och innehållsfattigt. Men i sjelfva verket är det abstrakt endast i förhållande till högre utvecklingsmöjligheter af begreppet, utvecklingsmöjligheter, som ligga just i riktning af formens upphöjelse till allt högre grad af samstämmighet. All sådan utveckling är betingad af det rationela begreppets organiska förhållande till lägre ståndpunkter. Den absoluta teismen vinner innehåll endast genom att ombilda de lägre formerna af filosofi efter sin egen form såsom mått. I detta organiska förhållande till lägre verldsuppfattningar är den absoluta teismen ingalunda en abstraktare ståndpunkt än dessa uppfattningar, utan alldeles tvärt om. Der finnes nämligen allt hvad i dem ingår, men derjemte begreppet om den öfver allt kausalt sammanhang och all utveckling höjda personligheten, som å ena sidan nedsätter den transscendenta första orsaken och det sig utvecklande väsendet i verlden till fenomenalitet, men å den andra är all kausalitets yttersta grund och riktningspunkt.

Den organiserande verksamhet, som en högre åskådning utöfvar på lägre, framträder, i anseende till resultatet, på två olika sätt, nämligen dels såsom en tillväxt af sjelfva den högre åskådningens eget innehåll, dels såsom en ny form hos de lägre. Det fullt samstämmiga personlighetsbegreppets genesis betecknar och innebär utvecklingen af filosofien sjelf i högsta bemärkelse. Ombildningen af de lägre verldsåskådningarnas form genom detta begrepp, hvilken ombildning ytterst måste anses vara propädevtisk i förhållande till den rena filosofien eller förbereda dess aktualitet, innefattar hvad man brukar kalla *verldsförklaringen*. Vid verldsförklaringen har man att begagna den fullt samstämmiga personlighetens begrepp såsom princip och att sätta denna princip i möjliga logiska förhållanden till den gifna verkligheten eller till verkligheten, sådan hon föreligger för en jemförelsevis omedelbar uppfattning. Det logiska grundförhållande, som här företrädesvis är användbart, är förhållandet mellan grund och följd, hvartill sedan kan läggas förhållandet mellan indelningsgrund och indelningslemmar, som är tillämpligt vid gränsen för erfarenhetens bestämbarhet genom

egentligt tänkande. Den absolut sjelfständiga och sjelfbestämda personen framträder såsom grund till den gifna verkligheten såsom följd. När den gifna verkligheten ses såsom följd, så betraktas hon ur tidens och förändringens synpunkt. Hon är då ett helt af förändringar, hvilka framgå såsom verkningar af en absolut eller första orsak. När den gifna verkligheten *endast* ses ur rummets och kroppslighetens synpunkt, så kan hon icke logiseras i någon annan form än indelningens. Men den rationela sidan i förhållandet mellan grund och följd innebär en samstämmighet mellan orsak och verkan, de empiriska element, som genom logisk konseqvens förenas, hvilken samstämmighet realiseras på det sätt, att den första orsaken framträder såsom sin egen verkan eller såsom *ändamål* för de förändringar, som han sjelf åstadkommer. Verlden vinner sin filosofiska förklaring derigenom, att den absoluta personligheten betraktas såsom den gifna verklighetens orsak och ändamål. En filosofisk förklaring af verlden är icke möjlig, om verlden betraktas ur *verklighetens* ensidigt fasthållna synpunkt, utan endast på det vilkor, att verkligheten fattas såsom *verksamhet,* enär förhållandet mellan grund och följd icke eger någon tillämplighet utanför verksamheten. Derför förutsätter verldsförklaringen det empiriskt verkligas eller det s. k. tingets upplösning i förändringar, och derför arbetar den moderna naturforskningen, som upplöser den föreställda kroppsliga substansen i rörelser, den filosofiska verldsförklaringen i händerna. När verlden ter sig såsom ett helt af hvarandra betingande rörelser och empiriska förändringar, och hvarje sken af orörlig och oföränderlig substantialitet hos tingen har blifvit aflägsnadt, då har den filosofiskt verksamma tanken sitt objekt gifvet i det skick, som han behöfver för att derpå kunna applicera sin form. I denna form framträder den kausala serien af förändringar ur en ny synpunkt, som icke i ringaste mon upphäfver den empiriska formen, utan tvärtom förutsätter densamma, men också dertill lägger ett nytt moment. Detta nya ligger deri, att orsak och verkan icke *blott* äro till såsom yttre för hvarandra, d. v. s. såsom det föregående och det efterföljande, som skiljas af en tidsgräns, utan att de *också* stå i inre relation till hvarandra och, upphäfvande tidsgränsen, sammanfalla med hvarandra, hvilken

inre relation är grund till den yttre. Den nya formen ligger m. a. o. deri, att de blotta förändringarna sammanfattas till verksamhet i och med det, att de erhålla ett ändamål.

Den kausala mekanism, vid hvilken naturvetenskapen stannar, är vilkor och förutsättning för den filosofiska verldsförklaringens teleologi alldeles så, som orsak och verkan äro vilkor och förutsättningar för ändamålet eller förändringar äro det för verksamheten. Teleologi utan kausal mekanism är ett begrepp utan användning på föremål, d. v. s. en form utan innehåll, och kausal mekanism utan teleologi är ett föremål utan begriplighet, d. v. s. ett innehåll utan form.

Förändringarna i verlden förklaras filosofiskt genom uppvisande af det förnuft, som i dem framträder och genom dem förverkligas. Det empiriska kan icke begripas genom sig sjelft. Men det kan heller icke begripas ur ett förnuftigt och personligt väsen, som ställes i ett abstrakt eller ensidigt kausalt förhållande dertill. Sin tillfredsställande förklaring erhåller det endast, om det uppfattas såsom vilkor och medel för personliga makters uppenbarelse och utveckling. Den filosofiska verldsförklaringen är en idéel värdering efter kärlekens, skönhetens, vishetens och andra idéers måttstock, hvilka tillhöra det personliga lifvets område, en värdering, som är reel just genom sin idealitet. Genom att tjena som medium för sådana idéers uppenbarelse framträder hos det yttre, hos naturen och tinget, *deras inre mening, som ligger i hvad de duga till eller hafva för ändamål,* hvilken inre mening och betydelse är deras rationela sida i reel bemärkelse. Denna sida är ett ljus, som sprides öfver de lägre: deri är den yttersta grunden till deras tänkbarhet att söka. Hvad det yttre duger till eller tjenar till, det bestämmes ur personliga synpunkter eller af personliga afsigter. I den belysning, som faller öfver det yttre, när det underordnas personlig utveckling och personliga ändamål, framträder det såsom material för förnuftig eller personlig praktisk verksamhet. Häraf framgår, att den filosofiska verldsförklaringen sammanfaller med vetenskapen om den förnuftiga viljeverksamheten eller med den praktiska filosofien.

Personlighetens ursprungliga karakter ligger, negative, i oberoende af empiriska orsaker. Positive, men formelt sedd,

framträder hennes karakter deri, att hon sjelf är orsak till alla empiriska förändringar öfver hufvud. Sin realitet afslöjar den verkande personligheten i det förnuft, som förverkligas i och genom de förändringar, hon åstadkommer. Personlighetens oberoende af empiriska orsaker innebär frihetens möjlighet. Personligheten kan i och med detta oberoende tänkas vara fri. Faktiskt tänkes hon så, när hon tänkes såsom makt att framkalla yttre förändringar och att derigenom aktualisera sitt förnuftiga innehåll. Frihetens väsen ligger i personlighetens eller förnuftets absoluta och universela kausalitet. Det ligger deri, att kausalitet efter förnuftiga ändamål är den empiriska kausalitetens inre sanning.

Frihetsproblemet brukar vanligen uppfattas såsom en fråga om den *menskliga* viljans frihet. Frågan om den menskliga viljans frihet är i allmänhet besvarad dermed, att frihetens väsen bestämmes såsom förnuftets absoluta och universela kausalitet. Den fritt verkande orsaken är å ena sidan absolut oberoende af det yttre och absolut inifrån bestämd. I annat fall inryckes den såsom ett kugghjul i den empiriskt-kausala mekanismen, der dess egendomliga art går alldeles förlorad. Å den andra sidan har den *hela* den kausala mekanismen i hvarje fall till sitt material. Framkallade den fritt verkande orsaken partiela förändringar i sinneverlden, så ginge naturvetenskapen under i och med upphäfvandet af hvarje naturföreteelses gränslösa empiriska betingning. Inom naturförloppet uppdroges då gränser för förändringars frambringande genom naturorsaker, hvaraf följden blefve, att kraft skulle gå spårlöst förlorad hos de naturorsaker, som vore föregående i förhållande till de öfverempiriskt verkade förändringarna. Skall den menskliga viljan vara fri, så måste hon alltså vara ett i logisk mening absolut prius i förhållande till allt empiriskt, och kunna bestämma detta i hela dess omfattning. Men det, som är oberoende af allt empiriskt, är icke mångfaldigt. Det fritt verkande förnuftet kan icke numeriskt bestämmas och kan icke hafva några possessiva pronomina till attribut. Det är icke rimligt att tillägga förnuft och personlighet *antal* såsom en inre bestämning. Då man talar om en mångfald af fritt verkande orsaker uttrycker man sig ingalunda fullt adeqvat. Det är personligheten — som

heter förnuft, om den ses från synpunkten af innehållet i sitt medvetande — hvilken verkar, och hvilken såsom verksam är fri vilja. Man kan icke indela den fria viljan i t. ex. Guds, samhällets och menniskans vilja efter en indelningsgrund, som ligger i viljan sjelf. En sådan indelningsgrund hemtas endast från det yttre, på hvilket viljan riktar sin verksamhet. Den fria viljan ter sig såsom mångfaldig endast i olika ställningar till sitt material. Man kan tala om Guds vilja, när den fria viljans verkningar ses sträcka sig utanför de områden, som utgöra mensklig omgifning i trängre och egentligare bemärkelse. Den fria viljan framträder specielt såsom Guds i den förnuftiga sammanlänkningen af händelser och förändringar, hvilka afgjordt falla utanför menskligt inflytande. När förnuft röjer sig i naturens förändringar och historiens gång i det hela, då säga vi Gud vara den verkande orsaken. Men när sådant endast gifver sig tillkänna och ses framträda i en mensklig omgifning i trängre bemärkelse, såsom t. ex. i den menskliga sinlighetens lif, d. v. s. i förändringar af relationerna mellan menniskans sinliga krafter, då tala vi om den fria menskliga viljan såsom orsak. Orsaken är dock i hvarje fall i grunden densamma, det fritt verkande förnuftet, som står öfver allt tal.

III.

Frihetsbegreppets ställning och betydelse inom filosofiens system.

Allt naturens sammanhang har i tanken sitt bindemedel. Men tankens förbindande och enande makt kommer till synes icke endast inom naturen, utan också mellan naturen å ena sidan och frihetens sfer å den andra. Genom de undersökningar af naturens och naturformernas väsen, som filosofiens fenomenologiska och kunskapsteoretiska kritik utför, riktas den vetenskapliga uppmärksamheten på tanken såsom varande detta väsen. När sedan tanken skall fasthållas såsom väsendet i allt gifvet, så kan detta icke ske med mindre än att han antager en sådan gestalt för den inre åskådningen, att han på en gång fattas såsom reelt logiskt subjekt och som ett sådant logiskt subjekt, hvilket uppfyller det formelt fullkomliga tänkandets fordringar så långt nämligen detta i hvarje fall är möjligt. I denna gestalt är tanken personen. Personen är tankens åskådningsgestalt, och tanken är personens rena form.

Personen eger sin bestämmande karakter i *friheten.* Med frihet förstår jag tankens makt att röja sitt innehåll genom att trycka sin form och sin prägel på förändringarna i verlden. Friheten är den rena tankens absoluta kausalitet, men denna kausalitet är ett ord utan mening, om man icke förmår att finna en form åt den kauserande tanken, i hvilken han väsent-

... och i sig framt ... sin relation till i den
såsom predil ... förnuftsformer fram-
edikater, ... det gifnas och för-
r ver ... erfarenhet. Men
... tidens riktning.
... ara teoretiska
e t. ... amåt, såsom
a form, oc ... ingen inåt
etens predikat. ... ramåt sitt

Såsom fritt handlande är ... rklighet
tankebestämda viljan och hennes ve ... heten
ning, mening och betydelse. Hon är den ... att
klarade naturen. Hon är frihetens bärare, ... om
naturens förklaringsgrund. ... n

Det sammanhang mellan *erfarenhetens fakta*, so analyserande empiriske forskaren alltjemt upptäcker och vidgadt och bekräftadt, klarlägger filosofiens kunskapsteoretiska kritik såsom ytterst utgörande eller grundande sig på samhörighet mellan *förståndets begrepp*, medan den till en reel verldsförklaring fortskridande filosofien i och hos dem ser *förnuftets handlingar*. Natursammanhang, tankesammanhang och viljelif förhålla sig till hvarandra såsom erfarenhet, förstånd och förnuft. Erfarenheten är natursammanhangets princip, förståndet tankesammanhangets och förnuftet viljelifvets. I erfarenheten hafva vi att söka den närmaste grunden till all enhet och allt sammanhang i det gifna och dermed ock till det gifnas faktiska verklighet, som endast är ett annat uttryck för den konstanta och lagbundna relativitet, hvilken ensam gör ett faktum i verlden till ett visst bestämdt, existerande sådant. När erfarenheten bestämmes såsom en sådan grund till det gifnas verklighet eller såsom principen för all faktisk verklighet, ses hon naturligen från sin ursprungliga och i djupaste mening konstitutiva

---

[1] Egenskaper kunna väl sättas såsom subjekter i logiskt-grammatisk bemärkelse. Men urgeras den rent *logiska* betydelsen af egenskapen, så blir subjektet det egenskapsegande föremålet ur den synpunkt eller från den sida, egenskapen angifver, icke egenskapen för sig tagen. Adjektiviska begrepp och föreställningar, satta såsom subjekter, uttrycka endast en grammatisk abbreviation.

sida, den subjektiva. Hon betraktas då såsom den mera omedelbara menskliga uppfattningsform, som märker och konstaterar hvad som är faktiskt gifvet, och som mäktar sammanfatta det faktiskt gifna till sammanhang inom olika gränser eller olika omfattning, ytterst till den faktiskt gifna verlden. Men öfver faktiskt märkande och konstaterande samt faktiskt sammanbindande drifver erfarenheten det icke. Härutinnan röjer hon sitt hvilande på förutsättningar, sin blott hypotetiska karakter. Derför går förståndet ut öfver erfarenhetens faktiska verklighet och fram till dess nödvändiga förutsättning eller, som man ock kan uttrycka det, till dess nödvändiga möjlighet. Den i begreppet eller tanken liggande nödvändigheten är en blott möjlighet och ingenting annat, så länge begreppet är abstrakt. Att stiga från det faktiskt gifnas verklighet till dess i begreppet gifna nödvändighet betyder att negera det förra såsom strängt och egentligt verkligt i dess helhet och konkretion och att uttaga endast vissa sidor eller former hos detsamma såsom nödvändigt egande verklighetsnatur. Dessa former äro emellertid blott möjliga, när de ses ur synpunkten af fullständig verklighet. Men de äro vidare möjligheter, som peka i en bestämd riktning. De äro möjligheter, som icke kunna förverkligas i det faktiskas riktning, hvilket just genom dem eller genom deras form och de deri inneburna krafven är förkastadt såsom fullt och sant verkligt. Begreppsformernas blotta möjlighet kräfver en annan utfyllnad än något faktiskt gifvet kan skänka. I ingen faktisk verklighetsgestalt kan denna möjlighet växa ut till verklighet. Begreppsformen visar ut öfver det faktiskt verkliga till det nödvändigt verkliga, men detta är *såsom sådant* till hvarken för mensklig erfarenhet eller menskligt förstånd. Erfarenheten är obevekligt hänvisad till det faktiskas tillfällighet, och förståndet till det nödvändigas overklighet. Men menniskoanden är dock icke dömd till att gagnlöst oscillera mellan dessa båda, utan eger i *förnuftet* ett medel att bryta sig ut ur denna circulus vitiosus. I förnuftet påträffa vi både erfarenhet och förstånd, men derjemte något, som skiljer det från och höjer det öfver båda. Förnuftet framträder såsom erfarenhet, då det konstaterar sin form af samstämmighet hos det faktiskt gifna såsom det reelt hela, af hvilket det så till vida

känner sig bestämdt och beroende. I sin relation till i den gifna verkligheten historiskt realiserade förnuftsformer framträder förnuftet såsom utifrån bestämdt i det gifnas och förflutnas riktning och dermed också såsom erfarenhet. Men väsentligen är förnuftet inifrån bestämdt i framtidens riktning. Det förnuftiga lifvets krafter, hvilka kunna vara teoretiska eller praktiska, äro väsentligen riktade inåt och framåt, såsom teoretiska *inåt* och såsom praktiska *framåt*. I riktningen inåt eger förnuftet sin form af förstånd och i riktningen framåt sitt innehåll och sin objektivitet. Förnuftets objekt är en verklighet i framtidens läge. Detta objekt är den nödvändiga verkligheten sjelf, teende sig i framtidens läge för menniskan genom att sätta sig såsom hennes mål och riktningspunkt och derigenom leda och bestämma hennes verksamhet. Det förnuftiga såsom gifvet för menniskan är alltid en abstrakt form och eger sin konkretion och sin fullhet endast såsom blifvande. Endast såsom verksamhet är det förnuftiga för oss till såsom ett helt, aldrig såsom verklighet.

Om förnuftet skiljer sig från erfarenheten genom sitt objekts läge, så skiljer det sig från förståndet genom sitt innehåll. Förståndet är den gifna faktiska verklighetens förbindande form, men förnuftet är den nödvändiga verkligheten sjelf såsom verksam och gestaltande makt. I denna sin karakter och i relation till förnuftet är förståndet alltid relativt subjektivt och abstrakt: det innehåller sitt föremåls form, men har dess innehåll utom sig. Förnuftet deremot eger, om ock endast såsom blifvande, äfven sitt objekts innehåll inom sig eller eger ett *reelt inre*. Förståndet är en blott och bar uppfattningsform (af något yttre eller inre gifvet), men förnuftet är *tillika* och väsentligen en real makt i verlden. Och då förnuftet, enligt sitt begrepp af uppfattningsform, icke kan fylla fordringarna på realitet och objektivitet på det sätt, att det är ett dödt och medvetlöst ting, utan måste vara lif och vara medvetande, så måste det också gälla, att förnuftet just såsom varande lif och medvetande är en real makt. Förnuftet är en sådan makt genom att skänka sitt innehåll objektivitet och realitet i handlingens verld, d. v. s. såsom vilja. Och vilja kan förnuftet endast på det vilkor vara, att dess innehåll redan såsom *inre*

eger en viss grad af realitet, den grad, som är oumbärlig för ändamålssättning och effektivitet. Redan såsom inre eller såsom blott uppfattadt måste förnuftets innehåll ega en viss grad af konkretion för att kunna framträda såsom bestämningsgrund. Men all grad af konkretion bindes vid det hela, och allt helt är till såsom åskådligt. Skall alltså den nödvändiga verkligheten kunna framträda såsom real makt i det gifna, d. v. s. öfver hufvud framträda för oss, så måste hon kunna gripas och utpräglas af en i framtidens riktning gestaltande åskådning (af en »produktiv inbillningskraft»), som sätter ändamål, och kunna förverkligas i handling. Det är den oundgängliga förutsättningen för all mensklig kunskap om den nödvändiga verkligheten, att förståndets form skall kunna åskådliggöras utan att gå under såsom sådan eller utan att offra sin renhet, och att sedan den åskådliggjorda formen kan realisera sig sjelf i viljeverksamheten. Om nu filosofien utgör sammanfattningen af all sådan kunskap, så kan man uttrycka vilkoret för dess möjlighet så, att begreppet måste kunna göras åskådligt — objektiveras — af inbillningskraften[1] och verkligt — realiseras — af viljan. Dessa faktorer, förstånd, inbillningskraft och vilja äro emellertid endast medvetandet sjelft i olika grader af fullständighet, helhet och konkretion. Derför kan det nämnda vilkoret ock så uttryckas, att filosofiens möjlighet i sista hand beror på aktualiteten af medvetandet såsom ett helt.

[1] Frågan om det filosofiska begreppets åskådlighet leder uppmärksamheten naturligt öfver till den faktiska form, i hvilken andra abstrakta vetenskapers objekt låta åskåda och i åskådningen bearbeta och gestalta sig. Eger filosofien en egendomlig åskådningsform *i samma mening*, som t. ex. geometrien har rummet? Fins det en med rum och tid samordnad förnuftets åskådningsform, i hvilken filosofiens objekter låta konstruera sig? Denna ytterst intressanta och vidt syftande fråga skulle lämpligast kunna besvaras med anknytning till Kants lära om åskådningsformerna och med korrektion af det ofullständiga i denna, men måste här tyvärr alldeles förbigås — liksom hvarje detaljundersökning öfver hufvud.

Jag tillåter mig blott att en passant och antydningsvis spörja: kan *skönheten* eller det objektiva elementet i skönheten sägas vara det förnuftigas och personligas åskådningsform? Kan det förnuftiga tänkandets progress finna sitt adeqvata afspeglande medium i skapelser af konstnärssnillet? Kunna dessa senare sättas i ett sådant sammanhang med det förnuftiga förståndets verksamhet, som det, figurerna hafva med de geometriska begreppen?

Inom det faktiskt verkliga råder naturens i och genom erfarenheten röjda sammanhang, sin förutsättning eller sin möjlighet har detta sammanhang i tankarnes logiska enhet och samband i och genom förståndet, sin nödvändiga verklighet åter afslöjar detta sammanhang successivt, för så vidt det kan begripas ega någon mening eller någon betydelse ur synpunkten af personlig utveckling och förnuftiga ändamål.

Till den gjorda karakteristiken af de omhandlade begreppen vill jag här nu endast lägga, dels att naturens sammanhang har formen af kausalitet, tankarnes af immanens och förnuftets af teleologi, dels att natursammanhanget in toto är objekt för filosofiens propedevtiska analys af de empiriska vetenskapernas resultat och form, tankesammanhanget för den teoretiska filosofien och det fria förnuftets genom ett och samma högsta personliga ändamål samhöriga handlingar för den praktiska filosofien, hvilken senare gifver verldsförklaringen in concreto.

Då jag nu skickar mig till en närmare belysning af frågan om frihetsbegreppets ställning och betydelse i filosofiens system, så måste jag bana mig väg dertill just genom en systematisk framställning, som icke kan undgå att medföra vissa omsägningar och upprepningar af hvad som redan förekommit i denna bok, och äfven mycket som vid första påseende synes icke höra hit. Man får emellertid finna sig deri, om blott resultatet till slut blir det åsyftade: nytt och klarare ljus öfver ämnet.

Tanken kan icke stanna vid och låta sig nöja med företeelsen, emedan densamma strider mot dess fordringar på motsägelselöshet, sammanhang, ordning och helhet, med ett ord emot dess form. Företeelsen finnes omedelbart till under tvenne väsentligt motsatta skepnader: såsom det tingliga, i första hand objektiva, yttre och kroppsliga, d. v. s. i rummet gifna, och såsom den i tidens ström framglidande mångfalden af medvetandets vexlande förnimmelser. Huru dessa två omedelbart gifna tillvarelseformer förhålla sig till hvarandra är här icke platsen att ingå på. Här bör endast konstateras, att tanken icke känner sig tillfredsställd med någon af dem eller kan erkänna vare sig den ena eller den andra såsom sann verklighet. Tanken kan icke sätta sann verklighet i ett dödt objekt, som utesluter lif och medvetande, men lika litet i ett subjekt, hvars

förnimmelser sakna all inre sanning och konstans och endast vinna sådan genom sina relationer till en främmande verklighet, som de kopiera. Den sanna filosofien är hvarken realism eller subjektiv idealism, hvarken den kroppsliga objektiviteten eller det vexlande empiriska medvetandet utgör dess utgångspunkt och princip. För densamma framträder den sanna verkligheten i bestämningar, som äro gemensamma för objekt och subjekt, men icke i sådana, som differentiera dem. Hon måste nämligen upptaga den Kantiska förnuftskritikens evigt beståndande resultat, att den yttre och kroppsliga verlden eger sin form af sammanhang och ordning endast genom att till sig hänföra förståndets begrepp såsom sina högsta bestämningar. Naturen har sin lagbundenhet genom förståndet, och tankens lagar äro naturens. Naturen kan göras till föremål för vetenskaplig forskning endast såvida hon företer lagbundenhet, sammanhang och ordning, men allt sådant kommer från förståndet. Förståndets begrepp äro tingens högsta predikater, de, som göra dem till hvad de i sanning, d. v. s. till hvad de för vetenskapen äro. Men förståndets begrepp tillhöra i första hand medvetandet eller subjektet. Det finnes intet begrepp annat än genom och hos den som begriper. I de begrepp, som utgöra naturens sanna verklighet, möter nu och sammanfaller det tänkande medvetandet med objektet eller med tankens föremål. Det blir sålunda en oafvislig fordran på den filosofiska vetenskapen att, sedan hon analyserat den omedelbart gifna erfarenheten, såväl den yttre, som den inre, och med Kant funnit den sanna eller vetenskapligt begripliga verklighetens begrepp, såsom sin princip fastställa ett objekt, som eger sin väsentliga karaktär i att vara begripet, och hvilket är begripet endast och allenast genom att ega det begripande subjektets bestämningar, eller att såsom sådan fastslå ett subjekt, som i och genom sina begrepp eller tankar eger objektiv verklighet. Det blir, med andra ord, filosofiens principiela uppgift att sammanböja de linier, utmed hvilka de objektiva och de subjektiva företeelserna i erfarenheten löpa. Deras konvergenspunkt är filosofiens Arkimediska punkt. Filosofien kan så litet utgöra en parallelteori, att det principiela bestämmandet af oöfvervinnerlig parallelism mellan subjekt och objekt, mellan ande och natur

beröfvar henne all fast utgångspunkt, ja, upphäfver vilkoren för den filosofiska kunskapens möjlighet, hvilken kunskap sedan i sitt fall drar med sig all annan. Filosofien är icke parallelteori, utan konvergenslära. Konvergenspunkten är identiteten mellan objekt och subjekt, den allmänna bestämdhet eller form, som är för båda gemensam, och hvilken tillkommer objektet såsom begripet och vetet och subjektet såsom begripande och vetande, och för hvilken form den formela logiken, såsom vetenskapen om erfarenhetens högsta form, har att lemna redogörelse. Denna form kan fattas mer eller mindre strängt logisk eller ren. I sin urbildliga renhet är erfarenhetens högsta form ren identitet mellan tankar eller en enda med sig sjelf identisk tanke. Om erfarenheten tänkes rent och strängt, så måste all åtskilnad och motsats i henne upplösas i ren identitet. Men en sådan identitet är för oss en rent abstrakt likformighet, i hvilken allt bestämdt tankeinnehåll går under. Om det rent identiska kan icke något utsägas, eller: detsamma eger inga predikater. Derför är den rena identiteten en yttersta abstraktion, till hvilken filosofien måste stiga för att få en högsta riktningspunkt för hela sin verksamhet och en formel approximationsgrund, men en reel princip utgör densamma icke. Den väsendets verld, hvilken vi söka ofvanför företeelsens, och på hvilken den identiska bestämdheten hos företeelseverldens båda sidor, den objektiva och den subjektiva, lemnar hänvisning, kan icke tänkas såsom egande sitt innehåll genom en mångfald af motsatser, såsom fallet är med vår erfarenhetsverld. Hon måste ega innehåll, bestämdhet och individualitet, utan att hafva någon mångfald af bestämningar. Hon är höjd öfver både enhet och mångfald. Såvida nu vårt verksamma tänkande likväl alltid är bundet vid succession och dermed också vid enhet och mångfald, så kan detsamma aldrig fortskrida till att fatta väsendets innehåll på ett fullt adeqvat sätt eller till att på sådant sätt fatta hvad det i sanning är. Det ligger så till vida en djup sanning i den Neoplatonska mystiska läran om det absoluta vara'ts upphöjdhet öfver menniskans exakta kunskap, såsom oåtkomligt för både jakande och nekande, såsom en orsak, som icke är någon orsak, såsom outsägligare än sjelfva tystnaden o. s. v. Och äfven den agnostiska relativismen i våra dagar har rätt, då den

förnekar, att menniskan kan fatta något absolut innehåll i en absolut form just på grund af kunskapsförmågans nödvändiga bundenhet vid motsatser, framför allt vid kardinalmotsatsen mellan subjekt och objekt. Men relativismen glömmer, att menniskan kan fatta en absolut form, och att hon kan värdera sina reela uppfattningar af det absoluta efter den absoluta formen såsom måttstock. Kant och hela den kritiska och transscendentala skolan hafva genom sina på den vetenskapliga kunskapens vilkor riktade undersökningar ådagalagt, att alla dessa vilkor utmynna deri, att den om sin egen verksamhet faktiskt medvetna kunskapsförmågan formaliter skapar erfarenheten genom att sammanbinda dess mångfald till enhet. Kärnan häri är, att detta syntetiska arbete ovilkorligen fordrar och förutsätter kunskapsförmågans eller medvetandets inre identitet i alla sina bestämningar och processer. Erfarenhetens sammanbindande till enhet genom medvetandets identitet innebär, att medvetandets identitet är den gemensamma formen för erfarenheten och medvetandet, för objekt och subjekt. Genom att vara gemensam för subjekt och objekt öfvergriper tankeidentiteten deras motsats och relativitet och är absolut. Men, märk väl, blott en absolut form! Identiteten är den absoluta uppfattningens och den absoluta verklighetens form. Identiteten är den ram, innanför hvilken det absolutas bild faller. Det rent identiska eller med allt ett varande är det absoluta, och det absoluta är det rent identiska. Går man sedan öfver till att fråga efter hvad det identiska är, eller hvad det är, som är rent identiskt, eller till att söka få blicka innanför identitetens ram, så måste svaret utfalla i det hela negativt. Om intet kan sägas, att det fullständigt sammanfaller med allt annat eller ens med något annat. Men om man sålunda icke om någon verklighet kan säga, att den har ren identitet till sin form, så kan dock å andra sidan icke förnekas, att all verklighet har en relativt identisk form, och att densamma har det i olika grad. Den relativa identiteten heter samstämmighet. Samstämmighet mellan de momenter, hvaraf något verkligt består, utgör den synpunkt, ur hvilken dess absoluta värdering är att företaga. Samstämmighet är den logiska grundformen, af hvilken alla andra logiska former endast äro olika sidor. När något eger

samstämmighet, så är det också motsägelselöst, sammanhängande, helt eller systematiskt och nödvändigt. I samstämmigheten uppfyllas alla logikens fordringar, så vidt de icke drifvas ända till identitet, och dermed är den logiska formen fullfärdig. Alla andra uttryck för denna form hafva ingen annan betydelse än att utgöra explikationer af samstämmigheten från olika håll.

Genom en grundlig analys af den föreliggande erfarenheten har filosofien att söka komma fram till insigt i tänkandets form, hvarefter hon har att fortgå till en tillämpning och användning af formen på allt i erfarenheten gifvet innehåll. Den nämnda analysen har att utgå från motsatsen mellan subjekt och objekt, att konstatera och fixera denna motsats och att öfvervinna den genom den transscendentala undersökningen om vetandets förutsättningar. I vetandet mötas subjekt och objekt. Der omsättes den yttre och naiva objektiviteten i en objektivitet, som är gifven genom tänkandet, och der fylles den tomma och vexlande subjektiviteten med ett objektivt och konstant innehåll. Det är den kunskapsteoretiska kritiken af vetenskapernas förutsättningar, som i filosofiens historia öfvervunnit den blotta relativiteten i uppfattningen genom att fixera tänkandets form såsom identisk för subjektiv och objektiv verklighet. Af detta kritikens resultat framgår såsom en tydlig slutsats, att subjektet har prioritet framför objektet, enär objektiviteten, fattad i sin sanna betydelse, visar sig vara en sida hos tänkandet. Den analytiska fortgången från erfarenheten i dess omedelbarhet till filosofiens form visar sig öfvervinna objektivitetens motsats mot subjektiviteten genom att förlägga den förra inom den senare. Visserligen öfvervinner hon också den omedelbara subjektiviteten, men icke med objektiviteten, utan genom att stiga från en lägre form af subjektivitet till en högre.

Erfarenheten presenterar sig såsom objekt för filosofisk undersökning egentligen först då, när hon låter sammanfatta sig till en totalitet ur den synpunkten, att allt som är till ingår i menniskans uppfattning eller utgör en mensklig förnimmelse. Ur denna syn på det gifna framgår filosofien såsom den universela vetenskapen. Men det visar sig snart, att objekterna i verlden, väl alla, men dock icke fullständigt låta

inrangera sig under den synpunkten eller att hela deras betydelse icke är uttömd med den roll de spela i menniskans förnimmelselif. Naturen träder upp i en väldig och öfverväldigande motsats mot menniskan och visar sig i det hela och i hvarje moment ega och bevara en sjelfständighet, en tillvaro i och för sig, som alldeles icke kan reduceras till en blott och bar företeelse inom menniskans medvetande. Då uppstår med nödvändighet frågan efter *hvad tingen äro i sig* och kräfver ett svar. Detta svar måste ovilkorligen kunna bringas i samklang med den synpunkt, ur hvilken de primärt te sig såsom objekter för filosofi och som icke kan aflägsnas, enligt hvilken de äro något för medvetandet. Hvad tingen äro i sig får icke upphäfva hvad de äro för medvetandet och tvärtom, om något vetande om dem skall vara möjligt. Motsättningen mellan hvad tingen äro i sig och hvad de äro för medvetandet löses derigenom, att tingen äro i sig sådana, som de äro för förståndet. När medvetandet fattas och begripes såsom förstånd, eger det sann objektivitet: dess bestämningar äro då tingens egna. De för förståndet och tingen gemensamma bestämningarna utgöra erfarenhetens logiska form. Sann verklighet eller objektivitet sammanfaller med logisk form. Den sanna verkligheten är väsende. Det som har logisk form är väsende, men både den omedelbara objektiviteten och subjektiviteten äro fenomen, d. v. s. hafva utseendet af att ega en verklighet, som de i sanning sakna. Det är alldeles orimligt att fixera verklighetens betydelse till att vara logisk form, utan att med det samma nedsätta det omedelbart gifna, som är irrationelt eller alogiskt, till fenomen. På abstraktionens stege klättrar tanken upp till en annan verklighet än den som framträder för den omedelbara uppfattningen. Men den sfer, dit tanken föres fram förmedelst egna krafter, enligt inneboende lagar och i nödvändighetens riktning, denna sfer måste vara den sanna verklighetens land, om namnet vetenskap skall vara något annat än ett meningslöst ord. Ty det är a och o inom vetenskapen, att det som är gifvet genom tänkandet är sant. Så visst nu som tänkandet föres fram till den logiska formen såsom den sanna verklighetens eller väsendets form, så säkert finnes det en annan verklighet till än den vi omedelbart fatta med vår åskåd-

ning och vår föreställning och hvilken vi måste beteckna såsom relativt osann på grund af frånvaron deri af logisk form. Den grundläggande filosofiska analysen i våra dagar, som har karakteren af en transscendental undersökning af vetandets förutsättningar eller som utgör vetenskapens eget eftertänkande öfver vilkoren för sin egen tillvaro och sitt eget lif, kommer med nödvändighet fram till en »Zweiweltentheorie» och till en fenomenlära. Väsendets verld, ställd i motsats mot fenomenets, utgör en grundförutsättning för vetandets egen möjlighet.

Motsatsen mellan subjekt och objekt är det primära problem, med hvars lösning den filosofiska forskningen har väsentligen varit upptagen till Kants dagar. Kant löste detta genom att bestämma verklighet såsom formel fullkomlighet i förnimmandet, och han bevisade sin lösnings riktighet genom utförda undersökningar. Sedan den logiska formen blifvit uppvisad såsom den omedelbara objektivitetens och subjektivitetens inre sanning, har sysslandet med motsatsen mellan dessa två leder, på hvilka tillvaron liksom fördelar sig, att träda tillbaka för ett annat problem, kring hvars knut den efterkantska filosofiens undersökningar samlat sig eller hafva att samla sig: problemet om motsatsen mellan *form* och *innehåll* i filosofien och i vetenskapen öfver hufvud. Filosofien kan icke stanna vid den sanna verklighetens form. Form är ett relativt begrepp, som har sin oumbärliga utfyllnad i begreppet innehåll. Det är icke nog med, att vetenskapen höjer sig till tänkandets aktualitetsgrad, *något* måste också inom vetenskapen blifva genom tänkande begripet, bestämdt och förklaradt. Det är icke nog med att fastslå den ram, inom hvilken den filosofiska forskningens föremål faller: någon bild måste också derinom framträda och visa sig. Att inom filosofien slå sig till ro vid väsendets logiska form af samstämmighet vore detsamma som att i geometrien icke komma öfver den satsen, att de som äro lika stora med ett och samma äro sinsemellan lika stora, eller inom mekaniken öfver rörelsens rätliniga riktning. Hvarje vetenskap förutsätter i erfarenheten gifna elementer, hvilka sammanställas och förbindas i dess form. Dessa elementer äro alla åskådningar. Formen förhåller sig till innehållet i vetenskapen, som begreppet till åskådningen. Allt menskligt begrepp har karak-

teren af förbindelse inom eller form hos en mångfald af åskådningar. Utan bilder i den inre åskådningen eger vetenskapen intet objekt att bestämma och förklara. Allt det, hvarom något utsäges, är åskådning. Alla logiska subjekter i vetenskapen äro åskådningar. När vi tala om något, sägande detsamma ega de eller de egenskaper, mena och förstå vi dermed alltid en viss åskådning. Intet är det, som icke kan gestaltas till någon åskådlighet. I hvarje åskådning ingår alltid en mångfald af momenter. Mångfald och dermed också motsats kan aldrig skiljas från åskådningen, enär densamma alltid faller under rumlighetens schema. Men mångfalden och motsatsen inom och hos en åskådning är aldrig absolut, enär hvarje sådan är ett tänkbart föremål. I sin tänkbarhet eger hvarje åskådning del af tänkandets form af enhet eller samstämmighet. Men å andra sidan framträder heller aldrig tänkandets form absolut i något innehåll, ty allt innehåll är en åskådningsmångfald. Tänkandets form framträder aldrig annorlunda än såsom en viss grad af enhet och förbindelse mellan åskådningselementer. I hvarje kunskap framträder en åskådning såsom det hela, hos hvilket samstämmighet — mellan det helas momenter — röjer sig. Det är det menskliga vetandets eviga begränsning, att tanken der aldrig kan fattas såsom det hela, utan endast såsom det helas form. I samma mon som formen växer och vinner i betydelse och egentlighet, i samma mon sublimeras åskådningsbilden genom relativt utplånande af gränserna mellan dess delar. Med detta utplånande håller det *totala*[1] innehållets tilltagande fattigdom i kunskapen jemna steg. Gäller det derför att förvärfva rikt vetande och ingående insigt i ett kunskapsföremål, så får fordran på formenhet icke drifvas för långt. Utan då måste formen fattas och gripas i närgående och oupplösligt sammanhang med en skapelse af bildkraften, hvars mångfald den bearbetar till samstämmighet, men i hvars momenter den också vinner uttryck och genom hvilken den framträder i en flerhet af bestämningar. Formen brytes genom bilden i mångfaldiga bestämningar, alldeles som det hvita solljuset genom ett prisma brytes i olikfärgade strålar.

[1] Naturligtvis icke det rent *aktuela*, ty det växer med ökad klarhet och bestämdhet.

Formen — begreppets förhållande till innehållet — bilden faller under organisationens schema. När lifvet möter sin omgifning i den organiska processen, så inträder dels en formförändring hos omgifningen, dels en tillväxt af innehåll hos lifvet. Produkten af detta möte är det lefvande organet, hvilket å ena sidan låter betrakta sig såsom en omsättning i en ny form af det yttre, dels såsom en nyvunnen betingelse för lifvet, som derigenom kan framträda på annat sätt eller i andra och flera bestämningar än förut. Den biologiska vetenskapen kan nu aldrig komma längre än till organismen eller enheten af organen såsom det hela. Hos organismen är lifvet form, men lifvet sjelft kan icke fattas såsom det hela. Men formen — lifvet vinner innehåll genom att sönderläggas i de bestämningar, lifvet visar sig ega i sin relation till eller under betingelse af olika organer. Det är icke forskningen förunnadt att taga sin ståndpunkt i lifvets centrum och derifrån afslöja dess innehåll. Utan undersökningen om lifvet är hänvisad till organismen eller till organerna såsom medium för lifvets framträdande: dess utgångspunkt är periferisk. Lifsundersökningen kommer aldrig öfver lifsvilkoren och de olika former, under hvilka dessa stå tillsammans i lifvets process. Uppvisningen af dessa formers gruppering och sammanhang är lifsundersökningens högsta möjliga uppgift.

Om filosofien skall kunna komma åt väsendets innehåll, så måste samstämmighetens form vara gifven i omedelbart sammanhang med ett samstämmigt innehåll. Samstämmigheten är omedelbart gifven såsom form hos tankar. Det är icke möjligt att uttaga samstämmighetsformen ur dess sammanhang med tankarna: denna förbindelse ligger præformerad i den filosofiska analysens utgångspunkt — att allt gifvet är till för medvetandet och att detta är ett oundgängligt vilkor för dess tillvaro — och hon framgår fullfärdig ur den logiska formens genombrott af den yttre objektiviteten och dess framfödande derur såsom dess inre sanning. Men ingen kan fästa någon betydelse vid eller mena något med tankar utan att i uppfattningen af dem inrymma föreställningen om ett tänkande subjekt. Ett subjekt, varande till såsom förstånd, är det föremål, hos hvilket alla tankar måste uppfattas. Och föreställningen om

ett förstånd skjuter rötter, som icke kunna uppryckas med någon abstraktionens kraftansträngning, nęr i den konkreta personlighetens bild, sådan denna ensam i erfarenheten finnes till, d. v. s. under mensklig gestalt. Den som söker göra tankar, tänkande, förstånd till försigvarande eller sjelfständiga och sjelfbestående realiteter, han öfvervinner icke dessa abstraktioners nödvändiga behof af ett fäste i åskådningen, af ett åskådligt helt att hänföras till, utan han endast byter om åskådningsfäste, i det att han lånar sådant från det objektiva och yttre och opersonliga området i erfarenheten i stället för att hemta detsamma från det subjektiva, inre och personliga.

Med ett olösligt band är filosofiens formalprincip knuten vid personlighetens åskådliga bild. Det är personligheten, som eger samstämmighetens form, och hvilken i och med denna form eger enhet, sammanhang, ordning och helhet. Om man analyserar det personliga lifvet, så skall man hos detsamma upptäcka en mångfald, der samstämmighetens form är förverkligad i en långt fullständigare grad än hos något annat föremål i erfarenheten, hvilket det än vara må, och der perfektibiliteten i denna riktning är obegränsad. Den högsta grad af samstämmighet i erfarenheten visar sig i det organiska förhållandet mellan ett väsens grundformer i vidsträckt bemärkelse eller dess sidor. Grundform eller sida utgör hvarje bestämdhet hos ett väsen, som innebär och uttrycker väsendets hela innehåll från en viss synpunkt. Hvarje grundform är det hela sjelft i en viss ställning. Emedan hvarje grundform är det hela sjelft, så kan ingen grundform strida emot en annan: den ena kan icke innehålla något, som är uteslutet från den andra. Principen för grundformernas differentiering ligger icke i det hela — eller i grundformerna sjelfva — utan i det helas relation till den ändliga betraktelsens vexlande ståndpunkt. Det ligger i grundformerna sjelfva ingen anledning till att vara många, utan all sådan anledning är att söka i betraktarens yttre och varierande läge i förhållande till det föremål, som betraktas. Just emedan tanken eller begreppet aldrig sätter sig såsom det hela för menniskan, utan endast utgör form hos en åskådning, och all åskådning träder i ett på visst sätt yttre förhållande till uppfattningen — såsom ett annat och motsatt

— måste den reela betraktelsen af filosofiens föremål intaga ett yttre läge i anseende till detta. Det förhåller sig i detta fall med personligheten inom filosofien på samma sätt, som med atomen eller molekylen inom fysiken eller kemien: den kunskapsegande ställer sig såsom en åskådning mot kunskapsföremålet såsom en annan. Den immanenta ståndpunkten inom filosofien gäller formaliter och är till riktning och uppgift den enda rätta, men den låter icke fasthålla sig vid en reel betraktelse. Då nu filosofen vid den reela undersökningens genomförande står i flera olika yttre ställningar till sitt kunskapsföremål, måste detta, såsom ett helt, presentera sig från lika många olika sidor. Emedan det är det hela sjelft, som framträder från hvarje särskild sida, så måste allt innehåll presentera sig fullständigt från hvarje synpunkt. Mångfalden af och differensen mellan sidorna måste då uteslutande bero derpå, att det ena och fullständiga innehållet skiftar efter aktualitetens i uppfattningen olika beskaffenhet. Uppfattningen kan öfver hufvud vara mer eller mindre aktuel och aktualiteten olika fördelad inom det hela. Motsatsen mellan aktualitetsgrader i uppfattningen röjer sig i motsatsen mellan aktuelt och potentielt fattade momenter hos kunskapsföremålet. Grundformerna eller sidorna äro relative aktuelt fattade. Emedan de hafva mot sig ett potentielt innehåll, äro de relative abstrakta uppfattningar eller uppfattningar af det helas form. Men enär allt innehåll måste på något sätt vara gifvet i hvarje grundform, så måste också det potentiela innehållet vinna någon bestämdhet genom hvarje grundform. Det potentiela innehållet hos det hela vinner bestämdhet derigenom, att hvarje grundform framträder såsom indelningsgrund derför. Hvarje grundform är såsom abstrakt också generel och derför grund till en indelning af det helas ur tänkandets synpunkt potentiela innehåll i grad- och artformer. Under hvarje grundform faller en för densamma egendomlig indelning af det hela i grader och arter. Hvarje menskligt kunskapsföremål betraktas på ett uttömmande sätt genom angifvande och bestämmande af dess grund-, grad- och artformer. Härigenom klargöras synpunkterna för kunskapsföremålets uppfattning, dess egenskaper och förhållanden och dess momenter eller delar. Undersökningens

stadier kännetecknas deraf att synpunkterna, sidorna eller grundformerna ega organisk samstämmighet, i det att differensen mellan dem är subjektiv, men icke objektiv, d. v. s. inhærerar i uppfattningen af kunskapsföremålet, men icke i detta sjelft, hvadan ingen begränsning i anseende till omfånget der är förhanden, medan differensen sedan, vid egenskaperna och momenterna, grad- och artformerna, successive objektiveras under tilltagande inskränkning af omfånget.

Hvarje vetenskap är ett system af sitt objekts grund-, grad- och artformer. Inom detta system vinnes sammanhang och ordning derigenom, att grundformerna uppvisas vara en och samma form, gifven i flera successivt och i bestämd följd aktuela vändningar och uttryck, medan grad- och artformerna ådagaläggas vara leder i indelningar, der grundformerna i bestämd ordningsföljd tjena såsom indelningsgrunder. Fullständighet vinner systemet genom aktgifvande på och fastställande af kunskapsföremålets alla former. Inom vetenskaperna röjer sig en bestämd skilnad mellan tvenne olika grupper, allt eftersom de å ena sidan öfvervägande eller nästan uteslutande presentera sitt innehåll i artindelningens gestalt eller å den andra i väsentlig mon framhäfva dess vetenskapliga sida i grund- och gradformer. Ingen vetenskaps föremål saknar fullständigt samstämmiga sidor, som realiter icke falla utom hvarandra, utan uttrycka och angifva det hela från olika synpunkter. Men dessa äro ofta så allmänna, obestämda och formela, att föremålets egendomliga väsen derigenom blir föga eller intet karakteriseradt, hvarförutom de, såsom synpunkter för det helas betraktande, förefalla vara liksom från annat håll än från objektet sjelft påtvingade betraktaren och väsentligen sakna inre sammanhang. Sådana vetenskaper måste i det stora hela nöja sig med att angifva sitt kunskapsföremåls momenter eller de arter, som falla under de allmänna sidorna eller synpunkterna såsom indelningsgrunder. Sådana hufvudsakligen klassificerande vetenskaper sägas vara empiriska eller deskriptiva. Hos andra vetenskaper åter — de rationela — framträder en högre vetenskaplig typ, röjande sig deri, att formerna äro härledbara ur hvarandra och i stor utsträckning ingå i hvarandras innehåll. Derigenom vinna de vetenskapliga formerna innehåll, och

det hela kan i viss mon till sitt egendomliga reala väsen genom dem begripas och karakteriseras. De utgöra der icke endast eller hufvudsakligen enheter i grupper af arter, utan äro väsentligen relativt reela enheter af samstämmiga bestämningar. Till dessa senare vetenskaper, som öfvervägande gifva sitt innehåll gestalten af ordnade grund- och gradformer, hör filosofien, och hon är af dem den, som går längst i denna riktning. Det är utmärkande för filosofien, att hon går sitt föremåls realitet på lifvet genom en organisk uppfattning af dess bestämdhet såsom ett helt af samstämmiga sidor. I filosofien ingå icke endast vissa formela och negativa bestämningar, som sammanfalla i anseende till omfånget eller som hafva lika stort omfång och som sålunda ur den synpunkten icke kunna skiljas, såsom t. ex. oändlighet, evighet, andlighet, sjelfständighet, fullkomlighet, fullständighet, utan också innehållet hos filosofiens kunskapsföremål, bilden, som befinner sig innanför den filosofiska formramen, är fattlig och begriplig i sina innehållsbestämningar. Det som inom andra vetenskaper objektivt faller isär såsom grader och arter, hvilka utesluta hvarandra, sammangår här väsentligen till en i sig homogen enhet, hvars brytning i mångfaldiga bestämningar är att skrifva på den ändliga uppfattningens konto, men icke att hänföra till kunskapsföremålets egen natur. Hvarje egentlig och inre bestämning, som tilläggeges filosofiens objekt, är en sida eller en synpunkt, från hvilken detsamma ses. Andra vetenskaper betrakta sitt objekt såsom en omfångsmångfald och göra detta ur olika formela synpunkter. Så ser t. ex. botaniken i växten objektive en mångfald af hvarandra bestämdt uteslutande växtarter och efter hvarandra uppträdande utvecklingsformer af växtlifvet, hvilka alla tillsammantagna kunna ses ur kemisk, fysikalisk, anatomisk och fysiologisk synpunkt, af hvilka hvarje synpunkt kan läggas till grund för särskilda indelningar i arter och grader. Filosofien uttömmer deremot hela sitt egentligt vetenskapliga innehåll genom att i bestämd ordning angifva de synpunkter, hvarifrån dess kunskapsföremål framträder såsom ett helt och hvilka derför måste ingå i hvarandra.

Ett innehåll, som väsentligen låter så se sig — se sig såsom idel i hvarandra ingående sidor eller såsom synpunkter för

betraktandet af det hela — föreligger i *personligheten.* Hvarje mensklig uppfattning af personligheten är visserligen bunden vid bilden af en lefvande eller organisk kropp och vid föreställningen om ett sinligt, d. v. s. till kroppen väsentligen hänfördt, förnimmande och viljande. Men med denna bild och denna föreställning är personligheten visserligen ännu icke gifven: de tjena densamma endast såsom betingning och underlag. Personligheten sjelf framträder såsom ett helt af samstämmiga former hos det sinliga lifvet eller såsom en ordning inom detsamma, som bryter dess egen form och sätter sig i dess ställe såsom en ny skapelse, till hvilken det sinliga sjelft på intet vis kan vara grund. Denna nya ordning heter förnuft. Förnuftet råder hos den sedliga och religiösa personen och framträder hos menniskan såsom en form hos eller enhet i mångfalden af det sinliga lifvets bestämningar och momenter. Genom sin relation till det sinliga söndergår denna form sjelf i en mångfald af bestämningar, hvilka, objektivt sedda, äro fullt samstämmiga, helt hvarandra genomträngande sidor. Det finnes inga objektiva motsatser inom det förnuftiga. Om någon eger en dygd, så är han derigenom icke förhindrad att ega någon annan, om någon uppfyller en pligt, så åsidosätter han dermed alldeles ingen annan. Ja, än mer: om någon eger en dygd och gör det fullständigt, så eger han eo ipso alla andra, om någon uppfyller en pligt, så handlar han eo ipso absolut rätt, och från det absolut rätta handlingssättet kan ingen pligtuppfyllelse af något slag vara undantagen. Det är det nya med det förnuftiga lifvet, att det, i motsats mot lifvet i sinliga drifter och begär, är ett systematiskt och harmoniskt helt. Det finnes ingen drift eller något begär, »som icke måste inskränkas för att icke leda till öfverdrift och för att icke blifva en grund till omstörtning i stället för till ordning.»[1] Deremot är det rent af meningslöst eller bevisar åtminstone den gröfsta okunnighet om det förnuftigas natur, om någon fordrar, att man skall reducera t. ex. sin sanningskärleks dimensioner till ett visst mått, på det att kärleken till nästan icke måtte trädas för nära, eller om någon håller för, att den strängt rättvise icke kan

[1] C. Y. Sahlin, Kants, Schleiermachers och Boströms etiska grundtankar, s. 96.

vara barmhertig och den barmhertige icke strängt rättvis. Den som på allvar yrkar sådant ådagalägger dermed, att han är blind för väsenskilnaden emellan det sinliga och det förnuftiga lifvet, och att han med sin sanningskärlek, rättvisa, barmhertighet o. s. v. förstår endast maximer, som han på abstraktionens väg vunnit, vunnit genom att uttaga det lika och identiska i en grupp af sinliga bestämningsgrunder. Han ådagalägger, att han icke framkommit till en lifsform, annan än den sinliga, utan endast till en formelt högre ståndpunkt inom det sinliga.

Det är icke ensamt de moraliska förhållandena, som utgöra en sådan samstämmig mångfald hos personligheten, utan sak samma gäller också om de juridiska rättigheterna och om den religiösa tron, hoppet och kärleken och deras momenter. Genom de förbindelser, en menniska i samhällslifvet ikläder sig, vinner hon ökade rättigheter och ett större mått af frihet och makt. Och ökningen af någras sanna frihet och makt bland alla de personer, som lefva och verka inom samma samhälle, innebär förutsättningar och garantier för en motsvarande ökning hos äfven de öfrige. Det förhåller sig så långt ifrån på det sätt, att den man är starkast, som står mest ensam, att en menniskas position stärkes i mon af mångfalden och fastheten af hennes samhälleliga förbindelser. Men äfven de religiösa förhållandena förete samma karaktär af samstämmighet. Frälsningen genom tron och tillväxten i kärlek och hopp på trons grund äro inga begränsade storheter, mätbara genom ett ändligt tal. De aftaga icke i samma mon många begagna sig deraf och utveckla dem hos sig. Guds nåd är en oändlig och outtömbar storhet, och hans nåds verkningar gripa öfver hvarje gräns. Icke heller strida de former, i hvilka det religiösa lifvet förverkligar sig, mot hvarandra, så att t. ex. ett mera af tro innebär ett mindre af kärlek, utan förhåller sig härmed alldeles tvärtom.

Det är af principiel vigt att kunna konstatera förefintligheten af ett förnuftigt innehåll, ett innehåll i samstämmighetens form, i menniskans erfarenhet. Det är nämligen endast den förnuftiga erfarenheten, som kan tjena såsom källa till ren kunskap om väsendet. Väsendets form är tankens logiska. Hvad

som icke har den formen hör icke till väsendet, men så snart den formen röjer sig hos något, röjer sig också dermed väsendets närvaro. I någon mon märkes en sådan form hos allt, som ingår i erfarenheten, ty derförutan skulle icke något kunna tänkas vara eller ega några vilkor för sin möjlighet uppfylda. Men hos den sinliga tillvaron är formen af motsats oupplösligt förbunden med dess egen objektivitet och verklighet, medan samstämmigheten blott är form för dess tänkbarhet eller möjlighet. Inom den förnuftiga erfarenheten åter är samstämmigheten sjelfva formen af verklighet, medan den motsats, som icke kan helt och hållet aflägsnas derifrån, blott är en subjektiv och psykologisk betingelse för en abstrakt och diskursiv uppfattning, som icke kan vinna aktualitet annat än i och genom åskådning. Häri ligger ett kriterium på, att det förnuftiga innehållet i erfarenheten är väsendets eget i åskådlig och derför också i sin mon inadeqvat form. Man måste inom metafysiken utgå från den moraliska, rättsliga och religiösa menskliga personen i åskådlig erfarenhetsgestalt och i densamma se en bild af väsendet eller den absoluta personen. Det bindande beviset för väsendets personlighet ligger i verklighetens betydelse af tankeform och i tankens oafvisliga behof af ett fäste i åskådningen *person*. Beviset åter för den absoluta personlighetens förnuftighet ligger i den förnuftiga erfarenhetens karakter af objektiv samstämmighet.

Den filosofiska erfarenhetsanalysen uppvisar tankens form såsom varande den sanna verklighetens egen och den förnuftiga personligheten såsom det innehåll, för hvilket denna form är relativt adeqvat. Metafysiken har sin utgångspunkt i personlighetens åskådliga bild, fattad och begripen i anseende till sina momenter ur en mångfald med hvarandra sammanstämmande synpunkter. Dess uppgift är att sammanföra personlighetens egenskaper och alla bestämningar öfver hufvud ur i hvarandra organiskt ingående, i bestämd ordningsföljd sig företeende synpunkter till ett allt strängare samstämmigt helt. Metafysiken uppstår sålunda då, när den rena tanken funnit en för sig passande åskådning att ingå förbindelse med, och den utföres genom en logisk ombildning af denna åskådnings

struktur, hvarigenom, successive, åskådningen tänkes och tanken erhåller bestämningar.

Genom att fästas vid en åskådning, som han ombildar, och hvilken, i sin ombildning, gör honom sjelf rikare bestämd, öfvervinner den rena tanken i viss mon den grundmotsats, som hotar filosofien med undergång just på den punkt, der hon, i gestalten af formel princip, framfödes ur erfarenhetsanalysen, motsatsen mellan form och innehåll. Personligheten i tankens form eller den absoluta personligheten är icke en ren abstraktion, blottad på allt innehåll, såsom den rent logiska formen är, ty hon är en inre bild i åskådningen, ett subjekt för predikater. Men hon är dock blott ett abstrakt subjekt, ett tankeföremål eller en idé, hvilket visar sig deri, att hvarje hennes bestämning endast är en allmän och derför också abstrakt synpunkt eller sida, hvarifrån totaliteten af hennes innehåll ses. Idén är i tanken det hela, men i den faktiska menskliga vetenskapen blott det helas form. Den rena logiska tanken kan icke vinna vetenskaplig utbildning och bestämdhet på annat sätt än det, att han hänföres till en viss åskådning, den absoluta personligheten, såsom det hela, men den absoluta personligheten sjelf är till sist en abstraktion, som har mot sig den omedelbart gifna erfarenhetens verld, och som i denna sin motsats saknar konkretion och totalitet. Motsatsen mellan form och innehåll inom filosofien öfvervinnes icke fullständigt dermed, att tankeformen bindes vid personlighetens åskådning. Genom en sådan förbindelse uppstår endast ett begrepp och ett verldsbegrepp — alla filosofiska begrepp äro verldsbegrepp till sin omfattning — som är en abstrakt idé. Derigenom endast vinner motsatsen mellan form och innehåll konkret gestalt och inre fördjupning, i det att den uppträder såsom motsatsen mellan den i tanken fattade och fasthållna absoluta personen och den omedelbara yttre erfarenheten, mellan Gud och verlden. Om Guds begrepp fixeras strängt för sig och angifves endast i sina logiska attributer, så faller verlden utanför detsamma såsom en obegripen och oförklarad rest, och då upplöses filosofien såsom den universela vetenskapen. Och till något mer än en sådan logisk uppfattning af Gud ger förbindelsen mellan tankens rena form och personlighetsåskådningen icke anledning.

I sina logiska attributer eger personligheten den strängaste vetenskapliga formen. Jag menar med ett logiskt attribut en med alla öfriga fullt samstämmig sida af Guds bestämdhet, ett uttryck för eller en form af hans totala innehåll. Det karakteristiska för det logiska attributet eller grundformen är, att det endast begränsar det gudomliga väsendets innehåll mot en ändlig uppfattning, men icke innebär och förutsätter något Guds förhållande till något annat kunskapsföremål än honom sjelf. Dervid är icke gudsåskådningen ställd emot en annan inom en omkrets, beherskad af ett öfverordnadt genusbegrepp, utan står densamma endast emot det diskursiva och abstrakta tänkandet. Genom att vara objekt för detta framträder dess bestämdhet i mångfaldens form. Genom frånvaron af hvarje bredvid fallande åskådning blir hvarje attribut logiskt, ett uttryck för hvad Gud, såsom objekt eller kunskapsföremål, är i och för sig. Den mångfald, som är till för en sådan logisk betraktelse af Gud, är mångfalden af hans egenskaper. Men Gud i mångfalden af sina egenskaper är en abstrakt idé, en form eller ett helt af former. Vid en sådan abstrakt gudsuppfattning kan emellertid icke filosofien, som vill lemna en universel förklaring af erfarenheten, slå sig till ro. Filosofiens uppgift är att fatta allt gifvet såsom väsensbestämdt, men detta sker icke genom en isolerande abstraktion, för hvilken Gud endast är till såsom ett helt af egenskaper. Bredvid Gud så fattad, faller den omedelbart gifna erfarenheten eller verlden såsom ett annat helt — med andra egenskaper och i andra former. Verlden måste fattas såsom ingående i Gud, och Gud såsom ett helt af allt som är till i erfarenheten. Det omedelbart gifna låter icke begripa sig såsom gudomliga egenskaper, utan kan endast fattas såsom i Gud ingående momenter. Efter den mera abstrakta betraktelsen af Gud såsom ett helt af egenskaper måste följa den mera konkreta af Gud såsom ett helt af i honom ingående, relativt sjelfständiga momenter, från hvilket hela intet föremål i verlden är uteslutet. Vid en sådan betraktelse ter sig hvarje egenskap, i hvilken gudomligheten förut fattats, såsom en synpunkt, efter hvilken mångfalden af momenter i Gud ordnas. Mellan mångfalden af Guds egenskaper råder ett rent innehållsförhållande. I Guds innehåll, sedt såsom en

mångfald af momenter, insmyger sig relativiteten under form af omfång. Deraf följer nu sättet för den närmare vetenskapliga framställningen och förklaringen af innehållet hos Gud — såsom en indelning i grad- och, i viss mon äfven, artformer efter de gudomliga egenskaperna i det logiska attributets form såsom indelningsgrunder. Häraf bestämmes också den vetenskapliga förklaringens utgångspunkt och uppgift. När innehållet i Gud ses såsom utgörande i honom ingående momenter, grad- och art-former, så glider substantialitetens synpunkt öfver från den absoluta personligheten med dess samstämmiga egenskaper till momenterna. Det blir då momenterna, som uppfattas såsom sjelfständiga realiteter. Hos dessa sjelfständiga realiteter framträder gudomligheten såsom deras gemensamma immanenta form. Liksom den rena logiska formen i tanken eller objektive är väsendet, men inom menniskans vetenskap sättes såsom en sida hos den absoluta personligheten, då denna vetenskap söker vinna en rikare eller fullständigare uppfattning af densamma, så medför också försöket att få en rikare insigt i det gudomliga väsendet, i dess innehåll, att detta framträder och fattas i och hos den fenomena verkligheten. Det är en grundfalsk och alldeles oberättigad förutsättning, att det logiska *procedere* skulle vara en alltigenom immanent tankerörelse eller att det verksamma tänkandet inom sig skulle ega alla vilkor för sin utveckling gifna. En sådan præsumtion upphäfver i sjelfva verket tankens egen karakter af samstämmighet, enär utvecklingen icke kan intagas inom tankens väsen, utan att detsamma får motsatsens form. Ett sådant antagande råkar också i uppenbar strid med den moderna kunskapsteoretiska kritikens grundresultat. Tankeverksamheten är, såsom verksamhet, bunden vid det organiska lifvets vilkor: den organiserande enheten såsom det inre och det bildbara materialet såsom det yttre. Det inre kan aldrig aktuelt vara det hela, emedan det ligger i det yttres begrepp att icke ingå i det inre. Men det yttre är aktuelt det hela, ty deri ingår det inre. Det inre i den vetenskapliga utvecklingen är tanken, och det yttre är tankeföremålet såsom åskådning. Men gränsen mellan tanken och åskådningen är flyttbar, allt eftersom tankens begrepp fattas mer eller mindre strängt, d. v. s. mer eller mindre pressas till blott

form. Karakteren af att utgöra det hela tillkommer nu alltid den led i motsatsen mellan det inre och det yttre i den vetenskapliga verksamheten, som i hvarje fall utgör åskådning och objekt. Ju rikare utbildad eller ju konkretare objektåskådningen blifver, desto bestämdare fattas en föregående mera abstrakt åskådning såsom blott form eller sida hos den senare. Den syntetiska fortgången från tankens rena form till allt rikare innehåll betingas deraf, att erfarenheten levererar åskådningar, som äro dermed i viss mon samstämmiga, och som deraf kunna sammanbindas till allt högre grad af samstämmighet: vilkoret för att kunna ådagalägga verkligheten af en sådan fortgång är, att tankeverksamheten kan uppvisas såsom en viss form af organisation. I denna organisation är hvarje föregående, genom tankeverksamhet syntetiserad och relativt abstrakt åskådning form åt hvarje senare, mera konkret sådan.

Skall det gudomliga innehållet blifva konkret uppfattadt, så får det icke isoleras från menniskans fenomenverld, utan måste ses i omedelbart sammanhang dermed. Det finnes tvenne olika sätt att uttrycka behofvet af att lemna den abstrakta ståndpunkten inom filosofien, nämligen å ena sidan, att det absoluta måste fattas på ett mera konkret sätt, och å den andra, att det relativa skall derur förklaras. I grunden löpa dessa uttryck ut på ett och detsamma. Strängt taget, ingår nämligen intet absolut innehåll i menniskans medvetande, utan endast en absolut synpunkt för allt innehålls ordnande och öfversigt. Denna synpunkt tillåter en mångfaldig gradation i egentlighet och en inre organisk artikulation. Det är dess grader och sidor och deras mått och enhet, som utgör filosofiens form in toto et tanto. Till denna form måste räknas den absoluta personligheten sjelf, när menniskans fenomenverld skall göras till föremål för förklaring ur filosofiens högsta princip. All förklaringsgrund inom vetenskapen utgör nämligen alltid en form hos sitt declarandum och ingenting annat, det inre eller den organiserande enheten i och hos det yttre eller bildbara materialet. När man säger, att det ändliga inom filosofien förklaras ur det oändliga, det relativa ur det absoluta, då ser man i det vetenskapliga förfarandet en ombildning af fenomenverldens, det ändligas, det relativas form till väsendets, det oändligas

och absolutas; säger man åter, att väsendet der fattas in concreto, så ser man saken så, att den filosofiska formen utbildas till rikare bestämdhet och innebörd genom ombildningen af fenomenets form. Men båda dessa ändamål förverkligas genom samma process: de utgöra endast uttryck för den ena och samma vetenskapliga organisationens förhållande till eller begränsning mot olika håll, mot den organiserande enheten, tanken, å ena sidan, och det bildbara materialet, åskådningen, å den andra.

Om Gud skall fattas konkret, så måste han sättas inom den ändliga verlden i den mening, att allt derinom vinner bestämdhet genom honom. Gud kan nämligen icke bestämdt uppfattas eller uppfattas på ett jemförelsevis konkret sätt, med mindre än han fattas såsom princip för det ändligas förklaring. Men såsom sådan princip är han en organiserande eller bestämmande enhet i förhållande dertill. Detta kan ock så uttryckas, att gudsuppfattningens konkretion bindes vid det vilkor, att Gud begripes såsom grund till någon bestämdhet hos den ändliga verlden. Filosofien får derför, sedan den fastställt sin princip, den uppgift sig pålagd, att uppvisa någon personlig bestämdhet i verlden, att gripa denna bestämdhet i dess faktiskt gifna momenter och sedan bringa in ordning deri genom att uppvisa dessa momenter såsom former af det rent eller absolut personliga väsendet. Filosofiens yttersta mål är att närmare lära känna Gud i och för sig. Vägen dertill är att uppleta och göra bekantskap med det gudomliga i verlden.

Om man betraktar det absoluta väsendet såsom grund, så sätter man detsamma innanför utvecklingens schema, emedan begreppet *grund* med ett olösligt band är fäst vid föreställningen *orsak* och derförutan saknar mening och betydelse, och emedan det absoluta väsendet, såsom alltigenom lefvande och medvetet, endast kan vara *organisk* orsak eller *utvecklingsorsak*. Denna syn på det gudomliga, att det är grund till allt det personliga och förnuftiga, som i verldens utveckling framträder, innebär och medför den rikaste utfyllnad af förnuftets form som är möjlig. Deri ligger ett betydligt öfverskott af realitet öfver det abstrakta gudsbegreppets bestämdhet, sådant detta är gifvet, både när Gud tänkes såsom enhet, princip och subjekt i och för sina egenskaper och bestämningar och såsom det hela, hvilket omfattar

allt gifvet såsom sina som sjelfständiga betraktade, idéela momenter. Men innehållsrikedomen köpes blott på bekostnad af det absolutas *reala* fullständighet såsom absolut, som innebär, att utanför detsamma icke finnes någon realitet. Utvecklingen och allt som dit hänför sig laborerar med en immanent dualism, som aldrig kan öfvervinnas, dualismen mellan förmågan och materialet. Hänföres nu Gud till utvecklingen såsom dess grund, så sättes verlden emot honom såsom det material, i hvilket han verkar och hvilket han organiserar, men hvilket sätter sin form mot hans, hvilken form aldrig någonsin i tiden kan utplånas, utan endast så småningom ombildas.

Såsom utvecklingens grund är Gud det absolut oberoende och inifrån, d. v. s. fritt verkande förnuftet. Han är den första orsaken, som ger den empiriska kausala kedjan i dess helhet dess form och riktning, i det att han låter densamma, d. v. s. allt hvad som är, händer och sker i verlden, få en förnuftig mening och betydelse genom att ställa henne under och begagna henne såsom medel för ett högsta personligt ändamål. Han är den för det högsta godas förverkligande mot och på ett motspänstigt material, det opersonliga och förnuftslösa i verlden, eller, med ett ord, sinligheten, kämpande och arbetande anden. I denna kamp och i detta arbete deltager den förnuftiga menniskan såsom varande ett moment i Gud, i hvilken hon har all sin frihet och allt sitt förnuft. Menniskan är fri och förnuftig endast för så vidt hon är Gud sjelf, framträdande med bortstruken totalitet och sedd i en utomordentligt begränsad relation, nämligen till den menskliga omgifning, som den hvardagliga erfarenheten visar vara beroende af och gestaltbar genom mensklig viljeverksamhet. Denna begränsning af den gudomliga friheten till mensklig har icke sin grund i det gudomliga väsendet sjelft, ty deri kan icke grund ligga till *någon* begränsning, utan denna har sin kontur gifven genom den omedelbara erfarenheten. Denna begränsning eger ingen full objektivitet, utan endast faktisk och gifven subjektivitet. Den menskliga viljans frihet är icke genom någon objektiv gräns skild från den fria gudomliga nåden i dess verkningar, så att dessa på något sätt skulle hämma, inskränka eller rent af upphäfva hvarandra, hvilket skulle medföra behofvet af att

söndra och fördela de verkningskretsar, inom hvilka båda röra sig. I den medeltida striden mellan *augustinism, pelagianism* och *semipelagianism* ligger utan tvifvel den djupare och renare uppfattningen på augustinismens sida. Den filosofiska innebörden i Augustini prædestinationslära är den, att Gud är absolut äfven i förhållande till menniskans verksamhet. Det ligger en djupare sanning i denna än i pelagianism och semipelagianism, som helt ytligt och mekaniskt antaga en samverkan mellan Gud och menniskan såsom två olika, till det yttre skilda personer, utan att kunna utreda möjligheten häraf. På botten af Augustini lära ligger den spekulativa tanken, att Guds nåd och menniskans frihet äro samma sak, sedd från olika synpunkter, och från den rikare och fullständigare, när den kallas nåd. Guds frälsningsverksamhet är frihetens verksamhet, sedd i stort eller totalt sedd, menniskans sedliga lif är samma frihetens verksamhet, partielt sedd. Guds fria nådesverksamhet sammanfaller med utvecklingen af och till det goda, omfattande hela erfarenhetens verld, medan menniskans sedliga verksamhet blott innebär och utgör samma utveckling, för så vidt densamma betraktas såsom begränsad till hennes egna sinliga krafter. Principen för verksamheten är en och densamma, det fria förnuftet, som icke bor här eller der, i himmel eller på jord, icke är mitt eller ditt, icke är bundet vid den eller den gestalten och sålunda icke splittradt i hvarandra uteslutande motsatser: det fritt verkande förnuftet är ett och med och inom sig sjelft i alla yttringar samstämmigt. Det kallas Guds eller menniskans fria förnuft allt efter som det ses såsom verkande i större eller mindre omfattning. Den skenbara motsatsen mellan Guds nåd och menniskans frihet beror sålunda på det material, som påverkas, men icke på någon essentiel skilnad i verksamhetsprincip.

All menniskans sant fria verksamhet är i grunden det gudomliga väsendets egen. Den menskliga friheten har sin grund i det absoluta förnuftets ursprungliga kausalitet och vinner derur i alla sina former sin förklaring. Detta beror derpå, att den gudomliga friheten just är frihetens eget begrepp. Guds frihet innehåller grunden till menniskans, såsom begreppet öfver hufvud innehåller grunden till alla sina former. Ur denna

grund låta, ur synpunkten af det i friheten röjda förnuftets konkrescens och aktualitet, förklara sig friheten såsom makt till aktualisation af förnuftets form i handlingarna, af klok öfverläggning och välgrundadt val (den formela friheten), friheten såsom makt till renhet eller till oberoende af alla utifrån retande, sinliga bevekelsegrunder (den abstrakta eller moraliska friheten) och friheten såsom makt till aktualisation af förnuftets innehåll (den reela friheten).

Frihetens formela väsen ligger i dess nyskapande makt. Hon är principen för förnuftets absolut ursprungliga tillblifvande i verlden och dess historia, hvilket tillblifvande från empirisk synpunkt måste betraktas såsom rent obetingadt, såsom ett rent tillskott eller en ny insats i förhållande till det empiriska. Det genom friheten i verlden införda förnuftet inskjuter sig emellertid icke såsom en kausal länk i kedjan af orsaker och verkningar, utan det framväxer såsom en ny sida derhos, som alldeles öfverskjuter det empiriskas betydelse och lägger sig i ett plan, der de empiriska lagarne förlora all mening och användbarhet. Det förnuftiga inträder i verlden såsom ett nytt ljus öfver tingen, nya synpunkter för deras betraktande, öfver hufvud såsom en ny form hos dem. Lika litet som ett musikstyckes välljud kan, såsom sådant, strida mot akustikens lagar eller en målnings sköna färgspel mot optikens, lika litet kunna frihetens verk komma i strid med naturens kausala lag. Det rent yttre och empiriskt objektiva är öfvervuxet med det andliga subjektets former, hvilkas grund ytterst återgår till det absoluta förnuftet sjelft. Att det i yttre mening objektiva blir bärare af sådana former, det upphäfver icke dess natur af ett i lagbundna förhållanden stående yttre föremål eller naturföremål, lika litet som det upphäfver en ljudkomplex såsom sådan, om den, utgörande ett ord, får en förnuftig betydelse. Så är all religiös och moralisk bestämdhet, hvarmed friheten präglar den kausala mekanismen i verlden, icke ett element, som verkar upplösande derpå, utan ett fullkomnande tillskott dertill.

Det fritt skapande förnuftet är historiens källa. Det gjuter sin handlingsström öfver den sinliga erfarenhetens gränslösa, oordnade och obanade vidder. Genom denna ströms riktning sättes nu mål, och genom målet vinnes form. När

förnuftet ikläder sig erfarenhetens form genom att framträda såsom gudomliga och menskliga personers handlingar eller åtminstone referera sig till sådana handlingar såsom deras motiver, lagar och mål, och dessa handlingar och handlingsmomenter sammansluta sig under gemensamma synpunkter och bilda historia, då, men också först då, ligger förutsättningen gifven för filosofisk kunskap om förnuftets innehåll. Förnuftets innehåll kan åtkommas endast i den historiska symbolikens förklädnad, emedan detsamma har personlig utveckling till sin närmaste form. Af detta skäl är filosofien hänvisad till den historiska uppenbarelsen af personliga makter i handlingens gestalt, när det för henne gäller att förse sitt magra tankeskelett med det rika och lefvande vetandets kött och blod. I den historiska uppenbarelsen flyter den reela filosofiens källa, i den gudomliga frälsningshistorien och i den moraliska kulturens historia med allt hvad dit hänför sig af sedlig och intellektuel art och af privat och publik synpunkt.

Det är nu vidare min öfvertygelse, att, liksom filosofiens tankeform framfödes ur den psykologiska, kunskapsteoretiska och logiska analysen af det högsta och sammanfattande uttrycket af hela den sinliga erfarenheten, de empiriska vetenskaperna, så kan hon förmedla sitt innehåll endast genom analys af de historiska vetenskaper, som handla om det förnuftiga och det personliga i verlden. Filosofien refererar sig aldrig till erfarenheten i någon mera omedelbar bemärkelse, utan ständigt endast till erfarenheten i det förarbetade skick, hvari erfarenhetsvetenskaperna bragt densamma. Derför har man att fatta den reela filosofiens eller den utförda filosofiska verldsförklaringens uppgift så, att densamma har att logisera de nämnda historiska vetenskapernas form genom att derpå, så långt detta går, söka tillämpa tankens samstämmighetsschema såväl i sin renhet, då ur de historiska fakta och data och deras momenter vinnas sidor och bestämningar åt det rent förnuftiga och personliga väsendet såsom deras substantiela logiska subjekt eller hela, som i tids- och rumsåskådningens brytande media, då det historiska stoffet ordnas såsom ett helt af logiska grunder och följder samt, der man ej kan komma längre, såsom indelningsgrunder och indelningslemmar.

Hand i hand med erfarenhetsanalysen inom filosofien går hennes egen immanenta tankeutveckling, hennes *logiska procedere*. Den organiska kunskapsprocessen har sin djupaste betydelse, sitt rätta ändamål och sin rätta afsigt i begreppets egen utväxt och tillväxt eller i det endast genom begrepp ökade vetandet. Denna tanke- eller begreppsutveckling inom vetenskapen röjer sig deri, att formen aktualiseras utan men för sin renhet, eller deri, att begreppet riktas med innehåll utan att förlora något af sin formela fullkomlighet. Det må nu vara inom huru litet område som helst en sådan absolut progress inom vetenskapen kan märkas och konstateras, den är likväl sjelfva grundvilkoret för all verklig utveckling inom vetenskapen, dermed ock för vetenskapens egen möjlighet. Derförutan skulle vetenskapens metod vara uttömd i och genom dess analytiska sida och dess resultat föreligga enbart under form af klassifikation, men den egentligt syntetiska sidan vore der undertryckt och dermed också det verkliga beviset. Den vetenskapliga metodens vetenskapliga sida ligger nämligen djupast deri, att begreppet i och under och på föranledning af den organiska kunskapsprocessen, som innebär ombildning af kunskapsmaterialets form, absolut inifrån utvecklar nytt och med sig sjelft fullt samstämmigt innehåll. Och då detta innehåll i vetenskapen i aldra högsta mening, der den formela fordran på ren identitet aldrig får förloras ur sigte, icke kan söndergå i en mångfald bestämningar eller momenter, så måste denna absoluta sjelfutveckling af begreppet betyda dess vardande konkrescens såsom ett med sig sjelft på hvarje punkt fullständigt identiskt helt. Den måste betyda, att medvetandet kan vinna ökadt innehåll på rent qvalitativ och intensiv väg, genom en rent inre och rent odelad akt af sjelfbestämmande. Dock är visserligen detta sjelfbestämmande alltid förenadt med sin utomordentligt starka begränsning, hvarför blott är ett reelare uttryck, att det faktiskt endast uppträder i samband med organisationen af ett yttre material — såsom den högsta sidan i den organiska kunskapsprocessen.

Det är en gifven sak, att begreppets subjekt, förståndet, icke eger denna — låt vara än så begränsade och vid vilkor bundna — makt till sjelfutveckling, när det ses såsom blott

och bart sådant eller uteslutande ur sin egen teoretiska synpunkt. Det finnes ingen mensklig erfarenhet, som bekräftar ett sådant antagande af förståndets sjelftillräcklighet i verksamheten. Det finnes heller ingen möjlighet att fasthålla densamma, ty förståndet utgör ingalunda medvetandet såsom ett helt i egentlig bemärkelse eller såsom konkret och reel substans. Förståndet är formernas inre enhet, men faktiskt utesluter det medvetenhetsinnehåll från sig och isolerar sig från andra sidor af medvetandet och dess lif och verksamhet. Förståndet är t. ex. *icke på något sätt* vilja. Dess begrepp vidgar sig ingalunda dertill. Men viljan är förstånd tillika. Det finnes ingen sida hos menniskans väsende, som icke har sin plats innanför viljan, och det finnes ingen teoretisk eller praktisk utvecklingsgrad, som för henne är främmande. Genom sina syftemålsförnimmelser absorberar hon hela det teoretiska lifvet och genom sin determination hela det praktiska. Hon förses med innehåll genom känslan, åskådningen och föreställningen öfver hufvud, hon klaras genom förståndet, och hon göres effektiv genom driften och instinkten, men hon sättes genom sig sjelf. Af detta förhållande framgår, att hon är väsendet i verlden sjelft in concreto eller är det gifna faktiska sjelfmedvetandet och dermed ock väsendet i verlden. Viljan är, djupast sedt, väsendet i verlden, och viljandet är verldsprocessens väsende, emedan viljan är medvetandet sjelft ur total och konkret synpunkt. Det är då gifvet, att förståndet i förhållande till viljan måste te sig såsom en abstraktion, och att man derför icke hos förståndet kan finna den tillräckliga grunden till dess egen verksamhet. Denna grund måste fastmer sökas i viljan. I viljans frihet, som är makten till utveckling af ett, ur hela den gifna erfarenhetens synpunkt, absolut nytt innehåll, ligger också denna ensamt tillräckliga grund till förståndets och tänkandets rent inre och logiska fortskridande. I frihetsbegreppet föreligger derför nyckeln till hela den egentliga vetenskapen.[1]

Frihetens nyskapelser utgöra det alltjemt upprepade under, hvarpå äfven vetenskapen till sist grundar sin möjlighet. För denna möjlighet räcka inga förståndssynteser af ett gifvet inne-

[1] Huru detta närmare bör fattas inses genom att jemföra sidd. 98 ff.

håll till, här kräfves absolut produktion af nya elementer i och innanför det gifna.

Af det sagda framgår alltså, att principen för den fullständiga verldsförklaringen ligger i viljan, och att sålunda denna förklaring sjelf är af praktiskt-filosofisk natur. Men om viljan är väsendet i verlden ur totalitetens eller fullständighetens synpunkt, så är förståndet samma väsende ur fullkomlighetens mera abstrakta synpunkt. Förståndet utesluter från sig det gifna sjelfmedvetandets yttre och lägre momenter och konstitueras genom sin rena form, medan viljan i sig upptager äfven sådana momenter och har helhet eller fullständighet till sin konstitution. Nu kan verldens utveckling — i hvilken form det gifna föreligger såsom objekt för verldsförklaring — hänföras till förståndet såsom sin grund, i förståndets form vinna sin lag och i förståndets kunskap eller i vetandet finna sitt ändamål. Förståndet kan fattas såsom enhet, princip och subjekt i och för verldens förändringar, och verldsförklaringen antar i detta fall en teoretiskt-filosofisk, närmare en kunskapsteoretisk karakter. Men en sådan förklaring leder alltid ut öfver sig till den fullständigare, då viljan fattas såsom samma enhet, princip och subjekt och utvecklingens grund, lag och ändamål sökas i och hos henne. Verldsförklaringen ur förståndet, för hvilken verldsutvecklingen framstår såsom en kunskapsteoretisk process, har en högre grad af formel fullkomlighet och renhet, men verldsförklaringen ur viljan, för hvilken verldsutvecklingen framstår såsom det fria förnuftets sjelfdiktade saga, har en fullständighet och ett konkret lif, som den förras formrenhet icke kan ersätta och göra umbärlig. Sin utjemning och försoning finna dessa motsatser deri, att den teoretiska verldsförklaringen *förmedelst* den praktiska och alltjemt öfvergående deri, men också alltjemt återfödande sig derur, kan uppvisa en ökning i innehållsrikedom, som icke kräfver något offer af formens renhet, och att, ändtligen, båda samverka till aktualiteten af en på samma gång ren och rik uppfattning af det absoluta väsendet, sedt i och för sig och oberoende af verlden och dess utveckling. I förhållande till denna uppfattning tjenar nämligen i sista hand äfven den praktiska filosofien såsom förberedelse.

INBJUDNING

TILL DEN OFFENTLIGA FÖRELÄSNING

MED HVILKEN

PROFESSORN I HISTORIA OCH STATSKUNSKAP

VID GÖTEBORGS HÖGSKOLA

Fil. D:r LUDVIG VILHELM ALBERT STAVENOW

KOMMER ATT SITT ÄMBETE TILLTRÄDA

AF

HÖGSKOLANS REKTOR

Bifogad skrift: **Till frågan om Oidipus-sagans ursprung,**

af Johannes Paulson

GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895

Bland de sju professorsämbeten, hvilka enligt en paragraf i de för Högskolan vid hennes första verksamhet gällande öfvergångsstadganden skulle inrättas vid hennes öppnande, förekommer äfven professorsämbetet i *historia och statskunskap*. Det var naturligtvis endast hänsynen till de begränsade tillgångar, öfver hvilka Högskolan förfogade, som nödgade att under *en* lärostol förena tvenne så omfattande och viktiga ämnen som historia och statskunskap, af hvilka hvartdera med de anspråk, den akademiska undervisningen ställer på dem, fullt och helt kräfver sin man. Särskildt torde detta i eminent mening gälla om *historien*. Icke nog med att detta ämne i sig själf är så omfattande, att det snarast tyckes sakna gränser; det kräfver i synnerhet att väl tillgodoses äfven på den grund, att det i en humanistisk sektion framför andra är ett centralt ämne, då, i synnerhet med den historiska riktning, som i våra dagar gör sig gällande inom de humanistiska studierna öfver hufvud, ingen annan vetenskap i lika hög grad danar förbindelselänken mellan samtliga öfrige till den humanistiska gruppen hörande discipliner. Det var därför i riktig omtanke om de under nämnda professur hörande ämnen, som den förste professorn i historia och statskunskap vid Göteborgs Högskola redan från början fäste uppmärksamheten på krafvet af ännu en lärare i dessa discipliner, en framställning, som å vederbörlig ort vann bifall. Följaktligen har, alltsedan Högskolans öppnande, undervisningen i historia uppehållits af innehafvaren af (eller den som varit förordnad att förestå) professors-

ämbetet i historia och statskunskap, under det att undervisningen i detta senare ämne såväl som i det därmed förenade ämnet geografi uppehållits af en annan förtjänt lärare.

Till förste innehafvare af professuren i historia och statskunskap vid Göteborgs Högskola kallade Styrelsen den 16 oktober 1890 Lektorn vid Realläroverket i Göteborg, Fil. D:r *ERNST CARLSON*, hvilken kallelse den 12 december samma år vann Kungl. Maj:ts stadfästelse. Professor Carlson kom dock icke att länge tillhöra Högskolan som lärare. Redan den 1 december 1893 anhöll han om entledigande från och med utgången af då innevarande år från den professur, han innehade, en anhållan, hvilken icke lämnade Styrelsen annat val än att bevilja den.

Emellertid skulle det vara oriktigt att mäta Professor Carlsons förtjänster om Högskolan endast efter den jemförelsevis korta tid, han tillhörde henne som lärare. Det förtjänar framhållas, att han redan före Högskolans öppnande gjort sig förtjänt om henne genom att med energi och insikt deltaga i det arbete, som måste förbereda en sådan institutions trädande i verksamhet. Då vi, som fortfarande arbeta i Högskolans tjänst, väl känna gagnet af de fasta former, som från början hägnat hennes verksamhet, går vår tack tillbaka till de män, som skapat dem, och bland desse män finna vi Professor Carlson. Och det intresse, han under de år, han var som lärare knuten vid Högskolan, förstod att väcka för historiens studium, är ett vittnesbörd om, huru väl detta ämne skulle trifts under hans nitiska och insiktsfulla ledning. I det att här bringas honom Högskolans tack för hvad han för henne och i hennes tjänst uträttat, veta vi väl att han fortfarande kommer att med intresse följa Högskolans arbete och inom de områden, där hans verksamhet kommer att röra sig, främja hennes utveckling. Högskolan är därom så mycket vissare, som Professor Carlson mötes med henne i ett stort gemensamt intresse, den vetenskapliga forskningens.

Sedan professuren i historia och statskunskap på sätt, som af det föregående framgår, blifvit ledig, utsåg Högskolans Styrelse, efter ärendets förutgående behandling i enlighet med § 12 af Högskolans statuter, sistlidne 14 september till innehafvare af nämnda lärostol Docenten i historia vid Upsala Universitet, Fil. D:r *LUDVIG VILHELM ALBERT STAVENOW*, och erhöll Styrelsens val den 11 oktober Kungl. Maj:ts stadfästelse. Professor Stavenow har om sitt lif meddelat:

Jag, Ludvig Vilhelm Albert Stavenow, föddes i Stockholm den 12 oktober 1864. Mina föräldrar voro pianofabrikören Ludvig Stavenow och hans hustru Anna Christina Athenais Sundberg.

Genomgick Nya Elementarskolan i Stockholm 1874—1882 och aflade mogenhetsexamen därstädes den 17 maj 1882.

Inskrefs på hösten 1882 såsom student vid Upsala universitet. Aflade filosofie kandidatexamen därstädes den 26 maj 1885 och filosofie licentiatexamen den 28 maj 1890. Disputerade för doktorsgrad den 8 september 1890 och promoverades till filosofie doktor den 30 maj 1891.

Förordnades till docent i historia vid Upsala universitet den 20 september 1890 och samtidigt till filosofiska fakultetens stipendiat. Förestod extra ordinarie professuren i historia därstädes 15 januari—15 maj 1891, 15 januari—26 maj 1892, 15 januari—31 maj 1893.

Förestod professuren i historia och statskunskap vid Göteborgs Högskola 1 januari 1894—11 oktober 1895. Utsågs af Styrelsen vid Göteborgs Högskola till professor i historia och statskunskap vid samma högskola den 14 september 1895, hvilket val vann Kungl. Maj:ts stadfästelse den 11 oktober 1895.

Erhöll maj 1892 filosofiska fakultetens i Upsala pris för doktorsafhandling och i september 1893 Geijerska priset för historisk afhandling. Erhöll anslag för historiska forskningar af Letterstedtska föreningens styrelse april 1891 och anslag af Svenska Akademien april 1895.

Har af trycket utgifvit:

Ett förslag från frihetstiden om inrättande af en särskild högsta domstol (Historisk Tidskrift 1890).

Om formerna för utskottsval under frihetstiden. Bidrag till svenska riksdagsformernas historia. Upsala 1890.

Om riksrådsvalen under frihetstiden. Bidrag till svenska riksrådets historia. Akademisk afhandling. Upsala 1890.

Till belysning af partistriden vid riksdagen 1746—1747. Upsala 1890.

Gustaf II Adolf, hans personlighet och hans betydelse (N:r 16—17 af Föreningen Heimdals folkskrifter). Stockholm 1894.

Minnestal vid Göteborgs Högskolas Gustaf-Adolfs-fest. Göteborg 1895.

Studier i ståndsriksdagens senare historia. Preståndets samman-

sättning och formerna för dess riksdagsmannaval (Göteborgs Högskolas Årsskrift 1895.)

Sveriges politik vid tiden för Altona-kongressen 1686—1689, I—III. (Historisk tidskrift 1895.)

Den stora engelska revolutionen i det sjuttonde århundradets midt. (Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola, II.) Göteborg 1895.

Östromerska rikets historia, med flera artiklar i Nordisk familjebok.

Anmälningar och kritiker i Historisk tidskrift 1890—1895.

Professor Stavenow är ingen främling för Göteborgs Högskola. Han har redan arbetat vid henne i mer än trenne läseterminer, i det att han under ledigheten uppehållit undervisningen i historia inom den professur, hvars innehafvare han numera är. Högskolan har därunder haft tillfälle att lära känna hans utmärkta förmåga som lärare, och hon vet därför, att det är med full rätt hon ställer de största förväntningar på hans fortfarande verksamhet i hennes tjänst. Men Högskolan har i honom icke blott förvärfvat en utmärkt lärare. Hans vetenskapliga förtjänster hafva fört honom — särskildt om man fäster sig vid svenska förhållanden — vid jämförelsevis unga år till en akademisk lärostol. I den författareverksamhet, han redan har bakom sig, ser Högskolan en borgen för att hon skall genom honom blifva med synnerlig heder representerad inom den historiska forskningen.

Professor Stavenow kommer att torsdagen den 14 november kl. 1 e. m. tillträda sitt ämbete med en offentlig föreläsning å Stora Hörsalen *Om förhållandet mellan politisk historia och kulturhistoria.*

Då jag nu, på uppdrag af Högskolans Styrelse, härmed utfärdar inbjudning till bevistande af nämnda offentliga inträdesföreläsning, anhåller jag att först få gifva uttryck åt Högskolans glädje att vid detta tillfälle åter få motse ett besök af de svenska Universitetens Kansler, *f. d. Statsrådet, R. o. K. af K. M. O., St. off. Fr. H. L., L. K. V. A. m. m. J. D. Herr PEHR JAKOB von EHRENHEIM.* Detta förnyade besök vid Högskolan af Universitetens Kansler innebär ett vältaligt bevis på intresse för Högskolan och hennes uppgift i det svenska kulturarbetet. Högskolan ser däri icke blott ett erkän-

nande åt hennes hittillsvarande verksamhet, utan äfven en uppmuntran till fortsatt troget arbete. Hon räknar det för en högtid att åter få bringa den vördade gästen personligen sin hälsning.

Högskolan gläder sig äfven åt att vid detta tillfälle få se närvarande *Ordföranden i Göteborgs Högskolas Examenskommission, En af de Aderton i Svenska Akademien, K. m. st. k. N. O., L. K. V. A. m. m., f. d. Professorn, Fil. D:r GUSTAF HÅKAN JORDAN LJUNGGREN.* Den tacksamhetsskuld, i hvilken Högskolan redan känner sig stå till professor Ljunggren, ökas än ytterligare genom den personliga sympati för henne, hvilken han genom detta sitt besök lägger i dagen.

Dessutom hoppas Högskolan att få se vid detta tillfälle närvarande *Biskopen öfver Göteborgs Stift, K. N. O. 1 kl., Teol. och Fil. D:r EDVARD HERMAN RODHE,* förre ledamoten af Högskolans Styrelse, *Redaktör S. A. HEDLUND,* samt förre innehafvaren af professuren i historia och statskunskap vid Göteborgs Högskola, *Lektorn D:r ERNST CARLSON.*

En särskild inbjudan riktar jag härmed, utom till Högskolans *Lärare* och *Lärjungar,* äfven till de korporationer, hvilka äro med Högskolan förbundna genom rätten att utse medlemmar i hennes Styrelse: *Herrar Stadsfullmäktige i Göteborg, Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhällets medlemmar, Göteborgs Musei styrelse,* samt *Rektorer och Lärare vid Elementarläroverken.*

Dessutom anhåller jag att få ställa en inbjudning äfven till *Herrar Medlemmar af Länsstyrelsen, af Stiftets Domkapitel, till Cheferna för 1:a och 2:a Kungl. Göta Artilleriregementen, till Göteborgs stads Borgmästare och Magistrat, Drätselkammarens Herrar Ledamöter,* samt för öfrigt till en hvar, som med intresse följer arbetet vid Göteborgs Högskola.

För dem som erhållit inträdesbiljetter till föreläsningen öppnas Stora Hörsalen kl. 1/2 1 e. m. Efter kl. 1 lämnas så långt utrymmet medgifver tillträde äfven åt personer utan biljetter.

Göteborg den 11 november 1895.

Johannes Paulson.

TILL FRÅGAN

OM

OIDIPUS-SAGANS URSPRUNG

AF

JOHANNES PAULSON



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895

Grekernas episka diktning rör sig för den äldre tiden, då denna diktning ännu var annat än en lärd efterbildning, hufvudsakligen inom tvenne stora sagokretsar, den tebanska och den troianskt-argiviska. Det centrala i den senare sagokretsen är Troias fall för grekerna, men detta centrala innehåll är gifvet endast som bakgrund för skildringen af enskilda hjältar (främst Achilleus). Kring denna kärna är det, som hjältesagans öfriga aflagringar afsatt sig, dock så, att måhända vissa punkter erhållit en själfständig utbildning och först sedermera kombinerats med den troianska sagan. I denna saga framträder först medvetenheten af de grekiska stammarnes enhet gent emot barbarerna. Den bildar inledningen till den karakteristiska grekiska historien. Den är i eminent mening en *nationell* saga.

Den tebanska sagans kärna är af helt annan art. Den saknar hvarje tillstymmelse till nationellt intresse. Den handlar såväl i sitt ursprungliga innehåll som i den utbildade, i hög grad mångformiga gestalt, i hvilken den i en senare tid före-

---

Denna uppsats framträder här i allt väsentligt i den form, i hvilken den ursprungligen hölls som föredrag i Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle, blott att vid föredragets hållande enstaka punkter endast i korthet antyddes. Jag har sedan dess tagit kännedom om, som jag tror, det viktigaste af den nyare litteratur, som berör den fråga, hvilken här kommer till tals. Men den har icke föranledt mig att på någon punkt ändra hufvuddragen af min uppfattning. Däremot har den — som särskildt torde framgå af noterna — i många fall förmedlat min kännedom om textställen, hvilka eljest måhända undgått mig, men hvilka torde äga rätt att beaktas vid denna undersökning.

ligger hos tragici, om individer, icke om stammar, om sedliga begrepps oryggliga giltighet, icke om nationaliteters strid med hvarandra.[1]

Kärnan i den tebanska sagan bildas af berättelsen om Oidipus, hvilken, redan som späd skild från sina föräldrar och därför som vuxen icke kännande dem, kommer att döda sin egen fader och äkta sin egen moder. I egentligaste mening utgöres kärnan i denna saga af sonens äktenskap med modren.

Kring denna kärna är det, som den utbildade tebanska sagans hela innehåll så småningom aflagrat sig. Med utgångspunkten i detta centrala drag har den tragiskt diktande fantasien utbildat sagan såväl uppåt — till de släktled, som föregingo Oidipus —, som nedåt — till frukten af hans eget äktenskap med modren, Iokaste.[2]

Det var en hård lott, som drabbade Laïos, Oidipus' fader, den att dödas af sin egen son. Sedan människorna en gång tillägnat sig uppfattningen af ett orsaksförhållande mellan skuld och lidande, låg det den diktande fantasien nära att fråga sig, hvarför ett så hårdt öde drabbade honom. Den gaf sig heller ingen ro, förrän den på den frågan gifvit ett svar, som tillfredsställde dess etiska och estetiska känslor, och för sökandet efter ett sådant svar var den ledande synpunkten gifven. Då Laïos drabbades af den lotten att falla *för sin egen son,* måste det bero därpå, att han ådragit sig en tragisk skuld af den art, att den, därest han icke i ödmjukhet blidkade gudarne, *kräfde att hans egen son blefve verktyg för hämnden.* Med andra ord: stegras, hvad mordet på Laïos angår, ryslig- heten i att falla för en annans hand därigenom, att mördaren är den mördades son, så att följaktligen icke blott den allmänna synden begås, att den ene tager den andres lif, utan äfven de innerligaste och renaste känslor — faderskärlekens och den sonliga pietetens — lida den starkaste kränkning, som dem kan vederfaras, så måste det bero på att Laïos icke själf rätt aktat dessa känslors helgd. Därför diktade också myten att Laïos, då han i sin ungdom som landsflyktig vistades på Peloponnesos och blef gästvänligt mottagen vid konung Pelops' hof, kränkte gästvänskapen med att bereda sin värd en bitter sorg, i det att han från honom röfvade hans son Chrysippos

och därtill skändade sitt rof.[3] Då han icke, änskönt han åtnjutit Pelops' gästvänskap, aktade dennes faderskänsla högre än att han så kunde kränka den, måste myten låta straffet drabba honom just i denna samma punkt, i hans egen känsla som fader.[4]

Det är emellertid Laïos' egen ovishet, som gör att straffet blifver så hårdt. Gudarne stannade ursprungligen vid ett mildare straff. Sagan har instinktivt träffat ett synnerligen fint drag, då den låter Laïos, sedan han kränkt Pelops' faderskänsla, länge lefva i ett barnlöst äktenskap med Iokaste. Men barnlöshet betraktade greken som ett stort ondt. Därför kunde icke Laïos ödmjukt finna sig i detta gudarnes mindre straff för hans våldsdåd mot Chrysippos; han beder till dem att en son måtte skänkas honom;[5] gudarne höra hans bön, men låta honom på samma gång veta, att ur den bönhörelse, honom beviljas, straffet öfver hans orättfärdighet skulle växa fram.[6] På grund af bristande undergifvenhet under gudarnes vilja, invecklar han sig alltså i förhållanden, som logiskt föra till större skuld — och till hårdare straff. Då den son, han af gudarne utbedt sig, födes honom, drifves han att utsätta den späde för att så, utan att befläcka sina händer med hans mord, dock undgå den följd, med hvilken oraklet hotat. Men genom denna kränkning af den spädes rätt till föräldrakärlek ådrager han sig ytterligare skuld.[7] Han kan icke straffas med mindre än att han får låta lifvet för sin egen son, och, trots hans kalla beräkning, foga händelserna det så, att den eviga rättvisans kraf tillfredsställas.

Dikten lät äfven Oidipus' söner med Iokaste, affödan af det skändliga äktenskapet, Eteokles och Polyneikes,[8] komma in under den tragiska lotten af ett hämnande öde. Dock måste vi här märka att den tragiska sagan *icke* motiverar deras tragiska lidande *endast* därmed, att de voro födde ur ett de sedliga lagarne kränkande äktenskap.[9] Fädernas missgärningar hvila icke öfver dem i annan måtto än så, att de öden, som drabbade deras fader, blefvo dem, på grund af deras eget sinnes onda art, en eggelse till brott. Dikten låter dem alltså själfve ådraga sig sin skuld.[10] Äfven här spåra vi ett inre organiskt sammanhang mellan skuld och straff. Oidipus har tagit sin

faders lif. Därför kommer till annat lidande, som hans skuld ådrager honom, äfven det, att af sina egna söner störtas från sin tron.[11] Och å andra sidan: genom den kränkning af den sonliga pieteten, som desse söner därmed låtit komma sig till last, hade de själfva kommit in under hämnande makter. Sagan låter dem dö unga. Straffet kan därför icke drabba dem från den punkt, i hvilken deras egen försyndelse låg. Deras söner[12] blifva icke i någon mån verktyg för hämnden öfver dem. Men för så vida det var af lystenhet efter makten, som de kränkte den sonliga pietetens plikt, är det följdriktigt af sagan att låta dem i strid om denna makt taga hvarandras lif.[13]

Så har den tebanska sagan i dess senare, utbildade gestalt liksom organiskt vuxit fram ur sin egen kärna, närd af en etisk uppfattning af förhållandet mellan brott och straff.[14]

Den som senast behandlat den tebanska hjältesagan, N. Wecklein i inledningen till sin upplaga af Euripides' Feniciskor, finner, med åberopande af ett scholion till en vers i nämnda tragedi,[15] det i och för sig icke osannolikt att Oidipus-myten ursprungligen varit en solmyt. »Der Wechsel von Tag und Nacht, welcher auf die kindlichen Vorstellungen der ersten Menschheit grossen Eindruck machte, spricht sich in verschiedenen Mythen aus. Ödipus kann als der Tagesheld erscheinen, welcher irgendwo in der Fremde auferzogen in schöner und lichter Gestalt zurückkehrt, aber nach kurzem Glanze der Dunkelheit anheimfällt und damit auch seinem Vater, dem Helios, den Untergang bereitet. Seine Mutter ist die Nacht und Mutter und Sohn bringen sich gegenseitig Verderben.»[16]

Vi känna denna de lärdes böjelse att återfinna solmyten under snart sagdt alla ett folks första naiva mytföreställningar. I förevarande fall torde det vara nog att framhålla, det Weckleins uppfattning saknar stöd i mytens egen inre logik. Oidipus skulle vara den strålande dagen, född af solen; då myten låter Oidipus döda sin fader, skulle detta betyda att den döende dagen drager solen med sig in i nattens och dödens rike. Men de naiva människor, i hvilkas fantasi förhållandet mellan solen

och dagen iklädde sig den konkreta formen af förhållandet mellan fader och son, kunna icke på samma gång hafva tänkt sig att dagen bringar solen om lifvet, sonen fadren. Liksom solen för dem födde dagen, måste den äfven hafva lämnat sin egen son åt natten och döden. Och då Wecklein säger att moder och son (natt och dag) ömsesidigt bringa hvarandra fördärf, saknar detta för så vida hållpunkt i myten, som Iokaste där i ingen mån tager något initiativ, som ur sig föder tragisk skuld och tragiskt lidande.[17] Initiativet härtill ligger uteslutande hos Oidipus. Därtill kommer som afgörande att, enligt Weckleins uppfattning, sonens mord på fadren borde framträda som mytens grunddrag, icke hans äktenskap med modren. Men det är detta senare, ur hvilket myten i dess helhet vuxit fram; i förhållande till det är äfven det drag, som låter sonen taga sin faders lif, sekundärt.

Vi skola emellertid här lämna denna och andra tydningar åsido, och i deras ställe söka efter empiriska hållpunkter för mytens historiska utveckling.

Uppenbarligen äga vi ingen rätt att tillskrifva hjältesagans kronologi samma vitsord som en under historiens fulla ljus fallande period. Men otvifvelaktigt göra vi väl i att icke helt se bort från de antydningar om olika sagocyklers inbördes tidsförhållande, som finnas i myten. Om den troianskt-argiviska sagan står det fast att den anslutit sig till en kulturell period af synnerlig betydelse för det gamla Grekland. Vi torde väl då äfven vara berättigade att antaga, det den tebanska sagokretsen hvilar på förutsättningen att den lokalitet, till hvilken den anknöt sig, under det skede af Greklands förhistoria, till hvilket myten vill anses höra, spelat en kulturell roll, analog med den, hvilken tillkom (Mykenai-) Argos under den tid, till hvilken den troianskt-argiviska sagan hänvisar. Det är visserligen sannt att den tebanska myten, såsom ofvan framhållits, är till sin innebörd helt olika den troianskt-argiviska. Men i det att den t. ex. rör sig med konungar, visar den, att den själf tänkte sig hvila på en kultur, som mäktat frambringa ett ordnadt samhällsskick.

Nu möter oss emellertid det förhållandet, att myten betecknar den tebanska sagokretsen som hörande till en äldre tid än den troianskt-argiviska sagan. Detta förhållande framgår ur åtskilliga homeriska ställen, i hvilka hänsyn tages till den tebanska sagan. — Jag skall här nöja mig med att anföra ett par: I Iliadens tjugotredje sång skildrar skalden de kämpaspel, Achilleus föranstaltade vid Patroklos' högtidliga likbegängelse. Då Epeios trotsigt säger sig skola vinna ett af Achilleus utfäst segerpris, uppträder mot honom Euryalos:

Steg då till tvekamp fram Euryalos, gudarnes like;
Son till fursten han var af Talaïons ätt, till Mekisteus,
Som, då Oidipus fallit i strid, hans begrafning att fira,
Kom till Tebe och där besegrade alla tebaner.[18]

Euryalos, som upptager tvekampen med Epeios vid Patroklos' likbegängelse, är son till Mekisteus, den ypperste bland dem, som deltogo i kämpalekarne vid Oidipus' begrafning. — Bland hjältarne framför Troia finna vi dem, som deltogo i epigonernas tåg mot Tebe.[19] Den tebanska sagan ligger alltså till tiden en generation (eller två [20]) före den troianska. — Det var också i öfverensstämmelse därmed, som de dikter, hvilka hämtat sitt motiv ur den tebanska sagan, i den episka cykeln tänktes föregå de sånger, som rörde sig om Ilions förstöring och därmed sammanhängande händelser.

Men känna vi då, utom hjältesagan själf, något historiskt faktum, som, i öfverensstämmelse med denna sagas antydning, gör Tebe till en så uråldrig grekisk kulturort, att vi därur kunna förklara, att myten sätter den tebanska sagan i spetsen för grekernas nationella hjältesaga? Ett sådant faktum synes mig icke vara för handen.

Som representant för Beotien inom grekernas äldre episka tradition möta vi Orchomenos. Det synes under sitt välde hafva förenat alla de samhällen, som lågo rundt Kopaissjön, och hafva varit prisadt för sin rikedom. Då Achilleus i sin vrede mot Agamemnon säger, att man icke med några skatter skulle kunna förmå honom till en försoning med denne, »icke ens, om man bjöde honom allt hvad som föres till Orchomenos eller till det egyptiska Tebe, hvarest de största rikedomar förvaras», så visar detta att för den achilleiska myten

det beotiska Tebe stod tillbaka för Orchomenos.[21] Visserligen nämnes denna stad icke ofta i de homeriska sångerna: utom det redan anförda stället och med bortseende från den vers, i hvilken det förekommer i skeppskatalogen,[22] endast på tvenne ställen, bägge i Odysséens elfte bok (284, 459). Men där det nämnes, sker det icke, som med Tebe, på lån ur andra myter, utan så att säga med dess egen rätt som betydande stat.[23]

Vi skola emellertid närmare undersöka, hvilken roll de homeriska dikterna, Iliaden och Odysséen, tilldela det beotiska Tebe. Namnet på denna stad förekommer i dessa dikter dels i entalsform, dels, såsom ofta grekiska stadsnamn — att främst nämna den attiska hufvudstaden Ἀθῆναι — i flertalsform, Θήβη och Θῆβαι. Inalles nämnes denna stad i de anförda dikterna *fjorton* gånger. I flertalsform förekommer namnet *sju* gånger, af hvilka de sex ställena stå i Iliaden, endast ett i Odysséen. I entalsformen likaledes sju gånger, fyra gånger i Iliaden, tre gånger i Odysséen. Flertalsformen har det beotiska Tebe gemensam med den egyptiska staden af samma namn, hvilken nämnes tvenne gånger, en gång i hvardera dikten.[24] Äfven ett tredje Tebe, i Mysien, beläget på samma plats som det senare Adramyttion eller i hvarje fall i närheten af denna yngre stads läge, vid den innersta bukten af den idaiska viken, känner den homeriska dikten, och detta Tebe har med det beotiska Tebe såväl entals- som flertalsformen gemensam. Detta mysiska Tebe, som endast nämnes i Iliaden, förekommer i flertalsformen på ett ställe, i entalsformen på fyra.[25]

Men vi skola äfven taga närmare kännedom om innehållet af de ställen, där det beotiska Tebe nämnes, hvarvid vi gå i ställenas ordningsföljd inom dikterna.

Il. II. 505. Bland beotiska orter nämnes här äfven »det undre Tebe» (Ὑποθῆβαι) d. v. s. det på slätten belägna (nedanför den klippa, på hvilken borgen Kadmeia legat), i motsats mot den öfre staden, det mytiska (sjuportade) Tebe, hvilket, enligt de homeriska sångernas tradition, redan förstörts af epigonerna.[26] Detta ställe faller emellertid inom skeppskatalogen (Il. II, 494—785) eller den långa listan på de grekiska samhällen, som lämnade skepp till härfärden mot Troia. Detta

parti är, som allmänt medgifves, en sen tillsats till den homeriska dikten.

IV, 378. Agamemnon tadlar Diomedes som underlägsen sin fader, den tappre Tydeus, hvilken jämte Polyneikes deltog i härnadståget mot Tebe.[27]

IV, 406. Sthenelos, Kapaneus' son, visar tillbaka tadlet mot Diomedes och epigonerna öfverhufvud.[28]

V, 804. Äfven gudinnan Athene framhåller att Tydeus var stridbarare än hans son Diomedes, och hon prisar honom särskildt för hans mod, då han som sändebud kommit till det fientliga Tebe.[29]

VI, 223. Achaiernas stora manspillan framför Tebe i det tåg, i hvilket Tydeus deltog, nämnes.[30]

X, 286. Diomedes beder till Athene att hon måtte följa honom på hans färd till troernas läger, liksom hon förut ledsagat hans fader, den gudomlige Tydeus, på dennes färd såsom sändebud till Tebe.[31]

XIV, 114. Diomedes nämner, i sammanhang med att han begär aktning för sin ädla börd som Tydeus' son, att hans fader ligger jordad i Tebe.[32]

XIV, 323. Bland de heroiner, med hvilka Zeus haft förbindelser, uppräknas äfven Alkmene i Tebe, hvilken åt Zeus födde Herakles.[33]

XIX, 99. Stället nämner blott att Alkmene i Tebe födde Herakles, och är alltså till innehållet liktydigt med XIV, 323.

XXIII, 679. Innehåller hänsyftningen på kämpaspelen vid Oidipus' likbegängelse. Se ofvan s. 8.

Od. XI, 263—265. Amphion och Zethos nämnas som Tebes grundläggare; äfven skyddade de staden med torn, emedan de ej kunde bo i en obefäst stad.[34]

XI, 275. Omnämner att Oidipus fortfor att härska i Tebe, äfven sedan hans brottsliga äktenskap med Iokaste drifvit henne att beröfva sig själf lifvet.[35]

XV, 247. Omtalar Amphiaraos' död framför Tebe, sedan hans gemål Eriphyle låtit besticka sig till att öfvertala honom att deltaga i härfärden mot nämnda stad.

Vilja vi nu undersöka, hvilka upplysningar dessa ställen ge oss om Tebe under den heroiska åldern ända ned till den

tid, då de homeriska sångerna i det hela fingo sin nuvarande form, så måste vi för det första se bort från det ur Iliadens andra sång (v. 505) anförda stället, eftersom det förekommer i ett parti, som i sin helhet är yngre än sångernas öfriga massa. Äfven bland de öfriga ställena förekommer ett och annat, som med skäl misstänkes vara en senare inskjutning i texten, men ett kritiskt utsöndrande af sådana ställen är härvidlag af ingen vikt, emedan dessa ställen till sitt innehåll icke afvika från andra, hvilka med större rätt anses höra till en ursprungligare affattning af texten. De återstående ställena dela sig naturligt på följande grupper:

a) Il. XIV, 323, XIX, 99; dessa båda ställen sluta sig till berättelsen om den tebanska heroinen Alkmene, som med Zeus födde Herakles.

b) Od. XI, 263, 265, som referera myten om Tebes grundande och befästande genom Amphion och Zethos;

c) samtliga öfriga ställen, hvilka äro att hänföra till den i inskränktare mening s. k. tebanska hjältesagan: till den egentliga Oidipus-myten Il. XXIII, 679; Od. XI, 275; till berättelsen om (de sju) furstarnes (och sedermera epigonernas) tåg mot Tebe Il. IV, 378; 406; V, 804; VI, 223; X, 286; XIV, 114; Od. XV, 247.[36]

Det beotiska Tebe är alltså icke representeradt i den homeriska diktens galleri af hjältar. Att de homeriska sångerna öfverhufvud känna denna stad, det beror endast och allenast på den sagobildande fantasiens sträfvan att med hvarandra förbinda olika mytkretsar.[37] Det ligger utom ramen för denna undersökning att inlåta sig på frågan, till hvilket skede af den troianskt-argiviska sagans utbildning denna inväfning af drag, som hämtats från den tebanska sagan, kan anses höra. Men det är naturligt att denna amalgamering af sagokretsarne hör till en jämförelsevis sen tid, som icke var främmande för behofvet af en systematiserande sammangjutning af skilda sagocykler,[38] och lika naturligt är att den förutsätter att äfven den tebanska sagocykeln förelåg i utförliga episka dikter, som kunde antagas vara allmänt kända; ty i annat fall skulle den homeriska skalden icke kunnat nöja sig med så korta antydningar.[39]

Icke heller de hesiodeiska dikterna gifva oss intrycket

af Tebe som någon mera betydande ort i Greklands tidigare historia. Teogonien nämner Tebe endast vid berättelsen om, hvilka barn Harmonia födde Kadmos.[40] Opera anför stadens namn endast vid en hänsyftning på den hjältesläkt, som föll i striderna framför den, en passus, som alltså väsentligen sammanfaller med hvad ofvan, s. 10, anförts ur Il. VI, 223.[41] Den yngre i den hesiodeiska samlingen förekommande dikten, Scutum Herculis, nämner ofta Tebe,[42] på den grund att inledningen till dikten utgöres af en myt, hvars lokalitet är just denna stad — myten om Alkmene, som åt Zeus födde Herakles, på hvilken myt vi redan två gånger sett anspelas i Iliaden. Se ofvan s. 10.

Icke heller de hesiodeiska fragmenten innehålla annat än enstaka hänsyftningar på den tebanska myten och Tebe, att särskildt nämna fr. LXII (Rzachs edition), som syftar på kämpaspelen vid Oidipus' begrafning och alltså till innehållet är att likställa med Il. XXIII, 679. Se ofvan s. 10.

Tebe tyckes alltså i grekernas äldsta tradition förekomma så godt som enbart genom den eller de sagokretsar, som anknöto sig till detsamma. Ingenstädes — utom i epiteten, till hvilka vi strax komma — tyckes staden eljest betecknas som ett samhälle af någon större betydelse.

Detta förhållande gör att vi blifva benägna för att misstänka, att den tebanska hjältesagan hos grekerna tagit miste om sin egen lokalitet. Skulle icke möjligen under namnet Tebe ligga, icke det beotiska Tebe, utan en kulturstad af vida äldre anor, det egyptiska Tebe?[43]

En slik förväxling af lokalitet är icke inom hjältesagan oerhörd. Med temligen stor visshet föreligger ett liknande fall i grekernas populäraste hjältesaga, den troianskt-argiviska. Det Argos, om hvilket den homeriska dikten talar, är icke ursprungligen det peloponneiska Argos, utan det tessaliska.[44]

För den tanken, att vi i den tebanska sagans Tebe hafva att se, icke det beotiska Tebe, utan det egyptiska, talar en omständighet, som vid första påseende synes tala emot antagandet. Det egyptiska Tebes storhet och makt framhålles genom det förhärligande epitet, som tillägges denna stad: den nämnes *det hundraportade Tebe*.[45] Äfven det beotiska Tebe

har sitt förhärligande epitet, men det är af anspråkslösare art: det kallas *det sjuportade.*[46] Traditionen håller alltså dessa båda städer bestämdt i sär, genom att tilldela dem olika epitet, och dessa epitet synas alltså tala emot ett försök att identifiera hjältesagans sjuportade Tebe med den hundraportade egyptiska metropolen. Men det är blott skenbart, som denna invändning äger någon betydelse.

Vi skola redan blifva mera böjda för att identifiera den tebanska sagans Tebe med den egyptiska staden af samma namn, om vi reflektera öfver det egendomliga i att just dessa båda liknämnda städer äro i dikten karakteriserade genom en liknande omständighet, antalet af deras portar.[47] Skulle det vara en ren tillfällighet? Eller tyder det icke fastmera på ursprunglig identitet?

Den grekiska myten är öfverhufvud rik på varianter, och den tillåter sig sådana icke endast vid företeelser, af hvilkas mytiska karakter den själf hade någon förnimmelse, utan äfven i sådana fall, där den betraktade det mytiska draget som ren historia. För att belysa möjligheten af att det sjuportade Tebe ursprungligen *kan* vara identiskt med det hundraportade, behöfver jag icke slösa med exempel. Jag skall nöja mig med att anföra ett, hvilket företer varianter analoga med dem, som vi hafva i *sjuportad* och *hundraportad,* om vi nämligen eljest finna det sannolikt att den tebanska sagans Tebe ursprungligen varit det egyptiska.

Den grekiska myten satte som väktare vid underjordens port hunden Kerberos. I öfverensstämmelse med den naiva föreställning, hvilken betecknar kvaliteten af en egenskap medelst stegring af kvantitativa uttryck, fann myten att denne Kerberos, af hvilken, på den post där han stod, fordrades en synnerlig vaksamhet och förmågan att gifva ett skall, som hördes kring Plutons hela rike, icke kunde åtnöja sig med ett hufvud.[48] Men myten gaf denne Kerberos ömsom tre, ömsom femtio hufvuden.[49] Hvad som nu skett med Tebe, då myten talar om ett Tebe med sju portar, ett annat med hundra, det är detsamma som kunde ha skett med Kerberos, därest eljest sagan tillåtit hans differentiering; den skulle hafva kunnat tala om en Kerberos med tre hufvuden, en annan med femtio. Från den mytbil-

dande fantasiens egen synpunkt sedt, möter alltså intet hinder för antagandet att det sjuportade Tebe, hvilket den grekiska poesien förlade till Beotien, ursprungligen är identiskt med det hundraportade, det egyptiska.

Men här kan nu göras en invändning, som synes kullstörta hela denna teori om den ursprungliga identiteten af den beotiska sagans Tebe och den egyptiska hufvudstaden af samma namn. Jag skall icke gå ur vägen för denna invändning, utan fastmera upptaga den till skärskådande.

Invändningen kan formuleras som fråga: Hafva då senare tiders historiska författare intet att förtälja, som kan afgöra spörsmålet, huruvida det beotiska Tebe ägde historisk rätt att nämnas »sjuportadt» eller ej? Vi skola här spörja endast en författare bland de många: Pausanias, den bekante arkeologiske skildraren af Grekland från det andra århundradet af vår tideräkning. I hans *Beskrifning öfver Grekland,* en antik föregångare till våra dagars Bædeker-häften, ägnas äfven ett parti åt Beotien och särskildt åt Tebe. Hvad säger nu han? Jo han säger uttryckligen att »Tebe hade i den gamla ringmuren sju portar och de äro kvar än i dag»,[50] och till yttermera säkerhet nämner han dessa portars namn samt meddelar notiser om ursprunget till dessa namn och om portarnes läge i förhållande till hvarandra.[51] Därmed tyckes det som borde den frågan vara afgjord, huruvida det beotiska Tebe ägde rätt att nämnas sjuportsstaden; och är denna fråga besvarad jakande, har man icke längre någon rätt att med stöd af den för sagans och det egyptiska Tebe gemensamma omständigheten, att de karakteriseras genom antalet af sina portar, proklamera deras ursprungliga identitet. Därmed vore då också ett stöd fallet bort för den hypotes, till hvilken denna undersökning syftar, hypotesen om Oidipus-sagans egyptiska ursprung.

Emellertid är saken icke fullt så enkel. Fallet är nämligen det att Pausanias är föga tillförlitlig. Hans framställning är icke alltid och framförallt icke enbart grundad på autopsie; en källa, ur hvilken han med större förkärlek hämtar sina uppgifter, är grekernas klassiska litteratur. Utan att vidröra denna fråga i hela dess vidd, vill jag här nöja mig med att anföra, att det synes mig sannolikt att Pausanias bygger

sin framställning särskildt på Euripides' Feniciskor, vv. 1104—1140,[52] (eller i hvarje fall på en tradition, som går tillbaka till denna tragedi). Endast i ett fall afviker han från det namn som förekommer hos Euripides, en afvikelse som är lätt att förklara.[53] Men framställningen hos Euripides bygger i sin ordning på den stora scenen i Aichylos' *De sju mot Tebe*, vv. 353—674, där, så vidt jag vet, de sju portarne först i litteraturen framträda under individuella namn.[54] Frågan kan därför också låta reducera sig till följande form: Grundar sig Aichylos' framställning i *De sju mot Tebe* på någon verklig uppfattning af Tebes topografi, eller har han endast för sin tragedis behof individualiserat mytens allmänna framställning? Ingen som känner den aischyleiska tragediens karakter torde vara oviss om svaret. Det låg denna tragedi så fjärran att söka historisk mark under sina fötter, att den i det enda fall, där den rör sig med ett historiskt ämne, *Perserna*, sträfvat att så mycket som möjligt lösgöra skådespelet ur den realistiska ram, i hvilken själfva den skildrade tidshändelsen var infattad för de samtida atenarne, och i stället mödat sig att gifva denna historiska tragedi en milieu, genom hvilken den komme att rycka närmare de tragedier, hvilkas ämne var hämtadt ur myten.[55] Man skulle därför kunna vedervåga den paradoxen, att själfva den omständigheten, att Aischylos nämner Tebes sju portar vid namn, är ägnad att bevisa, att dessa portar endast äro diktens skapelse.[56] På grund af hela sin karakter tålde icke den aischyleiska tragedien en beröring med verkligheten af den art, som här skulle föreligga, därest man antoge den aischyleiska framställningen hvila på dess grund. Det är därför ett groft missgrepp, hvilket visar bristande uppfattning af den mytiska och poetiska traditionens karakter, då man kunnat lägga framställningen hos Pausanias (Euripides, Aischylos) till grund för arkeologiska undersökningar af Tebes topografi.[57]

Men Pausanias säger uttryckligen att dessa portar ännu på hans tid funnos kvar. Lämnar han då medvetet en falsk uppgift, eller hafva hans källor varit otillförlitliga, därest han icke kunnat i förevarande fall stödja sig på autopsie? Säkerligen böra dessa bägge alternativ förnekas. Icke heller torde vi böra föreställa oss att han meddelar uppgiften endast med

stöd däraf, att äfven hos yngre och samtida skalder Tebe fortfor att bära epitetet »sjuportad». Fastmera torde väl förhållandet vara det, att detta klassiska epitet, öfver hvilket tebanerna hade all rätt att vara stolta, visserligen icke skapat sju portar, hvilkas hvalfresning kunde visas för främlingen, men väl föranledt tebanerna att vid lokaliteter inom eller invid staden fästa sagans namn.[58] Det var dem så mycket lättare att placera sagans sju portar, som, att döma efter de öden, Tebe undergått under århundradena före Pausanias, det ingen amphionisk mur längre kunde äga kvar och inga portar heller — för att icke nämna att den tebanska sagan själf väl tänkte sig att det sjuportade Tebe grusats af epigonerna.[59] Säkerligen äger därför berättelsen om Tebes sju portar samma historiska trovärdighet, som t. ex. berättelsen hos samme Pausanias att ännu på hans tid fanns vid ὁδὸς ἡ Σχιστή i Phokis minnesvården öfver Laïos och den tjänare, som följde honom.[60] I ena fallet som i andra är det folkfantasien, som apterat lokaliteten efter sagans behof.

I hvarje fall torde icke Pausanias' eller någon annan traditions auktoritet stå i vägen för antagandet att den tebanska sagans Tebe är identiskt med det egyptiska Tebe.[61]

De epitet, det beotiska Tebe erhåller i den homeriska dikten, äro mestadels — ἑπτάπυλος är det enda undantaget — föga karakteristiska. Vid ett vill jag dock fästa uppmärksamheten. Jag känner väl vanskligheten vid att yttra sig i topografiska frågor, där man ej kan stödja sig på autopsie. Men det förefaller mig som om εὐρύχορος, *därest* detta ord, som t. ex. Ameis vill till Il. IX. 478, egentligen är ett »Beiwort ausgedehnter Ebenen», skulle bättre passa till det egyptiska Tebe än det beotiska. Emellertid måste det medgifvas att det tilldelas orter, vid hvilka det är icke mindre oväntadt än vid det beotiska Tebe.[62]

Ett motiv i Oidipus-sagan, som icke kan annat än styrka uppfattningen af Egypten (Tebe) som denna sagas hemvist, änskönt det i och för sig icke med nödvändighet behöfver hänvisa till Egypten, då det äfven är kändt inom hela den orientala antiken, är sfinxmotivet.[63] Det gör det i denna saga så mycket mer, som traditionen kände att sfinxen kommit till Tebe från Etiopiens yttersta landsändar.[64]

Vi skola emellertid söka rycka frågan om Oidipus-sagans egyptiska härstamning närmare in på lifvet.

I sin andra bok sysselsätter sig Herodotos som bekant med egyptiska förhållanden. Sedan han kommit in på egyptiernas religiösa institutioner, berättar han bland annat, i det 63:dje kapitlet, om ett gudstjänstligt bruk, som förekom »i Papremis och i det öfriga Egypten», följande:

»Vid solnedgången äro blott några få prester sysselsatta kring gudabilden; de fleste af dem stå vid tempelingången, beväpnade med stridsklubbor af trä; andra, öfver tusen man, stå, i enlighet med ett heligt löfte, midt emot dem i flock, med träpåkar i händerna. Men gudabilden, som förvaras i ett litet förgylldt tempel af trä, föres aftonen före festen till ett annat heligt hus. De få prester, som lämnats kvar hos gudabilden, draga en fyrhjulig vagn, på hvilken står både templet och den gudabild, som däri förvaras. Men då de, som stå i förgårdarne, icke tillåta dem att komma in, bispringa de, som äro därtill genom löfte förpliktade, gudomligheten, och falla med hugg och slag öfver de andra, som försvara sig». Herodotos tillägger att i den påkstrid, som därefter uppstår, slå de sönder och samman hvarandra, och att, enligt hans tro, många blifva ihjälslagna, änskönt egyptierna förneka det.

Herodotos har nu äfven sport landets barn, huru bruket kommit upp att samla folket till en sådan fest, och de berättade följande (kap. 64):

»I detta tempel bodde Ares' moder. Ares uppfostrades skild från sina föräldrar. Men när han blef manbar, kom han dit, emedan han ville vara samman med sin moder; men då tempeltjänarne icke hade sett honom förr, tilläto de honom icke att gå in till henne, utan häjdade honom; men sedan han samlat sig folk från en annan stad, misshandlade han svåra tempeltjänarne och gick in till sin moder.» Det var detta Ares' dråp på tempeltjänarne, som ofvannämnde låtsade strid enligt vedertagen sed symboliskt efterbildade.

Vi måste göra ett par anmärkningar till ofvanstående text, innan vi rätt förstå dess innehåll.

Herodotos rör sig här med en religiös tradition. Han har därför känt en viss fruktan för att säga ut berättelsens hela

och verkliga innehåll, då i den förekommo sådana ting om gudarne, som han betraktade som en synd att säga.[65] Han begagnar därför eufemismer. Då han säger att Ares kom »emedan han ville vara samman med sin moder»,[66] framgår ur sammanhanget att härunder ligger något mera, nämligen en antydan om en obscen afsikt. Att så är förhållandet visar sig så väl af den omedelbara fortsättningen till de ofvan anförda orden,[67] som ock däraf att tempeltjänarne med våld hindrade honom att inträda. Eller tänkte myten sig, att hvar och en, i hvilken afsikt han än kom, skulle utestängas från tillträde till gudinnan?[68] Samma obscena betydelse ligger äfven i de följande orden, att han »gick in till sin moder.»[69] — Då det vidare heter att Ares »svåra misshandlade tempeltjänarne»,[70] synes det mig afgjordt att äfven detta är ett eufemistiskt uttryck i stället för de rena orden, att Ares »dödade tempeltjänarne», hvilka ord Herodotos ansett förgripliga mot gudomen.

Efter dessa anmärkningar ligger berättelsens innehåll klart för oss, och jag tvekar icke att sammanställa den med Oidipussagan, änskönt så många forskare, som känt så väl den herodoteiska berättelsen som nämnda saga bättre än jag, icke funnit någon anledning till en sådan jämförelse. Men mig synas vi hos Herodotos återfinna själfva grunddragen af Oidipus-myten.

Oidipus har blifvit uppfostrad, skild från sina föräldrar. Den tragiska sagan lät honom som späd utsättas på Kithairon; eljest känner sagan många olika former för berättelsen, huru hans föräldrar först skiljde sig från honom. I hvarje fall uppfostras han af främmande människor och då han blir vuxen känner han därför icke sin moder, hvilket är en förutsättning för att han skall komma att gå i äkta bädd med henne.

Den egyptiske gud, som af Herodotos nämnes Ares, är likaledes uppfostrad, skild från sina föräldrar. Stället upplyser icke, huruvida han var i okunnighet om sitt skyldskapsförhållande till den, han i brottslig lusta åtrådde, men det ger i hvarje fall den upplysningen, att tempeltjänarne icke visste, hvem han var, och det må väl betraktas som en själfklar förutsättning, att han icke själf kände sin moder.[71]

De klara och så att säga själfgifna analogierna äro därmed anförda, men så täcka också dessa analogier fullständigt

Oidipus-sagans grundplan. Det är emellertid lockande att fortsätta jämförelsen, i synnerhet som den herodoteiska berättelsen därtill ger osökt anledning. Ares vinner sin brottsliga afsikt, först sedan han dödat sin moders tjänare. Men på samma sätt går för Oidipus den väg, på hvilken han fullbordar det honom af ödet förutsagda äktenskapet med modren, fram genom mord: det är visserligen icke modrens tjänare, Oidipus bringar om lifvet, utan hennes gemål; men detta drag kan lätteligen vara en ombildning af den ursprungliga sagan i högtragisk riktning, därest vi icke — hvarom mera längre fram — skulle på egyptisk botten till det finna en ännu direktare förebild. Eller skulle möjligen det drag i den egyptiska sagoformen, enligt hvilket tjänarne sökte hindra Ares att inträda till modren, försticka sig under den beotiska sfinxens gestalt? Jag anser detta så mycket mindre otroligt, som i sfinxens begrepp ingick föreställningen om att den tjänade till skydd för den gudom eller den helgedom, framför hvilken den hade sin post,[72] och sfinxdraget i Oidipus-myten uppenbarligen till sitt ursprung har betydelsen att vara ett hinder på Oidipus' väg till det ödesdigra fullbordandet af oraklets spådom, en betydelse, som mindre springer i ögonen i den konstnärligt utbildade gestalt, detta drag iklädt sig hos tragici, än det med all sannolikhet gjort på ett sagans primitivare stadium, och hvarom för öfrigt ännu en tydlig erinran ligger i berättelsen om, att Oidipus dödat sfinxen.[73]

Emellertid kan äfven en skarpt framträdande olikhet påvisas emellan berättelsen hos Herodotos och den grekiska Oidipus-sagan. I den egyptiska berättelsen betonas den medvetna afsikten att begå synden, om än syndens så att säga kvalificerade art var den brottslige okänd. I den grekiska sagan träder denna medvetna afsikt helt och hållet tillbaka. Men denna olikhet vinner emellertid sin naturliga förklaring, om vi besinna att denna saga uppenbarligen tidigt kommit in under en tragisk uppfattning. Men hvilken föreställning man än tillskrifver grekerna om det tragiska ödet, är det lätt att inse att en så karakteriserad synd, som den af Herodotos den egyptiske Ares tillskrifna, icke lämpade sig oförmedlad för tragisk behandling i grekisk anda. Synder, som begingos i

det sinnet, tänkte sig greken snarare hemfallna under samhällets juridiska dom, än under gudarnes den tragiske brottslingen drabbande hämnd.

Tyckes emellertid redan denna herodoteiska berättelse med ganska stor sannolikhet visa sig vara en prototyp för den grekiska sagan, torde vi kunna höja denna sannolikhet ända till graden af visshet genom ytterligare undersökningar. Men dessa undersökningar gå närmast tillbaka till ett drag i sagan själf.

Enligt framställningen hos tragici låta föräldrarne, då de utsätta den späde, genomborra eller på annat sätt misshandla hans fötter. Ur denna misshandel skulle han ha fått sitt namn, Oidipus, svullfot, klumpfot.[74] Detta drag är *icke* ursprungligt i sagan.

För det första är det omöjligt att inse, hvarför föräldrarne, till grymheten att utsätta den späde, hvilket redan i och för sig måste förorsakat dem den största smärta, då de så lifligt förut önskat en son, skulle ytterligare foga den grymheten, att genomborra eller på annat sätt misshandla hans fötter. Detta drag står i sagan fullständigt omotiveradt,[75] då den späde, om han, som Sophokles säger, utsattes, då han ej var mer än tre dagar gammal, efter all mänsklig beräkning var lika ohjelpligt förlorad. Redan på den grund kan detta drag icke vara ursprungligt, utan sekundärt, tillkommet i syfte att förklara namnet. Namnet är alltså äldre än berättelsen om att han utsättes med genomstungna eller på annat sätt misshandlade fötter.

Men en annan iakttagelse visar ännu tydligare att detta drag i sagan har tillkommit endast för att förklara namnet. Därest detta drag, att han utsattes med genomborrade fötter, vore sagans ursprungliga tillhörighet, skulle hon icke kunnat undgå att begagna sig af detsamma, där den tragiska utvecklingen hunnit till den punkt, att den fordrar att Oidipus icke blott identifieras med Laïos' mördare, utan äfven bevisas vara hans egen son.[76] Änskönt detta drag, såsom redan antydts, intet annat är än en onödig grymhet mot barnet vid dess utsättande, skulle det dock kunna få så att säga en sekundär motivering, om det nämligen erfordrades för lösningen af den

tragiska förvecklingen. Men det kommer aldrig rätt till användning. Skalderna göra visserligen häntydningar till det; men när gudarne vilja hafva yppat Oidipus' brott, är det på helt andra vägar han blir identifierad med Laïos' och Iokastes på Kithairon utsatte son, icke genom framvisandet af den misshandel, efter hvilken Oidipus bar märken hela sitt lif. [77]

Det är alltså obestridligt att namnet Oidipus är äldre än detta drag. [78] Men då uppstår den frågan: hvarifrån har detta namn kommit? Till sin etymologiska betydelse är det för karakteristiskt för att det icke skulle vara frestande att söka en förklaring af det.

Men undersökningen har nu kommit till den punkt, där den måste flyttas öfver från den grekiska filologien till området för en annan vetenskap. Det är egyptologien, som nu närmast skulle taga upp den och föra den vidare. Då jag är främling för denna vetenskap, kan jag icke annat än ge några korta antydningar om, huru jag tänker mig undersökningens fortgång. Men därest kritiken finner det uppslag, denna framställning innehåller, värdt att taga vara på, hoppas jag att den äfven skall, med rättande af de misstag, som kunnat insmyga sig, jämväl åtaga sig att utfylla bevisningskedjan. [79]

Jag återgår nu närmast till det redan s. 17 anförda Herodotos-stället. Historieskrifvaren har, antik sed likmätigt, nämnt den egyptiske guden med namnet på den grekiska gudomlighet, hvilken han ansåg närmast motsvara egyptiernas här ifrågavarande gudom. Han har funnit denna motsvarighet i grekernas Ares (Mars), krigsguden. Emellertid ser man väl allmänt numera här under Ares den egyptiske Set, [80] hvars närmaste motsvarighet inom den grekiska mytologien icke egentligen är Ares, utan Typhon. [81] Såsom en fördärfvets och ödeläggelsens gud [82] företedde den egyptiske Set drag, som lätteligen kunde föranleda hans identifiering icke blott med Typhon, som riktigt var, utan äfven med Ares.

Bland hvad den egyptiska mytologien kallar tyfoniska eller åt Typhon-Set helgade, honom representerande djur förekommer bland andra och som det främsta nilhästen. [83] Det är naturligt att hvad som berättades om guden själf äfven kunde öfverföras på hans manifestation. Plutarchos har också åt oss

bevarat en egyptisk folkföreställning om nilhästen, hvilken, med det sammanhang, som äger rum mellan detta djur och guden Set, visar sig gå tillbaka till eller rättare blott utgöra en annan form af den efter Herodotos relaterade berättelsen om Ares' försök att med våld tilltvinga sig tillträde till sin moder. I en framställning af, huru djuren i olika grad närma sig till eller fjärma sig från hvad som är för människan kännetecknande dygd, anför nämligen Plutarchos som tvenne motsatser inom djurvärlden storken (πελαργός) och nilhästen. »Om man jämför med hvarandra», säger han, »storken och flodhästen, visar sig just berörda olikhet. Ty under det att storken närer sin fader, dödar flodhästen sin, för att han sedan må beblanda sig med sin moder.» [84]

Här, i folkföreställningen om det djur, som utgjorde den vanligaste manifestationen af guden Set, är den mera utbildade framställningen hos Herodotos reducerad till sina enklaste drag, och just därigenom framträder ännu mera slående att vi här hafva de ursprungliga, råa grunddragen af den myt, ur hvilken grekerna med utvecklad etisk och estetisk uppfattning skapade sin gripande Oidipus-saga.

Men denna folkligt religiösa tradition om Set-nilhästen visar tillbaka på en egendomlighet inom den egyptiska mytologien.

Den egyptiska fornreligionen är alltigenom bestämd af Nillandets naturliga förhållanden. Det är måhända denna de religiöst-mytologiska åskådningarnas gemensamma grund, som, redan innan människorna på spekulationens väg gjort monoteismen till sin ägendom, gifvit den egyptiska religionen, trots dess polyteistiska yttre form, en monoteistisk grund. De många gudarna äro ytterst symboliska uttryck för samma ena gudomliga väsen.[85] Därför finna vi dem icke alla eller till större antal på samma ställe vid hvarandras sida som till dyrkan lika berättigade gudomliga makter. Hvarje distrikt (νομός) hade ur den stora kretsen af representanter för det gudomliga väsendet utsett sin hufvudgud, och denna representerade för sina dyrkare det fulla uttrycket af gudomen. Man kan därför med viss rätt känneteckna detta stadium af den fornegyptiska religionens utveckling med namnet *henoteism* i den betydelse,

detta namn har inom den moderna jämförande religionsvetenskapen.[86]

Denna polyteistiska form hade uppenbarligen vuxit fram ur behofvet att beteckna gudomen, icke som en abstraktion, utan som ett konkret väsen, som inneslöt en mängd af krafter, hvilka på olika sätt uppenbarades i den människan omgifvande naturen. Samma behof kommer äfven till synes i egyptiernas uppfattning af de lokale hufvudgudarne. Äfven deras väsen föreställde sig egyptiern såsom fylldt af konkret innehåll. Och då han nu skulle på en gång ge uttryck åt detta gudomliga väsendes eviga tillvaro genom sig själf och tillika gifva denna eviga tillvaro ett konkret lifs attribut, för att dymedelst rädda det från att blifva en blott abstraktion, tog han åter sin tillflykt till en form, analog med den, som ur den egyptiska religionens ene lefvande gud skapat samma religions många gudar. Egyptiern uttryckte detta genom att i den lokala hufvudgudens väsen införa jämväl en kvinlig princip, och som en konklusion ur den manliga och den kvinliga principens samvaro inom samma gudom, lät man detta väsen äfven ur sig frambringa en afkomma. På detta sätt uppstodo de s. k. *triaderna* inom den egyptiska religionen. Den främste af samtidens egyptologer uttrycker detta förhållande med följande ord: »in den Lokalkulten wird der Propator (=hufvudgudomlighet) zu einem Vater, die Urmaterie zu einer Mutter und das Kind beider zu einem Sohne oder einer Tochter, nur darin verschieden von der menschlischen Anschauung, dass der Vater zum Ehegemahl seiner eigenen Mutter, mit andern Worten zu einem Selbstvater (*Autopator,* wie ihn ganz richtig Jamblichos bezeichnet) oder zu einem Sohne seines Kindes, die Mutter zu einem Kinde ihrer Tochter und das Kind zum Vater seines Vaters oder seiner Mutter gestempelt wird».[87] Ur detta förhållande förklaras sådana i sig själf motsägande uttryck, som då det i en bön heter: »Beskydda mig du, Amon, din moders gemål.»[88]

Här just antager jag att vi vidröra den punkt i den egyptiska religiösa föreställningen, ur hvilken vi ytterst hafva att härleda den saga, om hvars ursprung denna undersökning rör sig. En triadisk föreställning om Set har å ena sidan

öfverförts på denna guds manifestation, nilhästen; det skedde då lätteligen att denna föreställning, som ursprungligen knutits till djuret i dess egenskap af representant för Set, kom att häfta vid det, äfven när man icke längre ställde det i denna relation till guden. Och därmed var det också gifvet att denna föreställning skulle ikläda sig de råa, vidrigt sinnliga drag, i hvilka vi funnit den hos Plutarchos. Å andra sidan låg det nära till hands att, med anknytning till en i någon mån utvecklad antropomorfistisk uppfattning af gudomen, låta denna föreställning förmenskligas. Det innebar egentligen ingenting annat än ett fullföljande af de analogier från människolifvet, genom hvilkas användande för att uttrycka gudomsväsendets konkreta innehåll dessa triader skapats. I den herodoteiska berättelsen lära vi känna ett stadium af denna föreställnings antropomorfisering.

Men i berättelsen hos Herodotos om Ares och hans moder har myten ännu icke kommit in under en etisk uppfattning. Förmodligen har detta skett först med dess öfvergång till grekerna, och förutsättningen därför har väl närmast varit den, att de i myten handlande personerna i och med mytens öfvergång till ett nytt folk, från att vara gudomligheter rycktes ned till sferen af under människolifvets lagar stående varelser. Först så har denna saga kunnat utveckla ett etiskt innehåll, så som vi finna den göra redan på det ställe, där den i den grekiska litteraturen framträder i sin ursprungligaste form, i Odysséen XI, 271 ff.:

Oidipus' moder jag såg, Epikaste den sköna, som skändlig
Handling begick, fast hon visste det ej; ty hon äktade sonen;
Modren äktade han, se'n fadren han lifvet beröfvat.
Gudar det skändliga dåd dock strax för mänskorna röjde.
Väl Kadmeernas drott var han i det härliga Tebe;
Sorg dock frätte hans lif; ty gudar stiftat hans ofärd.
Hon däremot steg ned genom Hades' riglade portar,
Sedan, krossad af sorg, i bjälken uppe i taket
Snaran hon fäst. Men alla de kval förbidade honom,
Hvilka för modermord af hämndens gudinnor beredas.[89]

Om tiden, då den egyptiska sagan blifvit känd hos grekerna, för att hos dem, löst från sin religiösa rot, vinna sin

härliga utbildning, kan inte ens en förmodan uttalas. Då Iliaden och Odysséen fingo den form, i hvilken vi känna dem, var den redan episkt behandlad af grekiska skalder.[90] Mellan denna tid och den, då en förbindelse mellan Egypten ech grekerna (eller med en enskild grekisk stam) först kan med säkerhet påvisas, ligger en period af minst aderton århundraden, om, såsom Lieblein sökt ådagalägga, man hos egyptierna kan spåra kännedomen om grekerna så långt tillbaka som till omkring 2,600 år f. Kr.[91] I detta tidsvalg förlora sig alla gissningar. -- Lika litet är det möjligt att, så vidt jag vet, på egyptologiens eller den grekiska filologiens nuvarande ståndpunkt yttra sig om, på hvilken väg myten vandrat öfver till grekerna. Om mytens hemort så att säga varit Tebe, såsom den grekiska sagan tyckes antyda, lämnar det herodoteiska stället oss den upplysningen, att myten på Herodotos' tid icke blott var känd i Delta-landet, utan att den äfven där och på andra ställen[92] skapat ett visst religiöst bruk. Men för frågan om mytens vandring är denna upplysning icke af synnerlig vikt, då vi känna att den århundraden tidigare blifvit behandlad af grekerna i episka dikter.

Om mytens hemort varit Tebe? Jag har ofvan s. 9 ff. ur den grekiska myten själf framhållit vissa omständigheter, som tyda på att vi i den tebanska sagans Tebe ytterst skulle hafva att se den egyptiska staden af detta namn. Denna förmodan vinner ökadt stöd, om det kan påvisas att den egyptiska myten själf statuerar något sammanhang mellan Set och denna stad. Nu är också förhållandet det, att det icke blott är otvifvelaktigt att Sets kult förekommit i Tebe,[93] utan denna stad har bevisligen (tidtals?) intagit ett framstående rum som Sets kultort, att döma däraf att guden kunnat betecknas som »der starke von Theben» (Brugsch).[94]

En annan omständighet är ägnad att styrka antagandet af en intim förbindelse mellan Set och det egyptiska Tebe. Brugsch framhåller att man ofta påträffar namnlikhet mellan triadgudomligheter och deras kultorter.[95] Bland de namn, med hvilka det egyptiska Tebe nämndes, var *Api* eller *Apit*. Men nu finna vi det djur, som företrädesvis var en manifestation af guden Set, eller nilhästen, i hieroglyfskrift nämnas *api, apt*.

Skulle det icke vara tillåtet att här förmoda ett etymologiskt sammanhang?[96]

Jag har ofvan, s. 20 ff., sökt bevisa, att det drag i Oidipussagan, med hvilket den vill förklara tillkomsten af namnet Oidipus, är yngre än detta namn, hvilket alltså står till sin uppkomst oförklaradt. På samma gång är detta namn så karakteristiskt, att det är lockande att göra ett försök att förklara detsamma. Men det försök, som här framlägges, göres under all reservation och närmast i syfte att fästa egyptologernas uppmärksamhet vid saken. Enligt den framställning som här ofvan är gifven, skulle Oidipus-gestalten i sagan gå tillbaka till den egyptiske Set, men genom förmedling af dennes manifestation, nilhästen. Bland namn på detta djur förekommer äfven *teb* och *tepi*. Skulle där möjligen icke finnas etymologiskt sammanhang mellan dessa namnformer och *tebt,* hvilket senare ord betyder *fotsula?* I så fall skulle nilhästens (klumpiga) fötter särskildt fattats såsom för honom karakteristiska, och han skulle nämnts efter dem, Måhända skulle då också *tebh* som namn på Set-Typhon vara att förbinda med samma ord. Onekligen förefaller det den i egyptologien oinvigde, som skulle nämnda antagande styrkas genom en analogi. *Kep* betyder äfvenledes *fotsula,* men förekommer på samma gång äfven som *Set-Typhons* namn.[97] Skulle vi icke möjligen i dessa namn på Set-Typhon och hans manifestation hafva utgångspunkten för namnet på hjälten i den grekiska formen af sagan, Οἰδίπους, *klumpfot, svullfot.*

Men jag har icke tillfälle att vidare utföra dessa antydningar. Jag vill blott tillägga att de, som under hvarje myt nödvändigt vilja söka en naturgrund, näppeligen kunna, om eljest ofvanstående i dess hufvuddrag befinnes riktigt, påvisa en sådan för Oidipus-sagan. Går man tillbaka till den egyptiske Set, är det otvifvelaktigt att dennes gestalt, som andra egyptiska gudomligheters, vuxit fram ur en naturiakttagelse.[98] Men det är icke i denna Set, Oidipus-myten funnit sin utgångspunkt. Den torde, såsom redan antydt, företrädesvis vara förmedlad genom gudens representant, nilhästen.

[1] (sid. 4). I det följande (n. 8) kommer att visas sannolikheten af att det mytinnehåll, som vi rubricera under *den Tebanska sagan*, ursprungligen tillhört tvenne skilda mytkretsar, en Oidipus-myt i inskränkt mening och en myt om ett härnadståg mot Tebe.

[2] (sid. 4). Myten kände äfven en berättelse om att Oidipus efter Iokastes död trädt i nytt äktenskap. Jag hoppas att vid annat tillfälle kunna visa, huru man har att genetiskt ordna mytens berättelser om Oidipus' olika äktenskap.

[3] (sid. 5). Detta är, om vi följa *mytens* tideräkning, den första punkt i den grekiska traditionen, där den s. k. gossekärleken i dess sedliga urartning möter oss. Scholiet till Euripides' Feniciskor v. 1760 (efter Peisandros, om hvilken se Bethe, Thebanische Heldenlieder, Leipzig 1891, sid. 4, n. 10) anmärker, sedan det berättat om Laïos, att han röfvat och skändat Chrysippos: πρῶτος Λάϊος τὸν ἀθέμιτον ἔρωτα τοῦτον ἔσχεν. Jämför Athenaios, Deipnosoph. 602 F, som dock äfven, efter Timaios, känner berättelsen om att denna last kommit till Grekland från Kreta: τοῦ παιδεραστεῖν παρὰ πρώτων Κρητῶν εἰς τοὺς Ἕλληνας παρελθόντος. Laïos' synd var så mycket större, som Chrysippos, i blygsel öfver sin förnedring, beröfvade sig själf lifvet (Peisandros-scholiet). — I själfva verket är detta speciella drag af sagan, enligt hvilket Laïos i syndigt syfte röfvar Chrysippos, säkerligen af jämförelsevis ungt datum, men dock att hänföra till en tid, under hvilken man ännu dömde strängt om denna sedliga förvillelse. Jämför Bethe, a. a. sid. 143 ff. (En pederastisk betydelse intolkas i Ganymedes-sagan, Il. XX, 233, först senare, då denna art af osedlighet börjat genomsyra det grekiska samhällslifvet). Det nämnda Peisandros-scholiet — hvilket Bethe, a. a. sid. 12, söker föra tillbaka till *Oidipodien*, som mig synes, på icke fullt afgörande skäl * — berättar att Hera sände

* Då Bethe, med den uppfattning, han har af Peisandros-scholiet i dess helhet — se Theb. Heldenlieder sid. 6 ff. — tror sig finna att Ἥρα γαμοστόλος där står i handlingens midtpunkt, skulle detta visserligen väl stämma med ett episkt grundlag för stället, mindre väl med ett dramatiskt (-tragiskt). Men jag kan icke inse att förhållandet är det af honom statuerade. Hera spelar här ingen annan roll än gudamakten öfverhufvud i den grekiska ödestragedien. Hennes roll är snarast alltigenom analog med den, som t. ex. tilldelas Apollon i Sophokles' Kon. Oidipus. Jag vill särskildt framhålla, att scholie-berättelsen innehåller drag, som snarare erinra om en tragisk än om en episk dikt. Men frågan är för vidlyftig för att här diskuteras, i synnerhet som Bethes teori är byggd på textkritiska åtgärder af för stället ganska genomgripande art.

sfinxen i vrede öfver att Laïos icke blifvit straffad för sitt brott mot Chrysippos. Scholiet till Hesiodos' Teog. 326 åter säger att det var Dionysos, som sände sfinxen. Enligt Euripides' Feniciskor, v. 810, är det ὁ κατὰ χθονὸς Ἅιδας, som skickade sfinxen öfver tebanerna.

[4] (sid. 5). Detta mytdrag, att Laïos åsamkat sig sin skuld genom att röfva Chrysippos, förekommer, enligt Schneidewin, Die Sage vom Ödipus (Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissensch. zu Göttingen: Bd V) s. 172, i litteraturen tidigast hos skaldinnan Praxilla (ungefär 500—450). Då det gör intryck af att hafva kommit till för att motivera Laïos' tragiska skuld, är det väl icke osannolikt att Praxilla kan hafva det från en tragiker, om eljest Schneidewins uppgift håller streck. Bethe söker (se föreg. n.) vindicera detta drag med Peisandros-scholiet i dess helhet åt Oidipodien.

[5] (sid. 5). Euripides' Feniciskor, v. 13, ff.:

...γαμεῖ δὲ Λάϊός μ'· ἐπεὶ δ'ἄπαις
ἦν χρόνια λέκτρα τἄμ' ἔχων ἐν δώμασιν,
ἐλθὼν ἐρωτᾷ Φοῖβον ἐξαιτεῖ θ'ἅμα
παίδων ἐς οἴκους ἀρσένων κοινωνίαν.

Angående grekernas uppfattning af barnlöshet och föräldraglädje förtjänar äfven anföras Kreons ord i Sophokles' Antigone, v. 641 ff. (och Antigones egen klagan vv. 916—918). Euripides' Feniciskor v. 965 etc.

[6] (sid. 5). Euripides' Feniciskor, v. 18 (Phoibos till Laïos):

μὴ σπεῖρε τέκνων ἄλοκα δαιμόνων βίᾳ.
εἰ γὰρ τεκνώσεις παῖδ', ἀποκτενεῖ σ' ὁ φύς,
καὶ πᾶς σὸς οἶκος βήσεται δι' αἵματος.

Den senare versen är särskildt tillagd för att häntyda på brödratvisten, som utgör det tragiska ämnet för denna euripideiska tragedi.

[7] (sid. 5). Denna skuld delar Iokaste med Laïos och måste därför på sitt sätt, äfven hon, dö för sin sons skull. Enligt Kon. Oidipus, v. 1173, lämnar hon till och med den späde med egna händer åt den herde, som skulle bringa honom om lifvet. — Jämför för öfrigt angående Iokastes tragiska skuld Schneidewin, a. a. sid. 190, och Paulson, Oidipus-sagan i den grekiska tragedien, sid. 28 (och 24, 25).

[8] (sid. 5). Wecklein säger i inledningen till sin upplaga af Euripides' Feniciskor (Ausgewählte Tragödien des Euripides. V) sid. 2: »Ueberhaupt ist es fraglich, ob Homer den Eteokles und Polynikes als Söhne des Ödipus kennt». Det synes icke kunna bevisas att de homeriska sångerna (Iliaden och Odysséen) statuera något skyldskapsförhållande mellan dessa heroer och Oidipus. Polyneikes och Eteokles nämnas endast i förbigående i det parti, Il. IV, 370—400, i hvilket Agamemnon framhåller Diomedes' underlägsenhet under fadren Tydeus. Om denne berättar han dels att han jämte Polyneikes samlade trupper till härtåget mot Tebe, dels att han gick som Achaiernas sändebud till denna af dem hotade stad, hvarvid hans mod öfvergaf honom icke ens när han var ensam bland de många tebaner, som voro Eteokles' gäster. Hvad de homeriska sångerna angår, tyckes där alltså icke vara hinder för antagandet att de ännu ägt Oidipus-myten och berättelsen om

(hvad som senare kallas) de sju furstarnes tåg mot Tebe som skilda sagopartier. Man kan icke på annat sätt förklara att de flerfaldiga hänsyftningarna (se Wecklein anf. st.) på den senare sagokretsen aldrig ställas i samband med den egentliga Oidipus-myten.

[9] (sid. 5). Om Antigone kan det utan tvifvel med rätta sägas, att hon lider utan att hafva ådragit sig någon tragisk skuld, alltså endast därför att hon hörde till Laïos' åt undergång vigda släkt. Men hon dör för hvad som är högre än allt mänskligt lif, en helig plikt, och därför segrar hon just genom sin död. Jämför Oidipus-sagan, sid. 134. Eteokles och Polyneikes åter ha fullföljt själfviska syften, och därför dör med dem allt hvad de sträfvat för. — Ismene är den enda af Oidipus-släkten, hvars lif sagan sparar. Men hon är också alltigenom en biperson. Måhända har hon för sin tillvaro att tacka endast den grekiske skaldens böjelse för att icke teckna en karakter fristående, utan i förening med och i motsats till en annan karakter. Förhållandet mellan Antigone och Ismene i Sophokles' Antigone upprepas — för att endast nämna ett exempel — i Elektra i förhållandet mellan Elektra och Chrysothemis.

[10] (sid. 6). Ismene säger om dem i Oidipus i Kolonos, v. 371:

νῦν δ' ἐκ θεῶν του κἀξ ἀλιτρίας φρενὸς
εἰσῆλθε τοῖν τρισαθλίοιν ἔρις κακή.

Pindaros däremot kan måhända synas härleda de bägge brödernas växelmord som tragiskt lidande enbart ur den tragiska skuld, som hvilade öfver släkten: Olymp. II, v. 45 (Christs ed. 1879):

ἰδοῖσα (näml. Oidipus brott) δ' ὀξεῖ' Ἐρινὺς
ἔπεφνέ οἱ (= Οἰδίποδι) σὺν ἀλλαλοφονίᾳ γένος ἀρήϊον.

För öfrigt bör man härvidlag observera den frihet, med hvilken den grekiske skalden använde ödesbegreppet, alltefter som han ansåg dikten fordra. Se Paulson, Oidipus-sagan sid. 39—44.

[11] (sid. 6). Euripides' Feniciskor, v. 63 ff. För öfrigt hade sagan i denna punkt många varianter, hvilka icke här tjänligen anföras. Sophokles låter (Oidipus i Kolonos, v. 427 ff.) deras försyndelse mot fadren bestå däri, att de icke skyddade honom mot Kreon, då denne bjöd honom vandra i landsflykt. Men Sophokles hade måhända genom det sätt, på hvilket han gestaltat slutet i Kon. Oidipus, betagit sig möjligheten af en kraftigare motivering af deras skuld och fadrens förbannelser.

[12] (sid. 6). Polyneikes, som var förmäld med Adrastos' dotter Argeia, säges hafva efterlämnat en son Thersandros (se t. ex. Apollodoros' Bibliotheca, III, 7: 2), och myten känner äfven en son till Eteokles, vid namn Laodamas (Apollod. Bibl., III, 7: 3). Men dessa söner måste tänkas hafva varit barn ännu vid deras fäders död, då myten låter dem företaga sitt härnadståg mot Tebe (Epigonernas tåg) först tio år efter de sju's anfall (och de ha för öfrigt för sin mytiska tillvaro att tacka, icke en tragisk, utan en episk fortbildning af sagan. Se n. 13).

[13] (sid. 6). Sagan var därmed icke slut. Den fortsätter äfven in på följande generation, *Epigonernas* (se föreg. n.), eller sönerna till de (sju) hjäl-

tar, som föllo framför Tebe under striden mellan Oidipus' söner. — Detta parti af sagan har förmodligen tillkommit i sammanhang med sträfvandet att förbinda den tebanska och den troianskt-argiviska sagan med hvarandra. Då man sökte denna förbindelse genom att göra åtskilliga af grekernas yppersta hjältar framför Troia till söner af de heroer, som kämpat med mot Tebe, så låg det nära till hands, och var icke annat än man kunde vänta sig af deras tapperhet, att först låta dem söka hämnd på Tebe för deras fäder, i synnerhet som den troianskt-argiviska sagan därmed vann att dess hjältar, vid en jämförelse med den tebanska sagans heroer, föreföllo tapprare än desse. Il. IV, 405 säger Sthenelos, Kapaneus' son, till svar på det tadel, Agamemnon uttalat öfver Diomedes (se n. 8), om epigonerna:

ἡμεῖς τοι πατέρων μέγ' ἀμείνονες εὐχόμεθ' εἶναι.
ἡμεῖς καὶ Θήβης ἕδος εἵλομεν ἑπταπύλοιο
παυρότερον λαὸν ἀγαγόνθ' ὑπὸ τεῖχος ἄρειον.
— — — — — — — — —
v. 409 κεῖνοι δὲ σφετέρῃσιν ἀτασθαλίῃσιν ὄλοντο.
τῷ μή μοι πατέρας ποθ' ὁμοίῃ ἔνθεο τιμῇ.

Jämför von Wilamowitz-Möllendorf, Die sieben Thore Thebens sid. 240 (Hermes XXVI).

14 (sid. 6). För Oidipus-sagans gestaltning i dess allmänna drag hos Aischylos, Sophokles och Euripides hänvisas till Paulson, Oidipus-sagan.

15 (sid 6). v. 26: ἔνιοι δὲ καὶ Ἡλίου φασὶν αὐτὸν εἶναι παῖδα. Wecklein, sid. 1, n. 2,

16 (sid. 6). Wecklein, anf. a. sid. 1.

17 (sid. 7). Sophokles låter visserligen Iokaste själf åt herden öfverlämna barnet att utsättas (se n. 7), men eljest tänker myten sig snarare Laïos än Iokaste som upphof till den spädes utsättande (Så t. ex. Hygini fab. LXVI om Laïos: iussit exponi). Iokaste tänkes icke själf taga initiativet till någon handling, som föder tragisk skuld; men väl skildrar Sophokles henne i Kon. Oidipus såsom brottslig genom hennes lättsinniga förnekande af oraklens heliga institution, till hvilken förnekelse hon blifvit ledd genom sitt lifs händelser.

18 (sid 8). Il. XXIII, 677—680.

19 (sid 8). Jämför ofvan, n. 8, och hvad som nedan, sid. 10, framhålles angående hänsyftningar på den tebanska sagan hos Homeros.

20 (sid. 8). Myten låter Oidipus' *sonsöner* deltaga i epigonernas strid.

21 (sid. 9). Il. IX, 381 ff. — Man är måhända så mycket mera berättigad att anse att det beotiska Tebe på den äldre homeriska traditionens tid spelade en fullständigt underordnad roll, som det väl, om det på något sätt varit materiellt motiveradt, skulle för skalden här varit särskildt lockande att vid sidan om det egyptiska Tebe nämna det beotiska. (von Wilamowitz, a. a. s. 224, n. 1 ser här ett *afsiktligt* förbigående af Tebe, och förmodar det vara »ein Document der Zeit, wo in Orchomenos noch stoltz die Minyer thronten»).

22 (sid. 9). Il. II, 511. Det Orchomenos, som nämnes Il. II, 605, är det arkadiska.

[23] (sid. 9). Jämför t. ex. Müller, Orchomenos und die Minyer (1820) sid. 207 och andra ställen.

[24] (sid. 9). Il. IX, 381; Od. IV, 126. Om det förra stället se sid. 8 (och n. 21). På Odyssée-stället nämnes att Helena får en gåfva af Alkandre, gemål till Polybos, som bodde i det egyptiska Tebe:

v. 125. Φυλὼ δ' ἀργύρεον τάλαρον φέρε, τον οἱ (= Ἑλένῃ) ἔδωκεν
Ἀλκάνδρη Πολύβοιο δάμαρ, ὃς ἔναι' ἐνὶ Θήβῃς
Αἰγυπτίῃς, ὅθι πλεῖστα δόμοις ἐν κτήματα κεῖται,

Den sista versen = Il. IX, 382 och måhända därifrån hit öfverförd, med den förändring, som olika satssammanhang fordrade (Αἰγυπτίῃς för Αἰγυπτίας).

[25] (sid. 9). Flertalsformen förekommer Il. XXII, 479, entalsformen Il. I, 366, II, 691, VI, 397, 416.

[26] (sid. 9). Se ofvan n. 13. För öfrigt tyckes icke den homeriska framställningen hvila på någon klar uppfattning af Tebes topografi — jmfr *Fabricius, Theben, eine Untersuchung über die Topographie und Geschichte der Hauptstadt Boeotiens* (Freibug i. B. 1890) sid. 11 — något som också synes framgå ur de olika förslagsmeningar, som rörande detta Ὑποθῆβαι i äldre och nyare tid kommit fram. Se t. ex. Strabo IX, 412 och kommentatorerna till Ilias-stället. von Wilamowitz ser i Ὑποθῆβαι »die boeotische Siedelung unterhalb der Kadmeia», a. a. s. 237.

[27] (sid. 10). Jfr ofvan n. 8.

[28] (sid. 10). Jfr ofvan n. 13.

[29] (sid. 10). Jfr till innehållet (IV, 378 och) n. 8. Apollod. Biblioth. III, 6, 5.

[30] (sid. 10). v. 222. Τυδέα δ' ου μέμνημαι, ἐπεί μ' ἔτι τυτθὸν ἐόντα
κάλλιφ', ὅτ' ἐν Θήβῃσιν ἀπώλετο λαὸς Ἀχαιῶν.

Yttrandet är Diomedes'.

[31] (sid. 10). v. 284. κέκλυθι νῦν καὶ ἐμεῖο Διὸς τέκος, ἀτρυτώνη.
σπεῖό μοι, ὡς ὅτε πατρὶ ἅμ' ἕσπεο Τυδέϊ δίῳ
ἐς Θήβας, ὅτε τε πρὸ Ἀχαιῶν ἄγγελος ᾔει.

[32] (sid. 10). v. 113. πατρὸς δ' ἐξ ἀγαθοῦ καὶ ἐγὼ γένος εὔχομαι εἶναι,
Τυδέος, ὃν Θήβῃσι χυτὴ κατὰ γαῖα καλύπτει.

[33] (sid. 10). vv. 317—327 äro med all säkerhet en mycket sen inflickning i dikten.

[34] (sid. 10). v. 262. . . . . Ἀμφίονά τε Ζῆθόν τε,
οἳ πρῶτοι Θήβης ἕδος ἔκτισαν ἑπταπύλοιο
πύργωσάν τ', ἐπεὶ οὐ μὲν ἀπύργωτόν γε δύναιντο
ναιέμεν εὐρύχορον Θήβην, κρατερώ περ ἐόντε.

[35] (sid. 10). ἀλλ' ὁ μὲν ἐν Θήβῃ πολυηράτῳ ἄλγεα πάσχων
Καδμείων ἤνασσε . . .

[36] (sid. 11). Det är af intresse att iakttaga att flertalet af dessa ställen syfta på Tydeus, Diomedes' fader. Man bör observera att Tydeus nämnes icke endast för att kasta glans öfver Diomedes' börd; fastmera tages särskild hänsyn till hans tapperhet och betydelse för det sedermera s. k. sju furstarnes

tåg mot Tebe, och i det sammanhanget framhålles han till och med i syfte att förödmjuka Diomedes. Skulle icke detta tyda på att Tydeus i denna mytiska berättelse (om ett anfall mot Tebe?) intagit en särskild plats, och låter det oss icke ana att, innan ännu myten format berättelsen till en härfärd af just *sju* furstar, en särskild Tydeus-saga funnits, hvilken sedermera gått upp i den tebanska hjältesagan? Möjligen hafva vi en erinran om denna Tydeus' framskjutna plats däri, att hos Aischylos i *De sju mot Tebe* nämnes Tydeus först bland hjältarne. På samma sätt nämner Apollod. Biblioth. III, 7, 2, 3 vid uppräkningen af epigonerna Alkmeon först, eftersom han, på Apollons råd, korats till ledare, under det att schol. till Il. IV, 404, som följer en annan tradition, enligt hvilken Aigialeus, Adrastos' son, var företagets höfding, sätter honom i spetsen för listan. Hos Aischylos var där ju i öfrigt icke tillfälle att låta Tydeus framträda som härtågets ledare, då intresset där skulle (å fiendesidan) koncentrera sig kring Polyneikes. Och måhända hafva vi rätt att anse att en liknande sagoform ytterst ligger till grund för framställningen af Tydeus som krigets upphofsman såväl hos Aischylos, a. st. v. 566 ff. som för Apollodoros, Biblioth. III, 6, 8, 3: Ἀμφιαραος . . . μισῶν Τυδέα ὅτι παρα την ἐκείνου γνώμην ἐπὶ Θήβας ἐπειθε τους Ἀργείους στρατεύεσθαι. Att sagan äfven känner en form, enligt hvilken Adrastos var om icke Argivernas hufvudhöfding, så dock företagets egentliga stöd, torde kunna bero därpå, att myten gaf honom till mågar tvenne af furstarne, Tydeus och Polyneikes. Jfr Bethe, a. a. p. 84.

37 (sid. 11). Då man sagt om Tebe, att »das Bild, das wir uns an der Hand der Sage von dem vorgeschichtlichen Theben machen müssen, ihm fast den ersten Rang unter allen griechischen Städten anweist» (Baedeker, Griechenland, 1888, sid. 178), har man icke besinnat, att sagan, i den form, i hvilken den ger oss detta intryck, måhända är århundraden yngre än den troianskt-argiviska sagan.

38 (sid. 11). Utom att de drag, som i det föregående anförts såsom öfvergångna i den troianskt-argiviska sagan från den tebanska, äro i dikterna vidare utförda än hvad af framställningen här framgår, förekomma i Iliaden och Odysséen jämväl andra med den tebanska sagan gemensamma berättelser. Så t. ex. känner Odysséen äfven den blinde siaren Tiresias. För att få veta sina kommande öden far Odysseus på Kirkes råd till Hades, där Tiresias yppar honom dem. Od. X, 492 och andra ställen.

39 (sid. 11). Schneidewin, a. a., sid. 162.

40 (sid. 12). Hesiodos' Teog. vv. 975—978.

41 (sid. 12). Op. 162. Förmodligen är hela det parti, i hvilket denna vers förekommer, en senare tillsats efter de episka dikter, som behandlade den tebanska hjältesagan. För öfrigt är att märka att på detta hesiodeiska ställe striderna vid Tebe sägas hafva gällt, icke som hos tragici, Tebes tron, utan hvad som i äldre tider utgjorde äfven furstars förnämsta ägendom, hjordar, ett drag, som med rätta torde anses visa tillbaka på en jämförelsevis primitiv sagoform.

[42] (sid. 12). Denna dikt känner så väl entalsformen Θήβη som flertalsformen Θῆβαι. De ur Teog. och Op. anförda ställena hafva Θήβη.

[43] (sid. 12). Nonnos, Dionysiaca V, 86, säger att det beotiska Tebe fått sitt namn efter det egyptiska . . . καὶ ἱερὸν ἄστυ πολίσσας

Αἰγυπτίης ἐκάλεσσεν ὁμώνυμον ἄστεϊ Θήβης·

och XLI, 270, heter det: . . . Νοτίῳ παρὰ Νείλῳ

Θήβης ἀρχεγόνοιο φερώνυμος ἔπλετο Θήβη.

Men denna tradition hvilar naturligtvis på ett helt och hållet godtyckligt antagande och har därför intet värde för den följande bevisningen. Icke heller kan man för densamma begagna den omständigheten, att det ena Tebe såväl som det andra kallas ogygiskt: så det egyptiska hos Dionysios Periegetes v. 249: Θήβην ὠγυγίην ἑκατόμπυλον.

[44] (sid. 12). Denna förmodan har först framställts af *Busolt, Griech. Geschichte*[2], I Bd. p. 223, n. 1, där han stöder den på epitet sådana som πολύπυρον, och ἱππόβοτον, hvilka äga sin fulla tillämpning på det tessaliska Argos, men icke på det peloponnesiska (under det att πολυδίψιον Il. IV, 171, som är karakteristiskt för det peloponnesiska Argos, förekommer först i ett yngre parti af dikten, sedan redan i den ioniska traditionen det peloponnesiska Argos utträngt det tessaliska). *Beloch, Griech. Geschichte* I, framhåller samma tanke, p. 157, n. 4, samt utvecklar den vidare. Senast har *Paul Cauer, Grundfragen der Homerkritik*, p. 153, akcepterat den och gifvit en systematisk framställning af skälen för densamma.

[45] (sid. 12). Epitetet förekommer blott en gång hos Homeros, på det redan (se sid. 8) anförda stället, där Achilles ger tillkänna sin oförsonlighet mot Agamemnon, Il. IX, 381:

. . . . . Θήβας
Αἰγυπτίας, ὅθι πλεῖστα δόμοις ἐν κτήματα κεῖται,
αἵ θ' ἑκατόμπυλοί εἰσι, διηκόσιοι δ' ἀν' ἑκάστας
ἀνέρες ἐξοιχνεῦσι σὺν ἵπποισιν καὶ ὄχεσφιν.

Detta samma epitet hafva vi redan anfört från Dionysios Perieg. v. 249 (se n. 43) och det förekommer i litteraturen passim (t. ex. Anthol. VII, 7; Heliodoros Αἰθιοπικά III, 14). — v. Wilamowitz, a. a. sid. 224, säger att det egyptiska Tebe fått sina hundra portar, »um den Ruhm der sieben des boeotischen zu übertrumpfen», alltså icke omedelbart till beteckning af dess storhet och makt. Denna hans mening bör kombineras med hans uppfattning att Orchomenos Il. IX, 381 (se n. 21) nämnes till det beotiska Tebes förödmjukande.

[46] (sid. 13). Hos Homeros två gånger: Il. IV, 406 Θήβης ἕδος ἑπταπύλοιο = Od. XI, 263. Hesiodos nämner Θήβη ἑπτάπυλος Op. 162, Sc. 49; hos senare skalder förekommer det icke sällan. — För samma sak förekommer hos (Sophokles frgm. och) Euripides ordet ἑπτάστομος (t. ex. Feniciskorna v. 283: ἑπτάστομον πύργωμα Θηβαίας πόλεως Wecklein), samt ἑπτάπυργος. Nonnos, Dionys. har ἑπτάπορος (XLIV, 19, XLVI, 127).

[47] (sid. 13). Sedan den grekiska myten differentierat det för sina portar berömda = det mäktiga (egyptiska) Tebe i ett hundraportadt, det egyptiska, och ett sjuportadt, det beotiska, synes den diktande fantasien icke

kunnat tänka sig ett Tebe utan att det hämtade ett förhärligande epitet ur beskaffenheten af sina portar. Det tredje Tebe, som den homeriska dikten känner, det mysiska (se ofvan sid. 9), tyckes hafva den omständigheten att tacka för att det fått låna ett epitet, som eljest endast tillskrifves Troia (2 ggr) — epitetet »högportad» (ὑψίπυλος) Il. VI, 415:

ἐκ δὲ πόλιν πέρσεν Κιλίκων εὖ ναιετόωσαν,
Θήβην ὑψίπυλον.

[48] (sid. 13). På samma sätt betecknar den nordiska myten Slepnes, Odens hästs, snabbhet genom att gifva honom åtta fötter.

[49] (sid. 13). Det förra är det vanliga (τρικέφαλος, τρικαρηνος). Men hos Hesiodos, Teog. 312, äger han femtio hufvuden (πεντηκοντακέφαλος, eller -κάρηνος).

[50] (sid. 14). Pausanias, Descriptio Graeciae, recogn. Schubart. IX, 8, 4: Θηβαίοις δὲ ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ἀρχαίου τείχους ἑπτὰ ἀριθμὲν ἦσαν πύλαι, μένουσι δὲ καὶ ἐς ἡμᾶς ἔτι.

[51] (sid. 14). Om värdet af Pausanias' topografiska upplysningar rörande Tebe, se von Wilamowitz, Die sieben Thore Thebens, sid. 198, n. 2.

[52] (sid. 15). Detta ställe är visserligen till sin äkthet omtvistadt, emedan det innehåller en för den euripideiska tragedien onödig öfversikt öfver de sju furstarnes placering hvar vid sin port. Wecklein a. a. p. 13. (De sju furstarne hafva redan i τειχοσκοπία'n i prologen vv. 88—201 presenterats). Men intet hindrar att det till tiden är äldre än Pausanias' framställning.

[53] (sid. 15). Den port, som hos Euripides endast kallas *den sjunde* (ἕβδομαι se n. 54), nämnes hos Pausanias Ὕψισται, enligt föregifvande emedan Ζεὺς ὕψιστος i dess närhet hade ett tempel. Uppenbarligen har man för denna port önskat ett mera karakteristiskt namn än räkneadjektivet.

[54] (sid. 15). Portarne hafva, efter den ordning, i hvilken de förekomma hos Pausanias, följande namn:

Pausanias	Euripides	Aischylos
Ἠλέκτραι	Ἠλέκτραι (6)	Ἠλέκτραι (2)
Προιτίδες	Προιτίδες (2)	Προιτίδες (1)
Νηΐσται	Νηΐσται (1)	Νηΐσται (3)
Κρηναῖαι	Κρηναῖαι (5)	Βορραῖαι (5)
Ὕψισται	ἕβδομαι (7)	ἕβδομαι (7)
Ὠγύγιαι	Ὠγύγιαι (3)	Ὄγκας Ἀθήνας (4)
Ὁμολωΐδες	Ὁμολωΐδες (4)	Ὁμολωΐδες (6)

(Siffrorna inom ( ) angifva portarnes ordning hos Euripides, resp. Aischylos).

Apollodoros, Biblioth. III, 6, 6, har Ὁμολωΐδες, Προιτίδες och Ἠλέκτραι gemensamma med alla tre här anförda författare. Ὠγύγιαι och Κρηνίδες (= Κρηναῖαι) äro gemensamma för honom samt Euripides och Pausanias. Ὀγκαΐδες motsvarar Ὄγκας Ἀθήνας (πύλαι) hos Aischylos, och Ὕψισται återkommer äfven hos Pausanias. Redan detta vacklande i traditionen torde antyda att den saknar rätt att räknas för fullgod historia. Emellertid hålla sig varianterna i dessa portars namn långt ifrån inom här antydda gränser. Om det historiska värdet af dessa namn, se von Wilamowitz, Die Sieben Thore Thebens

sid. 209, ff. och särskildt sid. 218 ff., om antalet hos olika författare förekommande namn på dessa portar, hvilket är mångdubbelt större än portarnes antal. Liksom portarnes växla äfven de sju hjältarnes namn. Se t. ex. Apollodoros' Biblioth. III 6, 3.

Motivet för Aischylos att i enskildheter utföra hvad sagan blott i allmänhet antydde med sitt ἑπτάπυλος har uppenbarligen intet annat varit än den möjlighet, som därigenom vanns, att genomföra den strängt symmetriskt ordnade framställning, som är det förnämsta tekniska draget i nämnda tragedi. Måhända är det äfven Aischylos, som gifvit sagan om härtåget mot Tebe den slutgiltiga form, i hvilken vi känna myten om de *sju* furstarne (hvilket tal tilläfventyrs redan förut stod fast, Bethe, a. a. sid. 63 o. a. ställen). Mytens utveckling har förmodligen varit denna: det episka epitetet ἑπτάπυλος har med logisk nödvändighet låtit den Tebe anfallande hären dela sig i sju kolonner. Däraf har utvecklat sig sju skilda härafdelningar (denna tradition spåra vi hos Pindaros Olymp. VI, 15 och Nem. IX, 24). Men tragikern kunde icke som epikern operera med hela härafdelningar. Därför måste i den tragiska framställningen anförarne intaga samma plats, som de särskilda härafdelningarne plus anförarne intogo i den episka. Det är måhända denna uppfattning som ytterst ligger till grund för Pausanias notis om de *sju* (hvilken Bethe, a. a. sid. 111, betecknar som »eine gewagte Behauptung») II, 20, 5: τούτους τοὺς ἄνδρας ἐς μόνους ἑπτὰ ἀριθμὸν κατήγαγεν Αἰσχύλος, πλειόνων ἐκ τε Ἄργους ἡγεμόνων καὶ Μεσσήνης καί τινων καὶ Ἀρκάδων στρατευσαμένων. Enligt Bethe, a. a. sid. 88 och andra ställen, var Aischylos strängt beroende af en episk dikt (Thebais). Annorlunda von Wilamowitz, a. a. sid. 228 och andra ställen.

55 (sid. 15). Detta vann Aischylos genom att förlägga scenen icke till skådeplatsen för persernas nederlag, utan till det persiska väldets (för grekerna) sagorika hufvudstad, Susa, samt genom att i tragedien endast låta personer uppträda, hvilka, liksom mytens, voro höjda öfver den vanliga mänskliga nivån: kungamodren Atossa, Xerxes, genom sitt stora nederlag så att säga vigd åt gudarnes hämnd, samt Dareios' skugga, siande nya nederlag för perserna.

56 (sid. 15). »Er (Aischylos) beweist die Meisterschaft gerade darin, dass er die Localfarbe nur ganz leise aufträgt». von Wilamowitz, a. a. sid. 230.

57 (sid. 15). Så har Fabricius gjort i sitt redan (n. 26) anförda arbete, s. 19, ff. Till von Wilamowitz' kritik i »Die sieben Thore Thebens» af Fabricii uppfattning sluter jag mig obetingadt. Äfven *Baedeker* behandlar i *Griechenland* uppgiften om Tebes sju portar som historisk.

58 (sid. 16). von Wilamowitz, a. a. sid. 230: »wenn die Localantiquare und die Küster in Theben, dem so oft zerstörten, die Denkmale aufwiesen, sowohl für die alten Sagen wie für die jungen tragischen Erfindungen, so ist das begreiflich und berechtigt.»

59 (sid. 16). Jfr ofvan sid. 10 och n. 8. En öfversikt af Tebes öden fr. o. m. 480 f. Kr. lämnar von Wilamowitz' a. a. sid. 201 ff.

60 (sid. 16). Pausanias X, 5, 4: Οἰδίποδι μὲν ὁδὸς ἡ Σχιστὴ καὶ τόλμημα τὸ ἐπ' αὐτῇ κακῶν ἦρξε, καὶ τὰ τοῦ Λαΐου μνήματα καὶ οἰκέτου τοῦ ἑπομένου ἐνταῦθά ἐστιν ἐν μεσαιτάτῳ τῆς τριόδου, καὶ ἐπ' αὐτῶν λίθοι λογάδες σεσωρευμένοι.

[61] (sid. 16). I frågan om Tebes historiska rätt att kallas sjuportsstaden fäster von Wilamowitz a. a. sid. 224 ff. uppmärksamheten vid det ändamålsvidriga i att förse en befästning, som Tebes mur ville vara, med ett mer än nödigt stort antal portar. I det närmast föregående har han också ägnat uppmärksamhet åt frågan, huru många portar (tre) bevisligen funnits i Tebe. — För öfrigt bör man, innan man lägger ett epitet som ἑπτάπυλος i dess ursprungliga betydelse till grund för en historisk undersökning, besinna, huru lätt sådana epitet afklädas sin egentliga betydelse, för att endast blifva uttryck för en öfverförd, åt hvilken de till en början gåfvo ett konkret uttryck. Har en stad, åt hvilken epitetet ἑπτάπυλος i egentlig mening med rätt gifvits, därmed betecknats som en mäktig stad, kunde detta epitet sedan lätteligen gifvas till förhärligande af hvilken stor stad som helst. Mig veterligt, har ingen för Rom gjort gällande att denna stad ägde hundra portar, hvarken flere eller färre. Men icke desto mindre betecknar en författare i Antologien Roms makt med att nämna staden hundraportad ἑκατοντό-πυλος). — von Wilamowitz (a. a. sid. 221 och andra ställen) håller före att den skald, som diktat Thebais, äfven skapat Tebes sju portar, med hänsyn till den tjänst, dessa kunde göra honom i den episka berättelsen, till undanrödjande af den svårighet, som ligger i att framställa det samtidigt skeende. Vida sannolikare än detta påstående, som icke kan bevisas, synes mig vara att skalden anslutit sig till ett redan förefintligt epitet och att detta epitets genesis är den här ofvan antydda.

[62] (sid. 16). εὐρύχορος Θήβη förekommer Od. XI, 265. Andra orter, till hvilka detta epitet lägges, äro Ithaka (eller rättare en stad på I.) Od. XXIV, 468, (det phthiotiska) Hellas Il. IX, 478, Hyperia Od. VI, 4, Iolkos Od. XI, 256, Sikyon Il. XXIII, 299, Elis Od. IV, 635, Mykalessos Il. II, 498, Lakedaimon Od. XIII, 414, XV, 1. Som bekant, äro meningarne delade, huruvida χορός eller χῶρος (med förkortning af ω) ingår som andra led i detta ord. — Utom εὐρύχορος har äfven Tebe epiteten ἐϋστέφανος (»muromkransad»), Il. XIX, 99; detta epitet går tillbaka till samma föreställning som ἑπτάπυλος, och återfinnes om Tebe i Hesiodos' Teog. 978 och Sc. 80, samt tillägges Od. II, 120 Mykenai. πολυήρατος nämnes Tebe Od. XI, 275, och Il. IV, 378 talar om ἱερὰ τείχεα Θήβης.

[63] (sid. 16). Med den modifikation, som olikhet i uppfattning för öfrigt medför, är jag icke obenägen att sluta mig till Bethes framställning a. a. sid. 19 ff., enligt hvilken det på berget Φίκειον boende odjuret Φίξ, »ein boeotisches Ungeheuer», först sedan grekerna genom den bildande konsten (»aus Asien» tillägger Bethe) lärt känna »die räthselhafte Löwenjungfrau, die Menschen raubende», identifierats, medelst folketymologisk anslutning, med sfinxen. Jfr Milchhoefer, Sphinx (Mittheil. d. deutschen archäol. Instituts, IV, 1; 1879) sid. 58. Till stöd för antagandet att i sfinxen äfven döljer sig ett autochtont odjur kan scholiet till Euripides Feniciskor v. 26 anföras: οἱ δέ φασιν τὴν Σφίγγα . . . θυγατέρα (εἶναι) Εὐκαλέτονος, ἑνὸς τῶν ἐγχωρίων. Jag skulle blott vilja antaga att denna sammansmältning af den beotiska Φίξ och den egyptiska Σφίγξ skett i och med det att Oidipus-sagan i sin helhet lokaliserats

till Tebe och Beotien. — För teorien om Oidipus-sagans egyptiska härstamning saknar det icke sitt intresse att konstatera att bland fornåldriga fynd i Tebe äfven finnes en liten sfinx af ren egyptisk stil (Milchhoefer, Sphinx, sid. 54); vidare slutsatser för Oidipus-sagans historia torde emellertid härur icke kunna dragas. — Schoemann, Die hesiodische Theogonie (Berlin 1868), säger till v. 326: »an eine Ableitung des griechischen Fabelwesens von dem ägyptischen ist nicht zu denken.» Wiedemann, Die ältesten Beziehungen zwischen Aegypten und Griechenland, tyckes (sid. 13), utan särskild hänsyn till Oidipus-sagan, neka hvarje samband mellan den grekiska och den egyptiska sfinxen.

64 (sid. 16). Schol. till Euripides' Feniciskor v. 1760: ἱστορεῖ Πείσανδρος, ὅτι κατὰ χόλον τῆς Ἥρας ἐπέμφθη ἡ Σφὶγξ τοῖς Θηβαίοις ἀπὸ τῶν ἐσχάτων μερῶν τῆς Αἰθιοπίας. Jfr ofvan n. 3. Bethe söker visserligen här aflägsna det afrikanska Etiopien och antager i stället, med stöd af Maass, De Aeschyli Supplicibus (Greifswalder-pr. 1890/91) sid. XXIII, att här åsyftas ett Αἰθοπία på Eubea. Om eljest grunddragen af min framställning gillas, faller naturligtvis denna kombination bort. Men med den roll, Ἥρα τελεία (el. γαμοστόλος) spelar för Bethes tolkning af Peisandros-ställena i scholierna till Feniciskorna (se n. 3), och då det är kändt att denna gudinna dyrkades på Eubea likaväl som på Kithairon, ligger denna kombination för honom frestande nära.

65 (sid. 18). Jfr t. ex. hans fromma ord kap. 61, där han talar om, huru egyptierna vid en fest i Burisis slå sig för bröstet i sorg: τὸν δὲ τύπτονται, οὔ μοι ὅσιόν ἐστι λέγειν. Jfr äfven II, 45. 46 och många andra ställen.

66 (sid. 18). ἐθέλοντα τῇ μητρὶ συμμῖξαι.

67 (sid. 18). Καὶ τὸ μὴ μίσγεσθαι γυναιξὶ ἐν ἱροῖσι . . . . οὗτοί εἰσι οἱ πρῶτοι θρησκεύσαντες.

68 (sid. 18). Herodotos ger visserligen själf den förklaringen af tempeltjänarnes åtgärd att hindra Ares att inträda, att »de icke förr hade sett honom» (οἷα οὐκ ὀπωπότας αὐτὸν πρότερον). Men jag misstänker att detta är en förklaring, som Herodotos själf uttänkt. Då ställets obscena mening icke kan betviflas, ligger naturligtvis under berättelsen den uppfattningen, att hvem helst som komme i samma uppenbara afsikt som Ares här skulle af tempeltjänarne hindrats att inträda, vare sig de hade sett honom förut eller ej. Måhända äro dock dessa Herodotos' ord endast ett mindre korrekt uttryck för (eller en missuppfattning af) den hos alla i berättelsen agerande förefintliga okunnighet om släktskapen mellan Ares och gudinnan, som väl utgör en förutsättning för berättelsen. Eljest var det nog så, att endast gudomlighetens prester ägde tillträde till dess helgedom. Le Page Renouf, Om Ägyptens fornreligion, sid. 57.

69 (sid. 18). ἐσελθεῖν παρὰ τὴν μητέρα. Ytterligare exempel på detta Herodotos' bruk af eufemismer finner man hos kommentatorerna till dessa ställen.

70 (sid. 18). τους προπόλους τρηχέως περισπεῖν. Att dessa ord verkligen betyda att Ares och hans män dödade tempeltjänarne tyckes framgå ur den låtsade strid, som Herodotos förut skildrat såsom grundad i den sedan af honom berättade myten.

71 (sid. 18). Jfr n. 68. Häremot bör man ej anföra orden ἐθέλοντα τῇ μητρὶ συμμῖξαι, ty dessa ord fällas af Herodotos' egyptiska sagesmän, och äro ingalunda betecknade som Ares' egna.

72 (sid. 19). Milchhoefer, Sphinx, sid. 53 erinrar om den ornamentala sfinxens profylaktiska betydelse. Meyers Konversationslexikon s. v. Sphinx: »Im allgemeinen betrachtete man die Sphinxe als die mystischen Hüter und Schutzgeister der Tempel».

73 (sid. 19). Uppenbarligen är detta sagodrag äldre än varianten, enligt hvilken sfinxen, sedan gåtan blifvit löst, störtar sig själf från sin klippa och dör. Det är en riktig anmärkning af Bethe, att berättelsen om sfinxens outgrundliga gåta icke rätt passar samman med sfinxfigurens drag för öfrigt (a. a. sid. 19), hvarom äfven vittnar de förlägna varianter, under hvilka detta drag förekommer. Skulle möjligen hela denna berättelse om sfinxens gåta ha vuxit fram ur en folketymologisk uppfattning af namnet Οἰδίπους, som anknöt det till οἶδα?* Tilläfventyrs ligger en sådan uppfattning till grund för Pindaros, Pyth. IV, 263: γνῶθι νῦν τὰν Οἰδιπόδα σοφίαν (Schneidewin a. a. sid. 171), och måhända har Sophokles, änskönt hans etymologi af namnet är en annan (se Kon. Oidipus, sid. 1036 och nästa n.) lekt med denna etymologi i de berömda slutorden i Kon. Oidipus, vv. 1524, 1525: Οἰδίπους ὅδε, ὃς τὰ κλείν' αἰνίγματ' ᾔδει, och ännu tydligare i samma tragedi v. 397 ὁ μηδὲν εἰδὼς Οἰδίπους. (Mera ovisst är det, om vi hafva att se någon lek med *ordbetydelsen* t. ex. i Euripides' Feniciskor 1759, som med lån ur Sophokles' Kon. Oidipus för öfrigt, v. 1525, läser ἔγνω för ᾔδει.** En sådan folketymologisk uppfattning kräfde med nödvändighet att objektiveras i ett mytdrag. Det kan vara en tillfällighet, som gjort att denna uppfattning funnit en anknytningspunkt i sfinxmyten. — Annorlunda Milchhoefer a. a. sid. 58; »Die seltsame Gegensätze vereinigende phantastische Bildung, in der sie (= die Sphinx) dem griechischen Auge fertig entgegentrat, trug bereits das Räthselhafte in sich, welches dann durch eine psychologisch wohl gerechtfertigte Uebertragung zu ihrer geistigen Potenz erhoben worden ist». Möjligtvis hafva bägge synpunkterna samverkat.

Därest Oidipus' strid med sfinxen i Oidipus-sagan verkligen bör ställas vid sidan om Ares' strid med tempeltjänarne enligt den herodoteiska berättelsen, är förmedlingen att söka i en folkföreställning, som personifierade

* En likartad uppfattning hos Schneidewin i anslutning till hans mening om namnets etymologi, a. a. sid. 198: »Dass Ödipus gerade das Räthsel vom Menschen löst, er, dem sein eignes Leben gänzlich dunkel war, ist ein gewiss ursprunglicher Symbolik der Volksdichtung vom Οἰδιπόδης angehöriger zug».

** Antagandet att själfva ljudvitsen i οἰδ-, ᾐδ-, εἰδ- var märkbarare för grekerna än för oss stödes t. ex. af Thukydides bekanta ställe II, 54, där han anför ett hexametriskt orakel, i hvilket det tvistades om, huruvida läsarten var λοιμός eller λιμός: ἥξει Δωριακὸς πόλεμος καὶ λοιμὸς ἅμ' αὐτῷ. Jfr Hesiodos, Op. 243. λιμὸν ὁμοῦ καὶ λοιμόν.

dessa framför templen uppställda sfinxalléer till en vakt framför gudens tempel. Jfr föreg. n.

[74] (sid. 20). Där är väl icke längre någon, som på allvar tänker på någon annan härledning än den af οἶδ-ος och πούς. Den har också forntidens egen auktoritet för sig (Schneidewin a. a. sid. 195), blott att man tänkte sig härledningen icke af οἶδ-ος, utan från verbets form οἰδάω. (Om en folketymologisk anknytning af namnet till οἶδ-α, se föreg. n.). Aristophanes låter i Grodorna, v. 1192, Aischylos säga om Oidipus att han kom till Polybos οἰδῶν τὼ πόδε. Då det icke är osannolikt att Aristophanes låter Aischylos här gå tillbaka till dennes egen framställning (i Laïos; se Schneidewin, a. a. sid. 180), hafva vi någon grund för antagandet att redan Aischylos gjort denna etymologi. Samma etymologi ligger till grund för Sophokles' Kon. Oidipus v. 1036 (där scholiet bjuder: ἐκ σπαργάνων χαλεπὴν αἰσχύνην διὰ τὴν τῶν ἄρθρων βλάβην) och för de misstänkta verserna 26, 27 i Euripides' Feniciskor:

σφυρῶν σιδηρᾶ κέντρα διαπείρας μέσον (v. l. μέσων)
ὅθεν νιν Ἕλλας ὠνόμαζεν Οἰδίπουν.*

I scholiet till v. 26 förekommer samma etymologi: οἱ δὲ ἀπὸ τῶν σπαργάνων φασὶν αὐτὸν ἐξῳδηκέναι ἐκ ταυτομάτου τὼ πόδε. Jfr äfven Nikolaus fr. Damaskos: ὁ δὲ (= Polybos) λαβὼν ἔτρεφεν .. Οἰδίπουν ὀνομάσας. ᾤδει γαρ τοὺς πόδας ὑπὸ σπαργάνων (Müller, Fragmenta hist. Graceae III, s. 366). — Det kan därför icke vara nödigt att till granskning upptaga andra härledningar, som den af οἰδ-α och πούς Schneidewin a. a. ss. 171 och 195 ff.; se föreg. n.) eller af οἴ och δίπους »zum Wehe ein Mann» (Ranke under *Oedipus* i Ersch u. Grubers Encycl.). Doederlein, Homer. Glossar 964, betraktade (med stöd af Anthol. VII, 29: νῦν σφιγγὸς γρίφους Οἴδιπος ἐφρασάμην) Οἰδίπος (icke Οἴδιπος) som grundform, »ein Nomen von οἰδέω, wie χαλεπός und αγάπη von χαλάω und ἀγάομαι.» Det var ändelsen -πος, som förledde till att i ordet se en sammansättning med πούς, till hvilket förhållande analogier anföras hos Doederlein. (I sfinxens gåta i dess hexametriska form förekommer δίπουν, men äfven τετράπουν och τρίπουν. Se Euripides' Feniciskor, Wecklein s. 27). Men det är säkerligen betänkligt att tro sig finna namnets grundform först i Anthologien. Den episka formen Οἰδιπόδης (Homeros och Hesiodos hafva endast genet. Οἰδιπόδαο) förutsätter uppenbarligen sammansättningen med πούς, och om den följande framställningen vinner bifall, måste ur den framgå att, redan då sagan öfvertogs af grekerna, i sagohjältens namn ingick sammansättningsleden πούς. Jag måste därför betrakta Οἰδίπους som den äldre och korrektare formen, och Οἰδίπος som danad efter redan antydda analogier, hvartill väl äfven metriskt nödtvång medverkat. Jag tänker mig den för öfrigt förmedlad genom följande grammatiska analogier: εὔνους: εὔνου = Οἰδίπους: Οἰδίπου. λόγου: λόγος = Οἰδίπου: Οἰδίπος. Οἰδίπου, den hos tragici förekommande genetivformen, är alltså själf snarare en förutsättning för nominativen Οἰδίπος än denne för genetivformen Οἰδίπου.

---

* Hygini Fab. LXVI (om Periboea och Polybos): quod pedes transiectos haberet, Oedipum nominaverunt.

75 (sid 20). Detta har redan Doederlein, anf. st., riktigt sett, och han har också dragit den slutsatsen, att sagan lagt sig till med detta drag endast för att få en etymologie af namnet i dess, enligt hans mening, sekundära form, Οἰδίπους (se föreg. n.). Däremot kan jag icke sluta mig till hans antagande att οἰδεῖν skall fattas tropiskt, om hjältens lidelse-fullhet och häftighet (»Οἰδίπους »der Jähzornige», *tumidus*»). Då Doederlein stöder sig på karakteren hos den sophokleiske Oidipus, har han måhända försummat att taga med i räkningen att i Sophokles' teckning af den tragiske hjälten ingå icke endast individuella drag, utan äfven typiska, sådana som af Sophokles och hans tids bildade atenare ansågos tillhöra envåldshärskaren. Med samma rätt som denne Oidipus, kan t. ex. Kreon i Antigone kallas »jähzornig», *tumidus*. Oidipus-sagan, sid. 119.*

76 (sid 20). Äfven detta har Schneidewin riktigt iakttagit, sid. 195.

77 sid. 21). Karakteristiskt är det sätt, hvarpå Sophokles i Kon. Oidipus bringar detta mytdrag på tal. Han kunde icke förtiga det, eftersom han behandlade berättelsen om Oidipus' utsättande och huru han räddades åt lifvet, men på ingen punkt inverkar det bestämmande på lösningen af den tragiska händelseutvecklingen. Då Oidipus blifvit upprörd öfver den beskyllning, Tiresias utslungat mot honom att vara Laïos' mördare och landets »besmittelse», vill Iokaste lugna honom med att säga att han icke skall på den grund, att Tiresias ägde anseende som siare, lägga någon vikt vid hans ord, efter siarord ofta visat sig bedrägliga. Och för att bestyrka detta, berättar hon just, huru, tvärt emot oraklet, Laïos icke dött för sin egen son, hvilken, ännu ej tre dagar gammal, blifvit *med sammanbundna fotleder* utsatt på Kithairon:

v. 717. παιδὸς δὲ βλάστας οὐ διέσχον ἡμέραι
τρεῖς, καί νιν ἄρθρα κεῖνος ἐνζεύξας ποδοῖν
ἔρριψεν ἄλλων χερσὶν εἰς ἄβατον ὄρος.

Men denna antydan väcker icke hos Oidipus, som ju tänkes bära minnen efter misshandlingen hela sitt lif igenom (jfr v. 1032 ff.), spår till misstanke att han skulle kunna vara den späde, som en gång så hjärtlöst öfvergifvits, änskönt en sådan misstanke skulle ägt en anknytningspunkt i Oidipus' egen ovisshet om, huruvida han var son till dem, som föregåfvos vara hans föräldrar, Polybos och Merope. Däremot börjar han väl att frukta att han är Laïos' mördare. Icke heller hos Iokaste, som ju måste förutsättas hafva kännedom om de märken, Oidipus bar efter misshandlingen, uppstiger på den grund någon misstanke om identiteten af den en gång utsatte och hennes nuvarande gemål. Hon kommer till insikt därom först när den korintiske budbäraren säger sig hafva i egna armar mottagit den späde af

* Schneidewin anför särskildt Kreons ord till Oidipus, Oid. i Kol. 855: ὀργῇ χάριν δούς, ἥ σ' ἀεὶ λυμαίνεται. Men sammanhanget visar att ὀργή här säges om den sinnesstämning af hejdlös förtviflan, i hvilken Oidipus efter upptäckten af sin skyldskap till Iokaste misshandlade sig själf. Vill man söka grunddragen till en individuell karakter hos Oidipus, måste man förnämligast stödja sig på Kon. Oid.

den Laïos' herde, hvilken fått i uppdrag att utsätta honom (v. 1030 ff.). Icke heller på denna punkt spelar hänsyftningen på fötternas misshandling någon afgörande roll för händelseutvecklingen. — Längre fram kände man verkligen varianter af sagan, i hvilka stympandet af Oidipus' fötter förorsakade hans identifiering som Laïos' son. Efter Peisandros förtäljer scholiasten till Euripides' Feniciskor 1760, att denna identifiering skedde därigenom, att den herde, som en gång upptagit den späde utsatte [och öfverlämnat honom åt Merope], kommer (från Sikyon, icke från Korint) och visar Oidipus de lindor, i hvilka han varit svept, och de pikar, med hvilka hans fötter genomborrats, och begär sin lön för hans räddning. På så sätt skulle Oidipus' skyldskapsförhållande till Iokaste ha upptäckts, sedan han förut röjt sig för henne genom att visa henne den gördel, hvilken han tagit från Laïos, då han dödade denne. Se Bethe a. a. s. 6. Men det otympliga sätt, på hvilket detta mytdrag enligt scholiastens framställning användes, synes mig i sin mån visa, att berättelsen om misshandlingen af den utsatte icke vuxit fram så att säga ur mytens eget inre behof, utan framkallats af någon yttre omständighet. Jag har svårt för att med Wecklein, a. a. s. 6., i någon mån hålla det för sannolikt, att den af scholiasten efter Peisandros refererade framställningen skulle i denna form kunna gå tillbaka till Aischylos' *Oidipus*. — En annan sen sagoform (Mythogr. Vatic.) låter Oidipus bli igenkänd såsom Laïos' och Iokastes son genom de ärr, han bar efter den misshandel, hans fötter undergått vid hans utsättande. Sedan mytens hufvuddrag berättats — den låter Laïos föreskrifva Iokaste, »ut omnes filios ex se genitos necaret, nam audierat, a liberis suis se occidendum» — till den punkt, där Oidipus blifvit förmäld med Iokaste och denna födt honom de fyra barnen, heter det: »Oedipus quodam die se calcians mater vidit cicatrices factas», hvarefter den tragiska upplösningen följer. (Schneidewin a. a. sid. 200). Detta drag är väl snarare hämtadt ur en episk än en dramatisk dikt. I Hygini Fab. LXVII säges det om herden, som utsatt Oidipus: »ex pedum cicatricibus et talorum agnovit Lai filium esse». — Skulle möjligen dessa varianter ha gemensam källa?

78 (sid. 21). Antagandet att detta drag i myten är sekundärt vinner för öfrigt stöd äfven därigenom, att det uppträder under så många varianter. Då det icke hörde med till sagans organiska beståndsdelar, var det prisgifvet åt dess suveräna godtycke. I Sophokles' Kon. Oid. v. 718 säges det om Laïos att han utsatte den späde ἐνζεύξας νιν ἄρθρα ποδοῖν. v. 1034 utföres det närmare i den korintiske budbärarens ord till Oidipus: λύω σ' ἔχοντα διατόρους ποδοῖν ἀκμάς (där väl ποδοῖν ἀκμαί är = tårna, liksom ἀμφιδέξιοι ἀκμαί v. 1243 betecknar de tio fingrarne). Euripides' Feniciskor v. 805 är den späde »märkt med gyllne spännen» (χρυσοδέτοις περόναις ἐπίσαμον, där de »gyllne spännena» uppenbarligen kommit med genom felaktig anslutning till Sophokles' Kon. Oid. v. 1268, där Oidipus säges rycka de gyllne spännena ur Iokastes dräkt och därmed gräfva ut sina ögon), under det att det i v. 26 (se n. 74) talas om σιδηρᾶ κέντρα. Andra varianter af samma mytdrag finnas i scholiet till Sophokles Kon. Oid. v. 1036, till Euripides' Feniciskor v. 26 och hos Nikolaos fr. Damaskos (se n. 74).

[79] (sid. 21). Jag skulle ur lätt tillgänglig egyptologisk litteratur utan synnerlig möda kunnat samla flere beläggställen för min hypotes. Men de följande torde vara tillräckliga för att motivera mitt antagande.

[80] (sid. 21). Se t. ex. Stein till II, 63, 2. Denna identifiering af Ares med Set vinner stöd af Ares' eget uppträdande i myten, hvilket väl stämmer samman med betydelsen af namnet Set, enligt Plutarchos, De Iside et Osiride (Mor. 367): Σὴθ . . . . ὅπερ ἐστὶ καταδυναστεῦον, ἢ καταβιαζόμενον, en betydelse, som bestyrkes af Brugsch, Religion und Mythologie der alten Aegypter, sid. (13 och) 703.

[81] (sid. 21). Under Typhons namn nämner Herodotos själf på annat ställe otvifvelaktigt Set, II, 144,8, där myten om Sets kufvande genom Horos vidröres. Plutarchos a. st.: τὸν Τυφῶνα Σὴθ ἀεὶ Αἰγύπτιοι καλοῦσιν. Så äfven de moderna egyptologerna.

[82] (sid. 21). Lieblein, Gammelægyptisk Religion I, sid. 76 och på andra ställen. Jfr Le Page Renouf, Om Ägyptens fornreligion sid. 76; Pierret, Le Panthéon Egyptien sid. 48. Brugsch a. a. sid. 705, och andra ställen.

[83] (sid. 21). Lieblein a. a. I sid. 76 och passim. Beläggställen finnas i mängd i hvarje arbete öfver Egyptens fornreligion.

[84] (sid. 22). Stället lyder hos Plutarchos (De solertia animalium 962): ὃ δὴ (näml. att somliga djur stå människodygden närmare än andra) δηλόν ἐστι, παραβαλλομένων πελαργοῖς ἵππων ποταμίων· οἱ μὲν γὰρ τρέφουσι τοὺς πατέρας, οἱ δ' ἀποκτιννύουσιν, ἵνα τὰς μητέρας ὀχεύωσι. — På ett annat ställe (De Iside et Osiride, 364) syftar Plutarchos på samma berättelse: Ἐν Σάϊ γοῦν ἐν τῷ προπόλῳ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἦν γεγλυμμένον βρέφος, γέρων, καὶ μετὰ τοῦτο ἱέραξ, ἐφεξῆς δ' ἰχθὺς, ἐπὶ πᾶσι δὲ ἵππος ποτάμιος . . . . . Ἱέρακι δὲ τὸν θεὸν φράζουσιν, ἰχθύϊ δὲ μῖσος . . ., ἵππῳ ποταμίῳ δ' ἀναίδειαν. λέγεται γὰρ ἀποκτείνας τὸν πατέρα, τῇ μητρὶ βίᾳ μίγνυσθαι.

[85] (sid. 22). Om den egyptiska religionens monoteistiska karakter se Le Page Renouf a. a. sid. 61 ff.; Pierret a. a. sid. IV ff.; Brugsch a. a. sid. 90 ff. etc. Därför kallades den stora hufvudkretsen af gudar (»den stora Enneaden») för »guds kropp». Brugsch a. a. sid. 409. Lieblein tyckes mera än desse forskare betona att monoteismen är ett resultat i jemförelsevis sen tid af en lång förutgående utveckling; a. a. I, sid. 98 ff. och på andra ställen.

[86] (sid. 23). Lieblein a. a. I, sid. 38 ff.

[87] (sid. 23). Brugsch a. a. sid. XI; Jfr Le Page Renouf, a. a. sid. 57. Lieblein a. a. sid. 87.

[88] (sid. 23). Lieblein, a. a. II sid. 170; likartade uttryck anföras af samme författare I, sid. 88.

[89] (sid. 24). Il. *XXIII*, 677 ff., (jfr ofvan sid. 8) förutsätter en rikare utbildning af sagan än Odyssée-stället.

[90] (sid. 25). Detta framgår däraf, att Ilias-skalden kan nämna kämpaspelen vid Oidipus' likbegängelse (se föreg. n.) som en för åskådarne känd sak.

[91] (sid. 24). Lieblein, Det ældste samkvem mellem Aegypte og Grækenland, i Nord. Tidskrift för vetenskap, konst och industri, 1894, ss. 305—328. Se särskildt sid. 308. Liebleins uppfattning står i bestämd motsats till hittills gällande. Jfr t. ex. Wiedemanns redan a. a.

[92] (sid. 24). Herodotus inleder den ofvan s. 17 gifna berättelsen med orden: νὲ δὲ Παπρήμι Θυσίος μὲν καὶ ἱρὰ κατά περ καὶ τῇ ἄλλῃ (sid. γῇ Αἰγυπτίῃ) ποιεῦσι.

[93] (sid. 25). Lieblein, a, a. I, sid. 76.

[94] (sid. 25). a. a. sid. 714.

[95] (sid. 25). a. a. sid. XVII och sid. 380.

[96] (sid. 26). Brugsch a. a. sid. 380; Pierret, Vocabulaire hiéroglyphique, sid. 18. Till hvad i texten anförts torde väl ytterligare kunna läggas *ap* som »nom d'un quartier de Thebes» (Pierret sid. 18).

[97] (sid. 26). Lieblein, a. a. I, sid. 76; Pierret, a. a. sid. 667; 709. Lieblein uttalar, a. st., den förmodan att det grekiska *Typhon* framgått ur detta *teb* eller *tepi* (enl. andra af *tebha*). I så fall har *teb* såsom namn på Sets manifestation, nilhästen, dels direkt, genom ljudanslutning, skapat Typhon, dels indirekt, genom tolkning, skapat Oidipus, — något, som ju lätteligen låter tänka sig.

[98] (sid. 26). Se Pierret, Vocab. sid. 640. Hieroglyfen för *Kep* är en (klumpig) fot.

DIE

ENGLISCHE AUSSPRACHE

BIS

ZUM JAHRE 1750

NACH

DÄNISCHEN UND SCHWEDISCHEN ZEUGNISSEN

I.

VON

FERDINAND HOLTHAUSEN



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895

Die englische aussprache bis zum jahre 1750 nach dänischen und schwedischen zeugnissen.

I.

Das 17. jahrhundert.

Nachdem zuerst Ellis in seinem grossen werke: »On Early English Pronunciation» die aussagen einheimischer und fremder grammatiker für die aufhellung der englischen lautgeschichte verwertet hatte, fand er bald in Deutschland fleissige nachfolger. Die bis 1889 erschienene litteratur hat Vietor in seinen Phonet. Stud. III, 92[1] zusammengestellt, wozu noch sein aufsatz ebenda s. 185 ff. kommt. Im jahre 1892 erschien weiter das Berliner programm von Wüllenweber: »Beiträge zur gesch. der engl. grammatik» (vgl. Mitteil. zur Angl. III, 210) und Luick behandelte eine reihe lautgeschichtlicher probleme, z. t. mit neuem material, in seinen wertvollen untersuchungen Angl. XIV, 268 ff. und XVI, 451 ff. Die ergebnisse aller dieser forschungen findet man jetzt kurz und übersichtlich in den anmerkungen von Vietors Elementen der Phonetik, 3. aufl. 1894, zusammen[2].

Ich selbst hatte gegen ende der 80:ger jahre eine menge älterer grammatiken der engl. sprache zu gleichem zwecke aus-

[1] Die dort genannten abhandlungen von Bohnhardt und Otto finden sich Phonet. Stud. II, 64 ff., 187 ff. und 298 ff.

[2] Vgl. dazu Luick, Angl. XVI, 508 ff.

gezogen; leider wurde aber durch die bald darauf erschienenen arbeiten von Bohnhardt und Löwisch der grösste teil des von mir gesammelten materials antiquiert. Nur eine anzahl dänischer grammatiken des 17. und 18. jahrh., die ich auf der kgl. bibliothek zu Kopenhagen fand und deren benutzung in Göttingen mir mit der grössten liberalität gestattet wurde, waren in den genannten abhandlungen noch nicht benutzt, und ich teile hier nun zum ersten male zunächst die zeugnisse für das 17. jahrh. mit. In einem spätern aufsatz gedenke ich auch die angaben aus der ersten hälfte des 18. jahrh. auszuheben und werde bei dieser gelegenheit zugleich eine reihe schwedischer arbeiten mitzunehmen haben. Dann sollen auch die resultate beider abhandlungen zusammengefasst und mit den bereits von anderer seite gewonnenen verglichen werden. Für diesmal verbot mir leider mangel an raum und die knappe zeit, in der diese zeilen abgefasst werden mussten, mehr als eine blosse darstellung des materials zu geben.

Die in betracht kommenden werke sind die folgenden drei:

1678. — Friderici Bollingii Fuldkommen Engelske Grammatica som indholder En kort og nyttig Underviissning baade paa Ræt at læse, saa og ræt at forstaae Det Engelske Sprog Tillige med et Engelske Dictionarium ofver de Ord Som icke hafver nogen kiendelig affinitêt enten med Latinen eller Dansken. — Kiøbenhafn Hos Daniel Paulli Kongl. May Bogh. Boendis ved vor Frue Skole. Aar, 1678.

46 s. kl. 8:o. Die auf der rückseite des titels gedruckte Censura trägt das datum: »Hafn. 24 Aug. 1677». Gewidmet ist das büchlein dem kanzler grafen Friderich von Ahlefeld. Diese widmung ist gleich dem darauf folgenden vorwort an den leser lateinisch geschrieben. Letzteres trägt die unterschrift: »Fridericus Andreæ Bollingius Norv.» [— Norvegicus] und berichtet, dass der verfasser sich 3 jahre studien halber in Indien aufgehalten, auf der rückreise in der nähe der insel Helena An. 1673 brittischen kapern in die hände gefallen und von ihnen gänzlich ausgeraubt sei, »qvod videre est ex Itinerario meo Indico nuper in vulgus edito». Aus dieser seeschlacht habe er nichts als die jetzt herausgegebene »Linguam Anglicanam» gerettet, die er dem wohlwollen des lesers empfiehlt. Auf 2 lat. distichen des verfassers: »Aliud ad Lectorem» folgen dann lateinische, griechische und dänische lobgedichte von freunden, die Bollings verdienste und gelehrsamkeit preisen. Alles dies ist unpaginiert, erst auf s. 1 beginnt die eigentliche grammatik mit einigen einleitenden bemerkungen. Es seien bereits eine anzahl englischer grammatiken in verschiedenen sprachen ge-

schrieben worden: er habe diese dänische aber keiner andern nachgeahmt, sondern aus eigner kenntnis der sprache verfasst, die durch tägliche lektüre und das studium auf der akademie »Duplin» in Irland von ihm erworben sei.

Die aussprache wird auf den ersten 17 seiten abgehandelt; am schluss der grammatik, s. 42—46, ist das vaterunser und v. 1—10 des 60 cap. des Esaias englisch und in phonetischer transcription gedruckt. — Angebunden ist ein 123 s. umfassendes engl.-dän. »Dictionarium» mit besonderem titel in neuer paginierung. Das nachwort dazu ist unterzeichnet: »Frederig Andersen Bolling Norv:».

1679. — Orthographia Danica Eller Det Danske Sproks Skriffverictighed: Item En kort Undervjssning om det Engelske Sproks pronunciation Saa oc Atskillige fremmede Ords som udi dansk Skriffning u-nødvendig oc Sprocket til Foract brugis, Forklaring: Udgifven ved Henrich Thomæson Gerner, Sogne-Prest til Birckerøds Meenighed. Kiøbenhafn 1679. Paa Christian Gertzens Boghandlers Bekostning, oc findis hos hannem til kiøbs.

16+108 s. kl. 8:o. Die censur ist unterzeichnet: »Hafniæ XXV. Martii, Anni M DC LXXVIII.» Zuerst giebt verf. eine (nicht mitgezählte) alphabet. sammlung »Fremmede oc udlendiske Ord, hvilke vi kand undvære oc bør at udeluckis aff Skriffvelsen», worauf mit s. 1 »Een Kort Undervijssning Om Det Engelske Tungemaals Udtale oc pronunciation» beginnt. Gerner rühmt Frid. Bollings ostindische reisebeschreibung, findet aber an dessen engl. grammatik auszusetzen, dass sie nicht die richtige aussprache, sondern nur den in Dublin gesprochenen dialekt lehre: dieser gegenüber wolle er die gute sprache von London, Oxon und Cambridge darstellen. Er rät seinen lesern, sich Riders »Dictionarium Lat.-Angl. & Angl.-Latinum» anzuschaffen, die bibel und gute autoren zu lesen und die bekanntschaft eines engländers oder einer im lande gewesenen und der sprache mächtigen person zu suchen. Die aussprache (»Udi Guds Naffn. Strax i Arbeyd oc først om Bogstafvernis Liud») wird s. 4—10 gelehrt, s. 12 f. stehen einige dürftige bemerkungen über accent und quantität; die aussprache von einzelnen wörtern und phrasen findet sich im übrigen teile der nur 16 seiten umfassenden grammatik hie und da angegeben. — Den andern teil des buches bildet die besonders paginierte, seinen kindern gewidmete abhandlung über die dänische sprache, orthographie und aussprache. Am schluss 3 unpaginierte seiten: druckfehlerverzeichnis hierzu.

1698. — Addresse Til Det Engelske Sprogs Læssning, Korteligen fremstillet af L. Nyborg. Kiøbenhafn, Tryckt hos Sal. Joh. Phil. Bockenhoffers Efterlefverske, Aar 1698. Paa Christian Geertzens Bekostning, og findis hos hannem tilkiobs.

64 s. (titel mitgezählt) kl. 8:o. Die censur ist datiert: »Hafn. d. 7 April. Ao. 1695.» Die aussprache wird s. 3—28 behandelt, dann folgt wie

bei Bolling das vaterunser nach Matth. VI, 9—13 und Esaiæ LX, 1—10 mit transcription (s. 28—32), und endlich s. 33—35 bemerkungen über den accent. Den schluss bildet ein dän.-engl. gespräch und 2 englische briefe.

Einige daten über die drei verfasser mögen hier noch zur charakteristik folgen:

1) *Fred. Bolling* war nach dem Almindeligt Litteraturlexikon von Nyerup und Kraft, Kjøbenh. 1820, ein Norweger, wurde student, reiste nach Amsterdam, liess sich als soldat (»adelburs«) anwerben und gieng 1669 nach Ostindien, wobei er nach Batavia und China kam. Nach erhaltenem abschied reiste er heim und gab später in Kopenhagen engl. sprachunterricht. — Genauere daten fehlen.

2) *Henr. Gerner,* 1629—1700, wurde in Kopenhagen geboren, studierte theologie und reiste 1654 nach Oxford, wo er ein jahr fleissig englisch trieb, 1655 nach Holland, 1656 heim und wurde 1657 pastor in Birkerød, 1690 probst in Lynge-Kronborg herred, 1693 bischof von Viborg. Er war als schriftsteller und dichter auf verschiedenen gebieten thätig; besonders bekannt ist er wegen seines kampfes gegen P. Syvs und Rodes orthographiereform. — Vgl. über ihn Dansk biograf. lex. V, 607 ff.

3) *Christen Lauridsen Nyborg,* 1658—1702, geb. in Nyborg auf Fühnen, später feldprobst in Flandern, dann schiffsgeistlicher, seit 1695 pastor zu Hassing und Villerslev im stift Aalborg (nach Nyerup-Krafts Alm. Litt.-lex.).

Bollings angaben über die englische aussprache sind also die eines Norwegers, der in Dublin studiert und sich 3 jahre in Indien aufgehalten hat; Gerners die eines Kopenhageners, der in Oxford die sprache erlernte; wo und wie Nyborg, ein geborener Fühner, seine englischen kenntnisse erwarb, ist nicht ersichtlich. Diese thatsachen wird man bei den angaben, die ich unten möglichst kurz und präcis zusammengefasst habe — im original sind sie oft recht weitläufig und unklar formuliert — stets im auge behalten müssen, um den richtigen standpunkt für die beurteilung ihres wertes zu gewinnen. Die in den regeln selbst angeführten beispiele sind

übrigens oft aus anders wo, besonders in den texten, vorkommenden ergänzt worden. Zur erklärung der dänischen laute habe ich mich des vortrefflichen kleinen buches von J. V. Lindgren: »Dansk och norsk grammatik», Stockholm 1894, bedient. Genau wird sich freilich die von den verfassern gemeinte aussprache nicht feststellen lassen, da wir nicht wissen, aus welchem teile Norwegens B. stammte, und in welchem masse er seine norwegische und N. seine fühnische aussprache etwa der gebildeten kopenhagener gegenüber bewahrt, modificiert oder aufgegeben hat. Wir dürfen daher die von ihnen angegebenen lautwerte nur als sehr annährungsweise richtige betrachten. Schliesslich ist natürlich nicht zu vergessen, dass sich die heutige dän. aussprache von derjenigen, die in der zweiten hälfte des 17. jahrh. galt, in manchen punkten unterscheiden dürfte.

Ich gebe zunächst eine übersicht der betonten und unbetonten vokale, sodann der konsonanten, zum schluss die bei B. und N. stehenden texte.

I. Vokale.

I. Betonte.

§ 1. *A.*

Bolling unterscheidet drei lautwerte des *a*, nämlich:

a) kurzes *a* wie in *man, and, abash; art, guard, charge, han't; watch; wrath, altar;*

b) *aa* (d. h. langes, offenes *o)* vor *ll*, z. b. *all.* Er bemerkt dabei jedoch, dass an vielen stellen Englands das wort so ausgesprochen werde, wie es geschrieben sei, »dog de fleeste som det saaledis udfører ere Quindfolckene udi Engeland»;

c) langes *æ* wie in *sake, name, haste; have, gather; father, far, are, darkness, enlarge; calfe, walke* (beide mit stummem *l)*[1].

[1] Wenn im transcribierten texte *walls* als *wæs* erscheint, so halte ich dies für einen druckfehler. Ebenso ist *haf* statt *hæf* (ne. *half)* wol bloss ein versehen, desgl. *favur, stranjer* mit *a* statt *æ (e).*

Die namen der buchstaben *h* und *k* heissen jedoch *etsch*, *ke*, und *chaste* wird als *tschest* transcribiert; *have* lautet einmal *hæv*, später *hev*.

Bei Gerner finden wir entsprechend:

a) *a* in *man; guarde, charge; what; allthough;*

b) *â* vor *l+k*, *f*, wobei *l* stumm ist: *talke, walke; half, chalf* (l. *calf*);

c) *æ* in *crave, age; spare; any; have; can't;* daneben *e* in *han't, chaste, stranger.*[1]

Nyborg unterscheidet ebenso:

a) *a* kurz und klar wie im dän. *hat: that, shall; far* (= *farr*), *harm, sharp, charge, guard, yard,* etc.; *what, wash; warm, reward.* In den texten steht neben *ann* (= *and*) doch häufig *æn* (unbetonte form);

b) ein langsames, weniger klares *a*, wie im anlaut von dän. *alfar*, vor *l*- und *r*-verbindungen, z. b. *all, small, fall; talke* (= *tâk*), *walke; calf* (= *câf*); *parson, pardon;* ferner in *water;*

c) dän. *æ* in *træd* (d. h. langes, offenes *e*, *ä*), z. b. *lame, stranger; have, gather* (= *gædder*); *father* (nicht *fadder!*), *answer* (= *ænser*); *are, art, darkness, enlarge; wrath* (= *rædh*)[2]. Entsprechend heissen *a* und *k* im alphabet: *æ, kæ*, dagegen *h* und *j*: *etsh, dhje.*

§ 2. *Ai, ay.*

B. unterscheidet zwei werte:

a) *ee*, z. b. *praise, faire, day*, wofür aber in den texten *æ* erscheint, z. b. in *wait, day, sayd;*

b) *ei* in *against*, und ebenso in vielen städten Englands für *ee* in *day, way.*

G. kennt nur *æ*, z. b. in *faire, haire, way, day, again(st).*

N. dagegen unterscheidet wieder:

a) *æ* wie in dän. *væsen*, z. b. *faith, way, again(st);*

b) *ei* in *lay* (wie *lie, lye*).

---

[1] *Entængl* (ne. *entangle*) ist wol druckfehler für *entangl.*

[2] *Amen* im text ist wol druckfehler.

§ 3. *Ao.*

Das wort *gaole* (ne. gew. *jail)* wird nach B. mit *aa,* nach G. mit »*a* longum», nach N. mit reinem dän. *a* gesprochen, wobei das *o* nur schwach zu hören ist.

§ 4. *Au, aw.*

B. unterscheidet zwei werte:

a) *aa* in *because;*

b) *af* in *laugh, laud, author.*

Ebenso G.:

a) langes *a (â, ā)* in *because, law, fault (= fât);*

b) *aff* in *laugh.*

Desgl. N.:

a) wie *a* in *all, talke,* z. b. *draw, because, author, fault (= fât); aunt;* vor *gh* schreibt er *ah* in *taught (= taht), caught, daughter (= dahter);*

b) wie *af* in *draught, naught, laugh (= laff).*

§ 5. *E.*

B. unterscheidet:

a) kurzes *e* wie in *ever(y), gentle; mercy, convert.* Ob das in den texten vorkommende *evil* und *des (= these)* kurz oder lang sein soll, ist nicht zu erkennen;

b) langes *i*, z. b. in den buchstabennamen *g = dschi, p = pi, t = ti,* in den pronominalformen *me, we, he,* (bei ihm mit *ee),* im artikel *the,* im verbum *be.*

G. schweigt sich aus, N. giebt dagegen drei werte:

a) wie ein spitzes dän. *e* in *smed* (d. h. kurzes, geschlossenes *e)* in *men, when, went, yes, brethren;*

b) wie ein breites dän. *e* das sich dem *æ* nähert, wie in *med* (d. h. offenes kurzes *e),* z. b. in *dress, press, strength;*

c) wie dän. *i* in *english; even, evil; every, devel.* — In den buchstabennamen steht auch *i: bi, ci, di,* etc. — Da er für die beiden ersten werte keine besondren zeichen hat, lässt sich die aussprache von anderswo transcribierten wörten wie *detters (=debtors), evver (= ever), to(e)gedder (= together), dghjentiles (= gentiles), merci, converted, er (= r)* u. a. nicht bestimmen.

— In den texten erscheint *these* als *dês*, der buchstabe *e* lautet *e*; das unter *J* erwähnte *Jesus* ist wol auch mit *ê* zu sprechen. Über *real, realm* vgl. unter *ea*, über *deity* unter *ei*.

§ 6. *Ee.*

B. und G. kennen nur den wert *î*, z. b. in *feele, flee;* N. vergleicht ihn mit *i* in dän. *splid* und unterscheidet *thee* vom artikel *the*, der *de* gesprochen werde; *e* haben nach ihm auch die wörter *Pharisee* und *Galilee* (*é*, wie in dän. *besee*).

§ 7. *Ea.*

B. unterscheidet nur zwei laute:

a) kurzes *e*, wie in *bread, breast;*

b) langes, wie in *beast;* in den texten erscheint, vermutlich in derselben bedeutung, dafür *æ* in *sea, lead* (imper. des verbums), *preach, fear; heart; earth; heaven.*

G. kennt dagegen schon drei werte:

a) kurzes *e* in *bread, head, death;*

b) langes *e* in *feare, beast, preach* (unter *ch*, wo es mit *æ* erscheint); *search* (desgl.);

c) langes *i* in *dear, clear, hear, reader.*

N. desgl.:

a) kurzes offenes *e* wie in dän. *ved* »per», z. b. *bread, head, dead, stead, breast;*

b) langes geschlossenes *e* wie in dän. *veed* »scio», z. b. *bean, dean, pea, sea, flea, plea, yea, lead* »leiten», *fear; beare, sweare; death, deaf, heaven;* in den texten schreibt er dagegen *heart* und *ærdh* (= *earth*). — Auch *really* wird mit der aussprache *relly* (!) hieher gestellt, während in *reall* und *realm* das *ea* getrennt wie im dän. zu sprechen sei;

c) wie dän. *i* in *reade, reason, speake; dear, clear, heare, year, mear; pleasur.*

§ 8. *Eau.*

Beauty wird nach B. *beutei*, nach G. *bëuty*, nach N. *biuti* ausgesprochen.

§ 9. *Ei, Ey.*

B. giebt drei lautwerte:

a) *ēi* in *they* (texte), *eye;*

b) *e* in *rein, neither, their, eighteen (= egten);*

c) *i* in *receit.*

G. führt nur zwei beispiele an:

a) *received* hat den *æ*-laut und wird *reseved* gesprochen;

b) in *eight* etc. dagegen behalten die vokale ihren rechten laut!

N. kennt nur zwei werte:

a) den des dän. diphthongen *ei* in *reise* (d. h. palat. *a* wie in franz. *patte,* in vulg. kopenh. aussprache = *a* in engl. *hat* + *i),* z. b. *eyes, height, either; heinous, weigneither* (l. *weigh, neither?), eight; deity* (!);

b) sonst wie *e* oder *æ,* wobei man doch zuweilen ein wenig von dem *i* mithört — vgl. Wally (!), Angl. grammat. —, z. b. *they (= dëi),*[1] *per-, re-, de-ceive, vein, reigne, reines, neighbour (= næbur), heir, their (= dë-ir,* mit schwachem *i); neither* wird von einigen *næder* gesprochen.

§ 10. *Eo.*

People lautet nach B. und G. *pipel,* nach N. *pipl* mit kurzem *i; jeopardy* nach B. *dīepardei,* während nach N. *eo* in diesem worte fast = *ø* (offenes und geschlossenes deutsches *ö)* ist, so dass man etwas vom *e* und etwas vom *o* hört (!).

§ 11. *Eu, ew.*

B. spricht sich nicht darüber aus; in den texten umschreibt er *shew* durch *skew.*

G. bietet gar nichts, N. setzt *ew* = dän. *yv* (d. h. *ïu?),* z. b. *new, few, knew, shew, steward.*

§ 12. *I, y.*

B. kennt fünf lautwerte:

a) *i,* z. b. *ship, iniquity, piety (= pi-etei);*

[1] Zum unterschied von *thy* = *dæi.*

b) *y* (deutsches *ü)* in *fill;*

c) *a* in *if, lift* (von vielen doch mit *i* gesprochen); *sir* (einige sprechen es *sær)*;

d) *o* (= *ö)* in *first, thirst;*

e) *ai* oder *ei*, z. b. *I, my, high (= hei), light (= leight), Christ; children (!), abbridge (!)* [1].

G. dagegen weiss nur von dreien:

a) kurzes *i*, z. b. *live, thing, if, guilty, children; first, thirst;*

b) *e* in *Sir;*

c) *ei* in *fire, time, high (= heigh), by.*

N. kennt auch nur drei:

a) kurzes dän. *i*, z. b. *gift, lift, fill; stirre, girle, girdle, first;*

b) *æ* in *Sir;*

c) *ei in knife (= nêif), lie, thy (= dæî), mind, mild, high (= heih), light (= lêiht).*

§ 13. *Ie.*

B. kennt nur den wert *i* in *field, shield; friend (= frind).*

G. unterscheidet:

a) kurzes *i* in *friend;*

b) langes in *grief, field.*

N. kennt wieder nur langes *i* in *grieve, thief, field, besiege, reticre* (l. *retrieve?); friend*, u. a.

§ 14. *O, oo, oa, oe*

B. unterscheidet vier werte:

a) einen laut zwischen *a* und *o* (dän. *aa),* z. b. *god, sorrie;*

b) *o* oder *aa* (d. h. offenes *o)* z. b. *loaves, goe, do* »thun», *to* »zu», *womb (= vom)*, *who (= hwo* im text);

c) *u*, z. b. *good, booke; poor;*

d) *ou* in *gold;* daneben im text aber *hold!*

G. kennt auch vier, aber andre:

a) *o* in *scorne: some; hot* ist einmal als *hat* wiedergegeben;

---

[1] Statt *jês* (für *yce)* ist wol *êjs* zu lesen.

b) langes *o* in *joak (= joke), oake; to;*[1]

c) langes *u* in *move, prove, who (— hu); fool, poor; good;*

d) *wo* in *one, once* (bei Bolling im text *on)*.

N. erst unterscheidet genauer:

a) kurzes, klares *aa* wie in *kaast (?)*, z. b. *on, trot, of, cloth, god, lost; corn born, lord, corner, glory (— glaarri), fortun, extraordinary;*

b) langes, klares *aa* wie in *aare* (d. h. offenes *o)*, z. b. *nose, to,*[1] *no; more, sore, store; groat, abroad, broad.* — Hiermit wird der laut in *loaf, loathe, coast, bloast* (l. *bloat* oder *boast?)* identisch sein, den N. als langes, klares dän. *o* bezeichnet, wenn er nämlich worte wie *bog, love, vore* im auge hat (vgl. Lindgren, § 19, anm. 1);

c) lang und hohl, nach dän. *u* hin, z. b. *doe, shoe, two (= tu), hwo (= hu), move, behove; loose, fool, mood, boot, root, room; foot;*

d) kurzes *u* in *good, stood, book, took;*

e) dän. *au* (d. h. gutturales *a*, fast wie schwed. langes *a* und franz. *a* in *pâte + u)*, z. b. *roll, hold, gold, bold,* transcribiert: *roul, hould;*

f) *uo* in *one.*

§ 15. *Oi, oy.*

B. erwähnt nur *jöy* mit der aussprache *oi*, G. schweigt, N. nennt *joy, avoid*, wo *oi* = klarem dän. *aai* sei (also offenes *o + i)*.

§ 16. *Ou, ow.*

B. unterscheidet drei laute:

a) *u*, z. b. *country, troublous, touch, enough (= enuf);* in den texten *ought (= ugt), besought (= besugt);*[2]

b) *ôu* oder *ou*, z. b. *foure; house, cloud, power; thought (= dougt,* in den texten).

---

[1] Vgl. ne. *toward!*

[2] *rund* statt *round* in den texten ist wol druckfehler.

c) *o* in *doughter*, das in den texten als *doghter* vorkommt, wenn nicht ein druckfehler vorliegt. — Was die schreibung *flow* in den texten bedeutet, ist mir unklar.

G. dagegen kennt schon vier laute:

a) *o*, z. b. *touch; cough (= koff); enough (= enoff*, vgl. sub *d!);*

b) langes *u*, z. b. *you, yours; could, would (= kuld, wuld);*

c) langes *a*, z. b. *fought (= fât), thought;*

d) *ou*, z. b. *how; knowledge; allthough (= altou), through (= trou), enough (= enough), ought (= ougt).*

N. endlich giebt fünf werte:

a) dän. kurzes *u*, z. b. *touch, young, trouble, double, enough, tough, rough (= -uff); troupe, throuph* (l. *through), your, youth; could, would, should* (= *cudd* etc.);

b) kurzes dän. *aa* (d. h. offenes *o)*, z. b. *fourty, though, although;* an andrer stelle finden sich *cough, trough* mit der aussprache *-off;*

c) langes dän. *aa*, z. b. *ought (= aaght), sought, bought;*

d) langes, klares *o* (geschl. *o)*, wonach das *w* stumm ist, z. b. *knowne (= nöën), grow, sow »suere«, flow (= floe);*

e) *ou, ôu*, oder nach der aussprache einiger: *öû*, z. b. *crown, sow »sus«, how, our, out* etc.

§ 17. *U, ui, uy.*[1]

B. kennt sechs werte:

a) *u*, z. b. *but, unto, judge, such, much; church, nurse; true, fruit, surely (= surlei);*

b) *o* in *dull;*

c) *ia* in *build*, in den texten durch *biâlld* wiedergegeben;

d) *iû, i-u* in dem namen des *u* und *q (= kiu, kiû);*

e) *ui* in *good buy;*

f) *ay* in *to buy.*

G. unterscheidet sieben:

a) *u* in *put; but, cut, much; nurse;*

b) *o* in *church (= chiortz)*, das anderswo erwähnt wird;

c) *y* (d. h. *ü)* in *fruit;*

---

[1] Von dem »stummen« *u* in *guard, guest* ist hier abgesehen.

d) *i* in *guilty, build;*

e) *iû,* z. b. *use, pure, sure, secure, produce;*

f) *oy* in *good buy,* das B. mit unrecht zu *to buy* stelle; es sei vielmehr *God boyt you* = *God be with you;*

g) *oy* in *to buy.*

N. kennt auch sieben:

a) kurzes, klares dän. *u,* z. b. *pull, full; dull, such, muton, cut; curst, burst* etc.;

b) *e* in *to burie (= berri);*

c) *ø* in *durt (= durst? dirt?),* »med *ø* obscuro»;

d) *i* in *build;*

e) dän. *ju* in *Judas,* z. b. *use, humour, endure, lure; sure, sugar, push(?);*

f) etwas anders, wie im dän. *yû,* z. b. *rude, disputring* (l. *disputing), duck* (l. *duke), fruit, bruiset* (l. *bruise?);*

g) *æi* in *to buy.*

2. Unbetonte.

Von diesen ist in den drei grammatiken nur wenig die rede; regeln werden ganz selten aufgestellt und in den transcribierten beispielen zeigen die endsilben meist die historische schreibung. Folgendes ist doch klar:

§ 18. *A.*

Unbet. *a* erscheint als *æ* bei Bolling in *ægeinst* und *abundæns,* als *e* in *acceptens;* bei Nyborg als *æ* in *etraardinæry, dromedæris, abundæns, acceptæns, vitæls (= victuals)* und *æn* (neben *ann)* = *and.* Nach letzterem ist es im auslaut fremder namen, wie *Diana, Asia,* ein mittellaut zwischen *a* und *æ,* jedoch dem *a* näher liegend; stumm ist das erste *a* in *extraordinary.*

§ 19. *Ai.*

In endsilben, z. b. in *captain,* nach N. wie ein dän. *i.*

§ 20. *E, ee.*

Nach B. wird *eighteen* wie *egten* gesprochen (vgl. ne. *ten!);* der artikel *the* lautet *de* nach N. — Auslautendes *e* in namen wie *Phoebe, Penelope* klingt nach N. wie dän. »*e* finale».

§ 21. *Ea.*

Nach N. getrennt gesprochen, wie dän. *ea*, in *beatifick*, *ocean*.

§ 22. *Ei.*

Nach N. gehört *forrein* zu den wörtern wie *vein* mit *e* + *i*, vgl. § 9, b.

§ 23. *Eou.*

Diese endung klingt nach N. wie *o*, z. b. in *righteous*, *hideous*.

§ 24. *I, y.*

Die endung *-y*, z. b. in *glory*, hat nach B. stets die aussprache *ei*, nach G. und N. dagegen *i*; *gentiles* wird von B. durch *jênteils*, von N. durch *dghjentiles* transcribiert.

§ 25. *O, ou.*

Die endung *-or*, *-our* erscheint bei B. mit *u* in *favour* (= *favur* st. *fævur!*), mit *e* und *u* in *debtor*; das pron. *our* hat die form *ur*[1]; G. erwähnt aus der umgangssprache *how di?* = *how do you do?* und *hirstijou* = *here is to you* (beim zutrinken). N. definiert *ou* in endungen (*-our*, *-ious*) als kurzen, unbestimmten laut zwischen *o* und *u* und schreibt *fævur* (= *favour*), *næbur* (= *neighbour*), *detter* (= *debtor*). Dagegen bei der endung *-ion* (z. b. *passion*, *intention*) ist *o* = kurzem dän. *aa*, und in verschiedenen zweisilbigen wörtern, wie *muton*, *bakon*, *capon*, *reason* ist das *o* fast stumm und man hört eigentlich nur einen stoss durch die nase: *mutn*.

§ 26. *U.*

Multitude erscheint bei B. und N. als *multitud* wiedergegeben. In *vituals* (sprich *vitæls*) ist *u* nach N. stumm.

---

[1] Vgl. ne. *mi* statt *mai* (= *my*) als unbetonte form!

II. Konsonanten.

§ 27. B.

Nach B. stumm in *wombe (= wom), debt* und *debtour (= dettur)*, nach N. in *comb, humble, doubt* und *debt.* G. schweigt.

§ 28. C.

B. erwähnt nur die aussprache des *c* von *candle* als *k*, G hat nichts, N. macht auf die beiden werte als *k* und *s* aufmerksam und behauptet für *second* die aussprache *segon* (mit hartem *g*) wie im franz.

§ 29. Ch.

B. weiss bei der grossen verwirrung, die in diesem punkte herrsche, keine regel zu geben. Mit verwunderung berichtet er über drei lautwerte:

a) im anlaut *tsch*, z. b. *charge, church, chaste;*

b) im auslaut *tz, ts*, z. b. *church, which, such*[1], *much;*

c) im inlaut *k*, z. b. *beseeching, touched, preaching (= prœking)*. Aber *breeches* werde *brixes* gesprochen!

G. kennt nur zwei aussprachen:

a) im anlaut wie *thi* oder *chi*, z. b. *church, charge, chest (= chiortz, chiartz, chiest);*

b) im in- und auslaut wie *tz*, z. b. *beseeching, touching, preaching, breeches (= besitzing, totzing, prœtzing, britzes); which, much, such, watch (= hvitz* etc.).

N. erwähnt drei lautwerte:

a) dän. *tschi* — was aber viele nicht aussprechen könnten —, wofür Wallis ital. *c* vor *e* und *i* oder engl. *ty* setze, Duez in seiner ital. gramm. franz. *tchi*, Sterpin und Bolling deutsch *tschi*, van Heldoren holl. *tz, tzh* oder *tch*, Gerner *thi* oder *chi;* es stehe im in- und auslaut = dän. *tsh*, z. b. *touching (= tutshing), pitch;*

b) *ts* in *church, such, much* u. a.;

c) *k* in *choler, cholike, character, Christian, chronicle.*

---

[1]) Die aussprache *suks* ist wol ein druckfehler für *suts*.

§ 30. *D, F.*

Hierüber ist nichts zu bemerken[1]; in den texten setzt N. für *and* bald *ann,* bald *æn; of* wird durch *of* oder *aaf* wiedergegeben.

§ 31. *G.*

B. kennt drei verschiedene aussprachen:

a) als *g,* z. b. *guard (= gard), anger;*

b) als *j* oder *dsch,* z. b. *gentiles (= jênteils), ginger (= jînjêr); abbridge (= abbreids);*

c) als *s* nach *s, r* und *d,* z. b. *this gentleman (= scêntelman), charge (= tschars), lodging (= lodsing), judge (= diuds).*

G. erwähnt nur das palatale *g,* das

a) im anlaut = *gj* sei, z. b. *gentelman;*

b) nach *a* und konsonanten = *s,* z. b. *age (= æs), lodging (= lodsing), charge, stranger (= strenser).* — Eine ausnahme bilde *angel* (wie?).

N. macht ähnliche unterschiede:

a) wie hartes *g* in *god, tongue, hang, big;*

b) an- und inlautend wie dän. *dghj,* z. b. *general, angel;*

c) auslautend wie dän. *dsh,* z. b. *bridge, charge (= tschjardsh);*

d) zwischen *i* und *n* stumm, z. b. *reign (= ræn).*

§ 32. *Gh.*

B. unterscheidet:

a) *gh* im anlaut = *g;*

b) im auslaut = *f* in *laugh (= laf), enough (= enuf);*

c) hörbar als *g* vor *t,* z. b. *thought (= dougt), ought (= ugt), besought (= besugt), light (= leigt);*

d) stumm in *high (= hei), borough, thorough, trough.*

G. kennt drei werte:

a) als *f* im auslaut bei *enough (= enoff), cough (= koff), laugh (= laff);*

b) als *gh, g* in *high (= heigh), ought (= ougt); enough* (vgl. unter *a!)*

c) stumm bei *allthough (= altou), through (= trou),* sowie vor *t,* z. b. *thought (= thât), fought (= fât).*

---

[1] N. erwähnt drei verschiedene dän. *d*-laute.

N. giebt zahlreiche beispiele und unterscheidet:

a) *f* im auslaut nach *au, ou* und vor *t*, z. b. *laugh (= laff); enough, tough, rough (= enuff, tuff, ruff); cough (= coff), trough (= troff); draught, naught (= draft, naft);*

b) *h* in *taught, daughter, caught* (alle auf *-aht); thought, bought, brought, fought* (alle auf *-aaht); sigh (= seih), sight, weigh, weight* etc., *high;*

c) *gh* in *ought, sought (= -aaght);*

d) stumm in *higher, neighbour (= næbur).*

§ 33. *H.*

Nur N. bemerkt den unterschied zwischen

a) hörbarem *h* in engl. wörtern und in *habitation, heretick, horrible, humble,* und

b) stummem *h* in *hability, heir, herbs, honour, hour, hostler, hostesse, humour.*

§ 34. *J.*

Nach B. = *di,* z. b. *just* = *dîust;* nach N. = dän. *dhj,* z. b. *Jesus.* G. schweigt.

§ 35. *K.*

B. und G. bemerken nichts, nach N. ist es stumm vor *n,* z. b. *knife* = *neif,* G. giebt aber gelegentlich die aussprache von *knowledge* als *knovleds* an.

§ 36. *L.*

Nach B. stumm vor *f* und *k,* z. b. *calfe* = *cæf, walke* = *wæk;* ein darauf folgender vokal werde d a v o r gesprochen, z. b. *troublous* = *trubuls(?)* »Elend».

Nach G. ist es stumm nach *a* vor *f* und *k,* z. b. *calf* = *kâf, walke* = *vâk;* vor *t* in *fault* = *fât.* — Dagegen hörbar in *could* = *kûld, would* = *wûld, souldier* = *soldier.*

N. stellt genauere regeln auf:

a) *l* ist stumm in *could (= cudd), would, should; fault (= fât);* ferner nach *a* vor *f, k,* nach *o* vor *k,* nach *a* vor *m,* z. b. *calf (= câf), talke (= tâk); folks; alms, embalme, salmon;*

b) *ll* ist kurz nach langem *a* in *small;* sonst kurz und doppelt zu sprechen: *smell, fill, full, speciall* etc.;

c) die endung *-le,* z. b. in *people,* ist als blosses *l* zu sprechen, nicht mit B. und G. als *-el.*

§ 37. ***M, N.***

Nach B. ist *n* hinter *m* stumm, z. b. *hymne;* desgl. nach N., der *damne* als beispiel giebt, aber ableitungen wie *damnable, damnation* ausnimmt. G. schweigt.

§ 38. ***P, Q, R, S.***

Hierüber findet sich keine bemerkung; Bolling bemerkt nur, dass *aske* wie *ax* gesprochen werde und schreibt in den texten *temptætion,* Nyborg aber *temtæsjon.*

§ 39. ***Sh.***

Nach B. wie dän. *sk,* z. b. *shame* = *skæm,* G. giebt *sk* als lautwert in *ship, sheep, shame;* N. dagegen sagt, es werde wie deutsches *sch,* franz. *ch,* aber nicht wie dän. *sk* oder *s* gesprochen!

§ 40. ***T.***

B. bemerkt, dass *watch* wie *wacht* laute (!) und *t* in lat. wörtern auf *-tion* die lat. aussprache behalte, z. b. *admiration* (im jetzigen dän. lautet diese endung *-schôn);* N., es werde in der endung *-tion* wie *shi* oder *si* gesprochen, z. b. *nation* = *næsjon,* aber *quæstion* = *qvæstjon;* im vaterunser schreibt Nyborg *temtæsjon.* G. führt als aussprache von *wrestle: restel* an.

§ 41. ***Th.***

B. unterscheidet drei laute:

a) dän. *d* — er meint wohl die tön. spirans in *skade* — in pronominalformen, relativen und conjunctionen, z. b. *the,* ferner im inlaut von verben und subst. auf *-er* wie *father* (= *fæder);*

b) *t* in den übrigen fällen, z. b. *with, cometh, hath, wrath,* (meint er aspir. *t* in *tunge* oder die tön. spirans in *glasset?);*

c) *s* in *cloth, clothed,* (= *klosed).*

G. kennt nur zwei werte:

a) dän. weiches (»blødt») *d* im auslaut, wobei jedoch ein wenig gelispelt werde, z. b. *with, tooth, cloth, clothed;*

b) im anlaut gelispeltes *s*, gemischt mit *t* oder *d*, z. b. *thought* (= *thât*). Dies sei der schwerste englische laut in der ganzen aussprache.

N. unterscheidet:

a) wie dän. *d* in *lad* (d. h. tön. spir.) mit gelindem zischen zwischen den oberen vorderzähnen und der zungenspitze, im auslaut, z. b. *faith, smith, cloth, youth, with, smooth, strength* etc.; so in der 3. person: *hath* und in verben wie *seethe, breathe, clothe, beqveath;*

b) wie dän. *d* in *dag* in *thou, father, loathed* (aber *loathe* mit *dh*) und andern formen, wo jetzt im engl. die tön. spir. gilt;

c) als harte spirans — mit guter beschreibung der artikulation[1] — im anlaut, z. b. *thing, thank,* ausgen. *the, thou* u. s. w.

§ 42. *V.*

N. bemerkt, dass es wie dän. *v* zwischen unterlippe und oberzähnen gebildet werde.

§ 43. *W.*

Nach B. = *w; w* ist stumm vor *r: write* = *reit; with* wird vor vokalen *öit* gesprochen, z. b. *with all my heart* = *oit aal mei hært!*

Nach G. wird *w* noch von einem teile der bevölkerung, doch meist Irländern und Schotten, vor *r* gesprochen, gewöhnlich ist es stumm, z. b. *wrestle* = *restel.*

N. bestimmt *w* als stumm vor *r*, ferner in *answer* = *ænser,* und *two* = *tu.* Im übrigen sei es kurzes konsonant. *u* wie in ital. *acqua, lingua, buono,* und wohl von dän. und deutsch. *w* zu unterscheiden.

§ 44. *Wh.*

Nach B. = *hw*, nach G. = *hv*, nach N. = dän. kurzem *hu*, z. b. *what, whom, whose, whore.* Aber *hwo* ist = *hu* nach G. und N., während B. *hwo* transcribiert.

[1] »Saa at den aspiration og Hvæsen som det har i enden af Ordene, lydende som vort Dansk *dh*, er ikke nær saa haard som denne det maa hafve i Begyndelsen».

§ 45. *X.*

Nach N. wie im dän., B. und G. bemerken nichts.

§ 46. *Y.*

Nach allen wie *j*, z. b. *yet*, *yolk*, *yes*,

§ 47. *Z.*

Nur N. bemerkt, es sei weicher als dän. *s*.

III. Texte.[1]

1. Das vaterunser.

(Matth. 6, 9—13).

Bolling p. 42 f.

9. Ur Fæder hvvits art in Hæven, hallovved bi Dêi Næm.

10. Dêi Kingdom com, dêi Will bi don in Ærd, as it is in Hæven.

11. Giv us di[s] dæ ur dælêi Bred.

12. And forgif us ur Detts, as vvi forgiv ur Detters.

13. And læd us not into Temptæ-tion, but deliver us from Evill.

For dein is di Kingdom, and di Povver, and di Glorêi, for Ever and Ever. Æmen.

Nyborg p. 28 f.

9. Our Fæder huitsh ært in hêven, halloëdh bi dêi næm.

10. Dêi Kingdom com, dêi uill bi don in ærdh, as it is in hêven.

11. Giv us dis dæ our delli (!) bredd.

12. Ann forgiv us our dets, as vi forgiv our detters.

13. Ann[2] lêd us not intoe temtæ-sjon, but deliwer us from ivill.

For dêin is de Kingdom, de pôuer, ænn[3] de glaarri, for evver æn evver. Amen (!).

2. Esaias 60, 1—10.

1. Arêis, Skein; for dêi Lêigt is com, and di Glorêi of di Lord is reisen (!) upon di.

2. For, behold, di dærkness shall cover di ærth, and gross dærkness di pipel: but di Lord skall areis

1. Arêis, shêin; for dêi lêiht is com, æn de glaarri aaf de Laard is reisen (!) upaan di.

2. For, behould, de dærkness skall covver de ærdh, æn gross dærkness de pipl': but de laard shall arêis

---

[1] In klammern stehende buchstaben sind von mir ergänzt.

[2] Im original *an* mit circumflex über *n*.

[3] Im original *æn* mit circumflex über *n*.

upon di, and his Glorêi skall bi sijn upon di.

3. And di Jênteils skall com to d[e]i Leight, and Kings to di breightness of dêi rêising.

4. Laft up dêin eijes r[o]und abôut, and sij: aal dêi gæder demse[l]vs togeder, dêi com to di: dêi sons skall com from fær, and dêi doghters skall bi nursed at dêi seîd.

5. Den du skalt[1] sij and flow togeder, and dein hært skall fær and bi enlærsed, becaas di abundæns of di sæ skall bi converted unto di, di forsses of di Jenteils skal kom unto di.

6. Di multitud of Cæméls (!) skal cover di, di Dromedareis of Midian an Efa; aall dêi from Skeba skal com: dêi skall bring Gôuld and incenss, and dêi skall skew furths (!) di præses of di Lord.

7. Aall di Flocks of Kedar skall bi gædered togeder unto di, di rams af Nebadîoth (!) shall minister unto di: dêi skal com up øit acceptens on mein Altar, and ai will glorifêi di hows of mei Glorêi.

8. Hwo (!) ær des, dat flij as a cloud, and as di dôvvs to der Windows?

9. Surleî di eîls skall wæt for mi, and di Skips of Tarskisk først, to bring dêi sons from fær, der silver and der gould wit dem, unto di Næm of di Lord Dêi Gaad, and di holêi ȯn (!) of Israel, becaas hi hat glorifeid di.

10. And di sons of stranjers (!) skal biâlld up dêi wæs (!), and der Kings skall minister unto di: for in mei wrat ai smot di, but in mêi favur (!) hev aî had mercêi on di.

upaan di, æn his glaarri shall bi sîn upaan di.

3. Æn de dghjentiles shall com toe dêi lêiht, æn Kings toe de brêihtness aaf dêi rêising.

4. Lift up dêin eîs round about, æn sî: al dëi gædder demselves togedder, dëi com toe di: dêi sons shall com from farr, æn dêi daahters shall bi nursed at dêi sêid.

5. Den du shalt sî æn floe togedder, æn dêin heart shall fêr æn bi inlærdshed, becâs de abundæns aaf[2] de sê shall be (!) converted unto di, de forces aaf de dghjentiles shall com untoe di.

6. De multitud aaf Kæmels (!) shall covver di, de Dromedæris aaf Midia æn Epha; âl dëi from Sheba shall com: dëi shall bring gould æn incens, æn dei shall shyv fordh de præses aaf de Laard.

7. Al de flaaks aaf Kedar shall bi gæddered toegedder untoe di, de rams of Nebaiodh shall minister unto di: dëi shall com up uidh acceptæns aan mêin altar, æn ėi will glaarrifêi de hôus aaf mêi glaarri.

8. Hu ær dês, dat flî as a clôud, æn as de dovves toe dëir uindoes?

9. Siurli de êil's shall uæt[2] for mi, æn de ships aaf Tarshish first, to bring de sons from farr, dëir silver æn dëir gôuld uidh them untoe de næm aaf de Laard dêi Gaadd, æn de holi uon aaf Eisrael (!), becâs hi hadh glaarrifeied di.

10. Æn de sons aaf strændsher[s] shall bild up dêi walls, æn dëir Kings shall minister untoe di: for in mêi rædh êi smot di, but in mei fævur hæv ei had merci aan di.

[1] *skall* im original. [2] *auf* im orig. [3] *uat* im orig.

GÖTEBORGS HÖGSKOLAS ÅRSSKRIFT 1895

GÖTEBORGS HÖGSKOLA

ÅRSREDOGÖRELSE

1894—1895

AF

JOHANNES PAULSON
HÖGSKOLANS REKTOR



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895

GÖTEBORGS HÖGSKOLAS ÅRSSKRIFT 1895

GÖTEBORGS HÖGSKOLA

ÅRSREDOGÖRELSE

1894—1895

AF

JOHANNES PAULSON
HÖGSKOLANS REKTOR



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1895

INNEHÅLL:

Den förra årsredogörelsen innehöll en framställning af de åtgärder, genom hvilka Göteborgs Högskola förvärfvat sig examensrätt.[1] Bland de villkor, Kongl. Maj:t i nåder fastställde för utöfvandet af denna rätt, var äfven det, att Högskolan skulle stå under öfverinseende af Kanslern för rikets universitet. Sedan Högskolan kommit i denna ställning till Kanslersämbetet, var det för henne synnerligen glädjande att *Kanslern för Rikets Universitet, f. d. Statsrådet, R. o. K. af K. M. O. m. m. m. m., J. D. Herr Pehr Jakob von Ehrenheim* under början af höstterminen vid henne aflade ett tvenne dagars besök, d. 10 och 11 sept.[2] Den förra af dessa dagar öfvervar *Herr Statsrådet von Ehrenheim* Professor *Cederschiölds* offentliga inträdesföreläsning; den senare dagen åhörde Herr Statsrådet flera enskilda föreläsningar.

I detta Herr Universitetskanslerns besök vid Göteborgs Högskola ser denna ett förnyadt och talande bevis på den välvilja och det intresse, hvilket alltifrån Högskolans stiftande kommit henne till del från de myndigheters sida, i hvilkas hand ligger vården om vår vetenskapliga odling. Genom själfständiga insatser i denna vår odling hoppas Högskolan kunna motsvara det förtroende, hon mött.

Då mot slutet af föregående år Sverige firade trehundraårsminnet af **Gustaf II Adolfs** födelse, högtidlighölls detta minne äfven af Göteborgs Högskola. Till minnesfesten hade Högskolans rektor utfärdat inbjudning, till hvilken var fogad en vetenskaplig bilaga af Prof. *G. Cederschiöld:* »Om de senast framställda fordringarna på en historisk ordbok». Vid festen,

---

[1] Göteborgs Högskola. Årsredogörelse 1893—1894, sid. 5 ff.

[2] Där i denna årsredogörelse datum anföres utan vidfogande af årtal, afses den tid, denna årsredogörelse omfattar, d. 16 juni 1894—d. 15 juni 1895.

som firades å Stora Börssalen under synnerligen stark tillslutning från allmänhetens sida, tolkades *Gustaf Adolfs*-minnets betydelse af Docenten D:r *Ludvig Stavenow,* hvarjämte Docenten D:r *A. U. Bååth* föredrog ett för tillfället diktadt kväde. Till den manskör, som under Herr *A. Löfgrens* ledning medelst flera för det allvarliga tillfället lämpade sånger höjde högtidsstämningen, står Högskolan i särskild förbindelse.

Då Göteborgs Högskola firade **Gustaf-Adolfs**-minnet, skedde detta under intrycket af att detta minne ingenstädes stod mera lefvande för det allmänna medvetandet än i den stad, som räknar **Gustaf II Adolf** som sin gundläggare. Den anda, som skapat Göteborgs Högskola, äger också rätt att åberopa sin andliga släktskap med de kulturella idéer, af hvilka den store konungen själf och hans samtid besjälades. Träder därför Göteborgs Högskola redan af sig själf detta minne nära, blef det dock i sammanhang med högtidlighållandet af 300:de årsdagen af **Gustaf II Adolfs** födelse på ett särskildt sätt med Högskolan förbundet. Till Göteborgs Högskolas Styrelse öfverlämnades nämligen å minnesdagen d. 9 dec. följande donationsbref:

Till Styrelsen för Göteborgs Högskola!

I första paragrafen af de för Högskolan gällande statuter fastställes såsom uppgift för denna bildningsanstalt att meddela vetenskaplig undervisning och befordra vetenskaplig forskning.

Genom den Kongl. resolutionen af den 17 Juni sistlidet år är vägen banad för en, såsom vi med skäl hoppas, framgångsrik fullföljd af Högskolans föresatta uppgift beträffande den bildningssökande ungdomens vetenskapliga undervisning och härå för samma ungdom grundad befogenhet. Men för att på samma gång tillvaratega äfven den del af Högskolans uppgift, som rör befordrandet af vetenskaplig forskning, synes oss en särskild åtgärd nödig.

Ty forskningsbegäret kan lätt slappas, der forskaren icke vet, om eller huru det skall blifva honom möjligt att bringa sin forsknings frukter till den vetenskapliga verldens kännedom. Blott sällan torde enskild förläggare därvid kunna påräknas; den stora allmänheten köper endast undantagsvis sådana

verk som här ifrågavarande; och om forskaren ej utan enskild uppoffring kan få dem offentliggjorda, må det knappast förundra, derest han under sådana förhållanden skulle känna sig manad att afstå från denna del af sin verksamhet.

Men härpå måste Högskolan komma att lida. Skall hon kunna uppbära sin ställning såsom en jembördig medarbetare inom den vetenskapliga verld, till hvilken hon hör, måste de vetenskapsmän, å hvilka det ligger att häfda denna hennes rang, beredas tillfälle att alltjemt deltaga uti det fosterländska eller internationella forskningsarbetet samt därigenom ock tillvinna sig och sin Högskola förtjänt uppmärksamhet.

I syfte att undanrödja de ekonomiska hindren för offentliggörandet af deras inlägg i det vetenskapliga forskningsarbetet har därför synts oss nödigt att åvägabringa en fond, med hvars afkastning kostnaderna för utgifvandet af en Högskolans årsskrift må kunna bestridas. I den öfvertygelse att, derest framtida erfarenheter skulle visa behofvet af denna fonds ökning, nya gifvare för främjandet af det dermed förbundna vigtiga ändamålet icke skola saknas, tillåta vi oss härmed till Eder öfverlemna ett belopp af Trettiotusen (30,000) kronor att såsom särskild fond i enlighet med 23, 24 och 25 §§ i Högskolans nu gällande statuter förvaltas, därvid vi såsom villkor föreskrifva: dels att fondens årliga afkastning för hvarje år ställes till lärarerådets förfogande för utgifvande af en *Göteborgs Högskolas årsskrift;* dels ock att, derest sådan årsskrift af en eller annan anledning något år icke skulle utgifvas, det må på Högskolans Styrelse ankomma att besluta, huruvida fondens afkastning för ifrågavarande år må för samma ändamål till följande år reserveras eller till annat Högskolans vetenskapliga forskning främjande syfte användas.

Slutligen och då vi, för att i vår mån högtidlighålla 300-årsdagen af Göteborgs grundläggares födelse, å denna dag till Göteborgs Högskola öfverlemna vår gåfva, hoppas vi det icke må anses förmätet att vi önska dennas bokförande under namn af *Göteborgs Högskolas Gustaf Adolfs-fond.*

Stockholm och Göteborg den 9 December 1894.

OSCAR EKMAN. OLOF WIJK.

Genom denna donation har ett alltifrån Högskolans första arbetsår djupt kändt behof blifvit tillgodosedt. Icke blott skall den vetenskapliga produktionen vid Högskolan, såsom i donationsbrefvet riktigt utvecklas, i hög grad främjas af det tillfälle, denna donation bereder att publicera forskningens resultat, utan därigenom, att denna donation gör det möjligt att utgifva

en *Göteborgs Högskolas Årsskrift* skall den vetenskapliga produktionen vid Högskolan äfven i högre grad framträda samlad, hvarigenom den i den vetenskapliga diskussionen lättare fäster den uppmärksamhet vid sig, den kan förtjäna. Det namn, Donatorerna gifvit åt fonden, kännetecknar den anda, i hvilken den är gifven. Å lärarnes vid Högskolan vägnar uttalas här den förhoppningen att de syften, denna fond kommer att främja, äfven skola kännetecknas af den anda, som är oskiljaktigt förbunden med **Gustaf Adolfs** namn.

Sedan Lärarerådet genom Styrelsen erhållit del af donationsbrefvet samt tagit kännedom om, att de för hvarje år å nämnda fond upplupna räntorna ställdes till Lärarerådets disposition i och för angifvet syfte, skred Lärarerådet omedelbart till uppgörande af bestämmelser för *Göteborgs Högskolas Årsskrift.* Sedan en för sådant ändamål utsedd kommitté utarbetat ett förslag till sådana bestämmelser, antog Lärarerådet vid sammanträde den 10 januari följande:

Bestämmelser rörande Göteborgs Högskolas Årsskrift.

1. Göteborgs Högskolas Årsskrift utgifves i häften, hvartdera omfattande en afhandling, hvilka för hvarje år jämte under tiden utkomna program sammanhäftas till ett band.

   Skulle någon afhandling vara af det omfång, att det vore lämpligt fördela densamma på två eller flera häften eller på två eller flera årgångar af årsskriften, må sådant kunna ske.

2. Högskolans lärareråd utser för kalenderår en redaktionskommitté, bestående af trenne medlemmar, af hvilka en är sekreterare. Denna kommitté handhafver årsskriftens ekonomi med redovisningsskyldighet inför Lärarerådet, afgör om erbjudna skrifters intagande i årsskriften, ombesörjer tryckningen samt äger att, när förhållandena så påkalla, med sig adjungera sakkunniga personer äfvensom att hänskjuta tvistiga fall till Lärarerådets afgörande.

3. I årsskriften intagas originalafhandlingar, aftryck af texter eller historiska handlingar samt öfversättningar af vetenskapligt värde.

4. I årsskriften må intagas arbeten af lärare och lärjungar vid Högskolan, tjänstemän vid Göteborgs Stadsbibliotek (med hvilket Högskolans bibliotek är förenadt), samt för öfrigt af vetenskapsmän, som äro eller varit i ämbete fästa vid Högskolan eller speciminera för anställning vid henne.

5. Författare erhåller 50 friexemplar af sin skrift jämte rättighet att på egen bekostnad, dock ej till afsalu, låta trycka större antal separatexemplar. Dessutom äger författare att, när tillgångarna så medgifva, erhålla ersättning för särskilda med författandet förenade kostnader, exempelvis öfversättning till främmande språk, anskaffande af speciallitteratur, afskrifter från annan ort o. d.

Är afhandlingens tryckning förenad med så stora kostnader, att dessa icke lämpligen i sin helhet kunna af årsanslaget bestridas, äge redaktionskommittén att med författaren uppgöra om hans bidrag till kostnaderna.

6. De för byte afsedda exemplaren distribueras genom Stadsbiblioteket, hvilket ur årsskriftsfonden uppbär ersättning för härmed förenade utgifter.

Till redaktionskommitté, i öfverensstämmelse med § 2 här ofvan, utsåg Lärarerådet den 6 april Professorerna Warburg och Vising samt Bibliotekarien Wåhlin, hvilka samtlige dessförinnan fungerat som interimistisk redaktionskommitté. Af *Göteborgs Högskolas Årsskrift 1895*, har ett häfte utsändts: *Studier i Ståndsriksdagens senare historia: Preståndets sammansättning och formerna för dess riksdagsmannaval* af *Ludvig Stavenow;* ett andra häfte är under tryckning.

Då det i den stiftelse-urkund, genom hvilken den numera s. k. Kongl. och Hvitfeldtska Stipendii-inrättningen ursprungligen skapades, heter att donationen gifves "Till Hans Kongl. May:tz Academie eller Gymnasio udi Gottenburg och till den Studerende Ungdom af Bahuus Lähn",[1] har Styrelsen ansett sig böra söka bereda tillfälle för lärjungar vid Högskolan att söka de Kongl. och Hvitfeldtska stipendierna. Den har därför under det gångna året den 20 juni till Kuratelet för Kongl. och Hvitfeldtska Stipendii-inrättningen aflåtit följande skrifvelse:

[1] Bidrag till Hvitfeldtska Stipendii-stiftelsens historia under äldre tider. Af A. O. Heurlin, Göteborg 1862, p. 4.

Till Kuratelet för Kongl. och Hvitfeldtska Stipendii-inrättningen!

Det Kongl. brefvet af den 14 juni 1872 rörande Kongl. och Hvitfeldtska Stipendii-inrättningen stadgar i mom c) att af nämnda Stipendii-inrättnings medel 2,400 kronor, fördelade i tolf lika stipendier, eventuelt kunna tilldelas »studerande, som, efter att hafva genomgått gymnasialafdelningen af nämnda läroverk,[1] sina studier vid högre undervisningsanstalt fortsätter.» Enligt detta stadgande äro följaktligen lärjungar vid Göteborgs Högskola, hvilken måste betraktas som en sådan högre undervisningsanstalt, som i nämnda mom. åsyftas, berättigade att, i enlighet med de bestämmelser, som för öfrigt gälla för dessa stipendiers utdelande, af dem komma i åtnjutande. Styrelsen vill därför till Kuratorerna för Kongl. och Hvitfeldtska Stipendii-inrättningen hemställa, det måtte de densamma meddela, hvilka former sådana sökande till dessa stipendier, som studera vid Högskolan, hafva att iakttaga; hvarvid Styrelsen vågar föreslå att ansökningar, ställda till Kuratelet för nämnda Stipendii-inrättning, inlämnas till Högskolans rektor, för att genom hans försorg, åtföljde af Lärarerådets yttrande såväl öfver de sökandes kompetens i allmänhet som särskildt öfver den ordning, i hvilken de vid Stipendii-tillsättningen böra ifrågakomma, öfversändas till nämnda Kuratel.

Utan att för närvarande inlåta sig på någon tolkning af Stipendiestiftelsens urkund för öfrigt, kan Styrelsen icke underlåta att fästa Kuratelets uppmärksamhet vid, att den ursprungliga stiftelseurkunden stadgar, att stipendiemedlen uteslutande skulle komma till godo studerande i Göteborg, ett villkor, som studerande vid Högskolan framför sina medsökande vid andra högre undervisningsanstalter uppfylla. Styrelsen är också förvissad att Kuratelet kommer att därvid fästa synnerligt afseende.

Å Styrelsens för Göteborgs Högskola vägnar

OLOF WIJK.

Sedan emellertid Stipendii-kuratelet i skrifvelse af d. 25 okt., under framhållande i öfrigt af sin anslutning till Styrelsens i skrifvelsen uttalade uppfattning, förklarat sig på den grund, att »Göteborgs Högskola tillkommit först långt efter det nådiga brefvets utfärdande», »icke kunna besluta om utdelning af dessa stipendier till lärjungar vid Högskolan, innan Kongl. Maj:t uttryckligen förklarat att hinder därför icke möter»,

---

[1] Göteborgs högre elementarläroverk; numera alltså latin- eller realläroverket.

ingick Styrelsen den 23 nov. till Kongl. Maj:t med en underdånig framställning »det måtte Kongl. Maj:t i nåder förklara, att lärjungar vid Göteborgs Högskola äro berättigade att, med iakttagande af hvad i öfrigt om dessa (Kongl. och Hvitfeldtska) stipendier finnes stadgadt, af dem komma i åtnjutande». Och har Kongl. Maj:t i nådigt bref af d. 20 dec. funnit godt att till Styrelsens framställning lämna bifall.

Sedermera hafva Kuratorerna för ofvannämnda stipendiiinrättning i skrifvelse af den 12 Mars funnit skäligt att, med anslutning i öfrigt till Styrelsens här ofvan gjorda förslag rörande de former, hvilka böra iakttagas af stipendiesökande, som studera vid Göteborgs Högskola, jämväl tillägga den bestämmelsen, att stipendieansökningar, jämte Lärarerådets yttrande öfver dem, skola årligen öfversändas till Kuratorerna inom april månads utgång.

I enlighet med dessa bestämmelser hafva under april månad fyra studerande vid Högskolan sökt Kongl. och Hvitfeldtska stipendier. Samtlige sökande befunnos kompetente; en af dem erhöll stipendium.

I tur att ur Högskolans Styrelse utgå med slutet af 1894 voro Med. D:r *Rob. Fries* och f. d. Rektorn *A. O. Heurlin*. Bägge hafva blifvit återvalde af samma korporationer, på hvilkas uppdrag de förut tillhört Styrelsen, D:r *Fries* af Stadsfullmäktige (Styr. prot. d. 15 jan.), Rektor *Heurlin* af Göteborgs högre latin- och realläroverks förenade kollegier (Styr. prot. d. 4 dec.)

Styrelsen har för nu löpande kalenderår till v. Ordförande återvalt Grosshandlaren *Olof Wijk* och till Kassaförvaltare Grosshandlaren *Ivar Wærn* (Styr. prot. d. 15 jan.)

Styrelsen utgöres alltså vid utfärdandet af denna årsredogörelse af samma personer, som tillhörde den vid förra årsredogörelsens utsändande.

Styrelsen har under året haft 10 sammanträden, Lärarerådet 18.

Inom Lärarerådet äro uppdragen fördelade på samma sätt, som angifves i föregående årsredogörelse.

Det har varit Högskolan möjligt att under det år, denna redogörelse omfattar, vidtaga åtgärder för ett synnerligen afsevärdt vidgande af den undervisning, som vid henne meddelas.

Sedan det visat sig, att den mångartade undervisning, hvilken de klassiska språkens studium kräfver, i synnerhet vid en examensberättigad Högskola, icke kunde i önskvärd grad tillgodoses af tillgängliga lärarekrafter, har Styrelsen, på framställning från Lärarerådet (prot. d. 29 maj), den 31 maj till docent i klassisk filologi kallat Fil. D:r *Elias Janzon,* hvilken kallelse Kanslersämbetet skänkt stadfästelse (Kanslersbref den 10 juni).

Docenten Janzon har om sitt lif meddelat:

Jag, Gustaf Elias Janzon, är född den 25 November 1859 i Stockholm. Mina föräldrar äro vaktmästaren Erik Gustaf Janzon och hans hustru Ingrid Katarina, född Malmorin.

Besökte under åren 1867—77 Nikolai och Katarina allmänna läroverk samt Gymnasium i Stockholm, hvarest jag i Maj 1877 undergick maturitetsexamen.

Inskrefs hösten 1877 såsom student vid Upsala universitet. Aflade därstädes den 29 Januari 1889 filosofie kandidatexamen och den 27 Maj 1893 filosofie licentiatexamen, hvarpå jag, efter den 29 Maj 1894 genomgånget disputationsprof, den 31 Maj 1894 promoverades till filosofie doktor.

Sommaren 1893 inventerade och delvis ordnade jag på gifvet uppdrag Upsala Universitets Mynt- och Medaljsamling.

Företog 1894 såsom Thunsk resestipendiat en sex månaders utländsk studieresa, hvarunder jag vid Berlins universitet idkade studier i klassisk filologi med ledning hufvudsakligen af professorerne Vahlen och Diels.

Har af trycket utgifvit följande skrifter:

Sånger af Catullus från Verona. Öfversättningsförsök. Förra Delen (Ups. Universit. Årsskrift 1889); Senare Delen (samma ställe 1891);

De epigrammate Anthologiæ Palatinæ XI 275 recte interpretando (Wochenschr. f. klass. Philologie 1892, no. 24);

Ad Catullum (Hermes, Zeitschrift f. klass. Philologie 1892, s. 315 ff.);

De sublimitate libellus in patrium sermonem conversus adnotationibusque instructus I. Upsaliæ 1894 (afhandl. för filosofiska doktorsgraden);

dessutom en anmälning af Bernhard Risbergs öfversättning af Aeschyli sorgespel Agamemnon, i Wochenschr. f. klass. Philologie 1892, no. 6.

På af Lärarerådet (prot. d. 1 dec.) framstäldt förslag förordnade Styrelsen d. 11 dec. Rev. *Arthur Vandeleur Despard* att vara e. o. lärare i engelska vid Högskolan, åt hvilket förordnande Kanslern gaf stadfästelse genom Kanslersbref af den 29 dec.

Rev. Despard har om sitt lif meddelat:

I, Arthur Vandeleur Despard, son of George and Jane Despard, was born in Kensington, London, on the 11:th of December 1861.

I was sent to school at Merchant Taylors, in the city of London, January 1871. In June 1879 I passed the Oxford and Cambridge Certificate Examination for Public Schools.

On the 16:th of October 1880 I was matriculated at the University of Oxford.

In Trinity Term 1882 I passed the first Public Examination »in Literis græcis et latinis» and was found »honore dignus».

On the 13:th of March I passed an Examination »in rudimentis Religionis».

In Trinity Term 1884 I passed the final Examination for the degree of Bachelor of arts »in historia moderna» and was found »honore dignus».

On July 1884 I took my degree as Artium Baccalaureus.

On December 1887 I took my degree as Artium Magister.

On December 1884 I was ordained Deacon.

On December 1884 I was ordained Priest.

I was Curate of S. John's Church Yeovil, Somersetshire 1884—86; Curate of Rayleigh, Essex 1886—87. During 1888 I was acting as Curate in the parish of Quebec Chapel, Marylebone, London, and from 1888 (Dec.) to May 1890 as Curate of Strand in the County of Gloucester.

On July 1890 I entered upon my duties as British Chaplain at Gothenburg, for the performance of which I hold a License signed by the Bishop of London.

Då Rev. Despard emellertid mottagit kallelse till en verksamhet å annan ort — han afflyttar under den närmaste tiden till Cap-staden —, afslutas hans arbete vid Högskolan redan

med innevarande läsår. Men änskönt han endast kort tid varit anställd vid Högskolan, har han dock hunnit förvärfva sig hennes tacksamhet för det för språkundervisningen i synnerlig grad gagnande arbete, han där nedlagt, åt hvilken tacksamhet det är ett behof att här gifva uttryck.

På Lärarerådets förslag (prot. d. 27 april) har Styrelsen till e. o. lärare i franska språket för läsåret 1895—96 d. 4 maj kallat Mr *Maurice Gandolphe*, hvilken kallelse genom Kanslersbref af d. 21 maj vunnit Kanslersämbetets godkännande.

Mr Gandolphe har om sig meddelat:

Paul Lucien Maurice Gandolphe

né à Vincennes (trib. de Paris) le 25 février 1874;

fils de Alfred Gandolphe, chef-d'escadron d'artillerie en retraite, professeur de mathémathiques, etc.

1882—1892 Elève au collège Stanislas, Paris;

1889 Deux accessits au Concours général;

1892 Bachelier ès lettres;

1892—1894 Elève aux Facultés des Lettres et de Droit de Paris;

Mars 1894 Licencié ès lettres;

Juillet 1894 Bachelier en droit;

a fait, pendant les mois de Février—Mai 1895, des conférences de littérature française à Göteborg;

a écrit articles de critique littéraire au journal »La Paix«.

Högskolans lärarepersonal kommer alltså att vid det nya läsårets början utgöras af 6 professorer, 6 docenter samt en e. o. lärare, hvarjämte en vid annat universitet som docent fäst lärare innehar förordnande att fortfarande uppehålla en ledig professur.

Professor *Norström* åtnjöt, på grund af sjuklighet, tjänstledighet från höstterminens början till d. 22 sept., hvarjämte han erhöll Styrelsens tillåtelse att under återstående del af terminen inskränka sina föreläsningar till fyra i veckan (Styr. prot. d. 1 sept.).

Docenten *Kjellén* åtnjöt, för vetenskapligt arbete, tjänstledighet från vårterminens början till d. 15 febr. (Styr. prot. d. 15 jan.).

Desslikes har Professor *Vising* för utrikes resa åtnjutit tjänstledighet under Maj månad (Styr. prot. d. 20 april).

Docenten *Wåhlin* erhöll rektors tillåtelse att under vårterminen börja sina föreläsningar först d. 1 febr.

Föreläsningar och öfningar vid Högskolan togo sin början höstterm. d. 8 sept., vårterm. d. 23 jan., och hafva regelbundet fortgått i enlighet med bestämmelserna i ordningsstadgans § 13. Undervisningen inställdes d. 10 sept., då Professor Cederschiöld med en offentlig föreläsning tillträdde sitt ämbete vid Högskolan, samt likaledes d. 6 nov. Enstaka undervisningstimmar hafva inställts på grund af sjukdom eller annan tillfällig orsak.

Nedanstående redogörelse för under läsåret 1894—95 meddelad undervisning har af de särskilda lärarne inlämnats:

KARL JOHAN WARBURG,

Fil. D:r, Professor i ästetik samt litteratur- och konst-historia.

Allmän litteraturhistoria: Enskilda föreläsningar. 5 ggr i veckan: höstterminen *Orienten, Grekland, Rom;* vårterminen: *Europeiska medeltiden; Nyare tid: Italien, Spanien, Portugal, Frankrike, England* t. o. m. *Shakspere.*

Konsthistoria: Ensk. förel. h. t. 2 ggr i v.: Öfversikt af *gammalkristen* och *medeltida konst i Italien;* utförligare redogörelse för *förrenässansen* och *ungrenässansen* (flor. skolan); v. t. 1 gång i veckan: Afslutning af *ungrenässansen (umbriska, paduanska, venetianska skolorna); högrenässans: Bramante, Lionardo, Michel-Angelo.*

Poetik: Ensk. förel. v. t. 1 gång i veckan.

Öfningar: Höstterminen: Seminarieöfningar för behandling af kand. Atterboms afhandling: »*Bidrag till kännedomen af den fransk-klassiska tragediens stil*».

Vårterminen: Samfälda öfningar. Föredrag af fil. kand. E. Olmer *(Miles gloriosus-typen i olika folks litteratur)* med åtföljande diskussion; referat af *Konrad Langes: Die bewusste Selbsttäuschung als Kern des ästhetischen*

Genusses (af stud. G. v. Holten); föredrag om förhållandet mellan *Alarçons La verdad sospechosa*, *Corneilles Le Menteur*, *Steeles The lying lover* och *Gyllenborgs En bättrad villhierna* (af stud. G. v. Holten), hvarjämte en del uppgifter utlämnats för behandling under sommaren.

JOHAN VISING,

Fil. D:r, Professor i nyeuropeisk lingvistik (med undervisningsskyldighet i romanska språk).

Utförlig framställning af den moderna franska syntaxen under jämförelse med äldre tiders språkbruk (praktiska öfningar och ensk. förel. 2 tim. i veck. h. t. och v. t.). — *Tolkning af den anglonormanska Brandansången* (seminarieöfningar 2 tim. hvarannan vecka h. t., hvar vecka v. t.). — *Tolkning af Fénelon, Lettre sur les occupations de l'Académie Française* (forts. från föreg. läsår) och af *Boileau, L'Art poétique* (ensk. förel. 1 tim. i veck. h. t. och v. t.). — *Muntliga öfversättningsöfningar från svenska till franska* (praktiska öfningar 1 tim. i veck. h. t. och v. t.).

Framställningen af den franska syntaxen har varit en fortsättning af en under föregående läsår påbörjad kurs, och den har fortgått efter samma plan och i hufvudsak samma metod som förut (se Årsredogörelsen 1893—1894, s. 21). Dock har framställningen på grund af ämnets natur mer och mer öfvergått från praktiska öfningar till föreläsningar. De kapitel, som behandlats, äro participernas, artiklarnes, substantivets och adjektivets syntax, motsvarande §§ 228—265 i Visings Franska Språklära. Denna kurs är ämnad att fortsättas under följande läsår och att då behandla pronominas och adverbets syntax.

Behandlingen af den anglonormanska Brandantexten har innefattat kritik af Londoner-, Oxforder-, Arsenal- och Yorkerhandskrifterna, af hvilka de tre första varit tillgängliga i diplomatiskt aftryck, den sista i en tillförlitlig afskrift, gjord af bibliotekarien i Cambridge, D:r Eirikr Magnusson. Genom dessa öfningar har afsetts att bibringa blifvande filosofie licentiater någon färdighet i manuskriptläsning och textrekonstitution samt tolkning af fornfranskt språk och inblick i dialektala och metriska egendomligheter.

De enskilda föreläsningarna öfver Fénelon och Boileau hafva hufvudsakligen afsett studiet af fransk litteraturhistoria och stilistik.

Öfversättningarna till franska hafva skett dels från Visings *Öfversättningsöfningar*, dels från Sonja Kovalevskys *Efterskörd* såsom original. De af lärjungarna gjorda öfversättningarna hafva under vårterminen rättats utom af professorn i ämnet äfven af herr Maurice Gandolphe.

JOHANNES PAULSON,

Fil. D:r, Professor i klassiska språk.

Latin: *Vergilii Aeneid* (ensk. förel. 2 tim. i veck. h. t.).

Ciceros Diuinatio in Caecilium; därefter

Valda sånger ur Horatii IV bok (ensk. förel. 2 tim. i veck. h. t.).

Horatii epistlar, I boken, samt *Ars poetica* (ensk. förel. 3 tim. i veck. v. t.).

Föreläsningarna öfver *Vergilii Aeneid* behandlade, utom Aeneas-sagan före Vergilius och en öfversikt af Aeneidens innehåll, tolkning af enstaka partier af de tre första sångerna samt af den fjärde ungefär de 400 första verserna. Dessa föreläsningar så väl som föreläsningarna öfver *Horatius* under v. t. hafva företrädesvis afsett blifvande filosofie kandidater. Föreläsningarna öfver *Ciceros Diuinatio* samt öfver valda oden ur *Horatii* fjärde bok hafva mera afsett de förberedande examina, men äfven begagnats af blifvande kandidater.

Lucretius (semin.-öfn. 1 tim. i veck. v. t.).

På dessa seminarieöfningar hafva genomgåtts företrädesvis kritiska ställen i början af första boken (t. o. m. v. 429). Med stöd af seminarieledarens handskrifna *Index Lucretianus* hafva, i anslutning till de behandlade ställena, deltagarne i dessa öfningar, Kand. O. Högberg och Kand. E. Olbers, behandlat smärre grammatiska och lexikaliska uppgifter till Lucretius.

Grekiska: *Den tebanska hjältesagan i den grekiska tragedien* (9 offentliga förel. under h. t.).

Dessa offentliga föreläsningar behandlade, jämte inledande och afslutande anmärkningar om den grekiska tragedien öfverhufvud, den tebanska hjältesagan i dess helhet med utförligare redogörelse för de till våra dagar bevarade tragedier, som från denna saga hämtat sitt ämne (de bägge Oedipus-tragedierna, De sju mot Tebe, Feniciskorna, Antigone).

VITALIS NORSTRÖM,

Fil. D:r, Professor i filosofi.

Den grekiska filosofiens historia (ensk. förel., 4 tim. i veck. hela läsåret).

Logik (ensk. förel., 1 tim. i veck. v. t.).

Föreläsningarna i *filosofiens historia*, hvarunder framställningen af den grekiska filosofien blifvit afslutad, hafva varit lämpade efter fordringarna i

filosofie licentiatexamen och, särskildt i vissa vigtigare delar, med ganska stor utförlighet behandlat sitt ämne.

Föreläsningarna i *logik* hafva utgjort en propedevtisk kurs, lämpad efter approbatursfordringarna i filosofie kandidatexamen.

G. CEDERSCHIÖLD,

Fil. D:r, Professor i nordiska språk.

Fornnorsk och fornisländsk grammatik: hufvuddragen af ljud- och formläran (ensk. förel. 2 t. i veck. under h. t.)

Fornisländsk litteratur: i förbindelse med den grammatiska undervisningen, några sidor i Wimmers Oldnordiske Læsebog.

Svensk grammatik: öfversikt af språkets utveckling, hufvudsakligen med afseende på ljud- och formläran, från äldre till nyare tid; därvid nysvensk ljudlära med anslutning till Lyttkens-Wulffs »Svenska språkets ljudlära», den mindre upplagan (ensk. förel. 3 t. i veckan v. t.).

Fornsvensk litteratur: i förbindelse med den grammatiska undervisningen 37 sidor i Noreens Altschwedisches Lesebuch; dessutom (ensk. förel. 2 t. i veck. under h. t., 1 t. i veck. under v. t.) Erikskrönikan vv. 1—2027.

Nysvensk stillära och syntax m. m. i 11 offentliga föreläsningar under v. t., med afseende på nysvenska skriftspråkets förhållande till talspråk och tankespråk.

Seminarieöfningarna (2 t. i veckan under h. t., 2 t. hvarannan vecka under v. t.) hafva förnämligast haft *svensk semasiologi* till föremål, hvarvid dels undertecknad gifvit en öfversikt af de viktigaste lagarna för betydelseutvecklingen samt i sammanhang därmed kritiskt refererat H. Pauls uppsats »Ueber die Aufgaben der wissenschaftlichen Lexikographie» och kritiskt behandlat några artiklar i de utkomna häftena af Svenska Akademiens »Ordbok öfver svenska språket», dels ventilation egt rum af följande ordboksartiklar, som af nedannämnda lärjungar, på grundvalen af samlingar, som Redaktionen af Sv. Ak:ns ordb. välvilligt ställt till seminariets förfogande, redigerats, näml.: artiklarna *afsikt*, *aftal*, *aftala* af kand. P. Eidem Andersson, *aftaga*, *apa*, subst., och *apa*, vb. af kand. K. Lindberg, *amma*, subst., och *amma*, vb., af kand. E. Olbers, *afse*, vb., och *arg*, adj., af kand. E. Olmer. Dessutom har *föredrag* hållits öfver »I-omljudet, enligt nyare åsikter» af kand. K. Lidberg

samt S. Bugges »Bidrag til den ældste skaldedigtnings historie» refererats af kand. P. Eidem Andersson och F. Holthausens »Altisländisches Elementarbuch» af kand. K. Lindberg och kand. E. Olbers.

FERD. HOLTHAUSEN,

Fil. D:r, Professor i nyeuropeisk linguistik (med undervisningsskyldighet i germanska språk).

Fonetik (med särskildt afseende på tyska och engelska samt med praktiska uttalsöfningar; ensk. förel. 1 tim. i veck. h. t.).

Tyska: *Tolkning af valda sånger (1 perioden) af Walther v. d. Vogelweide* (ensk. förel. 1 tim. i veck. h. t.).

Tolkning af äldre hög- och nedertyska dikter (Das Lied vom hürnen Seyfrid; den fornsax. Genesis samt *Heliand* v. 1 — 170; *Reinke de vos* v. 1 — 393; ensk. förel. 2 tim. i veck. v. t.).

H. Seidels »Lebrecht Hühnchen» (prakt. öfn. 1 tim. i veck. h. t.)

K. Kinzels »Gedichte des 19. Jahrhunderts», pag. 1—50 (prakt. öfn. 1 tim. i veck. v. t.).

Öfversättning af O. Levertins och V. v. Heidenstams »Pepitas bröllop» (prakt. öfn. 1 tim. i veck. v. t.).

Engelska: *Miltons lif och diktning* (med läsning af valda stycken; ensk. förel. 1 tim. i veck. v. t.).

Fornengelska texter (Seminarieöfn. 2 tim. i veck. h. t.).

Forn- och medel-engelska texter (Sem. öfn. 2 tim. i veck. v. t.).

Afzelius »Öfningar i engelsk syntax» (prakt. öfn. 1 tim. i veck. h. t.).

Föreläsningarna och öfningarna hafva hållits dels på tyska och dels på engelska. Af *Miltons lif* har den första perioden (t. o. m. år 1638) behandlats, och de förnämsta af denna tids dikter hafva förklarats; af *forneng. texter* hafva lästs en del prosaiska och poetiska stycken ur Sweets »Anglo-Saxon Reader» samt Beowulf v. 1882—2080; af *medeleng.* några partier af de 4 första kapitlen i Morris' »Specimens of Early English», Part. I.

Flera af seminariets medlemmar författade uppsatser hafva behandlat olika af de lästa texternas ljud- och flexions-former.

De praktiska öfningarna hafva gifvit anledning till samtal och grammatiska repetitioner; en del af de lästa styckena i Kinzels antologi hafva lagts till grund för skriftliga uppsatser, hvilka hvarje vecka granskats å lärosalen.

RUDOLF KJELLÉN,

Fil. D:r, Docent i statskunskap med geografi.

Svensk statskunskap:

Svensk konstitutionell praxis (seminarieöfn. 1 tim. hvarannan vecka, h. t. och v. t. efter påsk).

Allmän statskunskap:

Den konstitutionella monarkien och *Öfriga moderna statsformer* (ensk. förel. 4 tim. i veck. h. t.).

Förbundsstater och statsförbund (ensk. förel. 2 tim. i veck. v. t.).

Statsvetenskaplig propedeutik (ensk. förel. 3 tim. i veck. v. t.).

Geografi:

Allmän geografi (ensk. förel. 2 tim. i veck. h. t.).

Examinatorium (1 tim. i veck., v. t. före påsk).

Seminarieöfningarne hafva begränsats till de i 1809 års Regeringsform nyskapade institutionerna (Konstitutionsutskott, Justitieombudsman, Opinionsnämnd, Tryckfrihetskomité) och afsett att på statistisk väg undersöka, hvilken betydelse de fått i praktiken och huru de verkat. Arbetet har dervid vanligen varit så fördeladt mellan de bägge deltagarne, att de samtidigt samlat uppgifter rörande samma institution, men för olika tidrymder eller ur olika synpunkter; hvarpå det sålunda hopade materialet bearbetats på öfningstimmarne.

Höstterminens föreläsningar i allmän statskunskap bildade en direkt fortsättning på den större kurs, som påbörjades förra vårterminen. Sedan den konstitutionella staten slutbehandlats med en öfversigt af enkammarstatsskicken, hafva härvid framställts de återstående moderna statsformerna, den parlamentariska, den demokratiska och den autokratiska, hvardera betraktad i sitt historiska framträdande, sina psykologiska karaktersdrag och sina empiriska artgestaltningar; slutligen har vårterminens kurs öfver statsföreningarne följt som en fortsättning och afslutning. Denna föreläsningsserie har haft en deskriptiv karakter, i det att — under vederbörande rubrik — hvarje särskildt statsskick behandlats för sig, mot bakgrunden af sina egna geografiska, statistiska och historiska förutsättningar. Deremot har vårterminens propedevtiska kurs rört sig inom den s. k. allmänna statsrättens område; den har velat bibringa en systematisk öfversigt af de statsvetenskapliga prænotionerna, och den empiriska rätten har dervid endast så till vida kommit i betraktande, som den tjenat med exempel på de allmänna reglerna eller på undantag derifrån.

O. E. LINDBERG,

Fil. D:r, Docent i semitiska språk.

Hebreiska:

Grammatik jämte explikation och grammatisering af Genesis' 37 kap. (ensk. förel. 5 tim. i veck. h. t.).

Tolkning af Genesis, hvarvid det viktigaste af den hebreiska syntaxen genomgåtts (ensk. förel. 5 tim. i veck. v. t.).

Arabiska:

Tolkning af ett par af Amrulkais' dikter (ensk. förel. 1 tim. i veck., h. t.).

Samsemitisk grammatik:

Konsonantljuden (ensk. förel. 2 tim. i veck. h. t. och v. t.).

Föreläsningarna öfver *Genesis* hafva inledts med en öfversikt af pentateuchkritikens hufvudsakliga resultat, af Genesis' innehåll och indelning m. m. samt beledsagats af nödiga historiska, geografiska och arkeologiska upplysningar. Af senare hälften hafva blott svårare ställen tolkats och förklarats med undantag af 30 och 49 kapitlen, som fullständigt genomgåtts. — Föreläsningarna öfver *Amrulkais* hafva inledts med en kortare biografi öfver skalden, hufvudsakligen enl. *Abulfaradjs* verk *Kitâb al'aghânî* och enligt *Abulfeda*, samt med en öfversikt af arabernas diktarter och diktslag. Af själfva dikterna hafva genomgåtts N:o 5 och 15 i *Ahlwardts* »The Diwans of the six ancient Arabic poets». — Af den *Samsemitiska grammatiken* hafva konsonantljuden i de klassiska dialekterna, deras viktigaste ljudlagar och analogiförändringar, för så vidt de kunnat bestämmas, behandlats. Dock hafva *w* och *y* i assyr. och delvis i vestarameiskan ej medhunnits.

LARS WÅHLIN,

Fil. D:r, Bibliotekarie, Docent i klassisk filologi.

Grekiska:

Enskilda föreläsningar med repetitionsförhör öfver *Platos Crito* (2 tim. i veck. h. t.).

Seminarieöfningar omfattande de viktigare punkterna i den *homeriska grammatiken* (2 sammanhängande tim. hvarannan vecka h. t.) samt kritisk och exegetisk behandling af valda epigram ur *den grekiska antologien* (2 sammanhängande tim. i veck. v. t.).

Skriftliga exercitier (1 tim. i veck. h. t.).

Realfilologiska discipliner:

Examinatorium omfattande öfversikt af den grekiska och romerska litteraturens historia samt i slutet af terminen en kort framställning af det antika skriftväsendets grunddrag (2 tim. i veck. v. t.).

LUDVIG STAVENOW,

Fil. D:r, Docent vid Upsala Universitet, förordnad att under ledigheten uppehålla professuren i historia och statskunskap.

Svensk historia:

Svenska statsförfattningens historia (ensk. förel. 3 tim. i veck. h. t. samt 4 tim. i veck. v. t. intill den 20 Febr.).

Behandling af ämnen rörande svenska kyrkans utveckling efter besluten i Vesterås 1527 till Gustaf Vasas död (seminarieöfningar 2 tim. hvarannan veck. h. t.) och *rörande reformationstidehvarfvets historia i allmänhet* (seminarieöfningar 2 tim. hvarannan veck. v. t.).

Allmän historia:

Öfversikt af gamla tidens historia (ensk. förel. 4 tim. i veck. v. t. från den 20 febr.).

Öfversikt af europeiska statssystemets historia från 1740 (ensk. förel. 2 tim. i veck. h. t.).

Den stora engelska revolutionen i det 17:de århundradets midt (offentliga föreläsningar 1 tim. i veck. under okt. och nov.).

Föreläsningarna öfver svenska statsskickets historia hafva utgjort en kortfattad öfversikt, beräknad för approbatursfordringar i filosofie kandidatexamen och de förberedande juridiskt filosofiska examina. — Föreläsningarna öfver gamla tidens historia hafva varit afsedda för filosofie kandidatexamen samt teologisk-filosofisk examen och hafva utgjort en öfversikt af de gamla orientaliska folkens kultur och historia, med särskild hänsyn till källorna för den historiska kunskapen, samt af Greklands och Italiens äldre historia till uppkomsten af det grekiskt-orientaliska statssystemet och Italiens enande under Rom i början af 3:dje århundradet f. Kr. — Föreläsningarna öfver det europeiska statssystemet hafva omfattat tiden 1740—1775 och bildat en fortsättning af kursen under v. t. 1894 efter de synpunkter, som i föregående årsredogörelse utvecklats. — De offentliga föreläsningarna öfver engelska revolutionen hafva varit affattade i en populär form med särskildt betonande af de ledande politiska och religiösa idéernas utveckling.

Seminarieöfningarna under årets lopp hafva varit afsedda uteslutande för licentiatstudier och bestått i ventilering af uppsatser öfver angifvet ämne samt referat och kritik af andra författares undersökningar rörande uppgifna ämnen med ledning af tryckta urkunder och aktstycken.

EFRAIM LILJEQVIST,

Fil. D:r, Docent i filosofi.

Inledning till den praktiska filosofien (ensk. förel. 4 tim. i veck. h. t.).

Rättsfilosofi (ensk. förel. 3 tim. i veck. v. t., i Maj 4 tim. i veck. t. o. m. den 20 Maj).

Antik och modern sofistik (11 offentl. förel. under Februari, Mars, April).

Den försokratiska filosofien (seminarieöfningar 2 tim. i veck. under h. t., 2 tim. hvarannan veck. under v. t.).

Etiska prenotioner och grundbegrepp (ensk. förel. sammanlagdt 5 tim. i slutet af Maj).

Föreläsningarna med ämne »*inledning till den praktiska filosofien*» hafva inneslutit den i studieplanerna föreskrifna propedeutiska kursen, men icke stannat vid detta, utan tillika sökt gifva hithörande frågor en strängare vetenskaplig behandling, än en dylik kurs omedelbart påkallar. Grunden härtill låg i att samtlige åhörare förklarat sig aspirera till högre betyg än »approbatur» i filosofie kandidatexamen. Af samma skäl har den inledning, som förutskickats den egentliga *rättsfilosofin*, fått motsvarande behandling. För senare tillträdande åhörare, som icke aspirerade till sådant högre betyg, har en kort öfversigt lemnats af denna inledning. Af den egentliga rättsfilosofin har endast statsläran föredragits och i en omfattning motsvarande den i studieplanerna omtalade propedeutiska kursen. En propedeutisk kurs har äfven gifvits med föreläsningarna »*etiska prenotioner och grundbegrepp*». Såsom underlag för *seminarieöfningarna* har tjänat *Ritter et Prellers Historia Philosophiæ Græcæ* och hafva der genomgåtts 158 paragrafer (Prolegomena, Thales, Anaximander, Anaximenes, Heraklit, Pythagoras och pythagoreerna, Xenophanes, Parmenides, Zeno, Melissus, Anaxagoras, Empedokles, Leucippus och Demokrit). Till hvarje sammanträde har en af inledaren författad öfversättning, vanligen med bifogade anmärkningar, cirkulerat bland de i seminarieöfningarna deltagande. Det har äfven ålegat inledaren att för sitt parti taga kännedom om *Zellers* framställning i »*Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*». För att icke sammanträdena skulle alltför mycket upptagas af språklig debatt, har seminariets ledare enskildt med inledaren genomgått hans uppsats från denna sida, hvilket i hvarje fall kräft en tid varierande mellan 2 och 5 timmar.

REV. A. VANDELEUR DESPARD,

e. o. lärare i Engelska.

På den åt *Litteraturläsning och konversation* anslagna timmen (månd.) hafva sidorna 24—48 i »Chamber's Expressive Readers (Midshipman Easy by Marryat)» genomgåtts, med etymologiska, grammatiska och allmänna anmärkningar.

1 t. i veck. (onsd.) har ägnats åt öfversättning från svenska till engelska, hvarvid som svensk text begagnats Tor Hedbergs komedi »Nattrocken».

Den tredje veckotimmen (fred.) har upptagits af skriftliga öfningar, till grund för hvilka lagts »The Humanising of Hester»; flera stycken af Dickens' »Sketches by Boz» samt Thackerays »Pendennis» etc.; omskrifning från poesi till prosa, etc.

Nedanstående skrifter och uppsatser hafva sedan förra årsredogörelsens utgifvande blifvit af Högskolans lärare offentliggjorda eller äro under tryckning:

A. U. Bååth:

Några forntidsbilder från de norska kolonierna i Vesterhafvet (Nord. Tidskr. 1895, 3).

Dikter och *uppsatser* i tidningar och tidskrifter.

Gustaf Cederschiöld:

»*Om de senast framställda fordringarna på en historisk ordbok*» (bifogad »*Inbjudning* till den högtidlighet med hvilken Göteborgs Högskola kommer att fira trehundrade årsdagen af Gustaf II Adolfs födelse»). Gbg 1894.

»*Om s. k. subjektlösa satser i svenskan*» (Nord. Tidskr. 1895, 4).

Har medverkat vid utarbetandet och tryckningen af »*Ordbok öfver svenska språket, utg. af Svenska Akademien*», Tredje häftet. Lund 1895; samt *Altnordische Sagabibliothek* h. 3 (Halle 1894) och 4 (under tryckning).

Recension i Nord. Tidsskrift for Fil.

Ferdinand Holthausen:

Altisländisches Elementarbuch, Weimar 1895.

Altisländisches Lesebuch (under tryckn.).

Zu alt- und mittelenglischen Dichtungen, VI, VII, (n:r 46—49) i Anglia XVII.

Beiträge zur Textkritik altenglischer Dichtungen i Indogerm. Forschungen IV.

Uppkomsten af det äldre engelska dramat (Nord. Tidskr. 1894, 5).

Zur altsächsischen Genesis i Zeitschr. f. deutsches Altertum XXXIX.

Zum Heliand i Zeitschr. f. deutsche Phil. XXVIII.

Got. ahaks = lat. accipiter i Indog. Forsch. V.

Zu R. Meyers »Einführung in das ältere Neuhochdeutsche» i Nord. Tidsskr. for Fil.

Dessutom *större och mindre granskningar* i Mitteilungen zur Anglia, Herrigs Archiv, Anzeiger für deutsches Altertum, Literarisches Centralblatt, Literaturblatt f. germ. u. roman. Philologie, Nord. Tidsskrift for Filologi, Pedag. Tidskrift.

R. Kjellén:

Jordens nordligaste folk (I Läsn. för folket 1894, h. 3 och 4).

Om dateringen af Alsnö och Skeninge herremöten under Magnus Ladulås (I Hist. Tidskr. 1894, h. 3).

Unionen, sådan den skapades och sådan den blifvit. III. Den nuvarande unionen. (Fören. Heimdals folkskrifter, N:o 18—19, 1894).

Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges historia (Skrifter, utg. af Human. Vetenskapssamfundet i Upsala, IV, 1, 1895).

Tidningsuppsatser, särskildt rörande polarforskningen.

O. E. Lindberg:

Sanningstrådar i sagoväf. Göteborg 1894.

Johannes Paulson:

Jülicher-handskriften till Petrus de Dacia (bifogad *Inbjudning till Professor Cederschiölds offentliga inträdesföreläsning).*

In Plutarchi Non posse suauiter uiui secundum Epicurum, XIII, 7 (1096 B), (i Nord. Tidsskr. for Fil.).

Inbjudning till Göteborgs Högskolas Gustaf-Adolfs-fest.

Har såsom Kongl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhällets sekreterare ombesörjt utgifningen af dess *Handlingar. Ny följd, XXX.*

Anmälan af skrifter i klassisk filologi i Nord. Tidsskrift for Filologi.

Har utgifvit denna årsredogörelse.

Ludvig Stavenow:

Gustaf II Adolf, hans personlighet och hans betydelse. (Föreningen Heimdals folkskrifter N:r 16—17, 1894).

Minnestal vid Göteborgs Högskolas Gustaf-Adolfs-fest den 8 Dec. 1894. Göteborg 1895.

Studier i ståndsriksdagens senare historia: Presteståndets sammansättning och formerna för dess riksdagsmannaval. (Göteborgs Högskolas Årsskrift 1895. I).

Sveriges politik vid tiden för Altonakongressen 1686—1689. I. (Hist. Tidskr. 1895).

Öfversikt af östromerska rikets historia. (Artikeln: Östromerska riket i Nordisk familjebok).

Anmälan af C. G. Malmström: Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död, 2:dra uppl. Del II. (Hist. Tidskr. 1895).

J. Vising:

Den italienska språkfrågan. Ett exempel på litteraturspråkets betydelse för en nation (i Nordisk Tidskrift, 1894, 7).

Anglonormannisch (i Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie, München 1894).

Quomodo in den romanischen Sprachen (i Abhandlungen Herrn Prof. Dr. Adolf Tobler dargebracht, Halle 1895).

Smärre litteraturhistoriska och språkvetenskapliga uppsatser och granskningar i »Literaturblatt für german. und roman. Philologie», »Nordisk Tidsskrift for Filologi», samt »Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning».

Karl Warburg:

Svensk litteraturhistoria i sammandrag för skolor och självstudium. Fjärde omarbetade upplagan. Stockholm 1894.

Samma bok. Illustrerad upplaga. Stockholm 1894.

Från Magdalena Rudenskiölds ungdomsdagar. Några meddelanden ur en brefväxling i »Ord och bild» 1894.

Inledning till »anteckningar om Göteborgs Stora teater 1859—1893». Göteborg 1894.

»Mantegnas ängel — Bellinis ängel?» En konsthistorisk anteckning i »Vintergatan», utg. af Sveriges författareförening 1894.

Rasmus Nyerups svenska brefväxling. Ett blad ur den litterära skandinavismens häfder. I Samlaren XV (1894).

Gustaf Adolf i svensk diktning i Göteborgs Handelstidnings Gustaf Adolfsnummer.

Bellmans-dikten i Danmark. I Samlaren XVI (1895).

Uppsatser om svensk litteratur i Salmonsens »Konversationslexikon for Norden» (bokstäfverna B och C).

Granskningar och uppsatser i litterära ämnen i Göteborgs Handelstidning samt en anmälan i Nordisk Tidskrift for Filologi.

Har dessutom utgifvit:

Pontus Wikners Vittra Skrifter. Med förord af utgifvaren. Tredje upplagan, Sthlm 1894.

Bland sådana af Högskolans lärare under det senaste läsåret företagna resor och erhållna förtroendeuppdrag eller utmärkelser, hvilka stå i samband med deras vetenskapliga eller litterära verksamhet, må följande här anföras:

A. U. Bååth: Har erhållit ett af Svenska Akademiens anslag till vittre författare.

Ludvig Stavenow: Har likaledes erhållit ett af Svenska Akademiens anslag till vittre författare.

J. Vising: Förordnades den 10 november 1894 af Eforus för Göteborgs stifts läroverk att vara inspektor för Majornas Elementarläroverk för flickor. — Företog slutet af april—början af juni 1895, med understöd af Högskolans auskultantstipendium, en vetenskaplig studieresa till Frankrike och Spanien.

Karl Warburg: Vistades sommaren 1894 någon tid i Köpenhamn för begagnande af dess bibliotek och arkiv. — Valdes i januari 1895 af Göteborgs Kongl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle till dess Ordförande för 1895. — Valdes i jan. 1895 af Hrr Stadsfullmäktige till suppleant i Göteborgs Musei Styrelse.

Af Högskolans undervisning hafva under läsåret begagnat sig:

Lärjungar (Ordningsst. § 7) under h. t. 42, under v. t. 40. Af dessa äro 34 namn gemensamma för båda terminerna.

Under h. t. inskrefvos 11 nya lärjungar, under v. t. 4. Sex af dessa nyinskrifne hafva förut varit lärjungar vid annat universitet.

Enligt uppgifter till *vårterminens* katalog hafva lärjungarne beredt sig för afläggandet af följande examina:

Filosofie licentiat-examen	13
» kandidat- »	21
Teologisk-filosofisk- »	4
Juridisk-preliminär- »	1

Dessutom har en lärjunge fortsatt sina studier vid Högskolan efter vid annat universitet aflagd filosofie licentiat-examen.

Af de lärjungar, som bereda sig för filosofie licentiat-examen hafva 11 aflagt filosofie kandidatexamen; tvenne åter ämna aflägga filosofie licentiat-examen utan föregående kandidat-examen.

Auskultanter (Ordningsst. § 13) hafva under h. t. varit 19, under v. t. 28.

Som *åhörare* af de offentliga föreläsningarna (Ordningsst. § 14) hafva under h. t. till tvenne serier (utan frånräkning af samma namn, där det förekommer på bägge serierna) antecknat sig inalles 720, under v. t. till likaledes tvenne serier 483.

Examina. Följande examina hafva under läsåret vid Högskolan aflagts:

Sept. 1894 (afslutad d. 8 sept.):

senare delen af filosofie kandidat-examen af *Fil. Stud. Karl Lindberg* i ämnena *historia* samt *statskunskap med geografi;*

förra delen af filosofie kandidat-examen af *Fil. Stud. Fredrika Invenius* i ämnena *estetik med litteratur- och konst-historia* samt *romanska språk;*

Dec. 1894 (afslutad d. 15 dec.):

förra delen af filosofie licentiat-examen af *Fil. Kand. John Atterbom* i ämnet *estetik med litteratur- och konst-historia;*

Mars 1895 (afslutad d. 28 mars):

förra delen af filosofie licentiat-examen af *Fil. Kand. Kalle Lidberg* i ämnet *nordiska språk;*

förra delen af filosofie kandidat-examen af *Fil. Stud. Pär Videgren* i ämnena *estetik med litteratur- och konst-historia, germanska språk* samt *historia;*

Juni 1895 (afslutad d. 12 juni):

senare delen af filosofie licentiat-examen af *Fil. Kand. John Atterbom* i ämnet *romanska språk;*

senare delen af filosofie kandidat-examen af *Fil. Stud. Fredrika Invenius* i ämnena *germanska språk, nordiska språk* och *teoretisk filosofi;* samt förra delen af filosofie kandidat-examen af *Fil. Stud. Ewald Wallin* i ämnena *romanska språk* och *germanska språk.*

I de fall, då Högskolan icke ägt själfskrifna examinatorer, har Examenskommissionens ordförande, jämlikt bestämmelserna i nådiga Stadgan af d. 17 juni 1893, till examinatorer förordnat lärare vid Högskolan.

Då Högskolan fortfarande saknar rättighet att examinera i semitiska språk (och därmed är urståndsatt att begagna sig af rättigheten att anställa teol.-filos. examen), hafva åtskilliga studerande, hvilka åsyfta vare sig en filosofie kandidat-examen, i hvilken semitiska språk ingår, eller teologisk-filosofisk examen, nödgats lämna Högskolan för att gå till det universitet, vid hvilket de ämna aflägga examen.

Stipendier: Den af herr *James Carnegie* till Högskolan under detta som föregående år skänkta stipendiesumman, 1,500 kronor, har fördelats i trenne stipendier å 400 kr. och ett å 300. De trenne större hafva (Lärar. prot. d. 17 okt.) för läsåret 1894—95 utdelats åt *Fil. Kandidaterna K. Lidberg, O. Högberg* och *E. Olbers,* det mindre åt *Fil. Stud. K. Fredlund.*

Likaledes har Lärarerådet (prot. d. 2 febr.) i tvenne lika lotter (å 400 kr.) delat den upplupna räntan (800 kr.) å *David Carnegies* stipendiefond (20,000 kr.), hvilka bägge stipendier för innevarande kalenderår tilldelats *Filosofie Studerandena Oscar Svedberg* och *Albin Lundell.* Dessutom har Lärarerådet ur besparade räntemedel å *David Carnegies* stipendiefond tilldelat *Fil. Kand. Karl Lindberg* ett extra stipendium å 200 kr.

Af Kongl. och Hvitfeldtska Stipendii-inrättningen har *Fil. Kand. Karl Lindberg* erhållit ett stipendium à 200 kr.

Studentföreningen, som under året utarbetat och i vederbörlig ordning antagit för sig gällande stadgar (Styr. prot. d. 20 juni), disponerar inom Högskolan, jämte sitt hittillsvarande samlingsrum, för sitt biblioteks räkning ännu ett rum.

Styrelsen har, liksom under hvarje föregående år (prot. d. 17 dec.), äfven för innevarande kalenderår medelst beviljande af ett anslag af 100 kr. ökat den summa, Studentföreningen genom uppbörd af sina medlemmar använder för inköp af litteratur samt för prenumeration på tidningar och tidskrifter. Dessutom har Styrelsen (prot. d. 17 nov.) beviljat ett extra anslag af 300 kr. för grundläggande af ett lärjungebibliotek. Detta bibliotek, hvilket företrädesvis är ämnadt att innesluta sådana böcker, som för examensbehof äro nödvändiga, men ofta ställa sig för dyra för den enskilde studenten att skaffa sig, har genom gåfvor och inköp redan vuxit till öfver 1,000 band.

Liksom i föregående årsredogörelse är jag äfven nu i tillfälle att vitsorda, det lärjungarne bedrifvit sina studier med berömvärdt allvar samt att ordningen och andan bland dem varit den bästa.

Ur den af Bibliotekarien för Göteborgs Stadsbibliotek — med hvilket Högskolans bibliotek är förenadt — till Stadsfullmäktige afgifna årsberättelsen för kalenderåret 1894 torde följande här böra meddelas:

Biblioteket har under året varit tillgängligt under samma tider, som i föregående årsredogörelse angafs.

Antalet besök på biblioteket uppgår för året till 6,471 (mot 6,181 under år 1893), eller i medeltal ungef. 21,35 pr dag.

Till begagnande å stället hafva framtagits 4,669 band (mot 3,520 under år 1893). Antalet utlånade band har varit 4,551 (mot 4,572 under år 1893).

Genom biblioteket hafva under året 76 boklån från offentliga bibliotek å annan ort förmedlats (1893 utgjorde sådana boklån 63).

Af bibliotekets ordinarie medel hafva under året 5,047 kr. 12 öre användts till bokinköp. Därutöfver har genom extra anslag från Högskolan användts för bokinköp i germanska språk och filosofi sammanlagdt 2,082 kr. 4 öre.

Högskolans Styrelse utsåg den 4 dec. till ledamot af Styrelsen för Stadsbiblioteket *Prof. J. Vising* samt till suppleanter i samma Styrelse *Prof. V. Norström* och *Läroverksadjunkten G. Lund*. Sedan emellertid nytt reglemente för Stadsbiblioteket blifvit i vederbörlig ordning utarbetadt, enligt hvilket Högskolans Styrelse utser tvenne af de nio ledamöterna i Stadsbibliotekets Styrelse, utsågos till ledamöter af nämnda Styrelse d. 9 febr. *Prof. Warburg* för tiden intill 1896 års slut och *Prof. Vising* för tiden intill utgången af 1895.

Högskolans fonder voro, enligt Drätselkammarens till Styrelsen inlämnade redogörelse, vid ingången af år 1895 följande:

Edvard Magnus' fond	kr.	334,100: —
Lundgrenska fonden	»	586,000: —
David Carnegies fond	»	552,944: 89
Oscar Ekmans fond	»	215,000: —
Undervisningsfonden	»	39,091: 07
David Carnegies stipendiefond . . .	»	20,974: 12
Pensionsfonden	»	15,132: 51
Dispositionsfonden	»	81,905: 11
Summa	kr.	1,845,147: 70

Motsvarande totalsumma vid ingången af år 1894 var 1,833,331: 79. Af Högskolans fonder äro placerade: mot 5 % 30,000; mot 4 1/2 % 718,500; mot 4 % 1,034,074: 12; mot 3 1/2 % 20,668: 47; mot 2 % (förnämligast dispositionsfondens medel) 41,905: 11.

Till ofvanstående fonder kommer numera Göteborgs Högskolas Gustaf-Adolfs-fond (jfr ofvan sid. 2), hvilken, stor 30,000

kronor, sistl. 11 jan. i enlighet med donationsbrefvets bestämmelser öfverlämnades till Drätselkammaren att, i likhet med Högskolans öfriga fonder, af densamma förvaltas.

Behållningen af organisationsanslaget utgjorde vid innevarande års ingång kr. 6,076: 15 (mot 9,136: 70 vid förra årets ingång) samt besparingarna på årsanslaget 30,949: 21 (mot 26,102: 38.

Högskolans samtliga fonder uppgingo alltså vid innevarande års början i rundt tal till *1,912,000 kr.*

Till revisorer af Högskolans räkenskaper för löpande kalenderår har Kongl. Maj:t utsett *Rektor N. Johanson* med *Lektor A. Ling* som suppleant, samt Stadsfullmäktige *Lektor P. G. Laurin* och *Handlanden E. Philipson* med *Adjunkten E. Hedelius* som suppleant.

Undervisningen tager nästa hösttermin sin början månd. d. 9 sept.

Göteborgs Högskola d. 15 juni 1895.

JOHANNES PAULSON.



Vördsammast af förf.

GÖTEBORGS HÖGSKOLAS ÅRSSKRIFT 1902
II.

BOKSAMLINGAR

PÅ

ISLAND

1179—1490

ENLIGT DIPLOM

AF

EMIL OLMER



GÖTEBORG
WETTERGREN & KERBER

Pris: 1 kr. 50 öre.

BOKSAMLINGAR

PÅ

ISLAND

1179—1490

ENLIGT DIPLOM

AF

EMIL OLMER



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI A.-B.
1902.

Innehållsförteckning.

Inledning.

Uti föreliggande afhandling skall jag söka lämna en redogörelse för boksamlingar på Island under medeltiden. Det är nästan uteslutande de isländska kyrkornas och klostrens bokförråd, som i denna undersökning kommer i fråga, alldenstund det endast är kyrkor och kloster, som efterlämnat några förteckningar öfver befintliga boksamlingar. Afhandlingen bör därför egentligen betraktas som en redogörelse för isländska kyrkans bokförråd under medeltiden. Undersökningen har möjliggjorts genom det på senare tiden utgifna Diplomatarium islandicum, som utgör den egentliga källan för denna afhandling. Det är ur kyrko- och klostermåldagarna i detta diplomatarium, som man får kunskap om, öfver hvilken litteratur den isländska kyrkan förfogade under medeltiden.[1] Men tyvärr kan man ej våga påstå, att någon fullständig kännedom om denna litteratur vinnes ur måldagarna på grund af dessas ofta stora ofullständighet. Många måldagar förbigå nämligen alldeles allt omnämnande af kyrkornas bokförråd, ehuru man väl måste antaga, att högst få kyrkor — åtminstone något längre fram under medeltiden — fullkomligt saknat böcker. Någon eller några af de vanligaste gudstjänstböckerna torde väl ha funnits i de allra flesta kyrkor. En grupp måldagar uppger visserligen antalet eller värdet af de böcker, som funnos i kyrkorna,

---

[1] Början till en dylik framställning är gjord af *Gustaf Cederschiöld* i Studier öfver isländska kyrkomåldagar från fristatstiden. Aarbøger for nord. Oldk. og Historie 1887.

men meddelar ej, hvilka de voro, hvadan de äro af föga betydelse för vår undersökning. En annan grupp måldagar uppräknar däremot ganska samvetsgrant alla de böcker, som ansågos äga något större värde. Särskildt klostermåldagarna visa sig i detta afseende fullständiga. Men i dylika måldagar händer det ofta, att en passus tillfogas mot slutet, hvari det heter, att det dessutom finnes en mängd dåliga, gamla och mindre nyttiga böcker, hvilka kort och godt affärdas med denna knapphändiga upplysning, som för vår undersökning är värdelös. Omöjligt är det naturligtvis att säga, huru många olika slag af böcker vi genom denna måldagarnas ofullständighet lämnas i okunnighet om, men man kan tryggt våga påstå, att nedanstående förteckning öfver isländska boksamlingar under medeltiden skulle ha visat en betydligt större rikedom på olika slag af böcker, om vi öfverallt fått fullständigt detaljerade uppgifter.

Angående själfva hufvudafdelningen af detta arbete eller den alfabetiska förteckningen öfver bokförrådet har jag följt den metoden att för de allra flesta arbeten meddela, på huru många olika ställen de förekomma. För ett fåtal skrifter har emellertid ej detta skett bland annat därför, att titlarna på böckerna varit mycket sväfvande, stundom längre, stundom kortare, så att man ej med säkerhet kan veta, om det verkligen är samma arbete, som åsyftas på de olika ställena. Det är egentligen angående en del af gudstjänstböckerna, som en dylik oklarhet råder. Jag får därför rörande dem i förväg förklara, att skrifter möjligen på något ställe upptagits under samma rubrik, emedan deras titlar äro synnerligen lika hvarandra, ehuru de borde förts till olika rubriker; eller tvärtom, att någon gång samma arbete upptagits under skilda rubriker, nämligen om med olika titlar på ett eller annat ställe betecknats blott olika delar af samma bok t. ex. sådana gudstjänstböcker som »vårbok, sommarbok, vinterbok» o. s. v. Jag har ej af den mig tillgängliga delen af medeltidens litteratur kunnat vinna någon full klarhet i denna fråga. Dock har jag i stället genom en rik samling af olikartade exempel under dylika rubriker sökt häfva denna brist, så att afhandlingen äfven på dessa ställen må fylla sin uppgift, särskildt om den kom-

mer att studeras af specialister på den medeltida gudstjänstlitteraturens område. För öfrigt har i allmänhet lämnats en stor mängd exempel från de olika måldagarna för att belysa den annars så korta och torra uppgiften om det eller det arbetet. Efter denna exempelsamling meddelas, hvilka af de uppgifna arbetena, som ännu förefinnas i handskrift, eller som redan äro utgifna i tryck. Till belysning af den gruppering af bokförrådet, som följer efter den utförligare alfabetiska förteckningen, har i en mängd anmärkningar åtskilliga meddelanden lämnats, som jämte böckernas titlar, lämnade exempel m. m. må tjäna till att bestyrka den företagna grupperingen. Jämte dessa två hufvudafdelningar eller den alfabetiska förteckningen öfver och grupperingen af bokförrådet, har jag i åtskilliga kortare delar af afhandlingen meddelat upplysningar, som för ämnet synts mig vara af intresse, t. ex. uppgifter om bokförrådets värde, om böckernas utstyrsel och beskaffenhet i öfrigt, om det språk, på hvilket böckerna äro författade, o. s. v.

Som redan meddelats, utgöres den egentliga källan för denna afhandling af:

Diplomatarium islandicum gefið út af hinu íslenzka bókmentafélagi I—VI.

Andra källor, som för här och där meddelade upplysningar användts, äro:

Th. Möbius, Catalogus librorum islandicorum et norvegicorum ætatis mediæ editorum versorum illustratorum = (citeras Catalogus librorum).

Th. Möbius, Verzeichniss der auf dem Gebiete der altnordischen Sprache und literatur von 1855 bis 1879 erschienenen Schrieften (cit. Verzeichniss . .)

Arkiv för nordisk filologi.

Katalog over den arnamagnæanske håndskriftsamling. København (cit. A. M.).

Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i det store kongelige bibliotek og i universitetsbiblioteket samt den arnamagnæanske samlings tilvækst 1894—99, København.

Katalog öfver kongl bibliotekets fornisländska och fornnorska handskrifter; i kongl. bibliotekets handlingar 22-årsberättelse för år 1899, Stockholm.

Wilhelm Gödel, Katalog öfver Upsala Universitets Biblioteks fornisländska och fornnorska handskrifter.

Du Cange, Glossarium mediæ et infimæ latinitatis (cit. D. C.)

William Smith and Henry Wace, A Dictionary of Christian Biography.

Meyers konversationslexikon (cit Meyers kl.)

Brockhaus' konversationslexikon.

Nordisk familjebok. (cit. N. F.)

G. E. Klemming, Latinska sånger, fordom använda i svenska kyrkor, kloster och skolor.

Finnur Jonsson, Den oldnorske och oldislandske literaturs historie.

H. Schück, Svensk literaturhistoria.

Ebert, Literatur des Mittelalters.

Grässe, Handbuch der Literaturgeschichte.

Gustaf Cederschiöld, Studier öfver isländska kyrkomåldagar från fristatstiden. Aarbøger för nord. Oldk. og Historie 1887.

C. R. Unger, Heilagra Manna søgur I—II.

Biskupa Sögur, gefnar ut af hinu islenzka bókmentafélagi I—II.

C. R. Unger, Postola søgur.

Henrik Schück, Om den äldsta bokhandeln i Sverige, Festskrift med anledning af Svenska Bokförläggareföreningens femtioårs-jubileum 1893.

Acta sanctorum.

M. fl.

Slutligen ber jag att få uttala mitt varma, hjärtliga tack till min vördade lärare, professorn vid Göteborgs Högskola, *J. G. C. Cederschiöld*, för alla de råd och anvisningar, som han under mitt arbete gifvit mig.

I

Allmänna uppgifter om isländska boksamlingar.

Den rubrik, under hvilken de allmänna uppgifterna mest förekomma, är »bok» eller »böcker». Så heter det kort och godt om Eyri í Álptafirđi 1355, Di. III, 105, att kyrkan därstädes äger 4 böcker, om Vatnshorn 1397, Di. IV, 164, att den har 2 böcker, om Reykjaholt 1397, Di. IV, 120, att den äger »*XXX boca oc ij bækur virdar fyrer X*^{c}» o. s. v. Af dessa uppgifter får man ej veta mycket om beskaffenheten af den isländska kyrkans litteratur. Dock afses nog i allmänhet med dessa uppgifter, då ingenting annat nämnes om bokförrådet, böcker, som användas vid gudstjänsten. Detta framgår t. ex. af en dylik uppgift för kyrkan i Laugarnes 1397, Di. IV, 112 »*Item xiij bækur er a eru xij mänada tijder allar*». Men naturligtvis kan man ej vara säker på, att dessa böcker alltid äro gudstjänstböcker, åtminstone ej alla, där de finnas i något större antal. Sådana uppgifter, som att en kyrka äger »*hundrad j bokum*» Höfđabrekka 1340, Di. II, 741 eller »*xj. hundrud j bokum*», Stađastađr 1354, Di. III, 81 öka lika litet vår kunskap.[1] Andra liknande uppgifter finnas för Eydalir 1388, Di. III, 419 »v. *bækur i hvitum skinnum oc ein spialldaboc med storum spennum*», för Márstađir 1360, Di. III, 161 »*skÿr Bok j selskinni*», för Múli 1318, Di. II, 435 »*per usum Bok a su-*

[1] Med hundrad menas värdet af 100 alnar vadmal (d. v. s. 120).

marid»,[1] för Vidimýry 1318, Di. II, 466 »*ein bok per usum*», för Sjóarborg 1360, Di, III, 173 »*per usum Baakr . ij*»; för Skard 1327, Di. II, 635 »*viij bækur secundum ordinem fyrir vij hunndrud*»; för Árskógr 1431, Di. IV, 466 »*ytem quinque libri antique et putride*» o. s. v.

Ett annat slags rubrik, under hvilken allmänna, föga upplysande meddelanden lämnas är »*skrá*», »*bókaskrá*» *eller* »*skræda*». Denna rubrik förekommer ofta, särskildt under 1300 och 1400-talen. Så meddelas det, att kyrkan i Þauglabakki 1318, Di. II, 444 jämte en del namngifna böcker äger »*IX. skrär vondar*», i Bakki 1394, Di. III, 518 »*fleire fanytar skrär*», i Hof 1461, Di. V, 250 »*margar skrar adrar*». Det heter 1463 för Hítardalr, Di. V, 407 »*viij. skræd(u)r med latinu*» för Holt 1463, Di. V, 400 »*xiiij. adrar skræd(u)r wondar*», för Gilsbakki 1463, Di. V, 404 »*xx. skræd(u)r edur faneýtar bækr*», för Ljósavatn 1461, Di. V, 323 »*siau skrædur til einkis*», för Höskuldsstadir 1461, Di. V, 345 »*margar adrar bokarskrar*», för Vestrhópshólar 1394, Di. III, 547 »*Bokaskrär vondar. xvj. ad taulu*», för Húsavík 1394, Di. III, 583 »*bokaskrar . viij*»; för Ás 1394, Di. III, 586 »*og enn skrä totra nockura*» o. s. v. Som *skrá* emellertid ej blott betyder bok, hvari någonting skrifves, utan äfven endast skinnstycke, kan det möjligen någon gång hända, att med *skrá* menas pergament, som är afsedt att skrifva på. Men i allmänhet framgår det tydligt, att det måste vara böcker, som åsyftas, och ej oskrifna pergamentstycken. Det heter nämligen ofta, sedan en mängd böcker uppräknats, så och så många adrar skrár och uttrycket *adrar* bör då väl bevisa, att med *skrár* också menas böcker.

Ett tredje slags rubrik, under hvilken allmänna uppgifter någon gång förekomma är *kvaterne* och *kver*.[2] Så heter det för Vídimýri 1318, Di. II, 466 »*alltaris Bok. j. oc enn kuaterne*»; för Tjörn i Svarfadardal 1394, Di. III, 514 »v. *kuer*». Rubrikerna kvaterne och kver äro emellertid mycket sällsynta.

[1] Bok till gudstjänstbruk.

[2] Med *kvaterne* och *kver* menas egentligen nog endast ett lägg om 8 blad.

II

Specialförteckning öfver innehållet i de isländska boksamlingarna.

1. **Actus apostolorum** förekommer på 5 ställen; i Múli och Vellir 1318, Di. II, s. 435, 455, i Steinar 1332, Di. II, 680; i Garđar och Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 108 och 111. »*Giorninga bok*», som endast förekommer i Skinnastađir 1318, Di. II, 427 torde vara samma arbete.[1]

2. **Adventubók** eller **jólaföstubók** finnes på ett 10-tal ställen, tidigast 1390 i Ljósavátn, Di. III, 446 »*jolaa faaustu bok at aullu*»; 1461, Di. V, 321 heter det för samma ställe »*eiñ aduentubok fram til paska at saung*»; den finns vidare i Auđbrekka 1394, Di. III, 521 »*jolafaustubok*», i Miklagarđr 1461, Di. V, 351 »*jolafostubók syngiande ath ollu*». Då det heter »syngiande», är boken troligen försedd med noter.

3. **Agnes saga** förekommer på 2 ställen, tidigast i Miđbæli 1332, Di. II, 679 »*agnesar sogv*», vidare i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*agnes saga*». På senare stället är den upptagen bland norrœnar bœkr.[3] Den finnes kvar i flera

[1] Acta Apostolorum = Apostlagärningar; med »Actus apostolorum» afses troligen detsamma.

[2] Jólafasta, fastetiden före jul, adventen. *Fr.*[2].

[3] Under samma rubrik förekommer något längre fram i denna måldage s. 289 »*s(ancta) agnes*». Båda ställena torde åsyfta legenden om den heliga Agnes.

handskrifter i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm. Agnesar saga meyjar är i tryck utgifven 1877 af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

4. **Alanus** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. V, 110.[1]

5. **Alexander Magnus** finnes endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111. Den är där upptagen bland skolböckerna.

6. **Alkuinus** finnes på 2 ställen, i Múli 1318, Di. II, 435 och i Vellir 1318, Di. II, 455 och 1394, Di. III, 512.[2]

7. **Altarisbók** förekommer på omkr. 35 ställen; tidigast 1317 i Tunga, Di. II, s. 408 »*alltaris Bok*». Vanligen heter det endast »*alltarisbók*»; stundom kommer till titeln ytterligare upplysningar t. ex. för Miklibær 1394, Di. III, s. 566 »*alltaris Bok er tekur aull summa ad messum*»; för Skarđ 1401, Di. III 657 »*altarisbok med lagasavngvm*»; för Laugaland 1394, Di. III 522 »*alltaris Bok. og eru a kyrkiudags songur og salumessur*»[3] o. s. v.

8. **Ambrosius saga** finnes endast i Kolbeinstađir 1397, Di. IV, s. 182. Det heter där: »*eina Sögubok og er þar a Nichulas saga. Ambrosius saga oc Basilius saga*». Det är troligen samma saga, som finnes i handskr. i A. M. Kphmn och i K. B., Sthm under titeln »*Ambrosius saga biskups*». Ambrosius saga byskups är 1877 utgifven af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

9. **Andreas saga** förekommer (så benämnd) på 4 ställen; tidigast 1318 i Urđir »*andres saga a norrænu*» och Sjóar-

---

[1] Här åsyftas troligen något arbete af Alanus ab Insulis † 1203, men då han författat flera berömda skrifter, är det svårt att afgöra, hvilken som här afses.

[2] Här afses tydligen något arbete af Karl d. stores rådgifvare *Alkuin*

[3] Jämför *ártíđa rím* och *sálutíđabók*.

borg »*andries saga*» Di. II, s. 456 och 468.[1] Dessutom finns den i Hólastaðr 1396, Di. III, 613 »*anndress sagha*» och i Möðruvallaklaustr 1461, Di V, 289 »*andres saga*». På senare stället är den upptagen under rubriken norrœnar bœkr. Kyrkan i Urðir är helgad åt »*hinni heilogu mariæ oc Andreæ postula*». Dessutom finns i Höfði 1394, Di. III, 569 Andreas historia, som torde vara samma arbete på latin. Det heter här: »*Historiur. iiij. Michaelis. Martini. Catharinæ og Andreæ sine ordu(l)*» Andreas saga postola finns i många handskr. i A. M., Kphmn. Den är 1874 utgifven af *C. R. Unger* i Postula sögur.

10. **Annálar** finnas endast på 2 ställen. Det heter för Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111: »*Item Mariusaga og postulasögur oc Sermones oc ij Annales forner ä X bokumm oc Logbok þar j*», och för Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*annal godur oc gamal*». På bägge ställena heter det, att annalerna äro á norrœnu. Jfr n:o 48 och 107.

11. **Antifonarius** finnes endast på 4 ställen.[2] Tidigast förekommer den i Tjörn 1431, Di. IV, 465 och Árskógr Di. IV, 466. På senare stället heter det »*antifonarium per anni circulum*». För Húsavík 1461, Di. V, 274 heter det »*antifonarius fra aduentu oc til paska*». I måldagen för Möðruvallaklaustr nämnes den 11 gånger, om *antefonabók*, som på ett par ställen förekommer där, är det samma som antifonarius. Det heter där, Di. V, s. 287, bland annat: »*antephonarius de tempore et de sanctis per annum sæmiligur.... antefonabok fra paskum til aduentu de sanctis et de tempore sæmilig.... antefonarivm de sanctis fra jons Messo baptiste til aduentu*» o. s. v. Jfr kap. VIII.

---

[1] I Sjóarborg förekommer 1394, Di. III, 530 »*andres les*», som nog är det samma som Andreas saga, hvilken ju nämnes för denna kyrka 1318. Denna kyrka är helgad åt »*hinum heilaga Andreæ postula*».

[2] Antiphona = vexelsång i 2 körer (Latinska sånger utgifna af *G. E. Klemming* s. 179).

12. **Antonius saga** finnes endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289. Den uppräknas jämte en del andra sagor, och det heter till slut *»allar a einne bok»*. Sagan är upptagen under rubriken norrœnar bœkr. Den finnes i handskr. A. M. Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

13. **Apocalypsis** förekommer på 2 ställen; tidigast i Haukadalsmåldagen 1269, D. II, 62 *»Kirckia j haûka dal a sex Bøcûr hins fiorda tigar og vm fram̄ textûm̄ og apokalipsins badar silfûr Bûnar»*, vidare i Garđar 1397, Di. IV, 108 *»Apocalypsis»*. Den finnes i handskr. A. M. Kphmn.

14. **Ártíđa rím** förekommer på 2 ställen; i Garđr 1318 Di. II, 427 *»artijda Rijm»* och i Ás 1318, Di. II, 429 *»artijda Rijm»*[1]. Jafnlengda rím förekommer på 1 ställe, i Þerneyjar måldagen 1269, Di. II, 64 *»bækr vij med jamlengda rimi»*. I Viđimýri förekommer 1318, Di. II, 466 *»Capitularia. ij. ad ordo. oc rijm medur;»* i Hruni 1331, Di. II, 665 *»rijm. ij. oc ärtijda skra»*. *Rím* på dessa 2 ställen är möjligen liktydigt med föregående exempel. Jfr följande och *sálutiđabók*.

15. **Ártíđaskrá** förekommer på ett 30-tal ställen, tidigast 1318 i flera kyrkor, t. ex. Ábær, Di. II, 463 *»artijdaskrä»*. För Ásólfskáli heter det 1179, Di. I, 256 *»iij bæcr. salltari ok jam̄ leindar scra ok mal boc»*. Dessa skrifter äro i tryck utgifna vid flera olika tillfällen. De äro möjligen samma arbete som det föregående.[2]

16. **Aspiciensbók** finnes på ett 60-tal ställen; tidigast i Miđarnarbæli 1179, Di. I, 255 *»Aspiciens bok of vetr»*. Jämte titeln finnes vanligen en del ytterligare upplysningar om boken, t. ex. för Víđimýri 1318, Di., II, 466 *»Aspiciens Bok. fra jolafostu til paska. bædi ad song og lesi;»* för Silfrastađir 1318, Di. II,

---

[1] Ártíđ »den Dag i Aaret paa hvilken en er død, Aarsdagen efter ens Død». Rím »Rim, rimet Dikt». *Fr.*[2].

[2] Skrá, »Bog hvori noget optegnes». *Fr.*[2].

462 »*Aspiciens Bok tekur til j aduent oc framm vm huijta sunnu*»; för Múli 1318, Di. II, 435 »*Aspiciens bok. epter paskar*»; för Háls 1318 Di. II, 439 »*Aspiciens Bok. ij. j spiolldum Enskar adrar. ij litlar*»; för Einarstaðir 1318, Di. II, 437 »*Aspiciens Bok ad ottusong vm framm vm jol*»; för Kolbeinsstaðir 1397, Di. IV, 182 o. s. v.

17. **Augustinus de consensu iiijor** (d. v. s. quattor) **ewangelistarum** finnes endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 under rubriken »*þetta j latinvbokum*».[1]

18. **Augustinus de doctrina christiana** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111.[2]

19. **Augustinus saga** finnes endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i flera handskrifter i A. M., Kphmn, och K. B., Sthm, och är utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

20. **Augustinus super Johannem** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110, »*Augustinus super Johannem i einni bok*».[3]

21. **Aurora** finnes endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 och är där upptagen under rubriken »*þetta er . . . j Skolabokumm*».

---

[1] Under rubriken »Exegetica commentaria in novum Testamentum» förekommer detta arbete i *A Dictionary of Christian Biography etited by William Smith* m. fl.

[2] Under rubriken »Exegetica commentaria in vetus Testamentum» förekommer detta arbete i *A Dictionary of Christian Biography*. Augustinus vill här »die Behandlung der heiligen Schrift lehren, sowohl ihr verständniss zu finden als das gefundene vorzutragen» *Ebert I*, *246*.

[3] Under rubriken »Exegetica commentaria in novum Testamentum» förekomma af Aug. In Johannis Evangelium och In Epistolam Johannis ad Parthos i *A Dictionary of Christian Biography* och torde denna bok vara endera.

22. **Ave Maria** finnes i Árnes 1327, Di. II, 617 »*âue mâria*».

23. **Barbare saga** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes där upptagen bland en mängd olika sagor och legender under titel »*barbarc*» som torde vara en förkortning af titeln »*Barbare saga*». Sagan finns i handskrifter i A. M. Kphmn, och i K. B., Sthm, och är utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

24. **Barlaams saga** finnes endast i Hólastađr 1396, Di. III, 613 »*barlams sagha*». Titeln torde vara en förkortning af »*Barlaams saga och Josafats*», som finnes i flera handskrifter i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, och som är utgifven af *R. Keyser* och *C. R. Unger* 1851.

25. **Basilius saga**[1] förekommer på 2 ställen; tidigast i Kolbeinsstađir 1397, Di. IV, 182 »*eina Sögubok og er þar a Nichulas saga. Ambrosius saga oc Basilius saga*»; vidare i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*basilius saga*» och här under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i handskr. i A. M., Kphmn.

26. **Basilla saga** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*Basilla saga*» och är där upptagen under rubriken »*þessar norrænv bækur*».

27. **Benediktus saga** finnes endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

28. **Biskups bœkr** förekomma endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*biskups bökr*». Om härmed menas Biskupa sögur eller något annat, torde blifva svårt att afgöra.

[1] Basilius den store eller den helige f. 329, † 379.

29. **Bók um hvítasunnuvika**[1] förekommer endast 1394 i Mælifell, Di. III, 531 »*Bok vm hvijt(a)sunnu viku*».

30. **Bréfer** eller **breviarium** finnes på många ställen; tidigast 1394 i Glæsibær Di. III, 520 »*messudaga Bref(er)*»; 1397 i Álptamýri Di. IV, 147 »*Brever fra påskumm til jolafostu*»; i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 286 »*brefere de sanctis med Messum syngiande j tueim hlutvm fra jons Messo baptiste til aduentu... iij. brefer nockut fram a sumar de sanctis et de tempore med saung. ij. adventu brefer med saung oc messur. oc þridia vm jol til Ixx*»; endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 förekommer »*Breviarium Augustini*»; i Melstađr 1461, Di. V, 338 »*adventu brefiarium syngiande med messu til ix. uiknafaust(u)*»; i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*brefuer þer annum. oc annat vm sumar... brefuer, ij. nótud... ferdabrefuer. ij. notud*»; i Glæsibær 1394, Di. III, 520 »*messudaga Bref(er)*»; i Presthólar 1394, Di. III, 553 »*vetrarbrefuere*».[2] I handskrift. finnas breviarier i A. M., Kphmn.[3]

31. **Brighitar saga** finnes endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 och är där upptagen under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Denna saga är antagligen den samma som »*Brigida saga meyjar*», som finnes i handskr. i K. B., Sthm.

32. **Brito** förekommer på 3 ställen; tidigast i Hólastađr 1396, Di. III, 613 »*brito. a tueimr bokum*», upptagen under rubriken skolböcker; i prästen Haldórs sálugjafarbref 1403, Di. III, 685 »*klaustri aa þueraa tuitugan Ræfil ok bækr summa viciorum hugecionem ok brittone*»; slutligen före-

[1] Hvita veckan var förr namn på den med påskdagen började veckan, så kallad, emedan de som under första kristna tiden döptes påskafton, hela denna vecka buro hvita kläder.

[2] Jämför bók de sanctis, de tempore, messubók och vetrarbók.

[3] *Breviarium* är, som bekant, namnet på de katolska andliges bönbok till skillnad från plenarium, messbok. Breviariet, som är affattadt på latin, består hufvudsakligen af korta stycken ur den heliga skrift (i synnerhet psalmerna), samt hymner m. m. och är indeladt i fyra hufvudafdelningar efter de fyra årstiderna.

kommer den äfven i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*Brito*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*». Den finnes i handskrift i A. M., Kphmn, »*Brito vel expositiones vocabolorum*».[1]

33. **Burtsöngvabók** finnes på ett 10-tal ställen; tidigast 1394 på flera ställen, t. ex. Gođdalir, Di. III, 563 »*Burtsonguabok onótud*»; Múli, Di. III, 578 »*brvttsavngvabækr. iij*»; Hvammr 1442, Di. IV, 630 »*ein burtusaungubok god*»; Sjóarborg 1394 Di. III, 530 »*Burtsongz skrä onguo neyt*» o. s. v.

34. **Canonum bók** förekommer på 7 ställen; tidigast i Upsir 1461, Di. V, 251 »*canonem*»; i Hítardalr 1463, Di. V, 407 »*god kananum bok med saluMessu*»; i Hrepphólar 1474, Di. V, 774 »*kananum bok*»; i Oddi 1488, Di. VI, 629 »*ij kanonumbækur*»; i Djúpardalr 1461, Di. V, 312 »*cañon kuer*».[2]

35. **Capitularium** eller **-us** finnes på ett 70-tal ställen; tidigast 1318 på många ställen, t. ex. Breiđibólstađr, Di. II, 479 »*Capitularium*»; vidare i Árskógr 1461, Di. V, 262 »*capitularivs*» o. s. v.[3]

36. **Casus Bernardi** förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 under rubriken »*þessar de iure*».

37. **Casus Clementini (&) Johannis dextra pars & sinistra pars** finnes endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*casus johannis. clementini. dextra pars. oc sinistra pars*». Den förekommer under rubriken »*þessar de iure*».

38. **Casus quinque librorum decretalium** finnes endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 under rubriken »*þetta j latinvbokum*». Jfr n:o 242.

---

[1] I katalogen A. M. lämnas den upplysningen, att det är en lärobok i latinska språket med angifvande af ordens särskilda betydelse.

[2] Canon: 1) pensitatio; 2) missæ, oratio, quæ in missa ante consecrationem, et in ipsa consecratione divinæ hostiæ recitatur a Sacerdote; 3) officium ecclesiasticum; 4) liber regulæ canonicorum. *D. C.*

[3] Capitularium: brevis lectio, quæ in divino officio, loco Lectionis legitur. *D. C.*

39. **Cato med glosa**[1] finnes endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Cato med Glosa*» under rubriken »*þetta er . . j Skolabokumm*».

40. **Ceciliu saga** förekommer på 4 ställen; tidigast 1318, Di, II, 451 i Saurbær, där kyrkan är helgad åt »*Ceciliæ*»: »*Ceciliu saga ä latinu og norrænu*»; i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*ceciliv saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*»; i Nes 1394, Di. III, 558 »*Ceciliu saga*», kyrkan helgad åt »*hinne heilogu Ceciliu*»; i Hruni 1331, Di. II, 665, där kyrkan ej är helgad åt Cecilia. Slutligen förekommer för förut nämnda kyrka i Saurbær 1461 Di. V, 310 följande uppgift: »*ceciliv istoria. ij. cecil(i)u saga*». Troligen är det det latinska arbetet, som benämnes historia, och det isländska, som kallas saga. Ceciliu saga meyjar finnes i handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

41. **Clemens saga** finnes endast i Hruni 1331, Di. II, 665 »*clemens saga*»; kyrkan är ej helgad åt Clemens. Den finnes i handskr. i A. M., Kphmn, och är utgifven af *C. R. Unger* 1874 i Postula sögur.

42. **Collectarius, collectæ** eller **collectur** förekomma på ett 50-tal ställen;[2] tidigast 1318 på flera ställen, t. ex. Saurbær, Di. II, 451 »*Collectarius*»; 1392 i Reykholt, Di. III, 482 »*collectarius*»; 1397 i Helgafellsklaustr, Di. IV, 170 »*collectarij iij*»; 1360 i Breiđibólstađr, Di. III, 168 »*messubok ad aullu og (med) collectis apostolis et Euangelijs*»; 1480 i Oddi Di. VI, 326, »*gudspioll oc pistlar cum collectis per anni circulum oc ad auk domi-*

---

[1] Cato (Catonis disticha de moribus), är som bekant titel på en latinsk samling af tänkespråk, som under hela medeltiden såsom lärobok spelade en framstående roll.

[2] Collectarius = liber continens collectas = oratio, quam is qui clero vel monachis præest, finito et expleto quolibet canico officio, velut omnium astantium vota et preces in unum colligens, publice et voce altiore recitat». *D. C.*

nicubok fra paskum oc til jola fostu syngiande samsett med gudspiollum pistlum oc collectum»; 1480 i Teigr, Di. VI, 331 »*pistlar oc gudspioll cum collectis*»; Möðruvallaklaustr, Di. V, 286 »*collectarius missalis per annum*».

43. **Commemorationes** finnes endast i Öxnhóll 1461, Di. V, 293 »*commvnem sanctorum ath aullu med commemoraciones sancte trinitatis oc sancte crucis oc sancte marie*».[1]

44. **Communisbók, commune, common** o. s. v. förekommer på ett 30-tal ställen, tidigast i Ás 1318, Di. II, 429 »*communis Bok ad messum*». Än heter det communisbok eller commune ensamt, än utförligare titel såsom ofvan; t. ex. Draflastaðir 1461, Di. V, 271 »*commune syngiande*», Útskálar 1397, Di. IV, 104 »*Communisbok ad song oc lesi*»; Staðr 1397, Di. IV, 102 »*Dominicale oc Commune de sanctis*», Mælifell 1394, Di. III, 531 »*Commune sanctorum*», Knörr 1355, Di. III, 110 »*Commune suffragium*», Oddi 1480, Di. VI, 326 »*commonsbok*», Oddi, Di VI, 630 »*Comuniom alfært*» o. s. v.[2]

45. **Compendium teologiæ** förekommer endast i prästen Haldórs sálugjafarbref 1403, Di. III, 685, där det heter: »*klaustrina aa þingeyrum compendium teologie dexteram partem ett sinistram partem*».[3]

46. **Constitutiones claustrales** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111. Jfr n:o 114, 172 och 202.

---

[1] Commemorationes bör möjligen ställas i förbindelse med Commemoratio Sanctorum = alla heligas fest.

[2] »Commonsbok» skulle kunna antagas vara = kommunsbok, som enl. *F*[2] är = bok, som brukades till att däri införa bestämmelser om, huru man skulle förhålla sig i fråga om det, som angick kommunen. Men andra exempel kullslå detta antagande t. ex. Miklagarðr 1461, Di. V, 351 »*Common syngiande med messvm*» eller Valþjófsstaðir 1471, Di. V, »*Commonslesbok*» o. s. v.

[3] I Grenjaðarstaðr förekommer 1394, Di. III, 581 »*dextera pars et sinistra pars a einne bok*», men om denna bok skall hänföras hit eller till den juridiska Casus Clementini etc. är obekant. Samma oklarhet råder om »*Pars dextre partis*», som förekommer i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 under rubriken »*þetta j latinvbokum*».

47. **Corrector** förekommer endast i Melar 1397, Di. IV, 193 »*Latinubækur ij. onnur de Canticis Canticorum. onnur Corrector*».[1]

48. **Chronica** finnes endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111. Jfr n:o 10 och 107.

49. **Cura pastoralis** finnes i Viđejarklaustr 1397, Di. IV, 110 »*Cura pastoralis in duobus voluminibus*»; samma arbete är nog »*Pastorale gregorij*», som 1461, Di. V, 288 förekommer i Möđruvallaklaustr under rubriken »*þetta j latinvbokum*»; så är nog äfven fallet med »*liber pastoralis*» i Strönd 1397, Di. IV, 100.

50. **Damusta saga** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*damvsta saga*» under rubriken nørrœnar bœkr. Den finnes i flera handskrifter i A. M., Kphmu, och i K. B., Sthm.

Davids psalltare se n:o 164 och 197.

51. **De canticis canticorum**[2] förekommer endast i Melar 1397, Di. IV, 193 »*Latinubækur ij. onnur de Canticis Canticorum. onnur corrector*».

52. **Declaratio Regulæ** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*declaratio Regulæ a fornri bok*».

53. **Decollatio Johannis** förekommer endast i Svalbarđ 1394. Di. III, 569 »*De sanctis Bok fra Jonsmessu Baptistæ & de decollatione Johannis*».

54. **Decretales** finnes endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*decretales*» under rubriken »*þessar de iure*». Jfr n:o 226 och 242.

---

[1] Corrector litterarum apostolorum, apud Innocent. III, lib. 15 Epist. 166. *D. C.*

[2] Canticum Canticorum = sångernas sång = Salomos höga visa.

55. **Decretum** finnes endast i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 under rubriken »*þessar de iure*».

56. **De novo festo** förekommer på 2 ställen 1394, i Ljósavatn, Di. III, 559 »*quaterne noui festi*» och i Svalbard, Di. III, 569 »*quaterne de nouo festo*». Därjämte förekommer »*novum festum*» på 2 ställen; i Mælifell 1394, Di. III, 532 »*festum Nouum ä kueri*» och 1394 i Draflastaðir, Di. III, 572 »*Nouum festum*». Novum festum = nýja hald, enligt Di. III, reg., s. 894. Jfr n:o 175.

57. **De sacra scriptura;** i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 finnes följande uppgift: »*halfr fimti tughr boka j spiolldum, en spialldalausar. Ix. allar de sacra scriptura*».

58. **De sacra scriptura moralia** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110. Jfr n:o 66.

59. **De sanctis bók** förekommer ofta[1], tidigast 1318 på flera ställen t. ex. Múli, Di. II, 435 »*forn Bok de sanctis a sumarid*», Grýtubabcki Di. II, 445 »*Bok de sanctis*», Hrafnagil, Di. II, 453 »*Bok de sanctis inter paska et pente kosten ad aullu*»; Tjörn, Di. II, 457 »*Bok de sanctis vm alla. Xij. manude. vtan ad dominicum a sumar*»; Tjörn, Di. II, 480, »*Sanctorum Bok*»; Höfði, Di. II, 446 »*Sanctorum bok med lesi oc saung eigi eptir skipun*», Einarstaðir, Di. II, 437 »*Aspiciens Bok ad ottusong vm framm vm jol. Onnur tekur til eptir jol de santis*»; Mælifell, Di II, 465 »*Les dominicalis ad olla enn de sanctis er eigi fullt*»; Hrafnagil, Di. II, 453 »*Historia bok de sanctis*»; vidare i Auðkúla 1360, Di. III, 160 »*de sanctis Bok a sumarid med dominicum*», 1360 i Glaumbær, Di. III, 174 »*lesbok de sanctis*», 1375 i Kvennabrekka, Di. III, 306 »*bok de sanctis fra anndresmessu thil paska*»,

[1] Di. IV, reg: de sanctis bœkr (sbr. lesbok, proprium); Sancti = Expositio brevis antiquit. Liturg. *D. C.* Augustinus har skrifvit Sermones de Tempore och Sermones de Sanctis och stundom äro sermones underförstådda och det heter endast De Tempore och De Sanctis *A Dictionary of Christian Biography af William Smith* m. fl.

[2] Jämför n:o 109.

1394 i Bakki, Di. III, 518 »*de sanctis noua historia*»;[1] 1394 i Draflastaðir, Di. III, 572 »*vetrarbok de sanctis*»;[2] sist 1490 i Goðdalir, Di, VI, 734 »*de sanctis bækur. ij. at pislum og gudspiolum per annum .. lesbok de sanctis per annum .. saungbok tekr til ad niu vikna faustu de sanctis de tempore til paska*», o. s. v. Jfr följande.

60. **De tempore bók** förekommer likaledes på mångfaldiga ställen t. ex. 1394, i Mælifell, Di. III, 531 »*songbok fra aduentu. og til paska de tempore. Bok samsett ad aullu de tempore fra paskum og til hvijtasunnu*»; 1360 i Goðdalir, Di. III, 177 »*kuer de tempore og aunnur skrä*»; 1394 i Glæsibær, Di. III, 520 »*de tempore jolabok samsett*»; 1397 i Stafholt, Di. IV, 190 »*samsett Missale de tempore per anni circulum*», i Tjörn 1431, Di. IV, 465 »*legenda de tempore de aduentu oc til pasca*»; 1490 i Goðdalir, Di. VI, 734 »*de tempore bok at pislum og gudspiolum per annum ... Lesbok de tempore til hvitasunnu .. saungbok tekr til ad niu vikna faustu de sanctis de tempore til paska .. De tempore saungbok tekr til (at) adventu til niuvikna faustu*» o. s. v.[3] Jfr föregående.

61. **Dialogus** förekommer på 6 ställen; tidigast 1318 i Vellir, Di. II, 455 »*dialogus j tueým bokum*» och i Þóroddstaðir s. 436 »*dialogus*». I Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 och i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 upplyses om, att den är á norrœnu. I A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, finnas dialoger i handskrifter, men om de äro desamma som dessa, är ej bekant.[4] Jfr n:o 198.

---

[1] Jfr n:o 174.

[2] Jfr n:o 253.

[3] Jämför aspiciensbœkr, collectarius, diurnale, legendur, matutinale, messubœkr, sumarbœkr, söngbœkr. Titlarna på denna bok äro, som det framgår af meddelade exempel, synnerligen sväfvande och växlande, så att man stundom ej med säkerhet vet, om det endast är fråga om titeln på en »bok de tempore» eller om någon annan bok också åsyftas.

[4] Dessa dialoger tillhöra möjligen de exempelsamlingar, som under medeltiden användes för att göra predikan populär. En dylik samling Dya-

62. **Diurnale** förekommer endast på ett par ställen; i Stafholt 1397, Di. IV, 190 »*Matutinale et Diurnale per circulum anni*» och Vatnsfjördr 1397, Di IV, 135 »*Matutinale oc diurnale*».[1]

63. **Doctrinale** förekommer endast på ett par ställen; tidigast i Hólastadr 1396, Di. III, 613: »*þessar skolabökr. doctrinalia. ij*»; vidare i Videyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*j Skolabokumm .. Doctrinalc*».

64. **Dominicale** finnes på o. 15 ställen; tidigast 1318, Di. II, 452 i Grund »*dominicale per anni circulum*», 1318 i Mælifell, Di. II, 465 »*dominicales ad aullu vm. xij. manudi*»; därjämte förekommer endast i denna måldage »*Les dominicalis ad ollu enn de sanctis er eigi fullt*».[2] I Goddalir 1360, Di. III, 177 »*Dominicale a sumarid ad processum*», för samma kyrka heter det 1394, Di. III, 563 »*Dominicale ä sumarid ad messum*», Valþjófsstadir 1397, Di. IV, 210 »*dominicali vetr oc sumar*», Urdir 1429, Di. IV, 371 »*dominicale fra pascum oc til aduentu*» o. s. v. Jfr följande.

65. **Dominicubók** finnes på omkr. 15 ställen, tidigast 1318 i Einarstadir, Di. II, 437 »*Dominicu Bok a sumarid j selskinni*»; 1318 i Eyjardalsá, Di. II, 438 »*dominicubok per Anni circulum*»; 1397 i Eyri, Di. IV, 140 »*Dominicobok fra Trinitatisdeigi ad ottusaung*»; 1461 i Skútustadir, Di. V, 320» *dominicubok tekr til at paskvm til aduentu de tempore*»; 1461 i Miklagardr, Di. V, 351 »*kuer de dominicis syngiande a sumarit* o. s. v. Dominicubók är möjligen samma bok som närmast föregående.

66. **Duæ partes moralium** förekommer endast i Kirkjubæjarklaustr 1343, Di. II, 781 » .... *duę partes moralium*». Jfr n:o 58.

---

logus Creatorum moralizatus fanns i Sverige. *Schück*, Svensk literaturhistoria I, 187.

[1] Diurnale = de katolska andliges »dagliga» bönbok.

[2] Dominicale = Liber in quo continentur lectiones et alia quæ ad officium dominicarum vel festorum dominicalium pertinent. *D. C.* Dominicales lectiones = de delar af den heliga skrift, som om söndagarna upplästes i kyrkan.

67. **Enchiridion Augustini** finnes endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288, där den förekommer under rubriken *»þetta j latinvbokum»*.[1]

68. **Ecclesiastica historia** finnes endast i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 *»ecclesiastica hijstoria a tueijmr bokum»*. Historia ecclesiastica finnes i handskrift i A. M., Kphmn.[2]

69. **Epistolarius** och **pistla bók**, som väl torde vara detsamma, förekomma ganska ofta i måldagarna på 13- och 1400-talen; tidigast 1318 på 2 ställen, Grenjaðarstaðir, Di. II, 433 *»Epistolarius»* och Breiðibólstaðr Di. II, 479 *»Messubok ad aullu cum collectis. Epistolis & Evangeliis»*; Rauðilækr 1343, Di. II, 775 *»gudspioll oc pistlar dominicale oc de sanctis per anni circulum hundrad»*; Þverá 1394, Di. III, 556 *»alltaris Bok ad Collectum. pistlum og Gudspiollum»*; Garðar 1397, Di. IV, 108 *»Lesbækur wt xij manadi. þar til pistlar og gudspioll per anni circulummed collectario»*; Háls 1461, Di. V, 298 *»pistlabok oc gudspiâlla tekr til at jolum oc fram til paska»* o. s. v.

70. **Epistolæ Pauli** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 *»Epistolæ Pavle»*

71. **Esters bók** finnes endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 *»Hester»*.

72. **Evangelier** förekomma endast på ett fåtal ställen men däremot **guðspiallabók**, som väl är alldeles detsamma, så mycket oftare på 13- och 1400-talen;[3] så heter det för Reynivellir 1352, Di. III, 70 *»songbøkur per anni circulum tuær Euannge-*

[1] Enchiridion: »Hoc nomine S. Augustinus excellentissimum Opusculum de Fide, Spe et Charitate insignavit, quod manibus facile gestari posset vel potius continuo deberet, utpote, continens res ad salutem maxime necessarias». *D. C.*

[2] Möjligen åsyftas här Eusebii kyrkohistoria »De viris illustribus», eller någon bearbetning af denna. Jfr *Ebert* I, 204, 324.

[3] Guðspjallabók »Evangelierne, Bog hvori de indeholdes». *Fr*[2].

liorum», för Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 286 »*tuær bækr epistolarum et euangeliorum per annvm*»; för Garðar 1397, Di. IV, 108 heter det »*Liber Evangeliorum*» och för Kirkjubæjarklaustr 1397, Di. IV, 238 »*Liber Evangeliorum oc Epistolarum*»; detta är ungefär allt med titeln »evangelier»; guðspiallabók förekommer däremot ofta, tidigast 1318 i Þóroddstaðir, Di. II, 436 »*Gudspioll ä selskijns Bok*»; Einiholt 1397, Di. IV, 234 »*Gudspiallabok per anni circulum*»; Bær 1363, Di. III, 193 »*gudspiallabækur ij. a veturinn. onnur med song*»; Tjörn 1461, Di. V, 341 »*gudzspiallabok med pislum*»; o. s. v.[1] Jämför n:o 241.

73. **Evangelium Matei** finnes endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*Ewangelia matehi*».

74. **Aevum Matei** finnes endast i Fagranes Di. II, 468 »*æuum matthei*».[1]

75. **Eufemia saga** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289, där det heter: »*þessar norrænv bækur... Eufemia saga*».[2]

76. **Eugenia saga** finnes endast i Möðruvalla klaustr 1461, Di. V, 290 »*Eugenia saga*» under rubriken »*norrænv bækur*».[3]

77. **Expositio super cantica canticorum** finnes endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 under rubriken »*þetta j latinvbokum*».

78. **Expositiones evangeliorum** förekommer endast i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 »*exposiciones ewangeliorum*».

---

[1] Aevum Matei torde vara en skildring af Matei lefnad.

[2] Hvad det kan vara för en Eufemia, som här åsyftas, är obekant.

[3] Den heliga Eugenias lif är framställdt i angelsachsaren Eelfrics från andra språk öfversatta »Passiones», som utgöra 3:dje delen af hans stora homiliesamling. Se *Ebert* III, 510. En legend om den hel. Eugenia är tryckt i Acta sanctorum.

79. **Expositiones Gregorii** förekommer endast i Múli 1318, Di. II, 435.

80. **Fabiani oc Sebastiani (saga?)** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 midt ibland en samling sagor och under rubriken »*þessar norrænv bækur*»[1] Jfr n:o 211.

81. **Ferdabók** förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*ferdabok biskups*». Jfr följande.

82. **Ferdabrefer** förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*ferdabrefuer. ij. notud*». Jfr n:o 30.

83. **Ferda texti** förekomma endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*ferda texti*». Jfr 241.

84. **Feriubók** förekommer endast i Kirkjubæjarklaustr 1397, Di. IV, 238 »*Liber Evangeliorum oc Epistolarum. hin þridia ferivbok*».

85. **Festum corporis Christi** förekommer på 3 ställen 1461: i Laufás Di. V, 267, »*festum corporis christi*»; i Öxnhóll Di. V, 292, »*festum corpus christi cum missale*»; i Bægisá Di. V, 294 »*kuer festum corpus cristi*».

Festum novum se n:o 56.

86. **Flakkaflikk** finnes endast i Möđruvellir 1461, Di. V, 307 »*bok er heiter flackaflick. er þar a orda oc mart annat*».[2]

87. **Flores beatæ virginis** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 »*Flores beatæ Virginis*».

---

[1] Den helige Fabianus, biskop i Rom 236—250, led martyrdöden under Decii förföljelse mot de kristna.

[2] Flakkaflikk är alltså tydligen ej titeln på någon särskild bok, utan på ett samlingsverk, som innehåller flera olika arbeten.

88. **Formessubók** förekommer endast i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 »*formessu bok*».[1]

89. **Formælabók** förekommer på 7 ställen; tidigast i Hruni 1331, Di. II, 665 »*formæle*»; vidare i Hof 1343, Di. II, 775 »*formaalabok*»; i Selárdalr 1354, Di. III, 92 »*formęlabok... formalabok*», 1471 i Valþjófsstaðir, Di. V, 633 »*formælaboc*» o. s. v.[2]

90. **Formularius** förekommer endast i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 »*formularius*».

91. **Frammistödubœkr** förekomma endast i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 »*frammistodu bökr. ij*».

92. **Föstubók** finnes endast i Glaumbær 1461, Di. V, 331 »*ij faustubækur oc er med annari de sanctis*». Jfr n:o 2.

93. **Geiralids saga** finnes endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 under rubriken »*þessar norrænv bækur*».[3]

94. **Gemma animæ** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Gemma Animæ*».[4]

95. **Gesta salvatoris** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*gesta saluatoris*» under rubriken norrœnar bœkr. Gesta salvatoris finns i handskr. i A. M.

Giorninga bok se n:o 1.

[1] Formessa: »Messe som holdtes om Morgenen umiddelbart efter ottusöngr» *Fr.*[2].

[2] Formæli betyder bland annat förbön, anbefallning, veita e-m formæli = fälla förbön för någon. *Fr.*[2]

[3] Hvad det kan vara för slags saga, som här åsyftas, är ej kändt.

[4] Gemma animæ är författad af skolastikern Honorius Augustodunensis, som lefde i början af 12:te årh. Den är en af källskrifterna till Lucidarius; (se art. Lucidarius i *N. F.*).

96. **Gloria psalterii** finnes endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Gloria psallterij*»; jfr N:o 164.

Glosa decretalium magistri Godfridi se n:o 98.

97. **Glosa psalterii** finnes endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*glosa psalltarij aa sæau (eda sæan) bokum.*[1]

98. **Goffredus** förekommer i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*gofredus*» under rubriken »*þessar de iure*». Troligen är det samma bok, som 1461 förekommer i Möđruvallaklaustr, Di V, 288 »*Glosa decretalivm magistri godfridi*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*».

99. **Graduale, grallare, gradall** förekomma på en 100 à 125 ställen;[2] tidigast 1318 på många ställen t. ex. Grímstungur Di. II, 477 »*Graduale*»; vanligen står endast graduale, men stundom ytterligare upplysningar t. ex. Hjalli 1397, Di. IV, 97 »*Graduale per Anni circulum;*» Hvammr 1394, Di. III, 548 »*Grallari ä vetur*»; Hvammr 1470, Di. V, 594 »*grallare ä sumarid*»; Strönd 1397, Di. IV, 100 »*Graduale med seqventiu per Anni circulum*»; Hvammr 1397, Di. IV, 64 »*Graduale vmm. xij manudur (manvdi)*»; Lögmannshlíđ 1318, Di. II, 454 »*Graduale per usum*»; Helgafellsklaustr 1397, Di. IV, 171 »*gradvalia ij secundum ordinem*»; Miklagarđr 1461 Di. V, 313 »*lesgradlare fra X limam annar fra paskum til aduentu at ollu*»; Stađarbakki 1461, Di. V, 337 »*lesgradlari sumur syngiandi a sumar fra jondmesso oc til aduentu med pislum ...*»; endast i Bær 1463, Di V., 402 förekommer »*musica grallara*», och i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*wersagradall*».

100. **Græcismus** förekommer i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Græcismus*» under rubriken »*þetta er... j Skolabokumm*». Troligen är det samma bok, som 1461 förekommer i Möđruvallaklaustr Di. V, 288 med titeln »*Grecissimus*» och under rubriken »*þetta i latinvbokum*». Hit hör antagligen ock

[1] Glosa pro Glossa = interpretatio. *D. C.*

[2] Graduale = kyrkans stora sångbok, så kallad, emedan den har sin plats på gradus (Latinska sånger utg. af *Klemming* s. 180).

»*Huguicio grecismus*» som finnes i Hólastaðr 1396, Di. III, 613 under rubriken skolböcker. Likaså hör troligen också hit »*hugecio*» i prästen Haldórs sálugjafarbréf 1403, Di. III, 685 »*klaustri aa þueraa tuitugan Ræfil ok bækr summa viciorum hugecionem ok brittone*».

101. **Gregorius saga** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den förekommer i handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är 1878 utgifven af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

102. **Gregorius super Ezechielem** finnes endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110.

103. **Gudmundar saga** förekommer på 2 ställen, tidigast, Goðdalir 1360, Di. III, 177, där kyrkan ej är helgad åt någon Gudmund; vidare i Hólastaðr 1396, Di. III, 613, som ej heller är helgad åt någon Gudmund. Det heter där: »*Gudmundar sogur. ij*»[1] I. A. M., Kphmn finnes i många handskr. »*Gudmundar saga Arasonar biskups, ens goða*» och »*Guðmundar saga hins rika*», och torde ofvannämnda saga vara den förra.[1] Gudmundar biskups saga är i tryck utgifven i Biskupa Sögur.

Gudspiallabók se n:o 72.

104. **Hallvards saga** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*Hallvardz*» upptagen under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Med »*Hallvardz*» torde åsyftas Hallvards saga, hvaraf blott en ringa del finnes kvar, som i tryck utgifvits af *C. R. Unger,* Heilagra manna sögur 396—399.

105. **Handbók** förekommer på ett 30-tal ställen, tidigast i Saurbær o. 1220, Di. I, 402 »*hand böcr. ij*»; vidare i Hreppholar 1474, Di. V, 774 »*handbok god*» o. s. v.

[1] Som både en »prästsaga» och »biskopssaga», hvilka bägge innehålla mirakler, finnas om Gudmund, är det möjligen dessa båda som funnos i Holastaðr. Jfr *F. Jonson* II, 572—575, 769—771.

106. **Heilagra manna sögur** finnas på 4 ställen; tidigast 1318 i Laufás, Di. II, 448 »*sogubok oc ä margar heilagra manna sogur*»; vidare i Skarđ 1327, Di. II, 635 »*heilagra manna saugur nockrar ä eirnni bok*»; dessutom i Grenjađarstađr 1391, Di. IV, 20 »*saugur heilagra Manna a þremur bokum*» och 1394, Di. III, 581 »*savgvr heilagra manna a þremur bokvm*», samt i Múli 1394, Di. III, 577 »*heilagra manna savgr aa þremr bokvm.*[1]

107. **Historiubœkr** förekomma någon gång utan angifvande af deras innehåll, t. ex. 1360 för Sauđanes, Di. III, 156, där det slutligen heter »*og suo historiur*», för Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 287 »*ij. jstoria kuer*» samt »*vtlenzsk jstoriabok vm sumarit*», o. s. v. Jfr följ. historieböcker N:o 10, 48 och 59.

108. **Historia heilags korpus Christi** finnes i Hvammr 1442, Di. IV, 631 »*forn skræda oc hijstoria h(eilags) korpus christi aa einu kueri*»; samma arbete torde följ. i Garđar 1352, Di. III, 69 vara: »*hystoria de corpore christi ad sonng og lesi alla octauam oc krossles bædi haust oc vor*». Jfr n:o 85.

109. **Historiubók de sanctis et de tempore** förekommer på några ställen t. ex. Hrafnagil 1318, Di. II, 453 »*Historia bok de sanctis*»; Víđimýri 1461, Di. V, 330 »*historiobok de sanctis a sumarit*»; Hof 1461, Di. V, 250 »*istoriabok fra de trinitate oc til aduentu. de sanctis de tempore med commune. aunnur jstoriabok tekur epter de trinitate til aduentu. þridia fra aduentu oc til pascha de tempore*»; Síđumúli 1472, Di. V, 675 »*jstoriubok fra jolum oc fram yfir paskauiku de sanctis et de tempore*». Jfr n:o 59 cch 60.

110. **Historia af kirkiudegi** endast i Holt 1461, Di. V, 254 »*istoria af kirkivdegi*».

Homiliur se n:o 216—225.

[1] Troligen förekomma i heilagra manna søgur en mängd af de legender, som upptagas på andra ställen i denna förteckning.

111. **Hrólfs saga Gautrekssonar** förekommer endast i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i många handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt utgafs i tryck tidigast 1664 af *Ol. Verelius* och senast 1891 af *F. Detter*: Zwei Fornaldarsögur (Hrólfssaga Gautrekssonar und Ásmundarsaga Kappabana).

112. **Hrólfs saga Kraka** finnes endast i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i många handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är i tryck utgifven 1737 af *Björner* och senare af *Rafn* i Fornald. sög. Nordrl.

Hugecio och **Huguicio grecismus** se n:o 100.

113. **Hymnabók, hymnarius, hymnaskrá** finnes på omkr. 35 ställen; tidigast 1318 på flera ställen t. ex. Breidibólstadr, Di. II, 479 »*Hÿmnarius*»; vidare i Blöndudalshólar 1394, Di. III, 543 »*Hymna Bok god*», Grenjadarstadr 1394, Di. III, 580 »*jmnarius vandr*»; Sjóarborg 1394, Di. III, 430 »*hymnaskrā fäneyt*» o. s. v. I A. M., Kphmn, finnas flera isl. hymnsamlingar i handskr.

114. **Institutiones ordinis canonicorum regularium** i *þrimur bokum* finnas endast i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 under rubriken »*þetta j latinvbokum*». Jfr n:o 46.

115. **Islendinga saga** förekommer endast i Mödruvallaklaustr 1461 Di. V, 290 »*jslendinga saga uond*» under rubriken norrœnu bœkr. Den finnes kvar i flera handskr. i A. M. i samlingsverket »Sturlunga». Jfr *Finnur Jonson*, Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie II, s. 724—725 och Sturlunga saga, including the Islendinga saga of Lawman Sturla Thordsson and other Works, edited with Prolegomena, Appendices, Tables, Indices, and Maps by Dr. *Gudbr. Vigfússon*. 2 voll. Oxford, Clarendon Press 1878.

Inventio crusis se 138.

Isidorus.. se n:o 260 o. 261.

116. **Iterata passio Christi** finnes endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 under rubriken norrœnu bœkr.

117. **Jakobs saga** förekommer på 2 ställen; tidigast i Hólastađr 1396, Di. III, 613 *»jacobi sagha»*, vidare i Öxnhóll 1461, Di. V, 292 och 293 *»jachobs saga»* och *»jstorialis sankte jachobi apostoli»*. Den senare kyrkan är helgad åt *»hinum h(eilaga) jachobe postula»*. Jakobs saga postola finns i flera handskr. i A. M. Kphmn, samt är i tryck utgifven 1874 af *C. R. Unger* i Postula sögur.

Jamlengda rím se n:o 14.

Jólaföstubók se n:o 2.

118. **Jobs bók** finnes på 2 ställen; i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 *»Iob in tribus Voluminibus»*; vidare i Hólastađr 1396, D. III, 613 *»lieber job a tueimr bokum»*. Jobs bok finnes i handskr. i A. M., Kphmn.

119. **Johannes ok Pauli (saga?)** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 *»johanes oc pauli»* under rubriken *»þessar norrænv bækur»*. Jfr n:o 183 och 188.

120. **Jólabók** förekommer på 4 ställen; tidigast 1394 i Illugastađir, Di. III, 590 *»jola Bok»*, vidare i Svalbarđ 1394, Di. III, 569 *»Jolabok samsett»*, i Glæsibær 1394, Di. III, 520 *»de tempore jolabok samsett»*, och i Hvammr 1461, Di. V, 322 *»jolabok oc tekur fram yfer jol»*.[1] Jfr följande.

121. **Jólamessubók** (*Jolafaustu bók* heter det i en annan máldagabók) förekommer endast i Ljósavatn 1394, Di. III, 559 *»jolamesso bok ad ollu»*. Jfr föregående och n:o 2.

[1] I Mælifell förekommer 1394, Di. III, 531 *»Lesbok vond til paska fra aduentu de tempore vtann eij Jolales.*

122. **Jólatídabók** finnes endast i Hof 1318, Di. II, 464 »*jola tijda Bok*». Jfr n:o 2, 120 och 121.

123. **Jóns saga baptistæ** förekommer på 6 ställen, tidigast i Auđkula 1360, Di. III, 160 »*Jons saga Baptistæ*»; vidare i Tjörn 1431, Di. IV, 465 »*jons saga baptiste*». På alla sex ställena är kyrkan helgad åt »*Jon Baptistæ*». Denna saga finnes i många handskrifter i A. M. Kphmn, och är utgifven i tryck 1874 af *C. R. Unger* i Postula sögur.

124. **Jóns saga Hólabiskups** förekommer på 3 ställen; tidigast i Hólastađr 1396, Di. III, 613 »*jons sagha holabiskups*»; vidare i Munkaþverá 1429, Di. IV, 374 »*jons sagha holabiscups j latino. onnor j norræno*»; i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*jons saga holabiskups*» under rubriken »*þessar norrenv bækur*». Jóns saga Hólabiskups finnes ännu i många handskr. i A. M., Kphmn, samt i K. B., Sthm, och är i tryck utgifven i Biskupasögur.[1]

125. **Jóns saga postula** förekommer på fyra ställen; tidigast i Tunga 1317, Di. II, 408 »*jons sogu postola*»; vidare i Svalbarđ 1394, Di, III, 569 »*jons saga postula*»; på två ställen är kyrkan helgad åt Jón postula, för öfrigt nämnes ej åt hvem kyrkorna äro helgade. Dessutom förekommer 1394 i Bakki, Di. III, 518» *Jons historia*», som torde vara samma bok; där finnes äfven »*jons saga postula*»; kyrkan i Bakki är helgad »*hinum heilagi johanni postula*».[2] Jóns saga postola finnes ännu i många handskrifter i A. M., Kphmn, samt är i tryck utg. 1874 af *C. R. Unger* i Postula sögur.

126. **Judits bók** finnes endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111.

---

[1] Jfr *F. Jonson* II, 404—405.

[2] **Jons historia torde vara på latin, Jóns saga däremot á norrœnu.**

127. **Justinu saga** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*justinv saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*».[1]

128. **Karlamagnus saga** förekommer på 2 ställen; tidigast i Hólastađr 1396, D. III, 613 »*karla maghnus saga*» och i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*kallamagnus saga med ollum þattum*» under rubriken norrænu bækr. Den finnes ännu i flera handskr. i A. M. Kphmn, och i K. B., Sthm samt är utgifven i tryck 1860 af *C. R. Unger*.

129. **Katrinar saga** förekommer på 3 ställen; tidigast i Norđtunga 1397, Di. IV, 126 »*Katrinar sǫgu*», där kyrkan är helgad åt den h. Catharinæ; vidare i Hrafnagil 1461, Di. V, 316 »*katrinar saga*»; i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*catrinar saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Slutligen förekommer Catharinæ historia, som torde vara lika med Katrinar saga — men troligen skrifven på latin — i Höfđi 1394, Di. III, 569 »*Historiur. iiij. Michaelis. Martini. Catharinæ og Andreæ sine ordu(!)*». Katrinar saga förekommer ännu i flera handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

Kiriall se n:o 139.

130. **Kolbrún** förekommer endast 1360 i Di. VI, 12 i följande: »*Snorri Andrésson selr Asgrimi ábóta og klaustrinu á Helgafelli jörđina ađ Horni fyrir fjórdung i Berserkseyri og lausafé ađ auk, og er þar i talin bók, er Kolbrún heitir*».

131. **Kolbása** förekommer endast i Breiđibólstađr 1397, Di. IV, 83 »*bok er Kolbása heiter*».

132. **Kolumbum** förekommer endast i »*Kaupbrief firer*

[1] En legend om den hel. Justina finnes i Acta sanctorum.

Horne j Helgafellssueijt» 1397, Di. III, 313 *»og þar til bok er Koolumbum er kölluð».*[1]

133. **Kóngabók** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 *»kongabok tekur til af magnuse olafssyni hinum goda framan til suerris»*; den är upptagen under rubriken *»þessar norrænv bækur»*. Det synes hafva varit en handskrift af samma slag som Morkinskinna, ty denna började med Magnus d. godes saga och har utan tvifvel gått till 1177 (liksom Heimskringla och Fagrskinna). Jfr *Finnur Jonsson*, Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie II, 626.

134. **Kórbók** eller **kórsöngva bók** förekommer på 3 ställen, tidigast 1318 i Hof, Di. II, 460 *»korsongua bok»;* och 1318 i Svalbarð, Di. II, 449 *»fjortan korbækur»* (är troligen ett senare tillägg); vidare i Helgafellsklaustr 1397, Di. IV, 170 *»korbækur þrennar þer annvm oc ein med fornvm hætti».*[2] Jfr följande.

135. **Kórpsaltare** finnes endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. III, 213 *»þrennar ottvsongva bækur med kor psalltorum»*. Jfr föregående.

136. **Kristinna laga þáttr**[3] förekommer endast i Miðarnarbæli 1179, Di. I, 255 *»kristinna laga þatt»*. Den förekommer i många handskr. i A. M., Kphmn. Jfr följande.

137. **Kristinn réttr** finnes på 4 ställen 1318 näml. i Múli, Di. II, 435 *»forn christinsdoms Riettur»;* i Grímsey Di. II, 443 *»Kristinn riettur»;* i Hrafnagil Di. II, 453 *»kristinn Riettur ä norrænu»;* i Goðdalir Di. II, 464 *»kristinnriettr forn»*. Kri-

---

[1] Denna bok skulle möjligen kunna vara munken Jonas biografi öfver iriske missionären Columban eller någon skrift af Colombanus. Jfr *Ebert I*, 617—622.

[2] Kórbók, bok, som innehåller de sånger med tillhörande noter, som skulle sjungas i koret af de underordnade andlige. *Fr.* ².

[3] Þáttr »en af de Dele hvoraf en Lovbog bestaar... kristinna laga þáttr Grg. 1.» *Fr.* ².

stinn rettr finns i ovanligt många handskr. i A. M. Kphmn. Jfr föregående.

Kross les se följande.

138. **Kross saga** förekommer på 2 ställen; tidigast i Hruni 1331, Di. II, 665 »*kross sogor badar*» samt i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*kross saga*». På senare stället förekommer den under rubriken norrænar bœkr. *Krossles*, som förekommer i Garðar 1352, Di. III, 69 »*krossles bœdi haust oc vor*» är nog samma arbete. Likaså bör nog »*Inuentio crucis*», som förekommer i Múli 1318, Di. II, 435 hänföras hit. Crucis Legendæ äro i tryck utgifna af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur och äro tre till antalet: Origo Crucis 298—301, Inventio Crucis, Fragment 301—308 och Flagellatio Crucis 308—311.

139. **Kyriall, kiriall, kirialiskver** förekommer på omkr. 35 ställen; tidigast i Reykir 1360, Di. III, 175 »*Dalkur Bondi giordi Bok Graduale. samsetta med sequentiur. og þar med kyriall*»; i Ljósavatn 1491, Di. V, 323 »*kiriall med venite*», i Sjóarborg 1394, Di. III, 530 »*kyrials quaterne og andres les*»; i Kross 1480, Di. VI, 333 »*kiriall*».[1]

140. **Kyrkjudagssöngvar** förekomma på några ställen t. ex. Bakki 1394, Di. III, 518 »*kyrckiudaghs songur*», Laugaland 1394, Di. III, 522 »*kyrkiudags songur*», Háls 1394, Di. III, 573 »*kyrkiudags saungur*». Jfr n:o 110.[2]

141. **Lais saga** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*lais saga*»; under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes nu i flera handskr., vanligen förenad med Magus saga.

142. **Lagbók** förekommer på 2 ställen; tidigast 1397 i

---

[1] Kiriall eller kyriall, »Sangen eller Salmen kyrie eleison». *Fr.*[2].

[2] »*Kyrkobók*» omtalas för Hólar och klostret á þingeyrum 1359 i Di. III, s. 132 o. 133 och är väl något helt annat än n:o 140.

Viđeyjarklaustr Di. IV, 111 »*Item Mariusaga og postulasögur oc Sermones oc ij Annales forner ä x bokumm oc Logbok þar j*»; vidare i Öxnhóll 1461, Di. V. 293 »*nockut af logbok*».

143. **Lanbertus saga** förekommer endast i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*lanbertus saga*» under rubriken» *þessar norrænv bækur*».[1]

144. **Laurentius saga** förekommer endast på 2 ställen tidigast i Garđar 1352, Di. III, 69 »*lorencijus saga*», vidare i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*laurencius saga*», där den finns under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes ännu i flera handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är 1877 utgifven af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

145. **Legendubók** eller **legendarium** finnes på ett 30-tal ställen; tidigast 1318 på flera ställen t. ex. Ábær 1318, Di. II, 463 »*Legendo Bok. tekur til in aduentu oc framm vm jol*»; Múli 1318, Di. II, 435 »*Legendu bækur per anni circulum... Legenda de sanctis ä. ij. selskinns Bokum*»; vidare i Grýtubakki 1461, Di. V, 266 »*legendarium fra aduentu oc til paska med de sanctis bædi uetur oc sumar*»; Oddi 1488, Di. VI, 629 »*ij legendur per annum onnur de tempore og onnur de sanctis*», o. s. v. Legender finnas i flera handskrifter i A. M., Kphmn. Jfr n:o 59 och 109.

146. **Leodgarius saga** förekommer endast i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*leodgarius saga*» under rubriken »*þessar norrenv bækur*».[2]

---

[1] Hvem som här åsyftas, är ej bekant; möjligen den hel. *Lambert*, om hvilken en legend finnes i Acta sanctorum.

[2] Om den hel. Leodegar, biskop af Autun, † 678, finnas 2 vitæ skrifna, af hvilka det ena är en slags politisk hist., det andra syftar mera till att förhärliga martyrens ståndaktighet. Denna saga torde vara en öfversättning af ettdera arbetet. För öfrigt finnes en dikt om den hel. Leodegars lif på franska i 40 strofer och 240 verser. *Ebert I*, 613, III, 365—368.

147. **Lesbók, lesskrá, leskver, les** och **lestrbók** förekomma på 100-tals ställen; tidigast 1318 på många ställen, t. ex. Upsir, Di. II, 458 »*iiij. lesbækur. taka xij. manudi*». Än heter det endast lesbók såsom ofvan eller i Flatey 1397, Di. IV, 152; än förekomma längre titlar, t. ex. Gilsbakki 1463, Di. V, 404 »*lesbok de tempore a uetrin*»; Bjarnanes 1397, Di. IV, 233 »*lesbok De Sanctis fra Jonsmesso baptistæ oc til Jola*»; Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 287 »*lesbok de dominicis fra augustus manad til aduentu*»;[1] Vallanes 1419, Di. IV, 271 »*iiij les skrar vondar*»; Draflastaðir 1394, Di. III, 571 »*Leskuer a sumarid*»; Djúpadalr 1461, Di. V, 312 »*les*»;[2] Nes 1394, Di. III, 558 »*kyrkiu läs*» lestrbok förekommer tidigast 1270, Di. II, 84 »*lesturbok*»; Hítarðalr 1463, Di. V, 407 »*prima lestrabok*»; Laugaland 1461, Di. V, 291 »*faer lestrar aa einu kuere*» o. s. v.[3] Jfr n:o 59 och 60.

Liber evangeliorum se n:o 72.

148. **Liber genesis** finnes i Eyri 1397, Di. IV, 140 »*Liber Genesis a wetrinn j selskinni*»; vidare i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*liber genesis*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». På ett par ställen förekommer denna bok under titel »**uppreistar saga**»,[4] tidigast i Hruni 1331, Di. II, 665 »*mariu saga oc kross sogor badar oc vppreistar saga*»; något längre ned på samma måldage heter det »*Mariuskriptt. ein gylld ok onnur skriptt steind su sem a er vppreistar sagha*»; vidare i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Vppreistar saga*» under rubriken »*þetta er j Norrænu bokum*».

Liber Job se n:o 118.

149. **Liber Josuæ** förekommer endast i Viðeyjarklaustr

[1] Som af denna exempelsamling framgår, är det ej lätt att efter diplomens uppgifter skilja på olika gudstjänstböcker (jfr inledningen); man ser, att här för fullständighetens skull böcker upptagits, som återfinnas under bok de sanctis, de tempore o. s. v.

[2] Se legender under rubriken les n:o 9, 139 o. s. v.

[3] I Ásólfsskáli förekommer 1179, Di. I, 256 en skrift med titel »*mal boc*», men det heter i en anmärkning »*málbók er liklega sama og lesbók*».

[4] *Uppreistarsaga* = skapelsehistorien, genesis, första mosebok. *Fr.*[2]

1397, Di. IV, 111 »*Liber Josuæ. Ruth et Hester. Judith og Paralippomenon a einni bok*».

150. **Liber Hugonis de abusibus claustri** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Item liber Hugonis de abusibus clavstri*».[1]

151. **Liber Macchabæorum** förekommer på 2 ställen; tidigast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »»*Liber Macchabæorum*»; vidare i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*liber genesis et liber macabeorum*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*».

Liber pastoralis se n:o 49.

152. **Liber regum** förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 613 »*liber Regum*» under rubriken »*þessar soghu bökr*». Denna bok är sannolikt biblisk.

153. **Liber sapientiæ** förekommer endast i Vellir 1318, Di. II, 455.

Liber sermonum se n:o 216.

154. **Lucas saga** eller ock **Lucas evangelium** torde åsyftas med »*luce*», som endast förekommer i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 under rubriken norrœnu bœkr.

155. **Lucidarius** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111. Den finnes i flera handskrifter i A. M., Kphmn. Elucidarius blef 1858 utgifven af *Konr. Gislason.*

156. **Lucie saga** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Lucie saga finnes ännu i handskr. i A. M., Kphmn och i K. B., Sthm

[1] Detta arbete torde vara af den berömde medeltida mystikern Hugo von St. Victor † 1141.

samt är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

157. **Magnus saga** förekommer i Húsavík 1394, Di. III, 583 »*magnvssaga*». Flera olika slag af Magnussagor (om M. den gode, M. barfot, M. Erlingsson m. fl.) finnas i handskrift i A. M., Kphmn, och K. B, Sthm, samt äro äfven i tryck utgifna.

158 **Magus saga** — såsom det förefaller vara — finnes endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*mag(n)us*» (det inom parentes tillagda *n* förskrifver sig väl från utgifvaren) under titeln norrœnu bœkr. Den är 1877 i tryck utgifven af *G. Cederschiöld* i Fornsögur Suđrlanda.

159. **Margrétar saga** förekommer på 2 ställen 1397, i Búđardalr, Di. IV, 157 »*Margrietarsögu*» och i Melar i Melasveit Di. IV, 193 »*Margrietar saga*»[1]. I Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 förekommer »*Vita sanctæ Margrietæ*» under rubriken skolböcker. Sagan finnes i flera handskrifter i A. M. Kphmn, och är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

160. **Mariu jarteignir, Miracula sanctæ Mariæ, Miracula beatæ virginis** eller **Miracula vorrar frú** förekomma på 7 ställen; i Hruni 1331, Di. II, 665 »*Marie jartegnir a latinu*»; i Höskuldstađir 1394, Di. III, 533 »*mariu saga med jarteyknum*»; i Múli 1318, Di. II, 435 »*de assumptione sanctæ Mariæ oc Miracula eiusdem ä einni Bok*», i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 på 2 ställen under olika rubriker: 1) »*þetta er j Norrænu bokum .. miracula Sanctæ mariæ*» och 2) »*j Skolabokum . . Miracula sanctæ Mariæ*»; i Grenjađarstađr 1394, Di. III, 580 »*mirakvla beate virginis*»; i Valþjófsstađir 1397, Di. IV, 211 »*miracula vorrar frv*» och i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*miraculum bok vorar frv*»; på sista stället under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Maria

[1] Den heliga Margareta lefde enligt legenden under kejsar Diocletiani tid och led martyrdöden. (Den latinska legenden finnes i Legenda Aurea P. 400—403. *C. R. Unger*, Heilagra manna sögur).

järtecken etc. förekomma i handskr. i A. M., Kphmn. Jfr n:o 163.

161. **Marie Magdalene saga ok Marthe** förekommer endast i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*Marie magdalene oc marte*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». »*Marthe saga ok Marie Magdalene*» förekommer i handskr. i A. M. Kphmn, och är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

162. **Mariu messnabók** förekommer endast i Ljósavatn 1461, Di. V, 323 »*mariumessna boc*». Jfr n:o 30 och 169.

163. **Mariu saga** förekommer på ett 20-tal ställen, tidigast 1317 i Tunga, Di. II, 408 »*eina mariu sogu*»; i Hólastadr 1396, Di. III, 613 »*Mariu sagha guds modur*»; Munkaþverá 1429, Di. IV, 374 *Marie sagha ... oc litil marie saga*»; i Videyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Mariusaga*» under rubriken »*þetta er j Norrænu bokum*». Den förekommer i många handskrifter i A. M. Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är i tryck utgifven 1871 och 1877 af *C. R. Unger*[1].

164. **Mariu psaltare** förekommer på 4 ställen; tidigast i Hruni 1331, Di. II, 665 »*dauidz salltare oc mariu psalltara*»; vidare i Hólastadr 1396, Di. III, 612 »*mariu psalltarar*»; i Miklagardr 1461. Di. V, 313 »*mariupsalltare*»; i Kalmanstunga 1469, Di. V, 557 »*salltara godan med mariu salltara*».[2] Jfr n:o 96 o. 197.

165. **Mariu sequentiur** förekomma endast i Skard 1401, Di. III, 659 »*Mariu sequenciur aa kueri*». Jämför n:o 215

---

[1] Den 1877 utgifna sagan kallas Mariu saga egipzku och är tryckt i Heilagra manna sögur.

[2] Utom om Davids psaltare har ordet psaltare sannolikt också användts om »den heliga jungfru Marias rosenkrans», rosarium, mlat. psalterium beatæ Mariæ virginis, och det göres skillnad mellan Davids psaltare och várar frú psaltari. Se *Fr.*[2] under psaltari.

166. **Martinus saga** förekommer på 2 ställen; tidigast i Grenjaðarstaðr 1318, Di. II, 433 »*marteins saga vppa norrænu*», vidare i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*martinus saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*»; den förekommer på ännu ett ställe i denna måldage, som äfven upptar »*Vita sancti martini*» under rubriken »*þetta j latinvbokum* . *Martinus historia*, som väl torde vara detsamma som Martinus saga — men troligen (liksom *Vita*) på latin — förekommer också på 2 ställen; tidigast 1391 i Grenjaðarstaðr, Di. IV, 20 »*Historia Martinj ä kvere vondt*»; några år senare, 1394, heter det i en måldage för samma ställe »*martinvs saga aa latinv. avnnvr a norrænv... jstoriale martini fornt*», Di. III, 581. För Höfði 1394, Di. III, 569 heter det: »*Historiur. iiij. Michaelis. Martini. Catharinæ og Andreæ sine ordu(!)*». Martinus saga biskups finnes ännu i handskr. i A. M., Kphmn och K. B., Sthm, samt är i tryck utgifven 1877 af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

167. **Martyriologium** förekommer på ett 20-tal ställen; tidigast 1270, Di. II, 84 i Vallanesmåldagen »*martirilogivm*»; i Garðar 1352, Di III, 68 »*martirilogium cum ymnnario*»; i Grenjaðarstaðr 1394, Di. III, 580 »*martirilogium fanytt*» o. s. v. Martyriologium förekommer i handskrift. i A. M., Kphmn.[1]

168. **Matutinale**[2] förekommer på ett 20-tal ställen, tidigast i Grýtubakki 1318, Di. II, 445 »*Matutinale fra jonsmessu Baptistæ. oc vt yfir andres messu*»; i Glæsibær 1394, Di. III, 520 »*matutinale Bok ad lesa ä sumarid*»; i Álptanes 1397, Di. IV, 187 »*Matutinale ad song og onnur bok er a vor Matutinale de tempore et de sanctis fra Trinitatisdeigi til Adventu*»; i Laugaland 1461, Di. V, 291 »*matetinale bok aa sumarid*»; i Holt 1480, Di VI, 330 »*missale oc matutinale framann til de trinitate* o. s. v.

[1] Martyrologium, de natalitiis sanctorum diebus af Beda † 735. »die Grundlage aller spätern Umarbeitungen». *Ebert I*, 646.

[2] Matutinen, morgonmessan i den katolska gudstjänsten.

169. **Messubók** eller **missale**[1] förekommer på ett 150 tal ställen; tidigast i Vallanesmåldagen 1270, Di. II, 84 »*messvbok*»; vidare i Grýtubakki 1318, Di. II, 445 »*messubok per anni circulum og psalltare og ey ad skipudu: onnur messubok ad dominicum a sumarid. þridia messubok tekur til ad jola fostu oc fram til paska ad dominicum*»; i Hvanneyri 1358, Di. III, 125 »*messubok ad pistlum oc euangelijorum vmm sumar tijma de tempore*»; i Hítardalr 1463, Di. V, 407 »*ein messubok med pisla oc gudspioll de tempore et de sanctis per anni circulum. utlendzk. vond*»; i Grund 1461, Di. V, 314 »*messubok lesandi fra aduentu oc til huita sunno*»; i Stafholt 1397, Di. IV, 190 »*Missale de sanctis. Item samsett Missale de tempore per anni circulum*»; i Bard 1461, Di V, 253 »*missale fra aduentu til pascha med de tempore oc de sanctis*»: i Múli 1461, Di. V, 284 »*missale a sumarit*»; i Gardar 1352, Di. III, 68 »*läga sonngua bok at cotidianis oracionibus oc XVIJ. missis pro defunctis*»; i Gilsbakki 1397, Di. IV, 122 »*messubok ad pistlum oc Gudspiollum. Secretis oc orationibus fra Jolafostv til Trinitatisviku*» o. s. v.

Messudagabréf se n:o 30.

170. **Mikaels saga** förekommer på 4 ställen; tidigast i Selárdalr 1354, Di. III, 92 »*michalz sogu*»; vidare i Gnúpufell 1394, Di. III, 527 »*Michaels saga*» och kyrkan här är helgad åt Mikael; i Reykir 1394, Di. III, 530 »*Michaels saga*» och kyrkan är äfven här helgad åt Mikael; vidare i Mikaelskyrkan i Búdardalr 1397, Di. IV, 157 »*Michelssögu*». *Mikaels historia*, som torde vara samma arbete — men troligen på latin — finnes endast i Höfdi 1394, Di. III, 569 »*Historiur. iiij. Michaelis. Martini. Catharinæ og Andræ sine ordu(!)*». Mikaels saga finnes i handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är i tryck utgifven 1877 af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

Minus volumen Prisciani se n:o 193.

[1] Missale, messbok = ritualen för den offentliga gudstjensten (Latinska sånger utg. af Klemming s. 180). Messa förekommer i många handskrifter i A. M., Kphmn.

Miracula sanctæ Mariæ, vorrar fru se n:o 160.

171. **Nikolaus saga** förekommer på 16 ställen; tidigast 1318 på 2 ställen, i Goddalir, Di. II, 464 »*Nicholas saga*» och i Holtastadir Di. II, 472 »*nichulas saga*». För Undanfell heter det 1360, Di. III, 162 »*Nicholaus saga med latynu*». På de flesta ställena äro kyrkorna helgade åt den helige Nikolaus. På ett par ställen förekommer *Nikolaus historia*, som torde vara samma arbete på latin; i Holtastadir 1394, Di. III, 547 *Nicholas saga... Historia Nicholai ä kueri*» och i Stadr 1394, Di. III, 575 »*Nicholäs saga... kuer framann af Grallara annad kuer historia Nicholai*» På båda ställena är kyrkan helgad åt Nikolaus. Nikolaus saga erkebiskups och Nikolaus saga leikara finnas i handskr. i A. M., Kphmn och i K. B., Sthm och den förra är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

172. **Nidaróss orda** förekommer endast i Útskálar 1397, Di. IV, 104 »*Nidaros orda*»[1]. Jfr n:o 46, 114, 181 och 202.

173. **Nidrstigningar saga** förekommer endast i Gardr 1318, Di. II, 427 »*nidurstigningar sogu*».[2] Den finnes i handskr. i A. M., Kphmn samt är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur. Denna saga är egentligen andra delen af det s. k. Nikodemus' Evangelium; *C. R. Unger*, Heilagra manna sögur s. XV.

174. **Nova historia** förekommer endast i Saudanes 1344, Di. II, 786 »*noua historia*». Jfr n:o 59, 107 och 109

Novum festum se n:o 56.

175. **Nýja hald** förekommer på 4 ställen; 1394 i Audbrekka, Di. III, 521 »*nyia hallds kuer*», i Laufás, Di. III, 567 »*nyia hallds kuer*» samt 1401 i Skard, Di. III, 658 »*nyiahallz*

---

[1] Orda Ordensregel. *Fr.*[2].

[2] Nidrstigningarsaga = berättelse om Kristi nedfarande till helvetet. *Fr.*[3]

kuer». För Sauđanes 1394. Di. III, 554 heter det »*nya halld*». Jfr följande och n:o 56.

176. **Nýja halds söngr** förekommer på 2 ställen 1394, i Hof, Di. III, 528 »*nÿia halldz saungur*» och i Gunnsteinsstađir Di. III, 546 »*nyia hallds saungur á kuere*». Jfr föregående och n:o 56.

177. **Ofeiglin** förekommer endast i Hrafnagil 1394. Di. III, 561 »*ofeiglin. ij per Anni circulum ad song*».

178. **Ólafs saga Haraldssonar** förekommer — uttryckligen benämnd med denna titel — på 2 ställen, tidigast i Sauđanes 1344. Di. II, 786 »*olafs saga haralldzsonar*», vidare i Mödruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*Olafs saga haralldzsonar*», där den förekommer under rubriken »*þessar norrænv bækur*». På förra stället är kyrkan helgad åt »*hinum heilaga Olafi*» samt åt jungfru Maria och Benediktus. För öfrigt förekommer Olofs saga utan angifvande af hvilken Olof, som åsyftas, på 11 ställen; tidigast 1318 på flera ställen t. ex. i Vellir, Di. II, 455 »*olafz saga*», där kyrkan kallas »*hins heilaga olafz*». Vidare förekommer den i Barđ 1461, Di. V, 253 »*olafs saga*». På somliga ställen, där denna saga förekommer, kallas kyrkan »*den helige Olofs kyrka*», på andra ställen omtalas, att kyrkan är helgad åt den helige Olof eller endast åt Olof, på några ställen nämnes härom alls intet. För Hólastađr heter det 1396, Di. III, 613 »*olafuanna soghur*». I Lögmannshlíđ förekommer 1394, Di. III, 523 »*Olaffz historia. Olafz saga forn*». För samma kyrka hette det 1318, Di. II, 454 »*eitt kuer. oc á olafzles*», som nog är detsamma som legenden om Olof. Kyrkan här kallas »*hins heilaga Olafz*». Man kan tryggt våga antaga, att Olofs saga på de allra flesta ställena, åtminstone där kyrkorna kallas den helige Olofs eller äro helgade åt honom, är detsamma som Olofs saga Haraldssonar. Med »Ólafanna sögur» menas utan tvifvel Olof den heliges och Olof Tryggvessons. Olof den heliges saga förekommer i många handskr. i A. M., Kphmn. och i K. B., Sthm, samt är i tryck utgifven flera gånger.

179. **Ólafs saga Tryggvasonar** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*Olafs saga tryguasonar agæt*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i många handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt i Upsala Univ. bibl. och är i tryck utgifven flera gånger.

180. **Orationes**[1] förekomma på några ställen, t. ex. 1397 i Gilsbakki Di. IV, 122 »*Sequentiubok sæmiliga oc messubok ad pistlum oc gudspiollum. Secretis oc orationibus fra Jolafostv til Trinitatisviku*»; 1461 i Holt, Di. V, 254 »*de tempore bok tekr til at paskvm til aduentv med gudspiol(l) pisla oc oracior*»; 1461 i Presthólar, Di. V, 278 »*pislar oc gudspiol(l) oc or(a)ciorvm*»; 1461 i Melstaðr, Di. V, 338 »*pislabok. gudzspiol(l) oc oracio fra aduentu oc til pascha*»; 1461 i Tjörn, Di. V, 341 »*gudzspiallabok med pislum de tempore per anni circulum oc þar til oraciobok med cecretum*».

181. **Orðubók,**[2] **orða, orðukver** eller **ordoskrá** förekommer på omkr. 25 ställen; tidigast 1318 i Breiðibólstaðr, Di. II, 479 »*iij. ordo Bækur per anni circulum*»; vidare i Staðarbakki 1360, Di. III, 164 »*ordo a veturinn*»; i Gnúpufell 1394, Di. III, 527 »*Ordoskrä de sanctis og de tempore*»; i Skinnastaðir 1394, Di. III, 587 »*ordoqver*»; i Vallanes 1397, Di. IV, 207 *Ordubok vmm Xij manude*»; i Hítarðalr 1463, Di. V, 407 »*orda*»; i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 287 »*ij. ordur*»; o. s. v. Jfr n:o 172.

182. **Óttusöngvabók** förekommer på omkr. 25 ställen; tidigast i Auðkúla 1318, Di. II, 474 »*ottu songua Bækur. iiij. fornar per anni circulum. nema commune suffragium*»; i Árskógr 1461, Di. V, 262 »*ottvsaungua bok fra paskum til adventv*»; i Miklaholt 1463, Di. V, 403 »*ottusongvabok aa sumarit... ottusongua bok uond aa vetrin*» o. s. v.

183. **Páls saga** förekommer endast i Auðbrekka 1394, Di. III, 521 »*päls saga*» och kyrkan är helgad »*hinum heilaga*

[1] Oracio = bön (Latinska sånger, utg. af Klemming s. 180).

[2] Orða = Ordensregel (lat. ordo). *Fr*[2]. Troligen är det dock någon annan betydelse här.

Paulo»; i Hrafnagil förekommer 1394, Di. III, 561 »*pälsBok*», som torde vara samma arbete.[1] I handskr. finnas i Sthm och Kphmn Páls saga biskups, Páls saga erimita och Páls saga postola, som alla äro i tryck utgifna. Jfr n:o 119 och 188.

184. **Paralipomenon** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Liber Josuæ. Ruth et Hester. Judith og Paralippomenon a einni bok*».[2]

185. **Páskabók** förekommer på ett 20-tal ställen; tidigast 1394 på flera ställen, t. ex. þverá, Di. III, 556 »*paska Bok med lesi*» Höfđi, Di. III, 569 »*paska Bok ad saung*»; vidare i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 286 »*paskabok de sanctis oc de tempore med Messum oc syngiande*»; 1461 i Lundarbrekka, Di. V, 321 »*paskabok syngiande vtan lectiones*»; i Öxnhóll finnes 1461, Di. V, 292 »*paskabrefer med missale til trinitatis dags*» och i Hólar 1461, Di. V, 309 »*paskakver syngianda fram vm paskavikv*» o. s. v.

186. **Passionarius apostolorum, passiones, passional** eller **passionales apostolorum** finnes på 7 ställen; tidigast i Múli 1318, Di. II, 435 »*passiones Apostolorum ä einni Bok*», 1318 i Saurbær, Di. II, 451 »*passionall apostolorum*»; 1318 i Vellir, Di II, 455 »*passionales Apostolorum*»; det heter 1394, Di. III, 524 om Saurbær »*passionarius Apostolorum a Latijnu*» och för Garđar 1397, Di. IV, 108 »*Passionarius Apostolorum et aliorum sanctorum*». I A. M., Kphmn, finnes passionale i handskr.

187. **Passio Olavi** förekommer endast i Nes 1318, Di. II, 435 »*passio Olaui a kueri*». Jfr n:o 178.

188. **Passio Pauli**[3] förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397 Di. IV, 111 »*Passio Pavli*». Jfr n:o 119 och 183.

---

[1] Här heter kyrkan »*Kyrckia hins hailaga Peturs*».

[2] Paralipomena, titel på krönikeböckerna.

[3] Passio Petri et Pauli är en hymn på 66 vers af Prudentius, Ebert I, 266—267; möjligen är det samma skrift, som här angifves.

Pastorale Gregorii se n:o 49.

Johannes ok Pauli se n:o 119.

189. **Petrs saga** förekommer på 8 ställen; tidigast 1318 på 2 ställen, t. ex Víðivellir, Di. II, 462 »*peturs saga*»; vidare i Háls 1394, Di. III, 573 »*peturs saga j lierepti*»; i Kalmanstunga 1469, Di. V, 556 »*peturs saga*». På de flesta ställena äro kyrkorna helgade åt den helige Petrus. Petrs saga postola finnes i många handskr. i A. M., Kphmn och i K. B, Sthm samt är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1874 i Postula sögur.

Pistla bók se n:o 69.

190. **Plenarium** förekommer på några ställen; tidigast omkr. 1185 i Hraun, Di. I, 278 »*plenarium*»; i Skinnastaðir 1318, Di. II, 427 »*plenaria ij*»; i Grund 1394, Di. III, 523 »*plenarius*» o. s. v.[1]

191. **Postula sögur** förekomma på 7 ställen; tidigast 1318 i Vellir, Di. II, 455 »*postula sogur*»; vidare i Strönd 1397, Di IV, 100 »*Postulasogur j Latinu* ; i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*postulasögur*» under rubriken »*þetta er j Norrænu bokum*», i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*postula saugur*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». I A. M. Kphmn finnas Postula sögur i handskr. Jfr n:o 186.

192. **Primalestr** förekommer endast i Vallanes 1419, Di. IV 271 »*prima lestur*». Jfr n o 147.

193. **Priscianus** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*Minus volumen prisciani*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*».[2]

---

[1] Liber plenarius l. plenarium kallades under medeltiden dels fullständiga handskrifter af hela Nya Testamentet l. de fyra evangelierna, dels ock den fullständiga katolska messboken (missale plenarium) med antiphonarium, lectionarium m. m. till skilnad från breviarium (= bönboken).

[2] Priscianus från Cæsarea skref en fullständigt systematisk framställning af den latinska grammatiken omkr. år 500.

194. **Processionale, processionali, processionari** förekommer på ett 30-tal ställen, tidigast 1318 på flera ställen, t. ex. Grímstungur, Di. II, 477 *»processionale»*; vidare i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 286 *»ij. processionalia»* o. s. v.

195. **Profeterna** förekomma endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 *»xij. prophetæ minores»*.

196. **Proprietarium** förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 613 *»proprietarium»* under rubriken *»þessar skolabökr»*.

197. **Psaltare** förekommer på ett 140-tal olika ställen; tidigast 1179 på 2 ställen, i Keldudalsholt, Di. I, 251 *»salltara»* och i Ásolfskáli, Di. I, 256 *»salltari»*; vanligen heter det endast psaltare, men stundom finnas ytterligare bestämningar, t. ex. Hruni 1331, Di. II, 665 *»dauidz salltare oc mariu psalltara»*, Hof 1343, Di. II, 775 *»davidspsalltara iiijc»*; för Eiđ 1397, Di. IV, 220 heter det *»Hundradz psalltare»*, för Múli 1318, Di II, 435 *»Enskur psaltare»*, för Möđruvallaklaustr 1461, Di. V. 287 *» V. salltarar goder oc ij let(t)ari»*; för Hof 1318, Di. II, 464 *»psalltare fielijtill»*; för Reykholt 1463, Di. V, 400 *»psalterium»*; för Hjaltabakki 1318, Di. II, 475 *»psalltara Totrar. ij»*; för Skútustađir 1461, Di. V, 319 *»salltaraskrar margar»* o. s. v. Jämför n:o 164.

198. **Quattuor libri dialogorum** förekomma endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 *»quator libri dialogorum j tueim bokum»* under rubriken *»þetta j latinvbokum»*. Jfr n:o 61

199 **Quæstiones Augustini & Orosii** förekomma endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 *»Quæstiones Avgustini et Orosij»*.

200. **Rationale** förekommer på ett par ställen; tidigast i Hólastađr 1374, Di. III, 288 *»Rationalia tuau»*; senare 1396, Di. III, 612 heter det för samma ställe *»Racionale»*; vidare i

Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*Racionale divinorum officiorum*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*».

201. **Reddingabœkr** (registret s. 995: sbr. á ensku reading-book) förekomma endast i Hrafnagil 1318, Di. II, 453 »*Reddingabækur. Xj.*»[1]

202. **Reglubœkr** förekomma endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Item tuær Reglubækur*»[2]. Jfr n:o 46, 114, 172 och 181.

203. **Remundus decretorum** förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*Remundus. decretorum*» under rubriken »*þessar de iure*».

204. **Responsorium**[3] förekommer endast i Hvammr 1361, Di. V, 322 »*responsoria... responsoriabok de sanctis tekur til at jonsmesso baptiste til aduentu... responsoria vm sumarit til aduentu... responsorium ecki epter ordu*».

205 **Riddara sögur** förekomma endast i Hólastađr 1396, Di. III, 613 »*Riddara sogur a tueim bokum*» under rubriken »*þessar soghu bökr*».

Rim se n:o 14.

206. **Ruth** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Liber Josuæ. Ruth et Hester*» etc.

207. **Sagnabœkr** förekomma på 3 ställen utan närmare angifvande af innehållet, tidigast i Holt omkr. 1270, Di. II, 85 »*fioldi sagna boka*»; vidare i Hof 1318, Di. II, 463 »*sogubok ä lätijnu*»; i Höfđi 1318, Di. II, 446 »*sogubok forn oc a margar sogur*» (anm.: »*fyrst skr.: margrietarsaga, en soo lagfært*»). Jfr n:o 48 och 107.

---

[1] Ræding = text, som uppläses, skall uppläsas; »þar skal vera prestr ok djakn ok syngia allar heimilistiđir ok messu ofvalt, er niu rædingar eru». *Fr.*[2].

[2] Regla, bland annat = Ordensregel, tukt och regler, som de äro underkastade, hvilka tillhöra en viss munk- eller nunneorden. *Fr*[2].

[3] Responsorium = svarsång (Latinska sånger utg. af Klemming s. 180).

208. **Sálutíðabók, sálutíðir, sálumessur** eller **sálutíðakver** förekomma blott på ett fåtal ställen; tidigast 1343 i Hof, Di. II, 775 »*saalutidabok*», 1401 i Skarð, Di. III, 658 »*De sanctis bok per annum. byriaz med salutidum*»; 1394 i Laugaland, Di. III, 522 »*alltaris Bok og eru a kyrkiudags songur og salumessur*»; 1394 i Glæsibær, Di. III, 520 »*sälutijdakuer*» o s. v.[1] Jfr n:o 14 och 15.

209. **Sancti Eustachii (saga?)** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*sancte eusstake*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*»[2] Legenden om d. h. Eustachius finns tryckt i Acta sanctorum.

210 **Sanctæ Julianæ (saga?)** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*sancte juliane*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*».[3] En latinsk legend om d. h. Juliana finnes tryckt i Acta sanctorum.

Sanctorum bok se n:o 59.

Scriptura sacra se n:o 57 och 58.

211. **Sebastiani** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*fabiani oc sebastiani*». Jämför n:o 80.[4]

212. **Secreta** (?) förekommer endast i Gilsbakki 1394, Di. IV, 122 »*Sequentiubok sæmiliga oc messubok ad pistlum oc Gudspiollum. Secretis oc orationibus fra jolafostu til Trinitatisviku.*»

213. **Sedulius** förekommer endast i Möðruvallaklaustr

[1] Sálutíðir = »Bønner som læses til bedste for de afdødes Sjæle». *Fr*[2].

[2] Legenden om d. h. Eustachius har blifvit behandlad många gånger både på vers och prosa under medeltiden. *Ebert* II, 319.

[3] Möjligen är denna bok en öfversättning af angelsachsaren Tynewulfs legend från 8:de årh. om den hel. Juliana. *Ebert* III, 52.

[4] Här åsyftas troligen sagan om den helige Sebastian, hvaraf ett fragment i tryck är utgifvet af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

1461, Di. V, 288 »*Sedulius*» under rubriken »*þetta j latinvbokum.*»[1]

214. **Septem dormientes** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di V, 289 »*septem dormiencium*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i handskrift i K. B., Sthm, och är i tryck utgifven 1877 af *C. R Unger* i Heilagra manna sögur.

215. **Sequentiubók, sequenciur, sequencionarium** förekomma på öfver 100 ställen; tidigast 1270 i Vallanes, Di. II, 84 »*sequentivbok*», vidare i Laugaland 1394. Di. III, 522 »*sequentiubok oc ei effter ordu*»; i Hruni 1331, Di. II, 665 »*gradall oc collectarius oc sequenciubok er taka xij manadi*»; i Grýtubakki 1318, Di. II, 445 »*sequentiubok per usum*»; i Ásgeirsá 1360, Di. III, 163 »*fiorar skrär. og sæmilig sequentia en fimta*»; i Melar 1397, Di. IV, 193 »*Seqventiur fär a kveri*»; i Illugastadir 1318, Di. II, 440 »*Sequentionarium*» o. s. v.[2]

216. **Sermonisbók**[3], **sermonsbók, sermoniciarius, sermones** och **homiliur** förekomma på ett 20-tal ställen; tidigast 1318 i Sjóarborg, Di. II, 468 »*Sermonum Bok*» och i Grímsey, Di. II, 443 »*Homiliur a sumarid*»; vidare i Melstaðr 1461, Di. V, 338 »*sermonsbækr tuær i latinu*»; i Grýtubakki 1461, Di. V, 266 »*omcliobok fra paskum oc fram yfer hvitasunno*»; i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Omiliæ diversorum patrum*»; i Miklaholt 1463, Di. V, 403 »*ij. sermonsbækur vondar i norrænu*»; i Goðdalir 1318, Di. II, 464 »*Sermones ä einni bok*»; i Möðruvellir 1461, Di. V, 307 »*sermonsskra vm langafaustu*»; i Einar-

[1] Möjligen åsyftas här någon dikt af skalden Sedulius fr. slutet af 5:te årh., t. ex. hans Paschale carmen eller en hymn om Kristus af honom, som katolska kyrkan tidigt började använda vid gudstjänsten. Möjligt är ock, att med »Sedulius» åsyftas något arbete af Sedulius Scotus omkr. 840—868, som skrifvit åtskilliga böcker t ex. »de rectoribus christianis». *Ebert* I, 373—380. II, 198.

[2] Seqventia, »et Slags Sang som blev sungen ved den kirkelige Gudstjeneste». *Fr*[2].

[3] Sermon = Prædiken (lat. sermo). *Fr*[2]. Sermo = homilia, concio ad populum in Ecclesia. *D. C.*

stađir 1394, Di. III, 556 »*Sermonicinarius*» o. s. v. I Viđeyjarklaustr förekommer 1397 Di. IV, 110 »*liber Sermonum stor bok i selskinni*», som nog också bör hänföras till denna rubrik. Homiliur finnas i handskrift i A. M, Kphmn. Flera homiliesamlingar äro i tryck utgifna, t. ex. af *Unger*, *Wisén* m. fl Jfr n:o 217—225.

217. **Sermones Augustini** förekomma på 4 ställen och **homiliur Augustini** på 2; tidigast 1318 i Múli, Di. II, 435 »*sermones Augustini*» och i Vellir, Di. II, 455 »*Homiliæ Gregorij. aunnur augustini. sermones.*»; vidare 1461 i Múli, Di. V, 284 »*omelie augustine*» samt 1461 i Möđruvallaklaustr, Di. V, 288 »*Sermones augustini per annum*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*». I A. M., Kphmn finnes i flera handskrifter »*Sermones Augustini*». Jfr öfriga sermones.

218. **Sermo af várri frú** förekommer endast i Múli, 1394 Di. III, 578 »*sermon af vorri frv*». Jfr öfriga sermones.

219. **Sermones de corona anni** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 »*Sermones de corona anni*». Jfr öfriga sermones.

220. **Sermo Eligii** förekommer endast i Vellir 1318, Di II, 455 »*sermo Eligii*» [1] Jfr öfriga sermones.

221. **Sermones Gregorii** under rubriken homiliur på 6 ställen; tidigast i Vellir 1318, Di. II, 455 »*Homiliæ Gregorij*»; vidare i Hjarđarholt 1355, Di. III, 102 »*Omelias gregorij XX á norǫnu*» och 1397, Di. IV, 162 heter det om samma boksamling »*Omiliæ Gregorij ij oc XX a Norrænu*»; Möđruvallaklaustr, Di. V, 288 »*Omelie gregorij ab aduentv ad dominicam primam post pentecostem . . . . Omelie qvedam gregorij*» o. s. v. Jfr öfriga sermones.

[1] Den helige Eligius, flandrernas apostel, f. 588, † omkr. 659.

222. **Sermo Jeronymi de assumpcione sanctæ Mariæ** förekommer endast i Nes 1318, Di. II, 435 *»sermo ieronymi de assumptione sanctæ Mariæ oc Miracula eiusdem ä einni Bok»*. Jfr öfriga sermones.

223. **Sermones Innocentii tertii** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 *»Sermones Innocentij tertij»*. Jfr öfriga sermones.

224. **Sermones Leonis** förekomma endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 *»Sermones Leonis»*. Jfr öfriga sermones.

225. **Sermo pastoralis** förekommer endast i Múli 1394, Di. III, 577 *»sermo pastoralis»*. Jfr öfriga sermones och n:o 49

226. **Sextus liber (?) decretalium Gregorij** förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 *»sextus. decretalium. Gregorij»* under rubriken *»þessar de iure»*. Jämför n:o 38, 54, 55, 203 och 242.

227. **Silvesters saga**[1] förekommer på 2 ställen, tidigast i Sauđanes 1344, Di. II, 786 *»mariu saga. nikolaas saga. siluester saga. iij aa æirni bok»*; vidare i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 *»siluesturs saga»* under rubriken *»þessar norrænv bækur»* Den finnes i handskrifter i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm, samt är i tryck utgifven 1877 af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

228. **Sinonima**[2] **Isidorii** förekomma endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di V, 288 *»Sinonima jsidorij»* under rubriken *»þetta j latinvbokum»*.

229. **Skjoldunga saga** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 *»Skioldunga sæga»* under rubriken

[1] Sylvester, biskop i Rom 314—335, dyrkas såsom helgon af båda de katolska kyrkorna. Troligen är Silvesters saga en legend om denne.

[2] Troligen = synonyma.

»þessar norrænv bækur». Denna saga finnes ej kvar, men ett utdrag af den har man hos Arngrim, som utgifvits af *A. Olrik* i Aarbøger f. nord. Oldkh. og Hist. 1894 (Se ang. denna saga Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie af *Finnur Jónsson*, II, s. 665—667). Några fragment om denna saga finnes dock i A. M. Kphmn n:o 7, 8 och 31.

230. **Stefanus saga** förekommer på 2 ställen; tidigast i Grýtubakki 1318, Di. II, 445 *»Stephanus saga»*; vidare i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 *»stefanus saga»* och där under rubriken *»þessar norrænv bækur»*. Den finnes i handskrift i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthlm, samt är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

231. **Strepitus judicii** förekommer endast i Hólastaðr 1396, Di. III, 613 under rubriken *»þessar skolabökr»*.

232. **Suffragium**[1] etc. förekommer på rätt många ställen; tidigast 1318 på flera ställen, t. ex. Vellir, Di. II, 455 *»suffragium»*; än heter det, såsom ofvan, endast suffragium, än finnas längre titlar, t. ex. Fagranes 1318, Di. II, 468 *»suffragium missale ä Bok»*, Skinnastaðir 1318, Di. II, 427 *»Suffragium Sanctorum»*, Upsir 1318, Di. II, 458 *»comune suffragium»*, Márstaðir 1318 Di. II, 475 *»suffragium Bok forn»*, o. s. v.

233. **Sumarbók** förekommer på 7 ställen; tidigast 1360 i Goðdalir, Di. III, 177, *»sumar Bok de sanctis»*; vidare i Útskálar 1397, Di. IV, 104 *»Sumarbok oc onnur De Sanctis»*, i Núpr 1378, Dí. III, 331 *»sumarbok ad dominicum»* o. s. v. Jfr n:o 59.

234. **Summa at messum(?)** förekommer endast i Miklibær 1394, Di. III, 566 *»alltaris Bok er tekur aull summa ad messum»*. Jfr n:o 169.

---

[1] Suffragium = bön, tilläggsbön (Latinska sånger utgifna af Klemming s. 180).

235. **Summa incorum (?)** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 *»Item Summa incorum»*.

236. **Summa Remundi**[1] förekommer endast i Hólastaðs domkyrka 1396, Di III, 612 under rubriken *»þessar de iure»*. Jfr följande.

237. **Sumula Reymundi** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 *»Sumula reymundi. ij. bækur»* under rubriken *»þetta j latinvbokum»*. Jfr föregående.

238. **Summa viciorum** förekommer endast i prästen Haldórs sálugjafarbréf 1403, Di. III, 685 *»summa viciorum»*.

239. **Summa virtutum** finnes endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 *»Summa Virtutum hia sira þollaki Bibliæ»*.[2]

240. **Söngbók** förekommer på ett 150-tal ställen; tidigast 1318 på många ställen, t. ex. Urðir 1318, Di. II, 456 *»songbok»*; Grímsey 1318, Di. II, 443 *»songbok til paska»*; Húsavík 1318, Di. II, 428 *»songbok vm fostu»*; Víðimýri 1318, Di. II, 466 *songbok eigi secundum ordinem fra huijtasunnu til jolafostu de sanctis et dominicis... songbok frä päskum til Trinitatis dags»*; Vatnsfjörðr 1397, Di. IV, 135 *»Xij manada songbækur iij»*; Möðruvellir 1461, Di. V, 308 *»lagasaungua bok med fam messvm»*; Háls 1394, Di. III, 573 *»Lägasaunguakuer»*; Svalbarð 1394, Di. III, 569 *»Saungskrä vond omerckilig»* o. s. v.

241. **Texti**[3] förekommer på ett 80-tal ställen; tidigast 1318 på många ställen, t ex. i Illugastaðir, Di. II, 440 *»Texti»*, Saur-

[1] Troligen Raimundus Lullus f. 1235, † 1315, som skrifvit afhandlingar i filosofi, teologi, juridik och medicin m. m.

[2] Afskrifvaren synes mena, att Summa virtutum är inlagd i ett exemplar af bisk. Þoriak Skulasons 1644 tryckta bibelöfversättning.

[3] Texti = »Evangaliarium, indeholdende de fire Evangelier, i Alm. prægtigt indbundne». *Fr*[2]. Möjligen hade det varit riktigast att upptaga texti under rubriken evangelier och gudspiallaböcker, men som de alltid i de isländska kyrkorna synas hafva intagit en säregen och ansedd ställning, bland

bær, Di. II, 451 »*Texti buinn*», Grund, Di. II, 452 »*Texti obuinn*»; vidare i Álptanes 1397, Di. IV, 187 »*textus Evangeliorum*», o. s. v. Jfr n:o 72.

242. **Textus quinque librorum decretalium** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di V, 288 »*Textvs quinque librorum decretalivm*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*». Jfr n:o 38, 54, 202, 203 och 226.

243. **Theodorii saga** förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*teodorij saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den förekommer i handskrift i A. M., Kphmn, och är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

244. **Thomas saga erkebiskups** förekommer — med denna titel uttryckligen framhållen — endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*tomas saga erkebiskups*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». För öfrigt förekommer **Thomas saga** på 7 ställen utan närmare angifvande af, hvem som därmed åsyftas; tidigast i Ás 1318, Di. II, 429 »*Thomas saga*»; vidare i Hvammr 1394, Di. III, 548 »*Thomas saga*», och kyrkan där är helgad åt den helige Thomas erkebiskop; 1396 i Hólastađr Di. III, 613 »*thomass soghur. ij*»; i Thomaskyrkan i Hvammr á Landi 1397, Di. IV, 64 »*Thomas saga*»; i Thomas erkebiskops kyrka i Strönd 1397, Di. IV, 100 »*Thomassaga*»; på öfriga ställen finnes ej något angifvet om, åt hvem kyrkan är helgad. För Ás heter det 1394, Di. III, 586 »*Thomas historia... Thomas saga væn og aunnur forn*».[1] I allmänhet är det nog Thomas saga erkebiskups, som åsyftas, åtminstone där kyrkan är helgad åt erkeb. Th. Som emellertid flera handskrifter finnas kvar ej blott af Thomas saga erkebiskups utan äfven af *Thomas saga postola*, så torde möjligen den senare afses på något ställe. Thomas

annat genom en ofta synnerligen prydlig utstyrsel, ha de här upptagits under egen rubrik.

[1] Thomas historia torde vara detta arbete på latin och saga samma bok på isländska.

saga erkebiskops är i tryck utgifven 1877 af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur och Thomas saga postula 1874 af *C. R. Unger* i Postula sögur.

245. **Thomas söngr** förekommer endast i Ás, Di. II, 429 »*Thomas saungur*». En *Thomas dikter* finns i handskrift i A. M., Kphmn.

246. **Tíđabók** förekommer på ett 50-tal ställen;[1] tidigast 1180 á Ingunarstöđum, Di. I, 266 »*Xij manaþa tiþa boecr*»; vidare i Skarđ 1274, Di II, 117, »*tûeñar tolf manada tijda bækûr oc sumar betur*», i Stađr 1286, Di. II, 261 »*allar tyda Bøkr*», i Mælifell 1318, Di. II, 465 »*Tijda Bækur per anni circulum*», i Álptártunga 1354, Di. III, 85 »*Xij. mänada tijdabökr fornnar et non secundum ordinem*»; i Selárdalr 1354, Di. III, 92 »*tijdagiorda boekr*»; i Stađarhraun 1439, Di. IV, 593 »*Xij manada tidabækur per usum*»; i Höskuldsstađir 1461, Di. V, 345 »*tidabækr ath ollu per anni circulum*» o. s. v.

247. **Titlabók**[2] förekommer endast i Hólastađr 1396, Di. III, 612 »*lesbok ny de sanctis oc titla*».

248. **Tobias glossatus** förekommer endast i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Tobias Glosatus*» under rubriken »*þetta er.. j Skolabokumm*». Härmed afses troligen Tobiæ bok på latin, försedd med isl. glosor. Jfr n:o 256.

249. **Ursule saga**[3] förekommer endast i Möđruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*vrsule saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*».

---

[1] Tíđabók, bok som innehåller hvad som skall sjungas vid den kyrkliga gudstjänsten. *Fr²*

[2] Titull 1) öfverskrift, som anger innehållet eller hvad man ser för sig; 2) tecken, som är skrifvet öfver ett ord för att beteckna en använd förkortning; 3) historia, händelse, tilldragelse. *Fr²*.

[3] Den heliga Ursula, enligt legenden en brittisk konungadotter. En legend om henne är tryckt i Acta sanctorum.

250. **Venite** förekommer på ett par ställen; 1461 i Möðruvallaklaustr Di. V, 286 »*kirial godr med venite*» och 1461 i Núpufell, Di. V, 296 »*kiriall med uenite*».

251. **Veritas theologiæ** förekommer endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 »*Veritas Theologiæ*».

252. **Versabœkr**[1] förekomma endast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111, där uppgiften »*Item IX versabækur adrar*» följer efter »*Cato med Glosa*» under rubriken skolböcker.

253. **Vetrarbók** förekommer endast på ett fåtal ställen; tidigast i Draflastaðir 1394, Di. III, 572 »*vetrarbok de sanctis*», vidare i Saurbær 1461, Di. V, 310 »*vetrar bok de tempore tekr til ad aduentu til paska. onnur uetrarbok de tempore fram yfer jol*»; i Skútustaðir 1461, Di, V, 320 »*ueturbok tekur til aduentu oc til paska de sanctis et de tempore oc er eigi aull.. vetrarbok at aduentu fram yfer jol*».

254. **Vincencius saga** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*vincencius saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i handskrift i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthmn, samt är i tryck utgifven af *C. R. Unger* 1877 i Heilagra manna sögur.

255. **Vitæ patrum** förekommer på 4 ställen; tidigast 1318 i Múli, Di. II, 435 »*vita patrum*», vidare i Viðeyarklaustr 1397, Di IV, 110 »*Vitas patrum*», i Hólastaðr 1396, Di. III, 612 »*vitta patrum*» och slutligen på 2 ställen i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*vitas patrum*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*» och 290 »*vita patrum*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Vitæ patrum förekommer i flera handskrifter i A. M., Kphmn, och har 1877 i tryck utgifvits af *C. R. Unger* i Heilagra manna sögur.

---

[1] Versabók, Bog som indeholder Vers. *Fr*².

256. **Vita Thobiæ** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*vita thobie*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*». Jfr n:o 248.

257. **Vitæ et passiones plurimorum sanctorum** förekomma endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*vite et passiones plurimorum sanctorum*» under rubriken »*þetta i latinvbokum*»; dessutom förekommer i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111 »*Vitæ sanctorum in duobus Voluminibus*». Jfr n:o 59 och 106.

Vita sanctæ Margrietæ se n:o 159.

258. **Várbók** förekommer på omkr. 15 ställen; tidigast 1318 på flera ställen, t. ex. Mælifell, Di. II, 465 »*vorbækur. ij. ad aullu*» och Garðr, Di. II, 427 »*vorbok ad song*»; Reykjahlíd 1394, Di. III, 584 »*Vorbok ad saung oc lesi*»; Glæsibær 1394, Di. III, 520 »*Vor Bok de tempore og de sanctis ad aullu*» o. s. v.

259. **Völsunga saga** förekommer endast i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 290 »*volsaunga saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*». Den finnes i flera handskr. i A. M., Kphmn, samt i Upsala U. B. och är flera gånger i tryck utgifven, bland andra af *Sophus Bugge* 1865, samt öfversatt af åtskilliga.

260. **Ysidorus de summo bono**[1] förekommer på 2 ställen; tidigast i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 »*Ysidorus de summo bono*» samt i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 288 »*Ysodorus de summo bono*» under rubriken »*þetta j latinvbokum*».

261. **Ysidorus Ethymologiarum**[1] förekommer på 2 ställen; tidigast i Hólastaðr 1396, Di. III, 613 »*ysodorus ethymologiarum*» under rubriken »*þessar skolabökr*»; vidare i Viðeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110 »*Ysidorus ethimologiarum non plenus*».

---

[1] Isidorus af Sevilla † 636 har bland annat författat »*Originum s. Etymologiarum libri XX*» ett slags encyklopedi, som innehåller en mängd viktiga notiser öfver antiken, först och främst den romerska; vidare »*Sententiarum s. de summo bono libri III*», som är ett af hans liturgiska arbeten.

262. **Þorláks saga** förekommer på ett 10-tal ställen; tidigast i Klofi 1387, Di. III, 405 »*þorlaks sogu*»; 1397 i Hlíðarendi, Di. IV, 69 »*þollaks sogu*» i þorlákskyrkan därstädes; i Hof 1397, där kyrkan är helgad åt den hel. Þorláki biskupi Di. IV, 84 »*þollaks song oc les med.*[1] *Item þorlaks sögv a Nor(r)ænv*»: i den helige Þorlák biskups kyrka i Hólmr 1397, Di. IV, 105 »*forna þolluks sögu med Legendu*»; i Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 289 »*þorlaks saga*» under rubriken »*þessar norrænv bækur*»; slutligen förekommer i þorlákskirkju i Síðumúli 1472, Di. V, 675 »*þorlaks historia*», som torde vara samma bok. Endast på ofvan angifna ställen äro kyrkorna helgade åt biskop Þorlák. Denna saga finnes i handskr. i A. M., Kphmn, och i K. B., Sthm. Þorláks saga är i tryck utgifven i Biskupa sögur s. 87—124, 261—404.

263. **Þorláks messa** förekommer endast i Hof 1397, där kyrkan är helgad åt den hel. Þorláki biskupi, Di. IV, 84 »*þollaks messur badar allar tijder. kyndelsmessu oc paskadag*».

264. **Þorláks söngr** förekommer på ett par ställen, i Garðar 1352, Di. III, 68 »*þorlakszsongur*» och i Hof 1397, Di. IV, 84 »*þollaks song oc les med*». I A. M, Kphmn finnes under n:o 1134 en perg. handskr. fr. 14 århundr. första hälft, som bland annat innehåller »*Carmen latinum in honorem S. Thorlaci*».

---

[1] Som af några föregående rubriker framgår, förefaller les vara det samma som saga. Så torde det äfven vara här, ehuruväl les, då begge uttrycken förekomma i samma måldage, troligen är en annan redaktion af sagan.

III

De olika skrifternas utbredning.

Som den alfabetiska förteckningen öfver bokförrådet visar, uppgår antalet olika böcker till omkr. 260. Man lägger emellertid snart märke till, huru en mycket stor olikhet finnes i fråga om böckernas utbredning. Somliga af dem förekomma nästan öfverallt i kyrkorna och klostren, andra åter äro mera sällsynta, och de allra flesta förekomma endast på ett enda ställe hvardera. Vi skola här nedan söka lämna en allmän öfverblick rörande de olika böckernas utbredning.

Delas böckerna i grupper efter deras mer eller mindre talrika förekomst, kan man lämpligen välja följande indelning: 1) böcker, som förekomma på öfver 50 ställen; 2) på 30—50 ställen; 3) på 20—30 ställen; 4) på 10—20 ställen; 5) på 5—10 ställen; 6) på 2—5 ställen och 7) på endast 1 ställe.

Följa vi nu den alfabetiska förteckningen öfver bokförrådet, finna vi, huru de böcker, som förekomma på öfver 50 ställen, icke äro flera än 9. Gå vi så till närmaste grupp eller de böcker, som förekomma på 30—50 olika ställen, så se vi i förteckningen dessa uppgifna endast till 5 olika slag. Som det emellertid angående en del böcker af skilda skäl i förteckningen ej fullt exakt angifvits, på huru många ställen de förekomma, kan denna siffra tryggt höjas till 10.[1]

---

[1] Författaren har då till denna grupp hänfört de böcker, som sägas förekomma på många ställen. Sådana äro »bréf, de sanctisbók, de temporebók, epistolarius, evangelier» och »suffragium».

De böcker, som tillhöra 3:dje gruppen med ett antal af 20—30 ställen, äro 7, de, som tillhöra 4:de gruppen med ett antal af 10—20 ställen äro 10, och de, som tillhöra 5:te gruppen med ett antal af 5—10 ställen, belöpa sig till 14. Som emellertid åtskilliga böcker i förteckningen helt allmänt sägas förekomma endast på några ställen, kunna de lämpligen hänföras till sista gruppen, som då uppgår till ett 20-tal olika slag.[1]

De 2 sista grupperna visa en särdeles hög stegring i fråga om antalet olika böcker. Den 6:te gruppen, till hvilken höra böcker, som förekomma på 2—5 ställen, har 54 olika slags böcker, och den 7:de eller sista gruppen, till hvilken höra böcker, som endast förekomma på ett enda ställe, går ända upp till det höga antalet af omkring 150 olika slag.

Vi finna alltså, huru den jämförelsevis höga siffra af omkr. 260 olika slag af böcker, som förteckningen visar, att isländska kyrkornas och klostrens bokförråd belöpte sig till, ingalunda får fattas så, som om hela detta bokförråd varit tillgängligt för hela den bildade delen af folket på Island och alltså skulle kunna gälla, som ett slags indicium på dess bildningsnivå.[2] De böcker, som förekomma på öfver 50 olika ställen, uppgå ju ej till mer än 1/30-del af hela bokförrådet, de, som förekomma på öfver 20 ställen till omkr. 1/10-del och de, som förekomma på öfver 5 ställen till ungefär 1/5-del däraf. De böcker slutligen, som förekomma endast på ett ställe, uppgå till betydligt mer än halfva antalet böcker, som hela den isländska kyrkan ägde.

[1] Hit föras då historieböcker, historiebok de sanctis, kyrkodagssånger, oratio, plenarius och sálutíðabók.

[2] Då man talar om de bildade under medeltiden, måste man naturligtvis framför allt därmed åsyfta de andlige.

IV

Gruppering af bokförrådet efter innehållet.

1. Gudstjänstböcker.

Adventubók se n:o 2.
Altarisbók n:o 7.
Antifonarius n:o 11.
Ártíða rím n:o 14.
Aspiciensbók n:o 16.
Ave Maria n:o 22.
Bréfer, Breviarium n:o 30
Burtsöngvabók n:o 33.
Capitularium n:o 35.
Collectarius n:o 42.
Communisbók n:o 44.
De sanctis bók n:o 59.
De tempore bók n:o 60.
Diurnale n:o 62.
Dominicale n:o 64.
Dominicubók n:o 65
Föstubók n:o 92.
Festum corporis Christi n:o 85.
Formessubók n:o 88
Graduale n:o 99.
Handbók n:o 105.
Hymnabók n:o 113.
Jólabók n:o 120.
Jólamessubók n:o 121.
Jólatíðabók n:o 122.
Kórbók l. kórsöngvabók n:o 134.
Kórpsaltare n:o 135.
Kyriáll n:o 139.
Kyrkjudagssöngvr n:o 140.
Lesbók n:o 147.
Mariu messnabók n:o 162.
Mariu psaltare n:o 164.
Mariu sequentiur n:o 165.
Matutinale n:o 168.
Messubók n:o 169.
Nýja hald n:o 175.
Nýja halds söngr n:o 176.
Orationes n:o 180.
Óttusöngvabók n:o 182.
Páskabók n:o 185.
Plenarium n:o 190.
Processionale n:o 194.

För öfrigt höra antagligen till denna grupp äfven följande böcker:

2. Legender.

Heilagra manna sögur n:o 106.
Historia heilags korpus Christi n:o 108.
Historiubók de sanctis et de tempore n:o 109.
Iterata passio Christi n:o 116.
Jakobs saga n:o 117.
Jóns saga baptistæ n:o 123.
Jóns saga Hólabiskups n:o 124.
Jóns saga postula n:o 125.
Justinu saga n:o 127.
Katrinar saga n:o 129.
Kross saga n:o 138.
Laurentius saga n:o 144.
Legendubók n:o 145.
Leodgarius saga n:o 146.
Lucie saga n:o 156.
Margrétar saga n:o 159.
Mariu jarteignir n:o 160.
Mariu saga n:o 163.
Marie Magdalene saga ok Marthe n:o 161.
Martinus saga n:o 166.
Martyriologium n:o 167.
Mikaels saga n:o 170.
Nikolaus saga n:o 171.
Niđrstigningar saga n:o 173.
Olafs saga Haraldssonar n:o 178.
Páls saga n:o 183.
Passionarius apostolorum n:o 186.
Passio Olavi n:o 187.
Passio Pauli n:o 188
Petrs saga n:o 189.
Postula sögur n:o 191.
Sancti Eustachii saga n:o 209
Sanctæ Julianæ saga n:o 210
Septem dormientes n:o 214
Silvesters saga n:o 227.
Stefanus saga n:o 230.
Theodorii saga n:o 243.
Thomas saga erkebiskups n:o 244
Ursule saga n:o 249.
Vincencius saga n:o 254.
Vitæ patrum n:o 255.
Vitæ et passiones plurimorum sanctorum n:o 257.
Þorláks saga n:o 262.

Till denna grupp torde också efterföljande skrifter böra hänföras:

Aevum Matei n:o 74
Basilie saga n:o 26.
Barbare saga n:o 23.
Eufemia saga n:o 75.
Fabiani oc Sebastiani saga n:o 80.
Geiralldz saga n:o 93.
Halvards saga n:o 104.
Historiubœkr n:o 107.
Johannes oc Pauli (saga?) n:o 119.
Lanbertus saga n:o 143.
Lucas saga n:o 154.
Nova historia n:o 174.
Sagnabœkr n:o 207.
Sebastiani n:o 211.

3. Teologiska och filosofiska skrifter.

Alkuinus n:o 6.
Augustinus de consensu iiijor evangelistarum n:o 17.
Augustinus de doctrina christiana n:o 18.
Augustinus super Johannem n:o 20.

Compendium teologie n:o 45.
Correctør n:o 47.
Cura pastoralis n:o 49.
De canticis canticorum n:o 51.
De sacra scriptura n:o 57.
De sacra scriptura moralia n:o 58.
Duæ partes moralium n:o 66.
Enchiridion Augustini n:o 67.
Expositio super cantica canticorum n:o 77.
Expositiones evangeliorum n:o 78.
Expositiones Gregorii n:o 79.
Gemma animæ n:o 94.
Gloria psalterii n:o 96.
Glosa psallterii n:o 97.
Gregorius super Ezechielem n:o 102.
Liber Hugonis de abusibus claustri n:o 150.
Quæstiones Augustini & Orosii n:o 199.
Rationale n:o 200.
Summa virtutum n:o 239.
Veritas theologiæ n:o 251.
Ysidorus de summo bono n:o 260.

Hit böra ock troligen hänföras:

Alanus n:o 4.
Declaratio regulæ n:o 52.
Summa viciorum n:o 238.

4. Bibliska böcker.

Gamla Testamentet:

Ester n:o 71.
Job n:o 118.
Judit n:o 126.
Liber genesis n:o 148.
Liber Josuæ n:o 149.
Liber Macchabeorum n:o 151.
Liber regum n:o 152.
Liber sapientiæ n:o 153
Paralipomenon n:o 184.
Profeterna n:o 195.
Psaltare n:o 197.
Ruth n:o 206.
Tobias glossatus n:o 248.

Nya Testamentet:

Actus apostolorum n:o 1.
Apocalypsis n:o 13.
Epistolarius n:o 69.
Epistolæ Pauli, 70.
Evangelier eller **gudspiallabœkr** n.o 72.
Evangelium Matei n:o 73.
Texti n:o 241.

Möjligen bör också hit hänföras

»Luce» n:o 154.

5. Skolböcker.

Alexander Magnus n:o 5.
Aurora n:o 21.
Brito n:o 32.
Cato međ glosa n:o 39.
Doctrinale n:o 63.
Græcismus n:o 100.

Lucidarius n:o 155.
Messubréfer[1] n:o 30.
Miracula sanctæ Mariæ n:o 160.
Priscianus n:o 193.
Proprietarium n:o 196.
Strepitus judicii n:o 231.
Tobias glossatus n:o 248.
Versabœkr n:o 252.
Vita sanctæ Margrietæ n:o 159.
Ysidorus Ethymologiarum n:o 261.

6. Juridisk litteratur.

Casus Bernardi n:o 36.
Casus Clementini (&) Johannis dextra pars & sinistra pars n:o 37.
Casus quinque librorum decretalium n:o 38.
Decretales n:o 54.
Decretum n:o 55.
Goffredus n:o 98.
Kristinna laga Þáttr n:o 136.
Kristinn rettr n:o 137.
Lagbók n:o 142.
Remundus decretorum n:o 203.
Sextus liber decretalium Gregorij n:o 226.
Summa Remundi n:o 236.
Textus quinque librorum decretalium n:o 242.

Hit höra troligen också
Constitutiones claustrales n:o 46.
Institutiones ordinis canonicorum regularium n:o 114.
Niđaróss orđa n:o 172.
Reglubœkr n:o 202.
Sumula Reymundi n:o 237.

7. Historia, annaler och andra kronologiska anteckningar samt världsliga sagor.

Annálar n:o 10.
Ártíđaskrá n:o 15.
Biskups bœkr n:o 28.
Chronica n:o 48.
Ecclesiastica historia n:o 68.
Hrólfs saga Gautrekssonar n:o 111.
Hrólfs saga Kraka n:o 112.
Islendinga saga n:o 115.
Karlamagnus saga n:o 128.
Lais saga n:o 141.
Magnus saga n:o 157.
Magus saga n:o 158.
Ólafs saga Tryggvasonar n:o 179.
Riddara sögur n:o 205.
Skjoldunga saga n:o 229.
Völsunga saga n:o 259.

Hit böra möjligen också hänföras:
Historiubœkr n:o 107.
Kóngabók n:o 133.
Sagnabœkr n:o 207.

---

[1] Under rubriken skolböcker upptagas i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 111, följande grupp: »*Item IX versabœkur adrar. Miracula sanctæ Mariæ et vita sanctæ Margrietæ a sinne bok hvor. Item ij messuBrever*».

8. Böcker, som ej kunna hänföras till förut nämnda grupper.

Flackaflick n:o 86.
Formularius n:o 90.
Formælabók n:o 89.
Frammistöðubœkr n:o 91.
Kolbrún n:o 130.
Kolbása n:o 131.
Kolumbum n:o 132.
Sedulius n:o 213.
Sinonima Isodorii n:o 228, torde antingen vara en teologisk bok eller en skolbok.
Summa incorum n:o 235.
Titlabók n:o 247.

V

En allmän återblick på gruppindelningen.

Kasta vi en återblick på den företagna indelningen af den isländska kyrkans bokförråd, så finna vi, huru gudstjänstböckerna taga det största utrymmet. De belöpa sig nämligen enligt den genomförda grupperingen till omkring ett 80-tal olika slag af arbeten Närmast i ordningen i fråga om antalet olika böcker följa legenderna. De uppgå till ett 70-tal olika arbeten. Därefter komma de teologiska och filosofiska skrifterna, som uppgå till inemot 30. Så följa de bibliska böckerna, som utgöra ett 20-tal; vidare skolböckerna, som belöpa sig till omkr. 16 olika slag och de juridiska, som utgöra ungefär ett dussin olika arbeten. Slutligen komma de historiska skrifterna, annalerna, andra kronologiska anteckningar samt världsliga sagor, hvilka uppgå till inemot ett 20-tal olika slag. De skrifter åter, som jag ej med säkerhet kan hänföra till någon af ofvannämnda grupper, uppgå till omkr. ett halft tjog.

Jag vill dock angående vissa arbeten reservera mig mot gruppindelningen. Som det af den alfabetiska förteckningen och särskildt af anmärkningarna till densamma framgår, har det ej af den mig tillgängliga litteraturen öfverallt kunnat med bevis ådagaläggas, till hvilken grupp det eller det arbetet hör. Därvid ha slutsatser i stället måst dragas i fråga om böckernas innehåll dels af deras titel, som ofta nog ger en viss ledning, dels af deras mer eller mindre talrika förekomst i kyr-

korna, i det att man om de mera vanliga böckerna, som finnas i kyrkorna, tämligen säkert kan våga påstå, att de haft att göra med gudstjänsten. Vidare kan man draga slutsatser däraf, att vissa -- för öfrigt till innehållet obekanta böcker -- upptagas midt ibland de vanliga gudstjänstböckerna.

För öfrigt vill jag med denna reservation ej medgifva att gruppindelningen lider af något väsentligt fel. Meningen med densamma var nämligen att lämna en öfverblick af, hvilka olika slag af böcker, som isländska kyrkan ägde under medeltiden, samt meddela en allmän uppfattning af de olika gruppernas inbördes rikedom. För denna öfverblick är det ej af någon större betydelse, om någon enstaka skrift verkligen med större rätt bort hänföras till någon annan afdelning. Man vet ändock lika säkert, att gudstjänstböckerna voro talrikast representerade, att legenderna kommo därnäst, att de teologiska-filosofiska skrifterna intogo följande rummet, samt att de fyra sista grupperna äro ungefär lika talrikt representerade.

Af särskildt intresse är det att se, huru talrikt legenderna voro representerade. Legenderna få väl nämligen betraktas såsom en slags andlig förströelselitteratur under medeltiden, hvilka såväl hade till syfte att väcka intresse för tidens mest ideella fråga, d v. s. den religiösa, som att genom den berättande framställningen fängsla läsarens eller åhörarens intresse genom den mer eller mindre lifliga skildringen. Medeltidens legender torde därför i visst afseende kunna jämföras med senare tiders bättre romaner, som kämpa för den ena eller andra idéns förverkligande i det mänskliga lifvet.

VI

Antalet böcker i de olika kyrkorna och klostren.

Under äldsta tiden eller fristatstiden är kyrkornas bokförråd skäligen obetydligt. Den första måldage, i hvilken böcker omtalas,. är den för kyrkan i Keldudalsholt 1179, Di. I, 251, där det heter, att kyrkan äger *»salltara»*, men detta är också allt i bokväg. För samma år heter det om kyrkan i Miđarnarbæli Di. I, 255, att den äger *»Aspiciens bok of vetr ok kristinna laga þatt»*. Högsta uppgifna antalet böcker under fristatstiden finna vi i Ásólfskáli 1179, Di. I, 256, där det heter, att kyrkan har *»iij bæcr. salltari ok jam̄ leiñdar scra* (= jafn lengdarskrá) *ok mal boc»*. Om några få kyrkor uppgifves det, att de äga *»xij manaþa tiþa bæcr»*, t. ex. kyrkan i Ingunnarstađir 1180, Di. I, 266. Men i de allra flesta kyrkomåldagar från fristatstiden upptages intet bokförråd alls. Det är endast undantagsvis, som meddelande härom lämnas. Dock får man ej antaga, att alla de kyrkor varit fullkomligt i saknad af böcker, för hvilka måldagarna ej lämna någon upplysning, men tryggt kan man våga påstå, att bokförrådet i dessa kyrkor måste ha varit mycket obetydligt, då man ej ansett mödan värdt att göra något meddelande därom. I några kyrkor affärdas frågan om bokförrådet, såsom redan förut i Inl. är meddeladt, med en uppgift om böckernas värde, hvarpå utförligare exempel skall lämnas i det följande.

Efter fristatstidens slut tillväxer bokförrådet så småningom.

Dock får man ej utan vidare antaga, att böckerna nu äro så mycket talrikare, som bokförrådet i dessa måldagar öfverstiger detsamma under fristatstiden, utan man får nog delvis tillskrifva det ökade antalet böcker den omständigheten, att måldagarna numera i allmänhet mera noggrant och detaljeradt lämna uppgift rörande såväl det ena som det andra. Om Þerneyjar kyrka heter det 1269, Di. II, 64, att den äger »*bækr vij med jamlengda rimi*»; om Staðastaðar 1274, Di. II, 114, att den har »*Bøkûr allar*», hvarmed väl menas, att den har alla de vanliga gudstjänstböckerna. Från år 1318 äga vi ganska goda uppgifter om isländska kyrkans bokförråd, ty för detta år ha vi öfver 100 måldagar för Hóla biskopsdöme, uppkallade efter biskop Auðun Þorbergsson, Di. II, 423—489. Flera kyrkor här äga 10 à 15 olika slags böcker, och några få, som äro ovanligt väl försedda t. ex. Múli, Grímsey och Vellir, Di. II, 435, 443 och 455, ha ända till ett 20-tal och däröfver. Det händer härvid ej sällan, att en bok förekommer i flera exemplar. Då så är fallet växlar antalet vanligen mellan 2 à 5. För Hóla biskopsdöme ha vi från år 1394 och närmaste tiden därefter en ny utförlig måldagasamling af biskop Pétr Nikulásson, Di. III, 508—591, hvilken gifver oss ett synnerligen godt tillfälle att studera bokförrådets tillväxt. Denna måldagasamling skiljer sig från den af 1318 framför allt däri, att kyrkornas tillgång på de vanliga gudstjänstböckerna blir mera allmän, d. v. s. 1318 funnos många kyrkor, som voro synnerligen fattiga på böcker eller också så godt som alldeles saknade dem, men nu finna vi däremot på de allra flesta ställen de vanliga gudstjänstböckerna och ofta en eller två legender, som handla om de helgon, hvilka kyrkan blifvit tillägnad. En annan karakteristisk utveckling är, att flera exemplar af hvarje bok numera förekomma i kyrkorna långt talrikare än 1318. Däremot är i stort sedt tillväxten af nya slags böcker mindre betydlig, och det är ej heller många kyrkor, som öfverstiga de nyss nämnda Múli, Grímsey och Vellir i fråga om olika slag af böcker. En ny stor måldagasamling för Hóla biskopsdöme från 1461 och närmaste tiden därefter af biskop Ólaf Rögnvaldsson Di. V, 247—361, visar, att utvecklingen fortfarande gick i den riktning, som ofvan blifvit antydd.

En synnerligen rik samling af måldagar äga vi för Skálholts biskopsdöme af år 1397, upprättade af biskop Vilchin, Di. IV, 27—240. De göra emellertid ett afgjordt fattigare intryck än måldagarna för Hóla biskopsdöme. Dock beror detta intryck till stor del därpå, att dessa måldagar ej lika samvetsgrant redogöra för bokförrådet som måldagarna från Hóla biskopsdöme. Ovanligt många måldagar uppgifva ej någonting alls om antalet böcker, som finnes; och att någon eller några af de allra vanligaste gudstjänstböckerna funnits i hvarje kyrka, kan man väl knappast våga förneka. Många kyrkor åter nämna en del böcker, men hinna sällan så högt som till ett 10-tal stycken. Endast få måldagar upptaga så stort bokförråd som de mera välförsedda kyrkorna i Hóla biskopsdöme.

En säregen ställning intaga klostren i fråga om bokförrådet. Så heter det redan under fristatstiden, då kyrkornas bokförråd var så anmärkningsvärdt ringa, om Helgafells klaustr omkr. 1186, Di. I 282, att där finnas »*hundraþ bækr*» (= 120 böcker). Jämför man denna uppgift med kyrkornas meddelanden från samma tid, så känner man sig nästan tveksam, huruvida man skall våga lita på den.[1] Klostren på Island visa emellertid genomgående en sådan öfverlägsenhet gent mot kyrkorna i fråga om bokförrådet, att uppgiften däraf blir sannolik. Äfven bestyrker ett senare meddelande, att detta kloster varit synnerligen väl försedt med böcker. Det heter nämligen för detsamma 1397, Di. IV, 170—171, att det — jämte ett 10-tal särskildt uppräknade böcker — ägde »*halfur fiordi tugur norrænv boka. jtem nærre hvndrade Latinvboka. annad eru tijdabækur*», och detta var på en tid, då medeltalet af böckernas antal i kyrkorna på sin höjd uppgick till 15 à 20. För öfrigt är det ju i den äldre måldagen för detta kloster ej nödvändigt, att det har varit 100 olika slag af böcker, utan antalet exemplar kan ju ha varit 100, af hvilka flera troligen varit samma bok. Men att beklaga är det för visso, att dessa måldagar kort och godt affärda frågan om bokförrådet med en uppgift om böckernas antal. Hade detaljeradt meddelande lämnats om hvilka böcker det var, som klostret verkligen ägde, så skulle vi för

[1] Jfr *Cederschiöld* i Aarbøger f. Nord. Oldk. 1887, s. 65—66.

visso funnit, att isländska kyrkan ägde betydligt flera böcker under medeltiden, än vi nu äro i stånd att få kännedom om. Denna slutsats kunna vi draga af måldagarna för Viđeyjar- och Möđruvalla kloster. Så finna vi i Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110—111 ett 60-tal olika böcker uppräknade, och flera bland dem förekomma endast på detta ställe, andra åter blott här och i Möđruvallaklaustr. Ännu rikare bokförråd visar sig det senare klostret äga 1461, Di. V, 286—290. I måldagen för detta kloster finna vi först en utförlig förteckning öfver de vanliga gudstjänstböckerna, som ofta förekomma i flera exemplar, en förteckning om nära två trycksidor. Därpå följer under två skilda rubriker, »*þetta j latinvbokum*» och »*þessar norrænv bækur*» en utförlig förteckning öfver en mängd vetenskapliga arbeten, sagor, legender o. s. v. Böckerna på latin utgöra 26 stycken, af hvilka flera förekomma endast här. Efter uppgiften om de latinska arbetena heter det: »*margar skrar adrar miog gamlar*», en passus som upplyser oss om, att klostrets bokförråd var betydligt rikare, än hvad som framgår af förteckningen. Under rubriken »*norrænv bækur*» finna vi ett 60-tal olika böcker, och äfven flera af dem förekomma endast på detta ställe.[1]

Slutligen finnes ännu ett ställe med många och sällsynta böcker, nämligen Hóla domkyrka. Det heter i måldagen för denna kyrka, Di. III, 612—613: »*halfr fimti tughr boka j spiolldum. en spialldalausar. IX. allar de sacra scriptura. vtalldar skrar j einu golfui halfr þridiughr onyttar tijda skra*». Därefter uppräknas utom de vanliga gudstjänstböckerna ett 40-tal mera sällsynta böcker, af hvilka flera endast förekomma på detta ställe.

---

[1] Se angående denna måldage kapitlet VIII, där den förefinnes i aftryck.

VII

Utvecklingen af kyrkans bokförråd.

Det är redan framhållet, huru Hóla biskopsdöme lämnar de bästa exemplen på utvecklingen af kyrkans bokförråd. Ett ganska karakteristiskt exempel på denna utveckling finna vi i måldagarna för Háls kyrka i Fnjóskadal åren 1318, 1394 och 1461. Likaså få vi af dessa måldagar en rätt god upplysning om, hvilka böcker de olika kyrkorna vanligen höllo sig med.

I måldagen för 1318, Di. II, 439 heter det om denna kyrkas bokförråd:

»*I Bokum. Messu Bok. j. Aspiciens Bok. ij. j spiolldum Enskar. adrar. ij. litlar. iiij. læsbækur. Enskur Gradall. og annar per usum. sequentiu Bok. Ordo per Anni circulum*».

Det bör anmärkas, att det ej är något karakteristiskt för kyrkorna i allmänhet, att de äga böcker, som äro engelska till sin härkomst. Detta är en egendomlighet för denna och ett fåtal andra kyrkor.

I måldagen för 1394, Di. III, 573 heter det om samma kyrka:

Þetta j Bokum. aspiciens Bækur. ij. j spiolldum enskar. og de sanctis Bok a sumarid vond. sequentiuBok. Grallari og annar per usum. Lesbækur. iij. miog ad aullu fyrer vtann vortijma. Ordo per Annum. martyrologium. psalltari. peturs saga j licrepti. kuer. kirkiudags saungur. nyia hallds kuer. aspiciens

Bok de tempore & de sanctis til paska. Hymnarius vondur. missale de sanctis per Annum. Lägasaunguakuer. Commune stortt oc ecj epter ordu. Aspiciens Bokar skrä vond vt jol. messu Bokar kuer. iij. vond de sanctis».

Jämföra vi de båda måldagarna, finna vi en rätt god utveckling af bokförrådet under de 76 år, som förflutit, sedan den förra måldagen uppsattes. En ytterligare utveckling finna vi i måldagen af 1461, Di. V, 298, som i fråga om bokförrådet har följande utseende:

»*Þetta j bokum. grallarar. ein sequenciubok oc eigi aull. Messubok tekur til (at) aduentu oc fram yfer allra heilag(r)a Messo de sanctis et de tempore med pistlum oc gudspiollum oc oracionem oc missale. lesbok de sanctis tekr til at jons Messo baptiste oc fram til jola. lesbok de tempore tekur til epter jol oc til aduentu. lesbok de tempore tekur til firir jol oc til passionem. oc ein bok jrsk. lagasaungua bok med oracium. jrsk saungbok. saungbok tekur til at paskum oc fram yfer huitadaga de sanctis et de tempore. oc aunnur lika. þar til pistlabok oc gudspialla tekr til at jolum oc fram til paska oc sequenciubok. þar til lestrabok. grallare tekr til at paskum oc fram til aduentu med pistlum oc gudspiollum oc oracium de tempore oc enn grallare de sanctis tekr til (at) andresMesso. oc til aduentu. ij. salltarar oc annar vondur hatidagrallare. ymnarius oc capitularius. commons lesbok. orda. ottusaunguabok tekr til (at) jonsMesso baptiste oc til jola. capitularius*».

Angående sista måldagen kan anmärkas, att den liksom måldagarna i allmänhet från senare delen af medeltiden med stor noggrannhet, som verkar tröttande vid studiet af dem, anger, för hvilken tid af året de olika gudstjänstböckerna gälla.

För att få en klarare föreställning om förhållandet mellan kyrkomåldagarna och klostermåldagarna, torde det här nedan vara på sin plats att visa, huru den klostermåldage tar sig ut, som mest detaljeradt uppgifver bokförrådet.

VIII

»Mödruvalla klaustrs Maldage»

af år 1461, Di, V, 286—291.

»þetta j bokum.

ij. grallarar at ollu oc. ij. ofuller.

ij. sequenciubækur fullar oc adrar ij. ofullar.

þrir kanar med nockurum Messum.

tuær bækr epistolarum et euangeliorum per annvm.

collectarius missalis per annum.

Messobækur. ij. at pistlvm oc gudspiol(l)um fra aduentu til paska. oc hin þridia fra aduentu til passionem domini.

ij. Messobækur de tempore at ollu med saung fra aduentu til paska.

Messobok de tempore fra paskum til aduentu.

ij. processionalia.

paskabok de sanctis oc de tempore med Messum oc syngiande.

brefere de sanctis med Messum syngiande j tueim hlutvm fra jonsMesso baptiste til aduentu.

kirial godr med venite.

Messobok de tempore et (de) sanctis fra paskvm til de trinitatem.

iij. brefer nockut fram a sumar de sanctis et de tempore med saung.

ij. adventu brefer med saung oc messur. oc þridia vm jol til Ixx.

t(u)au legendaria de sanctis per annum. oc þridia fra olafsmessu til paska.

ij. legendaria de tempore fra aduentu til paska oc þridia fra paskum til aduentv.

jtem antephonarius de tempore et de sanctis per annum sæmiligur.

jtem. V. bækur de tempore et sanctis syngiande fra aduentu til paska.

an̄tefonabok de tempore et de sanctis fra paskum yfer trinitatem.

jtem antefonabok fra paskum til aduentu de sanctis et de tempore sæmilig.

an̄tefonarium de tempore fra paska (!) til aduentu.

vtlenzsk jstoriabok vm sumarit.

antefonarius fra trinitatem til aduentv de tempore et de sanctis.

antefonarium de tempore fra pask(um) til adven(tu).

antefonarivm de sanctis fra jonsMesso baptiste til aduentu.

anti(fonariu)m fra. Ixxam til paska de tempore. oc sidan de tempore et sanctis yfer trinitatem.

anti(fonariu)m fra jonsMesso til adven(tu) de sanctis.

lesbok de dominicis fra augustus manad til aduentu.

anti(fonariu)m de sanctis fra jonsMesso baptiste til aduentu.

ij. ymnaria.

ij. capitularius.

ij. ordur.

V. salltarar goder oc ij let(t)ari.

V. suffragia sanctorum in commune.

handbok god.

martir(i)logium.

ij. jstoria kuer.

anti(fonariu)m fra jonsMesso baptiste de sanctis til adventv oc onur til.

þetta j latinvbokum.

institutiones ordinis canonicorum regularium j þrimur bokum.

augustinus de consensu iiijor ewangelistarum.
Grecissimus.
Racionale divinorum officiorum.
Textvs quinque librorum decretalivm.
Glosa decretalivm magistri godfridi.
Casus quinqe librorum decretalivm.
Sumula reymundi. ij. bækur.
Sermones augustini per annum.
Omelie gregorij ab aduentv ad dominicam primam post pentecostem.
quatuor libri dialogorum j tueim bokum.
Pars dextre partis.
Brito.
Vite et passiones plurimorum sanctorum.
Vitas patrum.
Yspdorus de summo bono.
Minus volumen prisciani.
Vita thobie.
Pastorale gregorij.
Ewangelia matehi.
Vita sancti martini.
Enchiridion augustini.
Sedulius.
Sinonima jsidorij.
Omelie qvedam gregorij.
Expositio super cantica canticorum. oc margar skrar adrar miog gamlar.

þessar norrænv bækur.

miraculum bok vorar frv.
augustinus saga.
postula saugur.
martinus saga.
vincencius saga.
fabiani oc sebastiani.
ceciliv saga.
agnes saga.
gregorius saga oc andres saga a eine bok.

benediktus saga.
siluesturs saga.
Þorlaks saga a eine bok.
kross saga.
stefanus saga.
tomas saga erkebiskups.
antonius saga. allar a einne bok.

þetta a einne bok.

laurencius saga.
teodorij saga.
johanes oc pauli.
mag(n)us.
halvardz.
Marie magdalene oc marte.
gesta saluatoris.
septem dormiencivm.
jterata passio christi.
barbare.
luce.
s(ancta) agnes.
sancte juliane.
sancte eusstake.
martinus saga a einne bok.

þessar a eine bok.

lanbertus saga.
leodgarius saga.
catrinar saga.
lucie saga.

þessar a eine bok.

dialogus.
basilius saga.
jons saga holabiskups.

þessar a eine bok.

brighitar saga.

vrsule saga.
Eufemia saga.
justinv saga.
Eugenia saga.
basilla saga.
kallamagnus saga med ollum þattum.
Olafs saga tryguasonar agæt.
Olafs saga haralldzsonar.
kongabok tækur til af magnuse olafssyni hinum goda framan til suerris.
liber genesis et liber macabeorum.

þessar a eine bok.
hrolfs saga kraka.
Skioldungha saga.
volsaunga saga.
lais saga.
geiralldz saga.
damvsta saga.
hrolfs saga gautrekssonar.
jslendinga saga uond.
annal godur oc gamal.
vita patrum.»

Detta är innehållet i Möðruvallaklostermåldagen. Den hör till »*Máldagar Ólafs biskups Rögnvaldssonar um Hólabiskupsdæmi*», och vi äro denna biskop all tack skyldiga, därför att vi genom honom fått en så detaljerad uppgift om huru en klosterboksamling på Island under medeltiden tedde sig. Jämföra vi denna klostermåldage och den ofvan anförda måldagen för Háls kyrka 1461, finna vi, huru det var stor skillnad på rikedomen i fråga om böcker uti kyrkorna och klostren.

IX

Uppgifter om bokförrådets värde.

Förut är framhållet, huru många måldagar affärda frågan om bokförrådet endast med en upplysning om dess värde. Stundom angifves emellertid böckernas värde, äfven då en del af dem uppräknas. Dessa meddelanden kunna delas i 2 grupper: 1) i allmänna uppgifter om hela bokförrådets värde i en kyrka; 2) i mera speciella uppgifter om huru mycket vissa, särskildt angifna böcker äro värda. Vi skola här först hålla oss till de allmänna uppgifterna.

Redan under fristatstiden finnas åtskilliga meddelanden om bokförrådets värde, men detta angifves då tillsammans med värdet på kyrkans andra ägodelar, t. ex. Reykjaholt 1206, Di. I, 350 »*þesse kirkio fe es ero i bokum oc i messo fotum oc i kirkio skruþe virdo til. sextogo hvndraþa vaþmala*»,[1] eller Kirkjubæjar klaustr 1218, Di. I, 394 »*Mariv kirkia sv er stendr j kirkivbœ a j skrvđi sinv oc bokvm oc klvckum. oc allt til virt. hvndrađ hundrađa oc tiu tyge hvndrađa*». Det är just inte småsummor, åtminstone hvad den senare måldagen angår, som här upptages, men man vet ju ej, huru mycket af detta värde, som gällde bokförrådet. Efter fristatstidens slut finna vi ofta

[1] Värdeenheten »*hundrad*» (ursprungligen = 120 alnar vadmal) eller det därmed lika gällande »*kovärde*» (kúgildi) beräknas af Maurer (Island, p. 443) efter det motsvarande silfrets pris till omkring 30 tyska riksmark. Jfr äfven *G. Cederschiöld*, studier öfver isländska kyrkomåldagar från fristatstiden, s. 44

uppgifter om böckernas värde. Så heter det för Tungufell 1331, Di. II, 667, att kyrkan äger »*X aura j bokum*», för Gnúpr 1331, Di. II, 663 »*XII aura j bokum*», för Hnappavellir 1343, Di. II, 773 »*iiij merkur j bokum*».[1] För flera kyrkor heter det »*c j bokum*», t. ex. Næfrholt 1332, Di. II, 694; likaså »*cc j bokum*», t. ex. Hlíd 1331, Di. II, 670; »*þriu hundrut j bokum*», t. ex. Skógar 1332, Di. II, 677; »*cccc j bokum*», t. ex. Breiðibólstaðr 1332, Di. II, 688; »*V hundrud j Bokum*», t. ex. Tjörn 1318, Di. II, 457; »*Vj c j bokumm*», t. ex. Síðumúli 1397, Di. IV, 125. Dylika uppgifter förekomma på många ställen. »*Vij hunndrad j bokum*», heter det för Setberg 1355, Di. III, 108; »*IX hvndrad j bokum*» för Breiðá 1343, Di. II, 773; »*X hundrat j bokum*» för Ytra-Skarð 1332, Di. II, 696 och för Hítardalr 1397, Di. IV, 185; »*Xj. hundrud j bokum*» för Staðastaðr 1354, Di. III, 81. Det sist anförda värdet är det högsta i »hundraden», som vi finna bland de allmänna uppgifterna.[2]

Äfven de speciella uppgifterna äro ganska talrika. Emellertid är det naturligtvis endast de mera värdefulla böckerna, som man på detta sätt besvärat sig med att särskildt lämna upplysning om. Så heter det för Nes 1318, Di. II, 435, att kyrkan äger »*ij marka psalltara*»; för Skarð á Skarðströnd 1327, Di. II, 635 »*voru þar j virdar viij bækur secundum ordinem fyrir vij hundrud*»; för Kvennabrekka 1355, Di. III, 100 »*ij tijdabækur þriggia marka verdar*»;[3] för Stafholt 1397, Di. IV, 189 följande utförliga uppgifter: »*Legendur ij per anni circulum de tempore. messobok samsett de tempore fra Paskumm oc til Jolafostu er sira Bergur gaf virdar firir cccc. Item Legendur fornar per anni circulum oc de sanctis metnar firir Vij^c. Item Graduale metid firir cc*». I Vatnsfjörðr hafva vi 1397, Di. IV,

---

[1] En mark rent silfver, som här torde åsyftas, var under fristatstiden i värde lika med 360 alnar vadmal, alltså = omkr. 90 tyska riksmark. *Maurer*, Island s. 443.

[2] För Olafsvellir 1397, Di. IV, 50 heter det »*Hundradzlag i Bokumm*», för Hof i Öræfum 1343, Di. II, 775 »*lesbækur þriar samsettar med saung davidspsalltara iiij^c. Graduale hundrad. gudspioll oc pistlar dominicale oc de sanctis per anni circulum hundrat*» och för Eið 1397, Di. IV, 110 »*Hundradz psalltare oc xiij aurar i bokumm*».

[3] Den något oklara fortsättningen »*ccc voro oc hälf mork*» torde ej ha afseende på tiðaböckerna.

135 »*XV. bækur metnar fyrer halft fimmta hundrad*». För Reykjaholt finnes 1397, Di. IV, 120 följande uppgift: »*kirkiann aa inuan sig XXX boka oc ij bækur virdar fyrer X^c*», och för Eydalir 1367, Di. III, 241: »*in prijmis X bækur fyrir XV hundrud. er virdar voru*». Att åtskilliga böcker värderas så högt, torde bero på dyrbarare inbindning eller utsmyckning på annat sätt».[1]

[1] För jämförelses skull må här meddelas några uppgifter om bokpris i Sverige från förra hälften af 14 årh. Det heter i en förteckning, hvilken man lät upprätta öfver de egendomar och lösören, som inköpts för Västerås' domkyrkas räkning: »**Decretum** *och* **decretales** *som vi köpte af Ärkebiskop Nicolaus för sex pund koppar, som då hade ett värde af 100 mark penningar, vidare* **Missale**, *som vi erhöllo genom samma Ärkebiskop Nicolaus' försorg af Kaniken Herman, kallad Ulf, i Linköping för 10 marker rent silfver, vidare Pontificalis, som vi uppskatta till tre marker rent silfver eller femton mark penningar. Vidare läto vi göra (d. v. s. afskrifva) legendariets vinterdel, som kostade öfver 40 mark penningar och ett graduale till 16 marks värde*». Ett annat exempel på, att bokpriset under Medeltiden stod högt, äga vi i den utgiftsbok, som fördes af Vadstenamunken Johannes Hildebrandt, hvilken 1419—1420 under en resa till Rom gjorde ett större bokinköp i Paris. Antalet böcker, som han köpte, uppgick till ett 20-tal, och priset för dem var omkr. 360 scuta, hvilket enligt nuvarande penningevärde blir ungefär 10,000 kronor. *Henrik Schück*, Anteckningar om äldsta bokhandeln i Sverige s. 20, 29—30.

X

Uppgifter om böckernas utstyrsel och yttre beskaffenhet i öfrigt.

Det händer mycket ofta, att bokförrådets yttre beskaffenhet omtalas. Egenskaper, som ofta tilläggas böckerna äro *vándr*, *góðr* eller *sæmiligr*. Så heter det för Viðivellir 1318, Di. II, 462 »*V. Bækur vondar*», för Grenjaðarstaðr 1394, Di. III, 580 »*kapitvlarivs godr*» och för Gufudalr 1470, Di. V, 582 »*sæmiligann grallara*». T. o. m. *illr* är en egenskap, som tillägges åtskilliga böcker, t. ex. Hvammr 1470, Di. V, 594 »*eru bækurnar med ollum skrædum godum oc jllum. XXX*». *Forn* och *gamall* samt *nýr* förekomma äfven, t. ex. Holtastaðir 1318, Di. II, 472 »*messubok forn*», Vallanes 1419, Di. IV, 271 »*gaumul ottusaunguabok*», Hólar 1461, Di. V, 309 »*sequenciobok nyia*». *Stórr* och *lítill* äro också vanliga epitet, t. ex. Grenjaðarstaðr 1394, Di. III, 580 »*gvdspiallabok stor*» och Sjóarborg 1394, Di. III, 530 »*handbok lijtil*». *Fánýtr* (el. *faneytr*) heter det om somliga böcker, t. ex. Viðivellir 1394, Di. III, 535 »*Eru þessar allar faneytar*». *Félítill* är äfven en egenskap, som tillägges somliga böcker, t. ex. Álptanes 1397, Di. IV, 187 »*fornskrär nockrar felitlar*». *Subtill* heter det om en salltare i Kolbeinsstaðir 1397, Di. IV, 182. *Létir* förekommer någon gång t. ex. Möðruvallaklaustr 1461, Di. V, 287 »*V. salltarar goder oc ij let(t)ari*», däremot *vænn*, t. ex. Lunðr 1368, Di. III, 249 »*texti vænn*». För Hrafnagil heter det 1461, Di. V, 316 »*margar smabækur adrar*», för Reykjahlid 1394, Di. III,

584 »*Aspiciens Bok storritud*» för Grímsey 1318, Di. II, 443 »*pentud lesbok de sanctis*», för Hafrafellstunga 1394, Di. III, 589 »*Aspiciens voknad(?)*»;[1] för Hólastaðr 1396, Di. III, 612 »*brefuer. ij. nótud*», för Goddalir 1394, Di. III, 563 »*Burtsongua-bok onótud*». Därjämte finna vi på många ställen upplysning om böckernas inbindning och utstyrsel i öfrigt. *Búinn* och *úbúinn* heter det ofta, t. ex. Hrafnagil 1318, Di. II, 453 »*Text. ij. buinn*», och Grund 1318, Di. II, 453 »*Texti obuinn*». På prydligare utstyrsel tyda följande exempel: Bær 1397, Di. IV, 191 »*texti silfurbuinn*», Neðrihvoll 1397, Di. IV, 83 »*Textum Evangeliorum buinn med silfur*», Eyvindarmuli 1332, Di. II, 686 »*textabunat med silfur*», Kolbeinstaðir 1397, Di, IV, 182 »*Texta med gylltum bvnadi*», Kross i Landeyjum 1480, Di. VI, 333 »*silfur texte litill med helgum domum sancte olaafs*»; Hólastaðr 1374, Di. III, 288 »*storer textar fiorer med siluer. einn med tonn*»;[2] Grund 1318, Di. II, 452 »*Texta spiolld. ij. af messing smellt*».[3] Det är framför allt texta, som äro utstyrda på dylikt sätt, men stundom är så fallet äfven med andra böcker, t. ex. Hof 1318, Di II, 463 »*plenarins sylfur bvinn*», Haukadalr 1331, Di. II, 668 »*apocalipsis silfurbuinn*», Gufudalr 1470, Di. V, 583 »*salltara kolumpneradann lystann vel med vtlendan stein*». Men det finns mindre prydliga böcker också t. ex. för Grímsey 1318, Di. II, 443 »*j Triespiolldum Bok oc songur ä*». Att böckerna äro inbundna i *skinn* framhålles ofta, men något annat slag än *sälskinn* nämnes ej direkt på något ställe. Så heter det för Grímsey 1318, Di. II, 443 »*messu Bok forn mykil j selskinne rotnu*», och för Eyri 1397, Di. IV, 140 »*Liber Genesis a. vetrinn j selskinni*». Om Eydalir meddelas det 1382, Di. III, 360, att där finnes »*V. bækur i hvitum skinnum oc ein messubok oskinnud*», om Múli 1461, Di. V, 284, att där är en »*messobok j suortum skinnum*». Någon gång äro böckerna inbundna i *lérept* ex. Háls 1394, Di. III, 573 »*peturs saga j lie-repti*». För de flesta böckerna lämnas emellertid ingen upplysning alls hvarken om deras yttre eller inre egenskaper.

[1] vökna = bli våt, fuktig. *Fr*².

[2] tonn = elfenben.

[3] Af emaljerad messing.

Om bokmaterialet är det mycket sällan, som några uppgifter förekomma. Blott några enstaka meddelanden finnas. Så heter det i måldagen för Reykjaholts kyrka 1224, Di. I, 477, att omkring ett 40-tal *kalfskinn* af olika personer blifvit skänkta till kyrkan. Dessa kunna ej gärna ha haft någon annan uppgift än att tjänstgöra som skrifmaterial. Likaså förekommer någon gång »*bokfell*» ex. Hólastaðr domk. 1396, Di. III, 613 »*bekfelli nockur*» och Oddgeirsholar 1397, Di. IV, 52 »*bokfell*». *Lysisteinn* förekommer i måldagen för kyrkan i Ingunnarstaðr Di. I, 266 och torde beteckna någon slags färg för att »införa öfverskrifter och initialer, möjligen äfven miniatyrer i böcker».[1] *Bokagull* omtalas i måldagen för Kolbeinstaðir 1397, Di. IV, 181 och dess användning torde ha varit något i samma väg. Dessa få exempel äro ungefär allt, som meddelas om bokmaterialet.

---

[1] *Cederschiöld*, Studier öfver isländska kyrkomåldagar från fristatstiden s. 63. Aarbøger for nord. Oldk. og Historie 1887.

XI

Språket i den isländska kyrkans bokförråd.

Vanligen saknas alla uppgifter om, på hvilket språk de olika böckerna äro skrifna. I somliga måldagar lämnas däremot en och annan upplysning därom. Som vanligt gå klostren äfven i denna fråga i spetsen. En ansats åt detta håll finna vi i Hellgafellskloster 1397, Di. IV, 170—171, där det heter, att klostret hade *»halfur fiordi tugur norrænv boka. jtem nærre hvndrade Latinvboka»*, men tyvärr få vi ej veta, hvilka dessa böcker äro. Ej heller få vi veta, om det var olika slag af böcker, som här åsyftas, eller om denna uppgift angifver en mängd exemplar af hvarje olika arbete. Därför måste uppgifterna från Helgafellskloster lämnas ur räkning i den följande framställningen. Uti bokförteckningen för Viđeyjarklaustr 1397, Di. IV, 110—111 finna vi under rubriken *»þetta er j Norrænu bokum»* 8 olika slag af böcker uppräknade. Före denna rubrik uppräknas ett 40 tal olika böcker, som nog äro skrifna på latin, ehuru detta ej uttryckligen angifves. Priset i fråga om utförlig redogörelse på detta område tager Möđruvallaklaustr, liksom det vanligen gör det äfven i andra afseenden.[1] I måldagen för detta kloster meddelas, sedan de vanliga gudstjänstböckerna uppräknats, under särskilda rubriker *»þetta j latinvbokum»* och *»þessar norrænv bækur»*, på hvilket

[1] Se måldagen för detta kloster kap. VIII.

språk angifna arbeten äro skrifna. Under rubriken latinska böcker uppräknas 26 olika skrifter, hvartill på slutet fogas ett tillägg »*margar skrar adrar miog gamlar*», som också torde ha varit på latin. Under rubriken norrænu böcker finna vi ända till 61 olika arbeten uppräknade. Om vi därefter företaga en undersökning af det bokförråd, som alla måldagarna tillsammans upptaga[1] under de olika rubrikerna latinska böcker och norrænu böcker, så komma vi ej långt öfver de siffror, som vi redan fått från Möđruvallaklaustr. Antalet norrænu böcker belöper sig endast till 63, och de som äro på latin till 30. Några andra meddelanden om språket i den isländska kyrkans litteratur finnas ej i måldagarna.[2] För öfrigt är det ju tillräckligt bekant, att de flesta skrifter, särskildt gudstjänstböcker och vetenskapliga arbeten, under medeltiden affattades på latin, hvadan man tämligen tryggt kan antaga, att det stora flertalet af böcker, som den isländska kyrkan förfogade öfver, har varit skrifvet på latin, därest ej annat på något ställe blifvit uppgifvet.

Slutligen förekomma åtskilliga uppgifter om en del böcker, som till en första början förefalla gälla språket. Så förekomma på ett 10-tal ställen engelska böcker, t. ex. i Laufás 1318, Di. II, 448 »*messubok ensk*», i Múli 1318, Di. II, 435 »*Enskur psalltare*» o. s. v. På några få ställen finnas irländska böcker, t. ex. i Ás 1461, Di. V, 279 »*irsk skra*», i Háls 1461, Di. V, 298 »*ein bok jrsk*», i Saurbær 1461, Di. V, 310 »*jrsk saungbok*». På ett par ställen lämnas endast den upplysningen, att boken är utländsk. Möjligen beror denna allmänna uppgift därpå, att den som uppsatt måldagen, ej varit säker på, från hvilket land förevarande arbete härstammat. Ex. härpå finna vi i Hítardalr 1463, Di. V, 407 »*ein messubok.. utlendzk*», i Gilsbakki 1463, Di. V, 404 »*messubok utlendsk per anni circulum*».

Rörande ofvannämnda uppgifter förefaller det till en början, som om de angifna böckerna verkligen skulle vara skrifna

[1] Alltså Möđruvallamåldagen inberäknad.

[2] På flera ställen heter det visserligen att böcker på latin och norrænu finnas, men man får ej veta, hvilka de äro.

på engelska, irländska eller något annat främmande språk. Detta är emellertid för visso ej meningen. Som vi af de anförda exemplen se, är flertalet gudstjänstböcker, och om dem veta vi ju, att de under medeltiden hufvudsakligen voro författade på latin. Alltså våga vi ej antaga, att ofvannämnda böcker i språkligt afseende äro engelska eller irländska. Som bekant brukade man emellertid under medeltiden utsmycka handskrifter med synnerligen ståtliga initialer. Hela sidor blefvo ofta liksom inramade i olika färgade mönster, ja, stundom blefvo de alldeles öfverspunna med dekorativ teckning. Ingenstädes skedde detta mera än på Irland,[1] och härifrån spreds naturligtvis bruket till de öfriga britanniska öarna. Det torde vara dylika latinska handskrifter, som kommit till Island, och som i måldagarna upptagas under irländska, engelska och utländska böcker.[2]

---

[1] *Anton Springer*, Grundzug der Kunstgeschichte II Das Mittelalter s. 156—157.

[2] Meningen var att i detta arbete äfven lämna några meddelanden om böckernas förvaringsställen. Men som så ytterst få upplysningar härom finnas, komma endast några få rader att härom meddelas. För några kyrkor nämnas *bókkistor* t. ex. Saurbær omkr. 1220, Di. I, 402 »*boca cista*», Árskógr 1318, Di. II, 454 »*Boka kista*» o. s. v. *Bókastóll* förekommer på några ställen, t. ex. i Draflastaðir 1318, Di. II. 441 »Bokastoll», men om den har utgjort något egentligt förvaringsrum för böcker, är ej bekant. *Bókalektare* förekommer äfven på några ställen, t. ex. i Selárdalr 1354, Di. III, 91 »*boka lectara*», men det är ej heller bekant, om den varit något förvaringsrum för böcker. Äfven *bókastokkr* förekommer någon gång, t. ex. Múli 1394, Di. III, 577 »*bokastokkr*». *Bókaform* förekommer också, t. ex. Síðumúli 1472, Di. V, 675 »*bokaforma*». Miklaholt 1463, Di. V, 403 »*bokaforme*» ooh Hítardalr 1463, Di. V, 407 »*bokaformi*». *Texti med kodda*» heter det för Vellir 1461, Di. V, 261. De vanligen dyrbara texta ha sålunda understundom för att vara bättre skyddade och kanske äfven för prydlighetens skull legat på mjuka kuddar.

GÖTEBORGS HÖGSKOLAS
ÅRSSKRIFT

BAND III.  1897.

FESTSKRIFT

VID

H. M. KONUNG OSCAR II:s REGERINGSJUBILEUM

DEN 18 SEPTEMBER 1897

GÖTEBORG
WETTERGREN & KERBER

GÖTEBORGS HÖGSKOLAS

ÅRSSKRIFT

BAND III.



1897.

GÖTEBORG
WETTERGREN & KERBER

FESTSKRIFT

VID

H. M. KONUNG OSCAR II:s

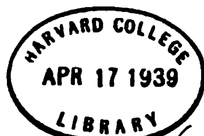
REGERINGSJUBILEUM

DEN 18 SEPTEMBER 1897

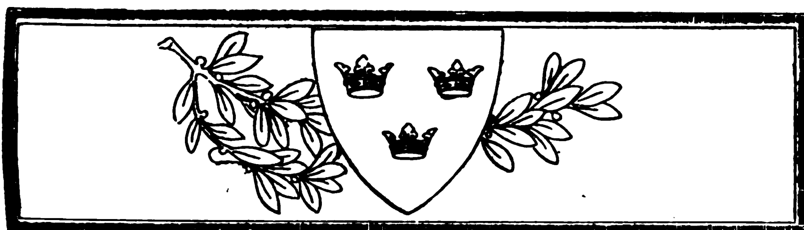
UTGIFVEN AF GÖTEBORGS HÖGSKOLA



GÖTEBORG
WETTERGREN & KERBER
Printed in Sweden



GÖTEBORG 1897
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI



ALLERNÅDIGSTE KONUNG!

EDERS MAJESTÄT!



å ett folk samlas till fest, är det mestadels ett stort historiskt minne, som förenar alla i en och samma fosterländska stämning.

Mera sällan händer det att samtiden själf, fylld som den är af olikartade, ofta stridiga sträfvanden, kan förena ett helt folk i en och samma känsla.

Så är dock fallet med det svenska folket i dag, tjugofemårsdagen efter EDERS MAJESTÄTS tronbestigning.

Vare sig dess id ägnas åt materiell eller intellektuell odling, söker sig i dag dess tanke i vördnadsfull tacksamhet sin väg till EDERS MAJESTÄT, under hvars visa hägn det lyckats icke blott bevara utan rikligen öka det kulturarf, det emottagit som frukten af fädernas redliga arbete.

Äfven Göteborgs Högskola begär en plats i deras led, som i dag till SVERIGES FREDSÄLLE DROTT frambära sin hyllning.

Hon kan, då hon begär denna plats, icke styrka sin rätt därtill genom att visa tillbaka på seklers eller ens decenniers fruktbringande arbete i vetenskapens och den fosterländska odlingens tjänst. Men om hon besjälas af samma anda som de män, hvilka, i den riktiga känslan af materiell och intellektuell odlings samhörighet, andligen beredt marken för henne eller lagt den ekonomiska grunden för hennes tillkomst och fortvaro, så vet hon att denna anda berättigar henne att deltaga i hyllningen af en Furste, som med aldrig svikande intresse följer odlingens gång i alla dess mångartade förgreningar.

Det är och det skall framgent blifva Göteborgs Högskolas sträfvan att så arbeta i sin fosterländska uppgift att, när en gång häfdaforskaren tecknar dragen af Sveriges odling under DEN ANDRE OSCARS tid, han finner skäl att dröja äfven vid denna Högskolas tillkomst och nämna henne värdig det stöd och det hägn, EDERS MAJESTÄT låtit komma henne till del.

EDERS MAJESTÄT!

Tusen sinom tusen svenska sinnen uppsända i dag till HONOM, som i makt och nåd hägnar Konungar och Folk, en innerlig tacksägelse för gångna lyckosamma tider och anförtro i en varm bön åt HANS fortfarande beskydd SVERIGES KONUNG och FOLK.

I det Göteborgs Högskola sluter sig till denna tacksägelse och denna bön, anhåller hon underdånigst, det måtte EDERS MAJESTÄT nådigt mottaga den frukt af hennes arbete, genom hvilken hon velat gifva ett uttryck åt de känslor, som i dag besjäla henne.

Å Göteborgs Högskolas vägnar

underdånigst

JOHANNES PAULSON

Dess Rektor

INNEHÅLL:

TEGNÉRS "AXEL"

LITERATURHISTORISK SKIZZ

AF

GUSTAF LJUNGGREN.



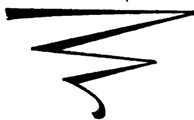
GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

TEGNÉRS "AXEL"

LITERATURHISTORISK SKIZZ

AF

GUSTAF LJUNGGREN.



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

I September 1821 öfversände friherrinnan Martina v. Schwerin till Tegnér tvenne bref, hvilka hon från Brinkman erhållit. Uti det ena af dessa berättade Brinkman, att han beredt »vår åldrige Leopold» några njutningsfulla ögonblick genom att för honom uppläsa flera af Tegnérs senast offentliggjorda dikter. Och i sammanhang dermed uttalade han den önskan, att Tegnér måtte, när lämpligt tillfälle yppade sig, egna den gamle blinde Gustavianen sin hyllning och dermed visa, huru högt han värderade honom.

I sitt svar på detta bref skref Tegnér (4/10 1821):

»Leopolds bifall gläder mig; men förvilla mig skall det »icke. Han betraktar mig som fosforismens motsats och till»lägger mig derför med runda händer allt hvad den saknar. »Sålunda förklarar sig på ett ganska naturligt sätt hela mirak»let af min poetiska ära. I öfrigt ville jag gerna säga Leopold, »ej någon artighet, men huru uppriktigt jag värderar honom. »Det svåra är, icke att *göra* en sådan sak, men att göra den »*à propos.* Ty att, som vanligen sker, utan någon särskild an»ledning, springa fram och hålla honom rökfatet under näsan, »synes mig ej passande».

Några veckor senare, d. 28 Oktober, meddelade han Jacob Adlerbeth, att han ville gerna, om möjligt, »i vinter ge ut ett poem »*Axel*» om några ark»; ty, tillade han, »att utge vidlyftigare lönar sig icke». Kort derefter angreps han af en häftig sjukdom, som mer än tvenne veckor fängslade honom vid sängen. Under tillfrisknandet diktade han på några dagar det nämnda poemet. Det trycktes i början af 1822 och tillegnades Leopold i en liten mästerlig dikt, hvilken djupt rörde den

gamle skalden. Tegnér sände honom poemet, jemte ett bref, hvari han skref:

»Att stycket i alla afseenden är obetydligt och ingalunda »värdigt det berömda namn, hvarmed jag sålunda prydt det, »erkänner jag gerna; men enhvar ger så godt han kan, och »jag kände ej något annat medel att offentligen tillkännagifva »min vördnad för den gamle mästaren och mitt innerliga del»tagande i hans olycka».

Leopold tackade Tegnér i en skrifvelse, som med skäl kan kallas ett epistolariskt mästerverk. Det heter deri:

»Den gamle sångaren, som af Herr Doktorn upphöjes till »skaldekung, var det aldrig; men begåfningen är furstlig och »värdig gifvarens höga rang i snillets verld. Jag tror ej, att »man sett hos oss en sublimare bit, än den lilla adressen; och »hvad sjelfva poemet angår, synes det mig fullströdt med all »poesiens rikedom. Kalla ej detta en krans, sådan som tillfället »medgaf; det är en bindel af diamanter, som blott har det felet »att icke tillhöra den panna, på hvilken den blifvit fästad. Den »lager, som af en konungs hand en gång skänktes mig, ligger »längesedan bladlös och förvissnad; men de, hvarmed Franzén »och Tegnér omflätat mitt gamla hufvud, äro oförgätliga och »skola behålla deras grönska, så länge vårt språk läses».

Poemets innehåll är följande:

Axel var en af Konung Karl XII:s. drabanter, hvilkas antal var sju, högst nio, och hvilka med ed förbundo sig att icke vända sin håg till någon mö förr, än konungen sjelf tog sig en brud. Han blef af konungen sänd från Bender med ett bref till Riksrådet i Stockholm; men vid Ukräns gräns vardt han öfverfallen af tjugo ryska ryttare, hvilka befalte honom att utlemna brefvet. Axel drog sitt svärd, kämpande mot öfvermakten, men dukade slutligen under och föll till marken, svårt sårad. I samma ögonblick anlände en jägarskara, anförd af en sköldmö, anföll röfvarhopen och skingrade den. Sköldmön, som hette *Maria,* lät föra den sårade, medvetslöse främlingen hem till sin bostad, der hon tog honom i sin vård. Han tillfrisknade och blef förälskad i sin räddarinna. En månskensafton, då de vandrade samman, yppade Axel sin kärlek för Maria; och hon tillstod, att denna kärlek var besvarad.

»Och med en lång, en evig kyss,
»Som lifvet varm, som grafven trogen,
»Upplöstes deras själar i
»En enda salig harmoni».

Men när Axel kommit tillbaka från denna sin »himmelsfärd», erinrade han sig den ed, som band honom, men hvars innebörd han icke ville yppa för Maria. Han yttrade dock, att densamma »kunde lösas, icke brytas», samt lofvade, att nästa Maj vara tillbaka för att hemföra henne såsom sin maka. Derpå fortsatte han sin afbrutna färd och aflemnade kungabrefvet till Riksrådet.

Emellertid grubblade Maria öfver arten och halten af den hemlighetsfulla eden och beslöt att sjelf uppsöka Axel i hans hemland. Klädd som krigare, i kyller, med svärd och karbin, färdades hon till Petersburg, der en expedition mot Sverige förbereddes. Hon begärde och erhöll tillåtelse att medfölja. Ryssarne landstego vid Sotaskär och började derifrån sina härjningar. En skara af gubbar och barn samlades för att hämma de fiendtliga hoparne; men fåfänga voro deras ansträngningar. Då kom Axel, »en hjelpens engel, sänd i nöden»; han ordnade kampen, och »häpna skyndade röfvarbanden med kapadt ankartåg från stranden». När sedan Axel, suckande, vandrade öfver slagfältet, hörde han en klagande stämma säga:

»Jag törstar, Axel, gif mig vatten,
Och tag mitt afsked, förr'n jag dör!»

Han igenkände Marias röst, störtade fram bland klipporna och såg en sårad och förblödd yngling, stödd mot berget. Månen gick fram ur molnen och lyste på de bleka anletsdragen, och med fasa utropade han:

»O, Herre Jesus, det är hon!»

Hon berättade, att hon lemnat sitt hem för att träffa honom och vinna kännedom om innebörden af hans drabanted, och sedan hon af honom tagit ett rörande farväl, drog hon sin sista suck.

Axel blef sinnesrubbad; ständigt irrade han kring hennes graf, och å stranden hördes dag och natt hans klagan.

»En morgon satt han död vid sjön,
Med händren knäppta hop till bön,

Och tårar på den bleka kinden,
Halfstelnade i morgonvinden;
Och emot grafven, der hon låg,
Ännu det brustna ögat såg».

I inledningen till poemet förtäljer skalden, att han, såsom barn, hört denna berättelse af en gammal Karolin, hvilken med sina två klenoder — »sin bibel och sin gamla klinga med Karl den tolftes namn uppå» — bodde i ett torp i skogen. Dikten afslutas med en skildring af det djupa, outplånliga intryck, den gamles berättelse gjorde på skalden, samt huru han ännu tyckte sig höra

»De gamla välbekanta ljud
»Om Axel och hans Ryska brud».[1]

»Axel» mottogs med lifligt bifall af den stora allmänheten. Den bländande stilen, men än mera den varma fosterländska känsla, som genomströmmar det hela och blidt hänförande smälter samman med det erotiska elementet, fängslade oemotståndligt läsaren. »Så olik de andra äldre syskonen», skref Franzén, »och likväl lika skön, om ej skönare! Uppfin»ningen är lika lycklig, som utförandet i alla dess delar. Det »har någonting alldeles eget deri, att vara sammansatt af de »mest olika och oväntade taflor, och likväl att göra ett helt af »en fullkomlig verkan. Man läser det med surprise på sur»prise; det är likväl icke endast surprenant, utan genomtränger

[1] Hjelten uti denna romantiska dikt är *Axel Erik Roos af Hjelmsäter*. Han blef år 1700, vid 14 års ålder, page hos konung Karl XII samt 1709 en af hans drabanter. Han skördade ära uti alla de fältslag, hvari han deltog; och vid Kalabaliken uti Bender räddade han konungens lif. Kort derefter sändes han, såsom kurir, med bref från konungen till Norden. Han anlände till Hamburg samt återvände sedan derifrån till Turkiet. År 1713 blef han general-adjutant samt öfverste vid Södra Skånska Kavalleri-regementet, och förde hemliga bud från konungen till Pommern. På en beskickning till Frankrike, 1716, råkade han i danskarnes händer, men rymde 1717 och instälde sig hos konungen, som då vistades i Lund. Derifrån följde han honom till Fredrikshald, der konungen 1718 föll för en fiendtlig kula. Några år derefter blef Roos gift med Hedvig Charlotta Cronhjelm, enka efter Axel Julius Coyet på Svaneholm i Skåne. Under Coyetska barnens minderårighet arrenderade han Svaneholm. År 1740 blef han landshöfding i Elfsborgs län, men tog afsked 1749 med generallöjtnants titel och dog 1765.

Enligt en uppgift, skulle Maria vara en furstinna Kassatkir Rostowski.

»det inre.... Af detta poem fäste sig hvar särskild tafla qvar »i mitt minne, så väl som det hela».[1]

I ett tacksägelsebref från Brinkman berättar denne, att han fem gånger genomläst och föreläst »Axel». I sitt svar till Brinkman beklagade Tegnér, att han, oaktadt allt sökande, ej kunnat finna alla de af Brinkman omnämnda förträffligheterna. »Någon förtjenst», tillade han, »kan den väl ha här och der i »utmålningen och versifikationen; men uppfinningen är dock »allt för torftig».[2] I bref till friherrinnan Martina v. Schwerin, af d. 17 Mars, skrifver skalden, att Brinkman öfverskattade »Axel», tilläggande: »Af helt annan tanke äro Malmöboarne, »ty ehuru Malmö är största staden i Skåne, hafva icke mer än »30 exemplar der kunnat försäljas. Deri göra de också rätt; »ty en markegångstaxa är i sanning dock långt mera värd, än »all verldens poesi».[3]

Deremot kunde Adlerbeth i ett bref berätta Tegnér, att i Stockholm hade alla de första, dit sända exemplaren blifvit utsålda, innan man ens hunnit annonsera dem. Och d. 11 April skref Tegnér till C. P. Hagberg, att »Axel» gjort lycka i Stockholm, så att han hoppades kunna få i behållning omkring 800 rdr bko. »Men», tillade han, »detta är Myhrmans förtjenst, ty »hade jag öfverlemnat mig åt bokhandlare, så hade jag icke »fått en fjerdedel så mycket. Berling bjöd jag manuskriptet »för 200 rdr, men han fann det för dyrt». — En månad derefter (d. 16 Maj) kunde han meddela Nils v. Rosenstein, att han på »Axel» haft »omkring 1,000 rdr bko i behållning».[4]

Vi hafva meddelat dessa ekonomiska uppgifter dels derföre, att de belysa dåtida författarearvoden, men dels och förnämligast derföre, att de ådagalägga, med hvilket lifligt intresse den stora allmänheten hälsade den Tegnérska dikten. Otvifvelaktigt spelade patriotismen en vigtig roll i denna entusiasm; och ett bevis derpå har man i det skaldestycke, som den 27-årige Bernhard v. Beskow skref med anledning af »Axel». Hvad som mest synes hafva tilltalat honom i Tegnérs dikt

[1] Ur Es. Tegnérs Papper. s. 173—4.
[2] Es. Tegnérs Saml. Skr. V. s. 252.
[3] Es. Tegnérs Saml. Skr. V. s. 255.
[4] Es. Tegnérs Saml. Skr. V. s. 259 o. s. 274.

var skaldens hyllning åt »den gamla Carolinska tiden». Sjelf skrifver Beskow i sin sång, som har titeln: *Vid läsningen af Tegnérs romans Axel:*

»Hur hjertat slår vid »store kungens minne!»
Hans bild en fåvitsk tid utplånat har;
Men dragen stå i sångarns hjerta inne
Som på ett guldmynt från hans egna dar».

Dikten slutar med denna hyllning åt Tegnér:

»Ditt och den store kungens hemland blickar
Nu stolt på dig, som förr på honom ner;
Och när det engång dig till honom skickar,
Han nöjd sin skald ett kungligt handslag ger».

Om, som det tyckes, den stora allmänheten varit temligen enig i sitt omdöme om »Axel», så var detta icke förhållandet med tidningspressen.

Af Wallmark blef denna sång i Allmänna Journalen (1822 n:r 63—64) högeligen prisad. Han förklarade, att den, i fråga om »hög pathetik», kunde ställas vid sidan af det yppersta, som både den äldre och nyare vitterheten frambragt; Ovidii »Py»ramus och Thisbe», Bernhard de Saint-Pierres »Paul och Vir»ginie» »hafva icke framkallat ljufvare och ymnigare tårar, än Tegnérs poem skall framkalla». Derpå meddelade han en mängd utdrag ur dikten såsom prof på en lika skön poesi, som djup känsla, ådagaläggande, att Tegnér, lika hemmastadd inom vår egen forntid, som inom den klassiska, riktat sitt poem med skönheter, erinrande om begge.

I Sv. Lit.-Tidningen (1822 n:r 10) tog Palmblad »Axel» under skärskådande. Han fann planen »temligen trivial, ja, i många delar osannolik», men i detaljen förrådde sig dikten vara ett barn af en utmärkt skald, glänsande af den färgprakt, som utmärkte Tegnérs skapelser. Dock var icke denna dikt hållen »i den rena, harmoniska stil, som man beundrar i »Frithiof», utan erinrade på åtskilliga ställen »om den falska »kolorit, hvarmed Tegnér, då guldet och de äkta siraterna ej »alltid räckte till, stundom öfverdragit sina äldre stycken. Detta »manér utmärker sig genom ett bländande skimmer; det är »egentligen icke *målande*, utan evigt paralleliserande, bestående »i ett oupphörligt sammanhopande af bilder, lånade från alla

»verldstrakter, från alla kompassens väderstreck, från alla na»turens riken. Oaktadt alla dessa liknelser, blifver föremålet, »som skulle beskrifvas, för läsaren derigenom alldeles icke åskådligare eller tydligare». Rec. medgaf, att många af bilderna förrådde en sann originalitet, rik uppfinningsförmåga, genialisk sinnrikhet, ett slags poetisk qvickhet; men bland dessa »hopade lik»nelser, bilder och besynnerliga uttryck» voro flera »högst miss»naiva, opassande och en och annan gång gränsande intill det »löjliga». Och så följde en lång förteckning på åtskilliga, i recensentens ögon, klandervärda ställen. Dock medgafs, att i sista tredjedelen af dikten hade skalden »alldeles upphört att »göra jagt efter slika besynnerligheter». Der var romansen ganska skön, innerlig och hållen »i en okonstlad, elegisk ton»art, för hvilken mången tviflade, att Herr Tegnérs bardaharpa »skulle ega en sträng». För öfrigt anmärktes, att, ehuru dikten visserligen var med mycken lätthet versifierad, denna lätthet dock någongång öfvergick till sjelfsvåld. Slutligen utpekades såsom ett *falskt rim,* att »*sken* rimmar mot *en* (*unus*)».(?)[1]

Franzén kände sig högeligen harmsen öfver denna kritik och skref till Tegnér den 6 Maj 1822:

»Hvar och en ser huru sökt kritiken är. Du sjelf sätter »dig öfver den, det vet jag. Den förargar dock dina läsare; »det är dem den sårar, mer än dig. Åtminstone känner jag

---

[1] En bland anmärkningarne rörde Tegnérs yttrande om Grekland: »den sköna verld, som nu går under». Palmblad invände, att »detta land tvärtom, just i våra dagar, synes resa sig från sin undergång». Hammarsköld, i en af »Axel» föranledd broschyr, till hvilken vi strax återkomma, instämde med Palmblad, förklarande, att »denna tanke förutsätter ett full»komligt misskännande af kraftens, det religiöst stämda frihetsbegärets och »det fosterlandsälskande hjeltemodets härlighet». Om samma sak skrifver deremot Franzén till Tegnér (d. 6 Maj): »Jag är viss att du tänker lika med »mig i denna sak, nemligen angående Grekerna, ehuru man ur en vers i »Axel» velat taga en annan mening, som jag dock ej kan finna deri ligga. »Tvärtom tror jag, att du, då du skref, att »Greklands verld går under», »skref det med en bitter känsla emot dem, som äro skulden dertill, om så »sker». (Ur Es. Tegnérs Papper. s. 179). Greklands öde var vid denna tid långt ifrån afgjordt; först på kongressen i London 1830 erkändes Grekland såsom suverän stat.

»mig för ögonblicket ond, mest för den ton af opartiskt lugn, »recensenten tagit, då han betett sig i högsta grad partiskt».[1]

Äfven på Tegnér sjelf synes denna granskning hafva gjort ett pinsamt intryck. Han skref till Brinkman d. 25 April s. å.:

»Axel är visserligen intet mästerstycke, men sådana barns»liga och triviala anmärkningar hade han dock i sanning icke för»tjent... Att döma ett poem efter hvad man kallar dess »plan, är detsamma som att döma en menniskas skönhet ef»ter dess skelett och muskelbyggnad. Denna senare kan ju »vara oförvitlig och ändå tillhöra en skråpuk; den kan vara »irregulier och tillhöra en skönhet. Det vore lätt att vara en »poet, om man hade gjort nog med att *logiskt* rigtigt ordna »en handling; ty detta kan t. o. m. Hammarsköld, och hans »*Prins Gustaf* har i detta afseendet äfven så mycket förtjenst »som någon af Shakespeares tragedier. Betraktar jag den nakna »planen, så är Iliaden en ammsaga, och Schillers *Jungfrau* »en eländig opera. Det sköna, i konsten som i naturen, bor »*utanpå;* men den vanliga kritiken går på djupet, nemligen »såsom mullvaden».[2]

Tidningen *Granskaren* (1822 n:r 23) förklarade visserligen, att Tegnér var »den förste ibland de Sångarkungar på sven»ska Pinden, hvilkas harpor ännu icke tystnat», samt att »hans »outtömligt rika inbillningskraft gifver hans poemer lika för»vånande som förut osedda och mångfärgade skönheter.» Men ehuru denna dikt öfverflödade af sköna vers, höga, starka och förtjusande målningar, så kunde anmärkas, att planen var »nog inskränkt och handlingen icke nog intressant i jemförelse med den yppiga och praktfulla versbyggnaden». Han framstälde vidare några anmärkningar mot planen, bland hvilka den vigtigaste var denna:

»Hvarföre, då Axel icke kunde qvarstanna hos sin äl»skarinna, ger han sin resa en mystisk bestämmelse, med före»bärande af en ed, hvars innehåll han ej för henne yppar? »Denna ed kunde ju aldrig innehålla annat, än att framlemna »brefvet, återföra svaret och begära konungens tillstånd till en

[1] Se det i noten å föregående sida anförda bref från Franzén.

[2] Saml. Skr. V. s. 262.

»äkta förening; hvarföre skulle han då ej yppa den, och hvar»före skulle han låta henne gissa till andra föremål för eden?»

Recensenten tyckes hafva förbisett, att det uttryckligen säges, det drabanteden gälde, att

»Till ingen mö de fingo vända
Sin håg, förr'n Carl tog sjelf en brud».

Deremot synes oss, som låge det någon öfverdrift i Tegnérs ofvannämnda yttrande till Brinkman om planens ringa betydelse för skönheten i en dikt. Den enda anmärkning, vi skulle vilja framställa, gäller just en punkt i planen. Hvarföre, kan man fråga, meddelade Axel icke Maria innebörden af sin drabanted, hvilken förband honom att icke gifta sig, så länge konung Karl var ogift, helst han dock för henne förklarade, att han visserligen icke ville bryta eden, men tänkte att *»lösa»* den. Lösningen kunde ju icke bestå i annat, än att han lemnade sin drabant-tjenst, för att sedan i annan egenskap kämpa för konung och fosterland. Nu tiger han, och så har denna hans tystnad blifvit på samma gång den svagaste och den vigtigaste punkt i hela kompositionen: den svagaste, enär den är alldeles omotiverad; den vigtigaste, enär af den beror, nära uteslutande, den tragiska katastrofen.

»Axel» har blifvit öfversatt på 10 språk.[1] I hemlandet föranledde denna dikt utgifvandet af flera broschyrer, af hvilka dock endast en väckte någon uppmärksamhet inom de literära kretsarne. Den utkom 1822, under titeln: *Bref till en vän om poemet Axel af Esaias Tegnér.* Författaren var Lorenzo Hammarsköld.

Han började med att förtälja den anonyme vännen, huruledes han tillbragt »en ganska njutningsfull eftermiddag» med att tre gånger genomläsa Tegnérs poem, och ville nu meddela honom »en svag kontur-teckning af det utmärkta föremål, som »hos mig väckt denna tjusning». Sedan han redogjort för poe-

[1] I ett bref till Brinkman af d. 9 Juni 1822 skrifver Tegnér, att Rahbek öfversatt »Axel» på danska, samt fru Helwig samma dikt på tyska; men ingendera af dessa öfversättningar har blifvit tryckt. På danska och norska finnas 3 öfversättningar, på engelska 9, på finska 1, på franska 5, på holländska 2, på isländska 1, på polska 2, på tyska 16 samt på ungerska 1. Se Tegnérs Saml. Skr. VII. s. 101—4.

mets innehåll, framstälde han åtskilliga anmärkningar beträffande såväl planens detaljer som teckningen af personerna; men ursäktade dessa brister dermed, att poemet var idylliskt, icke episkt. »Hvad författaren åsyftade att prestera, var en »samling af härliga naturbeskrifningar, och endast för att upp»lifva dessa, ditsatte han sin Axel och sin Maria, på samma »sätt, som landskapsmålaren understundom tecknar några fi»gurer å sin tafla». Denna högst egendomliga uppfattning utvecklade Hammarsköld ytterligare, då han förklarade, att skalden, »beständigt målande och beskrifvande, träder framför de »handlande personerna, hvilka hvarken genom handling eller »tal blotta för läsaren sitt inre. Diktionen är det förnämsta, »och förmågan att i de mest glänsande och skimrande färger »utmåla sina miniatyrtaflor är det egentligen karakteristiska af »Hr Tegnérs snille». Och i detta hänseende fann Hammarsköld honom nästan hafva öfverträffat sig sjelf. Dock anmärkte han, att detta sträfvande efter slående effekter förde dess emellan till upprörande och vidriga öfverdrifter, och såsom exempel derå anfördes den i slutet af dikten förekommande skildring af vansinnet, hvilken skildring sannolikt ingen mer än Hammarsköld funnit *vidrig*. Derjemte anfördes anmärkningar mot enskilda ställen, hvilkas innehåll eller form syntes granskaren klandervärda, ehuru de flesta af dessa äro temligen obefogade.[1] Till slut påpekade granskaren några lån eller reminiscenser från andra skalder och författare, såsom Tasso, Schiller, Wieland, Homerus, Madame Staël och Plato.

Tidningen *Anmärkaren* (1822 n:r 41) underkastade det Hammarsköldska brefvet en qvick och skarp granskning. Deri påpekades åtskilliga slarffel, till hvilka Hammarsköld gjort sig skyldig i sin redogörelse för diktens innehåll; flera af hans anmärkningar underkastades en dräpande kritik, och på hela »Brefvet» användes Tegnérs yttrande, i satiren »Hammarspik», om

[1] Då t. ex. Tegnér säger om Maria: »Växt var hon som en Oread», frågar Hammarsköld: »Hvem vet, hur en Oread är växt?» Men då man vet, att en Oread är en bergsnymf, kan man ganska lätt föreställa sig hennes fina, smärta växt. En recensent i »Anmärkaren» säger, med anledning af Hammarskölds klandrande anmärkning: »Idéen om en vanbildad nymf kan blott födas i en obildad imagination.»

Hammarskölds »Prins Gustaf», att detta sorgespel var »ömkligt alltigenom». Kritiken slutade med en tillämpning af det gamla ordspråket: »Inga bref äro goda bref».

Om den Hammarsköldska broschyren skref Tegnér till Brinkman (d. 9 Juni):

»Hammarskölds diatrib har jag nyligen läst. Recensenten »i St. Posten har funnit den vara skrifven med *oväld* och *fog-»lighet*, och detta blir förmodligen fleras omdöme.[1] Emellertid, »om något i denna skrift skulle kunna förarga mig, så vore »det just den affekterade tonen af opartiskhet. En *dum* kritik »kan man ursäkta, men en *oärlig* måste man förakta».

År 1826 utkom *Bref från en Stockholmsbo till en vän i Landsorten angående romansen Axel af Esaias Tegnér.* Denna broschyr är ett fräckt aftryck af den Tegnérska dikten, uti hvars text utgifvaren på hvarje sida inskjutit utbrott af sin hänförelse eller ock mer och mindre onödiga förklaringar till läsarens uppbyggelse. Märkligt nog kunde denna ömkliga produkt utgifvas i ny upplaga år 1835.

År 1830 öfverraskades allmänheten af en ny, likaledes af »Axel» föranledd produkt. Den hade till titel: *Maxel, parodi på Axel af Esaias Tegnér* och var författad af en literär dilettant, grosshandlaren Johan Peter Krook.[2] I ett vidlyftigt *företal* förklarar han visserligen, att »Axel», liksom Tegnérs andra dikter, »nästan på hvarje sida röjer den store mästarens penna», men derefter upprepar han alla de af Hammarsköld och Palmblad, åtta år förut, framstälda anmärkningar. Efter en vördnadsfull och lofprisande dedikation till Tegnér, följa tvenne dedikationer, en »Till Minerva» och en »Till Argus», parodierande Tegnérs dedikation till Leopold. Att redogöra för denna parodi är ej mödan värdt. Det kan vara tillräckligt att meddela, det Maxel är en ful, sjuklig,

[1] Denna recension i St. Posten (1822 n:r 123) upptager endast 8 rader, och omdömet lyder sålunda: »Språket och ordfogningarna i kritiken skulle icke alltid sjelf kunna uthärda en kritik; men brefvet är för öfrigt skrifvet med en foglighet och oväld, som man icke alltid varit van att finna i bref af denna natur».

[2] Johan Peter Krook, född i Bohuslän 1791, var grosshandlare i Stockholm, sedan literatör och utgifvare af några satiriska skrifter, slutligen sakförare på vestkusten. Han dog i Uddevalla 1868.

lumpen och oärlig drabant hos Gustaf IV Adolf, samt älskarinnan, Märtha, en gammal, otäck och argsint käring. Scenen är förlagd till Gustaf IV Adolfs tid, icke derföre, att denne konung parodierar Carl XII, utan, eget nog, derföre, att nämnda båda konungar »temligen nära liknade hvarandra i *envishet*, att icke »säga något värre, och att den ene *när*, den andre *fjerran* sitt »rike, bragte detsamma *på yttersta branten af undergång*».

Tegnér skref till Brinkman d. 3 Febr. 1830:

»En viss Krook har skickat mig en oerhördt usel parodi »öfver Axel och begärt min tillåtelse att få trycka originalet »bredvid. Men, om jag minnes rätt, är denne K. en eländig »tidningsskrifvare, icke på skämt, utan på allvar, och jag svarar alltså ej».[1]

»Axel» bidrog att ytterligare öka det stora anseende, Tegnér redan förut åtnjöt. Brinkman meddelade honom, att kronprins Oscar förklarat sig önska erhålla ett exemplar af »Axel», med påskrift: »af författaren», samt att han yttrat: »Jag har aldrig känt mig så högfärdig öfver att vara svensk, som vid »läsningen af detta poem».[2]

Såsom bevis på huru högt äfven Carl Johan värderade skalden, berättar Böttiger, att när konungen i Juli 1822 — samma år »Axel» utkommit — på återresa från Norge, passerade Nordmarks härad i Wermland och fick höra, att Tegnérs åttioåriga moder bodde i denna trakt, uttryckte han sin önskan att få se henne.

»Den vackra, prydliga gumman, åtföljd af sin dotter och »måg, instälde sig vid hemmanet Strand, nära Silbodals prest»gård, klädd, såsom alltid, i bindmössa och kofta. Konungen »öfverhopade henne med vänligheter, lät säga henne de utsök»taste loford öfver hennes son i Lund, »den det vore en ära för »henne och Sverige att hafva födt», och slutade med att skänka »henne sin bild, den han bad henne förvara, såsom han i sitt »minne ville behålla hennes».[3]

---

[1] Tegnér, Saml. Skr. VI. s. 31.
[2] Tegnér, Saml. Skr. VII. s. 246.
[3] Tegnér, Saml. Skr. VII. s. 46—47.

TVENNE STUDIER

TILL

PLATOS POLITEIA

AF

VITALIS NORSTRÖM

---

1. Om den logiska formen i första boken
2. Om begreppet δικαιοσύνη (enligt I—IV.)



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Göteb. Högsk. Årsskr. III: 2.

I.

OM DEN LOGISKA FORMEN I FÖRSTA BOKEN AF PLATOS POLITEIA.

Sokrates uttrycker (p. 329 D) sin glädje öfver hvad han af den gamle *Kephalos* hört om dennes uppfattning af ålderdomen, men tillika den förmodan, att mängden af menniskor skulle förklara det sätt, på hvilket denne uppbär ålderdomen, icke såsom en följd af hans karakter, utan af hans rikedom. Så bringas samtalet in på frågan om rikedomen och de fördelar, densamma skänker menniskan. Kephalos visar sig då värdera penningen ur en helt annan synpunkt än mängden, nämligen hufvudsakligen derför, att den försätter sin egare i det läge, att »han hvarken behöfver emot sin vilja bedraga och tillfoga en annan förluster eller med fruktan och ängslan gå till Hades derför, att han är skyldig en gud ett offer eller en menniska penningar».

Då nu rikedomen alltså visas medföra betingelser för ett rättrådigt lif, så inkommer samtalet otvunget på detta ämne, för hvars behandling utgångspunkten närmast är beredd genom Kephalos' ord om rikedomen såsom lemnande tillfälle till att hålla sina förpligtelser mot gudar och menniskor. Sokrates formulerar nämligen af dessa ord en definition på δικαιοσύνη: hon består i »att hålla sig till sanningen och i att återlemna hvad man af en annan mottagit» (ἀληθῆ τε λέγειν καὶ ἃ ἄν λάβῃ τις ἀποδιδόναι). Men han visar på samma gång i ett exempel, att det ej alltid kan vara rätt att återgifva hvar och en hvad han återkräfver såsom sitt. Man bör dock icke återlemna till en vän, som blifvit vansinnig, hans svärd. Sedan nu Sokrates genom denna kasuistik sökt vederlägga eller åtminstone föranleda till modifikation och närmare bestämmande af begreppet om rättrådigheten såsom »ett återgifvande af hvad man mottagit», så drager sig Kephalos tillbaka på föranled-

p. 331 A—C.

ning af *Polemarchos*, som åberopar *Simonides'* auktoritet till förmon för definitionen, och förklarar sig vilja aflägsna sig i afsigt att fullborda en offerhandling.

p. 331 D–336 A. Sedan nu Kephalos dragit sig tillbaka, tages ordet af *Polemarchos*, hvilken af Sokrates föranledes att meddela Simonides' åsigt om rättrådigheten, hvilken nyss åberopats. Enligt Simonides, förklarar denne, betyder rättrådighet: att återgifva hvar och en τὰ ὀφειλόμενα, det man är honom skyldig. Men hvad har Simonides närmare menat med detta begrepp, τὰ ὀφειλόμενα? Återgifvandet får dock icke, såsom nyss förut, i Sokrates' kasuistik, framhållits, medföra någon skada för vännerna. Simonides fattar uppenbarligen ὀφειλόμενον =
p. 332 B. προσῆκον, det som tillkommer någon, det han förtjenar. Rättrådighet skulle alltså betyda: att skada sina fiender, men gagna sina vänner.

Hvem är nu vår vän? Menniskorna bedraga sig mycket
p. 334 B. ofta härutinnan. Vi böra göra godt icke mot den, som *synes* vara vår vän, utan mot den, som verkligen *är* det. Det måste alltså finnas ett kännetecken på hvad som är verkligt och hvad som är skenbart i detta afseende. Vännen måste vara nyttig, χρηστός, eller, såsom för χρηστός substitueras, ἀγαθός; fienden synes oss skadlig, ond, πονηρός. Rättrådighet blir derför lika betydande med att gagna sin vän, enär han är god, men skada sin fiende, enär han är ond. Men äfven nu är definitionen inadeqvat. Den rättrådige kan nämligen icke under några förhållanden skada någon, ty att skada någon betyder att göra en annan orättrådig eller sämre. Lika litet som man med torka kan göra något fuktigt eller med värme något kallt, lika litet kan man med rättrådighet göra någon sämre, d. v. s skada honom. Begreppet *skada* måste alltså bortfalla ur definitionen, medan begreppet *gagna* ensamt står qvar. Sokrates bestrider, att Simonides eller öfver hufvud någon af de sju vise har definierat rättrådigheten så: att gagna sina vänner och skada sina fiender. Snarare tror han, att denna grundsats härstammar från en mäktig och rik man, t. ex. från Periander, Perdikkas, Xerxes eller Ismenias.

Detta sista Sokratiska resonemang, hvarigenom visas, att rättrådigheten på grund af sjelfva sitt begrepp icke kan skada

någon, att alltså bestämningen βλάπτειν helt måste aflägsnas från δικαιοσύνη, förtjenar att något närmare observeras.[1]

---

[1] Till den ändan anför jag här in extenso *Dalsjös* öfversättning af stället 335 B—336 A.

Blifva hästar, som man skadar, bättre eller sämre?

Sämre.

Månne i afseende på den dygd som tillkommer hundar eller den som tillkommer hästar?

I afseende på den som tillkommer hästar.

Månne således äfven hundar, som skadas, blifva sämre i afseende på hundarnes dygd och icke i afseende på hästarnes?

Det är nödvändigt.

Men menniskorna, min vän! Skola vi icke på samma sätt säga att de, om de skadas, blifva sämre i afseende på den menskliga dygden?

Jo visserligen.

Men rättrådigheten är ju en mensklig dygd? Icke sant?

Äfven detta är nödvändigt.

Således, min vän, är det nödvändigt att de menniskor, som skadas, blifva mera orättrådiga?

Det tyckes så.

Kunna nu musikkunniga personer genom musiken göra andra personer omusikaliska?

Omöjligt.

Eller kunna de i ryttarekonsten skicklige genom samma konst göra andra deruti oskickliga?

Det låter sig icke göra.

Men kanhända de rättrådige kunna genom sin rättrådighet göra andra orättrådiga? Eller öfverhufvud de gode genom sin dygd göra andra onda?

Nej, det är ju omöjligt.

Ja; att kyla är, förmodar jag, icke en egenskap hos värmen, utan hos motsatsen.

Så är det.

Och att göra våt icke en egenskap hos torkan, utan hos dess motsats.

Visserligen.

Icke heller är det en egenskap hos den gode att skada, utan hos *hans* motsats.

Tydligtvis.

Men är icke den rättrådige god?

Jo visst.

Således, min vän Polemarchos, är det icke den rättrådiges sak att skada hvarken en vän eller någon annan; detta tillhör den, som är honom motsatt, den orättrådige.

Tankegången är här af följande naiva art. Om man skadar någon varelse, t. ex. en häst, så blir han sämre: hästen blir genom skadandet en sämre häst än förut, (han blir skadad εἰς τὴν τῶν ἵππων ἀρετήν). Likaså förhåller det sig med en skadad menniska. Hon blir en sämre menniska. Nu är en god och fullkomlig menniska en sådan, som eger rättrådighet. Δικαιοσύνη är nämligen ἀνθρωπεία ἀρετή. Följaktligen betyder det, att menniskan försämras såsom sådan, att hon förlorar i rättrådighet, d. v. s. blir orättrådig. Om nu ena sidan af rättrådighetens väsen skall framträda deri, att den rättrådige under vissa omständigheter skadar sina fiender, så åstadkommes här en verkan, som är alldeles heterogen med sin orsak. Den rättrådige frambringar nämligen orättrådighet, men detta är lika omöjligt, som att värme kan frambringa kyla eller torka väta.

Denna Sokratiska bevisföring, som tydligen är fullt allvarligt menad, hvilar på en falsk analogi. När likhetstecken sättes mellan att skada en häst och en menniska i så måtto, att båda genom skadandet måste beröfvas något af det som

---

Du tyckes mig hafva fullkomligt rätt, Sokrates.

Om således någon säger att det är rätt att återgifva en hvar det man är honom skyldig, och detta för honom har den betydelse, att den rättrådige mannen är skyldig sina fiender skada och förderf, sina vänner hjelp och gagn, så är han icke vis den som så säger. Ty det han säger är icke sant. Det visade sig nämligen för oss i intet fall vara rätt att skada någon menniska.

Jag medgifver det, sade han.

Låtom oss då, sade jag, gemensamt kämpa emot, jag och du, om någon påstår att detta blifvit sagdt af vare sig Simonides eller Bias eller Pittakos eller någon annan bland vise och mycket begåfvade män.

Ja, sade han, jag är beredd att deltaga i denna strid.

Men vet du, sade jag, hvem jag tror det påståendet böra tillskrifvas, som säger att det är rätt att gagna sina vänner och skada sina fiender?

Hvem?

Jag tror att det förskrifver sig ifrån Periandros eller Perdikkas eller Xerxes eller Ismenias, thebanaren, eller någon annan rik och egenmäktig man.

Du har mycket rätt.

Godt! sade jag. Men när det nu visat sig att icke heller det är sjelfva rättrådigheten eller det rätta, hvad skulle man då anse detta vara? —

utgör hvardera varelsens fullkomlighet såsom sådan, så lemnas ur räkningen, att hästen blott besitter *en* sorts fullkomlighet, nämligen den yttre och fysiska, som tillhör hans kropp och dess lif, medan menniskan dessutom eger ett inre och andligt lif, som kan göras fullkomligare eller ofullkomligare, och hvilket andliga lifs fullkomlighet just sammanfaller med ἀνθρωπεία ἀρετή. Att skada hästens »hästhet» blir alldeles ej analogt med att skada menniskans menskligheт. Skall analogien upprätthållas, då måste skadandet af menniskan äfvenledes rikta sig mot den fysiska sidan af hennes väsen. Men i detta fall hade ej det åsyftade resultatet, på hvilket den Sokratiska deductio ad absurdum hänger, framkommit, nämligen, att skadandet af en människa betydde att beröfva henne rättrådighet eller att göra henne orättrådigare.[1]

Sofisten *Trasymachos*, som åhört samtalet mellan Sokrates och Polemarchos under tydliga tecken till missnöje, rusar emellertid nu fram mot Sokrates och förklarar sin otillfredsställelse med hans sätt att disputera. Sokrates, säger han, frågar alltid och söker vederlägga svaren, men att fråga är lättare än att svara. Sofisten påstår, att han känner en annan förklaring af rättrådigheten. Sokrates förklarar sig vara beredd att mottaga undervisning af honom. p. 336 A—339 A.

Trasymachos definierar nu rättrådigheten såsom den star-

[1] Jag kan icke instämma med *Ferdinand Duemmler (Zur Composition des Platonischen Staates*, Basel 1895, s. 11) i hans åsigt, att vederläggningen här icke skulle vara »fullt allvarligt menad». Duemmler påpekar, huru lätt det hade varit att rädda Simonides' modifierade definition och sålunda skära senan af den Sokratiska refutationen af densamma. Att så icke skett skulle enligt D:s antydan bero på, att Polemarchos' logiska och dialektiska oskicklighet hörde till hans karakteristik. »Es dient zur Charakteristik des Polemarchos, dass er sich mit der unvollkommenen Widerlegung zufrieden giebt». Men här må med skäl frågas, huru en så bred karakteristik af Polemarchos, som ju blott spelar en helt obetydlig roll i dialogen, kunnat finna en plats i Platos konstnärliga plan. Då dessutom ej den ringaste antydan hos Plato sjelf förekommer, att Sokrates' samtal med Polemarchos ej bör tillmätas full vigt och betydelse af en tvingande argumentation, så måste ett sådant antagande som Duemmlers betraktas såsom alltigenom omotiveradt.

p. 338 B. kares nytta, τὸ τοῦ κρείττονος ξυμφέρον.[1] Man ser nämligen, att i de olika staterna med deras olika författningar *det* i hvarje fall fastställes såsom rätt och lag, som gagnar de herskande sjelfva. Nyss hade också Sokrates sjelf framställt rättrådigheten såsom något nyttigt. Trasymachos är med härom, men tillägger *för den starkare*. Rätt är makt. Sanningen häraf vill Sokrates nu pröfva.

De nu följande resonemangen hela första boken ut lemna ett så typiskt och lärorikt exempel på formen af ett Sokratiskt samtal med allt deri utveckladt skarpsinne, men också all dervid häftande sofistisk dialektik, att jag anser det vara i och för sig lärorikt att icke gå förbi detsamma, utan grundligt fördjupa sig deri — med fullständig öfversigt deröfver och analys af den logiska halten hos bevisen. Men här föreligger ock en annan anledning att dröja härvid. Det finnes nämligen en hel grupp af Platonska dialoger af propedevtiskt-etiskt innehåll, som bära en mera afgjordt Sokratisk prägel, och der dialogformen är det väsentliga organet för resonemangets fortskridande, hvilka dialogers framställningsform och hela metod nästan fullständigt likna den första boken af Politeia.[2] Denna bok skiljer sig därigenom mycket tydligt från de nio senare, der det direkta föredraget afgjordt spelar hufvudrollen, ersättande den sofistiska ordkampen, fastän dialogformen i det yttre bibehålles, hvilken olikhet i framställningens form och bevis-

---

[1] Man bör aktgifva på den roliga ironiska tydning S. genast är färdig att ge åt den nyss af T. framställda definitionen. Du menar väl icke, säger han, att, om det är nyttigt för en atlet (»den starkare») att äta oxkött, det rätta för oss (»de svagare») också består i att göra detsamma? Det rätta (τὸ δίκαιον) = hvad som är nyttigt för den starkare, detta senare = att äta oxkött, alltså o. s. v. Ett slående exempel på den Sokratiska ironien! Det Sokratiska resonemanget leker ofta på gränsen af löje och allvar. Dock är gränsen i de flesta fall ganska tydlig.

[2] Jfr *Schleiermacher*, *Platons Werke*, 3:dje delen, 1:sta B., s. 8 »Es ist gewiss nicht unabsichtlich, vielmehr ein sehr bestimmt aufgefasster Zweck und sehr besonnen durchgeführt, dass dieses erste Buch unseres Werkes auf jede Weise jene früheren ethischen Schriften dem Leser ins Gedächtniss zurückruft, man sehe nun auf die Methode der Untersuchung oder auf den Gang der Composition oder auf den Stil und die Sprache».

ningens dermed sammanhängande logiska valör, bland annat, gifvit anledning till starka tvifvel om dialogens ursprungliga enhet, till hvilken fråga vi senare i korthet återkomma.

Sammanfatta vi det p. 339 B—348 A förda resonemanget, så blir resultatet följande:

Trasymachos utgår derifrån, att rätt eller sedligt godt är hvad som gagnar de starkare. Detta utvecklar han närmare på följande sätt: hvad de mäktigare befalla gäller för de svagare såsom lag. Lag och rätt = hvad de mäktigare befalla. Mot detta invänder nu Sokrates: detta sätt att bestämma det rätta innehåller en motsägelse, ity att de mäktige understundom af misstag kunna befalla sådant, som är skadligt för dem sjelfva, detta så mycket hellre, som medgifvet är, att herskarne ingalunda ega ett ofelbart omdöme. Denna anmärkning föranleder Trasymachos att nogare begränsa begreppet *herskare* eller *styrande*. Lika väl som en läkare, och hvarje annan τεχνίτης eller yrkes- och konstutöfvare, måste ega de för hans konst nödiga insigterna, lika väl herskaren. Den är icke herskare, som icke förstår sin sak, d. v. s. som icke vet sitt eget bästa. Så länge alltså någon verkligen är en herskare, ἄρχων, kan han icke misstaga sig, utan måste göra sin egen fördel till lag. Detta måste de svagare rätta sig efter, det är rätt, δίκαιον.

Här anknyter Sokrates, såsom så ofta annars, resonemanget till det slägtbegrepp, hvarunder Trasymachos har subsumerat ἀρχή, herraväldet, nämligen det af τέχνη, som är ett begrepp med mycket vidsträckt betydelse: vi ha nämligen att öfversätta det än med konst, än med vetenskap, än med yrke. Om nu ἀρχή, säger Sokrates, är en τέχνη, så har den sitt ändamål icke *i* sig, utan *utom* sig. Så har t. ex. läkarkonsten ingalunda sitt ändamål i sig, utan i vården om den sjuke Konsten sörjer icke för sig sjelf, utan för något annat, för hvars skull den är till — liksom läkarkonsten icke afser något annat än hvad som är nyttigt för kroppen. Nu är det af konsten beherskade, nämligen dess objekt, det svagare och underordnade i förhållande till konsten sjelf och dess utöfvare. Trasymachos' nyss gifna definition på det rätta, att det är hvad som är nyttigt för den starkare, har alltså här blifvit vänd

i motsatsen: såsom en τέχνη afser δικαιοσύνη den svagares fördel, icke den starkares. Äfven härskaren eftersträfvar icke sin personliga fördel, utan sina undersåtars.

Det behöfver knappast påpekas af hvad art den logiska halten i denna Sokratiska argumentation är. Utgångspunkten är δικαιοσύνη, fattad såsom härskarekonst. Nervus probandi ligger i dess analogi med en annan enskild konst, läkekonsten. Från hvad nu anses gälla om läkekonsten slutes till hvad som gäller om alla konster, alltså ett felaktigt subalternationsslut, positivt från hvad som gäller om någon eller några till alla, från art till släkte. För öfrigt märke man, huru ytterligt svagt grundadt det är, som yttras om läkekonsten! Det är två bestämningar, som därom i ett sammanhang utsägas: 1) att den har sitt ändamål i de sjukes helsa, men *icke* i sig själf eller i läkarens fördel; 2) att detta betyder, att den har sitt ändamål i de svagares bästa, hvarigenom analogi uppstår mellan en läkares patienter och en politisk herskares undersåtar såsom båda i den relationen svagare. Hvad nu beträffar motsättningen mellan läkekonstens syftning på de sjukes bästa och på läkarens egen fördel, så borde den invändningen genast ha varit till hands: denna motsättning är falsk, ty läkaren ser med rätta sin personliga fördel, hvarmed här utan tvifvel menas i första rummet inkomster, penningar, men äfven möjligen ära, anseende och inflytande, läkaren har rätt i att se denna sin fördel oskiljaktigt förenad med patienternas bästa: läkarens fördel och patientens fördel äro samstämmiga moment i ett och samma totaländamål. Den oskicklige läkaren får följaktligen få eller inga patienter, den skicklige många, d. v. s. den senare förtjenar mycket penningar o. s. v. Här borde Trasymachós ovillkorligen ha protesterat, men det underlåter han helt beskedligt. Frågan upptages emellertid omedelbart sedan af Sokrates själf,[1] som icke kan sluta ögonen till för denna svårighet, men han undkommer den endast på den paradoxala vägen,

---

[1] Jag sammanför här till ett de spridda delarne af ett och samma resonemang: p. 342 C, der det heter, att ὁ ἀκιβὴς ἰατρός är σωμάτων ἄρχων, ἀλλ' οὐ χρηματιστής, och p. 346. Hvad som antydes på förra stället får ett tydligare utförande på det senare.

att han skiljer ut *löntagandet* såsom en särskild konst eller ett särskildt yrke, μισθωτικὴ τέχνη, som ingenting har att göra med läkaryrket självt. Läkaren är alltså läkare, försåvidt han arbetar uteslutande för att läka de sjuke, men löntagare, försåvidt han tänker på sin egen fördel, och detta tolkas så: han är utöfvare af tvenne olika yrken eller konster, som med hvarandra ha alls intet att göra.[1] Den kontrovers, som Sokrates fruktade och ville undvika innanför läkaren såsom sådan, förvandlar han alltså till en kontrovers inom menniskan. Läkaren har blott en enda, enkel och osammansatt uppgift, men menniskan, som utöfvar läkaryrket, har två osamstämmiga eller motstridiga. Härmed är naturligen alls ingenting vunnet för utredningen af begreppet δικαιοσύνη. Detta begrepp har underordnats under begreppet τέχνη, men det har blifvit visadt, att τέχνη innefattar en form, som har egoistiskt syfte, såsom t. ex. μισθωτική, medan den å andra sidan innehåller oegennyttiga former, såsom läkaryrket m. fl. Nu blir bara frågan den: till hvilken af dessa former hör δικαιοσύνη? Hör den, såsom Trasymachos påstår, till den egennyttiga eller, såsom Sokrates vill, till den oegennyttiga? Resonemanget är fotadt på en genomgående förväxling af släkt- och artbestämdhet. Vidare märke man den falska analogien mellan patienten och undersåten! Båda äro svaga, heter det, i förhållande till de resp. utöfvarne af ἰατρική, läkekonsten, och ἀρχή, politiskt herravälde eller regeringskonst. Emedan nu läkarens patienter äro »svagare» och läkarkonsten syftar uteslutande till dessas bästa, så måste också regeringskonsten ha sitt ändamål i undersåtarnes bästa, enär dessa just äro de »svagare». Här behöfver knappt fram- p. 346 B–C.

[1] Jfr här *A. Krohn, Der Platonische Staat*, s. 319, der det heter: Die Abtrennung der μισθωτικὴ τέχνη ist nur ein geschickter Griff, um den Trasymachus matt zu setzen. — — — — Die μισθωτική ist eine unwahre Abstraction, vor der Trasymachus die Waffen nicht zu strecken brauchte.» Att nu Krohn tillika påstår utsöndringen af denna konst såsom en särskild art vara »begrifflich wohl zu rechtfertigen» — på samma gång som den säges vara en »unwahre Abstraction» (och det heter — samma sida — att den icke håller stånd »gegenüber der Wirklichkeit») kan nu å andra sidan icke karakteriseras annorlunda än såsom självt en art »falsk abstraktion» och visar, att Krohn mera har en känsla af än ett begrepp om det fel han här tillskrifver Plato.

hållas, att begreppet »svagare» tages i ganska olika bemärkelser (den regerande kan själf vara patient och alltså »svagare» i förhållande till läkaren, men »starkare» i förhållande till undersåtarne, bland hvilka läkaren är en) och att undersåtarna omöjligen kunna utan vidare eller såsom sådana i klump kallas »svagare», utan blott försåvidt de icke, sammanslutande sig, begagna sin öfvermakt. På denna bräckliga analogi kan icke byggas något motbevis mot Trasymachos. Var det i förra fallet väsentligen fråga om ett falskt subalternationsslut, så ha vi här en haltande analogi. Låtom oss nu gå vidare i tankegången!

p. 343 B ff. Trasymachos, som blir något misslynt öfver Sokrates' vederläggning, hänvisar honom tämligen barskt till de faktiska förhållandena. Liksom en herde, säger han, vårdar och göder hornboskapen och fåren till sin egen fördel eller till sin herres nytta, så måste herskaren också afse samma egna fördel. Det rätta, τὸ δίκαιον, är ett godt för andra, är den starkares fördel; för den rättrådige mannen, om man nu nämligen utgår från den vanliga nedärfda uppfattningen af rättrådighet, d. v. s. för den undergifne, lydige, länder det rätta till skada; han får alltid stå tillbaka för den orättrådige: δίκαιος ἀνὴρ ἀδίκου
p. 343 C. πανταχοῦ ἔλαττον ἔχει. Detta visar tydligast tyranniet, som är den mest genomförda orättrådighet. Tyrannerna inkräkta alla fördelar och blifva dessutom lyckligprisade. Man tadlar alldeles icke orättrådigheten, man fruktar och tadlar blott det lidande, för hvilket man genom densamma själf blir utsatt. Så har ἀδικία, orättrådigheten, öfvervikt öfver rättrådigheten, då faktiskt den starkares fördel är rätt, men den svagares orätt.

Om man nu ser på karakteren af detta Trasymachos' tal, så finner man lätt, att det hufvudsakligen hvilar på det allmänna föreställningssättet i det samtida Athen eller åtminstone på hvad Sofisten vill utge för allmänt. Det är ett åberopande af erfarenheten, som likvisst skänker föga styrka åt hans sats, ity att denna erfarenhet visserligen är af det slag, att däremot med all rätt en annan kan ställas. I ett fall vänder dock Trasymachos' anförande en logisk spets mot den föregående Sokratiska argumentationen. Detta då Trasymachos subsumerar boskapsskötseln under τέχνη och påminner därom, att

den dock icke kan tänkas ha sitt ändamål i boskapens bästa, utan att detta bästa blott är ett medel för boskapsskötarens. På detta exempel faller tydligen Sokrates' sats, att hvarje yrke har sitt ändamål utom eller utanför yrkesidkaren. Någon parallel låter alldeles icke uppdraga sig mellan läkaren och herden i *den* mening Sokrates vill. I det följande berör Sokrates detta Trasymachos' exempel, denna instans mot hans egen definition på τέχνη, men endast på det sätt, att han i förbigående förutsätter, att herdeyrket låter inrangera sig under samma synpunkt, som t. ex. läkarkonsten.[1]

Hur svarar nu Sokrates på det hela af Trasymachos' anförande? Jo, först så, att han, med användande af sin ironi, uppmanar Sofisten att söka klara en så vigtig sak, som går ut på människans hela lif och sätt att förhålla sig. Han beder Sofisten att visa de närvarande den rätta lefnadsvägen. I denna uppmaning möter oss nu en påminnelse om dialogen *Gorgias*. Der (500 C) ställer nemligen Sokrates till Kallikles samma fråga: hur bör menniskan lefva? I *Gorgias* har *Polos* (466 B ff.) uttalat samma grundsatser, som här Trasymachos. Liksom Trasymachos här håller orättrådigheten för fördelaktigare än rättrådigheten, så hade Polos i Gorgias formulerat samma tanke på följande sätt: att lida orätt är ett större ondt än att göra orätt. Denna Polos' sats blef i Gorgias vederlagd därigenom, att Polos medgaf, att det att göra orätt var något *fulare* än att lida orätt. Här[2] anspelar nu Sokrates på detta, menande, att, om Trasymachos ville medgifva, att ἀδικία vore αἰσχρόν, något fult, så skulle han lätteligen på vanligt sätt

---

[1] P. 345 C: τῇ δὲ ποιμενικῇ ου δή που ἄλλου του μέλει ἢ ἐφ' ᾧ τέτακται, ὅπως τούτῳ τὸ βέλτιστον ἐκποριεῖ.

[2] Se här *Joh. Nusser*, *Platons Politeia* nach Inhalt und Form betrachtet, Amberg 1883, s. XIII.

Vid innehållsöfversikterna har jag flerestädes noga följt Nusser, likväl alltid med kontroll öfver riktigheten. Hvad som motiverar min illa skrifts tillvaro, det är de af mig fullt självständigt utförda, noggranna logiska analyserna af innehållet. Att i nya vändningar ge hvad som redan förut i flerfaldiga gestaltningar finnes förträffligt utfördt är en uppgift, som icke hade kunnat sätta pennan i min hand.

Om analogien mellan Gorgias—Polos och Politeia I—Trasymachos se Duemmlers förut a. a. sidd. 10—12.

kunna vederlägga honom. (I Gorgias förutsättes nämligen, att τὸ αἰσχρόν inbegriper skada eller smärta). Här i Politeia äger emellertid en sådan sorts vederläggning icke rum. Utan Sokrates fortgår för det andra till att mot Sofistens öfvertygelse utan vidare sätta sin egen, nämligen att ἀδικία icke vore fördelak-
p. 345 A. f. tigare än δικαιοσύνη, äfven om man kunde stegra den förra så att säga till idealitet, så att den styrande i staten vågade och kunde göra *allt* hvad han ville. »Icke ens under detta villkor kan du öfvertyga mig, att orättrådigheten är fördelaktigare än rättrådigheten!» Nej, så är det icke, och de styrande söka icke sin egen fördel, utan undersåtarnes. Just emedan så för-
p. 345 D. och 347 B. håller sig, så vill ingen frivilligt bekläda ett statsembete. Man måste bestämma folk dertill genom belöningar i penningar och ära eller genom straff.[1] De gode och hederlige vilja icke herska

[1] Krohn framhåller *d. Plat. Staat*, Halle 1876, s. 320, denna de gode medborgarnes motvilja mot att regera såsom en motsägelse mot »das System der Bücher II—V. Nach diesem ist der Staat so vollkommen gut und glücklich, dass es eine Freude ist darin zu leben och über ihn zu walten. Welchen Sinn hätte ein Idealstaat, der die Schönheit der in sich selbst befriedigten Tugend verkörpern soll, wenn sein edelster Bestandtheil nur durch Zwang in ihm festzuhalten sei?» Det skulle dock vara intressant få veta, *hvar* i dessa böcker Plato låter det vara en fröjd för de tänkande och rättrådige medborgarne »über den Staat zu walten»? Jfr *Steinharts inledn. t. Müllers öfversättn.*, s. 137, der det heter, att, om P. i första boken uttalar den sällsamma satsen, att i en af idel gode bestående stat skall hvar och en ifrigt bemöda sig att blifva embeten qvitt, så är detta alldeles samma tanke, som upprepade gånger uttalas i dialogens fjärde hufvuddel, att nämligen den sanne filosofen icke har någon begärelse efter den politiska makten, utan tvärtom söker befrias derifrån. (Jfr ock här Zeller, Phil d. Griechen IV, s. 558, not. 1). Krohns yttrande hvilar på hans mani att statuera olika och motsatta ståndpunkter och affattningsperioder innanför vår dialog. Derför säger han sedan (samma sida): »Als die Tage der Transscendenz gekommen waren, verflog der Werth des Staates und seiner Tugend: die Regierenden befassten sich nur gezwungen mit dieser Schattenwelt». Böckerna II—V höra alltså till ett helt annat skede af Platos lif och utveckling än bok I, som väl enligt återgifna yttrande är att räkna till »transscendensens dagar», alltså *senare!* Huru detta rimmar sig med hvad som säges s. 324, nämligen att »första boken och de nio första kapp. af den andra kunna betraktas såsom en *historisk inledning*» (kurs. af mig) och med den ordning, i hvilken Krohn i *Die Platonische Frage*, Halle 1878, s. 122 f och s. 129, ställer böckerna i Politeia (I—IV. VIII—X, V—VII) är här icke platsen att ingå på.

hvarken för penningars eller äras skull. De hålla icke herraväldet i staten för något angenämt eller godt, utan måste genom straffpåföljder tvingas att öfvertaga styrelsen. Men det största straff för bättre är att styras af sämre. De bekläda derför embeten blott för att icke bli styrda af personer, sämre än de sjelfva. Hvarje förståndig man skulle föredraga att öfverlemna styrelsen åt andra för att sjelf draga nytta deraf framför att sjelf hafva besvär med att hjelpa och gagna andra. Sokrates medgifver heller icke fråu denna synpunkt, att den starkares fördel är = rätt.

Men denna synpunkt lemnar han snart i det att han direkt tar itu med Trasymachos' sats och, i stället för att sätta p. 348 B–350 C. öfvertygelse mot öfvertygelse, söker logiskt komma densamma till lifs. Trasymachos' sats är: den orättrådiges lif är bättre än den rättrådiges. Han utvecklar nu något närmare hvarderas karaktär genom att ange några bestämningar deråt. Han säger om δικαιοσύνη, att den är en blott beskedlighet (γενναία εὐήθεια) medan ἀδικία är klokhet (icke κακοήθεια, men εὐβουλία). Han förklarar ἀδικία vara något καλὸν καὶ ἰσχυρόν: skönt och kraftfullt, och att de orättrådige äro kloka och goda. Orättrådighet är vishet, rättrådighet är dumhet. Detta är samma grundsatser, som af *Kallikles* uppställas i *Gorgias* (p. 482 C, f.). Rättrådighet är den starkares och bättres företrädesrätt framför de svagare och sämre. Desse starkare kallar Kallikles der likaledes kloke, manlige, tappre. Rättrådighet och försynthet framträda såsom vanmakt och omanlighet, såsom något ondt.

Både i Gorgias och här är den rättrådige den som förstår att herska. Ifrån den utgångspunkten är det den Sokratiska vederläggningen här utgår. Låtom oss nu något närmare se detta resonemang i sömmarne! Hvad Sokrates vill p. 349 B, f. vederlägga är Trasymachos' sats, att den orättrådige är klok och dermed vis och god. Medlet att nå detta syfte vinnes genom det tvetydigt tolkade medgifvande, hvilket Trasymachos genast i början oförsigtigt gör. Sedan detta är vunnet, har Sokrates att fortgå medelst en ganska enkel argumentatio e concessis, bestående i triviala subalternationer och analogier. Detta medgifvande från Trasymachos' sida ligger deri, att han går in på, att den rättrådige icke önskar hafva något mer (πλέον ἔχειν)

än en annan rättrådig, men att den orättrådige vill skaffa sig fördelar framför (πλεονεκτεῖν) både den rättrådige och orättrådige. Det är alldeles tydligt, i hvilken mening Trasymachos tar uttrycket πλέον ἔχειν i Sokrates' första fråga: om den rättrådige vill hafva mer än en annan rättrådig, nämligen i *moralisk* mening, d. v. s. likbetydande med: vill den rättrådige skaffa sig fördelar på den orättrådiges bekostnad? Detta framgår klart af det skäl Trasymachos lägger till grund för sitt svar: det vill den rättrådige icke på grund af sin hygglighet och beskedlighet.[1] Att också Sokrates här tar frasen i samma bemärkelse bevisas deraf, att han vid sin fråga efter huru det förhåller sig med den orättrådige i samma afseende, utbyter eller ersätter uttrycket πλέον ἔχειν, som är mera allmänt och obestämdt, mot det mera begränsade πλεονεκτεῖν, som bättre passar för den moraliska och praktiska betydelsen: skaffa sig fördelar på någons bekostnad, förfördela. Han har dermed tolkat det allmänna uttrycket πλέον ἔχειν med πλεονεκτεῖν, taget = förfördela. Detta framgår också af den senare formuleringen af differensen mellan den rättrådige och den orättrådige: 'den rättrådige söker ingen fördel framför den, som är honom lik, blott framför den, som är honom olik. Men den orättrådige både framför sin like och den, som är honom olik'.

Låtom oss nu gå vidare!

Det nya moment, som nu af Sokrates införes i resonemanget, är en jemförelse mellan den rättrådige och den orättrådige å ena sidan och den musikaliske och omusikaliske eller läkekunnige och icke-läkekunnige å den andra. Det medges genast af Trasymachos, att den musikaliske är musikalisk genom att förstå sig på musik och att den musikaliske också är god i den mån han i detta afseende är förståndig. Godheten eller förträffligheten eller dugligheten hos honom grundas på hans klokhet. Men i klokheten ligger också en annan bestämning, den nämligen, att han har det omdömet i och om sin konst, att han icke anser sig deri vara skickligare än dem, som äro likställda med honom. Med den omusikaliske förhåller det sig tvärtom. Han är okunnig i detta hänseende, såtillvida

[1] P. 349 B: Οὐδαμῶς • οὐ γὰρ ἂν (scil. ὁ δίκαιος) ἦν ἀστεῖος ὥσ περ νῦν, καὶ εὐήθης.

dålig, men också omdömeslös såtillvida, att han vill vara bättre musiker än både bättre och sämre, lika och olika, som Plato säger. På samma sätt förhåller det sig med den verkligt skicklige läkaren. Han anser sig öfverträffa den oskicklige, men ej sin like. Sedan följer tillämpningen på den rättrådige och orättrådige. Trasymachos har påstått, att den rättrådige såsom oförståndig och oklok också är ond eller dålig, men den orättrådige såsom förståndig och klok också god. Men nu medför och innebär klokhet i alla andra yrken och konster det omdömet hos den kloke, att han icke anser sig öfverträffa, πλεονεκτεῖν, både den som är lik och olik honom, utan endast den, som är honom olik, det betyder här underlägsen. Är nu detta en nödvändig bestämning hos klokheten, då kan den orättrådige icke vara klok, ty han vill öfverträffa både den som är honom lik och den som är honom olik. Men är han icke klok, så är han heller icke god. Och det motsatta gäller om den rättrådige. *Hvilket skulle bevisas.*

Härmed synes nu Trasymachos vara vederlagd enligt alla konstens regler. Han förstod heller sjelf icke bättre, utan p. 350 C.
var bragt i en mäkta stor förlägenhet, och Sokrates för sin del understryker det vunna resultatet och så att säga inbergar det i sina lador såsom sin med rätt och skäl fångna egendom.

Och dock, hur förhåller det sig med vederläggningens logik? Man kan icke sluta ögonen till för att den är fullständigt underhaltig. Hela Sokrates' refutation hvilar på en tämligen tarflig amfiboli: på det tvetydiga i ordet πλεονεκτεῖν.[1] När Trasymachos först om den rättrådige medgaf, att han icke vill hafva något företräde framför en annan rättrådig, medan motsatsen gällde om den orättrådige, så betydde detta: han vill icke eller han vill förfördela en annan, kränka hans rätt, taga något ifrån honom eller beröfva honom något o. s. v.

[1] Såsom också erkännes t. o. m. af *Steinhart* i inledningen till *Müllers* öfvers. af Politeia, s. 140. I öfverensstämmelse med sin benägenhet att öfver allt hos Plato spåra djupsinne och konstnärlig plan och afsigt upptäcker dock Steinhart »unter der Oberfläche jener Wortspielereien verborgene, tiefe Wahrheit». För öfrigt synas hans antydningar om felslutet på vårt ställe föga klara och träffande.

Eller: han vill icke tillskansa sig någon yttre fördel framför honom. Ordet hade en praktisk-moralisk betydelse Sedan — såsom bestämning hos musikern och läkaren — betyder det att icke vilja hafva något företräde framför den som är lik det goda omdömet, att man i sin särskilda konst icke öfverträffar den yrkesbroder, som eger lika stor konstskicklighet som man sjelf. Den praktiskt-moraliska syftningen hos πλεονεκτεῖν är här alldeles borta och öfvergången i en rent teoretisk. Hvad klokheten hos musikern och läkaren indicerar är endast och allenast godt teoretiskt omdöme öfver de resp. konstutöfvarnes förtjenster. Men detta goda omdöme har alldeles intet nödvändigt samband med hyggligheten eller beskedligheten — εὐήθεια — att icke vilja förfördela en annan. Det goda teoretiska omdömet kan mycket väl finnas utan denna beskedlighet: den kloke och gode musikern kan mycket väl vara en orättrådig menniska och såsom sådan vara klok och god i Trasymachos' mening, men oklok och ond i Sokrates'.

Alltså: ordet πλεονεκτεῖν har tvenne olika betydelser i resonemanget. Derför kan det deri inneslutna begreppet icke tjenstgöra såsom medelterm, enär det icke är *ett* begrepp, utan *två*. Det hela är ett felslut af typen *quaternio terminorum* och lemnar dertill ett mycket signifikativt exempel på denna typ, närmare bestämdt på hvad man stundom kallar *homonymi*. Men det är icke blott ett betecknande och tydligt exempel på ett sådant felslut, det är också karakteristiskt för den Sokratiskt-Platonska, ja för hela den samtida grekiska åskådningen, som icke alls eller blott svagt skiljer teoretisk klokhet (högre medvetenhetsgrad) från praktisk godhet. Utan tvifvel är det den bristande analysen på denna punkt som föranledt det Platonska felslutet och som gör det naturligt, att Trasymachos icke upptäcker detsamma.[1]

[1] Jag ger här till lifs öfversättningen af en följande del af första boken (p. 350 D—352 B). Detta synes mig vara bästa utvägen att rätt förbereda uppfattningen af den analys jag deraf vill söka prestera. Öfversättningen, som återfinnes hos *Dalsjö*, sidd. 69—72, lyder på följande sätt:

Vi sade ju äfven att orättrådigheten är stark och mäktig. Erinrar du dig icke det, Thrasymachos?

Jo, jag minns det. Men mig behagar icke heller det du nu har sagt, och jag skulle hafva mycket att anföra derom. Men om jag yttrade mig,

Samtalet i första boken af Politeia fortgår nu till att hvälfva sig omkring en ny bestämning åt ἀδικία, orättrådigheten, som Trasymachos tillägger densamma, nämligen att densamma

---

vet jag väl att du skulle påstå, att jag hölle tal för folket. Antingen skall du således låta mig tala så mycket jag vill eller, om du vill fråga, så fråga; jag skall svara dig, liksom man svarar gamla gummor som berätta sagor: »godt», och nicka bifall eller skaka på hufvudet.

Men blott icke emot din egen mening, sade jag.

För att göra dig till viljes, då du icke låter mig tala. Eller hvad skulle du annars vilja?

Ingenting, vid Zeus! Men om du vill göra detta, så gör det; jag skall göra frågor.

Fråga då!

På det vi må kunna i riktig ordning genomföra vår undersökning, upprepar jag min nyss gjorda fråga, huru rättrådigheten kan förhålla sig till orättrådigheten. Det sades ju att orättrådigheten vore starkare och mäktigare än rättrådigheten; men nu, om rättrådighet är vishet och dygd, skall det, tror jag, lätt visa sig att hon är starkare än orättrådigheten, eftersom orättrådigheten är en okunnighet. Detta torde nu en hvar lätt inse. Men, Trasymachos, jag önskar alls icke behandla frågan så enkelt och simpelt, utan ungefär på följande sätt. Antager du att det finnes en orättrådig stat, att han försöker att på orättrådigt vis slå under sig en annan stat och hålla honom i slafveri och att han har många i sitt våld?

Ja, hvarför skulle jag icke antaga det? Och detta skall just den bästa, den mest fullständigt orättrådiga stat göra.

Jag förstår, sade jag, att detta var din mening. Men öfverväg dervid äfven följande: om den stat, som sålunda blir mäktigare än en annan, skall kunna bibehålla detta välde utan rättrådighet, eller om det blir nödvändigt för honom att göra det med rättrådighet.

Om det förhåller sig såsom du nyss sade, att nämligen rättrådighet är vishet, då med rättrådighet; men om det är såsom jag sade, med orättrådighet.

Jag är förtjust, käre Thrasymachos, öfver att du ej blott nickar och skakar på hufvudet, utan till och med svarar ganska bra.

Jag gör det för att göra dig till viljes.

Deri gör du rätt. Men gör mig då till viljes äfven nu och säg mig: tror du att en stat eller en krigshär eller röfvare eller tjufvar eller annat folk, som gemensamt företaga sig något i orättrådig afsigt, skulle kunna uträtta något, om de inbördes gjorde hvarandra orätt?

Nej, visst icke.

Men om de icke göra hvarandra orätt? Skulle de icke då uträtta mer?

Jo, helt säkert.

Ty, käre Thrasymachos, orättrådigheten framkallar ju inbördes tvedrägt, hat och strid, men rättrådigheten, endrägt och vänskap. Icke sant?

Må så vara, för att icke säga emot dig.

p. 351 A. vore starkare eller mäktigare än δικαιοσύνη, rättrådigheten. Detta påstående vore, menar Sokrates, lätt att vederlägga med den sats, som nyss blifvit bevisad, nämligen att δικαιοσύνη är vishet och godhet. Förhåller det sig så, då förmår visserligen den rättrådige mer än den orättrådige, som är ond och ovis. Insigt är dock verksammare än okunnighet. Men detta förklarar sig Sokrates här vilja släppa ur sigte och för sakens vigtighets skull söka prestera andra bevis för sin sats.

Under medborgarnes samlif i staten och soldaternas i krigshären måste rättrådigheten alstra den endrägt och vänskap, hvilka äro nödiga för en framgångsrik verksamhet. Orättrådigheten åter måste resa den ene mot den andre och derigenom förlama både statens och krigshärens verksamhet.

Häri gör du rätt, min bäste. Svara mig dock äfven på detta: om det är orättrådighetens värf att ingjuta hat, hvarhelst hon finnes, skall hon icke, om hon uppstår mellan frie och slafvar, komma desse att hata hvarandra, uppväcka tvedrägt och göra dem oförmögne att gemensamt uträtta något med hvarandra?

Jo visst.

Vidare! Om hon uppstår hos två personer, skola de icke blifva oense, hata hvarandra och blifva fiender till hvarandra lika väl som till de rättrådige?

Jo, det skola de.

Men, du beundransvärde, om orättrådigheten uppstår hos *en*, skall hon då förlora sin kraft och inflytande eller lika fullt behålla det?

Hon må lika fullt behålla det.

Det är således tydligt att det inflytande hon utöfvar, är af den beskaffenhet, att, hvarhelst hon innästlat sig, vare sig i en stat, i en slägt, i en krigshär eller något annat hvad som helst, hon först gör detta oförmöget att uträtta något med sig sjelft i följd af oroligheter och oenighet och derjemte gör det fiendtligt mot sig sjelft inbördes, mot sin motståndare i allmänhet och särskildt mot den rättrådige. Är det icke så?

Jo visst.

Och äfven om hon finnes hos en enskild person, skall hon, förmodar jag, göra allt det, som det ligger i hennes natur att uträtta: först skall hon göra honom oförmögen att handla, då han är i tvedrägt och oenighet med sig sjelf, och dernäst skall hon göra honom fiendtlig mot både sig sjelf och de rättrådige. Eller huru?

Jo.

Men rättrådige, käre vän, äro väl äfven gudarne?

Det må de vara.

Äfven till gudarne, Trasymachos, skall således den orättrådige vara fiende, men den rättrådige deras vän.

Ja njut du i god ro af ditt tal och låt det väl smaka; jag vill icke säga emot dig, för att icke blifva förhatlig för desse här.

Och hvad som gäller i stort, måste också gälla i smått: äfven några helt få menniskor, ja, den enskilda menniskan måste beröfvas sin kraft genom orättrådigheten. Hvad särskildt den enskilde angår, så skall han genom orättrådigheten blifva oförmögen att handla, enär densamma skall bringa honom i tvedrägt och oenighet med sig sjelf.

Det är tydligt, att detta Platonska bevis dels träffar något annat än hvad det är afsedt att träffa, nämligen Trasymachos' åsigt om ἀδικία, det vill säga, att det förfelar punctum quæstionis, dels att det, vid sitt utsträckande af ἀδικία's förderfliga verkningar till den enskilda menniskan, utgår från och förutsätter en viss psykologisk åskådning, som i första boken icke ännu är framställd, än mindre bevisad.

Hvad nu förfelandet af punctum quæstionis beträffar, så besinne man, att Trasymachos ingalunda hade fattat och bestämt ἀδικία så, att densamma skulle ha till väsen, uppgift och innebörd att städse förorätta och skada andra. Utan dess väsen låg enligt honom deri, att den orättrådige städse sökte sin egen fördel och ville använda och förstode att använda hvilka medel som helst för att uppnå densamma. Men häri ligger ju icke, att ἀδικία står i ett konstant missförhållande till andra menniskors väl och ve, utan endast i ett tillfälligt. Ἀδικία utesluter alldeles icke, men kan mycket väl framkalla och innefatta en klokhetsberäkning, som bringar många menniskor, t. ex. ett folk eller en krigshär, till tillfällig samstämmighet och samverkan för sjelfviska syften. Hvad Plato här icke tar med i räkningen, det är hvad man sedan under moderna tider kallat *det välförstådda egna intresset*, som involverar andras fördel, och som mycket väl kan sammankoppla äfven orättrådiga och osedliga menniskor till endrägtig samverkan. Den motsats mellan menniskornas sinnliga intressen, som vid första ögonkastet gör sig märkbar och som motsätter sig både alltför vida och alltför djupgående varaktiga samhällsorganisationer, har här blifvit öfverspänd till en så radikal motsättning, att den skulle förhindra eller åtminstone motverka hvarje form af osedliga och egoistiska menniskors gemenskap i syften och sträfvanden. Och dock kunna sådana menniskor tänkas samarbeta just på grund af sin osedlighet och sin egoism. Härtill

kräfves endast en högre utvecklingsgrad inom det menskliga medvetandet, der man är i tillfälle att noga undersöka det egna intresset och hos detta upptäcka, hur mångfaldigt och innerligt det är sammanväfdt med andras. Hvad Plato här sålunda träffar är en annan definition på ἀδικία, än den Trasymachos gifvit, och det dertill en alldeles meningslös, nämligen att ἀδικία skulle vara och innefatta en sådan τέχνη, som *endast* går ut på att skada och förorätta andra. Men ett sådant bevis må stämplas såsom en form af »*mutatio elenchi*».

Hvad Sokrates sagt gälla om förhållandet mellan många eller flera orättrådige sinsemellan, tillämpar han sedan på den enskilde orättrådige. Liksom ἀδικία föranleder disharmoni mellan menniskorna i en krigshär eller ett samhälle, så gör hon ock med den enskilde: hon bringar honom i tvedräkt och oenighet med sig sjelf, emedan hon icke i någon relation kan förlora sin kraft och sitt inflytande, nämligen till att söndra. Det är alldeles påtagligt, att här ligger till grund Platos uppfattning af själen såsom väsentligt bestående af eller rent af sammansatt af olika »delar», mellan hvilka delar ἀδικία inbringar tvedrägt och söndring likasom mellan flera skilda menniskor. Men för det första måste man draga i tvifvelsmål det berättigade i denna analogi mellan menniskorna och själsförmögenheterna, som synes hvila på en stegring af själsförmögenheternas olikhet till reel sjelfständighet för hvar och en af dem och nedsätta själen till en blott formel enhet eller ett genusbegrepp. Och för det andra gäller det lika litet om den enskilde orättrådige, som om de många orättrådige, att han på grund af sin orättrådighet nödvändigt och i hvarje fall måste råka i ett disharmoniskt tillstånd, nämligen om man utgår från Trasymachos' egen definition på orättrådighet och icke från någon annan. Det är mycket väl tänkbart, att de olika själskrafterna kunna harmoniskt samverka för ett orättrådigt syfte. Genom en blott formel bestämning af rättrådighet och orättrådighet å ena sidan och å den andra af själens väsen samt af skillnaden mellan själens s. k. delar kommer man icke fram till någon nödvändig disharmoni mellan själens natur och orättrådigheten. Om man blott tillägger orättrådigheten alla formela fullkomligheter, såsom Trasymachos gjorde,

hvilka fullkomligheter sammangå i den bestämningen deråt, att den orättrådige såsom sådan sitter inne med vetande och vishet, då kräfves endast den orättrådiges klara blick på sitt eget välförstådda intresse eller just detta *vetande*, riktadt på den sinnliga verlden och dess förhållanden och resurser och hans egen ställning deri, för att med denna upplysta egoism sammanhålla själens alla förmögenheter och krafter till och i en relativ harmoni. Och samma sak från andra sidan sedd: om det också lyckas att åt rättrådigheten eller åt dygden öfver hufvud taget vindicera vetande såsom grundbestämning, såsom Plato alltid ville, så är det likväl icke möjligt att ur denna formela karakter hos dygden frampressa en realbestämning derhos eller frampressa ett till arten från allt orätt skildt rätt och godt. Det är detta, som i samvetet först måste vara gifvet såsom ett faktum, innan det blir möjligt att uppdraga en outplånlig gräns mellan orättrådigheten och rättrådigheten, mellan lasten och dygden, glänste den förra än i all upplysningens färgprakt och svällde den än af all verldens kraft, medan den senare vore helt okunnig och svag i verldslig och sinnlig mening. Men i vetandet såsom blott sådant ligger icke den gräns, som skiljer det rätta från det orätta.

Jag tror, att det är denna Sokratiskt-Platonska problemställning: att utgå från dygdens formela karakterer och derur söka genom bevis framtaga dess art och väsende, att grunda det goda på dygden, men icke dygden på det goda, jag tror, att det väsentligen är denna problemställning, som föranledt Plato till alla dessa på subreptioner och falska analogier grundade skenbevis, hvaröfver vi så mycket förvåna oss i hans Sokratiskt-etiska dialoger och som ställa den s. k. Sokratiska metoden så omedelbart nära den sofistiska. Denna problemställning står i icke aflägset sammanhang med en oriktig och öfverspänd åsigt om vetenskapens uppgift och makt och det vetenskapliga tänkandets natur, som vållat större skada och förvirring i filosofien än något annat jag känner. Jag syftar på föreställningen om tänkandet såsom i sig egande omedelbar makt till sjelfbestämning och sjelfutveckling, till att af egen inre makt sätta sitt innehåll, sedan det satt sin form, utan att erkänna sig upptaga detsamma från erfarenheten, d. v. s. från bestämningsgrundernas

och viljans verld. På detta sätt skulle tänkandet kunna fortgå från det abstrakta till det konkreta genom en rent immanent tankerörelse: erfarenheten blefve allt igenom en funktion af det rena tänkandet. Men så förhåller det sig uppenbarligen icke. Intet tankeinnehåll är en funktion af det rena tänkandet, utan en produkt af tänkandets form och erfarenheten. Det abstrakta kan icke vinna bestämdhet och innehåll annat än genom alltjemt fortsatta erfarenhetsundersökningar. Det eger ingen *omedelbar* makt till att växa ut och förverkliga sig sjelft. Men medelbarligen eger det verkligen en sådan, nämligen genom viljan och hennes lif. Det abstrakta kan såsom idé och ideal tjena såsom bestämningsgrund åt viljan, viljan kan realisera det ideela i erfarenheten. Genom viljans förmedling bestämmer alltså det abstrakta tänkandet erfarenheten, inför nya elementer deri och skänker en ny form deråt. Genom denna medelbara omgestaltning af den vetenskapliga analysens föremål i erfarenheten återverkar alltså tänkandet på sig sjelft eller afrundar det sin egen process till en organisk sjelfverksamhet. Men blott genom viljan såsom förmedlare, icke genom sig sjelft eller genom sin egen grund och sitt eget subjekt, som är förståndet. Tänkandet åstadkommer icke genom sig sjelft några objektiva förändringar i den gifna erfarenheten, vetenskapen är såsom sådan erfarenhetens spegel, men icke någon omedelbart deri verkande kraft. Den teoretiska makten till förändring och utveckling är icke vetenskapen sjelf, utan vetenskapsmannen, tänkaren såsom vilja och karaktär, såsom den der omsätter de vetenskapligt vunna och klargjorda idéerna i lefvande handling. Sin progressiva makt eger tänkandet ytterst genom tänkaren, eger förståndet genom viljan.

Hvad jag nu i detta sammanhang påstår om Plato, det är, att hans förfaringssätt vid många af hans vigtigaste Sokratiskt-etiska undersökningar ganska tydligt bär prägeln af aprioriserande försök att ur vissa formela bestämningar hos dygden uteslutande genom dialektiska processer söka framtvinga dess reela väsen och det godas art, framför allt att söka framtaga den närmare bestämda dygden och det sedligt goda ur den allmänna karaktären hos dygden att vara *vetande*, och att denna genom blott dialektik sökta fortgång från det

abstrakta till det konkreta medför nödvändigheten af en upprepad cirkel: att oupphörligt förutsätta och ponera den erfarenhet, som han tror sig demonstrera. Detta förfaringssätt är naturligen icke hos Plato vetenskaplig metod — såsom det blef t. ex. hos Hegel — utan blott en praxis, som skjuter sina rötter ned i det omedvetnas mark. Historiskt förklarlig är denna praxis ur den bristande insigten i skillnaden mellan det teoretiska och det praktiska hos människan, en brist, som här föranleder det teoretiskas öfvervigt, hvilken öfvervigt apparent framträder i etiken, der den moraliska sjelfbestämningen alldeles får träda i skuggan för den teoretiska upplysningen.

Men det är hög tid att återvända till vår dialog! Vi p. 352 B—354 A.
hafva der att granska det sista af bevisen, riktade mot Trasymachos' sats, att orättrådigheten är stark och mäktig i jemförelse med rättrådigheten.[1] Det Sokratiska beviset föres här

---

[1] Jag anser det nödigt att in extenso anföra Dalsjös öfversättning af vårt ställe (sidd. 72—76):

Välan då! Gör mitt kalas fullständigt genom att svara såsom förut. Att det är uppenbart att de rättrådige äro visare och bättre och mer i stånd att handla, då deremot de orättrådige äro oförmögne att utföra något med hvarandra; ja, om vi säga om några, att de någon gång med hvarandra kraftigt utföra någon gerning, ehuru de äro orättrådiga, att detta yttrande då aldrig är fullt riktigt — ty de skulle ju icke kunna skona hvarandra om de vore helt och hållet orättrådiga, utan tydligen måste det hos dem finnas en viss rättskänsla, som hindrade dem från att förorätta hvarandra på samma gång som dem, mot hvilka de gingo, och genom hvilken de utförde hvad de utförde, då de af orättrådighet och till hälften dåliga gingo mot sitt orättrådiga mål; ty de helt och hållet onda och helt och hållet orättrådiga äro ock helt och hållet ur stånd att uträtta något — att detta allt så förhåller sig och icke såsom du ifrån början uppställde det, inser jag; men om de rättrådige äfven lefva ett lyckligare lif än de orättrådige, hvilket vi i andra rummet föresatte oss att undersöka, det bör nu tagas i öfvervägande. Att så är förhållandet, framgår visserligen, åtminstone enligt min mening, af hvad som redan är sagdt; likväl böra vi undersöka saken bättre. Ty det är nu icke fråga om en vanlig och obetydlig sak, utan om huru man bör lefva.

Så undersök då.

Jag gör så, sade jag. Och säg mig nu: anser du att en häst har någon uppgift eller någon verksamhet?

Ja.

Skulle du icke uppställa *det* såsom hästens eller hvarje annat tings

ur den synpunkt, att Sokrates vill ådagalägga, att orättrådigheten gör menniskan olycklig, medan rättrådigheten gör tvärt

---

uppgift, hvilken man antingen endast eller bäst kan med honom uträtta?

Jag förstår icke, sade han.

Så hör då: Finns det något annat, hvarmed du kan se, än med ögonen?

Naturligtvis icke.

Kan du höra med något annat än öronen?

På intet vis.

Med skäl kunna vi väl då säga, att detta är dessa lemmars värf eller uppgift?

Visserligen.

Vidare! Skulle du kunna skära af en vinqvist med en skära eller en tälgknif eller med flera andra verktyg?

Ja, hvarför icke?

Men med ingenting, förmodar jag, så bra som med en för detta ändamål särskildt gjord trädgårdsknif?

Det är sant.

Skola vi icke således uppställa detta såsom detta verktygs uppgift?

Jo, det skola vi.

Nu torde du bättre förstå hvad jag nyss frågade, då jag ville veta, om icke *det* är hvarje tings uppgift, som det antingen ensamt eller bäst af allt kan uträtta.

Ja, sade han, jag förstår och jag tror att detta är hvarje tings värf och uppgift.

Godt! anser du äfven att hvarje ting, som fått en uppgift, besitter en duglighet? Låtom oss återgå till samma exempel. Säga vi att ögonen hafva någon uppgift?

Det hafva de.

Hafva icke således ögonen äfven en duglighet?

Äfven det.

Vidare! Hafva öronen någon uppgift?

Ja.

Således äfven en duglighet?

Äfven en duglighet.

Och huru är det med allt annat? Månne icke på samma sätt?

På samma sätt.

Håll här! Skulle ögonen någonsin kunna väl utföra sitt värf, om de icke egde sin egen duglighet, utan i stället vore behäftade med ett fel?

Huru skulle de det kunna? Du menar förmodligen blindhet i stället för syn.

Det hvari deras duglighet än må bestå. Ty det är ännu icke fråga derom, utan om det uträttande skall väl uträtta sitt värf genom den det

om, och den bestämmande karakteren hos lyckan sättes i att vara frisk och sund. Alltså har Sokrates här sitt ögonmärke

---

samma tillhörande dugligheten och illa genom ett det samma vidlådande fel.

Häri, sade han, har du alldeles rätt.

Månne således icke öronen, om de mista sin duglighet, skola illa utföra sitt värf?

Jo visst.

Låta vi nu samma regel gälla för alla andra föremål?

Jag tror det.

Välan då! Tag nu följande i öfvervägande. Har själen någon uppgift, som man icke skulle kunna utföra med något annat? Såsom till exempel att draga omsorg om något, att regera, att rådslå och allt annat dylikt, skulle vi med rätta kunna öfverlemna detta allt åt något annat än själen och säga, att det är för det samma egendomligt?

Åt intet annat.

Och att lefva? Vilja vi anse detta för själens verksamhet?

Ja, mest af allt.

Tillskrifva vi äfven själen någon viss duglighet?

Ja.

Skall då, Trasymachos, själen någonsin kunna utföra sitt värf, om hon beröfvas den henne tillhörande dugligheten? Eller är det omöjligt?

Omöjligt.

Således måste en dålig själ nödvändigt regera illa och illa draga omsorg om något, men en god själ göra detta väl.

Det är nödvändigt.

Men vi hafva ju kommit öfverens om att rättrådigheten var en duglighet eller dygd hos själen, orättrådigheten ett fel eller last.

Ja visserligen.

Således skall den rättrådiga själen och den rättrådige mannen lefva ett godt lif, den orättrådige ett dåligt.

Ja, det framgår af ditt resonnemang.

Men den som lefver väl är ju lycklig, den som icke gör det, olycklig?

Ja, huru skulle han annat?

Således är den rättrådige lycklig, den orättrådige olycklig.

Det må de vara.

Men det kan ju icke vara gagneligt att vara olycklig, utan tvärtom att vara lycklig?

Ja, det är klart.

Således, du högt begåfvade Trasymachos, kan orättrådigheten aldrig vara gagneligare än rättrådigheten.

Detta Sokrates, må vara ditt läckra festmål vid Bendisfesten! —

i att kunna visa, att orättrådighet är själens sjukdom, medan rättrådighet är själens helsa.

Sokrates hemtar detta sitt bevis från en analogi med organerna i menniskokroppen. Hvarje organs värde bestämmes af dess förmåga att fylla sitt ändamål. Kan det göra detta väl, så är det dugligt, annars icke. Nu är själens duglighet eller dygd rättrådigheten, såsom förut blifvit uppvisadt i och med det att rättrådigheten ådagalagts vara vis och god. Således skall den rättrådiga själen och den rättrådige mannen lefva ett godt lif (εὖ ζῆν), den orättrådige ett dåligt (κακῶς ζῆν). Men den som lefver väl är ju lycklig (ὁ εὖ ζῶν μακάριος καὶ εὐδαίμων) o. s. v.

Låtom oss egna ett par ögonblick åt att granska denna analogi! Ögat och örat ega duglighet eller äro goda organ i den mån de fylla sitt ändamål, d. v. s. i den mån menniskan kan med dem se och höra väl. Deras ἀρετή eller duglighet härledes här alldeles bestämdt ur deras ändamål, dugligheten härledes ur det goda, för hvars skull de äro till. Rättrådigheten är själens duglighet. Hvarför? Månne af samma skäl, som det goda seendet är ögats? Detta framgår alldeles icke af Sokrates' resonemang, utan der fastslås tvärtom helt enkelt rättrådigheten såsom själens duglighet eller dygd, d. v. s. godhet, alldeles oberoende af det objektivt goda, och efter rättrådigheten får sedan det goda, såsom ett objektivt godt, rätta sig eller deraf blir det bestämdt och derifrån hemtar det sin karakter. För att upprätthålla analogien måste dock det goda under form af duglighet eller dygd (= rättrådighet) här vara medel och det goda såsom själens uppgift ändamål. Det förra måste härledas ur det senare, om beviset skall något bevisa. Men just motsatsen sker. Det goda såsom ändamål får rätta sig efter det goda såsom medel, alldeles tvärt emot hvad fallet är med ögat och örat. Men derigenom förfelas analogien, förstöres dess beviskraft och hela beviset sjunker ner till en blott cirkel.

Härtill dock en anmärkning! Det talas verkligen om en bestämd själens uppgift och denna exemplifieras i vissa momenter, såsom då dit hänföres att regera, rådslå och annat dylikt. Men härom äro två ting att märka, nämligen först,

att af denna uppgift ingen användning göres vid bevisets utförande; och för det andra: dessa momenter, som här nämnas, äro så afgjordt formela och äfven periferiska, att de alldeles icke kunna tjena till princip att derur härleda rättrådigheten i någon dess närmare, väsentliga eller centrala bestämdhet, och de intaga alldeles icke samma ställning till själens duglighet, som det goda seendet eller hörandet till ögats eller örats duglighet. Att väl se och höra — det är ögats och örats högsta värf och yttersta uppgift, om de inom sig betraktas, men så förhåller det sig icke med hvad Sokrates här uppräknar såsom själens. Man kan i stor utsträckning rådslå och regera rätt illa på grund af klen begåfning, ohelsa o. s. v., men ändå i det hela mycket väl fylla själens hufvuduppgift.

Slutligen bör också framhållas, huru öfvergången från ett *sedligt* lif till ett *lyckligt* lif i slutorden af argumentationen mot Trasymachos vinnes genom förmedling af den hos båda gemensamma bestämningen af εὖ ζῆν. Då det medges, att δικαιοσύνη innebär εὖ ζῆν, och detta senare innefattar εὐδαιμονία, innefattar, menar Sokrates, δικαιοσύνη också εὐδαιμονία. En påtaglig homonymi!

Jag har härmed rätt utförligt granskat den logiska halten hos de Platonska argumentationerna i senare delen af första boken, och kommit till ett för Platos logik mindre förmånligt resultat.[1] Och jag vet, att en dylik detaljgranskning, utsträckt till andra Sokratiskt-etiska dialoger såsom t. ex. Lysis, Charmides, Laches, Eutyphro, Protagoras, måste komma till liknande resultat äfven med afseende på dem.[2] Det kan icke förnekas, att de logiska felen, åtminstone här i första boken af Politeia, äro så hopade, så grofva och så ögonskenliga, att de skulle vara en modern boks gifna död, om de vidlådde densamma. Detta kan förvåna, men det får alldeles icke föranleda till

[1] Den otillfredsställande logiken i Sokrates' vederläggningar af Polemarchos och Trasymachos är för öfrigt af några förf. förut framhållen. Jfr t. ex. Duemmler f. a. a. sidd. 11, 13, och Krohn, Der Platonische Staat, här och hvar i Kap. VIII (t. ex. s. 311). Den är dock ingalunda förut genom ingående analys på ett tillfredsställande sätt styrkt.

[2] Jfr här *Zeller*, Phil. der Griechen, andra del., första afd., IV, sidd. 187—191.

några förhastade slutsatser angående Platos storhet såsom tänkare och skriftställare, nämligen att denna storhet skulle hvila på svaga grunder o. s. v. Nej, denna storhet finnes ovedersägligen lika fullt till, för det första framlysande ur en mångfald glänsande framställningar, som utmärkas genom den mest inträngande skarpblick och den största logiska stringens, men för det andra också sida om sida med de logiska formfelen. Det finnes nämligen en så utomordentlig förtjenst i dessa till utseendet så eqvilibristiska och tomt formela talöfningar i det Sokratiska manéret, att denna icke blott uppväger bristerna, utan vida öfverväger dem. Denna förtjenst kan ses på ett tvåfaldigt sätt. Först så, att den består i närvaron af en långt öfver sin tids mått nående ren och varm och rik sedlig öfvertygelse. För det andra är denna öfvertygelse parad med en så hög grad af sedlig upplysning, af aktuel medvetenhet om sin egen innebörd och art, och om hvad det motsatta och lägre åskådningssättet innebär och om den grund, hvarpå det hvilar, att teckningen af hvardera, den Sokratiskt-Platonska etiska rationalismen och den populärt-Sofistiska evdämonismen, blir så fullständig och så skarp, att den etiska grundmotsatsen i lifvet och forskningen der får sin outplånliga och ofrånkomliga karakteristik. Plato är — liksom Sokrates — i första rummet den stora sedliga karakteren, i det andra den store etikern, och den senare hvilar på den förre Han utgår i sina dialoger från en fullfärdig sedlig öfvertygelse, och det är blott ett sken, att denna hänger på eller beror af de etiska analyserna och deduktionerna. Dessa analyser och deduktioner spela der egentligen blott den rollen, att de utgöra det medium, i hvilket denna öfvertygelse utbreder sig och visar sitt rika innehåll. De vederlägga i allmänhet icke den motsatta åsigten genom sin logik eller dialektik, lika litet som de på detta sätt direkt bevisa den högre åsigtens riktighet, men de tvinga den motsatta åsigten till att utbreda och afslöja och liksom konsolidera sig, och de föranleda Sokrates-Plato till att gent emot den förra göra på samma sätt. Så framträda hos Plato de motsatta och kämpande moraliska lifsmakterna under gestalten af färdigbildade och helgjutna teoretiskt-etiska verldsåsigter, hvilka bjuda hvarandra en bred front till

anfall och försvar, och hvilka fylligt karakterisera sig genom att i den dialektiska kampen sätta bestämning emot bestämning. Men de dialektiska huggen äro visserligen allvarligt menade, fastän de icke träffa allvarligt, åtminstone icke *så*, som de äro menade. Deras sårande och dödande kraft kommer icke från de Sokratiska argumenternas styrka, utan från de resp. motståndarnes svaghet att medgifva, när intet logiskt tvång dertill föreligger. Den Sokratiskt-etiska dialogen hos Plato bär monologens prägel såtillvida, att den fingerade motståndaren icke gör svårare motstånd än som passar för att få bevisadt hvad man vill bevisa, den liknar ett parti schack, som man spelar med sig sjelf och der man på förhand vet, att hvit skall vinna. Detta står i ganska bestämd motsats till hvad fallet är med många kunskapsteoretiska och ontologiska resonemanger — t. ex. i Theätetus och Sofisten, der den kritiserade motståndarens position af Plato ofta stärkes utöfver sin egen inneboende, historiskt gifna styrka, och der sjelfva den logiska pilen på den Platonska argumentationens båge ofta ger dödliga sår. Men i de Sokratiskt-etiska undersökningarna nedsjunker dialektiken såsom sådan merendels till ett blott sken, en Sofistisk konst att synas vederlägga och segra, om också tydligen mot Platos egna intentioner. Det är i sista hand icke inför logikens domstol Plato drager de etiska frågorna och får dem afgjorda, utan inför det omedelbara sedliga medvetandets, inför samvetets. Dialektiken blir här i sjelfva verket blott ett konstmedel att få osedligheten att blotta sin natur och en anledning att utveckla sedligheten i mångfalden af dess bestämningar såsom den förras motsats. Det är häri den egentliga både refutationen och vindikationen består.

Innan jag lemnar detta vill jag emellertid vidare anmärka, att den Platonska vederläggningen gick ut öfver bestämda, historiskt gifna motståndare, med Sokrates och delvis med Plato sjelf samtidigt lefvande menniskor, att den sålunda endast behöfde syfta till att vederlägga evdämonismen i den form densamma hade hos dem, medan evdämonismens djupare liggande basis ännu icke hade aktuelt framträdt i historien — och att derför Plato icke kunde upprifvande vända sig mot densamma —; att Sokrates' motståndare stodo på en formel utvecklingsgrad,

der de icke kunde försvara sig bättre än de gjorde, ja, att sjelfve Plato af sin varma sedliga enthusiasm hindrades från att förbättra deras skäl för osedligheten, såsom han gjorde t. ex. när striden gällde Protagoras' sensualistiska kunskapslära. Vidare må man komma ihåg, att Plato just i de etiska skrifterna var mest beroende af Sokrates och hans åskådningssätt och samtalsmetod. Men Sokrates stod dock Sofistiken på ett helt annat sätt nära än Plato.[1] Hans anspråkslösa menniskopröfning hade väl föga gemensamt med sofisternas svassande prunktal, men i *ett* afseende liknade de hvarandra: i hårklyfvande begreppsdialektik. I samma mån som den Sokratiska induktionen, vid frågan efter τί ἕκαστον εἴη τῶν ὄντων (Mem. IV, 6, 1), utgick från tillfälliga utgångspunkter och ett fattigt erfarenhetsmaterial, fick en sofistisk och formalistisk begreppsklyfning ersätta det vetenskapliga beviset. Detta förklarar till någon del, hvarför Platos etiska dialektik till sin logiska form så starkt smakar af sofistik. I dessa etiska skrifter tjenade Sokrates antagligen i långt strängare mening till förebild, der var långt mera fråga om historisk trohet och efterbildning, än när det gällde ämnen, vid hvilkas behandling Platos genius utvecklade sin fulla frihet och der λόγος Σωκρατικός antingen fritt ombildades till vehikel för hans helt originala tanke eller ock sköts åt sidan som obehöflig eller besvärande.

Det har, såsom bekant, med bestämdhet framhållits af flere forskare, huru skarpt den första boken i Politeia till sin framställningsform skiljer sig från den återstående delen af dialogen och huru denna åtskillnad går i en riktning, som berättigar till att kalla den i en alldeles särskild mening Sokratisk eller såsom tillhörande den första af Platos skriftställareperioder, den s. k. Sokratiska. Den vigtigaste af de omständigheter, som tala härför, är det bruk Plato här gör af den dialogiska formen i motsats mot hvad sedan sker. Medan efter Glaukons och Adeimantos' tal i andra boken framställningen realiter starkt närmar sig formen af ett sammanhängande föredrag, i hvilket Sokrates nästan ensam lemnar alla bidrag till ämnets

[1] Jfr här Zeller f. a. a., andra del., första afd., IV, sid. 187—191.

behandling, icke motsäges af sina interlokutörer, som blott ha till uppgift att liksom egga honom till fortsatta ansträngningar, att markera vunna resultat och att genom sina frågor eller sina tvifvel framkalla en allsidig belysning af ämnet, så *disputerar* Sokrates i första boken faktiskt med motståndare, vederläggande af dem framkastade meningar. Här finnes den Sokratiska metoden i full utveckling med all dess apparat: dess dramatiska lif, dess ironi och dess induktion, och här närmar sig dialektiken till sofistik, medan samtalsformen i de nio senare böckerna väsentligen ändrar karakter: från disputation med motståndare öfvergår Sokrates till föredrag i en vänkrets. Om i den första boken af Politeia — såsom äfven annars i de i speciel mening Sokratiska skrifterna — resultatet skenbart framkommer genom motsatta meningars nötning mot hvarandra, om Sokrates der undviker utseendet af hvarje på förhand färdig åsigt och söker framställa sig såsom väsentligen utfrågande andra, hvilket allt skänker framställningen dramatiskt lif och intresse, såsom om något särskildt vigtigt föreginge på den stunden i och med det eller det historiska samtalet, d. v. s. som om man vore vittne till en ny tankes födelseprocess, så är allt sådant sken i de nio senare böckerna af Politeia aflägsnadt: här framträder nästan redan från början en helgjuten åskådning färdig, framburen med en stark öfvertygelse, här är icke längre fråga om att Sokrates skall lära något af andra, utan endast om huruvida hans åhörare uppfatta och förstå hvad han föredrar, här märker man tydligt, att författaren suttit hemma och tänkt ut det hela i hvarje detalj och att den dramatiska inklädnaden i sceneri och samtal egentligen är inadeqvat, ett invandt framställningssätt, som Plato icke kunnat eller velat aflägga, men som egentligen borde hafva blifvit ersatt af ett äfven i yttre afseende sammanhängande föredrag, af en föreläsning.

För den som lefver sig in i den nu antydda motsatsen ter sig verkligen saken så, att det synes svårt antaga, att de senare böckerna blifvit författade i omedelbart sammanhang med den första, utan känner man sig böjd att lägga många år deremellan, antagande en efteråt företagen sammanarbetning

af under långt skilda tider gjorda anteckningar och skrifter.[1] Dock finnes det ett annat sätt att förklara den föreliggande

[1] Sedan *K. F. Hermann* i sin *Geschichte und System der Platonischen Philosophie*, Heidelberg 1839, p. 538 f., först framställde den åsigten, att Politeia utgör en sammanarbetning af heterogena beståndsdelar, medan dock alla de nio sista böckerna torde hafva blifvit författade under Platos sista, långa skriftställare-period, som omfattar mer än tjugo år, under det deremot första boken skall vara en ungdomsskrift, så har denna fråga om Politeias disposition och tillkomstsätt varit en ständig rätt på de lärdes bord och är ännu icke afförd ur diskussionen. Med hänsyn till likheten i ämnets behandling, »die nüchterne Begriffsklitterung», mellan första boken i Politeia å ena sidan och Charmides och Laches å den andra anser H. denna bok utgöra »ein ursprünglich für sich bestehendes Werk», som Plato sedan användt såsom inledning till Politeia.

Mot denna uppfattning uppträder *Zeller* IV (s. 558 not. 1), framhållande de hänvisningar till de följande, som första boken innehåller, och de tillbakasyftningar på den första, som de senare innehålla. Jfr här hvad Duemmler o. a. a., sidd. 13 ff., framhåller om sammanhanget mellan den första och den tionde boken samt äfven Nusser o. a. a., sid. XCIX, och Carolus *Hesterwick, De Republica Platonis*, s. 42 (»Quem primorum cum postremis conexum reputantes vix esse quod diffiteamur Platonem opus suum ut unum et omnibus partibus aptum ac conexum judicari ac legi voluisse»). Härvid är dock att märka, dels att Zeller, s. 557, medger den allmänna möjligheten af att Plato vid författandet *kan* hafva begagnat äldre anteckningar, dels att Duemmler, just på grund af sammanhanget mellan första och tionde böckerna, anser sig nödgad att upptaga Hermanns hypotes i en något förändrad form. »Denn gerade da, wo im zehnten Buche dasjenige steht, was wir für die selbständige Abrundung vermissen, finden sich deutliche Anzeichen redaktioneller Thätigkeit, welcher es gleichwohl nicht gelingt, die verschiedenen Bestandtheile zu völliger Einheit zu bringen». Jfr äfven s. 23 hos Duemmler. *Steinhart* (f. a. a. V, s. 122) tror, att Plato har arbetat på denna dialog under långt skilda tider af sitt lif och först senare samlat de enskilda delarna till ett helt. »Aber diese successive Entstehung selbst lässt sich auf eine doppelte Weise denken; entweder hat der Verfasser die einzelnen Theile sogleich im Wesentlichen in ihrer jetzigen Gestalt niedergeschrieben und sie später nur durch einen Gesammtmittel, sowie durch passende Uebergänge, Einschaltungen und andere mehr formale Änderungen oberflächlich verknüpft; oder hât er zu verschiedenen Zeiten aus verschiedenen, sich je länger, je mehr erhebenden Gesichtspunkten seine schon früher im Geiste entworfene Staatslehre immer von neuem wieder aufgenommen und fortgesetzt, später aber, zu einer Zeit, wo er schon längst seine Lehrthätigkeit in der Akademie begonnen und den Phädon und den Philebus geschrieben hatte, also im höheren Mannesalter, seine frühern, unvollkommenen Entwürfe nach einem umfassendern Plan und einem tiefer aufgefassten Grundgedanken umgear-

olikheten, en förklaring, som högst betydande författare på detta område synas ansluta sig till. Nämligen att denna olikhet icke blott är medveten för Plato, utan rent af afsedd, ett moment i framställningens konstnärliga plan. Man föreställer sig, att Plato har velat skildra sin egen ståndpunkt i etiskt afseende under sin s. k. Sokratiska period och dermed också sin lärares. Denna skildring skulle han då hafva nedlagt i första boken. Denna slutar, märk väl, med det erkännandet, att frågan om rättrådigheten ännu i det stora hela är outredd trots alla de dialektiska hårklyfverierna i den Sokratiska metodens stil och framhåller nödvändigheten att fortgå till en p. 354 B. o. C.
djupare undersökning af ämnet, hvilken undersökning sedan följer och företages på ett sätt och med resurser, som ligga vida öfver den Sokratiska ståndpunkten. Det är i sig sjelft alldeles icke omöjligt, att Plato med sin förkärlek för karakteristik genom dramatiska mystifikationer och deraf följande djupt och svåråtkomligt anlagda planer för sin framställning vid den redan framskridna och mogna ålder, då han allmänt anses hafva författat sin Stat, velat så att säga i åskådlig bild

---

beitet, abgeschlossen und zu einem Ganzen umgestaltet, dessen einzelne Theile die frühern Entwürfe nur noch matt durchschimmern lassen» o. s. v. För sin del ger Steinhart företrädet åt det senare af dessa alternativ, hvarigenom (s. 124) »såväl den konstnärliga enheten, som delarnes likvisst omisskänneliga olikhet harmoniskt förklaras».

Susemihl opponerar i sin *Gen. Entwickelung der Platonischen Phil.*, Leipzig 1855—60, II p. 64, mot Steinharts genetiska teori. »So ist diese ganze Annahme» — att Plato skulle hafva varit sysselsatt med detta verk från sin skriftställareverksamhets tidigaste period på det sätt, att han sent till ett enhetligt helt sammansmält en serie af under vidt skilda tider gjorda utkast och planer till sin tidigt påtänkta statslära — eine rein subjektive, durch keine sachliche Nothwendigkeit geforderte, und in Wahrheit geht sie noch hinter die Hermann's zurück».

Radikalt hafva *Krohn* i f. a. a., *Pfleiderer* (*Zur Lösung der Platonischen Frage* [1888], s. 23 f.; 35 ff) och *Rohde* (*Psyche* [1894], s. 557 [1]) brutit stafven öfver vår dialogs systematiska enhetlighet. Angående Krohn och Pfleiderer må hänvisas till Zellers innehållsrika anmärkningar sidd. 557 [2]) och 558 [1]). Om Rohde må här blott omnämnas, att enligt honom hafva I kap. 1 till II kap. 9 vid redaktionen, d. v. s. vid sammanställningen af de skilda delarna till ett åtminstone i yttre mening helt, förutskickats såsom inledning.

framställa och skildra sin egen utvecklingsgång, specielt motsatsen mellan sin Sokratiska ungdomsståndpunkt och sin egen utbildade och originala. Den sammanfattande öfversigt öfver sin egen ståndpunkt i alla vigtigare åfseenden, som Plato onekligen gifvit i Politeia, låter otvifvelaktigt den Platonska tankens genesis skimra igenom. Denna genetiska karakter *kan* bero på en konstnärlig afsigt.[1]

Jag håller det sålunda icke för oantagligt, att hela dialogen skrifvits i ett enda sammanhang och att motsatserna till form och innehåll kunna förklaras ur Platos konstnärliga afsigt af karakteristik af sin egen utveckling. Men jag anser det *sannolikare*, att dialogen verkligen har uppstått ur skilda delar, författade med långa mellantider, och att de skilda delarne från början behandlat olika ämnen, rättrådigheten och staten, men sedan sammanarbetats till den skrift vi nu ha i behåll. Hvad som icke minst synes tala för en sådan mening är de något skiftande synpunkterna för framställningen i det hela: om begreppet *rättrådighet* eller begreppet *stat* skall vara hufvudföremålet för betraktelsen.[2] Detta sista är icke att förstå så, som om Plato icke alldeles bestämdt angifvit sin skrifts ämne och satt detta i utredning af rättrådighetens begrepp. Detta utsäges flera gånger alldeles tydligt och likaledes be-

---

[1] Man kan af Schleiermachers yttranden f. a. a., s. 8, som jag förut delvis citerat (s. 8[2]), sluta, att åsigten om Platos afsigt att karakterisera sin egen Sokratiska ståndpunkt i första boken ej varit främmande för honom. Hvad skulle väl annars Platos »bestimmt aufgefasster Zwekk» att i denna bok bringa till hågkomst sina första etiska skrifter hafva för mening?

Zeller framhåller också (s. 558[1]) just på tal om första boken, att Plato utfört hela sitt verk efter *en* plan. Då nu gifvetvis Zeller heller icke kan vara blind för första bokens afvikande karakter i förhållande till de öfriga, så måste han upptaga afvikelsen såsom ett moment i Platos genetiska sjelfkarakteristik.

[2] I Codex Vaticanus Θ betitlas Politeia Πλάτωνος πολιτεῖαι ἢ περὶ δικαίου. Man känner af *Diogenes Laertius* ursprunget till denna dubbla titel och vet, att den senare, såsom en beteckning af dialogens innehåll, är tillagd af *Thrasyllus*, men att Plato sjelf blott brukat den första eller, rättare, singularen deraf, Πολιτεία. Endast under denna rubrik citerar Aristoteles skriften, liksom Cicero nämner den under titeln *de republica* eller *Politia* (de Divinatione). Jfr Immanuel Bekkers Platoedition VI, s. 253 f.

stämmes i andra boken och flerestädes tydligt, att undersökningen om staten blott utgör det medium, i hvilket undersökningen om rättrådigheten införes för att underlätta uppfattningen af detta senare begrepp.[1] Plato säger sig vilja se rättrådigheten i stort i staten, der han anser den vara märkbarare och tydligare, än hos den enskilde, för att derefter kunna se den i smått hos individen. Derom är intet tvifvel: undersökningen om staten bestämmes såsom medel för undersökningen om rättrådigheten. Men detta otvifvelaktiga förhållande, på hvilket specielt *Schleiermacher* fäst uppmärksamheten och som synes honom tillräckligt ådagalägga den enhetliga kompositionen af Politeia, synes mig icke hindra antagandet, att dialogen uppstått genom en efteråt företagen samlande redaktionel behandling, en bearbetning af ganska vidt skilda beståndsdelar. Huru klart nämligen än den politiska skildringen af den ideala staten framhålles såsom blott varande vehikel för den etiska undersökningen om rättrådigheten, så utesluter detta icke, att den politiska framställningen växer ut till en bredd och stundom antar en karakter af sjelfständighet, som gör det svårt föreställa sig, att icke statslifvet, åtminstone i vissa partier af dialogen, varit framställningens hufvudföremål, och att syftningen på det etiska, d. v. s. på rättrådigheten, såsom dialogens egentliga ämne och enhetsband inkommit genom en efteråt företagen bearbetning och sammanarbetning. Härför talar ju ock (se noten föregående sida!) dialogens titel *Staten*, som otvifvelaktigt härstammar från Plato sjelf.[2]

---

[1] P. 354 B af första boken säger Sokrates sig vilja πρῶτον εὑρεῖν τὸ δίκαιον ὅ τι ποτ᾽ ἔστιν, hvilken synpunkt sedan stadigt fasthålles. II. 368 E. angifves undersökningen om rättrådighetens väsen uttryckligen vara dialogens ändamål. Likaså III, p. 392 B; märk ock IX, p. 588—592. Jfr här *Schleiermacher*, *Platons Werke*, III:dje delens 1:sta bok, sidd. 43 ff.

Likvisst finnas vissa yttre stöd, utom titeln, som synas tala för den åsigt, hvilken i idealstatens skildring ser vår dialogs hufvudsyfte, men icke i utredningen af rättrådighetens begrepp, såsom företrädesvis *Timäus*, p. 17 C, 19 B och Aristoteles Polit. V, 10. Jfr här Nusser o. a. a., sidd. LXXXIX —XCIII. — Till dialogens inre sammanhang passar emellertid en sådan uppfattning af dess syfte på intet vis.

[2] Jfr *Ueberweg—Heinze*, *Grundriss d. Gesch d. Phil.*, Erster Theil, 8:de uppl., s. 154, der det på tal om Krohns kritik heter: »Es ist dies ein Ver-

Den analys af bevisföringens logiska halt i första boken af Politeia, som jag i det föregående sökt utföra, synes mig obestridligen tala för deras åsigt, som hålla denna bok för ett ungdomsarbete. Det är en sanning, att logiska brister utan allt för stor svårighet låta sig upptäcka här och der i alla Platos skrifter. Men likformighet råder dock icke härutinnan, utan snarare en bjärt kontrast, nämligen mellan de utprägladt Sokratiska dialogernas starka afpassning i anseende till metod och logisk form efter Sofisternas sätt att argumentera, sådant vi hafva oss detsamma bekant icke minst från Plato sjelf — och som har sitt uppenbara syfte i att förvända synen på folk (τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν) — och den sakliga, skarpa och träffande dialektiken t. ex. i Theätet och Sofisten — för att nu icke tala om de härliga exposéer af sin fulländade verldsåsigt (eller öfver derur utbrutna och jemförelsevis fristående sidor deraf), som Plato skänker oss i flera böcker af *Politeia*, i *Timäus*, *Phädrus*, *Phädon*, *Symposion* och *Philebus*. Vare sig nu, att den Sokratiska samtalsformen i alla dessa moget Platonska dialoger mera väsentligt sammanhänger med ämnets sakliga utredning eller blott är vidhängd framställningen som en lös dekoration (såsom afgjordt fallet är i de nio senare böckerna af Politeia), så bjudes här alltid i det stora hela, negative, en vetenskaplig kritik och, positive, ett vetenskapligen bearbetadt och formadt innehåll. De logiska bristerna uppträda der endast såsom oväsentligheter och tillfälligheter, som icke störa eller förrycka bevisningens gång i det hela. Men i de Sokratiskt-etiska dialogerna af den ungdomliga typen letar man förgäfves efter vetenskaplig form och vetenskapliga resultat. Der är vederläggningen af motståndarne blott en stukning genom munvighet och en demaskering af deras osedliga tänkesätt, hvilken blir en följd af deras försök att värja sig mot de Sokratiska anfallen, medan den positiva vinsten blott består i det ljus af sedlig idealitet, som ofta strålar fram ur de torra hårklyfverierna. Af denna senare natur är,

---

such die Tradition in Betreff der Platon. Schriften vollständig umzustürzen, der freilich nicht geglückt ist. Doch wird man Krohns Beweisführung dafür, dass der Staat Platons kein einheitliches Werk ist, beistimmen müssen».

enligt min mening, första boken af Politeia, och derför kan jag icke tillskrifva densamma den mogne Plato, *såframt* nämligen densamma icke kan uppfattas såsom en den gamles förklädda karakteristik af den unge.[1]

---

[1] För Politeias kronologi och tillkomstsätt har man åberopat sig på, vissa vittnesbörd ur den antika literaturen, näml. på *A. Gellius* (Noctes Atticæ XIV, 3) och *Aristophanes'* komedi *Ekklesiazusai* (v. 590—609). En nätt öfversigt öfver hufvudmomenterna af förhandlingarna härom ger Nusser f. a. a. sidd. CII—CVII, hvartill här hänvisas.

II.

OM BEGREPPET

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

I PLATOS POLITEIA (I—IV).

Begreppet δικαιοσύνη införes i dialogen Politeia's första bok i ett helt och hållet populärt sammanhang och i en alltigenom obestämd och vidtomfattande populär betydelse. Den gamle Kephalos framlägger för Sokrates och den omgifvande kretsen af åhörare sin erfarenhet om ålderdomen, i hvad mån och under hvilka omständigheter denna är en tung börda eller icke, samt sin åsigt om rikedomen och dess påstådda förmåga att göra ålderdomen lättare att bära. Denna förmåga finner Kephalos genom att se rikedomen från en helt annan sida, än den, från hvilken mängden är van att betrakta densamma såsom fördelaktig och lyckobringande. »Rikedomen skänker något,» säger han, »om hvars företräde framför alla andra jag sannolikt icke skulle kunna öfvertyga många.» Detta dess företräde finner han bestå deri, att den lemnar betingelser för ett *rättrådigt* lif.

I. p. 329—330.

p. 330 C.

Det är alldeles tydligt, att δικαιοσύνη och δίκαιον här eqvivalera *sedlighet* och *sedligt rätt och godt* öfver hufvud utan någon som helst närmare sferbegränsning genom en nota specifica och utan någon tydligare realkarakteristik än den, som ligger i de sensationer och föreställningar, som orden väcka i det allmänna medvetandet.

Kephalos talar (p. 331 A) om den, som framlefver sitt lif δικαίως καὶ ὁσίως, sedligt och fromt eller gudfruktigt, och har härmed karakteriserat, genom δικαίως, lefnadssättet från den *allmänt sedliga* eller *etiska* sidan och, genom ὁσίως, från den *specielt religiösa*. Och så fortfar framställningen oomstridt genom de trenne första böckerna att taga δικαιοσύνη i denna

vidsträckta betydelse af sedlighet öfverhufvud, hvilket visar sig både, positive, med afseende på δικαιοσύνη, δίκαιος och δικαίως och, negative, med afseende på ἀδικία, ἄδικος och ἀδίκως ända till fjerde boken, der den bekanta, från annat håll upptagna indelningen i de fyra s. k. kardinaldygderna införes i dialogen, och der δικαιοσύνη skenbart får den speciela betydelsen af *en dygd bland andra.* Huru dermed förhåller sig blir längre fram föremål för undersökning! Det vissa är emellertid, att i de tre första böckerna betyder δικαιοσύνη *sedlighet* i allmänhet och intet annat.[1] I stället för *sedlighet* kan förvisso ock lika väl sägas *dygd* af det skäl, att dessa begrepp hos Plato ungefär täcka hvarandra, enär den från dygdens väsentligt skilda synpunkt, hvarifrån sedligheten vid en fullständig betraktelse ock måste ses, nämligen pligtens och den lags, hvarunder pligten subordinerar, sedelagens, icke hos honom är upphöjd till en sjelfständig ställning bredvid dygden eller till en dermed principielt samordnad synpunkt för det sedliga lifsinnehållets betraktande och ordnande. Pligten är i historien ett senare begrepp än dygden, och hos grekerna trängde det knappast fram till något klarare medvetande förr än i stoicismen och hufvudsakligen i den stoicism, som mottagit inverkan från den romerska verldsåskådningen. I Sokrates' δαιμόνιον röjer detta begrepp sin reala makt i lifvet, och en begynnande reflektion derpå står visserligen i sammanhang dermed, men inom Sokrates' etik, försåvidt densamma tenderade till vetenskaplighet, upptogs det icke, utan föll snarare bredvid vetenskapen såsom en irrationel rest af erfarenhet. Och i den Platonska sedeläran afgränsas icke pligtens synpunkt från dygdens. Om man nu upptager *det godas* synpunkt såsom den tredje hufvudsynpunkten för uppfattningen af sedlighetens innehåll och frågar, om denna kommer till särskild användning hos Plato, så måste först och främst svaras, att dygden och det goda hos honom uppträda i den innerligaste förening med hvarandra, i det att det goda allt mera förinnerligas och förandligas genom att uppgå i dygden: under den Sokratiska auktoritetsperioden af Platos etiska reflektion, perioden för de

[1] För 3:dje bokens vidkommande jfr p. 392.

smärre etiska dialogerna, stod det goda ännu i ett relativt yttre förhållande till dygden, i det att dygden ännu icke hölls fri från att vara god genom det yttre goda eller såsom varande nyttig för dess vinnande — från hvilken sida företrädesvis dygdens natur af att vara vetande lätteligen kunde ledas i bevis — medan åter under den fulla sjelfmedvetenhetsperioden Platonismens etik sökte och fann sin kärna i dygdens emancipation från allt yttre godt såsom mått och ändamål. Denna etiks centraltanke framlyste i den uppfattningen, att det sant goda är dygden, och att den verkliga lyckan är inneburen i denna senare. Men såsom begränsadt till dygdens innehåll eller såsom ett inre godt framträdde visserligen det goda och bildade i viss mån en särskild synpunkt för den etiska reflektionen hos Plato. För detta förhållande lemnar dialogen *Philebus* ett ojäfaktigt bevis. Men båda dessa synpunkter, dygdens och det godas, sammanhänga i Platos fullmogna etik så nära, och den senare är der så genomgående grundad på den förra, att tilllämpandet af den senare synpunkten knappast medför någon ny och sjelfständig karakteristik af det etiska innehållet. En annan sak är, att denna det menskligt godas synpunkt hos Plato visade ut öfver sig sjelf, ut öfver allt psykologiens och etikens domän och in på metafysikens. Just frågan om det goda såsom det absolut goda var det nämligen företrädesvis, som ledde Plato öfver all blott och bart human betraktelses ståndpunkt. Det är sant, att det goda såsom det absolut goda i alla afseenden, såsom ej blott τέλεον, utan ock ἱκανόν, liksom lösgör sig från den menskliga dygdens famntag och framträder såsom en fristående ledstjerna för den från etiska utgångspunkter framskridande betraktelsen. Så skedde hos Plato, och så skedde sedan hos Kant. Men till en mera genomförd och sjelfständig användning utträdde icke det godas synpukt *inom* Platos etik, utan endast såsom öfverförande *från* etiken *till* metafysiken.

Vi hafva alltså rätt att säga, att den Platonska δικαιοσύνη sammanfaller med dygden, om den sammanfaller med sedligheten. Och detsamma gäller tvifvelsutan också omvändt. Nu ger oss Politeia äfven ganska bestämda direkta hänvisningar på sammanfallandet af δικαιοσύνη och ἀρετή. Detta

framgår icke blott af det sammanhang, i hvilket frågan om δικαιοσύνη i första boken upptages till behandling och der alltigenom dryftas, utan äfven af bestämda yttranden.

Ur första boken vill jag särskildt framhålla p. 353 D, der ur ett föregående resonemang — p. 353 A—C — resumeras, att δικαιοσύνη är själens οἰκεία ἀρετή, liksom ögat har sin ἀρετή och örat sin.[1]

R. Hirzel sammanställer om denna sak följande:[2]

»Plato erhebt die Gerechtigkeit so hoch über alle anderen Tugenden, dass er sie geradezu mit der ἀρετή überhaupt zu identificiren scheint. Denn p. 444 D folgert er, weil die Gesundheit des Körpers darin besteht, dass die Theile desselben ihrer Natur gemäss herrschen und beherrscht werden, und weil die Gerechtigkeit denselben Zustand in der Seele bezeichnet, dass die Tugend eine Art Gesundheit der Seele ist. Die Worte sind folgende: Ἔστι δὲ τὸ μὲν ὑγίειαν ἐμποιεῖν τὰ ἐν τῷ σώματι κατὰ φύσιν καθιστάναι κρατεῖν τε καὶ κρατεῖσθαι ὑπ' ἀλλήλων, τὸ δὲ νόσον παρὰ φύσιν ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἄλλο ὑπ' ἄλλου. Ἔστι γάρ. Οὐκοῦν αὖ, ἔφην, τὸ δικαιοσύνην ἐμποιεῖν τὰ ἐν τῇ ψυχῇ κατὰ φύσιν καθιστάναι κρατεῖν τε καὶ κρατεῖσθαι ὑπ' ἀλλήλων, τὸ δὲ ἀδικίαν παρὰ φύσιν ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἄλλο ὑπ' ἄλλου; Κομιδῇ, ἔφη. Ἀρετὴ μὲν ἄρα, ὡς ἔοικεν, ὑγίειά τέ τις ἂν εἴη καὶ κάλλος καὶ εὐεξία ψυχῆς, κακία δὲ νόσος τε καὶ αἶσχος καὶ ἀσθένεια. Im Schlussatz wird also anstatt der Gerechtigkeit, wie man nach den beiden Vordersätzen erwarten sollte, die Tugend, ἀρετή, überhaupt gesetzt; und das deutet ebenso auf den besonderen Vorzug, den Plato der Gerechtigkeit vor den übrigen Tugenden zugesteht, als p. 445 B, wo er δικαιοσύνην καὶ ἀρετὴν und, auch die Gegentheile verbindend, κακίας

---

[1] Det åsyftade resonemanget afslutas på följande sätt:

Οὐκοῦν καὶ ἀρετήν φαμέν τινα ψυχῆς εἶναι; Φαμέν. Ἆρ' οὖν ποτέ, ὦ Θρασύμαχε, ψυχὴ τὰ αὑτῆς ἔργα εὖ ἀπεργάσεται στερομένη τῆς οἰκείας ἀρετῆς; ἢ ἀδύνατον; Ἀδύνατον. Ἀνάγκη ἄρα κακῇ ψυχῇ κακῶς ἄρχειν καὶ ἐπιμελεῖσθαι, τῇ δὲ ἀγαθῇ πάντα ταῦτα εὖ πράττειν. Ἀνάγκη. Οἰκοῦν ἀρετήν γε συνεχωρήσαμεν ψυχῆς εἶναι δικαιοσύνην, κακίαν δὲ ἀδικίαν; Συνεχωρήσαμεν γάρ. O. s. v.

Jfr *Köstlin*, *Gesch. d. Etik*, 1:sta B., Tübingen 1887, s. 403.

[2] I sin uppsats *Zu Platons Tugendlehre (Hermes*, 8:de B., 1874, s. 405 f.) Sedan söker dock Hirzel att bortadvocera resultatet af sin sammanställning.

καὶ ἀδικίας sagt. Beide Stellen passen vortrefflich zu der Ansicht derjenigen, die in der Gerechtigkeit die Tugend sehen, welche alle anderen zusammenfasst.»

Af hvad som säges p. 353 B, der det uttryckligen talas om ὀφθαλμῶν och ὤτων ἀρετή, framgår — liksom detta ju för öfrigt är väl bekant — att ἀρετή har en mycket omfattande betydelse och kan användas om allt, som hör till den organiska tillvaron och som kan framträda i högre och lägre grad af duglighet eller fullkomlighet.[1] Det är denna allmänna *duglighet* eller *fullkomlighet*, som ordet betecknar. Restringerad till den menskliga viljan, framträder denna ἀρετή såsom δικαιοσύνη, d. v. s. såsom sedlighet eller, på grekisk genomsnittsståndpunkt, såsom dygd. Då nu dygden enligt den populära uppfattningen företrädesvis röjer sig från sin mera utåtvända och handgripliga sida, såsom lagenlighet i förhållande till stat och medborgare och öfverhufvud i lefnadssättets normerande efter och afslipning mot gängse seder och åsigter, så är det naturligt, att δικαιοσύνη i första hand väcker föreställningen om yttre rättskaffenshet i handel och vandel, m. a. o. om legalitet. Men denna begränsning af dygdens omfattning — till handlingarnas yttersida — ligger icke i δικαιοσύνη såsom sådan, så att mensklig ἀρετή för det populära grekiska medvetandet skulle omfatta något mera än δικαιοσύνη, nämligen handlingarnas rätta inre och andliga halt, utan den är en följd af en flack och ytlig uppfattning just af dygden sjelf i dess totalitet. När denna hos Plato fördjupas och förädlas, då går dermed hand i hand utvidgningen af begreppet δικαιοσύνη.

Det uppslag, som blifvit gifvet genom Kephalos, begagnar Sokrates i vår dialog till att söka få något fast grepp på δικαιοσύνη, i det att han, anknytande sig till Kephalos' yttrande och till hela den populära uppfattningen af dygden såsom legal rättskaffenshet, frågar: »skola vi säga, att rättrådigheten helt enkelt består i att hålla sig till sanningen och i att återgifva hvad man är en annan skyldig eller af en annan mottagit»? Det blir nu undersökningen om denna sista be- P. 331 B

[1] Det säges helt generelt p. 353 B: οὐκοῦν καὶ ἀρετὴ δοκεῖ σοι εἶναι ἑκάστῳ ᾧ περ καὶ ἔργον τι προστέτακται;

stämning ἀποδιδόναι τὰ ὀφειλόμενα, som skall föra in i det inre af begreppet δικαιοσύνη och afgöra, huruvida denna bestämning konstituerar dess väsen eller icke. För den utredning häraf, som första boken framlägger, hänvisar jag till min studie till denna del af dialogen Politeia.

I och med andra boken uppger Plato formen af elenchus och låter i de nio första kapp. deraf Glaukon och Adeimantos till skenbar förmån för ἀδικία i längre omotsagda föredrag försöksvis vindicera ståndpunkten hos de vanliga populära åskådningar, som under religionens öfvervägande inflytande vunnit fasthet.[1] Om hufvudsakligen Sofisternas etik kommit till orda i första boken, så kommer här, i början af andra boken, det populära medvetandets. I förra fallet var fråga om en konseqvent osedlighet, frambrytande i ett uppenbart och obeslöjadt ἀδικεῖν: om den medvetna konseqvens, fasthet och styrka hos viljan, som deri ligger, och som säges vara egnad att lyckliggöra genom sina yttre följder, rikedom, politiskt inflytande och makt. Der voro medmenniskornas och gudarnes goda tanke om och välvilliga stämning mot den osedligt handlande alldeles lemnade ur sigte för att blott låta den genom brutalt våld tilltvingade yttre lyckan framträda. Här åter korrigeras och kompletteras den abstrakt-ensidiga, sofistiska teorin om osedligheten såsom ett godt uteslutande ur direkt yttre och fysisk synpunkt genom hänvisning på psykiska momenter såsom också nödiga att afse vid betraktandet af hvad som är
II, p. 357–358. godt eller ondt för menniskan. Väl, menar Glaukon, må Sokrates hafva vederlagt en sådan rå och ytlig lära som den af Sofisten Trasymachos nyss förfäktade, men skulle resonemanget stanna vid resultatet i första boken, så skulle Sokrates blott *synas* hafva öfvertygat oss, men icke verkligen hafva gjort det. Ἀδικία låter icke blott försvara sig såsom det goda i jemförelse med δικαιοσύνη ur *den* synpunkt, att den innebär den starkares direkta öfvermakt öfver andra menniskor hvad beträffar medlen till lyckans vinnande, utan äfven ur *den*, att den osedlige kan såväl genom hänsynslöst våld, när det passar, som genom hycklad dygd, när en sådan synes fördelaktig att skyla sitt

---

[1] Jfr här *Krohn*, *Der Platonische Staat*, sidd. 324 f.

uppsåt med, tillegna sig rikedomar och inflytande, med hvilka han sedan kan köpa sig både sina medmenniskors och gudarnes gunst. Det är ἀδικία under form af den skenbara, hyck- II, p. 361—362.
lande δικαιοσύνη och i dess förmåga att såsom sådan bereda ett godt äfven på andra sidan om det närvarande lifvet (genom rika offergåfvor åt gudarna), som konstituerar den nya synpunkten i andra bokens föregifna apologi för osedligheten.

Härmed har ungefär allt blifvit förebragt till ἀδικίας förmon, som gafs historisk anledning till. Den Sokratiska elenchus i första boken har ansett sig förstumma den Sofistiska sedeåsigtens förespråkare. Gent emot den på en utvidgad bas ställda apologin för ἀδικία i andra boken försöker Plato ingen likartad formalistisk vederläggning. Utvidgningen består deri, att utom den osedlighet, som *synes* vara hvad hon är, också finnes en annan form deraf: den som *synes* vara sedlig, men *är* osedlig. I denna senare gestalt lemnar ἀδικία i handom rikare medel till lyckoförvärf, nämligen i och genom menniskors vänskap och gudars bevågenhet, hvilka, menniskor och gudar, råka i förbindelse hos den osedlige. Men förhåller det sig nu så, att ἀδικία's lyckobringande inflytelser sträcka sig ända till ett möjligen kommande lif efter döden, så finnes det ingen möjlighet att ur den synpunkt, som här hela tiden vid jämförelsen är i fråga, nämligen de timliga och yttre fördelarnes eller följdernas, vindicera ett företräde åt δικαιοσύνη. Det går m. a. o. icke för sig att med formella resonemanger bekämpa ἀδικία, om denna visar sig medföra ett reelt godt äfven i det tillkommande lifvet. Det goda, som ligger i ἀδικία, får derigenom en sådan konstans och en sådan väsentlighet, att det icke blott blir ett reelt godt, utan det sannskyldigt reela goda, bredvid hvilket hvarje annat nedsättes till ett sken eller åtminstone till ett underordnadt moment. Skall derför något afgörande försvar för δικαιοσύνη kunna presteras, så måste den hittills använda synpunkten för jämförelsen aflägsnas och en annan införas. Man måste, med andra ord, betrakta δικαιοσύνη och ἀδικία ur synpunkten af ett *inre,* icke *yttre* godt, man måste se på båda, huru de te sig innanför själslifvet sjelft, om de der, såsom i själen inneboende, kunna sägas vara, hvardera, ett godt eller ondt, och om det goda eller onda i själen är det väsentligt

goda och onda eller icke, men man får icke längre bedöma dem efter deras yttre följder: om de äro sinnligt njutningsbringande eller icke. Ty bedömas de efter följderna i det yttre, då må väl Sokrates anses kunna vederlägga en Trasymachos med hans begränsade och råa uppfattning af den ifrågavarande motsatsen, men icke hvad Glaukon och Adeimantos förebringa. Då kommer sedligheten nödvändigtvis att draga det kortare
II, p. 368 B. strået. Sokrates säger sig ock tycka sig vara oförmögen att vidare komma δικαιοσύνη till undsättning efter Glaukons och Adeimantos' tal. Nämligen, bör här under förstås, genom en formalistisk vederläggning i likhet med den i första boken använda och med bibehållande i det hela af den yttre måttstocken på hvardera lefnadsriktningen. »Visa oss», säger Adeimantos, »icke blott att rättrådigheten har företräde framför orättrådigheten, utan genom hvilken inverkan på egaren hvardera för sig är den ena ett godt och den andra ett ondt, han må nu blifva dold för gudar och menniskor eller icke». Derför måste nu Sokrates regrediera på den bestämning han en gång i första boken tillagt δικαιοσύνη, den att vara själens οἰκεία ἀρετή, dess specifika fullkomlighet, och söka realiter bestämma densamma. D. v. s. den *psykologiska* betraktelsen af δικαιοσύνη är nu indicerad af nödvändigheten. Δικαιοσύνη och ἀδικία måste inflyttas innanför själslifvets ram, och det måste frågas: hvilken af dem har företräde ur denna inre synpunkt, d. v. s. om hvardera ses för sig, oberoende af sina yttre verkningar, hvilken är då det sannskyldigt goda? Men den psykologiska synpunkten kommer här icke direkt till användning, utan endast genom förmedling af en annan, den politiska. I grunden och i det stora hela hafva dock dessa synpunkter här samma valör. Meningen är endast att sprida ljus öfver själen och dess lif genom att införa dem i det politiska mediet. Rättrådigheten är lättare att lära känna hos en stat än hos en man (II., p. 368 slutorden).

Ur ingen annan synpunkt kan man få en lika god öfverblick öfver det resultat, hvartill Plato kommer i tredje och fjärde böckerna af sin Politeia, som ur synpunkten af de tre med hvarandra parallela indelningar han der (öfvervägande i den *fjärde*) uppställer: indelningarna af staten i dess kompo-

nenter eller klasser, af själen i dess delar eller former, (μέρη: IV, 442 C och 444 B; εἴδη: IV, 435 B, εἴδη τε καὶ ἤθη: IV, 435 D) och af dygden i dess sidor. Staten består af *de styrande*, af *krigarne* eller *medhjelparne* och *det närande privata ståndet eller de egentliga arbetarne:* ἄρχοντες eller φύλακες παντελεῖς (III, 414 B; IV 428 D), φύλακες eller ἐπίκουροι samt γεωργοὶ καὶ δημιουργοί (III, 415 A). Häremot svara hos själen: *den tänkande eller förnuftiga delen; modet* eller *den förnuftiga viljan* och *begärförmågan,* λογιστικόν (φιλομαθές, φιλόσοφον: III, 411 C och D, IV, 435 D), θυμοειδές och ἐπιθυμητικόν (φιλοχρήματον: IV, 436 A), eller, såsom de ock mera ur synpunkten af sina yttringar kallas: λόγος, θυμός och ἐπιθυμία. Häremot svara de tre dygderna: *vishet, tapperhet* och *besinning,* σοφία, ἀνδρεία och σωφροσύνη, hvartill kommer δικαιοσύνη såsom den der skall sammanfatta de öfriga eller utgöra dygden ur total synpunkt.

Om man om dessa indelningar å ena sidan måste säga, att de ega något konstladt och omotiveradt, enär de hvarken fullt troget uttrycka och återgifva erfarenheten, ej heller basera sig på något logiskt kategorischema, så måste man å andra sidan framhålla och betona de ganska storartade ansatser till systematik, som häri ligga, och fastheten och symmetrin i dialogens byggnad, som i ej ringa grad äro följder deraf, att innehållet stödjes och uppbäres af dessa indelningar.

De egentliga svårigheter, som dessa indelningar bereda oss, ligga dels i utsöndringen af den mellersta själsdelen såsom en relativt självständig förmåga, till väsen och yttringar skild från förnuftet och begärförmågan, dels i isärhållandet af de två senare bland de s. k. Platonska kardinaldygderna.

Den tänkande delen, τὸ λογιστικόν, och den begärande, τὸ ἐπιθυμητικόν, förhålla sig till hvarandra i det stora hela så, som vi äro vana att föreställa oss *förnuftet* och *sinnligheten.* Hos båda äro yttringar såväl af det teoretiska, som af det praktiska lifvet inbegripna.[1] Förnuftet och sinnligheten fram-

[1] Jfr *Timæus* p. 69 D, der åt den dödliga själsdelen tillskrifvas en mångfald sinnliga drifter och begär, men också αἴσθησις ἄλογος ("ἐλπίδα δὲ εὐπαράγωγον αἰσθήσει ἀλόγῳ"), hvari tvifvelsutan sensation eller sinnlig varse-

träda båda ej mindre i förnimmelser än i handlingar och vilje-yttringar. Men *en* olikhet hos Platos motsättning λόγος — ἐπιθυμία i jemförelse med vår förnuft-sinnlighet är tydlig och klar. Den Platonska logos står alltid på den teoretiska utvecklingens högsta trappsteg (detta är tydligt redan af den egentliga dygdens karakter af *vetande*), förnuftet hos Plato nöjer sig icke med en lägre uppfattningsform än begreppets, medan förnuftet hos oss äfven tänkes framträda i känslans,[1] aningens och den mer eller mindre dunkla föreställningens form. Hos Plato stod den satsen fast såsom en grundpelare för hela hans verldsåsigt, att form och innehåll i förnimmandet motsvara hvarandra[2] på det nogaste, utgångspunkten må vara innehållet, som är vanligast, då synpunkten är: sådant innehåll, sådan form, eller må vara formen, då synpunkten är: sådan form, sådant innehåll. Derför är skillnaden mellan själsdelarna λόγος — ἐπιθυμία analog med skillnaden mellan kunskapsformerna ἐπιστήμη — δόξα, vetande och mening. Hur förhåller det sig nu med modet, θυμός? Jo, här eger för det första samma obestämdhet rum med afseende på teori och praxis, som hos de öfriga själsdelarna,[3] eller rättare: äfven

blifning inbegripes och som icke endast kan omfatta lust- och olustkänsla, enär dessa redan förut dit hänförts under särskilda namn: ἡδονή och λύπη. Om förnuftet säger Zeller Phil. d. Griechen, 2:dra delens 1:sta afd. IV. s. 847 »Dass endlich in der Vernunft mit der Erkenntnissfähigkeit auch das Streben nach Erkenntniss, der philosophische Eros, mit dem Erkennen auch das Vernunftmässige Handeln gesetzt ist, dass also in derselben Theoretisches und Praktisches unzertrennlich verknüpft sind, betrachtet Plato als selbstverständlich».

[1] Se *Köstlin*, *Gesch. der Ethik*, 1:sta B., Tübingen 1887, sidd. 406 f.: »das *Gefühl*, das den Menschen zum Wohlwollen und zur Theilnahme an Anderen treibt, fehlt in der Anthropologischen Grundlegung» o. s. v.

[2] Man tänke på den berömda analogien i *Timæus* p. 29 B: ὅ τι περ πρὸς γένεσιν οὐσία, τοῦτο πρὸς πίστιν ἀλήθεια, liksom på hela utredningen denna och föreg. p. Jfr ock Politeia VI, 511 D: καί μοι ἐπὶ τοῖς τέτταρσι τμήμασι τέτταρα ταῦτα παθήματα ἐν τῇ ψυχῇ γιγνόμενα λαβέ, νόησιν μὲν ἐπὶ τῷ ἀνωτάτῳ, διάνοιαν δὲ ἐπὶ τῷ δευτέρῳ, τῷ τρίτῳ δὲ πίστιν ἀπόδος καὶ τῷ τελευταίῳ εἰκασίαν, καὶ τάξον αὐτὰ ἀνὰ λόγον, ὥς περ ἐφ' οἷς ἔστιν ἀληθείας μετέχειν, οὕτω ταῦτα σαφηνείας ἡγησάμενος μετέχειν.

[3] Om den bristande reflektionen på skilnaden mellan teoretiska och praktiska verksamhetsyttringar hos själen jfr *Zeller* sidd. 848 f.

modet är nog utan åtskillnad både det ena och det andra, både teoretiskt och praktiskt, fastän analogien mellan själsdelarna och kunskapsarterna knappast kan utsträckas till modet, [1] och fastän modet öfvervägande ses från den praktiska sidan. Men vidare och för det andra märkes, att modet icke är skildt från förnuftet och begärförmågan enligt samma indelningsgrund eller ur samma synpunkt, som förnuftet och begärförmågan skilja sig från hvarandra. Denna senare synpunkt är själslifvets art och innehåll, sinnligt eller osinnligt, [2] hvarmed den teoretiska utvecklingsgraden går hand i hand. Här, vid modet, faller detta 'hand i hand' bort, här upplöses till viss grad åtminstone förbindelsen mellan osinnligt innehåll och begreppsform. Här uppdelas den förra indelningsgrunden i sina två förut till ett sammanhållna momenter, här framträder så att säga den inre inkongruensen dem emellan och såsom en gärd åt erfarenheten uppställer Plato en själsförmögenhet, som i likhet med förnuftet har ett osinnligt och rationelt innehåll, men i likhet med begärförmågan en oklar form. Modet är princip IV, p. 440 A—441 B. för förnuftiga lifsyttringar under en relativt affektfull och dermed också relativt oklar och förvirrad form. Dit höra företrädesvis hvad vi skulle kalla den moraliska vreden eller harmen, indignationen, som brusar upp vid åsynen af andras oförrätter och under lidandet af egna, ifvern att göra sin pligt utan klart medvetande om målet, ångern och skammen öfver att ha öfverlemnat sig åt begärens tillskyndelser o. s. v. Modet är det förnuftiga lifvet på hvad vi skulle kalla förnuftsinstinktens och den sedliga viljans i lägre bemärkelse ståndpunkt, och det råder en stark motsvarighet mellan Eros och θυμός, den förra på det rent kunskapliga och estetiska området, den senare på det mera praktiska. Båda framställa de förnuftet i dess lägre aktualitetsgrader, hvart och ett från sin särskilda sida.

Att nu upptagandet af modet såsom en särskild själsför-

---

[1] Såsom *Wildauer* vill i sin *Psychologie des Willens bei Sokrates, Platon und Aristoteles*, II Theil: Platons Lehre vom Willen, Innsbruck 1879, sidd. 120 f.

[2] Jfr Zeller s. 848.

mögenhet icke alldeles väl stämmer med den fundamentala synpunkten vid indelningen af själen i »delar», der innehåll och form i osöndrad enhet täcka hvarandra, det är en gifven sak, men å andra sidan ligger häri ett erkännande åt erfarenheten och ett uttryck för medvetande om det otillfredsställande i att principielt utesluta förnuftet ur själslifvets lägre aktualitetsformer.

En annan och större svårighet bereder oss dygdens indelning. Jag fäster mig icke här vid det förhållandet, att fromheten, ὁσιότης, i andra boken tyckes intaga samma dominerande ställning bland kardinaldygderna, som sedan anvisas åt visheten, σοφία.[1] Redan i *Protagoras* (p. 330 B) nämner Plato fromheten såsom den femte bland dygderna, likaså i i *Laches* (p. 199 D) och *Gorgias* (p. 507), under det att dess väsen och yttringar särskildt utförligt behandlas i *Eutyphron.* På samma sätt uppräknar *Xenophon* i sina Memorabilier (IV, 6) fromhet, rättrådighet, tapperhet och vishet: fromheten intages här i stället för besinningen. På ett annat ställe i *Memorabilierna* (III, 9, 4) inträder besinningen i stället för visheten.[2] Dessa

---

[1] Vid den »musikaliska» uppfostran af statens väktare ställes, i slutet af andra boken, i förgrunden bibringandet af en ren uppfattning af det gudomliga och ett pietetsfullt förhållande dertill.

[2] Denna sammanställning är gjord af *Zeller* s. 883 [2]). Det är alldeles påtagligt, att Plato icke från början gjort distinktionen mellan de olika dygderna, utan upptagit dem från den grekiska folktraditionen (jfr *Ziegler*, Gesch. der Ethik, Erste Abtheilung, Bonn 1882, s. 88). Den ursprungliga etiska tendensen hos honom var den Sokratiska: att uppvisa dygdens enhet såsom varande vetande. Då han i sina tidigare etiska skrifter icke erkänner någon innehållsskilnad mellan olika dygder, men likvisst der talar om sådana, så utgår han från ett föreliggande föreställningssätt, hvartill han i det hela förhåller sig polemiskt. Först i Politeia har han för sin del, utan att offra enheten, accepterat dygdens flerhet och bragt de förut något vacklande indelningarna till »kardinaldygdernas» fyrhöfdade form. Sin vetenskapliga begrundning har denna form erhållit genom anslutning till det psykologiska schemat. Jfr *Nussbaumer*, Abh. über die platonischen Haupttugenden, sidd. 5 f. (i Vier und Dreissigster Jahresbericht des Staatsgymnasinms in Görz, 1884). Jfr också *Schleiermacher*, Einleitung, 2:dra uppl. s. 20: Plato har upptagit kardinaldygderna »aus Ehrfurcht für das bestehende»; på samma sätt ha de öfvergått »aus dem gemeinen Gebrauch in die Lehrweise des Sokrates».

och möjligen andra små inkongruenser anser jag hafva mindre betydelse. På det för uppfattningen af kardinaldygderna afgörande stället, fjärde boken i Politeia, bestämmas dessa alldeles tydligt såsom *vishet, tapperhet, besinning* och *rättrådighet*, och om blott hvar och en der erhölle sitt från andra skilda domän eller på något annat sätt fullt bestämdt karakteriserades, så vore allt godt och väl. Men det förhåller sig dock ej på det sättet. Ty väl bestämmes visheten, σοφία, alldeles tydligt såsom förnuftets (νοῦς) dygd, och likaså tapperheten, ἀνδρεία, såsom modets (θυμός). Och detta på flera ställen i Platos verk. Men en lika otvetydig distinktion erhålla icke *besinningen*, σωφροσύνη, och *rättrådigheten*, δικαιοσύνη, hvilka tvärtom på ett ganska betänkligt sätt synas flyta ihop. Man kan ock uttrycka svårigheten så, att någon plats icke synes lemnas åt rättrådigheten hvarken bredvid eller öfver de öfriga dygderna.

Låtom oss taga del af de hit hörande hufvudställena! Först i fråga om besinningen, hvilken först framträder och skildras ur mera publik och politisk synpunkt och sedan ur mera privat och etisk.[1]

---

[1] Jag anför här, efter Dalsjö, IV, p. 430 C—432 A:

Huru skola vi nu kunna finna rättrådigheten, utan att först behöfva sysselsätta oss med besinningen?

Det vet jag för min del icke; icke heller skulle jag önska att hon först läte sig uppvisas, om vi icke förut betrakta besinningen. Vill du således göra mig till viljes, så tag denna i betraktande före den andra.

Jo det vill jag visst för att icke brista i min skyldighet.

Så undersök henne då.

Skall ske. Om hon betraktas från denna synpunkt, tyckes hon mer än de förra egenskaperna likna en viss samklang och harmoni.

Huru då?

Besinningen, sade jag, är en viss ordning och ett beherskande af vissa lustar och begär, såsom man säger, i det man, jag vet icke huru, talar om en som är herre öfver sig sjelf och angifver vissa andra kännetecken på besinningen. Icke sant?

Fullkomligt riktigt.

Men är icke detta »herre öfver sig sjelf» ett löjligt uttryck? Ty den som är herre öfver sig sjelf måste väl i all verlden äfven vara slaf under sig sjelf och slafven herre; ty det är ju en och densamme som i alla dessa talesätt uppföres på båda sidor.

Plato har anmärkt, att besinningen icke på samma sätt som visheten och tapperheten har sitt säte blott i en del af

---

Ja naturligtvis.

Mig synes man nu med detta talet vilja säga att det hos menniskan sjelf i hennes själ finnes något bättre och något sämre, och när det bättre genom sin natur beherrskar det sämre, kallar man detta att vara herre öfver sig sjelf — åtminstone berömmer man detta —, men när i följd af dålig uppfostran eller dåligt sällskap det bättre blifvit inskränkt och besegradt af det dåligas öfvermakt, detta klandrar man, enligt den anförda förklaringen, såsom skamligt och kallar den så beskaffade slaf under sig sjelf eller sina begär och tygellös.

Ja det synes så.

Rikta nu, sade jag, din blick på vår unga stat, och du skall finna det ena af dessa båda der inneboende. Ty du skall påstå att han med skäl säges vara herre öfver sig sjelf, såvida *det* hela, i hvilket det bättre herskar öfver det sämre, förtjenar kallas besinningsfullt och herre öfver sig sjelft.

Jag gör så, och du har rätt.

De mångfaldiga och olikartade begären, njutningarna och sorgerna finner man väl mest hos barn, kvinnor och slafvar samt hos mängden och de sämre af dem, som man kallar fria.

Ja visserligen.

Men de enkla och måttliga, som förståndigt ledas och styras af förnuftet och en riktig föreställning, skall du påträffa blott hos några få, nämligen hos dem, som jemte de bästa naturanlag hafva åtnjutit den bästa uppfostran.

Riktigt.

Nu ser du väl att detta är inneboende äfven i vår stat och att begären hos mängden och de sämre här beherskas af begären och förnuftet hos fåtalet och de förståndigare?

Det ser jag.

Om man således öfver hufvud får kalla någon stat herre öfver lustar och begärelser och således öfver sig sjelf, så är det denna.

Alldeles så.

Månne icke äfven besinningsfull, i följd af allt detta?

Jo för visso.

Om det i en annan stat råder samma mening hos både styrande och styrda derom, hvilka som böra styra, så är väl detta fallet äfven i denna. Tror du icke det?

Jo ganska säkert.

Hos hvilketdera slaget af medborgare, då de äro så beskaffade, skall du då säga att besinningen är inneboende och rådande, hos de styrande eller de styrda?

Hos båda förmodligen.

folket, utan utgör harmonien och symfonien mellan folkets olika klasser eller i folket sjelft i sin helhet; och likaledes säger han om den enskilda själen, att den blir σώφρων, besinningsfull, genom sina särskilda delars φιλία καὶ ξυμφωνία, vänskap och samklang (IV, p. 442 D). Med stöd af dessa bestämningar hos besinningens dygd har *Hirzel*[1] yrkat, att besinningen icke blott och bart är begärförmågans dygd, såsom parallelismen med själsförmögenheternas indelning skulle fordra, utan hela själens dygdiga beskaffenhet. Hirzel har för sin åsigt stödt sig på *Schleiermacher* och *Brandis,*[2] hvilka inaugurerat denna uppfattning af σωφροσύνη, och såsom afgörande bevis anfört orden i Politeia IV, p. 431 E f.: ὅτι οὐχ ὥσπερ ἡ ἀνδρεία

Ser du nu att vår aning nyss var riktig, att besinningen vore att likna vid en viss samklang och harmoni?

Huru så?

Emedan hon icke liksom tapperheten och visheten, hvilka äro inneboende hvar i sin klass och derigenom göra staten den ena vis och den andra tapper, emedan, säger jag, denna icke verkar på det sättet, utan är utbredd öfver hela staten, åstadkommande en fullkomlig harmoni mellan alla dess strängar, de starkaste, de svagaste och de dem emellan stående, de må vara det genom kunskap, om du så vill, eller genom kroppsstyrka eller, om du det vill, genom antal eller rikedom eller något annat dylikt hvad som helst, så att vi med full rätt torde kunna påstå, att denna samstämmighet är besinning, en naturenlig öfverensstämmelse mellan det sämre och bättre angående hvilketdera som bör vara det styrande såväl hos staten som hos individen.

Jag är af alldeles samma tanke.

[1] I sin förut omnämda innehållsrika uppsats *Zu Platons Tugendlehre* eller, såsom den fullständiga titeln lyder, *Über den Unterschied der* διxαιοσύνη *und der* σωφροσύνη *in der Platonischen Republik*, Hermes, 8:de B., 1874, s. 382: »die σωφροσύνη darf nicht anderwärts als im Ganzen der Seele gesucht werden». »Die σωφροσύνη ist nicht die besondere Tugend des Begehrungsvermögens, noch überhaupt irgend eines der von Plato angenommenen Theile der Seele».

[2] För Schleiermacher se Einleitung, 19: »sie — Besonnenheit und Gerechtigkeit — sind nicht ausschliessende Turgenden des einen Theils, sondern gemeinsame aller». »Wie Besonnenheit und Gerechtigkeit von einander unterschieden werden — — — — —, das ist einer der schwächsten Theile der Darstellung». För Brandis se *Handbuch der Gesch. der griech.-röm. Phil.* II, 1, s. 499, der det heter om die Besonnenheit, att den är »verbreitet durch das ganze».

Jfr f. ö. Hirzel sidd. 379 ff.

καὶ ἡ σοφία ἐν μέρει τινὶ ἑκατέρα ἐνοῦσα ἡ μὲν σοφήν, ἡ δὲ ἀνδρείαν τὴν πόλιν παρείχετο, οὐχ οὕτω ποιεῖ ἡ σωφροσύνη, ἀλλὰ δἰ ὅλης ἀτεχνῶς τέταται. Emellertid hafva *Aristoteles*, *Zeller* och *Ribbing*[1] sett saken på annat sätt, och *öfver hufvud* bestämt besinningen såsom den begärande delens dygd. Zeller ger dock Hirzel rätt i det stora hela, men betonar å andra sidan, att besinningen likväl icke utan vidare kan likställas med själens dygd såsom helhet, utan är blott den dygd, som består deri, att »den styrande delen och de styrda samfäldt erkänna, att förnuftet bör herska och att de icke göra uppror mot detsamma»,[2] alltså deri, att »förnuftets herskarerätt öfverensstämmande erkännes af alla själens delar.» Men för detta ändamål kräfves dock i första hand, att de lägre, de dödliga själsdelarna, foga sig efter förnuftet (det af dem fordrade μὴ στασιάζειν, att icke göra uppror). Ty för förnuftet sjelft är medvetandet om dess rätt att herska öfver de andra likaså omedelbart förenadt med dess insigt, dess σοφία, som de riktiga föreställningarna om det som är att frukta och icke frukta, i hvilkas fasthållande genom modet tapperheten består; och så litet, som å förnuftets sida, hvad tapperheten angår, (utom kunskapen) kräfves en särskild derifrån skild verksamhet, lika litet är detta fallet vid besinningen. Om nu också denna

---

[1] För Aristoteles se Topic. V, 6, 136 b, 10: ἐπεὶ φρονήσεώς ἐστιν ἴδιον τὸ καθ' αὑτὸ πεφυκέναι λογιστικοῦ ἀρετὴν εἶναι καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν οὕτως ἑκάστης λαμβανομένης, εἴη ἂν σωφροσύνης ἴδιον τὸ καθ αὑτὸ πεφυκέναι ἐπιθυμητικοῦ ἀρετὴν εἶναι.

Ribbing (Platos idélära, Upsala 1858, sid. 243—244) låter utan någon betänklighet σωφροσύνη hänföra sig till den tredje själsdelen i samma mening, som σοφία hänför sig till den första och ἀνδρεία till den andra.

Zeller (s. 884 och s. s. not 2) intager i det hela en modifierad ståndpunkt, i det att han erkänner, att besinningen icke i samma mening, som vishet och tapperhet, tillhör en särskild själsdel, resp. klass i staten, i det att densamma — i enlighet med IV, 442 D — innebär både modets och begärförmågans subordination under förnuftet, men å den andra sidan skall besinningen likväl enligt honom vara en deldygd och i anseende till omfånget stå efter rättrådigheten, som först »alle drei Seelentheile gleichsehr in Anspruch nimmt». Om Zellers uppfattning mera i texten!

[2] IV, p. 442 C: σώφρονα οὐ τῇ φιλίᾳ καὶ ξυμφωνίᾳ τῇ αὐτῶν τούτων, ὅταν τό τε ἄρχον καὶ τὼ ἀρχομένω τὸ λογιστικὸν ὁμοδοξῶσι δεῖν ἄρχειν καὶ μὴ στασιάζωσιν αὐτῷ;

består i ett bestämdt tillstånd hos hela själen, i de tre delarnas öfverensstämmelse med afseende på förnuftets herskarerätt, så är dock det närmaste villkoret för inträdandet af detta tillstånd de dödliga själsdelarnas underordning under den odödliga, och kan man också icke lika uteslutande kalla besinningen för den begärande delens dygd som tapperheten för modets, så strider det likväl icke mot Platos mening att samordna besinningen med visheten och tapperheten och först i rättrådigheten se det öfverordnade hela. Först för rättrådigheten tar Plato själens alla tre delar likformigt i anspråk. Rättrådigheten består nämligen deri, att hvarje del τὰ αὑτοῦ πράττει d. v. s. sköter sitt egendomliga värf, hvari å ena sidan ligger, att den fyller sin egen uppgift och bestämmelse, och å den andra sidan, att den icke stör de andra i uppfyllandet af deras.[1] I och med denna sin bestämdhet skall nu rättrådigheten vara roten till alla dygder: hon skänker alla öfriga förmågan att vara inneboende i själen (ὃ πᾶσιν ἐκείνοις τὴν δύναμιν παρέχει ὥστε ἐγγενέσθαι) och meddelar åt dem alla deras sundhet (καὶ ἐγγενομένοις γε σωτηρίαν παρέχει). Och detta både med afseende på staten och den enskilda menniskan, i det att hon hindrar äfven den enskilda själens delar ἀλλότρια πράττειν och πολυπραγμονεῖν, d. v. s. att blanda sig i andras värf och syssla med många olika ting, och verkar sålunda, att menniskan blir i harmoni med sig sjelf, σώφρων och ἡρμοσμένος. Rättrådigheten kan derför likställas med själens helsa, med ἀρετή öfver hufvud.

Så långt Zeller, som dock slutar sitt yttrande härom med det medgifvande, att det — med de gifna psykologiska förutsättningarna — icke är möjligt att ernå en fullt skarp och hållbar distinktion mellan de båda dygderna.[2]

Och detta synes i sanning i högre grad vara fallet, än Zeller framhåller! Ty om någonsin, så är väl det på denna punkt af Zeller nedlagda skarpsinnet bortkastadt krut. Hvad Zeller vill söka möjliggöra, det är, att σωφροσύνη fattas såsom en partiel dygd stående sida om sida med σοφία och ἀνδρεία,

---

[1] Zeller s. 885 noten.
[2] Zeller s. 885 noten.

medan δικαιοσύνη[1] höjes till alla de tre underordnade dygdernas enhet och sammanfattning. Och trots nu det att σωφροσύνη

---

[1] Jag anser mig här böra i Dalsjös öfvers. meddela hufvudställena i fjerde boken rörande δικαιοσύνη's begrepp. Först p. 432 A—433 B:

Godt, sade jag; de tre kunna vi väl nu anse oss hafva funnit i staten, men hvilket kan nu vara det återstående slaget, genom hvilket staten har del i dygden? Detta är ju tydligen rättrådigheten.

Det är tydligt.

Således böra vi nu, min käre Glaukon, liksom jägare kring ett busksnår, inringa henne och hålla noga vakt, att icke rättrådigheten flyr undan åt något håll och, sedan hon väl försvunnit, ej mer blir synlig. Ty det är tydligt att hon skall finnas här i grannskapet. Se derför upp och försök att få henne i sigte, och om du får syn på henne före mig, så gif mig en vink derom.

Ja om jag det kunde! sade han. Fastmer skall du handla alldeles riktigt, om du behandlar mig såsom den der följer efter och är i stånd att lägga märke till hvad du sjelf utvisar.

Så följ mig då, sedan du bedit med mig.

Det vill jag göra, gå du blott förut såsom anförare.

Men denna trakt tyckes verkligen vara otillgänglig och öfverväxt, åtminstone är han dunkel och svår att genomforska. Men han måste dock beträdas.

Ja det måste han visserligen.

Men jag gjorde nu för mig sjelf en upptäckt och utropade: Hejsan, Glaukon! Vi tyckas hafva träffat ett spår och jag tror alls icke att hon skall undkomma oss.

Det var en glad nyhet, svarade han.

Men sannerligen har det icke händt oss något dumt.

Hvad då?

Hon synes, du förträfflige, redan länge och från början hafva vältrat sig för våra fötter, och vi sågo det icke, utan gjorde oss i högsta grad löjliga. Likasom de, som gå omkring och söka något som de hålla i handen, så vände vi icke våra blickar derpå, utan skådade långt bort ifrån oss, hvarigenom hon naturligtvis måste undgå vår uppmärksamhet.

Huru menar du?

Så, att jag tycker att vi redan länge hafva talat och hört talas derom utan att förstå oss sjelfva eller inse, att vi på visst sätt just hafva talat derom.

En lång inledning för den som längtar efter att få höra.

Så hör då, sade jag, om jag har något af värde att säga. Det vi från början fastställde, när vi grundlade vår stat, hvilket af hvar och en i allt borde iakttagas, detta eller åtminstone ett slag deraf synes mig rättrådigheten vara. Vi fastställde ju och hafva, om du minnes det, ofta upprepat,

uttryckligen framhålles såsom vänskap och samklang (φιλία καὶ ξυμφωνία) mellan själens alla delar, så skall ett medel till

---

att hvar och en endast skulle sysselsätta sig med en syssla af dem, som till staten höra, den, för hvilken hans naturanlag vore mest lämpade.

Ja det sade vi.

Och att det att sköta sitt eget och icke blanda sig i mångahanda bestyr, att detta är rättrådighet, det hafva vi både hört af andra och ofta sjelfva uttalat det.

Ja visserligen hafva vi det.

Detta tyckes således, min vän, då det sker på ett visst sätt, vara rättrådigheten, nämligen att en hvar sköter sitt. Vet du, hvaraf jag sluter till detta?

Nej, säg mig det.

Mig tyckes att utom det som vi i staten hafva betraktat: besinning, tapperhet och vishet, det återstående just är det, som åt dessa egenskaper gaf förmåga att blifva inneboende och som, så länge det sjelft finnes förhanden, uppehåller och bevarar dem. Emellertid sade vi ju att rättrådigheten skulle vara det som återstode, sedan vi funnit de tre.

Vidare heter det, ur mera inre och etisk synpunkt, p. 442 C—444 A:

Men rättrådig blir han derigenom och på det sätt som vi ofta hafva omnämnt.

Alldeles nödvändigt.

Huru? Månne vårt begrepp om rättrådigheten på något sätt har fördunklats, så att hon synes oss vara något annat än hvad hon befans vara i staten.

Nej jag för min del tror det icke.

På detta sätt kunna vi väl komma till klarhet i frågan, i fall något tvifvel ännu skulle råda i vår själ, nämligen genom att på rättrådigheten tillämpa det vanliga och otillbörliga.

Till exempel?

Till exempel om vi angående den staten och den man, som genom anlag och uppfostran är honom lik, hade att afgifva förklaring, huruvida det är troligt att en sådan skulle slå under sig guld och silfver, som blifvit anförtrodt åt hans vård; tror du att någon skulle tilltro denne en sådan handling mer än dem som icke äro så beskaffade som han?

Nej ingen, svarade han.

Skall icke denne vara fjerran från all misstanke för tempelstöld, snatteri och förräderi, såväl enskildt mot vänner som offentligt mot staten?

Jo visserligen.

Helt visst skall han icke heller på något sätt vara opålitlig eller falsk i edgång eller andra löften och fördrag.

Huru skulle det vara möjligt?

Och äktenskapsbrott, likgiltighet mot föräldrar och försummelse af gudstjensten kunna väl tillskrifvas hvar och en annan hellre än denne.

dess partikulariserande vinnas deri, att denna samma dygd också beskrifves såsom bestående deri, att den herskande och

---

Helt säkert.

Är nu icke orsaken till allt detta den, att hvar och en af de i honom inneboende förmögenheterna sköter sitt i afseende på att befalla och lyda?

Just denna, sade han, och ingen annan.

Söker du nu efter att rättrådigheten skall vara något annat än just den kraft, som gifver åt enskilda menniskor och stater en sådan beskaffenhet?

Nej vid Zeus, det gör jag icke.

Så har då den drömmen helt och hållet gått i fullbordan, såsom vi sade oss ana det, nämligen att vi redan vid början af vår stats grundläggande genom någon guds bistånd synas hafva funnit rättrådighetens ursprung och grunddrag.

Ja visserligen.

Det var således, käre Glaukon — och derför är det äfven till nytta — en bild af rättrådigheten, det påståendet nämligen att den, som af naturen är danad till skomakare, rätteligen bör endast göra skor och icke befatta sig med annat. att timmermannen bör timra, och på samma sätt med allt annat.

Det är tydligt.

I sjelfva verket var, tyckes det, rättrådigheten något sådant, men icke med afseende på menniskans yttre verksamhet inom sin syssla, utan i sanning med afseende på hennes inre handlingar, som afse henne sjelf och hennes inre verld, i det man icke tillåter någon af sina inneboende förmögenheter att förrätta främmande göromål eller blanda sig i hvarandras sysslor, utan verkligen väl ordnar sina egna angelägenheter, ordnar och herskar öfver sig sjelf och är sin egen vän; bringar de tre till samklang, alldeles som harmoniens hufvudtoner, grundtonen, den tredje och den femte och för öfrigt de som kunna ligga deremellan, och förenar allt detta sins emellan samt af flera blir helt och hållet *en*, besinningsfull och harmonisk, samt utför i sådan sinnesförfattning allt hvad han gör, det må gälla förvärfvande af rikedom eller kroppens vårdande, ett värf i staten eller enskilda angelägenheter, att han i allt detta anser och förklarar den handling för rättrådig och skön, som uppehåller och frambringar denna beskaffenhet, för vishet den insigt, som förestår och reglerar detta handlingssätt, liksom å andra sidan orättrådig den handling, som upplöser och upphäfver denna beskaffenhet, och okunnighet den föreställning, som leder ett dylikt handlingssätt.

Hvad du säger, käre Sokrates, är alldeles riktigt.

Vålan då! sade jag; om vi nu påstå, att vi hafva funnit den rättrådige mannen och staten och hvad rättrådigheten hos dem är, så skola vi, förmodar jag, icke mycket misstaga oss.

Nej vid Zeus, sannerligen icke.

Skola vi således påstå detta?

Ja.

de lydande delarna i själen samfäldt erkänna förnuftets herravälde och att de senare känna sig icke böra vara upproriska deremot. Härmed — och särskildt med det sist sagda — skall nämligen en specifik bestämning vara tillagd de lydande delarna i deras förhållande till den herskande, medan deremot denna senare dermed icke skall vinna någon ny bestämning, hvadan alltså besinningen icke kan vara = den universela dygden, då dess väsen konstitueras genom en det allmänna begreppet dygd specificerande artbestämning. Men hvad som här är omöjligt förstå är dels huru den senare, nyss nämnda bestämningen kan specificera besinningen till en särskild deldygd, så att säga, då besinningen nästan i samma andedrag säges vara harmoni mellan alla själars delar, hvari väl universaliteten måste vara innelyckt, om orden skola ha sin valör, och dels huru de lydande själsdelarna (τὼ ἀρχομένω) skola kunna bestämmas i förhållande till den herskande, till förnuftet, utan att förnuftet eo ipso eller i och med samma bestämmande sjelf varder bestämdt. En fullt ensidig relation kan dock i allmänhet icke tänkas, och *här* kan alldeles icke vara fråga om något annat, än att då modet och begäret låta sig af förnuftet leda och bestämma, detta senare aktualiseras eller förverkligas inom de olika områden af själen, som med modets och begärets namn betecknas, och derigenom sjelf vinner innehåll och bestämdhet.

Icke mera vällyckadt synes *Zieglers*[1] förklaringsförsök vara. Enligt Ziegler skall σωφροσύνη vara en rent negativ dygd, den tredje själsdelens kufvande eller hållande i tygeln af förnuftet. Men såsom Zeller riktigt anmärker härom,[2] en

[1] Förut anf. a. s. 89, der Ziegler, i likhet med Hirzel s. 384, framhåller hurusom analogien med statens nedersta klass förhindrar den tredje själsdelen att besitta en för sig egendomlig positiv dygd. »Der dritte Stand, die Kaste der Geverbtreibenden, hat nach Plato überhaupt keine Tugend.» »Wie kann es also da eine besondere Tugend des dritten Standes, wie eine solche des niedersten Seelenteiles geben?» För att nu emellertid σωφροσύνη och δικαιοσύνη icke skola falla ihop, så bestämmer han den förra helt negativt — i likhet med den negativa roll det tredje ståndet spelar i statslifvet: att beherskas. Ziegler går dervid ensidigt ut ifrån IV, 442 D· τό ἄρχον καὶ τὼ ἀρχομένω τὸ λογιστικὸν ὁμοδοξῶσι δεῖν ἄρχειν καί μὴ στασιάζωσιν αὐτῷ.

[2] S. 884 not 2.

sådan negativ uppfattning af σωφροσύνη stämmer illa med hvad som säges om den samma, nämligen att den är en själens ξυμφωνία, samklang, och ὁμοδοξία, meningsöfverensstämmelse (mellan det herskande och beherskade i själen), ty härmed kan dock alldeles icke något blott negativt betecknas.

Hvad *Hirzels* ingående utredningar af begreppen besinning och rättrådighet enligt fjerde boken af Politeia — ty blott på denna bok stödjer han sin uppfattning — beträffar, så synas de mig till sin *kritiska* del vara fullt träffande. Detta såväl när han, mot Zeller och Ueberweg, visar den universela karakteren af besinningen — såsom *hela* själslifvets etiska form eller dess harmoni — som när han gendrifver Schleiermacher, Brandis och Susemihl i hvad desse forskare söka basera en distinktion mellan σωφροσύνη och δικαιοσύνη på de olika sfärer, der dessa sägas herska och göra sig gällande: den förra, såsom ett inre tillstånd, helt innanför själen, den andra såsom framträdande i yttre handling.[1] I dessa afseenden anser jag mig endast böra hänvisa till Hirzels uppsats. Mindre tillfredsställd känner jag mig deremot af hans *positiva* resultat.

Hirzel[1] tager, vid bestämmandet af δικαιοσύνη's begrepp, sin utgångspunkt i bestämningen τὰ ἑαυτοῦ πράττειν, göra sitt eller sin skyldighet, som upprepade gånger tillägges den i fråga varande dygden såsom dess särmärke, och framhäfver ett särskildt tydligt ställe, der så sker, IV, p. 433 A: καὶ μὴν ὅτι γε τὸ τὰ αὑτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστί, καὶ τοῦτο ἄλλων τε πολλῶν ἀκηκόαμεν καὶ αὐτοὶ πολλάκις

---

[1] Susemihl har — i sin Genetische Entwicklung d. Platonischen Philosophie s. 157 — formulerat skilnaden mellan besinningen och rättrådigheten så, »dass in der Besonnenheit das theoretische Moment, die richtige Ansicht aller Bürger über die einem jeden im Staate zukommende Stellung, in der Gerechtigkeit aber ausschliesslich das praktische, dass jeder dem entsprechend auch das Seine wirklich thut und in die Sphäre des Andern nicht übergreift, also auch jedem das Seine gibt und lässt, hervorgehoben wird.» Jfr Schleiermacher, Einleitung s. 19, och Brandis, Handbuch der Geschichte d. griech.-röm Phil., II, 1, 503 ff (die Gerechtigkeit = »die in That ausbrechende Harmonie der inneren Thätigkeiten», och denna »Harmonie der inneren Thätigkeiten» = die Besonnenheit. »Die Gerechtigkeit soll in Thaten ausbrechen».)

[2] Sid. 396 ff.

εἰρήκαμεν. Εἰρήκαμεν γάρ. Τοῦτο τοίνυν, ἦν δ'ἐγώ, ὦ φίλε, κινδυνεύει τρόπον τινὰ γιγνόμενον ἡ δικαιοσύνη εἶναι, τὸ τὰ αὑτοῦ πράττειν. Härmed sammanställer han den närmare förklaring af det område, der rättrådigheten har att verka, som p. 443 B gifver med orden ἀρχῆς τε πέρι καὶ τοῦ ἄρχεσθαι. Då nu τὰ αὑτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν omöjligen kan hafva afseende på vare sig hela staten eller hela själen, då dessa, såsom här är fallet, tänkas utan relation till andra stater och själar, utan nödvändigt måste afse de särskilda stånden i staten och de särskilda delarna i själen, nämligen deras rätta sfärbegränsning och verksamhetsfördelning gent emot hvarandra, så framträder δικαιοσύνη med full tydlighet såsom hvarje dels skötande af sin speciela uppgift med afseende på att lyda och befalla. »Den högsta, förnuftiga delen är rättrådig, när den fyller sin uppgift att herska öfver de båda lägre, den andra, när den utför den förstas befallningar, och den tredje, lägsta, då den obetingadt underkastar sig de båda högres herravälde.» Δικαιοσύνη blir alltså = en dygd hos hvarje enskild själsdel. Men då denna dygd hos hvarje enskild själsdel har afseende på de öfriga delarna och dermed på det hela, så blir δικαιοσύνη hvarje själsdels rätta beskaffenhet med afseende på det hela och framträder sålunda i en viss harmonisk form hos det hela, grundad i hvarje dels rätta förhållande till hvarje annan. Men den harmoniska formen hos själen såsom ett helt har Plato tydligen sjelf betecknat såsom σωφροσύνη. Man tänke blott på IV, p. 431 E f., 432 A, 432 B, 442 D, 443 D. Vi hafva alltså att i σωφροσύνη se det helas harmoniska form såsom en verkan af delarnas δικαιοσύνη. Härmed vore nu, menar Hirzel, en logiskt fullt hållbar distinktion gjord mellan de två dygderna, *om* blott en invändning kunde bemötas. Den nämligen, som reser sig ut ifrån ett sådant ställe, som p. 443 C—D, der den besinningsfulla menniskan (ὁ σώφρων καὶ ἡρμοσμένος) synes få alldeles samma karakteristik, som den rättrådige, eller, såsom vi för vår del vilja uttrycka saken, der samma harmoniska öfverflöd hos själen såsom ett helt tillägges σωφροσύνη, som annars tillägges δικαιοσύνη. Själens harmoniska totaltillstånd betecknas tydligen af Plato än såsom besinning, än såsom rättrådighet. Hur rimmar sig detta med

den förut uppställda definitionen på den senare såsom en deldygd? Jo, på det sätt, men också endast på det sätt, svarar Hirzel, att, när rättrådigheten betecknas såsom det helas dygd eller harmoni, detta sker i en öfverförd och oegentlig bemärkelse, och att dermed framhålles själens harmoni, »på annat sätt och af olika skäl», än som sker förmedelst besinningen. Oegentligheten i det i fråga varande uttryckssättet skall erbjuda analogi med motsvarande oegentlighet, när det hela, staten eller individen, säges vara tappert eller vist, ega ἀνδρεία eller σοφία, hvilka egenskaper egentligen blott tillhöra motsvarande klasser i staten och delar i själen, men ej staten sjelf eller själen sjelf i dess helhet. »Die verschiedene Weise» består deri, att »die Gerechtigkeit ihren Sitz in den Theilen hat, die σωφροσύνη aber sich auf das Ganze bezieht.» Hvilket, då båda hafva förut erkänts hafva afseende på det hela, endast kan betyda: rättrådigheten syftar på det hela endast *indirekt*, d. v. s. genom delarna, medan besinningen går direkt ut derpå. Hirzel vill alltså fasthålla en skillnad mellan det helas harmoni genom delarnas rätta beskaffenhet (= rättrådigheten) och det helas omedelbara harmoni genom sig sjelft (= besinningen). Och »die verschiedenen Gründe» bestå deri, att »gerecht heisst jener Gesammtzustand der Seele lediglich, weil er das gerechte Handeln (τὸ τὰ αὑτοῦ πράττειν) in den Beziehungen nach aussen zur Folge hat; die Harmonie und Ordnung dagegen, in der man sogar das Wesen der Gerechtigkeit hat erblicken wollen, hat mit dieser gar nichts(!) zu thun, sie ist in jenem Seelenzustande das charakteristische Merkmal, an dem wir die σωφροσύνη und den σώφρων erkennen».[1]

Det bör vara tydligt för en hvar, att denna af Hirzel gjorda distinktion mellan σωφροσύνη och δικαιοσύνη såsom själsharmoni i olika betydelser är af en helt sofistisk natur. Allt kommer härvid an på att kunna upprätthålla en skillnad mellan det helas harmoni i och genom sina delar och i och genom sig sjelft, d. v. s. oberoende af sina delar. Fåfängt försök, då den menskliga uppfattningsförmågan tydligen är alldeles oförmögen att föreställa sig en harmoni, som icke eger rum

[1] S. 405.

mellan skilda momenter och som sålunda ingenting harmoniserar. Harmoni hos en ren enhet saknar all mening. All harmoni förutsätter det helas »delar» och är en form hos delarna eller ett deras sätt att samvara i ett helt och samverka för ett helt. Harmonien må idealiter hafva sin grund i enheten, realiter och erfarenhetsenligt uppbäres den af »delarna».

Samma sofistiska bismak vidlåder hvad Hirzel säger om δικαιοσύνη såsom endast i *öfverförd bemärkelse* betecknande det helas harmoni. Det skall vara oegentligt att tala om själen såsom vis och tapper, då vishet och tapperhet egentligen blott tillkommer själens motsvarande *delar*, förnuftet och modet! Men lika visst och säkert, som Plato begår denna oegentlighet, med samma rätt, säger Hirzel, kan man påstå, att han kunnat använda δικαιοσύνη i en dermed analog varande oegentlig betydelse. I sanning — denna oegentlighet att säga själen vara vis, tapper och rättrådig, då »egentligen» endast själsdelarna äro det, må icke förtänkas Plato eller för mycket läggas honom till last! Att kalla något sådant en »oegentlighet» förråder en naiveté af samma slag, som den skulle begå, som ville uttrycka sig fullt exakt och derför icke vågade kalla en person t. ex. för mörk eller ljus, emedan han endast sett hans ansigte och icke kroppens öfriga delar, eller icke vågade säga, att någon vore musikalisk, emedan denna begåfning blott tillhörde *en* själsförmögenhet hos honom. Här framträder hos Hirzel en alldeles falsk öfverspänning af skillnaden mellan själen och dess delar och äfven mellan dessa senare sinsemellan, och på denna öfverspänning hvilar till väsentlig del δικαιοσύνη's distinktion från σωφροσύνη såsom en särskild art själsharmoni. För öfrigt misskrediteras Hirzels distinktion redan i och för sig af nödvändigheten att basera den på en »egentlig» och en »oegentlig» betydelse af δικαιοσύνη, såsom hvarje dels dygd att τὰ ἑαυτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν å ena sidan och att utgöra det helas harmoni å den andra.

Hvad slutligen angår »die verschiedenen Gründe», som skulle föranledt Plato till att beteckna själens harmoni än såsom rättrådighet, än såsom besinning — han skulle komma till den förra genom att afse dygdens »Beziehungen nach aussen», men till den senare genom att fixera begreppet

harmoni för sig — så må väl frågas, huru detta stämmer med 443 C.[1] och med det af honom sjelf förda resonemang mot Schleiermacher, som skiljer mellan en teoretisk och en praktisk harmoni?[2]

Enligt min uppfattning har Plato i fjärde boken utgått från olika synpunkter vid bestämmandet af rättrådighetens begrepp och vid bestämmandet af de tre öfriga dygdernas.
II p. 369 A. Här erinras om, att Sokrates föreslog samtalets förläggande till det politiska området, på det att man i och hos staten, såsom varande något stort i jemförelse med den enskilde, skulle tydligare kunna se rättrådighetens väsende. På detta område rör sig sedan samtalet. Hvad som i första boken yttrats om rättrådigheten har icke öfverskridit vissa formela bestämningar, gemensamma för all dygd, men till en realbestämning fördes icke samtalet ut der. Detta sker först i och med den politiska vändningen af samtalet i andra boken. I det vunna begreppet om staten skall rättrådigheten framträda och spegla sig, och på det sättet skall rättrådigheten rätt tydligt uppenbara sitt väsen. Men begreppet om staten bestämmes på grundvalen af en psykologisk vy öfver själen och hennes delar. Alltså: Plato går från psykologisk till politisk, från politisk till etisk synpunkt. Det är alldeles uppenbart, att klasserna i staten, folkklasserna eller stånden, äro skilda från hvarandra ur en psykologisk synpunkt, att det är den psykologiska synpunkten, som här ligger till grund för den politiska. Visserligen tyder ordningen i Platos framställning på motsatsen, i det att senare delen af andra boken, hela tredje och förra delen af den fjärde uppfyllas af skildringen af statens uppkomst, folkklassernas differentiering, väktarnes uppfostran och de olika folkklassernas
p. 435 f. dygder, hvarefter man först sedan i slutet af den fjärde boken kommer öfver till den etiska synpunkten för dygdernas betraktande, d. v. s. till deras betraktande hos eller innanför den enskilda själen och till den dermed sammanhängande psykologiska indelningen af själen i delar, hvarvid framhålles, huru-

[1] Det heter der uttryckligen, att »rättrådigheten icke har afseende på menniskans yttre verksamhet inom sin syssla, utan i sanning på hennes inre handlingar, som röra henne sjelf och hennes inre verld».

[2] S. 399 f.

som individens olika själsförmögenheter inbördes förhålla sig på samma sätt som stånden i den stat, som är rättrådig. Dock förbjuder sakens natur att skänka denna utvecklingsordning i den Platonska framställningen logisk valör, i det att det föregående sättes såsom grund och det efterföljande såsom följd. Men Plato förbjuder det också sjelf expressis verbis, i det att han IV p. 435 tydligt utsäger, att vi måste erkänna, att de förmögenheter och sinnesarter, som finnas i staten (och dermed ock gifvetvis de folkklasser, hos hvilka dessa finnas) hafva kommit »från hvar och en af oss». »De hafva nämligen icke kunnat komma dit från något annat håll. Ty det vore väl löjligt, om någon skulle tro, att modet icke har inplantats i staten genom enskilda personer, som ega det, eller kunskapsbegäret eller förvärfsbegäret icke på samma sätt.» Alltså: den psykologiska indelningen ligger åtminstone väsentligen till grund för den politiska. Eller: det är samma indelning, som, elementärt och principielt, framträder i själen och, i stort och sekundärt sedt, i staten. Den psykologiska indelningen ligger också väsentligen till grund för den etiska, försåvidt denna blott omfattar dygderna vishet, tapperhet och besinning, i det att det är tydligt, hurusom hvarje dygd erhåller sin specifika bestämdhet från den resp. själsdel, hvartill den närmast hänföres. Men den psykologiska indelningen ligger till grund för den etiska förmedelst den politiska, som är samma psykologiska blott i förstorad skala eller införd i en annan och mera omfattande milieu, än hos den enskilda menniskan. Men om det sålunda är oförnekligt, att hvar och en af de tre första dygderna hvilar på sitt bestämda psykologiska underlag, så gäller detta enligt mitt förmenande alldeles icke om den fjärde eller om rättrådigheten. Denna saknar all psykologisk analogi både i den mening, att den icke motsvaras af en fjärde själsdel, som är med de öfriga ur samma synpunkt jämförlig, och i den, att den icke heller motsvaras af själens beskaffenhet i det stora hela, d. v. s. af själen sjelf såsom ett helt. Den specificerande karakteren hos rättrådigheten ligger nämligen i τὰ ἑαυτοῦ πράττειν, deri alltså, att hvar och en del sköter sitt, men i den exklusiva betydelse, hvari detta tages, är det meningslöst, utsagdt om själens delar, men får mening endast,

när det utsäges om och hänföres till statens stånd eller klasser. Derför anser jag, att rättrådighetens dygd hvilar på en analogi med staten och dess delar i ett afseende, i hvilket staten icke längre företer någon motsvarighet med själen. Rättrådigheten är fastställd ur en politisk synpunkt, som alldeles skjuter utanför all psykologisk analogi. Hvad skulle det nämligen betyda, att af själens delar skall hvar och en göra sitt och icke blanda sig i hvarandras åligganden? Kan det sedliga lifvets innehåll framträda under form af en disjunkt-koordination mellan sina momenter?

Enligt vårt moderna begrepp är det alldeles ofattligt, att sedligheten skulle förverkligas i och genom verksamhetsformer, som utesluta hvarandra i anseende till enhet, princip och subjekt. För oss står det klart, att alla själsförmögenheter tvärtom måste vinna enhet och samstämmighet i och genom sedligheten, och att den samma väl kan framträda och förverkliga sig inom olika sferer af själens lif och inom hvardera sferen antaga en i någon mån skiftande form, men att denna skiftning ingalunda är någon specifikation, utan endast ett framträdande ur olika synpunkter, hvilket senare är en organisk form af indelning, skarpt skild från all disjunkt-koordination. Lifvets lag lyder: allt är i allt, och denna gäller företrädesvis om det förnuftiga lifvet. Så ter sig saken för oss, men, märk väl, så måste den också te sig för Plato, som alltid fasthöll Sokrates' och sin egen ursprungliga lära om dygdens enhet. Denna enhet egde dygden såsom vetande. Visserligen har Plato under sin senare utveckling betydligt utbildat denna sin lära, och det på två sätt: 1) han har öfvervunnit den skarpa motsatsen mellan den ofilosofiska dygden, som beror på öfning och vana och till grund derför liggande blott och bar mening om det goda och rätta, hvilken dygd för Plato från början endast var ett sken af dygd, och den filosofiska, som hvilade på vetandet, i det att han satt den förra såsom en förberedelse och ett förstadium för den senare;[1] 2) han har förstått att bryta dygdens enhet i en artikulerad mångfald,

[1] Detta har Plato gjort i och med sin fordran på väktarnes »musikaliska» uppfostran, som förbereder den filosofiska (af dem bland φύλακες,

hvarför blott är ett annat uttryck, att han förmått fortgå till en konkretare synpunkt inom etiken, till en rikare bestämning af dygdens begrepp. Men detta bestämmande af dygden ur synpunkten af olika själsförmögenheter, som karakteriserar Platos etik i en viss motsats till vår, som låter dygdens innehåll bryta sig i olika dygder, icke ur synpunkten af själens olika förmögenheter, utan af de olika objekter, som den sedliga verksamheten påverkar och organiserar, eller ur synpunkten af dess uppgifter och riktningar, detta bestämmande af dygdens innehåll till en flerhet af dygder sker dock aldrig på bekostnad af dygdens ursprungliga enhet i vetandet. Dygden konstitueras af förnuftets vetande och framträder på detta sätt såsom vishet. I visheten ligga alla dygder organiskt innelyckta till sin möjlighet och sitt begrepp. I de öfriga dygderna framträder samma vishet, blott utbredd öfver själslifvets olika sferer, och i denna sin utbredning inom själen också afslöjande sitt innehåll. Det råder ungefär samma förhållande mellan visheten och de öfriga Platonska dygderna, som mellan rättfärdiggörelsen och helgelsen inom den kristna soteriologien. Visheten är all dygd till sitt allmänna begrepp, och ingen rätt dygd kan vara utan visheten, ingen sedligt verkande själsförmögenhet verka annat än i och genom förnuftet Men visheten kan icke vara stängd inom det rena förnuftet, om den skall kunna sedligt ombilda den menskliga sinnligheten. Den måste vinna aktualitet och bestämdhet i och hos modet och begärförmågan. När dessa senare äro sedligt bestämda, så ega de i förnuftet sin lefvande inre enhet och utestänga hvarandra icke i och med sina funktioner, utan genomtränga hvarandra med dem. Och när det

---

som utses till herskare). Musiken är ἔθεσι παιδεύουσα . . . . οὐκ ἐπιστήμην παραδιδοῦσα (VII, 522 A). Jfr VII, 518 D och III, 402 A.

Märk också *Phädon* 82 A—B, der det heter: οὐκοῦν εὐδαιμονέστατοι (bland de här i fråga varande, dit filosoferna ej höra) εἰσὶν οἱ τὴν δημοτικὴν καὶ πολιτικὴν ἀρετὴν ἐπιτηδευκότες, ἣν δὴ καλοῦσι σωφροσύνην τε και δικαιοσύνην ἐξ ἔθους τε καὶ μελέτης γεγονυῖαν ἄνευ φιλοσοφίας τε καὶ νοῦ, och Phädon 68 C, der den vanliga eller ofilosofiska dygden benämnes en σκιαγραφία af den sanna.

Se om detta f. ö. Zeller sidd. 633 f. och 881 f., Ziegler sidd. 79, 90 f. samt Köstlin sidd. 387 f.

senare, förnuftet, förverkligar sig, då skiner dess rena, hvita ljus in i de lägre 'själsdelarna' och bryter sig i deras media i olikfärgade strålar.

Det är en sanning, att denna organiska uppfattning af dygden väsentligen ligger öfver det uttryck Plato i sina skrifter sjelf gifvit åt sin etiska ståndpunkt. Men den är å andra sidan en ren konsekvens af nödvändigheten att förmedla den Sokratiskt-Platonska läran om dygdens enhet i vetandet med den form dygdeläran antagit i Platos senare skrifter. Att uppoffra dygdens enhet i och med läran om de olika dygderna synes på intet sätt förenligt hvarken med andan af Platos världsåsigt eller med den alltmera närgående förbindelse mellan enhet och mångfald, som formelt betecknar utvecklingslinien inom Platos hela tänkande,[1] eller med första bokens af staten egen ståndpunkt, der dygden uteslutande fasthålles på den gamla ståndpunkten: såsom vetandets enhet. Derför är det nödvändigt att i den senare läran om kardinaldygderna blott se en utbildning af den äldre framställningen af dygden i anseende till

[1] Plato framhåller sjelf (Philebus p. 17 A) skillnaden mellan det dialektiska och eristiska förfaringssättet inom vetenskapen såsom grundadt på närvaron eller frånvaron af en rätt indelning: på den begreppsmässiga enhetens brytande i en artikulerad mångfald eller tomma generalitet. »De vise bland nutidens män sätta för det mesta, allt som det bär till, enheten (genus) hastigare eller långsammare än de borde och det oändliga (individernas obestämda mängd) omedelbart efter enheten, medan allt det mellan liggande (generis arter) undgår deras uppmärksamhet.» Den platonska διαίρεσις (τέμνειν κατ' ἄρθρα eller εἴδη eller μέλη; τὰ ὄντα μιᾷ ἰδέᾳ καθ' ἓν ἕκαστον περιλαμβάνειν o. s. v.) betecknar alltså det karakteristiska momentet i hans vetenskapliga metod. Sin objektiva pendant har διαίρεσις ἱ κοινωνία τῶν γενῶν. Sina läror i båda dessa afseenden utvecklar Plato vid höjdpunkten af sitt filosoferande (i Phädrus, Sophista, Politicus, Parmenides, Philebus och Phädo) med stor kraft och under skarp polemik mot den sofistiskt-cyniska abstrakta formalismen, som icke vet att förena enhet och mångfald. Om ståndpunkten hos εἰδῶν φίλοι i Sofisten, såsom från flera håll göres troligt, betecknar ett tidigare utvecklingsskede inom Platonismen sjelf, då ser man bäst Platos framsteg i organisk uppfattning eller huru han öfvervunnit den abstrakta uppfattningen af enhet och mångfald såsom motsatta. Det är derför allt annat än rimligt, att den mogne dialektikern Plato skulle nått fram till uppfattningen af dygden såsom en mångfald endast på bekostnad af dess enhet.

dess formela väsende och rena obrutna enhet. Här synes Zeller alltför starkt hafva framhållit den senare ståndpunkten såsom en *rättelse* [1] af den förra och icke såsom en utbildning.

Det borde vara lätt att se, att de Platonska dygdernas tal redan har nått sitt mått i och med tretalet — om man nämligen fasthåller hvad jag nyss sagt. Tre själsdelar, tre dygder. Visheten är in abstracto hvad besinningen är in concreto, och tapperheten står mellan båda. När besinningen uttryckligen säges tillhöra alla stånden i staten och vara samklang och vänskap mellan alla själens delar, då kan man ej komma längre, då har man i besinningen dygdens konkreta totalitet gifven. För rättrådigheten såsom den dygd hos hvarje själens del, att den gör sitt och icke blandar sig i andras värf, såsom skomakaren icke i byggmästarens och byggmästaren icke i skomakarens, [2] finnes ingen plats. I denna sin form lefver rättrådigheten blott på gunst och nåd af en alltför långt sträckt analogi mellan själens delar och momenterna i staten. Om momenterna i staten gäller, att de ingalunda bilda en så organisk eller lefvande enhet, som själens förmögenheter. Mellan dem äro skarpa gränser ur social och juridisk synpunkt dragna, och det är en fordran af förnuftet, att dessa icke få konfunderas, emedan detta är ett oeftergifligt villkor för statens helsa, välfärd och förkofran, hvilket i eminent mening gäller om Platos stat. Den sociala och juridiska förbindelsen i staten har en helt annan och yttre karakter än den psykologiska och etiska organisationen i själen, och att de sociala och juridiska sfererna respekteras och upprätthållas kan rent af betecknas såsom statslifvets grundval. Kallas nu detta respekterande och upprätthållande rättrådighet, så kan man i rättrådigheten utan tvifvel ha rätt att se hela det välordnade statslifvets grundform. Men här snuddar rättrådighetens dygd vid den juridiska rättens begrepp, och här står Plato vid sin undersökning om rättrådigheten nära att gå öfver på det juridiska

---

[1] Sid. 882 f: »Auch die Sätze über die Einheit der Tugend werden von unserem Philosophen in seiner späteren Zeit wesentlich *berichtigt*» (kurs. af mig).

[2] Jfr II, p. 374 B, III, p. 397 D, IV p. 421 A.

området. Om emellertid den etiska synpunkten fasthålles, såsom Plato i sjelfva verket alltid i det hela gör, så ligger i rättrådigheten alls intet annat eller mer än i den positiva sidan hos besinningen. Under fasthållande af denna förutsättning sammanfalla de såtillvida.[1]

---

[1] Sedan jag vunnit nyss framställda uppfattning af rättrådigheten i i dess förhållande till besinningen, har jag fäst uppmärksamheten på, att *A. Krohn* i sitt alltid högst betydande, om också för en alltför djerft och hänsynslöst kombinerande hyperkritik beryktade arbete *Der Platonische Staat*, uttalar samma åsigt. »Det allmännaste begreppet af rättrådighet», säger han sidd. 47 ff., »återges med Platos ord: τὸ τὰ αὑτοῦ πράττειν...... Härmed förenar han sedan uppenbart en funktion, som han nyss tillskrifvit besinningen, nemligen själskrafternas harmoni, som icke ligger i hans ursprungliga uppfattning af rättrådigheten...... Om Plato ständigt framhåller det draget i rättrådighetens väsen, att densamma uppdrager gränsen för hvarje kraft, så är densamma, så bestämd, en formalprincip, som håller upprätt den naturliga åtskillnaden mellan själens olika qvaliteter. I sig innehållslös, har rättrådigheten ingen annan uppgift än att trygga hvarje själsfunktion i dess specifika verksamhet. Men att »den bringar de tre till samklang alldeles som harmonins hufvudtoner» (IV, p. 443 D) — det ligger der icke. Men skulle detta ligga der, då måste han hafva undvikit det harmoniska öfverflödet i definitionen på besinningen (IV, p. 432 A).

På detta sätt dukar Plato under för tvetydigheten att skilja krafterna och identifiera deras verkningar eller likväl rycka dessa så nära hvarandra, att de synas identifierade».

Och Krohn fortsätter: »Är rättrådigheten den princip som går i borgen för hvarje själskrafts naturenliga verksamhet, — och så betecknas den ständigt, då den i motsats mot πολυπραγμοσύνη bestämmes såsom οἰκειοπραγία — så uppstår frågan: huru kunna dessa skilda elementer samverka? Denna fråga trängde sig på Plato, men han betänkte icke, att han redan förut funnit det harmoniska bandet i σωφροσύνη. Om jag ser rätt, så hade denna sista dygd egentligen bort komma i sista rummet för att »in der Arbeitstheilung der δικαιοσύνη die Einstimmigkeit des Gesammtgeistes herzustellen».

Vidare framhåller jag, att Plato, enligt Krohn sidd. 50 f., i sin psykologiska uppfattning principielt söker grunden till sin politiska och äfven sin etiska. »Hans (Platos) urbild är att söka i själen. Ty det är egentligen icke hans afsigt att uppvisa parallelism mellan de politiska och psykiska företeelserna, utan att begripa de förra såsom verkningar af de senare». Plato ser icke i menniskan en stat i smått, utan han konstruerar staten efter menniskan. Men den Platonska framställningen leder ofta omdömet vilse (och, tillägger jag, stundom inverkar faktiskt ett färdigt statsschema på den psykologiska åskådningen).

I begynnelsen af vår dialog framträder rättrådigheten såsom menniskans οἰκεία ἀρετή öfverhufvud. I denna sin betydelse är hon det vetande, hvari Sokrates sökt och funnit dygdens karakter. Öfver en sådan formel karakteristik hade han på det hela taget ej bragt detta begrepp, och längre kommer heller icke Plato i sina i Sokratisk anda författade smärre etiska dialoger, till hvilken grupp första boken i Politeia måste räknas, men hvilken ståndpunkt der också betecknas såsom otillfredsställande. Det stora steget ut öfver första bokens ståndpunkt tager Plato genom att basera sin dygdelära på ett psykologiskt underlag. Den psykologiska synpunkten är den vehikel, som för ut öfver den Sokratiska periodens formalistiska resonemanger och åt de etiska undersökningarna skänker en reelt vetenskaplig hållning, i det att dygden fattas och bestämmes ur synpunkten af själen och dess förmögenheter, d.

Det är den stora, beundransvärda och epokgörande nya synpunkten i Politeia detta, att Plato vill återföra och grunda statslifvets väsen och förhållande på själen och på psykologiska förhållanden. Men svagheten ligger deri, att Plato icke utför någon fristående och grundläggande analys af själen, utan att han låter hvad som skulle vara förklaringsgrund alltför ofta och alltför mycket byta om roll med det som skall förklaras, att han bestämmer och indelar sin ψυχή och sin ἀρετή efter sin idealstat, sin Kallipolis, såsom mönster, och icke tvärtom.

»Dermed faller nu», säger Krohn sidd. 53 f., »det rätta ljuset öfver den Platonska tredelningen. Ingen analys af själen föreligger, utan blott en psykisk motbild till det ideala statsschemat. Efter detta rekonstruerade och klassificerade Plato — vid utförandet — den verkliga själen» (fastän principielt psykologien ligger till grund för politiken)! Och en fransk vetenskapsman *Chaignet (De la psychologie de Platon, Paris 1862, s. 237)* har samma åsigt som Krohn: »c'est l'analyse de la cité que Platon déduit l'analyse de l'âme».

Krohn synes på denna punkt intaga en tämligen sväfvande position, då han icke gör fullt klart hvad som i hvarje fall är *grund* och *följd* i berörda afseende. För min del fasthåller jag, att *förnuftet* och *begärförmågan* och de dit hänförliga dygderna äro afgjordt bestämda ur immanent och psykologisk synpunkt, och att den första och tredje klassen i staten hvila på detta sitt psykologiska underlag, men framhåller å andra sidan, att statsschemat på ett par vigtiga punkter tar ledningen i förhållande till det psykologiska schemat och influerar derpå på ett sätt, som strider mot Platos ursprungliga intentioner och som i hans psykologi och etik inför dels motsägande, dels erfarenhetsstöd saknande elementer.

v. s. såsom den rätta och fullkomliga beskaffenheten hos dessa. Här blir nu den Platonske Sokrates Plato sjelf, i och med det, att det lyckliga greppet göres, att psykologien lägges till grund för etiken, som sålunda icke längre kommer att sväfva i de tomt formela hårklyfveriernas rymd, utan ställes på en trygg erfarenhetsbas. I stort sedt betecknas ju Platonismens framsteg öfver Sokratismen deraf, att den vidgar den etiska synpunkten till en teoretisk och universelt filosofisk, och denna progress röjer sig här på nyss angifvet sätt.

Dock framträder här icke den psykologiska synpunkten ren och ofördunklad, utan bruten i ett främmande medium. Platos psykologi utvecklar sitt innehåll förmedelst bilden af staten. Väl hvilar i det hela Platos konstruktion af staten på hans föreställningar om själen, dess »delar» och lif, men i vigtiga punkter, der statsschemat icke erhållit någon psykologisk begrundning, tager detsamma otvifvelaktigt ledningen och återverkar både på psykologi och etik. Det framhålles såsom den ursprungliga afsigten, att själsbegreppet skall skina genom det politiska mediet blott såsom genom ett förstoringsglas — för att alltså blifva tydligare och fattligare. Men under denna procedur grumlas detsamma och får en främmande prägel sig påtryckt, hvilken prägel sedan återverkar på dygdens begrepp. Den vigtigaste följden af denna politiska förorening föreligger i rättrådighetens attraktion till statsschemat och deraf följande bestämdhet af att vara den med de öfriga »deldygderna» samordnade dygd, som πράττει τὰ αὑτοῦ. En annan ännu mera yttre anledning till denna anordning har för öfrigt förelegat i den ursprungliga populära uppfattningen af δικαιοσύνη såsom yttre borgerlig rättskaffenshet och i det folkmedvetandets uppdelande af dygden i fyra delar, som förelåg redan före Sokrates och hvarom jag förut talat. Analogien med det rätta förhållandet mellan folkklasserna i staten gaf Plato ett tillfälle att gifva en sorts vetenskaplig sanktion åt ett traditionelt föreställningssätt, hvaraf han icke försummade att begagna sig. Men denna specifika betydelse af τὰ αὑτοῦ πράττειν, som δικαιοσύνη i fjärde boken genom politiska analogier erhåller, har icke alldeles undanträngt och utplånat den allmänna betydelse af dygd öfver hufvud, som δικαιοσύνη från

början har. För att inse detta behöfver man endast taga del af IV, p. 444 D och p. 445 B, hvilka ställen jag förut i annat sammanhang har framhållit.[1] Här betyder δικαιοσύνη fortfarande ἀρετή öfver hufvud. I denna sin ursprungliga allmänna betydelse återkommer rättrådigheten sedan flera gånger i de senare böckerna[2].

Den generela betydelsen af dygd öfver hufvud tillkommer δικαιοσύνη i Platos Politeia såsom den förherskande. Den förekommer stundom ren för sig, stundom sida om sida med den speciella (af οἰκειοπραγία eller τὰ αὑτοῦ πράττειν)[3], men stundom uppträder rättrådigheten i en blandning af allmänhet och enskildhet, d. v. s. konkret universalitet, i hvilken den *icke* kan fasthållas såsom ett från andra skildt begrepp, utan sammanfaller med σωφροσύνη, hvilket sker, när (såsom fallet är i fjärde boken, t. ex. p. 443 D, der Plato skildrar den rättrådige såsom ξυναρμόσαντα τρία ὄντα (scil. τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γένη) ὥσπερ ὅρους τρεῖς ἁρμονίας) henne tillskrifves samma hela själslifvet harmoniserande roll, som annars tillägges σωφροσύνη. Till denna sista betydelse kondenseras δικαιοσύνη derigenom att dess specialkarakter — af en »deldygd» — sammanhålles med dess generela karakter af att vara dygden öfverhufvud. På denna väg uppstår den motsägelsen, att hvad som å ena sidan fixeras såsom själsförmögenheternas οἰκειοπραγία, hvar för sig tagen, framträder såsom det sedliga lifvets konkreta enhet eller såsom de öfriga dygdernas grundval, hvilken enhetliga grund IV p. 433 B uttryckes på följande sätt: δικαιοσύνη är ὃ πᾶσιν ἐκείνοις (sc. de öfriga dygderna) τὴν δύναμιν παρέσχεν ὥστε ἐγγενέσθαι, καὶ ἐγγενομένοις γε σωτηρίαν παρέσχεν, ἕως περ ἂν ἐνῇ.

Om man utgår från och fasthåller rättrådighetens generela betydelse såsom dess grundbetydelse och ser bort ifrån den förändring denna betydelse undergår genom attraktion till ett uppkonstrueradt statsschema och till gängse populärt språk-

---

[1] Se s. 46.

[2] Jfr IX, p. 588 A, och X från och med p. 611 ända till slutet upprepade gånger.

[3] Äfven i de två sista böckerna. Jfr IX, p. 586 D och X, p. 612 B.

bruk och populära föreställningssätt samt från den missbildning, som blir en följd af båda dessa synpunkters blandning med hvarandra, och frågar: hvad är, i de fyra första böckerna af Politeia, resultatet af undersökningarna om rättrådighetens väsen, så blifver svaret: resultatet föreligger i den dygdens tredelning, som i och med vishet, tapperhet och besinning är gjord. Platos undersökningsobjekt i vår dialog är dygden. Dygden uppfattas af honom omedelbart såsom rättrådighet. Rättrådigheten sammanfattar alla de formela karakterer hos dygden, som på den Sokratiska ståndpunkten äro gifna och hvilka i första boken deråt vindiceras, såsom kunnighet (vetande), vishet, godhet, själens helsa, lycka o. s. v., men vid hvilka formela bestämningar förf. i slutet af första boken förklarar sig icke kunna stå qvar, emedan de ej skänka någon verklig insigt i dygdens väsen. På dygdens formaldefinition, för hvilken δικαιοσύνη här utgör det totala uttrycket, måste
I, p. 354 C. följa en realdefinition. Denna realdefinition följer då, när dygden i sin grund och till sitt väsende fastslås såsom den högsta själsdelens, förnuftets, riktiga form[1] och afspeglas i beskaffenheten hos den styrande klassen i den ideala staten. Sitt fullständiga utförande får denna realdefinition dock icke i de fyra första böckerna, utan först då, när förnuftets objekt fastslås såsom den öfver mångfaldens och vexlingens värld upphöjda idévärlden, och vetandet just om den ideella världen bestämmes såsom det etiska lifvets princip. Men om det etiska lifvets princip inom ramen af de fyra första böckerna således än icke får sin slutliga karakter fixerad genom upphöjelse öfver den ändliga tillvaron till det i sig varande väsendet, τὸ αὐτὸ καθ' αὐτό, τὸ ὄντως ὄν, d. v. s. om der, för att begagna en liknelse, dygdens bild blott är gjuten i psykologiens brons, men ännu icke utförd i metafysikens marmor, så fattas och bestämmes densamma dock der icke endast till sin abstraktenhetliga grund, utan framlägges ock, i en konkretare

[1] Se bland många ställen endast IX, p. 586 D: τῷ φιλοσόφῳ (den vishetsälskande själsdelen) ἄρα ἑπομένης ἁπάσης τῆς ψυχῆς, καὶ μὴ στασιαζούσης ἑκάστῳ τῷ μέρει ὑπάρχει εἴς τε τἆλλα τὰ ἑαυτοῦ πράττειν καὶ δικαίῳ εἶναι καὶ δὴ καὶ τὰς ἡδονὰς τὰς ἑαυτοῦ ἕκαστον καὶ τὰς βελτίστας καὶ εἰς τὸ δυνατὸν τὰς ἀληθεστάτας καρποῦσθαι.

form, i anseende till grunddragen af det sedliga lif, som ur principen härflyter. Detta sker naturligen i och med skildringen af den beskaffenhet hos de lägre själsdelarna, som blir en följd af deras lydnad mot förnuftet eller, såsom vi skulle vilja uttrycka saken, genom framställningen af de former, i och med hvilka förnuftet genomför själslifvets organisation. I tapperhetens och besinningens dygder vinner rättrådighetens begrepp sin närmare bestämdhet. Derför blir det konkreta svaret på frågan om hvad δικαιοσύνη i de fyra första böckerna af Politeia är följande: hon är i sin principiella grund σοφία, i sitt fullständiga genomförande σωφροσύνη, och det reala medlet att komma öfver från grunden till följden i detta fall utgöres af mellanformen ἀνδρεία. [1]

---

[1] Jfr IV, p. 443 C, der rättrådigheten säges göra menniskan ἕνα γενόμενον ἐκ πολλῶν, σώφρονα καὶ ἡρμοσμένον. Här bestämmes tydligt rättrådigheten såsom kommande till sitt fulla uttryck i besinningen.

DAS NOAHSPIEL

VON

NEWCASTLE UPON TYNE

HERAUSGEGEBEN

VON

FERD. HOLTHAUSEN



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Das Noahspiel von Newcastle upon Tyne.

Noah's Ark; or, The Shipwrights ancient Play, or Dirge. s. 139

[PERSONEN.

DEUS. NOAH.
ANGELUS. UXOR NOAH.]
DIABOLUS.

[1. Scene. **Der Himmel.**
DEUS. ANGELUS.]

Deus incipitur:

1. Fre was this world that I have wrought;
No marvel it is, if I dos how.
Their folk in earth I made of nought:
Now are they fully my foe, [I know].
2. Vengeance now will I do
Of them that have grieved me ill, s. 140
Great floods shall over them go
And run over hoope and hill.
3. All mankind dead shall be
With storms both steer and stiff,
But Noah, my darling free,
His children and their wives;
Ever more they trow'd in me —
Save therefore I will their lives.

1. Fre] Ere *B(ourne.)* 2. do show *B.* 10. stiff and steer *B.* 11. All but *B.* 13. more yet *B.*

[Zum engel.]

4. Henceforth, my angel free,
Into earth look that thou wend;
Greet well Noah in his degree
(Sleeping thou shalt him find):
5. Bid him go make a ship
Of board [both] stiff and great;
Although he be not a wright,
Therefore bid him not lett!
6. He shall have wit at will,
Be that he come thereto;
All things I him fulfill:
Pitch, tar [and] beam and towe.
7. Bid him in any manner of thing,
To ship when he [and his] shall walk,
Of all-kine kind of beast[s living]
The male and female with him take.
8. Bid him go porvey, say sa,
In ship that they not dee,
Take with him hay, corn, stra
For his fowl and his fee.
9. Henceforth, my angel free,
Tell him this for certain;
My blessing with thee be,
While that thou come again! *[Engel ab.]*

[2. Scene. **Noahs Haus.**

NOAH, schlafend. ENGEL tritt ein.]

Angelus dicat:

10. Waken, Noah, to me take tent!
Noah, but if thou hear this thing,
Ever, whilst thou live, thou shall repent.

---

16. that] what *B.* wend] would *B.* 17. his] this *B.* 20. Of stiff board and *B.* 26. beam and towe] seam and rowe *B.* 29. beast and fowl *B.* 30. he take *B.* 31. sa] so *B.* 32. die *B.* 33. and straw *B.* 40. but] bid *B.* 41. shalt *Br(and).*

Noah respondit:

What art thou, for heaven's king,
(Away [forthwith] I would thou went!)
That wakens Noah off his sleeping?

Angelus dicat:

It is an angel to thee sent,
Noah, to tell thee hard tiding:
11. For ever-ilk wight for-warks [him] wild,
And many [are] soiled in sin[ni]s seir
And in felony fowly filed.
Therefore a ship thou dight to steer,
With tree [and] timber highly railed,
Of thirty cubits [hight], but feare.
12. Look that she draw, when she is drest,
And in her side thou shear a door
With fenesters full fitly fest,
And make chambers both less and more.
13. In earth [there] shall be such a flood,
That everylke life that is livand:
Beast and body with bone and blood,
They shall be stroied [in water and sand],
Al but thou, Noah, and thy brood,
[Thy wife] and their three wives in hand —
(For you are full righteous and good)
You shall be saved by sea and land.
14. In[to] the ship ere you entent,
You take with you both ox and cow;
Of ilk a thing that life is lent,
The male and female you take with you.

---

43 f. ***bei B. und Br. umgestellt.*** 47. every ilk a *B.* 48. soiled] fowled *B.* seir] sair *B.* 49. filed] filled *B.* 51. With tree] Of true *B.* 52. Of] With *B.* but feare] in defence *B.* 54. a door thou shear *B.* 56. more and less *B.* ***Zwischen*** 56 ***und*** 57: For a flood that up shall burst *B.* 57. Such a flood in earth shall be *B.* 58. everylke] every like *B.* is livand] hath life-ward *B.* 60. stroied] stormed *B.* in water and sand] through stress of storm *B.* 61. Al but] Albeit *B.* 62. in] in your *B.* 65. entent] enter out *B.* 67. is] has *B.*

15. You fetch in fother for your freight
And make purveiance for you[r] prowe,
That they perish not in your sight!
Do, Noah, as I have bidden thee now! *[Engel ab.]*

Noah respondit:

16. Lord, be then [present] in this stead,
That me and mine will save and shield!
I am a man no worth at need,
For I am six hundred winters eld.
Unlusty I am to do such a deed,
Worklooms for to work and weeld;
17. For I was never [in all my life]
Of kind of craft to build a boat;
For I have neither ruff nor ryff,
[Nor] spyer [nor] sprund [nor] sprout no[r] sprot.
Christ be the shaper of this ship,
For [now] a ship need[s] make I mot.
18. Ever wo worth, thou fouled sin,
For all too dear thou must be bought!
God forthenks he made mankin,
Or with his hands that he them wrought.

[Zu den zuschauern.]

Therefore, [good men,] or ever you blin,
You mend your life and turn your thought!
For of my work I will begin —
So well were me, were all forth brought! *[ab.]*

[3. Scene. **Vor Noahs Hause.**]

Deabolus intrat.

19. Putt off, harro and wele-away,
That ever I uprose this day!
So may I sike and say.

---

70. make good purveiance *B.* prove *B.* 76. eld] old *B.* 79. in all my life] since I was borne *B.* 80. build] burthen *B.* 81. ryff nor ruff *B.* 82. sprout] spront *B.* 84. mot] must *B.* 85. Even *B.* 87. for thanks *B.* mankind *B.* 89. blind *B.* 90. mind your wife *B.* 93. well *Br.* 95. sike] smile *B.*

I wene, there has been non alive,
[Nor] man [nor] beast [nor] child nor wife,
But my servants were they.
20. All-th[ough] I have heard say
A ship that made should be,
For to save with-owten nay
Noah and his meenye:
21. Yet trow[bled] they shall be,
(Thereto I make a vow)
If they be never so slee,
To taynt them yet I trow.
22. To Noah's wife will I wend,
Gare her believe in me;
In faith, she is my friend,
She is both wha[i]nt and slee.

[Die hausthür öffnend, zu Noahs frau.]

23. Rest well, rest well, my own dere dame!

Uxor Noah dicat:

Welcome, bewschere, what is thy name?
Tyte that thou tell me, [hie!]

Deabolus dicat:

To tell my name I were full la[i]th —
I come to warn thee of thy skaith;
I tell thee secretly:
And thou do after thy husband[s] read,
Thou and thy children will be dead,
And that right hastily.

Uxor dicat:

24. Go, devil, how say? for shame! [for shame!]

---

96. wene] went *B.* 99. th[ough] this *B.* 103. trow[bled] trow I *B.* be] lie *Br.* 107. wynd *B.* 110. whunt *B.* 111. dame] day *B.* 112. bewschere] fewsthere *B.* 114. loath *B.* 118. will all be *B.*

Diabolus dicat:

Yes, hold thee still [and stab]le, dame,
And I shall tell [thee] how;
I swear thee by my crooked snout:
All that thy husband goes about,
Is little for thy prow.
25. Yet shall I tell thee, how
Thou shall weet all his will;
Do, as I shall bid thee now —
Thou shalt weet every deal.
26. Have here a drink full good [iwis],
That made is of a mightful main;
Be he hath drunken a drink of this,
No longer shall he [lie nor] lain.
27. Believe, my old dear dame,
I may no longer bide; s. 141
To ship when thou shall fayre,
I shall be [by] thy side. *[ab.]*

[4. Scene. **Ebenda.**
NOAH tritt auf.]

Noah dicat:

28. This labour is full great
For [s]like an old man as me;
Lo, lo, [how] fast I sweat!
It trickles at-our myn ee.
29. Now home [then] will I wende,
My weary bones for to rest:
Such good, as God doth send,
There I get of the best.

[Zu seiner frau.]

30. Rest well, [good] day! what chear with thee?

---

121. stable] le *B.* 125. prow] profit *B.* 127. shall *B.*, shalt *Br.* 131. That is made *B.* 133. lain] learn *B.* 134. Believe believe *B.* 136. fayre] sayre *B.* 137. by *ergänzt Br.* 144. For such *B.* hath sent *B.*

Uxor dicat:

Welcome, Noah, as might I thee,
Welcome to thine own wayns!
Sit down beside me here . . . . .
Thou hast full weary baynes.
31. Have eaten, Noah, as might I thee,
And soon a drink I shall give thee,
Such drunk thou never afore.

Noah dicat:

What, the devil, what drink is it?
I have [forsooth] nere lost my wit —
By my fathers soul, [no more!]

Uxor dicat:

32. Noah, bot you tell me [now,]
Whereabout you wends,
I give [to] God a vow:
We two shall nere be friends.

Noah dicat:

33. O yes, dame, could thou [stint],
I would thee tell my wit,
How God an angel sent
And bad me make a ship.
34. This world he will fore-doe
With storms both steer and stiff,
But thee and me, [thereto]
Our children and [their] wifes.

Uxor dicat:

35. Who, devil, made thee a wright,
(God give him ill to fayre!)
Of hand to have such slight,

---

149. here beside me *B.* 153. drink *B.* never none *B.* 155 f. *umgestellt in éiner zeile B.* 157. bot] bode *B.* 157 f. *und* 159 f. *in je éiner z. B.* 161. stint] layne *B.* 163. God of heaven *B.* 166. both stiff and steer fell *B.* 167. All but *B.* *Dieser u. v.* 168 *in éiner z. B.* 170. ill] evil *B.*

To make ship less or mare?
36. Men should have heard wide where,
When you began to smite . . . . .

Noah dicat:

37. Yes, dame, it is God's will.
Let be, do thou not say;
Go make an end I will
And come again full thray.

Uxor dicat:

38. By my faith, I [take] no [heed],
Whether thou be friend or foe;
The devil of hell thee speed,
To ship when thou shalt go!

Noah dicat:

39. God help me [from aboon],
To clink [on] you [a]main!
God send me help [full soon],
Your hand to hold again!
That all may well be done,
My strokes be not in vain! *[prügelt sie; der engel erscheint.]*

Angelus dicat:

40. God doth help hither send,
Thereof be thou right bold;
Thy strokes shall fair be kend,
For thou thy wife has cowld.

[5. Scene. **Beim Schiff.**
NOAH tritt auf.]

Noah dicat:

41. Now is this ship all [gare],
Within and without, thinks me;
Now home then will I [fare],

172. more perfect *B.* 176. do] so *B.* 178. throng *B.* 179. heed] rake *B.* 183. God send me help in high *B.* 184. you] yon *Br.* main] nail too *B.* 185. full soon] in high *B.* 189. doth] hath thee *B.* 193. all gare] well made *B.* 195. fare] wend *B.*

To fetch in my money.
Have good day, both [less] and [mare],
My blessing with you be! *[ab.]*

[Der teufel tritt auf, zu den zuschauern.]

Deabolus dicat:

42. All that is gathered in this stead
That will not believe in me:
I pray to Dolphin, prince of dead . . . . .
[He] scald you all [with]in his lead,
That none of you [may] thrive nor thee!

Finis. Amen.

Das vorstehende stück ist gedruckt und m. w. nur durch diesen druck erhalten in dem buche:

»The History of Newcastle upon Tyne; or, the Ancient *and* Present State of that Town. By the late HENRY BOURNE, M. A. Curate of of All-Hallows in Newcastle. — *Hæc — alias inter Caput extulit Vrbes* — Virg. Ecl. I. *Newcastle upon Tyne:* Printed and sold by John White. MDCCXXXVI.» Es besteht aus VIII + 245 ss. + 5 ss. Appendix fol. Der verfasser starb, noch vor dem erscheinen, im jahre 1732, cf. p. VI, fussnote. Über das spiel heisst es s. 139 unten, anm.: »The following Play coming too late to my Hands to be inserted in its proper Place, I am obliged to mention it here. It is intituled, Noah's Ark etc.» — Gedruckt ist es s. 139 ff. in 2 columnen, alle subst. haben grosse anfangsbuchstaben. B.s interpunktion ist sehr mangelhaft und hier nicht berücksichtigt.

Von neuem wurde das stück dann gedruckt in dem werke: »The History and Antiquities of the *Town and Country of the Town* of *Newcastle upon Tyne,* etc. Vol. II. By JOHN BRAND,

---

197. old and young *B.* 203. none] never a one *B.*

M. A. *Fellow and Secretary of the Society of Antiquaries, London.* Urbs antiqua — — - dives opum, studiisque asperrima belli. Virg. London, A. D. MDCCLXXXIX», bestehend aus 723 ss. + 9 ss. Addenda, Index etc.

S. 369 beginnt in diesem buche ein abschnitt: »Particulars concerning the Corpus Christi Plays, or Miracle Plays, anciently performed by the trading companies of Newcastle upon Tyne.» Nach einigen allgemeinen bemerkungen über die spiele, mit verweisung auf Warton's History of Poetry und Arnot's History of Edinburgh p. 76, fährt Brand s. 370 fort:

»In the ordinary of the coopers, dated January 20:th, 1426, occurs the earliest notice I have found of any of the Corpus Christi exhibitions in Newcastle upon Tyne.

They are mentioned also in those of the smiths and glovers, A. D. 1436; barbers[1], 1442; slaters[2], 1451; sadlers, 1459; and of the fullers and dyers[3], 1477.

---

[1] The barbers to play the »Baptysyng of Christ». See also skinners' ordinary, January 20, 1437 — also that of the armourers, &c. 38 of Henry VIII.

[2] The following entry occurs in the old books of the slaters:

	s.	d.
»A. D. 1568. The plaers for thear dennares	3	0
Item for wyne	0	8
Item for the rede clothe	2	0
Item for the care	0	20
Item for four stoopes	0	6
Item for dreanke	0	6
Item for bearers of the care and baneres	0	18
Item in drencke 3 d. to theme that bare the care and 1 d. to the plaeres in drencke and 2 d. the horse mete	0	6
Item for the pyper	0	8
Item for rosemare	0	2
Item for detten [= dighting] of the swearde	0	2
Item for charcole 2 d.	0	2
Item for the detten of the croones	0	2
Item Bertram sadler for plaers whan they came home from the playe in mete and drenk had	0	6»

N. B. Their play was »the Offering of Isaac by Abraham.»

[3] The following memorandums occur in the old books of the fullers and dyers:

»1561. The charggs (!) of the play this yere.

By the ordinary of the goldsmiths, plumbers, glaciers, pewterers and painters, dated 1536, they were commanded to play at their feast »the three kynges of Coleyn.»[1] * 371

A. D. 1552, mention occurs of the merchant-adventurers, as being concerned in the exhibition of five plays; one of them is assigned to the ostmen, and charged to the account of the corporation. The drapers, mercers and boothmen had probably each one, and the last might belong to the spicers, who appear anciently to have been a branch of the said fellowship of merchant-adventurers.[2]

»Hogmagog» was the title of one of the plays, but I know not by which branch of the society it was acted.[3]

»The play lettine to Sir Robert Hert, Sir William Hert, George Walles, Robert Murton, 9 s.

»First for the rehersall of the play before ye crafft 10 s. Item to a mynstrell yt nyght 3 d.

»Item for paynting the geyre 10 s. Item for a salmone trout 15 d.

»Item for the mawndy loves and caks 3 s. 8 d. Item for wyn 3 s. 6 d. Item for 3 yerds and ad. lyncloth for God's coot 3 s. 2 d. ob. Item ye hoysse and cot makyng 6 d. Item for a payr of gloves 3 d. Item for the care and banner berryng 20 d. Item for the carynge of the trowt and wyn about the towne 12 d. Item for the mynstrell 12 d. Item for 2 spares for stanges 6 d. Item for drynk and thayr suppers that wated of the paient 5 s. Item for tentor howks 3 d. Summa totalis 50 s. ob.»

»Item to the clerk this yere because of the play 2 s.»

[1] The following entry occurs in the first leaf of their old book.

»XPS Jesus salvat nos, March day 5, anno salutis 1598.

»An invoic (!) of all the players apperell pertainyng to the goldsmyths, plumers, puderers, glacieres and paynters.

»Bye beards to the kynges three and for the messonger (!) one with theyr head hayres.

»Item three cappes and thre septers and thre crownes.

»Item one sterre and twey crownes.

»Item box with our ordenarie and oure playe book.»

[2] Merchants old books, A. D. 1552.

»Item paide of this revenus abovesaid for the fyve playes whereof the towne must pay for the ostmen playe 4 l. and so theis playes paid for with the fees and ordynarie charg's as aperes by perticulers wrytten in the stewards booke of this yere ys 31 l. 1 s. 11 d.»

[3] A. D. 1554. Ibid. »For the charges in and aboute Hoggmaygowgk 4 l. 2 s.»

The charges of »Hogmagoge» occur again A. D. 1558, 14 s. 2 d.

An act was made by the merchants of Newcastle, March p. 372 23d, 20 | Edward IV. for settling the order of their procession on Corpus Christi day.[1]

By the ordinary of the millers, dated 1578, we may infer that the Corpus Christi plays were at that time on the decline, and never acted but by a special command of the magistrates of Newcastle. »Whensoever», says that authority, »the generall plaies of the towne shall be commanded by the mayor, &c.,» they are to play »the antient playe of their fellowship, called »the Deliverance of the children of Isrell out of the Thraldome, Bondage, and Servitude of King Pharo.»[2]

Thus also in that of the house-carpenters, dated July 3d, 1579, it is ordered, that »whensoever the generall plaies of the towne shall be plaied», they shall play »the Burial of Christ», pertaining anciently to the said fellowship.

To this effect also it was ordered by that of the masons A. D. 1581, »that at all times hereafter for ever whensoever the generall plaies of the towne of Newcastle, antiently called the Corpus Christi plays, shall be plaied, they shall cause to be set forth and plaied among other plaies of the said towne the plaie antientlye named »the Buriall of our Lady Saint Mary the Virgin.»

And lastly, by the joiners' ordinary, dated 1589, it was provided that »whensoever it shall be thought necessary by the mayor, &c. to comand (!) to be sett forth and plaied or exercised any general playe or martial exercise, they shall attend on the same and do what is assigned them.»

Bourne has preserved the following copy of the ancient

»A. D. 1561. Corpus Christi plays for the setting fourth as apers by the buk 14 l. 9 s. 6 d.

»Anno 6 Edwardi VI. receyved that was gathered of the ventyners for the play 39 s. 10 d.»

[1] Merchants old books.

[2] The title of the weavers' play was »the Beringe of the Crosse.»

Weaver, in his Funeral Monuments, p. 405, informs us that about the beginning of the reign of King James, the Corpus Christi plays were finally suppressed in all towns of the kingdom.

play belonging to the company of shipwrights, in Newcastle upon Tyne. I sought in vain in all the archives of the several societies of that town for another. After the reformation, they were probably destroyed industriously as reliques of popish superstition.» — Hierauf folgt dann ein ziemlich genauer abdruck des textes nach Bourne.

Weitere nachrichten über die alten geistlichen spiele der stadt finden sich bei E. MACKENZIE, »A descriptive Historical account of the Town and County of Newcastle upon Tyne», 1827, vol. 2. Da mir dies werk in Edinburgh nicht zugänglich war, hatte prof. Napier in Oxford die güte, mir die betreffenden stellen auf meine bitte herauszuschreiben. Ich teile davon das wichtigste zur ergänzung von Brands angaben mit.

S. 671. Taylors. The oldest record of this fraternity is dated Oct. 8, 1536..... each hireling [should pay] three pence a year to their play when it should be performed: also that any person born a subject of the king and free of Newcastle, might set up shop on payment of £ 40, with a pound of wax and a pot of oil on his admittance: as also 13 pence to our Lady-light, and 7 pence to the play, which exhibited »The descent into Hell.»

S. 699. Bricklayers and Plasterers. An ancient record of this society, which is still in their possession dated »the VII:th day of Nov. in the year of ouyr Lord God A thousand four hundreth and four and fyffty,» enjoined them to meet yearly at the Feast of Corpus Christi, to go together in procession as other crafts did, and play, at their own Charge, 2 plays, viz.: »The Creation of Adam», and »The Flying of our lady into Egype»(!).

Von den 1) Coopers, 2) Feltmakers, curriers and armourers, 3) Saddlers, 4) Smiths und 5) Tanners ist ss. 691, 696, 672, 677 und 674 bloss angegeben, dass sie sich am Frohnleichnamstage in corpore an der procession zu beteiligen und *ihre resp. stücke auf eigene kosten aufzuführen* hatten, ohne dass jedoch deren titel genannt würden.

Versuchen wir nun, auf grund der mitteilungen bei Brand und Mackenzie den spielplan aufzustellen, so erhalten wir folgende tabelle:

Nr.	Titel des stücks.	Name der corporation.
1	The Creation of Adam.	Bricklayers and Plasterers.
2	Noah's Ark.	Shipwrights.
3	The Offering of Isaac.	Slaters.
4	The Deliverance of the Children of Israel out of the Thraldom, Bondage and Servitude of King Pharo.	Milners or Millers.
5	The three Kings of Cologne.	(Goldsmiths), Plumbers, Glaziers, Pewterers (and Painters).[1]
6	The Flying of our Lady into Egypt.	Bricklayers and Plasterers.
7	The Baptizing of Christ.	Barber-Chirurgeons, with Chandlers.[2]
8	The Last Supper.[3]	Fullers and Dyers.
9	The Bearing of the Cross.	Weavers.
10	The Burial of Christ.	House Carpenters (Wrights).
11	The Descent into Hell.	Tailors.
12	The Burial of our Lady.	Masons.
13	Hogmagog.[4]	Merchant Adventurers.

Hierzu kommen dann nach Mackenzie (vgl. oben s. 13) noch fünf weitere stücke, ferner die vier ungenannten spiele der Merchant Adventurers und dasjenige der Joiners (vgl. oben s. 12), falls diese eins allein aufführten. Somit würde der Newcastler cyclus mindestens 22—23 nummern[5] enthalten haben, wovon uns leider nur ein einziges, das oben neu gedruckte Noahspiel, erhalten ist. Der verlust der übrigen ist um so mehr zu beklagen, als das genannte eine reihe interessanter, selbständiger züge aufweist, wie eine nähere betrachtung gleich zeigen wird.

---

[1] Vgl. Mackenzie s. 697, der unter der überschrift ›Plumbers, Pewterers, and Glaziers‹ sagt: ›The ordinary of this society, anciently consisting of Goldsmiths, ...‹

[2] So nach Markenzie s. 690.

[3] Der titel des stückes ist zwar nicht überliefert, aber leicht aus dem requisitenverzeichnis (oben s. 10 f. anm. 3) desselben zu erschliessen, worin ›a salmone trout‹, ›mawndy loves and caks‹, ›wyn‹ und ausgaben für Christi kleidung vorkommen.

[4] Was für ein stück unter diesem titel gemeint ist, weiss ich nicht.

[5] Warum Miss Toulmin Smith im vorwort zu ihrer ausgabe der York Plays s. LXVII und ten Brink in seiner Gesch. der engl. litt. II, 285 von 16 spielen sprechen, deren inhalt bekannt sei, entgeht mir. Sharps *Dissertation* ist mir hier nicht zugänglich.

I. *Litteraturgeschichtliches.*

A. **Der inhalt des stückes.**

Der *inhalt des stückes* ist kurz folgender: Gott beklagt sich in der 1. scene über die verderbtheit des menschengeschlechtes, das er mit ausnahme des frommen Noah und seiner angehörigen, durch eine grosse flut zu vernichten beschliesst. Er sendet einen engel aus, um Noah im schlafe den auftrag zu geben, ein schiff zu bauen und ausser seiner familie ein paar von allen tieren in dasselbe mitzunehmen, sowie auch das futter für diese nicht zu vergessen; gott würde ihm die zum baue erforderlichen kenntnisse und materialien geben.

In der 2. scene weckt der engel den schlafenden Noah, worüber dieser recht ungehalten ist, und verkündet ihm seinen auftrag mit eingehender motivirung der kommenden ereignisse und genaueren bestimmungen über die einrichtung der arche. Noah bittet den herrn um hülfe, da er schon 600 jahre alt sei und zu einem solchen unternehmen weder die lust, noch die nötigen kenntnisse und werkzeuge habe. Er schliesst seine rede mit einer verfluchung der verderblichen sünde und einer warnung an die zuschauer, worauf er mit einem seufzer an die arbeit geht. Seine frau scheint davon nichts zu erfahren, wie aus dem folgenden hervorgeht.

Jetzt lässt der verfasser in der 3. scene den *teufel* eingreifen: dieser hat gehört, dass Noah ein schiff baue, um sich und die seinigen zu retten, hofft aber mit hülfe seiner freundin, der frau Noahs, den plan zu hindern. Er macht ihr gleich in abwesenheit ihres mannes einen besuch, wird freundlich empfangen und warnt sie (ohne seinen namen zu nennen) auf den plan Noahs einzugehen, der nur ihr und ihrer kinder tod herbeiführen würde. Um ihm sein geheimnis zu entlocken, sollte sie ihm einen kräftigen trank einschenken, den er (der teufel) mitgebracht; dann würde der gute mann alles ausplaudern. Er empfiehlt sich mit der tröstlichen versicherung, frau Noah auch aufs schiff zu begleiten.

Die 4. scene zeigt uns den von der arbeit ermüdeten,

schweisstriefenden Noah, wie er nach hause zurückkehrt, um sich auszuruhen und zu laben. Seine frau gibt ihm freundlich zu essen und zu trinken und der vom teufel hinterlassene trank hat auch die versprochene wirkung: dem gemahl steigt er mächtig zu kopfe und auf die mit drohungen verbundene frage seiner ehehälfte erzählt er die ihm gewordene offenbarung. Frau Noah fragt ihn höhnisch, wo er denn die schiffsbaukunst erlernt habe, und wünscht ihn zum teufel, wenn er aufs schiff gehe. Da reisst dem alten herrn die geduld und er schlägt mit anrufung gottes tüchtig auf die widerspenstige ein. Der engel erscheint und lobt seine that, die weit bekannt werden würde.

In der 5. scene erklärt Noah das schiff für fertig, geht nach hause um sein geld zu holen und nimmt mit einem segenswunsch von den zuschauern abschied. Der teufel aber, dessen absicht vereitelt ist, wünscht allen versammelten, die nicht an ihn glauben wollen, ingrimmig das höllische feuer bei Dolphin, dem fürsten der toten.

B. **Vergleichung mit der quelle.**

Eine *vergleichung mit der quelle*, dem VI. kap. der Genesis, zeigt, wie frei der bearbeiter mit seinem stoffe umgegangen ist. Er hat nur die verse 5—22 verwertet; das sündflutdrama war also, wie ten Brink a. a. o. richtig bemerkt, in zwei teile zerlegt.

Die erste erwähnenswerte abweichung von der quelle ist, dass gott nicht selbst dem frommen Noah erscheint, sondern ihm durch den engel seinen willen kundgiebt. Derselbe zug findet sich auch im Noahspiel der *Coventryspiele* (s. 43 ff.) und ist wohl teils als nachahmung ähnlicher vorgänge in anderen stücken, bes. neutestamentlichen, anzusehen, teils aus dem bedürfnis zu erklären, mehr personen auf die bühne zu bringen. Der engel verkündet übrigens viel mehr, als ihm aufgetragen ist — offenbar ein versehen des dichters, der ihn einfach an gottes stelle erscheinen lässt. Die erweiterung des biblischen textes durch aufzählung der zum bau der arche notwendigen werkzeuge und materialien, die sowohl der engel selbst wie

auch Noah recht gut zu kennen scheinen, verleiht der scene den für den norden charakteristischen realismus.

Dass Noah und seine frau beim bau und besteigen der arche nicht im besten ehelichen frieden leben, ist ein den meisten bearbeitungen des themas gemeinsamer zug. Neu ist jedoch in unserm stück das auftreten des teufels, dessen gestalt ja im mittelalter stets an bedeutung und beliebtheit zunahm. Die art und weise, wie er den plan gottes zu durchkreuzen und die rettung der familie Noah zu vereiteln sucht, ist offenbar der biblischen geschichte vom sündenfall nachgebildet. Wie dort sich die kluge schlange an das weib wendet und mit dessen hülfe den mann verführt, so tritt hier der teufel als galanter cavalier bei frau Noah ein und macht sie mistrauisch; wie sie Eva dort die frucht des verbotenen baumes anpreist, so giebt er hier der betörten gattin des erzvaters den wein, obgleich dieser der bibel zufolge erst nach der sündflut von Noah selbst erfunden wurde! Das intriguespiel ist im einzelnen köstlich durchgeführt — eine echte kleine komödie mit häuslichem interieur, wie sie der liebenswürdige humor des noch nicht pietistisch durchsäuerten »Merry Old England» so genial zu schaffen verstand. Der ausgang ist derselbe wie in den Towneley-, Chester- und York-spielen: vor dem besteigen der arche giebt es streit und prügel zwischen den eheleuten.

In litterarhistorischer beziehung ist das stück endlich dadurch merkwürdig, dass es, vie Brandl in seinem abriss der mittelengl. litt. (Pauls Grundriss II, 711) fein bemerkt, sich durch die einführung des teufels der construction der moralität nähert: der mensch steht hier zwischen gutem engel und Vice. — Einzelne stellen des stückes werden in den anmerkungen besprochen werden, wo auch die quellenangaben ihren platz finden sollen.

II. *Die sprache.*

Die *sprache* der dichtung in der uns vorliegenden überlieferung ist zwar im grossen und ganzen die neuenglische und

weist wohl auf das letzte jahrhundert hin, in dem die spiele aufgeführt wurden: das sechzehnte; doch ergiebt sich aus den reimen mit sicherheit, dass die Bournes druck zu grunde liegende modernisierte abschrift von einem älteren, noch aus dem fünfzehnten jahrhundert stammenden original in nördlicher mundart genommen worden ist. Spuren dieses dialektes erscheinen:

a) im reim, vgl. v. 114 f.: *laith: skaith;* v. 170 und 172: *fayre: mare;* v. 148 und 150: *wayns: baynes;* v. 31 und 33: *sa: stra;* v. 32 und 34: *dee: fee;* v. 103 und 105: *be: slee;* v. 108 und 110: *me: slee;* v. 139 und 141: *me: ee;* v. 194 und 196: *me: money;* v. 158 und 160: *you wends: friends,* wobei ich die hier z. t. überlieferten südenglischen formen, die den reim zerstören, gleich durch die richtigen nördlichen ersetzt habe;

b) in der orthographie, indem häufig langes *a* nach schottischer weise durch *ai* oder *ay* bezeichnet ist, vgl. *fair* v, 191, *fayre* v. 136 und 170, *wayns* v. 148, *skaith* v. 115; *say* v. 120 und 176, *sair*[1] v. 48, *baynes* v. 150;

c) im versinnern in lautlichen eigentümlichkeiten vgl. *weet* v. 127 und 129, *atour* (für *atover*) v. 141; *whunt (= quaint)* v. 110, *everilk* v. 47, *everylke* v. 58, *ilk* v. 67; *tent* v. 39, *taynt* v. 106;

d) ebenda in formen wie *I dos* v. 2, *thou shall* v. 41, 127 und 136, *thou has* v. 192;

e) schliesslich im wortschatz, vgl. *bewschere* v. 112 und *hoope* v. 8 von subst., *seir* v. 48 und *thray* v. 178 von adj., *slike* v. 139 und *their (= these)* v. 3 von pron., *clink* v. 184, *cowl* v. 192 von verben, *atour* v. 141 von präpos., *be* v. 132 von conj., andrer worte zu geschweigen, die bes. im norden beliebt sind oder jetzt im schott. noch vorkommen, während sie in der englischen schriftsprache ausgestorben sind. Ich verweise dafür auf die anmerkungen.

Allerdings kommen nun im reime formen vor, die nur im südenglischen möglich sind und daher der mundart von Newcastle niemals angehört haben können, vgl. v. 5 und 7: *do: go;* v. 54 und 56: *door: more;* v. 80 und 82: *boat: sprot,* aber auch

---

[1] Der reim verlangt allerdings *seir* (= *seer*).

andere nördliche denkmäler weisen derartige poetische freiheiten auf, die der reimnot ihr dasein verdanken.

III. *Metrik.*

A. Strophe.

Im Newcastler Noahspiel lassen sich nach der anzahl der zeilen 4 verschiedene strophenformen unterscheiden, nämlich vier-, sechs-, acht- und neunzeilige; die beiden ersteren zerfallen wieder in unterabteilungen, je nachdem die einzelnen verse einer strophe durchaus 3 oder 4 hebungen zeigen oder ein wechsel von 3- und 4-hebigen versen in der strophe stattfindet. Dadurch ergeben sich im ganzen 7 klassen. Die gleichmetrischen strophen haben paarweise reime von dem schema *ab*, die ungleichmetrischen sind sogen. schweifreimstrophen mit dem reimschema *aabccb*. Folgende tabelle mag die strophische construction der dichtung veranschaulichen, wobei unregelmässige strophen durch ein * bezeichnet sind.

1. *Gleichmetrische.*

	Zahl der zeilen	Zahl der hebungen	Reimschema	Strophennummer
1)	4	3	ab ab	2. 4. 5. 6. 8. 9. 20. 21. 22. 25. 27. 28. 29. 32. 33. 34. 35. *36. 37. 38. 40.
2)	4	4	ab ab	1. 7. 12. 14. 15. 26.
3)	6	3	ab ab ab	3. 39. 41.
4)	6	4	ab ab ab	11. 16. 17.*42.
5)	8	4	ab ab ab ab	10. 13. 18.
		2. *Ungleichmetrische.*		
6)	6	4+3	aab ccb	*19. 24. *30. 31.
7)	9	4+3	aab ccb ddb	23.

In den schweifreimstrophen haben die verse in den reimpaaren je 4, die schweifreimzeilen (wie gewöhnlich) je 3 hebungen. In strophe 19 ist das reimschema abweichend: *aa a bb c;* die strophen 30, 36 und 42 sind in folge mangelhafter überlieferung unregelmässig: in str. 30 fehlt zeile 5 und der schluss (× ∸) von zeile 4, in str. 36 fehlen zeile 3 und 4, in str. 42: fehlt zeile 4.

Übergang der satzconstruction von einer strophe zur andern (sog. enjambement) ist selten, vgl. str. 4 und 5, 10 und 11, 16 und 17, 21 und 22, wo doch die strophen noch ziemlich abgeschlossen nebeneinander stehen. Durch gleichen anfang sind die strophen 7 und 8 (*Bid him*) verbunden, über gemeinsame reime in benachbarten strophen vgl. den folgenden ab schnitt (schluss).

B. Reim.[1]

1) Assonanz statt vollreim finden wir v. 134 und 136 *dame: fare;* v. 19 und 21: *ship: wright;* v. 81 und 83: *ryff: ship;* v. 162 und 164: *wit: ship;* v. 96 f.: *alive: wife.*

2) Unreiner reim findet sich v. 28 und 30: *walk: take;* v. 20 und 22: *great: lett;* v. 127 und 129: *will: deal;* v. 10 und 12: *stiff: wives* = 166 und 168; v. 16 und 18: *wend: find;* v. 69 und 71: *freight: sight;* v. 49 und 51: *filed: railed;* v. 24 und 26: *to: towe;* v. 104 und 106: *vow: trow.*

3) Reicher reim erscheint v. 146 f.: *thee* (dir): *thee* (gedeihen), v. 151 f.: desgl., nur umgekehrt, sowie v. 175 und 177 *will* (subst.): *I will,* also bei gleicher form der reimworte, aber verschiedener bedeutung.

4) Erweiterter reim endlich liegt vor in v. 19 und 21: *a ship: a wright;* v. 126 und 128: *thee how: thee now;* v. 154 f.: *is it: my wit;* v. 170 und 172: *to fare: or mare;* v. 12 und 14: *their wives: their lives;* v. 69 und 71: *your freight: your sight.*

5) Die anzahl verschiedener reimendungen ist für ein so kleines gedicht verhältnismässig gross: mit beiseitelassung' aller nicht ganz sicher ergänzten reime sowie der nicht

---

[1] Hier sind natürlich bloss die überlieferten, resp. durch leichte änderung hergestellten, nicht erst durch ergänzung gewonnenen reime berücksichtigt.

unterzubringenden assonanzen und unreinen reime erhalten wir mindestens 33 endungen. Dieselben ordnen sich folgendermassen nach der zahl der verse, worin sie vorkommen: *ê* findet sich in 26 versen, *êd*, *end* und *ou* (= *û*) in je 8, *ai*, *ain*, *ent*, *ill* und *ought* in je 6, *ame*, *est*, *in*, *ing*, *ô* und *ood* in je 4, *eld*, *ere* und *ôt* in je 3, endlich *â*, *ân*, *and*, *are*, *ath*, *eat*, *-ly*, *ide*, *ight*, *îld*, *it*, *îves*, *ôr* und *out* in je 2. — Allerdings kommt öfters dasselbe wort mehrmals in reime vor, so *be* und *me* je 5 mal, *wend* 4 mal, *dame*, *free*, *thee* (inf.), *will* (sub.), *ship* und *wife* je 3 mal und 25 andere reimwörter je 2 mal.

6) Schliesslich will ich noch darauf hinweisen, dass nicht selten zwei auf einander folgende strophen einen reim gemeinsam haben, vgl. str. 3 *me:* str. 4 *free,* str. 8 *fee:* str. 9 *free,* str. 14 *you:* str. 15 *prowe,* str. 19 *they:* str. 20 *say,* str. 20 *meenyé:* str. 21 *be*: str. 22 *me,* str. 23 *dame:* str. 24 *shame,* str. 24 *prow*: str. 25 *how,* str. 30 *thee*: str. 31 *thee,* str. 41 *be*: str. 42 *me.* In einem falle sind also 3 strophen (20—22) durch einen gemeinsamen reim verbunden.

C. Alliteration.

Das Noahspiel ist, gleich den meisten nördlichen dichtungen, reich an alliterirenden formeln, die hier nach dem bekannten Regelschen schema zusammengestellt werden sollen (vgl. *Libeaus desconus* ed. Kaluza s. XLVIII ff.).

I. Wiederholung eines bedeutenderen wortes in derselben oder einer anderen form

a) innerhalb zweier auf einander folgenden verse: v. 83 f.: *Christ be the shaper of this ship, For [now] a ship need[s] make I mot;* v. 113 f.: *Tyte that thou tell me, [hie!] To tell my name I were full laith;*

b) innerhalb zweier durch eine zeile getrennten verse: v. 130 und 132: *Have here a drink full good [iwis], ... Be he hath drunken a drink of this;* v. 152 und 154: *And soon a drink I shall give thee, ... What, the devil, what drink is it?;* v. 66 und 68: *You take with you both ox and cow; .... The male and female you take with you;* v. 127 und 129: *Thou shall weet all his will; .... Thou shalt weet every deal;*

c) innerhalb dreier verse, wovon zwei unmittelbar

auf einander folgen und der dritte durch eine zeile getrennt ist: v. 113 f. und 116: vgl. oben unter a) und dazu v. 116: *I tell thee secretly.*

II A. Wörter desselben stammes sind durch alliteration gebunden

a) in demselben verse: v. 77: *Unlusty I am to do such a deed;* v. 132: *Be he hath drunken a drink of this;* v. 49: *And in felony fowly filed;* v. 74: *That me and mine will save and shield;* v. 131: *That made is of a mightful main;* v. 82: *[Nor] spyer [nor] sprund [nor] sprout no[r] sprot;* v. 78: *Worklooms for to work and weeld;*

b) innerhalb zweier auf einander folgenden verse: v. 152 f.: *And soon a drink I shall give thee, Such drunk thou never afore.*

B. Stabreimende bindung solcher wörter, welche in begrifflichem verhältnis zu einander stehn.

a) Bindung konkreter begriffe, welche innerhalb derselben lebensgebiete vorzukommen pflegen. v. 59: *Beast and body with bone and blood;* v. 69: *You fetch in fother for your freight;* v. 34: *For his fowl and his fee;* v. 83: *Christ be the shaper of this ship;* v. 26: **Pitch, tar [and] beam and towe.*[1]

b) Bindung abstrakter begriffe, welche in gemeinsamen lebenssphären zu einander in beziehung zu stehen pflegen.

1. Substantiva. v. 23: *He shall have wit at will.*

2. Verba. v. 53: *Look that she draw, when she is drest;* v. 95: **So may I sike and say;* v. 106: *To taynt them yet I trow;* v. 78: *Worklooms for to work and weeld.*

c) Bindung abstrakter begriffe mit konkreten. v. 144: *Such good, as God doth send;* v. 70: *And make purveiance for you[r] prowe.*

d) Bindung gleichlaufender worte, welche die innere begriffliche ähnlichkeit mit einander verknüpft.

1. Substantiva. v. 81: *For I have neither ruff nor ryff;* v. 51: **With tree [and] timber highly railed.*

---

[1] Besternte citate weisen auf eine änderung der überlieferung hin.

2. Adjectiva. v. 10: *With storms both steer and stiff* = v. 166.

e) Bindung von worten, welche begriffliche gegensätze ausdrücken. v. 180: *Whether thou be friend or foe;* v. 8: *And run over hoope and hill;* v. 194: *Within & without.*

C. Alliterirende bindung von grammatisch zu einander in beziehung stehenden worten.

a) Substantiv und adjektiv (oder particip) in attributiver oder prädikativer verbindung. v. 111: **Rest well, rest well, my own dere dame;* v. 134: *Believe, my old dear dame;* v. 55: *With fenesters full fitly fest;* v. 48: **And many [are] soiled in sin[ni]s seir.*

b) Verbum oder adjektiv binden sich mit ihrer adverbialen bestimmung. v. 49: *And in felony fowly filed;* v. 55: *With fenesters full fitly fest;* v. 159: *I give [to] God a vow;* v. 17: *Greet well Noah in his degree;* v. 173: *Men should have heard wide where;* v. 131: *That made is of a mightful main;* v. 201: *I pray to Dolphin, prince of dead;* v. 64: *You shall be saved by sea and land;* v. 48: **And many [are] soiled in sin[ni]s seir;* v. 149: *Sit down beside me here;* v. 123: *I swear thee by my crooked snout;* v. 113: *Tyte that thou tell me;* v. 43: *Away I would thou went;* v. 148: *Welcome to thine own wayns;* v. 107: *To Noahs wife will I wend.*

c) Substantiv und verbum sind als subjekt und prädikat mit einander verbunden. v. 37: *My blessing with thee be* = 198; v. 170: *God give him ill to fayre;* v. 67: **Of ilk a thing that life is lent;* v. 47: *For everilk wight forwarks [him] wild;* v. 85: *Ever wo worth, thou fouled sin.*

d) Verbum und substantiv sind als prädikat und objekt verbunden. v. 80: **Of kind of craft to build a boat;* v. 69: *You fetch in fother for your freight;* v. 186: *Your hand to hold again;* v. 87: **God forthenks he made mankin;* v. 39: *Waken, Noah, to me take tent,* v. 46: *Noah, to tell thee hard tiding;* v. 127: *Thou shall weet all his will;* v. 78: *Work-looms for to work and weeld.*

Hierher lässt sich auch ein fall stellen, wo das objekt ein rel. pron. ist, das sich auf ein mit dem verb alliterirendes subst. bezieht, v. 1: *Fre was this world, that I have wrought.*

D. Schwurformeln oder füllphrasen alliteriren mit andern worten des verses. v. 154: *What, the devil, what drink is it?* v. 109: *In faith, she is my friend.*

Folgende alliterirende bindungen lassen sich im obigen schema nicht unterbringen: v. 4: *Now are they fully my foe;* v. 7: *Great floods shall over them go;* v. 171: *Of hand to have such slight*; v. 56: *And make chambers both less and mare*; v. 172: *To make ship less or mare.*

D. **Versrhythmus.**

Die drei- und vierhebigen kurzverse, in denen das spiel abgefasst sind, zeigen in reichem masse die metrischen freiheiten der dichtung des XV. jahrhunderts.

1) Der auftakt kann fehlen, vgl. die verse 39, 40, 42, 46, 49, 59, 78, 85, 87, 102, 147, 154, 158 und 200; in andern fällen nehme ich schwebende betonung an, vgl. unten 6);

2) der auftakt kann zweisilbig sein, vgl. die verse 17, 31, 34[1], 101, 156, 157, 179, 197; in den versen 11, 144 und 167 habe ich die schweren doppelten auftakte durch streichung der entbehrlichen ersten silben vereinfacht, in v. 70 durch fortlassung von *good.* In v. 16, 63 und 76 ist *verschleifung* (synizese) der beiden zusammenstossenden vokale möglich: *Into‿éarth, For you‿áre*[2], *For I‿ám,* wodurch der auftakt einsilbig wird, und für *ever* (v. 13 und 41) und *whether* (v. 180) stehen die kürzeren formen *ēr* — vgl. *nere* = *never* v. 160 — und *whēr* zu verfügung;

3) die inneren senkungen können zweisilbig sein, vgl. *félony* 49, *tríckles atóur* 141, *fúlly my* 4, *bódy with* 59, *thérefore I* 14, *bídden thee* 72, *áftèr thy* 117, *dó such a* 77, *[s]líke an old* 139, *withín and withóut* 194, *thém that have* 6, *wífe will I* 107, *ás I shall* 128; und mit dem namen *Noah: Nóah off* 44, *Nóah my* 11, *Nóah to* 39 und 46, *Nóah but* 40, wobei jedoch zu bemerken ist, dass die ursprüngliche, der Vulgata entsprech-

[1] Bei ergänzung von *for* hinter *and*, vgl. unter 6 a).

[2] Bei der betonung *ríghteóus*, vgl. unter 4).

ende form des namens unzweifelhaft *Noë* war, ein umstand, der die senkung natürlich viel leichter macht!

Eine menge graphischer doppelsenkungen sind in wirklichkeit einfache, da man verschleifung oder kontraktion der beiden silben annehmen darf. Die einzelnen fälle sind:

a) die erste silbe enthält ein schwaches *e* oder *i* allein oder vor einfacher liquida oder nasalis, die zweite beginnt mit vokal oder *h:* dann ist verschleifung gestattet, vgl. *fúll righteóus* 63[1], *márvel it* 2, *dévil of* 181, *dévil how* 120, *mánner of* 27, *éverilk* 47 und 58, *évery* 129, *néver afóre* 153, *drúnken a* 132;

b) die senkungen bestehen aus 2 gleichen, unmittelbar auf einander folgenden vokalen: dann kann man kontraktion annehmen, vgl *Nóah and* 102, *Nóah as* 72, 147 und 151, *unlústy I ám* 77; im letzteren falle wäre auch konsonantische aussprache des *I* vor *am* möglich, vgl. *For I ám* oben unter 2);

c) statt der zweisilbigen form kann eine einsilbige gesetzt werden, vgl. v. 8 *rún over,* wo die kürzere nördl. form *our* — vgl. *atour* 141 — zur verfügung steht;

d) es ist verschleifung oder kontraktion in der hebung möglich, vgl. *éver wo* 85, *éver you* 89, *néver so* 105, *óver them* 7, *dévil what* 154, *dévil made* 169, wo die nördl. formen *êr, nêr, our* und *deil* eingesetzt werden könnten.

Endlich liessen sich in mehreren versen durch streichung entbehrlicher silben, resp. wörter leicht einsilbige senkungen herstellen, so v. 17: *in his (de)grée,* v. 68: *fémale (you),* v. 143: *bónes (for) to,* wie ich dies ohne bedenken im text bei v. 13 *móre (yet) they,* v. 30 *wíth him (he),* v. 33 *háy, corn (and),* v. 47 *éver-ilk (a)* und 118 *wíll (all) be* gethan habe; in v. 21 könnte man *no* für *not a* schreiben. — In anderen fällen nehme ich schwebende betonung an, vgl. unten 6).

4) Romanische wörter haben oft noch ihre ursprüngliche betonung bewahrt, so im reim: *degrée* 17, *certáin* 36, **entént* 65, *meenyé* 102, *monéy* 196; im versinnern: *vengeánce* 5, *porvéy* 31, *perísh* 71, *harró* 93, *servánts* 98, *bewschére* 112

[1] Wegen der betonung vgl. unten sub 4).

und die bastardbildung *righteóus* 63[1]; nicht ursprünglich ist dagegen die betonung *chambérs* 56; in andern fällen ist der accent (wie im ne.) zurückgegangen: *márwel* 2, *mánner* 27, *fémale* 30 und 68, *félony* 49, *purvéiance* 70, *fénestérs* 55, *sécretly* 116, *lábour* 138 — alle im versinnern.

5) Accentverschiebung tritt bei germanischen wörtern zuweilen im reim ein, wenn sie entweder composita sind, oder eine schwere ableitungssilbe haben, vgl. *mankín* 87 (aber *mánkind* 9), *sleepíng* 44, *tidíng* 46, **livánd* 58; desgleichen bei wortgruppen wie *forth bróught* 92, *with yóu* 68, *thinks mé* 194. Im eingang oder versinnern nehme ich endbetonung an in *sleepíng* 18, *In[tó]* 65, *Welcóme* 112 und 148 (dagegen aber *Wélcome* 147). — Natürlich ist in allen diesen, durch metrische gründe verursachten, abweichungen von der natürlichen (prosaischen) wort- und satzbetonung der gegensatz zwischen dem ursprünglichen und dem künstlichen accente (ictus) durch schwebende betonung auszugleichen.

6) Dasselbe nehme ich auch für viele andere verse an, wo man, um einen erträglichen rhythmus herauszubekommen und einerseits eine grosse menge von (z. t. schweren) doppelten eingangs- oder mittelsenkungen zu vermeiden, anderseits den auftakt — der doch im allgemeinen regelmässig gesetzt ist — zu gewinnen, von der natürlichen satzbetonung abweichen muss. Am leichtesten ist dies im verseingange, der bekanntlich stets am wenigsten streng rhythmisiert ist. Ich ordne demnach die einzelnen fälle, je nachdem sie zu anfang oder in der mitte des verses auftreten.

a) Im verseingang: *Fre wás this* 1, *Save thérefore I wíll* 14 (bei *Sáve* hätten wir 3-silbige senkung!), *Bid hím go* 19, *He sháll have* 23, *Bid hím in* 27, *For hís fowl ánd* 34[2], *Tell hím this* 36, *Look thát she* 53, *They sháll be* 60, *All bút thou, Nóah* 61, *You sháll be sáved* 64, *You fétch in fóther* 69, *That théy perish* 71, *Do, Nóah, as* 72, *Lord, bé then* 73, *For í was* 79,

---

[1] Wenn v. 63 nicht vielmehr zu skandieren ist: *For you áre full righteóus and góod*, statt nach obiger annahme: *For yóu are fúll* ....

[2] Durch einschiebung von *for* hinter *and* erhielten wir jedoch einen vers von besserem rhythmus (mit zweisilb. auftakt): *For his fówl and [fór] his fé*.

For í have 81, *Christ bé the* 83, *So máy I* 95, *But mý servánts* 98, *If théy be* 105, *Gare hér belíeve* 108, *Tyte thát thou* 113, *And thóu do* 117, *Thou ánd thy* 118, *Go, dévil* 120, *Yes, hóld thee* 121, *And í shall* 122, *All thát thy* 124, *Yet shállI* 126, *Thou shált weet* 127 und 129, *Do, ás I* 128, *Have hére a* 130, *Be hé hath* 132, *I shåll be* 137, *There í get* 145, *Noah, bút you* 157, *To máke ship* 172, *Men shóuld have* 173, *When yóu begán* 174, *Yes, dáme, it* 175, *Whether thóu be* 180, *God dóth help* 189[1], *For thóu thy* 192, *Now ís this* 193, *To fétch in* 196, *All thát is* 199;

b) im versinnern ist diese erscheinung bedeutend seltner, vgl. *if í dos* 2, *look thát thou* 16, *bid hím not* 22, *théy not* 32, *when shé is* 53, *[there] shåll be* 57, *ere yóu entént* 65, *with yóu both* 66, *as í have* 72, *six húndred wínters* 76, *wo wórth, thou* 85, *that hé them* 88, *there hás been* 96, *I háve heard* 99, *and hís meenyé* 102, *what ís thy* 112, *when thóu shall* 136, *I shåll give* 152, *made thée a* 169, *do thóu not* 176, *when thóu shalt* 182, *be thóu right* 190.

In manchen punkten kann man wegen der skansion zweifelhaft sein und vielleicht werden andere nach ihrem persönlichen gefühl anders zu betonen vorziehen — z. t. ist dies ja auch blosse geschmackssache. Man muss doch stets daran denken, dass der text sehr schlecht überliefert ist!

7) Was das schwache end-*e* anbelangt, so ist es schon überall stumm; nur in der flexionsendung *ed* im adjektivisch gebrauchten part. prät. lautet es noch, vgl. *foulèd* v. 85 und *crookèd* v. 123; v. 48 ist des verses wegen der überlieferte plural *sins* in *sinnis* zu bessern, was für die altersbestimmung des denkmals wichtig ist[2].

---

[1] Könnte die richtige betonung sein, wenn *doth* hier hervorhebend steht, vgl. ne. *dó come!*

[2] Vgl. Brotanek, *Montgomery*, s. 138.

IV. *Stilistik.*

Das Noahspiel ist in einfacher, aber lebhafter sprache verfasst und bietet wegen seiner relativen kürze keinen reichen stoff zu stilistischen untersuchungen. Doch sind immerhin eine reihe typischer züge vorhanden, auf die ich hier kurz hinweisen möchte, indem ich bei der anordnung der einzelnen fälle der einteilung Kaluzas in seiner ausgabe des *Libeaus desconus* s. LXXXXVIII ff. folge. — Was der dichter mehr oder weniger getreu der quelle entlehnt hat, musste natürlich unberücksichtigt bleiben.

Mit einem frommen segenswunsch für die zuhörer und zuschauer schliesst das stück: *My blessing with you be* v. 198; der engel erhält gottes segen: *My blessing with thee be* 37; Noah nimmt v. 89 f. gelegenheit, die zuhörer zur besserung zu ermahnen. — Im stücke selbst wird der angeredete zur aufmerksamkeit aufgefordert: *Waken, Noah, to me take tent* v. 39 und auf das gesagte hingewiesen: *Tell him this for certain* 36; *say sa* 31; *Do, Noah, as I have bidden thee now* v. 72. Nachdrücklicher hinweis auf das folgende findet sich: *Noah, but if thou hear this thing, Ever, whilst thou live, thou shall repent* 40 f.; *Do, as I shall bid thee now* 128. Eine absicht wird verkündet: *All things I him fulfill* 25; *For of my work I will begin* 91; *To Noah's wife will I wend* etc. 107 f.; *I come to warn thee of thy skaith* 115; *And I shall tell [thee] how* 122 (= 126); *I shall be [by] thy side* 137; *Now home [then] will I wende* 142 (= 195); *And soon a drink I shall give thee* 152; *Go make an end I will* etc. 177 f. Zukünftiges wird vorhergesagt: *Sleeping thou shalt him find* 18; *He shall have wit at will* 23; *Ever, whilst thou live, thou shall repent* 41; *Thou and thy children will be dead* 118; *Thou shalt weet every deal* 129; *No longer shall he lain* 133; *Thy strokes shall fair be kend* 191.

Häufig sind versicherungen der wahrheit: *Thereto I make a vow* 104; *I give [to] God a vow* 159; *In faith* 109; *By my faith* 179; *I swear thee by my crooked snout* 123; *Believe* 134; *as might I thee* 147 (= 151).

Gott wird angerufen oder um hülfe angefleht: *for heaven's king* 42; *Lord, be then [present] in this stead* 73; *Christ be the shaper of this ship* 83; *God send me help* 183 (= 185).

Ausrufe im affekt, flüche und verwünschungen sind nicht selten: *Lo, lo [how] fast I sweat* 140; *So well were me, were all forth-brought* 92; *By my father's soul* 156; *Away I would thou went* 43; *Putt off, harro and welc-away* 93; *for shame* 120; *Go, devil* 120; *What, the devil* 154; *Who, devil* 169; *The devil of hell thee speed* 181; *Ever wo worth* 85; *God give him ill to fare* 170; *[He] scald you all [with]in his lead* 202.

Der besucher grüsst und wird freundlich empfangen: *Rest well, rest well, my own dere dame* 111; *Rest well, [good] day! what chear with thee?* 146; *Welcome, bewschere* 112; *Welcome, Noah, ... Welcome to thine own wayns* 147 f.; wird zum sitzen genötigt und mit speise und trank erfrischt: *Sit down beside me here .... Have eaten, Noah, ... And soon a drink I shall give thee* 149 ff.

Darauf folgt die frage nach dem namen: *what is thy name? Tyte that thou tell me* 112 f. — Die abschiedsformel ist: *have good day* 197.

Epitheta von personen begegnen öfter: *Noah, my darling free* 11; in der anrede: *my angel free* 15 (= 35); *my own dere dame* 111; *my old dear dame* 134; *bewschere* 112; Noahs frau wird sonst bloss als *dame* angeredet: v. 121, 161, 175.

Die zuschauer werden angeredet: *both old and young* 197; *All that is gathered in this stead* 199.

Vergleiche und hyperbolische ausdrücke sind selten: *a drink ...*, *Such drunk thou never afore* 152 f.; *If they be never so slee* 105; *Such good, as God doth send, There I get of the best* 144 f.; *For all too dear thou must be bought* 86. Einmal erscheint litotes: *Is' little for thy prow* 125.

Zwei gegensätze werden öfter verbunden: *Beast and body* 59; *[Nor] man [nor] beast no[r] child nor wife* 97; *Whether thou be friend or foe* 180; *You take with you both ox and cow* 66; *And run over hoope and hill* 8; *You shall be saved by sea and land* 64; *both old and young* 197; *chambers both less and more* 56; *ship less or mare* 172.

Umgekehrt wird derselbe begriff durch zwei worte aus-

ung und berechtigung finden. Auch die numerirung der strophen sowie die einführung der scenen- und personenangaben (wobei ich Miss Toulmin Smith's ausgabe der York Plays mir zum muster genommen habe), dürfte dem leser nicht unangenehm sein. Dass meine textrecension überall das richtige getroffen habe, bin ich nicht so kühn mir einzubilden; was ein zu verschiedenen zeiten wiederholtes, eingehendes durcharbeiten der mir nunmehr seit jahresfrist bekannten überlieferung schliesslich ergeben hat, sei hiermit den fachgenossen zu nachsichtiger beurteilung vorgelegt. Sollten anderen noch weitere oder einleuchtendere besserungen glücken, so wird mich dies nur freuen: die noten unter dem texte verzeichnen genau die überlieferung. Für einige vorschläge bin ich meinem freunde L. Morsbach zu danke verpflichtet, der einen ihm gesandten korrekturabzug des textes durchzusehen die güte hatte.

VI. *Anmerkungen.*[1]

Incipitur ist wohl eine mischung von *incipit* und *loquitur*.

V. 1. Über *fre* 'herrlich, trefflich, schön' von sachen gebraucht vgl. Mätzners wtbch. II, 207 b unter 6).

2. Ich habe das sinnlose *do show* in *dos how* gebessert und sehe in *dos* eine echt nordengl. form; *how* ist = ae. *hogian* 'sorgen, bekümmert sein', vgl. Mätzner II, 504 a.

3. *Their folk* = ne. *these people* ist ein echter scotticismus: *their* ist = aisl. *their* und *folk* die alte pluralform.

8. *Hoope*, ae. *hóp*, ist ein schott. wort und bedeutet 'thal.' Mätzner hat nur ein beispiel (aus dem Morte Arthur). Wegen der zusammenstellung von gegensätzen vgl. s. 31 (unten) und Brandl zu Thom of Erceld. v. 423; Reichel zu Sir Eger v. 315 (Engl. st. XIX, 21).

10. Für *steer* 'strong, steadfast' giebt Stratmann-Bradley zwei beispiele, vgl. sub *stêre* 578 a. Wegen *steer & stiff* vgl. Reichel a. a. o.

12. *Their* muss sich sowohl auf *Noah* wie auf *his children* beziehn.

1—14. Die quelle für diese verse ist Gen. VI, 5—10, vgl. v. 5: *Videns autem dominus, quod multa malitia hominum esset in terra et cuncta cogitatio cordis intenta esset ad malum omni tempore*, 6. *poenituit eum quod hominem*

[1] Ich habe es nicht darauf angelegt, viele parallelstellen zu sammeln, sondern nur das nötigste zur erklärung des textes beibringen wollen.

fecisset in terra. Et præcavens in futurum et tactus dolore cordis intrinsecus, 7. *'Delebo', inquit, 'hominem quem creavi, a facie terrae ..... poenitet enim me fecisse eos.'* 8. *Noe vero invenit gratiam coram domino.* 9. *Hæ sunt generationes Noe: Noe vir iustus atque perfectus fuit in generationibus suis, cum Deo ambulavit.* 10. *Et genuit tres filios, Sem, Cham et Japheth.*

16. Anredepron. ist in unserm stück fast durchgehends *thou* — v. 63 ff. meint der engel Noah und seine familie, daher *you* —, worüber Brandl zu Thom of Erceld. v. 88, Lüdtke zum Erl of Tol. v. 268, Breul zu Gowther v. 56, Zup. zu Athelston v. 450 (Engl. st. XIII, 391), Kaluza, anm. zu Lib. desc. v. 574 und endlich Kellner, Engl. st. XX, 2 ff. zu vergleichen ist. Wegen *you* in v. 157 ff. s. unten die anm.

17. Zu *degree* vgl. Reichel zu Sir Eger v. 1038 (Engl. st. XIX, 32).

24. *Be* ist = *by* jetzt noch als conjunction im schott. gebräuchlich, vgl. Murrays wtbch. sub *by:* s. 1229, III, 21 c (spalte 3). V. 132 begegnet das einfache *be* ohne *that;* vgl. dazu a. a. o. 21 d und Zup. zu Guy v. 6447.

27. *In any manner of thing* bedeutet wohl: 'in jeder weise'. Ich habe die wendung sonst nirgends gefunden.

28. *To ship when he ... shall walk* = v. 136: *To ship when thou shall fayre* = v. 182 *To ship when thou shalt go;* ähnlich v. 65: *In[to] the ship ere you entent,* v. 16: *Into earth look that thou wend* und v. 88: *Or with his hands that he them wrought.* In allen diesen fällen steht eine präpositionale ergänzung vor der conjunction; das subject ist vorangestellt v. 100: *A ship that made should be,* das adverb bei ausgelassener conj. *(that)* v. 43: *Away I would thou went!* Vgl. Schleich zu Ywain v. 1381; Lib. desc. anm. zu 101.

32. Dieser vers gehört ἀπὸ κοινοῦ zu v. 31 und 33, vgl. v. 105.

33. Über *hay* und *corn* vgl. Ipom. anm. zu A 323.

38. *While that* heisst hier 'bis', vgl. Flügel s. v.

15—38. Die quelle ist Gen. VI, 13—21: *Dixit ad Noe: 'Finis universæ carnis venit coram me: repleta est terra iniquitate a facie eorum, et ego disperdam eos cum terra.* 14. *Fac tibi arcam de lignis lævigatis: ..... et bitumine linies intrinsecus et extrinsecus .....* 18. *Ponamque foedus meum tecum: et ingredieris arcam tu et filii tui, uxor tua et uxores filiorum tuorum tecum.* 19. *Et ex cunctis animantibus universæ carnis bina induces in arcam, ut vivant tecum: masculini sexus et feminini.* 20. *De volucribus iuxta genus suum et de iumentis in genere suo ......* 21. *Tolles igitur tecum ex omnibus escis quæ mandi possunt, et comportabis apud te, et erunt tam tibi quam illis in escam'.* Einzelne ausgelassene züge werden in der rede des engels nachgeholt.

39. *Tent* ist = *entente,* vgl. Str.-Br. 606 a und hier anm. zu v. 106. Vgl. *Thei toke no tent thertil,* Alexiusleg. I, v. 582 ed. Schipper; Zup. zu Athelston v. 207 (Engl. st. XIII, 371).

44. Über die betonung *-ing* vgl. Schleich zu Lydg. fab. v. 435.

47. Ob *him* hier richtig ergänzt ist? Me. *forwurchen* bedeutet nach Mätzner: 'sündigen; zerstören'; in den altgerm. dialekten wird es meist mit reflex. dativ verbunden (vgl. Schade unter *farwurkjan* s. 169 b) und heisst 'sich versündigen'. *Wild* müsste dann adverbial — für *wildly* — stehen.

48. Statt des überlieferten *sair* (d. i. *sâr*, ne. *sore*) verlangt der reim *seir* (= *seer*) 'several, particular', ein bes. im norden beliebtes skand. lehnwort, vgl. Scholle zu Minot IX, 56. — *Soiled* ergiebt alliteration mit *sinnis seir*, während *fowled* wohl aus dem folg. verse stammt.

52. *But feare* 'ohne furcht' — eine häufige flickphrase — habe ich statt *in defence* eingesetzt, um den nötigen reim auf *ēr* zu gewinnen.

53. Die bedeutung von *draw* muss hier etwa 'schwimmen' sein, wofür ich aber in den wörterbüchern keinen beleg finde. Am nächsten kommt die ne. bedeutung 'tiefgang haben, wasser verdrängen', wozu jedoch eine nähere bestimmung nötig ist!

55. *With* ist hier natürlich zu fassen als 'zugleich mit, dazu', also = *and*. — Murrays jüngster beleg für das jetzt noch schott. *fenester* ist vom j. 1548 (Halls Chronik). — *Fest* ist das part. prät. von *festen* = aisl. *festa*.

58 ff. *Life* ist hier 'lebendes wesen, geschöpf', vgl. Mätzner III, 234 b, 6). — Wir haben in diesen versen ein anakoluth, desgl. v. 199 ff.

59. Zu *bone & blood* vgl. Reichel zu Sir Eger v. 428 (E. st. XIX, 23).

60. *Stroien* ist = *destroien* mit nördl. schwund des präfixes, vgl. *struien* aus den York Plays bei Str.-Bradley und hier anm. zu v. 106.

62. *In hand* ist wohl = *on hand* 'alsbald' (Mätzner II, 419 b, 6), ein flickwort. Wegen *in* = *on* vgl. Wissmann zu Horn v. 62; Köster zu Susan v. 72.

65. Das von mir conjicierte *entent* ist ableitung von dem subst. und hat die bedeutung 'streben, beabsichtigen', vgl. Mätzner s. v., der *ententen* aus Chaucers Boethius citiert. Natürlich ist der inf. eines verbums der bewegung (*to go* oder ähnl.) zu ergänzen, wie so häufig nach ausdrücken des wollens; vgl. Zup. zu Guy v. 855 f.

70. *Prowe*, afranz. *prou*, bedeutet 'profit, advantage', vgl. auch v. 125.

71. *They* bezieht sich auf den in *freight* v. 69 steckenden plural.

52—72. Die quelle ist Gen. VI, 14—17, vgl. 14 f. . . . *mansiunculas in arca facies . . . et XXX cubitorum altitudo illius.* 16. *Fenestram in arca facies . . . . ostium autem arcæ pones ex latere; . . . .* 17. *Ecce ego adducam aquas diluvii super terram, ut interficiam omnem carnem in qua spiritus vitæ est, subter cœlum, et universa quæ in terra sunt, consumentur.*

73. Wegen der reime *stead: need: deed* vgl. Lib. desc. anm. zu v. 263.

75. *No* für *not* ist jetzt noch schott.

76. Vgl. Gen. VII, 6: *Eratque [Noe] DC annorum, quando diluvii aquæ inundaverunt super terram.* Wegen *winter* 'jahr' vgl. Reichel zu Sir Eger v. 827, Engl. stud. XIX, 29. — *Eild* 'alt' ist noch jetzt schott.

80. *Of kind of craft* ist mir unverständlich.

81. Vgl. Flügel unter *riff* 'fetzen, lappen, plunder', der aus den Coventry Myst. nach Halliwell citiert: *I have neither ryff nor ruff* (Sharp's Cov. Myst. 224). Ne. *riffraff* bedeutet nach Muret 'abfall, ausschuss'. Noah will jedenfalls sagen: »Ich habe gar nichts».

82. Diese vier allit. worte bedeuten ziemlich alle dasselbe; *spyer* ist = ne. *spire* 'halm, stengel; sprosse, schössling', vgl. schwed. *spira* 'spitze'; *sprund* scheint mit ne. *sprunt* 'etwas kurzes und steifes' identisch zu sein, das zum verbum *sprunt* 'sprossen, keimen' gehört (schwed. *sprund* 'spund'

ist gewiss fern zu halten); *sprout* 'spross, sprössling; bündel, zweige' und *sprot* 'zweiglein, spahn, splitter' (ae. *sprota*) gehören zu der wurzel von nhd. *spriessen, spross(e)*, schwed. *språte, spröt*, nl. *spriet* etc. Noah will sagen, dass er kein holz habe; vgl. Havelok 1142: *I ne have stikke, I ne have sprote.*

83. *Christ*: ein solcher anachronismus darf bei einem mittelalterlichen dichter nicht auffallen. In andern spielen kommen noch krassere verstösse gegen unser historisches gefühl vor, vgl. Köster zu Susan v. 21

87 f. Das sinnlose *for thanks* habe ich in *forthenks* = ne. *forthinks* bessern zu dürfen geglaubt. Die beiden verse bedeuten: »Gott bereut (dass) er das menschengeschlecht machte oder dass er sie mit seinen händen schuf.» Über die auslassung des einen *that* vgl. Mätzner gramm. III, s. 439 f. Über *forthink* vgl. Zup. zu Guy v. 984.

88 f. *Or* ist v. 88 = ne. *or* 'oder', aber v. 89 = ne. *ere* 'eher' (aus skand. *ár*). Vgl. Scholle zu Minot III, 63.

89. Über *blin* vgl. Breul zu Gowther v. 60; Schleich zu Ywain v. 178.

91. Vgl. Gen. VI, 22: *Fecit igitur Noe omnia quæ præceperat illi Deus.*

93. *Putt off* kann imper. oder part. prät. sein; welche von den zahlreichen bedeutungen, die Muret von *put off* giebt, hier am besten passt, ist mir nicht klar. Vgl. Lib. desc. v. 631 f.: '*Wailaway! That ever I bod this day!*

95. *Smile* giebt hier keinen sinn, weswegen ich das graphisch nicht weit abliegende *sike* dafür eingesetzt habe. Wegen der allit. phrase *sike and say* vgl. Ipomedon s. CXXVI, mitte.

96. Über *I wene* vgl. Lib. desc. anm. zu v. 1163.

101. Über *for to* = *to* vgl. Lib. desc. anm. zu v. 107. Hier und v. 143 könnte man *for* ruhig streichen, um eine einsilbige senkung zu gewinnen. Über *withouten nay* vgl. Zup. zu Guy v. 3054.

102. *Meenye* = me. *mainee*, ne. *meiny* 'hausgenossenschaft, familie.'

105. Dieser vers gehört ἀπὸ κοινοῦ zu 103 und 106.

106. *Taint* findet sich auch in den York Pl. für *attaint*, das hier wohl 'to touch, get at, hit, strike, seize upon' bedeutet, wenn man nicht die bedeutung 'to infect, sully' vorzieht; vgl. Murray's Dict. s. v. — Über die weglassung des präfixes in roman. wörtern, die auch *tent* v. 41 zeigt, vgl. The Sowd. of Bab. ed. Hausknecht anm. zu v. 780; Lib. desc. anm. zu v. 1816; Köster zu Susan v. 19.

108. Über *gare* vgl. Zup., Engl. st. XIII, 375 zu v. 251.

110. *Whaint* (Bourne hat *whunt*) ist die nordengl. form von ne. *quaint*, me. *coint*, hier 'klug, gewandt, schlau, listig', vgl. Mätzner unter *coint*.

111. *Rest well*, zu ergänzen ist *God* und *you*, vgl. Flügel s. 1122 a C, wo belege aus Shakspeare für *(God) rest you well* 'gehabt euch wohl' gegeben werden. Während dies sonst beim fortgehn oder zu einem kommenden gesagt wird, gebraucht es hier und v. 146 der kommende als gruss.

112. *Bewschere*, nördl. form des franz. *beau sir*, wörtlich 'schöner herr'. — Wegen der frage nach dem namen vgl. Reichel zu Sir Eger v. 306 ff. (Engl. st. XIX, 20).

113. *Tyte* 'quickly' = aisl. *títt*, neutr. von *tídhr*, vgl. Str.-Br. unter *tid*.

114. Zur constr. von *laith* vgl. Zup. zu Athelston v. 81 (Engl. st. XIII, 356); Kellner, E. st. XVIII, 283; Reichel zu Sir Eger v. 921 (E. st. XIX, 30).

117. *And* = *if* 'wenn'; *read* 'rat'. Vgl. Erl of Tolous v. 562 f.: *'But ye do aftur my red, Certenly, y am but ded'.*

120. *Say* fasse ich als schott. form (= *sa*) von südengl. *so*; vgl. Erl of Tolous ed. Lüdtke v. 853: »*A, devil*», *he seyd*, »*how soo?*» — *How* steht hier elliptisch als ausruf, vgl. Mätzners wtb. II, 556 b 1).

123. Ist hierbei an eine *teufelsmaske* zu denken? Wegen der beteuerung vgl. Sir Beues ed. Kölbing s. 295 anm. zu CO v. 1691, 65 (= s. 88 b mitte).

125. Wegen der litotes vgl. Zup. zu Guy v. 9814.

130. *Iwis* ist ein sehr beliebtes reimwort, vgl. Lib. desc. anm. zu 29.

133. Wegen *lain* vgl. Hausknecht, Sowdone of Bab. anm. zu v. 1497.

135. Vgl. Reichel zu Sir Eger v. 1472 (Engl. st. XIX, 38).

139. *Slike* = aisl. *slíkr*, schwed. *slik* 'solch' ist wol sicher statt *like* zu bessern, vgl. Scholle zu Minot I, 26.

141. Über *at-our* = *at-over* 'über' vgl. Bearders dissert.: »Über den gebrauch der präposs. in der altschott. poesie» s. 60 f; Zup. zu Guy v. 4555.

147. Über *as might I thee* vgl. Zup. zu Guy 615.

148. *Wayns* 'wohnung', von altisl. *vani.*

154. *It* im reime ist selten, vgl. Ipom. anm. zu v. 1902, s. 392.

155. *Nere* ist hier = *near*, v. 160 = ne. *never;* Zup. zu Guy 10550.

157 f. Hier und in v. 174, 184 und 186 ist das anredepron. auf einmal *you*, resp. *your*, vgl. oben anm. zu v. 16. *You* könnte auf verwechslung des runenzeichens für *th* mit *y* beruhen, dem es bekanntlich in hss. des 15. jahrh. sehr ähnlich oder vollkommen gleich ist, vgl. Brandl a. a. o.

166. *Fell* ist offenbar eine in den text geratene glosse zu *steer.*

171. Ich verstehe dies als: *to have such slight of hand.* Wegen der voranstellung des gen. vgl. Schleich zu Ywain v. 1146.

174. Ich vermute nach *smite* den ausfall zweier kurzverse, deren erster auf *where*, und deren zweiter auf *smile* reimte.

176. *Say* = *sa* 'so'. Ist vielleicht das vorhergehende *so* in *say* 'sage' statt *do* zu bessern? Zu *let be* vgl. Mätzner wtb. III, 148 b.

178. *Throng* bildet keinen reim mit *say* v. 176 und ergiebt mir auch keinen sinn, ich vermute dafür *thray* = me. *thra*, aisl. *thrár* 'bold, severe, strong', vgl. Breul zu Sir Gowther v. 213; Reichel zu Sir Eger v. 163 (Engl. st. XIX, 19).

179. Oder ist *I no rake* vielleicht eher in *I do not reke* (= ne. *reck*) zu bessern? *Reke: speed* wäre als assonanz nicht auffallend!

184. *To clink you nail too* ist so nicht zu verstehen, während meine emendation einen guten sinn giebt; *to clink on* 'kräftig, klirrend schlagen' ist noch schott., vgl. Murray und Muret s. v.

191. *Fair* = *far* 'weit'. Vgl. Breul zu Sir Gowther v. 192.

192. *Cowld* könnte me. *cold* 'to make cold, to chill' sein, wahrscheinlicher aber dünkt mich seine gleichsetzung mit ne. *kill*, vgl. Murray *to cole* 'kill, slay', ein nördl. wort, und Mätzner unter *cullen* 'schlagen' und *colen* 'töten', wozu er schott. *coll* 'to cut' citiert. Murray vergleicht isl. *kolla.*

193. Wegen des reimes *gare: fare* vgl. Lib. desc. anm. zu v. 1603.

197. Vgl. Wissmann zu King Horn v. 747; Sarrazin zu Oct. v 1427 (s. 186); Lib. desc. anm. zu v. 744.

199 ff. Auch in den Chester Plays wendet sich der teufel an die zuschauer (in Deimlings ausgabe s. 223 v. 159 f.), desgl. in den York Pl. s. 183, v. 179 f. — Über *all that* vgl. Lib. desc. anm. zu v. 294 und 1003.

201. Unter *Dolphin* haben wir gewiss den franz. *dauphin* (mlat. *delphinus)* zu verstehen, dessen identificirung mit dem höllenfürsten bei dem nationalhass zwischen franzosen und engländern leicht begreiflich ist. Darf man etwa speciell an Karl VII, dauphin von 1422—29, denken? Wenn den engländern die jungfrau von Orléans als hexe galt, so konnten sie in dem (später mit ihrer hülfe gekrönten) dauphin wohl auch den teufel erblicken! Dieser wird als *prince of dead* bezeichnet, weil sich nach der kirchlichen anschauung bis zur höllenfahrt Christi alle abgeschiedenen seelen — auch die der gerechten – in seiner gewalt befanden.

203. Über *thrive nor thee* vgl. Brandl zu Thom. of Erceld. v. 344.

VII. Wortverzeichnis und register zu den anmerkungen.

In das wortverzeichnis sind alle grammatisch oder lexikalisch einigermassen interessanten wörter und wendungen aufgenommen worden; ein * hinter dem wort verweist auf die anmerkungen. Die abkürzungen bedeuten: *aj.* = adjectiv, *av.* = adverb, *c.* = conjunction, *in.* = interjection, *pa.* = particip, *prä.* = präposition, *pro.* = pronomen, *v.* = verbum, *z.* = zahlwort.

thereóf av. 190.
theretó av. 24. 104.
think v.] *thinks me* 194.
thirty z. 52.
*thou** pro. bei der anrede 16.
thought s. 90.
*thray** aj. 178.
*thrive** v. 203.
tiding s. 46.
timber s. 51.
*tite** av. 113.
trickle v. 141.
trow v. 13. 106.
turn v. 90.

Unlústy aj. 77.
uprise v. 94.

Vain s.] *in v.* 188.
vengeánce s. 5.
versicherungen 123; vgl. nachtrag.
vow s. 104. 159.

Waken v. 39. 44.
warn of v. 115.
*wayn** s. 'wohnung' 148.
weary aj. 143. 150.
weeld v. 78.
weet v. 127. 129.
wélcome aj. 147; *welcóme* 112. 148.
wele-away in. 93.
wend v. 107. 142. 158.
*wene** v. 96.
*whaint** aj. 110.
whereabóut av. 158.
whether c. 180.
*while that** c. 'bis' 38.
wide where av. 173. (Vgl. Zup. zu Guy 8222.)
wight s. 47.
*wild** av. 47.
will s.] *at w.* 23.[1]
*winter** s. 'jahr' 76.
wit s. 23. 155. 162.
*with** prä. 10; c. 55*.
within & without av. 194.
*withowten** prä. 101.
wo s.] *w. worth* 85.
work v. 78; pa. *wrought* 1. 88.
workloom s. 78.
worth aj. 75.
worth v. 85.
wortstellung] satzteile vor conj. 28; voranstellung des gen. 171.[2]
wright s. 21. 169.

*You** pro. als anrede 157 f.

[1] Wegen des reimes *will: fullfill* vgl. Sir Beues anm. zu s. 147, v. 3169.
[2] Vgl. dazu Guy II, v. 5796: *A ryche man thou art of posté.*

NACHTRAG.

Zu den s. 30 unten verzeichneten wahrheitsversicherungen vgl. Breul zu Sir Gowther v. 189 und Reichel zu Sir Eger v. 95 (Engl. st. XIX, 17), wo sich auch parallelen zu den s. 31 oben gesammelten anrufungen und ausrufen finden —; flüche etc. bringt neuerdings Swaen, Engl. st. XXIV, 16 ff. in menge bei.

INHALTSVERZEICHNIS.

STRIDEN OM

"ORDENSVURMEN"

ETT FÖRSPEL TILL DEN KELLGRENSKA KULTURKAMPEN

LITTERATURHISTORISK STUDIE

AF

KARL WARBURG



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

När Tegnér i sin stora dikt vid akademiens femtio-årsdag sjunger om Kellgren, att hans snille »slog de stora slagen, de blixtrande för sanning, rätt och vett», och när han i sin senhösts vackra idyll Kronbruden upprepar hyllningen åt Kellgrens minne och talar om, att »diktens sol sken klart väl endast öfver hans afton» men att han »från början var och verkade som nationalvett», så torde nog flere sidor af Kellgrens publicistiska verksamhet föresväfvat hans store efterföljare.

Men främst torde han hafva åsyftat hvad jag skulle vilja kalla den Kellgrenska kulturkampen, striden emot den vantro, som midt i den beprisade upplysningens tidehvarf gaf sig uttryck i alla slags hemliga sällskap, i mysticism, andeskåderi, guldmakeri, och detta t. o. m. inom kretsar, där man minst af allt skulle väntat det.

De stora hufvuddragen af denna strid, hvars märkligaste akta äro dikten »Man äger ej snille för det man är galen» samt de därtill fogade anmärkningarna, hafva utförligt skildrats af Ljunggren, Malmström, Lagus o. fl. på ett sätt, som knappast lämnar något öfrigt att önska. Däremot äger denna strid, som häftigast uppflammade omkring år 1787, ett intressant förspel, som är ett par år äldre, och som mera flyktigt behandlats i vår litteraturhistoria. Då denna episod i den stora kulturstriden emellertid äger ett litterärt intresse äfven därutinnan, att den rörde förbud mot ett svenskt lustspel, som var ett i det hela vällyckadt alster i den Molièreska stilen, ett stycke, som i vår litteraturhistoria blifvit något styfmoderligt behandladt, och då

dessutom själfva stridens anledning och utveckling äfven äro historiskt belysande, har jag trott mig kunna påkalla uppmärksamhet för en utförligare skildring af detta förspel till den Kellgrenska kulturkampen.

* * *

I ett bref af aug. 1785 uttalar Gjörwell till en resande svensk, som vistades i Paris: »Du får ej försumma at också besöka en eller annan Charlatan och framför alla den så rygtbare Herr *Messmer*. Det är fast obegripligt huru man i vår så kallade upplysta eller, som lär vara detsamma, vår *incredule* Tid ändå kan tro så många sublima Dårskaper, Ting, som revoltera icke mindre det sunda förnuftet och all erfarenhet än de bestrida Uppenbarelsens tydeligare Bokstaf. Men allt i samma mån man viker ifrån det enkla, ifrån den närmast oss liggande kännedomen af Sakernas natur, så mycket lättare förgår eller förstiger man sig».

Dessa ord bekräftas vid ett närmare studium af 1700-talets kulturhistoria. Under det att förståndsupplysningen behärskar tidens granna fasad, går det baktrappor äfven från de förnämsta rummen ned till vidskepelsens mörkaste gränder och vidrigaste kyffen. Man häpnar, då man ser de djärfvaste mager drifva sitt spel midt ibland upplysningens bålde kämpar.

Hvar är förklaringen? Skulle den månne vara att söka däri, att i en tid, då både inom religion och poesi det härskade en nykter förståndsstämning, och då fantasiens och känslans källsprång äfventyrade att torka ut, man sökte sin tillflykt till rymder, kringgjutna af en mystisk tjusning, helst om de charlataner, som påstodo sig äga nyckeln till dessa rymder, tillika smekte egennyttan genom att lofva världsliga och andliga förmåner? Det är för öfrigt svårt att ibland dessa skepnader, som representera 1700-talets mystik, alltid skilja mellan de ärlige forskarne, de entusiastiske svärmarne och de simple bedragarne; här finnes en hel skala alltifrån Svedenborg, den snillrike vetenskapsmannen, religionsstiftaren och teosofen, hvars andeskåderier, som blott utgjorde en bisak i hans lära, likväl hos många efterföljare missbrukades till ovärdigt gyckel, och

ända ner till urtypen för denna tids svindlare, den store magern Cagliostro, som var en lumpen industririddare och fräck bedragare, hvilken begagnade alla tidens mystiska konster i sin industri. Det vore frestande att dröja vid dessa olika skepnader, exempelvis en Johan Georg Schrepfer, kafévärd i Leipzig, hvilken arbetade i jesuiternas sold, isynnerhet excellerande i att åkalla andar, dem han framkallade medelst en apparat, som han donerade till sin trognaste adept Bischoffswerder; en Gassner, pastor i Klosterle i Schweiz, hvilken uppträdde såsom underdoktor och djäfvulsbesvärjare inför en beundrande mängd; en Mesmer, som omgaf sin animala magnetism, hvari väl åtskillig ännu af vetenskapen outforskad sanning gömde sig, med ett skal af humbug och lögn, och som prisades af Lavater såsom en siare, hvars upptäckt vore en gudomens stråle och en af naturen gifven bekräftelse på de bibliska divinationshistorierna.

Där är ock den sig så kallande grefve Saint Germain, som vid århundradets midt uppenbarar sig å olika ställen i Europa under skiftande namn, vinner gehör hos markisinnan Pompadour och användes i diplomatiska underhandlingar samt sedan spelar en roll hos en hel mängd tyska furstar ända till sin död 1780. Denne St. Germain berömde sig af att vara guldmakare och förstå sig på att fabricera ädelstenar (hvilket icke hindrade honom att dö i skuld), men hans största konst var dock att bereda ett lifselixir, som återgåfve ungdom och kunde gifva en 70-årig kvinna utseende af en 17-årig ungmö, samt gaf honom själf en hög ålder; för riktigt troende adepter påstod han sig vara flere tusen år.[1] Hufvudet bland tidens bedragare var dock Giuseppe Balsamo, känd under namnet Cagliostro. Han var född 1743, hade tillbragt sina ungdomsår i Arabien, och under resor i Egypten och Orienten påstod han sig ha vunnit sitt mystiska vetande. Han vistades än här än där på snart sagdt hela kontinenten och var bl. a.

---

[1] Man frågade en gång hans kusk, om det var sant, att hans herre var 400 år. Det visste inte kusken, han hade bara varit i hans tjänst 130 år, men den tiden hade hans utseende inte ändrats.

1785 inblandad i den ryktbara Marie Antoinetteska halsbandshistorien; i Rom blef han som kättare dömd till döden, men benådad med lifstidsfängelse, där han dog 1795. Fyra år förut hade Goethe skildrat honom i ett drama, kalladt »Gross Cophta» med hänsyn till att Cagliostro utgaf sig vara storkophta i ett egyptiskt frimureri. Han lyckades dupera troende öfver snart sagdt hela världen. Han besatt de vises sten, han förfogade öfver ett lifselixir och påstod sig vara 150 år, ja när han träffade riktigt lättrogne, påstod han sig t. o. m. hafva bivistat brölloppet i Kana. Cagliostro, som utöfvade ett mäktigt inflytande på framstående personer, förenade i sin person alla mysticismens trådar, var magnetisör, andebesvärjare, rosenkreutzare, alkemist, underdoktor — med ett ord — ett universalgeni i högre bedrägeri. Vi spåra hans inflytande här uppe i Norden t. ex. hos svärmaren Ulfklou[1].

En del af dessa mystici verkade isoleradt, andra åter i samband med tidens hemliga ordnar. Ty det är bekant att i andra hälften af förra seklet var lusten till hemliga ordensförbindelser vida utbredd. »Den upplysta depotismens tidsålder», säger Hettner, »kunde endast tänka sig utbredandet af upplysningen i form af despotiskt förmynderskap; utesluten från själfständigt deltagande i statens stora rörelse, sökte mången, för hvilken förverkligandet af hans tysta hänförelse vardt en hjärtesak, att i de hemliga ordnarne finna det som det offentliga lifvet nekade honom». Äfven de mest upplyste andar, exempelvis den unge Goethe, sågo i dylika hemliga förbund en uppfostrande makt af stor välsignelse. De ville bringa tidens tankar från studerkamrarne till bildningsträngtande massor. Högst och äldst af dessa ordnar var det brittiska frimureriet, i hvilket den nyssnämde berömde kulturhistorikern vill se ett ädelt utslag af människoandens sträfvan att midt under en så materialistisk och nykter tid vända sig till människans fantasi och känsla och söka fostra henne till en fri och harmonisk

---

[1] I Dagligt Allehanda för den 26 Januari 1785 finner man en uppsats om Cagliostro »öfversatt utur en resandes Dagbok, tryckt i Strasburg 1783» där undermannen, andesiaren och andebesvärjaren skildras ytterst osympatiskt såsom »ett originalt, impertinent, alt under fötterne förtrampande Hufvud af en Charlatan en gros» o. s. v.

personlighet, hvarvid stiftarne anslöto sig till och upptogo de gamla byggnadsgillenas former för att i dessa ingjuta brödraskapets, människokärlekens och fördragsamhetens idéer och i nära samklang med tidens deism bilda en ordenskult, som tilltalade ej så mycket förståndet som hjärtat och fantasien. Så stiftades ock 1776 i Tyskland *Illuminaterorden*, ett annat upplysningsförbund med rent af efter jesuiterorden bildad hierarki (i hvilken utom stiftaren Weishaupt äfven den berömde umgängesläraren Knigge var en af de viktigaste ledarne). Denna orden, hvars goda afsikter att fullkomna människan utmynnade i oklara fantasterier, fick en vidsträckt utbredning i Tyskland; den omfattade flere af tidens allra ypperste män och bästa hufvuden, intill dess under bakslaget mot franska revolutionen orden blef förbjuden. Men det fanns ock många ordnar af lägre rang, i hvilka tvetydiga sträfvanden funno tillhåll, och som bland annat sysslade med guldmakeriarbete; en af dessa var *Rosenkreutzerorden*, som på fullt allvar upptog några i satirisk riktning på 1600-talet skrifna arbeten, hvilka afsågo att gyckla med lättrogenheten och magien. Denna orden bildade snart en midtpunkt för alkemiska sträfvanden och den hermetiska konsten; den stod under jesuitiskt inflytande. Och från denna orden spelade äfven åtskilligt af magi, teosofi och alkemi in i andra värdigare ordnar (äfven under en viss tid i 1700-talets frimureri); det fanns t. o. m. en hybrid förening af rosenkreutzeri och frimureri, de s. k. »guld- och rosenkreutzarne». Dessa ordnar utöfvade äfven inverkan på statslifvet å kontinenten t. ex. i Preussen, men framför allt spelade de en stor roll i det sociala lifvet.

Nya ordnar växte upp som svampar, apterande och varierande de äldre ordnarnes ceremonier och egendomligheter, sökande gifva sig ett uråldrigt ursprung och klädande sig i mer eller mindre mystiska namn.

Denna farsot spred sig vida omkring och kom snart äfven hitupp till Norden, där den fann trofasta adepter ganska nära tronen.

Man skulle ju icke kunna tänka sig en man med Gustaf III:s skaplynne, en i rococotiden uppfostrad furste, syssla med medeltida magi, men bland de roller den liflige och snillrike

konungen älskade utföra, var, om ock endast för en kort tid, äfven den hemlighetsfulle magerns. Mera intensivt var emellertid hans broder hertig Karl fången i mysticismen, hvilken för honom, som bekant, blef ett lifsintresse. Och en hel skara mystiske herrar bedrefvo allsköns hemliga konster, dels inom, dels utom ordnarne, ömsom föregifvande sig äga stora maktmedel öfver naturen och anden, ömsom sökande komma dessa maktmedel på spåren. Allt hvad som här försiggick, är naturligtvis nu icke tillgängligt för forskningen, allraminst det, som gömde sig under ordenshemligheters skydd, men talrika bref och handlingar intyga för eftervärlden, huru långt dårskaperna kunde gå. Bl. a. ha Schinkel-Bergman samt Sturzen-Becker (i sitt arbete öfver Reuterholm samt i små uppsatser om Ulfklou och guldmakarne i Svensk Månadsskrift) låtit oss få en ganska liflig inblick i all denna mysticism, och man kan äfven ur det, som utländska arbeten meddelar om dessa andliga sjukdomsfenomen, sluta sig till åtskilligt om förhållandena här hemma [1].

Bland dessa svenska mystici möta vi först några alkemister sådana som August Nordenskjöld, den af honom hitförde lärde kabbalisten dr Gumpertz Levisson och en viss Palmstruch.

August Nordenskjöld, en broder till svedenborgianen Karl Fredrik N. och själf svedenborgare, var tvifvelsutan en allvarligt troende alkemist, som tidigt började syssla med alkemi; han försökte genom ihärdig smältning af guld frambringa »de vises sten» (a + b) samt draga guld och silfver ur det svenska järnet och sysselsatte sig därmed både i utlandet (England) och hemma samt lyckades intressera konungen för sin sak. Enligt hans lära gällde det att förädla guld per se till de gamles Urim (eld) eller, som de nyare kalla det, »filosofernes sten» och att förädla diamanten till de gamles Thumin (flamma). Han anlade laboratorier på Drottningholm (där han arbetade med understöd af konungen 1780—1784), senare i Finland och så åter på Drottningholm. Enligt G. J. Ehrensvärds anteckningar dref Nordenskjöld guldmakeriet i svärmiskt intresse snarare än i ekonomiskt, han ville ej vara en simpel guldmakare, som

[1] Sierke, Schwärmer und Schwindler, Lpzg 1874; Kopp, Geschichte der Alchemie, Heidelb. 1886, o. fl.

gjorde guld för rikedomars erhållande, utan ville åstadkomma, att guld tillverkades i sådan myckenhet, att det förlorade sitt värde och ej blef dyrbarare än aska och sand, för att dymedelst inpränta förakt hos människosläktet för ädla metaller och därigenom bereda den primitiva kyrkans återupprättande. »Framtiden», tillägger G. J. Ehrensvärd, »får utvisa, om han som de fleste hitintils sig omgifne adepti dött på fattighus eller hospital, eller om han uti sitt laboratorio hunnit at något af dessa sällsamheter verkställa. Det outgrundeliga menniskobegreppet kan sådana alster framgifva, at ingen kan utmärka gränsen emellan den största dess dårskap och de sublimaste upfinter».

Georg Vilhelm Palmstruch sysslade likaledes med frambringandet af den filosofiska stenen, påstod sig vara fullt öfvertygad om att en fysisk filosofisk sten funnes, samt lofvade bevisa detta både teoretiskt och praktiskt. — Intresset för dessa alkemistiska arbeten var lifligt äfven i de högsta kretsarne, ehuru man tröttnade vid att icke se några resultat. Så skrifver t. o. m. hertig Karl till Reuterholm från Gripsholm den 22 oktober 1784: »Låt mig veta hur det står till med våra alchymister, ty jag hör aldrig ett ord från dem och det kommer mig före som det Arabiska pulfvret fluget ut genom skorstenen som det står i Holbergs Comedier»[1].

Till kretsen af andebesvärjare och mystiska trollkarlar hörde äfventyraren Plommonfelt. Denna föregaf sig vara i besittning af Templarordens högsta hemligheter, dem han i öfrigt utspädde med en hel del gyckelverk, andebesvärjelser och trollkonster, med hvilka han under någon tid äfven duperade konungen, som han förespeglade världsmakt. Han blef slutligen afslöjad, föll i onåd och måste på grund af högförrädiska uttalanden biltog fly landet.

I någon mån likartad med honom var den dystre finnen Björnram, en person, som icke kunnat komma fram på ämbetsmannabanan till följd af bristande begåfning och kunskaper, men som i stället spelade en stor roll i mystiska kretsar, i det

[1] Bref i Riksarkivet. — I ett senare bref därsammastädes af den 12 november samma år heter det: »Guldförsöket på torra vägen har raterat, och är jag rädd att det lärer lika litet lyckas med den våta, emellertid blir man vis genom försök».

han, liksom Plommonfelt, anordnade upptåg af högst egendomlig beskaffenhet och öfvade allsköns magi. Schröderheims bref till konungen under dennes vistelse i Spaa (i Gust. papperna i Upsala) visa, huru intresserad Gustaf III var att erfara om dessa Björnrams andeframkallelser och spådomar. Man kan förstå, huru långt det gripit omkring sig, när en person af Schröderheims rationalistiska, gladlynta och världsliga skaplynne går att skaffa sig ur en graf tre dödskallar för att tillsammans med Gyldenstolpe och Oxenstierna försöka ett arbete och framkalla andar och spökscener, samt ligga och speja efter huru andarne gjorde reguliera annonser i hans kammare.[1]

På nyåret 1783 synas konungen och hans krets hafva upphört med dessa andebesvärjelser och hemliga arbeten, åtminstone förekommo de nu mera sällan. Desto flitigare var hertig Karls krets. Schröderheim skrifver i ett bref från medlet af 1780-talet, att ända till 4,000 personer sysslade med dylika svärmerier.

Björnrams magiska arbeten och andeannonser bevistades af män som hertigen, skalden Oxenstierna, Ehrensvärd, Bonde, Sparre o. fl. Bl. a. invigde han Reuterholm och Oxenstierna i den högre vetenskapen. I djupaste andakt pröfvade man sin makt öfver andarne och mottog af dem uppenbarelser.

Bekant är lifmedikus Hedins skildring af en del underslef, som han påstod sig hafva upptäckt vid en af Björnram iscensatt andebesvärjelse i Lofö kyrka; riktigheten af denna Hedins skildring har å andra sidan ifrågasatts af en penna, som velat se Björnram mera sympatiskt.[2] En medtäflare till Björnram var löjtnant Ulfklou, den store »profeten», hvilken synes hafva varit Rosenkreutzare och stor beundrare af Cagliostro. En tid omhuldades han af hertigen, men i Reuterholm hade han en motståndare. I början af 1784 skref hertigen till sin bror, konungen, under dennes resa, att Ulfklou af sin morbror presidenten Cronhjort från barndomen blifvit uppammad i de hemliga vetenskaperna och vidare utomlands förvärfvat sig

---

[1] Bref i Sjöholms arkiv. Jmfr. mitt arbete »Karl August Ehrensvärd», sid. 150.

[2] Carl Dahlgren i »Frimureriet i Sverige». T. o. m. hertig Karl talar dock i ett bref af den 12 nov. 1784 om Björnrams »filouterade konster». (Bref R. A.)

ytterligare kunskaper och pouvoirer, så att ej någon af de hittills kända uti detta ämnet kunde med honom sättas i comparation; hertigen hade påtagliga prof och bevis af hans arbete, att han ej vore charlatan, och Ulfklou hade tagit honom, J. G. Oxenstierna och Bonde till sina disciplar, dem han utrustade med makt och kunskap. Hertigen anförtrodde konungen endast i största förtroende, att han redan inträdt uppå arbetsvägen, sett andar, hört dem tala och lärt hvad elementernas krafter kunde verka; Ulfklou hade utom magiska kunskaper en fullkomlig insikt i astrologien, chiromantien, geomantien samt hydromantien. I jämförelse med honom omtalade hertigen med ett visst förakt Plommonfelt såsom den där blott ägt superficiella kunskaper men intet reelt, och det lilla han vetat har han utspädt med lögner och egna påfund af ceremonier och gyckelverk, som till stor del ej höra till saken; likaså Björnram, hvilken »hittills varit ett dunkelt ljus, men blifvit ännu dunklare sedan Ulfklous ankomst» och hvars kyrkogårdsarbeten »ej voro af de bästa».

Bekant är, hurusom Ulfklou företog skattsökningar i ett hus på Österlånggatan, därvid hertigen och dennes vänner, iklädda messhakar, under magisk rökelse och allsköns ceremonier, företrädda af Ulfklou med slagruta, sökte finna skatten. Likaledes är kändt, huru han smorde hertigen till blifvande konung öfver Sverige, Norge och Finland till Hvita Sten.

Hertigens uppfattning af honom synes emellertid i tidernas lopp hafva skiftat. I ett bref af 25 okt. 1784 från hertigen till Reuterholm (i Riksarkivet) visar han sig redan något skeptisk med afseende å Ulfklous förmåga: »Propheten lofvar stora saker — heter det — Gud låte honom endast hålla halfparten; han säger sig hafva fått förskräckligt stora pouvoirer, han talar om sitt stora arbete i källaren och väntar häraf en ganska lycklig Reusite, men utgången bevisar mästaren». — »Jag önskar er tålamod, ståndaktighet och kallsinnighet; dessa egenskaper fordras med denne Propheten». Den 1 nov. 1785 talar hertigen i bref till Reuterholm om att »den vidt berömde aposteln och profeten Chæromon (Ulfklou) varit i staden mera dåraktig än tillförene», och att han med mycken möda fått ho-

nom hädan; ty hans närvaro var såsom en brinnande glöd på hans hjässa; i juli 1787 talas det om att »sedan spåqvinnan i Ändor, Djuret (Björnram?) och Ulfklou gjort faux boux och ljugit oss fulla är i den genren intet nytt passerat». Så förgick Ulfklous glans.[1]

Utom de nu nämnda »store» profeterne, som dock sins emellan sågo hvarandra med oblida ögon och betecknade hvarandra som »svarta arbetare», märkas flera af ringare ordning, såsom Axberg — skattgräfvare och anordnare af spökscener, därvid hans drängar lära agerat andar —, Verseuille, en fransk aktör, som brukade framkalla andar å en spegel, Sterncrantz, som fick dödskallar att tala genom att lägga hebreiska ord i munnen, en präst Murbeck (slutligen biskop å Gotland), som sysslade med drömtyderier och därom skrifvit en mängd bref till Karl Aug. Ehrensvärd[2], Karl Fredrik Nordenskjöld, som utgaf en drömtydningsbok (Oneiromantien); notarien Åbom, som var bibliotekare hos hertigen och stod honom flitigt bi i hans försök samt ofta nämnes i hans bref. Denne excellerade som nummerpunkterare d. v. s. uträknade med nummer kommande händelser, bl. a. lotteridragningar; i detta syfte utrustades han t. o. m. af konungen att resa till Köpenhamn och Hamburg för att spränga därvarande lotterier, men tappade det belopp som insatts. Att nämna är ock ett hemligt sällskap i Stockholm, *Metatron,* som dref magi och påstod sig äga Urim och

[1] Som ett exempel på de magiska lärdomar hertigen fått af Ulfklou må anföras följande utdrag ur hertigens bref 1 dec. 1784: »Ulfklou gaf mig i fjol vid denna tid en käpp, som ni sett hos mig med rödt tyg vara öfverklädd, hvilken Muveu på viss dag och timme skulle med de tolf af Schemhammaphoras namn af femte Spheren tecknas, denne har Åbom förfärdigat: men som själfva trädet är för tjockt och groft att det ej passar uti den iholiga käppen med guldknappen som ni äfven sett, har jag bedt honom att aptera den förra att passa bättre uti; den senare skall äfven göras på en planetstund, men han hade tänkt att det skulle ske uti Skyttens tecken och däruti bedrager han sig, ty det skall ske uti Stenbockens efter den underrättelse som jag har, där uti består den stora hemligheten. jag skall bevisa honom det samma genom min bok då jag kommer till staden hvilket ni kan säga honom». (Riks-Arkivet).

[2] I Tosterup arkiv.

Tumin och kunna se människors öden; det omtalas något försmädligt af hertigen.[1] Reuterholm var dess motståndare.

Såsom redan förut framhållits, har man svårt att bland dessa »svärmare och svindlare» skilja mellan de ärliga sanningssökarne, som trodde sig på denna väg kunna komma i närmare gemenskap med Gud och finna ett svärmiskt komplement till eller ersättning för trosläran; bedragarne, hvilka missbrukade de andres trängtan, och slutligen de vidskeplige narrar, som drefvos af nyfikenhet eller andra tarfliga motiv.

Grunddragen af den världsåskådning, som låg bakom de *högre* sträfvanden i dessa arbeten, voro hämtade ur gnosticismen emanationsteori. Man tänkte sig världen som behärskad af en rad af högre organiserade andar alltifrån Gud och nedefter. Genom alkemiska och kabbalistiska operationer, formler och mystiska manipulationer med kors, triangel och cirkel skulle vissa till följd af sin dygd särskildt begåfvade människor vara i stånd att öfva en bjudande makt öfver andevärlden och öfver andarne, allt efter höjden af sin dygd, de kunde ock framkalla dessa, utöfva clairvoyance och bereda materia prima, som var nödvändig för att förvandla oädla metaller till silfver och guld. Det var med andra ord medeltidens magi, som uppstod i rococodräkt.

* * *

Dessa mystiska gyckelspel ägde ju en både allvarlig och löjlig sida. Enligt tidens rådande ästetik skulle komedien »genom löje gissla sederna» — och hvad kunde alltså vara tacksammare än att upptaga till komiskt dramatisk behandling denna svärm af »narrar utan vett i vetenskaperne», desse rosenkreutzare, drömtydare, skattsökare och nummerpunkterare? Holberg hade ju skämtat med alkemien i Det arabiske Pulver, Goethe skulle några år senare i Gross Cophta behandla Cagliostro. Så trycktes äfven här år 1785 ett lustspel, som är af verkligt litterärt intresse, och som både såsom tidsskildring och

[1] »Metatron i Sitt Stoft lärer förbanna honom (Ulfklou) om de få veta att vi äro genom dess tillhjälp Mästare af deras stora klenod». (Bref af d. 12 nov. 1784.)

tendensdrama äger en obestridlig betydelse. Det är *Ordensvurmen*. Enligt min uppfattning förtjänar detta stycke vida mera uppmärksamhet än som i allmänhet kommit det till del, alltsedan Hammarsköld i sin litteraturhistoria affärdade det med orden »högst misslyckadt», »inskränkt uppfattningsförmåga», »frånvaro af känsla för det skickliga».[1]

Men detta stycke är en alldeles icke oäfven studie i Molières smak, otvifvelaktigt den bästa i den stilen, som vår litteratur äger, åtminstone inom den versifierade komedien. Dess författare, *Gustaf von Paijkull* var en ung hofjunkare, född år 1757, som hade studerat i Upsala, där han bl. a. varit kamrat med Leopold och tillsammans med denne deltagit i både vittra och ovittra idrotter. Vid ett par och tjugu års ålder hade han kommit till Stockholm och skrifvit in sig i utrikesexpeditionen, där han vid denna tid hunnit befordras till protokollssekreterare, hade äfven blifvit hofjunkare och pröfvade dessutom sin vittra talang i »Utile Dulci», i hvars Vitterhetsnöjen han fick införda ett par oden; vidare publicerade han några små poem, bl. a. tolkningar från antika skalder, i Svenska Parnassen, utgaf 1783 en tragedi Domald, i hvilken vi finna en studie efter någon af Voltaires upplysningstragedier, som predika fördragsamhet och dygd. Det är sålunda alldeles i Alzires eller i Mahomets anda, när Paijkull låter forntidens Domald förklara:

»Med hvilken tro som helst kan mänskan dygdig vara,
Blott fanatismens ras sig dermed ej får para».

I sin komedi har Paijkull åter imiterat Molières stil. Förebilden är tydlig: det är Tartuffe.

I styckets titelperson, den enfaldige, lätt lurade borgaren Silvander äga vi en ny variant af Orgon i Tartuffe eller Argan i Den inbillade sjuke, kammarpigan Lisette är en subrett à la Dorine, de båda älskande äro Molièreska eller Holbergska teatermarionetter och slutligen är styckets onde ande Trithème en snyltgäst alldeles som Tartuffe, Trissotin eller Diafoirus, men med någon tillsats af den Holbergska Oldfuxtypen.

[1] Levertin har i »Teater och drama under Gustaf III:s tid» påpekat styckets betydelse.

Men det originella, det verkligt lyckade i Paijkulls stycke är arten af denne snyltgästs lockbete för att fånga den beskedlige narren Silvander. Det är mysticismen. Här har Paijkull gjort ett lyckligt grepp ur den honom omgifvande verkligheten och skapat en äkta svensk tidskomedi.

Paijkull var själf icke alldeles oberörd af tidens ordensväsende. Han tillhörde frimureriet, om än dess lägre grader, och han var en af de ifrigaste arbetarne i en annan af tidens ordnar, »Franciskanerorden», som för öfrigt bland sina medlemmar räknade både Kellgren och Rosenstein. Denna orden var en ren upplysningsorden, som åsyftade att verka för tolerans och broderlighet samt bekämpa vidskepelse, fördomar och fanatism, men den försmådde ej att ikläda sig mystiska former, hvilka en af ordens yppersta medlemmar Kellgren betecknade såsom »allvarsamma barnlekar». Kanske hade Paijkull just genom sitt intresse för det hemliga ordensväsendet fått en inblick i dess afvigsida och det ofog, som ofta här bedrefs under mysticismens täckmantel. Typer sådana som Björnram och Ulfklou lämnade honom ett utmärkt materiel; kanske ock alldeles särskildt sällskapet *Metatron.*

Låtom oss följa pjesens gång!

Vi infinna oss i en Stockholmsk handelsmans, Silvanders hus. Den unga kammarflickan Lisette mottager en ung officer, herr Starell, som kommer att besöka sin trolofvade, Silvanders dotter Celinde, och meddelar honom genast, att han måste gå sin väg. På denna dag får hon inte släppa in *någon,* som inte känner *lösen.* »Hvad lösen?» frågar han, »är väl då et Corps de Gardie här?» Han försöker muta henne, hon ser på pengarne men säger suckande:

»Det skada är, min själ! at han ej lösen vet!»

Slutligen låter hon öfvertala sig och berättar för Starell hur det står till. Under hans bortovaro har Silvander blifvit alldeles förryckt af ordensvurm.

»Silvander drucken är af bara Ordens griller.
Et sällskap, lika klokt, som han til vänner sökt,
Des yrsla dag från dag alt mer och mer förökt.
Här aldrig en minut man Ordens stilen glömmer,
Och blott på Ordens vis man tänker, talar, drömmer.

Nu snart de samlas hit, och man mig strängt befalt
Från denna slutna Loge at utestänga alt
Som intet lösen vet; och nu ni finna torde
At från så heligt rum jag eder visa borde».

Liksom i Tartuffe skildrar nu subretten för älskaren, hvem den onda makt är, som vändt huset upp och ned, och man får Trithème betecknad i de mest drastiska ordalag. För Silvander är han en ängel, fastän Lisette aldrig kunnat hos honom finna det ringaste änglalika. Men han har nu engång blifvit husets tyrann. Med sina kabbalistiska kunskaper rår han ensam.

»Min Herre utan lof bad främmande i går,
Men måste återbud vid middagsstunden sända
Och hela sit kalas i noga fasta vända,
Att få bereda sig i stöd af Ordens lag
Till all den helgedom, som firas skal i dag.
På köpet blef han dömd at sjelf om ursäkt tigga,
Och sist på bara halm at hela natten ligga».

För ögonblicket sitter Silvander innesluten i sitt kabinett

»Och höljd af Ordens band med möda räknar nu
En mystisk jemlikhet imellan tre och sju.
En Bibel, helt Hebreisk vid sidan presenteras,
Ock bordet rundt omkring af dödskallar orneras;
Ty nyss Trithème har sagt, de passa ganska väl
Från alt hvad jordiskt är at lyfta opp en själ».

Starell frågar Lisette, om äfven hans älskade Celinde är intagen af detta raseri. Nej visst icke, men han har att frukta en svår rival i den intrigante Trithème, som både hyser ömhet för flickan och än mera för fadrens mynt. Starell aflägsnar sig och Lisette, som i egenskap af Ordens vaktmästare bevakar ingången till det aldraheligaste, hör sin herre ropa hennes namn. Hon släpper in honom.

Silvander: Jag skal dig lära
At släppa någon in och lösen ej begära
Jag må förgås af harm — — —
Lisette: Ack! Herre, fatta tröst,
Jag kände ju Herrns band och kände ju Herrns röst.
Silvander: Så! har hin håle då ej kunnat sig förskapa
Och låna mina band och rösten efterapa;
Trithème har ofta sagt — — —

Lisette: Ack! Herre, detta spar — — —
Silvander: Tritheme har ofta sagt — — —
Lisette: Och jag at säga har
At — — —
Silvander: At mot andarna vi böra noga vaka,
Ty eljest — — —

Med sitt »*Tritheme har också sagt*» (motsvarande »le pauvre homme» i Tartuffe) fortfar Silvander, intill dess Tritheme själf klappar på. Nu är Lisette försiktigare och släpper icke in honom utan lösen.

Den nästa scenen mellan Silvander och Tritheme är en af styckets bästa. Tritheme har en stor idé. Hittills har Silvander gjort »ett vidsträckt val af många ordnar», och innehar i flere den högsta graden. Men det är icke nog. Han bör — för att hans namn skall gå till eftervärlden — *själf* stifta en orden; detta skall Tritheme besörja, men för att göra det fordrar han en stor belöning. Silvander frågar, hvad han begär, om han vill införas i något ordenssällskap utan receptionsafgift. Nej, Tritheme har tillräckliga ljus att ej behöfva gå in i andra ordnar. Han skall däremot inviga Silvander i umgängelse med andar, om blott denne vill ge honom Celinda till brud. Silvander svarar, att han redan lofvat henne åt en annan. Detta band bör kunna brytas, svarar Tritheme. Till gengäld skall i den nya orden Silvander till evig ära komma att lära »Onecromantie», försök att göra guld, punkterkonst och magi. Tritheme berättar vidare, att redan i första skapelsen var den kraften gifven människan att återkalla de döda, fastän man sedan mist dess fria bruk.

Silvander gläder sig åt att få vara med om all denna härlighet och hemlighet. Han frågar vidare:

Silvander: Jag gissar at ni då har efter vanan gått
I Judiska archiv, at er med möda söka
En sällsynt anecdot, som kan vår vördnad öka.
Tritheme: Ja visst, jag fallit har på åsnan med mit val
Som sig vid Bethel gaf med Bileam i tal.
Silvander: Det passar alt för väl.
Tritheme: Och at mig härvid trygga
Jag gått på denna grund at hela Orden bygga.
Ni låg i natt på halm, det pekade härpå,
Ty åsnan vanligen har hvilat uppå strå.

Vår lösen skal Chamor, på svenska Åsna blifva,
Och Orden vil jag namn af Chamoriter gifva,
Den högsta Ordens grad til Åsnor dubbas skal,
Vår chef blir Bileam, och Logen heter Stall.

Silvander: Charmant! det ämne ger til vackra receptioner.
När få vi hålla Stall? och hvad decorationer?

Tritheme: En smällpisk en cordon jag Bileam har gett;
Ty ni ju sjelf min vän af tideböckren sett,
At ej des åsnas mun för rösten öpnad blifvit,
Förr än med täta slag han henne dertil drifvit.
Vår Ordens högsta grad jag bättre pryda vil,
Och ren i detta skåp förvarar ok dertil.

Silvander: Hvad den decoration har mycket at betyda!
Hvad man med glädje går at piskans välde lyda!

Tritheme: Då snart församlas hit de sökta vänners tropp,
Jag ärnar at dem strax til Åsnor lyfta opp;
De tyckas en dispense af pröfvotid förtjena.
Men måtte sådan grace til mönster aldrig tjena!
Jag vil at hvar och en, fast än af rang och börd,
Skal genom grader blott til Åsna blifva förd.

— — — — — —

Så snart en samlad flock jag hunnit oken lemna,
Jag er, förtjente bror, til Bileam vil nämna.

Nu inträda de väntade Ordensbröderna, aflägga tysthetsed och bekräfta på fråga af Tritheme, att deras ordensljus må förbytas i mörker, därest de bryta de heliga löftena. Så följer receptionen.

Tritheme dubbar dem med sin piska och utropar:

»Förtjente Åsnor blifven!»

omfamnar dem sedan, påhänger dem oken och yppar för dem hemligheten. Allt det Bileams åsna talat, hade i hemlighet blifvit gömdt i en orden, och åt detta sällskap gaf Bileam namn af Chamoriter.

Då sedan åsnan dog, precis på hennes graf
Han bygga lät et Stall at bröderna församla;
Men at i ovisshet ej någon skulle famla,
Han också lösen gaf åt hvarje äkta bror,
Och det blef åsnans namn, på Judiska, Chamor.
I några tusen år des Orden sedan hvilat,
Til des af ifver tändt mit snille lyckligt ilat
Att väcka honom opp, och ge et nytt behag,
Och detta stora verk fullkomnadt är i dag.
Nögd med min äras glants jag nu kan tronen lemna.

Jag till vår Ordens Chef och Bileam vil nämna
Silvander. Tag emot et rum som hedrar er.

Silvander önskar nu offra en stilla betraktelsestund åt det nya ljuset och »sparkar en qvadrat at åter stallet sluta».

Härmed är första akten slut. Den andra börjar med en kärleksscen mellan Starell och Celinda, som försäkra hvarandra om sin kärlek. Genom Starells mun uttalar författaren i denna scen styckets tendens.

Tro mig at menskor gifvas
Som hela deras lif af bara skuggor drifvas,
Och saknande den kraft som ger förståndet hopp
At i sin ordning se naturens jemna lopp,
Med möda släpa sig i mörkret der de famla,
At i sin tomma själ allenast villor samla
Och deraf vinna skygd för glömskans tyranni;
Ty också dåren sjelf vil ej förgäten bli.
Det var en olyckstid då aldrig snillet hördes
Och alla jordens barn af dessa bländverk fördes,
På andar och magie man trodde som på Gud,
Och lydde vantrons röst emot förnuftets bud:
Den tiden flydde bort, man vågade at tänka
Och sanningen feck lof at ljus och kunskap skänka,
Då först i Ordnars djup och under tystnans magt
Sig dårskap bygde värn mot löje och förakt,
Der än hon tid från tid förståndets rätt bestrider,
Och för de svagas syn sin förra villa sprider.

Starell har aldrig sett Tritheme, men han är öfvertygad om att denne är en af de bofvar, som söka all sin lyckas höjd af dårars vanvett, och som äro många nog till sanningens förtret. Hela staters lugn kan störas af dessa ordnar. »Ur dessa mörka bo hvad villor kunna spridas, och under tysthets ed hvad grymma bojor smidas?»

Behöfver nånsin den at falska skuggor dyrka,
Som bär i hjertat dygd och i sin tanka styrka,
Behöfver han at se igenom andars magt
Hvad skiften för des lif en alvis himmel lagt,
Behöfver han sin dom i toma zifror leta.

Medan Starell går ensam i dessa sina betraktelser, kommer Silvander in och börjar, utan att märka Starell, företaga en del mystiska beräkningar för att utröna genom hvilka siffrors makt åsnan har talat. *Fyra* tycks haft goda skäl för sig,

det är elementens tal, men *sju* är ett heligt tal. Medan han gör dessa uträkningar, träder Starell fram. Silvander utropar att han är förrådd, Starell har hört hans kalkyl, han måste bli Chamorit. Nej, Starell tror icke på gagnet af dessa mystiska saker, då borde man märka detta gagn i staten. Silvander ömkar honom. Endast i ordnarna får människan lära att framkalla döda och besvärja andar samt leda sitt öde genom siffrors kraft, endast där har hon hopp att söka rätta numror på lotteriet och öka sin rikedom genom guldmakeri.

Starell anmärker, att alltid den, som är dummast, blir snarast högt upplyst i dylik kunskap; förnuftet nekar ju att dylika konster gifvas.

Silvander frågar om Starell värkligen är så profan, att han vill låta sig ledas af förnuftet.

Emellertid yppar Starell sitt ärende, som är att få giftermålet med Celinde fullbordadt, men Silvander, som först nu i sin distraktion igenkänner Starell, förklarar, att det icke kan ske; den gamla trolofningen måste häfvas. »I Chamoriterna förvaras mina skäl.» Silvander och Starell skiljas såsom ovänner, den senare förklarar att han icke ämnar öfverge Celinde; och Celinde, som inträder, förklarar för sin far, att hon icke kan tåla Tritheme och icke vill ha honom till make. Silvander meddelar denna underrättelse åt Tritheme: han kan icke öfvertala sin dotter.

Tritheme låtsar nu blifva ond och hotar med att alla de utlofvade hemliga kunskaperna skola försvinna. Chamoriterna skola förgås, aldrig skall Silvander vinna i lotteriet. Just då han skall gå, förklarar Tritheme, att han ser en ande, som förklarat, att Silvanders brott skall straffas af de döda. Ack, utropar Silvander, om bara Celinde kunde få se *den* anden! Nej, svarar Tritheme, Evas kön har icke rätt till dylika syner, men Silvander kan ju själf se den, om han har mod att bära dylika syner.

Silvander: Ja, bara andarne ej nalkas mig för nära.
Tritheme: Ransaka först er sjelf om nyss ni syndat har.
Silvander: Nej — — men jag känner dock at fruktan mig betar.

Tritheme låter nu den bäfvande Silvander falla tre gånger på knä mot öster, med händerna för ögonen. Tritheme

låtsas se anden, men Silvander ser intet. Tritheme förklarar då, att han är en missdådare, hvars brott aldrig står att försonas, eftersom andarne fly honom och förkasta honom; hans hjärta är icke rent. Ännu vill han göra ett yttersta försök.

Han tar upp ur fickan en dödsskalle, håller den för Silvander och slår tre slag:

På knä mot väster fall. Vid denna murkna hjässa,
Af hvars fördolda kraft en vålnad altid väcks,
Hör, ande, skynda fram!
Silvander: Min hela själ förskräcks.
Tritheme: Väl — — ser ni ej en rök?
Silvander: Jag tycker som en dimma.
Tritheme: Än något sken?
Silvander: Jag tror — — jag ser liksom en strimma
Af något himmelskt ljus.
Tritheme: Syns något mera der.
Silvander: Ack ja! det ganska visst en riktig vålnad är — —

Nu är Silvander öfvervunnen. Celinde *skall* giftas med Tritheme. Celinde är förtviflad, men Lisette söker ingjuta tröst i henne.

Tredje akten börjar med att Starell berättar för Celinde, att han upptäckt att Tritheme är en förrymd spetsbof. Han hade varit en liderlig student, som sedan i Göteborg arbetat som hårfrisör och därefter blifvit lakej, men måst rymma för en stöld af 1,280 plåtar. Starell har vid ett sammanträffande med Tritheme kännt igen honom och redan föranstaltat om hans häktande. Lisette föreslår, att man då skall öfverraska honom vid den reception, som tillärnas i afton, och till hvilken Starell ju kan anmäla sig som recipient. Han blir desto heldre antagen, som Silvander förgäfves sökt någon ny recipient till aftonens Chamoritstall.

Tritheme är visserligen mindre belåten med denna tviflande kandidat, men ger slutligen efter, då ingen annan finnes.

Receptionen börjar. Tritheme kommer ut med en skrapa på bröstet, en påk i ena handen och ett kläde i den andra och frågar, hvem den förmätne är som nalkas. Starell gör några näsvisa reflexioner öfver emblemen, men låter emellertid binda för sina ögon. Förlåten går upp, och visar ett stall, där Silvander presiderar omgifven af sex Chamoriter, som sitta i spil-

tor med ok. Däröfver synes en stor åsna målad på en fana. Starell föres fram genom mångahanda svårigheter. Silvander frågar honom: »Hvar lär man göra guld och snarast rikta sig?» Starell svarar: »I Götheborg.» Tritheme börjar bli ängslig. Och då Starell, på frågan hvilken nombre som båtar mänskan mest i lifvet, svarar »1,280 plåtar» eller just den summa som Tritheme stulit, inser denne att han är upptäckt och säger att han måste gå. »Förlåt mig Bileam!»

Men i detsamma träder polisvakten in. Förgäfves utropar Silvander: »Här slipper ingen in som intet lösen vet». Tritheme bekänner, att han hvarken förstår alkemi, andeframkallelse, siffertydning, nummerpunktering, han hade insett, att Silvander endast satt sin tro till tomma skuggor och däraf velat begagna sig, antagit en mystisk min och gifvit sig sken af fullkomlighet.

Silvander återförenar Starell och Celinde och den förre uttalar till slut:

Ja, Vänner, vare sagt, i Tredje GUSTAFS tider,
Då sanning och förnuft från thronen strålar sprider,
Och sjelf med stora steg Monarken synes gå
At ock i snillets verld odödligheten nå;
Hvad? vid en sådan dag, bör vantron åter våga
At kalla mörkret fram och släcka snillets låga?
Nej, må i evig följd af sälla tidehvarf,
Förståndet odladt bli och ljuset gå i arf!

Onekligen äger detta stycke både ur satirisk och dramatisk synpunkt betydande förtjenster.

Man har visserligen påpekat en och annan tafatthet i intrigbehandlingen, samt en del mindre lyckliga verser, t. ex.: »Bered er bara väl at ej af löje spricka»; men i det stora hela är detta arbete ett inom den gustavianska tiden ensamt stående lyckadt försök att lemna ett versifieradt lustspel i den Molièreska karaktärskomediens stil.

Stycket är klart och väl planlagdt, har i hvarje akt en verkligt komisk hufvudscen, som varierar den satir, hvarpå pjesen är byggd, och denna satir är icke lånad; den är fullt originell. Just i den inhemska tillämpningen på en dårskap, hvaråt den tiden äfven så många upplysta personer hemföllo,

äger Paykulls stycke sin stora förtjenst. I de falska profeter, som då uppträdde, och hvilkas hokuspokus äfven hos eljes troende mystici stundom framkallade tvifvelsmål, i en Björnram, en Plommonfelt, en Ulfklou och andra af lägre rang, hade Paykull modeller för sin Tritheme. Att han dessutom gjorde honom till en förrymd tjuf, var ett nödankare, som han tillgrep för att lösa knuten; det var i öfrigt en i den äldre komedien stundom använd fint (t. ex. Holbergs »Det Arabiske Pulver»). Men onekligen försvagas härigenom i någon mån styckets satiriska kraft; — ty äfven de ifrigaste adepterna, såsom t. ex. Reuterholm, nekade ej att det fanns bedragare, som missbrukade den heliga konsten och falskeligen utgåfvo sig för profeter, men därför tviflade de icke på att konsten existerade.

Vi hafva ofvan antydt mer än en likhet mellan Paykulls stycke och dess förebild, Molières mästerverk Tartuffe. Men till denna *inre* släktskap skulle fogas en analogi i styckenas *yttre* öde, som Paykull med all sin beundran för Molière icke åsyftat. Tartuffes uppförande blef på grund af prästerskapets inflytande länge nog förbjudet. Samma öde skulle drabba Ordensvurmen, och icke blott temporärt utan för alltid. Författaren har nog sjelf fruktat, att hans komedi skulle råka ut för vederbörandes misshag och på förhand sökt afvärja detta. Fersen berättar i sina memoarer, att Paykull, innan han lät trycka den pjes, hvari han förlöjligade ordenssvärmerierna, föreläste den för hertig Karl, som gillade den, likasom ock skalden riksrådet Creutz och Schröderheim, men att hertigen sedan, äggad af entusiaster, ändrade mening och förhindrade styckets uppförande. Man kunde visserligen äga skäl att betvifla denna Fersens uppgift, att hertigen på förhand skulle ha accepterat ett stycke, som gycklade med mystiken, och mot hvilket han sedan drog härnad, isynnerhet som Fersen icke just brukar vara fullt minnesgod i dylika notiser; men i detta fall bekräftas hans uppgift af ett i Riksarkivet befintligt bref från Paykull till Reuterholm, skrifvet nära ett årtionde efter tilldragelsen, och till hvilket vi skola återkomma. Paykull berättar här att han styckevis uppläst pjesen för hertigen i baron Bondes närvaro, samt att hertigen själf på Drottningholm lånade den af

honom och som oftast hedrade skämtet med ett löje »som författaren icke förstod att skilja från bifall».

Sedan sålunda Paykull, som han trodde, hade vunnit den högst uppsatte af tidens Ordensvurmar för sitt stycke, lät han trycka det i elegant kvart och tillägnade det till yttermera visso åt konungens förnämste gunstling baron Gustaf Armfelt. Det hette i tillägnan bl. a.:

»Ni, som från tidens fördom fri,
Förenar både smak och snille,
Och vore Molliere om Ni ville,
Er ägnas denna Comedie.»

På titelbladet af den tryckta pjesen står att läsa: »Första gången upförd på nya Svenska Theatern i Stockholm den 5 Februarii 1785».

Emellertid var titelbladets uppgift om uppförandet förhastad.

Ty innan ännu Nya Svenska teatern, som Stenborgska skådebanan den tiden kallades, hunnit annonsera stycket, voro krafter i rörelse, som lade hinder i vägen för dess uppförande.

Fersen berättar, att den ifrigaste entusiasten härvidlag var en herr Hedenberg, lika dum och dålig läkare som kemist.[1] Konungen ville icke blanda sig i saken, utan önskade i grunden att pjesen måtte uppföras. Men däremot lyckades pjesens ovänner vinna hertigen.

Det är lätt att förstå, att denne, vid närmare besinning skulle harmas öfver detta skämt med den honom så kära mysticismen. Ty om det också till en början lyckats Paykull att framkalla hertigens löje öfver detta gyckel med öfverdrifterna i mysticismen, helst om han därvid försiktigtvis icke för honom uppläst de ampraste momenten och fått honom att tro »att han icke menade något ondt», så öppnades dock till sist hertigens ögon för bärvidden af styckets satir, som med sin udd träffade honom själf och hans närmaste. När man t. ex. i ett bref från hertig Karl till Reuterholm finner att hertigen på fullt allvar grubblar öfver en fråga, som profeten Ulfklou

[1] Anders Hedenberg, lifmedikus och arkiater, tillhörde hertig Karls mystiska kotteri och nämnes i Ulfklous spådomar samt tycks ha varit Ulfklouan. Han dog 1798.

skickat honom, »hvarför Salomo den visaste af alla dödeliga icke sände andra djur med sin ambassad til Drottningen utaf Saba utan endast tvenne skator», så förstår man att Ordensvurmens tilltag att förknippa mysticism med Bileams åsna icke kunde undgå att synas honom en smula genant. Emellertid kunde aktionen mot stycket icke drifvas från mysticismens fästen. Att få en pjes förbjuden därföre, att den skämtade med ordenshemligheterna och de ockulta vetenskaperna, hade sig icke så lätt, och en annan utväg måste alltså finnas. Men hvilken? Man skulle icke tro det! Midt i den s. k. otrons tidehvarf tog man sin tillflykt till den strängaste gammaltestamentligt ortodoxa ömtålighet med anledning af att Paykull skämtat med sägnen om Bileams åsna. I en tid då opåtaldt Bellman fått sjunga ganska djärfva skämtdikter om gamla testamentets patriarker och helige, då Kexél tilläts att otillständigt gyckla med bibliska ämnen, fann man ett oskyldigt användande af *Bileams åsna* såsom *ordenssymbol* »gudlöst».

Det var — påstår Fersen — hertigen, som härom vände sig till preses i Stockholms konsistorium, ordensbiskopen baron Taube, men denne skulle till en början vägrat att göra pjesen till föremål för någon konsistorii åtgärd, i det han påstod, att stycket snarare understödde religionen, då det hade till ändamål att förstöra drömmerier och gudlösa vidskepelser.

Slutligen skulle han hafva gifvit vika till följd af hertigens enträgenhet.

Det var dock i hvarje fall icke, såsom Fersen påstår, Taube, som »framlemnade pjesen i Stockholms konsistorium», utan han höll sig t. o. m. frånvarande vid det tillfälle, då frågan där väcktes på tal af kyrkoherden Blomberg, som, väl att märka, tillhörde kretsen af härtig Karls ordensvänner[1].

Konsistoriets protokoll för den 4 februari, dagen innan stycket skulle hafva uppförts, innehåller härom:

§ 1.

Inlämnade Herr Kyrkoherden Blomberg följande Dictamen ad Protocollum, det Consistorium hörde sig föreläsas:

»Då Max. Venerandum Consistorium altid haft till föremål att på ett äfven så värdigt som eftertryckeligt sätt nitälska för de Bibliska Sanningar-

---

[1] Karl Peter Blomberg dog som kyrkoherde å Värmdön 1820.

nes agtning som för Religionens och sedernas där uppå beroende helgd, anser jag det äfven för min ovilkorliga skyldighet att i allt hvad på mig ankommer, främja och befordra ett så väsendteligt ändamål. Jag ser mig således nödsakad att gifva Consistorium del af ett hit hörande ämne, som visserl. ej annat kan än ådraga sig Consistorii upmärksamhet och ömsinta behjertande.

För några dagar sedan blef mig den tillförlitliga underrättelse meddelad, att på något Tryckeri här i staden en Theaterpiece, under namn af Ordens Wurmen vore i tillverkning, och att denna piece med första, till äfventyrs innan denna veckas slut, på den så kallade Ericsbergs Theater skulle komma att upföras. De profstycken af nyssnämnde piece, som jag haft tillfälle att se, äro så beskaffade, att med den vidsträktaste Tolerence de omöjligen kunna försvaras, än mindre under en Regering där sjelfsvåld altid visligen skiljes ifrån en anständig samwets- och skrif-frihet. Bibliska händelser blifva här dragne till åtlöje, heliga namn af en profan person missbrukade och de löjeligaste uptåg klädde i Religionens drägt.

Jag vill ej såra Consistorii öron eller oroa mitt eget hjerta med en vidlyftigare och närmare detail af denne Theater-Brochure; utan hemställer i ödmjukhet till Maxime Ven. Consistorii egen närmare mogna öfverläggning, om icke detta onda i en välsignad stund förtjenar att qväfvas i sin första linda, och om icke hans Excellence Herr Justitiæ Cancelleren genast härom bör blifva underrättad, på det högbemälte Herre måtte der med kunna lägga den Åmbetes åtgjärd, som han nödig finner; Och för öfrigt anhåller jag i lika ödmjukhet, att detta mitt Dictamen måtte ord ifrån ord i Protokollet för min räkning intagas.»

Consistorium tog detta mål i behörigt öfvervägande, och fann att det samma af ofvan anförde orsaker borde Hans Excellence Herr Grefwen och Justitiæ Cancelleren underställas; i anledning hvaraf beslöts, det skulle detta ärende igenom en beskickning till Hans Excellence genast föredragas, med anmälan af Consistorii ödmjuka ursäkt därjemte, att det för erforderlig skyndsamhet ej annorlunda kunde expedieras; detta åtogo sig Herrar Kyrkoherdarne Murray, Flodin och Blomberg samt afgingo genast.

Det framgår af åklagaren, kyrkoherden Blombergs egna ord att han icke själf läst hela Ordensvurmen utan endast haft tillfälle att däraf se »*profstycken*». Med anledning häraf sände Paykull honom ett exemplar af pjesen, åtföljdt af följande ganska spetsiga bref[1]:

»Af Tit. dictamen ad Protocollum har jag med största nöje å ena sidan funnit Tit. nitälskan för religion och des helgade sanningar, men å den andra varit rätt ledsen att tit. i en Gudelig brådska varit nödsakad att dömma om min piece, endast efter andras berättelser. Tit. vet att detta pröfningssätt intet är det bästa. Tit. bör veta mycket väl att berättelser intet äro

[1] Afskrift i arkivet å Wallox Säby.

enfaillibla, och att det således är säkrast att se sjelf. Jag tillstår ock därföre uprigtigt, at med den fullkomligaste admiration för tit. empressement, finner jag ändå Ert upförande (N. B. denna gången) ej så aldeles fritt från mänskelig svaghet. Ni säger Eder haft tillfälle att sett några stycken af min piece, men tillåt mig tills vidare att tvifla derpå, ty ehuru nitisk vägtare på Zions murar jag anser tit. vara, kan jag dock aldeles icke tro att han ifrån boktryckargesällerna öfverkommit några correcturs ark. Annorlunda är det omöjligt ty commedien var knapt tryckt då Tit. ingaf sitt märkvärdiga dictamen och ej ett enda exemplar utgifvit. Ännu mera, ett stycke som man vill ha förbudit (tillåt mig att underrätta Er härom) bör ej dömmas efter några utplockade fragmenter. Att min pänna varit profan tror jag aldeles, och på kjöpet, om ni behagar, att Er varit inspirerad. Emedlertid har jag äran skicka tit. ett exemplar af sjelfva piecen, och läs vid tillfälle igenom den; ty ännu en gång det är nyttigt att läsa hvad man ärnar fördömma. Almänheten, och i synnerhet jag sjelf, kan då hoppas att med första få se de ställen af piecen utmärkta hvari giftet ligger förborgat. Med fullkomligaste högaktning och tillgifvenhet har äran städse förblifva

Tit. ödmjuke tjänare

G. Paykull.

Redan innan justitiekanslersembetet hunnit vidtaga något i saken, hade polisen på eget bevåg låtit tillsäga teaterdirektören att tillsvidare innehålla med styckets uppförande och omedelbart efter att konsistorii klagan hunnit fram till justitiekanslern grefve Wachtmeister, afsände denne till Öfverståthållaren Baron Sparre en skrifvelse så lydande:

»Som denna stadens Consistorium hos mig anmält at under Titel af *Ordomanie* eller *Ordensvurmen* här i staden nyligen utkommit en Theaterpiece, hvilken skall vara ärnad til upförande å Hofsecreteraren Stenborgs eller den så kallade mindre Svenska Theatern och hvaruti åtskilliga Bibliska händelser skola vara dragna til åtlöje, så har jag, intil des jag hinner om beskaffenheten häraf gjöra mig underrättad,[1] sedt mig föranlåten vänligen begära at Tit. täcktes förbiuda bemälte Hofsecreterare ofvannämde Comedie emedlertid på des Theatre upföra.

Förblifver med högaktning

C. A. W(achtmeister).

M. R(osenblad).

Emellertid anmälde Wachtmeister, som icke själf ville i ärendet besluta, saken hos konungen.

---

[1] I konceptet stod ursprungligen:
Och jag vid genomläsandet af denna piece funnit den samma i flera afseenden otienlig at allmänheten föreställas.

Innan K. M:t hunnit härom besluta, hade emellertid en strid om stycket öppnats i pressen.

Den, som inledde kampen, var upplysningens varma förfäktare, Kellgren, och det skedde med en saga, som lästes i Stockholmsposten för den 16 februari 1785 och löd sålunda:

Saga.

En Turkisk *Bel-Esprit* var dristig nog en gång
At något fritt om Åsnan *Borac* skämta,
Om hennes öron, växt och sång.
Ni vet, (som orden stå at hämta
Ur Alcoran) at det var hon som njöt
Den stora lyckan at få bära
Propheten på sin rygg — Propheten i all ära,
Höll dock Poeten för at *Borac* var et nöt,
Och såg ej at de ord man mot en Åsna fälde
Egenteligen just de Andeliga gälde.
Men han bedrog sig — Ha! Ni skulle sett, min själ!
Det Musselmanska Presterskapet
Anfäkta sig och ropa: *Slå ihjäl*
Den Kättarn! Häng, bränn up försmädarn! — Ren i gapet
På Fanatismen förd, han slingrar sig derur,
Får se et stolt, väl sadladt djur
En Pegasus med eld i man och svans och vingar:
Ger så ett hastigt skutt och up i luften svingar,
Och ropar: Andans Män! Jag går till Snillets Gud
»At i odödeliga ljud
»En Lofsång Er til offer bära.
»Af denna Sång, så länge verlden står,
»Skal hvarje Musselman med skräck och vördnad lära
»At då man sårar Åsnors ära
»Man sårar hela Eder Corps.

Ett dylikt angrepp behagade naturligtvis icke de präster, som af hertigen låtit begagna sig i denna sak, och möjligen var det åklagaren Blomberg, som den 21 februari i Stockholmsposten meddelade ett litet epigram, undertecknadt *Clericus*. Det var riktadt »till Sagoskrifvaren», men satte likhetstecken mellan *denne* och författaren till sjelfva pjesen:

Herr *BelEsprit*, som nyss från högden nedrigt språkat!
Jag har ert Drama genomtråkat:
Der är ej teken til action,
En usel versification,

Intriguen ibland de gemena,
Och ingen enda comisk Scena,
Fast ock en Åsna spelar der.
Om Åsnan nu en orsak är,
At man Er rara Piece ej spelat,
Så är det af Er grufligt feladt,
At såra des reputation:
Ni henne har obligation.

Om också icke versifikationen i Paykulls stycke är så särdeles lysande, så bör han då knappast kunnat lära något af epigrammets författare i *det* afseendet.

Paykull tog emellertid detta utfall illa vid sig, och svarade redan nästa dag:

»*Til Herr Clericus.*

Ej at försvara min Piece, som underkastas helt andre Domare, men i hopp at litet corrigera Er galla, får jag ge vid handen at Ni aldeles misstagit Er om Auctorn til Fabeln om Borac; at det intet är jag, och at jag är långt ifrån at söka kasta ridicule på et helt Stånd, som jag verkeligen högaktar och emot hvilket jag ej i min Comedie tillåtit mig det minsta infall. Denna Annonce är jag skyldig Publicum. Ni sjelf, som rimmat med en ovärdighet, som säkert ogillas af alla Edra tänkande Ämbetsbröder, lär hvarken nu eller framdeles kunna hoppas något svar af

Anctorn til Ordensvurmen.»

Äfven i Dagligt Allehanda började ett och annat epigram blifva synligt, med angrepp än på Kellgren, än på Paykull. Så den 18 februari:

Epigramme
Fri Öfversättning från Fransyskan.

Vil ni förutan list och flärd
Den största rikedom förtjena utan fara,
Köp *Boracs* Skald hvad han är värd,
Sälg honom til det pris han sig tror värdigt vara.

Den 23 februari:

En liten underrättelse.

Jag fölgde straxt ditt råd, och köpte på försök,
Båd *Borac* själf och *Boracs Skald* tillika med det *ök*,
Hvarmed han hotade, at sig til stjernor svinga,
Och jorden til sin dyrkan tvinga.
Jag köpte alla tre och denna handel slöt,
För lumpet värde nog, et hundköp, som man säger;
Men utaf dessa mina nöt,
Jag endast Åsnan sålt, så at jag ännu äger,

Båd Häst och Karl, som ingen hafva vil,
Och gifver gärna pengar til,
Åt den, som är så god och tager dem af mig;
Men tyst med det, jag säger dig:
Jag har för Åsnan fått min hela summa åter,
Med detta dumma kreatur,
Som är et nyttigt arbets-djur,
Har jag gjort mig betald, och därföre gärna låter,
Til skänk åt hvem som vil; så mycket du det vet,
Båd Hästen *Pegasus* och Åsnans *Sång-Poet.*

Den 28 februari:

Epigramme.

Som ämnet är: bör stilen vara,
Så har *Horatius* altid lärt:
Et namn ibland Poeters skara
Så dyrkat, vördat och så kärt.
Ej under då (en Mästare at följa)
Om *Wurmaren* om skrapa, piska, påk
Ej nog naturligt kunna dölja
Det han så lycklig är i *Boracs* sanna språk.»

Dessa utfall framkallade (den 2 mars) i samma tidning följande tillrättavisning:

Til *Boraks* Fabelskrifvare, Antagonistêr och Försvarare.

Om ej Er största ärelystnad är at gifva en farce åt pöbeln, så hören för Guds skull opp med et ovett som aldrig kan roa den ädlare Classen af Läsare! Och hvarföre så mycken galla, för en Comedie som ej än blifvit utgifven, och hvars Auctor varit den enda som i denna sak skrifvit med behörig värdighet? Jag känner honom intet; Jag har läst några af hans arbeten med mycket andra, (jag måste tilstå det) med mindre nöje. Om den i fråga varande Piecen kan jag än intet dömma, efter jag hvarken haft tilfälle at se henne, eller kan berömma mig af aningar; det enda torde jag tils vidare få anmärka, at om den också endast vore medelmåttig (som väl kan hända) förtjenar ändå Auctor som Poet bifall, efter han är den första som ger oss en Svensk Original-rimmad Comedie; och som Medborgare högagtning, efter han är den första som här öppet angripit den skadel. Ordens-yran, och upoffrat åt löjet alla dessa mystiska optåg, som vanhedra tidehvarfvet.

Och i Stockholmsposten lästes dagen därefter, den 3 mars ett litet epigram, riktadt till *Auctorn af Ordensvurmen*, och hållet i en mot honom vänlig anda. Det var författadt af ingen ringare än den unga fru Lenngren, enligt hennes egen anteckning, och löd sålunda:

Förgäfves nekar Ni, min vän
At nu för tiden spöken gifves,

Man ju skenbarligt ser af hvad *emot* Er skrifves
At salig Bager går igen.

Ett annat roligt epigram, som kom Paykull tillhanda, och som förekommer bland hans papper i Wallox Säby, lär vara författadt af Schröderheim:

Hur konsterna skenbarligt stiga,
En enda åsna blott man vet har talt förut.
Men sen *Er* komedi gafs ut,
Så hör man ingen åsna tiga!

Några af dessa versifierade småskämt med utfallen mot prästerskapet och det tacksamma begagnandet af åsnemotivet kunna väl delvis betraktas såsom utslag af upplysningstidehvarfvets och särskildt Stockholmspostens ofta framträdande ovilja mot prästeståndet. Men i detta fall var det knappast oförtjänt. Ty man har svårt att värja sig för den uppfattningen, att det alldeles icke var något heligt nit, som dref kyrkoherden Blomberg och andra konsistoriales att taga sig an Bileams åsnas sårade ära, utan snarare ett visst fjäsk att i mysticismens intresse under religionens täckmantel gå hertig Karls ärenden.

Men under det sålunda den versifierade skärmytslingen om styckets tendens pågick, var äfven dess estetiska värde föremål för muntlig och skriftlig kritik. Den synes hafva varit af olika art. Fersen fann, enligt hvad han sedan nedskref i sina memoarer, »att författaren hade snille, att hans pjes var god, väl gifven, komik och på god vers».

Andra betraktade pjesen, såsom framgår af epigrammen, med oblidare ögon. Aktion och versifikation klandras, »hvarjämte tidens granntyckta smak synes hafva stötts af det grofkorniga i ämnet, särskildt bilderna ifrån stallet (jmfr epigr. i Dagl. Alleh. af 28 februari) Dessa anmärkningar gåfvo en framstående granskare anledning att i Stockholmsposten egna pjesen en kritik, som i det närmaste fyller *hela tre nummer* af tidningen för 15—17 Mars, en af de utförligaste granskningar, som i tidningen förekommit, i och för sig ett bevis på det uppseende stycket väckt. Vi skola ett ögonblick dröja vid detta »*Försök til Critisk Recension af Ordens-Vurmen*», helst

denna recension äger ett särskildt litteraturhistoriskt intresse äfven med hänsyn till dess förmodade författare.

Tonen i kritiken är en liten smula beskyddande. Kritikern framträder såsom författarens försvarsadvokat gentemot de klandrare, som låtit sig afhöra. Han säger sig icke hafva för sin del erfarit, att styckets intresse är under fryspunkten, såsom några förmenat. Den, som läser pjesen utan fördom, underhålles däraf och ler verkligen icke så sällan. Händelsen har den riktiga sammansättning, som fordras för att hålla en läsare uppmärksam, om läsaren annars fått den gåfvan af naturen att vara det; i många franska komedier, yttrar kritikern, har jag sett en mindre komisk fabel. »En Borgare, en Köpman, som ursinnig af Ordensgriller, lemnar vården af sina affairer, för at fördjupa sig i de heliga Ordnarnes hemligheter, hvarest han ouphörligen söker nyckeln til förborgade skatter och förborgade öden; som tror upriktigt at Bileams Åsna, när hon, som sant är, talade, lärde Propheten at göra guld och at vinna på Nummerlotteriet; som finner en högd af emblematisk vishet uti at bära hennes klef, och som längtar, at i öppet Ordensstall rappas *värdig* af den heliga piskan, för at sedan spilta för spilta upstiga til de högsta graderna af Åsneskapet: et sådant ämne, säger jag måste (så framt det annars finnes i Naturen, och det finnes verkeligen) vara tämeligen susceptibelt af det Comiska, som Theatern fordrar. Det är desutom en ny sida af människoNaturen för det Philosophiska löjet at sänka sig uppå. Låtom oss komma ihog at det är blott sedan i går, som vi uphört at bränna häxemästare och sejerskor, och at det är således först i dag, som vi kunne begynna at le deråt. Den grofva vidskeppelsen har flytt, men en finare återstår, som ännu tager sina hemliga offer ibland den lägre almänheten, synnerligast på en tid då, Gud bättre! den Svedenborgske Läran bjudit henne sin skuldra at stödja sig vid. Det är utan tvifvel dessa vilfarelser, som Auctor företagit sig att bestraffa, och ingalunda hvarken Ordnar i almänhet, hvilka icke bestå i tomma ceremonier, eller den Prophetiska Åsnan, hvars minne våra heliga Böcker tillräckligt freda ifrån et Christnom oanständigt åtlöje. Det är tvärtom bevis på Auctors försigtiga återhållsamhet, at han icke som Voltaire i sin Pucelle, Pallisot i

sina Memoires, och andre fördömlige Fritänkare, lånar sin Åsna ur sjelfva det heliga Nya Testamentet, och at han dessutom i hela sin Piece icke tillåtit sig et enda tvetydigt ord, et enda mindre vördsamt uttryck öfver den historiska sanningen af denna händelse; hvilken han således antager för oomkullstötelig. At med våldsamma utläggningar ofreda et sinne som vandrar med denna varsamhet; som hela sin Comedie igenom på det nogaste bibehåller den Evangelisk Lutherska Kyrkans tro; som kysser til och med stoftet på sanningens mantel och som gör Åsnans eloge på vers; at med hårda tilmälen, säger jag, tracassera et sådant samvete, det vore at förfara något strängare än sjelfva Bileam, hvilken, som man vet, något irreligieust smorde sin Åsnas länder.»

Med mycken försiktighet och ömtålighet har, som vi finna, kritikern här omtalat bibeln; han låtsas tro på berättelsen om Bileams talande åsna (»som sann är», »den historiska sanningen af denna händelse» o. s. v.) och påstår, att författaren af Ordensvurmen t. o. m. »kysser stoftet på sanningens mantel»; men det är icke svårt att skåda den lätta ironien bakom den allvarliga och lättrogna masken.

Sedan ingår kritikern på pjesens estetiska uppskattande och lämnar en för den tiden ovanligt grundlig och genomförd kritik, som tyder på en första rangens penna. Gentemot klandret mot alla dessa anstalter af stall, spiltor, piskor o. s. v. medger han, att detta skämt till en början icke förefaller så särdeles höfviskt, men det behöfs för upplösningen, och man bör göra en skillnad mellan det låga i ämnet och det händelsevis låga, som intrigen använder. (Egendomligt nog begagnar kritikern, som är fången i tidens förfinade franska smak, här tillfället att gifva ett hugg åt Holbergs, i hans tycke allt för starka grofkornighet. »Et sällskap af politiske Handtverkare, sådant som *Holberg* förestält det, som samlar sig på Herrberget för at dobbla öfver Stats saker, och som utan flärd sköljer sina Landt Chartor med driksvaror, det är lågt i ämnet, i sederna, och det fördömmes af den goda smaken altid och allestädes».) Om Paykull tagit sin fabel ur stallet, d. v. s. om den i anseende till personer och seder spelades där, så vore den, menar kritikern i St.-posten, högst förkastelig, »men at tilfälligtvis använda

en sådan decoration, at i kraft af intriguen behöfva et stall för at kunna dubba Åsnor af bättre stånd, det är oskyldigt, och den som ej är alt för fin, håller då til godo i stallet». Kritikern finner, att författaren »manierar» sitt ämne försvarligen, och han anser, att det draget, då bedragaren visar Silvander en ande, som denne måste se, om han ej vill anses vara förskjuten, är värdigt Molière.

Komediens fabel företer, menar kritikern, en väl anlagd plan, och den scenen, där anden visas, är af så stor scenisk förträfflighet, att en hel komedi så skrifven skulle vara en heder för vår nation; däri finnas drag skrifna »med en så skarp blick på de spelande personers författning, at jag verkeligen beundrar den hos en ung Auctor, som icke synes hafva gjort profession af at philosophera». Däremot är kritikern ej belåten med versbehandlingen, som icke allestädes röjer billig sorgfällighet; den lätthet, som tillhör dialogen, urartar understundom till rimslapphet. Det vore visserligen sant, att själfva enkelheten i den komiska dialogen kunde förefalla mången platt i ett språk, där man icke vore van att uttrycka sig på vers utan med en viss prakt, som uppfyllde örat, och som, ännu för sträft att böja sig för den fina atticismen eller den franska urbaniteten, bibehölle ett visst afvigt och tvunget skick; men flere ställen — i synnerhet i början af pjesen vore så tydligen missrimmade — att man icke kunde annat än förklara språket oskyldigt.

Kritikern påvisar därefter enstaka betänkliga fel — oegentliga uttryck, inkorrekta metaforer o. s. v. — men ursäktar sig därefter att han vill »gifva lectioner i Versifikationen åt et Snille, som mera än en gång gifvit vår Parnass äran af den Anacreontiska lyran», helst det i pjesen funnes verser, som stodo så nära fullkomligheten af komisk dialog, att icke lätteligen någon svensk skald mera otvunget tagit sin ton emellan det slappa och högljudande, hvarpå exempel anföras.

Kritikern ägnar vidare en närmare granskning åt de ställen, där förf. försummat att begagna lyckliga situationer; i sammanhang härmed uttalar han en önskan att de älskandes passion fått tränga litet närmare läsarens hjärta, hvarigenom pjesen skulle fått ett intresse af ömhet, en konst, som Voltaire med fördel brukat i nästan alla sina pjeser och som bör vara alla deras, som

icke hafva nog filosofisk skärpa i snillet för att ett helt skådespel igenom underhålla läsaren utan annat intresse än en kontinuerad »ridicule». I afseende å detta komiska vore publikum något svår att förnöja, då det nästan begär, att en komedi skall på hvarje blad erbjuda något att skratta åt och att löjet skall infinna sig af sig själft på läsarens läppar. Men kritikern utvecklar med skarpsinne skillnaden mellan det bittra och starka löjet, detta skämt för alla personer, som af naturen är kraftigt och kort, och det underhållande, det finare komiska skämtet, löjet af en berättelse eller en dialog, som nödvändigtvis måste vara svagare, och som mera är sinnets än munnens, endast fattbart för personer af god smak, fin känsla och delikat begrepp. Han påvisar, hurusom man i detta stycke finner drag af detta tysta löje, detta hemliga välbehag, som är det lugna men lifliga vettets och alldeles icke skrattarens, hvilken blott söker ett tidsfördrif mäktigt att uppväcka hans domnade nerver. Kritikern fogar härtill några ganska fina anmärkningar öfver den psykologiska verkan af det komiska och öfver läsarnes oförmåga att skilja godt skämt från det misslyckade. Med undantag af en och annan liten slapphet finner han öfverallt i komedien spår af det goda skämtet. Härefter följa några intressanta slutord om *kritikens uppgift i allmänhet*, hvilka äga betydelse utöfver frågan om »Ordensvurmen». Ty det är vägande ord.

»Det är icke», säger han, »kittsligheten at tränga mitt egit lilla smakande individuum fram i spetsen ibland våre Kännare, som förmått mig at uplyfta Ästhetikens öga öfver detta arbete. Jag har icke förr fattat critikens fackla, än jag trodt min arm äga någon styrka at bära densamma uprätt; och om jag bedragit mig häruti, rodnar jag icke för at åter nedlägga den: jag har sökt föra den utan förmätenhet. De få som författa i vårt Land veta huru ringa antal Läsare ibland oss finnes, som med detta vanliga flygtiga tycke för vitterheten, förena den gnista smak och kännedom som nödtorftigt fordras för at göra en Författare rättvisa. Och huru skal man vänta bättre uplysning ibland et folk där man föga känner någon annan critik än den gäckande Satyren, och hvarest granska et Snillefoster, gemenligen vil säja det samma som at strypa det? Man criticerar nästan ingen annan än en ovän eller en rival som man

vil försvaga. Om man stundom sänker sig ända ner til klåperiet (hvilket man icke eller borde) sker det blott för at hålla Almänhetens åtlöje i tjänlig exercice, til dess man behöfver det vid något vigtigare anfall. Jag har sökt at här göra critiken til det hon naturligen bör vara: til en fyrbåk för Seglare i detta farliga farvatten; men altför ofta har man gjort henne til en brännare, som man med läglig vind skickat efter sin fiende, at oförsedt spränga honom i luften. I almänhet vänjer man sig något för mycket hos oss at dömma alla arbeten öfver hufvudet såsom goda eller släta; och det går någorlunda an i Oden, Lärodikter, Skaldebref och dessa mindre hos oss kände och öfvade Vitterhetsslag, hvaraf sjelfva Stylen utgör en så betydelig del, och hvarom Voltaire yttrade sig med så mycken sanning: La grace en s'exprimant vaut mieux que ce qu'on dit. Men det förhåller sig icke så med den Dramatiska Vitterheten, hvarest ofta en enda väl utförd Scena, en enda rätt lyckelig situation, en enda noga träffad caracter, i en annars medelmåttig piece, utgöra et hufvud drag af människokännedomen och et rikt smycke för Skådeplatsen, som oärsätteligen skulle vräkas med det odugliga skräp hvaribland det funnits. Hos den vittraste Nation i verlden strömar man ofta til Theatern för at förtjusas af en ny role, och gör icke sällan en svag Piece nåd för några ypperliga scener skul. Skulle väl vi vara finare, läckrare, strängare i vår fattigdom? Det är nog at för mycken uplysning småningom fördärfvar våra seder: låtom den icke til och med fördärfva våra nöjen. Skeakspear, Crebillon, Göthe hafva mycket som ogillas af alt folk af smak och insigter; men deras förträffeliga scener hafva trängt sig igenom det förkastade, och ligga nu inför hela verldens ögon, aldrig öfverträffade och aldrig nog beundrade, ofvanpå ruinerne af deras begrafna piecer. Vi skulle kan hända få vänta för länge om vi fordrade en Moliere för at vårda kasta ögonen på en inhämsk comedie.» — — — —

»Hvilken ville väl, för den ibland oss neslige äran, at lyckas til hälften, våga, jag vil icke säga sin poetiska reputation, utan til och med sit medborgerliga anseende, på et företagande af den vidd och fara, som et Dramatisk arbete? Jag tror at man icke lyckas hos oss aldramäst af brist på mod at misslyckas: Mången skulle frambringa skönheter om han vågade

at fela, och han skulle med liksinnighet se sina ofullkomligheter framsläpas på granskningens offerbänk om han kunde hoppas at man gjorde honom rättvisa för hans verkeliga förtjänster. At i et sådant arbete med behörigt oöm hand afskilja detta felaktiga ifrån det vackra och dugliga; at med en vink af varnande åtlöje rätta en afvig åtbörd, rycka en osmakelig granlåt från Skönhetens barm; men at deremot sjelf vara den första som almänneligen och det icke kallsinnigt, icke med en domares stolthet utan med en älskares lifl̇ighet hyllar och skyddar henne, det är critikens pligt; det är det ideal som jag här haft för ögonen, och som jag framdeles skal följa, i fall jag icke altför mycket bedragit mig uppå min förmåga dertil: En sak, hvarom jag förmodar at den benägne Satyren i det fallet icke lärer försumma at underrätta mig.»

Denna recension var redan med hänsyn till sin grundlighet, sin allvarliga hållning, en ganska sällsynt företeelse inom detta tidehvarfs estetiska granskning. Men särskildt dess slutafdelning innehåller ju ett kritiskt program med tydlig udd riktad mot den dittills gällande kritikens målsman i Stockholmsposten: Kellgren, hvilken betecknas som »den benägne satyren». Det kan sålunda icke, såsom man antagit, vara Kellgren som skrifvit denna granskning, utan det är tvärtom en ny kritiker, som här framträder. Och kritiken är skrifven med estetisk kunskap och med en viss medvetenhet om eget värde, trots det att det är en *ny* man, som träder inom skrankorna.

Här äro icke många att gissa på, och sannolikast synes det mig vara, att det är *Leopold*, som i denna granskning af sin ungdomsvän Paykulls Ordensvurm lämnat den första i raden af de märkliga estetiska uppsatser, med hvilka han skulle rikta vår litteratur. Han hade just vid denna tid återvändt till Sverige från sina studieår i Pommern och återupptagit sin — på grund af Kellgrens bittra kritik af hans »Ode vid Kronprinsens födelse» sex år förut — någon tid afbrutna litterära verksamhet i Upsala Tidningen och Stockholmsposten. Han kom väl rustad, »han hade icke förr fattat kritikens fackla, än han trott sin arm äga styrka att bära den upprätt». Om jag alltså icke misstager mig, har Ordensvurmen framkal-

lat Leopolds första betydande kritik, hvilken snart följdes af hans kritiska anmärkningar vid Tåget öfver Bält.[1]

* *
*

Vi återvända till Paykull och hans stycke.

Paykull hade med sin komedi — på samma gång han väckt förargelse inom det mystiska lägret — lyckats vinna medhåll från ypperliga pennor inom den svenska vitterheten. Men förgäfves lät Kellgren sin satir spela, förgäfves afsköto fru Lenngren och Schröderheim sina epigrammatiska pilar, förgäfves lade Leopold sin verkligt estetiska kritik i vågskålen. Icke ens Paykulls försök att i slutet af sitt stycke, liksom Molière i Tartuffe, fånga konungens välvilja — genom att fråga om vantron i tredje Gustafs tidehvarf skulle våga att kalla fram mörkret — ägde åsyftad verkan. »Tartuffe» hade dock till slut blifvit frigifven. »Ordensvurmen» blef för alltid dömd att icke uppföras. En kunglig skrifvelse expedierades den 23 april (dagtecknad d. 18 mars) 1785 till öfverståthållaren, hvari det hette:

»Hos oss har vår Justitie Cansler, Riddaren och Commendeuren af Vår Orden Välborne herr Grefve Wachtmeister i underdånighet anmält at denna Stadens Consistorium hos herr Grefven och Justitie Canslern föredragit huruledes til tryckning nyligen skall utkommit en Theaterpiece under namn af Ordensvurmen, som vore ämnad at upföras å den så kallade nya Svenska theatern, men i flera afseenden skall vara anstötelig och representationen deraf betänkelig.[2] Och som vi i anseende härtil funnit godt at med repre-

---

[1] I Stockholmsposten för den 19 April förekommer ock ett *Samtal mellan Paracelsus och Moliere*, som är ett inlägg i striden om mysticismen.

Paracelsus försvarar de mystiska undersökningarna af det fördolda i naturens och andarnes värld. Moliere åter varnar mot att taga löjliga hemligheter för sanning blott därföre att de äro obegripliga; om största delen människor sågo verlden sådan som hon vore utan magi, utan förborgade krafter, utan planeters verkningar, utan fataliteter, skulle de säga: »var det ej annat än det?» — — — — »Människorna äro så löjliga, at man blott behöfver härma dem, och Ni skal se dem dö af skratt.» — — — — »Den som vil skrifva för odödligheten bör skrifva om narrar.»

[2] En annan afskrift har tillägget »och någon ej kan anses förfördelad om denna pjes ej varder å teatern föreställd» (anfördt af Flodmark).

sentation af ofvannämde Theaterpiece må innehållas; alltså hafva vi velat Eder sådant til underdånig efterrättelse härmed i nåder tillkännagifva.[1]

G. III.

Låstbom.»

Till yttermera visso utfärdades kort därefter ett förbud mot tryckning eller uppförande af teaterpjeser, innan de blifvit anmälda hos hofkanslersämbetet och där behöfligen privilegierade, hvarigenom teatercensuren i Sverige infördes. Det blef dock inga upplysningsfientliga censorer, som ställdes vid hofkanslerns sida. De första censorerna voro nemligen upplysningens förkämpe Kellgren och hans vän Clewberg.

Hertigen och hans garde hade alltså segrat. Paykull var slagen. Han ägnade sig nu åter åt sina antika öfversättningar och sorgespelsdiktning, utgaf 1787 sina lediga och behagliga tolkningar af Anakreon, Sappho, Bion och Moschus, och uppläste 1788 för konungen sin tragedi *Virgina*, hvari han behandlat Virginiamotivet (den utgafs 1795, men fördunklades snart af Leopolds Virginia), samt delade i öfrigt sin verksamhet mellan ämbetsmannasysslor, landtbruk oeh zoologisk forskning. Såsom vetenskapsman, särskildt naturaliesamlare, vann han mycket stor berömmelse både i hemlandet och utlandet, en berömmelse, som ställt hans vittra ungdomsbragd i skuggan.

Hvad hans ämbetsmannabefordran angick, var någon tid Ordensvurmen honom till skada. Detta framgår bland annat af några bref från Paykull till Reuterholm.[2] År 1792 hade ju hertig Karl blifvit regent. Paykull sökte kort därefter en expeditionssekreterarefullmakt, men förgäfves. Hertigen lär därvid haft den utlåtelsen »*Paykull kan ingen förmån beviljas, efter som han skrifvit Ordensvurmen*». Icke utan skäl utbrister Paykull, då han relaterar detta i ett bref af 1794 till Reuterholm. »Herre Gud! Huru är det möjligt at en furste, som ädelmodigt förlåtit verkliga brott, icke efter älfva års förlopp[3]) skall kunna förlåta en pojkaktighet utan alla följder af en tjugu års (26 års?) yngling, som tänker helt olika nu och då, och således

[1] Enligt koncept till K. Prot. i R. A. Dagt. 18 Mars 1785. Underskrifvet d. 22 April. Exped. d. 23 April.

[2] Bref i R. A.

[3] Enligt denna beräkning skulle pjesen vara skrifven 1783.

aldrig kan befara recidiv. Jag besvär Eders Excellence att i grund förstöra detta frö till onåd, som mot mig rotat sig hos H. K. H. — — — — — — — Gud är mitt vittne att jag med smärta och saknad minnes de glada ögonblick, då jag fordom stundom hade den nåden att vinna tillträde till hans person. (Jag är ej nog lycklig att äga de höga Maconnerie graderne, men jag vet at Eder Excellence äger dem, och jag vet äfven således att ej deras moral predikar oförsonlighet). Ifrån första ögnablicket jag skref min fatala piece mente jag aldrig dermed något ont, och Hans Kongl. Höghet syntes sjelf derom öfwertygad, som hörde den af mig styckevis i Baron Bondes närvaro upläsas, samt efwen sjelf på Drottningholm af mig länte piecen, och altid som oftast hedrade mitt skämt med ett löje, som jag ej förstod att skilja från bifall. Efteråt har jag grymt funnit mitt misstag, och huru få människor äro ej de som varit nog lycklige eller nog skyddade af Försynen, att aldrig af obetänksamhet eller bristande förfarenhet wid tjugu års ålder göra något som de sedan bittert ångrat.»

Reuterholm, som redan förut lärer talat till Paykulls förmån, tog sig an hans sak. Ännu samma år fick han expeditionssekrereraretitel och blef 1796 kansliråd efter ett nytt bref till Reuterholm, i hvilket han anhåller om denna befordran såsom ett öfvertygande vedermäle från regenten att han — skrifver Paykull — »aldeles glömt en oförsiktighet i mina pojkår, som jag alltsedan ångrat och som (jag måste tillägga det) han sjelf från första början afvetat, men aldrig hade den nåden att afråda. Herre Gud! hvarföre hade jag ej då den lyckan att vara känd af Eders Excellence! så torde jag fått ett råd, och således undsluppit en ledsamhet som förbittrat många af mina dagar».

Därmed var alltså Paykulls käcka ungdomsbragd afbedd och förlåten, om än icke glömd.

Starkare andar hade emellertid under tiden upptagit kampen mot vidskepelsen, mysticismen och det bedrägeri, som dolde sig under masken af hemliga vetenskaper.

Det var i främsta rummet Kellgren, understödd af Rosenstein, fru Lenngren o. a. Den kamp, som han förde, i sällskapet *Pro sensu communis* namn — särskildt i sin kvicka,

om än framför allt mot Svedenborg orättvisa dikt »Man äger ej snille för det man är galen» och de därvid fogade mästerliga anmärkningarna, hvilka man länge trott vara af Rosensteins hand, men som också härröra från Kellgren — denna kamp faller utom ämnet för min framställning. Men till denna strid, en af de mera betydande i Sveriges kulturhistoria, utgör, som sagdt, kampen om Paykulls Ordensvurmen förpostfäktningen. I Ordensvurmen hade löjets vapen förnämligast användts. Men det låg i sakens natur att det icke endast var på satirens väg som den farliga farsoten borde bemötas. Moses Mendelssohn, den tyske filosofen, Lessings vän, framhöll i en uppsats år 1786 om bekämpandet af den herrskande vantron, att man hvarken med blott negation eller med hån kunde uträtta något däremot, utan att man måste söka omvända folk genom saklig undersökning.

Det är ock i *samma* anda, som Johan Henrik Kellgren, efter att i början af sin »Man äger ej snille för det man är galen» hafva nyttjat satirens vapen, utropar:

Men lämnom skämtets udd! För svagt dess vapen är
När lagen ropar hämnd och religionen blöder.
När samfundslugnet störs och villan upprätt bär
Mot sanningen den arm, som sveket hemligt stöder.

Du Skaldmö, rusta dig, då fatta mordets dolk
Och slå den djärfves bröst, att ärret evigt blifver! —
Din känsla väckte dig att bli förnuftets tolk:
Gå, lyd med värdighet den kallelse det gifver.

O Manhem, lika nämndt af gammalt mannavett,
Som gammalt mannamod, o säg, hvar skall du hamna
Ur dessa villors djup? — Ett år och ännu ett:
Och Bälten skall med blygd ett vidsträckt dårhus famna.

OM DEN SVENSKA GRUNDLAGENS ANDA

RÄTTSPSYKOLOGISK UNDERSÖKNING

AF

RUDOLF KJELLÉN.



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

OM DEN SVENSKA GRUNDLAGENS ANDA

RÄTTSPSYKOLOGISK UNDERSÖKNING

AF

RUDOLF KJELLÉN.



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Den rättspsykologiska forskningen söker tränga bakom lagstiftningens bokstäfver och uppenbara dess inre förnuftiga mening. Den vill påvisa enheten och sammanhanget i de skiftande detaljbestämmelserna och grundtanken ur hvilken de alla emanerat. Den sträfvar alltså att gifva vetenskapligt fasta konturer åt det sväfvande psykiska begrepp, som man vanligen kallar **lagens anda.**

Vansklig är denna uppgift, och mest då den riktar sig på statens grundlagar. En modern författningsakt har nemligen i sin gestaltning något af en sfinx, som tiger med sin egen gåta. Fordom, i naiva tider då statsbyggnaden ännu var enkel och abstraktionens förmåga klen, då kunde det hända att lagen sjelf lät den känsla strömma fram som dikterat honom; då t. ex. vår gamla Uplandslag omtalat de former genom hvilka konungen kommer till Sveriges krona och besittning, så utbrister lagen: »varder han god konung, då låte Gud honom länge lefva!» — och det är som kände man i dessa ord slagen af ett varmt, ärligt, trofast folkhjerta. Numera aktar sig lagen noga för alla slags känsloutbrott. Nu ligga hans satser vid hvarandras sida så abstrakta, så koncisa, så objektiva som möjligt; motiverna bakom dem komma aldrig till synes i lagen sjelf; rättspsykologens väg går således fram mellan resultat utan premisser, och stundom känner han sig frestad att stanna och fråga sig sjelf, om det icke ändå är en idealistisk förvillelse att leta efter ett hjerta i denna stela kropp.

Härtill kommer, att den bräckliga menniskovishet, genom hvilken lagen fått sitt uttryck, lätt kan i densammas yttre form hafva lemnat luckor och inkastat brister, så att de olika bokstäfverna synas hvarandra motsägande och utgångspunkten sålunda skymmes. Slutligen synes lagens anda bjuda ett öppet

spelrum för den s. k. konstruktionen; ty när man lemnat bokstäfvernas fasta mark, då löper ju undersökningen lätt fara att sväfva i luften, förd af fantasiens eller ännu hellre den politiska partilidelsens vindar.

För att besegra dessa svårigheter och undgå dessa faror kräfves först och främst en uppmärksam observation på det empiriskt föreliggande materialet. Den rättspsykologiska forskningen har till första och oundgängligaste förutsättning grundlig anatomisk kunskap om sitt föremål; man måste noga känna alla bokstäfverna, deras yttre och inre genesis, historiska och politiska förutsättningar m. m. Men derpå följer såsom hufvuduppgift för denna speciella forskning att **insätta detta bokstafsmaterial på dess egen nivå** *i tid och rum.*

Den moderna rättspsykologien är nemligen djupt genomträngd af den uppfattningen att lagen är **ett historiskt faktum** *och måste som sådant uppfattas. Så sannt det än är att ett inneboende förnuft måste i hvarje lagstiftningsakt förutsättas, lika uppenbart är det att denna förnuftiga mening skall ses i ljuset af* **sin egen tids** *föreställningar och de omständigheter hvarunder den tagit form. Den som forskar efter en grundlags anda, han fäster alltså särskild uppmärksamhet vid grundlagens historiska omgifning. Han nöjer sig ej med att studera och sinsemellan jemföra alla bokstäfverna. Han skärskådar sedan de allmänna politiska förhållandena vid lagens tillkomst. Han betraktar sättet för lagstiftningen och de dervid medverkande faktorerna Han rådfrågar personliga omdömen af dem som sjelfva gjorde lagen: de böra vara mest vittnesgille i fråga om dess verkliga mening.*

På detta sätt söker den rättspsykologiske forskaren sitt objektiva underlag på samma håll som en modern konstkritisk riktning: i föremålets **miliö**. *Men visserligen söker han i miliön icke mera än den kan gifva — han söker der medel allena att kontrollera och justera sin uppfattning af hvad som är det centrala vid all lagtolkning, lagens egna ord.*



I.

Det är regeln i stater med skrifven författning, att denna författning ligger samlad i en enda hufvudcodex, som sedan tjenar till grundval för den öfriga lagstiftningen. I olikhet häremot finnes Sveriges statsrätt nedlagd i ett flertal olika grundlagar, hvilka genom särskilda former vid stiftande och ändring blifvit afsöndrade från det allmänna lagstiftningsområdet. Sverige liknar i detta fall Österrike och Frankrike samt Finland, der ett förflutet tidehvarf i svensk författningshistoria lefver qvar ännu i dag.

Ser man något närmare till, så finner man emellertid att Sverige i sjelfva verket icke så mycket afviker från den allmänna regeln. Man finner, att dess fyra grundlagar icke äro hvarandras jemlikar.

Slå vi upp gällande regeringsform af 6 Juni 1809, så se vi genast i dess ingress att den är antagen såsom »*rikets främsta grundlag*». Såsom sådan besvors han af Karl XIII i dennes konungaförsäkran [1] Rangföreträdet visar sig också tydligt i stiliseringen af det allmänna formuläret till konungaförsäkran: som rättesnöre för regenten ställes först högtidligt och uttryckligt R. F., derefter nämnas de andra grundlagarne i samma kategori som »allmän lag» och »laga stadgar», ja strax efteråt, såsom inneslutna i begreppet »lagar».[2] Samma

[1] *Konstitutions-Utskottets Memorialer 1809—10* (utg. 1874), s. 676 f.

[2] Konungen förbinder sig att styra riket »efter den af rikets ständer, under den 6 juni 1809 faststälda och af konung och riksdag till efterlefnad antagna regeringsforms bokstafliga föreskrift, *samt* rikets öfriga gällande grundlagar, allmänna lag och laga stadgar. Vi skole ock, i öfverensstämmelse med nyssnämda *regeringsform och lagar* . . . . .»

motsättning mellan R. F. och »andra rikets gällande lagar» kommer till synes i R. F. § 106, sådan den af den grundlagstiftande riksdagen redigerades[1]; och får det häraf ett sken som stode de andra grundlagarne så lågt i jemförelse med R. F. att de stå allmän lag närmare.

Men det stannar icke vid den högre rangen blott; R. F. tillägger sig också reala företräden på flere håll. Så reserverar han i §§ 39, 41, 93 sin egen okränkbarhet under olika slags riksföreståndarskap; men han bryr sig ej om att skapa samma garanti åt sina kamrater, de öfriga grundlagarne.[2] I § 94 tänker han sig den möjligheten att riksdagen skulle kunna begagna det gynnsamma tillfället af hela konungahusets utslocknande — då alltså ingen konungs veto hindrar — för att afskaffa honom; han inlägger sitt förbud deremot, men är fortfarande likgiltig för de andra grundlagarnes öde.[3] Slutligen, och det är det vigtigaste, ger R. F. sig sjelf ett särskildt skydd framför kamraterna, genom att i § 38 ställa sig ensam under garantien af föredragande statsråds kontrasignationsvägran; det finnes för Sveriges konung en möjlighet att kränka annan

---

[1] Hypotesen för ansvaret är att vederbörande »handlat emot denna *regeringsforms* tydliga föreskrift eller tillstyrkt någon öfverträdelse deraf och af *andra rikets gällande lagar*». Jfr äfven talmanseden i R. O. 1810 § 23 (R. O. 1866 § 33 före år 1887) och dess bestämda skillnad mellan R. F. och »rikets öfriga gällande grundlagar», med hvilka senare i ett fall riddarhusordningen jemställes.

[2] Detta är väl närmast att tillskrifva en blunder, beroende på det förhållandet att det ännu icke fanns någon annan grundlag då dessa §§ skrefvos. På annat ställe (§ 81) har R. F. dock redan då tänkt på de andra, och för öfrigt hafva de lemnats ur räkningen äfven vid senare tillfällen då de citerade §§ omredigerats. Ett tydligt förbiseende af denna art gömmer § 90, som ursprungligen endast tänkte på de undantag som »denna grundlag bokstafligen föreskrifver»; hvadan detta år 1863 ändrades till »grundlagarne». Ännu klarare är detta fallet med § 9, då den mot konungens kränkning skyddar endast »denna regeringsform» och »rikets allmänna lag»; 1840 utbyttes också dessa ord mot »rikets grundlag eller allmän lag».

[3] En af dem torde också vid ett sådant tillfälle komma att försvinna, nemligen Successionsordningen; ty den nuvarande är skrifven för huset Bernadotte allena (se dess ingress och § 1, jfr första *Unionskomiténs Handlingar* II, 54, mots. *Aschehoug*, Norges nuv. Statsforf. I, 201), och det är blott dess principer, om agnatisk och rätt nedstigande arfsföljd, som genom upptagande i R. A. § 2 fått varaktig giltighet.

grundlag, som icke finnes vis-à-vis R. F. På samma sätt var det också blott på R. F. man tänkte, då man vid öfverenskommelsen med Norge den 4 Nov. 1814 gjorde förbehållet för den svenska riksdagens rätt.[1]

Denna skillnad mellan R. F. och våra öfriga grundlagar har sin förklaring derutinnan att han i viss mån är grunden äfven för dem. Vi läsa i § 85, att R. O., S. O. och T. F. skola göras »*i öfverensstämmelse med de grundsatser, som i denna regeringsform bestämmas*». Med tillämpning häraf var det som MANNERHEIM — ordförande i det grundlagsskrifvande utskottet — vid debatten om T. F. yttrade, »att allt måste göras i öfverensstämmelse med den främsta grundlagen».[2] Man finner ock i handlingarne en genomgående sträfvan att koncentrera författningens grundtankar i R. F. och bespara detaljerna åt de öfrige grundlagarne. R. F. skulle innehålla principerna om »regeringssättets organisation»[3], om »konungens och nationens inbördes förhållande till hvarannan»[4]; men icke de särskilda styrelsegrenarnes organisation[5], icke voteringssättet inom utskotten[6],

[1] De svenska kommissarierna reservera, i sin påteckning på Norges Grundlov, »Sveriges Riges Stænders constitutionelle Ret i de Dele, som medföre Forandring eller Lempninger i Sveriges Riges *Regjeringsform*» allena Som bekant blef det icke heller god öfverensstämmelse mellan Riksdagsordningen och Riksakten, i fråga om stadgandena för konunga- och tronföljareval.

[2] K. U:s mem. 10/1 1810, s. 441. På riddh. 15/5 kallar Ruuth R. F. för »den yppersta delen af grundlagen», till skillnad från öfriga konstituerande lagar, dit han räknar konungaförsäkran, Riddarhusordningarne 1626 och 1778 samt delar af riksdagsbeslutet 1779, *Ridd. och Ad. protokoll 1809*, I, 103; jfr Liljencrantz ibm. s. 119 f.

[3] Silfverstolpe i K. U. 1/8, mem. s. 158.

[4] Adlerbeth i K. U. 27/5 1809, mem. s. 85; »konungens och folkets ömsesidiga rättigheter och plikter», densamme på riddarhuset 3/6, prot., s. 491.

[5] Adlerbeth på riddh. 3/6, prot. s. 491.

[6] Prof. Wijkman ansåg i K. U. 1/8, att detta ärende hörde till R. F. och ej till R. O.; Silfverstolpe opponerade, »enär omröstningssättet icke vore en fråga som rörde regeringssättets organisation, utan endast och helt och hållet en reglementarisk formalitet», mem. s. 158.

icke detaljerna i statsregleringen[1] eller tryckfrihetens omfattning[2], icke ens »nationalorganisationen vid riksmöten»[3]; med samma synpunkt gaf bondeledamoten i K. U. JON JONSSON sitt stånd en välkommen förevändning i angreppet på § 114, en förevändning som sedan af bönderna flitigt begagnades[4]. Det var naturligt att åsigterna kunde utfalla olika om tillämpningen af denna grundsats[5]; men grundsatsen sjelf är klar.

Undersöka vi nu grundlagarnes innehåll finna vi ock en dylik princip ganska noga iakttagen. R. F. innehåller grundtankarne, de öfriga grundlagarne endast närmare utvecklingar deraf och i allmänhet mindre centrala frågor. Så har den ärftliga tronföljden sin hemul redan i R. F. § 1, tryckfriheten i § 86, riksdagens allmänna ställning och konstituering i §§ 49—56. Derutöfver består R. O. till hälften af bestämmelser om riksdagens sammansättning, hvilka i andra länder bruka regleras genom vanlig vallag, till andra hälften af detaljer i arbetsordningen, hvilka eljest bruka höra till ordningsstadgarne.[6] T. F. åter är alldeles genomsyrad af civila, kriminella och processuela bestämmelser, hvadan man ock en gång velat

---

[1] Borgarståndet hade föreslagit en ny lydelse af § 62. K. U. svarar härpå 29/11: »Uti regeringsformen, dit detta ärende mindre egentligen hörer, torde en öfverflödig vidlyftighet böra undvikas och *blott grundprinciperna finnas för de ämnen, hvilka riksdagsordningen utförligare afhandlar*», mem. s. 403 f.

[2] K. U:s mem. 29/11 1809, s. 400.

[3] Adlerbeth i K. U., mem. s. 85.

[4] *Bondeståndets prot.* 5/6 1809, I, 186 samt passim. — Jfr i fråga om R. F:s omfattning äfven Tavaststjernas ord om plikten att trycka riksdagsprotokollerna, Ad. prot. 3/6, s. 508, och K. U:s mem. 29/11, s. 397.

[5] Så ville L. Hammarsköld, i motsats emot Adlerbeth, att representationens sammansättning skulle i R. F. intagas, Ad. prot. 3/6, s. 473. Per Tham ville stryka paragrafen om tryckfriheten, men insätta en instruktion för Bevillningsutskottet, ibm 5/6, ss. 560, 558, jfr s. 523; derjemte ville han, i likhet med flere andra talare, specificera kollegierna (ss. 561, 510, 556) och garantera arméens pensionskassa såsom i 1772 års R. F. § 56 (ss. 561, 494 f., 507, 510, 515, 535 f.) Jfr föreg. s., n. 6.

[6] »Formen af öfverläggningarne och sättet att bereda och inhemta besluten» anser Mörner som »hufvudföremålet för en riksdagsordning», se K. U:s mem. 1/8, s. 159. — R. O:s nyheter af rent konstituitiv natur torde inskränka sig till stadgarne om ståndens sammansättning, om konunga- och tronföljarevalen, om talmännens rätt till propositionsvägran och om den särskilda revisionen.

degradera honom till allmän lag.[1] Dessa grundlagar finna således sitt begrepp i en formalsynpunkt allena; de stå i § 85 R. F. signerade med en särskild rubrik, som garanterar dem särskilda försvårande former vid ändring, men de bära icke inom sig några egenskaper som med nödvändighet skilja dem från allmän lag. R. F. deremot är — med några få, lättförklarliga undantag[2] — strängt begränsad till den offentliga rättens område. Han är derför Sveriges verkliga *grundlag* i materiell mening, grunden på hvilken vår statsorganisation hvilar, utgångspunkten för de andra s. k. grundlagarnes bestämmelser, och egande vitsord mot dem vid möjliga kollisioner. Deraf ock hans relativa likgiltighet för deras bestånd: har han sjelf säkert skydd, då är äfven det väsentliga i dem bevaradt och vårt statsskicks principer utom fara.

Då man ställer till sin uppgift att uppsöka andan i Sveriges statsskick, så kan man alltså begränsa undersökningen till regeringsformen; ty der måste centraltankarne ligga.

II.

Finnas några direkta förarbeten och samtida kommentarier till R. F.? De böra i så fall vara dyrbara vittnesbörd angående dess anda. Frågan leder tanken på sättet för R. F:s tillkomst.

Den 10 Maj 1809 var det afgjordt att författningsrevisionen skulle blifva riksdagens ensak. Steg för steg hade her-

---

[1] Vid 1854 års riksdag, se kgl. prop. ^{6}6 (n:o 84). Redan 1809 ansåg Stabeck i prestståndet, att ingen särskild tryckfrihetsordning kunde behöfvas utöfver R. F. § 86, *Prestest. prot.* ^{3}6 I, 235.

[2] Så synes § 75 R. F.. med sin bestämmelse om markegångstaxornas upprättande, vid första påseendet föga förtjent af plats i en grundlag. Men saken förklaras om man besinnar sammanhanget med §§ 73 och 74. Den förstnämda paragrafen stadgar ett generelt förbud för konungen att pålägga gärder i någon form; § 74 gör derutinnan ett undantag för trupp-förplägning i krig, men sätter dervid kontant betalning som garanti och markegången till dess norm. På sådant vis får äfven markegångssättningen konstitutionell betydelse för folkets beskattningssätt.

tigen-riksföreståndaren släppt ur händerna initiativ, delaktighet i arbetet och sanktionsrätt, tills han denna dag alldeles försvann ur grundlagstiftningen.[1]

Från hans åtgöranden i frågan qvarstod emellertid ett resultat, som icke blef utan inflytande på sakens vidare utveckling. Det var projektet till den författning han tillämnat landet. En komité hade utarbetat det under första hälften af April, landshöfding OLOF HÅKANSON — mannen från 1789, som stod Gustaf III bi vid Säkerhetsaktens genomdrifvande — var dess ordförande, och den 4 Maj hade förslaget kommunicerats med riksdagen.

Detta Håkansonska förslag utgör i sjelfva verket det vigtigaste förarbetet till R. F. Utan tvifvel har det varit mycket uppmärksammadt af R. F:s redaktörer, och både till form och innehåll vittnar R. F. sjelf om ett visst slägtskap dermed. En mängd paragrafer i den nuvarande författningen hafva nästan oförändrade kommit derifrån.[3]

Men icke desto mindre är denna inflytelse ingalunda af någon mera genomgripande art. Den beror mest derpå att de båda hafva bakom sig 1772 års R. F. Den sträcker sig föga till byggnadens konstruktion, till författningens anda. Det Håkansonska förslaget har en annan grundkarakter än R. F. sådan den sedan blef.

Man har kallat Håkansons arbete en »förklädd Säkerhetsakt»[4], och man har sagt att R. F. ställt sig på en alltige-

---

[1] Se *författarens* undersökning »Hvem har stiftat Sveriges R. F.?» i Hist. Tidskr. 1896, särskildt s. 94. — En och annan synes hafva ansett att hertigen redan som riksföreståndare var i besittning af ett veto, så Posse på Riddh. 18.5 (prot. s. 159); en i alla afseenden ohållbar ståndpunkt.

[2] Det exemplar, som af 1809 års K. U. begagnades, är tydligen detsamma som nu förvaras i Riksarkivet, genomdraget och försedt med Hans Järtas sigill och med anteckningar af honom samt randanmärkningar af Adlerbeth. Det är tryckt i *Naumann*, Tidskrift för lagstiftning etc. 1872, ss. 258—68, 340—51. ehuru icke alltid med diplomatisk noggrannhet; se *Sandegren*, Till hist. om 1809 års statshvälfning, s. 19.

[3] Så §§ 2, 4, 29, 31, 39—42, 44, 45, 47, 57, 60, 63, 72, 76, 79, 80, 111. Jfr *Sandegren* anf. st., s. 64 och n. 1.

[4] *Naumann* anf. st., s. 257, jfr *Sandegren* s. 18, n. 3.

nom liberalare botten[1]. Denna karakteristik tål emellertid vid modifikationer. Det finnes åtminstone tvänne nyheter i R. F., hvilka kommit till i den alldeles motsatta meningen att inskränka ständernas makt, nemligen §§ 90 och 104; att observera är också skillnaden mellan riksrätten i H. F. (§ 84), som af *ständerna* utses bland tromän, och i R. F., der han står under *konungens* inflytande, hvarigenom ständernas här eljest utsträckta kontroll ju betydligt förslöas; på ett ställe i H. F. dröjer t. o. m. qvar en rest af den gamla »ministeraristokratien» som Järta kallade det[2]; nemligen i dess § 95, som binder konungen vid statsråds votering då han skall vid riksdagens försummelse sjelf bestämma öfver bevillningen. Det fanns således i regeringens eget författningsförslag fjettrar på konungamakten och prerogativer för riksdagen, som den definitiva R. F. aflägsnat. Deremot är det sannt, att en del bestämmelser i H. F. angående finansregleringen kunde tolkas derhän att konungens inflytande blef allt för mycket gällande; han fick vidare sjelf öfverlägga med Hemliga utskottet (senare Statsutskottet, § 65), och vid bristande enighet mellan ständerna i bevillningsfrågor egde han att uppkalla dem inför sig i plenum plenorum (§ 68); han hade qvar sitt regale öfver tullen (se § 56), hans embetsmän stodo ännu icke under någon justitieombudsmans kontroll. Riktigast synes derför WACHTMEISTERS omdöme, att Håkanson varit nödsakad till eftergifter åt tidsandan, men i förslaget beredt gömställen der styrelsen kunde ligga i bakhåll för nationens ombud[3]. Det var den gustavianska författningens af 1772 ödesdigra obestämdhet, som här gick igen[4].

Att Håkansons projekt i alla fall icke tillfredsställde opinionen, det visade sig omedelbart sedan regeringen den 25 April gifvit pressen fri. De fjettrade tankarne skaffade sig nu plötsligt luft i ett stort antal broschyrer, hvilka på olika sätt ville lösa den stora politiska frågan. De betänksamme voro, som alltid i brytningstider, få; de fleste helsade med glädje

[1] *Sandegren*, s. 84.

[2] Se *Naumann* anf. st., s. 350, n. 2.

[3] *H. G. Trolle-Wachtmeister*, Anteckn. och minnen, utg. af E. Tegnér I, 202 (dagbok för 1809).

[4] Jfr G. A. Silfverstolpe på riddh. 5/6, prot. ss. 548 ff., och Schultzenheim ibm s. 572.

utsigten att kunna alldeles omskapa författningen, efter drömda idealer eller egna intressen, nu då ingen konung stod i vägen och faran borde tvinga beati possidentes till eftergifter. Man får sålunda höra talas om privilegiernas och ståndens försvinnande, om allmän valrätt, om råd utnämdt af ständer, om suspensivt eller intet veto för konungen; en ville stöpa om vårt statsskick i fransk-engelsk-amerikanska deglar, en annan proponerade spartanska eforer i Sveriges spets; och så kommo andra politiska kannstöpare med yrkanden på undervisningsreformer, på progressiv beskattning — ja, äfven qvinnoemancipationen saknade icke sina tidiga riddare[1]. Meningarne gingo sålunda långt isär, allra största delen af denna literatur var också utan allt värde och inflytande; men så mycket stod qvar, att det gamla statsskicket var allmänt förhatligt och att det nya måste i långt vidare mån tillgodose frihetens kraf.

Bland massan af dessa frivillige medarbetare i författningsverket framstår på ett lysande sätt riddarhussekreteraren Axel Gabriel SILFVERSTOLPE — redan bekant för sitt frimodiga inträdestal i Svenska Akademien 1795 — med sin broschyr »Hvad synes allmänna opinionen önska till en nu möjlig förbättring af svenska statsförfattningen?» Med full rätt säger han sjelf om denna skrift, att »grundlinierna» till regeringsformen der igenfinnas[2]. Genom sina anmärkningar mot en radikal förändring och sitt framhållande af den allmänna opinionens betydelse för grundlagsarbetet har han angifvit den hufvudton som sedan vibrerar genom Konstitutionsutskottets egna kommentarier till lagen. Vi finna redan i denna lilla broschyr de konstitutionella grundtankarne om konungens envälde i utrikespolitiken, om statsrådets ställning och ansvar, om ständernas rätt till statsreglering och revision, om möjligheten att revidera äfven grundlagen sjelf; med ett ord, R. F:s vigtigaste nyheter. Här och der finna vi ock uppslag i detalj som sedan realiserades; såsom krigskreditivet i § 63, ständernas fria öfverläggningsrätt i § 55 och okränkbarhet i § 110. Blott i ett principielt fall skiljer Silfverstolpe sig afgjordt från den definitiva

[1] Se härom *Sandegren*, ss. 23—31.

[2] Ibm s. 56, n. 2. Om broschyren i allmänhet ibm ss. 26 ff.

grundlagen; han synes icke unna konungen mer än veto i ekonomisk lagstiftning och icke ens detta i den öfriga lagstiftningen.

Den 12 och 13 Maj lade ständerna grundlagsverket i händerna på ett valdt *Konstitutionsutskott.* Man ville icke gifva det några instruktioner[1]; men man kunde på riddarhuset (och i bondeståndet) icke afhålla sig från att med insända memorial, hvilka till utskottet remitterades, angifva de riktningar i hvilka ståndsledamöternas tankar gingo[2]. Ett och annat, men icke mycket, i dessa aktstycken synes hafva öfvat inflytelse; så REUTERHJELMS hänvisning till 1720 och 1772 års R. F. F. den 12 Maj[3]; KNUT KURCKS principiella anmärkningar[4] och HERZENHJELMS förordande af den senare frihetstidens justitiekanslersembete den 15[5], SCHANTZ' ord om statsrådet den 17[6] och SCHMITTERLÖWS inlägg till taxeringsmännens skydd den 23, uppslaget till R. F. § 113[7].

Om dessa diktamina spela rollen af motioner i författningsverket, så låg det de facto en kunglig proposition i de förväntningar på den blifvande statsförfattningen, som hertigenregenten uttalat på rikssalen den 10 Maj, i samma ögonblick han afstod från all formlig inblandning i ständernas grundlags-

---

[1] Ad. prot. ss. 77, 119, 124.

[2] Sådana memorial ingåfvos på riddh. den 12, 15, 17, 18, 19 och 23 Maj, ehuru äfven emot detta slags påtryckning på utskottet röster höjdes, se O. F. v. Rosen och J. de la Gardie 15/5, prot. ss. 122, 124. Å andra sidan lära utskottsledamöterna frivilligt med sig adjungerat några ståndskamrater, som sålunda fingo »en fingerspets med i konstitutionsarbetet»; *Wachtmeister,* Anteckn. I, 215 n.

[3] Ibm ss. 79 ff. Dessa grundlagar voro redan påpekade i Silfverstolpes anf. broschyr och åsyftas antagligen med hans ord i utskottet 26/5 om »två eller tre konstitutioner, framstälda till vår jemförelse», K. U:s mem. s. 75. — Per Tham till Dagsnäs bröt en rostig lans till förmån för 1772 års R. F. allena, se prot. s. 77 f., jfr ss. 559 ff.

[4] Ad. prot. s. 108 f.

[5] Ibm ss. 114 ff.

[6] Ibm ss. 147 ff.

[7] Ibm ss. 217 ff. Häri instämde Reuterhjelm, som förklarade sig hafva gjort samma yrkande redan vid 1800 års riksdag. s. 220; jfr Per Tham 30/5, ss. 289 ff Dessa memorial remitterades till *Bevillnings*-utskottet, men blefvo naturligtvis K. U. bekante.

skrifning[1]. Det var naturligt att K. U. måste fästa stort afseende vid dessa önskningar af den man som var sjelfskrifven att inaugurera den nya konungamakten. Men de inskränkte sig till breda principer i rätt liberal anda; sedan garantier begärts för »konungamaktens helgd och verkningsförmåga», medgifves både de kungliga rådgifvarnes ansvar och riksdagens beskattningsprivilegium, både domaremaktens helgd och tryckfriheten[2].

Det saknas icke exempel på att äfven enskilde personer insändt sina tankar till det redigerande utskottet eller blifvit af detsamma tagne till råds[3]. Särskildt är att märka att utskottet tagit del af de »memorial om förbättringar i riksstyrelsen» som LILJENCRANTZ åren 1785 och 1786 ingaf till Gustaf III[4]. Den store finansmannen har här utvecklat Karl XII:s och 1716 års »riksfäders» planer på en verklig departementalstyrelse, och denna tanke är också inryckt i Håkansons förslag (§ 24). Men som bekant sköts den i R. F. åt sidan, för att slå igenom först 1840.

Härmed torde de inflytelser utifrån, som inverkat på grundlagens redaktörer, vara uppräknade. Om vi frånse Silfverstolpes broschyr och Håkansons utkast, så kunna vi icke uppskatta det öfriga till någon vigt. Söker man efter personliga auktoriteter i frågan om R. F:s mening, då stannar blicken först och sist på medlemmarne i detta berömda konstitutionsutskott, som å ständernas vägnar uppsatte förslaget och fick det utan all ändring antaget.

För att befordra »klokhet och skyndsamhet»[5] hade man

---

[1] Fr. Hjerta kallar dem ock för »H. K. H. Riksföreståndarens *nådiga proposition*» och anser dem bilda »den tjenligaste instruktion» för K. U., Ad. prot. [15] 5, s. 123.

[2] Se Ad. prot. s. 87; jfr hertigens ståndpunkt [7] 5, ibm s. 49, och *Sandegren* s. 46.

[3] Så skalden Leopold, se Mannerheims bref till honom i *Brinkmannska arkivet*, II, 428; jfr *Sandegren* s. 51, n. 5.

[4] Se *Historiska Handlingar* VIII, n:o 5, s. 55. Man kunde måhända väntat, att sonen J. W. Liljencrantz skulle vidrört denna sak i sina anföranden på 1809 års riddarhus; kanske ansåg han det onödigt, enär den redan i och genom Håkansonska författningsutkastet måste komma inför K. U:s ögon.

[5] Ad. prot. ss. 91, 75.

i detta utskott insatt endast ett ringa antal ledamöter, 6 adelsmän, 3 från hvart af de andra stånden. Ytterlighetsmännen — Adlersparre å högra sidan, Maclean å den venstra — höllos utanför; dess ordförande blef expeditionssekreteraren MANNERHEIM, dess sekreterare f. d. protokollssekreteraren HANS JÄRTA, dess vice sekreterare presidentsekreteraren skalden VALERIUS; bland ledamöterna märkas 4 dåvarande och 2 blifvande — jemte bägge sekreterarne — medlemmar af Svenska Akademien.[1]

Hvilka voro då de ledande inom denna redaktion sjelf? CRUSENSTOLPE har lemnat hvar och en sin del i följande ståtliga fras: »Vår grundlag är en frukt af *Mannerheims* ljusa hufvud, *Platens* jättekraft, *Silfverstolpes* forskande lugn, *Adlerbeths* klassiska bildning, *Stockenströms* mogna redbarhet, *Skjöldebrands* kärlek icke blott till det sanna men framför allt till det sköna, *C. v. Rosensteins* nit för det yngre slägtets väl, *C. G. Nordins* mångsidighet, *Wijkman Casperssons* varsamma måtta, *Bloms* sällsynt klara uppfattning, *Ebersteins* rika patriotism, *Gahns* höga ståndpunkt i vetenskaperna, *Mats Perssons* bergfasta redlighet, *Hyckerts* grundliga odling, *Jon Jonssons* ovilja mot öfverdrift och *Järtas* snille».[2] Detta omdöme kan hafva ett visst berättigande, försåvidt dermed betecknas det intima samarbete inom utskottet som stälde utskottet solidariskt för nästan hvarenda punkt i arbetet.[3] Dock visar en närmare granskning att tre namn måste nämnas före de andra.

Ett är SILFVERSTOLPES. Nu var han satt på en plats, der han kunde med auktoritet verka för de principer som han framlagt i sin broschyr. Hans liberalism har också aftagit; han missunnar ej längre tronen dess veto, det är tvärtom han

[1] A. G. Silfverstolpe, Adlerbeth, Nordin och Blom; senare äfven Rosenstein och Skjöldebrand. — Man har i partiyran velat se ett drag af servilism härutinnan; »hvem undrar då, om dessa herrar och män, som på snillets och smakens verkstad redan förfärdigat så mången ode och epitre för hofvets räkning, ännu dedicerade af gammal vana en regeringsform till hofvet», utbrister *Jan Jansson* (= Klas Livijn), Om ministère och opposition i Sverige (andra uppl., Sthlm 1831), s. 47 f.

[2] I *Fäderneslandet*, cit. af *Wieselgren*, Sv. sköna literatur V, 158 f,

[3] De egentliga reservationerna härrörde från bondeståndet, se prot. i K. U. 29/5, mem. s. 87 f.

som — enligt egen uppgift[1] — proponerar den paragraf som bildar muren mot ständernas öfvergrepp mot konungamakten, § 90. Likaledes lärer R. F:s ingress härstamma från honom[2]; och det är också kändt att Tryckfrihetskomitén i § 108 är en ruin af hans storartadt anlagda Lag- och Hushålls-beredning.[3] Silfverstolpe var en drifvande kraft, i hög grad verksam och intresserad, men ej alldeles fri från doktrinarism; och hans sjelfständiga läggning rubbar något hans auktoritet i fråga om R. F:s objektiva mening.[4]

Ett annat namn som här bör särskildt ihågkommas är Gudmund Göran ADLERBETHS — Gustaf III:s vän, skalden och patrioten, som från den landtliga hvilan på sitt vackra Ramsjöholm, från umgänget med den nordiska och den klassiska forntidens skalder, kallades till svenska folkets högsta förtroendeuppdrag, för att sedan intaga en högt aktad plats i det nyskapade statsrådet vid konungens sida. WIESELGREN[5] tillägger honom största förtjensten i afseende på den konstitutionella maktfördelningen, eller sjelfva kärnan i R. F. Huru klart och djupt han fattat sin uppgift, det framgår af hans berömda tal på riddarhuset den 3 Juni, der han utvecklar det nya statsskickets anda — ett tal som står vid sidan af K. U:s eget memorial från föregående dag såsom den främstå kommentarien till grundlagen öfverhufvud.[6] Redan förut hade Adlerbeth verkat både på sitt stånd och på hertigen för grundlagens antagande. Han var den som å K. U:s vägnar parerade anloppet af de orepresenterade, med framhållande af tidpunk-

---

1 K. U:s mem. 26/5, s. 78.

2 Se *Sandegren* s. 56.

3 Se detta hans förslag art. 4, K. U:s mem. s. 70, jfr ss. 83, 401.

4 Under partifejden har man senare velat öfverdrifva Silfverstolpes andel i verket på Järtas bekostnad, så Francken på 1823 års riddh. 16/9, prot. VIII, 2: bil. s. 148, jfr nedan. — I *Biogr. Lex.* (XIV, 247) tilläggas S. särskilda förtjenster om »stadgarnes bättre uppställning och förtydligade uttryck».

5 Anf. st. s. 159.

6 Se Ad. prot. ss. 479—484. »Ridd. och Adeln», säger prot., »yttrade vid detta Herr Adlerbeths anförande det mest högljudda och högtidliga bifall samt beslöt enstämmigt att detsamma skulle genast särskildt till trycket befordras.» Om talets verkan se *Järtas* minnesteckning af A., i Valda skrifter (utg. af H. Forssell), II, 64, samt J. de la Gardies och Dahlmans yttranden på riddh. 5/6, prot. s. 562 och 532.

tens olämplighet.[1] Slutligen hafva hans kritiska anmärkningar vid Håkansonska projektet[2] gifvit uppslag ej blott till redaktionsförbättringar utan äfven till positiva stadgar i R. F., såsom om riksdagens veto vid H. D:s lagförklaringar i § 88, klausulen om justitierådens rang i § 34, förbudet mot monopolier i § 60 och den passus i § 106 som belägger äfven tystnad med ansvar — måhända äfven till opinionsnämnden i § 103[3].

Men det tredje namnet, och det som allra intimast är knutet vid R. F., är sekreterarens, HANS JÄRTAS. Efter sitt uppseendeväckande uppträdande vid 1800 års riksdag, afsägelsen af adelskapet och afsättningen från protokollsekretariatet, hade Järta lefvat på enskilda uppdrag och stod nu utom såväl riksdagen som statstjensten; men han hade varit med om revolutionsplanerna, derpå om regeringens författningsplaner, för att slutligen, på Mannerheims förslag, hamna som sekreterare i ständernas författningsutskott. Man kallar honom understundom R. F:s författare; detta är icke rätt, ty dermed förbises utskottets samarbete; men derför äro icke de försök mindre ohemula, som tid efter annan skett i akt och mening att nedpruta hans andel i verket och sålunda rubba hans auktoritet i fråga om dess innehåll. Ett sådant attentat på hans ära gjordes från liberala sidan år 1823, med anledning deraf att regeringen vid Järtas afgång från Dalarnes höfdingestol proponerat en pension åt honom, särskildt på grund af hans »sällsynta statsmannaegenskaper, ådagalagda under införandet och stadgandet af nuvarande konstitutionella förhållanden», och hans »befattning med uppställningen af redaktionen af rikets förnämsta fundamentallag».[4] Frågan uppkallade på riddarhuset B. VON PLATEN, Järtas kamrat i 1809 års konstitutionsutskott; han förklarade att det var Järta som »uppstälde» R. F., att »vi hufvudsakligen hafva att tacka honom» för densamma, att han

[1] K. U. 27/5, mem. ss. 83—86.

[2] Ofvan s. 10 n. 2.

[3] Se *Naumanns* anf. tidskrift, respektive s. 261, n. 7; s. 262, n. 4; s. 341, n. 1; s. 348, n. 2; samt s. 266, n. 1. Deremot skulle det dröja 88 år innan A:s tanke att gifva konungen ett ombud bland bankofullmäktige realiserades; se ibm s. 344, n. 3.

[4] K. Mjts prop. 25/1 1823, se Statsutsk:s mem. n:o 278.

»fullständigt framställt projektet», och att han i arbetet hade »en ganska stor, ja *kanske den största andel som någon enskild man kunde hafva.*»[1]

Inför dylika uttalanden kan det icke förnekas, att den ledande handen i 1809 års grundlagsarbete varit Järtas. Han har först författat en Pro Memoria öfver de ärender som skulle i författningen upptagas, och denna P. M. har tjenat som föredragningslista inom utskottet.[2] Han har vidare, enligt nyssnämda intyg, redigerat hela förslaget; huru stor förtjenst detta i och för sig är, det framgår bäst vid jemförelse med Håkansonska förslaget och Sveriges föregående författningar.[3] Slutligen, och framför allt, är det Järta som »i korthet framställt Utskottets allmänna åsigter»[4] öfver sitt arbete, i det klassiska memorial af den 2 Juni, som åtföljde R F. till stånden och mer än något annat aktstycke har betydelse för kännedomen om vår grundlags anda.[5] Deremot är det icke många enskilda punkter, om hvilka man med någon bestämdhet vet att de härleda sig från honom. En är § 81 om grundlagsändringens former, enligt Platens intyg 1823[6]; en annan måhända Justitieombudsmannens institution, såsom Forssell gjort sannolikt med anledning af Järtas egna ord inför hofrätten 1821, dock täfla Adlersparre, Mannerheim och Herzenhjelm om äran af den idén.[7]

---

[1] Ad. prot. 1823 12/7 och 16/9, VI, 623 f, VIII. 2 : 72. Motsidans talan fördes främst af Hammarsköld och Francken. se VIII, 2 : 67 ff. samt bil. s. 148. Liknande vittnesbörd som Platen bar en annan af kamraterna från 1809, *Wijkman*, i prestestándet 12/7, prot. IV, 322. — Mot nyare angrepp på Hans Järta riktar sig *Alin*, »En psykologisk studie» i Ny Sv. Tidskrift 1885, ss. 392—7, der 1823 års riksdagsdebatt refereras.

[2] Hon är tryckt i *Naumanns* anf. tidskr. efter Håkansonska förslaget, ss. 352—54.

[3] Detta allmänt erkända omdöme torde icke rubbas deraf, att partikritiken funnit anledning till anmärkningar äfven i detta afseende; så *(Löwenhjelm)*, Kritisk undersökning af vissa delar af 1809 års grundlag (1844), ss. 16 ff.

[4] Valda skr., II, 415.

[5] K. U:s mem. ss. 5—18. Som bekant är ett enda litet stycke, om konungens rätt att börja krig, författadt af Valerius.

[6] Ad. prot. 12/7 1823, VI, 624.

[7] Järtas valda skrifter I. XXXI, n. *Beskow*, Lefnadsminnen s. 106. Ad. prot. 15/5 ss. 114 ff.; jfr 5/6, s. 551, der G. A. Silfverstolpe förklarar justitieombudsmannen uppfunnen i K. U. »utan anledning af något föregående förslag». Se äfven *Sandegren* s. 50 och n. 2.

Såsom autentiska kommentarier till R. F. tjena alltså i första rummet Konstitutionsutskottets memorialer 1809[1], i andra rummet uttalanden af dess enskilda medlemmar och medarbetare och främst bland dem Adlerbeth och Järta.[2] Till dessa källor har man närmast att fly då bokstafstolkningen sviker eller ger skenbart motsägande resultat i fråga om grundlagens anda och tendenser.

III.

Enligt 1700-talets upplysningsfilosofi var det den enskilde lagstiftaren, han och ingen annan, som skapade rätten. Sedan den individualistiska uppfattningen i allmänhet gjort bankrutt i och med Napoleon, framträdde EICHHORN, SAVIGNY och deras »historiska rättsskola» med den motsatta läran, att rätten frambringas genom ett hemlighetsfullt inre arbete inom sjelfva folkanden; den enskildes roll inskränker sig till att vara dess mer

[1] Näst efter betänkandet om R. F., som är utsk:s mem. n:o 1, faller vigten på mem. n:o 25. der utskottet besvarar de i stånden framstälda anmärkningarne mot R. F., se mem. ss. 390—408.

[2] Adlerbeths uttalanden inskränka sig till hans anföranden i K. U. och på riddarhuset. Järta åter, som ej var riksdagsman, kunde ej der uppträda; men vid särskilda tillfällen, då det syntes honom att principerna i R. F. löpte fara i den praktiska politiken, har han gripit pennan och tagit den rätta meningen i kraftigt försvar. Så genom rådman Korsberger i borgarståndet 1810 (prot. II : 1, 556 ff.; jfr Valda skr. s. XXXIII, n.), då frågan var om den särskilda statsrevisionen; så i tidskr. *Svea 1826*, i fråga om riksdagens parlamentariska kontroll; så slutligen i *Upsala Correspondenten* 14/5 *1834*, med anledning af riksdagens angrepp på konungens veto vid rubbning af ordinarie inkomster. — Ur riksdagsdebatten må framhäfvas de principiella uttalandena af *A. G. Mörner* och *G. A. Silfverstolpe* på riddh. 5/6, prot. ss. 497—502 och 545—555.

eller mindre medvetna språkrör. Mellan dessa bägge flygelriktningar bryter sig sanningen fram: rättsbildningen, liksom allt historiens arbete, sker under ständig spänning och vexelverkan mellan andens frihet och naturens nödvändighet — mellan individen och massan, mellan personligheterna och deras omgifning.

Vi hafva lärt känna de yttre personliga krafter, genom hvilka Sveriges grundlag kommit till uttryck. Det följer nu att skärskåda dess inre förutsättningar i tidsomständigheterna och folkets erfarenhet.

Det gifves sanningar hvilka folken liksom individerna måste lefva sig till. En sådan sanning är det, att en sund statsförfattning bör sträfva åt jemnvikt och harmoni mellan statens alla krafter. Detta är lätt att se genom teoriens glasögon; men det är svårare att praktiskt tillämpa, då någon särskild af statskrafterna växt ut till öfvergrepp och förtryck på samhället, då man alltså befinner sig på en ytterlighet och har dess onda för ögonen. Då ligger det nära till hands, att man i sin reaktion trycker ned denna statskraft allt för djupt och således botar en öfverdrift med en annan.

Detta var just hvad som skedde i Frankrike 1789, i Spanien 1812, i Norge 1814, i Tyskland, Österrike, Italien 1848. När under revolutionernas dån de konstituerande nationalförsamlingarne kommo samman för att råda bot på stundens nöd och skapa garantier för framtidens lycka, så var det i känslan af att knappt hafva undkommit den absoluta furstemaktens stora fara. Man hade lidit under konungamaktens öfverdrift; det var icke så lätt att se att felet låg i *öfverdriften* som sådan, icke i konungamakten sjelf. Och sålunda kom det sig att lagstiftarne derute drabbade det ena med det andra, att de från konungadömet af Guds nåde sprungo med ett plötsligt hopp öfver till folksuveräniteten, att de således från statsmaktens och ordningens ytterlighet direkt gingo öfver till folkviljans och frihetens motsatta ytterlighet. Efter skeppsbrottet seglade man åter ut på ensidigheternas vådliga haf — man satte blott en ny kurs.

Sverige stod vid år 1809 i samma belägenhet som dessa länder; det befann sig långt borta från statslifvets jemnvigtsli-

nie, och det var allom klart och kunde ej förbises att den öfverdrifna konungamakten i Gustaf IV Adolfs hand bar hufvudansvaret härför. När alltså rikets ständer »genom den nyligen timade regementsförändringen... inträdt i rättigheten att sjelfve, genom upprättande af en förändrad statsförfattning, för framtiden förbättra fäderneslandets belägenhet» (R. F:s ingress), när alltså äfven hos oss riksdagen framgick ur revolutionen såsom en konstituerande nationalförsamling — då ligger det a priori nära till hands att hos densamma förutsätta samma tendenser som under liknande omständigheter ständigt gjort sig gällande hos de revolutionära författningskonventerna i utlandet.

Men redan representationens sammansättning vittnar emot ett dylikt analogislut. Medan kontinentens nationalförsamlingar i allmänhet hvilade på den bredaste demokratiska botten, bestodo af män som för första gången kallades till politisk verksamhet, och arbetade på en enda kammare så att all motvigt mot partiensidigheter vid besluten fattades, så sutto i Stockholm Sveriges gamla ständer, med månghundraårig vana vid offentliga värf. Det hade icke saknats röster äfven här, som yrkat att nationen denna gång skulle mer omedelbart uttala sin vilja; den bekante GREVESMÖHLEN sökte i en brochyr bevisa att en ur allmän valrätt framgången församling vore den enda rätta formen [1]. Men i riksdagskallelsen den 14 Mars hade hertigen-riksföreståndaren sammanskrifvit ständerna efter Riddarhusordning och förra vanligheten [2]; och en riksdag af den vanliga sorten var det också som sammankom och skref författningen utan jäf eller tvifvel på sin befogenhet. Man använde, så långt möjligt var, bestående former; icke ens vid detta tillfälle, då det nödgats att lägga hand på sin konung, afklippte svenska folket alldeles de normala förhållandenas band mellan samtid och forntid.

Blott på en punkt i fråga om sammansättningen märkes någon skillnad mellan den grundlagsstiftande representationen

---

[1] »Fråga till fäderneslandets vänner: Är en fullkomlig förbättring i Sveriges statsförfattning och i vissa andra allmänna anstalter nu möjlig och nödvändig?» Se *Sandegren* ss. 25, n. 4, och 31.

[2] *Riksdagstidningar 1809*, s. 3 f.

och Sveriges forna riksdagar. »På flere sekler», heter det på ett ställe i bondeståndets protokoller [1], »är denna riksdag den första vi inom vårt samfund med smärtande känslor sakna våra förra medborgare *finnarne.*» De hade redan, i Borgå den 27 Mars, mottagit det kejsarlöfte, på hvilket deras sjelfständighet alltsedan har hängt.

Detta leder vår tanke in på ett annat förhållande, som var egnadt att sätta på Sveriges riksförsamling en prägel vida skild från de kontinentala. Derute satt man, som regel, i godan ro, utan bekymmer för yttre fiender. Sveriges lagstiftare arbetade under den bestämda känslan af att fosterlandets sista timma kunde vara när. Ty måhända har vårt lands ställning blott en enda gång i historien varit vådligare — den gången nemligen tre sekler tillbaka i tiden, då vår enda räddning var en fredlös man i Dalarnes skogar.

För oss nu lefvande svenskar, som stå under det hypnotiserande inflytandet af ett snart sekellångt fredstillstånd, blir detta tal om fosterlandets undergång gerna en fras blott — vi kunna icke riktigt gifva en sådan tanke fast föreställningsform. För 1809 års män var det talet ett fruktansvärdt allvar. Inför deras ögon gick spelet om kronor och spiror sin gång ute i verlden såsom aldrig förr. De hade sett troner, på hvilka statsmännen timrat i sekler, de hade sett dem falla med ett slag, på en enda dag, ja medelst ett penndrag af en enda man. De sågo denne man rifva sönder och lappa ihop Europas karta nästan efter sitt behag, just nu stod han på maktens och lyckans höjdpunkt — och han var Sveriges fiende! Mot den flammande bakgrunden af stora verldshändelser, i hvilkas midt Napoleon stod, aftecknar sig Sveriges öde som en episod i det stora hela, äfven den ledd af hans mäktiga vilja [2]. Man har

[1] Bondest. prot. 5/6, I, 200.

[2] Det är anmärkningsvärdt att man i protokollerna från 1809 års riksdag finner så litet tal om de utländska händelserna, med hvilka dock våra egna voro så nära förbundna. För den tid under hvilken R. F. utarbetades finnes blott en enda direkt hänsyftning på dem, nemligen af Silfversköld på riddarh. 18/5, då han talar om kringlöpande rykten att Napoleon skulle vara slagen och sårad i Österrike, polackarne besegrade, preussarne genom en folkrörelse mot konungens vilja öfvergångna till Österrike; se ad. prot. s. 166. Jfr Schmitterlöws antydningar 5/6, prot. s. 539.

sagt, att »väldet i öster och väldet i vester, ett ögonblick sammansvurna, inberäknat äfven Sverige i skiftet af sina stora rof.» Sedan trenne år i krig med Frankrike, sedan ett år i krig med grannarne både i öster och vester, stod Sverige beröfvadt alla ultramarina besittningar, minskadt nästan till hälften af sitt område, med försummadt försvarsväsen, förvirrade finanser, tryckt af olidliga bördor och med styret i en otillräknelig mans hand.

I Mars 1809 såg det ut som skulle ödet gå i fullbordan. På trenne vägar bröto ryssarne in emot det egentliga Sverige, medan danskarne stodo färdiga till anfall såväl i Skåne som i Vermland. Revolutionen hejdade krigsrörelserna ett ögonblick; men den medförde en annan olägenhet, saknaden af en laglig styrelse med hvilken fienden ville underhandla. Snart började ryssarne åter rycka fram i Vesterbotten, och den 26 Maj tilltvungo de sig i en öfverenskommelse hela detta landskap med Umeå stad[1]; derefter slutade Sveriges nordgräns med Ångermanlands vid Öre elf. Den 6 Juni skulle krigsoperationerna återupptagas. Samma dag undertecknades i Stockholm Sveriges nya regeringsform.

Under dessa förhållanden hafva alltså lagstiftarne fullgjort sin uppgift. Det är en synpunkt som aldrig får släppas ur sigte vid omdömet öfver 1809 års R. F., att han är skrifven i en tidpunkt af fosterlandets yttersta nöd. Fäderneslandets fara är den grundton som genomgår förhandlingarne; detta tema spelar in i riksföreståndarens meddelanden till riksdagen, i talmännens helsningar till stånden, i ståndens inbördes kommunikationer och i alla deras anföranden som insigtsfullt bedömde ställningen. Redan före riksdagen hade v. SCHANTZ i en brochyr påmint om det gamla ordspråket, att patienten dör medan läkarne tvista om sjukdomen[2]. ADLERSPARRE förvånade sig på riddarhuset den 10 Maj öfver »sinnesarten hos en man, att lutad öfver bråddjupet och med knappt bibehållen

---

[1] Om tillståndet i Vesterbotten se prosten Genberg i prestest. 4/6 (prot. s. 260) och 15/7 (prot. ss. 464 ff.) samt den gemensamma inlagan af landskapets riksdagsmän (ibm. ss. 297—301).

[2] Se *Sandegren* s. 25.

jemnvikt finna för godt att kvarblifva i sin ställning och derunder djupt och långsamt eftertänka huru han bör bereda alla detaljerna af sin välfärd.» [1] ADLERBETH afstyrkte i K. U. alla radikala reformer, med en hänvisning till fiender som »medan vi ärna bygga bestrida oss sjelfva byggnadsplatsen». [2] Och BLOM uttalade dersammastädes sitt bekymmer att »om vi hittills haft ett *rike utan konstitution*, vi hädanefter» kunde få »en *konstitution utan rike*» [3].

Men var tiden sålunda ond i yttre måtto, så egde han på samma gång, och just derigenom, vissa betingelser för ett lyckligt författningsarbete hvilka utlandets konstituerande riksdagar saknade. Det påpekades på 1809 års riksdag, att krigstillståndet undanröjt den gamla olägenheten att riksdagen i sitt arbete varit störd genom utländska sändebuds inverkan [4]. I fosterlandets nöd måste dessutom split och partisinne tystna, små personliga intressen kastas bort, våldsamma förslag af natur att söndra sinnena öfvergifvas. Ty hvad som i denna farans stund först och främst kräfdes, det var den enighet mellan lagstiftarne som hindrade arbetet att dragas ut på tiden; och här, »då hvarje dags förlust anses som en ökad rikets våda» [5], var skyndsamhet framför allt annat af nöden, enär stundens behof kräfde en laga regeringsmakt med hvilken fienden kunde och ville öppna underhandlingar, och ständernas beslut gjort dess upprättande beroende af R. F:s antagande.

Rikets fara var således deras förnämsta argument, som ville påskynda arbetet. Handlingarne öfverflöda af hänvisningar till det »korta rådrum» [6] man haft för öfverläggningarne. Ar-

---

[1] Ad. prot. s. 65.

[2] K. U:s mem. ss. 84 f.

[3] Ibm. s. 82. — T. o. m. hos bönderna yppades farhågor att »vi uppehålla oss med frågor om privilegier så länge att privilegier icke mer kunna omtalas», P. M. Lundgren och Sven Påhlsson 5/6, prot. s. 220.

[4] Harlingsson i prestest. 3/6, prot. s. 233.

[5] Adlerbeth i K. U., mem. s. 83. — En och annan kunde väl alldeles tvärtom finna en sådan tidpunkt just lämplig för genomgripande reformer, så borgm. Landgren i borgarest. 3/6, prot. s. 249 f.

[6] Borgarest:s beslut 5/6, Riksdagstidn. s. 102. Klarast kommer denna synpunkt fram i K. U:s mem. 2/6, der det heter att »fäderneslandets vådor» ej medgifvit en erforderlig tid; »utskottet har lifligt kännt och klart insett,

betets gång visar ock tidsomständigheternas inverkan i detta hänseende. På fjorton dagar hade utskottet fullbordat sin uppgift[1]. Inom trenne dagar, 3—5 Juni, hade ständerna sjelfva slutat sin granskning; och äfven afgjorda motståndare voro bland de första att »uti närvarande fäderneslandets betryck, då fiendens hotelser med framträngande dagligen öka sig»,[2] föreslå att de gjorda anmärkningarne icke skulle hindra R. F:s ögonblickliga antagande, utan som ändringsförslag underställas en kommande riksdag i enlighet med formerna i den nya grundlagens § 81.

Medan de utländska författningskonventerna sutto i maklighet med sina arbeten månad efter månad, ja stundom åralångt, fördrifvande tiden med partigräl, behöfde alltså 1809 års svenska riksdag inalles blott tre veckor för att skänka landet en ny grundlag. Detta enastående förhållande vittnar om att krigets förbannelse här som alltid medfört sin välsignelse, uppenbar i enighet och sammanhållning, sjelfuppoffring och beslutsamhet.

Ett är dock att *vilja* väl, ett annat att veta och *förstå* hvar det goda skall sökas. Om utlandets grundlagsskrifvare, som ändock tagit sig god tid vid arbetet och således borde kunnat låta besinning och eftertanke tala, om de icke desto mindre hamnade i en ny ytterlighet motsatt den de hade för ögonen, borde icke detsamma ännu snarare hända 1809 års svenske män, just på grund af den hastighet som farliga tider tvungo dem till?

Vi stå här vid den afgörande synpunkten. Den ligger deri att Sverige *redan gjort den erfarenhet* som nu förestod utlandet. Folken derute hade aldrig smakat något annat politiskt förtryck än konungamaktens; vi hade nyss fått lära att *äfven riksdagars envälde är ett ondt.* Der sutto på 1809 års

---

att en lagligen bestämd och derigenom befästad styrelsemakt utgjorde nu vårt samhälles viktigaste angelägenhet, och att endast ett snart och enigt fastställande af denna makt kunde bevara rikets sjelfständighet», Mem. s. 5.

[1] Om utskottets raskhet se hänvisningarne hos *Sandegren* s. 48, n. 1, och Ad. prot. 30/5, s. 283. När Skjöldebrand gick in i utskottet, så beställde han samtidigt en ny rock på en af hufvudstadens förnämsta skrädderiverkstäder; men R. F. blef färdig före rocken! *Biog. Lex.*, XIV, 337.

[2] Biskop Weidmann i prestest. 4/6, prot. s. 258.

riksdag män som sjelfva varit med i *frihetstiden* och sett huru det då stod till i vårt land.

Denna skillnad mellan Sverige och kontinenten är tydligen så stor att all analogi måste bortfalla. Kontinentens grundlagsskrifvare befunno sig i en ny och opröfvad situation — Sverige hade *redan en gång förut* befunnit sig i liknande läge [1]. Det var år 1719, då hade vi haft att bota sår som slagits af ett kungligt envälde, och då hade vi också begått utlandets svåra fel: vi hade skaffat oss ett statsskick der konunganamnet intet annat var än en grann skylt framför riksdagssuveränens anlete. Men emellan den tiden och 1809 låg den senare frihetstidens period, full af skam och olyckor vid hvilkas åminnelse svenska hjertan måste blygas och blöda, men omistlig för vår framtids lycka, en dyrköpt men ovärderlig erfarenhet; ty det var af frihetstidens skada 1809 års Sverige var vordet vist.

1809 års män stodo alltså i den säregna ställning, att de hade bakom sig en historia med mångsidiga lärdomar. Här inställer sig osökt en annan jemförelse än med kontinentens revolutionära grundlagsförsamlingar — jemförelsen med England 1689. Liksom England då det 120 år förut gjorde sin »glorious revolution», hade Sverige nu pröfvat motsatta styrelsesystemer och samlat erfarenheter af olika slag, och kunde således gå till författningsarbetet med alla förutsättningar att undkomma ensidighetens fara.

Lägga vi så härtill, att Sverige år 1809 redan hade en lång vana vid författningsskrifning som kontinenten saknade, och att vid tronens fot stod en man hvars intresse af konungamaktens bestånd icke kunde alldeles förbises alldenstund han var sjelfskrifven till kronan — då komma här i dagen mäktiga krafter hvilka måste verka i annan riktning än de som bestämde den yrvakna konstitutionalismen i utlandet.

Så står nu saken: å ena sidan egoismens och kortsynthe-

---

[1] Jfr Reuterhjelm på riddh. 12 5: »åter sammanträda folkets fullmäktige, att likt 1720 års ständer så till sägande vid skenet af fiendernas krigsfacklor teckna sin regeringsform, sedan en bitter erfarenhet visat den förras brister», prot. s. 79.

tens förenade frestelser att skrifva riksdagsmakten öfver höfvan, nu då pennan var satt i riksdagens hand och den kungliga absolutismens fel lågo för ögat — å andra sidan stundens behof af en stark styrelsemakt, nöden och faran som borde tvinga småsinnet på flykt, en genom lång erfarenhet vunnen mognad i politiska värf, och en historia som talat ej mindre fula saker om riksdagars absolutism än om konungars. Inom denna ram af förutsättningar skall bilden af 1809 års författning framstå i sitt rätta ljus.

IV.

Redan MONTESQUIEU och ROUSSEAU, grundläggarne af de bägge »mekaniska verkstäder» der man alltsedan fabricerat lägre statsläror, insågo dock, att man icke bör skrufva in alla stater i en och samma form, utan vid lagstiftningen måste taga hänsyn till de skiljaktiga konkreta förhållandena [1]. Hvarje folk har sin personliga egenart, sina fel och förtjenster, sin egen erfarenhet och sina individuella behof. På denna dess egen grund skall det bedömas: här allena kan dess lag med fördel byggas. Vill man regelbinda dess lif efter mönstret af andra folk, med olika behof och olika naturliga fallenheter, eller också efter den enkla och klara statstyp som tanken så lätt finner i studiekammaren men den vakna blicken förgäfves söker i verklighetens verld — då är det mycken fara att

[1] *Montesquieu*, L'esprit des loix (1755 års uppl., Amsterdam), I, 324. *Rousseau*, Contrat social, Livre III, chap. VIII.

verket kommer att hvila på lösan sand; ty det är icke sagt att det som passar den ene också passar den andre, och den rena abstraktionens spindelväfvar äro för tunna att ensamma bära detta lifvets verklighet. Men bygger man sitt folks framtid på dess egen forntid, utan idealismens tro på en fullkomlighet som icke finnes, varnad af flydda tiders felsteg, manad af deras förtjenster; bygger man med ett ord på den *nationella erfarenheten* — då står man på hälleberget; då kan man också utan fara lyssna till lärdomar och se på förebilder utifrån, ty de blifva då hvad de skola vara och intet mer, de blifva åskådningsmaterial men inga mönster.

I hvilken mån hafva dessa sanningar stått klara för 1809 års män? Hafva de lockats af utländska modeller? Byggde de efter någon teoretisk schablon? Eller hvilar deras arbete verkligen på den praktiska erfarenhetens grund?[1]

Bläddrar man i de handlingar som för efterverlden vittna om tankar och stämningar vid R. F:s tillkomst, så blir det snart uppenbart huru litet främmande lagstiftning i sjelfva verket influerat på vårt grundlagsarbete. Om någon allmän efterbildning kan för det första ej blifva tal; ett skenbart därhän syftande ord af HANS JÄRTA — då han talar om den *engelska* författningen »*på hvars bepröfvade grunder vår nya är till dess väsentliga delar uppförd*» — behöfver ingalunda tolkas så, och neutraliseras för öfrigt alldeles af andra uttalanden från samma håll[2]. Men icke heller i detaljer har R. F. tagit många intryck från utländska författningar. Det enda väsentliga är väl statsrådsinstitutionen med dess konstitutionella ställning och ansvar, som finnes redan i 1791 års franska författning. Hvad man eljest kunnat sammanleta af förebilder — det förnämsta skulle vara konungens frånvaro vid representationens öfverläggningar i

[1] Detta kapitel utgör ett kort sammandrag af *författarens* undersökning om »den nationella karakteren i 1809 års grundlagstiftning» i *Hist. Tidskr.* 1893, ss. 1—22.

[2] Det citerade ordet förekommer i Korsbergers memorial. I sin antikritik mot Allm. Journalen (Valda skr. II, 417) utropar han deremot; »Gif oss, om man det kan, Englands alla förhållanden, innan man söker att inpassa skärfvor af dess statsförfattning i vår, *som icke är någon mosaik af brokiga, liflösa bitar!*» Jfr anf. art. i Hist. Tidskr. s. 5 f.

samma franska författning, ministeransvarets dubbla form i Polens författning 1791, kreditiverna i Bataviska republikens grundlag 1798 [1] — är antingen lika naturligt att tillskrifva inhemsk erfarenhet eller i sig sjelft alltför otydligt för att här komma i betraktande. Det är intet tvifvel om att vår R. F., försåvidt detta kan om någon författning sägas, är af inhemskt virke. [2]

Deremot vill det i förstone synas som om *byggnadsstilen* vore af främmande ursprung. Den som första gången läser handlingar och protokoller får den föreställningen att MONTESQUIEUS bekanta statsteori måtte öfvat ett afgörande inflytande på de handlande personerna. Öfver allt finna vi denna terminologi med olika »statsmakter», och detta icke blott i brochyrer och i obetydligare riksdagsanföranden, utan i Konstitutionsutskottets och dess främste mäns uttalanden. JÄRTA uppställer sin föredragningslista i utskottet under de tre rubrikerna Styrande, Lagstiftande, Dömande makten, samma tredelning inleder utskottets memorial om R. F., och då ADLERBETH anmäler förslaget i sitt stora riddarhustal så särskiljer han der lagstiftande, lagskipande, exekutiv och beskattande makt [3]. Och det stannar ej vid fraseologien, det är den Montesquieu'ska läran hel, med dess grundtanke om söndringen och motvikten inom dessa makter. Konstitutionsutskottet säger sig hafva i R. F. åsyftat statskrafternas »ömsesidiga motvikt», det har sökt rikta dem »till inbördes bevakning, till inbördes återhåll, utan att dem sammanblanda», det vill vid ekonomiska lagstiftningen »förekomma den lagstiftande maktens intrång i den styrandes verkställighetsåtgärder», det afstyrker senare ett förslag om att sammanslå stats- och justitieråd med hänvisning till principen om »verkställande och domaremakternas åtskiljande», och det befriar statskontoret från riksdagens omedelbara kontroll »för att undvika all förblandning emellan lagstiftande och verkställande makterna» [4].

---

[1] Se Hist. Tidskr.. anf. st., ss. 6—9.

[2] Jfr nedan s. 36 n. 2.

[3] *Naumanns* tidskr. 1872, n. till s. 352; K. U:s mem. 2/6, s. 6; Ad. prot. s. 480. Jfr Hist. Tidskr. ss. 11—14.

[4] K. U:s mem. 2/6, ss. 7 och 15; 30/12, s. 687; 6/10, s. 269. Jfr Hist. Tidskr. ss. 14 f.

Man kan icke misstaga sig på, att grundlagstiftarne varit anstrukna af tidens modefilosofi och att de tillerkännt den *principiell* giltighet. Men huru hafva de gått till väga i praktiken? Den frågan kan endast R. F. sjelf besvara.

När man från studiet af handlingarne öfvergår till sjelfva lagen, så blir man helt öfverraskad af att finna den senare så oberörd af de franska statslärorna som den verkligen är. Knappt ett enda spår hafva de lämnat i dess uppställning och terminologi [1], och likaså litet i dess innehåll. En lagstiftande makt, som utöfvas af konung och riksdag eller af konungen ensam (§ 89), och der den högsta lagskipande instansen normalt deltager med rådgifning (§ 87), i extra ordinarie fall äfven med förklaringar (§ 19) — en lagskipande makt, som i sin högsta spets röner inflytande såväl af konungen genom hans direkta deltagande (§ 21) som af riksdagen genom dess skarpa kontroll (§ 103)[2] — detta är något helt annat än den Montesquieu'ska separationen, det är laga *samverkan* i stället för det laga skiftet mellan maktinnehafvarne. Derför kunde man också på riksdagen angripa grundlagsförslaget just ur den synpunkten att det icke nog skarpt dragit upp demarkationslinierna mellan den franska filosofiens trenne makter i staten[3].

Det är tydligt att grundlagstiftarne stått under ett annat inflytande, som varit starkare än doktrinarismens och derför segrat vid alla konflikter. Vi behöfva icke länge söka efter dess ursprung: det är Sveriges gamla historia, som tynger ned vågskålen med sina lärdomar och nedärfda föreställningar. Går den främmande teorien i samma riktning som den nationella erfarenheten — såsom i fråga om verkställande maktens fridlysning inom sitt område (§ 90) — då tillämpas den i författningen. Men gå de isär — såsom i fråga om riksdagens ensam-lagstiftning — då låta 1809 års män principen fara och följa den nationella tanken i stället. De följa den någon gång

[1] Detta inflytande inskränker sig till uttrycket »regerings- och domaremakterna» i § 90. Denna paragraf härstammar från den något doktrinäre A. G. Silfverstolpe, och han begagnar samma uttryck i K. U. 23/8, se mem. s. 183: se föröfr. Hist. Tidskr. s. 15 och n. 2.

[2] Närmare och vidare i Hist. Tidskr. ss. 15—17.

[3] Biskop Bjurbäck i prestest. 3/6, prot. s. 218 f.

t. o. m. när den är gammalmodig och uttjent, blott derför att den är svensk, att den har sin rot i vårt eget folks gamla betraktelsesätt [1].

Grundlagstiftarne hafva också varit fullt medvetna om den begränsning, de sålunda vid tillämpningen gifvit sina franska principer. Detta framgår redan deraf att K. U. i sitt memorial om R. F. valde ordet *styrande* i st. f. verkställande för att beteckna konungens ställning i staten. Det framgår ännu klarare af de bekanta orden i memorialets omedelbara fortsättning:

»Det är icke blott af formers noggrannt beräknade sammansättning, icke blott af konstitutionella makters sorgfälligt vägda förhållanden, som en statsförfattnings värde och i följd deraf dess framtida bestånd bero — — Om dessa emot hvarandra stälda konstitutionella makter icke sammanhållas, icke hvar för sig ledas och då styrkas af ett *allmänt tankesätt*, så skall under deras strider statsförfattningen förr eller senare upplösas. — — Denna tanke ligger till grund för utskottets hela arbete. *Utskottet föreslår ej stora och lysande förändringar i vår statsförfattnings åldriga grundformer.* Det har trott, att sådana former icke böra lättsinnigt omskapas .... Det har trott .... att för en nations allmänna rätt och medborgares personliga frihet och säkerhet finnes intet stadigare värn än dessa former, omgifne af seklers helgd och befästade af en allmän nationalkraft som i dem verkar» [2].

Nu stå vi ändtligen på fast grund. Vi hafva sett, att 1809 års män icke läto utlandets lysande mönster och skenfagra teorier locka sig bort från de enkla lärdomar som bjödos dem i folkerfarenheten. De hafva fört Montesquieus doktrin på tungan, men stodo aldrig — som romanska folk både förut och efteråt — okritiskt under dess inflytande; den blef intet annat än en grann skylt på den oförfalskade svenska byggnaden. Och då vi hafva sökt en plats för att få utsigt öfver vårt statsskick, så veta vi nu, att den platsen icke är bland utländska lagar eller läror utan i vår egen historia.

---

[1] Högsta domstolens egendomliga ställning förklaras sålunda ur den gammalsvenska uppfattningen, att rättskipningen är en gren af styrelsen — en uppfattning som ännu i R. F. försvarar sig gent emot den moderna och sundare uppfattningen om rättskipningens oberoende; se Hist. Tidskr. ss. 18 f., 14 f.

[2] K. U:s mem. ss. 7, 8.

V.

1809 års män stodo sjelfva i en tidpunkt, som bar prägeln af en långt gången ensidighet inom statslifvet. Skulle de kunna se klart genom ögonblickets passioner och derbakom säkert skönja vår historias nationella drag? Skulle de kunna rätt mäta upp öfverdrifterna, äfven sin egen tids, och akta sig för dem?

Vi skola ett ögonblick lyssna till deras uppfattning af svenska historien.

Väl föllo omdömena hos mången hårda öfver den författning, som »liksom på gäckeri bar titeln Förenings- och Säkerhetsakt»; [1] SCHULZENHEIM kallade den rent ut för »ej mindre konungars än undersåtares Osäkerhetsakt», [2] och REUTERHJELM karakteriserade den som en »Pandoras ask», ur hvilken »alla olyckor öfver land och folk utkommit». [3] Men vid R. F:s redaktionsbord sutto män med ögon skarpa nog att se det historiskt berättigade äfven i denna författning. Femton år senare skrifver JÄRTA de högst anmärkningsvärda orden, att »vår nuvarande statsförfattning icke kunnat uppföras, om ej de aristokratiska grunder, hvarpå föregående regeringsformer hvilade, blifvit genom Säkerhetsakten undanröjda». Den tid skall komma, tillägger han, »då man skall erkänna, att äfven denna lag utgjorde en vigtig länk i den svenska frihetens utbildningskedja». [4] Från Säkerhetsakten härröra också tvänne kungliga prerogativer i den nya R. F., hvilka tillhört Sveriges gamla statsskick men sedan frihetstiden varit borta, nemligen den fulla rätten att börja krig och att sluta traktater. Det var just

[1] *A. G. Silfverstolpe* i broschyren »Försök till utveckling af grunderna för svenska regeringssättet» (Sandegren, s. 25)

[2] Ad. prot. 15/5, s. 101.

[3] Ad. prot. 12/5, s. 81. Jfr Ehrenborg 5/6: »källan till alla de olyckor oss drabbat», prot. s. 540.

[4] I sin antikritik mot Allm. Journalen, Valda skr. II, 298.

dessa prerogativer konungamakten nu hade missbrukat, de voro sjelfva utgångspunkterna för tidens lidande — och likväl togo 1809 års män dem med i den nya författningen, emedan de insågo deras omistlighet för tronen.

När man på detta sätt kunde erkänna det goda i sjelfva Säkerhetsakten, då är det tydligt att grundlagstiftarnes omdöme skulle vara klart också beträffande äldre framfarna tider, dem man ej behöfde minnas med partimannens känslor. Protokollerna öfverflöda af hänvisningar till vår historia; efter menniskors art fäster sig en mera vid mångväldets, en annan mera vid enväldets fara; men nästan alla talare visa sig inse, att det just var mellan dessa tvänne poler som Sveriges historia hade svängt under de sista olyckstiderna. Klarast framstår den historiska uppfattningen i tvenne tal på riddarhuset under debatten om R. F.

G. A. SILFVERSTOLPE — riddarhussekreterarens broder — utgaf s. å 1809 en svenska författningens historia, der han om frihetstidens statsskick säger, att »fruktan för en ytterlighet ledde till en annan»; ty »så är menskligheten beskaffad, att den söker bot för den skada den nyligast lidit, utan att undersöka om denna bot leder till någon ny fara».[1] Denna tanke utvecklar han vidare i sitt anförande på riddarhuset den 5 Juni. Han visar huru aristokratien föll för Karl XI:s despotism, huru derpå följde 1720 års R. F., på sin tid ansedd som den liberalaste i Europa, hvars följder voro »med tiden nödvändigt allsmäktige ständer», huru 1772 års R. F. var ett »foster af slughet», som genom sina sväfvande bestämmelser öppnade dörren för ett nytt envälde; och han drager sedan af allt detta följande slutsats:

»Dessa märkliga förändringar i svenska folkets inre politiska ställning böra upplysa oss om den varsamhet som nu är nödig, att vi icke sjelfve måge gifva anledning åt tillkommande regenter att böja oss under oket. Ja, den bör öfvertyga oss, att en nation löper långt mindre fara när den bildar sig en stark och kraftfull konung, än när den hos en svag och lam regering väcker behofvet att inkräkta på folkets rättigheter».

På dessa grunder förordade han varmt K. U:s förslag till

[1] *G. A. Silfverstolpe*, Den sv. statsförf:s hist., s. 74.

R. F., hvilket han fann hafva dragit de rätta lärdomarne ur föregående regeringssätt.»[1]

Läsa vi nu ADLERBETHS klassiska tal den 3 Juni, så finna vi här i klaraste och skarpaste form samma uppfattning.

»Sverige .... har inom sig rönt tätare statshvälfningar än de flesta andra länder. Ibland de flere orsaker, som dertill vid häfdernas ljus torde kunna uppsökas, tror jag mig ej begå ett misstag, då jag anser den för hufvudsaklig, att vid hvarje statsförändring våra forna lagstiftare mindre varit betänkta på en nödig jemnvigt emellan konungamakten och nationens rätt än på ett tillfälligt afvärjande af de missbruk som för ögonblicket störtat riket i våda eller förderf. Man har kastat sig från en ytterlighet till en annan, väjt den klippa hvarpå man sist stött för att löpa mot en annan, och skeppsbrott har följt på skeppsbrott. 1680 års statshvälfning afskaffade aristokratien men uppdrog åt konungen en makt utan motvigt. Enväldet bragte staten på brädden af sin undergång, och 1719 års ständer vidtogo endast mått att inskränka konungens makt, men lade så mycken i folkets hand att riket inom 50 års förlopp var en olycklig tummelplats för split och tvedrägt; all medborgerlig säkerhet var rubbad, utländska makters inflytelse styrde svenske mäns beslut, och en allmän inre upplösning hotade det fria Sverige med främmande bojor. Den allmänna glädjen öfver 1772 års revolution utmärkte höjden af den våda, hvarutur Gustaf III:s mod och rådighet frälste sitt fädernesland; men nu öfvergick man ånyo ifrån sjelfsvåld till en obegränsad undergifvenhet; anarkien vek, men för en monarkisk myndighet, som fri från nödige band snart beredde ett alldeles oinskränkt konungavälde genom Säkerhetsakten, och i hvad olyckor den oss fört, derom vittna våra egna ögon och känslan i våra blödande hjertan».

Mot denna historiska bakgrund tecknar han sedan de synpunkter som ledt K. U. vid dess arbete:

»Stunden har inträffat, då vi genom en ny statsförfattning böra trygga rikets bestånd. Det är naturligt att de sår som ej ännu äro läkta svida mest. *Men en vis omtanke lär fordra att ej blott ögonblickets intryck böra leda våra mått, utan att minnet af forna olyckor och faror tillika bör vara oss om hjertat. Jemte faran för despotismen må afskyn för en demokratisk anarki stå lika lifligt för våra ögon.* Saknar nationen sin rätt, så blifva frie män slafvar, men saknar den styrande makten sin, så återvända vi till naturens våldstillstånd då styrkan blir lag, och i intetdera fallet kunna vi hoppas att bevara vår sjelfständighet. Den exekutiva maktens fulla kraft i konungens hand fordras, jag vågar upprepa det, lika nödvändigt till vår räddning, som lagstiftnings- och beskattande maktens förvarande i sin helgd åt nationen.

Sådana hafva de grunder varit som ledt Konstitutionsutskottet i dess förslag — —.»[2]

---

[1] Ad. prot. ss. 546—48.

[2] Ad. prot. ss. 480—82. Jfr t. ex. Schultzenheim ibm s. 572 f. och Bjurbäck i prest. prot. s. 221 f.

Ännu i dag står denna revy öfver vår historia i grunddragen fast, ehuru vår tids vetenskap kunnat arbeta sig till sin syn på sammanhanget ej blott med mycket bättre hjelpmedel utan framför allt med fördelen af ett perspektiv. Motsatsen mellan statsmakt och folkvilja hade i Sveriges historia framkallat en pendelsvängning mellan konungs och riksdags envälde, och som varnande exempel på dessa ensidigheter framstå den senare gustavianska och den senare frihetstiden. Med blicken stadigt fäst på detta förhållande hafva 1809 års grundlagsstiftare gått till sitt värf. De ville, säger JÄRTA, »*varnade af en dubbel erfarenhet, bevara nationen mot skiftande förtryck af de bägge högsta samhällsmakterna*, hvilka inom en mansålder hade, hvardera i sin ensidiga riktning och hvardera till förhatlig ytterlighet, framgått lika oåterhållna och lika förödande».[1] Här faller ljuset klart öfver deras väg.

Undersöka vi nu R. F., så finna vi ock i densamma djupa spår af denna uppfattning och sträfvan. Vi se dem i en dubbel serie af stadganden, af hvilka den ena serien vänder sig mot frihetstidens och den andra mot gustavianska tidens missgrepp. Det är högst upplysande att betrakta dessa skyddsmurar hvar för sig.

Frihetstiden hade som bekant ställt konungen under rådets votering för att sedan ställa rådet, genom reglerna vid utnämning och ansvar, under ständernas vink. Emot första ledet i denna kombination rikta sig i 1809 års statsskick § 4, som låter konungen *allena* styra riket, och § 9, som förbehåller konungen att i statsrådet *allena* besluta, sedan genom § 7 *alla* regeringsärender (med bestämda undantag) dit hänvisats. Emot den senare länken åter vända sig slutsatsen i samma § 4, som lemnar rådsutnämningen åt konungen och ingen annan, § 106, som stadgar en af ständerna oberoende domstol för deras lagbrott, och § 107 som binder deras politiska ansvar vid bestämda formaliteter. Icke nöjda med detta medelbara herravälde — medelst rådet — öfver förvaltningen, hade frihetstidens maktegande ständer vidare dragit förvaltningens olika grenar, t. o. m. dom och embetsutnämning, direkt inför sig, tills de framstodo

[1] Om §§ 106 och 107 R. F., Valda skr. II, 566.

som »ensidige domstolar och befordringskabinetter».[1] Här stänges nu dörren oblidkeligen genom R. F:s §§ 90, 104 och 107 sista p.

På andra sidan om dessa af frihetstidens erfarenhet dikterade stadganden stå de som vända sin udd mot den gustavianske konungens öfvergrepp, för att mot sådan risk trygga »den personliga säkerheten och egendomsrätten».[2] Främst märkes här den grupp af paragrafer som skapa statsrådsinstitutionen med dess konstitutionella ansvar (§§ 4, 7, 8, 9, 38, 105—107); vidare § 49 som ger riksdagen en periodisk existens, § 57 som lägger svenska folkets beskattningsrätt i dess händer, § 61 som stadgar viss tid för dessa af folket beviljade skatter, § 62 som ger riksdagen andel i statsregleringen, §§ 72—80 som hindra konungen att på omvägar kringgå folkets beskattningsrätt, §§ 53 och 58 som gifva riksdagen lagbestämd kontroll på regeringens finansförvaltning, och § 86 som garanterar allmänna opinionen dess rätt att göra sig hörd.

Som man ser hafva 1809 års män velat göra sin författning till *en syntes af 1720 och 1772 års R. F. F.*[3] Derför hafva de afskurit dessas ytterligheter, men behållit så mycket af hvardera som fordrades för att motväga den andre. Och när de icke trott sig kunna vinna den rätta proportionen på detta sätt allena, då hafva de tillsatt nya institutioner för att fylla måttet på den behöfliga sidan. Vi finna således till venster Justitieombudsmannens embete till lagens skydd å de enskildes vägnar gent emot administrationen och jurisdiktionen, Opinionsnämden till garanti mot kungligt missbruk af rätten

[1] Schultzenheim på riddh. 5/6 1809, prot. s. 573.

[2] Se t. ex. K. U:s motivering för §§ 38 och 103 (mem. ss. 399, 401) samt dess ledamöter prosten Wijkmans försvar för samma §§ och för § 96 (prest. prot. ss. 228, 246, 250) och biskop Rosensteins för § 4 (ibm s. 205.)

[3] En positiv utredning af de olika paragrafernas genetiska ursprung 1809 års R. F. visar också lätt att dessa författningar gifvit stommen; se kommentarierna i *Emil Hildebrands* edition af Sv. Regeringsformer. Derjemte har 1789 års författningsändring bidragit med Allmänna Beredningens och Högsta Domstolens institutioner. Men åtminstone en paragraf leder sina anor ända bort till landslagens konungabalk; nemligen § *16*, som också blef angripen på 1809 års riksdag »som ett eko från förflutna barbariska tider, en antik, blott för dekorationen, icke för behofvet», Bjurbäck i prestest., prot. s. 223, jfr K. U:s försvar, mem. s. 399.

att utse öfverdomarne, och Tryckfrihetskomitén till räddhågade skribenters fromma vid användningen af den nya tryckfriheten. På detta konto kommer ock deras enda väsentliga lån utifrån, den konstitutionella ministerinstitutionen.

Detta, direkt ur vår nationella erfarenhet framsprungna, *dubbla garantisystem* gifver också 1809 års R. F. en säregen ställning bland Europas grundlagar, hvilka i allmänhet nöjt sig med att bygga muren mot höger allena. Dess egendomlighet förhöjes genom de skarpa konturer som Sveriges grundlagstiftare gåfvo sitt verk. Ingenstädes äro garantierna så långt utdragna, och ingenstädes komma de i sin paralellism så nära inpå hvarandra: konungens Justitiekansler vid sidan af riksdagens Justitieombudsman, konungens Statskontor gent emot riksdagens Riksgäldskontor, konungens domsrätt bredvid riksdagens Opinionsnämnd, konungens ekonomiska lagstiftning bredvid riksdagens välde öfver Banken — den konunganämde talmannens propositionsvägran vis-à-vis föredragande ministers kontrasignationsvägran.

Det är under dessa förhållanden lätt förklarligt att R. F. gifvit anledning till alldeles motsatta omdömen. Den som sjelf är mycket liberal, han stötes tillbaka af dess omsorg om tronen; den åter som är mycket monarkisk, han fäster sig ensidigt vid dess garantier för riksdagens styrka och de enskilda intressena.[1] Så måste det gå, då man betraktar R. F. med ett öga i sänder, det andra förblindadt af partilidelser. Men den lugne och vakne iakttagaren kan icke förbise eller förneka, att denna grundlag är kanske af alla den minst tendentiösa — att bakom hans garantisystem ligger en bestämd positiv sträfvan åt den *jemnvigt* mellan tronens och folkets rättigheter som kännetecknar ett sundt statsskick.

[1] En typisk exponent för denna riktning är *Löwenhjelm* i sin ofvan cit. »Kritiska undersökning». Skrifven under inflytande af reaktionen mot 1840 års opposition har den till tydligt ögonmärke att mota tidens liberala rörelser, hvilka förf. icke är skarpsynt nog att särskilja från grundlagens egna tendenser. Han finner sålunda i R. F. en genomgående misstänksamhet mot regeringen och ett öfverdrifvet förtroende till riksdagen; han finner det senare äfven i R. O., ehuru stadgan om talmans rätt till propositionsvägran afger ett så tydligt bevis på motsatsen. Dock erkänner han åtminstone (s. 48), att 1809 års män *velat* undvika ständervälde.

Denna medvetna sträfvan genomgår hela hans genesis. Den kommer till uttryck i K. U:s första memorial, der grundlagstiftarne förklarat sitt syfte att »noggrannt beräkna» och »sorgfälligt väga» de bägge »konstitutionella makterna» mot hvarandra. Den går som en ledande tanke genom riksdagsdebatten, såväl i anhängares mun som motståndares.[1] Det är samma problem om harmoni mellan motsatser som KURCK på riddarhuset den 15 Maj uttrycker så, att »folket åtnjuter en lagbunden frihet under styrelsen af en lagbunden makt»,[2] och som R. F. sjelf i sin ingress kallar ett utstakande af konungs och undersåtars rättigheter och plikter så att de »*med bibehållande af konungamaktens helgd och verkningsförmåga förena svenska folkets lagbundna frihet*».

Men detta är intet annat än inslaget i den svenska historiens väfnad från urgamla tider. Mellan dubbla fördämningar — nödvändiggjorda genom föregående tidehvarfs misstag och missgrepp — flyter åter vår historias ström, bred och mäktig, klar och ogrumlad, fram i 1809 års statsskick.

VI.

Vill man med ett par ord teckna de originära och centrala dragen i Sveriges statsskick, så skulle det heta: *konungens samverkan med sitt folk i allmänt vårdande ärender*. Detta den äldre medeltidens ideal har efter skiftande öden och lärorika afbrott återvändt trenne gånger i historien; första gången

[1] Se cit. i Hist. Tidskr. 1893, s. 20, n. 1 och 2. Märk särskildt Staël v. Holsteins ord på riddh. 3 6 om K. U:s »prisvärda bemödande» att »förena tvänne hvarandra så motverkande krafter som den monarkiska och den republikanska till ett helt, der jemnvigten blifvit träffad», prot. s. 484.

[2] Prot. s. 108.

var under Gustaf Vasa, andra gången under Gustaf Adolf, tredje gången var i 1809 års författning. Sveriges nydaning har sålunda alltid varit tillika en restauration. Men visserligen har den gamla idén för hvarje gång måst byta om drägt, han kommer tillbaka med nya klutar på sitt gamla kläde.

Det är folket som skiftar organer genom tiderna. Folkungatidehvarfvet hade utbildat det högaristokratiska rådet till dess politiske representant, och sedan dess arbetar vår medeltida historia med tvänne legitima rörelsekrafter, konung och råd. Men rådet förmådde icke ensamt i längden uppbära de nationella och centrala uppgifterna; då uppstiger långsamt ur samhällets djup den demokratiska idén och förmäler sig med den aristokratiska i riksdagen. Denna formlösa institution genomför befrielseverket med Gustaf Vasa, emanciperar sig slutligen alldeles från rådet och står på Gustaf Adolfs tid som en ny legitim och sjelfständigt organiserad rörelsekraft i vår historia.

Så uppstod Gustaf II Adolfs statsskick, idealet mot hvilket sedermera både frihetstidens lagstiftare och Gustaf III vände sina blickar: en harmonisk jemnvigt mellan konung, råd och riksdag under samverkan för det helas väl, mindre af laga bokstäfver reglerad än af ömsesidigt förtroende och en gemensam känsla af offerplikt mot fosterlandet. Då denna statsform — inaugurerad redan af den första Vasakonungen — skulle systematiseras i Gustaf Adolfs testamente till sitt folk, 1634 års R. F, så fann man klaven i teorien om »ett ordentligt regemente, der konungen sin höghet, rådet sin myndighet och ständerna deras skälige rätt och frihet tillbörligen blifva behållne och någorlunda beskrifne». Denna egendomliga *politiska treenighet mellan konungs höghet, råds myndighet och ständers frihet* — eller med andra ord mellan monarki, aristokrati och demokrati — har sålunda efterträdt medeltidens *dualism mellan konung och råd;* staten arbetar nu med trenne faktorer, statsviljan bryter sig fram ur trenne viljor.

Men detta statsideal var i verkligheten redan dödt då det fästes på papperet. Den starka kungahanden hade måst släppa sitt tag om rodret, då brast jemnvigten, och tyngdpunkten flyttade sig under förmyndareregeringarnes tidehvarf 1632—1680

på en af de tre faktorerna, på *rådets myndighet* allena. Detta framkallade sociala missförhållanden som nödvändiggjorde en reaktion från konungamaktens sida. Det karolinska enväldet 1680—1718 visar oss inom den gamla ramen en ny ensidighetsutveckling, det är *konungens höghet* som nu nedtrycker såväl rådsmyndigheten som ständerfriheten. När detta system å sin sida gjorde bankrutt, då svänger pendeln naturligt öfver till den återstående principen, till *ständernas frihet*. Ehuru 1719 års riksdag förklarar som »sitt endaste syftemål» att verka för det »K. Maj:ts höghet måtte blifva oförkränkt, riksens råd uti en tillbörlig myndighet understödde och ständerna vid deras rätt och frihet bibehållne», så blef resultatet ett nytt subordinationsförhållande, der riksdagen står ensam vid makten med rådet till verkställande direktion och konungen som rådets president blott.

Efter Gustaf II Adolfs tid hade sålunda den politiska treenigheten i svenska staten lossnat isär, och dess olika faktorer hade hvar för sig sökt uppbära statsidén. Gustaf III gjorde det första försöket att åter sammanbinda dem i harmonisk jemnvigt, genom att helt enkelt stryka ett streck öfver det senaste seklets utveckling. Men riksdagen hade nu stigit, rådet sjunkit för mycket, för att den gamla balansen skulle kunna med ett penndrag återställas; och konung Gustaf har sjelft haft en känsla häraf, då han i 1772 års R. F. öfvergifver teorien om treenigheten till förmån för dualismen mellan »frie och sjelfständige, lagstiftande men laglydige *ständer*» å ena sidan, en »maktegande men lagbunden *konung*» å andra sidan, »bägge sammanfogade och beskyddade under lagen».[1] Han gjorde sjelf denna nya dualism till verklighet då han 1789 eliminerade bort rådet, den sjelfständiga aristokratien, ur statsmakten. Men genom att hembörda hela dess arf åt kronan rubbade han ånyo jemnvigten i staten, så att sonens regemente blef ett nytt envälde.

Det blef 1809 års män förbehållet att göra det andra och lyckligare försöket till försoning mellan statens olika faktorer.

---

[1] Jfr *författarens* afh. »Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges hist.» s. 191.

De sågo ej som Gustaf III *tillbaka,* de sågo framåt. Den sjelfständiga rådsmakten var död och begrafven; hvad som stod qvar räddadt ur vår historias arbete, det var konung och riksdag; i stället för 1600-talets politiska visdom med *trenne* makter, i stället för brytningstidens olika experiment med *en* makt allena, skapade de då en fast och bestämd *dualism* liksom under medeltiden, men icke längre mellan konung och råd, utan *mellan konung och riksdag.*

Det saknades icke på 1809 års riksdag röster som fruktade att nya mellanmakter mellan konung och riksdag skulle uppstå af de nyskapade institutionerna.[1] Så betraktade oppositionen med mycket misstroende Justitieombudsmannen, undrande om icke »riksens ständer uti §§ 16 och 96 uppdragit både åt konungen och en undersåte nästan lika, af hvarandra alldeles oberoende rättigheter».[2] Lika stora betänkligheter, särskildt hos presterna, väckte Konstitutionsutskottet, på grund af dess prerogativer vid grundlagstiftning och ministeransvar; WEIDMAN fann det »likasom en mellanmakt mellan konung och ständer», FORSSÉN fruktade att det skulle »formera status in statu», HARLINGSSON karakteriserade det som »ett sjelfförstöringsfrö i konstitutionen», »farligt för både konungen och sjelfva ständerna».[3] Dessa betänkligheter afvisade emellertid det första K. U. sjelft redan med en hänvisning derpå att utskottets myndighet »i sig sjelf är ständernas»[4]; och numera kunna vi betrakta dem endast som kuriosa. Ej heller Högsta Domstolen gick alldeles fri för dylika misstankar, det var för att han ej skulle blifva »en stat inom staten» som K. U. föreslagit Opinionsnämden.[5] Större uppmärksamhet förtjena emel-

[1] Vi förbigå sådana yttranden som borgmästare Holms i borgarst. 3/6 om *landshöfdingarne,* att de »i vissa afseenden utgöra en motvigt när ... konungens och folkets intressen ligga i strid med hvarandra», prot. s. 261.

[2] Röök på riddh. 3/6, prot. s. 496. Jfr Rothoff i borgarest. 3/6, prot. s. 241.

[3] Prestest. prot. 3/6, ss. 239, 234, 233. Dessa anmärkningar hafva funnit ett starkt genljud hos *Löwenhjelm,* som går ända derhän att karakterisera K. U. som ett venetianskt tiomannaråd! Se Kritisk undersökn. s. 34, jfr ss. 16, 33, 56 ff.

[4] Mem. 6/10, s. 260 f. Jfr Wijkman i prestest. 3/6, prot. s. 238 f.

[5] Mem. om R. F., s. 16. Jfr K. U:s mem. 14/8 1812.

lertid de liknande förevitelser som gjordes det nya Statsrådet, emedan de synas ega stöd i uttalanden af K. U:s egna medlemmar. Så motiverade ROSENSTEIN dess existens dermed att »en korporation till jemnvigt emellan konungamakten och folket skulle existera»[1], och i ett diktamen till K. U:s protokoll — med hvilket MANNERHEIM till alla delar instämde[2] — yttrade A. G. SILFVERSTOLPE den 23 Aug. 1809: »Vårt regeringssätt är visligen sammansatt af de 3 makterna, den monarkiska eller konungens, den aristokratiska eller statsrådets och den demokratiska eller ständernas». Men fortsättningen af samma anförande bryter udden af denna nya tredelning:

»I den aristokratiska maktens hand ligger jemnvigten mellan de andras, emedan det är den, som så till sägandes mognar till system konungamaktens genom regeringsärendenas natur mångfaldiga viljor. Existerade ej statsrådet, så skulle antingen konungen kufva ständerna eller ständerna konungen. Vore statsrådet mer än konungens rådgifvare, så skulle det börja med att kufva konungen och förmodligen sluta med att kufva ständerna».[3]

Någon sjelfständig uppgift för sig gent emot de bägge konstitutionella makterna tillkommer alltså ingalunda det nya statsrådet. Vi minnas JÄRTAS ord, att det nya statsskicket betingades af aristokratiens fall genom Säkerhetsakten.[4] Statsrådet är intet utan i och genom konungen; det »utgör icke en i hans styrelse deltagande kår»[5], han ensam afgör alla frågor han ensam till- och afsätter dess egna medlemmar. Konung och statsråd tillsammans bilda konungamakten, den ena viljan inom statsorganismen, gent emot den andra viljan, ständermakten.[6]

[1] Prestest. prot. 3 6, s. 205.

[2] K. U:s mem. s. 201.

[3] K. U:s mem. s. 185. I samma anförande (s. 186) fäller S. det märkliga ordet, att statsråden enligt »regeringssättets esprit» och lagstiftarnes egen mening borde vara i möjligaste måtto *permanente*.

[4] Ofvan s 32.

[5] K. U:s mem. om R. F., s. 10.

[6] Det konstitutionella rådets egendomliga natur måste naturligtvis gifva anledning till ganska olika omdömen. Så karakteriserar *Jan Jansson* statsråden som »lefvande negativer, men utan negativ verkan» och finner dem intaga ungefär samma ställning till konungen som nämden till domaren (anf. st. s. 29). På annat ställe (s. 39, jfr s. 60 f.) betonar han att »statsrådets bestämmelse är icke att representera konungamakten inför folket: den är att representera folket inför konungatronen». Jfr de nyktra anmärkningarne hos *Anckarsvärd*, Polit. trosbekännelse (1833), s. 74 f.

Men med denna i vår historia direkt grundade *dualism* står också Sverige nu på den rätta konstitutionella marken. Klart ligger nu för första gången i vår historia, att grundmotsatsen mellan stat och samhälle måste vid organisationen förkroppsligas i en motsats mellan tvänne sjelfständiga rättssubjekter med hvar sin vilja, målsmän för statsenheten och samhällsmångfalden, ordningen och friheten.

Huru genomgående denna motsats är och i det nya statsskicket finnes tillämpad, det var i begynnelsen icke rätt klart för alla 1809 års män sjelfva. Det myckna motståndet mot Justitieombudsmannen härledde sig främst från den tanken att han skulle råka i kollision med Justitiekanslern, och oppositionen ville derför på olika sätt sammanslå dessa bägge funktionärer, eller ock dela riket mellan dem.[1] Men GAHN framlade då för borgarne[2] och WIJKMAN för presterna[3] K. U:s tankar med detta embete: ett skydd för de enskilde gent emot öfvergrepp af det allmänna, en kontroll på administrationen *från sidan*, medan Justitiekanslern är dess kontroll *uppifrån*, dess kontroll inom sig sjelf. Här ligger just det epokgörande nya i 1809 års system, jemfördt med de föregående tiderna. Alltsedan den första R. F. 1634 hade all statskontroll kommit ofvanifrån allena, från förman på underlydande. Visserligen hade frihetstidens riksdag haft i sin hand både statsreglering och revision och rådsansvarighet och på sistone äfven Justitiekanslersembetet; men detta kom sig helt enkelt deraf att ständerna då trädt i konungens ställe. Det var sålunda fortfarande en kontroll å förmans vägnar blott, ehuru förmannen nu hette riksens ständer;[4] statsregleringen t. ex. betraktades då ännu som en gren af förvaltningen, med förvaltningen i dess helhet hade den kommit under ständerna, och med densamma gick den 1772 tillbaka till konungen. Motsatsen mellan stat och samhälle hade nemligen ännu ej klarnat i medvetandet.

---

[1] Se ad. prot. ss. 495 f., 556; prest. prot. ss. 222, 243—47; borg. prot. ss. 239—48, 283—91.

[2] Borg. prot. ss. 285—87. Stilen i detta utmärkta anförande påminner om Järtas.

[3] Prestest prot. s. 246 f.

[4] Jfr afh. om »Riksrättsinstitutets utbildning», s. 156 f.

Men år 1809 är denna stora upptäckt gjord. Först nu blir riksdagens kontroll en sjelfständig kontroll af en allmänvilja på en annan. Först nu eger alltså svenska staten ett dubbelt kontrollsystem: dels den gamla administrativa, *subordinationens*, konungens uppsigt genom embetsverken, Justitiekansler, kammarrätt — dels den nya konstitutionella, *koordinationens*, riksdagens uppsigt genom Justitieombudsmannen och utskotten. Och alltså besannas här, i djupare mening än orden egentligen afsågo, det omdöme om R. F. som fäldes af A. G. MÖRNER på riddarhuset den 3 Juni 1809: »Således skall den teckning af en konstitutionel konungamakt, som man hittills anfört mera som ett problem än som en verklighet, här en gång blifva realiserad».[1]

Men om nu en dylik djupgående motsats präglar det nya statsskicket, skall icke dermed statens organiska enhet gå förlorad? Dessa tvänne viljor, skola de ej resa sig till kamp mot hvarandra, gnaga sönder hvarandra, så att monarkien upplöses i en *dyarki?*[2] Förvisso skulle det gå derhän, om de bägge konstitutionella faktorerna vore af samma slag, samma karakter, samma styrka. Men så är det icke inom den sanna konstitualismen, och så är det ej heller i Sveriges R. F. Han bär uppe den germanska rättsstatens stora idé om *konungens suveränitet.* Vi kunna bestyrka detta med tydliga ord af hans egna stiftare.

Det grundlagskrifvande utskottet har på ett ställe direkt uttalat sig i denna sak, nemligen i motiverna till Tryckfrihetsförordningen den 28 Nov.[3]:

»Sveriges lagstiftare hafva insett, att af till styrelsegrenarne delade *lika* krafter uppkommer overksamhet. Det vacklande, den kollision och den

---

[1] Ad. prot. s. 500

[2] Denna farhåga uttalades af Weidman i Prestest. 3/6, med anledning af Justitieombudsmanna-institutionen som han fann »gifva öppen anledning till tanke om stridiga intressen mellan konung och nation», prot. s. 243. — Beslägtad härmed är *Löwenhjelms* beskyllning mot R. F., att den i allmänhet upprättar ett »isoleringssystem» mellan konung och riksdag, se Krit. undersökn. ss. 77, 102.

[3] Mem. s. 364; cit. i Hist. Tidskr. 1893, s. 20. Detta omdömes betydelse rubbas tydligen ej väsentligt deraf att utskottet, under den tid som gått efter R. F:s antagande, undergått en del personaländringar.

oreda, som af en sådan ställning förorsakas, äro af för mycken våda för staten att ej efter en kort tids förlopp verka öfvervigt till endera sidan, och gränsen, en gång öfverträdd, lemnar ett gränslöst fält öppet. Grundlagen har derför tillerkännt konungen den styrande makten och verksamhet att med enhet i beslut och kraftfullhet i medel densamma utöfva. Bestämda former för dess verkningskrets, folket förbehållne fri- och rättigheter, innefatta *ej en absolut och emot densamma uppgående motvigt;* således ej heller orsaker till någon strid emellan de konstitutionella makterna, af hvilken statsförfattningen förr eller senare skulle kunna upplösas».

Detta är blott en närmare utläggning af antydningarne i sjelfva memorialet om R. F. Vi finna der konungamakten karakteriserad som en *styrande* makt »*med enhet i beslut och full kraft i medlen att dem utföra*»; utskottet betonar »enheten och kraften af dess verksamhet», dess »förmåga att verka kraftfullt och likstämmigt till sammanbundna ändamål», dess »enhet och upphöjning öfver små intressen».[1] Gent emot denna makt karakteriserar det riksdagen såsom »*visligt trög till verkning, men fast och stark till motstånd*»*;* och tankegången framstår än klarare genom den kritik som längre ned[2] egnas frihetstidens lagstiftare:

»I stället för att *till skydd* emot en blind och orättvis styrelse bereda den *mäktigt återhållande kraften* af en yttrad nationalvilja, hafva de i förväg lagt förhatliga fjättrar på all styrelse, äfven den rättvisa och upplysta. Dessa fjättrar, hindrande den jemna verksamheten af en makt som ovilkorligen måste verka, hafva nödvändigt blifvit brutne».[3]

Trög till verkning men stark till motstånd — bättre kan ej uttryckas den *passiva*, den *negativa* roll 1809 års R. F. sålunda har tilldelat riksdagen. Jemn verksamhet, kraftfull och enhetlig handling — det framhåller lika tydligt konungen som den *aktiva* kraften i statslifvet, ledaren som går i spetsen. 1809 års män »ville» — vi citera ännu en gång JÄRTA[4] — »befästa monarkien derigenom, att de återgåfvo nationalförtro-

[1] Se Mem. ss. 6, 10, 13, 15.

[2] Ibm s. 7.

[3] På riksdagen kom det naturligtvis mest an på att gent emot oppositionen betona de liberala sidorna i R. F., hvadan der ej mycket ordades om den starka konungamakten. Vi finna dock Adlerbeth i sitt stora tal påpeka regentens »styrka att med full drift befordra nationens väl» och framställa »den exekutiva maktens fulla kraft i konungens hand» som en nödvändig fordran; prot. ss. 480, 482. Jfr Dahlman, ibm s. 533 f., och G. A. Silfverstolpe ss. 548, 550.

[4] Om betydelsen af §§ 106 och 107 R. F., se Valda skr. II, 566.

endets styrka, både mot aristokraters inkräktningsförsök och mot demagogers vilda anfall åt den konungamakt, af hvilken allena svensken tål att styras, samt af hvilken han varit styrd så ofta han känt sig lycklig och gjort sig aktad». Den jemnvigt emellan konstitutionella makter som grundlagstiftarne stadigt förde på tungan, den har således aldrig betydt ett utskiftande af statsmakten i två lika stora portioner åt konung och riksdag. Utan *makten tillhör konungen som suverän, men den har bestämda gränser emot privatintressenas fridlysta mark, och riksdagens uppgift är att bevaka dessa gränser,* intet vidare.

Den man, som å K. U:s vägnar för riksdagen förklarade den nya grundlagens anda, har klarare, djupare, vältaligare än någon annan svensk känt och uttalat, att staten icke är en död maskin, som skall mala fram ett visst qvantum privatlycka, utan är en verkligt lefvande organism med sin vilja och sitt eget sjelfständiga mål bortom den brokiga yttre mångfalden. För Hans Järta framstod staten som »det största, det rikast organiska, det skönaste ibland alla verk af den frie odödlige anden uti menniskonaturen».[1] Den som så tänkte och så talade, han kunde icke vara med om att i praktiken göra sin egen stat till någon sorts tvåhöfvadt monstrum. Han förstod, att om det finnes tvänne principielt olika viljor i allmänlifvet, så kunna de icke vara lika starka eller likaberättigade, ty då är enheten borta. En skall leda, draga fram, när den andra håller tillbaka. Och på detta sätt skall *ur brytningen mellan en framdrifvande och återhållande kraft utbilda sig statens egen stora, förnuftiga, ena vilja.*

Om det berättigade i denna organiska uppfattning af staten må man nu hafva hvilka tankar som helst. Må man med de romanske samhällslärarne anse staten som ett bolag och riksdagen som bolagsstämman med konungen till verkställande direktör. Här har endast framhållits det *historiska faktum*, att vår R. F. *icke* är utgången ur en dylik uppfattning. För honom är verkligen konungens makt det första budet i

---

[1] Se Järtas rec. af Wallins skaldestycken, Valda skr. II, 18. Jfr hans företal till tidskr. *Odalmannen* (1823), s. 6, och hela hans antikritik.

lagen. *Konungen eger allena styra riket*, säger han i § 4; detta är hans utgångspunkt och förutsättning, från hvilken sedan alla öfriga bestämmelser äro utvecklingar eller undantag. Konungen eger allena styra riket, *negativt begränsad och kontrollerad af riksdagen* — det är grundtanken och sammanhanget i Sveriges statsskick, det är den svenska grundlagens andemening.

VII.

Sveriges statsskick, sådant det blifvit nedlagdt i sin hufvudcodex R. F. af 1809, har tillkommit genom riksdagens ensamvilja och under intrycket af det svåra lidande som en okontrollerad konungamakt bragt öfver landet. Men denna riksdag, som skulle skapa garantier för framtiden, den bestod af män, som egde samtidens bästa bildning, som sågo längre än ögonblicket, och som af den stora nöden manades till patriotisk endrägt. Derför gingo dessa män icke till utlandets författningar efter mönster, huru vidtberömda de än voro, icke till doktrinära teorier, huru fagert de än lockade; de kände dem, men efterapade dem ej, ty gent emot de främmande mönstren reste sig den fosterländska erfarenheten, och här och endast här sökte 1809 års män hörnstenarne till sin byggnad. De hade sett sitt fäderneslands historia under tiderna närmast deras egen svänga mellan mångväldets pol och enväldets; de aflägsnade nu öfverdrifterna, men de använde de historiskt utbildade rörelsekrafterna, konung och riksdag, och satte dem i ett jemnvigtsförhållande till hvarandra. Så blef resultatet en dualism mellan tvänne sjelfständiga faktorer, en dualism, fotad i allmänlifvets egen grundmotsats mellan publika och privata intressen,

men försonad genom en *ömsesidigt stödjande samverkan under konuugens ledande initiativ.*

Det är denna dualism som innerst skiljer den moderna staten från den antika. Antiken kände ingen för statsmakten fridlyst mark; staten var då en absolut herre, som förföljde individen in på samvetets område och räckte giftbägaren åt fritänkaren, som grep in i familjens lif och ryckte det späda barnet ur moderns armar. Men kristendomen lärde, att den enskilde har ett personlighetsmål utom staten. Denna upptäckt verkade till en början som en splittringens ande i statslifvet; under medeltiden var statstanken på väg att gå under i hvirfveln af privata och partikulära intressen. Den moderna staten har åter trädt upp som suverän, men den erkänner bredvid sitt eget domän ett annat område, der individen eger fritt verka för sitt ändamål (se R. F. § 16) Som väktare af detta område står riksdagen, samhällsintressenas representant, gent emot konungen, statspliktens målsman, med en vilja som icke kan af honom brytas. Deraf dess veto på skilda områden; deraf också klart att detta veto är till försvar och ej till anfall, till återhåll men ej till handling. Men staten är ett organiskt helt, offentliga och privata intressen äro inga naturliga fiender — derför kan af dessa förhållanden icke följa en bestämd arbetsfördelning på allmänlifvets område. Den konstitutionella »maktfördelningen» är innerst en illusion. Det är konungen som eger makten; men den är af lagen begränsad, och i dess utöfning kontrolleras han af riksdagen, på det att makten icke må utsträckas in på det förbjudna området.

Dessa äro de grundsatser som vår R. F. med stor konseqvens genomfört. Det återstår att i korthet efterse, huru de blifvit positivt tillämpade på det offentliga lifvets skilda områden.

I det internationella samlifvet framträder staten mer än någonsin som egen person; och derför är dess reglering i eminent mening konungens ensak. Han handhafver efter behag de ministeriella målen (§ 11); han ingår i afhandlingar och förbund med främmande makter (§ 12); han börjar krig och sluter fred utan riksdagens ingripande (§ 13). Riksdagens roll på detta område inskränker sig till att medelst ett hemligt

utskott meddela honom sina önskningar, om han skulle begära att få höra dem (§ 54).

Förvaltningen, eller statens hvardagslif inom egna råmärken, är likaledes principielt undanryckt riksdagen (§§ 90, 107 sista m.), sedan den placerat Justitieombudsmannen som vaktpost vid gränsen. Här handlar konungen och hans embetsmän med fullkomlig frihet från den andra konstitutionella maktens sida.

Men både utrikes- och inrikesförvaltning röra sig alltid inom en bestämd ringmur, bortom hvilken de hejdas af riksdagens *veto*. Och derför äro de sjelfva underkastade riksdagens *kontroll*, till garanti att muren icke öfverskrides.

Denna mur bildas af riksdagens rätt i lagstiftning och i beskattning samt dermed sammanhängande statsreglering.

Lagstiftningen är statens vigtigaste funktion, försåvidt staten dermed normerar sin vilja och binder de enskilde med varaktiga band. Till lagstiftningen hör bl. a. fixeringen af sjelfva gränsen mellan den privata och den publika sferen. Det är häraf klart, att riksdagen här måste ega veto i stor utsträckning (§ 87). Men den verklige lagstiftaren är konungen, som sanktionerar och promulgerar lagen, sedan han genom att inhemta riksdagens bifall blifvit förvissad om att lagen icke kränker samhällsintresset. Hans uppgift härvid är sålunda fullt positiv, och då man betecknar den med ordet veto så tilllämpar man franska revolutionens terminologi på de vidt skilda konstitutionella förhållandena.[1]

Det må emellertid icke fördöljas att vår R. F. har en betänklig svaghet just i detta stycke. Genom att låta ständerna »gemensamt med konungen» stifta lag, och genom att förutsätta lag gjord af ständerna med konungens samtycke, synes dess § 87 verkligen införa en likställighet mellan makterna, hvilken degraderar konungens rätt till ett blott veto;[2] och i praktiken låter man ock ett kungligt förslag blifva lag genom riksdagens antagande, utan särskild sanktion, hvarigenom riksdagen

[1] Se *författarens* »Studier rör. ministeransvarigheten (1890), I, 106 n. 2, och der citerad literatur. – Man märke i detta sammanhang R. F. § 16, der statsmaktens begränsning framställes som en inskränkning i *konungens* makt.

[2] Jfr K. U:s motiver till R. F., Mem. s. 14.

uppträder som en verklig lagstiftande makt. Här vill det alltså synas som om dualismen ett ögonblick sprängt statens enhet.[1] Vi tillskrifva detta ett inflytande från 1772 års R. F., som i sin reaktion mot frihetstiden varit särskildt angelägen att paralellisera konung och riksdag (§§ 40 och 41). I sjelfva saken ändrar den olyckliga formen intet, ty lagen är i hvarje fall ett uttryck för samstämmighet mellan konung och riksdag. Och om man teoretiskt kränkt konungens suveränitet, så har man gifvit honom en mer än fullgod praktisk ersättning genom att ur den allmänna lagstiftningens område afsöndra en teg åt honom ensam. Detta är den ekonomiska lagstiftningen (§ 89), hvilken sträcker sig långt utanför hans befogenhet som förvaltningens herre (förordningsmakt) och gör honom, trots det anmärkta formfelet, till en starkare lagstiftare än någon annan rent konstitutionell regent.[2]

Beskattningen vill man gerna anse som riksdagens ensak, i samma mening som förvaltningen är konungens. Ditåt synas ju syfta de bekanta orden i § 57; och i samma riktning går ett vittnesmål från en af det grundlagskrifvande K. U:s mera betydande ledamöter, nemligen SKJÖLDEBRAND, som den 5 Juni yttrade på riddarhuset: »*Konungens åtgärd vid en beskattningsfråga kan med skäl anses stridande mot en af de första grunderna för all rättskaffens frihet: folkets rätt att genom sina representanter beskatta sig sjelft*».[3]

[1] Jfr Hist. Tidskr. 1893, s. 21 n. 1.

[2] Om orsaken till konungens ekonomiska makt, se K. U:s mem. till R. F. s. 15. Denna starka ställning är visserligen icke vunnen utan äfven reala uppoffringar. Så saknar Sveriges konung *provisorisk* lagstiftning; och hvad värre är, § 19 öppnar en väg att genom Högsta Domstolen öfverrösta honom vid lags *förklaring*, medan riksdagen i § 88 har sitt veto garanteradt. Stadgan är dock numera praktiskt oskadlig.

[3] Prot. s. 522. Frågan gällde den föreslagna utvägen att låta konungen i st. f. förstärkt utskott afgöra en bevillningsfråga der enhällighet icke vunnits mellan stånden (§ 71). I samma sak anförde prosten Lindeström dagen förut samma skäl i prestest.: »Svenska folket bör aldrig frånkännas dess urgamla rättighet och enda säkra insegel på dess frihet och sjelfständighet att *oberoende af någon* fritt få beskatta sig sjelf», prest. prot. s. 272. Och K. U. sjelft har funnit en sådan utväg »ledande till ett intrång af styrande makten i nationens sjelfbeskattningsrätt», Mem. 29/11 1809, s. 394. Jfr G. A. Silfverstolpes loford om R. F. derför att »regenten aldrig kan med sin

Men äfven utan HANS JÄRTAS upplysande anmärkningar i Ups. Correspondenten 1834[1] blir det vid en närmare uppmärksamhet på § 57 snart uppenbart, att denna § lemnar åsido frågan om *vidden* af folkets beskattningsrätt, för att i stället accentuera formen för dess utöfning. Den statuerar ingalunda någon absolut och obegränsad makt öfver all beskattning åt riksdagen; den vänder öfverhufvud icke sin närmaste udd mot konungen; den vill endast framhålla, att svenska folkets representant vid beskattningen är riksdagen och ingen annan, ingen lokal korporation. Det blir en helt annan sak, huru stor denna folkets förutsatta rättighet är; det antydes blott i förbigående med ordet »urgamla». Men redan detta ord lär oss att rätten har gränser, ty redan gamla landslagen band allmogen vid plikten att utgöra »laga, årliga utskylder». Allt sedan dess har folkets beskattningsrätt icke kunnat ensam rubba de inkomster af lags natur som vår nuvarande R. F. (§§ 59, 64; jfr Ansv. L. § 5) betecknar som *ordinarie*. Är frågan om dem, då gäller det i sjelfva verket folkets *lagstiftnings*rätt[2], och den är som vi sett icke absolut; men folkets beskattningsrätt, som af riksdagen allena utöfvas, hänför sig, enligt Järtas bestämda intyg, till det andra slaget af inkomster, till de i § 60 uppräknade bevillningarne. Och studera vi då denna §, så finna vi nya inskränkningar i riksdagens allenarådighet: dels kan konungen sjelf *höja* en af bevillningarne, nemligen spanmålstullen, dels kan han *sänka* eller tillfälligt rent upphäfva dem alla. Slutligen kan konungen sjelf bereda staten inkomster genom de afgifter

---

makt afgöra våra bevillningar», ad. prot. s. 551. — Andra fäste mindre vigt vid riksdagens oberoende gent emot konungen än vid hvarje stånds frihet gent emot de andra. Derför *förordade* J. de la Gardie konungens projekterade ingripande med den motiveringen att »då beskattningsrätten möjligen kan lida, är ingen försigtighet öfverflödig», ad. prot. s. 563; jfr Ihre ibm s. 521.

[1] Ofvan s. 19 n. 2; utdrag hos *Naumann*, Sv. statsförfattningsrätt IV, 27—30. Jfr i detta stycke *Alin*, Sv. konungens rätt öfver tullbevillningsafgifter (Småskrifter tillegnade Krieger), s. 342, och *Landgren*, Om konungens sanktionsrätt öfver ord. inkomster, ss. 8 ff.

[2] I annan mening yttrade Stjernstedt 5/6 på riddh.: »Det har utgjort och kommer att utgöra en hufvudsaklig del af R. ständers lagstiftande makt att beskatta sig sjelfve»; prot. s. 569.

Att detta är meningen i R. F. § 62, det framgår af 1810 års R. O. § 30, mom. 2, som gör regeringen ansvarig först då »de till hvarje hufvudtitel anslagna summor befinnas dragna till *andra ändamål än dem som under samma hufvudtitel höra*»; hvadan alltså regeringen kan röra sig efter behag *inom* den till hufvudtiteln anvisade slutsumman. Men det framgår ännu tydligare af tvänne yttranden i riksdagsdebatten 1809—10. Det ena fälldes på riddh. den 22 Febr. 1810 af A. G. MÖRNER — medlem af K. U., om ock först efter R. F:s fullbordan:

»Jag har hört sägas, att R. St. skulle särskildt pröfva hvarje af de mindre titlarne och behofvet af de för dem föreslagna summor. Jag får i anledning deraf hemställa, huruvida sådant står i R. St:s förmåga, huruvida det *öfverensstämmer med konungens och R. St:s rättigheter*. Det är i afseende på bevillningen som R. St. ega att taga kunskap om beloppet af summorna, för att dermed kunna rätta sitt omdöme om totaliteten af behofvet. *De speciella staterna äro derför lagde under R. St:s ögon såsom kostnadsförslager*, för att R. St. deraf måtte deraf kunna inhemta anledningarne till hufvudsummorna. Dessa speciella stater hafva till sitt personale och sina mindre detaljer blifvit granskade af R. St:s Statsutskott, men hvarken har det kunnat eller lära *R. St. kunna ingå uti granskningen af alla särskilda behof*, förese de tillkommande eller uträkna huru de genom en möjligen inträffande bättre organisation ömsom kunna minskas eller förflyttas. Allt sådant lärer dels icke ligga uti R. St:s förmåga, dels *icke vara deras rätt*. Den dispositionsrätt öfver statsmedlen, som 64 § af R. F. förbehåller konungen, blefve i sådant fall en nullitet, om R. St. skulle tro sig kunna, skulle anse sig böra för en tid af 5 år förutse hvarje särskildt behof och bestämma medlen dertill.[1] Ändamålet med de speciella staternas granskning är således endast att uppgöra kostnadsförslaget, *icke att besluta öfver hvarje särskildt stat.*»[2]

Det andra yttrandet var fäldt i borgarståndet den 1 Sept. 1809 af KORSBERGER, genom hvars mun — såsom redan anmärkts — talar ingen mindre än HANS JÄRTA sjelf. Vi citera ur detta vigtiga tal följande:

»Lika vådligt som det blefve att låta en styrelse utan vilkor, föreskrifna af rikets beskattande ständer, sjelfmyndigt använda *hela massan* af rikets medel, *lika vådligt vore det att låta R. St. pröfva förvaltningen af dessa*

[1] Samma praktiska synpunkt betonade K. U.-ledamoten *Gahn* i borg. ståndet 20/10 1809, då han talar om orimligheten »att vid hvarje riksdag pretendera förese det förmånligaste sättet af alla utgifters anordnande i detalj till nästa riksdag» fem år framme i tiden. Jfr *Rydin*, Om 1809—10 års riksdags betydelse för statsregl., s. 56.

[2] Se *Rydin*, anf. st. s. 88 f.

medel i dess minsta detaljer. De flesta en regerings åtgärder utföras genom något användande af statsmedlen. Den speciella granskningen af detta användande skulle således leda R. St. i en pröfning af regeringens mått och steg, som snart öfverginge till en sådan anarkisk öfverförvaltning, hvaraf våra riksdagshäfder förvara för oss och våra efterkommande en varnande erfarenhet. I stället för att *efter R. F. endast bestämma de hufvudsummor* som konungen egde att till vissa klasser af allmänna behof använda, skulle R. St. först klandra och sedan småningom föreskrifva hvarje särskild utgift som konungen komme att anordna».[1]

Åsigten att riksdagen eger reglera staten i detalj drabbas således af trenne mördande argument från grundlagstiftarne sjelfva: att den är rättsligt oförenlig med R. F., att den är omöjlig att praktisera med 5-års-riksdagar, och att den är politiskt skadlig och farlig. Återstår något tvifvel i detta stycke, så häfves det genom den första riksdagens egen praxis i saken. Som Statsutskottet »förmodar att R. Höglofl. St:s afsigt ingalunda är eller kan vara att inskränka den styrande maktens dispositionsrätt inom dessa i sådant fall alltför inskränkta gränser», så föreslog det vissa allmänna titlar, »hvars belopp för en hvar regeringen ej må öfverskrida eller till annat ändamål använda; deremot anser U. att ...... *regeringens disposition under hvar och en af dessa hufvudtitlar må vara fri och oinskränkt, så snart summan som till hvar och en är anslagen ej öfverskrides*».[2] Och detta blef äfven riksdagens beslut, afgifvet i följande ordalag: »*Jemlikt §§ 62 och 64 R. F.* och med skyldigt afseende ej mindre på riksstyrelsens befriande från olämpliga inskränkningar i dess dispositionsrätt öfver medlen än äfven på försäkrandet åt nationen af dessa medels användning till pröfvade behof och bestämda ändamål, hafva vi fastställt

[1] Borg. prot. II: 1, 561. Korsbergers memorial är aftryckt delvis hos *Rydin*, ss. 51—54, och helt hos *Hagman*, Om den sv. statsrevisionen, ss. 6—12. — Här må ock påpekas en privatkritik öfver samma § 30 af den dåvarande regeringens främste man, justitiestatsministern Rosenblad, i bref till B. von Platen (Platens papper i *Kgl. bibl.*). Det heter deri: »Principen i R. F. är att, sedan konungen vid riksdagen uppgifvit statens nya behof, Statsutskottet pröfvar dem och under vissa hufvudtitlar anslår medel dertill, hvars beviljande på R. St. ankommer; men *den speciella dispositionen eller den speciella staten måste bero på konungen som förer riksstyrelsen*. Statsutsk. och R. St. obetaget att såsom ett ansökningsmål derutinnan framställa sina tankar».

[2] Stats-U:s mem. 16/11 1809, *Rydin*, anf. st., s. 72 f.

följande hufvudtitlar och för hvarje af dem anslagit nedannämde summor *att inom sjelfva titeln af Ed. K. M:jt fritt och obehindradt disponeras»* — hvilket beslut derpå meddelades till K. M:jts höga sanktion och stadfästelse.[1]

Af grundlagens bokstaf, grundlagens anda, grundlagstiftarnes egna ord och handlingssätt framgår alltså till full evidens, att det äfven här är konungen som utöfvar makten. Det är han som med sitt styrande prerogativ reglerar staten; men fortfarande handlar han blott inom gränser som riksdagen honom sätter. Äfven vid statsregleringen qvarstår riksdagen således i den passiva och negativa ställning som grundlagen fullt medvetet och konseqvent anvisat honom. —

Om vi frånse från lagstiftningen, der bokstafvens formvidrighet dock icke grumlar meningen, har riksdagens makt allestädes visat sig ega naturen af ett *veto* allena, ett veto i stort som lemnar konungamakten frihet i detaljerna.[2] Mot detta veto korresponderar naturenligt riksdagens kontroll. Den inskränker sig ej till Justitieombudsmannens bevakning af byråkratien och jurisdiktionen (§ 96). Den träffar styrelsen i allmänhet genom K. U:s granskning af statsrådsprotokollen (§§ 105—107). Den berör särskildt finansförvaltningen genom Stats-U. (R. F. § 53, R. O. § 30) och, efter 1810, revisorerna (R. O. § 68). Den sträcker sig, i begränsad skala, ända upp till rättskipningens högsta spetsar, genom Opinionsnämden (R. F. § 103), och utrikespolitiken, genom K. U. (R. F. § 105).

Ur hvilken synpunkt är då denna kontroll riksdagen tilldelad? Ökar den dess maktområde gent emot konungen? En närmare betraktelse visar genast att detta ej är meningen. Der kontrollen icke fyller sitt primära ändamål, att genom hänvisning till domstol af myndigheternas tvifvelaktiga åtgärder skydda enskild mans rätt och riksdagens eget veto (§§ 96, 101, 106), der tjenar den allena samma syfte som riksdagens allmänna initiativ (§§ 87, 89, R. O. § 60): att bevara harmonien

[1] Riksdagsbesl. 2/5 1810, *Rydin*, s. 107.

[2] Förutom detta veto eger riksdagen endast en stor konstitutionell rättighet af positivt slag: den att vid behof bestämma om regeringen och tronföljden. Men denna rättighet är innerst af *nödfalls* natur.

mellan de konstitutionella faktorerna genom att gifva allmänna opinionen uttryck inför tronen. Den är således i ingen måtto någon hämsko på konungens fria verksamhet inom tillbörligt område. Endast i ett fall förpligtar den verkligen regeringen; det är i Opinionsnämdens gestalt, hvars angrepp på Justitieråden konungen icke eger afvärja (§ 103). Här hafva grundlagstiftarne låtit praktiska synpunkter besegra de principiella — visserligen icke utan skarp kritik på riksdagen.[1]

Hvad beträffar kontrollens omfattning, så faller det skarpt i ögonen att den är afsedd endast för vigtiga fall och stora frågor, i enlighet med den princip som GAHN uttalade i borgarståndet den 5 Juni, att »*all granskning af speciella mål bör undandragas riksens ständer*».[2] Trenne särskilda gånger, i olika fall, har HANS JÄRTA öppet proklamerat denna princip såsom R. F:s.

Första gången var 1810 och gällde finansrevisionen. Vi hafva redan på kapitlet om statsregleringen — hvilken förhåller sig till revisionen liksom grund till följd — hört hans ord i denna fråga; vi tillägga här ännu ett citat ur Korsbergers memorial:

»Inga partiella revisioner, *inga små anmärkningar*, med ett ord inga halfmesyrer verka hvad ett värdigt och endast på stora hänseenden riktadt bruk af denna makt förmår. Det är med denna makt som engelska folkets representanter bevara dess frihet, utan att nedlåta sig till föremålen för en bokhållares uppmärksamhet och utan att genom en onyttig granskning af regeringens verkställighetsåtgärder försvaga kraften och hindra verksamheten af dessa».

Hans kritik i detta fall kulminerar i den punkten, att om ständerna egde »*att pröfva behörigheten af konungens speciella anordningar, så fingo de genast ett insteg i styrelsen, som R. F. dem icke ämnat*».[3]

Andra gången var 1821 och gällde Justitieombudsmannens uppgift. Anklagad af denne inför Svea hofrätt i en bagatellaffär, anmärker Järta i sin försvarsskrift, att nationens ombudsman skall

[1] Biskop Weidman karakteriserade 4/6 Opinionsnämden som en form af »ostracismus», prest. prot. s. 248 f. Jfr K. U:s mem. ss. 16 f. och 401; K. M:jts prop. 7/8 1812 och 16/10 1823; K. U:s mem. 14/8 1812 och 4/11 1823.

[2] Prot. s. 287.

[3] Anf. st. ss. 562 och 560.

träda och föra hennes talan »*i stora fall .... och endast i sådana*».[1]

Tredje gången slutligen var 1826 och beträffade K. U:s parlamentariska kontroll enl. § 107. Derom anför han bl. a.:

»Sådana speciella mål, dem de små sinnena vanligen omfatta med den varmaste ifver .... borde icke komma i betraktande, då fråga vore om ett steg af så allmän och ofta så oberäknelig verkan som det att hos konungen i folkets namn begära hans rådgifvares entledigande ...... Inom K. U. kunna vid läsningen af statsrådets protokoll många anmärkningar uppkomma. De äro naturligen fästade vid speciella mål, men såsom vi redan visat kunna sådana mål icke bringas under R. St:s pröfning. De speciella anmärkningarne må icke andragas hos R. St., utan endast tjena att grundlägga utskottets generella omdöme öfver regeringssystemet i det hela eller öfver en viss gren deraf eller öfver en och annan rådgifvares flerfaldigt ådagalagda sätt att råda och verka ..... *Skulle den ifrågavarande 107 § i R. F. så tillämpas att speciella regeringsbeslut framdroges till R. St:s granskning, hvar funnes då det hinder för R. St:s inkräktningar på styrelsens område, den konungamaktens sjelfständighet, den säkerhet för enskilda medborgare mot skiftande faktioners förtryck, hvartill 1809 års R. F. syftar?*»[2]

Man ser konseqvensen i denna ståndpunkt. Man ser tilllika dess sammanhang med statsskickets allmänna grundtanke: att konungen har den aktiva rollen att styra, riksdagen den passiva rollen att i breda linier öfvervaka styrelsen och sätta sitt nej emot den om det bär in på förbjuden mark. Vi hafva undersökt naturen och omfattningen af riksdagens makt och öfverallt — med oväsentliga undantag — funnit denna grundtanke bekräftad i tillämpningen.

Alltså står nu resultatet fast. Sveriges grundlag har velat bereda *personligheten* allt det utrymme inom statens lif som kan vinnas utan fara för samhället. Den har velat tillföra vårt folk de oskattbara fördelarne af ett personligt initiativ, på samma gång den sökt förebygga risken af en illasinnad styresmans onda anslag. Så trodde sig 1809 års lagstiftare bäst sörja för ett folk, hvars historia de uppfattade såsom dess konungars.

* * *

[1] Se *Forssell* i Järtas Valda skr., s. XXXI n.

[2] Om rätta förståndet af §§ 106 och 107, Valda skr. II, 569. 570, 572.

Det århundrade nalkas nu sitt slut, i hvars morgon Sveriges grundlag föddes, och i närvarande stund är han näst Finlands och Förenta Staternas den äldste i laget af lefvande författningar.[1] Stora förändringar hafva derunder egt rum på hans yta, i statens och samhällets organisation; men på djupet är han sig lik, och då den sista stora reformen gjordes så betonades uttryckligen, »att vår förnämsta grundlag lemnats orörd i alla delar som icke ovilkorligen sammanhänga med representationsreformen».[2] Grundlagens anda, förhållandet mellan de konstitutionella makterna, är således ännu i dag teoretiskt densamma som för 88 år sedan.

Men medan författningarne stå stilla, går lifvet sin gång; och allt för naturbestämda äro ännu alla menskliga samfund för att den möjligheten skulle vara utesluten, att den konkreta utvecklingen söker sig andra riktningar än det skrifna ordet velat eller förutsett. Det kan hända samhällen liksom individer, att lifvet bryter sig vägar bredvid eller tvärt igenom principerna. Skulle det befinnas att något dylikt varit fallet inom den svenska staten; skulle en annan anda nu blåsa derinom än den som vi här sökt med vetenskapens hjelpmedel spåra i grundlagen sjelf och hans miliö; skulle särskildt riksdagens kontroll och statsreglering hafva ryckt regeringen närmare in på lifvet än 1809 års män ville och stadgade — då blir det förvisso en allvarlig sak att besinna, huruvida en dylik dissens mellan statsrätt och statslif kan vara öfverensstämmande med den objektiva rättskänslans kraf och statens verkliga båtnad. Men detta är icke längre *vetenskapsmannens*, det är *statsmannens* sak. —

[1] Vi tänka då icke på spridda lagstiftningsakter i England, Ungarn, Mecklenburg, Ryssland.

[2] Statsrådsprot. 5/1 1863 med motiverna till nya R. O., se t. ex. *Naumann*, Sv. Grundlagar, uppl. 1866, s. 737.

VERGLEICHENDE GRAMMATIK

DER

SEMITISCHEN SPRACHEN

VON

O. E. LINDBERG

DOCENT AN DER HOCHSCHULE ZU GOTENBURG

---

1. LAUTLEHRE

A. KONSONANTISMUS

GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

I.

LAUTLEHRE

A. KONSONANTISMUS

Vorwort.

Die vorliegende Arbeit entstand zunächst aus einer Reihe von Vorlesungen, die an der Hochschule von Gotenburg in den Jahren 1894—97 gehalten wurden; der Ursprung aber geht weiter zurück. Seitdem ich Professor ALMKVISTS interessante, streng wissenschaftliche Vorlesungen zu Upsala über gemeinsemitische Stämme gehört und Professor TEGNÉRS gründliche und scharfsinnige Abhandlung »De vocibus prim. rad. w etc. (Lund. 1870)« studiert, die ihren Gegenstand völlig phonetisch behandelt, und seitdem ich mich in die moderne linguistische Methode hineingearbeitet habe, war es einer meiner lebhaftesten Wünsche, die semitischen Spracherscheinungen der genannten Methode gemäss behandeln zu dürfen; und ich lege hiermit meinen Versuch in dieser Richtung vor — der als eine Art Fortsetzung meiner Abhandlung »Studier öfver de semitiska ljuden *w* och *y* (Lund 1894)« betrachtet werden kann — zum Nutzen derjenigen, welche den phonetischen Charakter der semitischen Sprachen eingehender studieren wollen.

Dass eine solche Arbeit, gesetzt, dass sie ihre Aufgabe einigermassen gelöst hat, vonnöten ist, habe ich selbst zu der Zeit, wo ich das Semitische etwas gründlicher zu studieren begann, auf sehr fühlbare Weise erfahren. Seitdem sind wohl solche Werke wie BARTHS g e m e i n s e m i t i s c h e A r b e i t e n und WRIGHTS k o m p a r a t i v e G r a m m a t i k erschienen; aber wie wertvoll sie auch beide von gewissen Gesichtspunkten aus sein mögen, so ist doch diese allzu summarisch und giebt ausserdem nur eine schwache Vorstellung von

den wirklichen Lautverhältnissen des Semitischen, während BARTHS Arbeiten, trotz des Wertes, den sie im Übrigen als eine sorgfältige, reichhaltige, vergleichende Übersicht semitischer Formen besitzen, doch betreffs der in denselben dargestellten Ansichten von der Entstehung der semitischen Nomina mich durchaus nicht ansprechen. Eine grosse Menge von Formen im Semitischen sind auch wirklich mit den Hilfsmitteln der bisherigen semitischen Lautlehre unerklärlich. Besonders das Aramäische zeigte sich bisher vielfach als ein Wirrwarr von Formen, auf welche, wie sorgfältig sie auch übrigens grammatisch und lexikalisch behandelt waren, die wirklich phonetische Forschung nur vereinzelte Lichtstrahlen warf; aber dasselbe Verhältnis hat sich mehr oder minder in allen semitischen Dialekten geltend gemacht: die konsonantische Lautverschiebung ist wohl im Allgemeinen festgestellt und gewisse assimilatorische Erscheinungen wie auch Schwundphänomene und Kontraktionen sind hervorgehoben, und besonders PHILIPPIS, NÖLDEKES und KÖNIGS Werke verraten einen offenen Blick für die Notwendigkeit der methodischen Untersuchungen phonetischer Erscheinungen; aber nur selten hat man sich ernstlicher bemüht, zu konstatieren, welche Veränderungen durch bestimmte Lautgesetze und welche durch Analogie bewirkt seien — der einzige Weg, dem wirklichen Entwickelungsgang der sprachlichen Veränderungen auf die Spur zu kommen. Demnach sind oft in sonst sehr verdienstvollen grammatikalischen oder lexikalischen Arbeiten auf dem Gebiet der semitischen Sprachen auch in späterer Zeit sehr eigentümliche Erklärungen von Formen erschienen; ja, ganze Gruppen von Veränderungen werden hinsichtlich ihrer Entstehung unrichtig aufgefasst, während nicht wenige lautliche Vorgänge, die durch eine methodische phonetisch-komparative Untersuchung hätten erklärt werden können, als rätselhaft bezeichnet wurden, was alles darauf beruht, dass man die phonetischen Bedingungen und Ursachen hierher gehörender Erscheinungen nicht hinreichend untersucht hat. Zu einem rationellen Sprachstudium gehört ja das Bestreben, zu einer richtigen Auffassung von dem wirklichen Entwickelungsgang der verschiedenen Sprachformen, d. h. zu einer wahren Geschichte

der Sprachen, so weit als möglich, zu gelangen, ebenso wie man sich in der gewöhnlichen Geschichte seit langem nicht mit blossen Chroniken oder mit blosser Feststellung der Thatsachen begnügt, sondern überall nach einer organischen Verknüpfung sucht, wie eine solche von jedem sog. pragmatischen Geschichtsschreiber stets angestrebt wurde. So ist es auch auf indogermanischem Sprachgebiete geschehen, und dasselbe muss doch, dünkt mich, einmal auf dem semitischen im Ernst zu Stande kommen.

Ich für meinen Teil bilde mir nun keineswegs ein, mit der gegenwärtigen Arbeit alles in der konsonantischen Lautlehre der klassisch-semitischen Dialekte ins Reine gebracht zu haben, was nicht minder von Unwissenheit als von Unbescheidenheit zeugen würde. In mehreren Fällen ist es mir nicht gelungen, in Bezug auf ganz gewöhnliche lautliche Übergänge mit Sicherheit zu entscheiden, ob sie lautgesetzlich oder durch Analogie entstanden sind; so z. B. betreffs des Überganges von anlautendem Wâw in Elif im Assyrischen und in Jâ im Kanaanäischen und Aramäischen; und eine Menge Erscheinungen besonders auf dem Gebiete des sog. Stammwechsels habe ich nur andeuten können, teils weil vieles hiervon völlig in Dunkel gehüllt ist, teils weil die Arbeit sonst allzu umfangreich geworden wäre. Doch glaube ich die hauptsächlichsten Lautgesetze festgestellt, wie auch die wichtigsten und gewöhnlichsten Analogiebildungen angegeben, d. h. das meiste von dem dargestellt zu haben, was man von der konsonantischen Lautlehre des Semitischen für eine bessere Censur in der höheren Prüfung hierzulande kennen muss. Ich kann mir denken, dass künftige Untersuchungen viel besser und weit umfassender den vorliegenden Gegenstand behandeln werden; und so muss es ja kommen. Mir ist es genug, wenn mein Versuch, den Studierenden, welche sich mit den semitischen Sprachen eingehender beschäftigen, einige Anleitung giebt und wenn er etwa andere zu neuen lautlichen Untersuchungen auf dem semitischen Sprachgebiete anregen sollte.

Der Fachmann wird leicht erkennen, dass bei der Ausführung dieser Arbeit die grosse Reihe ausgezeichneter grammatikalischer

und lexikalischer Werke, welche die semitische Forschung aufzuweisen hat, mir in hohem Grade zu Gute gekommen ist. In erster Linie ist hierbei der gründlich und vielseitig gelehrte, sowie um die semitische Forschung so hoch verdiente NÖLDEKE zu nennen, ferner andere berühmte Namen, wie DILLMANN, AD. MERX, FRANS PRAETORIUS, DE LAGARDE, KAZIMIRSKI, WRIGHT, CASPARI, PETERMANN, KÖNIG, STADE, PHILIPPI, FRIEDR. DELITZSCH, MORDTMANN, D. H. MÜLLER, BARTH, KAUTZSCH, NESTLE, DALMAN, HOMMEL, PAYNE-SMITH, SPITTA-BEY und die bedeutenden schwedischen Orientalisten TEGNÉR und ALMKVIST, nebst vielen anderen, um von den alten, für die semitische Phonetik so wichtigen Namen WALLIN und BRÜCKE zu schweigen — ich erwähne hier diejenigen, deren Werke ich am meisten studiert habe, obgleich sie natürlich keineswegs die einzigen sind, von welchen ich für meine Arbeit gelernt. Wer Sprachen linguistisch studieren will, muss sich in erster Reihe der Philologie möglichst sorgfältig widmen. Dies habe ich auch betreffs mehrerer semitischer Idiome gethan, wie ich mich überhaupt mit ihnen allen mehr oder minder beschäftigt habe. Es wird aber einem jeden klar sein, dass eine Arbeit, wie die vorliegende, in gar manchem von den grammatischen und lexikalischen wie auch komparativen Werken dieser und anderer Semitisten sehr abhängig sein muss — wenn ich auch nicht alle citiert habe —, doch am meisten von NÖLDEKES mandäischer Grammatik, DILLMANNS äthiopischer Grammatik und seinem äthiopischen Lexikon, DELITZSCHS assyrischer Grammatik und seinem assyrischen Lexikon, wie auch DALMANS westaramäischer Grammatik, ohne welche gediegene Arbeiten mein Unternehmen unmöglich gewesen wäre. Herrn Professor PHILIPPI fühle ich mich besonders verbunden für seine wertvolle Recension meiner vorigen gemeinsemitischen Abhandlung, die ich nicht unbeachtet gelassen habe.

Mein Verhältnis zu den verschiedenen Theorien, die in gewissen semitisch-phonetischen Fragen nach und nach sich geltend gemacht, möge die Arbeit selbst beleuchten; nur betreffs der ursprünglichen Formen, welche für die umgestalteten vorausgesetzt werden müssen

dürften ein paar Worte an ihrem Platze sein. Ich bin weit davon entfernt, wie mitunter geschehen, im Arabischen irgend eine Art semitischer Ursprache zu sehen: dies ist nur das Sanskrit des Semitischen. Ein jeder der semitischen Dialekte, auch der am meisten vorgeschrittenen, zeigt allerlei ursprüngliches, das die übrigen oft eingebüsst haben, und alle haben sie viel von der Gestalt der Ursprache verloren. Dies hindert indessen nicht, dass die südsemitischen Idiome, besonders das Arabische, unleugbar die geringsten Umwandelungen erlitten haben, und dass demnach bei der Rekonstruktion der Urformen das letztgenannte die beste Hilfe leistet, indem es sowohl die meisten ursemitischen Formen und Elemente beibehalten als auch weniger als die übrigen Dialekte die phonetische Gestalt des Ursemitischen verändert hat. Eine entgegengesetzte Ansicht, wie originell und auf den ersten Blick überraschend sie auch sei, wird sich doch, wo es eine wirkliche semitische Lautlehre gilt, als unmöglich zeigen.

Man wird sich vielleicht darüber wundern, dass meine Darstellung nur die klassischen Dialekte umfasst. Zweifelsohne wäre eine Auseinandersetzung der neusemitischen phonetischen Erscheinungen besonders fruchtbringend und daneben in gar manchem für die Betrachtung derjenigen in den klassischen Idiomen sehr lehrreich; aber teils war es notwendig mein Thema zu begrenzen, teils habe ich wohl ein paar neusemitische Dialekte etwas näher studiert, unter anderen das Talmudische — das ich hierher rechne, weil es in einer Menge seiner phonetischen Umwandelungen den Boden des klassischen Semitischen verlassen zu haben scheint —; aber ich bin doch sehr weit entfernt die verschiedenen Dialekte und Abzweigungen, in welche z. B. das Arabische und Äthiopische sich gespalten haben, hinreichend zu kennen, um die neusemitischen Idiome phonetisch behandeln zu dürfen, besonders da die vielen Vorarbeiten hierfür noch nicht gemacht sind. Wenn künftig der Stoff auf diesem Gebiete etwas reichhaltiger werden sollte, und es, wie ich wünsche, mir selbst vergönnt wäre, irgend einen Dialekt an Ort und Stelle zu untersuchen, so könnte eine Ergänzung, wenigstens die Lautlehre

der vornehmsten neusemitischen Dialekte umfassend, ausgearbeitet werden. Zuvor ist es jedoch meine Absicht, die Vokallehre der klassisch-semitischen Sprachen in Druck zu geben, zu welcher der Grund schon durch Vorlesungen an der hiesigen Hochschule gelegt worden ist. Zugleich wird ein Verzeichnis der in der eben erwähnten wie auch in der vorliegenden Arbeit vorkommenden semitischen Wörter mitfolgen, für dessen Ausarbeitung jetzt die Zeit zu kurz und der Raum zu knapp wurde.

Herrn Professor HOLTHAUSEN an unsrer Hochschule bin ich sehr dafür verbunden, dass er die Übertragung dieser Arbeit gütigst überwacht und mich auf verschiedene dem indogermanischen Sprachgebiete eigentümliche phonetische Erscheinungen aufmerksam gemacht hat, die mehrmals einen Fingerzeig für die Erklärung gewisser semitischer Lautübergänge boten. Vielen Dank bin ich auch der Druckerei für die sorgfältige typographische Ausführung meiner Arbeit schuldig. Grössere Genauigkeit z. B. in Betreff des Satzes dürfte kaum zu erreichen sein.

Gotenburg im August 1897.

O. E. LINDBERG.

Inhalt.

1. Kehlkopflaute.

2. Palatale.

3. Die mehr oder weniger dentalen nicht-sonoren Zungenlaute.

4. Die sonoren Konsonanten.

5. Lippenlaute.

6. Veränderungen, welche alle Konsonantenlaute treffen können.

a. Konsonantenkontraktion.

b. Gemination.

c. Degemination.

A.

Konsonanten.[1]

1. Kehlkopflaute.[2]

a. Elif.

α. *Das ursemitische Elif* — eine tonlose Kehlkopf-Explosiva, gebildet durch Schliessung der Bänderglottis und deren plötzliches Öffnen unmittelbar vor und nach einem Vokal[3] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;* z. B. sab. אמר, ar. أمر «befehlen», äth. አመረ «zeigen», hebr. und phön. אמר, syr. ܐܡܪ, westar. und sam. אמר, mand. אמאר «sprechen», ass. *amâru*[4] «sehen»; sab. אח, ar. أخ äth. እኅው, hebr. אָח, syr. ܐܚܐ, westar. אֲחָא, sam. אח, mand. אהא, ass. *aḫu* «Bruder»; sab. סאל, ar. سأل, äth. ሰአለ, hebr. und phön. שאל, syr. ܫܐܠ[5],

---

[1] Unter Konsonanten verstehe ich Laute mit Geräusch, seien es Laute mit oder ohne Stimmton.

[2] Unter dieser Rubrik werden auf Grund einer gewissen Zusammengehörigkeit zwei Laute behandelt, die streng genommen bei den hinteren Gaumenlauten aufgeführt werden sollten, welche aber stets zur Kategorie der Kehllaute — der semitischen Gutturallaute — gerechnet worden sind, nämlich *Ġaịn* und *Ḫâ*.

[3] Vgl. Sievers, Phon. Leipz. 1893, S. 138 f, Spitta-Bey, Vulgärarab. Gr. 1880, S. 2, Wallin Z. D. M. G. IX, S. 64, Brücke, Beiträge zur Lautlehre der arab. Sprache Wien 1860, S. 244.

[4] Elif wird im Assyr. selten im Anlaute bezeichnet, vgl. Delitzsch, Ass. Gr. Berl. 1889, S. 53 f.

[5] Der Vergleichung wegen behandeln wir den Stamm in allen Dialekten, in denen man ihn vorfinden kann, auch wenn der Laut in dem einen oder andern Idiom nach Gesetzen, welche weiter unten angeführt werden, untergegangen sein sollte.

westar. שְׁאֵיל, sam. und mand. שאל — in den aramäischen Dialekten geht gewöhnlich der Laut in dieser Stellung verloren —, ass. *šaâlu* «fragen», «fordern»; sab. וצֿא, ar. وَضُؤَ «glänzen» (eig. «aufgehen»), äth. ወፅአ, hebr. יָצָאו יצא, syr. ܡܛܐ, westar. יעא „ausgehen"; sab. חֿטא, ar. خَطِئَ, äth. ኀጥአ, hebr. חָטָאו חטא, syr. ܚܛܐ, westar. und sam. חטא, mand. הטא, ass. *ḫatû* «fehlen», «sündigen» — im Hebr., Aram. und Assyr. ist, wie wir unten sehen werden, jede Spur des Elif im Auslaute verschwunden.

Dass irgend welche schwache Bildung der Elif-Stämme im Ursemitischen eingetreten sei, kann nicht bewiesen werden: das aus *a* + Elif entstandene *â*, welches im Hebräischen in *ô* übergegangen ist, wurde wahrscheinlich von dieser Veränderung, obwohl sehr früh, doch erst nach der Trennung des betreffenden Dialektes von der Ursprache betroffen; z. B. רֹאשׁ, יֹאמַר u. a. m.

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte* (im Sabäischen kann der äusserst unvollständigen Vokalbezeichnung wegen nichts mit Bestimmtheit entschieden werden).

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Assimilation mit dem vorhergehenden Konsonanten ist im *Assyrischen* in gewissen Fällen eingetreten, ohne dass es möglich zu sein scheint, näher zu bestimmen, unter welchen Bedingungen dies geschehen ist, da auch starke Formen existieren, besonders bei Verben; z. B. *ḫiṭṭu* «Sünde» < *ḫiṭ'u*, *labbu* «Löwe» < *lab'u*; dagegen *iš'al*, *im'id* (Verbalformen).

Assimilation und Kontraktion mit dem vorhergehenden Vokal ist eingetreten:

1) im *Arabischen*, wenn Elif eine Silbe schloss, welche gleichzeitig mit demselben Laute anfing, mitunter auch, wenn die Silbe mit einem andern Konsonanten anfing, vermutlich auf Grund der häufigen Anwendung des Wortes, wodurch die Quantität vermindert wurde, oder durch Analogie nach dem erstgenannten Falle —; z. B. ذِئْب neben ذِيب, رُؤْس > رُوس; أُأْمر > أُومر, إِأْثر > إِيثر, أَأْمر > آمر oder أامر u. a. m.; es ist möglich, ja sogar wahrscheinlich, dass die arabische Umgangssprache die Veränderung mit beinahe jedem silbenschliessenden Elif durchgeführt hat, ungefähr wie im Neuarabischen[1], He-

[1] Nicht nur *âkul*, sondern *yâkul*, *tâkul*, *ḳarâ* (< قرأ) u. a. m., siehe Spitta-Bey, Vulgärarab. Gr., S. 219—222.

bräischen, Aramäischen und Assyrischen; — in gewissen Fällen ist der Kontraktionslaut verkürzt und dafür dann der folgende Konsonant verdoppelt worden, wie es der Fall ist in gewissen Verben prim. Elif in VIII, z. B. اَتَّخَذَ f. اِيْتَخَذَ; man könnte dies ja auch als Assimilation mit dem *t*-Laute betrachten, wenn nicht die meisten Formen Yâ anstatt der Verdoppelung aufwiesen;

2) im *Äthiopischen*, wenn das Elif die einen *a*-Laut oder einen langen Vokal enthaltende Silbe schloss; z. B. ማእከል < መእከል, ሬእስ < ርእስ, ይምጻእ < ይምጽእ, እግዚእ *'ĕgzî* < *ĕgzĭ'*, ምሉእ *mĕlû* < *mĕlû'*; in einzelnen Fällen scheint dieselbe Veränderung auch in Silben mit *ĕ* eingetreten zu sein — nämlich in häufig angewandten und daher hinsichtlich des Accentes und der Lautquantität abgeschwächten Wörtern —, wie ትእስብት, welches wohl *tĕsbêt* gelesen wurde, ውእቱ: *wĕtû*, ይእቲ: *yĕtî*, u. a. m. — solche Formen hingegen wie ይሬኢ, ይስእን gehören nicht hierher, sondern zur Vokallehre —; dass die oben erwähnte Veränderung wirklich von dem Elif und nicht nur von dem Vokale gilt, beweisen solche Wörter, in denen das erstere sich nicht einmal geschrieben findet[1];

3) im *Hebräischen* (und *Phöniciscken*), *Aramäischen* und *Assyrischen*, sobald Elif eine Silbe schloss, obgleich dieses Gesetz von einer Menge starker Analogiebildungen gekreuzt wird, worüber unten mehr —; z. B. hebr. יֹאמַר[3], syr. ܢܐܡܪ[2], westar. יֵימַר, mand. נימאר, sam. יימר, ass. *êmur* oder *îmur* < einer Form = arab. يَأْمُر; hebr. צֹאן, syr. ܥܢܐ, westar. עָנָא, sam. עאן, ass. *ṣênu* < *ḍa'n;* hebr. רֹאשׁ, ass. *râšu* oder *rêšu* < einer Form = ar. رَأْس; syr. ܪܝܫܐ, westar. רֵישׁ, רִישׁ, mand. רישא, sam. ריש — ראש dem Hebr. entlehnt — < *ri's* — welche Form wohl im Ursemitischen als Nebenform des *ra's* existierte —; hebr. יִקְרָא[3], syr. ܢܩܪܐ[4], westar. יִקְרֵה, תִּקְרֵי, mand. ניקריא, sam. יקרי <

---

[1] Im Amhar. ist das Elif im vorliegenden Falle niemals geschrieben.

[2] Die *i*- und *e*-Laute in der Kontraktionssilbe im Aram. und Assyr. sind durch gewisse spätere Lautgesetze oder durch Analogie entstanden, welche in der Vokallehre und weiter unten behandelt werden sollen.

[3] Dass das Lautgesetz: urhebräisches *â* > *ô* nicht die 3. m. s. Perf. von ל"א-Stämmen getroffen hat, beruht natürlich darauf, dass der Endvokal des Perfects erst abgeworfen wurde, nachdem das eben erwähnte Lautgesetz bereits durchgeführt und abgeschlossen war; vor konsonantisch anlautenden Afformativen und im Imper. 2. s. m. bei den erwähnten Stämmen im Hebräischen dagegen sollte dieses sich eigentlich finden; dass dem nicht so ist, beruht vermutlich auf Ausgleichung: diese Formen sind der Hauptform gefolgt.

[4] Der *e*-Laut im Aramäischen beruht auf Analogie, siehe unten.

einer Form = ar. يَقْرَأُ, تَقْرَأُ; ass. *iḫti* < einer Form = ar. اخْطَأَ; hebr. בָּרָא < einer Form = ar. بَارِئٌ; syr. ܩܪܐ, westar. קְרָא, mand. קאריא, sam. קרי < einer Form = ar. قَارِئٌ; hebr. קָרָאתִי, phön. „*corathi*" (Pön. ä. und j. T.)[1], syr. ܩܪܝܬ, westar. קְרִית, mand. קרית < einer Form = ar. قَرَأْتُ u. a. m.

Hierher gehören sicherlich solche Beispiele im Hebräischen wie מָסֹרֶת, פָּארוּר (St. פאר, אסר), obgleich sie erst gebildet worden sind, nachdem das Gesetz: urhebräisches *â* > *ô* bereits durchgeführt war. Dass der alte Yussiv יֵאת (Kal) kurzen *a*-Vokal hat, beruht darauf, dass er sich in ursprünglich geschlossener Silbe befindet, welche, wenn auch betont, doch im Hebräischen einen kurzen *a*-Laut zeigt, soweit nicht Analogie ins Spiel kommt — vgl. solche Formen wie יַם, הָם u. a. m. — Das Wort צַוָּאר — syr. ܨܘܪܐ — setzt vielleicht die Form *ṣaṷar* voraus; dass das ו nach dem unbetonten *a*-Laute anstatt Dehnung des Vokales verdoppelt worden ist, werden wir als eine im Semitischen oft vorkommende Erscheinung kennen lernen.

Da der Übergang: *â* > *ô* ein urhebräisches Lautgesetz ist, muss solchen Formen wie יֹאמַר, תֹּאמַר, אוֹכִיל, אֹבִידָה u. a. ein ziemlich hohes Alter beigemessen werden, ein höheres, als den schwachen tert. Elif-Formen mit auslautendem *â* als Kontraktionslaut. In jedem Falle sind die פ"א-Formen mit *ô* vor dem zweiten Stammkonsonanten älter, als die entsprechenden starken Formen, wie יֶאֱסֹף, יֶאֱהַב u. a. m., und als die schwachen Formen mit *ê*, wie תֵּאתֶה, אֵהַב; denn freilich bieten die *e*- und *a*-Laute nach dem zweiten Stammkonsonanten keinen Beweis hierfür, da die meisten dieser Verben im Arabischen und Aramäischen im entsprechenden Falle *u*- und *o*-Laute zeigen; doch möge man sich dadurch nicht beirren lassen, denn erstens lässt z. B. תֹּאסֵף sich nicht aus יֶאֱסֹף erklären, und irgend eine Form, nach welcher die vorige als Analogie aufgefasst werden könnte, giebt es nicht; zweitens lassen sich die *e*- und *a*-Laute leicht erklären durch Dissimilation und Analogie nach dem *e*- und *a*-Imperfect bei gewissen andern schwachen Verben, da eine solche Form wie תֹּאסֹף von dem hebräischen Sprachinstinkt ohne Zweifel vermieden werden würde. Schliesslich ist die Möglichkeit keineswegs ausgeschlossen, dass, wie es sonst oft vorkommt, besonders im Arabischen, diese Stämme in der Ursprache verschiedene Imper-

[1] Siehe Schröder, Phön. Gram. Halle 1869, S. 289 u. 291.

fecta gebildet haben, wiewohl dasjenige auf *-i* sich nur im Hebräischen erhalten hat.

Dagegen sind die ל״א-Formen ohne Beugungssuffix sowohl im Hebräischen als auch im Aramäischen und Assyrischen in den meisten Fällen deutlich verhältnismässig jüngeren Datums, obwohl verschieden je nach der Zeit, in welcher der Endvokal im Perf., Imperf., Infinit. und Partic. weggefallen ist. Inwieweit solche Formen wie בָּרָא, יִקְרָא ein *bôri'*, *yiḳḳari'* oder *bôrĕ'*, *yiḳḳarĕ'* voraussetzen, ist schwer zu entscheiden; vermutlich verlor doch das א seinen Konsonantenwert in eben derselben Zeit, in welcher der Endvokal fortfiel, wenigstens war dies der Fall mit den Formen, welche *î*, *ô* oder *û* in der letzten Silbe hatten, bei denen der dritte Stammkonsonant so in Vergessenheit geraten ist, dass er oft nicht einmal geschrieben wird: חִטּוּ, וַיָּבוּ, הֶחְטִי u. a. m.

Ein jüngeres Lautgesetz im Hebräischen, sporadisch auftretend, nämlich nur in Formen, deren Accent und Lautquantität besonders abgeschwächt war, ist die Kontraktion von ֵ + א + ֱ > א ֵ: לֵאמֹר < לֶאֱמֹר, לֵאלֹהִים, וֵאלֹהִים, לֵאלֹהוּ u. s. w. < לֶאֱל״ u. s. w., doch לֶאֱלוֹהַּ, וֶאֱלוֹהַּ, לֶאֱסֹר, כֶּאֱסֹר, נֶאֱהָבִים u. a. m.; dagegen beruhen solche Formen wie תֵּאתֶה neben יֶאֱתָה, תֵּזְלִי f. תֶּאֱזְלִי, אֵחַר f. אֶאֱחַר, אֵהַב f. אֶאֱהַב, wahrscheinlich auf Analogie, zum wenigsten hat sie mitgewirkt; vgl. unten.

Partielle Assimilation hat stattgefunden:

1) im *Arabischen*, wenn Elif durch Einwirkung eines vorhergehenden *u*- oder *i*-Lautes in و oder ى überging: سُوَال f. سُؤَال, نَبِىّ f. نَبِىءٌ, نَبِيّة f. نَبِيئة; hierher kann man auch den Übergang des Elif in ؤ oder ئ in der Nähe eines *u*- oder *i*-Lautes rechnen, obgleich es wohl in Frage gestellt werden kann, ob ein wirklich phonetischer Unterschied damit eingetreten ist: سُؤُول, جِئْتُ, يُؤْثِر u. andere Beispiele;

2) im *Äthiopischen*, wenn Elif durch Einwirkung eines vorhergehenden *î* zu (konsonantischem) *y* geworden ist: ሊይገብር f. ሊእገብር, ሊየእምር f. ሊእእምር;

3) hierhin muss zweifellos auch der Übergang des Elif zwischen zwei (vollen)[1] Vokalen in Ya im *Syrischen* — obgleich in

[1] Im Galiläischen scheint sich die Veränderung auch auf die Formen mit Halbvokal auf der einen oder andern Seite zu erstrecken, nach solchen Beispielen wie שיר nebst שארא = jud. שְׂאָרָא zu urteilen; dies aller Wahrscheinlichkeit nach durch Analogie nach den übrigen Formen.

der Schrift gewöhnlich beibehalten —, *Mandäischen* und *Samaritanischen* und oft auch im *Westaramäischen* gerechnet werden, in welch' letzterem Dialekt die Veränderung nicht durchgeführt zu sein scheint[1]. Nach meinem Dafürhalten haben die Formen mit *i*- und *e*-Lauten neben dem Elif erst die Veränderung hervorgerufen, worauf diejenigen mit andern Vokalen durch Analogie nachfolgten. Im Westaramäischen scheint das Lautgesetz ziemlich spät begonnen zu haben, wenn man danach urteilen darf, dass das Targum Onkelos und das Bibelaramäische, welche beide sich durch grössere Ursprünglichkeit auszeichnen, beinahe stets das Elif beibehalten haben; z. B. syr. ܩܳܐܶܡ l. *kâyeb*, ܩܝܶܡ, (St. ܩܘܡ), westar. שׁיל, aber שָׁאִיל, אשתייר (St. שאר), aber אִסְתְּאֲבַת, doch אַקְנִיו neben אַקְנִיאוּ, נְבִיָּא, נְבִיִּין — hebr. נָבִיא, נְבִיאִים —, mand. שאייל (St. שאל), sam. תשתיר (St. שאר).

Ausfall ist in folgenden Fällen eingetreten:

1) *Im gesammten semitischen Sprachgebiete* ist das kausative Elif mit seinem Vokal nach (Imperf.- und Partic.-) Präformativen synkopiert worden, auf Grund der accentuellen und quantitativen Schwächung des kausativen Elements in Folge der häufigen Anwendung: ar. يُقْتِل, äth. ይቀትል, syr. ܢܩܛܠ, westar. יְקַטֵּיל, mand. נאקטיל — א Vokalzeichen —, sam. יקטל < *yu'aktil* oder *yu'akatil*[2].

2) Nach einem Konsonanten ist Elif elidiert worden im *Syrischen* — hinsichtlich des Galiläischen kann nichts entschieden werden, da es keine zuverlässige Vokalbezeichnung besitzt —, *Mandäischen, Samaritanischen* (und *Phönicischen*) — obgleich in der Schrift gewöhnlich beibehalten — sowie zuweilen im *Assyrischen* und in einigen Fällen im *Hebräischen* und *Arabischen* — im Verbum رأى auf Grund seiner häufigen Anwendung und darauf beruhenden Accent- und Quantitäts-Schwächung —; z. B. syr. ܢܶܫܐܠ, ܐܶܫܐܠ, ܐܶܬ݂ܫܐܶܠ; mand. תישול (St. שאל), מישאל — א Vokal-zeichen —, מסאניא — ܡܣܐܢܐ — < *mas'ânê*, sam. נשאל l. „*neschal*"[3], ישאולון < ישולון, אשיר (Af., St. שאר); phön. „*isal*" (*Pön.* ä. T.) = אשאל, „*assamar*" (*Pön.* ä. T.) = אשאמר — hebr. אשר אמר —; ass. *imid* und *ibar* neben *is'al, im'id*; hebr. מְלָאכָה f. מַלְאָכָא — welche Form doch wahrscheinlich durch Nachahmung des Stammes מלך hinzugekommen ist —, קְרָאת f. קְרַאת — in welchem Worte das ständige Konstruktverhältnis den

[1] Die Erscheinung als Analogie nach Stämmen med. Yâ zu betrachten, scheint wenig Grund für sich zu haben.

[2] Vgl. meine Abhandlung über „die semitischen Laute *w* und *y*", S. 39 u. 40.

[3] Siehe Petermann, Lingu. Samar., P. L. O., S. 28, 29.

Accent und die Lautquantität abgeschwächt hat —, ar. أَرَى, تَرَى, يَرَى, f. يَرْأَى u. s. w. — Beispiele mit sec. Elif-Stämmen im Arabischen gehören in das Gebiet der Analogie.

Wird das Elif nach *t*, wie im Ettaf., elidiert, so wird das letztere verdoppelt, was man mit Nöldeke geneigt sein könnte als Assimilation anzusehen, wenn es auch nur im Eṯpeʿel und Eṯpaʿʿal der Stämme prim. Elif anders als ausnahmsweise vorkäme — ܐܶܬܬܡܰܪ, איתמר, ייתמר, אִתְּחַר (St. אחר) —; das ist die oft zu bemerkende Erscheinung eines verdoppelten folgenden Konsonanten anstatt eines langen vorhergehenden Vokales, die insbesondere solche Wörter oder Sprachelemente trifft, welche Accentschwächung erlitten haben; z. B. ܐܶܬܬܰܘܬܰܒ f. *'eṯʾautaḇ*, תִּתּוֹסַף f. *tiṯʾôsap*.

3) Elif mit vorhergehendem Halbvokal ist ausgestossen worden im *Syrischen*, *Mandäischen*, *Samaritanischen* (und *Phönicischen*) und bisweilen im *Westaramäischen* — welches im Galiläischen die Schreibung mit Yâ oder ohne einen zweiten Stammkonsonanten zeigt — und in mehreren Wörtern im *Hebräischen;* z. B. syr. ܫܐܶܠ (Pe.), ܐܶܫܬܐܶܠ, ܡܐܢܐ, ܒܺܝܫ, mand. שאל — א ist Vokalzeichen —; sam. שאל «*schal*», מאלף «*mallef*»; galil. ביש, בישא, בישן — St.: hebr. באש, ar. بَؤُسَ, بَئِسَ —, כיב, כבא (St. כאב) שילה «*Sila*», Σιλας — palm. שאילה[1] —; jud. ביש, בִּישְׁתָּא, בישת, כִּיבָא; phön. «*iusim*» (*Pön.* ä. T.) = יוצאים, «*gune*» = גְּאוּנִי; hebr. בור < בְּאֵר, תּוֹמִם aus und neben תְּאוֹמִים — syr. ܬܐܘܡܐ, ܬܐܡܐ —, רים, רֵמִים aus und neben רְאֵם — syr. ܪܐܡܐ, ass. *rîmu* —, רָאשִׁים, רָאֵמִים, מָאתַיִם f. מאתים, רָאשִׁים, f. מום, מְאוּם f. מְאוּם — sei nun der Stamm מאם oder אום —, תוא neben תְּאוֹ, מוּל, מול < מְאוּל, מְאוּל, ראשון < רִאשׁוֹן[2] — welches an ein paar Stellen als

[1] Siehe Dalman, Aram. Gr. S. 124.

[2] Dagegen gehört wahrscheinlich מָחֳרָת nicht hierher; andrerseits kann ich auch nicht Ges.-Mühl.-Volck (11. Aufl.) beipflichten, welcher das Wort vom Stamme מחר ableitet; מחרת und מחר bedeuten „das, was nachkommt, was zögert", gleichwie אַחֵר آخِر, das will sagen „der kommende Tag" — vgl. השנה האחרת „nächstes Jahr" —, und sind gebildet vom Stamme אחר; das scheint so klar zu sein, dass man nicht darüber hinauskommen kann. Das Wort setzt meiner Meinung nach eine Grundform *muʾharaṯ* voraus — analog den Formen: מוסרה, מוסר, מועף, מוצק u. a. m. —, welche Form der Gutturalis wegen *â* erhalten hat: *mâʾharaṯ;* da nun der Ton nach der Ultima verschoben und das Wort oft angewandt wurde, ging der *a*-Laut in der Penultima in einen Halbvokal, der Vokalharmonie wegen ֳ, über: *mâʾhārāṯ*, und danach ist die Elidierung des Elif hier nicht viel merkwürdiger als in לאדני ואדני u. s. w.; übrigens kann man gern annehmen, dass diese Veränderung dem Lautgesetz folgte, und dass das Elif mit dem vorhergehenden Vokale kon-

K^e ṯîḇ vorkommt; es ist auch möglich, dass das letztgenannte Wort die Form *ri'sân* voraussetzt in Übereinstimmung mit solchen Wörtern wie אֶבְיוֹן, עֶלְיוֹן, und dass ראישון nur abundanter geschrieben ist.

4) Elision des Elif zusammen mit Verschmelzung der es umgebenden Vokale zu einem Diphthongen hat im *Aramäischen* stattgefunden zwischen einem vorhergehenden *a-* und einem folgenden unbetonten *û-* oder *î-*Laute, oder einem vorhergehenden *î-* und einem folgenden unbetonten *û*-Laute, obwohl im Westaramäischen ältere Formen, besonders solche auf *-î'û*, oft beibehalten werden — und beinahe immer bei Onkelos —; z. B. ܩܪܰܘ, westar. קְרוֹ, mand. קרון < *k^e râ'û*, ܩܪܶܝ, mand. קראי < *k^e râ'î*, ܐܬܡܠܝܘ < *eṯmallî'û* f. ursprüngl. *'eṯmalla'û*, אתמליו < *'iṯm^e lî'û* f. ursprüngl. *iṯmala'û*, doch auch אתקריאו u. a. m.

Dagegen im *Samaritanischen*: קרו „*qeru*" (Imp.), מלאו „*mella'û*" (Pa.), worüber mehr weiter unten unter „Analogiebildungen". — Intransitiv-Formen auf *î'û*, *-îu* fehlen im Mandäischen, was demnach in dieser Hinsicht ältere Gestaltung verrät.

5) Elision des Elif im Verein mit Kontraktion der es umgebenden Vokale findet statt im *Assyrischen*, obwohl oft starke Formen auftreten, sei es, dass diese als Archaismen oder später gebildete Analogieformen nach starken Stämmen zu betrachten sind, oder dass der Unterschied nur graphisch ist: *mâdu* aus und neben *ma'adu*, *nâdu* und *nâ'idu*; in gewissen Fällen wird dabei der Kontraktionslaut verkürzt und der folgende Konsonant verdoppelt: *taḫḫaz* f. *tâḫaz* < *ta'aḫaz*, *terriš* (St. ארש „wünschen") f. *têriš* < *ta'ariš* — wahrscheinlich durch die Mittelform *ta'iriš* vermittelst Rückwirkung vom Vokal der Ultima.

6) Das anlautende Elif scheint im Allgemeinen im *Assyrischen* verschwunden zu sein; im *Arabischen* wurde stets das Elif conjunctionis und das Stamm-Elif in einigen oft angewandten Wörtern, beim Zusammenlesen, mit dem folgenden Vokal aphäriert; im *Aramäischen* und *Phönicischen* ist das anlautende Elif mit einem halben oder einem an dessen Stelle stehenden Vokal in einigen oft angewandten Wörtern wie im *Hebräisch.* und *Arab.* in einigen Fällen ausgelassen worden: ass. *amâru*,

---

trahiert worden ist: das ist nichts anderes, als was im Semitischen und in anderen Sprachen so oft beobachtet wird, nämlich dass anstatt des langen Vokales in offener Silbe dieser, sobald er den Ton verliert, verkürzt wird, wofür hingegen der folgende Konsonant Ersatzdehnung erfährt.

aḫâzu — doch auch solche ältere Formen wie *'âru*, *'iltu*[1] —; arab. قَالَ آبْنُ آلْمَلِكِ, وَٱسْتَعْمَلَ; نحن pl. zu أنا — dagegen beruhen خذ, مر, كل auf Analogie, siehe unten —; syr. ܐܢܫ od. ܢܫ, gal. נש — aber sam. אנש und mand. אנאשא —; syr. ܐܚܪܢ od. ܚܪܢ, gal. חורן, mand. הורינא (St. אחר), syr. ܐܢܐ, ܢܐ, gal. נא — aber mand. אנא, sam. אנא od. אנה —; syr. ܚܕ, gal. חד, mand. האד, sam. חד u. a. m.[2]; phön. דני = אדני, חמלך = אחמלך; hebr. נחנו neben אנחנו.

Im *Hebräischen* wird ausserdem im Worte אֲדֹנָי wie im Worte אָדוֹן bei Tonverschiebung Elif mit Ḥaṭef nach einem einkonsonantischen Präfix gewöhnlich nicht gehört: וַאדֹנָי, לַאדֹנָיו, וַאדֹנָי — neben וַאֲדֹנָי, לַאֲדֹנֵינוּ —, was auf dem häufig vorkommenden Gebrauch dieser Wörter und der davon herrührenden Neigung für Zusammenziehung beruht.

Dagegen muss die Auslassung des Elif, welche im Arabischen nach einem Konsonanten oder in der Nähe langer Vokale stattfindet, hauptsächlich als graphisch betrachtet werden, was auch das Vorhandensein des Hemza zu erkennen giebt: بُرْءٌ, سُوءٌ u. a. m. Indessen soll nach Wallin[3] der Lautcharakter des Hemza selbst von dem des Elif verschieden gewesen sein, wobei es doch unglaublich erscheint, dass das letztere ein Dauerlaut gewesen sein sollte, in welchem Falle es ja mit einem der *h*- oder *ʿaịn*-Laute zusammenfallen müsste. Mehr wahrscheinlich ist wohl, dass, wie Spitta-Bey[4] im Neuarabischen beobachtet hat, der Unterschied in der Intensität des Lautes selbst bestanden hat, so dass das Elif eine scharfe Schliessung der Bänderglottis vor und nach einem Vokal gewesen ist, dagegen Hemza ein gelinder Hiatus. Auch tritt Fleischer gegen Wallin (Z. D. M. G. IX, S. 3) auf und betrachtet den konsonantischen Laut des Elif als Spiritus lenis.

Hinzufügung von Elif tritt ein:

1) in ***allen semitischen Dialekten,*** um einen anlautenden Vokal einzuleiten — das ה, welchem wir im Hebräischen und Bibelaramäischen in den reflexiven Stämmen begegnen, ist durch Analogie hinzugekommen, wie wir unten sehen werden —; z. B. sab. ארבעי, ar. أَرْبَعُونَ, äth. አርብዓ, hebr. אַרְבָּעִים, phön. ארבעם, syr. ܐܪܒܥܝܢ, westar. ארבעין, mand. ארבין, sam. ארבעים, assyr. — dieses hat das anlautende Elif meistens verloren und brauchte dieses um so weniger

---

[1] Vgl. Del., Ass. Gr. S. 42 u. 53.

[2] Vgl. Nöld., Syr. Gr. 1880, S. 22, und Dalm., Aram. Gr. 1894, S. 68.

[3] Z. D. M. G. IX, S. 2 u. folg., 36 u. folgende, XII, S. 659.

[4] Vulgärar. Gr., S. 3.

als Hilfskonsonant anzuwenden: — *irbâ'a;* ar. اِسْتَقْتَلَ, äth. አስተቀተለ, syr. ܐܬܩܛܠ, westar. אִתְקְטִיל, mand. עתפאקאר — ע um gleichzeitig den *e*-Laut zu bezeichnen —, sam. אתפרק;

2) im *Aramäischen,* um einen Hiatus zwischen einem vorhergehenden secundären *î* und einem folgenden afformativen *a* oder *û* zu bilden — obwohl es später im Syrischen und bisweilen im Westaramäischen in Yâ überging und im Samaritanischen meistenteils nicht bezeichnet wird —; z. B. westar. אִתְמַלְּיָאת, אתבריאת, אַקְנִיאוּ neben אַקְנִיוּ; mand. כיסיאת, עכיסיאת, sam. שבית „*schäbbi'at*", אתפצית „*itfassi'at*". — Sicherlich sind die entsprechenden syrischen Formen von solchen Bildungen, welche den westaramäischen analog sind, ausgegangen: ܐܬܡܠܝܬ < *'etm'lî'at,* ܐܬܡܠܝܘ < *'etm'lî'û.*

Degemination[1] begegnet uns im *Hebräischen* bei den meisten Formen, wo א der Natur ihrer Bildung gemäss verdoppelt sein sollte, und anstatt dessen ist Ersatzdehnung des vorhergehenden Vokales eingetreten; z. B. פֵּאֶרְךָ, יְפָאֵר, יִשְׁאָלוּ, יֵאָמֵר, הָאָדָם u. a. m. Doch sind recht viele archaistische Formen übrig, wie תְּפָאֵר, שְׁאָלוֹ, נְאָץ, נְאָפָה, יִנְאָפוּ, הָאַף u. a. m.

ββ. Analogiebildungen.

1. Im Arabischen:

Durch Analogie nach den prim. و-Stämmen lassen drei prim.-Elif-Stämme den ersten Stammkonsonanten im Imper. I aus: خذ, مر, كل von أخذ, أمر u. أكل.

Nach med. و-und ى-Stämmen bilden einige med. Elif-Stämme schwache Formen, insbesondere solche, wo das Elif auf einen Konsonanten folgt, was besonders für das Verbum سأل gilt; man könnte dies auch als ein beginnendes Lautgesetz betrachten, welches vorzugsweise سأل getroffen hätte, weil es so häufig angewandt wird[2]: يسال f. يسأل, oder يَسْئَلُ, سَلْ f. اسْأَلْ, سَال f. سَأَلَ, مِلَام (St. لأم), آبَار f. أَبْآر, آرَام f. أَرْآم (St. رأم) u. a. m. Mitunter ist die Analogie hierbei anderer Art, wie مَلَك f. مَلْأَك, wie vom Stamme ملك. Eine andere Analogie zwischen den oben angeführten Stämmen ist

[1] Dieser Ausdruck wird für eine unterlassene Verdoppelung angewandt.

[2] Das Neuarabische spricht indessen nicht gerade für ein solches Lautgesetz. Der einzige Stamm med. Elif, welcher dort öfters vorkommt, nämlich سأل, erweist sich als stark: *sa'al, yis'al, is'al;* doch kann ja dies wiederum auf Analogie nach dem starken Verbum beruhen.

die, wenn secund. Elif-Formen in III und VI و oder ى anstatt ihres eigenen Stammkonsonanten annehmen: سايَل f. سآءل, تساوَل f. تسآءل, راوَق f. رآءق u. a. m.

Die Verschmelzung von Elif-Stämmen mit *w*- und *y*-Stämmen, welche im Hebräischen ungefähr auf halbem Wege stehen geblieben, im Aramäischen und Assyrischen abgeschlossen worden ist, hat, wie man sieht, in den südsemitischen Idiomen nur angefangen.

2. *Im Hebräischen:*

Nach starken Stämmen haben die פ״א-Stämme anstatt vorherbestehender schwacher Formen oder neben diesen eine Menge neuer starker Formen gebildet; so hat תאסף יֶאֱסֹף gekreuzt; יֶאֱהַב, תְּאֹהַב — אֱהַב; יאחז — יֶאֱחֹז; תְּאַכֵּל, יֶאֱכֹל — אוכיל; הֶאֱבִיד, הַאֲבִיד — אֲבִידָה; הָאֲלוֹת — וַיֹּאֶל < יֹאלֶה. Gewisse פ״א-Stämme haben sogar die älteren schwachen Formen ganz und gar verloren, wie אסר, אזר, אשם u. a. m.; das Kausativ hat sehr wenige schwache Formen beibehalten und das Reflexiv-Passiv des ersten Verbalstammes so gut wie keine — נאחזו kann Analogiebildung nach einem פ״ו-Stamme sein. Dass die schwachen Formen mit *ô* älter sind, ist oben gezeigt worden. — Hierhin muss auch eine eigentümliche Analogiebildung bei einigen Formen mit femininem *t* gerechnet werden, indem der Kontraktionsvokal plus diesem *t* als eine Endung aufgefasst wird und wie vokalisch beginnende Endungen im allgemeinen behandelt wird, d. w. s.: das א erhält seinen Konsonantenwert zurück: שְׂאֵת neben und aus שאת; נְשֻׂאֵת, מְצֵאת neben und aus נשאת, מצאת; מַשְׂאֵת.

Nach פ״ו-Stämmen sind wahrscheinlich solche פ״א-Formen gebildet worden wie die Ḳal-Imperfecta תֵּזְלִי, אַחֵר, תֵּאתֶה.

Nach ע״ו-Stämmen sind einige Hi.-Formen entstanden; הֵתִיו, אָזִין, מֵזִין, וַיָּאצֶל, וַיָּרֶב, לְהָכִיל; dass die Formen mit *a*-Laut beim Präformativ und dem Formzeichen nicht mit den Ḳal-Formen mit *ô* zusammengestellt werden können, ist daher verständlich, weil sie nicht dem Lautgesetz: $\hat{a} > \hat{o}$ unterworfen worden sind, und zu einem jüngeren Gesetz: ַ + א + ָ $> \hat{a}$ zu greifen, wäre, da die Analogie die Erscheinung genügend erklärt, bedenklich und in jedem Falle überflüssig.

Analogiebildungen nach ל״י-Stämmen, welche jedoch mehr dem Kontraktionslaute als dem Stammkonsonanten gelten, sind Formen mit konsonantisch beginnenden Afformativen bei ל״א-Stämmen, nämlich Perfecta — doch selten Ḳal —, welche *ê* oder *î* nach dem

zweiten Stammkonsonanten bekommen, und Imperative und Imperfecta, welche nach demselben Stammkonsonanten â bekommen: תקְרָאנה, קְרָאנה, כָּלְאתי, רִפְּאתי, נִקְרֵאתי, נִבְרֵאתָ u. a. m.; auch sonst gehen ל"א-Stämme zufälligerweise in ל"ה-Stämme über, wie אחטְּנה f. אחטְּאֶנָּה, בְּקַנְאתו f. בקַנְּאוֹ, מִקְנֶה f. מקניא, יִנָּשׂוּ f. יִנָּשְׂאוּ u. a. m.; gerade das Vorhandensein so gleichlautender Stämme wie כלא und כלה, קרא und קרה, קנא und קנה, רפא und רפה hat in erster Linie die Ausgleichung zwischen ל"א- und ל"י-Stämmen hervorgerufen, bis diese im Aramäischen und Assyrischen vollständig in einander aufgegangen sind.

Dem Kausativ folgend ist א beim Reflex.-Passiv des ersten Verbalstammes und beim Reflexiv des Intensivs in ה übergegangen: השמר, התנשא, התעולל, התבונן, התגלגל f. אשמר u. s. w. — Dagegen ist das ה des Kausativs ganz sicher nicht aus Elif hervorgegangen; ein Lautgesetz: ursemitisches Elif > ה existiert nicht unter irgend einer Form, wie eine Menge ursemitischer Elif-Stämme hinlänglich beweist, und nach irgend welcher Analogie als Erklärungsgrund wird man vergebens suchen. Diese Schwierigkeit wird, will mich bedünken, auf die geeignetste Weise durch die Annahme vieler Kausativa in der Ursprache gelöst: eines mit Elif, eines mit *h*, und eines mit *s* — vielleicht auch eines mit *y* im Phönicischen [1]. — Dieselbe Erklärung, welche dem ה der Reflexiva zukommt, gilt dem betreffenden Laute im bestimmten Artikel הַ·, dem Interrogativ הֲ, den Demonstrativen הֵן, הִנֵּה «siehe!», der Conj. הֵן «wenn», entsprechend im Arabischen أَلْ, أَ, إِنَّ, إِنْ; es sind die demonstrativen Pronomina הוא, היא, המה, הן, הנה, welche die Analogie hervorgerufen haben.

3. Im *Aramäischen*

(teils von dem Elif als Konsonanten, teils von dem Kontraktionslaut, in welchem Elif aufgegangen ist, geltend):

Nach פ"ו-Stämmen sind die sich vorfindenden Kausativformen mit resp. *au* und *ô* von פ"א-Stämmen gebildet worden; z. B. syr. ܐܰܘܣܶܦ, ܢܰܘܣܶܦ, westar. אוֹסִיף, תֹּהֹסֵף — nab. יוגר —; das Man-

[1] Siehe P. Schröder, Phön. Gr., S. 21 u. 190. Von diesen erbte das Arabische und Äthiop. das Elif-Kausativ fürs Activ und Passiv sowie das *s*-Kausativ fürs Reflexiv, das Sabäische und Hebräische das *h*-Kausativ, das Minäische und Assyrische das *s*-Kausativ — obgleich späteren Lautgesetzen gemäss im Assyrischen das *s* > *š* übergegangen ist —, während das Aramäische alle drei Formen aufnahm, nämlich im allgemeinen das Elif- und *s*-Kausativ, aber besonders im Bibelaramäischen das *h*-Kausativ anstatt des Elif-Kausativs.

däische hat nur wenige Kausativformen von פ״א-Stämmen: אוכילתינכון (mit Suffix); das Samaritanische scheint nicht die Analogie durchgeführt zu haben: תורך, יוריכין, aber auch יאריכון, מאכל, נאמן (1. pl. Perf. Af.). — Weiter ist nach dem Imp. Pe. von פ״ו-Stämmen der Imperativ von ܐܙܠ und ܐܬܐ im Syrischen und bisweilen von denselben Verben im Galiläischen und Samaritanischen gebildet worden: ܙܠ, ܬܐ, זיל, תא, sam. זל.

Nach Analogie der פ״י-Stämme ist das Kausativ von ܐܬܐ, אתא sowie im Westaramäischen bisweilen von אסף und ארך (auch bei Onk.) und im paläst. Talmud und jerusal. Targum sogar von אכל entstanden: ܐܝܬܝ, ܐܬܝܬܝ, אֵיתִי, יְתֵיתִי, תֵּירְכוּן, תֵּיסְפוּן, מֵיכִיל; sam. איתי ייתי — im Mandäischen ist die Analogiebildung bei אתא nicht eingetreten: אתיאת, אתיאן, מאתין, in welchen Formen die erste Silbe *a*-Laut hat —; weiter der eigentümliche Stamm ܗܝܡܢ, ܐܬܗܝܡܢ, westar. הֵימִין, יתהימנון, mand. האימין, האימאן, sam. הימן, אימן, welcher trotz seines hohen Alters dem Hebräischen entlehnt ist, wie auch Ad. Merx annimmt, soweit man hier nicht einen einzelnen Überrest vom *h*-Kausativ im Aramäischen annehmen soll: nach ܚܣܢ mit seiner dem ܗܝܡܢ nahe verwandten Bedeutung ist die Analogieveränderung eingetreten — im Hebräischen bereits berühren die Stämme einander: תאמינו f. תימינו[1] —; weiter sind die Imperfecta -*a* im Pe. und gewisse Nominalformen von פ״א-Stämmen bei den Westsyrern den פ״י-Stämmen gefolgt: ܢܐܡܪ, ܡܐܡܪ, bei den Ostsyrern dagegen: *nêmar*, *mêmar*; schliesslich ist das Perfect ܝܠܦ oder ܐܝܠܦ, ילף, mand עליף[2] — sam. dagegen: אלף — anstatt ܐܠܦ, אֲלַף gebildet worden nach dem Perf. Pe. der פ״וי-Stämme.

Nach ל״וי-Stämmen sind eine Menge Analogiebildungen entstanden:

1) die 3. m. s. Perfecti der abgeleiteten Verbalstämme[3]; z. B. ܐܬܡܠܝ, ܐܡܠܝ, מַלִּי, אִתְמַלִּי, הִתְמְלִי, אִתְנַבִּי, הִתְנַבִּי — lautgesetzliche Bildung kommt mitunter vor: אתברא —; sam. אברי, אתברי; das Mandäische hat Formen auf -*ê* gleichfalls nach Analogie seiner ל״וי-Stämme: עתקריא, עתמליא; dagegen müssen die von Buxtorf, Winer und

---

[1] Im arabischen هيمن verbergen sich vermutlich zwei verschiedene Stämme: in der Bedeutung „Amen sagen" scheint es aus irgend einer Veranlassung nach dem Aramäischen ܗܝܡܢ gebildet zu sein; in der Bedeutung „die Flügel zum Schutz ausbreiten" dagegen scheint es ein vierkonsonantischer Stamm zu sein.

[2] Die פ״י-Stämme im Mandäischen werden im Perf. Pe. mit ʿain geschrieben.

[3] Dass der *i*-Laut bei den ל״י-Stämmen seinerseits durch (ältere) Analogie hinzugekommen ist, soll weiter unten unter «Wâw und Yâ» gezeigt werden.

anderen aufgenommenen Formen auf *-ê* im Westaramäischen gemäss der bibelaramäischen und superliniären Punktierung ausgemustert werden, obgleich sie an und für sich ziemlich denkbar sind, wie es besonders das Mandäische zeigt;

2) die 3. f. s. der abgeleiteten Perfecta im Syrischen — das Westaramäische (incl. Samaritanische) dürfte dagegen keine anderen Formen zeigen als solche, welche unmittelbar aus den maskulinen Analogieformen gebildet sind, und auch im Syrischen kann die Analogie nur mittelbar sein, d. w. s., dass das Femininum durch eine Vermittlungsform aus der maskulinen Analogieform gebildet worden ist, entsprechend, wie oben gezeigt worden, derjenigen, welche uns im Westaramäischen begegnet —; z. B. ܐܬܡܠܝܬ, ܐܬܩܪܝܬ; dagegen westar. אתמליאת, קניאת; mand. עתקיריאת;

3) formen mit konsonantisch beginnenden Afformativen bei den Perfecten der abgeleiteten Verbalstämme und dem transitiven Pe.-Perfect; das Westaramäische zeigt, ebenso wie bei den ל״וי-Stämmen, Formen teils mit *î*, teils mit *ê* nach dem zweiten Stammkonsonanten, doch scheint, ebenso wie im Syrischen, die Regel zu sein: *ê* — entsprechend dem syrischen *ai* — im transitiven Pe. und *î* bei den übrigen Verbalstämmen; z. B. syr. ܐܬܡܠܝܬ, ܐܬܡܠܝܬܘܢ, ܡܠܝܬܘܢ, ܓܠܝܬܘܢ, (St. ܡܠܐ), ܡܠܝܬܝܢ, ܫܡܠܝܬ; westar. אתמליתי, אתבריתא, קרית (2. s.), חסית (1. s.); mand. עתקרית (1. und 2. s.), קרית (1. und 2. s.); sam. קרית (1. s.) בריך (1. s.), קרינן;

4) Die 2. und 3. f. pl. Imperf. im Syrischen und Westaramäischen: ܢܬܡܠܝܢ, יתברין;

5) die 2. m. s. Imperat. Pe. nach Imp. *-i* von ל״י-Stämmen: ܡܠܝ — im Westaramäischen haben sich vielleicht dazu Formen auf *-ê* nach Analogie des Imperf. gefunden, ebenso wie im Mandäischen: קריא; im Samaritanischen existieren auch lautgesetzlich gebildete Formen: רפא (St. רפא);

6) der Inf. Pe., der im Westaramäischen bisweilen auf *-ê* endigt: מִמְלֵי, מחטי, מקרי; das Mandäische zeigt öfters *ê* als *â*: מיקריא und מיקרא; das Samaritanische hat ebenfalls sowohl die Analogiebildung als auch die lautgesetzliche Form: מקרי und מקרא;

7) das Part. Pass. m. s. bei den abgeleiteten Verbalstämmen und das Part. m. pl. im Pe. wie auch das Part. akt. pl. in den abgeleiteten Verbalstämmen im Syrischen und Westaramäischen, wobei die Endungen: *-ai, -ên, -ayin, -ăn* (im Judäischen), *-ayyâ, -ayyå,* anstatt *-â, -å, -în, -a'â -a'å*, entstanden sind; z. B. ܡܡܠܝܢ, ܡܠܝܢ, ܡܓܠܝ (Part. Pass.), ܡܓܠܝܐ (Emph.) מִתְנַבְּיִן, קריין (Part. Act.) מִתקרן; besonders interessant ist

die letztgenannte Form, welche unmöglich von Anfang an lautgesetzlich gebildet sein kann, sondern nach den passiven Formen entstanden ist; wenn wir uns nämlich ein Part. Pass. von קרא im Pa.: מְקָרֵי, welches früher מְקָרָא lautete, im Plur. denken, so entsteht lautgesetzlich aus beiden die Form *m'karai̯n;* nun hat indessen diese Endung wahrscheinlich im Judäischen in den meisten Fällen den Ton verloren, wobei das dem letztgenanten Dialekte allein eigene Lautgesetz: dass der Diphthong *ai̯* in unbetonter Endsilbe durch Ausstossung des unbetonten Componenten verkürzt wurde, wirksam gewesen ist; und demnach erhalten wir die Bildung ***m'ḳarăn***: nach Analogie einer solchen Form hat מֹתקָרַן anstatt מתקְרֵין, welches die lautgesetzliche Form gewesen wäre, das jetzige Aussehen erhalten; — dagegen ist die 2. f. s. Imperf. ܬܩܪܝܢ, תקרין, תחטיי, תִקְרַן lautgesetzlich gebildet: das ist in diesem letztgenannten Beispiel derselbe merkwürdige Vorgang, den wir bei ***m'karăn*** erörtert haben, also hier keine Analogie, und demnach hat die Form nur die Entwickelungsphasen: > ***tiḳra'în*** > ***tiḳrai̯n*** > ***tiḳrăn*** gehabt; im Judäischen ist es mir nicht geglückt, die singuläre maskuline Passiv-Form der abgeleiteten Participien bei ל״א-Stämmen zu finden; giebt es eine solche, so hat sie wahrscheinlich dieselbe eigentümliche Bildung wie bei den ל״וי-Stämmen, so dass sie sich auf אָ- endigt, was mit der oben beschriebenen Bildung auf *-ăn* zusammenzustellen und demselben eigentümlichen Lautgesetz unterworfen gewesen ist;

8) eine Menge Nominal-Formen — incl. Participia und Infinitive der abgeleiteten Verbalstämme —, welche, sobald dem dritten Stammkonsonanten ein Vokal (ausser *i*) folgt, im allgemeinen das Aussehen einer starken Form der ל״וי-Stämme erhalten[1]; das Judäische, welches in so vielem seinen eigenen Weg geht, und bisweilen auch das Galiläische, zeigen doch in den abgeleiteten Invinitiven starke ursprüngliche Form — und da sind es umgekehrt ל״וי-Stämme, welche sich nach den ל״א-Stämmen richten mussten — und auch sonst oft; Beispiele für Participia und Infinitive mit Flexionssendungen: ܡܛܝܐ, ܡܛܝܐ, ܡܛܝܢ (Part. Pass.), ܡܩܪܝܐ, ܡܩܪܝܢܗ, ܡܩܪܝܢܗ; מַלְיָא (Part. Pass.) מַלְיַן (Part. Pass.), מתברין, בריך (Part. mit Suff.); mand. מאליא *malyâ*, סניא *sanya*, aber jud. אתנבּאה — kommt auch im Gal. vor —; z. B. bei Nominal-Formen: ܡܫܬܝܐ, ܡܫܬܝܐ, ܬܫܒܘܚܬܐ, ܬܫܒܘܚܬܐ, westar. חֲטָךְ (Suff.-Form),

[1] Doch kann dies auch als ein Anschluss an den Übergang des Elif in Yâ zwischen zwei Vokalen betrachtet werden, obgleich der erste dieser beiden Vokale hier gewöhnlich nur reduciert und bisweilen sogar gänzlich geschwunden ist.

קרינא, מליות, sam. חטיה *"atja"* — hebr. חֲטָאָה — u. a. m.; doch andrerseits: חטאה, חטאי — aber ܚܛܝܐ —, סנאי — aber ܣܢܝ — u. a. m.

Einen eigentümlichen Übergang in *h* zeigt Elif im Syr. ܚܛܗܐ hebr. חֵטְא, חֲטָאָה, westar. חטאה, pl. ܚܛܗ̈ܐ nebst ܚܛܝܐ; dieser entstand wohl nach Analogie solcher Formen wie ܐܒܗܐ, ܫܡܗܐ, ܐܡܗܬܐ, ܐܒܗܬܐ, ܫܡܗܐ und ein paar anderen, die bei der Behandlung von «Wâw und Yâ» weiter unten ihre Erklärung finden werden.

Durch Analogie innerhalb der ל"א-Stämme selbst ist eingetreten:

dass die Perfecta *-a* und *-i* im Pe. einander beeinflusst haben, wie z. B. קְרִי (bibelar.) nebst dem gewöhnlicheren קְרָא, בריאו nebst dem häufigen ברו, ܚܛܐ, חטא — vgl. خَطِئَ —[1];

dass das Imperfect Pe. nach Analogie der übrigen Imperfecta einen *ê*-Laut in der Ultima erhalten hat: ܢܩܪܐ, נִקְרֵי, יִקְרֵה; mand. ניקריא; das Samaritanische zeigt hier sehr oft ursprünglichere Formen: יחטא „jeta", יקנא, נקרא u. a. m.;

und endlich, dass die 2. m. s. Imperat. der abgeleiteten Stämme im Syrischen (ausser Etpeʾel und Etpaʿʿal) nach dem Etpaʿʿal, wie ܐܬܢܒܝ, oder nach einem einmal vorhanden gewesenen Imperativ auf -å im Pe. gebildet worden ist: ܚܛܝ; das Westaramäische dagegen hat *î* (*ê*) sogar im Itpaʿʿal: אתנבי.

Durch Flexionsausgleichung oder Flexionsanalogie scheinen folgende Formen entstanden zu sein:

1) die 3. f. s. Perf. Pe. im Anschluss an die 3. m. s.; ܡܠܐ f. ܡܠܬ < ܡܠܝܬ, מַלַּת, מְלָאת f. מְלַאַת, mand. קראת — natürlich kann die Form auch als Analogiebildung nach dem Perf. *-a* der ל"וי-Stämme betrachtet werden;

2) die 3. f. s. Perf. auf *-îʾat* bei den abgeleiteten Verbalstämmen im Westaramäischen und die 3. m. pl. der abgeleiteten Verbalstamme im Syrischen wie auch im Westaramäischen, im Anschluss an die 3. m. s. auf *-î*; z. B. אתמליאת, אתבריאת, ܐܬܡܠܝܘ, אקניאו und אקניו[2],

[1] Eine solche Erscheinung liegt vielleicht mehr oder weniger in allen semitischen Sprachen vor, aber der ungleiche Perfect-Vokal kann im allgemeinen durch das Vorhandensein von schon im Ursemitischen unterschiedenen Formen erklärt werden, während die Analogie im Aramäischen in vielen Fällen entschieden ist.

[2] Diese Form zeigt, dass, wenn Buxtorf die Formen ohne א schreibt und übereinstimmend mit dem Syrischen אתמליו punktiert, eine solche Vokalisation

מליאו und אתמליו; doch zeigt das Westaramäische (ausgenommen das Judäische) teils reguläre, teils lautgesetzlich gebildete schwache Formen wie אתמלאון, מלאוה (mit Suff.), מלוך (mit Suff.); das Mandäische scheint im Plural nur lautgesetzlich gebildete schwache Formen auf ון — oder ו — zu haben, vgl. Nöld. Mand. Gr. S. 261; auch das Samaritanische scheint, was den Plural anbelangt, meistenteils ursprünglichere Formen zu besitzen, wie מלאו »*mella'u*»;

3) die 2. f. s. Imperat. im Syrischen im Anschluss an eine ältere, obschon nunmehr verschwundene Form der 2. m. s. auf *-â*, *-å* — diese ältere maskuline Form tritt noch jetzt im Westaramäischen sporadisch auf, wie in קרהא (Suff.-Form), רפא (sam.) —: ܩܪܝ < ܩܪܐ + ܝ; mand. קראי entspricht der syrischen Form.

Durch Analogie nach dem regelmässigen Verbum ist der auslautende Kontraktionslaut im Part. Act. m. s. sowohl im Pe. als in den abgeleiteten Verbalstämmen wie im Part. Pass. Pe. und in allen abgeleiteten Imperfect-Formen ohne Afformativa und Suffixa sowohl im Syrischen und Mandäischen als auch Westaramäischen von *î* > *ê* übergegangen; z. B. ܛܥܐ, ܡܛܥܝܐ, ܡܛܥ, ܢܛܥܝܐ, ܢܛܥܐ, סַנֵּי, קָרֵה, יִתְקְרֵי, יִתְנַבֵּא; mand. קאריא, מיתקריא, ניתקריא; das Samaritanische hat hier ursprünglichere Formen mit *i*-Laut in der Endsilbe: מתקרי, יתקרי.

4. *Im Assyrischen.*

Hier trifft die Analogiebildung hauptsächlich die tert. Elif-Stämme im Verhältnis zu den tert. *w*- und *y*-Stämmen, doch sind diese nicht so miteinander vermischt wie im Aramäischen, wo nicht allein die ל"א-Stämme nach den ל"וי-Stämmen gebildet worden sind, sondern auch in vielen Fällen das Umgekehrte eingetroffen ist, wie weiter unten unter «Wâw und Yâ» gezeigt werden soll. Im Assyrischen dagegen sind die tert. Elif-Stämme so vollständig in die tert. *w*- und *y*-Stämme aufgegangen, dass seltener eine reine tert. Elif-Form oder eine tert. *w*- und *y*-Form, nach einem tert. Elif-Stamm gebildet, anzutreffen ist. Um dies zu veranschaulichen, stelle ich nach Delitzschs Grammatik einige Formen der Stämme בני[ו] und מצא zusammen: Perm. *bani* : *maṣi*, Präs. *ibani* : *imaṣi*, Prät. *ibni* : *imṣi*, Imp. *bini* : *miṣi*, Inf. *banû* : *maṣû*, Part. *bânû* : *mâṣû*; und dieselbe

---

wohl möglich ist hinsichtlich der ל"א-Formen im Bibelaramäischen, doch bei weitem nicht sicher. Dagegen ist es ganz natürlich, dass א nach einem *i*-Laut und zwischen zwei Vokalen den gewöhnlichen Übergang in konsonantisches *y* erlitten hat.

Übereinstimmung gilt durchgehends für die Bildung und Flexion aller übrigen Verbalstämme und Modi; sehr wenige der ל״וי-Formen braucht man als nach ל״א-Stämmen gebildet anzunehmen, aber wohl oft umgekehrt, wie betreffs *imaṣi, imṣi, miṣi,* welche lautgesetzlich resp. *imaṣâ, imṣâ, miṣâ* hätten lauten müssen — die mittlere Form kommt ebenfalls vor —; ebenso hätte vielleicht das Präs. II 1 und I 2: *umaṣṣi, imtaṣṣi,* resp. *umaṣṣâ imtaṣṣâ* u. s. w. heissen müssen.

Im allgemeinen konnten, wie es scheint, im Assyrischen die Lautgesetze mehr ungestört von der Analogiebildung wirken als im Aramäischen. Doch gerade weil die Konsonanten *w* und *y*, wie wir bei der Behandlung dieser Laute sehen werden, in dem erstgenannten Dialekte in vielen Fällen andere Wege zu ihrer Verwandlung eingeschlagen haben als in den übrigen semitischen Idiomen, oft auf ziemlich verschiedener Vokalisation beruhend, sind sich die וי- und א-Stämme auf dem lautgesetzlichen Wege selbst in einer Menge fertig gebildeter schwacher Formen begegnet.

Da ich nun einmal beim Assyrischen bin, bemerke ich, dass das, was hier über die Lautgesetze und Analogiebildungen des ursprünglichen Elif gesagt worden ist, im allgemeinen auch von dem secundären Elif gilt, worin im Assyrischen alle von den Semiten als Gutturale bezeichneten Laute ausser dem *Ḥâ* übergegangen sind, wie wir weiter unten sehen werden. Was den Umlaut betrifft, der bei diesen Veränderungen entstanden ist, so wird dieser in einer künftigen Darstellung der Vokallehre behandelt werden[1].

---

[1] Zu diesen Veränderungen des Elif in den verschiedenen semitischen Dialekten sollte man auch hinzufügen, was man Stammwechsel nennen könnte, d. h. die Erscheinung, dass Stämme mit verwandter, bisweilen gleicher Bedeutung die Stammkonss. mehr oder minder gleichartig zeigen, sowohl innerhalb desselben Dialektes als auch innerhalb verschiedener Idiome, dies natürlich hinsichtlich nicht nur des Elif, sondern jedes beliebigen Konsonanten; z. B. أَحَد «ein», «ein gewisser», وَحَد «isoliert», «einsam», وَاحِد = أَحد; عبر «übergehen», «vorbeigehen», غبر «langsam gehen», «nachbleiben»; صعر und صغر beide «klein sein»; تاب «zurückkehren», «sich bekehren», ثاب «zur Gesundheit zurückkehren, zurückkommen»; hebr. אבה «wollen» (in negat. Sätzen), אִוָּה «wünschen»; אֶדֶר «Herrlichkeit», הָדָר «Zierde»; אשר «gerade, vorwärts gehen», ישר «gerade sein»; קֵץ und קָצָה beide = «Ende», «Schluss»; حَبَّ und אהב (hebr.) beide = «lieben»; sab. שנא, ar. شَنَأَ, hebr. שנא, syr ܣܢܐ «hassen», äth. ጸልአ mit derselben Bedeutung; hebr. מלתעות, äth. መላትሕ «Kiefer» u. a. m. — vgl. auch Es. Tegnér, «De vocibus prim. rad. و etc. Lund 1870, S. 13—20 —. Dass viele Stammwechsel auf Lautgesetze und Analogiebildungen, welche festzustellen wohl möglich ist, zurückzuführen sind, unterliegt keinem Zweifel, wie z. B. wenn قتل, ቀተለ in den übrigen Dialekten zu קטל wird,

b. ʾAịn.

α. *Das ursemitische ʾain* — eine tönende Kehlkopfspirans, Kehlkopf-*r*[1] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über* — obgleich später in gewissen Idiomen gewaltsamen Veränderungen unterworfen —, *also auch ins Assyrische, obwohl es dort* — ungewiss in welcher Zeit — *zu Elif,* mit den dieses begleitenden Veränderungen, *wurde,* wie es auch später im Mandäischen und Samaritanischen

oder wenn ضحك zu צחק oder رغب im Äth. zu ርኅበ und صبغ zu ጸብኀ, weiter wenn خال (med. و) im Äthiop. zu ኀለወ beide = «hüten», خال (med. ى) «glauben», «sich einbilden» zu ኀለየ «denken», «dafür halten» wird; vielleicht müssen hierhin auch solche Erscheinungen gerechnet werden wie رحم רחם, aber ምሕረ mit völlig versetzten Stammkonsonanten, aber mit genau derselben Bedeutung (die Stammverhältnisse im Äthiopischen weichen im höchsten Grade von denjenigen in den übrigen semitischen Idiomen ab) — alles Erscheinungen, welche ich im folgenden Gelegenheit haben werde näher zu behandeln. Doch möge man sich im allgemeinen davor in acht nehmen, die Verwandtschaft zwischen zwei mehr oder weniger gleichlautenden oder gleichbedeutenden Stämme zu schnell zu entscheiden. Sprachliche Elemente oder Stämme, welche ursprünglich wesentlich ungleich gelautet haben und ganz verschiedene Begriffe bezeichneten, haben sich im Laufe der Zeit durch Gesetze, von denen viele nunmehr garnicht zu erforschen sind, phonetisch oder semasiologisch oder auf beide Weisen einander genähert; so z. B. bedeuten so gleichlautende Stämme wie سلع und صلع der erstere «spalten», «verwunden», der letztere «kahl sein», ساء und شاء der erstere «böse sein», der letztere «wollen», ገአዘ und ገዐዘ, der erstere «Abscheu hegen», der letztere «reisen» — eine Menge anderer Beispiele zu geschweigen; im andern Falle bezeichnen in dem Grade ungleichlautende Stämme wie z. B. ar. جعل, äth. ገብረ, phön. פעל, hebr. עשה, aram. ܥܒܕ עבד, ass. *epêšu* genau denselben Begriff nämlich «machen», «thun» — und viele andere Beispiele. Den dritten Fall betreffend können eine Menge Stämme angeführt werden, die beinahe gleichlauten und mehr oder weniger gleichartige Bedeutung haben, die aber ursprünglich nichts miteinander gemein haben können, wie z. B. die Stämme: 1) sab. הותר «reparieren», ar. وثر «abgeplattet, eben, mild sein», hebr. ישר «gerade», «gerecht sein»; 2) ar. وتر «die Sehne auf den Bogen setzen», «drohen», äth. ወተረ «einen Bogen spannen», hebr. יתר «übrig sein», יֶתֶר «Bogensehne», aram. ܝܬܪ יתר «überflüssig, reich sein»; 3) ar. يسر «leicht, behaglich sein» — im Assyrischen ist deutlich der Stamm وثر durch Analogie in يسر aufgegangen, was aus dem Adjectiv *išaru* = ישר «gerade», «recht» hervorgeht, welches, wenn es von وثر gekommen wäre, *aiaru* hätte heissen müssen, und vom Prät. *išir* «eben, gerade sein», welches, wenn es auch seine Form von وثر erhalten hätte, *ušir* hätte heissen müssen —; 4) أثر, äth. ኣሠር oder ኣሰር «Schritt», aram. ܐܬܪ אֲתַר «Platz» — hebr. אֲשֶׁר gehört mög-

[1] Vgl. Sievers, Phon. S. 111f., Wallin, L. D. M. G. IX, S. 46ff, Spitta-Bey, Vulgärar. Gr. S. 11.

geschah — worüber alles Weitere unten —; dass ʿain sich einst auch im Assyrischen vorfand, dafür zeugt der Umlaut, der in gewissen Fällen entstanden ist; z. B. sab. עין, ar. عَيْن, äth. ዐይን, hebr. עַיִן — auch im Phön. —, syr. ܥܝܢܐ, westar. עֵינָא, aber mand. אינא — vgl. unten —, sam. עין — ebenfalls mit abgeschwächtem ʿain —, ass. *ênu* oder *înu* «Auge»; ar. عدا, äth. ዐደወ, hebr. עדה, syr. ܥܕܐ, westar. עדה, עדא «fortgehen», «vorbeigehen» «verschwinden», im Assyr. kommt das Verbum nicht vor, aber eine Präpos. *adi*[1], etymologisch entsprechend dem sab. עדי, hebr. und phön. עד — poet. und ursprüngl. עֲדֵי —, syr. ܥܕ, westar. עַד, und gewisse Substantiva wie *adû*[2] «Zeit» = hebr. עַד; sab. בעל, ar. بَعْل, äth. በዐል — vgl. unten —, hebr. und phön. בַּעַל, syr. ܒܥܠܐ, westar. בְּעֵיל, בְּעַל, ass. *bêlu*[3] «Herr», «Ehemann»; ar. طعم, äth. ጥዕመ, hebr. טעם, syr. ܛܥܡ, westar. טעם «schmecken», «essen», ass. *têmu* «geistiger Geschmack», «Wille», «Verstand» = hebr. טַעַם, mand. טאמא; sab. שמע, ar. سمع, äth. ሰምዐ, hebr. und phön. שמע, syr. ܫܡܥ, westar. שמע, mand. שומא[4], sam. שמע[4], ass. *šemû*[4] «hören».

---

licherweise hierher —, ar. أَثِرَ «übertreffen», أَثَرَ «erwähnen», hebr. אשר «leiten», «glücklich machen; 5) ar. أَسَرَ, äth. አሰረ oder አሠረ, hebr. אסר, aram. ܐܣܪ אסר «binden». Die angeführten Beispiele dürften genügen, um zu zeigen, wie vorsichtig man hinsichtlich der Vergleichung von Stämmen sein muss, welche sich phonetisch oder semasiologisch einander mehr oder weniger nähern. Bisweilen geschieht es, dass man solche Stämme wie ישר, وتر, אשר اثر und يسر zusammenstellt, und das Assyrische *išir*, *išaru* ladet geradezu hierzu ein; doch könnten wir die Wege verfolgen, auf denen während des Zeitraumes von Jahrtausenden, in welchen das Semitische sich zum Dreikonsonantismus entwickelte, diese Stämme ihre jetzige Gestalt erhalten haben, würde es uns klar werden, dass sie ebenso wenig miteinander zu schaffen haben wie die Blöcke, welche der Steinhauer von verschiedenen Plätzen herbeiholt, und die er zu den passenden Steinen im Gebäude bearbeitet.

[1] Diese Präposition darf vermutlich doch nicht mit dem Stamm عدا, ዐደወ zusammengestellt werden, weil dessen End-Yâ dann im Sabäischen unerklärlich wird.

[2] Das ʿain ist in den assyrischen Beispielen erst in Elif übergegangen und alsdann ausgefallen, worauf oben hingewiesen worden ist und was weiter unten näher dargestellt werden soll.

[3] Der *ê*-Laut zeigt, dass das Wort einst mit ʿain ausgesprochen wurde, weil sonst die Form *bâlu* hätte heissen müssen.

[4] In allen drei Dialekten mit Untergang des ʿain, vgl. unten. Der *ê*-Umlaut legt auch hier Zeugnis für ein früher vorhandenes ʿain ab.

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen:

Assimilation und *Kontraktion* mit dem vorhergehenden *a*-Laut ist sicherlich im *Äthiopischen* bei einem silbeschliessenden ʿaịn, wie im Allgemeinen bei den Gutturalen, eingetreten, z. B. ሰምዐከሙ, ይሰምዐ[1].

Dissimilation ist bereits früh eingetreten im *Syrischen*, wenn zwei auf einander folgende Silben mit ʿaịn beginnen, oder wenn ein und dieselbe Silbe sowohl mit genanntem Laut beginnt als auch schliesst, wie ܐܶܠܥܳܐ f. ܥܠܥܐ = צֶלַע, ܐܶܥܦܳܐ «doppelt» f. ܥܥܦܐ; hierhin kann auf seine Weise auch das galiläische ארע «begegnen» nebst ערע gerechnet werden. Eine Art Dissimilation ist es auch, wenn bei den Westsyrern das anlautende ʿaịn in Elif übergeht, sobald die folgende Silbe mit Hâ anfängt, wie ܐܗܝܒ «brünstige» f. ܥܗܝܒ[2].

Elision des ʿaịn — ausser in den Dialekten, in welchen es in Elif übergegangen ist, worüber mehr unten — ist selten, wie in einigen oft angewandten Wörtern im *Galiläischen:* סרתא neben סערתא, מונא neben מעונא und einige andere. Ja sogar im *Hebräischen* liegen Beispiele für Auslassung vor in בִּי, verglichen mit dem syr. ܒܥܐ.

ββ. Analogiebildungen.

Hierhin muss man, will es mir scheinen, den Übergang von ʿaịn in Elif im *Assyrischen, Mandäischen, Samaritanischen* und, nach der Transskription im Pönulus zu urteilen, auch im *Phönicischen*[3] rechnen wie auch denjenigen im späteren *Äthiopischen* und wohl auch im *Aramäischen* in dessen letzter Periode[4]; denn es sind wohl die א-Stämme, welche hier allmählich die ע-Stämme nach sich

---

[1] Dass die Gutturalis fortdauernd beibehalten und nur der Vokal verlängert worden sei, ist wenig glaublich; im Amharischen wird nicht einmal die Gutturalis geschrieben.

[2] Vgl. Nöld., Syr. Gr., S. 24.

[3] Möglich, ja sogar glaublich ist es, dass in der hebräischen Volkssprache der Guttural-Laut verschiedenen Veränderungen unterworfen war, mit denen im Phönicischen zu vergleichen, worüber die Schriftsprache mit ihrem feierlichen und regelmässigen Gepräge schweigt; doch darüber irgend welche zuverlässige Aufklärung zu erhalten ist aus natürlichen Gründen unmöglich.

[4] Natürlich nicht früher als bis die das Elif betreffenden Lautgesetze sich bereits befestigt hatten; sonst wäre das ʿaịn auch von diesen mit ergriffen worden.

gezogen haben[1]; wie z. B. ass. *zar'u*, dann *zâru* und *zêru* = זֶרַע, زَرْع, *uba'al* (St. בעל); mand. אבאר = עבר, ܥܒܪ, ܥܒܕ, אטאף: عطف; sam. סעד «*sa'ed*», עבד «*awad*»[2]; phön. «*ali*» oder «*aly*» = עֲלֵי, «*baet*» = בעיתי[3]; äth. ዘርአ — so gewöhnlich geschrieben an Stelle des selteneren ዘርዐ — = זרע, زرع, አዝሐ für und neben ዐዝሐ; Andeutungen von der Abschwächung des ʿain zu Elif im Westaramäischen sind die galiläischen Formen: אדיין für und neben עדיין, ארלין für und neben ערלין. Dieses sekundäre Elif ist danach denselben Veränderungen unterworfen wie das ursprüngliche im Assyrischen, Mandäischen, Samaritanischen und Phönicischen: Assimilation, Assimilation und Kontraktion, Elision, Übergang in *y*, wofür einige Beispiele angeführt sein mögen: ass. *zâru*, *zêru* aus *zar'u*, *êmid* = يَعْمِد, *ibêl* oder *ibîl* = يَبْعَل; mand. ניבאר = ܢܥܒܪ, שמא = ܫܡܥ, ראם «*râm*» = ܪܥܡ, רעם, מיתקאר = ܡܬܥܩܪ, שימאת = ܫܡܥܬ, מאייל = ܡܥܠ, באייא = ܒܥܐ; sam. יעבד «*jewed*», שמע «*schama*», זעק «*saq*», יזעק «*jisaq*»; phön. «*marob*» = מערב, «*sar*» = שער, «*jar*» = יער, «*byth*» = בְּעַת[4].

---

[1] Ich erkläre die Veränderung des ʿain in Elif, wie im allgemeinen den Übergang der Gutturale ineinander, als auf Analogie beruhend, da wir wie hier jede Spur vermissen, welche das Lautgesetz verursacht haben könnte: weder die veränderte Quantität noch der Accent oder die Einwirkung benachbarter Laute hat die Erscheinung verursacht, und keine Lautwandlungen sind eingetreten, welche als Veranlassung gedacht werden könnten. Ich stelle mir vor, dass die Veränderung in solchen ע-Stämmen begonnen hat, welche — ausser hinsichtlich des Guttural-Lautes — phonetisch mehr oder weniger mit gewissen andern Stämmen mit א als Guttural-Laut übereinstimmten, bis schliesslich die Stämme, welche nicht analogisiert worden sind, bis auf eine kleine Anzahl zusammengeschmolzen waren und das Sprachorgan sich allmählich der beschwerlichen Artikulation entwöhnte; denn die Bequemlichkeitstendenz ist bekanntlich einer der vornehmsten instinktmässigen Faktoren in den Umgestaltungen der Sprachen und kann wohl als mit der Analogiebildung zusammenwirkend gedacht werden. Es scheint, als ob gewisse Sprachveränderungen auf der Grenze zwischen Analogie und Lautgesetze stünden oder beide auf die Weise umfassten, dass ein Laut anfing sich nach Analogie zu verändern und dies fortsetzte, bis ein kleiner Rest von Formen übrig war, welcher wiederum auf die Weise mitfolgte, dass das Organ sich mehr und mehr den in Frage kommenden Laut abgewöhnte und deshalb, wenn es diesen bilden sollte, zu der nahe verwandten mehr gewöhnlichen und daher bequemeren Artikulation überging.

[2] Wahrscheinlich wurde es *'abad* gelesen, obgleich Petermann die Glottisschliessung vor dem Vokal nicht ausdrückt.

[3] Siehe Plautus' Pönulus bei Schröder. Auch hier ist wohl ein Elif gehört worden, obgleich der Römer diesen Laut nicht wiederzugeben pflegt.

[4] Siehe Pön. bei Schröder.

Als Analogie scheint mir auch die Degemination betrachtet werden zu müssen, welche man im *Hebräischen* bei ע im Ni. und gewöhnlich nach der Präposition מן, aber auch sonst nicht selten eintreten sehen kann; es sind die א-Formen, welche auf Grund der nahen Verwandtschaft zwischen א und ע mit der Zeit zuerst die ע-Formen und alsdann allmählich recht viele ה- und ח-Formen nach sich gezogen haben; z. B. יֵעָלֶה, הֵעָלוֹ, הֵעָלוֹת, לֵעָנוֹת (Inf. mit Präp.), מֵעַל, הָעָם (Art.), בָּעֵר (Inf. Pi.) u. a. m.; der gedehnte Vokal bezeugt hinreichend, dass die Verdoppelung wirklich aufgegeben worden ist.

Eine andere Analogieveränderung begegnet uns im *Assyrischen*, woselbst die tert. ʿain-Stämme, ebenso wie die tert. Elif-, *h*- und *ḥ*-Stämme, in tert. *w*- und *y*-Stämme übergegangen sind, wobei die tert. ʿain- und *ḥ*-Stämme sich von den tert. Elif-, *w*- und *y*-Stämmen nur im Umlaut unterscheiden — was indessen zeigt, dass die ersteren früher besonderen Lautgesetzen folgten auch unabhängig von den letzteren —; beispielsweise werden hier die Stämme בני(ו) und שמע in einigen Formen mit einander verglichen: Inf. *banû : šemû*, Prät. *ibni : išmi*, Präs. *ibani : išimi*, Imp. *bini : šimi*, Part. *bânû : šêmû*. Dagegen zeigen sich die ל"ע-Stämme im Mandäischen und Samaritanischen mehr selbständig — im Letzteren ist, wie wir vorher gesehen haben, dies auch mit den tert. א-Stämmen der Fall —: mand. Impf. נישתיא und ניקריא, aber נישמא, Imp. שתיא und קריא, aber שמא, Part. האזיא (St. חזה) und קאריא, aber שאמא, יאדא (St. ידע); sam. Impf. ידכי «*jidki*», aber נדע «*nidda*», Imp. גלי «*geli*», aber נטע «*neta*», Part. בנה «*bane*», דמי «*dami*», aber השמע — mit Art. — «*eschschama*».

c. Hâ.

α. *Das ursemitische Hâ* — eine stimmlose Kehlkopfspirans, das gewöhnliche *h*[1] — *ging wahrscheinlich in alle klassisch-semitischen Dialekte über* — wobei dieselbe Bemerkung wie beim ʿain für gewisse semitische Idiome gilt —, *vermutlich also auch ins Assyrische, obgleich es dort, wie das ʿain und das Ḥa, früh in Elif* mit den dieses begleitenden Veränderungen *übergegangen ist* — worüber unten mehr —; z. B. sab. הות, הית, ar. هُوَ, هِيَ, das Äthiop. hat nur Suff.: ሁ, ሃ[2] u. s. w.; hebr. הוּא, הִיא; phön. הא; syr. ܗܘ, ܗܝ, westar. הוּא,

---

[1] Vgl. Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 13, Wallin, Z. D. M. G. IX, S. 33 f.

[2] Das äth. ውእቱ, ይእቲ ist wahrscheinlich dasselbe Wort wie sab. הות, הית;

הוא, הִיא, הִוא, mand. הו, הע; sam. הוא oder הו, היא oder הי (mit Untergang von *h*, vgl. unten) — ass. und min. ist der Stamm anders: resp. *su*, *ši*, שו, ש — Pron. pers. «er» «sie»; ar. هلك «umkommen», hebr. הָלַךְ, syr. ܗܠܟ, westar. הֲלַךְ, sam. הלך «alak», ass. *alâku* «gehen»; sab. והב, arab. وهب, äth. ወሀበ, hebr. nur Imper. הב u. s. w., syr. ܝܗܒ (mit später elidiertem *h*), ܐܬܝܗܒ (mit hörbarem *h*), westar. יְהַב, יְהַב, mand. עהאב, sam. יהב «*jab*» «gehen»; sab. נהרן, ar. نهر, hebr. נָהָר, syr. ܢܗܪܐ, westar. נְהַר, mand. נאהרא, sam. נהרה, «*naara*», ass. *nâru* «Fluss»; sab. אלה, ar. إلاه, hebr. אֱלוֹהַּ, syr. ܐܠܗܐ, westar. אֱלָה, אֱלָהּ, mand. אלאהא, sam. אלה «*ela*» «Gott».

Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Assimilation des silbebeginnenden ה in offener unbetonter Schlusssilbe mit vorhergehendem ת ist eingetreten im *Hebräischen:* קְטַלַתָּה < קְטַלְתָהָ, קְטַלְתּוּ aus und neben קטלתהו.

Der *Assimilation* und *Kontraktion* mit vorhergehendem *a*-Laute ist das Hâ, ebenso wie nach dem was wir vorher gesehen, das Elif und das ʿain, wahrscheinlich im *Äthiopischen* unterworfen; z. B. ይገቶሀ, ነቶሁ፡ von ነቀሀ. — Dieselbe Veränderung ist eingetreten mit auslautendem *h* im *Mandäischen* in den wenigen Fällen, in welchen es vorkam: תמא < תמאהו — die Endung der 3. pl. Perf. ist im Mandäischen verloren gegangen —, mitunter auch mit silbeschliessendem *h* in der Mitte des Wortes: סירא — ܣܗܪܐ.

Dissimilation macht sich geltend im *Syrischen*, wenn zwei aufeinander folgende Silben mit ܗ beginnen und im übrigen gleichlautend sind, in welchem Falle das ܗ der folgenden Silbe in ܘ übergegangen ist: ܗܘܗܡ < ܗܡ ܗܡ, ܗܘܗܒ < ܗܒ ܗܒ.

Ausfall ist in folgenden Fällen eingetreten:

Im Suffix der dritten Person ist *h* elidiert worden:

1) im *Äthiopischen* zwischen vorhergehendem *a*-Laute und

---

es ist eigentümlich, dass das Äth. meistenteils die prim. *h*-Stämme verloren zu haben scheint, und die, welche es beibehalten hat, stimmen wenig mit denen der übrigen Dialekte überein. — Tert. *h*-Stämme sind im Semitischen im allgemeinen selten, ausgenommen im Sabäischen und Arabischen.

folgendem langen Vokal zugleich mit Kontraktion der Vokale; z. B. *-ô < á-hû*, *-â < á-hâ*, *-ômû < a-hômû*, *-ôn < a-hôn*;[1]

2) im *Hebräischen* zwischen vorhergehendem *a* oder *î* und nachfolgendem *u* — im Verein mit Verschmelzung der Vokale zu einem Diphthongen oder mit Kontraktion derselben — wie auch nach einem vorhergehenden Konsonanten oder Diphthongen — ausser nach ת, wenn das Pronomen eine offene Silbe bildet —; z. B. Suff. ו— < ־ֵהוּ, ־ָם < ־ֵהֶם, ־ָן < ־ֵהֶן — ־ֵהֶם und ־ֵהֶן hätten werden sollen ־ֵם, ־ֵן oder ־ָם, ־ָן —, קטלתיו aus und neben קטלתיהו, אביו aus und neben אביהו; קטלתם < urspr. קטלתהם, Suff. ־ָיו < ־ֵיהוּ — ־ֵיהם, ־ֵיהן sind beibehalten worden nach Analogie der Formen ־ֵיכם, ־ֵין —;

3) im *Syrischen* zwischen vorhergehendem *â*, *å̂* und folgendem *î* oder *û*, zwischen vorhergehendem *î* und folgendem *û*, zwischen vorhergehendem *û* und folgendem *î* — im Verein mit Verschmelzung der Vokale zu einem Diphthongen — wie auch nach einem Konsonanten; z. B. ܡܪܘܗܝ < ܡܪܗܝ — ܗܝ in missverstandenem etymologischen Interesse stumm angehängt, anstatt dass das Wort orthographisch ܡܪܘ hätte geschrieben werden müssen —, ܩܛܠܬܘܗܝ < ܩܛܠܬܗܝ, ܩܛܠܬ ܗܝ oder ܩܛܠܬܘ < ܩܛܠ ܗܘ, ܐܬܩܛܠܘܗܝ < ܐܬܩܛܠܘ ܗܘ[2] — dieselbe Bemerkung über die Schreibweise wie oben —, ܩܛܠܘܗܝ < ܩܛܠܘܗܝ, ܩܛܠܘ ܗܝ, lies *ḳᵉṭalû* < ܩܛܠܘ ܗܘ, Suff. ܘܗܝ < ܗܘܗܝ ,nicht aus ܘܗܝ[3], was unerklärlich wäre

---

[1] Die Elidierung bei Suffixen beruht sowohl hier als auch in andern Dialekten natürlich darauf, dass bei der Zusammensetzung besonders mit pronominalen Elementen sowohl die Quantität der Laute, als auch der Accent verändert wird, und dies um so mehr, je öfter und länger die Zusammensetzung angewandt wird: Veränderungen, welche pronominale Elemente bei ihrem mehr oder weniger intimen Zusammenwachsen mit den Wörtern zu dem einen oder andern grammatischen Zwecke erleiden, gehen deshalb oft andere Wege als solche, welche die Stämme selbst treffen, obgleich es äusserlich scheinen könnte, dass die Bedingungen für die Behandlung des Lautes in beiden Beziehungen dieselben seien.

[2] ܐܬܩܛܠܬܘܗܝ ist Analogiebildung nach der angeführten 2. f. s. mit demselben Suffix.

[3] Dieses Suffix erhielt seine jetzige Gestalt, bereits bevor das ܗܝ sich in ܗܝ umlauten konnte, was übrigens im Aramäischen nicht assimilatorisch wie im Arabischen geschah, sondern dissimilatorisch — es wurde beibehalten nach *î*, wurde aber ܗܝ nach *â*, *å̂*, *ô* od. *û* —; als hernach ܘܗܝ ebenso wie im Hebräischen — in *-ay̯* übergegangen war, wurde das Suffix hier wie in den oben angeführten suffigierten Verbalformen, in missverstandenem etymologischen Interesse stumm angehängt, aber in Übereinstimmung mit dem Dissimilationsgesetz wurde nicht das ursprüngliche ܗܘ, sondern ܗܝ gewählt.

— betreffs ܒܢ̈ܘܗܝ, ܒܢ̈ܘܗ gilt dieselbe Bemerkung wie oben fürs Hebräische;

4) im *Galiläischen* ziemlich oft zwischen *a*, *û* oder *ô* und folgendem *î*, zwischen *a* und folgendem *û* — im Verein mit Verschmelzung der Vokale zu einem Diphthongen und bisweilen mit Kontraktion der Vokale —, wie auch mitunter nach einem Konsonanten (oder Halb-Vokal); z. B. מאי < מא היא, שערוי, jud. שערוהי, אבהתוי, jud. אבהתוהי, לאו < לא הוא, נסבון (Pe. mit Suff.) aus und neben נסבהון, אקימון aus und neben אקימהון, היכי < היך היא;[1] — dagegen zeigen das *Bibelaramäische*, *Judäische* und *Nabatäische* starke Formen: אֲבוּהִי, אֲבוּהִי, אֲבָהָתוֹהִי,[2] בְּחַנְתְּהִי (2. m. s. Perf. m. Suff.), מַחֲהִי (ל״יא-St. mit Suff.), נַסְּבוּהִי, הַקְרְבוּהִי, nab. אבוהי, בנוהי, חיוהי, בניהם[3];

5) im *Mandäischen* wurde das ה bei der Suffigierung ungefähr wie im Syrischen ausgelassen, obgleich nicht in derselben Ausdehnung beim Suff. הו; doch andrerseits kommt Elidierung in den Plur.-Suff. im Gegensatz zum Syrischen vor; z. B. עדו — einzelne Überbleibsel älterer Suffix-Bildung — = ܐܒܘܗܝ, אבויא = ܐܒ̈ܗܘܗܝ, קרויא = ܩܪ̈ܝܘܗܝ, עבדויא = ܥܒܕ̈ܘܗܝ, מאנו = ܡܐܢܗ, לאו < לא הו = ܠܐ ܗܘ, סיפתון = ܣܦ̈ܘܬܗ, aber ܣܦ̈ܘܬܗܘܢ; dagegen קירה̄ (hörbares *h*[4]) — ܩܪܝܗ, נסאבתה̄ (2 p.) = ܢܣܒܬܝܗ.

Das *Samaritanische* scheint hinsichtlich der Behandlung des Suffixes der 3. Pers. beinahe den Standpunkt des Judäischen einzunehmen insofern, als die Elidierung — nach Petermanns Transskribierung zu urteilen — im allgemeinen nicht eingetreten ist; dagegen ist ה — wie im allgemeinen die Gutturale in diesem Dialekte — in Elif oder Ya übergegangen: אבוה «*awu'e*», אבוי «*awu'i*», אביו «*awi'u*»

---

[1] Vergl. Dalm., Aram. Gr., S. 69, 164 u. 302 f.

[2] Im Suffix והי—, urspr. ־ָיְהוּ, zeigt sich sogar ein eigentümliches Aufleben des ursprünglichen elidierten ה. Es ist deutlich, dass das Suffix einst ־ָו oder ו— gelautet, ebenso wie das Syrische ܘܗܝ— (unrichtig mit ܗܝ im Interesse der Orthographie, obgleich das Suffix denselben Entwicklungsgang hatte wie das hebr. ־ָיו); hernach wurde ein neues Suffix zum kontrahierten ו nach Analogie der Formen mit unverändertem הִי zugesetzt, ungefähr wie zum Plur.-Zeichen bei den Femininen im Hebr. das maskuline Plur.-Zeichen durch Analogie nach dem suffigierten Maskulin bei der Suffigierung hinzugekommen ist.

[3] Das Nabatäische verrät hinsichtlich der 3. pl. mask. eine Ursprünglichkeit, welche nur ausnahmsweise im Galiläischen und bisweilen im Samaritanischen vorkommt, indem es durchgehends das ursprüngliche Suff. הם־ anwendet.

[4] Die besondere Bezeichnung, welche das *h* im Singular-Suffix der 3. Pers. erhalten, ist wahrscheinlich, wie Nöldeke annimmt, auf dieselbe Weise hinzugekommen, wie das mappikierte הּ im Hebräischen und Aramäischen, nämlich, um den konsonantischen Charakter im Auslaut zu bezeichnen: עדה̄ = ידיה, ܐܝܕܗ.

(alle mit dem Suffix der 3. Pers.), ברכהו *«berreke'u»* (3. m. s. mit Suff.), קטלוהו *«qatalu'u»* (3. m. Pl. m. Suff.), אביון *«awi'on»* oder *«awijon»*; שלחן *«schella'on»* u. a. m. Doch ist sehr wohl möglich und sogar wahrscheinlich, dass die Aussprache, welche Petermanns Transskription repräsentiert, secundär ist, und dass das Samaritanische beinahe vollständig dieselbe Stellung eingenommen hat wie das Galiläische, insofern das erstere selbständig und nicht vom Hebräischen beeinflusst ist.[1]

Elision des Formzeichen-ה nach einem Präformativ und bisweilen nach präpositionalen einkonsonantischen Präfixen wie auch Elision des ה des Artikels nach ebensolchen Präfixen begegnet uns im *Hebräischen*: יגדיל < יהגדיל, לסתיר < להסתיר, לנפיל < להנפיל, בעיר < בהעיר (Inf.); בארץ < בהארץ, כצמר < כהצמר — dagegen stets והגדיל, והארץ u. s. w. —; beim Artikel ist die Elidierung in den älteren Büchern durchgehend; das kausative Imperfect hat ein paar Formen mit ה: יהוכל, יהודה, יהושע — die indessen jüngere Bildungen sein können. — Hiermit hängt die Elidierung des ה nach einem Halbvokal in etlichen Nomina propria und einigen andern Formen im *Hebräischen* und auch in recht vielen Wörtern im *Galiläischen* wie auch im *Mandäischen* zusammen; Beisp.: hebr. יונתן aus und neben יהונתן, יוחנן aus und neben יהוחנן, בְּנֵיהֶם < בְּנֵיהֶם; gal. דו < דְהוא, וי < והיא, יוזה < יהודה, das auch im Syrischen elidieren kann: ܬܘܗܪܐ aus und neben ܬܘܗܪܐ, ܬܘܗܪܬܐ aus und neben ܬܘܗܪܬܐ u. a. m.; hierher gehört auch das Perfect יב < יְהַב, das auch im *Syrischen* sein *h* verliert: ܝܗܒ, wie auch die verkürzten galiläischen Impfect-Formen von הוא: ייא, יי, תי, die solche Formen wie die judäischen: יְהֵי, תֶּהֱוֵי voraussetzen, welche auch galiläisch in יהי, תהי vorliegen dürften, obgleich man deren Vokalisierung nicht anders als gerade durch die judäischen Formen kennt; mand. וי < והיא, לינון < להינון, נאגיא «Morgen» < נאנהיא.

Ferner ist Hâ innerhalb des Stammes selbst elidiert worden im *Äthiopischen* in einigen oft angewandten Wörtern nach einem Konsonanten oder einem Halb-Vokal und bisweilen zwischen zwei Halbvokalen, nämlich in den Stämmen: ልህቀ, ክህለ, ብህለ, also

---

[1] Obwohl ich auf jede Weise Nöldekes Auslassung über Petermanns bedeutende Autorität beipflichte, muss ich dennoch bekennen, dass, soll man das Samaritanische so hinnehmen, wie seine Aussprache vom letzteren angegeben worden ist, es schwer wird, mit diesem Dialekte oder wenigstens mit seinen vokalischen Lautverhältnissen ins klare zu kommen. Dies dürfte im wesentlichen darauf beruhen, dass das Samaritanische eine Mischsprache ist.

ይብል < *yĕbhal*, አብለ < *'abhala*, ብል < *bĕhal*, ሊቅ < *lĕhiḳ*, ይብል < *yĕbĕhĕl*, ይክል < *yĕkĕhĕl.*[1]

Das anlautende Hâ mit Halbvokal ist im *syrischen* Verbum ܗܘܐ ausgelassen worden, wenn es als Kopula oder eine Art Hilfsverb nach dem Prädikat angewandt wird und also äusserst tonlos ist: ܡܬܩܠ ܗ̄ܘܐ, ܡܬܩܠܝܢ ܗ̄ܘܘ; so auch in einigen *phönicischen* Formen, insbesondere solchen vom Kausativ der ע״ו-Stämme: «*bynny*» = הבינו, ביא = הביא.[2]

Beispiele für Apokopierung des auslautenden Hâ — anders als in Verbindung mit seinem Übergang in Elif oder durch Kontraktion mit dem vorhergehenden Vokale — sind selten, wie im *Hebräischen* im Zusammensetzungselement יָהּ bei den Nomina propria und im Suffix ָהּ, welches zuweilen ָה wird; z. B. ישעיה — f. ישעיה — aus und neben ישעיהו, ירמיה aus und neben ירמיהו, עבדיה aus und neben עבדיהו; לָה oder לָהּ Zach. 5, 11 für לָהּ.

ββ. Analogiebildungen.

Hierher muss ich den Übergang vom Hâ — wie auch den der übrigen Gutturale — in Elif rechnen im *Assyrischen*, *Samaritanischen* und meistenteils im *Phönicischen* — nach der Transskribierung im Pönulus zu urteilen — wie auch in ein paar Formen im *Mandäischen* und in mehreren solchen im *Galiläischen*. Es sind die Elif-Stämme, welche hier die andern Guttural-Stämme mit sich gezogen haben; Beisp. ass. *alâku* = הלך, *uma'ir* (St. מהר); sam. הלך «*alak*», הפך «*apak*», סהד «*sa'ed*»; phön. הן «*en*», ההילכות «*aelichoth*», ההולך «*uulech*» — dagegen הוא «*hy*», שלהם «*syllohom*»: die Prono-

---

[1] Die Elision in den oben aufgezählten drei Stämmen ist ein beginnendes Lautgesetz, zu vergleichen mit der Auslassung des Elif nach einem Konsonanten oder einem Halb-Vokal im Aramäischen und der Assimilation desselben Lautes mit vorhergehendem Konsonanten im Assyrischen; im Amharischen ist die äthiopische Elidierung des *h* weiter gegangen: ልሀቅ wird dort ላቅ, አልሀቅ > አላቅ, ብህለ > ባለ, obschon zugleich mit Analogie nach secund. *w*- und *y*-Stämmen. Dass die Veränderung gewisse Stämme vor andern getroffen, beruht natürlich hier, wie auch sonst oft, darauf, dass, weil diese mehr in Gebrauch waren, das Sprachorgan sich so an das Artikulieren ihrer Lautkomplexe gewöhnte, dass der Accent abgeschwächt und die Quantität vermindert wurde, mehr als in andern nicht so oft angewandten Stämmen mit *h* in derselben Stellung, weshalb die Formen an den Punkten kontrahiert wurden, woselbst die Laute am leichtesten gleichsam ineinander überflossen.

[2] Siehe Pönulus und neupunische Inschriften bei Schröder, Phön. Spr. Halle 1869.

mina (separata oder suffixa) scheinen dahin zu neigen, das ה zu behalten —; mand. צאותא, das wohl *ṣa'ûtâ* (= ܨܥܘܬܐ) gelesen werden muss — aber Imperf. desselben Stammes: ניצדיא —; gal. אי f. היא, ארא f. הדא, אין «ja» f. הין und andere Formen, welche wahrscheinlich solchen mit Elif wie אילין, אינון gefolgt sind. — Dieses secundäre Elif ist nachher ungefähr denselben Veränderungen unterworfen gewesen wie das ursprüngliche; z. B. ass. *ṣêru* oder *ṣîru* «Rücken» = ar. ضَهْر oder ظَهْر, *illak* < *ihalak*, ebenso wie *iḫḫaz* < *i'aḫaz;* sam. ניפך «*nipak*» von הפך, wie ייכל «*jikal*» von אכל, נהלל «*nalel*» (muss wohl *nallel* sein) von הלל, ebenso wie מלף «*mallef*» von אלף; hierbei kann es gleichgültig sein, ob solche mandäische Formen wie פאייא = فَيًّا, פאיין = فَيِّب, באירא באיאר (Part.-Formen von בהר) der Analogie von ע"א- oder ע"ו-Stämmen folgen, da im ersteren Falle das א ja doch in י übergeht; doch können wohl יורא «Glanz» und ערא «glänzend» von יהר = בהר am besten nach Analogie der ע"ו-Stämme gefasst werden — vergl. אור.[1]

Als Analogie betrachte ich auch die Degemination, welche beim ה im Hebräischen im Ni. und gewöhnlich nach der Präpos. מן, aber auch sonst einige Mal eintritt — vergl. was hierüber unter dem ʿain auseinandergesetzt worden ist —; z. B. יֵהָפֵךְ, יֵהָרֵג, בֵּהָרֵג (Inf. Ni. mit Präp.) מֵהֶם, נֵהֲלְתִּי u. a. m.

Das Verbum הלך hat sich im *Hebräischen* nach פ"ו-Stämmen gebildet im Imperf., Inf. und Imp. Ḳal und im Hi., wo es dazu Formen nach פ"י-Stämmen hat: יֵלֵךְ, לֵךְ od. לְכָה, לֶכֶת, הוֹלִיךְ und הֵילִיךְ; im *Samaritanischen* hat es eine Menge Formen nach Analogie der Stämme פ"וי und ע"ו: Perf. הלך «*alak*», ילך «*jalak*», לך «*lak*» — nach Analogie gleichzeitig des Imper. (s. unten) und eines Stammes ע"ו —, אהך, האך, הך «*ak*», Impf. יהלך «*jalak*» oder «*jelak*», ילך «*jelak*», יהך «*jak*» — die letzterwähnte Form muss als eine Art lautgesetzliche Veränderung aus der ersteren angesehen werden, ungefähr wie יי aus יהי oben, auf häufiger Anwendung beruhend —, Imp. לך «*lik*» oder «*lek*», לכה «*leka*».

d. Ḥâ.

α. *Das ursemitische Ḥâ* = ein heiseres *h*[2] — *ging ins Sabäische, Arabische und ins ältere Äthiopische über* — im jüngeren wurde es

---

[1] Vergl. Nöld., Mand. Gr., S. 62.

[2] Vergl. Sievers, Phon., S. 141; Spitta-Bey, Vulgärar. Gramm., S. 6; Wallin, Z. D. M. G. IX, S. 30 f.; Brücke, Beitrag z. Lautlehre d. arab. Spr., S. 33.

zu *h* abgeschwächt —; ***im Kanaanäischen und Aramäischen schmolz es*** — sehr früh, möglicherweise bei der Dialektspaltung — ***mit Ḥâ zu einem Laut zusammen, der schwer zu bestimmen ist, doch der wenigstens im Aramäischen wahrscheinlich = arabischem ح war***[1], ***und im Assyrischen wurde es,*** wann ist ungewiss, ***zu Elif,*** ebenso wie später im Mandäischen und Samaritanischen, und danach dessen Veränderungen unterworfen — wovon mehr unten —; z. B.[2] sab.

Diesen vielleicht am schwersten zu bildenden aller speciell semitischen Laute lässt Wallin dadurch entstehen, dass die Kehle sich — im Gegensatz zum gewöhnlichen *h* — zu einem engeren Kanal zusammenzieht, wobei das Gaumensegel, das beim gewöhnlichen *h* gehoben ist, sich hier senkt. Brücke beschreibt dieses *ḥ* nach Czermak so, dass beim Artikulieren «die Stimmritze nicht wie beim Tönen verengt, sondern verhältnissmässig weit geöffnet ist, aber doch nicht so, wie beim gewöhnlichen Ausatmen. Die Giessbeckenknorpel sind nach hinten zu von einander entfernt, aber nach vorne zu mit ihren sogenannten *processus vocales* einander mehr genähert». Hiermit stimmt nicht völlig Sievers' Beschreibung überein, welche auch Czermak citiert: «Die Bänderglottis ist geschlossen, der Hauch entströmt nur durch die geöffnet gehaltene Knorpelglottis».

[1] Hier begegnet uns eine dieser vorhistorischen Lautveränderungen, für welche wir schwer die wirkliche Ursache nachweisen können — möglicherweise beruhen sie anfänglich auf Nachahmung; bemerkenswert ist, dass keiner der in Frage kommenden Laute (ausser Pê) in andere als vorher in der Sprache befindliche Laute übergegangen ist — und was man vielleicht als «die semitische Lautverschiebung» bezeichnen könnte, welche folgendes Schema hat — falls man annehmen darf, dass das خ im Kanaanäischen und Aramäischen in ح übergegangen ist —:

Ursem. خ > ح im Kan. u. Aram.
„ غ > ዐ, ע ܥ im Äthiop., Kan. u. Aram.
„ ض > צ, ṣ „ Kan. u. Assyr.
„ „ > ע ܥ „ Aram.
„ ظ > צ, ṣ „ Kan. u. Assyr.
„ „ > ט ܛ „ Aram.
„ س > ש ܫ š „ Kan., Aram. u. Assyr.
„ „ > ס od. gewöhnl. *s* im Arab. u. Äth. (obgleich im Arab. س geschrieben).
„ ش > ש später ס (obgleich fortwährend mit ש geschrieben) im Kan.
„ „ > ס ܣ im Aram.
„ ذ > ז *z* „ Kan. u. Ass.
„ „ > ד ܕ „ Aram.
„ ث > ש, š „ Kan. u. Ass.
„ „ > ת ܬ „ Aram.
„ פ > ف ፈ „ Arab. u. Äthiop.

Die verschiedenen Gesetze werden im ersten Abschnitt der einzelnen Laute exemplificiert.

[2] Der Übersicht wegen nehme ich fortwährend hier und im Folgenden die exemplificierten Stämme auch in den Dialekten auf, in welchen der betreffende Laut verändert worden oder untergegangen ist.

חמד, ar. حمد «preisen», «loben», hebr. חָמַד, westar. חֲמַד, sam. חמד *«amad»*, «begehren»; sab. חדת, arab. حدث «neu sein», äth. ሐደሰ I 2, hebr. und phön. חדש «erneuern», «wiederaufbauen» syr. ܚܕܬ = äth. und hebr., westar. חֲדַת חַדְתָּא Adj. «neu», assyr. *êdêšu* = sab. und ar.; ar. حيي od. حيّ — im Sabäischen giebt es חיו = حَيّ «Stamm» —, äth. ሐየወ, hebr. חיה, phön. חוה[1] — aber חים Adj. im Plur. —, syr. ܚܝܐ, westar. חיא, mand. היא, «leben», sam. חי *«aj»* = hebr. חַי; sab. תרחם «sich erbarmen über», ar. رحم «Mitleid haben mit jem.» — inwieweit das äthiopische መሐረ, das genau dieselbe Bedeutung hat, hierher gehört, soll weiter unten behandelt werden —, hebr. רחם = sab., syr. ܪܚܡ, westar. רחים, mand. רחים, sam. רחם *«raam»* «lieben», ass. *rêmu* = رَحِمَ, רָחַם, ܪܚܡ; sab. רחק, äth. ርሐቀ, hebr. רחק, syr. ܪܚܩ, westar. רחיק, ass. *rûḳu* (Adj.) alle in der Bedeutung «entfernt sein»; ar. فتح, äth. ፈትሐ, hebr. und phön. פתח, syr. ܦܬܚ, westar. פתח, mand. פתא, sam. פתח *«fata»*, ass. *petû*, öffnen; sab. דבח, ar. ذبح, äth. ዘብሐ, hebr. und phön. זבח, syr. ܕܒܚ, westar. דבח, «opfern», ass. *zîbu* = דבחם, ذَبَحَ, ዘብሐ, זָבַח, ܕܒܚ, דְּבַח — das Verbum *zibû*, welches Gesen.-Mühlau-Volck aufnimmt, findet sich in Delitzsch's Handwörterbuch nicht vor.

Betreffend den phonetischen Wert des kanaanäisch-aramäischen ח möge zunächst daran erinnert werden, dass es nicht im Hebräischen, Phönicischen, Syrischen und in den westaramäischen Dialekten dasselbe gewesen zu sein braucht. Es ist möglich, dass das ח im Aramäischen derselbe Laut wie das arabische ح gewesen ist, danach zu urteilen, wie arabische Schriftsteller nach Kampffmeyer dieses im Anlaut von Wörtern und innerhalb solcher transskriebiert haben. Dasselbe scheint hervorzugehen aus dem, was Hieronymus in betreff der Aussprache des ח im Hebräischen — vielleicht besser: im Aramäischen, denn es ist offenbar, dass er vielfach die Lautverhältnisse des Hebräischen nach denjenigen des Aramäischen beurteilt — lehrt; er sagt an einer Stelle seines Buches «de nominibus hebraicis», dass *«heth* duplici aspiratione profertur» und an einer andern Stelle über *«chetheus»*: «sed hoc nomen in hebraico non incipitur a consonanti littera, verum ab *heth»*, woraus mit nur zu wünschender Deutlichkeit hervorgeht, dass er den Laut nicht iden-

---

[1] Dessen ו nicht, wie Schröder glaubt, ursprünglich ist — was das phön. חים = hebr. חַיִּים (Adj.) zeigt —, sondern nach Analogie von הוה entstanden ist, um so leichter als sowohl das ה als auch das ח im Phön. in א aufgegangen sind: das sab. חיו und das äth. ሐየወ zeigen den Urstamm.

tificiert mit dem spirantischen Kâf, dessen Laut am nächsten dem des arabischen خ entspricht. Auch das Mandäische spricht auf seine Weise für diese Annahme; denn in letzterem ist eine Amalgamierung entstanden, indem das aramäische ח seinerseits mit dem ה zu einem einzigen Laut zusammenfiel, welchen Nöldeke mit guten Gründen für denselben hält wie das arabische ه, eine Veränderung, die zwar im jüngeren Äthiopischen eine entsprechende Analogie aufweist, welche aber eine solche gegen sich hat im Assyrischen, wo das خ allein unter den Gutturalen seinen Konsonantenwert behalten hat. Im Äthiopischen hat indessen die konsonantische Abschwächung so allmählich vor sich gehen können: erst خ > ح und darauf beide zu ه, aber im Mandäischen würde, wenn das ח den phonetischen Wert von خ gehabt hätte, der Übergang doch ziemlich gewaltsam gewesen sein. Man dürfte also mit Dalman annehmen, dass das aramäische ח denselben Laut repräsentiert hat wie im Arabischen das ح trotz Fraenkels Erklärung:[1] «aramäisches ܚ ח wird durch ح und خ transskribiert, ohne dass bestimmte Regeln über die Wahl der Transcription zu geben wären.»

Doch damit ist hinsichtlich des Hebräischen und Phönicischen im Wesentlichen nichts entschieden. Sollte man sich nach der Transskription der LXX von hebräischen Nomina propria richten, so scheint es, als ob das Hebräische wirklich beide Laute (ح und خ) in der Entstehungszeit seiner Litteratur besass, indem ח bald mit χ, bald mit Spiritus lenis wiedergegeben ist und dies oft entsprechend dem *ḫ* und *ḥ*, beispielsweise: Ἀχινάαμ: אחינעם (1 Ch. 3, 1), woselbst χ dem *ḫ* entspricht, Ἄχαζ: אחז (أخذ), Ραχήλ: רחל (رخل), aber Ἐνώχ: חנוך (St. حنك), Ἰσαάκ: יצחק (St. ضحك)[2], Νῶε: נוח (St. נוח, ناح). Da aber nun die Buchstabentypen für die Laute, welche wir im Hebräischen und Aramäischen wiederfinden, ursprünglicher sind als die Typen für die nur dem Sabäischen, Arabischen und Äthiopischen eigentümlichen Laute, zu welchen gerade die Type fürs *ḫ* gehört, so haben die LXX unmöglich auf Grund irgend eines beliebigen Kodex auf die ungleiche Bezeichnung von *ḥ* und *ḫ* kommen können, da ja sich das Zeichen für das letztere niemals auf kanaanäisch-aramäischem Gebiete vorfand. Andrerseits: wenn das Kanaanäische und Aramäische in der Zeit, da sie ihre Alphabete erfanden oder acceptierten,

---

[1] Die aram. Fremdwörter im Arab. Leiden 1886, S. XXI.

[2] Was den Übergang von *k* in *ḳ* im hebräischen Stamme anbetrifft, siehe unten unter Gaumenlaute.

wirklich zwei verschiedene Laute: *ḥ* und *ḫ* gehabt hätten, weshalb erfanden sie nicht wie die Sabäer und Araber ein besonderes Zeichen, wenn dieses in dem Alphabet, das wahrscheinlich entlehnt war, fehlte? Da nun ferner in der Zeit, wo die Siebenzig an ihrer Übersetzung arbeiteten, nicht nur jeder Unterschied zwischen *ḥ* und *ḫ* seit ausserordentlich langer Zeit aus dem Hebräischen sowohl als auch aus dem Aramäischen verschwunden war, sondern dabei das Hebräische auch beinahe aufgehört hatte eine lebende Sprache zu sein, scheint uns keine andere Erklärung für die ungleiche Transskribierung der LXX übrig zu bleiben, als dass sie ganz einfach vom Assyrischen beeinflusst war, so dass sie die Eigennamen nach irgend einer Tradition ihrer Aussprache schrieben, welche die Juden in Babylon angenommen oder nach Analogie des Assyrischen entwickelt hatten — etwas, das vom assyriologischen Gesichtspunkt aus betrachtet gar nicht unmöglich ist, da Assyrisch noch zur Zeit der Rückkehr der Juden aus Babylon gesprochen worden sein muss, und es babylonische Inschriften vom vierten Jahrhundert v. Chr. giebt und in jedem Falle die Sprache noch lange im Munde der Gelehrten fortlebte ebenso wie das Hebräische bei den Rabbinern — oder auch möglicherweise vom Arabischen ungefähr wie es im Nabatäischen der Fall war; das letztere scheint wahrscheinlicher zu sein hinsichtlich der ungleichen Transskribierung auch des ʿaịn und Ġaịn in gewissen Ortsnamen — ein Unterschied, den das Assyrische gar nicht kennt. Nichts hindert übrigens, dass Einflüsse von beiden Seiten her wirkten. Irgend welche zuverlässige Aufklärung über den phonetischen Wert des ח im Hebräischen liefern uns daher die LXX nicht. Auch nicht die Transskription bei den andern griechischen Schriftstellern oder bei solchen römischen wie z. B. Hieronymus kann fürs Hebräische von besonderer Bedeutung sein, da diese noch weniger als die LXX, welchen diese in manchem und vielem folgten, von fremden Einflüssen frei sein können. Das Hebräische erlosch zu früh, als dass wir für das Begreifen seiner Lautlehre andere Hülfsmittel besäsen als solche, welche uns seine eigene Litteratur, Schrift und Tradition bieten und die Analogie anderer Dialekte, besonders des Aramäischen, möglicherweise an die Hand giebt. Da man, wie wir gesehen, annehmen kann, dass das aramäische ܚ ח dem arabischen ح gleich gewesen ist und der letztgenannte Laut in keinem semitischen Dialekt in خ übergegangen ist, dass aber umgekehrt Beispiele für die Abschwächung beider zu ه vorliegen, so kann man die Hypothese aufstellen, dass auch das kanaanäische ח denselben Lautwert

hatte wie das aramäische, zumal da die Tradition derselben nicht widerspricht — Simon B. Zemach Dûrân sagt, dass «Châ'» (خ) und Ġain im Hebräischen fehlen, vergl. Schreiner Z. A. W. 1886, S. 227 —; doch etwas Zuverlässiges scheint darüber nicht ausgesagt werden zu können.

β. *Die Veränderungen des Hâ in den einzelnen klassischen Dialekten.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Assimilation und *Kontraktion* traten wahrscheinlich im *Äthiopischen* beim silbenschliessenden ሕ mit vorhergehendem *a*-Laut ein, wie es mit den übrigen Gutturalen in genanntem Dialekt der Fall ist, z. B. ይዝባሕ < ይዝብሕ, ፈታሕኩ < ፈተሕኩ, ማሕደሮ < መሕደሮ.

ββ. Analogiebildungen.

Als Analogie nach *h*-Stämmen im *Äthiopischen* ist der Übergang von *ḥ* in *h* in der jüngeren Sprache anzusehen, wofür die oft vorkommende Setzung des letzteren anstatt des ersteren zeugt; wie ሀሰ f. ሐሰ (ar. حبّ), ልህመ f. ልሕመ (ar. لحم), በርሀ f. በርሐ (ar. برح) u. a. m.

Als Analogie nach መሀረ «lehren» muss wohl im *Äthiopischen* መሐረ, ምሕረ = رحم, רחם, ܪܚܡ aufgefasst werden, da der Stamm in den andern Dialekten nicht vorzukommen scheint und man nicht ganz davon absehen kann, dass er genau dieselben Laute wie رحم und vollständig dieselbe Bedeutung enthält; irgend welcher Ausdruck eines Lautgesetzes kann die Veränderung nicht sein, denn wohl liessen sich solche die Versetzung der Stammkonsonanten betreffende Lautgesetze aufweisen, worüber mehr unten, aber es liegen nicht die geringsten phonetischen Gründe vor, weshalb eine solche Versetzung mehr in diesem Stamme als in ልሕመ, ርሕብ, ረሕበ u. a. vorkommen sollte.

In das Gebiet der Analogie gehört sicher auch, dass im *Assyrischen* das *ḥ* — wie auch das ʿaịn und das *ḥ* — in Elif übergegangen und denselben Veränderungen wie dieses unterworfen ist, wobei besonders die tert. *ḥ*-Stämme — ebenso wie die tert. Elif-, ʿaịn- und *h*-Stämme, worauf vorher aufmerksam gemacht wurde — beinahe vollständig nach den tert. *w*- und *y*-Stämmen analogisiert worden sind; dass indessen die *ḥ*-Stämme, ebenso wie die ʿaịn-

Stämme ursprünglich ihre besonderen Lautgesetze, unabhängig von den Elif-, *w*- und *y*-Stämmen, gehabt haben, zeigt der Umlaut; z. B. *êmu* = حم, *rêmu* = رحم, *rûḳu* = רחוק, ርሑቅ, *petû* = فتح.

Einige Analogiebildungen von mehr sporadischer Natur begegnen uns in demselben Dialekt, wie *ânaḫ* (Prät. 1 sing.) «seufzen» mit seinen Ableitungen, welches etymologisch mit أنح «schwer atmen» zusammengehört, mit ناح «wehklagen» verwandt, welches sich aber nach *anêḫu* «schlaff werden», «nachgeben» gerichtet hat; ferner das bemerkenswerte *aḫadu* = أحد, welches Wort gleich seiner Nebenform *edu* hätte heissen müssen, das aber vielleicht nach dem Stamme אחר «hinten sein» gebildet worden ist u. a. m.

In Betreff des ferneren Schicksals des oben erwähnten ח — *ḥ-ḫ* — wissen wir nichts im *Hebräischen* — die Schriftsprache hat es unverändert beibehalten —; es ist aber sehr wohl möglich, dass das ח sowohl als auch die übrigen Gutturale in der Volkssprache bedeutenden Umgestaltungen unterworfen worden sind. Die einzige Veränderung, welcher das ח im Hebräischen unterworfen wird, ist die, dass zuweilen Degemination eintritt, wo die Form die Verdoppelung des Gutturales erfordert, wie stets im Imper., Inf. und Imperf. Ni. und gern nach מִן, doch auch sonst zuweilen; z. B. יֵחָלֵק, נֵחלץ, תֵחבא, הֵחבא (Inf.), מֵחוינות, אֵחר (Perf.) u. a. m. Dies ist wahrscheinlich als Analogie nach den Elif-Formen anzusehen — vgl. was oben von der Degemination des ע und ה gesagt worden ist.

Fürs *Syrische, Judäische und Galiläische* gilt im allgemeinen dasselbe wie fürs Hebräische, ausser dass im Galiläischen das ח in einigen Eigennamen bald in ה, bald in א übergegangen wie auch in einem Falle elidiert worden ist.[1] Im übrigen hatte wohl die Volkssprache in der letzten Zeit ihres Bestehens das ח, ebenso wie die übrigen Gutturale, ungefähr auf dieselbe Weise wie im *Mandäischen und Samaritanischen* behandelt.

In letzgenannten Dialekten hat das ח eine gewaltsame Zerstörung erlitten — ebenso wie auch die übrigen Gutturale —; im *Mandäischen* ist das ח vollständig mit dem ה in einen einzigen Laut zusammengefallen, wovon Nöldeke mit Recht behauptet, dass er dem arabischen ه entspricht;[2] die ח-Stämme sind also den ה-Stämmen mit ihren Veränderungen gefolgt — vgl. was oben über das Hâ im

[1] Siehe Dalman, Aram. Gramm., S. 69 und 70.

[2] Vergl. Nöldekes Darstellung, Mandäische Grammatik, S. 57 ff.

Mandäischen auseinandergesetzt worden ist; ich führe hier einige Beispiele aus Nöldeke unter Vergleichung mit arabischen Stämmen an, um zu zeigen, dass sich nicht nur das ح, sondern auch das خ im Mandäischen im genannten Verschmelzungslaut wiederfindet; האכים = ܣܡܝܡ (حكيم), תיהאליף = ܐܬܗܠܦ (St. خلف), נאהלא = يسل (St. wahrscheinl. نخل, vergl. تنخيل «anhaltender Regen»), נפיהתא = ܢܦܝܗܬܐ (St. نفخ); in der Mitte und am Schlusse von Wörtern: ציהתא «Hitze» (St. صحا od. ضحا), עתפתא = ܐܬܦܬܐ (St. فتح) — tert. Gutt.-Stämme sind der Analogie der ל"א-Stämme gefolgt.

Im *Samaritanischen* hat das ח wie auch die übrigen Gutturale nach Petermann vollständig die Natur des א mit seinen Veränderungen in genanntem Dialekt angenommen, z. B. «*akam*» (حكم), «*el*» (خيل), «*da'el*» (دحل), «*nedal*» (Impf. von dems. St.), «*barta*» 2. m. s. (בחר), «*mascha*» (مسح) u. a. m.

Im *Phönicischen* ist das ח (*ḥ-ḫ*) — nach der Transskription im Pönulus zu urteilen — in *h* und Elif übergegangen, worauf es an deren verschiedenen Veränderungen teilnahm, ohne dass wir im stande wären, hiervon eine genaue Darstellung zu geben; z. B. «*oh*» = אח, aber auch «*ui*» = אחי, «*hauon*» = חוון (St. חיו, حيي), aber auch «*avo*» = חוו (derselbe Stamm).

e. Ġain.

α. *Das ursemitische Ġain* — gutturales (nicht im Kehlkopf gebildetes) oder uvulares *r*, tönendes *ḫ*[1] — ***ging ins Sabäische und Arabische über, wurde aber zu ʿain in den übrigen klassischen Dialekten,***[2] ***wahrscheinlich anfänglich auch im Assyrischen, woselbst es später,*** ungewiss wann, ***zu Elif wurde,*** indem es die Veränderungen dieses Lautes mitmachte, ebenso wie im Mandäischen und Samaritanischen, worüber mehr unten; z. B. arab. غَرُبَ «Sonnenuntergang», «Westen», äth. ዐረብ, hebr. עֶרֶב «Abend», syr. ܥܪܒܐ — sam. ערב wahrscheinlich Lehnwort —, assyr. *erêbu* «Westen»;[3] sab. עָלמם, arab.

[1] Vergl. Sievers, Phon., S. 111; Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 11 und Wallin, Z. D. M. G. IX, S. 50 f., XII, S. 600.

[2] Eine Veränderung, die ich oben mit Lautverschiebung bezeichnet, welche Erscheinung ich hier und in Zukunft im ersten Abschnitte jedes besonderen Lautes behandle.

[3] Das Sabäische hat מערבם «Westen» — siehe Mordtmann und Müller, Sab. Denkm., S. 24 —, das dasselbe Wort sein muss wie arab. مغرب, äth. ምዕራብ, hebr. מערב, syr. ܡܥܪܒܐ, westar. מערבא — alle in genau derselben Bedeutung —, trotz-

غلام, غُلَيْم, hebr. עֶלֶם, syr. ܥܠܝܡܐ, westar. עוּלֵימָא, palm. עלם, mand. עלימאנא — ע Vokalzeichen — «Jüngling», «Sklave» — das phön. hat עלמת = עַלְמָה «Jungfrau» —; sab. עִיר, arab. غَيْر «ausser», «ohne»; sab. רעַמתם, arab. رغبة, hebr. רעמה Nom. propr.; arab. رغب — äth. ርኅበ, vergl. unten die einzelnen Veränderungen im Äth. —, hebr. רעב «hungern», ass. *rûbatu* «Hunger»; arab. بغا, phön. «*baet*» (1 s. Perf. Pön.), hebr. בעה, syr. ܒܥܐ, westar. בעא, mand. בא, sam. בעה «*baa*», assyr. *uba'i* (Prät. II 1) «begehren», «bitten»; arab. صبغ — äth. ጸበኀ, vergl. unten die einzelnen Veränderungen —, hebr. צבוע (Part.), syr. ܨܒܥ, westar. יִצְבַּע alle in der Bedeutung «eintauchen», «färben» mand. צבא «taufen».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen Dialekte* (ausser der vorerwähnten Lautverschiebung).

Hier haben wir nur den Übergang vom Ġaịn-ʿaịn — wahrscheinlich auf dem Wege der Analogiebildung — in Elif im *Assyrischen, Mandäischen, Samaritanischen* und, wie es scheint, auch im *Phöniciscchen* zu erwähnen, wonach dieses sekundäre Elif denselben Veränderungen unterworfen ist wie das ursprüngliche und das aus reinem ʿaịn entstandene; hier nur einige Beispiele — im übrigen weise ich darauf hin, was oben über «ʿaịn» auseinandergesetzt worden ist —: assyr. *erêbu* «eintreten», Prät. *êrub* f. *iġrub*, Präs. *errub* f. *iġarub* (St. غرب), vollkommen analog nach *etêḳu* «in Bewegung setzen», Prät. *êtiḳ* (Prät. -*i*), Präs. *ettiḳ* (Präs. -*i*) (St. عتق), und, wenn man vom Umlaut absieht, nach *aḫâzu*, Prät. *êḫuz*, Präs. *iḫḫaz* (St. أخذ); mand. עלימאנא — ע Vokalzeichen — = غليم, בא = بغا, צ׳בית (St. صبغ); sam. ערלה «*arilla*», בעה «*baa*», נביע f. נבעי «*nebi*»; phön. בעיתי «*baet*».

Ein paar Stämme im *Äthiopischen* sind interessant. In diesem Dialekt kommen die Ġaịn-Stämme nicht besonders zahlreich vor: es ist mir nicht gelungen einen einzigen sicheren ʿaịn-Stamm zu

---

dem das Wort mit ʿaịn geschrieben wird und trotzdem Ges.-Mühl.-Volck vor einer solchen Annahme warnt; denn es wäre doch höchst merkwürdig, wenn ein sabäisches und arabisches Wort mit genau derselben Form und völlig gleicher Bedeutung und Anwendung zweier der Bedeutung nach so ungleichen Stämmen wie غرب und عرب angehörten, während die sabäische Form sich leicht als Analogiebildung nach einem Worte معرب vom letzteren Stamme erklären lässt, welches Wort faktisch im Arabischen existiert, abgesehen davon, dass es sich ja leicht denken lässt, dass der Steinmetz einen Analogiefehler bei der Einmeisselung des Wortes selbst begangen hat.

finden, bei dem der 2. oder 3. Stammkonsonant ursprünglich Ġaịn gewesen ist; dagegen mehrere, bei denen Ġaịn ursprünglich der erste Stammkonsonant war — auch das Sabäische (in engerem Sinne) scheint hauptsächlich prim. Ġaịn-Stämme aufzuweisen, nach den von Mordtman und Müller behandelten Inschriften zu urteilen —; die einzigen annehmbaren Beispiele von secund. Ġaịn-Stämmen, die ich im Äthiopischen angetroffen, obschon die Lexikographen diese nicht weiter mit Stämmen in den übrigen Dialekten verglichen haben, sind ሰበረ «zerreissen», «auflösen», das dem arab. ثغر «spalten», «brechen», «zerschmettern», hebr. שַׁעַר «Pforte», syr. ܬܪܥܐ, westar. תְּרַע, תַּרְעָא dasselb. — mit umgestellten Stammkonsonanten vielleicht von nur graphischer Bedeutung — zu entsprechen scheint, ferner ሚያት «Irrtum», «Abfall», das wahrscheinlich mit dem arab. طغا «Grenze und Mass überschreiten», syr. ܛܥܐ, westar. טעא «irren» (in mehr übertragener Bedeutung) zusammengestellt werden kann — im Hebräischen ist טעה Lehnwort, an dessen Stelle wendet man einen andern Stamm תעה entsprechend dem aram. תעה «irren» (in ursprünglicher Bedeutung) an. Dagegen ist es höchst merkwürdig, dass ein secund. und ein tert. Ġaịn-Stamm einen Übergang von Ġaịn in ḫ zeigt: ርኅበ = رغب und ጸብኅ = صبغ — vergl. die obigen Beispiele —; dies lässt sich nicht mit Ges.-Mühl.-Volck dadurch erklären, dass man beispielsweise ርኅበ auf رحب zurückführt, denn erstens wird der Stamm gewöhnlich mit ኅ geschrieben — dem indessen nicht so viel Gewicht beizulegen ist mit Rücksicht auf die graphische Vermischung von *h*, *ḥ* und *ḫ* im Äthiopischen —, zweitens unterscheidet man ihn im Äthiopischen bestimmt von ርሕበ = رحب, und drittens wäre es eigentümlich, wenn gerade das Äthiopische der einzige Dialekt sein sollte, der, ohne den sonst gemeinsemitischen Stamm zu besitzen, die Bedeutung «hungern» aus einem so weit fremden Begriffe «weit, ausgedehnt sein» — nicht zu verwechseln mit «leer sein» — entwickelt haben sollte; also: das steht ausser allem Zweifel, dass ርኅበ mit رغب, und ebenfalls, dass ጸብኅ mit صبغ zusammenzustellen ist, da dieses genau dieselbe Bedeutung hat wie der arabische Stamm und wie das hebräische צבע und das aram. ܨܒܥ, צבע, und weil man keinen andern semitischen Stamm hat, mit dem man den äthiopischen auf die genannte Weise vergleichen kann, obgleich man andrerseits zugeben muss, dass die Beweise hier nicht völlig so handgreiflich sind. Da man demnach zwei ziemlich sichere Beispiele für den Übergang des Ġaịn in *ḫ* zwischen zwei Vokalen im Äthiopischen hat, dagegen aber — meines Wissens —

keinen ebenso sicheren Beweis für den Übergang dieses Lautes in ʿAịn in genannter Stellung, so wird man leicht versucht, ein Lautgesetz: Ġaịn > ḫ zwischen zwei Vokalen im Äthiopischen anzunehmen, um so natürlicher, als das Ġaịn in der That als die tönende Spirans zur tonlosen Spirans ḫ zu betrachten ist. Doch ein solches Lautgesetz ist aus vielen Gründen unannehmbar, weil in erster Linie zu bemerken ist, dass wir mehrere sichere Beispiele für den Übergang von Ġaịn in ʿAịn im Anlaute haben, und es vom phonetischen Gesichtspunkt aus betrachtet natürlicher wäre, dass das Ġaịn in den entsprechenden stimmlosen Laut ḫ eher in jener Stellung, nämlich, wo keine Sonans vorhergeht und wo gewöhnlich der folgende Vokal accentlos ist, übergegangen wäre, als wenn ihm eine Sonans sowohl vorhergeht als auch nachfolgt und eine von beiden betont ist, und weil zweitens in den Stämmen, in welchen Ġaịn im Anlaut zu ʿAịn geworden ist, es auch den letzterwähnten Laut erhalten hat, wenn es im Inlaut zwischen zwei Vokale zu stehen kam, wie የዐሩብ (St. غرب) — obgleich solches durch Flexionsausgleichung erklärt werden kann —; drittens, falls das oben erwähnte Lautgesetz angenommen wird, stehen in jedem Falle die vorher genannten Beispiele ጣዖት und ሰዐረ wie auch möglicherweise ein paar andere etwas im Wege, und schliesslich lassen sich ርኅብ und ጹብኅ leicht als Analogiebildungen nach respektive ርሒብ «weit sein» und ጹብሕ, das teils «hell werḍen», teils «Zoll geben» bedeutet, erklären.[1] Diese Analogie ist vermutlich ziemlich früh durchgeführt worden, wonach die ungleiche Schreibweise absichtlich sein kann, um die Verschiedenheit dieser Stämme auch dem Auge auffällig zu machen.

f. Ḫâ.

α. *Das ursemitische Ḫâ* — eine tonlose gutturale Spirans (kein Kehlkopflaut), tiefes hinteres *ch*[2] — *ging ins Sabäische, Arabische, Äthiopische und Assyrische über* — obgleich später im Äthiopischen zu *h* abgeschwächt —; *im Kanaanäischen und Aramäischen schmolz*

[1] Eine ähnliche Analogie muss auch im assyrischen Stamme *ṣḫr* «klein sein» vorliegen, der dem arabischen صغر, hebr. צער, syr. ܙܥܪ — mit Zaịn, siehe unten unter Ṣâd — entsprechen muss, obwohl ich nicht in der Lage bin, den Stamm aufzuweisen, nach dem die Analogiebildung vor sich gegangen ist.

[2] Wallin hält diesen Laut für weiter hinten gebildet als das deutsche *ch* nach einem harten Vokal, demnach genau auf der Grenze der Kehle selbst, vergl. Wallin, Z. D. M. G. IX, S. 31 f. mit Sievers, Phon., S. 124.

es mit Ḫâ zu einem Laut ח zusammen, der wenigstens im Aramäischen wahrscheinlich mit dem arabischen ح übereinstimmte — und der in gewissen Dialekten später in Hâ und Elif mit ihren Veränderungen überging — vergl. oben unter Ḥâ; z. B. sab. חמש, arab. خمس, äth. ኀምስ, phön. חמש, hebr. חָמֵשׁ, syr. ܚܡܫܐ, westar. חַמְשָׁה, ass. *ḫamšu*, mand. האמשא, samar. חמש «*amesch*» — vergl. oben unter Ḥâ — «fünf»; sab. חיל «Macht», arab. خَيْل «Reiterei», äth. ኀይል, hebr. חַיִל, syr. ܚܝܠ ܚܝܠܐ, westar. חַיִל חֵילָא «Kraft», ass. *ḫaialtu* (fem.) «Kriegsheer», mand. האילא, sam. חיל = hebr.; sab. אח, arab. أَخ, äth. እኁ, hebr. אָח, phön. אח *oh* (Pön.), syr. ܐܚܐ, westar. אֲחָא, ass. *aḫu*, mand. אהא, samar. אח «*a*», «Bruder»; sab. אחד, arab. أخذ, äth. አኀዘ, hebr. אחז, syr. ܐܚܕ, westar. אחד, ass. *aḫâzu*, mand. אהיד (Imp.), sam. אחד «greifen»; sab. ורח «Monat», arab. تَوْرِيخ (Inf.) «datieren», äth. ወርኅ, phön., palm. und sam. ירח, hebr. יָרֵחַ, syr. ܝܪܚܐ, westar. יְרַח, ass. *arḫu*, mand. יאהרא[1] «Mond», «Monat».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte* (ausser der Lautverschiebung).

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Assimilation und Kontraktion mit vorhergehendem *a*-Laut hat im *Äthiopischen* wahrscheinlich mit dem Ḫâ stattgefunden, ebenso wie mit den übrigen Gutturalen; z. B. ይትአማኑ (Impf. III 3) < ይትአመኑ, አናኅከሙ < አነኅከሙ (II 1 von ኖኀ).

ββ. Was die Analogieveränderungen anbetrifft, brauche ich nur darauf hinzuweisen, was oben unter Ḥâ über den Übergang von ח — *ḥ-ḫ* — im Mandäischen in ה und im Samaritanischen in Elif und betreffend die Veränderungen dieses sekundären Ḥâ und Elif in Übereinstimmung mit dem, was bei ursprünglichem Ḥâ und Elif eingetreten, gesagt worden ist; siehe Beispiele hier oben und unter Ḥâ.

Die im *Äthiopischen* bei ኀ und auch bei den explosiven Gaumenlauten (im weiteren Sinne) vorkommende Labialisierung wird unten unter dem *w*-Laut und in einer späteren Abhandlung über die semitischen Vokallaute unter dem *u*-Laut behandelt werden.

---

[1] Mit umgestelltem 2. oder 3. Stammkonsonanten, ob von nur graphischer oder von gleichzeitig phonetischer Bedeutung, dürfte schwer zu entscheiden sein; vergl. Nöld., Mand. Gr., S. 66 u. 67.

2. Palatale.[1]

a. Ḳâf.

α. *Das ursemitische Ḳâf* — gutturales oder postpalatales *k*[2] — *ging in alle semitischen Dialekte über*, z. B. ar. قرب, äth. ቀርበ, hebr. und sam. קרב, syr. ܩܪܒ, westar. und mand. קריב, ass. *ḳarâbu* «nahe sein», «sich nahen»; sab. הקדם «begegnen», «ziehen», ar. قدم, äth. ቀደመ, hebr. קִדֵּם, syr. ܩܕܡ, westar. und sam. קדם «an der Spitze gehen», ass. *ḳadmu* (Nom.) «Vorderseite» = hebr. קֶדֶם, syr. ܩܕܡ, westar. קֳדָם — das phön. hat קדמת «Erstlinge» —; sab. שקי, ar. سقى, äth. ሰቀየ, hebr. השקה, syr. ܐܫܩܝ, westar. und sam. אשקי, ass. *iški* (Praet.) «tränken»; ar. فقد «etwas Verlorenes suchen», «verlieren», äth. ፈቀደ, hebr. und phön. פקד «besuchen», «nachsehen», syr. ܦܩܕ, westar. und sam. פקד, mand. פֿאקיד «befehlen», ass. *paḳâdu* = hebr.; sab. צדק «ein Gebet erfüllen», «glücklich machen», arab. صدق «wahrhaft sein», äth. ጸድቀ, hebr. צדק, syr. ܙܕܩ[3], westar. צדק, «gerecht sein», phön. צדק «gerecht», palm. זדקת «pia»; sab. רחק, äth. ርሕቀ, hebr. und sam. רחק, syr. ܪܚܩ, westar. רחיק, ass. *rûḳu* (Adj.) alle in der Bedeutung «entfernt sein».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Einer *Artikulationsstellen-* und *Stimmton-Assimilation* ist Ḳâf vor Tenues und Mediae im *Syrischen* unterworfen worden[4]. — Ein paar

---

[1] Damit meine ich solche Laute, die mittels der Artikulation des Zungenrückens gegen den mittleren und hinteren Gaumen gebildet werden; man kann sie auch «Dorsale» nennen. Zu diesen gehören in der That zwei Laute, die ich aus praktischen Gründen — obgleich phonetisch etwas unrichtig — bereits zusammen mit den Kehlkopflauten behandelt habe, nämlich *Ḫa* und *Ġain*.

[2] Vgl. Wallin, Z. D. M. G. IX, S. 56 f. und XII, S. 600 f.; Sievers, Phon., S. 62 und 126. Wallin hält diesen Laut für halb und halb tönend, was gut mit dessen Übergang in tiefes hinteres *g* in gewissen neuarabischen Dialekten übereinstimmt, siehe Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 12.

[3] Betreffs des Überganges des ܨ in ܙ im Aram., s. unten unter *s*-Laute.

[4] Siehe Nöld., Mand. Gr., S. 38 und Nestle, Syr. Gr., S. 7.

Mal ist ק mit כ und נ im *Galiläischen* vertauscht worden[1], eine Erscheinung, die im *Mandäischen* weiter um sich gegriffen und welche dort die Form einer Art *Dissimilation* mit Rücksicht auf die Art und Stärke bei der Bildung des Lautes hat, indem anlautendes ק in נ übergegangen ist, wenn der zweite Stammkonsonant ט, und oft auch in נ oder כ, wenn der dritte Stammkonsonant ט oder צ, oder wenn der zweite Stammkonsonant צ war — wir werden im Hebräischen umgekehrt in derselben Beziehung mit einer Art Assimilation Bekanntschaft machen, wo Ḳâf der attrahierende Laut ist —, z. B. נטאל f. קטאל, נאיטא = ܩܝܛܐ, כאצוטא «Wahrsager» f. קאצ u. a. m.[2]. Doch ist es schwierig sowohl den phonetischen Wert anzugeben als auch die Art dieser Veränderungen zu bestimmen. — Im *Babylonischen* soll *ḳ* durchgehends zu *g* geworden sein: *igabbi* = ass. *iḳabbi* (St. קבע), wie auch dieser Übergang bisweilen gleichfalls in assyrischen Texten vorkommt[3]. Dieses *g* hat wahrscheinlich, ebenso wie im Neuarabischen, nahe der Kehle gelegen und die Veränderung ist als Lautgesetz zu betrachten.

ββ. Analogiebildung zeigt sich beim Stamme קום im Assyrischen, wie *kûmu* «Platz», *kêmu* «anstatt», *kaiamânu* «beständig» nach solchen Wörtern wie *kênu*, *kînu* «fest», *kaianu* «beständig»; es sind die ähnliche Bedeutung und phonetische Übereinstimmung bei den Stämmen קום und כון, welche die Analogie hervorgerufen haben.

b. Kâf.

α. *Das ursemitische Kâf* — d. h. mediopalatales *k*[4] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über* — obgleich in einigen

---

[1] Siehe Dalm., Westar. Gr., S. 70.

[2] Vgl. Nöldeke, Mand. Gr., S. 38, 39.

[3] Del., Assyr. Gr., S. 101. Im Neuaramäischen und anderen neusemitischen Dialekten zeigt sich dieselbe Erscheinung.

[4] Wallin nimmt doch an, dass dieses *k* etwas weiter nach hinten gelegen hat als das gewöhnliche indoeuropäische *k* in der Nähe eines harten Vokales; vgl. Wallin, Z. D. M. G. IX, S. 58f., Sievers, Phon., S. 126f. und 135, Spitta-Bey, S. 12 und 13. Nach dem Neuarabischen zu urteilen, scheint es aspiriert gewesen zu sein, wie auch Dalm. — Aram. Gr., S. 45 — auf Grund der Transskription des Hieronymus: *ch* und der bei den Juden gebräuchlichen Transskribierung des griechischen χ mit כ annimmt, obgleich es mich dünkt, dass darauf weniger zu bauen sei, da es deutlich die spirantische Aussprache ist, die den ersteren veranlasst hat, Ḳâf und Kâf verschieden wiederzugeben und die letzteren, κ und χ verschieden zu transskribieren.

von diesen mit gewissen Veränderungen, worüber mehr unten —; z. B. sab. כ, ar. كَ, äth. ከመ — ebenso wie ar. كما, hebr. כמו mit angehängtem pronominalem Element —, hebr., phön. und westar. wie auch sam. כְּ, syr. ܐܝܟ — mit pronominalem Element vor dem Stamme —, mand. כואת אכואת — entspr. syr. ܐܟܘܬ, westar. כְּוָת mit Weiterbildung nach dem Stamme —, ass. *kî* «wie», «gleichwie», «so viel als»; sab. כל, ar. كُلّ, äth. ኵሉ, hebr. כֹּל, phön. und sam. כל, syr. ܟܠ, westar. כֹּל כּוּלָא, nab. כל, mand. כול, ass. *kullatu* — das von Ges.-Mühlau-Volck hierhergerechnete *kalû* bedeutet dasselbe und kommt wohl von demselben Stamm, ist aber nicht dasselbe Wort und ist nach Analogie des Stammes כלה gebildet worden, wohin es auch von Delitzsch gezogen wird — «Ganzheit», «Gesamtheit»; sab. כון, ar. كان, äth. ኮነ, phön. כן, «existieren», «sein», «werden», hebr. נכון (Ni.), «fest, gerade, aufrichtig sein», syr. ܟܘܢ «zurechtstellen», «vorwerfen», westar. und sam. כון, «richten», «bereiten», ass. *kânu* «fest sein», «bestehen»; sab. שתוכל «einweihen» (?) — das vielleicht derselbe Stamm ist wie — ar. وكل «sich verlassen auf», «anvertrauen», äth. ተወከለ III 2 dasselbe, hebr. יכל, westar. יכיל «können», syr. ܡܨܐ (Part.) «könnend», «möglich» — vielleicht gehört auch das ass. *aklu* «Schreiber», «Gelehrter» hierher —; sab. דכרם, ar. ذَكَر — das Äthiopische hat ዘከረ = זכר «sich erinnern» und ذكر «erzählen», ob aber dieses derselbe Stamm ist wie das hier angeführte Nomen, ist wohl nicht völlig gewiss —, hebr. זָכָר, syr. ܕܟܪܐ, westar. דְּכַר, mand. זאכרא und זיכרא[1], sam. דכר «Männchen», «männliches Geschlecht», ass. *zikaru* oder *zikru* dasselbe, *zakkaru* «Knabe», «männlich»; sab. מלכם, ar. مَلِك «König», äth. አምላክ (Pl.) «Herr» (von Gott), hebr. מֶלֶךְ — auch phön. und auf dem Mešaʿ-Steine — Suff. מַלְכִּי, syr. ܡܠܟܐ ܡܠܟ, westar. מֶלֶךְ, מַלְכָּא — auch nab. und palm. —, mand. מאלכא, sam. מלך «König» — im Assyrischen giebt es nicht dieses Substantiv, aber wohl den Stamm, der dort ebenso wie im Aramäischen «raten», «beschliessen» bedeutet —; ar. هلك «verschwinden», «vergehen», hebr., phön. — nur im Pön. —, Mešaʿ-Stein und sam. הלך, syr. ܗܠܟ, westar. הֲלִיךְ, ass. *alâku* «gehen» — eine Andeutung des Stammes im Sab. haben wir im Eigennamen הלכאמר.

[1] Das ז für ד beweist nicht, dass das Wort entlehnt ist, da auch das urspr. ד im Mand. in ז übergehen kann, wie זמא = דמא «Blut».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Der *Spirantierung* ist — ungewiss zu welcher Zeit — Kâf unterworfen worden im *Hebräischen, Phönicischen und Aramäischen*, wenn es unmittelbar nach einer Sonans artikuliert wird — mochte diese demselben oder einem vorhergehenden Worte angehören — wobei es wahrscheinlich bisweilen den Charakter einer medio-, bisweilen den einer postpatalen stimmlosen Spirans, eines mittleren, bisweilen hinteren «*ch*» angenommen hat, wie Fraenkel und Dalman glauben = ar. خ, aber wahrscheinlich nicht so weit hinten als dieses artikuliert wurde[1] — eine Auffassung, die auch König aus-

[1] Für diesen Übergang spricht die Transskribierung des aramäischen ב mit ك und des כ mit خ bei den Arabern besonders deutlich — Fraenkel, Die aramäischen Fremdwörter im Arab., S. XX — und gewissermassen die Transskription im Pönulus: «*bochan*» = בך, «*uulech*» = והלך, «*anech*» = אנך und andere Beisp., und die Transskribierung des griechischen χ bei den Juden, wie auch die Wiedergabe des כ mit resp. χ und *ch* in der LXX, bei Hieronymus und den übrigen griechischen und römischen Schriftstellern; obwohl es zugegeben werden muss, dass wenigstens Hieronymus wahrscheinlich mehr aus orthographischen Gründen, als um genauer die semitischen Laute wiederzugeben, seine Bezeichnungsweise gewählt hat. Wie wenig man hinsichtlich der Spirantierung auf seine Transskribierung bauen kann, geht daraus hervor, dass er bei בגרכפת nicht für einen einzigen Laut ungleiche Aussprache angiebt. Indessen zeigt die griechische und römische Transskription doch so viel, dass das Kâf im Aramäischen wirklich eine spirantische oder aspirierte Aussprache hatte; sonst würde sie wie bei den Gutturalen die Laute vermischt und Ḳâf und Kâf auf dieselbe Weise transskribiert haben. Die Transskription der griechischen Laute bei den Juden beweist für die Spirantierung auch nicht besonders viel. Daraus, dass sie z. B. χ mit כ wiedergaben, weiss ich nicht mehr als dass כ auch eine aspirierte oder spirantische Aussprache gehabt haben muss; welche von beiden aber, oder wenn die letztere existierte, wie beschaffen, darüber verbleibe ich in Unkenntnis, weil כ der einzige Buchstabe war, den sie für den Laut, den χ bezeichnete, wählen konnten, während das ח wenigstens im Aramäischen wahrscheinlich eine Kehlkopfspirans = ar. ح bedeutete, die keinesfalls als äquivalent für χ gelten konnte. — Im übrigen ist man noch nicht völlig im klaren über die Aussprache von φ, χ und ϑ im klassischen Griechischen. Dalman nimmt an, dass sie aspirierte Explosive gewesen seien, sicher aber waren sie in gewissen Fällen auch Spiranten. — Die Beweise, welche es für die ungleiche Aussprache des Kâf giebt, gelten indessen in der Hauptsache nur vom Aramäischen. Wir haben oben unter dem Ṭâ und dem Ḫâ gezeigt, wie wenig entscheidend die LXX für die Bestimmung der hebräischen Lautlehre ist, wie viel weniger dann Schriftsteller wie Hieronymus, der mehr denn ein halbes Jahrtausend später lebte, und der abhängig sowohl von der LXX als auch von den aramäischen Laut-

gesprochen[1] — ich bezeichne es mit *ḳ*; im Hebräischen und bisweilen im Westaramäischen ist diese explosive Aussprache mit dem Zeichen Dageš lene und im Syrischen mit Ḳuššâyâ (St. ܩܘܫܝܐ) angegeben, während es in dem letztgenannten auch ein Zeichen für die spirantische Aussprache giebt, entsprechend dem im Hebräischen und Westaramäischen bisweilen angewandten *Rafä: Rukkâkâ* (St. ܪܘܟܟܐ); z. B. hebr. כְּתֹב *k*ᵉ*ṭōb*, יִשְׁכַּב *yiškab*, aber זָכַר *zākar*, יִכְתֹּב *yiktab*, וְכֹל *w*ᵉ*kōl*; וַיַּעַשׂ כֵּן *wayyaʿas kên*, aber וַיְהִי־כֵן *wayhî kên*; phön. (Pön.) «*mlachun*» = מלאכוני, «*thuulech*» = תהלך[2]; syr. ܟܬܒ *k*ᵉ*ṯab*, ܡܠܟܐ *malkâ*, aber ܢܶܟܬܽܘܒ *nektob*, ܡܠܶܟ *m*ᵉ*lek*, ܕܟܰܪ *dâkar*; ܝܗܒܬ ܠܟܘܢ ܟܠܗ *yehbeṯ l*ᵉ*kûn kulleh*[3], aber ܘܚܙܐ ܐܠܗܐ ܟܠ *waḥzâ ʾAllâhâ kul*[4]; westar. כְּתַב *k*ᵉ*ṭab*, מַלְכָּא *malkâ*, aber הֵיכַל *hêkal*, נִכְתֻּב *niktuḇ*, מְלִיךְ *m*ᵉ*lek*; איתך כהל[5] *'itak kāhel*, aber מִלְּה כדבה[6] *millâ kid*ᵉ*bâ*[7]. Bei der Verdoppelung scheint die Aussprache — nach der griechischen Transskribierung zu urteilen — bald explosiv bald spirantisch gewesen zu sein: סכות: Σοκχώϑ (oder Σοχχωϑ), עכו: Ἀκχώ (oder Ἀχχω). Die syrische Bezeichnung giebt das erstere an die Hand: ܣܶܟܶܐ — Das Samaritanische scheint nur von explosivem Kâf zu wissen[8].

Regressive Assimilation von Kâf mit unmittelbar vorhergehendem Ḳâf oder Gâmal ist im *Äthiopischen* eingetreten: ጸሀቀ = ጸሀቅከ, ዐረገ = ዐረግከ.

---

verhältnissen sein muss. Es ist nicht unmöglich, dass diese ganze Lautspaltung bei בגדכפת niemals existiert oder sich wenigstens ganz anders ausgenommen hat sowohl betreffs der Qualität als der Ausdehnung im lebenden Hebräischen. Die beinahe vollständige Übereinstimmung, welche der Bezeichnung gemäss in dieser Hinsicht zwischen dem Hebräischen und Aramäischen, zwei Dialekten mit im übrigen recht ungleichen Lautverhältnissen und verschiedener Entwickelung, herrschen würde, erweckt in dieser Richtung ein gewisses Misstrauen.

[1] Lehrg. d. Hebr. Spr., I, S. 37.

[2] Die Transskription im Pön. spricht zwar dafür, dass das Kâf zweierlei Aussprachen gehabt; sie ist aber regellos und zeigt im älteren Texte öfter *c* als *ch*, während der jüngere beinahe ausschliesslich die letztere Umschreibung hat.

[3] Gen. 1 : 29.

[4] Gen. 1 : 31.

[5] Dan. 2 : 26.

[6] Dan. 2 : 9.

[7] Haupt vermutet eine ähnliche Veränderung bei den sogenannten Aspiratae auch im *Assyrischen* — vgl. Del., Assyr. Gr., S. 102 —. Im Tigriña liegt nach Praetorius eine solche vor: «*yĕchônû*» = äth. ይኩኑ, *tĕchêdî* = äth. ትኬዲ; im Neusyrischen soll sie auch nach einem Konsonanten eingetreten sein — vgl. Nöldeke —; im Neuarabischen wird das Kâf dialektisch zur Spirans; im Amharischen unter gewissen Umständen zu *h*: «*hôna*» = äth. ኮነ.

[8] Vgl. Peterm., Sam. Gr., S. 3.

Einer *Stimmton-* und *Intensitäts-Assimilation* mit folgender Media ist das Kâf, wie die übrigen Tenues, im *Syrischen* unterworfen worden, vgl. Nestle, Syr. Gr., S. 17 und Nöldeke, Mand. Gr., S. 38.

ββ. Analogiebildungen.

Durch Flexionsausgleichung ist im *Arabischen*, *Kanaanäischen* und *Aramäischen*[1] Kâf im Afformativ der 1. Pers. Sing. Perf. in das Tâ der 2. Person übergegangen: قَتَلْتُ, קְטַלְתִּי, ܩܛܠܬ, קְטַלִית, phön. פעלת; dagegen äth. ቀተልኩ, ass. *ḳašdâk* — im Äthiopischen scheint in der 2. Pers. Perf. ein entgegengesetzter Lautübergang eingetreten zu sein, siehe unter Tâ, während das Assyrische die ursprünglichen Afformativa, konsonantisch genommen, aufweist: *kašdât*, *kašdâti* (2. Pers.), *kašdâk* (1. Pers.).

Einige Übergänge von Kâf in Gâmal im Aramäischen sind zufälliger Natur und demnach sicherlich durch irgend eine Art Analogie erklärlich, wie in ein paar Wörtern im *Galiläischen*[2] und im *Mandäischen* in einigen Nominibus, für welche Nöldeke die analogiesierenden Formen[3], ausser hinsichtlich גאנפא Flügel = כנף, neben dem ursprünglicheren כאנפא in andrer Bedeutung, angegeben hat, wobei also wirklich die Bedeutung eine Differenzierung in der Form hervorgerufen zu haben scheint, obgleich sicherlich mit Hülfe einer Art Analogie: das Hebräische hat ein Wort גף «Flügel» vom Stamme גנף.

Im *hebräischen* צחק und in dem poetisch wie auch in jüngeren Schriften vorkommenden שחק dürften zwei Stämme zusammengeschlagen worden sein, nämlich der arabische ضحك und der äthiopische ሥሕቀ oder ሠሐቀ — auch mit ሰ geschrieben — beide mit genau derselben Bedeutung wie im Hebräischen. Sonst wäre es denkbar, den *ḳ*-Laut im letzteren durch Assimilation auf dieselbe Weise zu erklären, wie es im hebr. und aram. קטל < قتل, ቀተለ geschehen ist, aber kaum hat ein solches Lautgesetz sich geltend gemacht; der äthiopische Stamm würde in solchem Falle unerklärt

[1] Im *Samaritanischen* kommen umgekehrt in der 2. Person Formen mit Kâf vor, die unerklärlich erscheinen, soweit sie sich nicht durch Analogie nach Suffix-Formen mit Suff. der 2. Pers. hinzugekommen denken lassen: בריך, גרלך. — Fürs *Sabäische* kann nichts entschieden werden, da bis jetzt keine Form für die 1. und 2. Pers. Sing. gefunden worden ist.

[2] Siehe Dalm., Aram. Gr., S. 70.

[3] Mand. Gr., S. 40.

bleiben, denn man hat keine Veranlassung שׂ nur als graphische Nachlässigkeit anzusehen, da der Stamm nicht mit ס vorkommt und weil man keinen Anlass hatte, ihn vorzugsweise mit שׂ zu schreiben.

c. Gâmal[1].

Das ursemitische Gâmal — mediopalatales explosives *g*[2] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über* — doch später im Arabischen (dialektisch) mouilliert[3], siehe unten —; wie es im Sabäischen lautete, müssen wir dahingestellt sein lassen, wahrscheinlich war es mit dem Äthiopischen übereinstimmend; z. B. ar. جمر «sich sammeln», äth. አገመረ, hebr. גמר, syr. ܓܡܪ, westar. גמר, assyr. *gamâru*, «vollenden», «vollführen»; ar. جَمَلَ und جَمَّلَ, äth. ገመለ, hebr. גָּמָל, syr. ܓܡܠܐ, westar. גַּמְלָא, mand. גומלא, ass. *gammalê* (plur.) «Kamel»; sab. הנגבא «zurückkehren lassen», äth. ገብአ «zurückkehren»; ar. عِجْل, hebr. עֵגֶל, phön. עגל, syr. ܥܶܓܠܐ, westar. עִגְלָא, sam. עגל, ass. *agalu* «Kalb», äth. እጉል «Nachkomme» (im allgemeinen) und እጓል oder ዕጓል «menschlicher Nachkomme» gehören mit Sicherheit zum selben Stamm; sab. הגרן, ar. هَجَر, äth. ሀገር «Dorf», «Stadt»; sab. הרג, ar. هرج, hebr. und Mešaʿ-Stein הרג «töten», syr. ܗܪܓ «sich bemühen»,

---

[1] Ich wende hier wie auch hinsichtlich des *p*-Lautes ausnahmsweise die syrische Benennung an, die mehr mit der ursprünglichen Artikulation des Lautes übereinstimmt. Ich glaube nämlich, dass in dem Falle, wo eine Explosiva und eine Spirans denselben Urlaut voraussetzen, die erstere die ursprünglichere gewesen ist, nicht umgekehrt, weil man sonst zu der eigentümlichen Annahme genötigt wäre, dass die Ursprache der gewöhnlichsten Explosivae *k, g, p, b, t, d* entbehrte. Sowohl Lepsius — «Über die arabischen Sprachlaute» etc. Berl. 1861, S. 104 — als auch Brücke — Beiträge z. ar. Lautl., Wien 1860, S. 47f. — halten die explosive Aussprache für die ursprünglichere.

[2] Vgl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 605f., Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 5. — Davon, dass lateinische und griechische Schriftsteller wie Hieron., LXX, Palm. Inschr. u. a. mit resp. γ und *g* transskribieren, wage ich nicht mit Dalman ohne weiteres zu schliessen, dass das explosive ג im Aramäischen unaspiriert gewesen ist, da diesen Autoren keine andere Wahl von Zeichen zu Gebote stand. Wichtiger ist es, dass weder Wallin noch Spitta-Bey hier von einer Aspirierung im Arabischen sprechen, wie es beim Kâf der Fall ist; man kann deshalb annehmen, dass Gâmal ursprünglich unaspiriert gewesen ist.

[3] Im Neuarabischen hat es in gewissen Dialekten seinen ursprünglichen Laut, s. Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 17. Wallin sagt in der Z. D. M. G. XII, S. 605, dass es «nach der allgemeinen Aussprache der Ägypter dem *g* im deutschen Gabe, franz. *garder*, engl. *gambler* vollkommen entspricht».

«denken» gehört wahrscheinlich zu demselben Stamme mit Rücksicht darauf, dass هرج auch «sich einer Sache allzu sehr hingeben» bedeutet; ar. فلْج oder فَلَج, äth. ፈለግ, hebr. פֶּלֶג, ass. *palgu* «Bach», phön. פלג «Distrikt», syr. ܦܠܓܐ ܦܠܓ, westar. פְּלַג פלגא, פלגות פַּלְגוּתָא «ein Teil, die Hälfte von etwas», das Sam. hat den Stamm פלג = فلج, ܦܠܓ, westar. פלג «teilen».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Mouillierung ist, wie oben bemerkt worden ist, in den meisten arabischen Dialekten eingetreten. Wallin bemerkt[1]: «dieser Laut eines harten *g*, den ich hier als einen selbständigen Laut des Alfabets aufgeführt habe, ist jedoch keineswegs der, welcher von der Mehrzahl der jetzigen Araber dem Buchstaben ج gegeben wird. Er kommt beinahe nur in Cairo und bei dem grössten Teile der Bewohner von Unter-Ägypten vor». Damit stimmt Spitta-Bey's Aussage[2] überein: «die jetzt bei den meisten Arabern der Städte und den Beduinen gebräuchliche Mouillierung des *g* kommt bei dem Bewohner des Nilthales gar nicht vor; er hat durchweg die trockene Aussprache, die er wahrscheinlich seinen Voreltern aus Jemen und Negd verdankt». Diese Mouillierung ist sicher ursprünglich in der Nähe eines *i*-Lautes entstanden und erst nachher durch Analogie und Ausgleichung verallgemeinert worden.

Der *Spirantierung* ist Gâmal unmittelbar nach einem Vokal — mochte dieser nun zu demselben oder dem vorhergehenden Worte gehören — im *Hebräischen*[3] und *Aramäischen* — unbekannt wann — unterworfen worden, wobei es wahrscheinlich in einen Laut entsprechend dem arabischen غ, also eine tönende postpalatale Spirans, übergegangen ist, welche gleichwohl wahrscheinlich nicht so weit nach hinten als der genannte arabische Laut gelegen hat — der غ-Laut kann nämlich vom harten Gaumen bis zur Grenze des Kehlkopfes artikuliert werden, und da das hinterste غ einmal aus diesen

[1] Z. D. M. G. XII, S. 606.

[2] Vulgärar. Gr., S. 5.

[3] Es ist schwer zu entscheiden, inwieweit auch im Phönicischen eine solche Veränderung stattgefunden hat; der Pön. giebt darüber keine Aufklärung, denn das *Gâmal* wird stets mit *g* wiedergegeben. — Betreffs des Assyrischen siehe unter *Kâf*.

Dialekten verschwunden war, muss man annehmen, dass die Spirantierung keine wesentliche Verschiebung der Artikulationsstelle mit sich geführt hat — ich transskribiere es mit *g̱*[1]; z. B. hebr. גָּדַל *gaḏal*, יִבְגֹּד *yiḇgoḏ*, aber בֶּגֶד *bäg̱äḏ*, יִגְדַּל *yig̱dal*, חַג *ḥag̱*; היום[2] גדול *hayyôm gaḏôl*, aber אִשָּׁה[3] גדולה *'iššâ g̱eḏôlâ*; syr. ܓܠܐ *g̱elâ*, ܦܠܓܐ *pelg̊a*, aber ܢܓܠܐ *neg̱lê*, ܚܓܪ *ḥ̊ag̱ar*, ܚܓ *ḥag̱*; ܗܕܐ ܙܒܢܐ ܓܪܡܐ ܡܢ ܓܪܡܝ[4] *hån̊a zabn̊a g̱arm̊a men g̱armai*; westar. גוא *gô*, הַרְגִּשׁוּ *hargišû*, aber בְּגוֹא *beg̱ô*, יְגַר *yeg̱ar*, פְּלַג *pelag̱*; מִן־גּוֹא *min-g̊a*[5], aber הֲלָא[6] גֻבְרִין *helâ guḇrîn*.

Bei der Verdoppelung scheint die explosive Aussprache beibehalten worden zu sein — nach der syrischen Bezeichnung zu urteilen —: ܚܓܐ *ḥagg̊a*. — Das *Samaritanische* scheint nur explosives Gâmal zu kennen.[7]

Einer *Intensitäts-Assimilation* ist Gâmal, wie die übrigen Mediae vor Tenues, im *Syrischen* unterworfen worden, wobei es natürlich seinen tönenden Charakter verloren hat[8]. — Dasselbe Lautgesetz scheint sporadisch im *Madäischen* aufzutreten[9].

ββ. In das Gebiet der Analogieveränderungen gehören wahrscheinlich ein paar Vertauschungen im *Westaramäischen* zwischen Gâmal einerseits und ʿain und Kâf andrerseits wie auch der Ausfall des Gâmal in einer Form, siehe Dalm., Aram. Gr., S. 70.

---

[1] Hier sind die Beweise für die doppelte Aussprache hauptsächlich die traditionelle Punktierung und der Umstand, dass die Araber das aramäische und hebräische ג, wenn es auf einen Vokal folgt, meistenteils mit غ wiedergeben. Siehe Fraenkel, Die aram. Fremdwört., S. VIII, und Schreiner, Z. A. W. 1886, S. 249 u. 254. Vgl. übrigens die Anmerkung über בגדכפת unter Kâf.

[2] Genes. 29 : 7.

[3] 2. Kön. 4 : 8.

[4] Gen. 2 : 23.

[5] Dan. 3 : 26.

[6] Dan. 3 : 24.

[7] Vgl. Peterm., Samar. Gr., S. 3.

[8] Vgl. Nöld., Mand. Gr., S. 38, Nestle, Syr. Gr., S. 7 und Sievers, Phon., S. 66 ff.

[9] Nöld., Mand. Gr., S. 41.

d. Yâ

wird aus praktischen Gründen zusammen mit der Labialis Wâw behandelt.

e. Šîn

kann auch hierher gerechnet werden: es ist wohl schwer zu entscheiden, ob es mehr dorsal oder mehr koronal gebildet worden ist; indessen behandeln wir es aus praktischen Gründen zusammen mit den übrigen *s*-Lauten.

---

3. Die mehr oder weniger dentalen, nicht-sonoren, Zungenlaute.[1]

a. Ṭâ.

α. *Das ursemitische Ṭâ* — supradentales und palatales[2] *ṭ* — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;* z. B. sab. טהר (Adj.) «rein», arab. طهر «rein sein», äth. አጥሀረ «reinigen», hebr. und samar. טהר «rein sein», syr. ܛܗܪܐ, westar. טיהרא «Sonnenglanz», «Mittag»; arab. طعم, äth. ጠዐመ, hebr. טעם, syr. ܛܥܡ, westar. טעם «schmecken», «essen», mand. טאמא, ass. *ṭêmu* (Subst.) «geistiger Geschmack», «Wille»,

---

[1] Damit meine ich Laute, die mittelst der Artikulation des vorderen Zungenrandes gegen den vordersten Gaumen, die Alveolen oder die Zähne auf die eine oder andere Weise, ohne sonoren Charakter, gebildet werden.

[2] Der Ausdruck darf da nicht völlig in derselben Bedeutung aufgefasst werden, wie ich es oben bei der Behandlung der Palatalen gethan, sondern nur in der Hinsicht, dass sowohl bei diesem *ṭ*-Laut als auch bei Ḍad und bei den *s*-Lauten Ṣâd und Ẓâ der vordere Teil des «Palatum» bei der Bildung mitwirkt, während die vornehmsten artikulierenden Organe hier, wie auch bei den übrigen Dentalen, die Zungenspitze und die Zähne oder die Alveolen sind. Vergl. Spitta-Bey, Vulgärar. Gr. S. 10 und Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 612 f., woselbst der letztere dieses *ṭ* unter anderem dadurch gebildet beschreibt, dass «der mittlere Theil des Zungenrückens sich mehr herabdrückt, sich weiter ausbreitet und so in den Mundhöhle ein tieferes Gewölbe als bei den entsprechenden offenen Buchstaben bildet». Dieser für den Semiten besonders eigentümliche Laut wird, ebenso wie die sogenannten emphatischen Zahnlaute überhaupt, «strictis dentibus» — wie Hieronymus sagt — gebildet und dadurch, dass der vordere Teil der Zunge längs des vorderen Gaumens gegen die Alveolen gelegt wird. Einer der Beweise dafür, dass man diese Laute richtig artikuliert hat, ist, dass ein *a*-Laut sich von selbst zu *å* und ein *i*-Laut zu *e* trübt.

«Verstand» = hebr. טַעַם; sab. חטא, arab. خَطِئَ, äth. ኀጥአ, hebr. חטא, syr. ܚܛܐ, westar. und samar. חטא, mand. הטא, ass. *ḫaṭû* «fehlen», «sündigen»; sab. שבטם «Rute», «Stockstreich», ar. سِبْط «Stamm» (eines Volkes), hebr. שֵׁבֶט, syr. ܫܒܛܐ, westar. שבטא «Stab», «Rute», «Stamm», ass. *šibṭu* «Stab» — äth. ዘበጠ «geisseln» scheint zu demselben Stamme zu gehören, obwohl es unerklärlich ist, weshalb der *s*-Laut hier mehr als sonst von einer folgenden Media beeinflusst werden sollte.

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Assimilation von ط, wie von ض, د, ذ, ث und ظ, mit einem folgenden Afformativen ت ist im *Arabischen* eingetreten; z. B. رَبَطتّ, بَسَطتُّم. Dass diese Veränderung von gewissen arabischen Grammatikern geleugnet wird, geschieht wohl aus derselben Ursache, welche die jüdischen Gelehrten bei ihrem Streben, die Umgangssprache so wenig als möglich von der Schriftsprache abweichen zu lassen, geleitet hat;[1] Assimilation zwischen einander nahestehenden *d*- und *t*-Lauten, zwischen nahestehenden unter einander ungleichen *d*-Lauten und zwischen nahestehenden unter einander ungleichen *t*-Lauten ist eine phonetische Forderung, vorgeschrieben von der in jeder sprachlichen Entwickelung so stark hervortretenden Bequemlichkeitstendenz. Es ist deshalb ganz gewiss, dass es dieselbe Veränderung auch in den andern Dialekten giebt, obwohl sie in der Schrift gewöhnlich nicht angegeben worden ist — wenngleich nicht immer derselbe Laut der siegende ist: im Äthiopischen z. B. siegt, wie wir unter Tâ sehen werden, der tönende über den tonlosen Laut und die stärkere Intensität über die schwächere, und dort haben wir gewöhnlich rückwirkende Assimilation, wogegen wir im Arabischen meistenteils vorwärtsschreitender Assimilation begegnen —: ܦܫܝܛܬܐ wurde gelesen: *pᵉšittå*, ܡܨܝܬܐ *mᵉṣittå*; auf dieselbe Weise haben wir im *Hebräischen* zu lesen: שפטתים entweder *šᵉpattîm* oder *šᵉpaṭṭîm*, נִמְלַטְתִּי (Paus.-Form) entweder *nimlättî* oder *nimlåṭṭî*, ילדתיך wahrscheinlich *yᵉliṭṭîḵa* (*il.*) u. s. w.

[1] Im Neuarabischen macht sich auch diese Assimilation ohne weiteres geltend, siehe Spitta-Bey, S. 31.

ββ. Zum Gebiete der Analogieveränderung gehören im *Syrischen* ein paar Vertauschungen zwischen Ṭâ und Tâ: das hebr. קֹשְׁט, קֹשֶׁט, westar. קֻשְׁט, קוּשְׁטָא, mand. כושטא «Wahrheit», entsprechend ar. قِسْط »gerechte Verteilung», wird im Syrischen ܩܘܫܬܐ geschrieben — durch Analogie nach ܩܫܬܐ «Bogen» oder der feminin-Endung —; umgekehrt kommen im Aram. die von ܩܫܬܐ, קַשְׁתָּא — ቀስት, קֶשֶׁת — hergeleiteten ܩܫܛ «mit einem Bogen werfen», ܩܫܛܐ «Bogenschütze» auch mit Ṭâ geschrieben vor, wahrscheinlich eine graphische Analogie nach dem vorerwähnten Stamme ܩܫܛ.

b. Tâ.

α. *Das ursemitische Tâ* — gewöhnliches postdentales *t*[1] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;* z. B. sab. תשעת, arab. تِسْعَة, äth. ትስዐቱ, hebr. תִּשְׁעָה, syr. ܬܫܥܐ, westar. תִּשְׁעָה, mand. תשא od. עתשא, sam. תשעה, ass. *tišit* die feminine Form für das Zahlwort «neun»; sab. שתר «zerschlagen», ar. شتر «abhauen», «verwunden», äth. ሠተረ «verwunden», «zerreissen», hebr. ישתרו «gespalten werden», «hervorbrechen», syr. ܣܬܪ, westar. סתר «niederreissen»; ar. أَنْتَ, äth. አንተ, hebr. אַתָּה, syr. ܐܢܬ, westar. אַנְתָּה (bibelar.), אנת und את (gewöhnlicher), mand. אנאת — mit einem eigentümlichen *a* nach dem *n* —, sam. אתה, ass. *atta* «du» (m.); sab. בנת, ar. بِنْت, äth. ብንት («Pupille»), hebr. und phön. בַּת, ass. *bintu*, syr. ܒܪܬܐ ܒܪܬ,[2] westar. ברתא, samar. ברת und בת, mand. בראת בראתא «Tochter»; im Zusammenhang mit den letzten Beispielen möge an das gemeinsemitische Praeformativ und Praefix *t*, das gemeinsemitische reflexive *t*, das gleichfalls gemeinsemitische Feminin-Suffix *t* im Sing. bei Verben und Nominibus und im Plur. bei Nominibus, wie auch an den *t*-Laut in allen selbständigen semitischen Fürwörtern der zweiten Person erinnert werden.

---

[1] Vergl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 642f., Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 4. Obgleich ich beim Bestimmen von dem ursprünglichen phonetischen Werte des Tâ nicht sehr auf die Transskribierung der LXX, des Hieronymus oder die der Juden zu bauen wage, weil es natürlich die bereits in dieser Zeit existierende Spirantierung des obenerwähnten Lautes war, die die ungleiche Transskribierung von Ṭâ und Tâ, τ und ϑ veranlasst, so bin ich dennoch geneigt, auf Grund von Spitta-Bey's ausdrücklicher Erklärung, dass im Munde eines Arabers auf Tâ «ein leichter Hauch erfolgt», Dalmans Auffassung über Tâ als ursprünglich aspiriert für richtig zu halten.

[2] Was die Vertauschung des zweiten Stammkonsonanten betrifft, siehe unten «die sonoren Konsonanten».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Der *Spirantierung* ist Tâ unmittelbar nach einem Vokal — demselben oder einem vorhergehenden Worte zugehörend — im *Hebräischen*, *Phönicischen* und *Aramäischen* unterworfen worden, wobei es wahrscheinlich dem arabischen ث, englischen stimmlosen *th*, gleich lautete — ich umschreibe es mit *ṯ* —;[1] die Zeichen für die explosive Aussprache werden auf dieselbe Weise wie beim Kâf und Gâmal angewandt, vergl. oben; z. B. hebr. תפשתי *tapasti*, aber פתח *pataḥ*, יתפש *yiṯpos*, עת *ʒeṯ*; אשר תרמש[2] *ʼᵃšär tirmōs*, aber אל נא תהי[3] *ʼal nâ ṯᵉhî*; phön. «*yth*» (sowohl älteres als jüngeres T.) = את, «*sibithim*» (jüng. T.) = שבתם, «*sibiti*» (ält. T.) = שבתי, «*ali thera*» (jüng. T.) = עלי תרע; syr. ܛܗܪ *tᵉhar*, ܢܫܬܐ *nĕštê*, aber ܒܳܬܰܪ *bâṯar*, ܢܬܗܪ *nĕṯhar*, ܦܬܚ *pᵉṯaḥ*, ܐܝܬ *ʼîṯ*; ܗܘܬ ܬܘܗ[4] *hᵉwâṯ tûh*, aber ܘܐܦܩܬ ܐܪܥܐ ܬܕܐܐ[5] *wappᵉḳaṯ ʼarʒâ ṯaddâ*; westar. תבירה *tᵉḇîrâ*, ישתון *yištôn*, aber היתיו *hêṯayû*, יתוב *yᵉṯûḇ* (*îṯ.*), חדת *ḥᵃdaṯ*; אל־תהובד[6] *ʼal-tᵉhôḇeḏ*, aber תהוה תקפה *tähᵃwê ṯaḳḳipâ*.[7] Bei der Verdoppelung giebt das Syrische explosive Aussprache an: ܐܬܬܐ — Das *Samaritanische* scheint nur eine explosive Aussprache zu kennen.[8]

Assimilation von Tâ mit andern nicht-sonoren Dentalen kommt in allen Dialekten vor:

---

[1] Für die Spirantierung des ת spricht besonders die Transskribierung des ת gewöhnlich mit ت und des ת gewöhnlich mit ث bei den Arabern — Fraenkel, Aram. Fremdw., S. XX — ebenso wie gewissermassen die Wiedergabe von Tâ mit resp. ϑ und *th* in der Septuaginta, bei Hieronymus und anderen griechischen und römischen Schriftstellern — siehe Könneke, Hebr. Namen in der Septuaginta (Progr. d. K. u. Groen. Gymn. zu Stargard 1885), S. 13 und «De nom. hebr.» bei Hieronymus, und schliesslich die zwar regellose Transskribierung bald mit *t*, bald mit *th* im Pönulus, der im älteren Text vorzugsweise eine solche mit *th* und im jüngeren vorzugsweise mit *t* zeigt. Im Hebräischen hat man sich hauptsächlich an die Punktierung zu halten. Vergl. übrigens die Anmerkung in derselben Beziehung unter *Kâf*.

[2] Gen. 9 : 1.

[3] Gen. 13 : 8.

[4] Gen. 1 : 1.

[5] Gen. 1 : 12.

[6] Dan. 2 : 24.

[7] Dan. 2 : 42.

[8] Siehe Petermann, Sam. Gr. (Port. lingu. orient.), S. 3.

Im *Arabischen* tritt totale progresssive[1] Assimilation des reflexiven ت mit einem folgenden د oder ط ein; z. B. ادّرك < اتدرك, اطّبع < اتطبع; partielle Assimilation mit einem folgenden ز; z. B. ازدرع — betreffend die Metathesierung siehe unten — < اتزرع; partielle oder totale mit folgendem ذ, ص oder ض: z. B. ادّكر oder اذّكر < اتذكر, اضطرب od. اضّرب < اتضرب; اصطبر od. اصّبر < اتصبر, اصطبغ < اتصبغ; partielle, totale oder reciproke Assimilation mit folgendem ظ; z. B. اظطلم, اظّلم od. اطّلم < اتظلم; totale progressive oder regressive mit folgendem ث; z. B. اثّغر od. اتّغر < اتثغر.[2]

Im *Äthiopischen* tritt regressive Assimilation von femininem Tâ mit vorhergehendem Ṭâ und Dâl wie auch progressive des praeformativen Tâ mit folgendem Ṭâ, Ḍâd, Dâl oder *s*-Laute ein — Bildungs- und Flexions-Elemente werden im Äthiopischen stets dem Stamme untergeordnet, welch letzterer geringer Veränderung unterworfen wird, während die ersteren durch abgeschwächte Quantität und Betonung, so oft sich Gelegenheit dazu bietet, sich in dem letzteren verlieren —; z. B. ሠየጥ < ሠየጥት, ቀሕድ (= אחת) < ቀሕድት, ይጠመቅ < ይትጠመቅ, ይቈመር < ይትቈመር, ይደፈር < ይትደፈር, ይሰፈጡ < ይትሰፈጡ, ይዘራእ < ይትዘራእ, ይሠራሕ < ይትሠራሕ, ይጸልኦ < ይትጸልኦ.

Im *Hebräischen* tritt totale progressive Assimilation von reflexivem Tâ mit folgendem Ṭâ, Dâl und Zâ ein: הטהרו < התטהרו, ידכאו < יתדכאו, הזכו < התזכו (das einzige Beispiel) — der Anfang einer Assimilation mit folgendem Nûn und Kâf scheint in הנבא neben התנבא, הכסה und תכונן vorzuliegen, soweit sie nicht auf Verwechselung mit dem Ni. beruhen —; partielle Assimilation mit folgendem Ṣâd; z. B. נצטדק < נתצדק.

Im *Syrischen* finden wir totale progressive Assimilation von reflexivem Tâ mit folg. Ṭâ und Dâl, ebenso wie im Arabischen und Hebräischen, obgleich in der Schrift nicht angegeben; z. B.

[1] Kaspari-Müller fasst sie minder geeignet als regressiv auf, was dem Arabischen verhältnismässig fremd ist — vergl. oben unter Ṭâ —; nichts dürfte nämlich beweisen können, dass die Umstellung in VIII älter als die Assimilation ist.

[2] Dass zwei Tâ, ebenso wie im allgemeinen zwei gleiche Konsonanten, ohne eine Sonans dazwischen, zusammengeschrieben und mit Tešdîd ebenso wie im Hebr. und Westar. mit Dag. forte bezeichnet werden, deutet insofern eine Veränderung an, als die beiden gleichen Laute durch ein und dieselbe Artikulationseinstellung des Sprachorganes gebildet werden, d. h. dass beim Artikulieren des zweiten Lautes keine neue derartige Einstellung geschieht. Ich erlaube mir, für diese Erscheinung den Ausdruck Konsonantkontraktion anzuwenden, worüber mehr am Schlusse dieser Abhandlung.

ܐܬܛܫܝ l. *'eṭṭaššê*, ܢܕܕܟܪܟ l. *neddakrāk*;[1] — weshalb, nach Nöldeke, ܐܬܬܚܪ wie «*ettechar*» gelesen werden soll — siehe vorige Anmerkung —, verstehe ich nicht, da genau dieselbe Bezeichnung angewandt wird und die Assimilation sich wohl vor der Reducierung des Vokales vollzogen hat;[2] dagegen ist es möglich, dass ܘܬܕܘܨ wie «*wattûṣ*» gelautet und dass wir demnach daselbst regressive Assimilation haben, da Tâ dort vor der Verbindung mit dem Praefix explosiv war und die Bezeichnung eine ganz andere und im übrigen die Veränderung viel späteren Datums ist, nämlich erst nach der Reducierung des Vokales beim Praeformativ entstanden; es lässt sich indessen auch denken, dass die Form in vollster Übereinstimmung sowohl mit der Bezeichnung als auch mit der Aussprache der asyndetischen Verbform »*wattᵉdûṣ*» gelesen worden ist, wodurch Rukk. beim ܬ sich erklärt; — partielle Assim. tritt mit folgendem Ṣâd und Zâ ein; z. B. ܐܨܛܠܒ < urspr. ܐܬܨܠܒ, ܐܙܕܗܡ < urspr. ܐܬܙܗܡ.

Im *Westaramäischen* sehen wir dieselbe totale progressive Assimilation wie im Arabischen und Syrischen mit folgendem Ṭâ und Dâl: אִטַּלְטֵּל < אתטלטל, אִטַּמְּרִית < אתטמרית, מִדַּבְּרִין < מתד׳, אִדְּדַן < אתד׳; im *Judäischen* dazu noch bisweilen mit folgendem נ und ב und im *Galiläischen* bisweilen mit folg. מ, פ, נ, ק, ע und ח;[3] z. B. תִּנְּטֵל < תתנ׳, יִבְּהֲתוּן < יתב׳, מִבְּעֵי < מתב׳; אִמְּלִיךְ < אתמ׳, מִפְּתְרָא < מתפ׳, אִינְּרִבַּת (2. s.) < אתנ׳, אִיקְּפַר < אתק׳, אִיעְּתַר < אתע׳, מִיחְּתַם < מתח׳[4] — auch Beispiele für Assimilation mit כ giebt es: מִיכְּשְׁרָא < מתכ׳, was nicht merkwürdiger ist als mit נ und ק; Dalman hat dies nicht in seiner Regel S. 73, aber unter der verbalen Beispielsammlung S. 233 aufgenommen —; partielle Assim. tritt, ebenso wie im Syrischen, mit folg. צ und ז ein; z. B. יִצְטְרְחוּן < urspr. יתצ׳, יִצְטַבַּע < יתצ׳, תִּזְדַּבְּנוּן < תתז׳, הִזְדַּמְּנְתּוּן < התז׳.

Im *Mandäischen* hat die obenerwähnte Assimilation ungefähr denselben Charakter wie im Galiläischen, obgleich mehr umfassend;

---

1 Nöld., Syr. Gr., S. 19.

2 Auch zeigt das Westar. in diesem Falle progressive Assimilation, vergl. unten.

3 Vergl. Dalm., Aram. Gr., S. 73. Doch ist die Assimilation mit den genannten Lauten, ausser מ und ד, problematisch und kann auf nachlässiger Schreibweise beruhen, da es verhältnismässig wenige Beispiele giebt und sie sicher nicht die gebräuchlichsten Stämme treffen, die beinahe durchschnittlich reguläre sind. Möglich ist indessen, dass wir es sowohl hier wie im Mand. mit beginnenden Lautgesetzen zu thun haben.

4 Die meisten galiläischen Beispiele sind aus Dalmans Darstellung des westaramäischen Verbums geholt.

ich wähle aus Nöldekes Beispielsammlung fürs Verbum folgende Formen: מיצטבא, עודאהאר, נינטאר, עטראר, עפסיק, תינאמאר, מיהשיב, מיכפאר, תיסאדאר, מירשמינין.

Im *Samaritanischen* ist das Tâ ungefähr denselben Veränderungen unterworfen worden wie im Syrischen: אטמרו (St. טמר), הדכי (St. דכא), נזדכי, תצמערון.

Im *Assyrischen* tritt totale Assimilation mit *ṭ*, *d*, *ṣ* und *z* ein; z. B. *iṭṭib* I 2 (St. טוב), *iddûk* I 2 (St. דוך), *aṣṣabat* I 2 (St. צבת), *tuzzika* II 2 (St. זכה); partielle Assim. oft mit *ḳ*, *g*, *m*, *n*; z. B. *iḳṭirib* I 2, *agdamar* I 2, *tâmdu* neben *tâmtu*, *tiâmatu* = תהום, *sinûndu* neben *sinûntu* «Schwalbe»; reciproke Assimilation mit *š*: *issapar* neben *ištapar* I 2 (St. שפר) — die Reflexivformen zeigen entweder ursprüngliche Gestalt oder reciproke Assimilation, das leztere vorzugsweise in der Umgangssprache.[1]

Eine Art Assimilation ist es auch, wenn im *Hebräischen* und *Aramäischen* — trotz einer dazwischenstehenden Sonans — ein ת als zweiter Stammkonsonant in ט übergeht, wenn der erste ein ק ist,[2] wie hebr. und samar. קטל, syr. ܩܛܠ, westar. קטל — das Mand. hat גטאל mit später eingetretener Dissimilation, vergl. oben unter Ḳâf —, aber ar. قتل, äth. ቀተለ; hebr. קטן, syr. ܩܛܢ, westar. קטן — möglicherweise dem Hebräischen entlehnt, doch mit Ableitungen, die einheimisch zu sein scheinen — «klein sein», aber ar. قتُن «wenig essen, so dass man mager wird»; hebr. קטר «Räucherwerk anzünden» = ܩܛܪ,[3] westar. קוטרא «Rauch», קטורת קטורא «Weihrauch» u. a. m., aber قتِر «Duft ausatmen», II «rauchen», «parfümieren»[4] — das Assyrische hat diesen Stamm sowohl mit *t* als mit *ṭ*, das erstere muss jedoch als das normale angenommen werden, da das Assyrische diesem Lautgesetz nicht unterworfen worden zu sein scheint —; das Aramäische hat einen andern Stamm ܩܛܪ, קטר «binden», hebr. Part. Pass. קְטֻרוֹת «zugeschlossene», aber äth. ቀተረ «zuschliessen», wozu möglicherweise assyr. *tuḳattir* — nicht *ḳaṭâru*, wie Ges.-Mühl.-Volck

---

[1] Siehe Del., Assyr. Gr., S. 117 f.

[2] Das Hebräische hat zweifelsohne dieses Lautgesetz durchgeführt, denn dort giebt es keinen einzigen Stamm mit ק als erstem und ת als zweitem Stammkonsonanten; im Aramäischen dagegen existieren ein paar solche.

[3] Nach Ges.-Mühl.-Volck; in Smith, Thes. Syr. habe ich den Stamm in dieser Bedeutung nicht finden können.

[4] قطّر in derselben Bedeutung ist augenscheinlich Analogie nach dem Stamme قطر »tropfenweise fallen».

(1890) es aufführt — gehört. Das Gesetz könnte folgendermassen ausgedrückt werden: So oft der erste Stammkonsonant eine postpalatale (gutturale) Explosiva und der zweite oder dritte Stammkonsonant eine postdentale tonlose Explosiva war, ging die letztere in eine supradentale und palatale Explosiva über.[1] — Dagegen scheint keine Vorwegnahme der besonderen Artikulationsstärke eines dritten oder zweiten «emphatischen» Stammkonsonanten stattgefunden zu haben, wie es die Stämme עתק, נתץ, שקק u. a. an die Hand geben; im Gegenteil scheint, ebenso wie wir es, obgleich auf andere Weise, im Mandäischen gesehen, eine Art Dissimilation im hebräischen בתק und assyr. *ibtiķ* (Prät.) stattgefunden zu haben, welch letzteres wohl derselbe Stamm ist, wie das arab. بتك, äth. በተከ, da der hebräische und assyrische Stamm genau dieselbe Bedeutung hat, wie der arabische, nämlich «abschneiden», «niederhauen» — der äthiopische bedeutet ungefähr dasselbe wie der hebräische Stamm נתק: «abbrechen», «zerreissen» —, und da es keinen andern Stamm giebt, mit dem man ihn vergleichen könnte.

Im *Assyrischen* hat ein Sonorlaut in der Nähe eines Tâ dieses in eine tönende Media verwandelt, auch wenn sich ein Vokal dazwischen befand, ohne dass ich doch in der Lage wäre, aus dem einzigen Stamm den ich kenne, näml. *nadânu* f. *natânu*, ein bestimmtes Gesetz herzuleiten; übrigens kommt neben *iddan* auch *ittan* vor; und da ausserdem noch andere Stämme mit *n* als erstem und *t* als zweitem Stammkonsonanten ohne Veränderung existieren, wie *natû*, *unatti*, *inattuk*, *natiktu*, *nataru*, so dürfte die Erklärung der obenerwähnten Veränderung in dem Umstande zu suchen sein, dass der zweite Stammkonsonant in diesem Stamm von zwei Seiten her von Sonoren beeinflusst gewesen ist.

Metathesierung von reflexivem *t* mit unmittelbar folgendem *s*-Laut — mit oder ohne Assimilation — ist ein semitisches Lautgesetz[2]:

---

[1] Man sieht, dass die Benennung «emphatische Laute» insofern berechtigt ist, als die Artikulationsanstrengung bei den postpalatalen und supradental-palatalen Lauten wenigstens im Semitischen eine grössere gewesen ist als bei dentalen Lauten. Diese grössere Anstrengung, die beim ersten Stammkonsonanten angewandt worden, liess sich leicht auf die übrigen fortpflanzen; doch ist dies im Hebräischen gewiss nicht immer geschehen: die *s*-Laute scheinen der Einwirkung entgangen zu sein und auch selbst keine solche ausgeübt zu haben, wie die Stämme קלס, קסם, צמת, צרך und einige andere zeigen.

[2] Dieses Gesetz kann sehr wohl als generell gedacht werden; dass es hauptsächlich bei den Reflexiven auftritt, beruht darauf, dass Stämme mit *t*-Laut als erstem und einem *s*-Laut als zweitem oder mit *t*-Laut als zweitem und *s*-Laut als

sab. ישתמלאו für 'יתש, arab. استعدّ für اتسعد, äth. አስተንፈሰ f. አተስን, hebr. ישתמר f. 'יתש, phön. «*estumim*» (Pön.) — אשתומם f. 'אתש, syr. اصطبح für 'اطص, westar. אסתכל f. 'אתס, mand. עסתאדראת f. 'עתס, sam. תשתאר f. 'תתש,[1] ass. *uštabru* (III 2, St. ברא) f. *utš*. — vergl. ausserdem die Beispiele oben unter Assimilation.

Im *Sabäischen*, *Arabischen* und *Assyrischen* wird ausserdem das reflexive Tâ mit jedem beliebigen unmittelbar folgenden Konsonantenlaute metathesiert, was nicht gut einen andern Erklärungsgrund als Analogie nach der Metathesierung bei *s*-Lauten haben kann, da keine genügende phonetische Ursache denkbar ist; z. B. sab. נתחיו (VIII vom St. נחי), ar. افترق (St. فرق), اعترض (St. عرض), assyr. *ibtalaṭ* (I 2, St. בלט), *uktîn* (II 2, St. כון) u. a. m.

Ausfall hat stattgefunden mit auslautendem femininem Tâ in unbetonter[2] Silbe im *Kanaanäischen* und *Aramäischen*, wobei, wie es oft bei Konsonantenverlust zu geschehen pflegt, der Vokal dafür verstärkte Quantität[3] erhalten hat.

Im *Hebräischen* und auch im *Samaritanischen* — welch letzteres davon nicht freigesprochen werden kann, ein Mischungsdialekt vom Westaramäischen und Hebräischen zu sein — ist diese Apokopierung am umfassendsten, indem sie sowohl Verbum wie Nomen trifft, hinsichtlich des ersteren beinahe ausnahmslos im Hebräischen, während mehrere Nomenformen noch in absoluter Stellung auf *t* schliessen; dass die Suffixformen den *t*-Laut behalten haben — so in allen klassischen Dialekten —, liegt in der Natur der Sache, da er dort im Inlaut steht, was in der That auch mit dem Status constructus der Fall ist — betreffs der Beibehaltung des *t*-Lautes sowohl im

---

drittem Stammkonsonanten selten sind, während solche Formen wie das assyrische *matsu* die Laute nicht metathesieren konnten, ohne das Wort unverständlich zu machen.

[1] Doch zeigt die samaritanische Schrift eine Menge Ausnahmen, auf deren Erklärung ich mich nicht einlasse, wie אתסכמו Gen. 24:22, אתשקע Gen. 36:24, אתשקף 39:4, תתשמע 41:15 u. a. m.

[2] Die jetzige Betonung im Hebräischen ist nach der Apokopierung eingetreten.

[3] Hier wie im allgemeinen hinsichtlich der partiellen Veränderungen, die sich nicht durch Analogie erklären lassen, erinnere ich an die Verschiedenheit des Accentes und der Quantität, die oft einen Lautübergang oder Lautverlust in einem Falle hervorruft, der im übrigen analog mit andern Fällen ist, in welchen doch die Veränderung nicht stattfindet. Im femininen Suffix ist der *t*-Laut durch den häufigen Gebrauch nach und nach so schnell artikuliert worden, dass er schliesslich anfing verschluckt zu werden.

letztgenannten als auch in gewissen absoluten Nomenformen, siehe meine Abhandlung über die *w*- und *y*-Laute S. 142, Anm. 2 —; z. B. hebr. עָמְדָה (3 f. s. Perf.) < עָמְדַת, מַלְכָּה (Nom.) < מַלְכַּת; sam. אכלה (3 f. s.) < אכלת — doch sind die Formen mit beibehaltenem *t* die weit gewöhnlicheren, wie אמרת u. a. —, אדמה (Nom.) < אדמת.

Im *Phöniciscben* trat in der Schrift ein Verhältnis ein, das demjenigen, das wir im Aramäischen kennen lernen, beinahe entgegengesetzt ist, nämlich, dass das Feminin-Suffix beim Nomen auch in absoluter Stellung sein *t* beibehalten hat: רבת, מלכת u. a., es aber beim Verbum verlor: נדרא, שמע — lies שמא — für שמעא; in der Umgangssprache indessen war auch das Nomen meistenteils mitgefolgt — vergl. Schröder, Phön. Spr., Halle 1869, S. 172 f. —; in Erwägung der dürftigen Reste, die das Phönicische aufweist, stehe ich davon ab, für dieses eigentümliche Verhältnis eine Erklärung zu suchen.

Im *Aramäischen* — ausser im Samaritanischen — hat das Feminin-Suffix wohl beim Nomen sein auslautendes *t* verloren, nicht aber beim Verbum; z. B. syr. ܡܠܟܘ < ܡܠܟܘܬ, westar. מלכו[1] < מלכות, mand. זאכו[1] < זאכות u. a. Nomenformen, aber nur ܢܣܒܬ, נסבת, mand. ניפקאת als Verbformen. Dies kommt einem indessen sehr unerklärlich vor. So viel ist jedoch gewiss, dass diese Verbal- und Nominal-Formen eine verschiedene Geschichte haben. Wenn wir beispielsweise das Nomen דחלא mit der Verbalform אכלת vergleichen, dann hat die erste Form *dáḥalaṯ* geheissen in derselben Zeit, da die zweite aller Wahrscheinlichkeit nach *'akálaṯ* lautete — sei es, dass diese Accentuierung ursprünglich gewesen oder durch Analogie nach den Formen mit konsonantisch anlautenden Afformativen entstanden ist —; es lässt sich dann denken, dass die Verstärkung der Betonung, welche die Silbe durch ihre Stellung unmittelbar nach der Haupttonsilbe besass, sie vor der Apokopierung schützte, welche in *dáḥalaṯ* eintrat, dadurch, dass der Ton weiter zurück von der Silbe lag, in welcher die Veränderung stattfinden sollte. Auch im Syrischen hat die Verbalform früher dieselbe Accentuierung wie faktisch im Westaramäischen gehabt und hat wahrscheinlich durch Analogie nach der ersten Person ihr jetziges Aussehen erhalten, weshalb sich derselbe Anlass zur verschiedenen Behandlung der Nominal- und

---

[1] Auch in den Wörtern auf *ûṯ* und *îṯ* hat wohl die Endsilbe mit der Zeit den Ton verloren; man sieht auch, dass im Hebräischen, wo sie den Ton behalten, der *t*-Laut geblieben ist.

Verbal-Endungen auch dort vorfand. Man muss streng darauf halten, dass eine Lautveränderung, die nicht auf Analogie beruht, nur dann ausnahmslos erwartet werden kann, wenn sich dieselben Bedingungen aufs Genaueste in allen Fällen vorfinden. — Es lässt sich auch denken, dass das Apokopieren des femininen *t* nach Analogie des Status emphaticus entstanden ist, obgleich eine solche Erklärung weniger anzusprechen scheint. Besser wäre dann, diese Erscheinung sowohl im Kanaanäischen als auch im Aramäischen als Analogie nach einem Feminin-Suffix *-â*, das sicherlich einmal neben der Endung *-at* existierte hier, ebenso wie thatsächlich in den südsemitischen Dialekten, anzusehen.[1]

Die im *Äthiopischen* vorkommende Feminin-Endung *-â* kann ich nicht mit Dillmann[2] als aus *-at* verkürzt auffassen, sondern als ein besonderes Feminin-Suffix — vergleiche meine Abhandlung über die *w-* und *y*-Laute im Semitischen, S. 65 Anmerk.

Im *Arabischen* wird bisweilen das reflexive Tâ mit seinem Vokal auf Grund einer Tautophonie nach dem gleichlautenden Präformativ in den Verbalstämmen V und VI ausgelassen; z. B. نكسّر für تتكسّر, تباعد f. تتباعد.

ββ. Unter den Analogieveränderungen möge ausser dem, worauf ich oben aufmerksam gemacht, folgendes hervorgehoben werden:

Im *Arabischen* sind die Verbalstämme V und VI bei Stämmen, die mit einem *s-*, *t-*, *d-*, *g-* oder einem Lispel-Laute beginnen, bisweilen der Reflexiv-Bildung des Verbalstammes VIII von den genannten Stämmen und der in diesem Stamme eintretenden Assimilation gefolgt, trotzdem sich ein Vokal zwischen den Konsonanten befunden hat; z. B. اثّبّت für تثبّت, يذّكّر f. يتذكّر.[3]

Im *Äthiopischen* kann der *k*-Laut in den Perfekt-Afformativen der zweiten Person durch Flexionsausgleichung, d. h. durch Analogie nach der ersten Person oder vielleicht noch besser durch Analogie nach der Suffixflexion des Nomens, mit welchem

---

[1] Eine solche Erklärung muss, will es mir scheinen, fürs Neuarabische angenommen werden, wo, während die Endung beim Verbum beibehalten worden ist, der Übergang der Nominal-Endung in *-â* schwerlich auf lautgesetzlichem Wege erklärt werden dürfte, da der Accent hier beim Nomen und Verbum ziemlich ein und denselben Charakter gehabt hat.

[2] Äthiop. Gr. S. 216 f.

[3] Siehe Caspari-Müller, Ar. Gr., Halle 1876 S. 53.

die Verbalflexion genau übereinstimmt, erklärt werden, z. B. **ቀተልከ**, **ቀተልኪ**, **ቀተልክሙ**, **ቀተልክን**; indessen steht noch die Erklärung für das Auftreten desselben *k*-Lautes bei eben den Suffixen der zweiten Person im ganzen Semitischen aus, eine Erscheinung, die weder auf lautgesetzlichem Wege noch auf dem der Analogiebildung gelöst werden zu können scheint. Hierbei von Vertauschung zwischen *t* und *k* zu sprechen, kann der Sache nicht abhelfen, so lange man diese Vertauschung nicht erklärt hat: *k* und *t* werden ebenso getrennt gehalten wie irgend welche beliebigen Laute, denn der Übergang in der ersten Person Perf. Sing. im Arabischen, Kanaanäischen und Aramäischen lässt sich deutlich als Flexionsanalogie nach der zweiten Person erklären. Bis auf weiteres scheint mir keine andere Annahme übrig zu bleiben als die, dass es in der Ursprache verschiedene Stämme fürs Pronomen der zweiten Person gegeben hat, und dass derjenige mit *k*-Laut zur Anwendung kam, um den Besitzer und das Objekt zu bezeichnen.

c. Ḍâd.

α. *Das ursemitische Ḍad* — supradentales und wahrscheinlich palatales[1] *ḍ* — *ging ins Sabäische, Arabische und Äthiopische über* — obwohl in der Umgangssprache des letzgenannten Dialektes später gleich dem Ṣâd —; *wurde aber im Hebräischen, Phönicischen und*

[1] Vergl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 633 f., Brücke, Beitr. z. Lautl. d. arab. Spr., Wien 1860, S. 5 f., Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 10. Dieser Laut, einer der im Arabischen für einen Occidentalen am schwersten zu artikulierenden, wird von Wallin unter anderem auf folgende Weise beschrieben: »Der Artikulationsplatz des ض wird als zwischen dem Anfange der Zungenränder und den diese Stelle der Zunge berührenden Backzähnen liegend angegeben, und in der That muss ich, um den Laut des ض hervorzubringen, die Zungenränder gegen die obere Zahnreihe, rückwärts vom vierten Zahne von vorn an, schliessen, indem ich dabei die Zungenspitze gegen den Hintergaumen führe, um dort ein *d* zu articulieren; oder ich kann es auch als ein gewöhnliches *d* artikulieren, wenn ich mich nur bemühe, den mittleren Teil der Zunge so viel als möglich breit zu legen, so dass die Ränder derselben sich stark gegen die oberen Backzähne schliessen.» Das erst beschriebene cerebrale *ḍ* glaubt Brücke bei den Arabern niemals wahrgenommen zu haben; es stimmt auch nicht mit dem von Spitta-Bey an oben angeführter Stelle beschriebenen ض überein. Brückes Auffassung von diesem Laute ist ein alveolares, d. h. supradentales *d*, doch mit demselben Charakter, den ihm im übrigen Wallin beigelegt, nämlich, dass sich die Zunge beim Artikulieren verbreitern und mit ihren Seitenrändern gegen die Backenzähne stützen muss, so dass ein folgender *a*-Laut bei der Artikulation nach *å* hin gefärbt wird u. s. w..

Assyrischen zu Ṣâd und im Aramäischen zu ʿ*ain* — ungewiss ob bei der Spaltung aus der Ursprache oder später —; z. B. sab. צבא «ins Feld ziehen», ar. ضبأ «zur Erde werfen», «anfallen», äth. ፀብአ oder ጸብአ «Krieg führen», hebr. צבא «in den Krieg hinausziehen», ass. *ṣâbu* «Soldat», «Mannschaft»; ar. ضأن (Pl.), hebr. צאן, syr. ܥܢܐ, westar. עָנָא, sam. עאן «*aan*», ass. *ṣênu* «Schafe», «Kleinvieh»; sab. עץ «Baum», ar. عضة «Stück», «Teil», عضو «Glied», äth. ዕፅ, hebr. עֵץ, phön. עץ, westar. אָע, אָעָא — mit später eingetretener Dissimilation des ersten Stammkonsonanten —, ass. *iṣu* oder *iṣṣu* = sab.; sab. רצו, ar. رضي «zufrieden sein», «an einer Sache Wohlgefallen finden», «gnädig sein», syr. ܪܥܐ, westar. רְעִי «zufrieden»; sab. ארץ, ar. أَرْض, hebr. אֶרֶץ, phön. ארץ, syr. ܐܪܥܐ, westar. אַרְעָא — mand. ארקא mit einem eigentümlichen sekundären Übergang von ע in ק wie auch bisweilen im Samaritanischen[1] —, sam. ארע, ass. *irṣitu* «Land», «Erde»; ar. ربض, hebr. רבץ, syr. ܪܒܥ, westar. רבע, ass. *rabâṣu* «kauern», «gelagert sein» (von Thieren).

β. *Von den Veränderungen des Ḍâd* — ausser der Lautverschiebung — *innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte* ist nur seine Assimilation mit folgendem afformativen Tâ im *Arabischen* zu erwähnen: مرضتّ — vgl. oben unter Tâ —. In den Dialekten, wo es in ʿain übergegangen ist, folgt er den Veränderungen dieses Lautes, wie z. B. im syrischen ܐܠܥܐ — durch Dissimilation aus ܥܠܥܐ — = hebr. צלע, ass. *ṣêlu*, ar. ضِلْع oder ضِلَع; samar. «aan» = westar. עָן, hebr. צאן, ar. ضَأْن; mand. רויאנא < *ruʿyanâ* < *ruḍyânâ* — vgl. ar. رِضوان. — Was das hebräische צחק — Ṣâd < ursprünglichem Ḍâd —, das in späteren Schriften und poetisch mit Sîn geschrieben wird, anbetrifft, siehe unter Kâf.

d. Dâl.

α. *Das ursemitische Dâl* — gewöhnliches postdentales *d*[2] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über*; z. B. sab. דין, ar. دِين «Religion», äth. ደይን, hebr. דין, syr. ܕܝܢܐ, westar. דִּינָא, mand. דינא, sam. דין, ass. *dînu* «Gericht», «Recht»; ar. دَم, äth. ደም, hebr. דָּם,

[1] Vielleicht von nur graphischer Natur.

[2] Vgl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 644, Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 8. Hinsichtlich der Frage über die Aspiration des ursemitischen Dâl vgl. was oben vom Gâmal in dieser Hinsicht dargestellt worden ist.

syr. ܕܡܐ, westar. דְּמָא, mand. דמא und זמא — vgl. unten —, sam. דם, ass. *dâmu* «Blut»; sab. הקדם «begegnen», «ziehen», ar. قدم, äth. ቀደመ, hebr. קדם, syr. ܩܕܡ, westar. und sam. קדם «an der Spitze gehen», ass. *kadmu* (Nom.) «Vorderseite» = hebr. קֶדֶם, westar. קֳדָם, syr. ܩܕܡ, ܩܕܡܐ, das phön. hat קדמת «Erstlinge»; sab. יד, ar. يَدٌ, äth. እድ, hebr. יָד, syr. ܐܝܕ ܐܝܕܐ, westar. יַד יְדָא, mand. עדא, sam. אד יד, ass. *idu* «Hand»; sab. אחד, ar. أَحَدٌ, äth. አሐዱ, hebr. אֶחָד, phön. אחד, syr. ܚܕ, westar. חַד, mand. האד öfters הדא, sam. חד, ass. *edu* und *aḫadu* — wobei *ḫ*, wahrscheinlich durch Analogie (siehe unter dem Ḥâ), in *ḫ* anstatt in Elif übergegangen ist — «*unus*».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

Der *Spirantierung* ist *Dâl* unmittelbar nach einer Sonans — demselben oder dem vorhergehenden Worte angehörend — im *Hebräischen*[1] und *Aramäischen* — ungewiss wann — unterworfen worden, wobei es wohl gleich dem arabischen ذ und dem englischen tönenden *th*[2] lautete — ich transskribiere es mit *ḏ* —; z. B. hebr. יִגְדַּל *yigdal*, aber גָּדַל *gâḏal*; אֵין דָּן דִּינֵךְ[3] *ʾên dân dinek*, aber לֹא דָנוּ[4] *lô ḏânû*; syr. ܢܶܓܕܽܘܠ *negdol*, aber ܓܕܰܠ, *gᵉḏal*, ܓܳܕܶܠ *gâḏel*; ܐܰܝܟ ܕܡܽܘܬܰܢ[5] *'a(i)ḵ dᵉmûṯan*, aber ܝܰܘܡܳܐ ܕܬܪܶܝܢ[6] *yaumâ daṯrên*; westar. יִנְדַּע *yindaʿ*, aber חֶדְוָה *ḥäḏwâ*, לְדָא *lᵉḏâ*; כָּל־קֳבֵל דִּי[7] *kâl-kᵒḇel dî*, aber בְּחֶזְוָא דִּי־לֵילְיָא[8] *bᵉḥäzwâ ḏî-lêlyâ*. Bei der Verdoppelung giebt das Syrische explosive Aussprache an: ܚܰܕܶܐ. — Das *Samaritanische* scheint nur explosives Dâl zu kennen, vgl. Petermann, Lingu. Sam. (Port. lingu. orient.), S. 3.

Assimilation von Dâl mit unmittelbar folgendem *t* ist im *Arabischen* und wahrscheinlich auch stets im *Sabäischen*, *Kanaa-*

---

1 Fürs *Phönicische* kann nichts entschieden werden, indem es da keine andere Transskribierung als *d* giebt — siehe Pönul.

2 Für diese Veränderung im Aramäischen spricht die Transskribierung von ד mit ذ und von ד mit ذ bei den Arabern — siehe Fraenkel, Die aram. Fremdwörter im Arab., S. XIX —; fürs *Hebräische* scheint nichts weiter entschieden werden zu können, als dass wohl verschiedene Aussprache existierte: hebräisches ד und ד werden bei den Arabern ohne Consequenz bald mit ذ, bald mit ذ wiedergegeben, vgl. Schreiner, Z. A. W. 1886, S. 249.

3 Jer. 30 : 13.

4 Jer. 5 : 28.

5 Genes. 1 : 26.

6 Genes. 1 : 8.

7 Dan. 2 : 8.

8 Dan. 2 : 19.

näischen und *Aramäischen* eingetreten; z. B. عبدتّ; ebenso wurde wahrscheinlich auch das hebräische ילדתיך *ylittîka* (*'îlitt.*) gelesen, und das syr. ܐܝܠܕܬܟ: *'îlettåk* und ܡܨܝܬܐ: *m'ṣîttå*[1], und westar. ילדתני: *îlittanî* — vgl. oben unter Ṭâ —. Im Hebräischen wurde in gewissen Fällen eine solche Assimilation auch in der Schrift angegeben, nämlich, wenn sie in ein paar Nominibus ד vor femininem ת traf, wie אַחַת < אחדת, עֵת < עדת — jedoch nicht immer: z. B. יָלַדְתְּ, יְלִדְתָּהּ, יְלִדְתִּי. — Das *Äthiopische* zeigt in diesem Falle regressive Assimilation — vgl. unter Tâ.

Mit Nöldeke[2] anzunehmen, dass Dâl vor femininem *t* in solchen Wörtern wie ܬܪܬܐ u. a. weggefallen sei, scheint mir phonetisch widersprechend: es wäre besser, progressive Assimilation mit beibehaltener Spirantierung anzunehmen, die auf Grund des einst vorhanden gewesenen Vokales niemals verloren gegangen ist. Wenigstens ist die Assimilation das Ursprüngliche; nachher kann ja die Verdoppelung verschwunden sein, da sie nicht anders als bei explosiver Aussprache eingetreten zu sein scheint, wie ܡܩܕܫ *m'kaddaš*.

Im *Assyrischen* assimiliert sich Dâl nicht nur mit unmittelbar folgendem *t*, sondern auch mit *š*, wie *ma'attu* oder *mattu* < *ma'adtu* (St. מאד), *eššu* (= חָדָשׁ) < *edšu*, *šeššu* (= سادس) < *šedšu*. — Auch mit einem folgenden Palatal hat Assimilation stattgefunden, aber dann in Reduplikationsstämmen, wie bisweilen im Äthiopischen, in dissimilatorischem Interesse: *kakkadu* «Kopf»: קָדְקֹד[3].

---

[1] Vgl. Nöld., Syr. Gr., S. 20. — Im Syrischen hängt übrigens diese Assimilation mit dem allgemeinen Gesetz des Überganges der Mediae in Tenues vor unmittelbar folgender Tenuis und umgekehrt zusammen.

[2] Syr. Gr., S. 20.

[3] Indessen scheint dies kein phonetisches Gesetz in gewöhnlichem Sinne zu sein, das einzelne Laute trifft, sondern vielmehr eine euphonische Äusserung, die mehr das Wort im ganzen berührt, wodurch beinahe jeder beliebige Laut mit fast jedem anderen assimiliert werden kann; so werden wir unter den Sonoren und Labialen mit derartigen Formen Bekanntschaft machen, wie syr. ܫܫܠܬܐ, westaram. ששלא = سلسلة; hebr. כִּכָּר, aram. ܟܟܪܐ ככרא «Umkreis», «Talent» von einem Stamme = ar. كركر «winden», äth. ከርከረ «rollen»; assyr. *kakkabu* = hebr. כוכב, aram. ܟܘܟܒܐ כוכבא, äth. كوكب, äth. ኮከብ aus der Urform *kabkab*. Besonders das Äthiopische weist mehrere solche Assimilationen im Interesse der Dissimilation auf, wie ወውዐ = وعوع «ein Geschrei erheben», «heulen», ጐጕአ «eifrig sein»: جاجا «die Kamele mit dem Zurufe جِئْ جِئْ zum Wasser locken», ሰሰለ «sich entfernen» < *salsala*, vgl. سلسل «giessen», «schöpfen», in reflexiver Form: «fliessen», «sich schlängeln» u. a.

Sicherlich ist Dâl auch mit unmittelbar folgendem Ṯâ assimiliert worden, obgleich diese Veränderung nur da angegeben ist, wo sie bei Einführung der Schrift so befestigt war, dass sich kaum etwas vom ursprünglichen Stamme ahnen liess; nur so wird das kardinale Zahlwort für «sechs» erklärlich, dessen ursprüngliche maskuline Form uns im Sabäischen begegnet: שדת — der Sîn-Laut im Sabäischen wird dort mit ሰ geschrieben, vgl. unter Sîn und Samek —, das durch progressive Assimilation auch in שת zusammengezogen werden konnte. Dies geschah im Arabischen durch reciproke Assimilation, d. h. so, dass der dritte Stammkonsonant den explosiven Charakter des zweiten Stammkonsonanten und der zweite die Stimmlosigkeit des dritten Stammkonsonanten annahm: سِتّ[1]; in allen übrigen Dialekten trat nur progressive Assimilation ein, so dass in diesen allen die Form vor der Lautverschiebung mit dem sab. שת gleichlautete, welches lautgesetzlich im Äthiopischen ስሱ wird — die ursprüngliche Form findet sich dort auch ebenso lautgesetzlich vor: ሰዴስ —, im Aram. ܫܬ שית, mand. שית, sam. שת, im Hebr. und Phön. שש — ursemitisches Sîn und ursemitisches Ṯâ gehen beide dort in ש über; im Assyrischen ist die vorerwähnte ordinale Form *šêššu* aus *šêdšu*: سادس — vgl. unten — entstanden, wie wir bereits gesehen; wogegen es schwierig ist, die kardinale Form *sudu*[2] zu erklären: wo ist der dritte Stammkonsonant hingekommen, denn man kann doch nicht in dem einen Falle regressive Assimilation annehmen, wo man in dem andern bei demselben Stamm unter denselben Verhältnissen eine progressive findet? Und auch *s* für *š* ist merkwürdig und kann auf Grund des vorher Gesagten nicht auf Dissimilation beruhen, wie es Delitzsch annimmt. — Durch eine Art Assimilation ist beim Ordinale und einigen andern Formen desselben Stammes im Arabischen der dritte Stammkonsonant in س übergegangen: سادس, سُدْس u. a. m.[3] — dieselbe Erscheinung, die uns im hebr. שמש für שמש begegnet, obgleich hier die Attraktion umgekehrt ist, worüber mehr bei den Zischlauten.

---

[1] Vielleicht sollte man dies richtiger als eine Art Dissimilation aus der durch Assimilation entstandenen Form سِشّ ansehen, welche Form der sabäischen gleich ist.

[2] Siehe Del., Ass. Gr., S. 204.

[3] Der dazwischen stehende Vokal hat beim Ordinale den Eintritt derselben Assimilation wie beim Kardinale verhindert und die übrigen Formen sind durch Analogie mitgefolgt.

Im *Galiläischen* scheint ד in ein paar Formen mit dem folgenden Nasallaut assimiliert worden zu sein, siehe Dalman, Aram. Gr., S. 73.

Im *Mandäischen* ist Dâl durch eine Art Assimilation in ein paar Wörtern in Tâ oder Ṭâ übergegangen, wenn vor dem vorhergehenden Vokal einer dieser Laute stand: עתית, עתיתא = ܚܕܬܐ, אטאטא = hebr. אטד[1].

In diesem Dialekt machen wir mit einer, wie es scheint, schwer zu lösenden Erscheinung Bekanntschaft, indem Dâl in gewissen Fällen in Za̧n übergegangen zu sein scheint, wobei die ältere Form bisweilen neben der jüngeren beibehalten worden ist; z. B. דאהבא und זאהבא. Das kann nicht als ein beginnendes Lautgesetz: *d* > *z* aufgefasst werden, zumal die Erscheinung beinahe nur Dâl < ursemitischem D̲âl trifft; andrerseits kann man auch nicht ohne weiteres fürs Mandäische dieselbe Lautverschiebung wie fürs Kanaanäische und Assyrische, nämlich: ursemit. D̲âl > Za̧n, annehmen, denn es ist kaum denkbar, dass die Lautverschiebung innerhalb eines und desselben Dialektes, nämlich des Aramäischen, wesentlich verschieden gewesen sein sollte. Dagegen dürfte im oben erwähnten Lautverhältnis ein kleiner Fingerzeig liegen, dass, wenn in einem Idiom ein und derselbe Buchstabe zwei ursprünglich verschiedene Laute repräsentiert, es nicht unbedingt notwendig ist, dass diese völlig zusammengefallen sind. Es lässt sich denken, dass das D̲âl im Mandäischen unter gewissen Bedindungen in aspiriertes *d* und unter anderen in *z*[2] übergegangen ist, obgleich der ursprüngliche Zustand durch Analogie- oder Flexionsausgleichung sich so verändert hat, dass etliche Wörter nur den einen, andere wiederum beide Übergänge zeigen. זמא «Blut» dagegen neben דמא kann eine Analogie nach זיבא «Opfer» sein — welch letzteres neben Formen mit ד von demselben Stamme: דאבא «Opferer» u. a. m., vorkommt —, indem die Stämme nach dem Untergange der Gutturale auf irgend eine Weise vermischt worden sind, zumal die Ähnlichkeit in der Bedeutung oder die Zusammengehörigkeit der Dinge, welche die verschiedenen Wörter bezeichneten, mitgewirkt haben kann.

---

1 Vgl. Nöld., Mand. Gram., S. 43.

2 Im Neuarabischen ist ذ bald in *d*, bald in *z* übergegangen, vgl. Spitta-Bey, Vulgärar.. Gr., S. 8 und 9.

e. Ṣâd.

α. *Das ursemitische Ṣâd* — supradentales und palatales stimmloses[1] *s* — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;* z. B. sab. אצבע, ar. إِصْبَع, äth. አጽባዕት, hebr. אֶצְבַּע, syr. ܨܒܥܐ, westar. אֶצְבַּע אֶצְבְּעָא, mand. עצבא, sam. אצבע «Finger»; sab. צלמם, hebr. צֶלֶם, syr. ܨܠܡܐ ܨܠܡ, westar. צַלְמָא צְלֵם צִילָם צְלָם, mand. צילמא oder צאלמא, ass. *ṣalmu* «Bild», ar. صلم «abhauen» gehört wahrscheinlich zu demselben Stamm; sab. נצחת = ar. نصيحة «wohlmeinender Rat», «Treue», «Freundschaft», نصح «einen guten Rat geben», äth. ንጽሕ «rein, unschuldig sein», hebr. נֵצַח נֶצַח «Glanz» «Wahrhaftigkeit», syr. ܢܨܚ «glänzen» (Grundbedeut.), «blühen», «siegen», westar. נִצְחָא (fem.) «siegend», phön. נצח, sam. נצע[2] «siegen»; ar. بصر gewöhnlich = «sehen», aber auch: «abschneiden», «wegschneiden», hebr. בצר «die Weintrauben abschneiden», syr. ܒܨܪ, westar. בצר «sich vermindern», «abnehmen», ass. *baṣâru* «abschneiden»; ar. خلّص «befreien», «retten», hebr. חלץ «abziehen», syr. ܚܠܨ, westar. חלץ (beide meistens Pa.) «von jemand wegnehmen», «plündern», ass. *ušḫalṣi* III 1 (von, wie es scheint, erweitertem Stamm) «ausreissen», «ausrotten»; ar. قرص «kneifen», «abkneifen», äth. ቀረጸ oder ቈረጸ «einschneiden», «einristen», hebr. קרץ «die Lippen, Augen zusammen kneifen», syr. ܩܪܨܐ (Nom.) «Anklage», «Schmähung», westar. קְרָצֵי «Anklagen» — neben andern Ableitungen vom Stamme im Aramäischen —, ass. *ḳarâṣu* «abkneifen».

β. *Von den Veränderungen innerhalb der einzelnen Dialekte* ist wenig zu erwähnen. Das Gesetz über die Behandlung der Tenues vor unmittelbar folgender Media hat im *Mandäischen* עזבא oder עוזבא für עצבא gewirkt;[3] und im Anschluss an das genannte Gesetz ist das *syrische* ܙܕܩ — westar., sam. und hebr. צדק, ar. صدق äth. ጸድቀ, ass. *ṣaduḳ* (Perm.) entstanden. — זעק, ܙܥܩ im *Hebräisch.* u. *Syr.* neben צעק dagegen erklären sich wohl dadurch, dass zwei

[1] Vgl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 611, Spitta-Bey, Vulgärar. Gramm., S. 9, Sievers, Phon., S. 61. Vgl. ausserdem, was oben betreffend den phonetischen Charakter des Ṭâ dargestellt worden ist.

[2] Mit ע für ח geschrieben: weil die Guttural-Laute, wie wir oben gesehen, im Samaritanischen untergegangen sind, herrscht in der Schreibweise bisweilen grosse Unordnung.

[3] Nöld., Mand. Gr., S. 45.

Stämme hinsichtlich der Bedeutung zusammengeschlagen worden sind: auch das Arabische zeigt زعق «rufen» neben صَعْق «Ruf» mit mehreren Ableitungen in dieser Bedeutung von dem letztgenannten Stamme. — Ein paar Vertauschungen verschiedenen Charakters zwischen Ṣâd und Samek̲ kommen im *Galiläischen, Mandäischen* und *Samaritanischen* vor, siehe Dalman, Aram. Gr., S. 74, Nöldeke, Mand. Gr., S. 44, Merx, Gr. Syr., S. 99. — Im letztgenannten Dialekt scheint das Ṣâd — nach Petermanns Transskription zu urteilen — zwischen gewöhnlichem *s* und seinem ursprünglichen Laute zu schwanken.

f. Ẓâ.

α. *Das ursemitische Ẓâ* — wahrscheinlich tönendes Ṣâd[1] — *ging ins Sabäische und Arabische über; im Hebräischen und Assyrischen wurde es Ṣâd, im Äthiopischen Ḍâd > Ṣâd, im Aramäischen Ṭâ;*[2] z. B. sab. טלל «bedecken» (von einem Dach oder dergl. in einem Bau), ar. ظَلَّلَ, äth. ጸለለ «bedecken» (um Schatten zu geben), «beschatten», hebr. צלל «beschattet, dunkel werden», ar. ظِلّ, äth. ጸላሎ, ጸላሎት, hebr. צֵל, syr. ܛܶܠܳܐ; westar. טוּלא, mand. טולא, ass. *ṣillu* «Schatten»; ar. ظُفْر, äth. ጸፍር, hebr. צִפֹּרֶן, syr. ܛܶܦܪܳܐ; westar. und sam. טפר auch טופרא, ass. *ṣupru* «Nagel»; sab. חטי, ar. حَظْو «Glück», حَظِي «vor jemand Vorteile haben», «grosse Ehre geniessen», zu demselben Stamme gehören wahrscheinlich hebr. חצה «teilen», phön. חצי = hebr. חֲצִי «Hälfte», und äth. ሐጼ «Brautgabe», ሐፀየ «eine Brautgabe geben»; ar. عَظْم, äth. ዐፅም bisweilen ዐጽም, hebr. עֶצֶם «Bein» — das phön. עצמת (Pl.) gehört sicherlich demselben Stamme an —, syr. ܥܰܛܡܳܐ, westar. עטמא oder אטמא «Schenkel», «Seite»;[3] ar. نظر, äth. ነጸረ «seine Augen werfen», «observieren» — verwandter Stamm: نطر «einen Weinstock, Garten bewachen» —, hebr. נצר «achtgeben», «bewachen», «be-

[1] Wallin beschreibt es — Z. D. M. G. XII, S. 624 — folgendermassen: «Wenn wir die Zunge .... in ihrer ganzen Länge ausstrecken, so dass ihre Spitze gegen die Vorderzähne fest vibriren kann, während die Zahnreihen leicht gegen einander geschlossen werden, um den Laut mehr in der Mundhöhle zu concentriren, so entsteht ein tiefes, dumpf zischendes intonirtes *s*, welches wir, als dem ز *z* entsprechenden emphatischen Laut mit *ẓ* bezeichnen wollen.»

[2] Im Neuarabischen geht ظ bald in *z*, bald in *d* über, siehe Spitta-Bey, S. 9 und 10.

[3] Gerade die Lautverschiebung beweist, dass das Aramäische das Wort nicht entlehnt hat.

wahren» — נטר «bewachen», «bewahren» dagegen entsprechend dem oben erwähnten نظر, im Aramäischen sind lautgesetzlich beide Stämme vereint worden im — syr. ܢܛܪ, westar. u. sam. נטר «beobachten», «hüten», «bewahren», assyr. *naṣâru* «bewachen», «bewahren»; ar. قَيْظ, hebr. קַיִץ, syr. ܩܝܛܐ, westar. קִיטָא קַיִט, sam. קיט «Sommer».

β. Von *Veränderungen* — ausser der Lautverschiebung — *innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte* ist zu nennen: Assimilation von ظ mit folgendem afformativem ت im *Arabischen*, obwohl diese Veränderung von gewissen arabischen Grammatikern geläugnet wird — vergl. unter Ṭâ —; z. B. وعظتّ.

g. Šîn.[1]

α. *Das ursemitische Šîn* — deutches *sch*, englisches *sh* — *ging ins Sabäische, Arabische und Äthiopische* — obgleich im letztgenannten später wie Sîn ausgesprochen — *wie auch ins Assyrische über* — obgleich es bestritten wird, inwieweit es hier später beibehalten oder wie im Aramäischen verändert worden ist; jedenfalls zeigen viele Formen *s* für *š* —, *dagegen wurde es im Kanaanäischen Sîn* — später wie Samek[2] ausgesprochen — *und im Aramäischen Samek*,[3] ungewiss, ob schon bei der Spaltung oder erst nachher; z. B. sab. שנא, ar. شَنِئَ, hebr. u. Mešaʿ-Stein שנא, syr. ܣܢܐ, westar., mand. u. samar. סנא «hassen»; sab. שים «setzen», «stellen», ar. شام (med. ى) «einschliessen», «verbergen», äth. ሰወረ, hebr. (dieses hat sicherlich das vorerwähnte arabische شام (med. ى) mit سام (med. و) zusammengeschmolzen in) שׂוּם und שׂים, phön. שם, syr. ܣܡ (med. ܝ, wie ܡܣܡܟܐ u. a. beweisen), bib. שָׂם (Perf.), mand. סום (Imp.) סים (Part.), ass. *šâmu* Prät. *išîm* Imp. *šîm* «setzen», «stellen»; sab. עשרם, ar. عِشْر, äth. ዐሥር, hebr. עֶשֶׂר, phön. עשר oder עסר, syr. ܥܣܪ, westar. עֲשַׂר עסר, mand. אסאר — sam. עשר nach Analogie der Zahlwort-Formen mit Šîn —, ass. *ešru* die maskuline Form für das kardinale Zahlwort «zehn»; sab. בשר «Fleisch», ar. بَشَر «äussere Haut», hebr. בָּשָׂר, syr.

---

[1] Dieser Laut wird aus praktischen Gründen hier behandelt; wohin er mit Rücksicht auf den Ort und das Organ seiner Bildung in Wirklichkeit gehört, ist im Semitischen um so schwerer zu bestimmen, als die Phonetiker die Bildung der sogenannten *s*-Laute selbst in den modernen Sprachen schwer zu beschreiben finden. Doch ist es lateral und weiter hinten als das gewöhnliche *s* gebildet worden — vergl. Sievers, Phon., S. 121 und Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 614.

[2] Vergl. Dalm., Aram. Gr., S. 49 f. [3] Doch im Bibelar. mit שׂ geschrieben.

ܒܣܪ ܒܣܪܐ, westar. בְּשְׂרָא בּסֹרא, mand. ביסרא, sam. בסר, ass. *bišru*, «Fleisch» — äth. በሥር ist entlehnt, aber das Äthiopische hat vielleicht den Stamm selbständig in አብሠረ = بَشَّر, hebr. בשׂר «eine frohe Botschaft verkünden», in welchem uns ebenso wie im ass. *ubassiru* mit derselben Bedeutung und *bussurtu* «Freudenbotschaft» die beginnende Lautveränderung von *š* > *s* begegnet —; sab. נשׂא «nehmen», ar. نشأ «vergrössert werden», «zuwachsen» — نسأ dagegen «führen», «vor sich hertreiben» —, äth. ነሥአ, hebr. und bib. נשׂא, phön. נשׂא (auch im Palm. und Nab.), ass. *našû* «heben», «tragen», «führen» — aus den beiden Stämmen des Arabischen mit verhältnismässig verschiedenen Bedeutungen, von welchen es eher die beim نسأ ist, die mit derjenigen in den übrigen Dialekten übereinstimmt, geht hervor, dass die erwähnten Stämme in diesen zusammengeschlagen worden sind, so dass der mit Šîn im Sabäischen, Äthiopischen und Assyrischen und in der That auch im Kanaanäischen und Aramäischen siegte — obgleich in den beiden Letzteren das *š* lautgesetzlich in *s* überging[1] —; ar. كَرِش كِرْش, äth. ከርሥ, hebr. כָּרֵשׂ — gegen dessen Charakter als Lehnwort seine Schreibung mit שׂ zu sprechen scheint —, syr. ܟܪܣ, ܟܪܣܐ, westar. כריסא כרס, mand. כארסא «Magen», «Bauch», «Gebärmutter», ass. *karšu* «das Innere des Körpers», «Sinn»; ar. فرش «ausstrecken», hebr. פרשׂ, syr. ܦܪܣ, westar. פרס «ausbreiten», ass. *parâšu* in III 2 «gegen eine gewisse Gegend gerichtet sein» gehört sicherlich zu demselben Stamme, vielleicht auch in der Bedeutung «fliegen», die viel mehr mit derjenigen beim فرش als mit der beim فرث zusammenhängt.

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte* (ausser der Lautverschiebung und dem was im Zusammenhang damit gesagt worden ist).

Partielle Assimilation tritt bei *š* mit vorhergehendem *t* im *Assyrischen* ein: *matsu* «seine Hand» für *matšu*, *aṣbatsu* «ich nahm ihn» für *aṣbatšu*.[2]

Hinsichtlich der *reciproken Assimilation* zwischen reflexivem *t* und *š* siehe unten unter Tâ.

---

[1] Im Laufe dieser Arbeit habe ich oft solche Fälle angetroffen, wo zwei ursemitische Stämme in einem oder mehreren Dialekten durch Analogie zusammengeschlagen worden sind. Es wäre wohl der Mühe wert, diese Stammanalogien besonders im Äthiopischen zu untersuchen und dies nicht am wenigsten hinsichtlich der *s*-Laute; sie fordern aber ein besonderes Studium und ein besonderes Buch.

[2] Siehe DeL., Ass. Gr., S. 117 u. 118.

Der Übergang von *s*-Laut (insbesondere *š*) zu *l* vor einer dentalen Explosiva, bisweilen Spirans im *Assyrischen* — z. B. ***kultâru***, babyl. ***kuštâru*** «Zelt», ***kaldu***, babyl. ***kašdu*** = hebr. כשדים, ***ildu*** und ***ešdu*** «Ernte», ***ulziz*** «ich stellte auf» neben ***ušziz***,[1] — muss wahrscheinlich als ein assyrisches Lautgesetz betrachtet werden, und die Beibehaltung des *s*-Lautes beim Reflexiv dürfte dann als eine Art Analogie nach dem Kausativ angesehen werden,[2] oder der Übergang des *s*-Lautes in *l* muss als der jüngere und die Assimilation von *št* > *ss*, durch Quantität- und Accent-Abschwächung in der Reflexiv-Silbe auf Grund der häufigen Anwendung entstanden, als der ältere betrachtet werden. Beide Veränderungen können nicht gut gleichzeitig als Lautgesetze existiert haben, da in solchem Grade verschiedene Erscheinungen vernünftigerweise nicht als Folge ungleicher Accentuation oder Quantität, die sich vielleicht vorgefunden haben mögen, betrachtet werden können; das Gesetz: *s*-Laut > *l* hätte unbedingt auch die Reflexiva ergriffen, wenn es früh genug aufgetreten und von der Analogie nicht verhindert worden wäre.

Durch eine Art Assimilation ist im *Neusabäischen* und *Arabischen* das minäische und altsabäische שלת̄, שלת̄ת[3] zu ת̄לת̄, ת̄לת̄ת, ثلاث, ثلاثة und im *Aramäischen* ܬܠܬ תלת u. s. w. für ܫܠܬ סלת geworden, wodurch die Lautverschiebung demnach gekreuzt wurde, obwohl es auch möglich ist, dass im Aramäischen bereits vor der Lautverschiebung diese Veränderung eingetreten ist, in welchem Falle dann keine Kreuzung stattgefunden hat; äth. dagegen ሠለሰ, ሠለስቱ.

Durch gleichartige Assimilation ist die Lautverschiebung gekreuzt worden — vergl. jedoch was kurz vorher bemerkt worden ist — und ist ursprüngliches Sîn im vorerwähnten Stamm wieder entstanden im *Hebräischen:* שלש u. s. w. für שלש und im *Kanaanäischen* und *Aramäischen* in folgenden Wörtern: hebr. שֶׁמֶשׁ, phön. שמש,

[1] Siehe Del., Ass. Gr., S. 119 u. Handwörterb., S. 142.

[2] Die Analogie kann ja auch als Hinderungsgrund für eine Veränderung gedacht werden: das aktive Kausativ, das irgend welcher Voraussetzungen für die Verwandlung seines *š* entbehrte, ist dadurch, dass es dem Sprachinstinkte vorschwebte, bei der Anwendung des kausativen Reflexivs hindernd in den Weg getreten, so oft er bei diesem dem Lautgesetz: *š* > *l* folgen sollte, was dann seinerseits gleichartig auf das Ifteal und Iftaal von Stämmen, die mit *s* anfingen, einwirkte.

[3] Vergl. Hommel, Südar. Chrestom. 1893, S. 9 und 45.

syr. ܫܡܫܐ, westar. שִׁמְשָׁא, שְׁמְשָׁא, sam. שמש שמשא aus einer Urform entsprechend sab. שמשם, ar. شَمْس — die kanaan.-aramäische Form hätte *samš* werden sollen —; hiervon ist das aram. ܫܡܫ, שמש «dienen» mit seinen Ableitungen sicher denominativ,[1] vergl. ar. شَمَّس «die Sonne anbeten» — ebenso wie עבד «Gott anbeten» und «Sklave sein» bedeutet —; ferner im *hebr.* und *bibelar.* שֹׁרֶשׁ mit seinen Ableitungen, *phön.* שרש,[2] aus einer Form entsprechend dem sab. שרש, ar. شَرْس «Ausschlag auf einer Kamelleber», vgl. شَرَس »stachelige Pflanze».[3]

Ferner kommen Vertauschungen zwischen *š* und anderen *s*-Lauten, insbesondere im *Aramäischen* vor, die in Wirklichkeit indessen gewöhnlich auf verschiedenen Stämmen und im Aramäischen wahrscheinlich oft auf uneigentlicher Schreibweise beruhen, in dem einen oder andern Falle möglicherweise auf Analogie, vergl. besonders Nöldeke, Mand. Gr., S. 46 und Merx, Gr. syr., S. 99 u. 100.

h. Sin.

α. *Das ursemitische Sin* — wahrscheinlich postdentales stimmloses *s*, mehr lateral gebildet: «ein Laut zwischen ס und ש» — *ging*,

[1] Ges.-Mühl.-Volck's Erklärung — aus שמשם — ist gar nicht ansprechend: ein Nasallaut verschwindet nicht so geschwind, zumal wenn er nicht serviler Natur ist; weder irgend ein Lautgesetz noch irgend eine Analogie dürfte als Stütze für eine solche Annahme aufgewiesen werden können; ausserdem hätte wohl die Form dann ܫܡܫܐ שְׁמְשָׁא oder so ähnlich heissen sollen, denn es wäre wohl nicht ohne weiteres die ganze Endung *ēm* apokopiert worden: als der Nasallaut in der alten energischen Imperfect-Endung oder im bestimmten Endartikel — der uns im Sabäischen begegnet — verschwand, blieb ein langer Vokal übrig, wie wir ihn im hebräischen Kohortativ und in der aramäischen Determinativ-Endung sehen; ebenso in der 3. pl. f. Perf. in mehreren Dialekten.

[2] Ges.-Mühl.-Volck, 11. Auflage, S. 888.

[3] Auch hier kann ich nicht Ges.-Mühl.-Volck beipflichten, der die oben erwähnten Formen aus einer Pilpel-Form שרשר herleitet. Woran ich vorhin hinsichtlich שמש ܫܡܫ erinnerte, das gilt auch hier: שרשרות neben שרשות «Ketten» beweist nicht, dass das שרש im Verhältnis zu diesen Formen sekundär ist, sondern eher ist das שרשות durch Analogie nach שרש entstanden. Dass im übrigen das שרשרות ein ganz anderer Stamm ist, scheint aus dem ar. سلسل und سِلْسِلَة, syr. ܫܫܠܬܐ, westar. שישלא — mit Assimilation von *l* — שלשלת, alle in derselben Bedeutung wie שרשרות und שרשות, hervorzugehen. Und sollten die letztgenannten Formen auch als selbständige hebräische Bildungen angesehen werden, so bleibt in jedem Falle das שרש aus dem שרשר zu erklären übrig, was ziemlich schwer sein dürfte.

wie es scheint, ins Sabäische — trotz der Bezeichnung[1] — *über, ist aber ohne Zweifel zu Samek, d. h. gewöhnlichem s, im Arabischen*[2] — trotz der Schreibweise — *und Äthiopischen verändert worden und ist endlich im Kanaanäischen, Aramäischen und Assyrischen zu Šîn geworden;* z. B. sab. שם, ar. إِسْم, äth. ስም, hebr. שֵׁם, phön. שם, syr. ܫܡܐ, westar. שְׁמָא שֻׁם שׁוּם, mand. שׁמא, sam. שם שמא, ass. *šumu* «Name»; ar. سَبْع, äth. ሰብዕ oder ሰቡዕ, hebr. שֶׁבַע, phön. שבע, syr. ܫܒܥ, westar. שְׁבַע — auch im Nabat. —, mand. שׁאבא, bisweilen שׁבא, sam. שבע — ass. ausnahmsweise *siba* oder *sibi* — die maskuline Form für das kardinale Zahlwort «sieben»; sab. שאל, ar. سأل, äth. ሰአለ od. ሰአለ, phön. und hebr. שאל — ש im Pön. mit *s* umschrieben —, syr. ܫܐܠ, westar., mand. und sam. שאל, ass. *ša'âlu* «fragen», «bitten»; sab. שמע, ar. سمع, äth. ሰምዐ, hebr., Mešaʿ-Stein und phön. שמע, syr. ܫܡܥ, westar. und sam. שמע, mand. שׁמא, ass. *šemû* «hören»; sab. תשעת, arab. تِسْعَة, äth. ተስዐቱ oder ተስዐቱ, hebr. תִּשְׁעָה, syr. ܬܫܥܐ, westar. תִּשְׁעָה, sam. תשעה, mand. תשא od. עתשא, ass. *tišit* das feminine kardinale Zahlwort «neun»; sab. לשן, ar. لِسان, äth. ልሳን, hebr. לָשׁוֹן, syr. ܠܫܢܐ ܠܫܢ, westar. לִישָּׁנָא, mand. לישאנא, sam. לשון, ass. *lišânu* «Zunge», «Sprache»; sab. אנשם, אשם — mit Assimilation ebenso wie im Hebräischen —, ar. إِنْس «Mensch», «Menschen» — das äth. hat das fem. አንስት «Weib», das wohl eher auf آنِسَة «gutes Mädchen» als auf أُنْثَى «Frau» zurückgeht, soweit nicht beide Worte zusammengeschlagen worden sind —, hebr. איש — < אֱנָשׁ, was hervorgeht aus

[1] Man muss sich davor in Acht nehmen, sich hier von der Schreibweise beirren zu lassen. Hommel hat (Z. D. M. G. XLVI, S. 528 f.), wie es scheint, klargelegt, dass das Sabäische 𐩯 nicht, wie man geglaubt, dem ursemitischen Zajn oder Šîn entspricht, auch nicht, wie einige angenommen, ein dem Sabäischen allein eigener Laut ist, sondern dass es ganz einfach dem ursemitischen Samek gleich ist. Doch hat es nicht das Zeichen erhalten, das im Kanaanäischen und Aramäischen den genannten Laut ausdrückt, welches das Sabäische dagegen für ursprüngliches Šîn und das Äthiopische sowohl für ursprüngliches Šîn als auch für ursprüngliches Samek anwendet, indem in genanntem Dialekte beide Laute zusammenfallen, nämlich ሰ, entsprechend dem aramäisch-kanaanäischen Buchstaben ס — in seiner ursprünglichen Form 𐤎. Das Arabische andrerseits wendet für den gewöhnlichen *s*-Laut, d. h. für ursemitisches Samek, nicht das ursprüngliche Zeichen für diesen Laut an, sondern gerade das für ursemitisches Šîn, nämlich س, welches, ebenso wie ش, mit dem äthiopischen Buchstaben ሠ, sabäischen 𐩦, aramäisch-kanaanäischen ש ܫ — in seiner ursprünglichen Form W — zusammengehört. — Ich transskribiere das sabäische ሰ mit dem hebräischen Buchstaben, der dem Laute am meisten entspricht, nämlich mit dem ש.

[2] Vergl. Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 9; Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 615 f.

den sabäischen Doppelformen und dem Plural und der poetischen Kollektiv-Form אֱנוֹשׁ (= أُناس) im Hebräischen — «Mann», syr. ܐܢܫܐ ܐܢܫ, westar. אֱנָשׁ אֱנָשָׁא אֱנָשׁ אֲנָשׁ, sam. אנשה אנש — alle der Form nach entsprechend dem vorerwähnten hebräischen und arabischen Kollektiv — «Mensch», «Menschen», das Assyr. hat *tênišêtum* «Menschheit», «Menschen» von demselben Stamm; sab. ראש, ar. رَأْس, äth. ርእስ, hebr. ראשׁ, syr. ܪܫܐ ܪܫ, westar. רֵאשׁ רֵישָׁא רֵישׁ, mand. רישא, sam. ראש, ass. *rêšu* bisweilen *râšu* «Kopf», phön. רש מלקרת «Vorgebirge des Melkart». — Im übrigen gehören die Übergänge des kausativen *s*-Lautes innerhalb der einzelnen Dialekte hierher: sab. und min. שתוכל, שתמלאו, min. שקני, ar. اشتقتل, äth. አስተቃተለ, syr. ܫܥܒܕ, westar. und mand. שעבד, ass. *ušabni* (St. בני).

β. Betreffs der *Veränderungen, welchen das Sîn* — ausser der Lautverschiebung — *innerhalb der einzelnen Dialekte unterworfen ist*, wäre hauptsächlich zu erwähnen, dass es im *Assyrischen* nach genannter Lautverschiebung von denselben Übergängen betroffen worden ist, wie wir sie oben beim Šîn gefunden haben.

i. Samek.

α. *Das ursemitische Samek* — wahrscheinlich gewöhnliches postdentales *s*[1] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über* — trotz der Bezeichnung im Sabäischen und Arabischen[2] —; z. B. sab. סלא «darbringen», «weihen», hebr. מסלאים «aufgewogen», ar. سلا «bezahlen»; sab. סמך, äth. ሰመከ «stützen», hebr. und sam. סמך, syr. ܣܡܟ, westar. סמך, ar. سمك «erheben» «stützen»; äth. ሰገደ, hebr. und sam. סגד, syr. ܣܓܕ, westar. סגד, mand. סגיד, arab. سجد «niederfallen», «anbeten»; sab. וסף «vermehren», «weiter verleihen», «beglücken», hebr. und phön. יסף, syr. ܐܘܣܦ, westar. אוסיף — sam. אוזף mit Übergang in ז — «hinzufügen», «vermehren»; sab. הכסח[3] «überwältigen», hebr. כסוחה, כסוחים «abgeschnitten», «beschnitten», syr. ܟܣܚ, westar. כסח «schneiden», «beschneiden», ar. كسح «auskehren», «wegführen»; äth.

[1] Von welchem das Sîn sich wie «δασυ» d. h. vielleicht mit in gewissem Grade lateraler Artikulation scheidet.

[2] Vergl. die Anm. hierüber unter Sîn. Ich transskribiere das sabäische 𐩪 mit demjenigen Zeichen im hebräischen Alphabet, welches dort für den hier in Rede stehenden Laut angewendet wird, näml. ס.

[3] Die sabäischen Beispiele nach Hommel, Z. D. M. G. XLVI, S. 528 ff.

አሰረ, hebr. אסר, syr. ܐܣܰܪ, westar. und sam. אסר, mand. אסאר (Imp.), ar. أسر «binden»; hebr. כֶּסֶף, phön. כסף, syr. ܟܣܦܐ ܟܣܦ — nach Nöldeke Lehnwort aus dem Assyrischen —, westar. כַּסְפָּא כְּסַף, כַּסְפָּא כְּסַף, ass. *kaspu* «Silber», «Geld», ar. كِسْف «Fragment», «Stück» gehört zweifellos hierher; hebr. קֶסֶם — syr. ܩܨܡܐ durch partielle Assimilation ebenso wie in ܩܨܡ ܩܨܦ —, westar. קסמא pl. קִסְמַיָּא, jer. syr. ܩܣܡܐ «Orakelspruch», «Weissagung», ar. قَسْم, äth. ቀሰም «Klugheit», «Gewohnheit», «Fähigkeit», ar. قَسَم «Eid» (bei Gott), أقسم «schwören» (bei Gottes Namen); hebr. כּוֹס, phön. כס (?), כסת (?),[1] syr. ܟܣܐ, westar. כָּס, sam. כהס, ar. كأس «Becher»; äth. አፍረሰ «niederreissen» (einen Bau), hebr. פרס und פרש — das letztgenannte durch Analogie zu פרש «ausbreiten» — «brechen» (ein Brot),[2] arab. فرس «die Halswirbel eines lebenden Tieres vor der Tötung brechen oder zerschmettern», ass. *parâsu* «scheiden», «hemmen» gehört vielleicht zum selben Stamm.[3]

β. Betreffs der *Veränderungen* — ausser der Lautverschiebung — *innerhalb einzelner Dialekte* sind nur vereinzelte *Vertauschungen* von Samek mit andern *s*-Lauten zu erwähnen, meist von nur graphischer Bedeutung, in einigen Fällen auf partieller Assimilation oder Analogie beruhend, siehe Merx, Gr. Syr., S. 99 f., Dalman, Aram. Gr., S. 74 und Nöldeke, Mand. Gr., S. 44 f.

j. Zâ.

α. Das *ursemitische Zâ* — französisches *z*, deutsches sogenanntes «weiches» *s*: tönendes postdentales *s*[4] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über*; z. B. ar. زرع, äth. ዘርአ öfter ዘርዐ, hebr. זרע — auch das Phönicische hat den Stamm in den nominalen Suffixformen זרעם זרעו —, syr. ܙܪܥ, westar. und sam. זרע, mand. זרא «säen»,

[1] Ges.-Mühl.-Volck, 11. Auflage, S. 378; Bloch, Phön. Gloss. 1891.

[2] Das syr. ܦܪܣ und westar. פרס «ausbreiten» gehören zusammen mit dem arab. فرش, vergl. oben unter Šîn.

[3] Die Schwierigkeit liegt darin, dass *parâṣu* — nicht wie Ges.-Mühl.-Volck anführt, *parâsu* — «brechen» zu bedeuten scheint (siehe Del., Ass. Handwörterb.), dagegen bedeutet das arab. فرص und das hebr. פרץ ungefähr dasselbe wie das ass. *parâṣu*. Im Assyrischen ist, scheint es, phonetisch oder nur graphisch eine Konfundierung dieser Stämme eingetreten.

[4] Vergl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 627; Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 9.

ass. *zerû* «hervorbringen», das Sabäische hat den Stamm in מזרא[1]; ar. زنى «Unzucht treiben», äth. ዘንዒት und ዘኔት «ausgegossener Same», daneben ዘመወ, mitunter ዘነወ[2] — in der vorigen Form ist der Nasallaut durch Einwirkung des dritten Stammkonsonanten gleichzeitig labial geworden —, syr. ܙܢܐ, westar. und sam. זנא mit derselben Bedeutung wie im Arabischen;[3] ar. عزب «entfernt, übergeben sein», mit عن «übergeben», hebr. עזב, ass. *ezêbu* «verlassen», «übergeben»; ar. حزى und حزا «Vögel von ihrem Lagerplatz verscheuchen, um aus ihrem Fluge zu weissagen», hebr. חזה «geistig schauen», syr. ܚܙܐ, westar. und sam. חזה חזא, mand. הזא «sehen»; ar. جزر «abschneiden», «würgen», «töten», äth. ገዘረ «beschneiden», hebr. גזר «scheiden», «teilen», syr. ܓܙܪ, westar. גזר teils «beschneiden», teils «beschliessen», «verordnen», mand. תאגזאר (Impf. Af.) «urteilt», sam. גזר «Beschluss»; ar. عزّ «schwer, mächtig sein», äth. ዐዘዘ, hebr. עזז, syr. ܥܙ «stark sein», westar. עזיזא «stark», mand. מאזיז «gestärkt», ass. *ezêzu* «zürnen» ist wahrscheinlich derselbe Stamm, das Phön. hat עז = hebr. עֹז «Stärke»; ar. جزّ, hebr. גזז, syr. ܓܙ, westar. und sam. גזז, mand. גאז, «scheren», ass. *gizzu* «Schur».

β. Betreffs einiger *Vertauschungen* von Zâ mit andern Sibilanten im *Westaramäischen* und *Mandäischen* von assimilatorischer oder nur graphischer Natur siehe Merx, Gr. syr., S. 99, Nöldeke, Mand. Gr., S. 45 u. 46 und Dalman, Aram. Gr., S. 74.

k. Ṯâ.

α. *Das ursemitische Ṯâ* — der englische stimmlose Lispellaut, postdentale (in gewissem Grade auch supradentale) stimmlose Spirans, die ich mit *ṯ* transskribiere[4] — *ging ins Sabäische und Arabische*

[1] Obgleich das Elif fürs ʿain merkwürdig ist.

[2] Das Äthiopische zeigt, dass zwei Stämme existieren: einer mit Jâ und einer mit Waw als drittem Stammkonsonanten.

[3] Das ass. *zinû* «zürnen» ist entweder ein vereinzelter assyrischer Stamm oder auch = ar. شنى und nachher durch Analogie eines Stammes dem arab. زنى entsprechend umgebildet, worauf die Bedeutung des analogiesierenden Stammes im Assyrischen verschwunden ist.

[4] Vergl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 617 f.; Sievers, Phonetik, S. 60. Ersterer beschreibt diesen Laut unter anderem folgendermassen: «Indem man die Zungenspitze leicht gegen die Gingiva der oberen Zahnreihe stützt, wird der Luftstrom längs dem Rücken der Zunge herausgehaucht, und zwischen den Öffnungen, welche die Zunge so gegen dieses Organ gestützt bildet, lispelnd herausgezischt».

über,[1] *würde aber im Äthiopischen zu* ሠ > ሰ, *im Kanaanäischen und Assyrischen* ש ≙ *š und im Aramäischen* ܬ ת;[2] z. B. sab. ת̄ני, ar. إِثْنَانِ, hebr. שְׁנַיִם, phön. שנם, syr. ܬܪܶܝܢ, westar. תְּרֵי תָּרֵין, mand. תרין, עתרין, sam. תרים — was *r* für *n* anbetrifft, siehe unten unter den Sonoren —, ass. *šinâ* oder *šina* die maskuline Form fürs kardinale Zahlwort «zwei», das Äthiopische entbehrt der kardinalen Formen, hat aber die ordinalen: ሰኑይ «der zweite Tag» und ሳኒት «der folgende Tag»; sab. של̄ת̄, neusab. ת̄לת̄, ar. ثَلَاث[3], äth. ሠለስ, hebr. שָׁלוֹשׁ und שָׁלֹשׁ[3], phön. שלש, syr. ܬܠܳܬ, westar. תְּלָת תָּלָת, mand. תלאת, sam. תלת[3], ass. *šalâšu* oder *šelâšu* die maskuline Form fürs kardinale Zahlwort «drei»; sab. ות̄ב, ar. وثب «einen Sprung machen», «sich niederschlagen», «sich setzen», äth. አውሰበ «jemand bei sich wohnen lassen», «zur Ehe nehmen», hebr., Meša̓-Stein und phön. ישב, syr. ܝܬܒ, westar. und sam. יתב, mand. עתיב, assyr. *ašâbu* «sitzen», «wohnen»; sab. מת̄ל, ar. مِثْل, äth. ምስል «Gleichheit», «Ähnlichkeit», «wie», مثل, äth. መሰለ od. መስለ, hebr. מָשַׁל — in der Bedeutung «herrschen» auch im Phönicischen — «ähnlich sein», syr. ܡܬܠ «vergleichen», ܡܬܠ «gleich», ܡܰܬܠܳܐ, westar. מַתְלָא = מָשָׁל, مَثَل «Gleichnis», «Denkspruch», ass. *mašâlu* «ähnlich sein»; sab. ורת̄ (Part.) «der, welcher erbt», ar. ورث, äth. ወረሰ, hebr. ירש, syr. ܝܪܬ, westar. und sam. ירת «besitzen», «erben».

β. Was die *Veränderungen* angeht, *denen das Ṯâ nach der Lautverschiebung innerhalb der einzelnen Dialekte unterworfen worden ist,* fallen diese mit denjenigen beim Tâ und Šîn zusammen; vergl. oben bei diesen Lauten.

---

[1] Im Arabischen ist ث bisweilen dialektisch in ف übergegangen, darauf beruhend, dass, wenn das erstere stärker artikuliert wird, die Lippen mitwirken, wie فَمَّ neben ثَمَّ.

[2] Im Neuarabischen wird ث bald *t* bald *s*, siehe Spitta-Bey, S. 4 u. 9. — Dass das Ṯâ und nicht einer der übrigen Laute (*š*, *s*, *t*), die in den andern Dialekten dem Ṯâ entsprechen, der ursprüngliche Laut gewesen ist, kann man daraus ersehen, dass, wenn es Tâ gewesen wäre, dieses in allen Dialekten beibehalten worden wäre; wäre es Samek gewesen, dieses überall — ausser graphisch im Arabischen — beibehalten worden wäre, und wäre es Šîn gewesen, dieses im Aramäischen nicht Tâ geworden wäre.

[3] Betreffs des ersten Stammkonsonanten im Neusabäischen, Arabischen, Kanaanäischen und Hebräischen, siehe oben unter Šîn.

1. Ḏâl.

α. *Das ursemitische Ḏâl* — der englische tönende Lispellaut: tönendes Ṯâ, postdentale tönende Spirans,[1] welchen Laut ich mit *ḏ* transskribiere — *ging ins Sabäische und Arabische über, wurde aber im Aramäischen zu* ד ܕ,[2] *im Äthiopischen, Kanaanäischen und Assyrischen zu* ዘ ז *z*;[3] z. B. sab. דבח, ar. ذبح, äth. ዘብሐ, hebr. und phön. זבח, syr. ܕܒܚ, westar. und sam. דבח «schlachten», «opfern», ass. *zîbu* = זֶבַח u. s. w.; sab. ד דת, ar. ذِى ذا, äth. ዝ ዘ, hebr. זֶה זאת, phön. ז זת, syr. ܕ, westar. ד דִּי, mand. und sam. ד = demonstratives Pron. mit relativer Bedeutung im Sabäischen und Aramäischen wie auch unter der Form ዘ im Äthiopischen und unter der Form זו gewöhnlich im Hebräischen; ar. أُذُن, äth. እዝን, hebr. אֹזֶן, syr. ܐܕܢܐ, westar. אוּדְנָא אוּדֶן, mand. עודנא[4], ass. *uznu* «Ohr», das Sabäische hat von demselben Stamme אדן «Ansehen»; sab. אחד, ar. أَخَذ, äth. አኀዘ, hebr. אחז, syr. ܐܚܕ, westar. und sam. אחד, mand. אהיד (Imp.), ass. *aḫâzu* «greifen».

β. Was die *Veränderungen* angeht, *denen das Ḏâl nach der Lautverschiebung innerhalb der einzelnen Dialekte unterworfen worden ist,* fallen sie mit denjenigen beim Dâl und Zâ zusammen; vergl. oben bei diesen Lauten.

---

[1] Vergl. Wallin, Z. D. M. G., S. 625 u. 626; Sievers, Phon., S. 60.

[2] In Betreff der Fälle von Ḏâl > Zâ im Mand. siehe unter Dâl.

[3] Im Neuarabischen wird ذ bald *d*, bald *z*, siehe Spitta-Bey, S. 8 u. 9. Dass das Ḏâl und nicht einer der andern Laute (d, z), welche in den übrigen Dialekten diesem entsprechen, der ursprüngliche Laut ist, ersieht man daraus, dass, wenn es Dâl oder Zâ wäre, diese durchgehends in allen Dialekten beibehalten worden wären.

[4] Nöld., Mand. Gr., S. 104; ע f. א nur ungenaue Schreibung.

4. Die sonoren Konsonanten.

(Die Liquiden und Nasallaute).

a. Lâm.

α. Das ***ursemitische Lâm*** — *l*-Laut, wahrscheinlich mit verschiedenen Artikulationsstellen je nach den verschiedenen Verbindungen mit andern Lauten[1] — ***ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;*** z. B. sab. ל, ar. لِ, äth. ለ, hebr., phön., westar., mand., sam. לְ, syr. ܠ, ass. (mit Zusammensetzung:) *lapân* (= hebr. לִפְנֵי) = Dativ-Präposition; ar. لَا — äth. möglicherweise in አላ «aber» —, hebr. לֹא, syr. ܠܳܐ, westar. לָא לא, mand. und sam. לא, ass. *lâ* «nicht»; sab. לשן, ar. لِسان, äth. ልሳን, hebr. לָשׁוֹן, syr. ܠܶܫܳܢܳܐ ܠܶܫܳܢ, westar. לִישָּׁנָא לִשָּׁן, mand. לישאנא, sam. לשן, ass. *lišânu* «Zunge»; sab. ולד, ar. ولد, äth. ወለደ, hebr. ילד, syr. ܝܠܶܕ, westar. und sam. ילד, mand. עדול תידול (Impf.) — mit Metathesierung der Stammkonsonanten —, ass. *alâdu* «gebären»; sab. חיל «Macht», ar. خَيْل «Reiterei», äth. ኀይል, hebr. חַיִל, westar. חיל חֵילָא, mand. האילא, sam. חיל «Kraft», ass. *ḫaialtu* (fem.) «Kriegsheer».

β. ***Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.***

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Assimilation ist beim *l* des arabischen und hebräischen[2] bestimmten Artikels mit einem folgenden Linguo-Dental im erstgenannten

---

[1] «Als Artikulations-Stelle des ل», sagt Wallin — Z. D. M. G. XII, S. 630 —, «bezeichnen die arabischen Orthoepisten die Zungenränder im Anschluss an den Obergaumen über den Vorderzähnen und dem ersten Backzahn, also den acht vorderen Zähnen.» Er unterscheidet im Arabischen zwei Arten von *l*: «das tiefere wird an den rückwärts liegenden Teilen der Zungenränder artikuliert und lautet wie das russische л, während dagegen das andere höhere *l* unserem gewöhnlichen europäischen *l* vollkommen entspricht.»

[2] Man kann sich schwerlich der Auffassung entziehen, dass der hebräische

und mit jedem folgenden Konsonanten im letztgenannten Dialekte eingetreten. Dass es eine wirkliche Assimilation ist, mit der wir es hier zu thun haben, ersieht man daraus, dass die Veränderung im Arabischen nur bei Linguo-Dentalen geschieht; im Hebräischen ist später die Erscheinung — bisweilen auch durch Analogie oder Ausgleichung — allgemein geworden. Doch ist sie im Wesentlichen durch die Accent- und Quantitäts-Abschwächung hervorgerufen, denn wir sehen, dass sie nicht das Lâm anderer Stämme oder anderer Bildungselemente ungeachtet derselben Lautstellung und Lautkombination trifft; z. B. النّفس, الرّوح, الشّمس, الثّور, التّابع u. a. m.; הנפש, השמש, הקבר, הגפן, הפה u. a. Betreffs der unterbliebenen Verdoppelung in gewissen Fällen bei Gutturalen und des Ersatzes durch Vokaldehnung im Hebräischen, vgl. was bei den verschiedenen Guttural-Lauten auseinandergesetzt worden ist.

Eine Assimilation von Lâm mit folgendem Palatal oder palatalem *s*-Laute ist wohl auch in Pilpel-Stämmen im *Aramäischen* vorhanden, wie es scheint, eigentümlicherweise in dissimilatorischem Interesse hervorgerufen — vgl. die Anm. hierüber unter Dâl —: ܩܝܩܠܬܐ קִיקְלְתָא u. a. Formen neben קלקלתא «Dünger»; ܓܝܓܠܐ neben גלגלא = hebr. גַּלְגַּל גִּלְגָּל «Rad» — vgl. ar. جُلْجُل «kleine Kamelschelle» —; ܓܓܠܬܐ neben גלגלתא = hebr. גֻּלְגֹּלֶת, ar. جَلَجَة — wie es scheint, mit ausgelassenem *l* an zweiter Stelle — «Schädel»; ܫܝܫܠܬܐ, שִׁישְׁלָא, שִׁישְׁלְתָא, שושלתא neben שלשלת = سِلْسِلَة «Fessel»; hier erwähne ich auch ܚܨܐ < ܚܠܨܐ oder (als Übergangsform) vielleicht ܚܪܨܐ — Westar. חרצא (vgl. unten) — «Lende», verglichen mit dem hebräisch. חֲלָצַיִם, das wohl den Stamm am ursprünglichsten zeigt. — Auch das *Äthiopische* hat eine Form ሰሰለ «sich entfernen» < *salsala* — vgl. سلسل «giessen», «schöpfen», in refl. Form: «fliessen», «sich

---

Artikel derselbe wie der arabische ist. Dass das Hebräische ה hat, beruht auf keinem Lautgesetz, sondern auf Analogie nach den Demonstrativen mit anlautendem ה, einer Analogie, die wohl schon zur Zeit der Anwendung vom הל als Pronomen vorhanden war. Der enklitische Artikel *-n* im Sabäischen und *-â -å* — das ohne jeden Zweifel aus dem ersteren entstanden ist — im Aramäischen geben nämlich zu der Vermutung Anlass, dass die Anwendung vom הל ال als Artikel entstanden ist, nachdem der enklitische Artikel verschwunden war oder wie im Arabischen die Rolle des unbestimmten übernommen hatte, und dass er demnach in jedem der beiden Dialekte verhältnismässig jüngeren Datums ist. Das Hebräische besitzt vermutlich Reste des alten enklitischen Artikels in der Endung *-ô*, die in einigen archaistischen Formen vorkommt, einer Endung, welche auf verschiedene Weisen zu erklären man sich viel vergebliche Mühe gegeben hat.

schlängeln»; und das *Assyrische* hat *kakkullu* «Gefäss» — vgl. hebr. כלכל «unterhalten», «versorgen» — von כול «in sich fassen». — Im *Mandäischen* und *Äthiopischen* ist sonst die *Dissimilation* unmittelbar eingetreten — und dies mag als Beweis dafür dienen, dass die oben berührte Assimilation wirklich in dissimilatorischem Interesse geschehen ist —: נירגלא נארגול — ܢܪܓܠ, קארקיל «umstürzen» = westar. קלקיל «verderben», מארמיל — hebr. מלמל «in einer gewissen Richtung werfen»[1]: ሰንሰለ — ܫܫܠܬܐ, سلسلة. — Das *l* der Präposition על im *Mandäischen* wird in einigen präpositionellen Ausdrücken, die also ihren Accent und ihre Quantität abgeschwächt haben, assimiliert: אקאם «vor», אבאתאר «hinter», אביניא «zwischen» wie auch ein paar andere, siehe Nöldeke: Mand. Gr., S. 33. — Eine Art Dissimilation liegt wohl auch im mandäischen מינילתא — ܡܠܬܐ מלתא vor.

Eine *Metathesierung* von Lâm — wie auch von Râ — als drittem Stammkonsonanten mit einem Wâw oder Yâ als zweitem scheint im *Äthiopischen* stattgefunden zu haben, nach der Vergleichung von folg. tert. Wâw- und Yâ-Stämmen mit med. Wâw- und Yâ-Stämmen im Arabischen zu urteilen: ኀለወ: خال (med. و) beide = «hüten», ኀለየ «denken»: خال (med. ى) «glauben», «sich einbilden»; ዐለወ «verwandeln», «übertreten» (ein Gesetz): عال (med. و) «vom rechten Wege abweichen», «das Mass überschreiten»; መክሊት pl. መካልይ «Talent»: كال (med. ى) «Getreide vermessen» «Geld aufwiegen», vgl. כול «in sich fassen», «enthalten», ܟܝܠܐ «Getreidemass» — siehe übrigens dieselbe Erscheinung unter dem Râ.

Auch andere Metathesierungen giebt es, besonders im *Äthiopischen,* über deren Natur ins klare zu kommen ziemlich schwer ist, wie das *mandäische* לינרא «Fuss», das man für dasselbe halten muss wie das aram. ܪܓܠܐ; רִגְלָא, hebr. רֶגֶל, ar. رِجْل; im *Äthiopischen* scheint das Wort noch unbegreiflicher zu sein: እግር. Sicher existiert doch im Mandäischen irgend ein Stamm, nach welchem לינרא seine metathesierte Form erhalten hat; im Äthiopischen dagegen kann die Erscheinung möglicherweise durch Analogie nach einem Plur. *'argŭl, 'argâl,* der sich im Arabischen vorfindet, erklärt werden, so dass der neue Sing. *'ĕrgĕl* hiess, welch' letzterer, wenn die Artikulation schneller und mit abgeschwächtem Accent geschah, leicht in *'ĕgĕrl* überging, welches schliesslich durch Assimilation *'ĕgĕr* wurde. Im Vulgärarabischen soll eine ähnliche Form إِجْر existieren, die dann

[1] Vergl. Nöldeke, Mand. Gr., S. 55.

ebendieselbe Entstehung haben dürfte. Dass እግር mit رجل zusammengehört, scheint mit ziemlicher Gewissheit daraus hervorzugehen, dass der letztere Stamm in verwandter Bedeutung im Äthiopischen existiert: ሰረገለ «sich rühren», «gehen» — vgl. ܕܒܪ «führen» —, ሰረገላ «Wagen», und daraus, dass der Stamm እገረ sich nicht anders als in einigen Ableitungen von እግር findet.[1]

Ausfall von Lâm ist in der *äthiopischen* Imperfectform ይቤ < *yĕbĕl* < *yĕbĕhĕl* eingetreten; das muss als eine lautgesetzliche Veränderung angesehen werden — ebenso wie im arabischen يكُ < يكن — und kann nicht auf irgend eine Art Analogie zurückgeführt werden: die häufige Anwendung hat den Accent und die Lautquantität abgeschwächt, so dass schliesslich die Liquida abgeschliffen wurde, wofür der Vokal Ersatzdehnung erlitt.

ββ. Von Analogiebildungen — ausser dem was im Zusammenhang mit den konstanten Veränderungen angeführt worden — ist zu erwähnen: das *hebräische* יִקַּח, *phön.* יקח, und יֻקַּח (Impf. Hå.), nach solchen Formen wie יִגַּח, יִגַּשׁ, יִגַּע, יֻגַּשׁ, und Imp. קַח nach גַּשׁ, גַּע. — Auf dieselbe Weise hat sich *das Aramäische* ܣܠܩ סלק nach ܢܣܩ נסק gebildet in den Formen, wo der erste Stammkonsonant die Silbe schloss, wobei die gemeinsame Bedeutung natürlich mitgewirkt hat: ܢܶܣܰܩ < ܢܶܣܠܰܩ, nach demselben ܢܶܣܰܩ < ܢܶܢܣܰܩ, יִסַּק < יסלק, nach יִסַּק < ינסק; mand. ניסאק, sam. יסק; da nun indessen auch der Imperativ ܣܰܩ סק heisst — wie von einem Verb פ״נ —, so kann man sagen, dass die beiden Stämme ܣܠܩ סלק, ܢܣܩ נסק aus phonetischer und semasiologischer Veranlassung zusammengeschlagen worden sind, so dass der erstere Stamm sich vom letzteren das Imp. Pe. aneignetė wie auch die Formen, in denen der erste Stammkonsonant die Silbe schloss; in jedem Falle ist es Analogie und nicht Assimilation, wie Nöldeke annimmt, die die Veränderung verursacht hat. Dagegen ist man versucht anzunehmen,

[1] Mehrere der Beispiele für Metathesierung, die Dillmann aufführt, müssen doch ausgemustert werden: so z. B. ልህቀ «wachsen», «altern», das sicherlich nichts mit كهل «ein reifes Alter erreichen», zu schaffen hat — wie ähnlich die Bedeutungen auch sein mögen —, welch' letztere vielmehr dem äthiop. ክህለ «können» entspricht, sondern wohl mit لهق «richtig weiss sein» (z. B. vom Haare) zusammengehört: derjenige, welcher richtig weiss an Haaren ist: لهق, ist ja auch gewöhnlich seinem Alter nach reif: ልሂቅ, vergl. aram. ܣܒܐ סָבָא «Greis», ܣܝܒܘܬܐ סיבתא «Altertum», ass. *šîbu, šîbtu* «Grossvater», «Grossmutter» mit ar. شاب (med. ى) «weiss sein», شيب, hebr. שֵׂיבָה «graues, weisses Haar».

dass das Lâm bei ازل אזל im *Aramäischen* entweder weggefallen oder mit unmittelbar vorhergehendem Zâ assimiliert worden ist, so oft auf das erstere ein Vokal folgte: إِزَّلِي إِزَّلُو إِزَّلَة u. s. w.; diese vereinzelte Assimilation würde sich dann durch die häufige Anwendung der Formen und durch die darauf beruhende Accent- und Quantitäts-Abschwächung erklären; indessen muss der Ausfall der ersten Stammkonsonanten im Imperativ entschieden als Analogie nach einem פ״נ- oder ע״ע-Stamme erklärt werden: زِل, זיל neben איזיל u. s. w., und auch die Assimilationsformen können als durch Analogie nach einem ע״ע-Stamme entstanden gedacht werden: die oben erwähnten Formen z. B. nach Formen wie جَلُو, جَلَا, جَلَب von جَل oder nach solchen von irgend einem andern mehr oder weniger gleichlautenden Stamme. — Das *westaramäische* חרצא «Lende», jer. syr. سرب, ist wohl nach Analogie eines solchen Wortes wie חריצא «Grab», «Grube» entstanden; dass das Wort im Verhältnis zum hebr. חלצים und mand. האלצא sekundär ist, habe ich oben angedeutet; dass es andrerseits kein Lautgesetz: *l* > *r* im Aramäischen giebt, nicht einmal vor Ṣâd, geht aus den vielen Formen vom Stamme لصم, wo *l* unmittelbar vor *ṣ* steht: إِلصُو, إِلصِي, إِلصَي, إِلصَم, אולצן u. a. m., und aus anderen Stämmen angehörenden Formen, wie مِلصِي, لِلصُو, جِلصُو, hervor.

Betreffs des *hebräischen* שַׁרְשׁוֹת im Verhältnis zu שַׁרְשְׁרוֹת — ar. سِلْسِلَة, siehe obige Anmerkung hierüber unter Šîn. Was *l* für *r* betrifft, ist es leicht möglich, dass in שרשרות dieser Übergang durch Einwirkung von שֹׁרֶשׁ oder שְׁרִירֵי «Muskeln», שְׁרִירוּת «Festigkeit» vor sich gegangen ist, so weit nicht das Wort als nur dem Hebräischen eigen angesehen werden muss oder Doppelformen bereits für die Ursprache angenommen werden müssen; ein Lautgesetz: *l* > *r* ist sicherlich nicht zu entdecken und einem solchen widersprechen im übrigen Formen wie שְׁלִשָׁה, שִׁלְשֹׁם, בִּלְשָׁן, נָלְשׁוּ u. a. m. — Die *hebräischen* Formen אַלְמָן, אַלְמָנָה, אֵלֶם und אַלְמָנוּת «Witwer», «Witwe», «Witwenstand» im Verhältnis zum syr. إِرمَلْا, إِرمَلْتَا, westar. ארמלתא ארמלא, mand. ארמאלתא, sam. ארמלה, ar. أَرْمَلَة haben eine Umbildung erlitten nach dem Stamme אלם, der eine Bedeutung «stumm, einsam sein» hat, welche das Aufgehen des einen Stammes in den andern veranlasste.

Wahrscheinlich beruht es auch auf einer Art Analogie, dass الصم «lehren» und الصمبا «Schüler» im *Mandäischen* zu תארמיד und תארמידא wird.

b. Râ.

α. *Das ursemitische Râ* — wahrscheinlich meistenteils mehr oder weniger dentales rollendes *r*, obwohl mit etwas verschiedener Artikulationsstelle, je nach seiner Verbindung mit anderen benachbarten Lauten — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;*[1] z. B. sab. ראש, ar. رَأس, äth. ርእስ, hebr. ראשׁ, syr. ܪܫܐ ܪܝܫ, westar. רֵישׁ רֵישָׁא רֵישׁ, mand. רישא, sam. ראש, ass. *rêšu* bisweilen *râšu* «Kopf»; sab. ארבע, ar. أَرْبَع, äth. አርባዕ, hebr. אַרְבַּע, phön. und sam. ארבע, syr. ܐܪܒܥ, westar. אַרְבַּע אֹרבַּע, mand. ארבא oft ארביא, ass. *arba'u* das maskuline kardinale Zahlwort für «vier»; sab. [ק]רב, ar. قرب, äth. ቀርበ, hebr. und sam. קרב, syr. ܩܪܒ, westar. und mand. קריב, ass. *ḳarâbu* «sich nähern»; sab. דר «Mal», ar. دار «Wohnung», «Haus», äth. ዶር «Alter», «Generation», hebr. דור «Geschlecht», «Generation», «Wohnung», syr. ܕܪܐ, westar. דָּרָא, sam. דר = äthiop., mand. דאור — mit später entwickeltem Diphthong, doch möglicherweise dasselbe Wort wie aram. ܕܝܪܐ דֵּירָא = — «Wohnung», ass. *dâru* «Ewigkeit».[2]

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen:

Assimilation von Râ — ebenso wie wir es vorher bei Lâm gesehen — tritt in einigen Reduplikations-Stämmen im *Hebräischen,*

[1] Vergl. Spitta-Bey, S. 8 und Sievers, Phon., S. 108f. Wie Wallin im Arabischen zwei *l*-Laute beobachtet, giebt es dort nach seiner Auffassung auch zwei *r*-Laute: «Vor oder nach i hat ر gewöhnlich einen offneren und dünneren Laut, vor oder nach a wiederum einen dumpferen und tieferen» — Z. D. M. G. XII, S. 620 —; und er setzt hinzu: «Natürlich ist es dieses letztere r, welches sowohl in Hinsicht des Artikulationsplatzes als des Lautes dem غ am nächsten liegt». Auch Spitta-Bey giebt bei den Arabern ein vorderes und ein hinteres *r* zu, das letztere nach *a*- und Guttural-Lauten, setzt aber hinzu: «niemals aber hinten im Munde», weshalb Wallins Vergleich mit غ als mehr theoretisch angesehen werden muss. Im Hebräischen und Aramäischen soll ebenfalls eine zweifache Aussprache des Râ nach Diḳdûḳê ha-ṭeʿâmîm und Sēfer Yeṣîrâ geherrscht haben. Man wäre nach Delitzsch, König und Lambert versucht, die harte Aussprache als uvular und die abgeschwächte als lingual anzusehen. Indessen dürfte der Unterschied der sein, dass die harte Aussprache reiner Sonorlaut, die «weiche» spirantisch wie oft im Schwedischen und Englischen unmittelbar nach anlautendem *t* war. Hierüber kann indessen nichts mit Gewissheit entschieden werden.

[2] Sowohl die Bedeutung «Wohnung» als auch «Zeit» gehen aus einem und demselben Stamme: *dwr* «kreisen», «fortfahren», «bestehen» hervor: das Arabische und Assyrische bilden sozusagen die beiden äussersten Divergenzpunkte, in welche die ursprüngliche Bedeutung sich geteilt hat.

Aramäischen, Äthiopischen und *Assyrischen* wahrscheinlich in dissimilatorischem Interesse ein — vgl. die Anmerkung hierüber unter Dâl —: כִּכָּר «Umkreis», «benachbarte Gegend», auch «Talent», aram. ܟܢܪܐ ככרא «Talent» aus der Urform *kirkar* od. *karkar*, vgl. ar. كركر, äth. ኰርኰረ «sich wölben», «rotieren»; ass. *kakkaru*[1] «Boden» — von einem andern Stamme — = قَرْقَر «ebener, freier Boden»; äth. ቋቋር «Rabe» für ቋቀር wahrscheinlich < *karkêr* — von einem dritten Stamme —, vgl. aram. קורקור קרקור «Schrei eines Hirsches oder eines anderen Tieres»; ܓܓܪܬܐ «Kehle» < *gargartâ*, vgl. גַּרְגְּרוֹת «Hals», جرجر «einen brodelnden, gurgelnden Laut hervorbringen». — Im *syrischen* Konstrukt ܟܟܪ ist der *r*-Laut, auf Grund des verminderten Accentes und der abgeschwächten Quantität zufolge des Konstruktverhältnisses, mit dem *t*-Laut assimiliert worden, oder auch sind die beiden wahrscheinlich ursemitischen Zwillingsformen zusammen ins Syrische übergegangen, nämlich ܒܪܐ und ܒܪܬ (< ܒܪܬ), wobei die kürzere als Konstrukt angewandt und der Buchstabe Râ nach Analogie des Absolutes geschrieben wurde. Das *Mandäische* scheint gewissermassen die letztere Annahme zu bestätigen, indem es im Stat. constr. neben בראת auch פת hat, zugleich mit dem Übergang des ersten Stammkonsonanten in eine Tenuis des ת wegen. Siehe weiter unter dem Nûn.

Ausfall von Râ ist im *Phönicischen* אש und im *neuhebräischen* und *neupunischen* שֶׁ = hebr. אֲשֶׁר aus derselben Veranlassung eingetreten wie der von Lâm im äthiopischen ዘለ — siehe oben unter Lâm — und im arabischen بك — siehe unten unter Nûn.[2] Viel-

[1] Delitzsch will diese Assimilation nicht zugeben; sie ist aber nun einmal faktisch — die Erklärung ist eine andere Sache. Ich habe unter Dâl meine Auffassung darüber geäussert: es ist Tautophonie, die die Assimilation hervorgerufen hat, und demnach ist dies eine Veränderung, die nicht nur *l* und *r*, sondern jeden beliebigen Laut treffen kann, doch meistens Sonore. Dass nun der eine Reduplikations-Stamm und nicht auch der andere, der genau dieselben Laute in genau derselben Stellung hat, von der Veränderung betroffen worden ist, kann nicht gut anders als auf verschiedenem Accent und verschiedener Quantität beruhen.

[2] Wie Schröder — Phön. Spr., S. 162 — dieses אש für älter als אֲשֶׁר erklären kann, ist mir völlig unbegreiflich. Nach welchem anzunehmenden Gesetze oder nach welcher Analogie sollte dies denn geschehen sein? Wenn auch Stücke von hohem Alter im hebräischen Kodex die kürzere Form zeigen, so muss man doch bedenken, dass das älteste vorhandene schriftlich abgefasste kanaanäische Litteraturdenkmal, nämlich der Meša}-Stein, die längere Form hat, und dass die ältesten Stellen in dem hebräischen Kodex Umarbeitung von bedeutend jüngeren Händen erlitten.

leicht wäre es richtiger, auch dies Assimilation zu nennen, da das folgende Wort, an welches das ש sich immer als Präfix anschliesst, im Hebräischen ihren Anlaut verdoppelt: שֶׁשָּׁם, שֶׁלְּשְׁלֹמֹה u. a. Doch kommt Verdoppelung des folgenden Konsonanten anstatt Dehnung des Silben-Vokales so oft vor, zumal wenn er schwach betont ist, dass man hierüber nichts mit Gewissheit entscheiden kann.

Metathesierung eines Râ — ebenso wie wir es vorhin beim Lâm gesehen — als des dritten Stammkonsonanten mit einem Wâw oder Yâ als zweitem Stammkonsonanten scheint im *Äthiopischen* stattgefunden zu haben, nach folgenden Stämmen zu urteilen: ቀረወ «einritzen», «skulptieren»: أَطار (med. و) «biegen», «krümmen»; ኀረየ «auswählen», «vorziehen»: خار (med. ى) dasselbe; ምርያጥ «Wechsel», «Tausch», «Gegenseitigkeit»: hebr. המיר «verändern», «umtauschen»; ዐረየ «eben, gleichgestellt, gleichberechtigt sein»: عاير «ebenen», «justieren», «den Unterschied zwischen zwei Sachen bestimmen». Indessen giebt es auch Stämme med. *w*, *y* und tert. *r*, wie ሖረ «gehen», ጾረ «tragen», ኄረ: خير u. a. m., so dass es höchst bedenklich ist, irgend ein Lautgesetz aufzustellen.[1]

ββ. Von Analogiebildungen möge das *hebräische* und *assyrische* כִּסֵּא *kussu* erwähnt werden, das ich im Gegensatz zu Gesenius-Mühlau-Volck[2] für jünger halte als das arabische كُرْسِيّ, syr. ܟܘܪܣܝܐ, westar. כָּרְסֵא כֻּרְסֵי כורסיא, mand. כורסיא «Stuhl», «Thron»; das Wort ist dunkel, doch scheint sowohl im Hebräischen als auch im Assyrischen die Zusammenziehung leicht durch Analogie nach dem Stamme כסה «bedeckt sein», «bedecken», der in beiden Sprachen vorkommt, erklärt zu werden; um so mehr, als das Wort wenigstens im Hebräischen besonders «einen mit einem Thronhimmel versehenen,

---

[1] Eine Beobachtung, die ich im Äthiopischen gemacht, ist die, dass wenn dem dritten Stammkonsonanten ein Vokal sowohl vorhergeht als auch nachfolgt, wie es oft beim Verb der Fall ist, Stämme zugleich med. *w*, *y* und tert. *r* — wie auch med. *w*, *y* und tert. *l* — nicht gern auftreten, sofern sie nicht dem Äthiopischen allein angehören, wie ጾረ «tragen», ዐየረ «vorwerfen», «schmähen» u. a. m. Vielleicht beruht die Metathesierung des *l* sowohl als auch des *r* mit *w* und *y* auf Analogien nach koptischen oder andern fremden Wurzeln; denn dass das Äthiopische Umbildung seines Wortschatzes durch fremden Einfluss, nicht nur durch Aufnahme von Lehnwörtern, sondern auch durch Umwandlung der einheimischen Stämme, erlitten hat, dürfte wohl kaum geläugnet werden können: es giebt keinen klassisch-semitischen Dialekt, der verhältnismässig so wenige gemeinsemitische und so viele individuelle Stämme besitzt.

[2] 11. Auflage, S. 766.

d. w. s. überdeckten Stuhl» bezeichnet. Im Assyrischen giebt es übrigens neben *kussu* das Wort *kusîtu* «Vorhang», «Decke», womit das ursprünglichere *kursu* leicht hätte kombiniert werden können.[1] — Eine andere Analogie liegt in dem *assyrischen annabu* = أَرْنَب, hebr. אַרְנֶבֶת, syr. ܐܪܢܒܐ, westar. אַרְנְבָא, sam. ארנבתה «Hase» vor. Delitzsch will hier von einer Assimilation nichts wissen und das mit Recht, nämlich als Lautgesetz; dass jedoch *annabu* nicht von einem anderen Stamme als die sonstige beinahe gemeinsemitische Bezeichnung sein kann, ist wohl deutlich: *annabu* kommt zwar nicht von אנב «Frucht tragen» im Assyrischen, es ist aber von diesem, mit dem ursprünglichen *arnabu* ziemlich gleichlautenden Stamme beeinflusst worden und hat dadurch seine jetzige Form erhalten, weil אנב gerade den Charakter ausdrückt, der unter anderem den Hasen auszeichnet.

Als Analogiebildung dürfte wohl auch das *ostaramäische Imperf.* mit *n* aufgefasst werden. Aus einem Imperf. mit *l*-Präformativ, das bisweilen thatsächlich im Westaramäischen: ליהוי, לחבן u. a., auftritt, und das dadurch entstanden zu sein scheint, dass ל, wie auch لِ im Arabischen, vors Imperf. gesetzt worden ist — die meisten sich vorfindenden Beispiele zeigen י nach ל und drücken eine Absicht aus[2] —, ist später das ostaramäische Imperfect durch Analogie nach der ersten Pers. Pl. gebildet worden, was nicht viel merkwürdiger ist, als wenn in allen semitischen Dialekten, ausser im Assyrischen und Äthiopischen, sich die erste Pers. Sing. Perf. nach der zweiten

---

[1] Die Formen im Arabischen und Aramäischen als durch Dissimilation entstanden anzusehen, lässt sich zwar denken, doch bleibt noch übrig irgend eine Erklärung für eine solche Erscheinung zu geben: Analogie kann es nicht sein, denn es giebt keine Form, wenigstens nicht im Hebräischen und Aramäischen, nach der die Analogie hätte geschehen können, und noch unmöglicher dürfte es sein, in genannten Dialekten ein Lautgesetz betreffs Dissimilation von verdoppeltem *s* aufzuweisen. — Andrerseits existiert auch kein Lautgesetz betreffs Assimilation von *r* mit folgendem *s*, wie es eine ganze Reihe von Beispielen unter anderem im Hebräischen zeigen: החַרְסָה, יכַרְסְמֶנּוּ, קַרְסֻלַּי u. a. m. Auch gehört כסא nicht zu den Wörtern, die sich durch so häufige Anwendung auszeichnen, so dass Accent und Quantität in dem Grade abgeschwächt wurden, dass dort vorzugsweise Assimilation eingetreten ist. Im übrigen wird das semitische *r* nicht gern anders als in Reduplikations-Stämmen assimiliert.

[2] Vergl. Dalman, Aram. Gr., S. 211 u. 212. Doch lässt sich auch denken, dass dieses *l*-Imperfect sich aus einem Inf. finalis entwickelt hat, der mit der Zeit das Imperf. ersetzte, ungefähr ebenso wie der Inf. abs. im Hebräischen bisweilen das Verb. finit. ersetzt — vergl. unter anderen Beispielen Genes. 41 : 43.

Person hinsichtlich des Konsonantenlautes des Flexions-Suffixes gerichtet hat, und dass in allen semitischen Dialekten die 3. f. s. Impf. hinsichtlich des Präformativs der zweiten Person gefolgt ist und dass im Hebräischen die 3. f. pl. Impf. in ebenderselben Hinsicht der genannten zweiten Person nachgebildet ist.

c. Nûn.

α. *Das ursemitische Nûn* — wahrscheinlich meistenteils das gewöhnliche *n*, obgleich wohl mit etwas verschiedenen Artikulations-Stellen, je nach seinen verschiedenen Kombinationen mit andern Lauten[1] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;* z. B. sab. נפש, ar. نَفْس, äth. ነፍስ, hebr. נֶפֶשׁ, phön. נפש, syr. ܢܦܫܐ ܢܦܫ, westar. נְפַשׁ נפשא, mand. נאפשא, sam. נפש, ass. *napištu* «Seele», «Wesen»; sab. בני, ar. بنى, hebr. und Meša-St. בנה, syr. ܒܢܐ, westar., mand. und sam. בנא, ass. *banû* «bauen»; ar. أَنَا, äth. አነ, hebr. אֲנִי אָנֹכִי, Meša-Stein אנך, phön. אנך אנכי, syr. ܐܢܐ, westar. אֲנָה אֲנָא, mand. אנא, sam. אנה אנא אני אנכי, ass. *anâku* «ich»; ar. مِن, äth. እምነ, hebr. מִן, — auch phön. —, syr. ܡܢ, westar. מִן מֹן, mand. und sam. מן, sab. בן[2] «von»; sab. עין, ar. عَيْن, äth. ዐይን, hebr. עַיִן — auch im Phön. —, syr. ܥܝܢܐ, westar. עֵין עֵינָא, sam. עין, mand. אינא, ass. *ênu* oder *inu* «Auge».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Totale Assimilation von Nûn mit benachbartem — besonders folgendem — Konsonanten ist in *allen semitischen Dialekten* eingetreten, *ausser im Äthiopischen* — wo ich keine anderen Beispiele angetroffen habe als እሲት = hebr. אִשׁ, אִשָּׁה, syr. ܐܢܬܬܐ, ass. *išâtu* (St. wahrsch. אנש) und einige vermutlich durch Fehlschreiben entstandene kontrahierte Wörter, vergl. König, Äthiopische Studien 1877, S. 98,

---

[1] Vergl. Spitta-Bey, S. 13 und Brücke, Beitr. z. Lautl. d. arab. Spr., S. 39. Wallin, der — Z. D. M. G. XII, S. 608 — von zwei Arten *n* im Arabischen spricht, giebt doch zu — folgende Seite —, dass „in der arab. Lautlehre nur ein gemeinsamer Artikulationsplatz für die verschiedenen Laute des ن angegeben wird, nämlich die Zungenspitze gegen den Teil des Gaumens gestützt, der oberhalb der Vorderzähne liegt.»

[2] Betreffs des ב fürs מ siehe unten unter dem letzterwähnten Laute.

wie auch እም (mit regressiver Assimil.) < እምነ < ምነ —, sogar im *Sabäischen;* doch ist es in mehreren Fällen schwer zu bestimmen, wie weit sich das Assimilations-Gesetz erstreckt, und wie viele der sich vorfindenden Ausnahmen ursprüngliche starke Bildungen oder später entstandene Analogieformen sind.

Fürs *Sabäische* muss ich mich mit Rücksicht auf das geringe Material, das für die Untersuchung zur Verfügung steht, damit begnügen, nur einige Beispiele anzuführen: אשם neben אנשם = אִישׁ, תתי neben תנתי[1] — vergl. hebr. שְׁתַּיִם, m. שְׁנַיִם —, אפש = أَنْفُس, בת neben בנת = بِنْت, דישאנהו[1] — vergl. hebr. יִשָּׂא < ינשא.[2]

Im *Arabischen* wird gewöhnlich das auslautende *n* — sei es Stammlaut oder Nunation — mit einer folgenden Liquida oder einem Nasallaut und mit folgendem و und ى assimiliert; man hat also zu lesen: مِن رّبّه, كتابٌ مّبين, عَن وّلد, مِن يّدى u. a. m.; bisweilen geschieht sogar Zusammenschreibung, wie bei من, عن, أن, إن mit folgendem ما oder لا: عمّا < عن ما, إلّا < إن لا u. s. w. — Ferner wird oft in der Artform VII das reflexive Nûn mit folgendem Mîm assimiliert, wenn der Stamm mit diesem Laut beginnt; z. B. امّحى, امّعط, امّلس u. a. Wahrscheinlich ist diese Veränderung durchgehend, obschon die Schreibweise schwankt. Diese Formen, wie einige es thun, auf VIII zurückzuführen, lässt sich nicht vertheidigen, da es phonetisch unfassbar wäre, dass der *t*-Laut mit dem Nasallaut assimiliert werden sollte, während das Gegenteil natürlicher ist und in gewissen Dialekten auch thatsächlich vorkommt.

Im *Hebräischen, Phönicischen, Aramäischen* und *Assyrischen* muss totale Assimilation von Nûn mit jedem unmittelbar folgenden Konsonanten als Gesetz angesehen werden, mit Ausnahme von Hâ, das zu schwaches Geräusch hat, um den Nasallaut mit sich ziehen zu können — wie hebr. יִנְהַג, מִן־הָאָרֶץ, aram. ܐܢܗܪ, ינהר u. a. m. —, sondern vielmehr mit ihm verschmolzen wurde, wie wir es unter Hâ gesehen. Das Assyrische scheint zu zeigen, dass diese Assimilation zuerst vor Dentalen, dann vor Labialen und zuletzt vor Palatalen eingetreten ist, was auch der phonetische Gang sein muss; der genannte Dialekt weist nämlich starke Formen mit *n* insbesondere vor Palatalen auf, aber auch vor Labialen, und da bisweilen mit Übergang von *n* zu *m*, worüber mehr unten: *šumkuru* «entfernen», auch «schärfen», *inbu*

[1] Diese beiden Beispiele aus Ges.-Mühl.-Volck, 11. Auflage, entnommen.

[2] Vergl. Mordtmann und Müller, Sab. Denkm. und Hommel, Südar. Chrestom.

«Frucht», *imbûbu* «Flöte».[1] Betreffs sowohl dieser als auch der verhältnismässig wenigen starken Formen im Hebräischen und Aramäischen — im erstgenannten von פ״ן-Stämmen beinahe nur in Pausa und mit Nûn vor Guttural: יִנְטֹר, הִנְדְּף, יִנְצֹרוּ (Paus.) יִנְחַל u. a. m., im letzteren meistenteils in dem galiläischen Dialekte und im Mandäischen: aram. יִנְגּוֹף, יִנְגַּשׁ, אַנְפִּיק, שִׁינְתָא, נִינְתָא (auch mand.), mand. שכינתא, תינגא, תינפא (auch syr. ܫܢܬܐ) u. a. m. —, fordern diese ganz gewiss verschiedene Erklärung: etliche, wie z. B. die hebräischen Pausal-Formen, machen sicher archaistische Reste aus, die neben den schwachen Formen übrig geblieben sind, aber andere — und sicherlich der grössere Teil — sind vermutlich spätere Analogiebildungen nach dem regelmässigen Verb;[2] Beispiele für Assimilation: hebr. יִקָּבֵר < ינקבר, יִתֵּן < ינתן, הִפִּיל < הנפיל, יִבֹּל < ינבל, יִקֹּם < ינקם, נִחַם < נִנְחַם, נִחַת < ננחת, עֵז = عنز ass. *enzu*, אֵשׁ < אִנְשׁ, אִשָּׁה = أُنثى, אִישׁ — mit *î* St. *e* nach Analogie des Feminin. — < אִנְשׁ[3], אַתָּה אַתְּ אַתֶּם אַתֵּן = أَنتَ أَنتِ u. s. w., שְׁתַּיִם < einer Form dem arab. اثنتان entsprechend, אַף = أَنف, חֵךְ < חנך, בַּת = بنت ass. «*bintu*», גַּת < גנת, אֲמָה < אמנת, נָתַתִּי < נתנתי, תִּתִּי < תנתי, מַדָּם < מנדם; phön. ישא (St. נשא), נתן (Perf. Ni.), בת — vergl. hebr. —; westar. יִתֵּין < ינתין, אַפֵּיק < אנפיק, אבע < אנבע, יִנַּף < יננף, ייחות < ינחות, עזא — vergl. עֵז oben —, אִישְׁתָּא < אנשתא, אִיתָּא אִיתַּת — siehe oben אִשָּׁה —, אַתְּ אַתּוּן אַתִּין = أنت u. s. w., אפא < אנפא, נב < גנב, חך < חנך, מכל < מן כל; syr. ܢܶܦܶܠ < ܢܢܦܠ, ܐܶܦܶܐ < ܐܢܦܐ, ܐܶܚܰܕ < ܐܢܚܕ, ܐܶܬܬܳܐ < ܐܢܬܬܐ, ܚܶܛܬܳܐ < ܚܢܛܬܐ, ܓܰܕܳܐ — vergl. עֵז oben —, ܐܶܢܬܳܐ < ܐܢܬܐ, ܐܰܢ̱ܬ݁ܘܢ ܐܰܢ̱ܬ݁ܝܢ ܐܰܢ̱ܬ݁ ܐܰܢ̱ܬ݁ܝ ܐܰܢ̱ܬ݁ܝܢ ܐܰܢ̱ܬ݁ܘܢ — dagegen mand. אנאת אנאתון —, ܐܰܦܶܝ < ܐܢܦ' — dagegen mand. אנפיא (jüngere Form), גאנבא und גאמבא —, ܣܶܒܠܳܐ < ܣܢܒܠܐ, ܛܶܥܒܬܳܐ, ܛܰܥܒܬܳܐ — aber mand. und westar. מדינתא —, ܠܶܒܢܬܳܐ, ܠܒܶܢܬܳܐ ܠܒܢܬܐ = לְבֵנָה, ܦܠܰܓܳܐ = φαλαγξ — demnach Assimilation auch in Lehnwörtern; dagegen mand. פלאנגא — u. a. m.;

---

[1] Del., Ass. Gr., S. 116.

[2] Dass die Assimilation wenigstens im Hebräischen sehr alt und älter als viele starke Formen ist, scheint hervorzugehen aus ihrem Vorkommen bei so vielen Wörtern von sehr hohem Alter, bei welchen man sonst eine andere Form erwartet hätte, wie אַף, das אֲנַף, בַּת, das בְּנַת, תֵּת, das תְּנַת hätte werden sollen u. a. m.

[3] אִישׁ lässt sich durchaus nicht durch Kontraktion des *n*-Lautes mit vorhergehendem Vokal erklären. Ebenso unrichtig ist es, wie es mir scheint, einen andern Stamm als אנשׁ annehmen zu wollen. Dass das Wort nicht dieselbe Form wie אֵשׁ «Feuer» hat, mit welchem es einst gleichgelautet, hat sicher seinen Grund in der Analogie nach dem entsprechenden Femin. אִשָּׁה, wodurch der *i*-Laut stehen blieb, in betonter Silbe aber gedehnt wurde: der Stat. Suff. Sing. und Plur. ist seinerseits durch Flexions-Analogie nach אִישׁ entstanden.

mand. ניתין < נינתין, אפיק < אנפיק, ניסאב < נינסאב, ניהות < נינחות,[1] שיתא = ܡܢܬܐ, ליבתא = ܠܒܬܐ — das Mandäische zeigt schwache Formen meist nur von פ״ן-Stämmen —; sam. תתן < תנתן, יסב < ינסב, יפק < ינפק, יקף < ינקף, אף < אנף, אתה = ܐܢܬܘܢ, אתי אתא = ܐܢܬ ܐܢܬܝ; ass. *iššakin* < *inšakin*, *ittaškan* < *intaškan*, *iššuk* < *inšuk*, *ittil* < *intil*, *ibbi* < *inbi* (St. נבא), *immir* < *inmir*, *ikkir* < *inkir*, *iššu aššatu* = אִשָּׁה ,أُنْثَى, *išâtu* = እሲት אַשׁ אִשָּׁה ܐܢܬܬܐ (St. אנש), *atta attî*[2] *attunu* = أنت u. s. w., *appu* = אף — siehe oben —, *mandattu* oder *madattu* < *mandantu* (St. נתן) — betreffs *t* > *d*, siehe oben unter ersterwähntem Laute.

Partielle Assimilation von Nûn mit folgendem Labial zu Mîm hat wohl im Allgemeinen im Semitischen stets dort stattgefunden, wo nicht totale Assimilation eintrat, obwohl sie nur im *Mandäischen* und *Assyrischen* angegeben ist; so oft dieser Übergang im Assyrischen auch vor Palatalen, ja sogar vor Dentalen auftritt, so ist er wahrscheinlich entweder als Analogie zu betrachten oder als ungenaue Schreibung, die nicht immer zwischen *m* und *n* in solchen Silben unterscheidet, die auf Nasallaut endigen; z. B. mand. עמביא neben ענביא = עֵנָב, נאמבא neben נאנבא = נב, ܓܒܐ;[3] ass. *inambi* (St. נבא), *Nampagtu* (N. pr.), *tamgîtu* (St. נגה) u. a. m.; dieses Lautgesetz muss sowohl vor als auch nach dem Assimilationsgesetz existiert haben, nämlich teils bei den starken Formen, welche neben den schwachen bestehen blieben, teils auch bei den später gebildeten starken Analogieformen. — Auch im *Äthiopischen* zeigen sich in der Schrift einige Formen mit dieser partiellen Assimilation und dies trotzdem sich zwischen den Lauten ein Vokal befindet: ዘመወ neben ዘነወ und ዝንጉት.

Mit einer Art partieller Assimilation haben wir es auch zweifelsohne in ܬܪܝܢ תְּרֵין u. s. w. im *Aramäischen* zu thun, denn kaum kann die Annahme zweier Stämme fürs Zahlwort «zwei» standhalten. Was gegen die Auffassung von der Veränderung als einer lautgesetzlichen spricht — für irgendwelche Analogie giebt es keinerlei Anhaltspunkt —, ist die Thatsache, dass das arabische Verb ثَنَى im Aramäischen zu ܬܢܐ תנא wird, obwohl die beiden ersten Stammkonsonanten sich in genau derselben Stellung befinden wie in ܬܪܝܢ תרין. Der einzige Erklärungsgrund dürfte der sein, dass das Lautgesetz: *ṯn* > *ṯr*, nicht *tn* > *tr* gewesen und demnach vor dem Über-

[1] Das mandäische ה hier < ח.

[2] *At-ti-e* bedeutet natürlich entweder *attî* oder *attê*.

[3] Nöldeke, Mand. Gr., S. 50.

gang von *ṯ* in *t* im Aramäischen eingetreten ist und somit vor der Periode, wo der kurze Vokal in offener Silbe reduziert worden war; *ṯanâya* konnte daher *tanâ* werden, bevor der Vokal der ersten Silbe reduziert worden oder verschwunden war, während ܬܪܝܢ תרין bereits von Anfang an *ṯnain* hiess, das von dem für Lautharmonie mehr empfindlichen Sprachorgan der Aramäer leichter *ṯrain* ausgesprochen wurde. Dass die Veränderung so vereinzelt auftritt, beruht darauf, dass sich meines Wissens keine andere Form findet, in der die Laute Ṯâ und Nûn auf dieselbe Weise so früh zusammengetroffen sind wie im vorerwähnten Zahlwort; und wenn auch eine solche gefunden werden könnte, so hat sie durch Analogie oder Ausgleichung leicht in die übrigen Formen des Stammes aufgehen können, wo die Veränderung der Voraussetzungen für ihr Eintreffen entbehrte.

Dagegen dürfte kein Lautübergang in den Wörtern ܒܪ בר, ܒܪܬܐ ברת «Sohn», «Tochter» vorliegen, da einem Lautgesetz: *n* > *r* in dieser Stellung vielfach widersprochen wird; die Veränderung durch gewöhnliche Analogie zu erklären, ist auch schwerlich erlaubt. Man kann sich aber leicht denken, dass von zwei der Bedeutung nach so nahverwandten und phonetisch so nahe zusammengehörigen Stämmen wie بنى und برأ jeder seinen Ausdruck für den Begriff «Sohn», «Tochter» geliefert hat: ich glaube daher, dass bereits im Ursemitischen Doppelformen existiert haben. Natürlich lässt sich auch annehmen, dass das Aramäische nach der Trennung von der Ursprache durch eine Art Volksetymologie nach dem Stamme برأ die singulären Formen umgebildet hat, obschon man sich darüber wundern muss, dass die Plurale nicht mitgefolgt sind, wie es nachher — nach Analogie des Singularis — bisweilen im Samaritanischen geschehen ist: ברים, ברין, ברי, בראן, בראתה בראת neben den Formen mit *n*.

Dissimilation kann mit Rücksicht auf die Empfindlichkeit des Syrischen für Lautharmonie — vergl. das Gesetz betreffs der Assimilation der Tenues mit folgenden Mediae und umgekehrt, von der Dissimilation der Silben in Reduplikations-Stämmen u. a. oben — sehr wohl im *syrischen* Imperfect ܢܬܠ für ܢܬܢ vorliegen, mit welchem nachher der Infinitiv ܡܬܠ durch Analogie mitfolgte; denn man kann nicht gut eine Analogie nach dem Stamme ܢܛܠ annehmen, da dieser Imperf. *-u* ist, und da die Bedeutungen ausserdem so verschieden sind, doch kann Analogie möglicherweise mitgewirkt haben; im Mandäischen wird der Stamm unverändert beibehalten, ausser wenn er vor einen enklitischen Dativ zu stehen kommt, da Nûn lautgesetzlich mit Lâm

assimiliert wird: ניתילאן «er giebt uns».[1] — Betreffs des *phönicischen* Perfectes יתן siehe unten unter Analogiebildungen. — Eine Dissimilation im Verein mit Artikulationsstellen-Assimilation ist es auch, wenn das aramäische דמדם «verstummen» im *Mandäischen* zu דנדם[2] wird.

Sonantierung von anlautendem vokallosem Nûn ist eigentümlich genug im *Assyrischen* im Imp. I 1 von prim. Nûn-Stämmen eingetreten: *uṣur* < *nṣur*, *usuk* < *nsuk*, *idin* < *ndin*, *ibi* < *nbi* (St. נבא). Die starken Imperative im Assyrischen haben nach dem ersten Stammkonsonanten einen Hilfsvokal erhalten; prim.-Nûn-Formen können nicht aus solchen hervorgegangen sein, sondern setzen vokallosen ersten Stammkonsonanten voraus. Irgend welche Analogiebildung kann hier schwerlich in Frage kommen, da es keine Imperat.-Formen giebt, die eine solche hervorgerufen haben können; es wären denn die Imperfecta, denen die Imperative folgten; doch hätten in diesem Falle die Formen jedenfalls dieselbe Gestalt gehabt, wie diejenigen von Stämmen prim. *w.*

Ausfall von Nûn ist auf mehrfache Weise in den einzelnen Dialekten eingetreten.

Teils hat eine solche mit anlautendem vokallosem Nûn besonders im Imper. der Grundform stattgefunden — nämlich im *Hebräischen* und *Aramäischen;* man könnte dies als Analogie nach prim. *w.*-Stämmen betrachten, doch kann es ebenso gut Lautgesetz sein, sowohl hier wie in den letztgenannten, obgleich später eingetreten, nämlich erst nach der Trennung von der Ursprache; z. B. hebr. גַּשׁ, גְּשׁוּ, גֶּשֶׁת, תֵּן, תְּנָה, תֵּת, טַעַת, שְׂקָה, שָׂא, שְׂאֵת; syr. ܦܘܩ od. ܦܩ, ܣܒ, ܚܘܬ, westar. סַב, טַר, פּוֹק, חוּת; mand. סאב, פּיל, הות; sam. טר, סב, פוק. Der Vokal zwischen dem zweiten und dritten Stammkonsonanten kann hierbei für die Beibehaltung oder Auslassung des ersten Stammkonsonanten keine Rolle spielen: auch sind es die Formen mit *a*-Laut im Hebräischen, welche aphärieren, während dieselben Formen im Syrischen sich gewöhnlich stark zeigen, und im Westaramäischen scheinen teils starke Formen mehr selten zu sein, teils haben die schwachen Formen ebenso oft *o*- oder *u*- wie *a*-Laut, während schliesslich das Mandäische unabhängig vom Vokal die starken Formen vorzuziehen scheint. Was die letztgenannten oder die Formen mit beibehaltenem *n* anbetrifft, können diese bald archaistische Formen,

[1] Nöldeke, Mand. Gr., S. 52.
[2] Nöldeke, Mand. Gr., S. 50.

die neben den verkürzten stehen geblieben sind, bald — und öfters — neugebildete Analogieformen nach starken Verben sein.

Teils ist zweitens inlautendes Nûn — im Arabischen mit darauffolgendem Vokal — in den Dual- und Pluralendungen vor Suff:n (inkl. der Emphaticus-Endung) und in konstrukter Stellung[1] — d. h. beim Zusammenlesen mit dem folgenden Worte zu einem einzigen in accentueller Hinsicht, — *überall im Semitischen* ausgefallen,[2] ebenso wie der Nasallaut des enklitischen Artikels im *Arabischen* in derselben Stellung;[3] z. B. ar. كتاباكم > كتابان + Suff., بنوك, بنيك > بنين, بنون + Suff., بنو آلملك, بنى آلملك f. بنون آلملك u. s. w., كتابُه, كتابُ آلّهِ; sab. בניהו > בנין (oder בנים[4]) + Suff.; äth. አበዊሁ < አበው + -*în* (oder -*îm*[4]) + Suff.; aram. ܬܪܬܥܣܪ, תרי עסר, mand. תריסאר < ܬܪܝܢ ܥܣܪ (ܬܪܝܡ), עסר (תרים) תרין, ܬܪܝܗܘܢ תרויהון < ܬܪܝܢ (ܬܪܝܡ) + Suff., ܕܝܢܝܟܘܢ, דיניכון < דינין (oder דינים) + Suff. — im Aramäischen und Hebräischen vielleicht auch im Assyrischen ist der Plural vor Suff. und im Konstr. in den Dual aufgegangen —, mand. בניך < בנין (oder בנים) + Suff., sam. בריך < ברין + Suff. — ך nach Anal. des Sing. —, syr. ܒܢܝ̈ ܐܢܫܐ, westar. בְּנֵי ישראל, mand. בניא י׳, sam. ברי י׳; ass. *ḳuradêšu* wahrscheinlich < *ḳuradaịn* (-*aịm*) oder möglicherweise *ḳuradîn* (-*îm*) + Suff., *šepâka* «deine Füsse» wahrscheinlich < *šepân*(*i*) (-*âm*(*i*)) + Suff. — demnach Erinnerung an den Dual —, *šepuššu*, gewiss = *šêpûšu* «seine Füsse», wahrscheinlich < *šepûn*(*a*) (-*ûm*(*a*)) + Suff. — Er-

---

[1] Im Äthiopischen wird die Silbe *na* beim Plur. san. auf -*ân* im Konstr. beibehalten: ጊዮሳነ ፡ ፈርዖን; dies ist aber eine spätere Entwickelung, während der Bindevokal in genannter Sprache bei Suffixen im Plur. dieselbe Plur.-Endung und Auslassung von Nûn wie im Aram. und Hebräisch. voraussetzt — dies im Gegensatz zu Dillmanns Auffassung über diesen Bindelaut S. 257 f. — Dass dieses *î* später bei der Suffigierung auch beim Plur. fr. vorkommt, zeigt nur, dass man jede Erinnerung an die alte Plur.-Endung verloren und dass man deren Rest nicht anders denn als pluralen Bindevokal kannte.

[2] Inwieweit man fürs Assyrische Elidierung von *m* oder *n* annehmen soll, ist natürlich schwer zu entscheiden. Aus dem Vorhandensein der Mimation im Sing. würde man sonst auch auf eine solche beim Dual und Plural schliessen wollen.

[3] Vielleicht könnte man hier ebenso gut von dem Ausfall eines *m* sprechen, da der unbestimmte Artikel wohl im Arabischen, wie auch im Sabäischen und Assyrischen, ursprünglich *m* gewesen ist, während *n* im Arabischen wahrscheinlich ebenso wie im Sabäischen zur selben Zeit den Determinations-Artikel ausmachte. Eine interessante Erinnerung davon haben wir wahrscheinlich in فم neben فو u. s. w. und im aramäischen ܦܘܡܐ פום — siehe meine Abhandlung über die semitischen Laute *w* und *y* Seite 130 Anmerkung — wie auch vielleicht in ابنم neben ابن.

[4] Vergleicheunten über *n* und *m* bei den pluralen Endungen.

innerung an den Plural auf *-ûn, ûm* —, *mê nâri* «das Wasser eines Stromes»[1] u. s. w.

Dagegen zeigt sich das Verb nicht in demselben Grade geneigt, das auslautende *n* einer Endung bei der Suffigierung auszulassen — unter anderem ein Beweis dafür, dass die Verbal-Suffigierung bedeutend jünger ist als die nominale; dass die dritte Person Perfecti gewöhnlich das Suffix, ohne ihren ursprünglichen Nasallaut beizubehalten, anhängt — ausgenommen das Galil. im Mask., das Arab. im Fem. und bisweilen das Syr. sowohl im Mask. als im Fem. —, scheint nicht so merkwürdig, da jene beinahe durchgehends im Semitischen auch in nicht-suffigierter Stellung den Nasallaut weggeworfen hat — das Galil. und zum Teil das Arab., Syrische und Assyrische ausgenommen —; doch muss in der 3. f. pl. Perf. mit Suffix im *Syrischen* Elidierung angenommen werden, wo die Form keinen Nasallaut zeigt, weil die Suffix-Formen dort aus keiner der beiden nicht-suffigierten erklärt werden können; ferner lässt das *Arabische* im Mask. bisweilen die Endung *-na* vor Suffix aus; z. B. جاءه — neben جاءنه — < *bazzân* — dieselbe Form wie die, welche man im Galiläischen antrifft — + Suff., جاءته; تأمرونى < تأمرون + Suffix.

Teils ist drittens auslautendes Nûn in unbetonter Silbe in der Determinativ-Endung im *Aramäischen* ausgefallen, wie auch im *Hebräischen* wahrscheinlich eine solche Veränderung stattgefunden hat, und in der Energicus-Endung beim Kohortativ in letztgenanntem Dialekt; im Zusammenhang hiermit ist Ersatzdehnung des Vokals zu resp. ܐ—, ו— und ה— eingetreten — man könnte dies auch eine Art Assimilation und Kontraktion nennen —; z. B. aram. ܢܦܫܐ, נפשׁא < *napšan*, hebr. (ארץ) חיתו < *ḥayyaṭan*,[2] אשׁמרה < *'ašmuran*. Dass diese Vokale aus Endungen entsprechend der sabäischen Determinativ-Enclitica *-n* und der arabischen und sabäischen Modus-Endung *-an* hervorgegangen sind, scheint mir eben so klar zu sein, als dass das Feminin-Suffix *-at* im Kanaanäischen und Aramäischen zu *-â* geworden ist. Es liegt jedoch eine geraume Zeit zwischen der Verwandlung der beiden erstgenannten Suffixe: das Aufgeben des *n*-Lautes beim enklitischen Determinativ reicht sicher in die Zeit kurz nach der Spaltung des Ursemitischen zurück — daraus würde sich

[1] Die Plur.-Endung *-âni* scheint, wie die plurale Konstruktendung *-âna* im Äthiopischen, in konstrukter Stellung ihr *n* beizubehalten: *mašiḥân ekli* «Feldmesser». — Del., Assyr. Gr., S. 193.

[2] Dass der Accusativ hier die siegende Form ist, darf nicht mehr verwundern als dass der lateinische Dativ-Ablativ es im Italienischen wurde.

dann erklären können, dass die Endung als *ô*, nicht als *â* im Hebräischen,[1] auftritt, weil sie dem Gesetze: urhebräisch *â*>*ô* folgte —; die Umbildung der Energicus-Endung wiederum kann ungefähr auf dieselbe Zeit zurückgeführt werden, wie die schwache Bildung der 3. sg. Perf. bei ל"י-Stämmen im Hebräischen, eine Erscheinung, die gewiss an und für sich ein respektables Alter hat, die jedoch verglichen mit einer Menge anderer Veränderungen, wie z. B. die vorerwähnte, als verhältnismässig jung zu betrachten ist.

Teils ist viertens auslautendes Nûn in den Flexions-Suffixen der 3. pl. Perf. ***durchgehends im Semitischen***, ausser im Arabischen im Fem., weggefallen; denn die Idiome, die Nûn zeigen, nämlich das Galiläische und bisweilen das Syrische, Samaritanische und Assyrische, haben aller Wahrscheinlichkeit nach dieses später durch Analogie nach dem Imperf. erhalten. Dass indessen der Nasallaut sich auch im Perfect, wo er jetzt fehlt, einst vorfand, geht daraus hervor, dass er im Fem. im Arabischen[2]

[1] Gegen die Auffassung von der sog. paragogischen Endung -*ô* im Hebräischen als einem Rest vom früheren enklitischen Determinativ spricht, dass sie in konstrukter Stellung vorkommt und nur dort: חיתו ארץ, מעינו מים; dies ist aber auch der Fall mit den übrigen sog. paragogischen Endungen, obgleich die eine derselben (-*î*) als die alte Genetiv-Endung angenommen wird, welche bei einem Konstruktverhältnis wohl dem folgenden, nicht dem vorhergehenden Worte, hätte angehören müssen. Da die Bedeutung des enklitischen Determinativ-Artikels seit vielen Jahrhunderten verschwunden war, braucht man, falls man glaubt, dass er sich dort wirklich vorgefunden hat, sich nicht verwundern, dass er später nach Analogie des Locativ, der alten Accusativ-Endung, gesetzt wurde. Worüber man sich dagegen mit Recht wundert, ist der Umstand, dass nicht wie im Aramäischen mehrere Formen übrig sind, denn ein Flexions-Element wird nicht ohne weiteres verwischt, ohne dass bestimmte Ursachen, wie z. B. Analogie, es veranlassen. Gerade dies dürfte indessen mit dem enklitischen Artikel im Hebräischen der Fall sein: dieser ist in der Locativ-Endung aufgegangen und nur gewisse stereotype, mehr als Zusammensetzungen geltende Ausdrücke sind übrig. Dies hat einen wesentlichen Grund für sich in dem Umstande, dass die Locativ-Form so oft ohne alle Bedeutung vorkommt, wie stets in לילה, und im Ortsnamen יהצה Jos. 13 : 18 u. a. St., ferner in ארצה זבלון, ארצה נפתלי Jes. 8 : 23, in תבל ארצה (Paus.) Ijj. 37 : 12, נחלה Ps. 24 : 4, in mehreren Femininen in der Poesie, wie ישועתה Ps. 3 : 3 u. a. Stellen, אימתה, עזרתה, עלתה, עיפתה, und endlich in Formen mit Artikel: המותה, החרסה, החשמלה, aller der Stellen zu geschweigen, wo das Nomen den Ort wo? angiebt und wo die Endung nicht eine solche Lokalität zu bezeichnen braucht, da die letztere unzählige Male mit dem blossen Absolut ausgedrückt wird. Man kann also auch im Hebräischen von einem Status emphaticus sprechen, obgleich er in der Regel in dem Locativ aufgegangen ist und nur in gewissen mehr stereotypen poetischen Ausdrücken eine ursprünglichere Form zeigt.

[2] Dass der Nasallaut im Arabischen beibehalten worden ist, beruht darauf, dass entweder — falls man annehmen darf, dass sich ursprünglich ein Vokal zwischen dem Stamme und dem Afformativ befand — die Form nach der 1. pl. Perf. gebildet

vorkommt, und auch aus dem Umstande, dass die dritte Person im Perf. ursprünglich sicher eine Nominal-Form war. Dass er im Perf., nicht aber im Allgemeinen im Imperf. verschwunden ist, erklärt sich aus dem höheren Alter des Perfects und seiner früher häufigeren Anwendung. Ob ein Vokal sich ursprünglich vor dem Nasallaut im femininen Afformativ vorfand oder ob er hinzugekommen ist, wie es nicht so selten — durch Analogie — im Semitischen geschehen, vermittels Metathesierung des Nasallautes und seines Endvokales — einen solchen gab es ohne jeden Zweifel, wie das Arabische zeigt —, ist schwer zu entscheiden. Ist die Theorie von der dritten Person des Verbs als eines ursprünglichen Nomens richtig, so muss die ursprüngliche Endung in der 3. f. pl. Perf. *-ana* gewesen sein — alle Nominal-Endungen beginnen mit Vokal —, was mit der aramäischen Feminin-Endung ـَن, ָן im Plur. bei Nominibus und damit, dass das Syrische und das ganze Westaramäische im Impf. f. pl. gerade diese Endung zeigt, gut übereinstimmt; z. B. ar. قتلو, äth. ቀተላ, ተሀበ III 1; hebr. שמרו; jud. עבדו, שמעו, בלעא, דחילא — dagegen galil. סלקן, שמען, בלען, קריבן —; syr. ܩܛܠ — aber auch solche Formen wie ܩܛܠܝ —, ܩܛܠܶܝܢ — aber auch solche Formen wie ܢܶܩܛܠܳܢ —; sam. חכמו, קטפו — aber auch solche Formen wie אכלון, טמנון —, רכבי — aber auch solche Formen wie ארכבין, בטנן —; ass. *šaknû*, *šaknâ* — aber auch solche Formen wie *šaknûni*, *našûni* (St. נשא). — Das Hebräische hat die feminine und das Mandäische die feminine und maskuline Plur.-Form in der dritten Person Perf. verloren.

Teils ist fünftens auslautendes Nûn ausgelassen worden in den Flexions-Suffixen des Imperfects im *Äthiopischen*, mit wenigen Ausnahmen in der 2. f. sg. wie auch der 2. m. pl. und 3. m. pl. im *Hebräischen*, gewöhnlich in der 3. f. pl. im *Mandäischen* — die 2. f. sg. und die 2. f. pl. sind ganz und gar verschwunden —, meistens in der 2. f. sg., 2. m. pl. und 3. m. pl. im *Samaritanischen*, in der ganzen zweiten Person und gewöhnlich auch in der dritten Person (des Präsens und Prät.) im *Assyrischen;* z. B. äth. ይሰምዑ, ይትገበሩ, ትእበሊ; hebr. תלדי, ישמרו, תשמעו — Formen mit beibehaltenem *n* meist in Pausa: תשמעון, תדבקן u. a. —; mand. גירימוא, ניסינדא — aber auch גירימואן u. a. m. —; sam. תילדי, יבטלו, תיכלו — aber auch תיכלון, תקרבון u. a. —; ass. *têdilî* (St. עדל), *tukinnâ* (St. כון) — auch

wurde, oder auch — falls ein solcher Vokal nicht existiert hat —, dass irgend eine Metathesierung des Vokales und des Konsonanten beim Afformativ im klassischen Arabischen sich noch nicht eingenistet hat.

als Mask. angewandt —, *ittaṭalû, littaṭṭalâ* (St. נטל) — aber auch *iktabûnu, issaḫrûni* (St. סחר) u. a.[1]

Teils ist sechstens der Nasallaut — sei es nun, dass dieser *m* oder *n* war — im Allgemeinen bei den nominalen Mehrzahl-Endungen auch in absoluter Stellung im *Assyrischen* verschwunden — ausser in der femininen Plural-Endung *-ân* und der maskulinen Plural-Endung *-âni* (*-ânu*) — und oft auch bei Substantiven im *Mandäischen*, wobei demnach Absolutus und Constructus zusammenfallen. Delitzsch bemerkt, dass solche assyrische Formen wie *malki*, *arḫi* u. a. m. mit *ê* gelesen werden müssen; aber kann die verschiedene Schreibweise im Abs. Plur. nicht gerade das Übergangsstadium zur Amalgamierung der Dual- und Plural-Endungen anzeigen? Da man einmal das Gefühl für den Unterschied zwischen Dual- und Plural-Bedeutung verloren hatte, ist es klar, dass die Endungen durcheinander gebraucht wurden, bis einer von beiden Übergewicht hatte, wie es faktisch im Hebräischen und Aramäischen geschehen ist, wo der Dual vor Suffix und in konstrukter Stellung und der Plural im Absolutus siegte — ausser in Wörtern, die von Natur aus ein Paar bilden. Und weshalb hätte es nicht Genetivformen geben können, da der Nominativ noch jetzt Reste aufweist? Man kann sagen, dass im Assyrischen alle vier Mehrheitsformen (auf *-ûna*, *-îna*, *-âni*, *-aini*) des Arabischen obwohl mit abgeworfenem Nasallaut (und dessen Endvokal) existieren; z. B. *ûmû, umî, malkî, uznâ, uznê, kûradê*. Dass die Mehrzahlendung *-â* wirklich mit einer früher vorhandenen Dualendung identisch ist, geht deutlich daraus hervor, dass sie vorzugsweise bei solchen Wörtern vorkommt, welche ein Paar bezeichnen — ebenso wie es gerade diese im Hebräischen sind, welche noch Dualendung zeigen —, wie *uznâ* — neben *uznê* — «Ohren», *înâ* — neben *înê* — «Augen»,

[1] Inwiefern auch im Imper. und in den subjunktiven Modi Ausfall eingetreten, ist schwer zu entscheiden, da diese Modi nirgends bestimmt ursprünglichen Nasallaut zeigen und da ausserdem deren Bildung noch jetzt in Dunkel gehüllt ist. Wahrscheinlich sind die subjunktiven Modi aus unbekannten Ursachen aus dem ursemitischen Imperfect differenziert worden, da es nirgends — ausser beim Energicus im Arab. — einen andern Unterschied als verschiedene Vokalverkürzung im Stamme und Abwesenheit des Endvokales und des Endnasales gibt. Der Imperativ wiederum kann unmöglich aus dem Imperf. gebildet worden sein, denn von welchen Lautgesetzen oder Analogien kann man wohl annehmen, dass sie hier mitgewirkt hätten? Wahrscheinlich hängt er am nächsten mit dem Inf. zusammen, und es liegt dann nahe anzunehmen, dass seine verschiedenen Formen auf dieselbe Weise entstanden sind wie die Imperfect-Formen mit Afformativen. In diesem Falle müsste man auch hier Ausfall annehmen.

idâ — neben *idi*, selten *idê* und *idât* — «Hände», *šêpâ* — neben *šêpû* und *šêpê* — «Füsse», *šâptâ, šaptân,* — neben *šaptê* — «Lippen», *birkâ* «Kniee», *šinnâ* — neben *šinnâti* — «Zähne» — vgl. שִׁנַּיִם —. Die Endung *-ân* entspricht sicherlich der Feminin-Endung ـَـانْ, ־ָן im Aramäischen; die Wörter auf *-âni* dagegen sind gewiss archaistische Dual-Plur.-Formen, welche aus dieser oder jener Ursache übrig geblieben sind. Beispiele aus dem Mandäischen sind עובאדיא, אמאמיא, האליא (Pron.), הייא u. a., die also in absoluter und konstrukter Stellung dasselbe Aussehen zeigen; dagegen: קאיאמין, משאבין u. s. w. — Adjectiva und Participia behalten den Nasallaut bei.

Im Zusammenhang hiermit mögen auch ein paar andere Auslassungen von auslautendem *n* im *Mandäischen* und auch einige im *Galiläischen* erwähnt werden, wie mand. und galil. מנא f. מנאן oder מנן «woher», mand. האי Nebenform zu האויא f. האוין «hic», gal. תרי, תרתי «zwei», כי f. כין «so», אי f. אין «wenn»[1].

Da wir nun gerade bei den Pluralendungen im Semitischen sind, so ist es am Platze, mit einigen Worten die Frage zu beleuchten, inwieweit auslautendes *n* (rein phonetisch), wie oft behauptet wird, im Semitischen wirklich in *m* übergegangen ist oder umgekehrt. Nach irgend einer lautgesetzlichen Veränderung genannten Schlages sucht man vergebens: die «Vertauschung» zwischen *n* und *m*, wovon man so oft sprechen hört, hat meiner Meinung nach ganz andere Erklärungsgründe. So ist die Konjunktion אִם im Hebräischen und Westaramäischen ganz sicher ein anderer Stamm als das arabische إِنْ, nämlich derselbe Stamm wie das ar. أَمْ — mit welchem das אִם als Fragepartikel völlig übereinstimmt — und das äthiop. **እመ**, **እም**; das ar.

[1] Alle nun behandelten Auslassungen müssen als solche lautgesetzlicher Natur angesehen werden, auch wenn es sich denken lässt, dass die pluralen absoluten Nomenformen im Anschluss an die entsprechenden Konstrukte und das כי im Anschluss an sein entsprechendes Relativ כ entstanden sind. Weshalb Auslassung in dem einen und nicht in dem andern Dialekte eingetreten ist und dies verschiedenartig sogar innerhalb eines und desselben Idiomes, erklärt sich am ersten aus den Accent- und Quantitätsverhältnissen. Dass diese letzteren bei Lautveränderungen eine wichtige Rolle spielen, zeigt unter anderem das Hebräische, wo Pausa in der Poesie oder in feierlicher Sprache oft den Nasallaut beibehält, während er sonst abgeworfen wird; es ist deutlich, dass dieser sich leichter erhalten konnte, so oft die Silbe gedehnt wurde, als wenn sie (mit im übrigen beibehaltenem fortis-Accent) unter der schnellen Aufeinanderfolge der Wörter verkürzt wurde. Hinter den verschiedenen Accent- und Quantitäts-Verhältnissen der einzelnen Idiome liegen wiederum eine Menge sowohl rein individueller als historischer Faktoren, über welche sich näher auszulassen natürlich unmöglich ist.

وإن dagegen hat sein Gegenstück in dem aramäischen אין إِنْ, dem hebräischen und bibelaramäischen הֵן, in welch' letzterem Elif in ה übergegangen ist auf dieselbe Weise wie in der Interjektion הנה הן = إِنَّ, nämlich nach Analogie der demonstrativen Pronomina. — Was wiederum die Vertauschung zwischen *n* und *m* in den dualen und pluralen Nominalendungen betrifft, so hängt sie aller Wahrscheinlichkeit nach mit den Determinations- und Indeterminations-Nasalen zusammen. Das Sabäische zeigt bekanntlich *m* beim unbestimmten, *n* beim bestimmten Nomen; nichts hindert, dass dies auch in den andern Dialekten der Fall war, obgleich mit der Zeit der Unterschied in der Bedeutung der beiden Flexionselementen verschwunden ist, um so leichter, als die Lautähnlichkeit so gross war und noch grösser zu werden drohte dadurch, dass die Endungen unbetont waren; im Arabischen (Aramäischen und Hebräischen) ging dann der unbestimmte Artikel in den bestimmten auf, nachdem der letztere seinen determinativen Charakter verloren hatte, während dagegen im Assyrischen die Ordnung bei der Amalgamierung eine entgegengesetzte wurde und im Äthiopischen jede Spur von den beiden Flexionselementen, falls sie, wie anzunehmen ist, vorhanden gewesen, ganz und gar verschwand. Das hat bisher von dem Singular und dem femininen Plural gegolten; aber weshalb sollten der Dual und der maskuline Plural nicht Gegenstand derselben Determinierung oder Indeterminierung sein? Es ist nicht unmöglich, dass es neben den Endungen *-ûn(a)*, *-în(a)*, *-ân(i)*, *-ain(i)* solche wie *-ûm(a)*, *-îm(a)*, *-âm(i)*, *-aim(i)* gegeben hat, die letzteren mit indeterminativer Bedeutung, und diese würden dann das *m* im Dual und im Plural des Hebräischen erklären. Will man nicht so weit gehen, so bleibt, scheint es mir, nur übrig, dieses *m* als durch Analogie nach dem unbestimmten Nasallaut im Sing. entstanden zu betrachten, der uns im Assyr. und Sabäisch. begegnet und der fürs Hebräische angenommen werden muss, welche von den beiden Erklärungen man auch von dem Dual-Plur.-*m* des Hebräisch. geben will. — Schliesslich bemerke ich hinsichtlich der Adverbial-Endungen ־ָם und ־ֹם im Hebräischen, dass sie meiner Ansicht nach sehr verschiedenen Ursprungs sind. Die erstere ist wahrscheinlich eine alte mimierte Accusativ-Endung, die sich erhalten konnte, weil die adverbiale Bedeutung sich entwickelte, während die Mimation noch lebendig war. Dass der Ton auf die Ultima fiel, beruht natürlich darauf, dass die Silbe geschlossen war und eine solche im Hebräischen nur dann unbetont bleibt, wenn sie einen

sekundären Vokal hat. Oder es ist diese Endung mit der assyrischen Adverbial-Endung *-ma, -m* zusammenzustellen: ***mušamma*** «gestern» = *amšat*, hebr. אֶמֶשׁ, ***kanamma*** und ***kanam*** «früh am Morgen» u. a. m. Diese Endung ist dann im Hebräischen zum Accusativ gefügt worden. Beispiele aus dem Hebräischen sind: אָמְנָם, חִנָּם, רֵיקָם, יוֹמָם u. a. Die Adverbial-Endung ם—ֹ dagegen hat sicherlich ihr *m* durch Analogie nach der erstgenannten erhalten, worüber unten mehr.

ββ. Analogiebildungen.

Zu diesen müssen wir unter anderen viele starke Formen von Nûn-Stämmen rechnen, welche demnach Ausnahmen vom Assimilations-Gesetz sind, wie auch die Auflösung eines verdoppelten Konsonanten in einen Nasallaut + einen einfachen Konson. — besonders Dental —, die oft, besonders im ***Assyrischen*** und ***Mandäischen***, aber auch oft im ***Westaramäischen*** vorkommt. Gerade die starken Neubildungen von Nûn-Stämmen haben die wahrscheinlich unrichtig sog. Dissimilationsformen hervorgerufen [1]; z. B. ass. ***ušanṣir*** f. ***ušaṣṣir, ušanbit*** f. ***ušabbit, imbi*** — mit partieller Assimilation — f. ***ibbi; inambi*** — mit partieller Assimilation — für und neben ***inab(b)i; inamdin*** — wohl ungenaue Schreibung oder auch Analogie für ***inandin*** — für und neben ***inad(d)in*** u. a. m. [2]; hebr. וְשִׁכַּבְתִּי, זָקַנְתְּ, וְהִשְׁכַּבְתִּי [3], יִנְטֹר, לְהַנְתִּיךְ, הִנְתִּקוּ, מִנְחָה u. a. m. — das Hebräische weist keine Formen mit anderer aufgelöster Verdoppelung als der kompensativen auf —; mand. שכינתא — auch im Syrischen — מדינתא = ܡܕܝܢܬܐ, אנפיא — ܐܦܐ, ענביא und עמביא = hebr. עֲנָבִים, מאנזאלא, נינסאב, נינטאר u. a. — פ״ן-Stämme zeigen im Mandäischen und Samaritanischen mehr starke Neubildungen als ältere Assimilationsformen —, מאנדא = מַדָּע (St. ידע), ראנדיד = westar. רדיד (St. רדד) u. a. m. [4]; sam. אנדה, ינכם, תנסף u. a. m. [5] — lauter Neubildungen von פ״ן-Stämmen —; westar. (meistens gal.) נינתא — im Galiläischen

---

[1] Als es erst gebräuchlich wurde, die Kompensations-Verdoppelung aufzulösen, ging dies auch bald von da aus auf Gemination anderer Art über.

[2] Siehe Del., Ass. Gr., S. 115 und 120.

[3] Dagegen müssen wohl solche Formen wie סָמַנְתִּי — Pausalform —, שָׁכַנְתִּי — ' comp. —, שְׁכַנְיָה — Nom. pr. — als Archaismen angesehen werden.

[4] Vgl. Nöld., Mand. Gr., S. 50f. und S. 239 und auch Merx, Gr. Syr., S. 104.

[5] Beispiele aus Petermann.

und Judäischen — = ܫܢܬܐ, שינתא — im Gal. und Jud. —[1], אנפין neben dem gewöhnlicheren אפין, חינטין = ܚܛ̈ܐ, hebr. חטים, ar. حنطة, אנתתא neben dem gewöhnlicheren איתתא, ינגף, ינגש, תינטור u. a. m.; ינדע, מנדע (St. ידע), נינבריא = jud. ניבריא hebr. גבורים, חיננין — im Jud. — f. חנין (St. חנן)[2]; syr. ܐܢܬܬܐ, ܡܢܕܥܢܘܬܐ, ܢܢܓܕ, ܢܢܚܬ, ܢܢܦܩ für das gewöhnlichere ܢܦܩ, ܡܢܕܥܡ = ܡܕܥܡ[3] — starke Formen von ܢ-Stämmen im Syrischen sind ungewöhnlich und sogenannte Dissimilationsformen kommen beinahe gar nicht vor.

Die im *Arabischen* und *Äthiopischen* vorkommenden Einschiebungen von *n* scheinen sich meistens weder als Lautgesetz — was trieb den Sprachinstinkt, eine Nasalis einzuschalten? — noch durch Analogie erklären zu lassen; sie gehören sicher grösstenteils dem mehr unerforschten Gebiete der Wortbildung an, wie سُنْبُلَة, ሰንበል = שִׁבֹּלֶת, عَنْبَس, ዐንበሳ «Löwe» u. a.[4]. Doch dürften einzelne auch hier, wie ዝንቱ neben ዝቱ, ዘንቱ neben ዘቱ, ሀየንተ, ኵሎንታ u. a., so aufgefasst werden können, als ob sie derartigen Pronomenformen wie አንተ, እንተ, እሙንቱ, እማንቱ — deren *n* gewiss ursprünglich ist, verglichen mit dem bei ܗܢܘܢ ܗܢܝܢ, ܐܢܘܢ ܐܢܝܢ — gefolgt wären, u. a. m.

Durch Analogie nach den oben behandelten Adverbien auf ם—ָ im *Hebräischen* haben sicherlich die auf ם—ֹ in demselben Dialekt *m* für *n* erhalten; diese scheinen mir nämlich ohne Bedenken mit den assyrischen Adverbien anf *-ânu, -ân* zusammengestellt werden zu müssen: שִׁלְשׁוֹם oder שִׁלְשֹׁם = ass. *šalšiânu.*

Analogie hat auch gewirkt, wenn Verba prim.-gutt. ה im *Hebräischen* den *n*-Laut im Imper., Inf. und Impf. Ni. verlieren, während lieber der erste Stammkonsonant hätte elidiert oder mit dem vorhergehenden assimiliert werden müssen, wie בֵּהָרֵג (Inf. mit Präp.), יֵהָפֵךְ, יֵהָרֵג, יֵהָרֵם.

---

[1] Diese Wörter sind sicher nach der Durchführung des Assimilationsgesetzes entstanden; demnach hatte dies keine Gelegenheit jene zu beeinflussen; auch werden sie in den Texten mit superliniärer Vokalisation mit halbem Vokal beim Nûn bezeichnet.

[2] Vgl. Dalm., Aram. Gr., S. 72 und 238.

[3] Vgl. Nöld., Syr. Gr., S. 21 und 104.

[4] Das *n* (für *m*) hier vor einer Labialis zeigt genügend, dass wir wenigstens in diesen Beispielen nicht mit einem Lautgesetz von Einschaltung oder Dissimilation zu thun haben, weshalb auch das von G. Meyer in seinem Aufsatz über das Wort Samstag — Indog. Forsch. B. IV 1894 — erwähnte arab. und äthiop. سَنْبَة, ሰንበት neben سبّة nicht viel für die Erklärung vom σαμβατον, Samstag leistet: die Nasalierung dieser Wörter ist wahrscheinlich nicht auf semitischem Sprachgebiete entstanden.

Durch Analogie muss wohl auch das auslautende *n* erklärt werden, welches im *Galiläischen* in der 3. pl. m. Perf., in der 1. pl. Comm. ebendaselbst wie auch in gewissen einzelnen Wörtern auftritt, vgl. Dalman, S. 72 und 73, nämlich in der 3. pl. m. durch Analogie nach der entsprechenden Form des Imperf:s, in der 1. Comm. pl. nach dem femininen Plural in den übrigen Personen des Perfekts, welcher wahrscheinlich ursprüngliches End-*n* hat, da es ja nicht merkwürdiger ist, im Galiläischen im Perf. und Imperf. 3. fem. pl. gleiche Endungen zu finden, als im Arabischen. Dagegen anzunehmen, dass ein solches Nûn in der 3. m. pl. Perf. im Galiläischen mit seiner sonst so sehr vorgeschrittenen Entwickelungsstufe stehen geblieben sei, während es in allen andern Dialekten, einschliesslich des Südsemit., meistens fehlt, dürfte etwas gewagt, wenn auch nicht undenkbar sein. — In solchen Wörtern wie מגין «sehr», כדון «jetzt» u. a. kann der *n*-Laut möglicherweise so aufgefasst werden, dass er nach den Endungen mit Nasal hinzugekommen, nachdem diese so überaus häufig geworden waren.

d. Mîm.

α. *Das ursemitische Mîm* — ein labialer Nasallaut, gewöhnliches *m*[1] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;* z. B. sab. מן, ar. مَنْ, äth. መኑ, hebr. מִי, phön. מ «mi» (Pön.), syr. ܡܰܢ, westar. מַן, מָן, mand. מאן, sam. מן, מי[2], ass. «*mannu*» «welcher»? Vgl. im übrigen die Stämme und Wörter مِنْ, أمر, سمع, إِسْمٌ, رحم im ersten Abschnitte unter resp. Nûn, Elif, Sîn und Ḥâ.

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Einem *Übergang in w* — bilabiale Spirans — ist in- und auslautendes *m* im *jüngeren Babylonischen* und sogar bereits im *Assyrischen* unterworfen gewesen, wie es die aramäische und griechische Transskription zeigt: *kislîmu:* כִּסְלֵו, *Simanu:* סִיוָן, *Tamtu:* Ταυθέ, und wie es aus der Wiedergabe von Fremdwörtern bei den Babyloniern hervorgeht: z. B. das persische «*Darayavaush*», aram.

[1] Vgl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 648, Spitta-Bey, Neuar. Gr., S. 13.

[2] Dem Hebräischen entlehnt.

דָּרְיָוֶשׁ > bab. *Dâriâmuš* u. a. m. Assyrische Beispiele sind: *Jamanu* < יָוָן, *Armada* neben *Aruada* < אַרְוַד[1]. Dieses *m-w* scheint später im *jüngeren Babylonischen* im Inlaut *elidiert worden* zu sein, wie ass. *ušatmiḫ* «er liess fassen» > neubab. «*ušatviḫ*» und *ušatiḫ*, ass. *šurmîni* «Cypresse» > neubab. *šurîni* u. a. m.[2].

Partieller Assimilation — d. h. hinsichtlich der Artikulationsstelle — mit folgendem Dental und bisweilen mit folgendem *ḳ* und auch mit Vorliebe *totaler Assimilation* mit folgendem *š* unterliegt das *m* im *Assyrischen;* z. B. *ṣindu* neben *ṣimdu* = צֶמֶד, *ḫanšu* und *ḫaššu* = خامس, *šunšu* und *šuššu* «sein Name» < *šumšu*, *dunḳu* aus und neben *dumḳu* «Gunst» u. a. Doppelformen können hier wie auch sonst auf unvollkommener Schreibung beruhen.

Auch im *Äthiopischen* trifft man bisweilen dieselbe Erscheinung wie ተንድ «Stamm», vgl. hebr. נֶמֶד «Stab».

Dagegen muss es wohl im *letztgenannten Dialekt* als eine Art *Dissimilation* angesehen werden, wenn ein *m* vor anderen Lippenlauten in *n* übergeht, wie እንበይን f. እምበይን, እንበለ f. እምበለ u. a. m.[3]

Ausfall von Mîm ist in Dual- und Plural-Endungen im *Hebräischen* in konstrukter und suffixer Stellung eingetreten, ebenso wie es, nach dem was wir vorher gesehen, mit Nûn in anderen Dialekten der Fall war: מִשְׁלֵי שלמה, יְדֵי אביהם, דְּבָרֶיךָ, יָדָיו; ferner von der Mimation im Sing. in derselben Stellung im *Assyrischen: bâb bîti, bâbka* «dein Thor», *bîtsu-* f. *bîtšu-* «sein Haus».

ββ. Analogiebildungen.

Durch Flexionsausgleichung ist es gewiss geschehen, dass die Mimation im *Assyrischen* öfters auch in absoluter Stellung verschwindet: *bêlu* neben *bêlum*, *abi* (Gen.) neben *abim;*[4] und dass das *Hebräische* in einigen Fällen im Plural den Nasallaut verloren hat: מִנִּי «Saiten», עַמִּי «Völker» wie auch einige andere. In beiden Fällen hat nämlich die suffixe und konstrukte Stellung eingewirkt.

Auf ähnliche Weise haben gewisse Pronominalformen im *Aramäischen* und *Assyrischen* *n* für *m* erhalten, nämlich durch Analogie

[1] Siehe Del., Ass. Gr., S. 104f.

[2] Vgl. Del., Ass. Gr., S. 114.

[3] Vgl. Dillm., Äth. Gr., S. 87.

[4] Das Fehlen jeder Bedeutung bei der assyrischen Mimation hat natürlich die Flexionsausgleichung erleichtert. Doch hat dieser Nasal einmal im Assyrischen eine semasiologische Rolle gespielt wie er es wirklich im Sabäischen und wie es die Nunation sowohl im letztgenannten als im klassischen Arabisch thut.

nach dem entsprechenden Femininum — im Galiläischen, Mandäischen und Assyrischen sind die Formen bisweilen sogar gänzlich mit einander verschmolzen —: syr. ܐܢ̈ܬܘܢ, westar. אתון — im Gal. auch fem. —, mand. אנאתון — das Fem. fehlt —, sam. אתון — neben אתם[1] —, ass. *attunu*, aber sab. אנתמו, ar. أَنْتُم, äth. አንትሙ, hebr. אתם; syr. ܗܢܘܢ, ܐܢܘܢ, westar. הינון, אינון, mand. הינון, sam. אנון, הנון — neben הם[1] —, ass. *šunu*, *šun*, aber sab.-min. המו, שמו, ar. هم, äth. እሙንቱ[2], hebr. הם המה — ja sogar targumisch kommt die Form הימון vor —; syr. ܗܘܢ-, westar. und mand. הון-, sam. ון- — neben הם-, vgl. die obige Bemerkung —, ass. *-šunu*, aber mand.-min. המו-, שמו-, ar. هم-, äth. -ሆሙ, hebr. הם- — auch eine targumische Form הום- kommt vor, ebenso wie nabatäisch הם- —; syr. ܟܘܢ-, westar. und mand. כון-, sam. כון- — neben כם-, vgl. die obige Bemerkung —, ass. *-kunu(ši)*, aber ar. كم-, äth. -ክሙ, hebr. כם- — das Sabäisch-Minäische zeigt kein Suffix der zweiten Person.

Ein eigentümlicher Übergang von *m* zu *b* kommt in der *sabäischen* Präposition בן «von», abgekürzt ב, vor, welche dieselbe Form wie das sonst gemeinsemitische מן voraussetzen muss, trotzdem sie erst im jüngeren Sabäischen in dieser Gestalt auftritt. Ich kann unmöglich Hommels Meinung beipflichten[3], dass die Präpositionen ב und מן aus einem gemeinsamen ב differenziert sein sollten. Jeder Versuch, die Bedeutung des Wortes als die einzige Ursache für die Differenzierung von Wörtern auftreten zu lassen, muss, wissenschaftlich genommen, scheitern. Auch zeigen die beiden Präpositionen ב und מן in den übrigen Dialekten so verschiedene etymologische Gestalt, und dazu weichen ihre Bedeutungen in dem Grade von einander ab, dass man keinen andern Anhaltspunkt hat, als vielleicht durch Mutmassung einen gemeinsamen Urstamm dort aufzuspüren. Prof. Holthausen zu Gotenburg hat mich darauf aufmerksam gemacht, dass im mittelfr. bet «mit» und im deutschen Besanmast f. Mesanmast *m* > *b* lautgesetzlich übergegangen ist. Es ist möglich, dass auf dieselbe Weise auch hier die Labialis auf Grund starker Accentschwächung ihre Nasalierung eingebüsst. Trägt man nun Bedenken,

[1] Wahrscheinlich dem Hebräischen entlehnt.

[2] Der *n*-Laut in der äthiopischen Form entspricht dem auslautenden *n* in den aramäischen Formen. Die persönlichen Pronomina haben im Masc. Plur. wahrscheinlich ursprünglich dieselbe Endung gehabt, wie sie der Plur. sanus im Nominativ des Arabischen zeigt.

[3] Südar. Chrestom., S. 49.

ein Lautgesetz für ein einziges Beispiel anzunehmen, dürfte die Erscheinung auch als Analogiebildung denkbar sein. Dann hätte die Präposition בין sie hervorgerufen, um so mehr, als die Bedeutung von בין derjenigen von מן näher liegt, als der von ב, und demnach mitgewirkt haben kann — denn wenn auch die Bedeutung nicht als Differenzierungstrieb zu wirken vermag, so kann sie natürlich beim Hervorrufen einer Analogiebildung leicht als mitwirkende Kraft gedacht werden: der Sprachinstinkt wird ja um so mehr versucht, das eine Wort dem andern folgen zu lassen, je mehr ihre Bedeutungen zusammenfallen. Da nun einmal מן auf diese Weise in בן überging und auf Grund der Assimilation des *n*-Lautes oft zu ב verkürzt wurde, ist es leicht erklärlich, dass die Präposition ב «bei», «in» ihrerseits mit der vorerwähnten phonetisch vermischt und bisweilen mit auslautendem Nasallaut geschrieben wurde. Doch waren die Vokale in beiden Wörtern kaum völlig gleich, denn ich kann mir nicht denken, dass der Sprachinstinkt zwei Wörter von so weit verschiedener Bedeutung wie «in» und «von» völlig zusammengeschmolzen haben sollte — was sehr geeignet wäre, in den meisten Fällen die Sprache höchst undeutlich zu machen — ohne für einen der beiden Begriffe einen neuen Ausdruck geschaffen zu haben. Dass in dem jüngeren Sabäischen der anlautende Nasallaut von neuem auftritt, könnte durch die Einwirkung irgend eines sabäischen Dialektes erklärt werden, in welchem die Veränderung niemals zu stande gekommen ist. — Ein thatsächliches Beispiel für semasiologische wie zum Teil lautliche Vermischung von Präpositionen haben wir in den Präpositionen מן und עם im Mandäischen.

4. Lippenlaute.[1]

a. Pê.[2]

Das ***ursemitische Pê*** — eine labiale stimmlose Explosiva, gewöhnliches *p*[3] — ***ging ins Kanaanäische, Aramäische und Assyrische über, während es im Südsemitischen zu*** (***dentilabialem***) ***f***[4] ***wurde*** — vielleicht mit Ausnahme des Sabäischen —; z. B. hebr. פֶּה פִּי, syr. ܦܘܡܐ ܦܘܡ, westar. פֻּם פּוּמָא, mand. פומא, sam. פם, ass. *pû pî pâ*, ar. فَاه فِيه فُوه فُم فَم فَا فِى فُو, äth. አፍ[5] «Mund»; sab. אפרש (pl. fr.) «Pferde», hebr. פָּרָשׁ[6] «Reitpferd», «Reiter», syr. ܦܪܫܐ, westar. פָּרָשִׁין,

---

[1] Von diesen ist einer, nämlich Mîm, das gleichzeitig Sonorlaut ist, wie wir gesehen, im vorhergehenden Abschnitte behandelt worden.

[2] Hier wende ich nicht den arabischen, sondern den aramäischen Namen an, der mit dem ursprünglichen phonetischen Charakter des Lautes besser übereinstimmt.

[3] Vergleiche die Anmerkung unter Gâmal über die Explosivae und Spiranten in der Ursprache. Auch Dalman und Kautzsch halten die Explosivae für die ursprünglichen Laute — Aram. Gr., S. 51 und Hebr. Gr. 1896 S. 69 —, und Hommel hält das sabäische Pê für eine Explosiva — Südar. Chrest. S. 10 —. Vgl. auch Brückes vorher citierte Auslassung über Gâmal, Beitr. zur Lautl. d. arab. Spr. S. 47 f. Betreffs der Frage über die urprüngliche Aspirierung des Pê wage ich hier ebenso wenig wie hinsichtlich derjenigen des Kâf und Tâ auf die Transskription der LXX, des Hieronymus und derjenigen der Juden besonders zu bauen; aber gerade der Übergang zu *f* im Südsemitischen, der wohl durch die Aspiration vermittelt wurde, und die Transskription des aramäischen פ bei den Arabern mit ف und nur ausnahmsweise mit ب, sowohl nach einem Konsonanten als auch nach Vokal, — Fraenkel, Aram. Fremdw., S. XXII — macht, dass ich geneigt bin, Dalman beizupflichten — Aram. Gr., S. 50 f. —, dass Pê, ebenso wie Kâf und Tâ, aspiriert gewesen ist.

[4] Vgl. Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 12.

[5] Vgl. meine Abhandlung «De semitiska ljuden *w* och *y*», S. 130 Anmerkung.

[6] In dem einen Falle entsprechend ar. فَرَس, äth. ፈረስ, in dem anderen ar. فارِس, obgleich nicht wie dieses Part., sondern vom Worttypus *kaṭṭal*, ebenso wie im Aram.

sam. פרשן «Reiter», ar. فَرَس «Pferd», فارِس «Reiter», äth. ፈረስ «Pferd»; sab. אלף, hebr. אֶלֶף Dual. אַלְפַּיִם, syr. ܐܠܦܐ ܐܠܦ, westar. אָלֵף, אַלְפָא, mand. אלפא אליף, sam. אלף — das Assyrische hat das Wort nicht in der hier angegebenen Bedeutung, sondern = hebr. אֶלֶף «Rind»: *alpu* —, ar. أَلْف, äth. አልፍ Zahlwort für «tausend»; vgl. ausserdem die Stämme und die Wörter نفس und كسف im ersten Abschnitte unter Nûn und Samek.

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

Der *Spirantierung* ist Pê — ungewiss zu welcher Zeit — im *Kanaanäischen* und *Aramäischen* unterworfen worden — das Ostsyrische macht meistens eine Ausnahme —, wenn es unmittelbar nach einer Sonans — mochte sie demselben oder einem vorhergehenden Worte angehören — artikuliert wurde, wobei es wohl wie bilabiales *f* lautete — das ich mit *p̱* transskribiere — wenigstens in der ersten Zeit der Spirantierung, weil der phonetische Sprung von labialer Explosiva zu dentilabialem *f* wohl als zu gross angesehen werden muss, um mit einem Male gemacht werden zu können. Dem Südsemitischen dagegen war eine längere Zeit vergönnt, um die Lautverschiebung, die dort eingetreten und die wir soeben behandelt, durchzuführen, weshalb wir auch bei diesem Dialekte den letzterwähnten Laut antreffen[1]. Die Zeichen für die explosive Aussprache werden ebenso wie bei Kâf, Gâmal und Tâ angewendet. Beispiele: hebr. יִתְפֹּשׂ *yitpōs*, aber תָּפַשְׂתִּי *tap̱astî*, לְפִי *lᵉp̱î*; עַל־פְּנֵי[2] *ʿal-pᵉnê*, aber בֹּו־פְרִי[3] *bô-p̱ᵉrî*; phön. «*thyfel*» oder «*tefel*» = תפעל (Impf. I). «*lipho*» = לו פה (jüng. Text), «*muphursa*» = מה פרשה[4]; syr. ܢܶܦܩܘܢ

[1] Auch Dalm. — Aram. Gr., S. 50 — vertritt diese Ansicht. Für die Spirantierung spricht die Wiedergabe von aramäischem Pê meistens mit ف und nur ausnahmsweise mit ب bei den Arabern. — Fraenkel, Aram. Fremdwörter, S. XXII — ferner die Transskribierung in der LXX von aram.-hebr. פ im allgemeinen mit φ — Könneke, Hebr. Namen in der LXX (Progr. d. K. u. Groen. Gymn. zu Stargard 1885) — und die bei Hieronymus mit *f* — in «De nom. hebr.» — wie auch die Wiedergabe von griechischem φ mit פ bei den Juden und schliesslich die Transskribierung im Pönulus bald mit *p*, bald mit *f* und *ph*, obwohl in drei von den erwähnten Fällen zwischen Explosiva und Spirans kein Unterschied gemacht wird und der sich im Pönulus findende Unterschied gänzlich regellos ist. Fürs Hebräische haben alle diese Umstände wenig Bedeutung. Vgl. im Übrigen die entsprechende Anmerkung unter Kâf.

[2] Gen. 1 : 2.

[3] Gen. 1 : 29.

[4] Siehe Pön. bei Schröder.

'eṯpattaḥ, aber ܢܦܫܐ *napšâ*, ܕܦܐܪܐ *d'pîrê*; ܥܒܕ ܦܐܪܐ[1] *ʿâbeḏ pîrê*, aber ܢܗܘܐ ܦܪܫ[2] *nehwê pâreš*; westar. כַּסְפָּא *kaspâ*, aber נָפְלִין *nâp'lîn*, כְּפִיתוּ *k'pîṯû*; ספרין פתיחו[3] *siprîn p'ṯîḥû*, aber אַנְתָּה פלח[4] *'anta pâlaḥ*. Bei Gemination giebt das Syrische explosive Aussprache an: z. B. ܚܦܝܦ, ܢܦܦܐ; die LXX transskribiert bald φφ, bald πφ. Auch im *Samaritanischen* findet sich nach Petermann Spirantierung vor; es ist aber schwer, sich aus den von ihm angeführten Beispielen eine Vorstellung davon zu machen, unter welchen Verhältnissen sie eingetreten ist. Es scheint, als ob die explosive Aussprache meistens bei Verdoppelung hervorgetreten sei: יפלו «*jippalu*», יפק «*jippaq*», נפש «*neppesch*»; Petermann sagt, dass Pê und Bâ meist zwischen zwei Vokalen «mollius pronuntiantur», er selbst aber transskribiert, einige Wörter ausgenommen, jedesmal Pê, sowohl anlautendes als auslautendes, mit *f*, wie man überhaupt bei ihm seltener ein einfaches Pê als Explosiva auch unmittelbar nach einem Konsonanten trifft, sondern vielmehr solchen Beispielen wie לפם «*elfem*», יתפרק «*jitfaraq*», מתפרש «*mitfarasch*» u. a. m. begegnet, während andrerseits auch verdoppeltes Pê bisweilen spirantisch wiedergegeben wird, wie אפתח «*iffata*», מפני «*miffani*».

Eine Art ***partieller Assimilation***, zusammenhängend mit dem Gesetz über das gegenseitige Verhältnis von Mediae und Tenues zu einander, hat bei ein paar ***mandäischen*** und ***syrischen*** Wörtern, welche Pê zum ersten und Gâmal zum zweiten Stammkonsonanten haben, stattgefunden: בגא — syr. ܒܓܐ, בגאן, ܦܓܢ = westar. פגן; wenn dagegen ספיהאתא und einige andere Wörter bisweilen mit ב geschrieben werden, muss dies wohl nur für eine unrichtige Schreibweise angesehen werden. Nöldekes Äusserung[5], «dass im Inlaut ב und פ in vielen Lautverbindungen gar nicht oder nur wenig verschieden klangen» ist etwas unbestimmt; man muss dann annehmen, dass entweder ב zu פ wurde oder umgekehrt, denn da beide in ihrer spirantischen Aussprache wahrscheinlich bilabial waren, konnte wohl kein anderer Unterschied als der im Stimmton vorkommen. Ich kann mir demnach nicht gut irgend einen Übergangslaut denken. Nun ist indessen das Verhältnis wahrscheinlich ein solches, dass die beiden Laute ineinander übergingen — d. h. dass sie mit oder ohne

1 Genes. 1 : 11.
2 Gen. 1 : 6.
3 Dan. 7 : 10.
4 Dan. 6 : 21.
5 Mand. Gr., S. 47.

Stimmton gesprochen wurden — *je nach der Verbindung mit benachbarten Lauten.* Da nun der Schriftsteller, einzig und allein seinem Sprachgefühl vertrauend, in der Schrift dieses zum Ausdruck bringen wollte, konnte dieses sein Sprachgefühl ihn möglicherweise hie und da im Stiche lassen; daher die unbestimmte Schreibung.

In Wâw ging das spirantische Pê bei den *Ostsyrern* über, siehe Nöldeke, Syr. Gr., S. 15 u. 20.[1] Inwiefern ein solcher Übergang mit folgender Kontraktion von Pê mit vorhergehendem Vokal in dem *hebräischen* מוֹטָּה eingetreten ist, ist wohl nicht ganz sicher. Die häufige Anwendung des Wortes hätte dann seine Quantität vermindert, wodurch natürlich der Labial, welcher eine unbetonte Silbe schloss, und dem ein *a*-Laut vorherging, zunächst der Veränderung ausgesetzt war, indem er mit dem letztgenannten zu einem (später kontrahierten) Diphthongen verschmolz.

b. Bâ.

α. Das *ursemitische Bâ* — eine labiale tönende Explosiva, gewöhnliches *b*[2] — *ging in alle klassisch-semitischen Dialekte über;* z. B. sab. בית, ar. بَيْتٌ, äth. ቤት, phön. בת, hebr. בַּיִת, syr. ܒܰܝܬܳܐ ܒܰܝܬ, westar. בַּיִת בֵּית בֵּיתָא, sam. בית «*bet*», ass. *bîtu* «Haus»; sab. לב, ar. لُبّ, äth. ልብ, hebr. לֵב לְבָב לִבִּי (Suff.), syr. ܠܶܒܳܐ, westar. לֵב לִיבָּא, mand. ליבא, sam. לב «*leb*», ass. *libbu* «Herz»; sab. אב, ar. أَب, äth. አብ, phön. אבי (Suff.), hebr. אָב, syr. ܐܰܒܳܐ, westar. אַבָּא אֲבָא, mand. אבא, sam. אב «*ab*», ass. *abu* «Vater».

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen klassischen Dialekte.*

Der *Spirantierung* ist Bâ — ungewiss zu welcher Zeit — im *Hebräischen* und *Aramäischen* unterworfen worden, wenn es unmittelbar nach einer Sonans — demselben oder dem vorhergehenden Worte angehörend — artikuliert wurde, wobei es wohl wie bilabiales,

[1] Im Neusyrischen ist das Pê ungefähr denselben Veränderungen wie das Wâw unterworfen.

[2] Vergl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 645; Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 4. Inwiefern es aspierirt gewesen oder nicht, scheint schwer entschieden werden zu können. Vergl. im übrigen die den ursprünglichen Charakter von בגדכפת betreffenden Anmerkungen unter denjenigen von ihnen, die bereits behandelt worden sind.

nicht *u*-haltiges *v*, wenigstens als Übergangslaut, erschien — ich umschreibe es: *ḇ*[1] —; die Zeichen für die explosive Aussprache sind dieselben wie bei den übrigen sog. Aspiratae; z. B. hebr. בשׂר *bāsār*, יִקְבֹּר *yiḳbōr*, aber קָבַר *ḳaḇar*, קְבֹר *kᵉḇōr*, לֵב *lēḇ*; אשׁר־בּו *'ᵃšär-bô*, aber ורעו־בו *zarʿô-ḇô*; syr. ܒܪܐ *bᵉrå*, ܢܥܒܕ *neʿbeḏ*, aber ܥܒܕ *ʿᵉḇaḏ*, ܥܒܕ *ʿåḇeḏ*, ܩܪܒ *kᵉreḇ*; ܒܪܫܝܬ[2] ܒܪܐ *bᵉråšîṯ bᵉrå*, aber ܪܩܝܥܐ[3] ܒܡܨܥܬ ܡܝܐ *rᵉḳîʿå ḇᵉmeṣʿaṯ mayyå*; westar. בַּר *bar*, מַעְבַּד *mäʿbaḏ*, aber עֲבַד *ʿᵃḇaḏ*, עָבֵד *ʿåḇēḏ*, כְּתַב *kᵉṯaḇ*; עִם־בִּשְׂרָא *ʿim bisrâ*[4], aber לחכימי[5] בָבֶל *lᵉḥakkîmê ḇāḇäl*. Bei der Verdoppelung giebt das Syrische explosive Aussprache an: ܝܒܝܫܬܐ *yabbîštå*. Das Samaritanische zeigt, wie gesagt, zwar doppelte Aussprache, ich bin aber nicht imstande aus Petermanns Transskribierung irgend eine Regel festzustellen; doch will es beinahe scheinen, als ob Bâ im Anfange und Ende von Wörtern, und wenn es verdoppelt war, explosiv artikuliert wurde, sonst aber spirantisch; ich führe einige Beispiele an: ברא «*bara*», בר «*bar*», לב «*leb*», קרב «*qarab*», קבּץ «*qabbez*», קבּל «*qabbel*»; קבל «*qawal*», עבר «*awad*».

Als *Assimilation* ist es wahrscheinlich zu betrachten, wenn Bâ im Afel des *mandäischen* יבל untergegangen ist, so dass man אויל u. s. w. *'awwil* aussprechen muss; Nöldekes Ausdruck «fällt weg» scheint mir missverstanden werden zu können.

Eine Art *Assimilation* ist es auch, wenn בת «Tochter» im *Mandäischen* zu פת neben בראת wird; vergl. im übrigen, was über

---

[1] Für diese Spirantierung spricht Simon b. Zemach Duran's Auslassung: «So sprechen die arabischen Juden das Bêth ohne Dageš nur etwas härter als das mit Dageš versehene, welch letzteres auch richtig sei.» — Schreiner, Z. A. W. 1886, S. 228 —, und dass die Araber das aramäische und hebräische ב ohne Dâgeš mit و und ف transkribieren — siehe Fraenkel, D. aram. Fremdw., S. XVIII; Schreiner, Z. A. W. 1886, S. 245 —, weiter, dass, wie Dalm. bemerkt, im Westaramäischen das ב mit dem ו abwechselt, dass das erstere zufälligerweise bei der Transskribierung von griechischem υ und lateinischem *v* angewandt wird, dass Bâ bei den Ostsyrern bereits früh wie Waw gelesen wurde — auch das Neusyrische unterscheidet zwischen explosivem und spirantischem Bâ, von welch' letzterem Nöldeke sagt, dass es «kaum von ● unterschieden werden kann» —, und dass nach Petermann ב im Samaritanischen bald wie «*b*» bald wie «*bh*» oder «*w*» ausgesprochen wird. Für eine doppelte Aussprache im Hebräischen scheinen indessen kaum andere zuverlässige Beweise als die Bezeichnung vorzuliegen. — Der Pönulus umschreibt stets mit *b*.

[2] Gen. 1:1.

[3] Gen. 1:6.

[4] Dan. 2:11.

[5] Dan. 2:24.

die Vertauschung von Bâ mit Pê oben unter dem letzterwähnten Laute auseinandergesetzt worden ist.

Der *Sonantierung* — vielleicht in dissimilatorischem Interesse — ist Bâ in einigen oft angewandten und daher dem Accent und der Quantität nach abgeschwächten Wörtern unterworfen worden, nämlich, wenn es eine unbetonte Silbe schloss und nach einem *a*-Laut stand: كَوْكَب, ኮከብ, hebr. כּוֹכָב, syr. ܟܘܟܒܐ, westar. כוכבתא כֹוכְבָא, mand. כוכבא, sam. כוכב vom ursem. *kabkab* — dagegen Assimilation im Assyrischen: *kakkabu* —; ܪ̈ܘܪܒܐ, mand. רורביא (Pl.) — dagegen westar. רַבְרְבַיָּא רַבְרְבֵי —, רורבאניא, מראוראב; jud. לוּלְבִין «Zweige» neben לִבְלְבִין;[1] besonders im *Mandäischen* haben auch einige andere Stämme dieselbe Veränderung erlitten, obschon Bâ dort im Silbenanlaut stand, wobei die Veränderung wirklich durch Differenzierung der Bedeutung hervorgerufen zu sein scheint, obgleich diese natürlich nicht allein als Ursache für eine Lautveränderung angenommen werden kann; wie אויד = hebr. אבד, aber אבאד = hebr. עבד, שוש «verwirren», aber שאבִיש «schmeicheln», «bethören».[2] — Einige von Dalman — Aram. Gr., S. 74, 75 — angeführte Vertauschungen von Bâ mit Wâw im *Westaramäischen* — besonders im *Galiläischen* — scheinen ihrer Natur nach unklar; vielleicht beruhen sie in der Hauptsache auf unregelmässiger Schreibung, wie es auch mit einigen Formen im Mandäischen der Fall ist.[3] Indessen hat wohl das spirantische Bâ im oben genannten Dialekt dem Wâw sehr nahe gelegen und konnte daher in gewissen Stellungen ganz leicht in dieses übergehen, wie es in noch grösserem Umfange im *Ostsyrischen* geschehen ist.[4]

Betreffs des *Ausfalls* von Bâ am Ende einiger Wörter im *Galiläischen*, welcher von einer Sprachgestalt zeugt, die im Begriffe steht, den Boden der klassisch-semitischen Sprachen zu verlassen, siehe Dalman, S. 75.

---

[1] Siehe Dalm., Aram. Gr., S. 75.

[2] Vergl. Nöld., Mand. Gr., S. 49.

[3] Siehe die kurz vorher angeführte Stelle bei Nöld.

[4] Im *Neusyrischen* und *Amharischen* zeigt sich das spirantische Bâ im allgemeinen denselben Veränderungen wie das Wâw unterworfen: neusyr. *gôrâ* = syr. ܓܰܒܪܳܐ, amh. ጎረ = äth. ገበረ u. a. m.

c. Wâw und Yâ.[1]

α. *Das ursemitische Wâw* — bilabiales *u*-haltiges *w*, englisches *w*[2] — *und Yâ* — mediopalatale tönende Spirans, *j* mit schwachem Geräusch[3] — *gingen in alle klassischen Dialekte über, das Assyrische möglicherweise ausgenommen* (wo nach Delitzsch konsonantisches *w* und *y* vollständig fehlen) — obgleich sie in allen diesen mehr als andere Laute einer Menge verschiedener Veränderungen unterworfen sind, worüber mehr unten —; z. B. für Wâw: sab. ו, ar. وَ, äth. ወ, phön. ו, hebr. וְ, syr. ܘ, westar. וֹ וְ, mand. und sam. ו — im Samaritanischen selten Konsonant —, aber ass. nur *u* «und»; sab. ולד, ar. ولد, äth. ወለደ «gebären», hebr. יָלַד, westar. ולדא «Kind», syr. ܐܝܠܕ «gignere»; ar. هوى «los, frei sein», «herunterfallen», «schweben», hebr. הוָה, הֱוֵי, הֹוֶה — archaistische Formen vom späteren היה, siehe unten unter den einzelnen Veränderungen —, syr. ܗܘܐ, westar. הוה, mand. הוא, sam. הוה «*aba*» — mit, wie es scheint, verstärktem Geräusch bei Wâw — «sein»; z. B. für Yâ: sab. יבשם — hebr. יַבָּשָׁה, sam. יבשה «jabbescha» «das Trockene», «Festland», ar. يبس, äth. የብሰ, hebr. יבשׁ, westar. יביש «trocken sein», syr. ܝܒܫ «trocken» — dagegen mand. עביש, siehe die einzelnen Veränderungen —; sab. חין «Stamm», ar. حيى, äth. ሐይወ, hebr. חיה — dagegen phön. חוה durch Analogie nach הוה —, syr. ܚܝܐ, westar. חיא, sam. חיה, «*aja*» — und חוה «*awa*» durch ebendieselbe Analogie —; ar. أيّ, äth. አይ «wer?» hebr. אַי, אֵיכָה, u. s. w. «wo ist er, bist du?» u. s. w., syr. ܐܝܟ «ecquis», ܐܝܟܐ «wo?» u. s. w.; vergl. ausserdem das präformative Yâ beim semitischen Imperfekt — ausser im Syrischen, Mandäischen und im babylonischen Talmud, welche spätere Bildung zeigen, worauf hinzuweisen ich unter den Sonoren Gelegenheit hatte —, ferner Yâ in den dualen Endungen ـَيْنِ ـַיִם — und in den Relations-Endungen, welche gewiss weit zurückreichen, wie أَبَوِيّ, שְׁנַיִים u. a.

---

[1] Das letztere, obgleich zu den Palatalen gehörend, behandle ich aus praktischen Gründen hier: diese beiden Laute bilden die in mehr engerem Sinne sogenannten «schwachen Konsonantenlaute» in den semitischen Sprachen und gehen, obgleich verschiedenen Artikulationsgebieten angehörend, oft ineinander über.

[2] Vergl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 645, Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 14.

[3] Vergl. Wallin, Z. D. M. G. XII, S. 607 f; Spitta-Bey, Vulgärar. Gr., S. 14. Vergl. im übrigen meine Abhandlung «De semitiska ljuden w och y», welche sich gerade die Aufgabe gestellt hat, die Konsonanten-Natur von Wâw und Yâ im Ursemitischen zu beweisen.

β. *Veränderungen innerhalb der einzelnen Dialekte.*

αα. Lautgesetzliche Veränderungen.

Betreffs des *Überganges von anlautendem Wâw zu Yâ im Kanaanäischen und Aramäischen* und *von anlautendem Wâw zu Elif im Assyrischen*, siehe unter den Analogiebildungen.

Assimilation tritt ein: teils von Wâw mit benachbartem Ya im *Arabischen, Kanaanäischen* und *Aramäischen*: ar. حَيّ, hebr. חַי, syr. ܚܝ, westar. חַי חַיָּא, sam. חי «aj,» mand. האייא < ursemit. *ḥayw*, vergl. sab. חיו = حَيّ in der Bedeutung «Stamm» und äth. ሐይው «leben», ሐይወት «Leben»; ferner ar. رَيّ < رَيْو, أَيّام < أَيْوام; hebr. דַּי «das Ausreichende», «genug» < דוי, vergl. arab. دوى; diese Assimilation machte sich im Hebräischen selbst da geltend, wo sich ein Vokal zwischen den beiden Konsonantenlauten befand, nämlich in dem oft angewandten חיה, das ursemitisch dem arab. هوى entsprach, und das im Aramäischen den zweiten Konsonanten unverändert beibehielt: ܗܘܐ הוא;

teils in *allen semitischen Sprachen* von Wâw und Yâ mit benachbartem *i*- oder *u*-Laut im Verein mit Kontraktion, nämlich wenn ihnen ein solcher Vokallaut vorhergeht und sie selbst die Silben schliessen oder wenn ihnen ein Stamm-*i* oder Stamm-*u* folgt und sie selbst die Silbe beginnen, siehe die Beispiele unten unter Kontraktion.

Partieller Assimilation ist Wâw unterworfen worden mit vorhergehendem *i* im *Arabischen, Hebräischen* und *Aramäischen*, wenn ein Vokal folgte, und bisweilen mit nachfolgendem *î* im *Arabischen*; z. B. رَضِيَ < رضِو, ثِيارة < ثِوارة, عَلِيّ f. عليى < عليو; hebr. עֲנִיָּה f. עֲנִיָּה < עניוה; ܓܠܝܐ (fem. sg. od. Emph. m. sg. Part. Pass.) < ursprüngl. *galîwat*; westar. גַּלְיָן < urspr. *galîwân*;[1] هَيِّن f. هيين < هوين, مَيِّت f. مييت < مويت.

Dissimilation ist in folgenden Fällen eingetreten.

anlautendes و vor *u*[2] oder, wenn die nächste Silbe auch mit و

---

[1] Im Aramäischen ist im Gegensatz zum Hebräischen der lange *i*-Vokal in der Flexion nach Analogie der übrigen Participien bei ל״יא-Stämmen ausgestossen worden, was wohl nicht verwundern darf, da das Part. Pass. im Pe. den aktiven Participien auch hinsichtlich des Endvokales im Mask. Sing. folgt: ܓܠܐ f. ܓܠܝܐ.

[2] Wâw und *u* lagen hinsichtlich ihrer Artikulation einander so nahe, dass es besonderer Anstrengung bedurfte, das erstere vor dem letzteren zu bilden, ohne die beiden Laute zusammenzuschmelzen. Auch werden wir späterhin sehen, dass, wenn vokalloses Wâw auf *u* folgte, ohne weiteres Kontraktion eintrat.

anfing, ferner و zwischen zwei *u*-Lauten ging im *Arabischen* in Elif über: أجود neben وُجود, أَوَاصل f. وواصل, تُوِّب f. تُوُوب; Ausnahmen können darauf beruhen, dass das Lautgesetz noch nicht durchgeführt worden war oder auch auf der Schreibweise oder auf Analogie und Ausgleichung;

in *demselben Dialekt* ist ى als dritter Stammkonsonant vor der Relations-Endung ىّ ـِ zu و geworden: مَعْنَوِىّ f. معنيىّ (St. عنى);

wahrscheinlich liegt Dissimilation auch in solchen Formen wie *syrisch* ܡܫܬܐܕܝܢ neben ܡܫܬܘܕܝܢ vor, obgleich dies auch als Analogie nach den ܠܐ-Stämmen betrachtet werden kann; die letzteren würden dann in der 3. m. pl. Perf. im allgemeinen den ܠܘ-Stämmen folgen ausser bei der Suffigierung, wo das Verhältnis ein entgegengesetztes wäre.

Zum Gebiete der Dissimilation gehört wohl auch ein eigentümlicher *Übergang von w in h* in gewissen Pluralbildungen einiger tert. *w*-Stämme im *Aramäischen* wie auch in ein paar Wörtern im *Arabischen* und *Hebräischen*: أَبَهَات «Voreltern», syr. ܐܒܗ̈ܐ, ܐܒܗ̈ܬܐ, westar. אֲבָהָת אֲבָהָן f. *'abawât*; hebr. אֲמָהוֹת אַמְהוֹת «Mägde» «Sklavinnen», syr. ܐܡܗ̈ܬܐ, westar. אַמְהָן אמהתא = ar. أَمَوَات; syr. ܫܡܗ̈ܐ, ܫܡܗ̈ܬܐ «Namen» (Plur.), westar. שְׁמָהָן שְׁמָהָת < urspr. *samawîn, samawât*; syr. ܚܡܗ̈ܐ < urspr. *ḥamawîn*. Da die Veränderung nur in Wörtern, deren zweiter Stammkonsonant ein Labial: *m* oder *b*, ist, vorkommt, kann sie, wie gesagt, als eine Art Dissimilation betrachtet werden. — Durch Analogie trat nachher *h* auch in andern Formen auf, wie im Singular אמהא nach dem Plural אמהת und im arab. أُمَّهَات «Mütter», syr. ܐܡܗ̈ܬܐ, westar. אמהן אמהתא — von einem Stamme ohne *w* — nach أبهات, ܐܒܗ̈ܐ, אבהת.

Sonantierung hat stattgefunden: teils von Wâw und Yâ im allgemeinen im *Assyrischen* — ausser wo es in Ẹlif überging oder ausfiel oder sich mit benachbarten Vokalen kontrahiert findet —; z. B. *u* = وُ, ܘ, ו, ו; *iâmu* = יָם;

teils von auslautendem Wâw und Yâ nach einem Konsonanten in *allen semitischen Sprachen*, welche Veränderung bereits im Ursemitischen begann, wie Konstrukt- und Suffixformen gewisser ur- und gemeinsemitischer Wörter zeigen: ar. أَبُو[1] (Kstr.), أَبُوهُ, äth. አበው,

---

[1] Das *î* und *â*, welche im Gen. und Acc. im Arabischen und Assyrischen auftreten, das *î*, welches wir im Konstr. und vor Suff. im Hebräischen finden und

syr. ܐܒܘܗܝ, westar. אֲבוּהִי אבוי, mand. אבויא (Stat. suff. 3. m. s.), sam. אבוי, ass. *abušu* — mit verkürztem *u* — und *abû* schon im Nomin. < ursemit. '*abw*;[1] sab. אחוהו, ar. أَخُو (Kstr.), أَخُوهُ, äth. እኁሁ, syr. ܐܚܘܗܝ, westar. אֲחוּהִי, mand. אהויא, sam. אחוי, ass. *aḫûšu* < ursemit. '*aḫw*; ar. حَمُو (Kstr.), حَمُوهُ, äth. ሐሞሁ, syr. ܚܡܘܗܝ, westar. חמוהי, sam. חמוך < ursemit. *ḥamw*; እዴዬ, እዴከ[2] u. s. w. < ursemit. *yady*; andere Beispiele sind: hebr. יִשְׁתַּחוּ < יִשְׁתַּחְוְ, בֹּהוּ < בָּהְוְ, תֹּהוּ < תָּהְוְ, יִהְיֶה < יִהְיְ, יְחִי יְחִי < יְחְיְ, פְּרִי פְּרִי < פִּרְיְ[3], westar. חֵיוֹ < חֵיוְ < חֲיָוְ u. a. m.;

teils von anlautendem Yâ mit Halbvokal im *Syrischen*: ܝܠܕ '*îlad* f. ܝܠܕ *y*ᵉ*lad*, ܝܪܬ '*îreṯ*;

teils von anlautendem Wâw mit Halbvokal im *Kanaanäischen* und *Westaramäischen* in dem Falle, dass es beibehalten worden und nicht in Yâ übergegangen war, nämlich im Wâw copul. (und consecut.), wenn es im *Hebräischen* und *Westaramäischen* vor nichtgutturalem Konsonanten mit Halbvokal oder vor einem Lippenlaut gesetzt wurde[4]; im *Phöniciscken, Mandäischen und Samaritanischen* scheint die Sonantierung das Gewöhnliche zu sein; z. B. hebr. וּלְכֹל, וּבְנִית, וּמֶלֶךְ; westar. וּקְדָם, וּמְנָא, וּפוּרְעָנוּת; vor einem Yâ mit Halbvokal behält das ו im Hebräischen und Westaramäischen seinen Konsonantenwert bei, weil die Einwirkung des ersteren bei der Wahl des Hilfsvokales bei ו siegte, so dass dieser *i* wurde, mit welchem dann natürlich das י kontrahiert wurde: hebr. וִיהִי < וְיְהִי, westar. וִידַא < וְיְדַא.

Sonantierung und Verschmelzung mit einem vorhergehenden Vokal zu einem Diphthongen begegnet uns in *allen semitischen Sprachen*, wenn nicht ein Vokal dem Wâw oder dem Yâ folgt, und wenn ein *a*-Laut — wobei später in gewissen Fällen Kontraktion eintrat, siehe die Kontraktionsgesetze — oder *ĕ* (im Äthiopischen) vorhergeht oder wenn *å*, *ộ* oder *û* vor dem Yâ, oder *î*, *ê* vor dem Wâw sich befindet: أَوْلَد, አውለደ '*au̯lada*, بَيْت *bai̯tun*, ቤይት *bai̯t*, ይፍትው *yĕftau̯*, ይርዐይ *yĕrʾai̯*, ተውከልት *tĕu̯kĕlt* (neben ተከልት), መፍትው *maftĕu̯*, ላሄይ *lâhĕi̯*, ዴው *ḍêu̯* oder ጼው *ṣêu̯*; hebr. שַׁלְוָתִי *šalau̯tî*, מוּתָה *mau̯tâ*, יָצוּ *y*ᵉ*ṣau̯*, מַיְמִינִים *mai̯mînîm*, חַי = aram. ܚܝ חי *ḥai̯*, ܒ = aram. ܒ, ܒ

das *â*, das uns im Äthiopischen im Acc. vor Suff. begegnet, sind Analogie-Veränderungen vom *û* des Nominativs nach den übrigen Kasusvokalen, vergl. meine Abhandlung «De semitiska ljuden w och y», S. 59 f.

[1] Vergl. meine eben erwähnte Abhandlung S. 60, 61 f.

[2] Betreffs des *ĕ*-Lautes siehe meine vorerwähnte Abhandlung S. 63, Anm. f.

[3] Betreffs der Bildung dieser Wörter siehe ebendieselbe Abhandlung S. 141 f.

[4] Was die Ursache für die Sonantierung gerade in diesen Stellungen anbetrifft, siehe dieselbe Abhandlung S. 148 Anm. 2.

-*aį* (Dual-Plural-Zeichen mit Suff. f. 1 pl.), גוי *gôį*, גְּלוּי *gālûį*, גו *geų*, זיו *zîų* = ܙܘ (Kstr.); syr. ܐܘܠܕ *'auled*, ܗܝܡܢ *haimen*, ܐܘ *'au* — das Westaramäsiche hat im allgemeinen die Diphthongen zusammengezogen überall dort, wo deren zweiter Komponent ein ursprünglicher Konsonant war.

Sonantierung im Verein mit Kontraktion siehe unten unter Kontraktionsgesetze.

Ausfall ist in folgenden Fällen eingetreten:

Anlautendes Wâw vor einem Konsonanten ist bereits im *Ursemitischen* ausgefallen: ar. هَبْ, äth. ሀበ, hebr. הַב, syr. ܗܒ, westar. הַב, mand. האב, sam. הב oder אב < ursem. *whab*; ar. ثِبْ, hebr. שֵׁב, ass. *šib*, syr. ܬܒ, westar. תִּיב, mand. תיב, sam. תב < ursemit. *wtib*; ar. لِدَة, äth. ልደት, hebr. לֵדָה, ass. *lidtu* < ursemit. *wlidat*, u. a. m. Die Ausnahmen — mit Yâ für Wâw — beruhen auf späterer Analogie nach den starken פ״י-Formen und dem starken Verbum.

Elision und Apokopierung von Waw und Yâ sind wohl in gewissen Fällen bei Kontraktion in *allen semitischen Sprachen* eingetreten, nämlich zwischen zwei *a*-Lauten, zwischen vorhergehendem *a*- und folgendem *i*- oder *u*-Laut, im Auslaut nach langem Vokal, wie auch in gewissen Fällen in geschlossener Silbe im *Arabischen* und bisweilen im *Hebräischen* und *Äthiopischen*, siehe Beispiele unter Kontraktion.

Hierher gehört der Ausfall von Wâw nach *â* im *Äthiopischen* in unbetonter oder doppelt geschlossener Silbe: ፍና < ፍናው, ጸጋ < ጸጋው — die Wörter müssen wahrscheinlich *fênâ, ṣágâ* accentuiert werden —, መርዓት (mask. መርዓዊ).

Schliesslich ist *į* (< י) im *Judäischen* im Diphthongen *aį* geschwunden, wenn er in unbetonter Endsilbe stand: מְכַסָּא — א ist graphische Analogie nach den ל״א-Stämmen — aber syr. ܡܟܣܝ, gal. מכסי oder מכוסיי; מְעַנַּן (Part. Pass.) — wahrscheinlich mit zurückgezogenem Accent < *m*ᵉ*ʿannaįn* —, aber syr. ܡܥܢܝܢ (Part. Pass.), gal. משניי (Part. Pass. pl. Pa.) verkürzt aus משניין.

Kontraktion von Wâw oder Yâ mit einem oder zwei benachbarten Vokalen — wobei doch der Konsonant bald mit dem einen oder mit beiden assimiliert, bald geradezu elidiert wurde, in welchem Falle die Kontraktion also thatsächlich nur die Vokallaute traf — ist in *allen semitischen Sprachen* in einer Menge von Fällen eingetreten, welche in folgende Gesetze zusammengefasst werden können:[1]

[1] Hier werden nur solche Gesetze aufgestellt, welche sich mit Sicherheit

a) Ältere Lautgesetze:

1. *ŭw* und *ĭy* im Auslaut oder vor einem Konsonanten > resp. *û* und *î* — *ur- und gemeinsemitisches Gesetz* —; z. B. arab. رُوح, hebr. רוּחַ, syr. ܪܘܚܐ, westar. רוּחָא, mand. רוהא, sam. רוח, ass. *rûḫu(?)* < ursemit. *ruwḥ*; ar. دِين, hebr. דִּין, syr. ܕܝܢܐ, westar. דִּין דִּינָא, mand. דינא, sam. דין, ass. *dînu* — das Äthiopische hat ዴይን — < ursemit. *diyn*; äth. ኑኅ < *nuwḫ*; ኪን < *kiyn*; ar. إِيسار < إِيْسار ,يُولَد < يُوْلَد; hebr. תּוֹשָׁב < תְּוֹשָׁב, יִינַק < יְיִנַק; syr. ܢܐܢܩ < urspr. *yiynak*;[1] ar. سُرُوت < سَرُوت; äth. ይትሉ < *yĕtlŭw*;[2] ar. هَوِيت, hebr. הָיִית < *hawiyta*; äth. ርኢከ < *ra'iyka*; ይክሪ < *yĕkriy*;[3] hebr. יְהִי < וַיְהִי, westar. וִידָא < וְיִדָא; ass. *imnu* < *yamnuw*, *irmi* < *yarmiy*;

2. *ŭy* und *ĭw* vor Konsonant > resp. *û* und *î* — *gilt sicher für die semitischen Sprachen im Allgemeinen, mit Ausnahme des Äthiopischen*, obwohl durch Analogie und Ausgleichung verhältnismässig wenige Beispiele übrig sind —: إِيجَل < إِوْجَل ,رِيح < رُوْح ,رَضِيت < رَضُوْت, يُوقِظ < يُيْقِظ; hebr. יִירַשׁ < יוֹרַשׁ ,יִצַּר < יוֹצֵר ,רְבִית < רְבוּת, wie auch رِبيت < رِبُوت;

3. inlautendes *yĭ* und *wŭ* nach einem Konsonanten > resp. *î* und *û* — *gemeinsemitisches Lautgesetz*, sofern nicht das Äthiopische eine Ausnahme machen soll — wobei doch zu merken ist, dass der Vokal im Arabischen und Hebräischen in ursprünglich geschlossener Silbe verkürzt wird —: ar. يَشِيم, äth. ይሚም (Subj.)[4], hebr. יָשִׂים, syr. ܢܣܝܡ, ass. *išîm* (Prät.) < *yašyĭm*; ar. يَدِين, hebr. יָדִין, westar. יְדִין, assyr. *idîn* < *yadyĭn*; sam. תטיב (Kaus.) = hebr. תֵּטִיב < *tatyĭb*;

aufweisen lassen; wo ein Gesetz von der Analogie völlig gekreuzt worden ist, wird später nur diese allein behandelt.

[1] Man möge sich davor hüten, sich von der Schreibung verleiten zu lassen, die Formen von ܦܐ-Stämmen mit *i*-Laut nach dem Präformativ als Analogiebildungen nach den ܦܐ-Formen im Impf. Pe. mit demselben Vokal anzusehen. Das Verhältnis ist ein gerade umgekehrtes. Die Schrift ist entstanden, nachdem diese Veränderungen seit langer Zeit abgethan waren; und in solchen Fällen wird die graphische Analogie in Vielem von der phonetischen verschieden.

[2] Vergl. meine Abhandlung «De semitiska ljuden *w* och *y*» S. 94 f., 161, Anm. 1.

[3] Vergl. meine angeführte Abh., dieselbe Stelle.

[4] Sofern nicht diese Form erst entstanden ist, nachdem der *i*-Laut in *ĕ* übergegangen war, also aus *yĕsyĕm*.

mand. עיאסים (Kaus.) < urspr. *'ašyĭm*; ar. يَقُّرِم, äth. ያቅም[1] (Subj.), hebr. יָקִים, syr. ܢܩܘܡ, westar. יְקוּם יְקוּם, mand. ניקום — Analogie der ע״ע-Stämme —, sam. יקום „*jeqom*“ — mit späterem Übergang in *ô* —, sab. יקם[2] — das wohl dieselbe Bildung hat wie يقوم — < *yakwŭm*; ass. *ikûn* (Prät.) < *yakwĭm*; dagegen يَشِمْ, يَدِنْ, يَقُمْ, יָשֵׂם, יָדֵן, יָקֵם, (Juss.) mit verkürztem Vokal der ursprünglich geschlossenen Silbe wegen;

4. inlautendes *wĭ* nach einem Konsonanten > *î* — in *allen Dialekten ausser dem Äthiopischen* —: ar. يُقِيم, hebr. יָקִים, syr. ܢܩܝܡ, westar. יְקִים < *yukwĭm, yakwim*, mand. מאקים, sam. מקים „*maqem*“ — mit späterem Übergang > *e* — < *makwĭm*; ass. *tušmit* (Prät.) f. *tušamît* < *tušamwĭt*; hier gilt dieselbe Bemerkung hinsichtlich des Vokales in ursprünglich geschlossener Silbe: يُقِمْ, יָקֵם (Juss.); im Äthiopischen zeigt sich Wâw von den benachbarten Vokalen weniger beeinflusst als in den übrigen semitischen Sprachen: ታመውት < *tâmwĕt* < urspr. *tu'amwĭt*;[3]

5. inlautendes — zum Stamme allein gehöriges — *ăwă*, *ăyă* — im *Arabischen*, *Kanaanäischen*, *Samaritanischen* und *Assyr.* —, *ăwă*, *ăyă* — im *Westaramäischen*, *Syrischen* und *Mandäischen*[4] — > *â*, aber inlautendes *ăwă*, *ăyă* im *Äthiopischen* > resp. *ô*, *ê*;[5] z. B.

---

1 Sofern nicht diese Form erst entstanden ist, nachdem der *u*-Laut zu *ĕ* reduziert worden war, also aus *yĕkwĕm*.

2 Siehe Hommel, Südar. Chrestom., S. 32.

3 Die Bildung des Kausativ-Imperfekts im Äthiopischen aus der ursemitischen Form — *yu'akatil* — ging einen andern Weg als in den übrigen semitischen Sprachen; gerade das *â* beim Präformativ im Äthiopischen zeigt, dass es wirklich das *a* des ursemit. Perfekts beim Kausativzeichen im Imperf. beibehalten hat.

4 Doch ist es möglich, dass dieser Accent im Aramäischen sekundär ist, und dass das Verb in der 3. m. s. Perf. I die Antepenultima früher accentuiert hat, ebenso wie im Arabischen.

5 Dies kann schwerlich darauf beruhen, dass, wie einige Grammatiker behaupten, die äthiopischen med. *Wâw*- und *Yâ*-Verben vor der Veränderung Perfekta -*e* gewesen sein sollten; denn viele dieser Stämme sind transitiv, wie ጾረ „tragen“, ሤመ „setzen“ u. a., ferner hat das Imperf. I1 dort, wo sich der zweite Stammkonsonant in derselben Stellung, die er im Perf. I1 intransit. hätte einnehmen sollen, nicht kontrahiert: ይቀውም, እሠይም, und schliesslich zeigt das einzige Verb tert. *Wâw*, das im Äthiop. kontrahiert, nämlich ሀሎ, ebenso wie die Verba tert. ወ und የ im Tigriña, die im allgemeinen kontrahieren, *ô*, *ê* nicht *â*: ፈተ, ርአ aus und neben den selteneren ፈተወ, ርእየ. Man kann sich schwerlich der Ansicht entziehen, dass *w* und *y* im Äthiopischen stärkeres Geräusch besassen als im übrigen Semitischen. Schon die geringe Veränderung, welcher sie in genanntem Dialekt unterworfen sind, spricht hierfür.

ar. قَامَ, hebr. קָם, sam. קעם[1] oder קם < *ḳáwama*; ass. *kân*, phön. כן „*chon*“[2] < *káwana, ikân* < *ikȧwăn*[3]; westar. קָם, syr. ܩܡ[2], mand. קאם, äth. ቆመ < *kawáma*; ar. شَامَ, hebr. שָׂם < *šáyama*; ass. *ṭâb* = طاب < *ṭáyaba, iṭâb* < *iṭȧyăb*[3]; syr. ܣܡ[4], mand. סאם, äth. ሠየመ < *šayáma*; westar. דָּן < *dayána*; dagegen mit ursprünglich geschlossener Silbe im Arabischen und Hebräischen: أَقَمْتُ, קַמְתָּ; — solche Beispiele wie sab. תֿב = ثاب < *ṯawaba* und שמו = شامُوا < *šayamû* sind wohl demselben Gesetze wie im Arabischen unterworfen, obgleich weder der Stammvokal noch der Accent der nicht kontrahierten Formen zu bestimmen sein dürfte; — zu diesem Gesetze gehört auch das aktive Perfekt des Kausativs nicht nur im Äthiopischen, sondern auch im Arabischen — vgl. meine Abhandlung „De semitiska ljuden *w* och *y*“ S. 39 und 40 —, also አሞተ < *'amawata* (nicht *'amwata*), أَقَامَ < *'aḳawama* (nicht *'aḳwama*); ebenso ist es wahrscheinlich mit den Wörtern mit Mîm praefectivum dieser Stämme im Arabischen und Assyrischen: مَقَام < *maḳawamun, makânu* < *makawanu*;

6. inlautendes *ȧwĭ, ȧyĭ, ȧwŭ* > *â* im *Arabischen*, aber inlautendes *áwĭ, áyĭ* > *ê* und inlautendes *áwŭ* > *ô* im *Hebräischen*;[5] z. B. ar. يَقْتَال < *yaḳtȧwĭlu*, يَنْبَاع < *yanbȧyĭʿu*, كَالَ < *ḳȧwŭla*; hebr. מֵת — das einzige Beispiel für dieses Gesetz — < *máwĭt*, בּוֹשׁ (Perf.) < *báwŭš* oder *báwŭṯ*, טוֹב < *ṭáwŭb*;

7. inlautendes *ăwĭ, ăyĭ* > *ı* — der ursprünglich geschlossenen Silbe wegen — im *Arabischen* und > *î* — auf Grund der besonderen

---

1 ע beruhend auf unrichtiger Schreibung, weil die Gutturale im Samaritanischen untergegangen sind.

2 Der *ȧ*-Laut ist späterer Übergang aus *â*.

3 Ich muss diese Grundform annehmen und nicht *ikȧwŭn* oder *ikȧwin* mit Rücksicht auf das starke Präsens im Assyrischen, das meistens nach dem zweiten Stammkonsonanten einen *a*-Laut zeigt. Es ist jedoch schwer zu bestimmen, wann die Verschmelzung der Vokale in genanntem Tempus vor sich gegangen ist — denn dass das ursemitische Imperfekt, aus dem das assyrische Präsens hervorging, nach dem zweiten Stammkonsonanten einst verschiedene Vokale gehabt hat, geht daraus hervor, dass das äthiopische Imperfekt an derselben Stelle *ĕ* zeigt, das nicht aus *a* entstanden sein kann, und dass wir selbst bei dem assyr. Präs. bisweilen *i* oder *u* nach dem zweiten Stammkonsonanten finden.

4 Der *ȧ*-Laut ist eine spätere Veränderung.

5 Es ist doch möglich, dass hierhergehörige Beispiele, wie מֵת und בּוֹשׁ, einem andern Gesetze folgen: *awē* > *ê*, *awō* > *ô*, falls die schwache Bildung so spät eingetreten ist, dass sich der Accent des Perfekts verändern und der Vokal des zweiten Stammkonsonanten aus diesem Grunde dehnen konnte. Ausserdem kann מֵת Analogie nach dem Participial-Adjektiv sein, welches dasselbe Aussehen hat.

Silbenöffnung — im *Hebräischen*, wie auch inlautendes *ăwŭ* > *ŭ* — der ursprünglich geschlossenen Silbe wegen — im *Arabischen* und > *ō* im *Hebräischen* — aus demselben Grunde —; z. B. ar. طُبْتَ — für طُوبْتَ — < *ṭawŭbta*, hebr. בֹּשְׁתִּי < *bawŭšti* oder *bawŭtti*; خِفْتَ — f. خِيفْتَ — < *ḫawĭfta*, هِبْتَ — f. هِيبْتَ — < *hayĭbta*, hebr. בִּינוֹתִי — f. בִּינֹתִי < בַּנְתִּי < בַּנְתִּי — < *bayĭnti*, רִיבוֹתָ — f. רִבֹתָ etc. — < *rayĭbta*;

8. inlautendes *ŭwĭ*, *ŭyĭ* > *û* > *î* oder *û* im *Arabischen*: قِيلَ — das wohl anfangs und später dialektisch *ḳûla* gelesen wurde, nachher in gewissen Idiomen *ḳûla*, im allgemeinen aber *ḳîla* — < *ḳŭwĭla*; بِيعَ, < *bŭyĭʿa*; in ursprünglich geschlossener Silbe dagegen: *ĭ* oder *ŭ*: قُلْتَ, بِعْتَ;

b) Jüngere Lautgesetze:

9) auslautendes *'ăwă*, *'ăyă* — im *Arabischen*, *Kanaanäischen* und *Samaritanischen* — und *ăwă*, *ăyă* — im *Syrischen*, *Westaramäischen* und *Mandäischen* — > *â*[1]; z. B. ar. جَلَا, hebr. גָּלָה[2], sam. גלה «*gala*» < *gálawa*; ar. أَجْلَى, hebr. הִגְלָה[2] < *'áglawa*, *háglawa*; ar. عَصًا < *ʿaṣawan*; westar. גְּלָא, syr. ܓܠܐ[3] < *galáwa*, mand. אתא < *'atáwa*; ar. رَمَى, hebr. רָמָה < *rámaya*; sam. בכה < *bákaya*; westar. רְמָא, syr. ܪܡܐ < *ramáya*; mand. רוא < *rawáya*;

[1] Dass dieses Gesetz auch für die 3. m. s. der ל״י-Stämme des kanaanäischen und aramäischen Perfekts gilt, d. h. dass ein Endvokal dort einmal vorhanden war, wird nicht nur durch die Analogie des südsemitischen Perfekts bewiesen, sondern geht auch daraus hervor, dass ein Lautgesetz: auslautendes *ĭw*, *ŭy* > *â* sich nirgends im Semitischen auffinden lässt, vielmehr einem solchen vielfältig widersprochen wird, wie beispielsweise dadurch, dass auslautendes *aw* und *ay* umgekehrt in einer Menge von Fällen im Hebräischen und Aramäischen entweder bewahrt worden oder lautgesetzlich in *ô*, *â*, *ê* übergegangen ist; z. B. hebr. צַו, hebr. und westar. חַי kstr. חֵי, das Dual-Pl.-Zeichen im Hebräischen und Aramäischen mit Suff. ־ַי, ־ֵי, die konstrukte Dual-Plural-Endung ־ֵי, ־ֵי in denselben Dialekten, die archaistische Nomenform שָׂדַי im Hebräischen, die sonst gewöhnlich שָׂדֶה heisst, das Partic. Pass. bei den ל״י-Stämmen im Syrischen und Galiläischen: ܡܟܣܝ, מכוסי u. a.

[2] Das stumme End-H â muss als Zeichen für einen von Natur aus langen Vokal, nicht bloss als orthographisch angesehen werden; denn welche Orthographie sollte es vertreten? Dass der Kontraktionslaut in gewissen Fällen später kurz oder sogar als Halbvokal auftritt, beweist ebensowenig, dass der Vokal in der 3. m. s. Perf. dieser Verba im Hebräischen tonlang ist, wie der kurze Vokallaut vor einem konsonantisch beginnenden Afformativ im Perf. Kal bei den ע״י-Stämmen beweist, dass der Vokal in der 3. m. s. an derselben Stelle tonlang ist.

[3] Der *å*-Laut ist spätere Veränderung.

10. inlautendes *'ăwă, 'ăyă* (auch den Flexionsvokal umfassend) — im *Arabischen, Kanaanäischen, Assyrischen, Samaritanischen* und bei den Nominibus im *Aramäischen* — und *ăwă, ăyă* — im *Syrischen*(?), *Westaramäischen* und *Mandäischen* bei Verbformen — > *â*, in ursprünglich geschlossener Silbe > *ă* im *Arabischen, Hebräischen* und *Assyrischen*; z. B. ar. صَلَاةٌ od. صَلَوٰةٌ < *ṣálăwătun* — syr. ܨܠܘܬܐ, westar. צְלוֹתֵיהּ (Suff.) צְלֹתָנָא, sam. צלו «*sallo*», צלותה «*salluta*» setzen eine andere starke Grundform voraus —; hebr., bibelar. und syr. מְנָת, ܡܢܬܐ < *mánăwăt*; hebr. מְגִלָּה < *m'gúllăwăt*; ar. مَرْآةٌ, hebr. מַרְאָה < *már'ăyătun*; syr. ܓܠܘܬܐ < *galáwat* (?), westar. חֲזוֹת, mand. הזואת, sam. חזות < *ḥazáwat* od. *ḥazáyat*; ar. رَأَتْ, ass. *banat* — der ursprünglich geschlossenen Silbe wegen — < resp. *rá'ayat, bánayat*; auch solche Formen wie hebr. עָשָׂת (archaistische 3. f. s.) wiesen früher kurzes *a* auf, wie כִּלָּתוֹ (3. f. s. mit Suff.) es zeigt;

11. auslautendes *'ăwĭ, 'ăyĭ, 'ăwŭ, 'ăyŭ* > *â* im *Arabischen*; z. B. عَصًا < *ʿáṣăwŭn, ʿáṣăwĭn*, يَرْضَى < *yárḍăwŭ*, يَبْكِي < *yábkăyŭ*, بَكِيٌ < *bákăyŭn, bákăyĭn*. — Inwieweit das Kanaanäische, Aramäische und Assyrische diesem Gesetze gefolgt, ist nunmehr, nachdem Analogie und spätere Lautgesetze ältere schwache Bildungen gekreuzt haben, recht schwer zu entscheiden. Es kommt sehr darauf an, zu welcher Zeit die Endvokale abgeworfen worden sind; bei sowohl Imperf. als Part. und Nomin. ist dies im Arabischen nach dem Eintritt der schwachen Bildung geschehen, im Äthiopischen dagegen vor diesem; das letztere ist wahrscheinlich auch mit dem Hebräischen und Aramäischen der Fall, nach solchen ל״וי-Formen zu urteilen, welche noch jetzt lautgesetzliche Gestalt verraten, während hingegen das Assyrische eine Mittelstellung einzunehmen scheint, sodass die schwache Bildung der Abwerfung des Endvokals vorherging beim Partizip und Nomen, umgekehrt aber, wie es scheint, bei Imperfect-Formen.[1] Man darf demnach das letztgenannte Gesetz nicht bei ל״וי-Stämmen im Hebräischen und Aramäischen erwarten und was das Particip und das Nomen der ל״וי-Stämme im Assyrischen anbetrifft, so verhindern

---

[1] Zwar kann das Präsens und Präteritum bisweilen einen Endvokal annehmen, — siehe Del., Ass. Gr., S. 153 und 154 —; aber der eigentümliche Umstand, dass er jeder beliebige der drei möglichen sein konnte, deutet auf Zufall und Einwirkung vom Nomen hin, wenn es auch der ursprüngliche imperfecte Endlaut ist, der auf dem Wege der Analogie so verändert worden ist. Jedenfalls fehlt diesen Endlauten jede Bedeutung, und man hat schon sehr früh begonnen, dieselben abzuwerfen. In diesen kürzeren Formen der ל״וי-Stämme begann nun die schwache Bildung, und jene siegten auch bald über diejenigen mit Endvokal.

Analogiebildungen und Vokalgesetze, besonders die des Übergangs von *ô* > *û* und von *ê* > *î*, sehr oft eine bestimmte Entscheidung. Ein solches Wort wie z. B. arab. قَنًا «Erhöhung», «Biegung», hebr. קָנֶה, syr. ܩܢܝܐ «Stengel», «Rohr» wird im Assyrischen zu *ḳanû*; man wäre da versucht, ein Gesetz: auslautendes *áwŭ* > *û* im Assyrischen anzunehmen; aber auch *âwŭ*, *âyu* wird *û* wie im Infinitiv der ל״י-Stämme und z. B. in *šamû* = ar. سماء, äth. ሰማይ; es liegt daher näher anzunehmen, dass die Lautgesetze in Wirklichkeit andere waren, und dass der Endlaut der Infinitive in seiner jetzigen Gestalt demjenigen des regulären Infinitivs folgte, während andrerseits die Nomina anderen Nominibus auf *û* < *-ĭwŭ*, *-ĭyŭ* folgten, wie umgekehrt im Hebräischen diejenigen, welche auf *-iw*, *-iy* endigten, sich nach den auf *-ay* endigenden bildeten;

12. auslautendes *'ŭwŭ* > *û* im *Arabischen*; z. B. يَمْنُو <*yamnŭwŭ*, يَقْنُو > *yáknŭwŭ*;

13. auslautendes *'ĭwŭ*, *'ĭyŭ* > *î* im *Arabischen*, > *û* im *Assyrischen*, und auslautendes *'ĭwĭ*, *'ĭyĭ* > *î* im *Arabischen* und *Assyrischen*; z. B. ar. قَانٍ < *kânĭwŭn* und *kânĭwĭn*; ar. مُبْنٍ, ass. *mušabnû* < resp. *múbnĭyŭn*, *múbnĭyĭn* und *mušábnĭyŭ*, ass. *bâni* (Part.) — wahrscheinlich eine Genitivform neben *bânû*, also — < *bânĭyĭ*; ar. يَرْمِي < *yármĭyŭ*;

14. auslautendes *'ăwû*, *'ăyû* im *Arabischen* und *ăwû*, *ăyû* im *Syrischen* und *Westaramäischen* > *au* — im Westar. später > *ô* kontrahiert —; z. B. ar. قَنَوْا < *ḳánawû*; syr ܩܢܘ, westar. קְנוֹ[1] < *ḳanáwû*; ar. رَمَوْا < *rámayû*; syr. ܪܡܘ (Perf.) < *ramáyû*, westar. חַפּוֹ < *ḥapáyû*. Inwieweit das *Mandäische* demselben Gesetze folgt oder auf dem Standpunkt des Hebräischen und Assyrischen steht — d. h. dass es nach den Formen, welche *i* und *u* nach dem zweiten Stamm-Konsonanten hatten, der Analogie unterworfen worden ist, lässt sich natürlich schwer bestimmen: man kann אתון sowohl wie *atôn* als auch wie *atûn* lesen;

15. inlautendes *ăwû*, *ăyû* > *au* im *Arabischen*, *Syrischen*[2] und *Westaramäischen* — in den letztgenannten nachher in *ô* übergegangen, welche Veränderung im Syrischen darauf beruht, dass die Silbe geschlossen ist —; z. B. يَقْنَوْنَ < *yuḳnawûna*, يَبْقَوْنَ < *yabḳayûna*; syr.

[1] Derjenige Nasal, welcher in der 3. pl. m. Perf. und im Imp. auftritt, ist sicher sekundär, vergl. unter Nûn.

[2] Bei den Ostsyrern ging später der Kontraktionslaut durch Analogie nach dem regulären Verb in *û* über.

ܢܚܠܡ < urspr. *yablawûna* oder *yablayûna*, westar. ירעון < *yarʿayûna*; auch hier gilt dieselbe Bemerkung wie vorhin hinsichtlich des *Mandäischen*: ניהזון kann entweder *nihzôn* oder *nihzûn* gelesen werden; das *Samaritanische* scheint verschiedene Formen zu zeigen wie יהנו «*junu*» und יהון «*jaon*», יון «*jon*» — die letzteren können als lautgesetzliche angesehen werden;

16. auslautendes *'ăwî, 'ayî* oder *âwî, âyî > ai* im *Arabischen*; z. B. تَرْضَيْ (Subj. od. Juss.) < *târḍawî*, تَرْمَيْ (Subj. od. Juss.) < *túrmayî*, رَيْ (Imp.) < *'irʾâyî*; im *Westaramäischen* scheint sich ebendasselbe Lautgesetz geltend gemacht zu haben, obwohl es schwer ist, irgend welche Beispiele mit ursprünglichem *a*-Laut zu finden, da die Form, nämlich die 2. f. s. Imp., wo das Gesetz sich zeigen sollte, natürlich sehr selten vorkommt; solche Beispiele indessen wie westar. הוֹאי od. הֲוַאי, שריי, die nicht anders denn als Analogiebildungen nach den Formen mit ursprünglichem *a*-Laut erklärt werden können, setzen gerade solche Formen wie z. B. רְעַי < *rʿayî* voraus; im *Judäischen* wurde später dieses *ai* im Fem. Sing. Imp. zu אַ– verkürzt: רְמָא im Anschluss an das diesem Dialekte eigene Gesetz: unbetontes *ai > ă*, welches wir oben (S. 118) behandelt haben; die entsprechende syrische Form dagegen ܪܓܝ ist, wie wir unter den Analogiebildungen sehen werden, kein Ausdruck dieses Lautgesetzes, sondern Neubildung statt einer früher vorhandenen Form Mask. Sing. auf *-â*, vergl. im übrigen die Form ܡܝ unter Elif; dasselbe dürfte vom *Mandäischen* gelten, wo ich ebenfalls keine anderen als Analogieformen kenne, obgleich eine solche Form wie הואי (Imp. 2. f. s. Pe.) sowohl dem syrischen ܗܘܝ als auch dem gal. חווי entsprechen kann;

17. inlautendes *ăwî, ăyî > ai* im *Arabischen, Syrischen und Westaramäischen* — im Syrischen später Kontraktion zu *ê* wegen der geschlossenen Silbe[1] und im Judäischen Verkürzung zu *ă*, weil der Diphthong dort wahrscheinlich den Ton verloren hat[2] —: ar. تَرْضَيْنَ < *tarḍawîna*, تَرْعَيْنَ < *tarʿayîna*, syr. ܡܟܣܝܢ (Part. Pass.) < *mukassawîn*, gal. מגליין (Part. Pass.) < *mugallawîn*; jud. מְעַנַן (Part. Pass.) für מְעַנַּיִן < *muannawîn*; im *Mandäischen* kann מכאסין (Part. Pass.) so-

---

[1] Im Galiläischen beweist die Schreibung von doppeltem י, dass der Diphthong unkontrahiert beibehalten worden ist, was dort in einem Flexions-Element und in geschlossener Silbe höchst merkwürdig ist. Indessen giebt es auch viele Formen auf יי—, was zu beweisen scheint, dass die Veränderung in diesem Dialekte mehr geneigt war, den Nasal als das vokalische Element anzugreifen.

[2] Gemäss dem obengenannten Gesetze: unbetontes *ai > a* im *Judäischen*.

wohl mit *î* als mit *ê* in der letzten Silbe gelesen werden, es ist deshalb schwer zu wissen, ob es dem Gesetze folgte oder nicht — inlautendes *ai̯* wird in diesem Dialekte bald beibehalten: האילא = חַיִל, bald kontrahiert: אינא = עַיִן —; hinsichtlich des *Samaritanischen* scheint es schwer zu sein etwas Bestimmtes auszusagen: Petermann nimmt bald Formen mit *e* bald solche mit *i* auf, vergl. seine Grammatik S. 48 f.;

18. auslautendes *'ŭwû, 'ĭwû, 'ĭyû* oder *ŭwû, ĭwû, ĭyû* > *û* im *Arabischen, Hebräischen* und *Samaritanischen;* ar. يَغْزُوا (Subj. od. Juss.) < *yáġzuwû,* رَضُوا < *ráḍiwû,* بَقُوا < *báḳiyû,* hebr. אַל־יִרְפּוּ wahrscheinlich von *yárpuwû,* וַיִּמְנוּ < *wayyimnuwû*[1], הִגְּלוּ < *higgáliwû,* כֻּלּוּ < *kúlliyû,* בָּכוּ < *bᵉkiyû;* sam. רבו *«rewu»* < *rᵉbîwû;* auch das *Assyrische* folgte diesem Gesetz, wie die wenigen Permansiv-Formen in der 3. pl. m. I 1 zeigen, die auf *û* endigen, indem sie Analogiebildungen nach Formen mit ursprünglichem *i* oder *u* nach dem 2. Stammkonsonanten sein müssen; die letzteren sind indessen, wie das Permansiv im allgemeinen so verschwunden, dass es mir nicht gelungen ist, ein solches zu finden; ebenso dürfte auch die 2. pl. m. Imper. I 1 mit ursprünglichem *i*- oder *u*-Laut nach dem zweiten Stammkonsonanten, wie überhaupt der Plur. Imp. dieser Verben, im Assyrischen schwer zu finden sein;

19. inlautendes *ŭwû, ĭwû, ĭyû* > *û* im *Arabischen, Hebräischen, Assyrischen* und *Samaritanischen,* obwohl die Aussprache im letztgenannten Dialekt zu wechseln scheint —; z. B. يَغْزُونَ < *yaġzŭwûna,* يُغْزُونَ < *yuġzĭwûna,* قاضُونَ < *ḳâḍĭyûna;* hebr. יַעֲלוּ < *yaʿlŭwûn*[2], יְרֻצּוּ < *yuraṣṣĭwûn,* יִבְכּוּ < *yabkᵉyûn;* ass. *imnû* < *yamnŭwûna, irbû* < *yarbĭwûna, ibnû* < *yabnĭyûna, bânûti* < *bânĭyûti,* sam. תחזון *«tesun»* < *taḥzŭwûn* oder *taḥzĭyûn,* תנסון *«tenassun» tunassĭyûn* — doch auch solche Formen wie יתנשון *«jitneschon»* < *yitnašĭyûn* oder ält. *yitnasiyûn* —;

20. auslautendes *'ŭwî, 'ĭwî, 'ĭyî,* oder *ŭwî, ĭwî, ĭyî* < *î* im *Arabischen, Hebräischen* und *Assyrischen;* z. B. ar. تَدْعِي (Subj. od. Juss. 2. f. s.) < *tádʿŭwî,* تَقْضِي (Juss. od. Subj. 2. f. s.) < *túḳsĭwî,*

---

[1] Nicht aus einer Form mit Nasal, weil das kürzere Impefekt in der 2. und 3. Person nach Waw consecutivum das gewöhnliche ist. — Dass der Stamm מנה «rechnen» Imperf. *-u* ist, dafür spricht das assyrische Präteritum *imnu.*

[2] Die ziemlich häufigen Imperfect-Formen im Hebräischen und Präsens- und Präteritum-Formen im Assyrischen mit Nasallaut im Plur. Mask. zeigen, dass dieser Nasallaut früher dem Imperfekt dieser Dialekte zukam, so oft die Bedeutung nicht auf irgend eine Weise subjunctiv war; dasselbe gilt vom Samaritanischen.

تَرْمِي (Juss. od. Subj. 2 f. s.) < *tármiyî*; hebr. הִתְעַנִּי < *hiϑánniwî*, הִנָּקִי < *hinnákiyî*, עֲשִׂי < *ʿaśiwî* od. *ʿaśiyî*; ass. *binî* (Imp. 2. f. s.) < *biniyî*; das *Samaritanische* folgte wohl demselben Gesetze, obgleich die beiden Genera in der 2. sg. Imp., wo es hätte beobachtet werden können, ineinander aufgegangen zu sein scheinen, so dass nichts entschieden werden kann;

21. inlautendes *úwí, íwí, íyí* < *î* im *Arabischen, Hebräischen* und *Assyrischen*; z. B. تَدْعِينَ < *tadʿúwína*, تَسْتَدْعِينَ < *tastadʿíwína*, تَبْنِينَ < *tabníyína*; hebr. עֹלִים < *ʿâlíwîm*, פָּנִים < *pâníwîm*[1], רֹאִים < *râʾiyîm*; ass. *tamnî* < *tamníwín(a)*, *tabanî* < *tabaníyín(a)*; das *Samaritanische* folgte wohl demselben Gesetz, obgleich die beiden Genera in der 2. s., wo es hätte beobachtet werden können — das Part. Akt. Plur. m. scheint *ê* zu zeigen (durch Analogie) ebenso wie im Syrischen — ineinander aufgegangen zu sein scheinen, so dass nichts entschieden werden kann;

22. inlautendes *ăwô, ăyô, íwô, íyô* > *ô*[2] im *Hebräischen*: קוֹם < *kăwôm*, רֹב < *răyôb*, עֹלוֹת < *ʿâlíwôt*, und *ăwâ, ăyâ, íwâ, íyâ* > *â* im *Assyrischen*; *kanâti* (Plur. zu *kanû*) < *kanawâti*, *rabâti* (Plur. zu einem Adjekt. fem. sg. *rabîtu*) < *rabayâti* oder *rabiyâti*;

23. inlautendes *ăwû* (Stamm-*û*) im *Hebräischen* > *û*: מוּל «beschnitten» < *mawûl*;

24. inlautendes *ôwî* > *ô* — welches später durch Analogie gewöhnlich in *â* überging — im *Hebräischen*[3]: קוֹמִים (2. K. 16:7), בּוֹסִים

---

[1] Dass der Stamm ein tert. *w* ist, zeigt das äthiopische ገጽ; das Arabische hat zwar فَنِيَ und فَنِيَ, jedoch widerspricht keine Nomenbildung des genannten Dialektes der vorerwähnten Annahme.

[2] In meiner Arbeit «De semitiska ljuden *w* och *y*», S. 169 sprach ich mich dahin aus, dass dieses Lautgesetz älter sei als es, wie ich nun einzusehen glaube, in Wirklichkeit ist; jedenfalls ist es jünger als das Gesetz: urhebräisches *â* > *ô*, wenn auch zugegeben werden muss, dass die schwachen ע״ו-Formen bedeutend älter sind als die ל״ו-Bildungen.

[3] Auch hier sehe ich mich gezwungen, von der in meiner erwähnten Abhandlung dargestellten Auffassung, die ich von dieser Veränderung hatte, etwas abzuweichen, indem ich nun die Erscheinung für jünger als das Lautgesetz: urheb. *â* > *ô* halte; im allgemeinen scheinen nämlich die langen Vokale im Semitischen auf den Untergang von *w* und *y* hindernd einzuwirken, und es wäre eigentümlich, wenn die schwache Bildung im Part. ebenso früh wie im Perf. bei den ע״ו-Stämmen im Hebräischen eingetreten sein sollte, da das Aramäische noch nicht dahin gelangt ist, die Vokale im Part. des ersten Verbalstammes zu kontrahieren, ebenso auch kaum das Assyrische.

(Zach. 10:5), לוּט (Jes. 25:7), אוֹר[1], בּוֹשִׁים[1], alles Participial-Formen < resp. *kôwimîm* u. s. w.; ebenso ist wohl *ôyĭ* zu *ô* geworden, obgleich es dafür keine anderen Beispiele als Analogie-Formen giebt — das Part. Akt. Kal der ע"ו-Verba im Hebräischen sind nämlich bis auf die angeführten Formen durch Analogie gleich der 3. m. sg. Perf. geworden, wie ich es weiter unten näher zu zeigen Gelegenheit haben werde;

25. auslautendes unbetontes *ăw* oder *ău* > *ô* im *Hebräischen* und *Westaramäischen* und auslautendes *ău* > *ô* > *û* im *Assyrischen*; z. B. hebr. אוֹ, westar. אוֹ, ass. *û* od. *u* < *au* < *aw* — als Konjunktion («oder») unbetont —; dagegen im Hebräischen צַו, קַו und besonders יְצַו < יְצַוֶּה, יִתָאו < יִתְאַוֶּה mit betontem *au*;

26. inlautendes *ĕw* od. *ău* vor einem Konsonanten > *ô* im *Hebräischen*[2] und *Westaramäischen* und > *ô* > *û* im *Assyrischen* und *Samaritanischen*; z. B. hebr. מוֹת (Kstr), מוֹתִי < *maut*; westar. מוֹתָא, מוֹתְהוֹן < *mautâ*, *mautᵉhôn*, assyr. *mûtu* f. *môtu* < *mautu*; hebr. הוֹלִיד < *haulîd*, westar. אוֹלִיד, sam. אולד od. אוליד «uled» < *'auled*; hebr. מוֹשָׁב, westar. מוֹתְבָא, ass. *mûšabu* < *mausab*; im *Syrischen* hat dieses Lautgesetz kaum begonnen: ein par Fälle von *au* > *ô* > *û* in geschlossener Silbe giebt es: ܨܘܡ, aber ܨܘܡܐ, ܬܘܠܕܐ, ܬܘܠܕܐ, aber ܝܘܡܐ;

27. inlautendes *ăy* od. *ăi* vor einem Konsonanten im *Hebräischen*[3], *Westaramäischen*[4] und *Samaritanischen* > *ê*, im *Assyrischen* > *ê* > *î*; und *ăy* oder *ăi* in fest geschlossener Silbe im

---

[1] Diese Participial-Formen sind meines Dafürhaltens ganz verbaler Natur, d. h. sie gehören zum Worttypus des קוֹטֵל قَاتِل und nicht zur Nomenform قَتَال קָטוֹל; dass sie nicht, wie gewöhnlich die übrigen aktiven Participien der ע"ו-Verben, *â* zeigen, beruht darauf, dass die oben erwähnte Analogie hier nicht in Betracht kommen konnte, da das Perf. bereits *ô* zeigt.

[2] Der Hilfsvokal, den die sog. Segolat-Formen im Hebräischen in absoluter Stellung gewöhnlich angenommen, scheint vor dem Eintritt dieses Gesetzes hinzugekommen zu sein, wie מָוֶת, אָוֶן, תָּוֶךְ; eine solche Form wie מָוְתָה ist als Archaismus zu betrachten; solche Absol.-Formen wie שׁוֹר, יוֹם u. a. sind durch Flexionsausgleichung entstanden.

[3] Dieselbe Anmerkung wie die vorige gilt auch hier von den sog. Segolat-Formen im Hebräischen, wie בַּיִת, עַיִן u. a. m.; eine solche Form wie בַּיְתָה ist Archaismus; solche Absolut-Formen wie חֵיק, אֵיד u. a. sind durch Flexionsausgleichung entstanden.

[4] Das Bibelaramäische scheint sich jedoch dem Syrischen mehr zu nähern: בַּיִת (Kstr.), aber בַּיְתָה, עַיִן (Kstr.), עַיְנֵי, aber עַיְנִין, עַיְנֵי, soweit man hier der Punktation volles Vertrauen schenken kann.

Syrischen > *ê* — im *Westsyrischen* darnach bisweilen > *î* —; z. B. hebr. בַּיִת (Kstr.), בֵּיתִי, westar. בֵּיתָא בֵּית, sam. בית «*bet*», ass. *bitu* < *bai̯t*; hebr. מֵינֶקֶת, westar. מֵנִקְתָא, sam. מינקתה (Suffixform) < *mai̯nikat*, ass. *mušêniktu* — mit ausnahmsweise beibehaltenem *ê* — < *mušai̯niktu*; hebr. נַעֲנֵיתִי (St. ענה) < *naʿnai̯ti*, וְהִרְאֵיתִי < *harʾai̯ti*, westar. בְּנֵיתָא < *banai̯ta*, sam. חוית «*aset*» < *ḥazai̯t*; hebr. שְׂדֵה אֲרָם[1] < שְׂדֵי א", מַלְכֵי (Kstr.), westar. מַלְכֵי (Kstr.); syr. ܒܝܬ, aber ܒܝܬܐ, ܐܢܝ: إِثْنَيْن, ܡܟܣܝܢ (Part. Pass.) < *mᵉkassai̯n*, ܒܝܬ, westsyr. ܒܝܬ, aber ܒܝܬܐ, ܚܝ, westsyr. ܚܝ, aber ܚܝܐ; hat die folgende Silbe einen *a*-Laut, dann wird durch Einwirkung dieses *a*-Lautes inlautendes *ai̯* im Hebräischen zu *â* — wo nicht Flexionsausgleichung das Gesetz durchkreuzte —: בְּכָיְנָה < *bᵉkai̯na*, אֵלָיךָ < *ʾilai̯ka*; im *Judäischen* hat inlautendes *ai̯* in der Endsilbe — wahrscheinlich, weil es unbetont war — vor einem Konsonanten den zweiten Komponenten ausgestossen, ist also zu *ă* geworden, vergl. oben unter «Ausfall»;

28) auslautendes *ay* oder *ai̯* — demnach nicht bei Wörtern in konstrukter Stellung — im *Hebräischen* > *â*: שָׂדָה < *sadai̯*, יִרְאָה < *yirʾai̯*: كَرِيّ, יְפֻתָּה < *yᵉputtai̯*; dagegen wird *-ayy* beibehalten: חַי: حَيّ, דַּי < דָּיָ; dem erwähnten Gesetze wird nicht von den Imperativformen auf *ē* im Kal der ל״י-Stämme widersprochen, da diese gleich dem Arabischen wahrscheinlich den durch Kontraktion entstandenen Endvokal verkürzten: war dieser dann *ĭ*, ging er im Hebräischen lautgesetzlich in *ē* über, weil er in offener Silbe stand: בְּנֵה < einer Form entsprechend اِبْنِ; nach Analogie derartiger Formen sind nachher die *a*- und *u*-Imperative verändert worden: רְאֵה f. *ʾirʾa*: اِرْأَ, رَ, גְּלֵה f. *ʾuglŭ*: اُجْلُ; dass *ai̯* im Konstruktus *ê* und nicht *â* wird, beweist den grossen Einfluss des Tones und der Quantität auf die Lautveränderungen; — das Aramäische behält im allgemeinen auslautendes (nicht konstruktes) *ai̯* bei: ܡܟܣܝ, מכוסיי, mand. מכאסאי (alle drei Formen Part. Pass.), das *Judäische* aber lässt den zweiten Komponenten des Diphthongen aus: מְכוּסָא — vergl. oben unter «Ausfall» — und das *Samaritanische* verwandelt den Diphthongen in *e* oder *i* — nach Petermann —: מכסה «*emkasse*», מרבי «*amrabbi*» (beide Formen Part. Akt. und Pass. Pa.);

---

[1] Die Konstrukte werden mit dem folgenden Worte so sehr zusammengelesen, dass ihre Endungen als inlautende angesehen werden müssen. Gerade dieses Verhältnis erklärt es, dass Wörter auf ursprüngliches *-ai̯* diese Endung im Konstruktus zu *ê*, im Absolutus aber zu *â* kontrahieren.

29) inlautendes *wă* (*a* Stammvok.) nach einem Konsonanten > *ô* im *Hebräischen:* נודש (Nif.) < *nadwaš*;

30) anlautendes *ya* oder *i̯a* > *ê* > *i* im *Assyrischen: ikašad* < *yakašad* oder *i̯akašad, idu* < seltnem *iadu*.

c) Beginnende Lautgesetze.

1. *Im Arabischen:*

inlautendes *wû* und *yû* nach einem Konsonanten > resp. *û* und *î*: مَقُول < und neben مَقْوُول, مَبِيع < und neben مَبْيُوع.

2. *Im Äthiopischen*:

1) *aw* oder *au̯* vor einem Konsonanten oder im Auslaut > ô: ሞገድ < *mau̯gad* — aber አውሰደ —, ሞት: مَوْت — aber ሰውሕ —, ፌትክ < und neben dem gewöhnlichen ፈትውክ, ዩፍት < und neben dem gewöhnlichen ዩፍትው;

2) *ay* oder *ai̯* vor einem Konsonanten oder im Auslaut > *ê:* ቤት: بَيْت — aber ወይን —, መሥሬ < und neben መሥረይ; bei Verbformen tritt dieses Gesetz kaum ein;

3) *ĕw* oder *ĕu̯* vor einem Konsonanten oder im Auslaut > *î*: ሒወት < und neben dem weit gewöhnlicheren ሕይወት, መፍሬት < und neben መፍርይት;

4) *wa* nach einem Konsonanten > *ê*: አዜብ < *'azyab*, ቄኔት < *ḳĕnyat*;

5) *awa* — bei tert. *w*-Stämmen — und *awĕ* > ô: ሀሶ ሀሶት < und neben ሀሰው, ሀሰውት — der vereinzelte Anfang der später gewöhnlichen Kontraktion bei Verben tert. *w* in der Tigriña —, ተዎዐ < ተሠውዐ.

Präfigierung, *Infigierung* und *Affigierung* von *w* und *y* gehören ins Gebiet der Wortbildung und würden auch in das der Lautlehre gehören, falls man nur eine zuverlässige Vorstellung über den Verlauf hätte, wie z. B. das semitische Imperfekt ursprünglich entstanden, oder wie die Diminutivform فُوَيْرِس aus فارِس oder die Pl.-fr.-Form صَوَاعِق aus صاعِقَة oder عَلْقِىّ, عَلْقَوِىّ aus عَلْقَى oder يَدَيْن aus يَد u. s. w. gebildet worden ist.

Man kann hierüber wohl Hypothesen aufstellen, aber noch keine wissenschaftlich haltbaren Regeln.

Über *Verdoppelung* siehe oben Partielle Assimilation und unten sekundäres *w* und *y* durch Konsonantierung entstanden; übrigens gehört diese Erscheinung ins Gebiet der Wortbildung.

Degemination treffen wir im *Arabischen* und *Äthiopischen* an in solchen Formen wie مَيْتٌ für und neben مَيِّت, هَيْن f. und neben هَيِّن, ምውት *mĕu̯t* (oder ሞት) f. und neb. *mĕwwĕt*, ርውይት *rĕwĕi̯t* (oder ርዊት) f. *rewĕyyĕt*[1], wie auch im *Hebräischen* teils in Formen, wo verdoppeltes ו oder י am Ende eines Wortes stehen sollte, teils wo diese Laute nur mit Halbvokal versehen durch Ton- und Quantitäts-Abschwächung diesen ausstossen konnten: חַי, aber חַיִּים, יְצַו < יְצַוֶּה, וַיְהִי *wai̯hî* für וַיְהִי u. a. m.

Die Entwickelung von w und y durch Konsonantierung von û und î gehört eigentlich zur Vokallehre, wird aber nach der Behandlung der Analogiebildungen unter der Rubrik: *Sekundäres w und y* besprochen.

ββ. Analogiebildungen.

1. *Im Arabischen.*

Nach med. Elif-Stämmen ist das Part. Akt. I der med. و- und ى-Stämme entstanden: قَائِم, سَائِر (med. ى); jedoch schreibt man die Form oft mit gewöhnlichem ى, und kann man die Veränderung überall dort, wo sie med. ى-Stämme trifft, als eine Art Dissimilation zwischen den ziemlich gleichlautenden ى und *i* auffassen.

Nach tert. Elif-Stämmen ist der dritte Stammkonsonant der tert. و- und ى-Stämme nach einem *â* vor Kasusvokalen in Elif übergegangen: سَمَاءٌ سماء سماوٌ, أَسْمَاءٌ, عُلَمَاءٌ.[2]

Nach tert. ى-Stämmen haben alle tert. و-Stämme in den abgeleiteten Verbalstämmen ى erhalten, wobei sicherlich die vielen Formen mit *i*-Laut nach dem zweiten Stammkonsonanten, in welchen also der dritte Stammkonsonant lautgesetzlich in ى übergegangen ist, mitgewirkt haben: أَعْنَيْتُ «ich habe gedemütigt» für اعنوت, اِرْعَوَى «sich einer Sache eifrig hingeben» für ارعوّ. — Hierher gehört gewissermassen auch der Fall, dass das Perf.-*i* der tert. و-Stämme im Imperf.

[1] Diese flüchtigen *i̯*- und *ĕ*-Laute sind ausgestossen worden, weshalb die Verdoppelung aus phonetischen Gründen sich nicht geltend machen konnte.

[2] Die Veränderung lässt sich auch als eine Art Dissimilation im Nominativ, nämlich zwischen den beinahe gleichlautenden و und *u*, betrachten.

u. Imp. I den durch Assimilation im Perf. entstandenen Übergang in ى beibehält: يَرْضَيْنَ (3. f. Pl.) für يرضون.

Durch Analogie innerhalb derselben Stämme:

teils ist bei den Verben prim. و, die im Imperat. I den ersten Stammkonsonanten auslassen, dieselbe Veränderung auch im Imperf. I mit seinen Modi eingetreten: يَلِد nach لِدْ, يَضَع nach ضَعْ;

teils sind bei med. و- und ى-Stämmen im Perf. I die Perfecta *-a* vor konsonantisch beginnenden Afformativen den Perfecten *-u* und *-i* derselben Stämme gefolgt: قُلْتُ nach einer solchen Form wie طُلْتُ (urspr. Perf. *-u*), رِبْت nach einer solchen Form wie هِبْت (urspr. Perf. *-i*);

teils sind die Infinitive in V und VI bei tert. و- und ى-Stämmen nach Nominibus mit ursprünglichem *i* nach dem zweiten Stammkonsonanten gebildet worden: تعالٍ < تعالُوْ, تَنَقٍّ < تنقُّوْ od. تنقُّىْ.

Nach dem regelmässigen Verb sind nicht gerade wenige starke Neubildungen in IV, VIII und X und Perfecta *-i* in I entstanden, alle aus med. و- und ى-Stämmen, vergl. meine Abhandlung »De semitiska ljuden *w* och *y*» S. 38 f.

Zum Gebiet der Analogiebildung muss man wohl auch die eigentümliche Bildung von Jussiven und Imperativen bei Stämmen tert. و und ى rechnen. Lautgesetzlich wird sowohl يَغْزُوُ als auch يَغْزُوْ < يغزو, يَرْمِىُ und يَرْمِىْ beide < يَرْمِى, während يُغْزَوُ zu يُغْزَا يَرْعَىُ < يَرْعَى wird, und يُغْزَوْ und يَرْعَىْ müssten beibehalten werden. Irgend welche vokalischen Lautgesetze: auslautendes *û* und *î* > resp. *ŭ* und *ĭ* existieren nicht im Arabischen, ebenso wenig wie: auslautendes *au*, *ai* > *ă*, was solche Wörter wie لَوْ, أَوْ, أَىْ, كَىْ u. a. genugsam beweisen. Ohne meiner Erklärung einen andern Wert als den einer Hypothese beizulegen, meine ich, dass beim Übergang selbst der verschiedenen Modi: يَغْزُوُ und يَغْزُوْ, يَرْمِىُ und يَرْمِىْ, in die entsprechenden schwachen Formen die verschiedene Lautquantität beim Imperfekt und Jussiv im allgemeinen im Arabischen dem Sprachinstinkt so vorschwebte, dass er auch weiter bei den schwachen tert. و- und ى-Formen die Quantität differenzierte und den Endvokal beim Jussiv kürzer ertönen liess als beim Imperfekt. Der Imperativ folgte alsdann dem Jussiv, und die Jussive und Imperative *-a* warfen nach Analogie der *i*- und *u*-Formen den dritten Stammkonsonanten ab.

Im übrigen kommen hier und da vereinzelte gegenseitige Vertauschungen zwischen و- und ى-Stämmen und zwischen diesen und den Elif-Stämmen vor, wie كُلْيَة und كُلْوَة, نُقَاوَة und نقاية, صِبْيَة und صِبْيان, Plur. zu صَبِىّ (St. صبو) — im letzteren Falle nach Analogie des Singulars —, دَمَوان neben دميان für gewöhnlicheres دمان (St. wahrscheinlich دمى); واحِد und أَحَد u. a. m.

2. *Im Äthiopischen.*

Durch Analogie innerhalb derselben Stämme ist nach dem Imperat. I 1 der prim. ወ-Stämme, welche dort den ersten Stammkonsonanten ausgelassen haben, der Subjunktiv derselben Veränderung unterworfen worden: ይሰይ nach ሰይ, ይገር neben ይወገር nach ገር od. ግር.

Nach Analogie des gewöhnlichen dreikonsonantischen Verbs in I 1

1) liess das einfache Kausativ der med. ወ-Stämme das *ô* oft in *ă* oder bei einer Gutturalis in *ĕ* übergehen, als ob das Kausativzeichen als ein erster Stammkonsonant betrachtet worden wäre; gleichzeitig wurde das *û* des Jussivs nicht selten verändert nach Analogie des *ĕ* der gewöhnlichen Verba; natürlich sind es die am häufigsten vorkommenden Verba, bei denen wir die Veränderung meistens treffen: አቀመ aus und neben dem selteneren አቆመ, አመተ neben አሞተ, አብእ für አቦእ, das nicht angewandt wird, ይንኣ neben ይኑኣ, ታብእ für ታቡእ, ይቅም für ይቁም;

2) entstanden aus med. *w-* und *y*-Stämmen einige starke Neubildungen in II 1, wie አጥወቀ neben አጠቀ, አውየነ (Den. von ወይን) neben ein paar anderen starken II 1-Formen, welche wahrscheinlich als Neubildungen und nicht als Archaismen anzusehen sind.

Ein paar Formen im Äthiopischen sind schwer zu erklären: ይሁብ (Impf. zu ወሀበ) und አይድዐ = اودع, הוֹדִיעַ, ܐܘܕܥ. Will man mit Dillmann die erste als Analogiebildung nach med. ወ-Stämmen erklären, dann müsste man annehmen, dass der Jussiv an Stelle des Imperfekts getreten ist;[1] ausserdem vermisst man einen Stamm, nach welchem die Analogieveränderung vernünftigerweise hätte

[1] Nicht aber, wie Dillmann annimmt, dass wir es hier mit einem Imperf. in seiner ursprünglicheren Form zu thun haben, da ይቀትል dem ursemitischen Imperfekt entspricht und älter ist als ይቅትል.

geschehen können; ich bin bei näherem Nachdenken auch nicht recht zufrieden mit der in meiner Abhandlung «De semitiska ljuden *w* och *y*» S. 83 gegebenen Erklärung. Möglicherweise existierten in der Ursprache zwei Stämme: ein prim. ወ und ein med. ወ. Mit አይድዐ scheint man ebenso schwer ins Reine kommen zu können: der Ausdruck eines Lautgesetzes kann es keinesfalls sein, ebenso unmöglich ist es, dass es ein einer andern semitischen Sprache entlehntes Wort sein könnte, da das Kausativ dieses Stammes in allen andern Dialekten *w* zeigt. Ich kann zur Erklärung des Wortes nur eine Hypothese aufstellen, welche den Wert haben mag, welchen sie kann: vielleicht existierte einmal im Äthiopischen ein Denominativ von يَد, entsprechend dem arabischen ايدى «die Hand ausstrecken», «beistehen», welches der Bedeutung nach dem اودع «anvertrauen», «kommunizieren», «Frieden schliessen» und አይድዐ «zu erkennen geben», «verkünden», «erzählen» ziemlich nahe kommt, und vielleicht hat dies später durch Analogie nach einem solchen ايدى sein *y* erhalten. Ein solches Denominativ hätte ja auch, falls es einmal existierte, im Äthiopischen Bedeutungen haben können, welche geeignet gewesen wären, auf die Vereinigung der beiden Stämme kräftiger hinzuwirken.

3) *Im Hebräischen.*

Wahrscheinlich durch Analogie nach פ"י-Stämmen ist bei פ"ו-Stämmen anlautendes ו zu י geworden,[1] welches später mitfolgte, auch als die Form nach vorn zu erweitert wurde — doch so, dass י auch fortdauernd die Silbe beginnt —: יָדַע: ودع, יָלַד: ولد, מְיַלֶּדֶת, יִתְיַלְדוּ; bisweilen erstreckte sich die Analogie auf Formen, wo ו verdoppelt war oder die Silbe schloss: וַיְיַחֵל (St. וחל), הֵיצֵא (*ḳ*e*rê*; St. וצא).

Nach פ"ו-Stämmen umgekehrt

1) sind die Ni.- und Hå.-Formen, welche von פ"י-Stämmen vor-

[1] Ich muss diese Veränderung als Analogie annehmen, obwohl man einwenden kann, dass es verhältnismässig zu wenige פ"י-Stämme giebt, als dass diese die פ"ו-Stämme mit sich gezogen haben sollten. Indessen geschieht es nicht so selten, dass gerade die wenigen Formen über die zahlreicheren siegen: so haben vor Suffix und in konstrukter Stellung im Hebräischen und Aramäischen die Dualformen über die Pluralformen und der Plur. sanus über den Plur. fractus beim Substantiv gesiegt, obwohl der letztere im genannten Dialekt, wie thatsächlich im Südsemitischen, einmal wahrscheinlich weit zahlreicher als der erstere war.

kommen, entstanden: נוֹאָשׁ (St. يئس), הֻסְּרִי יִוָּסֵר (St. יסר), יוֹצַר נוֹצַר (St. יצר) — die auf lautgesetzlichem Wege entstandenen gleichartigen Formen bei פ״ו- und פ״י-Stämmen trugen dazu bei, diese Analogie hervorzurufen —;

2) haben ע״ו-Stämme ihre Hå.-Formen gebildet: הוּשַׁב (St. שוב) — für הֻשְׁאַב — nach הוּשַׁב von יָשַׁב, יוּסַר (St. סור).

Nach פ״ן-Stämmen haben gewisse פ״וי-Stämme, insbesondere die mit צ als zweitem Stammkonsonanten, ihre Imperf. Ḳal, Perf. Nif. und das Kausativ gebildet: יִצַּת, יִצֹּק, יִצְּרֵהוּ, אֶצָּרֵם, הִצִּיגַנִי, וַיַּצִּקוּ, הֻלֶּדֶת, מוּסָּר; dass diese Formen nicht die ursprünglichen sind, zeigen solche Formen wie וַיִּיצֶר, הוֹצִיתִיהָ; eines dieser Verba hat sein Imperf. Ni. nach ע״ע-Stämmen gebildet: וַתִּצַּת, תִּצַּתּוּ.

Nach ע״ו-Stämmen sind Ni. und Paʿl. der ע״י-Stämme gebildet worden: נָדוֹן[1] (Part. Ni. von דין), בּוֹנַנְתִּי (St. בין); man erwartete an deren Statt solche Formen wie נָדִין, בֵּינַן.

In die ל״י-Stämme sind die ל״ו-Stämme so vollständig aufgegangen, dass auch die starken archaistischen Formen bis auf einige wenige י zeigen: יִרְבְּיוּן (St. רבו), יִשְׁלָיוּן (St. שלו), גָּלוּי (St. גלו) — doch שְׁלַוְתִּי, שָׁלֵו, עָנָו und einige andere Formen mit beibehaltenem ו, unter anderem im Piʿl. und Hitpaʿl., wo das vordere ו beibehalten worden ist: נַאֲוָה, נָאווּ, נָאוָה, הִשְׁתַּחֲוָה, מְקַוֵּי.

Nach ל״א-Stämmen haben gewisse Segolata ל״י im Plur. א erhalten: חֲלָאִים für חליים, פְּתָאִים, צְבָאִים und einige andere.

Nach dem regulären dreikonsonantischen Verb hat die lautgesetzlich gebildete 3. f. s. Perf. auf -at innerhalb aller Verbalstämme der ל״ה eine neue Endung hinzugefügt, als ob ת der dritte Stammkonsonant wäre: רָאֲתָה < רָאַת: رَأَتْ — < ra'ayat — + neuem Afformativ; auf gleiche Weise נִרְאֲתָה u. a.

Durch Analogie innerhalb derselben Stämme sind folgende Formen hinzugekommen:

innerhalb der פ״ו-Stämme:

das Impf. Ḳal hat nach dem Imperativ den ersten Stammkonsonan-

[1] Betreffs der im Perf. Ni. und Hi. wie auch im Imperf. Ḳal und Hi. eingeschobenen Vokale siehe meine Abhandlung «De semitiska ljuden *w* och *y*» S. 133 f. Ich habe nur hinzuzufügen, dass der letzte Ursprung des eingeschobenen Perfektvokales wohl Analogie nach den ל״א-Stämmen sein dürfte, ebenso wie im Permansiv auch bei dem regelmässigen Verb im Assyrischen; später ist der Hilfsvokal durch Einwirkung des vorhergehenden *ô*-Lautes selbst in *ô* übergegangen, wie dieser noch später durch Differenzierung in *û*.

ten bei den פ"י-Stämmen abgeworfen überall dort, wo der Imperativ der besagten Veränderung unterworfen war:

יֵלֵד[1] für יילד, יֵדַע f. יידע u. a.;

innerhalb der ע"ו-Stämme:

1) Part. akt. Ḳal gewöhnlich nach der 3. m. S. Perf. in demselben Verbalstamme: שָׁב (med. ו), דָּן (med. י) nach den gleichlautenden Perfekten;

2) solche Formen wie לְקַיֵּם, קַיְּמֵנוּ (St. קום) nach dem Perf. קִיֵּם, dessen י lautgesetzlich durch Einwirkung des vorhergehenden *i*-Lautes entstanden ist; auf dieselbe Weise חַיָּב (Mischna) nach solchen Formen wie חִיַּבְתֶּם;

3) Perf. Hi. von ע"ו-Stämmen nach entsprechendem Inf. kstr., Imperf. und Part.: הֵקִים für הֲקָאם, הֵבִין[2] f. הֲבָאן;

4) Inf., Imp. und Impf. Ni. der ע"ו-Stämme nach dem Perfekt in demselben Verbalstamm, da man wohl nicht annehmen kann, dass *awi* oder *awe* in *ô* übergegangen ist: יִמּוֹם (St. מום), הִמּוֹל (Inf. abs. und kstr. vom Stamme מול), הֵרֹמּוּ (St. רום);

innerhalb der ל"ו-Stämme:

1) Perf. -*i* und -*u* sind im Perf. -*a* aufgegangen: שָׁתָה: ሰትየ, רָוָה: رَوِى, ܪܘܝ, רוי;

2) Perf. -*a* mit konsonantisch beginnenden Afformativen im Ḳal sind nach dem Perf.-*i* gebildet worden: קָנִיתָ: قَنَوْتَ, רָאִיתָ: رَأَيْتَ;

3) Perfekta mit konsonantisch beginnenden Afformativen in den abgeleiteten, nicht passiven Verbalstämmen haben nach dem Ḳal nicht selten *î* anstatt des lautgesetzlichen *ê* oder *ô*: גִּלִּית neben גִּלֵּיתִי: جَلَّيْتَ, הֶרְאִיתָ neben הֶרְאֵיתִי: أَرَيْتَ für أَرْأَيْتَ;

4) Imperative -*a* und -*u* 2 m. s. im Ḳal sind nach dem Imp. -*i* ebendaselbst gebildet worden: רְאֵה für רְאַי od. רְאָה: رَ — nach solchen Formen wie בְּנֵה lautgesetzlich < *b'nî*: اِبْنِ;

5) ursprüngliche Imperfecta -*i* und -*u* im Ḳal und alle Imperfecta der abgeleiteten Verbalstämme haben, wenn sie Flexions-Suffixe entbehren, nach den Imperfekten auf -*â* < *ai* im Ḳal und in den Passiven — deren End-*â* auf lautgesetzlichem Wege entstanden

---

[1] Betreffs der Bildung dieser Imperfecta siehe meine Abhandlung «De semitiska ljuden *w* und *y*» S. 121 Anmerkung. Jeder Versuch, das *ē* des Präformativs durch den beibehaltenen ersten Stammkonsonanten zu erklären, scheitert.

[2] Nach den Hi.-Formen der ע"ו-Stämme haben später die übrigen Verben (ausser ע"ע und ל"ה) ihr kausatives *î* erhalten.

ist — *â* anstatt des resp. Kontraktionslautes *î*, *û* erhalten: יִבְנֶה: يَبْنِى (St. بنو od. بنى), יִבְכֶּה: يَبْكِى (St. بكى), יִגְלֶה: يَجْلُو, יִבָּנֶה für יִבָּנֵי < *yibbaniwu*, יְגַלֶּה: يُجَلِّى, יְרַבֶּה: يُرَبِّى — nach solchen Formen wie יִבְלֶה: يَبْلَى, יִרְצֶה: يَرْضَى, נִרְוֶה: نَرْوَى u. a. m. —; hierzu hat beigetragen, dass viele Verba im Hebräischen wahrscheinlich zwei, mitunter sogar drei Imperfecta im Ḳal gehabt, wie faktisch im Arabischen — obgleich sehr oft mit verschiedenen Bedeutungen —: יַעֲלֶה: يَعْلُو und يَعْلَا, יִקְנֶה: يَقْنُو, يَقْنِى, يَقْنَى;

6) Part. Akt. m. s. Ḳal und in den abgeleiteten Verbalstämmen hat ebenfalls sein End-*î* im Absolutus in *â* verwandelt bekommen nach Analogie der Nomina auf -*â* < *ai* oder der Imperfecta auf -*â* < *ai*: קֹנֶה für קֹנִי: قَانٍ, שֹׁתֶה f. שׁוֹתִי, מְגַלֶּה: مُجَلٍّ — nach solchen Nominibus wie קָנֶה < קָנַי: قَنًا, שָׂדֶה < und neben dem archaistischen שָׂדַי —;

7) die 3. m. pl. Perf. der abgeleiteten Verbalstämme und vom Perf. -*a* im Ḳal sind nach dem Perf. -*i* oder -*u* im letztgenannten Verbalstamm oder nach entsprechenden Imperfekt-Formen gebildet worden: רָעוּ: رَعَوْا, גָּלוּ, جلو, für גָּלוּ oder גָּלוּ: جَلَّوْا, הִשְׁקוּ: أَسْقَوْا;

8) Imp. und Impf. -*a* im Ḳal und passive Imperfecta mit vokalisch beginnenden Afformativen sind nach den Imp. und Impf. -*i* und -*u* desselben Verbalstammes und nach den Aktiven der abgeleiteten Verbalstämme gebildet worden: רְעוּ für רְעוּ od. רְעוּ: اِرْعَوْا, תִּרְאִי: تَرَيْنَ für تَرْءَيِنَ, יִרְאוּ: يَرَوْنَ für يَرْءَوْنَ, יְכֻלּוּ für יְכֻלּוּ od. יְכֻלּוּ < *y'kullawûn* — nach dem aktiven יְכַלּוּ < *y'kulliwûn;*

9) Imp. und Impf. mit konsonantisch beginnenden Afformativen in den abgeleiteten Verbalstämmen und Imp. und Impf.-*i* und -*u* Ḳal sind nach den Imp. und Impf. -*a* desselben Verbalstammes oder nach den passiven Imperfekten, d. h. denjenigen mit *â* < *ai* gebildet worden: וַתַּשְׁקֶין für תשקין: تُسْقِينَ, בְּכֶינָה f. בכינה: وَابْكِينَ;

10) Fem. Sing. auf -*â* (Kstr. -*at*) < -*iyat* oder -*iwat* bei Participien und Nominibus ist nach den Femininen auf -*â* < -*ayat* oder -*awat* oder auch durch Flexionsanalogie entstanden: גוֹלָה < urspr. *gâliwat*, רוֹעָה < urspr. *râ'iyat* — nach solchen Formen wie מְגֻלָּה < *m'gullawat*, oder nach גּוֹלִים, גּוֹלוֹת und anderen lautgesetzlichen schwachen Formen vom Particip oder Nomen.

Durch Flexionsausgleichung:

1) hat wahrscheinlich die 2. m. s. Imper. Ḳal der ע״ו-Stämme naturlangen Vokal erhalten in Übereinstimmung mit den Formen mit

vokalisch beginnenden Afformativen: קום: قُمْ nach קוּמוּ, סוּר, בִּין: بِنْ nach בִּינָה;

2) sind gewisse sog. Segolata ע״י im Absolut. Sing. mit dem Konstr. zusammengefallen, wahrscheinlich weil sie dort öfter angewandt worden sind, wie יוֹם f. יֽוֹם, שׁוֹר f. שֽׁוֹר, חֵיל «Heer», «Festung» neben חַיִל «Kraft», «Tapferkeit», «Heer», חֵיק «Busen» für חַיִק u. a.;

3) hat die 2. m. s. der abgeleiteten Perfecta bei den ל״י-Stämmen *ê* anstatt *â* erhalten, welch' letzteres der *a*-Laut des Afformativs bei der Kontraktion von *ai* hervorgerufen haben sollte: הִזְנֵיתָ f. הוֹנֵית, הִזֵּתָ (פ״ן-Stamm), נַעֲלֵיתָ, הֶעֱלִיתָ neben הֶעֱלֵיתָ, הֶרְאֵיתָ, צִוִּיתָה; diese 2. m. s. scheint indessen öfter *î* zu zeigen, was, wie wir oben gesehen, Analogie nach dem Perf. Ḳal ist; doch ist es eigentümlich, dass die 1. s. dagegen meistens *ê* hat, dies beruht aber wohl auf Dissimilationsinteresse, d. h. auf der Vermeidung zweier aufeinander folgenden Silben mit *î*-Laut: הִכִּיתָ, aber הִכֵּיתִי, נִקִּיתָ, aber נִקֵּיתִי;

4) sind dann und wann Suffix-Formen von sog. Segolaten ל״י gebildet worden nach dem Absol. Sing. anstatt aus der älteren starken Form: פְּרִיהֶם f. פֶּרְיָהֶם.

Übrigens sind in einzelnen Fällen verschiedene ו״י-Stämme ineinander und in Elif-Stämme übergegangen, wie שׂוּם neben שִׂים, הוֹבִישׁ (St. يبس und باش), יִיטַב (St. طاب), צָמַת (St. צמא, ظمئ), מָלוּ (St. מלא, ملئ); insbesondere giebt es eine ganze Reihe von ל״י-Stämmen, welche Formen nach ל״א-Stämmen gebildet haben, vergl. Ges.-Kautzsch 25. Auflage S. 215.

4. *Im Aramäischen.*

Wahrscheinlich nach ܦܝ-Stämmen ist ebenso wie im Hebräischen, anlautendes ܘ ו zu ܝ י geworden, welch letzteres durch Flexionsanalogie auch dann beibehalten worden ist, als die Form nach vorn zu erweitert wurde — doch so, dass der erste Stammkonsonant fortdauernd die Silbe beginnt: ܢܺܬܶܒ, יִתִּיב, יְתִב: وثب, mand. יאתבאת (3. f. s.), sam. ילד «*jalad*»: ولد; ܝܠܶܕ: وقّر, ܐܝܩܪ, איקרינך (Pa.), mand. עתיאהבאת, sam. מיתב (Pa.) «*emjetteb*».

Nach ܦ̈ܘ-Stämmen sind teils mehrere ܦ̈ܝ-Stämme im Af. gebildet worden: ܐܘܒܫ: أَيْبَس; ܐܘܢܩ neben ܐܝܢܩ, אוניקו (Perf.), תוניק, mand. האוליל — ܐܝܠܠ; teils im Westaramäischen gewisse ע״ו-Formen im Af. und Ittaf.: הותיב, אוקים, אוקימו, יוקימיניה, איתוקם, מִיתְּתַב.

Nach ܦ̈ܝ- und ܦ̈ܘ-Stämmen haben die Imperfecta und Infinitive der ܦ̈ܢ-Stämme, welche den ersten Stammkonsonanten ab-

geworfen haben, den zweiten verdoppelt oder auch *î* nach dem Präformativ erhalten: ܢܺܐܬܶܐ, יֹתִיב, יִתֵּב für ܢܶܐܬܶܐ, יֵתִיב — nach einer solchen Form wie ܢܺܐܚܽܘܬ, יִתִּין —, ܢܺܐܙܰܠ, תִּדַּע — nach einer solchen Form wie ܢܺܐܙܳܐ, תִּדַּר — ܢܺܐܠܰܕ[1] f. ܢܶܠܰܕ — nach einer solchen Form wie ܢܩܽܘܡ —, יִכּוֹל — nach einer solchen Form wie יִפּוֹל —; auf dieselbe Weise: ܡܺܐܬܶܐ, מֹתַב, ܡܺܐܚܳܬ, מֹדַע, ܡܺܐܠܰܕ; sam. נדע «*nidda*»; fürs Mandäische kann der unvollkommenen Vokalbezeichnung halber nichts entschieden werden; in gewissen Fällen sind im Westaramäischen auch nach ܦ̈ܐ-Stämmen Formen gebildet worden: יֵירַת, מֵיכַל (פ"ו) — nach solchen Formen wie יֵיכַר, מֵיכַל (פ"א).

Nach ܥ̈ܐ-Stämmen scheint das Part. Act. Pe. der ܥ̈ܘ-Stämme gebildet zu sein, obgleich die Veränderung bei den ܥ̈ܝ-Stämmen auch auf einer Art Dissimilation zwischen dem *i*-Laute und dem diesem ziemlich gleichen ܝ beruhen kann oder auch darauf, dass das letztere im ersteren aufgegangen ist; die ܥ̈ܘ-Formen können später sowohl den ܥ̈ܐ- als auch den ܥ̈ܝ-Formen gefolgt sein: ܩܳܐܶܡ, ܩܳܝܶܡ, ܡܨܰܥܝܳܐ,[2] קָאֵים, תָּאֵיב, קָאֵם, קָיְמִין, תָּיְבִין,[2] mand. מאיית קאיים, sam. תאב «*ta'eb*», קעם[3] *qa'em*.

In den ܠ̈ܝ-Stämmen sind, ebenso wie im Hebräischen und meistens auch im Arabischen, die ܠ̈ܘ-Stämme so vollständig aufgegangen, dass nur gewisse Nomen-Formen übrig bleiben, wie ܫܰܠܘܳܐ, חָזְוָא, mand. היזוא, ܪܶܥܘܳܐ, רַעֲוָא (St. رضو) und einige andere; sonst Übergang in ܝ auch bei starken Formen: ܫܠܳܐ — hebr. שָׁלֵיו, שַׁלְוָה —, ܫܰܠܝܘܬܳܐ: جَلْوَت, יחויין (Pe., St. حزو), עִנְיָךְ (St. عنو).

Nach ܠ̈ܐ-Stämmen sind folgende ܠ̈ܘ-Formen entstanden:

1) die Infinitive auf *â* im Pe. im Westaramäischen, Mandäischen und Samaritanischen, verglichen mit denen auf *ê*: מִחְוָא neben מִחְזֵי, מִגְלָא, מִמְחָא; mand. מירבא, מימא — doch öfter solche Formen wie מיבניא, מיתיא —; sam. משתא «*mischta*» neben משתי «*mischti*»; auch die Infinitive auf אָה— der abgeleiteten Stämme müssen, mit

[1] Aller Wahrscheinlichkeit nach hat dieses Verb den ersten Stammkonsonanten ausgestossen, gleich ܐܬܐ und ܐܙܠ und ebenso wie ولد, ወለደ und ילד (im Hebr.) — die Analogie der ܦ̈ܐ-Stämme ist nur scheinbar, vergl. was hierüber unter Elif gesagt worden ist. — Das Bibelaramäische hat יִנְדַּע gebildet nach einer starken Form der פ"ן-Stämme, soweit man es hier nicht mit einem beginnenden Lautgesetz: Entwickelung eines Nasals vor einem Dental, zu thun hat — was indessen wenig annehmbar ist, vergl. unter Nûn.

[2] Der Übergang in *j*-Laut ist eine spätere Veränderung im Zusammenhang mit derselben Erscheinung bei ܥ̈ܐ-Stämmen.

[3] ע uneigentliche Schreibung.

den entsprechenden Formen im Syrischen und Mandäischen verglichen, als Analogiebildungen nach ܠ"ܐ-Stämmen betrachtet werden: שֹׁוֹאָה, אֲשְׁקָאָה, אתנַבָּאָה — aber ..., ..., bibelaram. הַגְלָיָה, mand. דאלוייא, אסגוייא;

2) die Participien und Imperfektformen auf ܐ̈ـ, ـܝ, welche Formen ursprünglich einen *i*-, *u*- oder *a*-Laut in der Stammsilbe hatten:[1] ܢܓܠܐ für ܢܓܠܝ, ܓܠܐ für ܓܠܝ, ܪܡܐ: رامٍ, ܡܓܠܐ: مُجَلٍّ, ܢܒܢܐ: يبنِي, ܢܬܒܢܐ: يبتنِي; ܢܪܩܐ, أَرْقَى: ܐܪܩܐ, يَقْنُو: ܢܩܢܐ; westar. חַדִּי, בְּעָה, גַּלִּי, בְּנֵה, מְחַוֵּי, נְחַוֵּא, יְחַוֵּי, יִבְעֵא, ירעֵי: ass. *iḫdi* und *iḫdu*, יחדי: מִתְבְּנֵא, מִתגַּלֵּי, מְצַלֵּא, יִשְׁתְּנֵא; יתעֲנֵי; mand. האזיא, כסיא (Part. Pass.), מדאכיא, תיתיא: تَأْتِي, ניתמהיא, גאסגיא; sam. בנה (Part. Akt.) «*bane*», טמי (Part. Pass.) «*teme*», מכסה «*emkasse*»; im Samaritanischen scheint jedoch das Imperfekt nur Formen auf *i* und das Particip oft solche aufzuweisen, weshalb sich demnach dort die *u*- und *a*-Imperfekte in I nach dem *i*-Imperfekt gerichtet haben, während die Imperfekte der abgeleiteten Verbalstämme und meistenteils die Participien lautgesetzlich sind: תבני, «*tibni*», יראה «*jere'i*»: يَرَى, יבכי «*jebekki*», יתפני «*jitfenni*», ארמי «*ermi*», מרבי «*amrabbi*», מתרבי «*mitrabbi*», מתני «*matni*»; auch im Judäischen begegnen wir bisweilen lautgesetzlichen Formen: es ist bemerkenswert, dass dieser Dialekt im Itpaʿʿal oft einen *a*-Laut im Imperf. zeigt, in völliger Übereinstimmung mit V des Arabischen: יתכַּסָּא:[2] يَتَكَسَّى, יתרַבָּא, יתחוא; andrerseits: אַעְדִּי neben אֲעַדִּי, תסתַּכִּי neben תסתכי: das Judäische verrät in gewissen Fällen eine Ursprünglichkeit, über welche man sich mit Recht wundern kann;

3) die 3. f. pl. Imper. im Judäischen: בְּכָאָה;

4) die 2. m. s. Imper. der abgeleiteten Verbalstämme (ausser Etpeʿel[3]) im Syrischen — das Westaramäische und das Samari-

[1] Die ܠ"ܐ-Stämme wiederum haben im allgemeinen ihr *é* nach Analogie des regulären Verbs erhalten, wie wir oben unter Elif gesehen haben; dasselbe kann natürlich auch hinsichtlich der ܠ"ܝ-Stämme angenommen werden, erscheint aber wenig glaublich durch den Vergleich mit dem Hebräischen, wo die Analogie des regulären Verbs — d. h. die Veränderung des *i* der Endsilbe bei Participien und Imperfekten — bei den ל"א-Stämmen eingetreten ist, während sich die ל"ה-Stämme im allgemeinen von diesem unbeeinflusst zeigen. Kurz: der Übergang von *i* > *e* bei den tert. Elif-Stämmen im Aramäischen trat viel früher als bei den tert. *w*- und *y*-Stämmen ein, und da diese beiden Verbalklassen in dem letztgenannten Dialekte im übrigen ineinander aufgegangen sind, liegt es näher anzunehmen, dass eher die tert. Elif-Stämme als das reguläre Verbum die Veränderung hervorgerufen haben.

[2] Über אـَـ < יـَـ habe ich vorher wiederholt gesprochen.

[3] Dieser Imper. z. B. ... od. ... ist schwer zu erklären; es ist möglich

tanische haben lautgesetzliche Formen und das Mandäische bildete den Imperativ seiner ל"וי-Stämme nach dem Imperf. und Partic. derselben —: ܓܠܐ — aber חֲוִי, מְנִי, mand. זאכיא —, ܐܶܬܠܐ, ܐܶܬܡܠܝ — aber אוֹנִי, mand.[1] אסניא —; nach den lautgesetzlichen ܠܫܐ-Formen auf *â* im Etpaʿʿal: ܐܬܓܠܐ, und möglicherweise nach einem einmal vorhanden gewesenen Imp. *-a* im Pe. sind die erwähnten ܠ"ܝ-Formen entstanden; dass sie nicht lautgesetzlichen Ursprungs sein können, liegt klar auf der Hand — das Westaram. zeigt, wie solche aussehen: חֲוִי, אֲחוִי — und so giebt es keinen andern Erklärungsgrund als die Analogie, und mit der vollständigen Amalgamierung der ܠ"ܝ- und ܠܫܐ-Stämme vor Augen braucht man nicht nach den attrahierenden Formen zu suchen.

Nach ע"ע-Stämmen scheint das Judäische im allgemeinen seine Paʿlel-Formen von ע"ו-Stämmen, d. h. nach dem Pâʿel der genannten Stämme, gebildet zu haben: חַמִּימוּ (St. חום od. חים), מְלַטֵּטְךְ (Part. Akt. vom St. לוט), מְרָחַם (Part. Pass.) — jedoch auch דּוֹשִׁישַׁת (St. דוש) und gal. רוממו, מעורר, מרומם —; im Mandäischen werden in mehreren Fällen ע"וי-Stämme nach ע"ע-Stämmen gebildet, wie נארים (Perf. und Imp.) von רום u. a. m.

Durch Analogie innerhalb derselben Stämme sind folgende Formen entstanden:

Innerhalb der ܦ"ܝ-Stämme,

welche den ersten Stammkonsonanten im Imper. Pe. verloren hatten, ist gewöhnlich dieselbe Veränderung auch im Imperf. und Inf. geschehen, obgleich die Form, wie wir oben gesehen, später auch anderen Analogieveränderungen hat unterworfen sein können; solche Formen wie ܢܺܬܶܒ, יִתִּיב, יִתַּב, ܡܶܬܶܒ, מִתַּב, ܢܶܕܰܥ, תִּדַּע, sam. נדע «nidda», ܡܶܕܰܥ, מִדַּע setzen zweifellos resp. *yitib*, *mitib*, *nidaʿ*, *midaʿ* voraus — entsprechend يَثِب, يَدَع, יֵשֵׁב, יֵדַע —; im Mandäischen kann auf Grund der unvollkommenen Vokalbezeichnung zwischen den verschiedenen Imperfekten kein Unterschied wahrgenommen werden.

---

dass er ein einzelnes Überbleibsel der starken Imperative ist, d. h. dass dieser Imperativ allein der Analogie nicht folgte; dass die Form einen *a*-Laut hat, ist nämlich ziemlich erklärlich, da die Imperative in V und VI im Arabischen und die reflexiven Imperative im Äthiopischen den nämlichen Vokal nach dem zweiten Stammkonsonanten zeigen. An und für sich sind starke Formen auf *ai* im Syrischen nicht besonders auffällig: das Part. Pass. z. B. in den abgeleiteten Verbalstämmen der ܠ"ܝ zeigt sich durchgehends stark.

Innerhalb der ܥ̈ܘ-Stämme:

1) richtete sich das Perf. Af. im allgemeinen wie auch das Etpe. und Ettaf. im Syrischen, ebenso wie auch das Perf. Hi. im Hebräischen, nach dem entsprechenden Imperf. und Part. Akt. mit Rücksicht auf den Kontraktionsvokal, worauf später im Westaramäischen und Samaritanischen oft eine weitere Veränderung dieses Vokales in *e* geschehen ist in Übereinstimmung mit dem regulären kausativen Perfekt: ܐܩܝܡ: اقام, ܐܬܩܝܡ: اقتام, استقام, ܐܬܬܩܝܡ; westar. אֲנִיחַ, אֲתִיבוּ[1], אֲקִים, הֲקִים, אֲתִיב — dagegen אַתְקֵם, אוֹתֵרִם[2]; mand. ארים, אקים — dagegen עתאראם —; sam. אקים «*aqem*», אציק «*aseq*», אדיקת «*adiqat*», אקמת «*aqimta*»;

2) erhielt wahrscheinlich das Imperf. und Part. Ittaf. im Westaramäischen den *a*-Laut nach dem ersten Stamkonsonanten, ebenso wie bei ע"ע-Stämmen, nach Analogie des Perf. desselben Verbalstammes, was aus entsprechenden arabischen und syrischen Formen hervorgeht: יִתְּקָם: يستقيم, יִתְּתַב.

Innerhalb der ܠ̈ܝ-Stämme:

1) die 3. m. s. des Perf. -*a* und diejenige des Perf. -*i* im Pe. gehen besonders im Westaramäischen oft ineinander über: ܐܫܬܝ, אישתה, שתא neben אישתי שְׁתִי: ࡔࡕࡀ; ܣܢܐ, סנא neben ܣܢܝ, סְנִי; ܪܘܝ: רוי ࡓࡅࡀ, روى u. a. m.;

2) die 3. m. s. der Perfecta der abgeleiteteten Verbalstämme erhielt *î* nach dem Perf. -*i* Pe. oder nach den entsprechenden Imperfekten und Participien, noch bevor deren *i*-Laut nach Analogie der ل"ي-Stämme in *ê* übergegangen war; im Mandäischen zeigen dieselben Formen *ê*, demnach übereinstimmend mit entsprechenden Imperfekten und Participien nach der vorerwähnten Veränderung: ܐܬܚܠܝ: ابتنى, ܐܬܒܢܝ: جلّى, ܐܝܬܝ: آتى, ܐܬܓܠܝ: تجلّى; אִתְגַּלִּי, נַסִּי, מַנִּי, אַיְתִי, הַיְתִי, אִתְכַּסִּי, אִשְׁתַּנִּי (*K'rê*) — jedoch auch Formen mit *ê* (wie im Mandäischen): אִתְבְּנֵי, und, wie es scheint, auch lautgesetzliche

---

[1] Es scheint, als ob der *i*-Laut mit Vorliebe in offener Silbe, der *e*-Laut dagegen in geschlossener Silbe im Westar. und Samar. aufträte.

[2] Hier zeigt sich das Westaramäische ursprünglicher als das Syrische, soweit man nicht diese Formen als eine Art Analogiebildungen nach ע"ע-Formen wie אִתְּעַל ansehen muss. In jedem Falle ist indessen *â* nach dem Reflexivzeichen schwer zu erklären, denn die gewöhnlichen ע"ע-Formen im Ittaf. haben an der erwähnten Stelle *ă*: der lange Vokal ist möglicherweise Analogie, am ehesten nach dem *â* der gutturalen ע"ע-Stämme.

Formen, obgleich mit verkürztem Vokal: אתרׂמא, אתחׂוא —; mand. עתכסיא, שאניא, איתיא, עתאהויא; sam. חוי «abbi», אנשי «enschi», אתחוי «ittawwi» — jedoch auch hier lautgesetzliche Formen: כסה «kessa»;

3) die 2. m. s. der Imp. -*a* und -*u* im Pe. ist dem *i*-Imperativ nachgebildet: חֲזִי: أُحْزُ, ܪܥܝ: اِرْعَ; westar. חֲדִי wahrscheinlich < *ḥᵉdu*, חֲיִי: ܐܫܬܝ, שתי: ሰትዩ — auch Formen auf *ê* existieren nach Analogie des Imperf.: בְּנֵי neben בְּנִי; mitunter scheint ein *i*-Imperativ nach dem früheren *a*-Imperativ gebildet worden zu sein: בעא: اِبْغِ —; sam. גלי «geli»: أُجْلُ, עלה «eli»: أُعْلُ und اِعْلَ; das Mandäische hat einen Imper. auf *ê* im Pe., welcher wahrscheinlich nicht aus dem *a*-Imper. hervorgegangen ist, sondern Analogiebildung nach dem Imperf. ist: שתיא, הויא;

4) die 2. f. s. der abgeleiteten Imperfecta im allgemeinen und der ursprünglichen Impf. -*u* und -*i* im Pe. folgten den Imperfekten im Pe. und Ittaf., welche ursprünglich einen *a*-Laut nach dem zweiten Stammkonsonanten hatten, und den einmal vorhanden gewesenen passiven Imperfekten: ܬܬܐܬܝܢ: تَأْتِينَ, ܬܗܘܝܢ f. ܬܬܗܘܝܢ: تهوين, ܬܬܒܟܝܢ: تبكين, ܬܬܒܢܝܢ: تَبْتَنِينَ, — nach solchen lautgesetzlich gebildeten Formen wie ܬܬܪܥܝܢ: تَرْعَيْنَ, ܬܬܒܢܝܢ (verschwundenes Passiv): تُبْتَنَيْنَ; jud. תִּדְחֲוֹן wahrscheinlich < *tidḥuwîn*, תִּבְעַן: تبغين, vergl. was unter Elif dargelegt worden ist über solche Formen wie תִּקְרַן < *tiḳraịn* < *tiḳra'în* und über das Lautgesetz: unbetontes *aị* in der Endsilbe > *ă*; das Galiläische scheint den Diphthongen beibehalten und meistens den Nasal abgeworfen zu haben: תיצביין, תנשיי; im Mandäischen ist die 2 f. s. Imperf. durchgehends beim ganzen Verb im entsprechenden Mask. aufgegangen; im Samaritanischen dürfte bei den ל״וי-Stämmen zwischen dem Mask. und Fem. in dieser Person kein Unterschied aufzufinden sein;

5) eine gleichartige Analogie ist es, dass das Mask. Pl. aller aktiven Participien wie auch des Part. Pass. im Pe. nach entsprechenden passiven Formen gebildet wurde: ܒܢܝܢ: بانِين, ܒܢܝܢ f. *bᵉnîn*, ܡܓܠܝܢ: مجلِّين, ܡܘܕܝܢ: مودِين, ܡܒܬܢܝܢ: مُبتنِين — nach gleichlautenden, passiven, lautgesetzlich gebildeten Formen in den abgeleiteten Verbalstämmen, entprechend den arabischen resp. مجلَّيْن, مودَّيْن —; jud. רָעַן: راعِين, תָּלַן für *tᵉlîn*, מַסְגַּן f. *masgîn*, bibelar. מְצַלַּיִן, שָׁרַיִן, בָּנַיִן; gal. גליין (Akt.) מסניין (Akt. Af.) מתרביין (Etpaʒʒa.) — von den westaramäischen Formen gelten hier dieselben Bemerkungen wie betreffs der 2. f. s. Impf., nur dass der Nasallaut im Part. Plur. im Galiläischen

beibehalten wird, und dass das Bibelaramäische im Part. Plur. einen Hilfsvokal annimmt —; sam. גלין «*galen*» (Akt.), מבנין «*embennen*» (Akt. und Pass., also entsprechend): مبنّين und مبنّين, מתבנים «*mitbannem*»; im Mandäischen kann man nicht bestimmt wissen, ob eine solche Form wie z. B. מיתאסלין mit *î* oder mit *ê* gelesen werden soll;

6) die 2. und 3. m. pl. der Imperfecta der abgeleiteten Verbalstämme und der ursprünglichen Imperfecta -*u* und -*i* im Pe. wurden nach entsprechenden, einmal vorhanden gewesenen passiven Imperfekten wie auch nach solchen Imperfekten im Pe. gebildet, welche ursprünglich einen *a*-Laut nach dem zweiten Stammkonsonanten hatten; das *û*, welches man im Westsyrischen antrifft, ist nämlich eine spätere Veränderung aus dem *ô*, welches die genannten Formen im Ostsyrischen auszeichnet: ܢܟܣܘܢ — wests. ܢܟܣܘܢ —: يكسُون < *yaksuwûna*, ܬܥܢܘܢ — wests. ܬܥܢܘܢ —: تعنُون < *taʿniyûna* (St. عنى) — nach solchen lautgesetzlich gebildeten Formen wie ܢܪܥܘܢ: يرعَوْن < *yarʿayûna* —, ܢܥܬܢܘܢ — wests. ܢܥܬܢܘܢ —: يعتنُون < *yaʿtaniyûna*, ܢܟܣܘܢ — wests. ܢܟܣܘܢ —: يكسُّون < *yukassiwûna* — nach einmal vorhanden gewesenen, passiven, lautgesetzlich gebildeten Formen, entsprechend den arabischen: يعتنَوْن < *yuʿtanayûna*, يكسَّوْن < *yukassawûna* —; westar. יִבְכּוֹן: يبكُون, יִבְנוֹן: يبنُون, יוֹדוֹן: يودُون, תְּשׁוֹוֹן: تسوُّون, bib. יְשַׁנּוֹן: يسنُّون; wie die Formen des Galiläischen: יהודון, ישנון, ילעון, u. a. gelesen werden sollen, ist schwer zu entscheiden; dasselbe gilt vom Mandäischen: ניתון, נישאון (Pa.) נאסנון u. a.; im Samaritanischen, wo im allgemeinen wie im Westsyrischen und Assyrischen *ô* in *û* übergegangen, heissen die Formen: תחזון «*tesun*», תנסון «*tenassun*» u. s. w., aber damit ist noch nicht gesagt, dass in dem genannten Dialekt das Verhältnis ein umgekehrtes wäre, so dass das *a*-Imperfekt sich mit der Zeit nach den übrigen gerichtet hätte: der Übergang von *ô* > *û* in den drei genannten Dialekten ist wahrscheinlich ein (späteres) Lautgesetz.

7) Nach ursprünglichen Imperat. -*a* im Pe. und nach Imper. *Itpaʿʿal* wurde die 2 m. Pl. Imp. der abgeleiteten Verbalstämme und der Imperat. im Pe., welche ursprünglich einen *i*- oder *u*-Laut nach dem zweiten Stammkonsonanten hatten, gebildet: ܐܬܘ: اِيتُوا < *'iʾtiyû*, ܐܝܬܘ: آتُوا < *'aʾtiyû*, ܐܬܟܠܘ: اِجْتَلُوا < *'iǧtaliwû*; jud. חֲזוֹ: اِحْزُوا < *'iḥziwû* oder *'ŭḥzŭwû*, שַׁנּוֹ, אוֹדוֹ; galil. צלון, ארפון und mand. איתון, ראכון, הזון, können, da man den Vokal beim Afformativ nicht näher kennt, sowohl mit *û* als auch mit *ô* gelesen werden; das Samaritanische zeigt

u, doch kann man nicht genau wissen, ob dieses den ursprünglichen Kontraktionslaut ausmacht oder ob es aus *ô* entstanden ist: רבו (Pe.) «*rewu*», סגו (Pa.) «*seggu*».

Durch Flexionsanalogie sind folgende Formen hinzugekommen:

1) die 2. m. s. Imper. im Pe. und Af. der ܥ"ܘ-Stämme erhielt möglicherweise nach Analogie der Formen mit vokalisch beginnenden Afformativen einen langen Vokal, sofern nicht das Aramäische überhaupt von Anfang an einen langen Vokal in geschlossener Silbe duldete: ܩܘܡ, قُمْ, ܫܝܡ: شِمْ; ܐܩܝܡ: أَقِمْ, hebr. הָקֵם; westar. קוּם, אֲנִיחַ — jedoch öfter Formen mit *ê*: אַקֵּים, אָרֵים, sei es, dass diese als lautgesetzliche oder (in Übereinstimmung mit dem Perfekt) als spätere Analogiebildungen nach dem regulären Verb anzusehen sind —; mand. קום, אסים; da das Samaritanische in Formen ohne Flexionssuffix gern resp. *o*, *e*, aber in Formen mit Flexionssuffix *u*, *i* zeigt: שוב «*schob*» — aber קמו «*qumu*» —, אסיר «*iser*» — aber אצירתן «*asitan*» —, könnte man geneigt sein, hierin eine Erinnerung an die Vokalgestaltung entsprechender Formen im Hebr. Hi. zu sehen; indessen dürften die *o*- und *e*-Laute ein späterer Übergang sein, nach der Schreibung mit ו und י zu urteilen und nach solchen Formen wie שים «*schim*» und אדיק «*adiq*», die mit *i*-Laut gelesen werden; durch Flexionsausgleichung dürfte es auch geschehen sein, dass man resp. *â*-, *å̂*- und *î*-Laute auch vor konsonantisch beginnenden Afformativen oder Suffixen antrifft: ܣܡܬ, westar. שָׂמְתְּ, אקימת (2. Pers.) — im Westaramäischen scheint es, als ob ältere Formen mit kurzem Vokal stehen geblieben wären, z. B. חֲסֹתָה, תְּבֹתוּן; dies dürfte aber nach Analogie der ע"ע-Stämme geschehen sein mit Rücksicht darauf, dass derselbe kurze Vokal auch in der 3. f. s. Perf. angetroffen wird; קַמַּת, תַּבַת —; betreffs des Mandäischen und Samaritanischen kann man hinsichtlich der Quantität des Vokales im vorliegenden Falle keine bestimmte Ansicht haben;

2) die 3. f. s. des Perf. -*a* von ܥ"ܘ-Stämmen im Pe. scheint im Anschluss an das entsprechende Mask. wenigstens mit Rücksicht auf die Quantität des Vokales und hinsichtlich des Syrischen gebildet zu sein — im Westaramäischen, wo das starke Verbum noch die Form קְטֶלֶת in der 3. f. s. hat, lässt sich eine lautgesetzliche Bildung besser verteidigen —, da die Form, welche die 3. f. s. Perf. Pe. im Syrischen beim regulären Verb zeigt, hinreichend alt zu sein scheint, um auf die Zeit der schwachen Bildung der erwähnten Form zurückreichen zu können, welche Bildung damals ein anderes Aus-

sehen gehabt haben muss, und im übrigen in den abgeleiteten Verbalstämmen die 3. f. s. überall einer Analogieveränderung sowohl im Syrischen als auch im Westaramäischen unterworfen worden ist, wie wir es unten sehen werden: ܓܠܝܬ f. ܓܠܐ: جَلَتْ < urspr. *galawat*, ܚܕܬ: قَنَتْ < urspr. *ʿanayat* — nach ܓܠܐ, ܚܕܐ —; westar. בַּכַּת, עֲנָת, mand. הזואת, אתאאת, sam. חזת «*asat*» wahrscheinlich unmittelb. < בְּכָיַת u. s. w.;

3) die flektierten Formen der abgeleiteten Perfekta und des Perf. *-i* im Pe. von ܚܕܝ-Stämmen wurden nach der entsprechenden 3. m. s. gebildet und erhielten demnach *î* anstatt resp. *a*, *ai̯* od. *ê*, *au̯* od. *ô*, obgleich die 3. f. s. im Syrischen und vielleicht auch im Galiläischen durch spätere Veränderung den *î*-Laut konsonantisch erhalten hat, wodurch die Form stark geworden ist und das Aussehen von Ursprünglichkeit erhalten hat, und in der 3. Pl. m. im Syrischen und bisweilen im Judäischen, vielleicht auch im Galiläischen, das Vokalafformativ auf Grund seiner Tonlosigkeit konsonantiert worden — d. h. in *w* oder *y̯* übergegangen — ist; die erstgenannte Konsonantierung — = Übergang in entsprechenden Konsonantenlaut — wurde hier, ebenso wie bei den vokalisch beginnenden Afformativen mit Suffixen im Äthiopischen, durch eine partielle vermittelt, ungefähr ebenso, wie bisweilen bei tert. Elif-Formen in der 3. m. Plur. im Judäischen: אַקְנְיוֹ neben אַקְנִיאוּ; Beisp. ܓܠܝܬ: جَلَّوْتُ, ܟܣܝܘ: كَسَّوْا, ܐܬܓܠܝܬ < *etgᵉlîʾat* (entsprechend der westaramäischen Form) — nach ܓܠܝ, ܟܣܝ, ܐܬܓܠܝ —; westar. חַוִּיתָא neben חַוִּית — das Judäische zeigt vor konsonantisch beginnenden Afformativen zuweilen *ê* nach Analogie der Formen von ursprünglichen Perf.-*a* im Pe. —, אַסְנִיתָא, סְנֵית, כַּסִּיאוּ, כסיו, שַׁנִּיו, אַשְׁקִיאת, אשקיית, שְׁתִיאת, אשתיאת (Pe.); das Galiläische weist in der 3. m. Pl. meistens lautgesetzliche Formen auf, falls man den Kontraktionslaut + Endung wie *ôn* lesen darf: צלון (Pa.), אלעון (Af.) — jedoch auch: שויו (Pa.), אלויו (Af.) —; das Mandäische weist dieselbe Flexionsausgleichung auf, obgleich man, falls der Vokal wie *î* gelesen werden soll, oder falls in der 3. f. s. Konsonantierung eingetreten ist, annehmen muss, dass die Veränderung vor dem Eintritt des *ê*-Lautes in der 3. m. s. geschehen ist, das will sagen: man muss dann dort das einstige Vorhandensein eines *î*-Lautes im Mandäischen wie in dem übrigen Aramäischen annehmen: זאכית (2. s.), אסגית (1. s.), שאניאת — das sowohl wie *šannîʾat* als auch wie *šanyat* gelesen werden kann —, עשתאויאת; dagegen scheint die 3. m. Pl. im Mandäischen wenigstens in gewissen Formen lautgesetzlich gebildet zu sein, indem es dort nur Formen auf ־ון zeigt — hier, ebenso wie im Galiläischen, ein ursprünglicher Zug bei sonst weit vorge-

schrittenen Dialekten —: שאנון, אסנון (Af.), עתכסון; sam. אסריאת (Pe.), «*asri'at*», שבית «*schabbi'at*», תניו «*tenni'u*»; bei der Suffigierung begegnet uns dieselbe Erscheinung: wir haben es dort nur mit Neubildungen im Aramäischen zu thun, indem das Suffix zu den schwachen Formen in ihrer jetzigen Gestalt gelegt worden ist, wie sie Lautgesetze und noch mehr Analogiebildungen umgestaltet haben; früher endigte z. B. sowohl Pa. wie auch Trans. Pe. auf *â* in der 3. m. S. Perf., gleichwie im Arabischen und Hebräischen, aber mit Suffixen wird das letztere: ܚܙܝܗ, westar. חַפֹּהִי, רַמֹּהִי, mand. שדאן, aber das erstgenannte wird ܓܠܝܗ, westar. שַׁוֹּינֵי, mand. כאסיאן, welche Formen sicher nicht so ursprünglich sind, wie sie aussehen, sondern eine solche Form wie ܓܠܝܬܗ voraussetzen, gleichwie ܓܠܝܬ < ܓܠܝܐ, entsprechend dem westaramäischen גַּלְיַאת; Beispiele für die 3. m. Pl. der abgeleiteten Verbalstämme mit Suffixen sind: ܢܣܒܘܗ < ܢܣܒܐܘܗ, jud. אַשְׁרִיוֹהִי und אַחְוִיאוּנוּן, aber gal. אשקוניה, אייתוניה — mit älteren Bildungen;

4) Die 2. f. s. und pl. Imper. von ܠܥܐ-Stämmen im Syrischen ist nach der 2. m. s. gebildet, wobei zu bemerken ist, dass im Pe. ein früher vorhanden gewesener Imperativ auf *â*, *ā̊* nach لّى-Stämmen vorausgesetzt wird, von welchem sich noch jetzt im Galiläischen und Samaritanischen Spuren vorfinden: gal. בעא, sam. גלא «*gela*» (neben גלי «*geli*»); z. B. ܚܙܝ — nach einem ungebräuchlichen Mask. ܚܙܐ[1] —, ܐܬܓܠܝ — nach dem Mask. ܐܬܓܠܐ —, ܚܙܝܢ; im Judäischen muss die 2. f. s. Imp. überall einer früher vorhandenen 2. m. s. Imp. auf *â* im Pe. und Etpaʿʿal nachgebildet worden sein, obwohl der Diphthong, dem vorher behandelten Gesetze: unbetontes *ai̯* in der Endsilbe > *ă*, gemäss, den unbetonten Komponenten verloren hat: רְמָא, חֲזָא, אוֹדָא — auch Beispiele für ältere Formen giebt es: הֲוָאי, הוֹאי —; das Galiläische zeigt teils Formen mit Flexionsanalogie nach s e i n e m m. s. Imper.: חדיאי (Pe.) — nach חדי —, צליאי (Pa.) — nach צלי —, teils Formen nach Analogie der *a*-Imperative, wie es scheinen will: שריי (Pe.), פניי (Pa.), sofern nicht auch diese Formen mit End-*î* gelesen werden sollen; im Samaritanischen scheint bei den ל"וי-Stämmen die 2. f. s. mit der 2. m. s. zusammenzufallen; das Mandäische, welches die 2. f. s. Imperativi verloren hat, zeigt jedoch hier ein paar Formen, übereinstimmend mit den entsprechenden im Syrischen: הזאי, הדאי.

---

[1] Die Form ging also vom Mask. ܚܙܐ aus und fügte das Afformativ *î* hinzu: *ḥzyâ'î* — ganz wie soeben bei אַשְׁקִיאַת, כַּסִּיאוּ —, wonach das Afformativ sich mit dem vorhergehenden *a* in einen Diphthongen vereinigte, ungefähr wie in שַׁנִּיו.

5. *Im Assyrischen.*

Es ist wahrscheinlich, dass die prim. *w*-Stämme nach prim. Elif-Stämmen anlautendes *w* in Elif verwandelten oder es ganz verschwinden liessen; dass die Erscheinung nicht als Lautgesetz zu betrachten ist, scheint daraus hervorzugehen, dass *u̯* und *u* sich sonst im Assyrischen geltend machen, wie die folgende Anmerkung es zeigt, und dass schwerlich irgend ein phonetischer Grund gefunden werden kann, weshalb ein ursemitisches *w* im Assyrischen Elif werden sollte, während es im Kanaanäischen und Aramäischen in (konsonantisches) *y* durch Analogie übergeht und im Südsemitischen beibehalten wird; z. B. *âšibu*: واثب, *ašâbu* (Inf.), *alidat*: ولدت.

Nach prim. gutt.-Stämmen scheinen das Präs., Präter. und Part. III 1 und III 2 der prim. *w*-Stämme gebildet zu sein, wofür ich beispielsweise anführe die von Delitzsch als Paradigmata aufgestellten ***ušâšab*** oder ***ušeššab*** (Präs.), ***ušêšib*** (Prät.), ***uštêšib, mušêšibu, muštêšibu***, welche resp. ***ušôšab*** od. ***ušûšab*** < ***ušau̯šab, ušôšib*** oder ***ušûšib*** < ***ušau̯šib, uštôšib*** oder ***uštûšib*** < ***uštau̯šib, mušôšibu*** oder ***mušûšibu*** < ***mušau̯šibu, muštôšibu*** oder ***muštûšibu*** < ***muštau̯šibu*** hätten heissen müssen; diese erstgenannten Formen sind nach solchen wie sie von Delitzsch als Paradigmata für prim. gutt.-Stämme aufgenommen sind: ***ušâḫaz, ušêtaḳ, ušêtiḳ, uštêtiḳ***, entstanden.[1] Auch das Permansiv und der Infinitiv in III 2 scheinen ebensolche Analogiebildungen zu sein.

---

[1] Dagegen scheint im Assyrischen der sonst im Semitischen durchgehends eingetretene Ausfall des ersten Stammkonsonanten im Impf. I der prim. *w*-Stämme nicht vor sich gegangen zu sein, denn *uššab—ûšib, urrad—ûrid, ullad—ûlid* müssen voraussetzen resp. *i̯au̯ašab, i̯au̯šab*; aber da *i̯a* frühzeitig *ê* > *î* und als gänzlich unbetont *i* wurde, lauteten wahrscheinlich diese Formen, während sie noch stark waren, wie *iu̯ašab, iu̯šib*, welche, da anlautendes *i* vor folgendem *u* oder *o* verschwindet — wie unter anderem das Präf. vor der 3. m. s. II 1 und III 1 zeigt — *ukaššid*: يُقَتِّل, *ušakšid* < *i̯ušakšid* —, so müssen die vorerwähnten assyrischen prim. *w*-Formen lautgesetzlich resp. *uašab, ûšib* werden; darnach ist es eine gewöhnliche Erscheinung im Präsens, dass ein *a* nach *i* oder *u* mit dem folgenden Konsonanten assimiliert wird, oder, falls man es lieber so ausdrücken will, dass der *a*-Laut synkopiert und der folgende Konsonant verdoppelt wird, so dass die Präsens-Form *uššab* wird. Die Formen mit anderen Präformativen im Präsens folgten später durch Flexionsanalogie mit, während *tau̯šib* im Prät. ganz natürlich *tôšib* > *tûšib* wird. Eine andere Sache ist die, dass der *a*-Laut in der Ultima beim Präsens wahrscheinlich nicht ursprünglich, sondern Analogie nach den *a*-Präsentia ist.

Nach tert. Elif-Stämmen entstanden Formen mit konsonantisch beginnenden Afformativen beim Permansiv: vergl. die von Delitzsch aufgenommenen Formen *banât(a), banâti, banâku* u. s. w. nach solchen Formen wie *maṣât(a), maṣâti, maṣâku* u. s. w.[1]

Nach Infinitiven anderer Verba bekam wohl der Inf. von tert. *w*- und *y*-Stämmen die Endung *û*, denn *manâu̯u* konnte wohl keinesfalls auf lautgesetzlichem Wege *manû* werden, sofern man nicht hier eine andere Grundform: *manu̯u* in Übereinstimmung mit der im Arabischen gewöhnlichsten Infinitiv-Form annehmen soll.

Durch Analogie innerhalb derselben Stämme sind folgende Formen entstanden:

1) Permansiva *-a* und *-u* von tert. *w*- und *y*-Stämmen gingen im *i*-Permansiv auf, wie auch bei den übrigen Verben, wo derartige Permansiv-Formen wie *maruṣ* und *šeru'uni* selten sind, also *bani*: بَنَى, בָּנָה, ܒܢܐ u. s. w.;

2) bisweilen gingen in I 1 von tert. *w*- und *y*-Stämmen Präs. und Präter. *-u* und *-a* in die *i*-Präsentia und *i*-Präterita auf: *elli, êli* (selten *ellâ, illâ*): يَعْلُو, يعلَى, *êni*: يَعْنُو, *irê'i*: يَرْعَى, ይርዐይ, *iksi* neben *iksu*: يَكْسُو u. a. m.; doch bleiben verschiedene Präsentia und Präterita *-u* und auch hin und wieder ein Präs. und ein Präterit. *-a* übrig, wie *idallu*: يَدْلُو, يدلِى und das vorerwähnte *ellâ, illâ*; ja bisweilen scheint ein Prät. *-i* in *u*-Präter. übergegangen zu sein, wie *išḳu* — neben Imp. *šiḳi* —: يَسْقِى[2];

---

[1] Nach beiden Verbklassen — tert. Elif und tert. *w* und *y* — drang später dieses *â* als Bindevokal auch bei den übrigen Verben durch — auf dieselbe Weise wie dieser Kontraktionslaut bei ל"א-Stämmen im Hebräischen Hilfsvokal bei ע"ו- und ע"ע-Stämmen wurde, obwohl er aus Gründen, die vorher angegeben worden sind, in *ô* übergegangen ist —: *kašdât(a), kašdâti, kašdâk(u)* u. s. w.

[2] Dagegen darf nicht das Präsens bei tert. *w*- und *y*-Stämmen als Analogiebildung nach dem Präteritum angesehen werden, denn die Verschiedenheit, die man oft zwischen dem Vokal des Präsens und des Präteritums beim gewöhnlichen Verb antrifft, beruht gerade auf Analogie, indem das *i*- und *u*-Präsens im *a*-Präsens aufgegangen ist. Die schwachen Verba bieten reichliche Beispiele dar und sogar das starke Verb nicht so wenige für die Gleichheit hinsichtlich des vorerwähnten Präsens- und Prät.-Vokales und dies öfters in Übereinstimmung mit dem Arabischen und mit den imperfekten Modis anderer semitischen Dialekte, so dass man sich leicht überzeugen kann, dass das vorherrschende *a*-Präsens sekundär ist, wie *ibani—ibni*: يَبْنِى, *ettiḳ—êtiḳ*: يَعْتِق, *inaddin—iddin*: hebr. יִתֵּן, aram. יִתִּין, ܢܬܠ, *ima'id—im'id*: يَمْئِد, *ipaḳid—ipkid*: يَفْقِد, ይፌቅድ, ይፍቅድ, *ilammad—ilmad*: יִלְמַד, *išagum—išgum* u. a. Ausserdem zeigt das Äthiopische in dem Imperfekt-Modus, das etymo-

3) hinsichtlich der Formen mit vokalisch beginnenden Afformativen bei tert. *w*- und *y*-Stämmen kann man nicht unterscheiden, ob ursprüngliche Präsentia, Präterita und Imperative *-i* und *-u* nach der Kontraktion des Stammvokales, des dritten Stammkonsonanten und des Afformatives den *a*-Formen folgten oder umgekehrt, da doch im ersteren Falle *ô* in *û* und *ê* in *î* übergegangen wäre; sie zeigen indessen dasselbe Aussehen wie im Hebräischen: ***banû, tabanî, tabnî, tabanû, tabnû, binî.***

Sekundäres w und y haben wir teils in der vorhergehenden Darstellung von Lautgesetzen und Analogiebildungen bei den Gutturallauten und bei ursprünglichem *w* und *y* kennen gelernt; teils sind diese Laute durch ***Konsonantierung*** von *û* und *î* entstanden. Die letztere Veränderung ist in der That bei der Behandlung der Kontraktionsgesetze von Elif, *w* und *y* dargestellt, da im Arabischen und Aramäischen ***awû, ayû*** zu ***au***, ***awî, ayî*** zu ***ai*** und besonders im letztgenannten Dialekt auch ***a'û*** > ***au*** und ***a'î*** > ***ai*** werden, obwohl das Westaramäische diese Diphthonge später gewöhnlich kontrahiert; ferner kann man dieselbe Veränderung in solchen Fällen als vorhanden annehmen, wo ein *û* oder *î* mit einem folgenden, bisweilen vorhergehenden *w* oder *y* partiell assimiliert wurde wie im ***Arabischen:*** عُلُوٌّ < علوو, وَلِيٌّ < وليى, عَلِيٌّ < عليو — wo reciproke partielle Assimilation eingetreten ist —, مَيِّت < مويت — mit derselben Veränderung —, und im *Äthiopischen:* ሌቡው *lĕbĕwwe* < ልቡው, ርእዩ *rĕ'ĕyyĕ* < und neben ርእዩ, ምውት *mewwĕt* < und neben ምዉት, wie auch im *Hebräischen:* עֲנִיָּה < עֲנִיוָה — mit derselben reciproken Assimilation —, נְקִיִּים < נְקִיִים u. a. m. Konsonantierung kann aber stattfinden, ohne dass ein Elif oder *w* oder *y* vorhanden ist; das geschieht im *Äthiopischen*, wenn die Afformativa *û* und *î* bei Hinzusetzung des Suffixes der 3. Person bald (meist in der älteren Sprache) teilweise konsonantiert werden, das will sagen so, dass die genannten Vokale vor dem Suffix ein schwaches *w* und *y* entwickeln, bald (meist in der jüngeren Sprache) vollständig konsonantiert werden, so dass *û* und *î* geradezu in die entsprechenden Spiranten

---

logisch dem Präsens des Assyrischen entspricht, *ĕ*; es ist ebenso unannehmbar, dass das assyrische Präsens als dass das äthiopische Imperfekt hinsichtlich des Ultima-Vokales durchgehends ursprünglich ist.

übergehen: ሐፀሪዮ oder ሐፀሪሆ < ሐፀረ + Suff.-*ô*, በሐሙዮ < በሐሙ + Suff., ነገርዮ < ነገረ + Suff. — siehe übrigens meine Abhandlung: De semitiska ljuden *w* och *y*, S. 102 Anm. —; ferner wurde im *Hebräischen* *û* im Suffix הוּ- konsonantiert, so oft dessen *h* elidiert wurde — vergl. oben unter *Hâ* —: אָבִיו < und neben אביהו, קְטַלְתִּיו < und neben קטלתיהו, Suff. ־ָיו < ־ָיהוּ, Suff. ו < ־ֵו < ־ֵהוּ; im *Syrischen*, *Galiläischen* und *Mandäischen* hat in demselben Suffix ܗܘ-, הו- und in dem durch Dissimilation aus diesem entstandene ܗܝ-, הי-, wie auch in den Pronominibus ܗܘ, הוא und ܗܝ, היא, wenn *h* elidiert wurde, der Vokal ebenfalls konsonantische Funktion erhalten: ܛܒܐ ܗܘ oder ܛܒܘ < ܛܒܐ ܗܘ, ܐܠܗܝܟܘܢ, ܐܠܗܝܟܘܢ < ܐܠܗܝܟܘܢ, ܡܪܝܗܝ < ܡܪܝܗ, Suff. ܘܗܝ < ܘܗܝ; gal. לאו < לא הוא, אבהתוי < jud. אבהתוהי, Suff. ־וֹהִי < ו- (< ־ֵו < ־ֵהוּ) + neuem Suff. ־הִי; mand. לאו < לא הו, אבויא — ܐܒܘܗܝ; betreffs der Erklärung vieler dieser Formen, wie auch hinsichtlich der ausführlicheren Exemplificierung siehe oben bei Ausfall under Hâ. Vgl. auch betreffend Stammvertauschung und das dadurch entstandene sekundäre *w* und *y* meine Abhandlung «De semitiska ljuden *w* och *y*» S. 29 f., wie auch Tegnér, «De vocibus prim. rad. *w* etc.» Lundae 1870, S. 13—24.

Im Zusammenhang mit dem sekundären *w* und *y* mag die im *Äthiopischen* bei den Palatalen ቀኸገ vorkommende *Labialisierung*[1] erwähnt werden, eine eigentümliche Erscheinung, die kaum befriedigend zu erklären ist. Königs Erörterung[2] über diesen Gegenstand scheint mir etwas zu abstrakt zu sein, und jedenfalls ist die Labialisierung im Äthiopischen nur in gewissen Fällen von verschiedenem Lautwert der oben genannten Palatale abhängig, wozu kommt, dass diese phonetische Verschiedenheit bis auf weiteres nur eine Hypothese bleibt[3]. Dillmann hat[4], dünkt mich, mehrere wichtige Winke für das rechte Verständnis der Erscheinung gegeben. Sie ist, meines Erachtens, von verschiedenem Ursprung und bald auf

---

1 Dieses Wort nehme ich hier in sehr weitem Sinn und meine damit den *u*-haltigen Laut, welchen obenerwähnte Palatale in gewissen Formen und Stämmen zwischen sich und dem nachfolgenden Vokale hören lassen.

2 Äthiop. Stud. Leipz. 1877, S. 35.

3 Was er auf indogermanischem Gebiete auseinandersetzt, mag sehr stichhaltig sein, auf das rein Semitische aber findet es wenig Anwendung.

4 Äthiop. Gr. S. 41 f.

lautgesetzlichem Wege, bald auf dem der Analogiebildung entstanden.

Lautgesetzlich ist dieser *u*-haltige Laut bei den Palatalen ቀኀከገ, der wohl als ein flüchtiges *u̯* zu betrachten ist 1) aus radikalem *w* hervorgegangen, wie ሐቍ < und neben ሐቀው, ሐቌ «Hüfte», vergl. ar. حِقْو; 2) überaus oft aus einem folgenden *u*-Laute bei dessen Übergang in (äthiopisches) *ĕ* entwickelt worden: ኵሉ = كُلّ, ኵሊት «Niere», vgl. كُلْيَة, ቍርባን = قُرْبان, hebr. קָרְבָּן, ጕርን = hebr. גֹּרֶן, ቈንዘዐት «cirrus», vgl. قُنْذُعَة, ድርኵኵት «Thürhaspe», Fem. zu ድርኵኵ, በኵር = hebr. בְּכוֹר, ብቍጽ < und neben ብቁጽ, አሥኵር < und neben gewöhnlicherem አሥኩር, ይኵን, ኵን < und neben gewöhnlicheren ይኩን, ኩን und viele andere; ebenso auch in Fremdwörtern: ጳጕሜን = ἐπαγωμένη, ኵርያቅ = κυριακός; 3) obwohl minder oft, durch Einwirkung eines *u* vor dem Palatale oder in der benachbarten Silbe entstanden: ልጕት «Abgrund» = لُجَّة, ንቍበት «Gürtel»: نُقْبَة, ትርሲቍ und ትርሲቅ, siehe auch soeben angeführtes ድርኵኵት; hier dürfte bemerkt werden, dass aller Wahrscheinlichkeit nach eine Menge semitischer Wörter im Äthiopischen durch fremde Einflüsse Umgestaltung erlitten haben — eine Untersuchung derjenigen Sprachen, mit welchen das Äthiopische, während es noch lebendig war, in Berührung kam, würde dieses sicher bestätigen, obschon eine solche jetzt meistens unmöglich sein dürfte —, und dass demnach viele Fälle von Labialisierung dadurch erklärt werden könnten, dass das ursprüngliche semitische Wort einen *w*- oder *u*-Laut gehabt, der durch die Umbildung verloren ging, der aber in der Labialisierung eine Nachwirkung zurückliess; so dürfte wohl ጽጕ und ስኵት «Gasse» einigermassen mit سُوق, ܫܘܩܐ, hebr. שׁוּק von ganz derselben Bedeutung zusammengehören, ebenso ቍያጽ mit سَاق, hebr. שׁוֹק alle drei in der Bedeutung «Schenkel», ተኵላ «Wolf», «Schakal» mit ثُعَال, ثُعَالَة, hebr. שׁוּעָל, aram. ܬܥܠܐ, תעלא «Fuchs» u. a., obgleich sie nicht auf dem gewöhnlichen lautgesetzlichen Wege mit einander zusammengestellt werden können; 4) weiter besitzt das Äthiopische eine Menge einheimischer Stämme und Wörter mit Labialisierung — diese kommt meistens bei jenen vor —, von denen wenigstens mehrere sicher semitische Umbildungen aus entlehnten aussersemitischen Wörtern ausmachen und bei welchen die Labialisierung entweder ein Erbe sein kann, das dem von auswärts entlehnten mitgefolgt, oder eine Art Hilfsmittel, gewisse dem Äthiopischen fremden Laute oder Lautverbindungen wiederzugeben; hier dürfte K ö n i g s Auffassung von

verschiedenem Lautwert der Palatalen ቀኀከገ, nämlich bei gewissen von auswärts entlehnten Wörtern und Stämmen, am Platze sein; hierher gehörende Erscheinungen begegnen uns vielleicht in solchen Beispielen wie: ቍስል «Wunde», ቈሰለ «schneiden», «verwunden», ቈስቋስ «Hausgerät», ዐጓን «Sahne», ኍጺሮ «Ring», ጕህን «Geheimnis», ጕዪ «fliehen», ጕኅኰ «sammeln», ኰስተረ «reinigen» und viele andere; 5) schliesslich kommt die Labialisierung in einigen schallnachahmenden Wörtern vor, bei denen sie zu der Wortbildung selbst zu rechnen sein dürfte, wie ቋዕ «Rabe», ጕርዔ «Kehle», «Gurgel», vgl. zum Teil غرغرة, hebr. גָּרוֹן גַּרְגְּרוֹת, ቈርዘኅት «Frosch» u. a. m.

Als nun die Labialisierung einmal in gewisse Stämme lautgesetzlich hineingedrungen war, verbreitete sie sich noch weiter auf dem Wege der *Ausgleichung* oder *Analogie;* so entstand nach den lautgesetzlich gebildeten Formen: ሰኰር und አሰኰር das Verbum ተሰኰረ f. ተሰከረ, nach lautgesetzlichem ኩሕል «Augensalbe» = كُحْل erhielt man ኰሐለ «mit Augensalbe bestreichen» f. ከሐለ und ተኰሐለ (Refl. des ersteren) f. ተከሐለ, nach lautgesetzl. ቍር — قُرّ, hebr. קֹר entstanden ቈረረ und ቈሬ «kalt sein» f. ቀረረ, አቍረረ f. አቀረረ u. s. w., u. s. w.

6. Veränderungen, welche alle Konsonantenlaute treffen können.

a. Konsonantenkontraktion[1]

geschah in *allen semitischen Dialekten* teils im Zusammenhang mit vorhergehender Assimilation — vergl. was vorher hierüber bei den einzelnen Lauten gesagt worden ist —, teils bei Stämmen, deren

[1] Hiermit meine ich die Vereinigung zweier Konsonanten in eine einzige Artikulation, sei es unter einem oder zwei Exspirationsansätzen, d. w. s. der Kontraktionslaut kann entweder nur einer Silbe angehören, nämlich, wenn er diese schliesst, oder kann auf zwei Silben verteilt sein, gleichzeitig die vorhergehende Silbe schliessend und die folgende beginnend. Obgleich demnach der Laut faktisch zwei Silben angehören kann, muss dieser doch thatsächlich als einer, nicht zwei, angesehen werden, da das Organ nicht in die Indifferenzlage zurückgeht, um von neuem die in Frage kommende Lautstellung einzunehmen, wenn die nächste Silbe anfangen soll. Hinsichtlich der momentanen Konsonantlaute gehört hierbei das Geräusch des Konsonanten thatsächlich zur folgenden Silbe; aber dadurch, dass die Absperrung des Organes in unmittelbarem Anschluss an den vorhergehenden Vokal geschieht (ohne irgend einen Hiatus), und also dieser letztere mit dem folgenden Konsonanten vollständig organisch verbunden wird, kommt derselbe Effekt zu stande, als ob der Konsonant in Wirklichkeit auch der vorhergehenden Silbe angehörte. Einen doppelten Konsonantenlaut in eigentlichem Sinne zu bilden ist wohl möglich, dürfte jedoch zufolge des Bequemlichkeitsgesetzes faktisch nie vorkommen. Der Semit hat mit seinem feinen Instinkt dies beobachtet und bezeichnet den sog. «doppelten Konsonantenlaut» gewöhnlich überhaupt nicht, oder auch schreibt er über oder in den fraglichen Buchstaben ein besonderes Zeichen, welches bedeutet, dass sein Laut beiden Silben angehört — so im Hebräischen und Arabischen, wie auch bisweilen im Aramäischen. Das Assyrische mit seinem eigentümlichen Schreibsystem giebt jedoch die Erscheinung meistens mittels Doppeltschreibung wieder.

zweiter und dritter Stammkonsonant aus einem und demselben Laut bestehen. Oft ist diese Veränderung mit Elision von Vokalen vereint, und die Bedingungen für ihr Eintreffen sind in den verschiedenen Dialekten etwas verschieden. Ein gemeinsames Hindernis für das Auftreten der Kontraktion bei Stämmen Geminantia ʿaịn ist die Verdoppelung des zweiten Stammkonsonanten oder das Vorhandensein eines von Natur aus langen Vokales vor oder nach dem zweiten Stammkonsonanten — jedoch mit Ausnahme für Fetḥa vor dem zweiten Stammkonsonanten im *Arabischen*; — dazu kommt im letztgenannten Dialekt als Hindernis, wenn der dritte Stammkonsonant die Silbe schliesst, welches Hindernis auch fürs *Äthiopische* gilt, wo diese Kontraktion, ebenso wie im *Assyrischen*, sehr spärlich auftritt und sich hauptsächlich geltend macht, wo der zweite und dritte Stammkonsonant aufeinander folgen (ohne einen vollen Vokal) und dem dritten Stammkonsonanten gleichzeitig ein Vokal folgt[1]; im *Aramäischen* wird die Kontraktion auch dadurch gehindert, wenn der erste Stammkonsonant einen Halbvokal hat und wenn ihm gleichzeitig ein Konsonant vorhergeht, wie im Etpeʿel. Übrigens giebt es in allen Dialekten starke Formen, wo man naturgemäss schwache erwartet hätte, besonders solche von Nominibus, welche starke Formen bald Archaismen, bald Neubildungen nach Analogie des gewöhnlichen starken Verbs sein können. Beispiele für Kontraktionsformen: sab. הל: هَلَّ, חנו = حَنَّجُوا[2], arab. خَلَّ < خَلَلَ, يَخِلّ < يخلل — دالِل < دَالٌّ ,حَبِبَ < حَبَّ ,يُحْبِبون < يُحِبُّونَ ,أَحْبَب < أَحَبَّ ,يخلل aber أَحْبَبْتُ, دَلِيل, دَلّال u. s. w. —; äthiop. ሐመ für ሐምመ, ተነበ < ተነበበ, ይነቡ < ይነብቡ — dagegen ነበበ (trans.), ተናበበ, ሐመምኩ u. s. w. —; hebr. מַר < מָרַר, דַּלּוּ < דָּלְלוּ, יָגֹז < יָגְזֹז, יָחֹלּוּ < יְחַלְלוּ, חַן < חָנַן — dagegen עוֹלַל, עֲלִילָה, הֹלֵל u. a. m. —; syr. ܚܢ (Pe.) für ܚܢܢ, ܢܚܢܢ, ܐܚܢ, ܡܪܗ für ܡܪܪܗ, ܒܙ, ܡܪܝ, ܡܡܠܗ f. ܡܡܠܠܗ — dagegen ܚܢܢ, ܡܪܪ (Pa.), ܐܬܡܪܪ u. s. w. —; westar. עֲלַת, עלת, תיעול, תְּיעוּל, אֲעִיל, עלון, בֹּזוֹ, יֵיקְלוֹן (Af.) — aber מְלִיל, גְּסִיסִן (Pa.) אִתְגַּסִּיסוּ u. s. w. —; mand. אל (St. עלל), פאסת (2. s.), ניול = ܢܚܘܠ, נינזון (3. Pl., St. גזז), אשאר (Af.) — aber מנאליל, מכיכא (Pa.) u. s. w. —; sam. דק «*daq*», עלת «*alat*», אעלו «*a'elu*» (Af.) —

[1] Dieser Charakter der ע״ע-Stämme des Äthiopischen und im übrigen die Gestalt der verschied. Formen bei denselben Stämmen im Arabischen und Hebräischen zeigen klar, dass wir es hier nicht mehr als bei andern semitischen Stämmen mit dem Zweikonsonantismus zu thun haben, dass es also im allgemeinen als Regel gilt, dass die starken ע״ע-Formen die ursprünglichen sind.

[2] Siehe Hommel, Südarab. Chrest. S. 33.

dagegen פסים «*fases*», מלל «*mallel*» u. s. w. —; ass. (nach dem Parad. bei Delitzsch) *šal* für *šalil*, *šul* für *šulul*.

Die Analogiebildungen, welchen wir hier begegnen, berühren oft weniger den Konsonantismus der Formen, als deren Vokale; im *Mandäischen* scheinen schwache Formen von ע"ע- und ע"ו-Stämmen in dieser Hinsicht vollständig ineinander aufgegangen zu sein, obwohl es andrerseits zugegeben werden muss, dass die unvollständige Vokalbezeichnung hier und da einen Unterschied verbirgt. Aber auch im *Westaramäischen* und sogar im *Hebräischen* gehen die genannten Verbalklassen bisweilen ineinander über in denjenigen Formen, wo eine Kontraktion eingetreten ist; so hat das *Judäische*, wie es scheint, immer Ḳâmeṣ im Perf. Pe. 3. m. s.: עָל, חָז, צָר, und bisweilen auch in andern Formen, wie z. B. עָלּוֹ, und im *Hebräischen* folgten einige ע"ע-Formen insbesondere im Ni. den ע"ו-Formen, wie נָגֹלּוּ, תְּהֹלְמֵי, תְּרוּץ, aber auch sonst, wie z. B. יָרוּץ — nach dem ähnlich lautenden Imperf. von רוץ—, יָשִׂים — nach יָשִׂים — u. a. — Nach פ"ן-Formen erhielten im *Aramäischen* schwache Formen von ע"ע-Stämmen mit Formzeichen oder Präformativen bei diesen einen vollen Vokal, d. h. sie verdoppelten den ersten Stammkonsonanten, eine Erscheinung, die ausnahmsweise auch im *Hebräischen* vorkommt, wo sie nicht unbedingt, wie man hervorhebt, auf Aramäisierung zu beruhen braucht, sondern ganz einfach auf Analogie nach den assimilierenden Verben, sofern sie nicht überhaupt als Lautgesetz betrachtet werden muss, auf Grund dessen, dass besonders bei diesen Formen der Vokal bei Präformativen und Formzeichen durch die häufige Anwendung schneller ausgesprochen wurde, was die Verdoppelung des folgenden Konsonanten mit sich führte; z. B. ܢܶܚܦܽܘܢ f. ܢܚܦܘܢ, ܢܶܦܶܩ f. ܢܦܶܩ; westar. תֹּרוּק f. תָּרוּק, אַטִּיל f. אַטִּיל; mand. ניקוש f. נקוש, נאשאר f. נשאר; hebr. יִתֹּם f. יֵתֹּם, יִסֹּב f. יָסֹב, וַיִּסֹּב f. יָסֹב, וַיַּכְּתוּ f. יָכֹתּוּ, יֻכַּת f. יוּכַת — das letzterwähnte nach ע"ו-Stämmen. — Eine Analogiebildung, die wirklich den zweiten Stammkonsonanten betrifft, und die der Bildung der Form im Arabischen — hier hat sie die gewöhnliche Kontraktion erlitten — und im Hebräischen — hier ist sie stark — gänzlich entgegengesetzt ist, finden wir beim Part. Akt. im *Aramäischen*, welche Form gewöhnlich dem Particip der ע"א-Stämme folgte: ܓܳܐܶܙ: hebr. גּוֹזֵז, ar. جازّ; westar. עָייל, גייל (mit dem späteren Übergang in (konsonantisches) *y* — bei der Verlängerung des Wortes mittelst Endungen zeigt sich jedoch dieselbe Bildung wie im Arabischen: ܥܳܐܠܺܝܢ, עָלִּין; auch starke Formen existieren im Westaramäischen: עָלֵּיל, עליל —; mand. נאייז (mit vorerwähntem

Übergang); das Samaritanische scheint, ebenso wie das Hebräische, starke Formen aufzuweisen: צליל «*salel*», עליל «*alel*».

b. Gemination,

die, wie wir oben gesehen, nur im Arabischen, Hebräischen, Assyrischen und bisweilen im Westaramäischen bezeichnet wird, ist verschiedener Natur.

Lautgesetzlich

1) steht sie im Dienste der Wortbildung, wie unter Anderem bei den intensiven Verbalstämmen und den intensiven Nominibus im ganzen Semitischen; z. B. ar. قَبَّلَ, hebr. קִבֵּל, bibelar. קַבֵּל, syr. ܩܰܒܶܠ[1], mand. קאבּיל, sam. קבּל «*qabbel*», äthiop. ቀበለ, ass. *kuššid*;

2) ist sie von sog. «kompensativer» Natur, wie wir bei der Konsonantenassimilation und Konsonantenkontraktion mit ihr Bekanntschaft gemacht, siehe Beispiele bei der Behandlung dieser Erscheinungen unter den verschiedenen Lauten und unter «Konsonantenkontraktion»;

3) tritt sie im *Hebräischen* übrigens mehr vereinzelt auf; so teils in einem silbenanlautendem Sonor nach langem, durch Pausa oder anderswie stark betontem, Vokal (das sog. «Dag. forte affectuosum» oder «firmativum»); z. B. יְחַלּוּ, רַמּוּ, הֵמָּה, הֵנָּה[2], אֵלֶּה, לָמָּה; teils beim Zusammenlesen zweier Wörter, von denen das erstere auf Vokal endigt, nämlich in dem anlautenden Konsonanten des folgenden Wortes (das sog. «Dag. forte conjunctivum»); z. B. עֹשֶׂה פְּרִי, הַגִּידָה־נָּא — mit verkürztem Vokal in der Endsilbe des vorhergehenden Wortes —; hierbei werden bisweilen die beiden Wörter zusammengeschrieben: מַזֶּה f. מַה זֶּה f. מָה זֶה; in der That gehören hierher auch solche Formen wie בַּמָּה, כַּמָּה und die Gemination des Präformativ-Konsonanten nach dem sog. ו Consec: וַיְּבַדֵּל, וַיֹּאמֶר, obwohl bei den mit Wortpräfixen zusammengesetzten Formen die lautlichen Vorgänge sehr launenhaft

---

[1] Bei den sog. «Aspiratæ» im Syrischen kann *Kušš.* als Geminationszeichen betrachtet werden, weil es sich stets bei diesen Buchstaben, so oft sie für verdoppelte Laute stehen, ausgesetzt findet.

[2] Bei diesen Pronominibus kann doch die Gemination ein sehr altes Erbe sein, vergl. das arab. هُنَّ.

scheinen[1], natürlich auf verschiedenen Accent- und Quantitätsverhältnissen beruhend, was in einer künftigen Darstellung der Vokale näher auseinandergesetzt werden soll; teils werden manchmal Konsonanten in sog. lose geschlossenen Silben geminiert (das sog. «Dag. forte dirimens»), was sicher durch die bestimmte Artikulierung eines Halbvokales nach dem Endkonsonanten bewirkt wird: עִנְּבֵי, עִקְּבֵי, u. a.; teils schliesslich hat wohl vor der Zeit, zu welcher Vokale in offenen Silben im Hebräischen sich zu dehnen anfingen, der dritte Stammkonsonant in Formen von dem Typus קָטֹל mit Flexionsendungen Gemination erlitten, soweit dies nicht als Analogie nach ע״ע-Stämmen betrachtet werden soll: נְקֻדִּים, אֲדֻמָּה u. a.

Zu den Analogiebildungen gehört unter Anderem die Gemination des ersten Stammkonsonanten in Formen von ע״ע-Stämmen und ע״וי-Stämmen meist im *Aramäischen*, aber in gewissen Fällen auch im *Hebräischen*, dies nach Analogie der פ״ן-Stämme; z. B. hebr. הִנִּיחַ neben הֵנִיחַ (St. נוח), הִסִּית f. הֵסִית (St. סות); syr. ܐܶܫܬ݁ܳܐ neben gewöhnlicherem ܐܶܫܬܳܐ, ܢܶܫܬ݁ܶܐ neben gewöhnlicherem ܢܶܫܬܶܐ; westar. אִצִּית[2], mand. ניקום, נימות; siehe im Übrigen Beispiele bei den Analogiebildungen unter «Konsonantenkontraktion»; auch einige פ״וי-Stämme haben nach פ״ן-Stämmen den zweiten Stammkonsonanten im *Hebräischen* geminiert, wie יִצֹּק, הִלֶּדֶת u. a.

---

[1] Weshalb וַיֹּאמֶר «und er sprach», aber וְיֹאמַר «und er spricht», oder «wird sprechen»? Hier wäre man stark versucht, eine Differenzierung zufolge der Bedeutung anzunehmen; eine solche liesse sich indessen nicht wissenschaftlich verteidigen, um so weniger, als die Erscheinung thatsächlich folgendermassen erklärt werden kann: wir haben es hier in ו copul. und ו consec. zweifelsohne mit zwei verschiedenen Wörtern zu thun, näml. teils mit einem dem arabischen وَ entsprechenden, teils mit einem dem arabischen فَ gleichen; da nun das letztere sich oft vor Imperfekten mit beibehaltener alter Penultimabetonung befand, wurde sein Vokal nicht wie bei ו copul., das gewöhnlich vor unbetonter Silbe gesetzt wurde, reduciert; aber als stark unbetont blieb er kurz und der Präformativ-Konsonant wurde statt dessen geminiert. Nachher trat mit der Zeit Übergang von פ in ו durch Analogie nach ו copul. ein. Dass das letztere seinen Vokal reducieren musste, liegt in der Natur der Sache, wie wir bereits gesehen.

[2] Die verhältnismässig oft vorkommenden Imperfektformen mit $\bar{a}$ beim Præform. von ע״ו-Stämmen im Judäischen: יָתִיב, תָּעִילוּ u. a., scheinen auf die Zeit, wo noch voller Vokal in offener Silbe dort geduldet wurde, zurückzugehen und entsprechen völlig der gewöhnlichen Gestalt dieser Stämme im Hebräischen.

c. Degemination.

Diese ist lautgesetzlich eingetreten:

1) im *ganzen Semitischen* bei Konsonantenkontraktion, so oft der Kontraktionslaut die Silbe schloss, weil ich dafür halte, dass man nur da, wo ein Konsonant zwei Silben gleichzeitig angehört, überhaupt von einer Art Gemination sprechen darf, was nicht hindert, dass der Endkonsonant einer völlig geschlossenen Silbe, falls er nämlich ein Dauerlaut ist, lang sein kann; z. B. ar. مِنْ, hebr. מִן, aram. ܡܶܢ, מִן, מִן, מִין, sab. בן[1] < urspr. *minna* — vergl. äth. እምነ —; siehe übrigens Beispiele und Anm. oben unter «Konsonantenkontraktion»;

2) bisweilen im *Hebräischen* bei Reduzierung oder Ausfall des Vokals nach dem geminierten Konsonanten, besonders wenn dieser ein י, ein *Sonor* oder ein *s*-Laut ist; z. B. וַיְהִי f. וַיְּהִי, רַנְנוּ f. רַנְּנוּ, הִנְנִי f. הִנְּנִי, כִסְאִי f. כִּסְּאִי, יְשְׂאוּ f. יִשְּׂאוּ, יִקְחוּ f. יִקְּחוּ u. a.; sicher hat dies in gewissen Fällen auch im Äthiopischen, Aramäischen und Assyrischen stattgefunden, obgleich *Kušš.* im Syrischen und die nicht wenigen Beispiele mit Dag. forte im Bibelaramäischen: מִתְכַּנְּשִׁין, מִלְּתָה, תִּפְּלוּן — doch מְשַׁנְּיָא (Pa.) — u. a., eine solche Vermutung nicht weiter bestätigen, während die im Assyrischen nicht seltene Schreibung bald mit einfacher Bezeichnung für einen doppelten Konsonantenlaut, bald mit doppelter für einen einfachen uns die richtige Auffassung des Sachverhalts in genanntem Dialekt erschwert;

3) beinahe durchgehends beim א im *Hebräischen*, wo es der Natur der Sache nach geminiert sein sollte; vergl. oben unter diesem Laut.

Durch Analogie ist Degemination eingetreten:

1) bei schwachen ע״ע-Formen mit vokalisch anlautenden Afformativen im *Aramäischen* so gut wie regelmässig[2]; z. B. ܢܶܥܽܠܽܘܢ für ܢܶܥܽܠܠܽܘܢ (St. ܥܠܠ), ܐܶܬܚܰܡܶܬ (1. s. Af.) für ܐܶܬܚܰܡܡܶܬ (St. ܚܡܡ), ܡܥܰܠܝܢ f. ܡܥܰܠܠܝܢ (St. ܥܠ); westar. יֵעֲלוּן (Impf. Pe.; St. עלל), תַּעֲלוּן (Impf. Af.; ders. St.), הַדֶּקֶת (3. f. s. Ha.), מְהַדְּקָה (Part. Ha.; St. דקק);

---

[1] Betreffs des *b* für *m* siehe die Anm. hierüber unter Mîm.

[2] Man könnte dies auch möglicherweise als Lautgesetz auffassen, was gewissermassen darauf beruhen dürfte, zu welcher Zeit die schwache Bildung dieser Stämme eingetreten ist; die ע״ע-Stämme im Hebräischen zeigen indessen im Durchschnitt, dass ע״ע-Formen ohne Verdoppelung des ersten Stammkonsonanten und gleichzeitig mit solcher des Kontraktionslautes gebildet werden können.

mand. ניגזון (St. גזז), נאשרון (St. שרר); sam. יחגו «*jagu*» (Impf. Pe.; St. חגג), אעלו «*a'elu*» (Perf. Af.; St. עלל) — alle nach פ״ן-Stämmen — u. a. — gewisse judäische Formen sind ע״וי-Stämmen gefolgt, wie דָּקוּ, עָלּוֹ; andere sind פ״ן- und ע״וי-Stämmen gleichzeitig nachgebildet worden, wie הַדְּקוּ (Ha.), אַעִּילוּ (Af.) —; ferner in gewissen ע״ע-Formen mit vokalisch anlautenden Afformativen auch im *Hebräischen*; z. B. יִזַּמּוּ (Impf. Ḳal) f. יָזֹמּוּ — nach einer solchen Form wie יֶשְׁבוּ (Perf. Ḳal) oder ganz einfach nach dem gewöhnlichen starken Imperf., das (ausser im Pausa) stets Halbvokal nach dem zweiten Stammkonsonanten vor vokalisch anlautenden Afformativen zeigt —; יִתַּמּוּ f. יִתַּמּוּ — nach solchen Formen wie יִתְּנוּ, יִפְּפוּ (St. נטף) —, נָסַבָּה f. נָסַבָּה, נָזֹלוּ f. נָזֹלוּ, נְמַלְתֶּם f. נְמַלּוֹתֶם — alle nach dem Perf. Ḳal von פ״ן-Stämmen, d. h. man vergass durch Einwirkung der letzterwähnten allmählich den ursprünglichen Stamm der angeführten Formen und fasste das Ni.-Zeichen נ als ersten Stammkonsonanten auf[1];

2) in gewissen Fällen bei den Gutturalen חהע im *Hebräischen*, wo diese der Natur der Sache nach geminiert sein sollten; siehe Beispiele oben unter diesen Lauten.

[1] Ein interessantes Beispiel für die Entstehung neuer Stämme im Semitischen.

Berichtigungen.

Seite 4, Zeile 9. Lies »Jussiv« f. »Yussiv«.
„ 7, Anm. 2. Lies מְחֳרַת.
„ 11, Zeile 11 und an ein paar anderen Stellen. Lies יֶאֱסֹף f. יֶאֱסַף.
„ 11, „ 28. Streiche הַתְיוּ.
„ 13, „ 3. Lies יוריכון f. יוריכן.
„ 17, „ 8. Adde nach »Imperat.«: »Peʿal«.
„ 24, „ 3. Lies *šu* f. *su*.
„ 25, „ 22. Lies [illegible] an der ersteren Stelle.
„ 27, „ 3. Streiche שלחון »schellaʾon«.
„ 36, „ 9. Adde nach »sind«: »zum Teil«.
„ 40, „ 29. Hier hätte bei den Analogie-Veränderungen hinzugefügt werden können, dass wahrscheinlich durch Analogie im *Äthiopischen* ኀ allmählich zu ሐ und ሀ wurde.

Seite 44, Zeile 8. Lies »postpalatalen«.
„ 45, „ 8. Lies *wayhî ḵên*.
„ 46, „ 21. Adde nach »Hebräische«: »und Aramäische«.
„ 61, „ 19. Lies تكسّر f. يكسّر.
„ 63, „ 20. Lies Ṭâ. Bei den Veränderungen hätte bemerkt werden können, dass wahrscheinlich durch Analogie Ḍâd im *Äthiop.* bisweilen in Ṣâd übergegangen ist.

Seite 65, Anm. 3, 8. Lies: »arab.« f. »äth.« vor كوكب.
„ 66, Zeile 31. Lies »aus« f. »für«.
„ 72, „ 29. Lies Šîn.
„ 84, „ 23. Lies »Was *r* für *l*«.
„ 95, „ 8. Adde nach »*Arabischen*«: »und *Sabäischen*«.
„ 104. Adde am Schluss der Analogiebildungen des *Nûn*: Die phönizische Perfektform יתן glaubt Tegnér — De vocib. prim. rad. *w* Lundæ 1870 S. 57 — »ex duabus radicibus נתן et יהב conflatam esse«, was sehr annehmbar ist. Es lässt sich auch denken, dass wir hier nicht mit einem Perfekt, sondern mit einem als Aorist gebrauchten Imperfekt zu thun haben, ungefähr wie im äthiop. ይበ.

Seite 105, Zeile 10. Lies *ḫaššu*.
„ 117, Zeile 10. Adde nach »*Syrischen*«: »und *Mandäischen*«, wie auch nach den Beispielen: »mand. עתיב — ע Vokalzeichen —;«

BERICHTIGUNGEN

Seite 117, Zeile 11. Lies: *'îlaḏ, yᶜlaḏ*.
„ 117, „ 29. Lies: أُوْلد.
„ 124, „ 18. Lies: *ḳấntwün, ḳấntwīn*.
„ 124, Anm. 2. Lies: Westsyrern.
„ 125, Zeile 21. Lies: aus f. statt.
„ 127, „ 17. Lies: *ʒôltwôṯ*.
„ 128, „ 18. Lies: *mauṡab* f. *mausab*.
„ 136, „ 8. Lies: קְיָמְנִי.
„ 137, „ 2. Lies: يَبْنِى f. يَبْنى.
„ 137, „ 26. Adde nach »Ḳal«: »mit denselben Afformativen«.
„ 141, „ 15. Lies: מַלְמְסְּךְ.
„ 143, „ 5. Lies: ܚܙܝ f. חזי.
„ 146, „ 6. Adde nach בְּכְיַת: »oder בְּכְיָת«.
„ 146, „ 21. Lies: جَلِّيْتُ.
„ 147, Anm. Lies: *ḥᶜyâ'î* f. *ḥeyâ'î*.
„ 148, Anm. Z. 4. Lies: *jaušib* f. *jaušab;* und Z. 7 streiche »vor«.
„ 158, Zeile 16. Lies: ܐܩܦܐ.
„ 158, „ 17. Lies: ܢܩܦܘ.

Ein Accent-, Quantität-, Vokal- oder diakritisches Zeichen, das dann und wann entweder weggelassen oder abgesprungen ist, ohne jedoch das Verständnis der Sache wesentlich zu erschweren, dürfte der kundige Leser gütigst korrigieren. Im allgemeinen liess ich besonders die semitischen Vokalzeichen überall da aus, wo ich deren Schreibung aus der einen oder anderen Veranlassung nicht für notwendig angesehen habe. Die ein wenig inkonsequente Schreibung vom *k*-Laut in Fremdwörtern bitte ich zu entschuldigen. Vielleicht muss ich auch darauf aufmerksam machen, dass ich mit dem Talmudischen, wo dieser Ausdruck vorkommt, das Idiom des babylonischen Talmud meine.

VALDA SÅNGER

AF

WALTHER VON DER VOGELWEIDE.

FRÅN MEDELHÖGTYSKAN

TOLKADE

AF

A. U. BÅÅTH.



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Kärleken.

[II: 88][1]

Si, kärlek är ej man, ej vif;
den utan kropp och själ har lif,
ej gestalt den tagit här i världen.
Dess namn är kändt, men evig gåta är den.
Dock, förutan den, har ingen än
förmått att himlens ynnest vinna.
Tro hjärtan, som i kärlek brinna:
i falska hjärtan bor ej den!

* * *

Mångt mynt, som kärleks bild ledsagar,
blef slaget falskt i våra dagar.
Kan kärleksstämpeln dock du känna,
jag svär en ed så hög som denna:
vill i dess hägn din väg du gå,
ej af råhet skall du fattas!
I himlen kärlek kostlig skattas,
och dit jag ber den följa få.

---

[1] Siffrorna inom parentes hänvisa till ordningsföljden i *Pfaffs* upplaga (*Deutsche Nationalliteratur* hrsg. von *J. Kürschner* VIII: 2), hvars täxt jag lagt till grund för tolkningen.

Hell denna stund!

[I: 20]

Hell denna stund, då jag först henne kände,
hon, som i fjättrar mitt väsen har slagit!
Allt mitt förstånd så till henne jag vände,
att hon, den älskliga, från mig det tagit.
Att från den sköna ej skiljas jag kan,
har hon, den goda, besörjt utan möda —
och hennes läppar, de leende röda.

Jag hafver helgat min själ och mitt sinne
blott åt den kära, den goda, den rena.
Bägge omsider den sällhet vi vinne,
jag vågar kräfva af henne allena.
Allt hvad på jorden af glädje jag vann,
har hon, den goda, mig räckt utan möda —
och hennes läppar, de leende röda.

Kvinnan och våren.

[I: 17]

Då i gräset blommor spira unga,
liksom le med lust mot solig dager,
se'n lätt en majdags ljusa morgon bräckt,
och små fåglar rundt omkring dem sjunga,
hvar den visa, mäst han tycker fager:
när vardt din håg af högre glädje väckt?
Det är som halft ett himmelrike;
skall jag nämna dock dess like,
då glad jag säger, hvad än mer
har mina ögon fägnad skänkt
och skänker, hvar gång jag det ser.

Tänk en skön, en ädel härskarinna;
håret fint uppbundet, följd af tärnor,
bland folket hög och fri hon gången styr,
ser sig stundom kring, en hyllad kvinna,
praktfullt klädd, lik sol, som alla stjärnor
helt öfverstrålar, just som morgon gryr.
Må Maj oss sina under bringa,
dock så sköna har han inga
som denna kvinna, hjärteren.
Vi låta alla blommor stå —
på henne stirra vi allen'!

Vill bevis du se, välan, vi vandra
hän till fäst, där Maj för stolt sin spira
bland alla sina stora blomsterhärar.
Skåden dessa, skåden se'n den andra,
hjärtevännen — hvem vill hälst du fira
Månn henne ej med större fog jag ärar?
Tvangs jag att välja mellan båda,
att den ena endast skåda,
det valet vore mig en lek.
Herr Maj, ni Mars förr månde bli,
än jag så dyr väninna svek.

En dröm.

Dansvisa.

[I: 15]

»Tag, dyra, denna krans»,
så jag sade gladt till ungmö, hög och skär,
»med den ni sire er till dans,
dans blir skön, när sköna blommors krans ni bär.
Om rik jag var på ädelstenar —
att er de skulle smycka,
ej ni må förtycka.
Ja, tro mitt ord — jag ärligt menar.»

»Ni är så huld och grann,
att min blomsterkrans jag gärna eder ger,
den bästa, som jag binda kan.
Röda, hvita blommor ser jag växa fler:
därborta kan ni dem beskåda,
på heden vänt de glittra,
allt medan fåglar kvittra —
de skola brytas af oss båda».

Hon tog, hvad så jag bjöd,
lik en jungfru stolt, som har sin skärhet kvar;
och finhylt kind blef röd,
lik en ros, som liljan till sin granne har.
Och hennes ögon blygdes klara,
dock log hon huldhet sedan;
och fick som lön jag redan
än mer, så må det osagdt vara!

Mig tycktes, jag ej mer
kunde sådan kärleksfröjd i lifvet få:
små blommor föllo ner
jämt från träden, ner på gräset kring oss två.
Jag måste le, af fröjd betagen.
Men bäst allt ve jag glömde
och jag skönast drömde,
jag vaknade, ty ny vardt dagen.

Hon fått den lott mig ge,
att jag alla flickor nu i sommartid
måst in i vackra ögon se:
funne henne jag igen, jag vunne frid.
Månn hon är med i denna dansen?
I, mör, mig huldt förnöjen:
era hufvud höjen!
Ack, om hon loge under kransen!

Den tystlåtne näktergalen.

[I: 16]

Innunder linden
kan du skåda,
hvar jag med vännen hvilat glad
och röd om kinden,
hur vi båda
där brutit gräs och blommors blad,
då vid skog i enslig dal
— tandaradej —
vackert sjöng en näktergal.

Dit kosan styra
in det föll mig:
där var min älskling före mig.
Jag kan bedyra,
kvar han höll mig,
så glädjen känns evinnerlig.
Om han mig på kyssar bjöd?
— tandaradej —
Se, hur än min mun är röd!

Som hviloläger,
ut han bredde
af ljuflig blom ett mäktigt fång.
Det sannt jag säger:
bädd, han redde,
ger lif åt löjet än en gång:
än ser vandrarn, skälmsk i håg,
hvar bland rosor hufvu't låg.

Att där vi lekte,
ingen känner —
Gud tröste mig, jag skämmes nu.
Hur han mig smekte,
bäst bland svenner,
ej någon vet mer än vi tu
och en fågelslarf därtill
— tandaradej —
som därom kan tiga still.

Skönhet och huldhet.

[I: 14]

Ljufva flicka, hjärtevän,
må dig en evig lycka ske!
Gåfves något högre än,
jag gärna skulle dig det ge.
Hvad skall mer jag säga dig
än att dig ingen är mer huld än jag, och ve det vållar mig.

Mig till last de ofta lagt,
att högt ej nog sig hof min sång;
att de le åt huldhets makt,
skall dem till nesa bli en gång.
Ej dem huldhet rört — o ve:
de, som allen' för guld, för skönhet älska, säg, hur älska de?

Tidt till ondt är skönhet böjd,
för fort hon ej dig tjusa må!
Huldhet gifver hjärtan fröjd —
bak henne skönheten må stå!
Huldheten gör ljuft ett vif,
slik makt ej skönhet har: den aldrig ensam älskliggjort vårt lif.

Jag fördrager, jag fördrog
det tadel, jag skall jämt fördraga:
skön — du har dock värde nog!
Hvi skola de mig då anklaga?
Dem till trots, är jag dig huld
och tar din fingerring af glas långt förr än käjsarinnors guld.

Kan du ge mig hjärtetro,
jag får i lifvets oro tröst;
hjärtesorg ej mer skall bo
för din skull, väna, i mitt bröst.
Men kan ej den tro du ge,
för mig du måste intet bli, och sker det så, då ve mig — ve!

Skönhetens förgängelse.[1]

[I: 6]

Såg man väl ett bättre år?
Såg man skönare ett vif?
Slikt dock tröstar ej ett spår
den, som lefver osällt lif.
Vet, den dag, du möter ondska ful i morgontid,
gifs ej fröjd, ej frid.

Jag vill hjälpa den att klaga,
som är glädje värd hvart år,
hon, hvars glans ej får behaga
sådan hycklartid som vår.
Sällsam fägring förr i tiden gladde landet allt,
nu — hvad gagnar vän gestalt?

---

[1] Förmodligen ett fragment.

Drömtydningen.

[I: 64]

När tillbaka sommar kom
och bland gräsen småningom
blommor graunt uppsprungit,
allt medan fåglar sjungit,
styrde lätt jag stegen
hän öfver vida tegen.
Klart jag såg ett källosprång
glittra utmed skogen lång
under näktergalens sång

Stod ett träd vid källans rand;
där tog drömmen mig om hand. —
Solen hade bränt mig
tills dit jag hade vändt mig,
att mig lindar kära
sin skugga månd' beskära;
slog mig ned vid källa klar. —
Strax min sorg försvunnen var:
sömnen bort den från mig bar.

Drömmen strax mig tog om hand:
mig betjänte alla land,
själen tycktes vara
i himlen, frälst från fara,
kroppen vardt det gifvet
att fri få lefva lifvet.
Sorgen som en blixt försvann;
hur det går, vet Gud, blott Han;
dröm, mer skön, jag aldrig fann!

Gärna sofve där jag än,
blott en kråka ej igen
skriar till erbarmligt,
så, väckt, jag känner harmligt,
att på kråkor alla
min hämd ej mäktar falla.
Upp jag skrämdes där af en;
hade jag då haft en sten,
sol ej mer på henne sken!

Men en käring, hvit af år,
gaf mig tröst, att det förslår.
Jag besvor den gamla
att drömmens mening samla.
Spefullt hon den tydde;
godt folk, hör, svaret lydde:
»Två och en gör tre, jag svär»,
och hon lade till det här:
»tummen din ett finger är!»

Vårlängtan.

[I: 61]

Vintern oss kufvat med kylande tvång,
blekt har den skogar och fält på en gång,
där mången stämma sjöng sommaren lång.
Lekte små flickor i gator och prång
boll — då kom våren med fåglarnes sång.

Kunde jag sofva all vinterens tid!
Vaknar jag då, blir jag hetsad till nid:
härskarens makt är för bred, är för vid.
Dock skall för Maj han gå under i strid;
blommor jag plockar, där snön än har frid.

När Käjsar Fredrik II skänkte Walther ett litet län.

[II: 67]

Ett län jag fått, o värld, ett län mig nyss blef gifvet,
för Februar min tå ej mer blir rädd i lifvet,
jag om karga herrars gunst ej mer ber öfverdrifvet.
Den ädle herrn, den milde herrn i hägn mig tager,
att jag om sommarn luft, om vintern värme har,
och grannen ej för mig som för en slusk sig drar:
numer han ser mig stå i mycket bättre dager!
För länge var af armods ve jag krank;
så full af smädelse jag var, att anden stank:
nu fursten renat den, gjort sången frisk och frank!

OM BOSTRÖMS ÄLDSTA SKRIFTER

EN UNDERSÖKNING ANGÅENDE HANS FILOSOFISKA ÅSIKTS GENESIS

AF

EFRAIM LILJEQVIST



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Skall en filosofisk ståndpunkt verkligen kunna historiskt begripas, har man att eftersträfva kännedom ej blott af de åsikter, som i en eller annan mening utgöra dess förutsättningar, utan ock af dess egen genesis. En dylik ståndpunkts slutliga problemställning och vanskligheter därvid skola aldrig med samma klarhet fattas, som när man studerat den form, hvari de filosofiska problemen från början presenterat sig för åskådningens upphofsman, samt iakttagit, hvilka svårigheter ursprungligen mest tilldragit sig hans uppmärksamhet, och hvilka medel då för lösningen tillgripits, och sedan bemödar sig att steg för steg följa hans tänkandes fortgång.

Trots den betydelse, **Christopher Jacob Boström** *äger i den svenska lärdomshistorien och rent af i den svenska kulturens utveckling, måste emellertid erkännas, att för hans del sist berörda sida åtminstone af den historiska uppgiften lämnats i det närmaste ouppmärksammad. »Den filosofiska forskningen i Sverige» har visserligen för ett par år sedan med sin fjärde del påbörjat framställningen af Boström. Men äfven i detta Axel Nyblæus' omfattande verk upptager sagda framställnings »historiska inledning» blott ett fåtal sidor (sidd. 12—20, väsentligen ett aftryck ur samme författares »Tvenne uppsatser om den boströmska filosofien», Lund 1885, sidd. 4—13), och af detta fåtal ägnas blott hälften åt Boströms skrifter före 1833. Härutöfver är oss ingen undersökning i frågan känd. Häri sålunda ock befogenheten af de undersökningar, som nu framläggas.*

Nyblæus hänvisar till »Boströms första filosofiska skrift, en

studie öfver Leibniz» blott för att konstatera, att den historiska utgångspunkten för Boströms filosofi ytterst ligger hos Schelling» (Fil. Forskn. IV: 1, sid. 12); tager i allmännaste konturer (anf. ställe: sidd. 16—18) en öfversikt af Boströms idélära, sådan vi kunna spåra den i afhandlingarna »De nexu rerum cum Deo ex ratione pantheismi positiones» och »Dissertatio academica triplicem amphiboliam notionis legislationis practicæ in philosophia morum observandam adumbrans» samt i »ett ofullbordadt psykologiskt utkast ifrån denna tid»; och afslutar med den generella konklusionen, att Boström i nämda skrifter tydligen ej ännu lyckats »höja sig öfver Schellings världsåsikt och det försök att gå utöfver denna, som blifvit gjordt af Grubbe i hans ontologi». »Detta röjer sig» — så lyder bevisningen härför — »i Boströms kvarstående på den ståndpunkt, från hvilken det gudomliga själfmedvetandet uppfattas såsom en oändlig kraft, hvars funktioner eller yttringar de gudomliga ideerna vore. I detta föreställningssätt och i det därmed förenade antagandet af en gudomlig skapelse, som sammanfölle med Guds tankeverksamhet, visar sig schellingianismen ännu oöfvervunnen. Då nämligen en tidlös verksamhet är ett ord utan begrepp, så är det tydligt, att gudomen, om den bestämmes såsom en kraft i detta ords egentliga bemärkelse, nödvändigt faller i tiden eller neddrages inom timlighetens område, äfvensom att de ändliga väsendena, då de fattas såsom yttringar af Guds kraft, icke kunna tänkas vara själfständiga. Antagandet af deras själfständighet strider emot deras begrepp såsom kraftyttringar» (anf. ställe: sid. 18). Härmed vill emellertid Nyblæus icke förneka, att ej »ett genomgående sammanhang» kunde uppvisas mellan Boströms tidigare och senare läror, men det vore »dock ögonskenligt, att Boströms egentliga personlighetsfilosofi förutsätter det djupare inträngande i den andliga verklighetens väsende, som blef en frukt af det inre arbete och de omfattande studier, som för honom upptogo åren mellan 1828 och 1833. Ty under sist nämda år framträdde han med en (i Tidskriften »Skandia» införd) polemisk uppsats »Om förnuftets förhållande till uppenbarelsen», i hvilken grundtankarne till hans sedermera uppställda filosofiska system med tämlig bestämdhet kunna urskiljas» (anf. ställe: sidd. 19—20).

Vi hafva med detta velat bringa i erinran det hufvudsak-

liga af Nyblæus' uppfattning, där han berört arbetsfältet för våra nu framlagda undersökningar om Boströms äldsta skrifter. I hvad Nyblæus positivt tillägger Skandia-uppsatsen anse vi oss ock kunna odeladt instämma. Men redan af kronologiska skäl (se i det följande sidd. 3—4) kunna vi ej lika bestämdt som Nyblæus hänföra Boströms oafslutade »psykologi» till ett från Skandia-uppsatsen afgjordt skildt spekulationsskede. Och hvad innehållet angår, är otvifvelaktigt »kraftens» synpunkt mycket dominerande i »psykologien» men kan i Skandia-uppsatsen knappast direkt påvisas. Däremot förenar den senare evighetens begrepp med verksamhetens, låt vara »självverksamhetens», i fråga om »lifvet» och Guds eller väsendenas värld (se »Skandia» för 1833: band I, sidd. 360—1) och skulle sålunda äfven den skatta åt en uppfattning, hvilken af Nyblæus karakteriseras som »ord utan begrepp». Äfven andra omständigheter kunde framdragas, som tala för att sammanhanget mellan tidigare och senare är kontinuerligare, än Nyblæus synes antyda. Men vid knapphändigheten i hans utförande sakna vi anledning att här närmare beröra dessa frågor och hänvisa till de följande undersökningarna, som må tala för sig själfva.

Endast det vilja vi ytterligare framhålla, att vår pröfning af Boströms äldsta skrifter afsiktligt stannar vid den inre konsekvensens synpunkt och berör de historiska relationerna till föregående åsikter egentligen blott så långt, Boström själf härvidlag är sin egen tolk, eller där ståndpunktens innehåll och någon dess egendomlighet härigenom kunnat ställas i önskad belysning. För öfrigt ha vi ingalunda alltid velat stryka under vissa näraliggande konsekvenser eller genom ett »quod erat demonstrandum» utpeka, hvar förutskickade antydningar funnit sitt bevis, — äfven af det skäl, att vi hoppas i sinom tid kunna framlägga särskilda undersökningar öfver Boströms senare och, så att säga, definitiva åskådning. Vi tro emellertid, att kännarne af den svenska filosofiens annaler efter Boström redan i dessa undersökningar skola se historiska grunder nog för det steg utöfver honom, som en af hans lärjungar tagit, likvisst med en pietet, hvilken snarare tillskrifver sig själf för litet än för mycket.

Sist må som ersättning för en tabula materiæ påpekas, att af den följande undersökningens sex kapitel behandlar det för-

sta vissa mer yttre, kvasi-filologiska frågor, medan det andra lämnar ett slags anticiperad vy öfver Boströms definitiva åskådning och vill inledningsvis gripa sammanhanget med denna, hvilket man annars måst i en särskild afslutning beröra. De sista kapitlen upptaga i kronologisk följd hvar sin af Boströms fyra äldsta filosofiska skrifter, utan att undersökningen härmed skulle i hvarje fall vara snäft begränsad just till denna.

Med romersk etta och tvåa hänvisas i citaten till första, resp. andra delen af Boströms genom Edfeldt utgifna skrifter. Med BR betecknas de af Ribbing utgifna anteckningarna efter Boströms föreläsningar i religionsfilosofi och med B (i ett enda fall — men af hänsyn till konformitet med de afsedda undersökningarna öfver Boströms senare åsikt) stridsskriften mot Borelius. Arabisk siffra vid citaten betecknar i hvarje fall sidans nummer, därest ej paragraftecken bifogats.

Tillika må här ett meningsstörande tryckfel finna sin rättelse. Sid. 3 not 1 talas om »de tvenne tidigaste latinska dissertationerna» — skall vara: »de trenne tidigaste» etc. Sid. 53 rad 9 uppifrån bör kommat framför »tänkande» utgå.

Guttersboda vid Örebro den sista juni 1897.

Författaren.

I.

Hvarje undersökning, som riktar sig på ett visst utvecklingsskede, blir härmed principiellt del af ett större helt och får genom förhållandet till detta sin begränsning och nödvändighet. Sammanhanget är då både ett yttre och ett inre och bör ur bägge synpunkterna fastställas. Strängt taget kan detta endast ske genom fortgång till ifrågavarande större helas undersökning. Men det är likväl ej uteslutet, att sammanhanget såväl som åtskillnaden kan i någon mån anticipationsvis och preliminärt betecknas. Genom ett sådant förfarande blir delundersökningen relativt självständig, får just genom sin begränsning mer fristående prägel och helhetskarakter.

Då vi skulle åt vår undersökning om Boströms filosofiska utveckling enligt hans äldsta skrifter vilja tillförsäkra dessa fördelar, kunde det synas ligga naturligast och närmast till hands att först gripa sig an med det väsentligaste, med det inre sammanhangets spörsmål. Den riktning, som tillhör de ändliga varelsernas kunskapsprocess, går emellertid utifrån inåt, genom det yttre till det inre, och detta torde väl i sin mån försvara, om vi till en början öfvervägande dröja vid ett oväsentligare, det yttre sammanhanget och därmed förenade åtskillnad. Af sig självt och framför andra låter nämligen vårt tema den frågan tränga oss in på lifvet: hvad är att räkna till Boströms äldsta skrifter och bilda dessa sinsemellan ett helt — ett helt åtminstone så pass, att de kunna för sig behandlas som ett från det följande skildt utvecklingsskede?

Med frågans sista del träder oss i självfva verket det inre sammanhangets synpunkt åter för ögonen. Detta visar, just hvad som ligger i sakens natur, att det inre är det väsentliga

och konstitutiva, hvarförutan det yttre ej kan i sista hand begripas. Svaret å denna del af frågan skulle alltså — i sin fullständighet gifvet — verifiera och kontrollera, om den gräns, vi satt, motsvarar föremålets kraf. Enligt berörda omständighet måste vi likväl förbehålla oss att redan här få tangera det inre sammanhangets, resp. åtskillnadens synpunkt, så långt det yttres påfordrar.

Som Boströms äldsta skrifter räkna vi här dem, hvilka ej falla efter 1820-talet. Då Boströms skriftställeri sträcker sig genom de följande decennierna ända fram in i 60-talet, bör uppvisas, att denna gräns ej är godtyckligt vald. Vi kunna härvid indirekt tillgodogöra oss resultaterna af en i festskriften till hundraårsminnet af Christopher Jacob Boströms födelse inryckt undersökning om filosofiens metod enligt dennes åsikt.

Afhandlingen i fråga har till författare Carl Yngve Sahlin, den svenske tänkare, som framför andra tagit arf efter Boström och låtit sig angeläget vara att detsamma förkofra ej blott genom fortbildning utan ock genom nödig revision och ombildning. I nämda undersökning framställes den metodologiska åsikt, som tillhör Boströms definitiva ståndpunkt, och klargöres det intima sammanhang, hvaraf denna — det mer formella — är förenad med samma ståndpunkts realfilosofiska innehåll, dess rationella idealism och speciellt idéläran. Historisk är denna undersökning, emedan den allenast vill utreda Boströms åsikt i sagda betydelsefulla ämne men ej inlåter sig på något slags kritik eller ombildning. Mer än historisk är den genom att så sammanställa Boströms blott fragmentariskt och under andra frågors behandling gifna antydningar, att de vid den belysning, Sahlin låter komma dem till del ur ståndpunktens grundtankar, nu först framträda som enhetlig bild. På frågan om genesis af Boströms metodologiska åsikt inlåter sig emellertid ej undersökningen.

De tidigaste af Boströms skrifter, som Sahlin åberopar, tillhöra åren 1833—34. Enligt påpekade nära sammanhang mellan Boströms åsikt om metoden och hans allmänna filosofiska ståndpunkt, äfvensom enligt den historiska troheten i Sahlins undersökning kunna vi alltså vara befogade att preliminärt antaga, det Boströms definitiva åskådning redan vid

sagda tid var i sina grunddrag koncipierad. Därefter må visserligen en utveckling inom ståndpunkten kunna uppvisas men ej en utveckling till densamma. Utvecklingen till densamma bör falla före angifna år. Däremot kunde anses tvifvelaktigt, om året 1833 eller något tidigare bör sättas som gräns mellan de tvenne utvecklingsskedena. Ja, man kunde ifrågasätta gränsens tillbakaryckande så långt, att det knappast blefve tal om en utveckling till ståndpunkten, endast om en utveckling inom den. Mot denna senare möjlighet må dock ställas Boströms egen uppfattning. I artikeln för »biografiskt lexikon» talar han nämligen om »den självständighet i tänkandet, som efter hand har ledt till B—s närvarande filosofiska system,» och framhåller, att denna självständighet röjer sig ej blott i hans svenska uppsatser utan »*redan* i de latinska dissertationerna»[1].

Bland de i detta sammanhang berörda svenska uppsatserna (den tidigaste från år 1833) nämner Boström ingendera af de tvenne, som utgifvaren af hans skrifter senare har satt främst i dessas första del. Af dessa två åter är det blott en, om hvars hänförande till det ena eller andra utveeklingsskedet man kunde vara villrådig, nämligen »den oafslutade psykologi», hvilken Boström enligt utgifvarens meddelande[2] »lät trycka och utdela bland sina lärjungar på Lyceum i Upsala, under den tid han i början af 1830-talet var anställd som lärare i filosofisk propedevtik därstädes. Men då Boström i början af 1833 förordnades att vara lärare för D. D. K. K. H. H. Arffurstarna och i denna egenskap afflyttade till hufvudstaden, afstannade utgifvandet och blef sedan aldrig upptaget.» Kronologien kunde här synas tala för skriftens hänförande till det senare skedet, då ju den äldsta af Sahlin åberopade uppsatsen härstammar från år 1833. Men å andra sidan saknas uppgifter om året för tryckningens påbörjande, och den sista af 20-talets dissertationer

---

[1] II: 481 (kurs. af oss). Enligt årtalet för den första af ifrågavarande uppsatser (se den omedelbara fortsättningen ofvan) torde man härvid böra närmast tänka på de tvenne tidigaste latinska dissertationerna såsom ledande *till* ståndpunkten. De tvenne senaste liksom de »svenska uppsatserna» äro enligt nyss antydda grunder snarast att räkna som uttryck för »B—s närvarande filosofiska system».

[2] I: företalet.

ventilerades till sin senare och minsta del år 1829, hvarför kronologien här ej kan gifva något fullt säkert utslag. Härtill kommer, att Sigurd Ribbing, som vi hafva att tacka för det posthuma utgifvandet af Boströms föreläsningar öfver religionsfilosofien, i dessas företal räknar sagda psykologi bland de »äldre skrifter i filosofiska ämnen, hvilka ännu icke utgöra uttryck af författarens eget filosofiska system, ehuru de delvis visa ett närmande till detta och begynnelser däraf»[1].

Under sådana omständigheter kunde anses påkalladt, att vår undersökning omfattade hela tiden till 1833. I sak kommer den äfven att så göra, nämligen i de punkter, där någon betydelsefullare konformitet eller skiljaktighet kan uppvisas till den ledande utvecklingstråd, hvaraf föregående skrifter sammanhållas. Men att härutöfver underkasta psykologien i fråga en lika allsidig analys skulle föra oss in i specialiteter och länka uppmärksamheten från de grundfrågor, som vid de tidigare skrifterna tilldraga sig vårt intresse. »Psykologien» kommer alltså för oss i betraktande egentligen såsom den på en gång åtskiljande och förenande gränsen mot senare utvecklingsskedet.

Kunna emellertid de skrifter, som tillhöra ifrågavarande period, också lämna en verklig bild af Boströms då pågående filosofiska utveckling? Det positiva svaret härå är ej att vänta af annat än hela den kommande undersökningen själf. Däremot bör redan nu påpekas den svårighet, som ligger i att samtliga dessa skrifter torde få anses ofullbordade. Då full klarhet härom ej kan sägas existera, anmärka vi följande.

Om sina latinska dissertationer säger Boström själf, att »de till större delen ej äro afslutade»[2]. Som ett alldeles ej korrekt eko häraf förefaller ett yttrande, som utgifvaren af Boströms skrifter låter undfalla sig i företalet till dessas första del. »De fyra första afhandlingarna», säger han, »af hvilka några icke äro afslutade, äro afsedda för fackmän, hvarför vi icke ansett oss behöfva återgifva dem i svensk öfversättning». Hvilken eller hvilka af dessa fyra skulle få anses ha af sin författare afslutats? Tydligen icke gradualdisputationen »De pantheismi ad religionem habitu» af år 1824. Lika litet »Dis-

[1] Liknande uppfattning hos Axel Nyblæus (se vårt företal).

[2] II: 480.

sertatio academica triplicem amphiboliam notionis legislationis practicæ in philosophia morum observandam adumbrans», hvilken afhandlings »öfvervägande större del ventilerades i slutet af 1827» och sista delen 1829. Båda dessa afbryta nämligen midt i en punkt (hvilket ock i sammelupplagan framhäfts med all önskvärd typografisk åskådlighet). Så däremot icke »De nexu rerum cum Deo ex ratione pantheismi positiones», som ventilerades »i flera partes 1827», ej heller de 1839 ventilerade »De mente ac perceptione aphorismi». Men af dessa har den förra ett fullt ut lika godt yttre kriterium på att icke ha afslutats: i dess fjärde och sista kapitel hänvisas nämligen på tre ställen till ett »caput sequens»[1], hvilket emellertid blef ett aldrig infriadt löfte.

»De mente ac perceptione aphorismi» skulle förr kunna ge anledning till någon tvekan, emedan inga likartade yttre tecken gifva samma omedelbara evidens. Emellertid har redan Ribbing i företalet till de religionsfilosofiska föreläsningarna ansett sig utan vidare kunna beteckna nämda uppsats som »ofullbordad», och dess öfversättare i ofvan omtalade festskrift, Leonard Bygdén, karakterisar den på samma sätt — likaledes utan all motivering[2]. Här några skäl för ett instämmande i deras uppfattning. I förklaringen till aforism 3 heter det: »ceterum nos nondum hic quærimus, utrum mens eadem prorsus sit atque conscientia sui determinata, an aliqua ratione ab ea diversa existimetur; id enim ex ipsa demum disputatione nostra patebit»[3]. I aforism 5 uttalas identiteten af själfmedvetande

---

[1] I: 180, 182.

[2] Anf. skrift: sid. 269.

[3] I: 204. För den, som vid uppsatsens lektyr vill verifiera, att Boströms undersökning i det följande icke presterar detta, kan påpekas, hurusom aforism 4 utför; att ju fullkomligare någon är själfmedvetande, dess fullkomligare är han äfven ande, och likaså omvändt; aforism 5 framställer identiteten af själfmedvetande och lif; aforismerna 6—8 diskutera rörelsens, verksamhetens och förändringens betydelse för lifvet. I förklaringen till sistnämda aforism heter det (I: 209): »his jam de vita et mente et conscientia sui positis, ad perceptionis notionem considerandam transituri sumus, quippe quæ, ut notio atque natura mentis adcuratius explicari possit, cognita et determinata jam esse debeat.» Härpå bestämmer 9:nde aforismen, hvad man bör förstå med »percipere», och erinrar följande aforism, att med detta ord

och lif. Förklaringen härtill begynner: »ex quibus indiciis hæc possint intelligi, non nisi breviter jam significabimus, eadem aliis modis et argumentis infra demonstraturi»; och den slutar: »quæ omnia melius tamen intelligentur, explicitis notionibus verborum *esse* et *esse sibi*, de quibus separatim agendum erit in sequentibus»[1]. Till dessa löftens infriande hinner emellertid aldrig undersökningen. Särskildt bevisande är emellertid 12:te aforismen genom sitt förhållande till de återstående trenne. Den lyder: »quemadmodum mens sentiens percipit ea, quæ sentit, sic mens imaginans percipit ea, quæ imaginatur, et cogitans ea, quæ cogitat», och i förklaringen till densamma yttras: »quæ igitur in aphorismo posuimus, in antecedentibus jam continentur, nec nisi ob consectaria, quæ inde sunt derivanda, hic distinguuntur». »Itaque ex jam propositis», heter där vidare, »ad hanc quæstionem instituendam adgrediemur, et quidem ita, ut primo potissimum versemur circa mentem imaginantem; nam quum hæc unicuique nostrum maxime est familiaris, de ea, ut putamus, facillime intelligentur, quæ forsan de omni mente postea dicenda sunt. Quamquam enim ab imaginatione incipimus, tamen deinceps videndum erit, annon fieri possit, ut, quæ de illa reperta sint, etiam ad ceteras mentis formas jure transferantur»[2]. De följande trenne och sista aforismerna behandla emellertid endast »imaginatio vel phantasia in genere», skillnaden mellan denna och hvad genom den förnimmes samt frågan, huruvida »mens imaginans» och »ea, quæ sibi imaginatur» kunna tänkas fallande utom hvarandra. Härmed står då undersökningens oafslutade karakter fast äfven för denna dissertation.

Äro sålunda alla de fyra första afhandlingarna å latinskt tungomål ofullbordade[3] och ej blott »några» af dem, strider

enbart aldrig närmare angifves själfva sättet, hvarpå anden är medveten. Om det, hvaraf anden är medveten, heter det så sist i förklaringen till sagda aforism: »quod utrum aliud re vera sit, quam ipse modus conscientiæ determinatus, seu mentis perceptio, infra prolixius quærere instituemus» (I: 210). Till denna undersökning öfvergår Boström i de sista aforismerna (11—15), men afslutad blir den ej, såsom af det följande göres klart.

[1] I: 205—6.

[2] I: 211—2.

[3] De äro ock samtliga i Keijsers här nedan omnämda bibliografi antecknade som »fragment».

detta likväl ingalunda mot Boströms uttalande, att hans akademiska dissertationer »till större delen ej äro afslutade». Dem tillhör nämligen äfven hans professorsspecimen, ventileradt år 1741, »Dissertatio de notionibus religionis, sapientiæ ac virtutis earumque inter se nexu». Och vi konstatera, att denna är Boströms enda fullbordade latinska afhandling. Såväl denna som »De mente ac perceptione aphorismi» falla emellertid inom den senare utvecklingsperioden. Att samtliga dokumenter tillhörande den tidigare perioden befinnas ofullbordade, är naturligtvis i sin mån det yttre tecknet på en inre oafslutenhet.

Samtliga dokumenter? Vårt påstående är dock endast uppvisadt om de latinska afhandlingarna. Men till perioden hör äfven uppsatsen »Om Gottfried Wilhelm Leibniz och hans filosofiska system». Skulle för öfrigt till perioden räknas Boströms ofvannämda psykologi, blefve visserligen i den delen vårt påstående besannadt: liksom tvenne af de latinska dissertationerna slutar den midt i en ofullbordad mening. Uppsatsen om Leibniz åter kan ha vissa kraf att betraktas som ett fullständigt helt. Och då Ribbing i företalet till de religionsfilosofiska föreläsningarna omnämner som en enhetlig grupp af Boströms äldre skrifter de i sammelupplagans första del sidd. 93—202 inryckta, tillägger han, att de äro »med ett enda undantag ofullbordade». Enligt vår ofvan meddelade utredning återstår knappast annan supposition, än att Ribbing härmed just åsyftat uppsatsen om Leibniz. Och det är icke genom kriterier af analog art till de förut påvisade, som denna uppsats röjer sig vara ofullbordad.

I viss mening är den ett helt. Den utlofvar icke vidare undersökningar till fortsättning af det framställda. Och självfva dess något lösa struktur gör, att man icke kan säga: här eller där kräfves af bevisningen själf i dess inre beskaffenhet en supplerande utredning. Trots denna art af helhet kan den ur något strängare synpunkt dock sägas vara ofullbordad. Sagda vårt påstående styrkes bäst i samband med en preliminär undersökning af uppsatsens kronologi, som tillika blir en undersökning om den första utvecklingsperiodens gräns a parte ante.

Manuskriptet till ifrågavarande uppsats, som af dåvarande

lektor, sedermera professor Pontus Wikner ställts »till utgifvarens förfogande», innehåller enligt dennes meddelande ingen anteckning om tiden för dess affattande. »Men att döma af innehållet», heter det i företalet till sammelupplagans första del, »är den säkerligen en af de äldsta skrifter, som Boström har efterlämnat och således antagligen författad redan på 1820-talet. Man finner nämligen, att uppsatsen är författad, innan Boström ännu hade uppställt sina egna filosofiska åsikter, ty de svårigheter, vid hvilka Leibniz hade stannat, anser författaren här kunna lösas genom de vetenskapliga hjälpmedel, som voro gifna genom den schellingska filosofien». Förmodligen är det blott på detta uttalande, som lektor G. J. Keijser stöder sig, då han i sin förtjänstfulla bibliografi »Källor till Boströms och den boströmska filosofiens historia» antecknar uppsatsen såsom »sannolikt» tillhörande 1820-talet [1].

Då de boströmska skrifternas utgifvare förklarar sig vid deras ordnande ha följt kronologiska grunder, »så vidt det kunnat ske», [2] ligger ju möjligen i själfva uppsatsens plats främst bland första delens skrifter en antydan, att uppsatsen torde böra räknas som den tidigaste af Boströms penna [3]. Emellertid försvagas detta intryck ej oväsentligt genom ofvan åberopade uttalande. Uppsatsen skall enligt detta antagligen vara författad redan på 1820-talet. Men häri framskymtar likväl, att den kunde tänkas senare författad, sålunda möjligen i första början af 1830-talet, — längre skulle väl utgifvaren under inga omständigheter vilja gå. Däremot ifrågasätter uttalandet alls icke, att den kunde vara tidigare författad. Näppeligen har man vid så sväfvande uppfattning tillräckligt begagnat sig af de sakliga och formella grunder, som för tidpunktens ungefärliga bestämmande kunna tillgodogöras.

Hvad angår de sakliga grunderna, kunna de med full klarhet fattas blott genom en jämförande analys af den filosofiska ståndpunkt, periodens särskilda afhandlingar röja; och måste vi alltså hänvisa framåt till den kommande undersökningen. Anticipationsvis påpeka vi dock följande. Uppsat-

[1] Se »festskriften», dess sista särskildt paginerade del: sid. III.
[2] Se första delens företal.
[3] Enligt Nyblæus Boströms »första filosofiska skrift» (Fil. forskn. IV: 1, sid. 12).

sen röjer visserligen stark inflytelse från den schellingska filosofien, ehuru eget nog Schellings namn ingenstädes åberopas men väl Kants och Fichtes. Å andra sidan skiljer den sig ej oväsentligt från de tvenne dissertationer, där Schelling uttryckligen framhäfves som »summus recentissimæ philosophiæ auctor» och »summus hujus temporis philosophus» [1], nämligen gradualafhandlingen och »De nexu rerum». Trots den tidrymd af omkring tre år, som skiljer de båda senare åt, finnes intet, hvaraf man skulle tvingas att hänföra dem till tydligt skilda utvecklingsfaser, låt vara inom samma allmänna period. Om gradualafhandlingen förklarar, att Schelling har fått en del »adversarios, de quibus nondum quidem victoriam reportavit»,[2] och »De nexu rerum» polemiserar mot »novissima philosophiæ Schellingianæ forma»,[3] därvid samtidigt häntydande på en åtminstone hypotetisk anslutning till den äldre från en viss oklarhet befriade schellingianismens principer, så må häri och i den förnyade hänvändningen till undersökningar öfver panteismens väsen kunna skönjas en växande tendens att ställa sig kritisk mot Schellings panteism. Likväl känner och erkänner sig Boström ännu vara med denna väsentligen solidarisk enligt tämligen otvetydliga indicier inom båda dissertationerna i fråga. Enligt uppsatsen om Leibniz däremot förklaras panteismen vara af transscendentalfilosofien öfvervunnen. Så till vida kännes och erkännes schellingianismen ej ännu som panteism[4]. Men att detta i Boströms allmänna utvecklingsgång måste beteckna ett tidigare stadium, därom lär väl ej minsta tvifvel kunna råda.

Icke heller förspörjer man i uppsatsen om Leibniz, att transscendentalfilosofien skulle hafva några motståndare att kämpa med, — så självklar och tryggad synes författaren dess sanning, och så naivt lägges utan vidare mer än en gång den transscendentalfilosofiska måttstocken på det leibnizska syste-

---

[1] I: 158, 177.

[2] I: 158.

[3] I: 177.

[4] Vi kunde enligt den betydelse, termen »panteism» ägde för Boström i hans undersökningar öfver densamma, substituera »ofullkomlig form af panteism» för detta sista ord. Betydelsen häraf skall framgå ur kapitlen IV och V.

met. Äfven detta indicerar tämligen otvetydigt en tidigare ståndpunkt. Så ock den flyktighet, som beslår Spinoza med panteism, därför att »en blott realism ej kan betrakta särskilda väsenden annorlunda än såsom modifikationer af det absoluta» och följaktligen upphäfver deras individualitet [1], när på samma gång transscendentalfilosofien, om den varit för Leibniz tillgänglig, skulle ha låtit honom fatta monaderna såsom modifikationer af den absoluta urrealiteten och dess sätt att existera [2]. Som flyktigheter få vi väl ock karakterisera en eller annan historisk inexakthet, exempelvis det uttalande, enligt hvilket »sammanblandningen» af logiskt och reellt följande skulle ha blifvit »en hufvudanledning, att Leibniz' lära öfvergick i en dogmatism lik den, som var hans samtids genom den wolffiska spekulationen» [3]. Kronologien förefaller här rent af upp- och nedvänd. Leibniz' *samtid* skulle ha varit dogmatisk genom Wolffs spekulation, hvilken vi bygger på och i det hela faller *efter* Leibniz (dödsåren som bekant 1716, resp. 1754)! Ännu ett exempel. Enligt uppsatsens afslutning hade för Leibniz rummet »ingen absolut existens; däremot hade tiden för honom en sådan existens, ty han tänkte sig monaderna i tiden men icke i rummet» [4]. Mindre exakt, ty annorstädes heter det: »För att svara mot begreppet substans måste monaderna vara utan växling. De kunde ock ej heller vistas i rummet, emedan de voro utan sammansättning, utan extension» [5]. Monaderna såsom substanser vore alltså egentligen icke i tiden, däremot visserligen deras växlande tillstånd eller accidenser, perceptionerna [6]. Och bekant är ju, att Leibniz yrkat såväl tidens som rummets fenomenalitet. Om han därvidlag ej öfvervunnit alla svårigheter, är detta en helt annan sak.

För att blott kasta en blick på framställningsformen, gör gradualafhandlingen af 1724 ett ojämförligt mognare intryck. Eller hvad skall man säga, då uppsatsen om Leibniz tack vare några mellanskjutna rader kan beteckna »harmonia præstabilita»

[1] I: 94.
[2] I: 100—1.
[3] I: 100.
[4] I: 111.
[5] I: 94—5.
[6] I: 97.

såsom »en nödvändig del af den af Gud predeterminerade harmonien»[1]? Och då man där läser och i sitt sammanhang beaktar följande ord: »Leibniz föranleddes till sin teodicé genom Bayles inkast. Dessutom tvistade han med Locke och Newton, emedan hans mångsidiga bildning satte honom i stånd att bekriga hvar och en på dess eget gebit»[2] — ja, då är man snarare benägen att tänka på nybörjarens exercitie[3] än på en afhandling, som »antagligen» skulle vara författad »*redan* på 1820-talet».

Vår slutsats är följaktligen, att uppsatsen i fråga omöjligen kan falla efter 1824 men sannolikast är några år äldre. Då Boström sommaren 1815 inskrefs vid Upsala universitet och redan på Hernösands gymnasium fått håg för filosofien,[4] är icke ens uteslutet, att uppsatsen kunde falla mellan åren 1815—20, sålunda före 1820-talet.

Häraf bör tillika framgå, med hvad rätt vi beteckna uppsatsen som ofullbordad. Den har icke af Boström själf publicerats och röjer genom sina nu berörda brister, de formella ingalunda minst, att den ej någonsin undfått en definitiv och slutlig öfverarbetning. Betraktas den som ofullbordadt utkast, kommer man nog sakförhållandet närmast och ser den ur gynnsammaste synpunkt för auktorn själf.

---

[1] I: 105.

[2] I: 108.

[3] Detta kunde möjligen synas vara öfverord. Vi erinra dock om att Boström (II: 480) i sin litterära matrikel förbigår de akademiska dissertationerna, »emedan de finnas förtecknade i den marklinska disputationskatalogen, och emedan de till större delen ej äro afslutade, hvartill kommer, att *B. själf icke anser dem för annat än exercitier»* (kurs. af oss). Och till dessa dissertationer hör dock äfven »De notionibus»! Men äfven i jämförelse med hvilken som helst af de andra dissertationerna röjer uppsatsen om Leibniz otvifvelaktigt nybörjaren.

[4] II: 479.

II.

Öfvergår man afgjordt till det inre sammanhangets synpunkt för att ur densamma spörja, hvad som gör den tidigare perioden på en gång till ett helt för sig och till del af tänkarens totala utveckling, måste vi erinra om det innerliga samband, hvari på Boströms definitiva ståndpunkt hans metodologiska åsikt står till hans allmänna realfilosofiska. Sagda drag karakteriserar hans spekulation allt ifrån begynnelsen, och där en väsentligare skiftning inträder på den ena sidan, kan en dylik också uppvisas för den andra. Utvecklingen i fråga rör sig mellan tvenne extremer.

Stannar Boström slutligen, såsom af Sahlins undersökning klargöres, vid en åsikt om metoden, enligt hvilken man i denna har att se »den lagbestämda formen för den systematiska tankeverksamheten», framträdande i »det kontinuerliga reflekterande som genom abstraktion eller analys alltjämt leder till utveckling af innehållsrikare begrepp i en bestämd ordningsföljd,» så är grunden för denna ordningsföljd att söka »i den systematiska formen för det mänskliga medvetandets ursprungliga innehåll, och denna systematiska form är äfven den i och för sig konstanta bestämdhet, som leder förståndsverksamheten»[1]. Men systematiskt är det mänskliga medvetandet — låt vara blott relativt — genom den (absoluta) systematiskhet, som tillhör den förnumna verkligheten i och för sig. För människan framträder enligt Boström idévärldens systematiskhet så, att af tvenne ideer (väsenden) hvilka som helst den (det) ena alltid bestämmer den (det) andra positivt. Och samma förhållande

[1] »Festskriften»: sid. 378.

gäller mellan människans rationella begrepp inbördes, ja, äfven mellan alla empiriska begrepp sinsemellan[1]. Motsvarande ordning — den logiska determinationens genom fortgående förtydligande analys — tillhör sålunda metoden genom idévärldens systematiska sammanhang inom sig och korresponderar mot denna.

Härmed vore alltså arten karakteriserad af den samhörighet, som på Boströms definitiva ståndpunkt utmärker hans metodologiska åsikt i förhållande till hans realfilosofiska. Den andra extremen betecknas genom Boströms ursprungliga anslutning till den konstruktiva metoden enligt det första dokument, vi äga af hans filosofiska tänkande. Men den konstruktiva metoden i sin egentlighet och prägnans fattad sammanhänger ej mindre intimt med en viss realfilosofisk åsikt. Detta kunna vi ock se antydt i Boströms sätt att historiskt bestämma densamma rörande Fichte och Schelling såsom representanter för dylik metod. Enligt Fichte skall den nämligen vara att fatta som »det *fria efterbildandet* af de handlingar, hvarigenom (den bestämda) intelligensen ursprungligen uppkommit»[2]. Och enligt Schelling skall filosofiens ideella konstruktion innebära att »fritt, tänkande producera de eviga, till hvarandra i *potensförhållande* stående *verksamhetsformer*, *ideer*, under hvilka den *absoluta identiteten* = *väsendet existerar* och hvilkas organiska *totalitet* utgör det absolutas med det själf identiska och lika eviga *form* = *universum*»[3]. Äfven här korresponderar tydligen det vetenskapliga tillvägagåendets systematiskhet[4] noga mot väsendenas. Men metoden fortgår här ej som förtydligande determination under ständigt förnyad mindre omfattande abstraktion, utan den enda abstraktion, som konstruktionens ståndpunkt kan kännas vid, är den totala, som leder fram till konstruktionens utgångspunkt[5]: inom vetenskapen träder konstruktionen i stället för abstraktionen.

Ett helt bildar den tidigare perioden genom att från denna senare ståndpunkt som sorti successive närma sig den först

---

[1] II: 273-4, 523.
[2] II: 118 (§ 3).
[3] II: 133 (§ 11, jfr därsammastädes § 8).
[4] Jfr II: 118 (§ 4).
[5] Jfr II: 119 (§ 9).

karakteriserade. Där denna är medvetet fattad och urgerad, där föreligger ock ett väsentligen nytt skede af det boströmska tänkandets utveckling.

Med nu skildrade olikhet mellan de båda polerna för Boströms utveckling går en annan skillnad hand i hand. Allt efter uppfattningen af det abstraktiva tillvägagåendets värde och betydelse för vetenskapen, in specie filosofien, kommer erfarenheten att på olika vis bedömas. Konstruktionens förhållande till densamma kan ej blifva annat än väsentligen negativt — enligt den totala abstraktion, hvarigenom det rena självmedvetandet går tillbaka till sig själf för att på konstruktionens väg ur sig själf och oberoende af erfarenheten utveckla allt det väsentliga i denna. Boströms senare definitiva åskådning däremot mäktar gifva erfarenheten positiv betydelse, nämligen så, att erfarenheten dock under en ofullkomligare form innehåller, hvad som genom det abstraktiva förtydligandet kan i vetenskapen upptagas. Men härmed är ingalunda uteslutet utan tvärtom fordradt att underkasta erfarenheten den strängaste kritiks pröfning och att i vetenskapen endast upptaga det innehåll, som förståndets reflekterande har kunnat bringa till motsvarighet mot förståndskrafven, tankelagarne, så att hvarje senare, determinerande moment kan som sin allmännaste bestämning, samstämmig med hvarje särskildare och med det självt, innehålla det rena självmedvetandet, hvilket tillika är förståndets form [1].

Ur denna synpunkt måste det fattas och tolkas, när Boström betecknar sin ståndpunkt såsom framför andra »strängt *idealistisk* och *rationalistisk*». Alla andra och sålunda äfven förberedelserna till hans egen definitiva åskådning skulle »ännu alltid» vara »behäftade med något realistiskt och empiriskt»[2]. Genom strängare kritisk pröfning af hvad som kan i vetenskapen upptagas måste alltså denna rationella idealism ha kommit till stånd, och utvecklingen till densamma bör då väl ock uttrycka, hur realistiska eller empiristiska momenter eller möjligen sådana i förening ha successive allt mer öfvervunnits.

[1] Jfr BR: 151.
[2] II: 481.

Att Boström på hvarje stadium af sin utveckling åsyftat detta, skall man nog varseblifva, men då hvarje senare ståndpunkt röjer sig som högre just genom den skärpta blicken härvidlag, är ock per se tänkbart, att äfven den slutligen vunna ståndpunkten ej är en så fullt genomförd rationell idealism, som den syntes sin upphofsman och måste synas honom, emedan han eljes skulle ha drifvits utöfver densamma. Hvad den boströmska filosofiens vidare utveckling framför allt tvingar att ur denna synpunkt uppmärksamt skärskåda, är idéläran och det redan vid en undersökning af systemets genesis.

Striden om ideernas ändlighet eller oändlighet, relativitet eller absoluthet häntyder just ur nämda synpunkt på en oklarhet i grundläggarens utförande. Men skall det ock stanna vid en oklarhet? måste ej till äfventyrs motsatta tendenser konstateras, hvilkas oförenlighet blott af sagda oklarhet kunnat undanskymmas? Då i en innerst härmed nära sammanhängande fråga — den om samhällsideerna såsom för sig existerande individuella personer — Boströms skarpsinnigaste lärjunge och efterföljare nödgats beteckna hans åsikt såsom därvidlag innehållande ännu »en rest af empirism»[1], föreligger ytterligare grund till skärpt uppmärksamhet i denna fråga. Är nämligen,

[1] Yttrandet fälldt af C. Y. Sahlin under en föreläsning höstterminen 1889, då han liksom följande termin behandlade »läran om de privata samhällena». Den sakliga utredning, hvarpå en dylik karakteristik kan grundas, hade Sahlin redan 1887 utvecklat i sin afhandling »Några tankar om människan och samhället» och i en särskild punkt förberedt genom sina undersökningar om »Om positiv och negativ lagbestämdhet» af samma år. I föreläsningarna kom härtill en historisk belysning af Boströms lära om samhällenas individuella personlighet genom beaktande af den historiska skolans, Schellings, Schleiermachers och äfven Hegels tendenser att personifiera samhällena, hos dem möjliggjorda af deras lägre personlighetsbegrepp, hvaröfver Boström principiellt hade höjt sig genom sin åskådning så af Gud som af människan. Strängt taget kunde man från erfarenhetens utgångspunkt ej komma till annat än erkännande af hvarje samhälles reella enhet såsom förnuftig och personlig och då ytterst en individuell person, men ej uppvisa, att denna personliga grund vore en annan individuell person (höjd öfver människan) än Gud. Boströms antagande skulle så till vida vara ett inflyttande inom väsendenas värld af hvad vi känna och veta blott såsom formella hela, d. v. s. egentligen en med hans personlighetsuppfattning oförenlig »rest af empirism».

som Boström yrkar, hvarje idé förnimmande i och för sig själf med en mot dess ställning inom idésystemet svarande grad af fullkomlighet i förnimmandet, och äro de olika samhällena alla sådana ideer, i hvilka människan ingår som positiv bestämning enligt ofvan antydda determinationsvy, då måste ock tillerkännas dem ej blott individuell personlighet utan t. o. m. högre sådan än människan. Annorlunda om denna determinationsvy, tillagd väsendenas värld, skulle däri införa något af den ofullkomlighet, som tillhör fenomenvärlden. Så till vida blefve den att fatta som en oöfvervunnen rest af empirism. Otänkbart vore dock ej, att sagda determinationsvy i fråga om ideernas systematiska sammanhang läte sig på annat sätt tolka. Dylika konsiderationer göra emellertid nödvändigt att exponera det väsentligaste af hithörande från Boströms definitiva ståndpunkt, och det så, att själfva framställningen betecknar, hvad sakens eget kraf och inre konsekvens synas fordra.

* * *

I karakteren af genomförd rationell idealism vill alltså Boström se det för sin definitiva filosofiska ståndpunkt utmärkande. Idealistiskt lär han, att medvetandet aldrig kan gå utanför sig självt, ej heller något utifrån tillföras detsamma: medvetandet förnimmer allenast sig självt och sina förnimmelser. Vara är = förnimmas, och skillnaden mellan förnimmelse och förnummet är blott den mellan »quod» och »quid».[1] Rationalistiskt erkänner han som högsta princip[2] endast förnuftet, men förnuftet är som sådant det utan inskränkning eller brist förnimmande väsendet, Gud,[3] och Boströms rationalism alltså egentligen en fortsättning och fulländning af hans idealism.

[1] BR: 20—3; I: 230—4, 242, 260—80; II: 239—44.

[2] Jfr BR: 116, där det heter: »*Grund* har karakteren att vara det, hvarpå något hvilar, så att det senare ej skulle kunna vara utan det förra; och vidare fästa vi därvid betydelsen af *ratio* eller skäl, d. ä. någontings ratio essendi eller det, genom hvars tillvaro och fullständiga uppfattning något annats verklighet inses såsom följd för medvetandet; och eget är, att *ratio* betyder både *grund* och *förnuft* — som är betecknande» (kurs. af oss).

[3] BR: 12, 30, 36—8; II: 244—8, 262, 270; jfr I: 300—6.

Från ett förnimmande utan hvarje inskränkning kan ingen verklighet vara utesluten, all verklighet ingår däri såsom förnimmelse[1] och är som förnimmelse eller idé hos ett oinskränkt och bristfritt förnimmande själf bristfri och utan inskränkning. Möjligt är emellertid detta, blott om alla verkligheter, som ingå i det fullkomliga och sitt begrepp helt motsvariga förnimmandet, ingå däri på ett sätt, som ej medför något slags inskränkning eller brist. Häraf framlyser omedelbart, att all verklighet måste ingå däri som positiv bestämning. En negativ bestämning skulle nämligen innebära det förnimmande väsendets begränsning gent emot det, hvaraf det vore negativt bestämdt. Men lika litet kan inom ett förnimmande utan all inskränkning den ena förnimmelsen bestämma den andra negativt. Förnuftet vore då icke i hvarje sin förnimmelse verkligt såsom det utan inskränkning förnimmande väsendet. Eller med andra ord: bestämde inom ett allt igenom oinskränkt förnimmande en förnimmelse den andra negativt, måste ock så till vida det förnimmande subjektet blifva negativt bestämdt, quod repugnat[2].

På hvad sätt skola då ideerna kunna tänkas bestämma hvarandra inbördes? Jo tydligen — anser Boström — så, att af tvenne hvilka som helst den ena alltid bestämmer den andra positivt. Utsträckt till alla förnimmelser innebär detta just, att de samtliga som positiva bestämningar tillhöra en enda allom-

[1] I: 262, jfrdt med II: 246.

[2] BR: 70—1; II: 152, 271—5. Då ideerna sägas vid jämförelse sinsemellan eller i förhållande till gudomen vara olika fullkomliga och sålunda mer eller mindre ofullkomliga, betraktas de ej längre från det absoluta förnuftets synpunkt, som naturligtvis ej har behof att jämföra, — de betraktas tvärtom »utom systemet» och från ett ändligt förnimmandes synpunkt. Särskildt bevisande äro Boströms uttalanden om de negativa bestämningarnas innebörd och betydelse. Om Gud kan man endast predicera sådana negativa bestämningar, som äro »negationes negationum och således re vera positiva» (BR: 32, 70—1, 113; II: 152). Sedda ur det absoluta väsendets eller förnuftets synpunkt betecknas ideerna därför ock ontologiskt »entia absoluta» (I: 280 ff., jfr B: 58), hvari närmast ligger, att all verklighet inom det absoluta förnimmandet och såsom dess bestämning är absolut lika visst som detta förnimmande själft. Däri ligger emellertid ej nödvändigt, att den ontologiska synpunkten vore Guds egen, ej heller att deras skiljande såsom »entia» eller flerhet finge tilläggas Gud, som ej behöfver skilja åt, hvad han klart förnimmer. Jfr nedan not 3 till s. 22.

fattande förnimmelse, genom hvilken det utan inskränkning förnimmande väsendet förnimmer sig självt i totaliteten af sina bestämningar eller förnimmelser. Häri framträder då ock förnuftets absoluta systematiskhet. Ses denna icke ur förnuftets egen synpunkt, som med negationen utesluter hvarje förhållande af subordination ej mindre än koordination, utan ses den ur synpunkten af mänskligt begripande och systemet däri, måste den tänkas som ett allomfattande begreppssystem, hvilket i fortgående determination af att allmännaste begrepp utan verklig omfångsbegränsning men dock i subordinerande riktning alltjämt närmare bestämmer detta genom andra innehållsrikare begrepp såsom samtliga varande positiva bestämningar till systemet eller det sålunda förtydligade totalbegreppet.

Sist anförda tankegång utför Boström vanligen ur objektiv eller ontologisk synpunkt och frågar då: hur måste väsendena bestämma hvarandra? Svaret är följande. Poneras enligt erfarenhetens vittnesbörd en flerhet af väsenden[1], »måste det ock vara möjligt att ponera tvenne och till en början betrakta endast dessa i deras förhållande till hvarandra». De måste då äga något med hvarandra gemensamt (åtminstone det att båda vara väsenden), och detta gemensamma kan enligt antagandet ej vara annat än ettdera af väsendena: här ponerades nämligen blott tvenne väsenden (A och B), och något tredje kan alltså icke utgöra det gemensamma. Dock medgifves af Boström, att denna argumentation blir bindande och fullgiltig, blott om det ena af de tvenne ponerade väsendena är absolut enkelt (A) — självfva lifvet eller självmedvetandet. B bestämmes i detta fall positivt af A och af sig självt. Tänkes nu ytterligare ett tredje väsen (C), måste detta i sig äga ej blott det enkla (A) utan ock något, som skiljer det såsom tredje från det andra väsendet (B). »Man skulle i afseende på C kunna sätta i fråga, om det ej möjligen hade blott A gemensamt med B och sålunda blott en del af detta (A-delen) fölle inom C. Men i sådant fall skulle B och C vara identiska — hvilket strider mot positionen af C såsom ett tredje — eftersom B är det, som utom sig självt blott är A eller har *det* i sig. Man kan sålunda fort-

[1] BR: 34.

sätta med position af ett fjärde, femte, o. s. v.»[1], och på samma sätt fullfölja betraktelsen intill den gräns inclusive, som betecknas. af ens realissimum, hvarutanför intet väsen kan tänkas falla. Och det nu uppvisade är just hvad som brukar betecknas med termerna ordning, harmoni, organism, system.[2]

Att emellertid sagda tankegång omedelbart låter sig öfversätta till subjektiv och noologisk, är i och för sig klart enligt principen »vara = förnimmas» och därmed nödvändiggjorda identifikation af väsen och förnummet (»ens» och perceptum»), äfvensom enligt enheten af förnimmelse och förnummet[3]. Utomdess har Boström vid citat af ofvanstående ontologiska argumentation själf egendomligt nog åberopat den så, som hade den varit noologiskt utförd[4]. Och då den noologiska synpunkten per se är den högsta för Boström, har den ock här från början satts i förgrunden.[5]

---

[1] BR: 34—5.

[2] I: 286—90; II: 151.

[3] I: 272—80.

[4] BR: 71, jfr BR: 34.

[5] Ytterligare ett viktigt skäl för den noologiska synpunktens framhäfvande i första linien! Den ontologiska argumentationen laborerar omedelbart med ett fel, som upphäfver dess stringens. Boström medger själf, att af tvenne väsenden det ena nödvändigt utgör det för sig och det andra gemensamma, blott om detsamma är absolut enkelt (lifvet, det rena självmedvetandet — jfr ofvan). Om väsendet n:r 3, 4, 5 o. s. v. gäller visserligen detsamma i förhållande till det rent enkla (1). Men samtliga väsenden från och med n:r 2 äro ej längre enkla utan tydligen innehålla de åtminstone en tvåfald. För deras förhållande till hvarandra kräfves då visserligen, att det enkla i dem alla ingår, är det gemensamma, (att de alla falla inom lifvet eller självmedvetandet och äro former häraf). Men mer än något gemensamt öfver hufvud (det enkla) har från början icke fordrats för förhållandets möjlighet, och då kunde lika väl tänkas, att alla eller åtminstone några af de icke enkla väsendena skilde sig från hvarandra så, att det, som utgjorde deras skillnad från det enkla, tillika utgjorde deras skillnad från hvarandra. Så till vida inträdde koordinationssynpunkt dem emellan i stället för subordinationssynpunkt, och tänkbarheten häraf har Boström själf antydt i sitt berörda medgifvande.

Nu kunde synas, som om den noologiska tankegången måste vidlådas af samma fel. Och resonerades blott om ideernas förhållande till hvarandra, måste detta utan vidare medgifvas. Men noologisk är synpunkten endast om man utgår från den *förnimmande*, ej om man stannar vid *förnimmelsen.* Därvid utgår man således från det hela självt. Men att utgående från mo-

Återknyta vi nu till den noologiska tankegången, som i sig sammanfattar äfven den formella och den ontologiska, befinnes, att samma synpunkt af förnuftets eller förnimmandets oinskränkthet, som ledde oss fram till insikt i dess systematiskhet, måste hindra betraktelsen att däri tänka något slags sinnlighet. Allt sinnligt är oupplösligt bundet vid rummets och tidens former, men genom motsättningen af utomhvartannat och efterhvartannat skulle dessa i förnuftet införa negativ bestämdhet och begränsning. Det absoluta förnimmandet, som naturligen ej kan frånkännas lif, är då ett lif utan rörelse, förändring eller utveckling genom att uno intuitu förnimma sig själft och därmed allt i dess sanning. Såsom systematiskt lif är det organism (hvari just tänkes lifvets slutenhet inom sig) och alltså totalorganismen. Men såsom förnimmande är det en ideell organism och, då detta förnimmande ej äger sitt objekt utom sig, eo ipso vetande och allvetande, självmedvetandet i dess totalitet eller allpersonligheten. Denna skizzering af Boströms lära om förnuftets logiska attributer[1] röjer, att den

---

menterna såsom verkligheter för sig bestämma deras förhållande, så att de inses vara momenter af ett helt, och så att sammanhanget inom det hela därigenom fastställes, är nog en uppgift af säregen vansklighet.

Tänkes nu den förnimmande fullt motsvarig förnimmandets begrepp eller såsom absolut förnuft utan någon inskräkning eller begränsning, är eo ipso från dess förnimmande och förnimmelsernas förhållande därinom hvarje negation utesluten. Och mot detta synes visserligen från det mänskliga förnimmandets synpunkt ett subordinationsförhållande utan verklig omfångsbegränsning — se ofvan — bättre svara än det disjunkta koordinationsförhållandet. Detta som en antydan utan ringaste anspråk att skänka frågans lösning, hvilken på helt annat sätt, än här kan vara möjligt, skulle fordra inträngande i det metafysiska (ordet fattadt i dess vidsträcktare bemärkelse) och granskning af striden om Boströms idélära.

Egendomligt är att se, hurusom ofvan berörda medgifvande framställes blott i skriften »De notionibus», I: 288, (ehuru den äfven där i tillämpningen kommer till korta) men i senare skrifter försvinner, se BR: 34—5; II: 274.

[1] II: 263—7; BR: 47—58; jfr I: 280—4 och II: 150—2. Att vi här infört frågan om ideerna och deras sammanhang före frågan om förnuftets attributer, har närmast sin grund i den förras omedelbara samhörighet med den metodologiska. Boström följer i statsläransa propedevtik och sin självbiografi den omvända ordningen. BR: 30—5 behandlas dock ideernas och väsendenas synpunkt före attributerna, ehuru ideernas framställning sedan för sig återupptages. I »De notionibus» utredes visserligen frågan om ideer-

noologiska synpunkten är den allomfattande, af hvilken den formala och ontologiska endast äro sidor, och hvari de äro positivt innehållna liksom äfven den formala i den ontologiska[1]. Sålunda från den formala synpunkten som sorti ett slags förhållande af determination utan verklig omfångsbegränsning, analogt till hvad vi funno gälla om ideernas eller väsendenas sammanhang.

Principen för dessa attributers finnande är efter Boström analys af essentia eller af förnuftet självt, förnuftets begrepp[2]. Skillnaden dem emellan är ock allenast en skillnad i uppfattningens fullständighet »en blott subjektiv — i och för vår uppfattning»[3]. Läran om attributerna visar alltså, »huru *vi* betrakta det absoluta, i hvartdera attributet mer eller mindre fullständigt visserligen, men så att intet af dem är falskt utan hvartdera en nödvändig synpunkt vid vår uppfattning af det absoluta»[4]. *Skillnaden* mellan attributerna må då vara blott subjektiv, utan att vi därför kunna anse *attributerna* självfva som blotta »subjektiva föreställningssätt hos oss: en abstraktion är ej intet, ehuru den såsom abstraktion ej finnes annat än i vårt medvetande»[5].

---

nas eller väsendenas sammanhang efter den om attributerna, men förut ha dock lämnats de allmänna och viktiga utredningarna af anden och förnimmelsen och deras förhållande till hvarandra. Häraf bör vara tydligt, att vårt förfarande icke kränker åskådningens egen tankegång.

[1] BR: 50.

[2] BR: 47, 49.

[3] BR: 50; II: 264 — visserligen närmast utsagdt om skillnaden mellan reala och ideala eller ontologiska och noologiska attributer men självklart gällande äfven om de formalas skillnad från de andra.

[4] BR: 48—9; II: 264.

[5] BR: 49, hvarest äfven framhålles om alla Guds attributer, att de såsom »hvarje bestämning hos något» äro »det hela sedt från en viss synpunkt» (jfr BR: 52, 70) — men det förnimmande, som ser något »från vissa synpunkter», är tydligen ej det gudomliga som sådant. Hvad nu om de logiska attributen gjorts gällande, gäller i högre potens om de metafysiska. »Dessa metafysiska attributer angå visserligen icke gudomligheten i och för sig, men de äro dock lika väsentliga som de logiska och utgöra dessa blott sedda från mänsklig synpunkt» eller allmännare »i relation till den ändliga världen» (anf. ställe och BR: 115 ff., jfr II: 263). De logiska attributen skulle alltså uttrycka, huru *vi*, — mer eller mindre abstrakt visserligen —

Hvad här af Boström expressis verbis framhållits om förnuftsattributen och deras inbördes sammanhang, synes visserligen också ej kunna undgå att få någon tillämpning på ideerna och deras sammanhang. Så till vida som detta sammanhang tänkes under synpunkten af en själfmedvetandets determination, hvilken är fulländad först i och med allpersonligheten såsom sin egen idé eller ontologiskt ens realissimum, införes inom detta som det hela en skillnad, hvilken ej är gifven ur det helas synpunkt. Då ju hvarje idé skall vara förnuftet själft i ett visst moment eller en viss bestämning, är härmed ock en skillnad gifven i fullständigheten af förnuftets betraktelse, hvilken skillnad närmast tillhör den ändliga uppfattningen. Såsom moment i gudomen säges därför af Boström hvarje idé äga samma karakter af oändlighet som Gud själf och likaledes samma attributer[1]. Jämföras åter ideerna med hvarandra eller med Gud, och konstateras därvid en skillnad dem emellan[2], är eo ipso den ändliga uppfattningens synpunkt intagen: ett oinskränkt förnimmande gör inga jämförelser, ty sådana äro blott ett sätt att förtydliga något ofullkomligt och alltså med inskränkning förnummet[3].

---

tänka oss Gud såsom i och för sig varande, de metafysiska åter, huru *vi*, — alltjämt mer eller mindre abstrakt — tänka oss Gud eller det i och för sig varande i förhållande till oss och öfver hufvud till den ändliga verkligheten.

[1] BR: 70.

[2] II: 271, 273—4.

[3] Jfr ofvan s. 17 not 2. Med framhäfvandet af denna likhetspunkt är naturligtvis ej vår afsikt att förneka skillnad i andra hänseenden. Och denna skillnad kan tyckas någon gång vara nog så starkt betonad af Boström själf. I BR: 58—9 utlåter han sig på följande sätt. »För gudomligheten finnas inga särskilda attributer. Men därföre är det ej falskt eller orätt att urskilja olika sidor hos honom för oss människor, som endast kunna fatta litet i sänder. Den enda mångfalden hos gudomligheten är hans ideer; men dessa upphäfva ej hans enhet, emedan han i hvarje fattar sig helt och hållet, hvilket är något helt annat än attributerna, som äro abstrakta bestämningar.» I motsats härtill benämnas ideerna II: 270 »materiala bestämningar». Skillnaden synes så till vida åtminstone vara ungefär den mellan form och innehåll, hvilken skillnad går igen inom attributen. Dessa begrepp — formens och innehållets — äro som bekant korrelata, och en skillnad dem emellan äger rum endast för ändlig jämförande uppfattning. Vidare kan framhållas, att vare sig det är fråga om attributerna eller ideerna såsom bestämningar, äro de

I dylik riktning pekar följande förklaring om beviset af att ideer utgöra det absoluta förnuftets innehåll. »Att nu detta (n. b. ideer) är innehållet hos det absoluta förnuftet, som om-

---

såsom bestämningar »det hela sedt från en viss synpunkt» eller »i en viss bestämdhet» (BR: 49, 52, 70), följaktligen med en synpunktens begränsning som tillhör det ändliga, ej det oändliga förnimmandet. Och då det heter, att »den enda mångfalden hos gudomligheten är hans ideer», är trots motsättningen till attributernas subjektiva mångfald ej nödvändigt utsagdt, att ideernas mångfald är till för Gud just såsom mångfald. Märk t. ex. att attributet »enhet i mångfald» af Boström äfven nämnes »samstämmighet» (II: 264, 486), och BR: 61 heter det på tal om svårigheter vid de särskilda attributen, att hvad angår »enhet i mångfald, så förstås det af sig själft: gudomlighetens begrepp skulle annars stå i strid med principium contradictionis». BR: 109 framhåller Boström sin från Hegel afvikande åskådning i fråga om det absoluta. »Jag», yttras här, »tänker mig det såsom enhet i *mångfald*. Detta — skulle man möjligen anmärka — kunde ju ock vara motsats? Ja, — kan jag till en början säga — men ej relativ motsats eller motsats af relativiteter.» Denna karakteristik träffar fullkomligt in på vår mänskliga uppfattning af det absoluta, sådan Boström tänker sig den. Men där påstås icke uttryckligen, att det absoluta själft förnimmer i motsatser.

Bland andra för frågan i dess allmänhet belysande uttalanden märk äfven: »Det absoluta förnuftet eller gudomligheten är i dem alla (nämligen ideerna) det *ena* och samma självmedvetandet, eller *hans* självmedvetande är det i dem närvarande, så länge de betraktas *såsom* ideer, liksom hvarje tanke hos mig är jag själf i en viss bestämdhet och därförutan ej finnes. Man kunde fråga, om begreppen då ej på något sätt äro skilda från den tänkande. Jo visserligen, nämligen däruti att hvartdera är en tanke och en viss sådan. Men detta innebär, då frågan är om det oändliga förnuftet, lika litet att *den* ideen *icke* tänkes i den andra eller att det gudomliga förnuftet liksom fördelade sig i sina ideer, som det betyder, att gudomligheten vore summan af alla: han är deras enhet och allhet och såsom sådan aldrig identisk med någon eller alla. Därmed är ock vidare klart, att och huru den nu framställda uppfattningen skiljer sig från hvarje panteistisk: liksom gudomligheten ej är summan af sina ideer, så ej heller blott det i dem gemensamma utan i och med dem tillika fattande sig såsom ett annat än de — hvilket grundar sig på den beskaffenhet af det ideala, att så snart något har en annan bestämdhet än något, så är det ett annat, om ock det förra däri ingår såsom bestämning» (BR: 69). Icke ens i detta uttalande behöfver nödvändigt ligga något, som skulle hindra den tolkning, vi sökt göra gällande. Här säges visserligen, att Gud i och med ideerna fattar sig som något annat än de. Men detta innebär väl endast, hvad som ligger i Boströms ofta återkommande utsaga, att begreppet — eller öfver hufvud det hela — aldrig är identiskt med summan af sina bestämningar utan endast med sig själft. Så till vida måste Gud i och genom sina ideer fatta sig som ett annat än de. Detta

fattar allt eller är oändligt, följer på samma sätt, som vi visat, att det absoluta förnuftet finnes, ej genom deduktion eller uppvisande af någon ideernas genesis, ty allt sådant beror på den

söndrande »annat» är likväl närmast uttryck för *vårt* sätt att klargöra förhållandet för oss, men är ej därför ett »annat» från Guds egen totala synpunkt. Hvad som (för oss) är summan af ideerna — som det kan Gud ej fatta sig utan han fattar sig i sitt förnimmande (för oss särläggande sig i ett helt af ideer) blott som sig själf (hvari visserligen innehålles all ideernas realitet) och sålunda som ett (för oss) annat än dessa. På samma sätt kan sägas att Gud förnimmer mångfalden — utan att förnimma den som mångfald, att »när han tänker en tanke, tänker han dess relation till alla andra, så att hvar tanke hos gudomligheten innehåller alla de andra» (BR: 52), nämligen så, att han tänker denna relation men ej såsom en relation, emedan den är en relation endast genom att ses från en viss bestämd idés — ändliga synpunkt, hvaremot Gud ser allt från sin egen oändliga synpunkt och så ser allt i dess sanning. Jfr härmed BR: 20: »Om Gud veta vi nämligen ej mer eller annat än såsom sig i vår värld uppenbarande. Men därur kunna vi dock inse, ej blott hvad han är i relation till vår värld, utan äfven åtminstone i någon grad om ock mera in abstracto vinna insikt om hans bestämningar i och för sig: *genom att abstrahera från alla relationer*» (kurs. af oss).

Däraf också attributets inre oändlighet eller organisk allenhet, systematiskhet af Boström (BR: 52) expliceradt som 1) *enhet i allhet* — i och af allt — och 2) *allhet i enhet* — allhet i denna enhet. Förtydligandet häraf leder den mänskliga tanken i *tvenne* riktningar, som äro motsatta. Gud själf måste vara höjd häröfver, men då aktualisationen hos oss är förenad med villkor, som endast skänka ofullständig insikt, måste för oss — ej för Gud — denna ensidighet uppvägas af en motsatt och härvid den tanke tänkas, att det absoluta positivt innehåller all den fullkomlighet, som vi endast i motsatser fatta. Så är det klara hos oss abstrakt, det innehållsrika och fullt konkreta åter dunkelt: hos Gud existerar klarhet utan abstrakthet och konkretionens innehållsrikedom i förnimmandet utan dunkelhet (ett slags till det ändliga begränsad och då — vill det synas — enligt Boström själf befogad hegelianismus castigatus). I förklaringen till berörda attribut frågas ock: »Huru i honom en oändlighet? Jo så, att hvarje moment där är det hela sedt från en viss synpunkt, eller han är ett oändligt *system*, så att man — n. b. människan ej Gud (tillagdt af oss!) — från hvarje moment kommer till det hela.»

Det här framdragna dels till sakens ytterligare belysning, dels speciellt för att visa, det skillnaden mellan ideernas och attributernas mångfald ej utesluter en viss likhet, som allmännast kunde så formuleras, att äfven skillnaden mellan ideerna samt mellan ideer och attributer närmast bör refereras till det ändliga medvetandet. För öfrigt erinras, att denna tolkning må fattas som ett slags experiment, hur långt samstämmighet från en synpunkt

illusion att förväxla det första i vår kunskapsprocess med det i och för sig första, — hvilket sistnämda såsom sådant måste hafva allt till sitt klara innehåll»[1]. Hur menar sig då Boström ha visat, att det absoluta förnuftet finnes? Jo, helt enkelt genom ett förtydligande af det mänskliga förnuftet självt. »Vi hafva omedelbart medvetande om gudomligheten blott genom att göra oss begrepp om vårt eget förnuft såsom ett begränsadt förnuft, ty det är just det oändliga förnuftet med en negation»[2], eller, som det annorstädes argumenteras: ofullkomliga förnimmelser förutsätta fullkomliga och dessa lika visst ett fullkomligt förnimmande väsen som de ofullkomliga förnimmelserna ett ofullkomligt förnimmande väsen[3].

Allt förtydligande sker emellertid genom analys och abstraktion. På denna väg vinner alltså människan insikten om ideerna såsom det absoluta förnuftets innehåll, och på samma väg måste hon vinna insikten i deras sammanhang. Hvad hon på den vägen förtydligar, är närmast ideerna såsom bestämmande hennes eget medvetande. Och då hon går tillbaka till frågan om hur ideernas sammanhang inom det absoluta förnimmandet bör af henne tänkas, måste hon söka aflägsna eller tänka bort — naturligtvis via abstractionis — den ofullkomlighet, som tillhör hennes ändliga mänskliga förnimmande. Sådan ofullkomlighet indicerar äfven synpunkten af fortgående determination, låt vara utan verklig omfångsbegränsning. Via abstractionis måste hon alltså tänka bort äfven detta förhållande från det gudomliga förnimmandet. Strängt taget kommer man vid ett sådant bemödande ej öfver det allmänna, att all verklighet måste vara idé och positiv bestämning hos Gud på ett sätt, som ej innebär någon inskränkning i dennes förnimmande. Att in concreto och dock fullkomligt fatta detta sammanhang är endast Gud förbehållet, — människans uppfattning blir såsom abstrakt aldrig utan denna abstrakthets återspegling i det förnumna,

— den, som oss synes, högre — kan vinnas mellan utvärtes divergenta uttalanden. Vi vilja dock härmed ej förutgripa några resultat af den definitiva ståndpunktens undersökning.

[1] BR: 69.

[2] BR: 38.

[3] BR: 36.

hvarpå här determinationsvyen är ett bevis, då den ju från det determinerades synpunkt implicerar negativitet och all negativitet tänkes försvunnen först hos det determinerande, som ej vidare kan determineras. Fortgången vid ett så fattadt sammanhang — vare sig nedifrån från det allmännaste determinerade eller uppifrån från det högsta determinerande — implicerar en skillnad, som införes af den mänskliga betraktelsens ändlighet utan att vara falsk, om man blott tillräckligt håller detta i minne. Härmed är gifvet, att redan mångfaldens och enhetens synpunkt, som tänkes i systemet, kan blifva falsk, om den tilllägges förnuftet genom attributet »enhet i mångfald» utan hågkomst af den söndring och motsättning, som det abstraktiva förfarandet oundvikligen innebär i all vår mångfaldsuppfattning, och som äfven gör detta attribut ofullkomligare[1] än de jämförelsevis konkretare »organiskhet» eller »allpersonlighet». Likvisst är också detta attribut blott jämförelsevis konkret. Allpersonligheten är ej abstrakt men väl vår uppfattning af honom äfven i detta attribut.

Fortsätter nu den boströmska tankegången sålunda: i det gudomliga förnimmandet är hvarje idé absolut fullkomlig, men vid jämförelse med andra ideer och såsom själf förnimmande äger den en mot dess plats i systemet svarande grad af fullkomlighet, resp. ofullkomlighet, allt efter som flere, resp. färre af de andra ideerna tillhöra densamma såsom positiva och de öfriga såsom negativa bestämningar; så är denna utgångspunkt för förklaringen af det ändligas ofullkomlighet själf gifven med den mänskliga uppfattningens ändlighet och så till vida i någon grad en förklaring af densamma genom sig själf, låt vara att ändligheten som förklaringsgrund genom en viss abstraktion är allmännare fattad (generiskt) än ändligheten som declarandum (specifikt i den gifna ändligheten)[2]. Men att detta skall vara

[1] Ofullkomligheten är härvid egentligen en dubbel, dels den som ligger i attributet självt såsom abstrakt och ett genom abstraktionen mot andra mångfaldsmoment (de öfriga attributen) fixeradt, dels genom det däri tänkta på grund af den motsats, som följer med mångfaldsuppfattningen, äfven där de många skola vara samstämmiga. Jfr ofvan not 3 till s. 22.

[2] BR: 134.

förhållandet är i öfrigt ock tydligt af att ingenting egentligen kan enligt Boström deduceras utan blott genom förtydligande analys uppvisas. Och sagda hans uppfattning har man på ingen punkt rättighet att lämna ur sikte. Det kan strängt taget för honom hvarken blifva fråga om en deduktion af det absoluta eller af ändligheten, hvarken af innehållet i det absolutas förnimmande eller af ideernas sammanhang därinom, hvarken af en relativ och fenomenell verklighets nödvändighet öfver hufvud ur ideernas olika materiala fullkomlighet, hvilken skillnad redan förutsätter den ändliga och relativa synpunkten, eller af vår gifna fenomenvärlds specifika beskaffenhet. Allt sådant fattas blott genom det mänskliga förnuftets under analys och abstraktion möjliga förtydligande af sig självt, däri allt, som måste tänkas om det absoluta och relativa äfvensom förhållandet dem emellan, redan är potentia gifvet. Enligt en mångfald ofvan framdragna uttalanden borde sålunda Boströms åskådning konsekvent genomförd gå fri från det drag af dogmatisk transscendens, som kontroversen om hans idélära nära nog skjutit i förgrunden. Att detta kunnat förbises och striden om idéläran gestalta sig som skett, beror afgjordt på en viss oklarhet och frånvaro af nödig precision i Boströms utförande och på att dylika uttalanden ej alltid af Boström anbragts, där de varit behöfliga. Men liksom jagförnimmelsen skall kunna åtfölja alla särskilda förnimmelser, måste denna vy — en gång med full medvetenhet framhållen — kunna tillämpas öfverallt på och inom en åskådning, som medgifvit dess nödvändighet. Hvarom icke ger denna högre tendens ett ovärderligt mått för åskådningens inre kritik och renande efter sin högre sanningskärna.

Vi ha dröjt härvid måhända längre, än det förelagda ämnet kunde för sin egen del synas påkalla. Men då vi nu framlägga en första historisk undersökning öfver Boströms filosofiska åskådning i dess genesis, har varit nödvändigt att redan från begynnelsen vinna den syn på tingen, som filosofiens närvarande läge framför allt manar att beakta. Att gent emot eventuellt befintliga härmed oförenliga tendenser fullt afväga betydelsen för Boströms filosofi af denna immanensens syn-

punkt, som den kunde heta[1], ligger utom vår närvarande undersöknings ram. En sådan uppgift kan lösas blott inom och genom undersökningen af Boströms definitiva ståndpunkt.

---

[1] Nämligen i motsats till transscendensens. Vid sagda terminologi får man ej identifiera immanensens synpunkt med den transscendensen motsatta ensidighet, som Kant ville genom en transscendental metod öfvervinna. Hvad vi här åsyfta, är just kvarstannandet inom den mänskliga kunskapsförmågans råmärken, ej att stanna inom denna kunskapsförmågas lägre former. Att beteckna detta enligt Kants terminologi i fråga om metoden, förbjudes genom den prägnanta betydelse, ordet transscendental fått i jämförelse med orden immanent och transscendent. Som bekant blef emellertid den metafysik, hvilken Kants kritiska och transscendentala metod möjliggjorde, just en immanent metafysik i motsats till den äldre dogmatiska och transscendenta.

III.

Uppsatsen »Om Gottfried Wilhelm Leibniz och hans filosofiska system» har sitt egentliga intresse som det tidigaste dokument, vi äga af Boströms filosofiska tänkande. Han intager i densamma transscendentalfilosofiens idealistiska ståndpunkt. Och röjer hans senare definitiva åskådning ett karakteristiskt växelförhållande mellan sina realfilosofiska och metodologiska sidor, är visserligen ej utan betydelse härför, att det första system, Boström sökt tillägna sig som egen filosofisk öfvertygelse, framlade dessa sidor för hans blick i osönderlig enhet. Likaså torde Boströms senare uppfattning, redan nu skönjbar, att filosofiens rätta fulländning sammanfaller med idealismens, hafva sin historiska rot i hans tänkandes uppamning inom den riktning, hvars paroll med Fichte blef »idealism», och där hvarje senare system trodde sig med uppnåendet af idealismens kulmen förtjäna det distinktiva namnet »absolut idealism».

Det förstnämda typiska draget genomgår Boströms hela kritik af Leibniz, hvars summa och sammanfattning kan sägas vara, att Leibniz trots vissa aningar i riktning af en transscendentalfilosofisk åsikt om intelligensen dock ej förmått bemäktiga sig denna ståndpunkt[1], den enda, som skänker någon konstruktion eller genetisk härledning af medvetandets fenomener[2], och lika litet hade mäktat höja sig till en häremot svarande dynamisk uppfattning af naturen, d. v. s. konstruera denna som lägre potens af samma absoluta krafts utveckling, hvilken i den

---

[1] I: 98—9, 109—10.
[2] I: 98, 100, 109—10.

högre potensen af sig själf åskådande verksamhet konstituerar intelligensen[1]. Men vid och genom all kritik framlyser ock som ledande synpunkt för Boströms värdering af leibnizianismen dennas förhållande till den idealistiska spekulationens utveckling. Genom att fortbilda tidehvarfvets ansatser till idealism står Leibniz öfver sina föregångare. Bristerna åter af hans ståndpunkt ligga däri, att han ej kan genomföra sin idealism, d. v. s. om han skall mätas efter den absoluta idealismens norm, i vissa hänseenden blott »*närmar sig*[2] till idealismen», men ej kommer till dess fullt »vetenskapliga framställning», »ej längre än till en aning» däraf. Idealismen som sådan är motsatt både realism, dualism och empirism eller allmännare: dess motsats är dogmatismen. Och det är vissa oöfvervunna tendenser till dogmatism, som hos Leibniz hindra idealismens fulla utbildning. Hans ståndpunkt säges därför falla mellan Platons intellektualism och absolut idealism.[3]

Spinoza som realist måste enligt Boström blifva panteist eller upphäfva de särskilda väsendenas individualitet, ty realismen kan ej betrakta dem som annat än modifikationer af det absoluta[4]. Men å andra sidan gäller, att endast väsendenas konstruktion medger deras framställning som absoluta, nämligen genom att förklara deras genesis ur det absoluta självt, genom att visa, »huru den absoluta substansen, för att så säga, fördelar sig i särskilda väsenden». Sagda förklaring kan emellertid ej umbära begreppet af en »absolut kraft», d. v. s. »en sådan, som ej har sitt objekt utom sig utan är i sig själf återgående», är absolut subjektobjektivitet och själfposition eller själfverksamhet, en absolut produktivitet utan motsättning till produkten. Häri ligger nämligen »grundbegreppet för en sann idealism».[5]

Öfver Spinozas panteism hinner Leibniz genom fasthållande af de särskilda tingens individualitet, ty han nödgas då reflektera på den karakter af absoluthet, som utgör deras vä-

---

[1] I: 97—9.
[2] Kurs. af oss.
[3] I: 93, 95, 101—2, 105, 107.
[4] I: 94.
[5] I: 94—8, 108.

sen, och tillägga hvarje väsen absolut verklighet. Men sammansättning innebär relativitet, och därför måste enligt Leibniz de särskilda substanserna såsom absoluta verkligheter vara enkla, icke-materiella, vara monader och måste likaledes genom sig själfva, inifrån äga de kvaliteter och inskränkningar, hvilka utgöra deras individualitet. Så vida tillerkännes dem ock absolut kraft, och enligt deras individuella åtskillnad skall nödvändigt »i hvarje substans den absoluta kraften verka på ett särskildt bestämdt sätt och frambringa särskilda yttringar». Men då det »ej gifves något annat absolut inre än perceptioner eller föreställningar i ordets vidsträcktaste bemärkelse», blir den kvalitativa skillnaden mellan substanserna en skillnad i den hos dem verksamma förnimmande kraften och Leibniz alltså principiellt idealist. Emellertid reflekterar han ej på den absoluta produktiviteten utan blott på kvaliteterna som produkter för att såmedelst bestämma den inre kraften. Häraf ofullkomligheten i denna bestämning. Ser man än någon aning om subjektobjektiviteten och dess potentierande i hans distinktion mellan dunkla och tydliga förnimmelser såsom förnimmelser utan, resp. med medvetande, visar sig å andra sidan, att det stannar vid en aning, emedan denna skillnad ej fattas annorlunda än som yttring af perceptionskraftens större eller mindre intensitet.[1]

Till begreppet om dunkla perceptioner slöt Leibniz »blott däraf, att monadernas kvaliteter måste härleda sig från något absolut inre, och det gifves intet absolut inre utom perception». Men icke ens för sig själf lyckades han göra detta grundbegrepp tydligt nog, hvaremot svarar, att det så snart öfvergafs af hans anhängare. Genom sagda otydlighet blef han ock ur stånd att tillgodogöra sig detta begrepp för en dynamisk naturuppfattning. Tvärtom förklarades de materiella tingen genom sammansättning, och från denna dogmatism fann han ett slags »återväg» blott genom att fatta materien som »en sinnlig förvirrad föreställning af monaderna».[2]

Mindre starkt framträder det dogmatiska draget i Leib-

---

[1] I: 94—8.

[2] I: 98—9.

niz' förklaring af intelligensen men saknas dock ej heller där. Bland de medvetna monaderna skiljes mellan sådana, som blott äga minne, och sådana, som äga självmedvetande och härmed förnuft, d. v. s. möjlighet eller »förmåga att fatta det eviga och nödvändigt sanna». Hvarför emellertid självmedvetandet, som innebär en reflexion öfver det egna jaget, nödvändigt skall vara förenadt med förnuft, kan Leibniz ej bevisa utan stannar vid att anmärka faktum. Han förmår nämligen icke konstruera intelligensens självmedvetande.[1]

Så har ock Leibniz för den rena förnuftskunskapen eller begreppen a priori såsom absolut allmänna och därför aldrig genom induktion vunna ur erfarenheten angifvit det rätta kriteriet, medan Cartesius ännu blott i den olika intuitiviteten såg skillnaden från allt a posteriori. Men som Leibniz ej kan genetiskt härleda eller konstruera dessa allmänna och nödvändiga begrepp, stannar det vid anmärkningen, »att de ej ursprungligen ligga i själen i deras abstrakta allmänhet utan blott såsom anlag, hvilka genom erfarenheten utvecklas». Härmed är likväl ej Lockes åskådning fullt gendrifven, som invänder, »att hvarje begrepp innebär en verkning af förståndet och kan därföre ej ursprungligen finnas i själen». Till vederläggning häraf »hade fordrats att visa, huru begreppen voro produkter af en ren verksamhet» och dessutom »sådana allmänna produkter, som ligga till grund för erfarenheten».[2]

I Leibniz' uppfattning af förnuftskunskapens principer (principium contradictionis och principium rationis sufficientis) griper dogmatismen fast fot genom dessa blott formella tankelagars sammanblandning med reella principer. Bakgrunden för det dogmatiska skapelsebegreppets införande i Leibniz' världsförklaring är hans mening, att principium rationis sufficientis skulle »enoncera mellan fenomenerna samma sammanhang som det emellan causa och effectus». Hade begreppet af monadernas absoluta själfposition, hvartill Leibniz dock syftat, kunnat af honom fasthållas, »så skulle han ha insett, att alla monaders enskilda funktioner härleda sig från en och samma absoluta

[1] I: 99—100.
[2] I: 109—10.

handling, och att denna handling vore ett uttryck af den absoluta substansens nödvändiga sätt att existera. Nu åter kommer urrealiteten eller Gud såsom arbiträrt skapande »causa» i differensförhållande till universum, och de ändliga monadernas öfvergång från icke-existens till existens lämnas oförklarad.[1]

Sammaledes är det oförmågan att fasthålla självpositionens och självverksamhetens begrepp, som framkallar Leibniz' determinism och hans uppfattning af det onda som privation under förbiseende af att frihetsakten är »lika positiv, antin genden är grund för det goda eller onda». Frihetens begrepp är nämligen fattligt blott ur sin grundidé, den absoluta autonomien, som »utgör viljans och hela intelligensens yttersta väsen». Men denna idé är oskiljaktligt förbunden med den absoluta självverksamhetens och självpositionens »och kan ej fattas tydligt förr, än man bemäktigat sig» sagda begrepp. Till följd häraf får icke heller Leibniz' teodicé den djupaste möjliga innebörden af sitt problem, hvilken egentligen är att uppkasta »frågan, om speciella realiteter i den yttre världen, som äro inkonstruktibla för vetenskapen, kunna stå tillsammans med den absoluta nödvändigheten eller försynen.»[2]

Hvad vi anfört ur uppsatsen »Om Leibniz och hans filosofiska system», bekräftar tydligen, att de här förekommande spridda metodologiska anmärkningarna tillkännagifva en realfilosofisk åskådning, som väsentligen sammanfaller med den efterkantska s. k. transscendentala idealismen, närmast Schellings[3]. Dock är naturligtvis ingalunda härmed uteslutet, att

---

[1] I: 100—2.

[2] I: 106—8.

[3] Detta ehuru, som redan blifvit påpekadt (ofvan s. 9), Schellings namn ingenstädes åberopas men väl Kants och Fichtes. För öfrigt är märkbart, att anslutningen till ifrågavarande riktning här alls icke distingverar mellan några faser i dess utveckling utan tager den som ett enda helt, n. b. från och med Fichte räknadt, som åtminstone I: 103 säges hafva först med nödig tydlighet uppställt ett af riktningens fundamentalbegrepp, den ideella växelbestämningens. Då Schellings namn ej förekommer omtaladt, kan detta möjligen tänkas indicera, att Schelling här synes Boström snarare stå öfver än inom utvecklingen. Kritikens hållning inom uppsatsen skulle åtminstone ej jäfva en sådan tolkning (jfr ofvan ss. 9—10). Häremot skulle svara, att man inom uppsatsen sida vid sida af hvarandra träffar bestämningar, som otvif-

transscendentalidealismen kan i sin ordning hos sig hafva vissa mer eller mindre metodologiska ursprungsmomenter, om man nämligen strängt genomför den kantska kritikens skillnad mellan a priori och a posteriori och vid den från erfarenheten utgående induktionens oförmåga att tillhandahålla ett verkligt a priori fordrar det aprioriskas härledning efter rent apriorisk metod[1].

Särskildt finna vi ock bekräftad den idealistiska synpunktens centrala ställning i Boströms tänkande. Själfva terminologien hänvisar därvid på det historiska sammanhang, vi ofvan berört[2]. För den idealism, som med Fichte utgick från Kant, är bristen i föregående tankebyggnader deras dogmatism. »Dogmatisk» är hvarje åsikt, som i sin förklaring af intelligensen upptager någon för intelligensen yttre faktor. »Dogmatisk» var därför Kant, då han ej ville medge den fichteska tolkningen af »Ding an sich». Och följaktligen ansåg Fichte blott genom detta begrepps eliminerande dogmatismen öfvervunnen. Närmast ekvivalerar dogmatism sålunda realism[3], och med Fichte synes här Boström hålla Spinoza, »realisten», för den störste och konsekventaste dogmatikern[4]. Att idealismen motsättes dogmatism i antydda bemärkelse, förefaller utan vidare naturligt nog.

Men idealismens fulländning skall ock vara filosofiens. Ur denna synpunkt är karakteristiskt, att idealismen äfven motsättes empirism[5]. Historisk befogenhet har detta särskildt genom empirismens anknytning hos Locke till ett realistiskt åskådningssätt: kunskapen framspringer ur intryck eller genom »kau-

---

velaktigt härröra från skilda stadier af Schellings filosoferande, äfven sådana bestämningar, där man närmast erinras om Schellings frihetsspekulation. Först i »De nexu rerum» utsöndras under en viss opposition »novissima philosophiæ Schellingianæ forma» (jfr ofvan s. 9) Hvad Boström där vänder sig polemiskt emot, tanken på en Guds utveckling, framträder likväl som bekant redan i Schellings frihetsspekulation. Betydelsen häraf för frågan om uppsatsens kronologi synes obehöfligt att särskildt påpeka.

[1] Jfr I: 110 och II: 118 (§ 2).

[2] Se s. 29.

[3] Se särskildt I: 93, 95—6, 99.

[4] I: 93, 95—6, 101.

[5] I: 93, 109.

salinverkan» utifrån[1]. Och äfven hos den subjektiva idealismens fader, Berkeley, sitter det realistiska momentet kvar i antagandet af förnimmelser, som Gud inskapade i det ändliga medvetandet. I allmänhet är realismens inflytande omisskänneligt i den passivitetens vy, hvarunder empirismen konsekvent drifves att betrakta förnimmelselifvet. Full och absolut idealism föreligger blott, om intelligensen så fattas, att den ej pekar utöfver sig själf utan är grund till både sin form och sitt innehåll. Att intelligensen här antages vara en dylik grund blott genom egen verksamhet eller såsom självverksamhet, betecknar enligt Boströms senare åsikt ett slags mer förfinad empirism men synes honom ännu på denna ståndpunkt just vara uttrycket för absolut idealism, för idealismens fulländning.

Enligt idealismens sagda innebörd nyanseras det motsatta begreppet dogmatism till att innebära ej blott realism utan på samma gång empirism[2], så framför allt genom dess oriktiga användning af kausalitetsbegreppet. Dogmatism röjer hos Leibniz hans förväxling af logiskt och reellt följande[3]; hans införande af skapelsebegreppet; att urrealiteten sättes i differensförhållande till universum, d. v. s. att han nödgas »göra skillnad emellan urrealiteten och de särskilda realiteterna, som genom denna uppkommo»[4] (tydlig hänsyftning till identitetsläran såsom möjliggörande en högre uppfattning); äfvensom hans kosmologiska gudsbevis, som är falskt, »emedan det grundar sig på ett dogmatiskt begrepp om universum och förklarar tingens uppkomst från det oändliga genom kausalitetsbegreppets an-

---

[1] I: 109. Jfr att Leibniz I: 95 säges genom sin bestämning af substantialitetsbegreppet hafva höjt sig öfver dogmatismen, som »antar tingens kvaliteter uppkomma genom yttre inverkan».

[2] I: 93, 109 under jämförelse med I: 100—2. Enda instans, som kunde tala häremot, är, att Spinoza i motsats till Leibniz skall ha fått ringa inflytande enligt »tidehvarfvets idealistiska tendens» (I: 93). Lockes lära åter skall »såsom öfverensstämmande med tidehvarfvets empiriska tendens» ha vunnit mer bifall än Leibniz' (I: 109). Vi se dock häri mindre en negativ instans än en af de flyktigheter, hvilkas förekomst i uppsatsen redan anmärkts.

[3] I: 100, jfr ofvan s. 32. Denna förväxling typisk hos Spinoza.

[4] I: 101, där i stället för »denna» meningslöst står »dessa».

vändande»[1]. Öfver hufvud är inom filosofien ingen *kausalitets*förklaring tillåten[2] och Leibniz, som dock härom röjer någon insikt, då han nekar, att mellan enkla väsenden kunde gifvas något kausalsamband, blir genom sådana sina bemödanden »att förena idealismen med dogmatismen» mindre konsekvent än Spinoza[3].

Karakteristiskt är äfven det individualitetsintresse, som uppsatsen om Leibniz låter framskymta, och som i Boströms definitiva åskådning tydligen har en högst integrerande betydelse. Såsom panteismens kännemärke betonas här, att den upphäfver »särskilda väsendens individualitet»; och härtill måste all »ensidig realism» drifvas, »emedan en blott realism ej kan betrakta särskilda väsenden annorlunda än såsom modifikationer af det absoluta. Då realismen måste stanna vid denna punkt, så kan den ej utreda tingens särskilda väsenden; den kan ej förklara, huru den absoluta substansen, för att så säga, fördelar sig i särskilda väsenden, ej förklara deras genesis ur det absoluta. Den kan ej konstruera dessa väsenden och i följd däraf ej framställa dem som absoluta. — — Endast genom idealismen kan det positiva uttrycket af särskilda väsenden gifvas; endast denna bestämmer tingens individualitet och förenar denna med deras förhållande till det absoluta, hvilket i alla tider utgjort ett af filosofiens svåraste problem»[4].

Då nu Leibniz' monadbegrepp i någon mån syftat till den

---

[1] I: 102.

[2] En sedermera aldrig af Boström öfvergifven uppfattning.

[3] I: 93, 95, 98, 100—1, 103, 105, 109. Vi anföra här I: 101, där texten måhända är osäker. Då Leibniz »ej kunde riktigt tänka sig förhållandet emellan det relativa och det absoluta» — — så måste »han taga sin tillflykt till det dogmatiska begreppet om en skapelse. Genom denna stora men dock oundvikliga konsekvens, som började med hans bemödande att förena idealismen med dogmatismen, förlorade hans lära sin högre betydelse. Leibniz' filosofi var väl därföre mindre konsekvent än Spinozas men i sina grundideer lika djupsinnig och spekulativ». Man skulle naturligast vänta »denna stora men dock oundvikliga *in*konsekvens» — härför talar attributernas förening äfvensom fortsättningens »därföre mindre konsekvent». Ehuru frappant är emellertid ej uttrycket rent af omöjligt, då ju sagda inkonsekvens nog tillika kan sägas vara en konsekvens ur den oriktiga uppfattningen af »förhållandet emellan det relativa och det absoluta».

[4] I: 94.

transscendentalfilosofiska idealismens begrepp af en absolut sjelfposition[1], skulle därmed egentligen hafva följt insikten, »att alla monaders enskilda funktioner härleda sig från en och samma absoluta handling, och att denna handling vore ett uttryck af den absoluta substansens nödvändiga sätt att existera. Då skulle monaderna hafva visat sig såsom något absolut, nämligen absolut självposition; men i afseende på deras förhållande till den absoluta urrealiteten skulle de ha visat sig såsom modifikationer af dess sätt att existera. Därigenom skulle han hafva fattat ideen af det absoluta i sin fullkomlighet. Men då han ej kunde göra tydligt för sig begreppet af absolut självposition, så kunde han ej heller höja sig till denna ståndpunkt, således icke heller inse, huru monaderna voro modifikationer af den absoluta urrealiteten», utan nödgas sätta »denna urrealitet i ett differensförhållande till universum»[2].

Vi hafva här mot hvarandra ställt tvenne uttalanden, hvilka knappast synas förenliga men ur individualitetsintressets synpunkt påkalla vår stora uppmärksamhet. Till »panteism, d. ä. upphäfvandet af särskilda väsendens individualitet» skulle spinozismen drifvas, »emedan en blott realism ej kan betrakta särskilda väsenden annorlunda än såsom modifikationer af det absoluta». Men nu kommer transscendentalidealismen också till denna uppfattning, att de särskilda tingen äro »modifikationer af den absoluta urrealiteten» eller af dess »nödvändiga sätt att existera». Huru kan det ena innebära panteism och det andra icke? Hvarför få vi ej en transscendentalidealistisk panteism lika väl som en spinozistisk-realistisk? Härom skänker uppsatsen ingen utredning, och då senare Boströms tvenne första latinska dissertationer afhandla ämnen rörande panteismen, kan detta vid sådan oklarhet för visso anses påkalladt.

Som en ansats till utredning kan man dock ej med fog räkna framhållandet, att blott idealismen förmår *konstruera* de särskilda väsendena och framställa dem som absoluta. Om realismen panteistiskt måste »stanna» vid att betrakta sär-

---

[1] I: 95, 100..
[2] I: 100—1.

skilda väsenden som modifikationer af det absoluta och transscendentalidealismen »konstruerar» dem just så, borde skillnaden ej kunna vara den mellan panteism och öfvervunnen panteism utan på sin höjd, att realismen *nödvändigt är* panteistisk likväl utan att kunna bevisa det för sig, transscendentalidealismen åter *självmedvetet* genom att konstruera detta panteismens uttryck.

I Boströms förklaring, att en konsekvent och ensidigt utförd realism måste afslöja sig som panteism, medan transscendentalidealismen öfvervunnit denna ståndpunkt, kunna vi alltså ej se mer är individualitetsintressets *faktiska* framträdande och den okritiska förvissningen, att detta intresse *måste* vara tillgodosedt genom ett system, som innebär på samma gång idealismens och filosofiens fulländning[1]. Då Spinoza onekligen är realist och panteist och af Boström efter mångas föredöme prisas för sin stora konsekvens, låge det felslut psykologiskt nära till hands, att all realism ock konsekvent skall utmynna i panteism. Däremot röjer sig ingen känsla af att den riktning, hvartill Boström här anslutit sig, faktiskt tenderar att fatta individualiteten som försvinnande och fenomenell. Härtill lära väl hafva bidragit de samtidiga studierna af Leibniz, hvars individualitetsintresse är lika välkändt som det förhållande, att Leibniz' åsikt står spinozismen närmare, än han någonsin tror och vill. Har sålunda redan hos Leibniz på denna punkt förelegat oklarhet, är ock begripligt, att studiet af denne filosof ej genast mäktade skingra Boströms (nybörjarens) dunkel i sagda frågas uppfattning. Boströms faktiska individualitetsintresse närer sig ur Leibniz', och under inflytelsen häraf ses den fichte-schellingska transscendentalfilosofien i annat ljus, än den historiskt bör ses. Så till vida konstatera vi här ock tvenne oförmedlade tendensers förhandenvaro, den transscendentalidealistiska och den individualistiska.

Vid den oklarhet, som alltså föreligger, kan hvarken pan-

---

[1] Som ett slags parallell till den här dunkelt förefintliga, alls icke utredda åskådningen, att samma uttryck kan hos realismen innebära en förkastlig panteism, medan idealismen skulle däråt förmå ge en icke panteistisk innebörd, erinra vi om I: 96, där »principium (identitatis) indiscernibilium» säges vara falskt »i dogmatisk metafysik men sant i Leibniz' (idealistiska) begrepp om monaderna». Orden inom parentes ha här tillagts af oss.

teismens eller individualitetens begrepp gärna ha bestämts med större grad af tydlighet. Till att ytterligare fastställa, hur Boström på detta utvecklingsstadium fattar panteismen, lämnar uppsatsen ingen anknytning. Om individualitetens uppfattning teckna vi oss till minnes, att »endast genom idealismen kan det *positiva*[1] uttrycket af särskilda väsenden gifvas»; att åtminstone Leibniz — och häri skulle väl transscendentalidealismen ej skilja sig från honom — »tillade hvarje särskild substans en sann realitet, kvaliteter och inskränkningar, hvilka utgöra dess individualitet»; samt att enligt Leibniz hvarje monad står »i sina särskilda relationer, hvilka utgöra hans individualitet, d. ä. — betraktar universum ur en särskild synpunkt, hvarigenom hela systemet blir annorlunda hos den ene än hos den andre»[2]. Vidare anteckna vi, att det talas om särskilda former af absolut verksamhet och om hvarje individuell substans såsom en absolut kraft, men ock om en absolut kraft och (handling) verksamhet, som i hvarje särskild substans framträder verkande på ett särskildt sätt[3]. Skall emellertid urhandlingen än vara grund till speciella realiteter, får den dock aldrig tänkas som en arbitär kausal produktion[4]. Hur nu dylika yttranden må tolkas, är gifvet, att den absoluthet, som skall tillkomma de särskilda väsendena, när idealismen genom konstruktion framställer dem som absoluta[5], just är att jämföra med den absoluthet, som Leibniz rättare tillägger hvarje monad än Cartesius »skillnaden emellan andliga och materiella substanser»[6]. Man kunde således påstå, att här yrkas ett tvåfaldigt absolut, ett absolut, som verkligen *är* absolut, och ett absolut i mindre sträng bemärkelse. I senare fallet är det tydligen ett relativt, som på något sätt får gälla som absolut. En närmare förklaring häraf kan emellertid ej afvinnas uppsatsen.

---

[1] Kurs. af oss.
[2] I: 94, 95, 104.
[3] I: 95—6, 100, 102.
[4] I: 102, 107.
[5] I: 94.
[6] I: 94.

IV.

Mellan Boströms gradualafhandling »De pantheismi ad religionem habitu dissertatio» af år 1824 och hans »De nexu rerum cum Deo ex ratione pantheismi positiones» af år 1827 existerar naturligtvis det allmänna inre sammanhang, att författaren med båda vill tränga in i panteismens väsen[1]. Men där finnes ock ett speciellare sammanhang, som kunde låta i den senare afhandlingen se utförandet af en deluppgift för den första. Då det gäller att undersöka, huruvida de olika formerna af panteism kunna förhålla sig på olika sätt till religionen eller icke, måste till en början fastställas de hufvudsynpunkter, ur hvilka panteismen möjligen skulle specificera sig till skilda former. Och ur panteismens definition härledes nu, att den är en åsikt om Gud, världen och deras sammanhang, identiteten[2], och därföre gestaltar sig olika efter de skiftande uppfattningarna af dessa punkter. Om det sista — »nexus rerum cum Deo» — handlar emellertid den senare dissertationen.

Likväl vore orätt att utan vidare betrakta denna som en blott delundersökning till gradualafhandlingens fortsättande. Den hänvisar åtminstone icke själf härpå trots enstaka uttrycks mer eller mindre ordagrant identiska förekomst på båda hållen[3]

---

[1] Denna uppgifts sammanhang med en viss oklarhet i den tidigare ståndpunkten har föregående kapitel ådagalagt.

[2] I: 161.

[3] Att Schelling på ena hållet kallas »summus recentissimæ philosophiæ auctor» (I: 158), på det andra »summus hujus temporis philosophus» I: 177), känna vi redan. I båda afhandlingarna framhålles såsom utmärkande för panteismen, att den anser »esse Deum rerum omnium causam, non transeuntem sed immanentem» (I: 160; jfr I: 162 med något ändrad ordföljd).

och vill tydligen vara ett om än ofullbordadt helt för sig, så som den »more geometrico» och ur begreppet[1] söker utveckla sitt innehåll, medan gradualafhandlingen förklarar sig vilja utgå från en uppräkning och konturteckning af panteismens hufvudformer[2] och, just där den afbryter, åberopar filosofiens historia — ej begreppet — som kunskapskälla för en tvåfaldigt skiljaktig åskådning af världen.

Här berörda skillnad tillkännager dock ingen verklig olikhet i metodologisk uppfattning. Äfven den efter matematisk metod gifna framställningen åberopar på ett ställe filosofiens historia för att styrka, hurusom tvifvelsmål varit ojämförligt sällsyntare i fråga om Guds absoluthet än om det absolutas personlighet och karakter af universums försyn[3]. Något uteslutningsförhållande i synpunkt existerar därför icke, äfven om

---

I: 158 heter det: »Equidem fatemur, in toto philosophiæ campo nullam nos deprehendisse quæstionem, quam penitus excuti veritatis pietatisque amici magis intersit. Fuerunt enim viri, nec ii contemnendi, qui pantheismum eam esse dicerent philosophandi rationem, in quam non possit non tandem incidere mens humana, cum demonstrationis viam pertinaciter sequitur, et in divinis rebus scire potius, quam credere laborat. Quod si admitteretur, alterum omnino statuendum esset, aut esse rationem humanam, quam summi (summum?) donum Dei vitæque ducem accepimus, summæ insaniæ impietatisque fontem, aut etiam aliquam tandem existere pantheismi formam, quæ veræ religioni nequaquam repugnet». Och hvem igenkänner ej i I: 162 samma tankegång trots mer ändrade uttryck? »Hæc quidem judicibus suis jam liberam voluntatem funditus tollere, jam sola eam servare, jam cuivis religioni obesse, jam ne christianæ quidem officere visa est. Et, quod mireris, fuerunt, qui dicerent, hunc esse scopulum, cui ratio humana, suo tantum lumine ducta, necessario tandem impingat; ut adeo hæc esset falsa quidem et impia, sed genuina tamen et propria mentis nostræ doctrina. Quod ut permirum atque parum probabile nobis semper visum est, ita utrum recte, an secus doceatur, maximopere quærendum putavimus. Quis enim sustineat, rectam rationem, nobilissimum dei donum, fontem impiæ et insanæ sapientiæ dici? Et quis perspiciat, qua tandem ratione mens hæcce insana meliorem quandam sapientiam agnoscat et intelligat?»

[1] I: 163.

[2] I: 159.

[3] I: 178. Jfr äfven I: 164 om distinktionen mellan »quæstio *an sit*» och »quæstio *quale sit*», hvilken distinktion i gradualafhandlingen I: 159 göres gällande om Gud och det så, att härvid framhålles, att den senare frågan vida mer sysselsatt det mänskliga tänkandet än den förra.

gradualafhandlingen skulle röja en jämförelsevis mer historiskt färgad tankegång, — så långt man kan sluta vid dess ytterst ringa omfång (i sammelupplagan omkring 4 oktavsidor) och förordsartade anläggning utan den åsyftade egentliga undersökningens direkta fullföljande. Till hvad som redan anförts styrkande denna historiska färgning må fogas en erinran, att gradualafhandlingen påpekar antikens och senare tiders olika dom öfver panteismen och tillägger hvardera ett relativt berättigande enligt arten af de gudsföreställningar, mot hvilka panteismen historiskt uppträdt som fiende[1]. Och äfven då Boström därsammastädes till bestämmande af panteismens begrepp tager en allmän öfversikt af de olika hufvudsätten att fatta det absolutas »quale» och gör detta med den kantiska kategoritaflans ledning, upptagas enhetens, mångfaldens och allhetens synpunkter, så att säga, blott faktiskt eller historiskt utan tanke på någon deduktion eller »konstruktion»[2]. Å andra sidan har den senare afhandlingens tillbakasättande af den historiska synpunkten, hvilken skulle tvinga att beakta äfven mindre adekvata former af panteism[3], någon motsvarighet i den tidigares fordran att ej behöfva fästa sig vid alla utan blott de viktigaste formerna, att få till större delen förbigå eller på sin höjd flyktigt antyda »formales differentias, quæ auctoris cujusque indoli, ingenio, tempori aliisque fortuitis causis maxime debentur» och att få återföra vissa åsikters mångfald »ad certa quædam capita»[4]. För öfrigt må redan nu antydas, att den matematiska metoden i »De nexu rerum» mindre synes härleda sig af sakliga än af formella grunder, såsom att den medger en koncisare och genomskinligare framställning[5].

Vid all här berörd åtskillnad kan sålunda upptäckas ett

---

[1] I: 157.

[2] I: 160.

[3] I: 163. Tillbakasättandet är dock ej strängare, än att dessa tillerkännas hevristisk betydelse för framställningen af en sin princip fullt motsvarig panteism: »Ceteræ, per minus adcuratas disputationes ortæ, tamquam admonitrices ad illam inveniendam adhibeantur quidem, in disquisitionem autem ipsæ minime vocandæ sunt».

[4] I: 159.

[5] Se I: 163, jfr nedan.

visst likhets- och samhörighetsdrag[1]. Ett ytterligare sådant är, att undersökningen på båda hållen uppkastas, utan att författaren öppet tillstår sin egen ståndpunkt vara däri inbegripen, medan likväl den vikt, han fäster vid frågans utredning, låter ana, hur nära den berör honom. Gemensamt är ock, att de praktiskt religiösa intressena framskymta såsom åtminstone negativt deciderande: drifves det mänskliga förnuftet nödvändigt till panteism, då kan denna omöjligen vara med sann religion och moral oförenlig — det läser man mellan raderna —; kan panteismen åter med dessa makter förlikas, så möter densamma från sagda håll ingen instans — alltid krediterande! — och skulle den rent ut fordras af religion och moral, ja, då måste ock förnuftet peka i samma riktning[2]. Indirekt kunde samma tendens möjligen läsas fram ur uppsatsen om Leibniz, då dennes spekulation säges ha varit bestämd till sin riktning ej blott af insikten i spinozismens på en gång djup och ensidighet utan ock af »bemödandet att undvika allt stötande för den religiösa känslan och bringa sin filosofi i öfverensstämmelse med kristendomen», en öfverensstämmelse, som blef gifven genom uppfattningen af det absoluta såsom »absolut intelligens» och »Gud»[3]. Ginge ej samma synpunkter igen i Boströms slutliga världsåsikt och det med allt eftertryck[4], finge nog här berörda uttalanden mer varsamt upptagas.

Vi ha emellertid en särskild anledning att uppmärksamma förhandenvaron af det praktiskt religiösa intresset. I gradualafhandlingen framför allt torde detta nämligen vara den enda form, hvarunder individualitetsintresset kunde fortfarande spåras, bortsedt från det allmänna att undersökningen just afser pan-

---

[1] Så ock i det ofvan s. 9 framställda.

[2] Jfr för denna tolkning det sätt, hvarpå I: 157 den kristna religionens beskaffenhet framhäfves gent emot de antika religionerna, och den befogenhet, som därmed tillägges motsvarande tiders dom öfver en religionsfientlig panteism. Se för öfrigt I: 158, 162, citerade s. 41 noten från föreg. sida. En obestämd antydan i samma riktning kunde ligga i I: 179, där striden om »prædicata Dei moralia» omnämnes under ett slags ifrågasättande af den uppfattning, som däri blott ser uttryck af Guds relationer till oss och andra ändliga väsenden.

[3] I: 93—4, 101.

[4] Tydligare redan i »Dissertatio academica» etc. af samma år som »De nexu rerum», se t. ex. I: 183, 189, 191—2.

teismen, hvilken af Boström förut betraktades som en individualitetsfientlig ehuru tillika öfvervunnen ståndpunkt. Äfven hvad beträffar »De nexu rerum», skulle naturligtvis det praktiskt religiösa intresse, som där framskymtar, få antagas innebära ett motsvarande. Nu är visserligen sant, att det finnes former af religiositet, som snarare te sig fientliga mot individualitetens synpunkt än tvärtom. Praktisk blir dock en sådan religiositet näppeligen; och för öfrigt behöfver endast påpekas, att redan i den andra af de tvenne 1827 ventilerade afhandlingarna, nämligen »Dissertatio academica» etc., Boströms religiösa uppfattning röjer individualitetens synpunkt i talet om ett »regnum divinum», där hvarje människa hade en fri[1] medborgares ställning och rättigheter[2]. Så mycket mer torde individualitetens synpunkt här böra erkännas, som uppsatsen om Leibniz hos denne återfinner »kristendomens begrepp om Guds rike»[3]. Efter Leibniz och väl under historisk påverkan af denne återkommer, som kändt är, samma begrepp »apud Kantium, virum pantheismi crimine minime insimulandum»[4]. Och det förtjänar uppmärksammas, att af helt naturliga skäl Kants inflytande är flerestädes märkbart och erkändt inom berörda »Dissertatio academica triplicem amphiboliam notionis legislationis practicæ in philosophia morum observandam adumbrans»[5].

Större klarhet i denna punkt torde vinnas, om vi söka komma under fund med hvad panteism på denna ståndpunkt är för Boström. Månne kongruent med hvad hans definitiva ståndpunkt nämner panteism? Knappast. Från Schelling åberopas, att »wenn Pantheismus weiter nichts, als die Lehre von der Immanenz der Dinge in Gott bezeichnete, jede Vernunftansicht in irgend einem Sinn zu dieser Lehre hingezogen werden muss. Aber eben der Sinn macht hier den Unterschied.»[6] Och intet i gradualafhandlingens utförande tyder på att Boström gått ut-

[1] Jfr härmed hvad i »De nexu rerum» säges om panteismen: »Hæc quidem judicibus suis jam liberam voluntatem funditus tollere, jam sola eam servare — — — visa est» (I: 162, citeradt ofvan s. 41 noten från föreg. sida).

[2] I: 192.

[3] I: 105.

[4] Uttrycket I: 169 från »De nexu rerum» och i helt annat sammanhang.

[5] Se t. ex. I: 183, 193.

[6] I: 158 not 2.

öfver detta allmänna. Allt beror här på »den Sinn», meningen, innebörden, och denna pekar snarare på en till metafysik utbildad idealism än på egentlig panteism[1]. Konsekvent sedt borde nämligen endast idealismen kunna upprätthålla åsikten om tingens immanens i Gud: realismens synpunkt, som är det

[1] Se I: 160—1: »Est igitur pantheismus, prima et latissima vocis significatione sumtus, illud sive sentiendi sive philosophandi genus, quod absolutum divinum sub totalitatis categoria concipit, ita ut præter id ipsum ejusque modificationes, nihil omnino existere statuatur. Docet itaque hæc philosophia: nullam aliam esse οὐσίαν mundi, quam ipsius Dei, totumque hoc universum, et quidquid omnino sit, ita in uno infinitoque totalitatis absolutæ sinu contineri, ut mundus in Deo et per Deum subsistat, et Deus in mundo et per mundum se manifestet: Deum enim esse unicam et originariam realitatem, nec esse realitatém, quæ non ex ea pendeat et participet: denique »esse Deum rerum omnium causam, non transeuntem, sed immanentem», quod primum et proprium omnis expliciti pantheismi fuit eritque effatum, quacumque demum sub specie sese ostenderit. Quamquam in hoc quidem generis complexu consideratus, non modo nullam admittere generum inferiorum differentiam, verum etiam non nihil insaniæ impietatisque habere videtur».

Jfr härmed hvad Boström från sin definitiva ståndpunkt säger om panteismen, I: 400. »Af ålder har man med detta ord betecknat den åsikt, som icke tänker sig gudomligheten såsom själfständig och oberoende af den sinnliga världen utan föreställer sig den förra såsom den senares substans och den senare såsom den förres accidentier, så att de bägge förutsätta hvarandra ömsesidigt. Enligt *vår* åsikt däremot kan visserligen icke den sinnliga världen existera utan gudomligheten, men denna förutsätter och behöfver likaså litet den förra som t. ex. den verkliga solen behöfver den synbara. *För oss* är nämligen det andliga det enda egentligt och ursprungligt varande, och då vi tänka oss gudomligheten såsom den absoluta anden, så måste vi tänka oss allt sant varande i honom och icke sätta honom i omedelbar relation till någonting yttre. Den sinnliga världen däremot fatte vi såsom endast utgörande ett fenomen för oss af den andliga och öfversinnliga samt stående i ungefär samma förhållande till denna som t. ex. skymningen till dagsljuset eller den synbara solen till den verkliga o. s. v. — — Om detta kan kallas panteism, så är det åtminstone icke den vanliga» — — och äfven kristendomen blefve då panteistisk.

Vi anmärka här, att det latinska citatet sätter tingen i Gud, men ej säger på hvad sätt och sålunda åtminstone ej utsäger deras ingående i Gud som yttre (I: 180—2 är ett sådant ingående uttryckligen nekadt); vidare att Gud förklaras uppenbara sig i och genom världen, men icke att han härigenom skulle varda uppenbar för sig själf. Världens beroende af Gud är väl utsagdt, men ej att Gud vore beroende af världen.

[illegible]

[illegible] så snart hon betraktar sig och allt annat genom Gud — [illegible] giltigt om hon härvid förnimmer något lefvande eller [illegible] något förnuftigt eller oförnuftigt —, så är ock Gud [illegible] sig själf förnuftig, ja, rent af förnuftet men oberoende af förnuftigheten eller oförnuftigheten hos de förnumna väsendena (modifikationerna)[3]. Äfven Boströms definitiva ståndpunkt betecknar förnimmelsen i dess förhållande till anden som »m[illegible] och nekar lika mycket eller lika litet som denna s. k. panteism att förutom Gud och hans ideer (väsendet och dess modifika[illegible]

[1] I: 161.
[2] I: 176, jfr I: 179.
[3] I: 178.
[4] Se t. ex. I: 240, 246.
[5] »Est enim nihil extra vel præter mentem sive absolutam sive [illegible] [illegible]tam» (I: 180). — — »præter eum (= Deum) ejusque modificat[illegible] ideas nihil esse» (I: 181).

yttres, skulle strängt taget ej förmå uppfatta en verklig immanens, som ju uttrycker inre sammanhang. Och omvändt borde idealismens och det inres synpunkt konsekvent genomförd nödvändigt fatta sammanhanget mellan Gud och tingen såsom ett inre sammanhang af immanens. Vi ha sålunda att skilja på hvad Boström enligt sina egna uttalanden här omfattar som panteism och hvad af egentligare panteism som möjligen kunde häfta vid hans dåtida åskådning enligt sammanhanget med tidigare och senare samt enligt anslutningen till Schelling.

Speciellt stanna vi inför den tanke, som säges utmärka panteismen, att den ej skulle erkänna existensen af annat än det absoluta och dess modifikationer. Ligger häri, hvad Boströms definitiva åskådning stämplar som panteism? För jämförelses skull erinra vi, att »De nexu rerum» bestämmer uttrycket modifikation på följande sätt: »*Modus* sive *modificatio* Entis est Ens cum certis quibusdam determinationibus»[1]. För att visa, hur väsendet med bibehållen absolut identitet kan vara »infinitis modis modificatum», hänvisas där till människoanden, som i hvarje ögonblick är mångfaldigt bestämd och likväl alltjämt densamma, utan delning helt närvarande i hvarje sitt begrepp eller sin idé»[2]. Och det yrkas t. o. m., att beroendet i detta förhållande är ensidigt: liksom människan är förnuftig, så snart hon betraktar sig och allt annat genom Gud — likgiltigt om hon härvid förnimmer något lefvande eller liflöst, något förnuftigt eller oförnuftigt —, så är ock Gud genom sig själf förnuftig, ja, rent af förnuftet men oberoende af förnuftigheten eller oförnuftigheten hos de förnumna väsendena (modifikationerna)[3]. Äfven Boströms definitiva ståndpunkt betecknar förnimmelsen i dess förhållande till anden som »modus»[4] och nekar lika mycket eller lika litet som denna s. k. panteism[5], att förutom Gud och hans ideer (väsendet och dess modifika-

[1] I: 164.
[2] I: 174, jfr I: 179.
[3] I: 178.
[4] Se t. ex. I: 240, 246.
[5] »Est enim nihil extra vel præter mentem sive absolutam sive modificatam» (I: 180). — — »præter eum (= Deum) ejusque modificationes seu ideas nihil esse» (I: 181).

tioner) sekundärt men ej koordineradt finnes en fenomenell rums- och tidsbestämd verklighet.

Enligt Boströms definitiva ståndpunkt och enligt uppsatsen om Leibniz är panteismen individualitetsfientlig, enligt gradualafhandlingen och »De nexu rerum» däremot icke, n. b. enligt sitt begrepp, därmed ej nekadt att den genom oemotsvarighet till detta kunde så vara. Och den kan så mycket mindre vara principiellt individualitetsfientlig, som detta slags panteism återfinnes inom den definitiva ståndpunkten lika visst, som den enligt uppsatsen om Leibniz tillhörde en egentligare panteisms förmenta besegrarinna, transscendentalfilosofien. Huru skall nu detta egendomliga förhållande kunna utredas? Tvifvelsutan på följande sätt. Boström har i uppsatsen om Leibniz alldeles förhastadt påstått det vara panteism = individualitetsfientlig panteism att ej betrakta särskilda väsenden annorlunda än såsom modifikationer af det absoluta. Det förhastade visar sig omedelbart däri, att transscendentalfilosofien, hvilken skall ha öfvervunnit ifrågavarande ofullkomlighet, kommer just till samma betraktelsesätt af de särskilda tingen såsom allenast det absolutas modifikationer. Hvad Boström hos panteismen ogillar, är dess upphäfvande af särskilda väsendens individualitet. Innebär nu det åsyftade uppfattningssättet — att särskilda väsenden blott vore det absolutas modifikationer — panteism, blir nästa steg att skilja mellan olika, lägre och högre former af panteism. Då kan visserligen ifrågavarande uppfattningssätt tänkas individualitetsfientligt, om det förenas med realism, och däremot på idealistisk ståndpunkt tänkas höjdt häröfver. Men utan vidare finge man ej antaga detta, och därför påkallas en panteismens undersökning. Bakom försöken härtill torde man således hos Boström ej med orätt spåra individualitetsintressets driffjäder.

Men den högre formen svarar bättre mot sitt begrepp än den lägre. Då nu själfva uttrycket för panteism, sådant det af Boström formuleras i dessa äldsta skrifter, lockar till idealistisk tankegång, och då idealismens idé redan tidigare visat sig som den för honom centrala, vore ej underligt, om idealism och panteism nu skulle synas honom egentligen eller innerst vara detsamma. En panteistisk *realism* känner visserligen ej blott

uppsatsen om Leibniz utan ock »De nexu rerum» till[1], men detta vore då blott en ofullkomlig och mot sitt begrepp mindre svarande form af panteism. I den panteism, som Boström hade omfattat under detta utvecklingsskede, skulle vi alltså egentligen återfinna en gammal bekant, hans idealism. En i första ögonblicket öfverraskande vändning, kan det synas, men i själfva verket mindre öfverraskande, än om Boström någonsin fullt omfattat en åskådning så främmande för resultatet af hans utveckling som all verklig panteism.

Öfver de sväfvande möjligheterna i denna fråga komma vi likväl blott genom direkt analys af »De nexu rerum». Hvad här framställts, kan blott visa, att gradualafhandlingen ej betecknar någon väsentlig inre skillnad i synpunkten till denna senare dissertation.

[1] I: 94, 178.

V.

Afhandlingen »De nexu rerum cum Deo ex ratione panteismi positiones» af år 1827 sönderfaller i flera partier. Först kommer »Præfatio», som omnämner de allmänna anledningarna till panteismens undersökning[1] och uttalar författarens syfte att fullfölja denna genom en logisk utveckling af ståndpunktens principer. Däremot afses ingen granskning af dess historiskt gifna former. Till framställningsform väljes den geometriska metoden, som utgår från förutskickade definitioner, hvarefter komma särskilda lärosatser försedda hvar och en med sitt bevis. Nämda tillvägagående har visserligen ej blott fördelar utan äfven olägenheter men bör dock ej, menar »Præfatio», helt förkastas utan blott med urskillning användas. Det förenar nämligen framställningens koncentration med genomskinlighet i fråga om bevisningens struktur.[2]

Enligt hvad »Præfatio» antyder, följa så vissa definitioner af fundamental betydelse. Och efter en särskild »Isagoge» som första lärosats kommer sedan den i fyra kapitel om tillsammans ytterligare 16 lärosatser fördelade egentliga afhandlingen, ofullbordad, som redan nämts[3].

Af definitionerna anticiperar den första tanken »vara = förnimmas» och lyder: »*Ens* est quidquid mens potest percipere»[4]. »*Mens*», anden bestämmes i sin ordning (def. 9) som »Ens sui conscium, seu se ipsum percipiens». Hvad anden förnimmer af väsendet, är dess »*qualitas* seu *determinatio*» (def. 2).

---

[1] Jfr föreg. kap.

[2] I: 162—3.

[3] Se ofvan s. 5.

[4] Jfr I: 260, 266, 360.

Absolut är den *kvalitet*, som förnimmes hos ett väsen för sig betraktadt; är sålunda fattlig, utan att flere väsenden på en gång förnimmas (def. 3). *Relativ* åter är den *kvalitet*, som ej förnimmes hos ett väsen, om det icke hänföres till något annat; är sålunda ej fattlig utan en flerhet af väsenden (def. 4). För att ett *väsen* skall erkännas som *absolut*, måste alla dess kvaliteter vara absoluta; äro de ej alla så, är *väsendet relativt* (deff. 5, 6). Med *substans* förstås »Ens, quod in se ita est, ut mera qualitas in alio quodam esse nequeat» och med ett väsens »*modus*» eller *modifikation* väsendet sjelft med vissa bestämningar (deff. 8, 7). Den sista definitionen (10) bildar ett slags öfvergång till »Isagoge» genom sådan distinktion mellan »*esse*» och »*existere*», att väsendet säges *vara*, så vida det fattas som evigt, *existera*, så vida det fattas som tidsbestämdt.[1]

»Isagoge» har till särskild öfverskrift »Objectum quæstionis philosophicæ», och dess enda lärosats (I) förklarar, att all undersökning blott kan afse det varandes kvaliteter. Beviset härför är till sin kärna ontologiskt. Om det icke varande kan ingen undersökning föras, men att undersöka, om det varande är, vore orimligt, alltså återstå som enda undersökningsobjekt det varandes kvaliteter: hurudant det varande är. Till lärosatsen fogas ett slags exkurs öfver skillnaden mellan filosofi och erfarenhet (historia) eller spekulativ och empirisk kunskap, hvarvid matematiken får tjäna till belysning. Matematiken som sådan är icke tidsbestämd, uppkommer och förgås icke med matematikern. Denne måste enligt sin uppfattnings ändlighet förnimma det ena efter det andra, sålunda successivt, men i självfva verket äro med det oändliga rummet alla dess modifikationer på en gång gifna. Matematiken själf frågar alls ej efter, hvilka rumsbestämningar hittills blifvit upptäckta — detta är ett historiskt spörsmål —, endast hvilka och hurudana de äro, betraktade i och för sig. På motsvarande sätt forskar filosofien endast efter det varandes modifikationer — ej sådana de *synas* oss utan sådana de i sig, i sin sannig *äro*. Dessa vill hon för människoanden förtydliga i deras systematiska ordning, d. v. s. efter deras inbördes betingelsesammanhang och med utgångs-

[1] I: 164.

punkt i det självfvissaste af allting. Men då all tidsbestämdhet ju erkändt framspringer ur förnimmelseförmågans ändlighet och följaktligen ej berör tingens väsen, spörjer hon ej efter tingens uppkomst, af hvad orsak Gud skapat dem, hvarför de äro så och ej annorlunda, m. m. dylikt. Hennes enda intresse är att med apodiktisk visshet fatta Gud och tingen, sådana de i sanning äro, d. v. s. i evighetens ljus, och just som de af Gud vetas eller som de äro i den gudomliga anden.[1]

Då nu en undersökning af någontings beskaffenhet eller kvaliteter endera kan afse, hvad föremålet är för sig betraktadt, eller hvad det är i sitt förhållande till annat och sin bestämdhet häraf, bör enligt sakens natur, säger Boström, uppmärksamheten först riktas på föremålet för sig och i dess absoluta kvaliteter[2]. De fyra kapitel, hvari undersökningen sedan faktiskt fortlöper, afhandla: 1) »ens absolutum negative determinatum», 2) »ens relativum quid sit», 3) »ens absolutum positive determinatum», 4) »nexus rerum cum Deo».

Negativa kvaliteter äro visserligen nödvändigt relativa, och det kunde sålunda synas, som om undersökningen ingalunda kom att först rikta sig på väsendet i och för sig. Emellertid är här endast fråga om att från det absolutas uppfattning aflägsna, hvad som kunde tillägga detsamma något relativt och ändligt, d. v. s. om ett slags negatio negationis[3], och i kapitlets första lärosats (II) framhålles med eftertryck, att det absoluta ej kan i och för sig vara af negativa kvaliteter bestämdt. Därför kan det absoluta ej heller vara bestämning hos ett annat (III) eller subjekt för ett annat objekt, resp. objekt för ett annat subjekt, hvilket negativa positivt motsvaras af subjektobjektivitetens begrepp (IV). Sistnämda begrepp som positivt tillhör dock naturligen ej väsendets negativa determi-

---

[1] I: 165—7. Jfr I: 172, där »per se consideratum» med en viss tankens omvändning expliceras: »quid in eo (= Ente) sit absolutum». I: 174 fattas uppgiften som en undersökning, »qualis res quæque sit, i. e. quomodo Ens absolutum in ea determinatum se manifestet, seu quid deus eâ concipiat, seu quacumque tandum ratione hoc idem verbis exprimere placuerit».

[2] I: 167.

[3] I: 167 säges uttryckligt: »Sunt autem hæ qualitates non nisi negationes relativarum entis relativi determinationum».

nerande, lika litet som den absoluta identitetens positiva begrepp så gör. Den absoluta identiteten eller väsendets absoluta enkelhet negativt fattad hör emellertid hit, emedan därigenom aflägsnas, att i det absoluta för sig skulle vara någon mångfald, några delar (V). Det är sålunda absolut odelbart och af blott en kvalitet. På samma negativa sätt måste här fattas, att det absoluta väsendet säges vara absolut ett och absolut totalitet (noga att skilja från hvarje relativ totalitet och alltså äfven från det relativas inbegrepp) samt därför oändligt, »Ens realissimum seu plenitudo realitatis» (VII). Härtill knyter Boström ett uttalande, att de ändliga tingen väl sålunda borde fattas som »limitationes seu negatione limitatæ partes unius Entis absoluti», dock att en partition däraf måste tänkas, som ej upphäfde dess odelbarhet. Att närmare utreda detta, afböjer han med orden: »Quæ partitio cujusmodi sit, et quo jure hoc nomine adpelletur, alii viderint». På samma gång antydes likväl, att panteismen måste fatta detta efter människoandens analogi. Såsom hvars och ens »intellektuella åskådning» visar, är nämligen människoanden till sitt väsen en absolut odelbar enhet, hvilken helt ingår i alla sina begrepp utan att mellan dem fördelas[1]. I en ytterligare lärosats (VI) framhäfves särskildt, att det absoluta ej kan vara i rum och tid; dessa låta sig nämligen ej fatta utan mångfald och relativitet.[2]

Inför Boströms fordran, att undersökningen enligt sakens egen natur genast borde rikta sig på föremålet i dess absoluta kvaliteter, innan man kunde utreda, hvad det vore genom sitt

---

[1] I: 170 jfrdt med I: 174.

[2] I: 167—70. Vi påpeka en viss korrespondens mellan detta kapitels synpunkt och den Boström senare gör gällande för de formella attributen och osinnlighetsattributen af de ontologiska. Senare (t. ex. BR: 32, 51) framhålles emellertid just den positiva innebörden (negatio negationis = affirmatio), här exklusivt det negativa. Strängt negativt måste ock enheten här fattas: enheten såsom talbestämdhet är naturligtvis inadekvat. Därför kan det heta: »Ens absolutum est absolute unum, *seu* absoluta totalitas» (I: 169, kurs. af oss). Häraf begripligt, hur det positiva uttrycket sedan kan blifva »enhet i mångfald» (redan i »psykologien» I: 118), resp. »enhet i allhet» och »allhet i enhet» (BR: 52, jfr BR: 61), resp. »enhet i mångfald» och »enhet i allhet» (II: 264). Men då måste ock från enhet och mångfald aflägsnas det, hvari deras ofullkomlighet ligger.

förhållande till annat, väckte det redan en viss uppmärksamhet, att undersökningen likväl faktiskt begynner med det absolutas negativa determinerande. Hur detta är att förstå, har redan antydts; och svårigheten är i själfva verket ej annan än den äfven på senare ståndpunkten återkommande, oskiljaktig från det mänskliga förnimmandets ändlighet, som nödgar att på abstraktionens väg fatta det absoluta, om det öfver hufvud skall blifva människan fattligt. Uppgiften är då att vid det absolutas, tänkande i begreppets form därifrån abstraktionsvis hålla all ändlighet aflägsnad, äfven abstraktheten, d. v. s. man måste inse, att fastän vårt begrepp om Gud är abstrakt, denna abstrakthet ej får tilläggas honom själf[1]. Underligare kan synas, att Boström ej efter kap. I genast behandlar det absolutas positiva begrepp, som tillhör kap. III, utan i kap. II inskjuter frågan om det relativas väsen. Skall denna svårighet undanröjas eller förklaras, måste vi tydligen se till, hvad sagda andra kapitel noga besedt innehåller.

Första lärosats (VIII), som man inom detta kapitel påträffar, synes omedelbart föga beröra det *relativas* väsen och utsäger, att den absoluta kvaliteten realiter eller hos det absoluta i och för sig är ett och samma som själfva det absoluta väsendet. Bevisningen hämtas ur all mångfalds aflägsnande från det absoluta, som redan gifvit den konsekvensen, att det absolutas kvalitet i själfva verket måste vara en enda. Man kan därför äfven säga, att absolut är det väsende, som är ett och samma med sin kvalitet eller i själfva verket ej skiljer sig från denna. Och härtill anknytes nu följande betydelsefulla förklaring, som intimt berör nyss antydda svårighet. »Quum itaque philosophus nihilo secius ista distinctione utitur, vulgarem sequitur opinionem, non satis veram eam quidem, sed tamen veritati non admodum officientem, quippe quæ ipsa se corrigat, quemadmodum jam vidimus. Scilicet pars maxima hominum, quidquid in relativis deprehendit, idem etiam

---

[1] Jfr ofvan ss. 21, 25—6 och I: 172: »id quidem concedere cogimur, non esse Ens absolutum, ad quod ista abstractione perveniatur, meram notionem abstractam, ut multis placet, cui realitas per errorem tribuatur. Infinitum enim non idem est atque notio communis seu generalis logica», etc. Obs. ock ofvan uttrycket »Ens realissimum seu plenitudo realitatis».

ad absolutum transferre amat, in illis enim vitam agitat, iisque veram realitatem maxime et ultro adtribuit; et quoniam ibi qualitatem ab Ente distinguit, idem in absolutam quoque realitatem valere existimat. Qui autem verum subtilius sequitur, perperam id fieri reperit, et vulgi voces corrigit. Ac si vel maxime is quoque initio verbis distinguit, quæ re non distincta sunt, monet tamen sollicite, ubi errores veretur, non stricte, sed ex communi loquendi consuetudine sumendum id esse, atque hoc modo re vera alium sensum verbis adtribuit. Neque prohibitum sit in quavis institutione ab opinione data, etiam falsa, proficisci, modo hæc postea corrigatur, nec nondum castigata ibi usurpetur, ubi certam rationem totius corrumpere possit. Ea libertate astronomus v. gr. utitur, qui etiam in theorica artis parte, ubi de *vero* stellarum motu agitur, solem ascendere, descendere, progredi etc. sæpius dicit, ubi, ne verba sua fraudi fiant, minus veretur[1]. — Qui fieri autem possit, ut in nostra mente distinguantur, quæ realiter sunt unum idemque, id infra ex pantosophiæ rationibus obiter certe commonstrare conabimur[2]. Homo, ut illa docet, recte quidem reale ab ideali distinguit, sed deo hæc oppositio nulla est[3]; nam ipsi res quævis est mentis ejus idea, ett quævis idea ejus est res sive realis. Quod idem in nostram quoque mentem valeret, si unicum ea Ens esset, ita ut præter se ipsam suasque modificationes nihil perciperet».[4]

Afhandlade den första lärosatsen af kap. II den absoluta kvalitetens betydelse, utsäger samma kapitels andra lärosats (IX), att en relativ kvalitet, som ju endast existerar genom ömsesidigt förhållande mellan flere väsenden, för sig, d. v. s. om dessa väsenden borttänkas, är ingenting. Häraf måste slutas (X), att

[1] Jfr I: 166—7.

[2] I: 174 framhålles, att människosjälen är helt och hållet närvarande i hvarje sitt begrepp, ehuru dess ändliga förnimmande ej tillåter, att mer än ett visst innehåll är på en gång klart och present, hvaremot hos Gud den allvetande allt är på en gång present och klart i samma absoluta grad. Jfr I: 180—2. För öfrigt innehåller redan »Isagoge» liknande allmänna antydningar (I: 165—7, jfr ofvan ss. 50—1).

[3] Jfr I: 180.

[4] I: 171—2. Jfr för det sista II: 271 från den definitiva ståndpunkten.

ett relativt väsen ej kan vara bestämdt af idel relativa kvaliteter, utan måste hos detsamma finnas en viss absolut kvalitet, hvadan också hvarje relativt väsen för sig eller absolute betraktadt är det absoluta väsendet[1]. Såsom relativt är därför ett väsen det absoluta väsendets modifikation eller är det absoluta väsendet självt på visst sätt bestämdt eller determineradt (XI). Och det absoluta väsendet kan sägas vara tingens absoluta »causa», medan dessa sinsemellan in infinitum äro relativ »causa» den ena för den andra[2].

Till sist berörda punkt fogar Boström en förklaring, pekande i samma riktning som »Isagoge»[3]. Panteismen har ej att förklara orsakerna till vare sig det absolutas eller dess modifikationers existens mer, än geometrien kunde åläggas visa, hvad som förorsakar, att vinkelsumman i en triangel är = 2 räta. Båda stå öfver all kausalförklaring, d. v. s. öfver erfarenhetens eller historiens mark, emedan de röra sig med något evigt och absolut. Dem är nog att visa, det undersökningens föremål är så eller så, hvaraf följer, att det ej kan vara annorlunda, och de ha endast att angifva grunden, hvarför just detta nödvändigt vetes. Om det absoluta lär sålunda filosofien, att det är — eljest kunde ej vi självfva eller naturen vara[4] —, och att uppkomst strider mot dess begrepp, hvarför det är, emedan det är[5], och emedan det aldrig börjat vara. Sammaledes lär den om väsendets modifikationer, att de äro, som styrkes af vår egen och naturens tillvaro, och aldrig uppkommit i den gudomlige anden. I detta senare fall skulle de nämligen ha frambragts af honom, hvilket strider mot hans begrepp såsom icke tidsbestämd, eller af sig självfva och sålunda orimligt nog vara förr, än de vore.[6]

---

[1] Jfr i föreg. not åberopade II: 271.

[2] I: 172—3.

[3] Jfr ofvan ss. 50—1 och 36 not 2 äfvensom ss. 24—5, 27.

[4] Så att säga det kosmologiska gudsbevisets tanke, som på samma sätt återfinnes under koroll. 1 till lärosatsen XI (I: 173).

[5] Så att säga det ontologiska gudsbevisets tanke, jfr lärosatserna I (ofvan s. 50) och III med bevis, resp. exkurs (I: 165, 168). Se äfven beviset för lärosats XV (I: 178).

[6] I: 173—4.

Hvad har nu strängt taget inskjutandet af här refererade andra kapitel att betyda gent emot det allmänna krafvet att först undersöka väsendet i och för sig? Och hvad veta vi positivt om det ändliga efter nämda utredning? Positivt kunna vi om det ändliga egentligen ej veta mer, än vi känna om det absoluta väsendet, som hittills var blott negativt bestämdt. Ännu står blott fast, att det ändliga är det absoluta i en viss modifikation eller bestämdhet, och att det ändliga i sig betraktadt är det absoluta väsendet självt. Vårt positiva filosofiska vetande om det ändliga förutsätter så vida vårt positiva vetande om det oändliga. Men i och för sig har det absoluta väsendet blott sin absoluta med detsamma identiska kvalitet — hvilken känna vi ej ännu — däremot inga modifikationer eller determinationer, som ju innebära negativitet. Hvad har då hittills egentligen blifvit resultatet? Närmast att den väg fastställts, som man måste beträda, om det absoluta skall af vårt tänkande nås, och det måste ju likväl för sig fattas och begripas, innan det kan begreppsmässigt fattas i sitt förhållande till annat. Vi filosoferande måste under alla omständigheter utgå från det ändliga men förmå höja oss däröfver genom abstraktion. Och att denna anvisning tages ad notam, röjer en granskning af det tredje kapitlet, som skall afhandla det absoluta väsendets positiva begrepp[1].

Sagda förhållande bekräftas redan af det tredje kapitlets första lärosats (XII), som utsäger, att det absoluta väsendet är absolut substans[2]. Egentligen är dock detta, menar Boström, en relativ bestämning, som ej kan tilläggas väsendet i och för sig: därmed skulle nämligen endera förstås varat i motsats till verkat eller varat i motsats till icke-varat eller ock att vara — oberoende af människoanden. Ifrågavarande bestämning hör sålunda strängt taget snarare till människoanden och dess kunskap än till det absoluta i och för sig, äfven om nästan alla panteister tillagt väsendet substantialitet såsom positiv kvali-

[1] Jämfördt med den definitiva ståndpunkten motsvarar här berörda, att den logiska betraktelsen af det absoluta är förutsättning för den metafysiska, men den logiska betraktelsen själf förutsätter, att man utgår från det ändliga och genom abstraktion höjer sig däröfver.

[2] Beviset ligger i def. 8 och lärosats III, jfr ofvan ss. 50—1.

tet.[1] Men berörda förhållande synes hafva sin anledning däri, att fastän det absoluta väsendet är af naturen eller i sig det första och vissaste af allt, dock människan i tiden förr fattar de relativa verkligheterna med klarhet och tydlighet än det, som är deras grund, — det absoluta.[2] Människan måste alltså genom bevis ledas till den punkt, där hon tvingas att fatta äfven detta, det absoluta.[3]

Följande lärosats (XIII) försätter sig nu ock på denna punkt genom att utsäga: om genom abstraktion alla relativa bestämningar aflägsnas från människoanden, kvarstår den absolute anden, hvars enda positiva kvalitet är självförnimmelsen[4]. Endast genom denna tänkandets abstraktionsakt, ej genom någon omedelbar åskådning är Gud för människan fattlig, men äfven genom sagda akt skulle man ej komma till något positivt, om ej människoanden liksom allt ändligt vore den absolute anden i en viss bestämdhet, d. v. s. en dess modifikation eller idé. I en följande lärosats (XIV) utföres detta ytterligare, och exkursen därtill framhåller, hurusom hvarje steg inom filosofien från det sålunda i dess enda kvalitet fattade absoluta måste bestå i vissa bestämningars tilläggande. Den filosofiska konstruktionen utginge följaktligen ingalunda från något liflöst, som man velat påstå, utan tvärtom från det, som är självfva lifvet och allt lifs källa.[5]

Åsyftade exkurs är af särskildt intresse, emedan den röjer Boströms uppfattning, att panteismens konsekventa utveckling måste föra utöfver Schelling. Schelling är visserligen alltfort »summus hujus temporis philosophus» och försvaras gent emot några anmärkares missförstånd — så, att ur panteismens begrepp(!) utvecklas, hur föga skäl man hade att påbörda Schelling ett liflöst absolut, hvilket först genom fortskridande själf-

---

[1] Vi kunna här erinra, att enligt Boströms definitiva ståndpunkt är »substans» just ett metafysiskt, ej ett logiskt attribut till Gud.

[2] Jfr ofvan ss. 52—3, 56.

[3] I: 174—5.

[4] Jfr senare den noologiska synpunkten inom den logiska betraktelsen af Gud.

[5] I: 175—7. I det sista framskymtar tydligen organiskhetssynpunkten af den definitiva åskådningens ontologiska gudsbetraktelse.

konstruktion skulle få lif och kvaliteter. Men på samma gång kan man skönja begynnelsen af ett medvetet lösgörande från Schellings ståndpunkt. Då denne i sin senaste spekulation verkligen synes distingvera mellan Gud såsom sin egen och därjämte universums princip och Gud såsom genom relativa potenser eller skapelser blifvande till som Gud i egentlig och högre bemärkelse, grundar sig sådant enligt Boström på en oklarhet hos Schelling angående konstruktionens betydelse. Schelling har tydligen icke gjort klart för sig, att det i filosofien aldrig kan bli fråga om konstruktion af det absoluta väsendet utan blott af dess modifikationer. Härvid kunde i och för sig tänkas en dubbel konstruktion eller kvaliteternas framställning, nämligen regressiv från lefvande till liflöst (dock knappast tillgänglig för människoanden), resp. progressiv från liflöst till lefvande. Genom omnämda förbiseende har emellertid gudsidén hos Schelling hemfallit till relativitet och hans filosofi förvandlats till ett slags fysik eller kosmogoni. Ty den Gud, som skrider till tingens konstruerande samt genom dem och deras potenser själf får förnuft och potenser, han är icke helt och hållet genom och för sig (»non est totus a se et sibi et suus»), sålunda icke Gud utan snarare en världssjäl, som existerar och har sina kvaliteter i och med och genom tingen. Detta strider emellertid mot det absolutas begrepp, sådant det af panteismen fattas, och ligger alltså ej i panteismens princip utan i dess ofulländade genomförande. Liksom människoanden är förnuftig, blott den äger gudsbegreppet och genom Gud fattar såväl sig själf som allt annat, följaktligen oberoende af potentieringen i sina begrepp, af huruvida det, man genom Gud förnimmer, är lefvande eller liflöst, förnuftigt eller oförnuftigt; på samma sätt är Gud förnuftig genom sig själf, ja, självfva förnuftet men oberoende af den större eller mindre graden af lif och förnuft hos de väsen, han genom sitt förnuft fattar. De hafva sitt förnuft genom honom, ej han sitt genom dem.[1]

Nästa kapitel, det fjärde, afhandlar »nexus rerum cum Deo» och borde följaktligen inlåta sig just på den uppgift, som föregående kapitels sista lärosats antydde omedelbart vidtaga

[1] I: 177–8.

efter fastställandet af det absoluta i dess enda allomfattande kvalitet. Sagda uppgift vore de ändliga väsendenas konstruktion — naturligen i den progressiva riktning, som framför den regressiva synes åtkomlig för människoanden, d. v. s. i riktningen från liflöst till lefvande. Så sker emellertid icke utan hänvisas[1] till ett följande kapitel, som aldrig blifvit skrifvet men åtminstone till någon del torde kunna suppleras ur »Dissertatio academica triplicem amphiboliam notionis legislationis practicæ in philosophia morum observandam adumbrans», hvilken till sin större del ventilerades 1827 eller samma år som »De nexu rerum».

Kapitel IV är följaktligen att betrakta mer som ett allmänt inledningskapitel[2] till den utlofvade konstruktionen af det absolutas modifikationer, hvarmed deras »nexus cum Deo» skulle positivt fastställas, och leder öfver från väsendets nu vunna positiva begrepp till uppgiften i fråga. Så fastslår det fjärde kapitlets första lärosats (XV) genast, att det absoluta väsendet som absolut ande är Gud, och berör härvid frågan om »prædicata Dei moralia» såsom blotta determinationer eller relativa bestämningar i förhållande till oss och andra ändliga väsenden utan att likväl afgjordt ansluta sig till en dylik uppfattning. Härefter bestämmer lärosats XVI den terminologi, att »idea» eller »notio», resp. »perceptio» eller »conceptio» beteckna en andens modifikation i förra fallet »sub forma Entis producti», i senare fallet »sub forma actus sive actionis». Termen »idé» i egentlig bemärkelse skall dock reserveras för den absolute andens modifikationer, »begrepp» för den ändlige andens. Sammaledes får »conceptio» afse en subjektiv eller ideell modifikation, »perceptio» en objektiv eller reell. För sanningen af satsen, att »idea», resp. »notio» äro en andens modifikation, d. v. s. anden själf i en viss bestämdhet, hänvisas till den inre iakttagelsen af begreppsbildningens process, hvilken iakttagelses möjlighet panteisten *postulerar*. Härvid skall man ock finna, att genom anden ej annat än begrepp kan vara eller

---

[1] I: 180, 182.

[2] I: 182 heter det: »Atque hæc *in genere* de nexu rerum cum Deo ex principiis pantheismi hic posuisse sufficiat» (kurs. af oss).

produceras, hvilket sålunda gäller äfven det oorganiska och växter, djur o. s. v. och vid tingens konstruktion skall få sin närmare belysning.[1]

Af det föregående inse vi nu (lärosats XVII), att alla relativa substanser äro ideer hos den absolute anden och omvändt alla dennes ideer äro relativa substanser, då nämligen hvarje idé är en »modificatio mentis» och substans definieras som »Ens, quod in se ita est, ut mera qualitas in alio quodam esse nequeat»[2]. För Gud själf är motsättningen mellan väsendena såsom ideer (ideala — refererade till den gudomlige anden såsom dess »conceptio») och ting (reala — »id quod solum præter Deum est») tydligen ingen, »nisi res inter se conferat». För Gud är »concipere» och »percipere» ett och samma, hvilket möjligen kunde uttryckas i ordet skapelse (»creatio»), dock naturligen med aflägsnande af all tidsbestämdhet. Hos människan däremot motsättas »notiones» och tingen såsom ideellt och reellt.[3]

Med *universum* kan man förstå inbegreppet af den absoluta substansens alla modifikationer; *värld* åter är, hvad som för människoanden uppenbaras af detta universum, inom hvilket alla modifikationer ömsesidigt men på evigt, tidlöst sätt betinga hvarandra och sammanhållas genom den gudomlige andens absoluta enhet. All rörelse, förändring, uppkomst och undergång äro däremot bestämningar, som tillkomma tingen genom de ändliga andarne. Negative framgår detta af det föregående, positivt åter först vid den till nästa kapitel utlofvade framställningen af de ändliga andarnes väsen, då detta konstrueras jämte öfriga modifikationer af det absoluta. Dylika de ändliga tingens bestämningar som nyss berörda (rörelse, förändring o. s. v.) fattar eller percipierar Gud endast medelbart, såvidt han har en idé om den ändlige anden. Men så vidt Gud fattar tingen som sina ideer, äro de ock eviga för honom. Guds »agere» är därföre endast hans eget tidlösa »percipere» = »concipere», hvartill vi hafva någon motsvarighet blott i den rena själfförnimmelsen (själfmedvetandet, vid hvilket genom

---

[1] I: 178—180.

[2] Jfr fvan s. 50.

[3] I: 180—1. Jfr I: 171 citeradt ofvan s. 54.

abstraktion alla relativa bestämningar aflägsnats), i den rena rumsförnimmelsen o. s. v. Om Guds »agere» i hans »creare» kunna vi endast genom partiell analogi från vår egen själ i den fritt bildande fantasiens verksamhet få någon föreställning, dock alltjämt med iakttagande af att all tidsbestämdhet måste aflägsnas.[1]

Mot bakgrunden af nu gifna innehållsöfversikt måste vi i första hand söka komma under fund med egentliga innebörden af den panteism, som afhandlingen utvecklar. Tydligt nog är, att denna icke sammanfaller med hvad Boströms definitiva ståndpunkt anser för panteism[2]. Den panteism, för hvilken »De nexu rerum» gör sig till tolk, förnekar som fenomenella om »Ens absolutum» alla omedelbara relationer: absolut är det väsen, hvars samtliga kvaliteter äro absoluta, eller som icke skiljer sig från sin enda, all realitet inneslutande kvalitet. Afhandlingens utveckling af panteismens princip förebygger särdeles, att tingen skulle tänkas ingå i Gud såsom yttre eller på något vis äfven i fjärmare mening rumsbestämda[3]. Panteismen stannar här ej heller vid immanensens synpunkt[4] utan som den enda kvalitet, hvilken kan tilläggas Gud i och för sig, såsom Guds enda absoluta kvalitet — och om något annat kan ej vara tal, då frågan rör sig om Gud i och för sig, — betecknas »perceptio sui», självförnimmelsen[5]. Då detta skall vara enligt en konsekvent utveckling af panteismens begrepp, styrkes uppenbarligen, att enligt Boströms dåvarande ståndpunkt panteismen ej har för honom samma betydelse som senare utan snarast den af idealism. Sagda idealistiska innebörd af begreppet skönjes för öfrigt redan i afhandlingens första definition: »Ens est quidquid mens potest percipere»[6], äfvensom däri, att man för klargörandet, hur det absoluta och dess modifikationer förhålla sig till hvarandra, hänvisas till inre iakttagelse och självåskåd-

---

1 I: 181—2.

2 Jfr ofvan s. 45 med not.

3 Obs. särskildt exkursen till lärosats VI (I: 169).

4 Jfr ofvan ss. 45—6.

5 I: 176. Sammanfaller med subjektobjektivitetens positiva begrepp, se I: 168 (jfr ofvan s. 51).

6 Jfr ofvan s. 49.

ning, emedan hvars och ens ande i sina förnimmelser såsom determinationer eller limitationer dock vore ett indivisibelt helt[1]. Och betecknande är, att »Præfatio» som panteister räknar ej blott Spinoza eller Schelling, mot hvilken senare någon polemik föres i anledning af en oklarhet, som medför brister i hans panteism, utan till samma kategori hänför äfven Platon och Leibniz[2]. Uttrycket »panteistisk realism»[3] kännetecknar då ock allenast en form af panteism, som ej utvecklat sig till hvad den bort, till motsvarighet mot panteismens egentliga begrepp. Att liknande gäller, hvad som en gång i samma sammanhang nämnes »panteistisk nihilism», behöfver knappt påpekas.

Men icke nog härmed: panteismen synes enligt sitt begrepp äfven utestänga det specifikt empiriska. Gud är enligt densamma lika höjd öfver tidens som rummets form, är tingens immanenta ej transeunta »causa», och om kausalförklaring[4] kan heller ej blifva fråga för den konsekventa panteismen. Panteismen rätt förstådd forskar öfver hufvud städse blott efter hvad allting är i sin sanning, sålunda i och för Gud, i hans förnimmande, men öfverlämnar åt erfarenheten att betrakta, hurudana tingen visa sig i det mänskliga medvetandet. Genom nämda spekulativa synpunkt är den fulländade panteismen just hvad som tillhör den fulländade filosofien att vara, och panteismen fritager denna vetenskap från att angifva någon orsak till vare sig det absolutas eller dess modifikationers existens[5]. Och med sagda allmänna antiempiriska riktning öfverensstämmer, att panteismen omöjligen kan omfatta den absurda åsikten, att begreppet vore en bild i själen, som uppstått genom intryck från tingen[6].

Panteismens begrepp göres sålunda här gällande med samma typiska dubbla nyansering som inom uppsatsen om Leibniz idealismens begrepp i dess motsättning till dogmatismens. Härigenom visar sig en inre kontinuitet, som icke uttryckens

---

1 I: 170, 174.

2 I: 162.

3 I: 178, jfr ofvan ss. 47—8.

4 N. B. i ordets prägnanta och inskränkta bemärkelse (jfr ofvan s. 36 med not 2) då »causa» är = orsak, ej = grund.

5 Jfr ofvan s. 55.

6 I: 179, jfr I: 176 och ofvan s. 32 och ss. 34—5 med not 1 till den sista.

skiljaktighet får dölja, då idealismen i dess fulländning såsom transscendental ju inom uppsatsen om Leibniz säges ha öfvervunnit panteismen. Men samtidigt uppenbarar sig en saklig motsats mellan ifrågavarande tidigaste skede och detta till namnet panteistiska. Inom det förra är åtminstone icke förebygdt, att konstruktionen får absolut betydelse och Gud härigenom indrages i utvecklingen med dess relativitet. Vi påträffa där ännu ett uttalande sådant som detta: »hade blott Leibniz tydligen för sig utvecklat, hvad som ligger i begreppet om en absolut kraft, en absolut själfposition, så skulle han lätt hafva kunnat konstruera naturen i allmänhet såsom utvecklingen däraf i dess lägsta potens och intelligensen såsom samma verksamhet höjd till en högre potens eller till åskådning af sig själf»[1]. Det talas alltså om själfva den absoluta kraftens egen utveckling genom lägre och högre potenser. Visserligen ordar Boström tillika om speciella former af absolut verksamhet, hvarigenom de särskilda väsendenas individualitet skulle få absolut betydelse, och om häremot svarande speciella krafter[2]. Man kunde då ifrågasätta, att hvarje sådan en individualitet konstituerande kraft ock vore en absolut kraft, hvadan yttrandet ej behöfde gälla »den absoluta kraften» κατ' ἐξοχὴν utan blott de speciella krafternas utveckling. Å andra sidan säges dock af Boström — närmast om Leibniz' ståndpunkt men fullt lika tillämpligt på den transscendentalfilosofisk-idealistiska —, »att den absoluta kraften måste i hvarje substans verka på ett särskildt bestämdt sätt och frambringa särskilda yttringar»[3]. Enligt detta blifva de särskilda krafterna blott särskilda modifikationer af den absoluta inre kraften såsom i dem alla identisk, och från talet om den absoluta kraftens »potentierande» kan denna då svårligen anses undantagen mer, än Schellings absoluta är enligt Boströms kritik utifrån den princip, han säger vara panteismens egentliga. En motsvarande skiljaktighet synes inneburen däri, att uppsatsen om Leibniz utan vidare reservation betecknar konstruktionsmetodens förklaring af de särskilda

[1] I: 98 jfr ofvan ss. 29—30.
[2] I: 96.
[3] I: 96.

väsendenas genesis ur det absoluta som en utredning, »huru den absoluta substansen för att så säga, fördelar sig i särskilda väsenden»[1]. Det s. k. panteistiska skedet åter lägger visserligen limitationens synpunkt på de särskilda väsendena gent emot det absoluta men framhåller å andra sidan uttryckligen, att detta är ett »indivisibile», hvadan man ej kunde tala om någon dess fördelning i ändliga substanser[2]. En viss känsla af uttryckets oegentlighet kan ju finnas antydd i tillsatsen »för att så säga», men den oklarhet, som lätteligen föder missuppfattningar, är dock ingalunda härigenom förebyggd.

Om det nu enligt Boströms senare, slutliga uppfattning af panteismen är för denna karakteristiskt att indraga det absoluta i ändlighetens och relativitetens sfär genom bestämningars tilläggande, som de facto göra detsamma af det ändliga beroende, så utvisar Boströms nu berörda kritik af Schelling[3],

---

[1] I: 94, se ofvan s. 30.

[2] Jfr BR: 69, citeradt ofvan s. 23 noten.

[3] En annan punkt, hvari Boström synes opponera mot Schelling, är då han I: 176 förklarar, att Gud ingalunda kan fattas genom omedelbar åskådning utan blott genom en från allt relativt abstraherande »actus cogitationis». Man erinre sig Hegels angrepp mot den intellektuella åskådningen såsom filosofiens organ. Emellertid betyder ej denna Boströms opposition, att icke i andra fall »intellectualis intuitio» kunde äga bevisningsvärde, se I: 170 och ofvan s. 52. I öfrigt lämna vi därhän, hur det nyss berörda yttrandet från I: 176 skall förlikas med ett annat yttrande från I: 169, nämligen: »Positiva — notio identitatis absolutæ, utpote verbis inexplicabilis, neque traditur docendo, neque discendo accipitur, sed per immediatum mentis sensum sui percipienda est». Vi erinra endast, att det absoluta enligt I: 169 skall vara af blott en kvalitet, att denna enligt I: 168—9 torde sammanfalla med den rena subjektobjektiviteten eller den absoluta identiteten, båda positivt fattade, och enligt I: 176 just är »perceptio sui». Jfr ock I: 197—8: »Diligenter autem observandum est, non esse hanc conscientiam ideæ cognitionem theoreticam aut speculativam, sed esse immediatam adprehensionem seu immediatum sensum rationis absolutæ, cum æque immediato sensu sui nexusque sui rerumque cum illa conjunctum, omnesque actiones proprie sic dictas theoreticas ac practicas infra hunc cadere, reque vera non nisi diversas ejus esse exhibitiones». Man kunde som ett slags förklaring hänvisa på förhållandet mellan känsla och tänkande enligt Boströms definitiva ståndpunkt, d. v. s. närmast på gradsynpunkten vid psykiska funktionernas uppfattning.

Å andra sidan är det nog ett slags reminiscens af schellingianismens estetiserande tendenser, då Boström I: 182 (se ofvan s. 61) antyder, att man

att hans dåvarande s. k. panteism är mindre egentligt panteistisk än den ståndpunkt, hvilken han intog i uppsatsen om Leibniz och där anser hafva öfvervunnit panteismen. Vi kunde ock uttrycka detta så, att förevarande skedes s. k. panteism står rationalismen och därmed äfven idealismens fulländning ett steg närmare, än den transscendentala idealism gör, hvilken uppsatsen om Leibniz omfattar.

Vi måste sålunda konstatera, att Boström till termen panteism under sin utvecklings fortgång knutit åtminstone trenne skilda uppfattningar. Om den första kan man knappast sägas med visshet veta mer, än att panteismen då syntes Boström individualitetsfientlig, och att all realism konsekvent borde drifva i dylik riktning. Äfven enligt Boströms definitiva och slutliga uppfattning af panteismen är denna individualitetsfientlig, och yrkas, att en fulländad idealism, sådan han anser sin egen vara, måste ha öfvervunnit alla tendenser åt det hållet. Så mycket mer tvingande träder oss då den uppgift till mötes att pröfva, hur Boströms s. k. panteism (i det andra skedet af denna terms uppfattning) ställer sig till individualitetsintresset.

Ett moment af vikt för sagda frågas utredning har tidigare framskymtat. Åt den praktiskt religiösa synpunktens betydelse härför har vår undersökning af gradualafhandlingen redan ägnat nödig uppmärksamhet, och hänvisas till detta. Hvad nu påkallar särskild granskning, är närmast Boströms sätt att bestämma ideerna och deras förhållande till Gud. Å ena sidan ha vi den fullt tydliga förklaringen, att hvarje »idea est modificatio mentis seu substantiæ absolutæ, atque adeo res seu substantia relativa», och den lika tydliga om människoanden, hvilken ju är en bland ideerna: »mens hominis relativa est, ut per se patet, nihil autem relativum est absolutum»[1]. Samma utgör innebörden af det absoluta väsendets definition: dess samtliga kvaliteter äro absoluta[2], och dit höra sålunda icke

---

kunde föreställa sig Guds »creare» — »ex analogia mentis humanæ, inprimis quatenus hæc mens in notionibus liberæ fictivæ phantasiæ formandis versatur», och restringerar denna analogi blott genom att fordra all tidsbestämdhets aflägsnande.

[1] I: 180, 176 — jfr I: 182 om Guds idé af de ändliga andarne.

[2] Jfr ofvan s. 50.

ideerna. Därför är det absoluta väsendet ock ren subjekt-objektivitet utan någon som helst motsättning mellan subjekt och objekt[1]; men »Ens realissimum» som subjekt kunde icke utan motsättning till den ändliga idén hafva denna till objekt, och detta vore motsägande[2]. Vore Gud i och för sig bestämd af de ändliga ideerna, blefve han ej längre absolut substans[3] eller öfver hufvud absolut. Korteligen: allt måste aflägsnas, som kunde neddraga Gud i något förhållande[4].

Men å andra sidan måste vi göra den iakttagelsen, att Boström på ett märkvärdigt sätt lämnar ur sikte frågan om ideernas åtskillnad just såsom ideer. Fullfölja vi den nyss angifna tråden, som uppenbart uttrycker afhandlingens principiella tankegång, är ju den slutsats oundgänglig, att då hos Gud ingen mångfald är, finnes i och för honom ej heller någon mångfald af eller åtskillnad mellan ideer. Säger då Boström, att det företrädesvis är om ideerna, som panteismen fordrar en viss ἀκαταληψία, ty »solam mentem infinitam infinitas suas ideas complecti atque perspicere valere»[5], så borde väl detta och andra jämförliga uttalanden innebära någon af de distinktioner, hvilka motsvara den blott ifrån ändliga andars synpunkt gjorda skillnaden mellan det absoluta väsendet och dess absoluta

---

1 Jfr ofvan s. 51.

2 Jfr I: 176, där under lärosats XIV omvändt framhålles som motsägande, om det absoluta väsendet skulle enligt väsendets begrepp fattas af en *annan* ande är sin egen, ty blefve därigenom nedsatt till objekt. Som väsen måste det emellertid (se def. 1) af en ande fattas och sålunda självt motsättningslöst vara denne ande, d. v. s. ren subjektobjektivitet.

3 Jfr I: 175.

4 Vi behöfva knappt påpeka, att här framhållna tankegång motsvarar den, hvilken vi i kap. II gjort gällande som den högre vid Boströms definitiva ståndpunkt och dess uppfattning af ideerna. Till de uttalanden, som utvärtes afveko härifrån, och som vi sökte tolka på ett med den högre riktningen samstämmigt sätt, träffa vi i det omedelbart följande en ej mindre tydlig motsvarighet. Enligt I: 171 (citeradt ofvan ss. 53—4) ha vi här en viss skyldighet att låta den högre tankegången normera tolkningen af därifrån afvikande satser eller eventuellt tjäna till dessas kritik. Att samma förfarande antyddes för den definitiva ståndpunkten, är sålunda af det tidigare skedets »De nexu rerum» ej blott medgifvet utan strängt taget fordradt.

5 I: 169.

kvalitet, och som sedan få korrigera sig själfva[1]. Kan ingen åtskillnad tänkas utan mångfald och negativitet, skulle det alltså vara den ändliga uppfattningen, hvars ändlighet inom »Ens realissimum» inför bland annan åtskillnad den mellan ideerna, utan att väsendet i och för sig häraf berördes.

Karakteristiskt är emellertid, att en sådan ideernas åtskillnad öfverallt förutsättes utan att med ett enda ord direkt belysas. Och den vore väl dock allra minst värd lika mycken uppmärksamhet som åtskillnaden mellan ideellt och reellt. Beträffande denna senare framhålles ju »sollicite» till missuppfattningars förebyggande, — och det i högst beteckande sammanhang[2] —, att »homo recte quidem reale ab ideali distinguit, sed deo hæc oppositio nulla est», hvartill visserligen ett annat ställe fogar den egendomliga restriktionen, »nisi res inter se conferat»[3]. Härvid framtvingar sig dock den frågan: har man att vid Gud skilja mellan ett »nisi» och motsatsen? Kan Gud öfver hufvud jämföra? är icke allting för honom på en gång klart och present[4]? Och en jämförelse synas ej kunna innebära annat än en förnimmelseakt, hvarigenom något göres klart och present, som förut icke var så[5]. Härmed skulle dock tidsbestämdhet och annan ofullkomlighet införas i det gudomliga medvetandet. Att detta icke kan vara Boströms mening, är höjdt öfver allt tvifvel och därmed befogadt att taga den först angifna tankegången till norm och mått för denna senare. Den först angifna tankegången vill emellertid genom sin allmänna innebörd, att i Guds förnimmande ej existerar något särskiljande, icke stanna vid att därifrån eliminera skillnaden mellan ideellt och reellt utan måste yrka detsamma äfven för åtskillnaderna inom det ideella, sådant det för Gud är. Om Boström uraktlåter att uttryckligen taga detta steg, är väl sådant knappast annorlunda förklarligt, än att individualitetsintresset hos honom ej ännu bragts till en form, som vore homogen med den principiella tankegången. Så till vida funnes alltfort tvenne oför-

---

[1] I: 171, se ofvan s. 53.
[2] I: 171, se ofvan s. 54.
[3] I: 180.
[4] Se I: 174.
[5] Jfr ofvan s. 17 not 2 och s. 22.

medlade tendenser, den individualistiska och den forna transscendentalidealistiska, här omformad i en s. k. panteistisk[1].

Låta sig då ej båda förena? n. b. utan motsägelse förena? Guds förnimmande får enligt den principiella tankegången endast vara hans självförnimmelse, som visserligen ej är någon blott abstraktion utan på ett eller annat sätt skall innesluta all realitet, enär denna sedan i dess skilda former blott kan fattas som Guds egen realitet limiterad. Från sin positiva sida måste då ock all realitet, resp. individualitet, följaktligen ock alla ideer innehållas i Gud och så till vida ock vara något absolut och evigt. Men särskild från andra skild individualitet är något tydligen ej blott genom det hos sig positiva, utan där träder ett negativt[2] moment till, en »limitation» eller »partition». Att denna ej får rubba Guds enhet, indivisibilitet o. s. v., fordrar Boström, men hur den skall tänkas, och med hvad rätt den får ett sådant namn, det öfverlämnas åt andras bemödanden[3]. Någon orsak till densamma behöfver ju Boström enligt den s. k. panteismens allmänna ståndpunkt ej uppvisa: hvarje fordran härpå skulle endast synas honom orimlig, såsom ofvan blifvit antydt. Panteismen har allenast att bevisa, att undersökningsföremålet är så eller så beskaffadt, och då ligger häri, att det ej kan vara annorlunda, — följaktligen att bevisa det ändliga som ändligt och det oändliga som oändligt[4]. Utöfver

---

[1] Jfr ofvan s. 38.

[2] Vi måste här framhålla den vacklande betydelse, som enligt afhandlingen synes tillkomma termen »determinatio». Å ett ställe (I: 180) säger Boström uttryckligen denna som sådan vara »mera negatio», en uppfattning, hvilken ju brukas anses leda till egentlig och verklig panteism, men i def. 2 (I: 164) identifieras den med »qualitas», hvilken enligt deff. 3 och 4 underindelas i »qualitas absoluta», resp. »relativa». Och vi ha ej blott kapitelöfverskriften »Ens absolutum negative determinatum» utan ock »Ens absolutum positive determinatum» (I: 167, 174). Men enligt I: 179 skulle hvad som tillhör det absolutas determination endast kunna uttrycka dess relationer till något ändligt.

Jfr att enligt uppsatsen om Leibniz individualiteten för hvarje särskild substans skall utgöras af »en sann realitet, kvaliteter och inskränkningar», och att »endast genom idealismen kan det positiva uttrycket af särskilda väsenden gifvas» (se ofvan s. 31).

[3] Jfr ofvan s. 52.

[4] Jfr ofvan s. 55.

detta skönja vi här ingen vägledning. Men äfven i dylika uttalanden ligger intet, som berättigar, att något slags negativitet, limitation eller partition tillades Gud som absolut och i hans absoluta förnimmande.

I och för sig är nu visserligen tänkbart, att man med ofvan angifna principiella tankegång må fatta det absoluta strängt renadt från allt, som kunde innebära relativitet, men på samma gång erkänna en också af individualitetsintresset fordrad, öfver all deducerande härledning höjd ursprunglighet hos subjekterna för relativ uppfattning. Det filosoferande subjektet är visserligen relativt: dess egen synpunkt är dock för detsamma ursprunglig och det kan ej härleda sig självt såsom just detta subjekt ur något annat[1]. Men äfven om intet relativt kan rent af falla utom det absoluta, vore det att förstiga sig, om man på något sätt inflyttade nämda ursprunglighet i det absoluta självt och som sådant. Inflyttandet af relativitetens ursprunglighet i det absoluta skulle afböjas genom nyss berörda principiella tankegång. Men kan ej detta likväl subreptionsvis komma till stånd på annan väg? Det heter ju, att filosofien skall se allt, sådant det *är* i den *gudomlige* anden, ej sådant det *synes människan*[2]. Filosofien opererar emellertid med den s. k. konstruktionen, som visserligen ej skall gälla Gud själf utan blott hans modifikationer[3], men som dock skall visa allt i dess sanning och sådant det i och för Gud är. Vid ifrågavarande konstruktion framställas nu — enligt hvad »Dissertatio academica» etc. visar — Guds modifikationer såsom ideer eller »genera virium relativarum, quæ omnes in eo conveniunt, quod, quatenus ad mentem absolutam referantur, ab ea conceptæ sint, distinguuntur autem diversitate eorum, quæ in iis concipiantur, quæque ipsæ percipiant»[4]. Då det nu gäller, at »quemadmodum qui ex virtute agit, eodem modo idemque

[1] Jfr ofvan ss. 26—7.

[2] I: 167, se ofvan s. 50.

[3] Se ofvan s. 58.

[4] I: 194. Oklarheten angående agenten vid detta »distinguuntur» kunde synas häfd af fortsättningen, där Gud säges omedelbart förnimma hvarje särskildt slag af ideer, — n. b. om där otvetydigt stode, att de af honom förnummes i sin specifika beskaffenhet såsom skilda från hvarandra.

ac Deus agit, sic etiam qui ex veritate scit, eodem modo idemque ac Deus scit — quatenus quidem utrumque in mentem finitam cadere possit»[1], torde ej kunna utestängas, att den absoluthet, som tillhör det gudomliga förnimmandet, i någon låt vara reducerad betydelse kommer den mänskliga filosofiens innehåll till del. Är det Gud, som efter det olika förnumna innehållet skiljer mellan olika ideer, ja, då får visserligen denna skillnad ock absolut betydelse. D. v. s. här förefunnes mot vissa bestämda uttalanden (»nihil relativum est absolutum») dock ett tvåfaldigt absolut[2].

Skärskådas saken noga, möter oss något af sagda svårighet redan i det relativa väsendets definition: »*Ens relativum* est, cujus qualitates non omnes sunt absolutæ»[3]. Samma gäller också om beviset för att det relativa väsendet, »per se solum (absolute) consideratum, Ens absolutum est»: »cum enim solis relativis qualitatibus determinatum esse nequit, necesse est, ut in eo sit absoluta quædam qualitas, quæ relativis remotis sola supersit». Kan den absoluta kvaliteten hos ett relativt väsen verkligen vara i strängaste mening absolut? Såsom fullt och alltigenom absolut skulle kvaliteten ej skilja sig från sitt subjekt, hvilket då ock är absolut eller det absoluta väsendet. Men vi frågade efter den *absoluta* kvaliteten hos det *relativa* väsendet. Kan en sådan erkännas, då måste uppenbart ock finnas något absolut i mindre sträng bemärkelse, ett absolut, som är relativt, och då visserligen tillika ett relativt, som är absolut. Här lyser tydligen den från Schelling mottagna identitetsläran igenom[4]: existerar någon identitet mellan den absoluta och den relativa identiteten, är nyss berörda slutsats oundviklig. Och uppsatsen om Leibniz lät den också framskymta, då särskilda väsenden genom konstruktion skulle fram-

---

[1] I: 166.

[2] Jfr ofvan s. 39.

[3] I: 164, se ofvan s. 50.

[4] Vi erinra särskildt om I: 161, där »nexus» mellan Gud och tingen säges vara identiteten (se ofvan s. 40), om I: 168—9, där »Ens absolutum» säges vara »absoluta identitas», och där Boström skiljer mellan identitetens negativa och positiva begrepp, samt om I: 173, där det heter: »Entia relativa, per se considerata, ad identitatem absolutam redeunt».

ställas som absoluta. Hvarigenom? Jo, därigenom — kunde man supplera —, att de särskilda väsendenas karakter af relativ identitet och totalitet[1] bevisar dem vara den absoluta identiteten i en viss potens.

Urgeras ifrågavarande svårighet, komme man ända därhän, att hvarje det absoluta väsendets modifikation blefve otänkbar såsom limitation, skulle nämligen strida mot själfva det absoluta väsendets begrepp. Men å andra sidan fattas allt ändligt just som dylik modifikation. Häri föreligger dock endast den allmänna motsägelse, som framkallar människans filosofi och tvingar henne dels att tänka ett absolut höjdt öfver all motsägelsens brist, dels sig själf och allt ändligt såsom limitation af det absoluta och sålunda i förhållande till detta, dels åter det absoluta såsom genom sin absoluthet höjdt öfver hvarje förhållande. Kasta vi en blick på Boströms definitiva ståndpunkt, kunna vi erinra, att han i sitt särskiljande af logisk och metafysisk betraktelse rörande det absoluta[2] och i sin uppfattning af det ändliga såsom idé hos Gud just yrkat allt detta. Omisskänneligt föreligga elementerna till samma åskådning här. Ja, det negativa, att Gud måste stå öfver hvarje förhållande, kunde rent af synas eftertryckligare fordradt, är från Boströms sida någonsin skett senare. Hvad som däremot kan ifrågasättas, är, om denna tanke blifvit fullt genomförd vare sig här eller där. För den definitiva ståndpunkten har vårt andra kapitel låtit detta framskymta. Och vår diskussion af hithörande i »De nexu rerum» har redan visat, att full klarhet i sagda spörsmål ej hittills kunnat nås: mot den principiella tankegången stå uttalanden, som möjligen äro och ej blott synas vara koncessioner åt »vulgaris opinio»[3]. Dit hör t. ex. talet om en jämförelse i Guds förnimmande[4], om Guds medelbara förnimmande af det specifikt ändliga, af rörelse, förändring o. s. v., som han icke fattar »nisi mediate, quatenus

[1] Om sammanhanget af identitetens och totalitetens synpunkt se I: 168—70, jfr ofvan s. 51—2.

[2] Se speciellt II: 263, där man kan skönja en viss antydan om det ensidiga förhållandets begrepp, som först af Sahlin vederbörligen utredts.

[3] Jfr I: 171 (se ofvan s. 53).

[4] Se ofvan s. 67.

mentis finitæ (cujuscumque generis, brutæ aut rationalis) ideam habet»[1]. Bestämdheten i dessa uttalanden är visserligen försvagad af den konditionala vändningen, af ett »nisi», af ett »quatenus»[2]. Men skall ej detta leda till det restringerande konditionalas bortförklaring enligt den tankegång, vi anse principiell, torde alltid återstå något med denna oförenligt.

Som redan framgått, sammanhänger berörda svårighet väsentligen med Boströms uppfattning af konstruktionens metod[3]. Kan denna fattas på ett sätt, som fullt motsvarar den principiella tankegången, blefve svårigheten af det medelbara

[1] I: 182 (se ofvan s. 60). Bekant är, att denna synpunkt återvänder i Boströms definitiva åskådning. Huru ett medelbart förnimmande skall vara möjligt hos det absoluta, är dock ingenstädes utredt. Redan att det som medelbart vore skildt från det absolutas omedelbara förnimmande, vållar svårigheter med hänsyn till det absolutas absoluthet. Från skillnaden mellan ett omedelbart och ett medelbart förnimmande hos människan kan heller ingen hänvisning vinnas. Hvad som t. ex. blott genom slut kan fattas, förnimmer* människan medelbart, men detta saknar betydelse utanför ett medvetande, som förenar potentialitet med aktualitet. Svårigheterna vid det medelbara förnimmandet blifva till sist desamma som vid det jämförande. Sagda distinktion kunde dock möjligen höra till dem, som göras utifrån ändlig synpunkt men från absolut synpunkt blifva intiga. Å ena sidan borde väl allt Guds förnimmande vara omedelbart, men å andra sidan synes omöjligt att från detsamma utesluta något — ens det sinnliga. Då emellertid Guds omedelbara bestämdhet af det sinnliga skulle neddraga honom i relativitetens sfär, tillgripes den utvägen att härvidlag statuera ett medelbart förnimmande. Skall detta emellertid fattas så, att Gud förnimmer allt, följaktligen äfven det sinnliga på fullkomligt d. v. s. osinnligt sätt, finnes från hans egen synpunkt ingen anledning att skilja mellan ett hans omedelbara och ett hans medelbara förnimmande, utan från denna synpunkt är ett, hvad vi människor isärhålla, då vi utom den gifna fenomenvärlden nödgas tänka en väsendenas värld och ej kunna tänka oss någondera falla utom Guds förnimmande. I samma riktning torde ock böra tolkas, att för det absoluta förnuftet är likgiltigt, om det förnumna är lefvande eller liflöst, förnuftigt eller sinnligt, d. v. s. hvad potentiering tillhör det förnumna (se ofvan s. 58). Vore Boströms uppfattning fullt klart och medvetet denna, borde emellertid vid sagda distinktion ej saknas det »sollicite monere», som I: 171 (citeradt ofvan s. 54) omnämner.

[2] Som bekant har man tadlat Spinoza för dennes öfverflödande användning af ordet »quatenus», med hvars hjälp man kunde bevisa snart sagdt allt.

[3] Se ofvan s. 69.

förnimmandet eliminerad, och talet om en Guds jämförelse af tingen fölle då kanske mindre tungt i vågskålen. Läte ej tänka sig, att konstruktionens metod också skänkte medlen till lösning af de svårigheter, den föranleder? att betydelsefulla anvisningar kunde hämtas ur dess egendomliga framställning af det absolutas modifikationer, ideerna?

Enligt konstruktionens metod, sådan den till sin höjdpunkt utvecklats af Hegel, har hvarje moment och begrepp sin nödvändighet såsom just detta genom förhållandet till öfriga momenter och begrepp i konstruktionen eller såsom konstrueradt[1]. Och i den riktningen pekar ju uppfattningen af väsendenas konstruktion enligt uppsatsen om Leibniz. Häraf skulle vi med förnyad styrka drifvas tillbaka till frågan om metoden. Nu är likväl ej denna metod inom afhandlingen tillämpad, och vi hade då att betrakta, hur tillämpningen gestaltar sig inom den till tiden nästföljande dissertationen[2]. Men dessförinnan återstår att bilda oss en uppfattning af konstruktionsmetoden, sådan den redan här finnes antydd, och framför allt af den här begagnade euklideiska eller geometriska metodens förhållande till konstruktionens metod.

Man kunde lätt nog frestas att utan vidare antaga ett sammanfallande i Boströms uppfattning af konstruktionens metod och den geometriska, helst då äfven den geometriska eller matematiska metoden brukar kritiseras som konstruktiv. Ett sådant antagande vore likväl rent förhastadt. Vi hänvisa på Boströms bestämda utsaga om den af honom omfattade konstruktionsmetoden, att genom densamma endast konstrueras det absolutas modifikationer, ej det absoluta självt. Som vi erinra oss, kom emellertid Boström med sin geometriska metod i »De nexu rerum» aldrig till dessa modifikationers konstruktion utan egentligen blott till bestämmande af det absolutas begrepp genom ett abstraktivt förfarande, hvilket tog sin utgångspunkt i det ändliga och just på dettas ändliga bestämningar riktade

---

[1] BR: 105 säger, att »Hegel — härleder nödvändigheten endast från själfva rangeringen af begreppen».

[2] Jfr ofvan s. 69.

sin abstraktion och därvid skulle hålla i minne, att den så vunna gudsuppfattningens abstrakthet ej finge tilläggas Gud i och för sig[1]. Sagda förfarande är detsamma, som Boström själf yrkar och tillämpar vid sin definitiva ståndpunkt. Och att han här begagnar geometrisk metod? Ja, däri må vi ej se något sakligt kraf, utan innebär densamma en framställningsform, som har med sig vissa specifika både fördelar och olägenheter. Af de förra betonar Boström, att den ägnar sig för koncis framställning och vore synnerligt värdefull för pröfningen af de särskilda lärosatsernas bestämda grund[2].

Hvad åter angår den af Boström yrkade konstruktionen i fråga om det absolutas modifikationer, så har den, som vi kunna påminna oss, tvenne former: en progressiv och en regressiv, den senare knappast tillgänglig för människan[3]. I sak synes denna dubbelhet sammanfalla med en tvåfaldig riktning i den ändliga sig utvecklande verklighetens uppfattning, som Boström långt senare påpekar. »När nu alla momenterna af den absoluta världen förutsätta hvarandra»[4], heter det då, »måste den ändliga varelsen fatta delvis, eller utvecklingen sker från det ena till det andra och kan därvid gå progressivt eller regressivt i förhållande till högre — däri lifvet mera framträder — och lägre»[5]. Och hvarför skulle då den regressiva konstruktionen från lefvande till liflöst knappast vara för människoanden tillgänglig? Få vi till belysning använda den senare definitiva ståndpunkten, är ett svar lätt att gifva: det lefvande är jämfördt med det liflösa ett jämförelsevis innehållsfullt, konkret, och människan kan ej verkligen begripa ett mer, innan hon begripit det mindre, innehållsfattigare, abstraktare.

Vid den definitiva ståndpunktens afgjordt allt utom konstruktiva metodologiska uppfattning kan man af nämda korrespondens ana, att den s. k. konstruktion, som »De nexu rerum» yrkar, måhända innerst ej är mer egentligt konstruktiv, än samma stadiums s. k. panteism är egentligt panteistisk. Lik-

[1] I: 172—3, 176, se ofvan ss. 25—6 och s. 53 not 1.
[2] I: 163, se ofvan s. 49.
[3] Jfr ofvan s. 58.
[4] Jfr det ofvan s. 60 om »universum» sagda (från I: 181).
[5] BR: 79.

nande korrespondens återfinnes äfven däri, att den konstruktiva fortgången från panteismens princip säges ske »certis quibusdam additis determinationibus»[1]. Är nu panteismens princip det absoluta fattadt i dess enda absoluta kvalitet, »perceptio sui», motsvarar denna fortgång tydligen den slutliga ståndpunktens successiva determinerande af själfmedvetandet såsom genus summum. Skulle motsvarigheten vara fullständig, borde emellertid ej allenast principen själf fattas genom en från allt relativt bortseende abstraktion, utan äfven hvarje steg från densamma i determinerande riktning inses bero af en förnyad mindre total abstraktion från det gifna[2].

Om likväl denna senare tanke här ej ännu bragts till klarhet, så kunna vi med fog påminna, att ej heller den definitiva ståndpunkten med ens tänker den tanken till slut. Så sker först, när Broström vid all människans verksamhet utskiljer det negativa abstraherandet från det positiva reflekterandet och inom detta distingverar mellan ett positivt abstraherande och ett positivt determinerande, allt efter som öfvergåendet sker från mer till mindre innehållsrikt, resp. motsatsen. Härvid är då att märka, hurusom den till »högre klarhet eller själfmedvetenhet» syftande teoretiska verksamheten fulländas genom positiv abstraktion, den till »högre samstämmighet och själfständighet» syftande praktiska verksamheten fulländas genom positiv determination. Med detta öfverensstämmer, när Boström om det positiva abstraherandet och determinerandet yttrar sig på följande sätt. »Genom det förra blir människans förut dunklare innehåll partiellt klarare och mera inre och närvarande, så att det likasom attraheras af henne och blir hennes eget, hvarigenom hon ock själf får ett högre och egentligare själfmedvetande. Genom det senare åter öfvergår det förut partiellt abstraktare, klarare och inre innehållet till ett mera innehållsrikt och dunklare och yttre, genom hvilken öfvergång det öfriga yttre delvis förändras till öfverensstämmelse med det inre och människan själf blir mera samstämmig och fri»[3].

---

[1] I: 177.
[2] Se »festskriften»: sid. 372. Jfr ofvan s. 14.
[3] II: 302, 305—7.

Men ej nog med detta: från sagda positiva determinerande såsom den praktiska verksamhetens form måste noga skiljas det logiska determinerandet, som innebär, att förnimmelseförmågan i ordets inskränkta och teoretiska bemärkelse[1] öfvergår från »en viss klar och tydlig (abstrakt) förnimmelse — — till en annan af samma slag, hvilken är relativt mera konkret eller bestämd (ifrån ett genus till ett species). Hon kan nämligen ej heller då vinna sitt ändamål på annat sätt, än att hon å nyo vänder sig till det konkretare innehåll, från hvilket hon genom abstraherande redan har utvecklat den förra förnimmelsen, och ifrån detta innehåll genom samma förfarande äfvenledes utvecklar den senare».[2] Mot denna klara distinktion kan emellertid från den definitiva ståndpunkten ställas ett uttalande, där den logiska determinationen faktiskt sammanflyter med den praktiska. »Från abstraktion i denna negativa (eller psykologiska) bemärkelse är att skilja *logisk* abstraktion såsom motsats till (logisk) *determination:* det positiva reflekterandet, öfvergående från ett konkretare innehåll med bibehållande för medvetandet af det mera generella och tvärtom»[3].

Har sålunda Boström ännu väl ett tjugutal år senare[4] ej kommit att klart framhålla den logiska determinationen såsom skeende per abstractionem, kan denna insikt ej rimligtvis väntas af »De nexu rerum» eller där intolkas. Men förblifver själfva kärnan af Boströms definitiva metodologiska uppfattning den, att den vetenskapliga metoden är ett *förtydligande* af medvetandets förut dunkla innehåll och härtill förutsätter abstraktionens medel med yttersta gräns i det rena självmedvetandets begrepp, hvarifrån all fortgång sker genom logisk determination[5], så kunna vi erinra, att Boström här ej blott

[1] En allmännare betydelse af förnimmelseförmåga (= bestämdt själfmedvetande, här ej = teoretiskt bestämdt själfmedvetande) synes nödvändig enligt II: 240, 243—4, 305.

[2] II: 305—6.

[3] BR: 139 (se äfven BR: 151). Att häri misstänka en inadvertens hos upptecknaren af Boströms religionsfilosofiska föreläsningar, synes en jämförelse med II: 161, 177—8, 180 förbjuda.

[4] BR: förordet, pag. VI säger uppteckningen vara från åren 1848—9 under jämförelse med föreläsningarna vårterminen 1844.

[5] Jfr »festskriften»: sidd. 367—73.

fattar »constructio seu qualitatum expositio» som determinerande utifrån en princip, hvars absoluta ena och enda kvalitet är »perceptio sui»[1], utan ock förklarar filosofien utgå »ab eo, quod per se omnium certissimum est» och härifrån tendera »ad id, ut menti perspicue has qualitates proponat, et quidem eo ordine, quo alteram altera vel ut conditio antecedat, vel ut conditionata sequatur»[2]. Äfven annorstädes[3] framhåller Boström just klarhetens och tydlighetens synpunkt, så att man däraf kan sluta, hurusom den nya metodologiska åsikten är under bildning. Likväl synes Boström ännu egentligen känna till blott den totalaste abstraktion, hvarigenom man kommer fram till det i filosofien första, och som äfven t. ex en Fichte erkände[4].

Vid denna Boströms tydligen alltför litet fixerade uppfattning af konstruktionens beskaffenhet torde ej vara möjligt att härur lösa svårigheterna angående individualitetsintresset i dess förhållande till afhandlingens principiella tankegång om det absoluta. Härmed visas vi öfver till den samma år ventilerade[5] dissertation, som exemplifierar konstruktionens metod.

Af ofvanstående undersökningar om »De nexu rerum» framgår emellertid enligt utvecklingssammanhanget a parte ante och a parte post, att vi i dess s. k. panteism verkligen ha att göra med en utvecklingsfas af Boströms egen filosofiska åskådning — trots den hypotetiska form[6], som där flere-

---

[1] I: 176, se ofvan s. 57.

[2] I: 165, se ofvan ss. 50—1.

[3] T. ex. I: 175 (se ofvan s. 57), 179.

[4] II: 119—20 (§ 9), jfr ofvan ss. 14, 75.

[5] N. B. till större delen, se ofvan s. 5.

[6] Så i »Præfatio» I: 163, där uttalandet låter något formellt: »Ceterum cum jam doctrinam hujus philosophiæ de nexu rerum cum deo publicæ disputationis materiem facimus, ex iis ipsis, quæ huc usque diximus, facile, ut speramus, intelligitur, nos nihil nisi legitimam consecutionem ex positis principiis propugnaturos esse». Så det ofvan flerestädes åberopade uttalandet om den partition, som panteismens uppfattning, att de ändliga tingen blott vore Guds limitationer, synes fordra: »Quæ partitio cujusmodi sit, et quo jure hoc nomine adpelletur, alii viderint» (I: 170). Så då I: 172 säges: »Pantosopho videlicet potentia dei est ipsa ejus essentia» med tillägget: »Quod utrum recte an secus dicatur, hic non quærimus». Sammaledes omnämner

städes betonas. Häri se vi dock ej mer än allra högst uttrycket för en känsla, som nog besjälade Boström, att hans ståndpunkt befann sig under ombildning och otvifvelaktigt kräfde att pröfvas. Men hvad som ännu är i det hela pröfning och oafslutad forskning, fastslår den sanningssökande ej som vunnet färdigt resultat.

Boström I: 178—9 som en i jämförelse med panteistisk nihilism och panteistisk realism »forma — — longe tolerabilior» af panteism den åskådning, enligt hvilken de omtvistade »prædicata Dei moralia — — Entis absoluti determinatione contineri, nec nisi expressiones relationum ejus ad nos et cetera Entia finita esse», men tillfogar: »Quo successu, aliorum sit judicium». I afseende på det sista citatets tolkning realiter hänvisa vi till en jämförelse med den definitiva ståndpunktens metafysiska gudsbetraktelse.

VI.

»Dissertatio academica triplicem amphiboliam notionis legislationis practicæ in philosophia morum observandam adumbrans», hvilken till sin större del ventilerades samma år som »De nexu rerum», d. v. s. 1827, röjer också i allt, där öfverensstämmelse eller motsatsen skulle vara af betydelse, väsentligen samma filosofiska ståndpunkt, endast tydligare utvecklad i riktning mot den definitiva. Bevisningen sker emellertid ej längre »more geometrico», men vid all öfverensstämmelse i öfrigt stadfäster detta blott vår redan uttalade uppfattning, att den förra afhandlingens s. k. matematiska metod icke för Boström var = den specifikt filosofiska utan allenast hade betydelsen af yttre framställningsform. Vi ha nu att taga en öfverblick af dissertationens innehåll för att se till, i hvad mån den bekräftar eller modifierar de förut vunna resultaten.

Själfva anledningen till sin undersökning hämtar Boström ur den »ambiguitas», som kan visas ligga i den kantska moralfilosofien enligt vissa mot densamma riktade kritiker. Så har man med rätta tadlat dess formalism: att dess högsta lag vore blott formell och därigenom indifferent för innehållet. Så äfven att den till högsta lagstiftare gjort människoanden själf trots hans ändlighet och relativitet. Slutligen att kantianismens viktiga skillnad mellan ett praktiskt i absolut och relativ eller teknisk bemärkelse vore hotad, då en blott formell aktivitet ej kunde få annat material än relativt och därför själf blefve relativ. Redan för det praktiska lifvets egen skull måste dessa brister kunna af vetenskapen öfvervinnas. Sålunda fordras begreppet af en reell lag, af en högre lagstiftning än människans

relativa och af en oangriplig skillnad mellan det absolut och tekniskt praktiska. Men däraf framgår också, att lagens, lagstiftningens och det praktiskas begrepp hvart för sig innebära en amfiboli eller dubbeltydighet, som kräfver sin belysning.[1]

Hvad först angår lagens synpunkt, brukar med lag förstås det sätt, hvarpå en kraft i tiden utvecklar sin aktivitets momenter, eller m. a. o. denna aktivitets form själf för sig betraktad. Aktivitetens form kan emellertid antingen vara abstrakt och allmän eller konkret och individuell, och ur denna tvåfaldiga betydelse af lag framspringer som antydt den första amfibolien.

Sin betydelse som konkret och individuell får lagen genom vår lefvande och omedelbara åskådning af den verkande kraften. Så till vida skiljer man visserligen mellan den reella lagen och den verkande kraften[2] men det nämda lagens begrepp är för öfrigt icke något af tänkandet bildadt. Liksom nu hos all kraft in rerum natura enhet och mångfald äro oskiljaktigt förenade, existerar samma förhållande vid den konkreta och individuella lagen[3], som allenast genom intuition förnimmes, och som just på grund af denna innehållsrikedom aldrig kan i någon ordformel fattas och uttömmas. »Monstrari potest, qua vi constituatur, quo mentem dirigere oporteat, ut inveniatur, at ultra

---

[1] I: 183.

[2] Jfr Boströms yttrande om distinktionen mellan det absoluta väsendet och dess absoluta kvalitet, hvilka re vera äro *ett* och blott af ändlig uppfattning åtskiljas (se ofvan ss. 51, 53—4).

[3] Efter Boströms i det följande (se t. ex. I: 189—90, 193) utvecklade åsikt äro alla universums krafter den absolute andens ideer. Därför kan enligt identiteten af »lex realis» och »vis» äfven talas om »plenitudo ideæ seu legis realis» (I: 188). Som bekant är enligt Boströms definitiva åskådning all lag »fullkomligt konkret och individuell» och någontings lag = »dess begrepp eller idé, dess väsende» o. s. v., ehuru denna ståndpunkt visserligen ock känner en generell lag såsom »det genom abstraktion vunna allmännaste begreppet om den konkreta lagen» (II: 322—3.). Det må likväl påpekas som en skillnad, att *här* framställda allmänna begrepp af lag (se ofvan) synes tillägga densamma tidsbestämdhet, hvilket knappast öfverensstämmer med afhandlingens samtidiga uppfattning af ideerna såsom eviga och ej heller förekommer i den slutliga ståndpunktens definition (se I: 368; II: 322). Lagen reglerar växlingen men måste just därför vara evig (II: 323) och ej blott sättet för en krafts utveckling i tiden af sin aktivitets momenter.

frustra omnino tenditur, quum sit complexus ejus plane infinitus»[1]. Att dess innehållsrikedom är så oerhörd, tyckes Boström vilja bevisa med stöd af tidens oändliga delbarhet. I hvarje tidsmoment måste vid kraftens explikation af sin aktivitet falla ett moment af denna och då äfven innehålla dels något med de öfriga gemensamt, emedan de eljest icke skulle tillhöra en och samma idé, dels ock något specifikt för att kunna för sig urskiljas. Härigenom skulle tydligen kraften eller idén med bevarad identitet utveckla otaliga momenter eller en innehållsrikedom, som måste öfverstiga all ändlig fattningsgåfva. Just detta nödvändiggör lagens andra, formella begrepp, om man nämligen i sitt tänkande ser bort från den växlande mångfalden i kraftens verksamhet och endast fasthåller det lika och gemensamma. På det sättet skiljes åt, hvad som hvarken i kraften eller den konkreta lagen är söndradt utan städse förenadt, och det sålunda vunna lagens begrepp är tydligen ett af reflexionen för dess behof bildadt abstraktum, hvars betydelse endast kan vara att för den ändliga mänskliga uppfattningen, som ej mäktar förnimma allting på en gång klart och present, möjliggöra en klarhet af omistligt värde för handlandet. Men detta formella begrepp förmår ock endast bestämma människans handlande i vissa allmänna momenter. I det enskilda och individuella får hennes handlande lagbestämdhet blott genom den konkreta och individuella lagen, sådan den af henne intuitivt fattas i samvetet, som hos djuren har en motsvarighet i deras instinkt. »Lex autem formalis est unitas abstracta, inanis, iners, ex qua sola nihil varium excutitur. Formam refert, quæ tanto plus habet vacui, quanto plura capere possit, quæ autem ipsa non ordinat ea, quæ in eam conjiciantur. Dicere nescit, quæ actio unamquamque particulam temporis impleat, quod tamen cognitu æque necessarium est, ac quales in genere actiones esse oporteat. Sed quamquam ex eâ solâ vita vera et continua geri nequeat, tamen ad eam gerendam nobis hominibus non minus propterea est necessaria»[2]. Till känslans värdering af människans förhållande kommer nämligen genom den abstrakta lagen

---

[1] I: 186.
[2] I: 187.

ytterligare förståndets dom häröfver, hvilken grundas å bevis och med sin uppfattnings klarhet styrker samvetets vittnesbörd.[1]

Lagen i berörda blott formella mening är sålunda ett abstraktum och vinnes genom abstraherande jämförelse, hvarvid man kan höja sig till allt allmännare och abstraktare lagar ända till en högsta och allmännaste, som lika återfinnes i all den handlande kraftens verksamhet. Men sagda abstraktionens väg leder ej till vissare sanning, än som tillhör dess utgångspunkt, sinnena. Denna är emellertid alltid relativ, ytlig och mer eller mindre falsk äfven i sin högsta fulländning. Härmed kan den filosofiska spekulationen dock ej vara nöjd. Hon slår därför in på konstruktionens väg och söker ur sin genom förnuftet möjliga uppfattning af gudsidén eller den gudomlige anden få en vissare och klarare insikt om tingen och deras väsen. Äfven på sådan väg kommer likväl människan ej längre än till ett allmänt och formellt begrepp. Hvarken det absoluta eller det relativa kan människan i sitt begrepp uttömma. Och äfven om hennes kunskap fortskrider till allt rikare bestämdhet och öser alltmer ur ideens omätliga rikedomar, mäktar hon med sin ändliga förmåga aldrig helt fatta det oändliga.[2]

I afseende på filosofiens egendomliga metod, konstruktionen, yrkas här sålunda, att hvarje steg i densamma sker medelst ett abstraktum[3], och att dess väg likväl är en annan än den abstraherande induktiva, är nämligen sådan, att spekulationen fortskrider till ständigt mer determinerad kunskap med utgångspunkt i den gudomliga idén, af hvars rikedomar hon upptager allt mer utan att någonsin kunna uttömma densamma. I sagda åskådning tänkes ej längre på ett begreppens producerande[4], utan man öser ur den gudomliga idéns rikedomar.

---

[1] I: 184—8.

[2] I: 186—7. Jfr Boströms senare uppfattning af ideens eviga mått (se t. ex. II: 294—5).

[3] Egentligen fattas det närmast som ett blott formellt och allmänt, men därefter framhålles »lex formalis» utan hänsyn till vägen för begreppets bildande som »unitas abstracta, inanis, iners» (se ofvan s. 81). Vore ej det på konstruktionens väg bildade begreppet att abstraktum, kunde det ju ej heller med klarhet fattas och blefve för handlandet betydelselöst.

[4] Redan »De nexu rerum» talar om en »notionis formandæ actus» och om ett slags producerande af begrepp (I: 179—80), men fattar på samma gång

Fortgången blir därför en successivt fullständigare, mer determinerad uppfattning af den gudomliga idén, som i sig innehåller all verklighet, hvarmed tillika vinnes verklighetens filosofiska begripande ur det gudomliga. Och då man ernår detta just genom att städse ösa mer ur ideens omätliga rikedomar, är förhållandet till denna tydligen ett abstraherande analytiskt: analytiskt, emedan idén innehåller allt och intet kan läggas därtill; abstraherande, emedan ej allt på en gång kan fattas och sålunda fortgången vid idéns uppfattning är betingad af en motsvarande abstraktion från det, som ännu genom sin innehållsrikedom och konkretion öfverstiger människans ändliga förmåga att klart förnimma. Men ur sinnena vinnes ej denna visshet genom abstraktivt-induktivt förfarande. Hvarför icke? Emedan det högre aldrig är ur det lägre för sig begripligt[1].

Ståndpunkten motsvarar sålunda re vera om än icke med all önskvärd tydlighet den slutliga metodologiska åskådningen, där det är ett i människan potentia[2] inneboende evigt begreppssystem, hvilket successive uppenbarar sig för henne under abstraktionens villkor, och utan att genom detta negativa moment det positiva högre vore som sådant begripligt. Hvarje på antydda vis fattadt begrepp är i fortgången till ett alltmera bestämdt (determineradt) och innehållsrikt dock blott ett abstraktum, — och det må frågas: hur skall ett abstraktum kunna vara aktuellt annat än genom abstraktion? Men visserligen

---

matematiken (resp. filosofien) som evig — utan uppkomst och undergång (I: 166) —, hvadan det förra måste efter det senare tolkas och följaktligen ej kan antagas innebära ett verkligt begreppens producerande. Här åter talas om ett »formari» vid sedelagarne, n. b. såsom abstrakta begrepp (I: 187), och förklaras (I: 184), att lagens reella begrepp (»notio»), bortsedt från skillnaden mellan kraften och dess lag, »tamen nullo modo præterea per cogitationem conformata est». Förhållandet motsvarar sålunda, hvad Boström senare yrkar om känsla och förstånd inbördes (jfr ofvan s. 64 not 3), och prononceras i denna betydelse med större klarhet redan i »psykologien» (I: 155—6).

[1] Jfr I: 190 och det följande.

[2] I afseende på potentialitetssynpunktens förekomst må äfven beaktas ett sådant Boströms uttalande, som att »præterita et futura non esse nihila, ut vulgo videntur, sed cum præsentibus ita connexa, ut nisi per se invicem esse nequeant» (I: 188). Under afhandlingens fortgång lägges denna synpunkt uttryckligen på människan och hennes krafter, hvaribland hennes kunskapsförmågas lägre och högre former (I: 190).

måste jag skilja på den särskilda akt af kontinuerligt mindre total abstraktion, hvarigenom man inom filosofien fortskrider från det rent allmänna till dess kontinuerliga logiska determinerande, och de serier af abstraktion, hvarigenom den högsta och totalaste förberedts, d. v. s. förberedts den abstraktion, som går intill gränsen för allt abstraherande. De förra ha något af planlöshet, osäkerhet, tillfällighet häftande vid sig[1]. Och först då självmedvetandets archimediska punkt blifvit efter treffvande försök funnen, är en abstraktion möjlig, som planmässigt, säkert och nödvändigt, nämligen genom det i hvarje särskildt moment vunna positiva, fortskrider till närmaste positiva genom en adekvat motsvarig abstraktion[2].

Knappast något annat än detta ligger i Boströms här yrkade konstruktionsmetod. Att tanken ej nått samma tydlighet som i Boströms senare utförande, lider ju intet tvifvel. Så har af naturliga skäl[3] ännu icke blifvit framhållet, att den filosofiska metoden är en genom positiv abstraktion förverkligad fortgående logisk determination. Att Boström skall kunna drifvas härtill, må man likväl sluta af den abstraktion, som är nödig för att vinna konstruktionens utgångspunkt[4], af hvarje särskildt begrepps abstrakthet i filosofiens konstruktiva fortgång från sin princip, af det abstrakta begreppets uppgift att klargöra det konkreta och af förnekelsen, att något högre vore

[1] Vi kunna som förtydligande historisk parallell erinra om Francis Bacons opposition mot »notiones temere abstractæ», som ej utesluter fordran på begrepp, vunna genom metodisk abstraktion. Härmed kan jämföras Spinozas kritik af »notiones abstractæ» i motsats till »notiones communes».

[2] Vi kunna här ej beröra de svårigheter, som må vidlåda nu antydda metodologiska uppfattning. Vårt intresse är här närmast att påvisa, hvad som uttrycker större eller mindre korrespondens till den definitiva ståndpunkten, hvars undersökning är en uppgift för sig. I alla händelser må framhållas, att Boströms nedsättande af det abstraktivt-induktiva tillvägagåendet tydligen ej kan gälla abstraktionen som sådan utan måste afse det blott empiriskas tillfällighet. Mäktar emellertid den totalaste abstraktionen höja häröfver — tack vare det kvarstående positiva och dess inre beskaffenhet —, synes man ock vara befogad att vänta ett motsvarande för hvarje särskildt steg i det ändligas begripande och sålunda erkänna en genom positiv abstraktion fortgående determination.

[3] Jfr ofvan s. 56.

[4] Se ofvan ss. 57, 73—4.

ur det lägre för sig begripligt, utan måste det högre innebo i det lägre och det lägre vara ett fenomen uppstående vid den ändliga uppfattningens oförmåga att penetrera idén, hvilken därför utvecklar sig i och för medvetandet men i sig ej är någon utveckling underkastad.

Den andra amfibolien rör begreppet lagstiftning. Enligt förut uppvisade betydelse af lag måste lagen såsom reell konstitueras genom den verkande kraften, och då en sådan aldrig är skild från sitt material, är ock hvarje kraft eo ipso konstituerad med tillhörande »lex vel forma realis» eller såsom lagstiftande. Men alla särskilda krafter framspringa ur en enda högsta och absolut, som i sin aktivitets utveckling konstituerar dem, så att de blott äro momenter i denna aktivitet. »Nihil enim multiplex, nihil relativum esse omnino potest, nisi in absoluto et per absolutum, quod unum naturâ est; illæ autem omnes, cum numero plures sint, etiam naturâ sunt relativæ; numerus enim est commune omnis relativitatis schema»[1]. Öfverallt, där flerhet finnes, måste därför ock finnas enhet, och flerheten uttrycker blott momenterna i denna eller sagda enhet såsom på olika sätt bestämd. Här får man tydligen ej stanna förr än vid en högsta allomfattande enhet. Såsom högsta kraft konstituerar denna allt, hvad eljest kraft heter, och är härigenom i absolut mening lagstiftande. En relativ lagstiftning kan emellertid tilläggas de underordnade enheterna eller krafterna i förhållande till den mångfald och växling, som faller inom deras sfär. Likväl måste deras lagstiftning tänkas härflyta ur den högsta, emedan alla underordnade enheter eller krafter äro af den högsta konstituerade och sålunda ej själfva kunna i egentlig mening konstituera något. Hvarje underordnad kraft är endast å den högstas vägnar, om man så får säga, lagstiftande för de momenter, hvilkas närmaste enhet och princip den är. Och den allenast promulgerar och exekverar den högstas egen lag.[2]

Betraktas härvid något i dess utveckling, gäller, att den i hvarje fall aktuella enheten lagstiftar för sina mångfaldsmo-

---

[1] I: 188—9, jfr I: 169 (se ofvan s. 52) och ofvan s. 17 not 2 och s. 23 noten.
[2] I: 188—9, 191—2.

menter, och det i och för sig högre (enheten) är härvid aldrig ur det lägre för sig (det genom utvecklingen successive gifna mångfaldiga) begripligt. Hos växten och djuret äro alla krafter momenter af dess vegetativa, resp. animaliska kraft. Sammaledes hos människan som sinne, förstånd och förnuft allt efter den högre enhet, hvilken under utvecklingen uppenbarar sig hos henne och med allt större egentlighet uttrycker hennes själf. Är därför förnuftet en gång aktuellt hos henne, lagstiftar det för samtliga hennes särskilda krafter, och människan fattar sig då med alla sina krafter just som ett ändligt eller relativt förnuft. Häri ligger, att efter de olika sätt, hvarpå de ändliga krafterna äro hvarandra underordnade, de blifva af hvarandra normerade, resp. för hvarandra lagstiftande, och detta så, att sagda förhållande gestaltar sig olika med fortgående utveckling. Men det ändliga förnuftet, som är bland ändliga krafter högst och fattar Gud och allting genom honom, inser härigenom ock sin lagstiftning allenast vara ett uttryck för den högsta, för Guds egen lagstiftning. Motsvarande insikt tillkommer hvarje lägre kraft, som är medveten af sig själf och en högre, hvari den är moment, så förståndet, när det blir medvetet af förnuftet. I hvarje fall inser härvid det lägre, att det för sig och utan det högre vore rent af intet, och det blefve allenast ett vanvettigt försök till självförintelse, om det lägre då ville bestå för och genom sig själf, om t. ex. kroppen ville lefva utan själ, förståndet förstå utan förnuft och förnuftet vara utan Gud. Nödgas man än beskrifva, hvad som är i utveckling stadt, liksom vore det lägre fulländadt, innan man kommer till det högre, fulländas dock det lägre ej utan det högres närvaro. Och en oorganisk materia förmår ingalunda utveckla sig till organism, en organism till själ, en själ till ande eller åskådning till förstånd och förstånd till förnuft, utan det är alltid idén, som inträder i existensen och småningom uppenbaras för sig och andra. Huru ett existerande lägre skulle ur sig kunna utveckla ett högre eller genom potenser utveckla sig till högre, är ofattligt. »Posterior hic ordo γένεσιν sive existentiam, non ipsum gignens et manifestans seu essentiam respicit, quodque de illa recte dicitur, non item valet in hanc posteriorem».[1]

---

[1] I: 189—91, jfr för det sista I: 177—8 (se ofvan s. 58).

Kasta vi en återblick på hvad som framställts till belysning af den andra amfibolien, är här först och främst att märka den i sak antikonstruktiva riktning, hvilken förbjuder att förklara det högre ur det lägre. Fortgår den filosofiska metoden eller s. k. konstruktionen i sin ena riktning från liflöst till lefvande och så till vida från lägre till högre, är emellertid icke det högre och innehållsrikare som sådant ur det lägre och innehållsfattigare begripligt. Häri synes inneburet, att metoden närmast har subjektiv betydelse eller egentligen anknyter till det villkor för begripande hos ändliga intelligenser, som ligger i att det innehållsfattigare måste penetreras före det innehållsrikare, hvilket först begripes i sina lättillgängligare bestämningar och sedan successive i en genom innehållets systematiska sammanhang fastställd ordning[1]. Men också om arten af sagda systematiska sammanhang ligger häri en antydan, nämligen i samma riktning, som med full tydlighet till sist gör sig gällande på Boströms definitiva ståndpunkt: Gud är ju den högsta enheten för alla underordnade krafter såsom sina momenter, och dessa stå sedan till hvarandra i det förhållande, att en kraft innehåller andra som sina momenter och så, att de förhålla sig till denna sin enhet som krafternas totalitet till den absoluta enheten[2]. Hvilket är nu detta förhållande? Jo, det positiva ingåendets, där blott en ändlig reflexion kan införa åtskillnad mellan väsendet och dess kvalitet, och där limitationens synpunkt blir gifven med det lägres på ett ofvanifrån indeducibelt och så vida oförklarligt sätt men ej därför mindre tvingande. Tydligen fast ännu icke tillräckligt preciseradt just den tanke, som senare återuppträder med afseende på idésystemets sammanhang, och som nedifrån uttryckes i den fortgående logiska determinationen utan verklig omfångsbegränsning. Bevisningen ligger i ekvationen »unitas sive vis relativa: vires sibi subjectæ, i. e. momenta sua = unitas absoluta: universitas virium»[3].

---

[1] Skall fortgången tänkas som en determination utan omfångsbegränsning, kan man egentligen blott på antydt sätt skilja mellan det enskilda och det allmänna, genom hvilket senare det förra skall begripas.

[2] I: 189, 191.

[3] Se de i föreg. not åberopade ställena. Som tydligt bevis, att sagda

Tillika har man att beakta det uttryckliga erkännandet af all mångfalds relativitet: det relativa kan endast vara i och genom det absoluta[1], men kan dock tydligen ej i sin relativa beskaffenhet och såsom flerhet tilläggas detta, »quod unum naturâ est», utan ingår i detsamma på evigt och fullkomligt sätt. Och alla de många kunna, efter hvad fortsättningen yrkar, blott förmedelst sina relativa kvaliteter skiljas åt: de uttrycka, känna vi redan, enheten på särskildt sätt bestämd eller, som det ock kunde heta, enheten limiterad[2]. Men detta innebär, att de hafva sina bestämningar genom hvarandra in infinitum, och att sålunda, om en är gifven, alla äro det, n. b. för den absolute anden, hvilken härigenom är verkligt allvetande och i sig på evigt, fullkomligt sätt sammansluter ideernas system eller universum, förnuftets eviga värld — noga att skilja från existensens sinnliga eller sig för sinnena företeende[3]. Och senare möta vi t. o. m. den betecknande förklaringen om allt, hvad rörelse och förändring heter: »Derivanda autem hæc nobis videtur ex relativitate finitioneque rerum, cum nisi in relativis cogitari omnino nequeat. Vires enim omnes universi, i. e. momenta omnia vis absolutæ sunt relativa, i e. talia, ut alterum esse atque concipi non possit, nisi per alterum in infinitum us-

determinationssynpunkt, där verklig omfångsbegränsning vore utesluten, icke ännu är af Boström decideradt omfattad eller för honom fullt medveten, hänvisas till hans »psykologi», där (I: 120) de ändliga väsendena sägas vara »dels koordinerade jämte hvarandra, dels under hvarandra subordinerade, så att det, som i förhållande till sina organer själft är organism, är i förhållande till ett högre organiskt helt åter ett organ». De sex potenser, som därsammastädes omnämnas och re vera motsvara de sex grupper af ideer, hvilkas konstruktion här nedan refereras, stå liksom dessa i det inbördes förhållande, att hvarje lägre ingår i den högre. Så till vida är subordinations- och determinationssynpunkten genomförd. Däremot är här ingenstädes utsagdt, att den oändliga mängden af varelser, som falla inom samma allmänna potens, eller de ideer, som tillhöra en och samma grupp, sinsemellan icke vore koordinerade. Se I: 116—7 och nedan.

[1] I: 188—9, se ofvan s. 85.

[2] I: 189, se ofvan s. 85. Jfr att »psykologien» (I: 118) säger »den skapande kraftens funktioner» alla vara »*ändliga* eller inskränkta perceptionskrafter». Dock bör härvid erinras, att hvad som för sig själf är ofullkomligt, kan som funktion i Guds förnimmande vara fullkomligt: fullkomligt som förnummet, ofullkomligt som själf förnimmande.

[3] I: 193—4.

que. Quum igitur finita percipiendi facultas omnia simul capere (clare percipere) non valet, necesse est, ut uno clare percepto ad alterum transeat» etc[1]. Uppenbarligen tillägges härigenom, liksom skedde i »De nexu rerum»[2], en viss ursprunglighet åt det relativa. Men detta får ej vålla någon sammanblandning af absolut och relativt. Talas om det absolutas momenter, är redan flerhetens och relativitetens synpunkt gifven: det absoluta är nämligen såsom absolut utan mångfald. Och häraf borde väl ligga närmast att sluta till predominerandet härstädes af samma tankegång, som vi sade vara den principiella inom »De nexu rerum».

Nu berörda synpunkt framhålles, efter hvad de gifna källhänvisningarna betyga, bland annat vid öfvergången till äfvensom under den tredje amfiboliens diskuterande. Här ville Boström genom väsendenas s. k. konstruktion nedifrån, från det liflösa eller oorganiska genom det vegetativa och det animaliska lifvets form, vidare det blott medvetet lefvande, det tillika förståndigt och slutligen det förnuftigt lefvande, nå den punkt, där han efter distinktion mellan teoretisk, praktisk och estetisk verksamhet skulle ha sortierna gifna för en framställning af den amfiboli, som häftar vid det praktiskas eller handlingens begrepp. Midt under expositionen af skillnaden mellan teoretisk, praktisk och estetisk verksamhet afbryter emellertid dissertationen, hvarigenom den tredje amfibolien ej får sin åsyftade utredning. I hvad riktning denna skulle gått, därom kan man dock ej vara synnerligen tveksam efter noggrant iakttagande af undersökningens hela anläggning[3].

De ändliga krafternas hufvudformer återfinnas sammanfattade hos människan, »cum existat homo ordine materia, planta, anima, animusque sensualis, intelligens, rationalis». I samma ordning böra ock motsvarande krafter[4] framställas, men häraf

---

[1] I: 199—200.

[2] Se ofvan ss. 67—70, jfr ss. 26—7.

[3] Boström bedömer själf denna den tredje amfiboliens undersökning sålunda: »Quamquam enim hæc ceteris minus brevitatem admittit, quum nisi ex adcurate explicata natura hominis hujusque cum Deo conjunctione ratio ejus non prorsus pateat, tamen, quum nemini non antea satis cognita sit, licebit hic eam significatam potius, quam pertractatam dimittere» (I: 192—3).

[4] Jfr I: 180 med dess ofullständiga antydan af konstruktionens stadier.

får man, såsom redan antydt, ingalunda sluta, att det lägre kunde bli fulländadt utan det högres närvaro. Lika litet får man antaga, att det högre vore konstitueradt af det lägre såsom delar, utan de lägre krafterna äro i själfva verket den högre enhetliga kraftens momenter, »quibus in relativam atque finitam naturam conformatur»[1]. De sex berörda slagen af ändliga krafter äro såsom refererade till Gud ideer hos honom men skiljas åt genom hvad som i dem förnimmes och hvad de själfva förnimma[2].

Det lägsta slaget är då tydligen de oorganiska krafterna, d. v. s. sådana ideer, som visserligen af den absolute anden förnimmas, men genom hvilka han för öfrigt ej förnimmer något: de äro sålunda förnumna, resp. förnimbara men ej själfva förnimmande och uppenbara icke den absolute anden. Då emellertid allt i sanning varande är självmedvetande, återger denna klass egentligen Platons icke-vara. Närmaste klass är de lägre organiska, d. v. s. de vegetabiliska krafternas, som äro ideer, genom hvilka den absolute anden omedelbart förnimmer en viss mångfald af det förra slaget men därutöfver ingenting. Dessa ideer äro alltså ej blott förnumna utan ock förnimmande, ehuru icke för sig själfva utan blott för andra: förnimmelsekraften riktas nämligen ej tillbaka på sig själf utan på materien eller sin kropp, hvilken härigenom organiseras. Tredje gruppen är de högre organiska, d. v. s. de animaliska krafternas, som äro ideer, hvarigenom den absolute anden omedelbart förnimmer en flerhet af vegetativa organismer och medelbart genom dem annat yttre. För dessa vegetativa organismer blir den animaliska kraften ett slags centralidé, som formar dem till sina bestämningar och mer periferiska krafter. Såsom yttre sinnen upptaga de och förnimma affektionerna från det yttre (känseln omedelbart, de öfriga sinnena medelbart), och deras sensationer senteras i sin ordning af central-

[1] Jfr det nyss ss. 86, 88 framhållna och I: 170 om det absolutas limitation eller partition.

[2] I: 194, 198, jfr ofvan s. 69. I det följande är utfördt, hvad »De nexu rerum» sade väsendenas konstruktion visa, nämligen att intet utom begrepp kunde genom anden produceras eller vara (se ofvan ss. 59—60).

idén, hvilken härigenom blir inre sinne och sammanfattar sensationerna till yttre åskådningar[1]. Dessa äro emellertid utan tidskontinuitet och blinda, emedan det inre sinnets affektioner ej ännu genom någon särskild förnimmelse sammanfattas, som kunde motsvara det inre sinnets sammanfattning af de yttre sensationerna. Men på antydda sätt innehåller det inre sinnets idé potentia hela den yttre (ej den inre) naturen och är utan att veta det — emedan här ej skiljes mellan inre och yttre — ett slags lefvande naturens spegel[2].

Dessa trenne slag af krafter tillhöra naturens rike i motsättning till andens[3], och i dem uppenbaras ej väsendet för väsendet. Så sker först i andens rike, där självmedvetande och och frihet härska. Äfven här påträffa vi emellertid trenne slag eller grader af ändlig kraft, innan serien afslutas med den kraft, som är absolut självmedvetande och frihet. Först i den tredje graden af dessa utvecklar människan en sann mänsklighet och uppenbaras genom henne τὸ θεῖον i existensen[4].

Af andarne äro de lägst, som ej höja sig öfver inre och yttre sinnlig åskådning, och som genom frånvaron af förstånd nära nog kunde nämnas »animalia sui conscia». Hit höra sådana Guds ideer, hvilka omedelbart förnimma och innehålla den blott besjälade ideens momenter, d. v. s. det inre sinnets affektioner, som härigenom blifva åskådningar. Men för sig själf som ande är anden ej ännu uppenbarad — trots det att här skiljes mellan yttre och inre —; han är för sig själf ej något kontinuerligt utan egentligen en räcka af inre och yttre åskådningar men innehåller potentia äfven den inre naturen, ej längre blott den yttre. Närmaste stadiet utgöra de förståndiga andarne. Hvarje sådan är en den absolute andens idé,

---

[1] Jfr uppsatsen om Leibniz I: 104—5. Ehuru »psykologiens» framställning af de ändliga varelsernas sex klasser i det hela motsvarar föreliggande »konstruktion», må påpekas den skillnaden, att I: 143 säger skäl saknas till antagande af »ett så kalladt inre sinne».

[2] I: 194—5. Jfr för det sista I: 104 (Leibniz om monaderna såsom afspeglande hvarandra).

[3] Äfven för motsättningen i fråga kan jämföras uppsatsen om Leibniz I: 105 (99—100).

[4] I: 195—6.

hvilken förnimmer och innehåller den sinnliga andens momenter, så att anden här är sitt eget objekt och skiljer sig själf såsom ande från både den yttre och den inre naturen. Omedelbart förnimmes då den sinnlige anden med sina inre och yttre åskådningar, medelbart åter det inre och yttre sinnet och deras innehåll. Som ett slags själfmedvetande spegel innehåller således den förståndige anden i sig med i oändlighet aftagande känning hela den relativa världen[1]. Genom reproduktion, ombildande och jämförande verksamhet höjer han sin uppfattnings klarhet men är ej i egentlig mening person utan blott relativt och formellt själfmedvetande och fri[2]. Den förståndige andens högsta enhet är nämligen ännu ej hans väsen, ej heller är han sig själf ändamål utan har till ändamål förnuftet, hvars uppenbarelse i existensen han har att tjäna. Och instrumentets värde beror ju af värdet hos det, hvarför det är instrument.[3]

Högst bland de ändliga krafterna står det relativa förnuftet, som är en idé, genom hvilken den absolute anden fattar sig själf, eller för hvilken han uppenbarar sig. Då nu utom det absoluta och relativa väsendet intet vidare finnes, som kunde uppenbaras, måste härmed de ändliga krafternas serie vara afslutad. I idén af det absoluta förnuftet, genom hvilken den förnuftige anden konstitueras, möter oss ej blott det absoluta varats och den absoluta formens eller det absoluta vetandets, den absoluta aktivitetens och skönhetens idé utan ock den förnuftiga världens, d. v. s. idén af tingens totalitet, sådana de innehållas i just detta förnuft.[4] Och det förnuftiga medvetandet är ingen blott teoretisk eller spekulativ kunskap utan fattar omedelbart och i evighetens ljus[5] det absoluta förnuftet och

---

[1] Jfr ofvan s. 60, där utrycket »värld» expliceras. Observera här tillägget »relativ», som motsvarar, att människoandens högsta form ej ännu är hunnen: hvad som uppenbaras för dess förmögenheter nedanför förnuftet, kan ej vara annat än relativt. I den omedelbara fortsättningen talas ock om »den förnuftiga världen».

[2] Denna distinktion som bekant återkommande å den definitiva ståndpunkten.

[3] I: 196—7.

[4] I: 197.

[5] Betraktar så t. o. m. tiden (I: 200).

sig själf samt sitt eget och tingens sammanhang med Gud. Skillnaden åter mellan teoretisk och praktisk (resp. estetisk[1]) verksamhet faller nedanför förnuftets sfär och uttrycker blott olika sätt för dess framställning[2].

I och genom förnuftet uppenbaras tingens innersta och eviga väsen såsom själfmedvetande och frihet. Lägre eller högre blir därför en ändlig kraft, ju mindre eller mer den hos sig röjer själfmedvetande, frihet och enhet. Vid det relativa förnuftets betraktelse ha vi här fortgått från lägre till högre, d. v. s. från passivitet, nödvändighet, mångfald till aktivitet, frihet, enhet, sålunda i samma ordning som förnuftet självt i tiden utvecklar sig[3]. Men denna ordning rör ej andens väsen och i och för sig hindrar intet, att den motsatta vägen kunde beträdas. Måhända skall ock så ske, när människoandens djup bättre utforskats än hittills.[4]

Till sist påpekar Boström, att Guds handlande eller »agere» i och för sig är ett med hans veta och vara, samt att mellan dessa skiljes blott i en ändlig uppfattning, af hvars ändlighet tids- och växlingsfenomenen framgå. Vid sådan skillnad för-

---

[1] Jfr I: 199, 201.

[2] Motsvarar till viss grad, att enligt den slutliga ståndpunkten skillnaden mellan dessa verksamhetsformer har en annan indelningsgrund än skillnaden mellan sinnlighet och förnuft, samt att i denna senare indelning förnuftet betecknar *väsendet*, hvaraf sinnligheten framställer fenomenet.

[3] Jfr hvad ofvan s. 86 sades, att när förnuftet är aktuellt, måste alla lägre krafter fattas såsom dess momenter och hela människan som ett relativt förnuft.

[4] I: 198—9. Jfr för det sista motsvarigheten — ehuru mildrad — till I: 177, där om »constructio ab animatis ad inanimata regrediens» säges: »non facile esse potest humanæ mentis». Dessutom kan erinras, att enligt Boströms slutliga metodologiska åsikt filosofiens framställning skulle motsvara »constructio progrediens» genom determinerande fortgång från genus summum till (det fullständigast möjligt fattade) gudsbegreppet. Men så till vida som Boströms faktiska utförande begynner med gudsbegreppet, härur genom analys af essentia vinner framställningen af Guds logiska attributer (låt vara att dessa sinsemellan framställas i determinerande riktning) och på sagda allmänna grundval söker prestera det ändligas förklaring, hvarvid man egentligen skulle fortgå till människan från de öfver henne stående ändliga allmänpersonerna och sedan antropologiskt förklara naturen, motsvarar detta i det hela just »constructio regrediens».

 stås med handlande en krafts utveckling i tiden af sina momenter, och motsättes detsamma då varat under hvilans eller evighetens form. Speciellt kommer härvid termen till användning om självmedvetande krafter, hvilka handla ur inre princip, och bland nämda slags handlingar skiljer man mellan teoretiska, praktiska och estetiska. Dessa äro följaktligen ej blott handlingar i ordets vidsträcktare bemärkelse utan innebära en tydlig förening af frihet och nödvändighet, aktivitet och passivitet samt syfta alla till andens inre harmoni mellan sina olika krafter. Skillnaden dem emellan afser handlandets utgångspunkt och riktning, äfvensom det relativa förhållande, hvari de innehålla sagda motsatsers förening, samt slutligen ändamål och resultat. Såväl de teoretiska som praktiska handlingarna ha till subjekt förnuftet eller förståndet — vore eljest blinda — men riktas de förra från det passiva till det aktiva, från naturen till förnuftet, från existensen till det eviga, de senare tvärtom. Utgångspunkten är vid de förra objekterna, nödvändigheten det första och, som det synes, öfvervägande gent emot friheten. Vid de senare är anden själf källa och utgångspunkt, friheten det första och synbarligen dominerande öfver nödvändigheten. De teoretiska handlingarnas ändamål och resultat är att förvandla nödvändigheten i frihet och självmedvetande för att så försona existensen med den eviga idén, d. v. s. med sitt sanna väsen och sin egentliga natur. Omvändt åsyfta de praktiska handlingarna att bestämma andens relationer till det yttre liksom de yttre tingens relationer sinsemellan, så att det yttre återger det inre, d. ä. så att försoningen vinnes genom frihetens och den eviga idéns öfvergång i nödvändighetens sfär eller existensen.[1]

På denna punkt afbryter dissertationen, och det är af intresse att här första gången möta bestämningar, som föga modifierade fortlefva i Boströms åskådning intill det sista. Så att all människans verksamhet åsyftar harmoni samt innebär en förening af aktivitet och passivitet, så särskiljandet ur utgångspunktens och riktningens, ändamålets och resultatets synpunkter. Synpunkterna af frihet och nödvändighet för psykologisk och

[1] I: 199—202.

metafysisk karakteristik, väl närmast kvarlefvande från det transscendentalfilosofiska stadiet[1], träda som bekant till sist i bakgrunden. Men ännu i de religionsfilosofiska föreläsningarna möta de oss mångenstädes. Hvad vi däremot särskildt sakna i framställningen af teoretisk och praktisk verksamhet är omnämnandet af olikheten till fulländningssätt: genom positiv abstraktion, resp. positiv determination[2].

Då vi erinra oss Boströms ännu rätt sväfvande metodologiska uppfattning, kan emellertid detta ej väcka undran: det ena sammanhänger otvifvelaktigt med det andra. Ha vi ock inom förevarande utvecklingsskede, som ofvan framgått[3], återfunnit Boströms metodologiska grundtanke så att säga i frö och ansats, är den likväl ingalunda framburen med full medvetenhet om dess egendomliga och distinktiva art. Vi påpeka, att konstruktionens metod enligt »Dissertatio academica» etc. tydligen sammanfaller med den af »De nexu rerum» yrkade, och denna i sin ordning skulle efter Boströms uppfattning vara den schellingska panteismens, låt vara renad från en oklarhet af betänkliga konsekvenser. Å andra sidan vore orätt att identifiera här yrkade konstruktion med en verkligt konstruktiv metod af det slag, hvaremot Boström senare ofta polemiserar. Vi hafva fastmer sett den antikonstruktiva tanken ytterligare urgerad, att intet lägre kan som sådant förklara det högre eller utveckla sig till detta, men är det just det högre, som successivt afslöjar sig för den ändliga uppfattningen, utan att det härigenom i sig underkastades någon ändring. Ej heller ifrågasättes det konkretares härledning ur det abstraktare utan allenast att begripa det abstraktare före det konkretare.

Med senast berörda ha vi ej hunnit utöfver de förut vunna resultaten angående Boströms metodologiska uppfattning under detta skede. Den filosofiska konstruktionens exemplifierande, låt vara i tämligen skizzerad form, bör dock kunna föra oss ett steg längre. Först och främst finna vi däraf styrkt, att

[1] Se t. ex. I: 106—8, jfr ofvan s. 33.

[2] Någon större betydelse få abstraktionens, reflexionens och determinationens synpunkter först inom »psykologien», dock ingalunda så distingverade, som slutligen sker (jfr I: 126, 143, 146, 150—1, 153—5).

[3] Ss. (74—5,) 82—5.

endast det mer eller mindre abstrakta kan konstrueras. Hvarje kraft in rerum natura och därmed all lag i konkret och individuell bemärkelse har förut befunnits innehållsrik ända därhän, att en ändlig uppfattningsförmåga omöjligen förmådde helt genomskåda den: klart och tydligt kunde vid ändlig uppfattning kraften, resp. lagen endast i vissa allmänna, abstrakta bestämningar förnimmas, och häremot svarade lagens abstrakta, formella begrepp. De sex slagen af krafter, som konstruerats och begreppsmässigt skilts åt, äro ock tydligen ingalunda fattade i sin individualitet. Sagda förhållande framgår redan däraf, att ingen enskild kraft eller idé konstruerats utan blott vissa klasser. Men hvad i ett klassbegrepp fattas, är ej annat än ett abstraktum. Häraf framgår ock, att blott mänsklig filosofi kunde äga konstruktionens form: vid ett väsen, hvars förnimmande är utan inskränkning, kan ej talas om abstrakta begrepp och följaktligen ej heller om konstruktion. Så till vida som konstruktionens eller öfver hufvud abstrakthetens form är väsentlig för den mänskliga filosofien, begränsas äfven högst väsentligt dennas anspråk att se allting på samma sätt som Gud, och det restringerande »quatenus — — in mentem finitam cadere possit»[1] vinner i betydelse.

Men vidare: de särskilda kraft- eller idégrupperna äro enligt Boström skilda åt genom hvad i dem förnimmes och hvad de själfva förnimma. Detta utför han ytterligare så, att den absolute anden säges genom den ena eller andra gruppen förnimma det eller det omedelbart och annat medelbart. Då sådant säges, är, hvad den absolute anden genom ifrågavarande idé eller ideer skall omedelbart förnimma, en mångfald af det slag, som utgör närmast lägre idégrupp, hvadan sagda vändning ej påträffas vid den lägsta utan först vid de tvenne närmast högre och detta så, att det medelbara förnimmandet naturligtvis endast nämnes vid den högsta gruppen af dessa. Men de ideer, som tillhöra sagda tvenne högre grupper, äro själfva förnimmande, och hvad de omedelbart förnimma, är just hvad den absolute anden genom dem påstås omedelbart förnimma. Deras och den absolute andens omedelbara förnimmande

[1] I: 166, se ofvan ss. 69—70.

skulle så vida sammanfalla liksom vid den tredje gruppen bådas medelbara förnimmande.

Sagda egendomliga resultat styrkes af det sätt, hvarpå andarnes tvenne lägsta klasser karakteriseras. Boström talar då ej längre om ideer, genom hvilka *den absolute anden* omedelbart skulle förnimma en mångfald af närmast lägre slag och medelbart det ännu lägre, utan denna vändning ersättes så, att ifrågavarande slags *ideer* påstås själfva omedelbart förnimma en mångfald tillhörande närmast lägre stadium och medelbart allt det lägre. Fortsätta vi till de ändliga andarnes, som äfven är de ändliga krafternas, högsta form, det relativa förnuftet, återkommer den gamla vändningen så till vida, som detta skall vara en idé, *hvarigenom* den absolute anden förnimmer sig själf, men en märklig skillnad framträder, nämligen att här ej blott fattas det lägres mångfald, utan riktningen blir omkastad, så att visserligen äfven denna fattas men i och genom Gud eller den absolute anden[1]. Likväl skulle här också den absolute andens förnimmande sammanfalla med sagda idés eller det absoluta förnuftets med det relativa förnuftets.

Hvad rimlig mening kan nu detta äga? Sammanfölle verkligen det absoluta och det relativa förnimmandet på det sätt, man närmast vore hågad antaga, blefve ju den tidigare yrkade skillnaden hos Gud mellan omedelbart och medelbart förnimmande egentligen en absurditet: då Gud genom hvarje idé omedelbart förnimmer detsamma som denna, borde man rätteligen säga, att Gud förnimmer allt förnimbart och förnimmer det omedelbart[2]. Men härigenom blefve han ock i sitt förnimmande omedelbart bestämd af det sinnliga, och man kunde då ej heller neka, att Guds förnimmande utvecklade sig med de ändliga väsendenas. En sådan vändning kunde speciellt antagas ligga i uttrycket, att det relativa förnuftet vore en idé, hvarigenom den absolute anden förnimmer sig själf, eller för hvilken han uppenbarar sig själf. Detta vore emellertid en

[1] I: 197 (citeradt ofvan s. 64 not 3), jfrdt med I: 200 och I: 178.

[2] Uttrycket att omedelbart förnimma något från en viss idé skildt genom denna är redan i och för sig betänkligt. Idén själf synes böra vara det, som omedelbart förnimmes, och hvad genom densamma förnummes, skulle då ock vara medelbart förnummet.

åskådning, som efter den definitiva ståndpunktens norm måste befinnas verkligt panteistisk och skulle kollidera med det i föregående afhandling utvecklade, att Gud icke får tänkas utveckla sig till lif och självmedvetande genom de ändliga väsendena såsom potenser. Fasthålles den uppfattning sagda afhandling gör gällande, att Guds enda positiva kvalitet vore hans självförnimmelse, och fasthålles dessutom, att han häri dock förnumme all verklighet men visserligen icke som mångfald, måste dylik tolkning utan vidare förkastas. Boström kan också omöjligen vilja säga, att Guds självförnimmelse vore gifven med det ändliga förnuftet, därför borgar både hans närmast föregående och hans senare åsikt.

Guds och de ändliga väsendenas förnimmande får alltså ingalunda antagas sammanfalla. En antydan härom kunde man se redan i det Guds förnimmande, som skall förekomma vid de lägsta ideerna: dessa förnimmer Gud visserligen, men genom dem förnimmer han eljest ingenting — de äro helt enkelt förnumna och förnimbara men ej själfva förnimmande. Sammanfölle nu Guds förnimmande på detta stadium med idéns, skulle Gud så till vida själf icke förnimma, hvilket uppenbarligen är motsägande. Och noga sedt har detta sammanfallande af Guds och de ändliga väsendenas förnimmande heller aldrig af Boström uttryckligen yrkats. Strängt taget innebära hans nyss berörda uttalanden blott, att det förnumna[1] sammanfölle, ej förnimmandet. Skillnaden kunde förefalla mindre väsentlig. Vore det förnumna i Guds och de ändliga väsendenas förnimmande rätt och slätt ett och det i hvarje tänkbar mening, måste visserligen existera äfven den förnimmandets identitet, som verklig panteism yrkar. Men den definitiva ståndpunkten känner härvidlag en skillnad. Å ena sidan är det förnumna ett och samma för alla väsenden: verklighetens totalitet — något annat kan ej förnimmas och just detta förnimmes äfven af hvarje förnimmande väsen. Å andra sidan är det förnumna olika för alla väsenden och beror af den specifika arten hos hvarje särskildt väsens förnimmande, utan att härmed en rela-

[1] Af naturliga skäl utsäges detta ej beträffande den lägsta idégruppen, då dess ideer ej skola vara förnimmande.

tiv identitet mellan detta olika förnumna vore utesluten. Fasthålles den förra betydelsen, kan man naturligtvis med Boström säga, att Gud i eller genom hvarje idé förnimmer samma mångfald som denna[1]. Häraf skulle dock ingalunda följa, att hvad idén fattar som mångfald, äfven i Guds förnimmande skulle söndra sig till mångfald.

Fortsätta vi denna tankegångs tråd, skulle vi naturligen som ofvan komma att yrka, det äfven ideernas mångfald af Gud ej fattas som mångfald. Saknas alla uttalanden, som peka i denna riktning? Om vi icke fästa oss vid förklaringen, att med en idé alla äro för den absolute anden gifna, som just så är allvetande[2], återstår dock ett beaktansvärdt yttrande, som indirekt kunde skänka frågan ett visst ljus. »Terra ipsa», heter det, sedan Boström framhållit allt relativt som enhet af frihet och nödvändighet, »complexus elementorum materiæque formandæ, corpus quasi generis humani est theatrumque liberæ activitatis animorum, per eos communiter constitutum, nec, iis absolute sublatis, remansurum[3]. Quæ cum ita sint (esse autem demonstrat theoretica philosophia), sequitur, ut omnia relativa ab animo sint derivanda, nec nisi per eum esse atque exsistere possint — sequitur, ut conscientia sui et libertas rerum sit essentia principiumque æternum, necessitate nihil nisi communitatem seu mutuum conflictum animorum relativorum, quodque in unoquoque non unice ipsius actio sit, significante»[4]. Skulle man här än icke vilja tillmäta någon vidare betydelse åt att »terra ipsa», som till viss grad motsvarar den lägsta idégruppen, förklaras vara af andarne (»per animos», d. v. s. de ändliga andarne) gemensamt konstituerad, kvarstår likväl det vida betydelsefullare allmänna uttalandet om relativitetens framspringande »ab animo»[5]. Då nu alla ideer i sin åtskillnad äro re-

[1] Olämpligheten och oklarheten af Boströms terminologi och hithörande framställningar förnekas härmed visst icke. Redan tidigare har ur annan synpunkt ifrågasatts värdet af berörda distinktion mellan omedelbart och medelbart förnimmande, när det gäller Gud (se s. 72 not 1 och s. 97 not 2).

[2] I: 193, se ofvan s. 88.

[3] Jfr BR: 133; II: 299.

[4] I: 198—9.

[5] Jfr. I: 199 (cit. ofvan s. 88). Man kunde här ock med skäl erinra, att

lativa, tyckes ej annan slutsats möjlig, än att ideernas hela åtskillnad härflyter »ab animo», hvilket just skulle motsvara den tankegång, vi framhållit som högre ej blott inom »De nexu rerum» utan ock vid den definitiva ståndpunkten. Härmed skulle tillerkännas relativiteten en viss ej vidare härledd ursprunglighet: »animus» är relativ och »ab animo» framspringer all relativitet[1].

Så långt man slutledningsvis kan häfda ett dylikt resultat ur vissa uttalanden i »Dissertatio academica», hvilka knyta sig till dess konstruktion af de ändliga väsendena, gäller ock, att där framskymta medel för lösningen af specifika svårigheter, dem ifrågavarande metod synes vålla för det ändligas uppfattning på ett med det absolutas absoluthet förenligt sätt[2]. Men ingalunda kan påstås, att dessa medel vore med klarhet[3] uppfattade, och af självfva problemets förhandenvaro röjer »Dissertatio academica» knappast större känning än »De nexu rerum». Resurserna för dess utredning må vara större: då en sådan ej direkt ifrågasättes, röjer detta, att individualitetssynpunkten icke spekulativt förmedlats med samma allmänna tendens, som där kallades den panteistiska, ehuru den under det namnet[4] här ingenstädes möter oss.

Af det senast diskuterade framgår ytterligare omöjligheten att identifiera Boströms här yrkade konstruktionsmetod med hvad hans senare ståndpunkt förstår under denna benämning. Det

---

Boström om de lägre ideernas förhållande till »relativa ratio» yttrar sig sålunda: »Quamquam autem hoc modo per partes et ab imis incipientes nos eam descripsimus, tamen uti jam sæpius significavimus, ea non est ex partibus coacervatis composita unitatisque internæ expers, sed vires et stationes ejus inferiores re vera non sunt nisi ea ipsius momenta, *quibus in relativam atque finitam naturam conformatur*» (I: 198, se ofvan s. 90). Är nu det absoluta »absolute unum» och »absoluta totalitas», synes denna tankegång involvera, att om de många ideerna tillades detsamma i och för sig, skulle det ej mindre förvandlas »in relativam atque finitam naturam».

[1] Jfr ofvan ss. 26—7, 39, 66—70.

[2] Jfr ofvan ss. 69—70, 72—3.

[3] Obs. t. ex. den distinktion vi ofvan ss. 98—9 nödgats söka från den definitiva ståndpunkten.

[4] Tänkbart vore, att just detta namns förtigande som ett negativt symtom förebådar den definitiva ståndpunktens användning af sagda term (jfr ofvan ss. 44—5).

må vara att hela den s. k. konstruktionen genomgående erinrar om åskådningar, som låta hvarje högre stadium bli gifvet förmedelst reflexion öfver det genom närmast föregående handling satta. Att denna reminiscens ej behöfver innebära någon principiellt konstruktiv riktning, framgår däraf, att väsentligen samma stadier senare bibehållas ur afgjordt subjektiv synpunkt och utan att skiljas åt såsom ideer[1]. Ett slags öfvergångslänk å denna punkt torde föreligga i »psykologiens» framställning af de sex allmänna potenser, som föranleda varelsernas i världen indelning i motsvarande sex slag. Här och inom »Dissertatio academica» är synpunkten öfvervägande objektiv, i det fråga är om olika slag af ändliga varelser. Men genom en psykologis hela syfte och anläggning ligger den objektiva synpunktens slutliga uppgående i den subjektiva närmare, än då man afser de ändliga väsendenas konstruktion — låt vara att denna här skall tjäna som medel för praktisk-psykologiska distinktioner. Då den objektiva synpunkten ingalunda försvinner på den definitiva ståndpunkten[2] men den objektiva skillnaden likväl förklaras ur subjektet och den subjektiva synpunkten antydningsvis framskymtar redan i »Dissertatio academica», är alltså fråga om ett mer eller mindre, och Boströms utveckling låter tydligen den subjektiva synpunkten allt mer komma till sin rätt.

Vid det förut anförda om abstraherandets betydelse, om det konstruerade såsom ett abstrakt o. s. v. är emellertid af betydelse, att här kunnat visas, hurusom konstruktionens åtskillnader just hänvisa på den ändlige anden. Är så fallet, framtvingas ej heller den förväxling mellan objektivt och subjektivt första, hvilken Boström senare vill återfinna såsom error principalis i all konstruktion[3].

Att namnet konstruktion då bibehålles, är väl närmast att

---

[1] Se t. ex. BR: 142—3, där de olika gradationerna af människans funktioner och förmögenheter framställas. Jfr för den lägsta gradationen därstädes yttrandet om Platons icke-vara med det ofvan s. 90 sagda.

[2] Obs. att BR: 142—3 ur synpunkten af funktioners och förmögenheters gradation skiljer mellan människan som natur- och andeväsen.

[3] Se t. ex. BR: 48, 69, 103, 107, 119. Jfr härmed I: 171, 175 (se ofvan ss. 54, 57).

förklara af en viss redan berörd[1] oklarhet i den metodologiska frågans uppfattning och af utgångspunkten för Boströms filosofiska utveckling, men härjämte spelar nog ett annat moment in. Det blott abstraktivt-induktiva förfarandets brister känner Boström[2] och tycker dem öfvervunna, då framställningen af de ändliga väsendena i deras olikhet synes få en viss begränsning eller afslutning nedåt och uppåt med ett lägsta blott förnimbart, som ej själft förnimmer, medan å andra sidan det högsta ändliga måste vara, där ej längre ett ändligt utan det oändliga uppenbaras för den ändliga uppfattningen[3]. Att härvid det gamla namnet står kvar för ett med mindre klarhet fattadt nytt, bör ej förundra.

En punkt vid de relativa väsendenas konstruktion, som förtjänar särskildt beaktande, är, att de lägsta ideerna eller krafterna sägas vara förnimbara men ej självfva förnimmande. Redan »psykologien» åter fattar alla ideer såsom förnimmelsekrafter[4]. Emellertid påpekar äfven »Dissertatio academica» vid

[1] Se ofvan ss. 75—7, 82—5, 87, 95.

[2] Se ofvan ss. 82—3.

[3] Se ofvan ss. 90, 92.

[4] I: 118. Detta, att idén själf förnimmer, är från Boströms definitiva ståndpunkt blott den naturliga konsekvensen af axiomet: »för att något skall vara till för en annan, måste det vara något i och för sig själft» (BR: 24). Mot antagandet af förnimbara icke förnimmande ideer kunde inom »Dissertatio academica» synas svara den allmänna tanken, att det ändliga blott är konstitueradt men i egentlig mening ingenting konstituerar (se s. 85 ofvan), hvilken tanke synes stå i ett slags motsättning till nyssnämda axiom. Emellertid skönjes lätt, att den nya ståndpunkten ej är så fjärran, som man i första ögonblicket kunde tro. Så till vida som det ändliga förnimmandet konstituerar en fenomenvärld, erkänner äfven »Dissertatio academica» något af det ändliga konstitueradt: allt relativt skall ju härledas »ab animo». Å andra sidan är äfven från den definitiva ståndpunkten detta intet konstituerande i högsta mening: potentia ligger väsendenas värld till grund för all ändlig uppfattning och hela fenomenvärlden. Och i samma grad man kommer högre, närmar sig det fenomenellt konstituerade det väsentligt konstituerade. Därhän kunde redan ett yttrande i »psykologien» sägas peka, om det ock är mera objektivt hållet: »ju högre det hela eller organismen är, ju friare och självständigare äro dess organer, och tvärtom, ju självständigare organerna äro, desto högre måste den enhet vara, som förenar dem» (I: 120). Den

de lägsta krafterna, att allt sant varande är självmedvetande[1] — och Guds ideer, äfven de lägsta, borde väl erkännas som ett sant varande. Senare omnämner samma afhandling ljuset (»lumen») som en »communis vis perceptiva naturæ», genom hvars strid med gravitationen »proxime dividitur et conformatur moles materiæ in diversa corpora, quæ in organismi formam redacta deinde ab eodem moventur, itâque in partibus suis adficiuntur, ut singulares perceptionum vires in iis existere possint. Quarum infimæ sunt vegetativæ»[2]. Rent ut blottadt på allt, hvad förnimmande heter, synes ej en sfär vara, där man kan upptäcka något slags »vis perceptiva». Och det är sålunda visst icke oförberedt, som Boström redan i »psykologien» röjer nyss påpekade uppfattning.

Redan förut har framhållits, att determinationsvyen här till en viss grad synes lagd på de ändliga krafterna i deras inbördes förhållande (dock ej fullt genomfördt) och i deras förhållande till det absoluta[3]. Då nu hvarje högre kraft vid den konstruktiva framställningen just riktar sig på och följaktligen äfven bevarar närmast lägre och genom denna ännu lägre o. s. v., har detta ytterligare bekräftats. Men den definitiva ståndpunkten låter hvarje idé — efter sitt specifika mått — förnimma alla de andra både högre och lägre. Här åter synes konstruktionen låta hvarje idé själf förnimma blott det lägre. Vi ha dock redan fäst uppmärksamheten vid att riktningen omkastas, när det blir fråga om den högsta idén, det ändliga förnuftets. Och hypotetiskt antyder Boström, att äfven lägre krafter kunna bli medvetna af högre, t. ex. förståndet af för-

högsta självständighet för det ändliga skulle enligt detta möta oss just å den punkt, där all självständighet kunde synas detsamma frånkänd af uttalandet, att ideerna såsom af Gud konstituerade egentligen ej kunna självva konstituera något. Fortsättningen af »Dissertatio academica» lär för öfrigt, både att människoanden bör för sig konstituera samma lag som den af »vis absoluta» konstituerade, och att han kan underlåta detta, men i det förra ligger hans sanna frihet, hvaremot det senare är ett slags träldom (I: 192).

[1] Se ofvan s. 90.

[2] I: 200. Reminiscensen från konstruktionsfilosofiens spekulationer om ljuset tydlig.

[3] Se ofvan s. 87 med not 3.

nuftet[1]. I själfva verket förutsätter detta, att det lägre redan potentia förnimmer det högre. Så till vida skulle vi äfven här ha mött den senare ståndpunktens tanke om än i tämligen outvecklad form. Utan sagda förhållande blefve ock ytterst tämligen obegripligt, att med en enda idé — likgiltigt hvilken — alla kunde vara gifna, låt vara för Gud, ty allt bestämmande af det ena genom det andra måste väl enligt ståndpunktens idealism vara ideellt, d. v. s. i förnimmandet. Obegriplig blefve ock den oerhörda innehållsrikedom, som ju skall utmärka hvarje reell lag och sålunda redan måste tillhöra den allra lägsta idé[2]. Äfven från denna synpunkt skulle alltså fordras, att den åskådning varder till full konsekvens utvecklad, som i hvarje idé ser en hela universum som sitt objekt omfattande förnimmelsekraft eller rättare person.

Härigenom visar sig »Dissertatio academica» vara en fas i den utveckling, hvarigenom Boströms tänkande ledes till allt afgjordare idealism. Då här ock framträdt större resurser att från det absoluta som sådant hålla all relativitet aflägsnad, innebure afhandlingen eo ipso den rationalistiska synpunktens större makt. Men liksom idealismen på detta stadium visar utöfver sig själf till en konsekventare form af idealism, är rationalismen tydligen ej heller fulländad. Icke blott den oklarhet, som omsväfvar frågan om ideernas vara för Gud, är härpå ett bevis. Saken styrkes än vidare däraf, att kraftens synpunkt är den principiella[3], hvarunder ej allenast ideerna utan ock det absoluta väsendet betraktas. Trots sålunda en viss ofullgångenhet af idealismens och rationalismens tanke röjer emellertid »Dissertatio academica» — enligt hvad det föregående visat —, att denna tanke här på mer än en punkt utvecklats till större

[1] Se ofvan s. 86. Jfr I: 192: »Habet ille (homo) hoc proprium præ ceteris naturis, quas novimus, quod potest locum suum in rerum natura cognoscere», hvilket kräfver ett äfven uppåt riktadt förnimmande.

[2] Jfr ofvan ss. 80—2.

[3] Så ock i »psykologien», se t. ex. I: 118—9. Den definitiva ståndpunkten däremot ser i kraften endast ett fenomen af (organisk) makt, »hvilken åter, betraktad i sin ursprunglighet och sanning, nödvändigt är ett förnuftigt och personligt väsende» (II: 266; jfr I: 363—4 och BR: 54).

släkttycke med den slutliga ståndpunktens, än hvad »De nexu rerum» kunde uppvisa, dessa båda afhandlingars nära samhörighet eljest oförnekad. Våra undersökningar af Boströms äldsta skrifter ha följaktligen ock vid dem ådagalagt ett kontinuerligt närmande till tänkarens definitiva åskådning, men tillika att vi i dem ej må se mer än förberedelser.

OM

SPRÅKSKÖNHET

AF

JOHAN VISING



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Det är mycket vanligt att höra sägas, att det ena språket är vackert och det andra fult; men det är ovanligt att höra några antagliga skäl därför. Dessa omdömen höra nämligen till smakens område, där ej blott individen, utan samhällen och hela nationer låta sig förestafvas de bestämdaste utslag af de obestämdaste, dunklaste känslor.

Äfven om man vid uppskattningen af skönt och oskönt söker höja sig till klarhet och objektivitet, har man ytterst svårt att alldeles frigöra sig från det omgifvande mediet, från sina vanor, till och med från sin egen efterbildningsförmåga, eller från det omedelbara intrycket och den tillfälliga stämningen. Huru växlar ej t. ex. uppfattningen af människokroppens skönhet med tid och rum, och huru olika fatta ej slättbon och bergsbon landskapsskönhet, utan att den strängaste vetenskapliga kritik vågar fälla någon skiljande dom.

Om sålunda all analysering af det sköna är en vansklig sak, torde den vara svårare än någonsin i ett så sprödt och ömtåligt ämne som språket, om hvilket Göthe säger:

Anatomieren magst du die Sprache, doch nur ihr Cadaver,
Geist und Leben entschlüpft flüchtig dem groben Scalpell.

Emellertid har redan, såsom längre fram skall visas, den vetenskapliga litteraturen ganska flitigt sysselsatt sig med frågan om språkskönhet, i synnerhet med den lättare form däraf, som består i en flyktig jämförelse af olika språks skönhetsgrad. Å andra sidan har man också ställt sig afvisande till sådana jämförelser, i det man menat, att alla språk hafva ett ungefär lika mått af förtjänster och fel. Den åsikten har framför allt förfäktats af italienaren Cesarotti, som gjort så många fina och träffande anmärkningar om språket i sin *Saggio sulla filosofia delle lingue* (1785).

Där heter det bland annat: »Intet språk är ursprungligen elegant eller barbariskt, intet är fullständigt och absolut öfverlägset ett annat, ty alla födas på samma sätt, otympliga och oansenliga, och utvecklas på samma sätt i ordens bildning och afledning; alla hafva brister och förtjänster af samma slag; alla tjäna på samma sätt det folk, som talar dem; alla äro behagliga i deras öron, som frambragt dem; alla äro förmögna af odling och utbildning; alla lämpa sig för en imiterande harmoni; alla stå de ömsevis framför eller tillbaka för hvarandra i vissa egenskaper; alla med ett ord hafva fel förbundna med skönheter och skönheter, som medföra svagheter. Därför äro denna täflan språken emellan och denna förkärlek än för det egna språket, än för antikens, än för främmande intet annat än pedanteri. Filosofien jämför och drar nyttiga slutsatser, fördomen utmönstrar och klandrar.»

Detta innehåller mycket, som är riktigt och förträffligt, men för så vidt det afråder undersökningen och jämförelsen af det sköna i språken, är det förfeladt. En sådan undersökning är intet blott pedanteri. Utom att den möjligen kan lämna svar på frågor, som en hvar ovillkorligen gör sig, är det i praktiken att hoppas, att om vissa drag, som göra ett språk vackert, andra, som göra det fult, vore kända, de förra skulle, hos de bildade att börja med, komma mera till sin rätt, de senare i någon mån motarbetas. Detta vore icke någon ringa vinst. Ty lika litet som det är allmänt insedt, lika mycket är det sant, att vården om det yttre eller iakttagande af skönhetshänsyn är af genomgripande betydelse för hela människan. Nyligen skref en amerikansk författare: »Många äro benägna att lägga för liten vikt vid det yttre. Dräkten har inflytande på vårt väsen; den verkar på dens sinne, som bär den, och på dens, som ser den ... Det är hvars och ens plikt att vara så vacker som möjligt.» Dessa träffande ord låta äfven använda sig på tankarnes dräkt, talet: det är hvars och ens plikt att tala så vackert som möjligt.

I.

Det säger sig ej själf, hvad som förstås med språkskönhet, och några förerinringar med afseende på ämnets omfång torde vara på sin plats.

Tämligen självklart är, att, när man talar om ett vackert språk, man menar något annat än när man talar om en viss författares eller talares vackra språk. I detta senare fall fattar man språk, såsom så ofta, i betydelse af stil; och om stilen är här icke tal.

Men det finns andra distinktioner, som äro svårare att göra. Faktiskt har man förut sammanrört språkens skönhet med deras ålder, deras uttrycksfullhet, smidighet, klarhet och andra liknande egenskaper.

Hvad åldersföreträdet beträffar, är det tydligt, att det inblandats genom någon naiv begreppsförvirring, och att det är lätt att frånskilja.

De andra egenskaper hos språket åter, hvilka sammanslagits med skönheten, äro olika sidor af dess ändamålsenlighet. Det gäller då, om man vill göra det sköna beroende af det ändamålsenliga. Fordom var det allmänt i skönhetsläran, och ännu är det väl så på månget håll. I Italien t. ex., där de moderna konstteoretikerna mäta skönheten med nyttans mått och där följaktligen ångmaskinen är den skönaste af alla människoandens skapelser, där torde väl ock det ändamålsenligaste språket anses såsom det skönaste.

En modifikation af denna uppfattning är den åsikten, att språkets skönhet eller välljud ligger i den symboliska öfverensstämmelsen mellan ordformen och ordbetydelsen eller mellan satsens klang och dess mening. Det är en åsikt, som träffas t. ex. hos Gerber i *Die Sprache als Kunst*[1]. Men den för med sig, såsom Gerber också angifver, dels att hvarje språk måste få sin särskilda skönhets- eller välljudslära, dels att språkskönheten endast blir fattbar för den, som äger nyckeln till den konst, hvarmed den talande eller skrifvande valt sina ord.

[1] 2:a uppl. (1885), s. 385.

För Gerber är emellertid detta den enda språkskönheten[1]; någon annan, en rent akustisk skönhet, kunde på sin höjd vara frihet från missljud. Men han citerar K. F. Becker[2], som skilt mellan »välljud» och »välklang» på det sätt, att det förra vore »fonetiskt» (= akustisk skönhet), den senare »det organiska uttrycket för den logiska formens fullkomlighet». En sådan tvåfaldig skönhet har antagits af många, såsom af Grabow, Hess och Bourdon (om hvilka mera sedan). Men man ser lätt, att det skönhetsmoment, som Becker kallat »välklang», ytterst innebär, att tanken fått ett starkare och tydligare uttryck därigenom att redan ordens ljud förefalla att hänvisa åt samma håll. Det är således en särskild *ändamålsenlighet,* som framhäfves i dessa ord och i deras val, utan att det fästes afseende vid huruvida orden i och för sig smeka öronen eller skära i dem.

Men nu erkänner i allmänhet den moderna estetiken det sköna såsom något själfständigt och af ändamålsenligheten oberoende; och i fråga om språket kommer det gängse uttryckssättet estetiken härvid till möte. Ty det är ett faktum, att uttrycket »ett vackert språk», användt om en nations tungomål, således ej om stil, betecknar det behagliga eller vackra intryck, som ett språk gör på hörselsinnet, intet annat. I öfverensstämmelse härmed fattas också språkskönheten här.

Alltså, språket, som är en produkt i ljudet som material, äger skönhet i den mån detta material, ljudet, formas så, att det gör ett skönt eller behagligt intryck. Med andra ord språkskönhet är skönhet i talets akustiska effekt.

Det är visserligen sant, att språkskönheten så fattad icke alltid är det, som bäst karakteriserar ett språk eller utgör dess största värde och ära; men den är en af de populäraste och först framträdande egenskaperna hos språket, och den förtjänar sin särskilda behandling, liksom de öfriga egenskaperna förtjäna sin. Sedan språken så skärskådats ut ifrån de olika synpunkterna, kan en rättvis och träffande jämförelse anställas

[1] Så var det ock för den berömde litteraturhistorikern Nisard, som fäller dessa starka ord: »För min del anser jag inga andra ord stötande än de, som äro obestämda eller opassande i meningen, och ingenting sårar mera mina öron än denna musik i talet, hvilken icke härrör från ordens och meningens fullständiga öfverensstämmelse». *Histoire de la litt. fr.*, 5:te uppl. s. 221.

[2] *Organism der Sprache* (1841—42).

emellan dem. Annars löper man fara att fälla förhastade omdömen eller att emot en egenskap hos ett språk sätta en helt annan egenskap hos ett annat.

Därpå ha vi ett bekant exempel i Tegnérs för öfrigt så kvicka och målande dikt *Språken*. Han säger först om grekiskan:

Sångmön älskar dig högst, ty modersmålet är kärast;
All den olympiska ätt, gracerna talte som du;

hvarmed skalden dels vill gifva det allmänna lofordet, att grekiskan är ett så härligt språk, att det anstår gudar och gracer, dels vill framhålla, att grekiskan bar den litteratur, i hvilken de sköna fantasiskapelserna Olympen och gracerna kommo till. Sedan heter det:

Troget som klädningen fäst uppå den badande flickan,
Låter du känslorna ses, röjer du tankarnes växt;

där det tydligen är fråga om grekiskans smidighet och uttrycksfullhet, d. v. s. dess ändamålsenlighet.

I nästa epigram, om latinet, säger skalden:

Ren är din stämma och skarp som rasslet af härdade klingor,
Hårdt, som eröfraren höfs, ljuder ditt härskareord;

idel uttryck, som hänföra sig till den akustiska effekten. Det är dock mycket tvifvelaktigt, huruvida denna är riktigt bedömd, då Tegnér säkerligen icke hade någon djupare insikt om latinets ljudförhållanden och för öfrigt på vetenskapens dåvarande ståndpunkt ej kunde hafva det. I allt fall står Tegnérs uppfattning i strid med den, som kort därefter uttalats af Jakob Grimm, hvilken anser latinet hafva varit ett synnerligen välljudande språk, i det fallet till och med grekiskan öfverlägset [1].

Vidare tilltalas latinet:

Stolt, oböjlig och arm, men ur grafven behärskar du ännu
Halfva Europa. Därpå känner man romarn igen;

hvarvid ändamålsenligheten och, något öfverraskande, latinets utbredning afses.

En mångfald synpunkter sammanföras i karakteristiken af tyskan:

Frisk, starklemmad och grof, en jungfru fostrad i skogen,
Smidig därjämte och skön; endast är munnen för bred,
Litet raskare ock! Lägg af ditt flegma, att icke
Meningens början är glömd, innan man känner dess slut;

---

[1] *Kleinere Schriften* I, 63.

ett omdöme, som ej är fullt klart, i det man ej säkert vet hvad författaren menat med tyskans skönhet, i all synnerhet då han själf kringskär den med satiren öfver den breda munnen och släpigheten.

I svenskan berömmer Tegnér klangen och fördömer det myckna främmande långodset, som ju dock ej har med språket såsom ljud att göra, utan hör till språket såsom stil.

De öfriga språken, italienskan, spanskan, engelskan, och danskan synes Tegnér åter hafva betraktat ur akustikens synpunkt, ehuru karakteristiken af dem blifvit mycket knapphändig.

II.

En återblck på huru man hittills fattat språkskönhet i olika länder saknar ej sitt intresse. Därvid har det egentligen varit fråga om, såsom Cesarotti säger, »förkärlek än för det egna språket, än för antikens». Att man därför kommit till ensidiga, af fördom bestämda resultat, berodde ej blott på bristande metod i undersökningen, utan äfven stundom på bristande kunskap om de ting, hvarom man yttrade sig. Man dömde och tvistade såsom de båda gaskognarne, som duellerade om Dantes eller Ariostos företräde, och som, då de ristat upp hvarandras magar och lågo döende, förklarade, att de hvarken läst den ene eller den andre af de båda skalderna.

Under medeltiden var det nästan blott de antika språken, hebräiska, grekiska, latin, som hade något anseende och gällde såsom utbildade och sköna. Det var ett djärft fritänkeri af Dante att förklara äfven italienskan skön, harmonisk och värdig de högsta uppgifter. Han fick ej många med på den åsikten; han led till och med smälek därför. Efter honom, under renässansen steg dyrkan af antikens språk och föraktet för de egna modersmålen till sin höjd. Men just denna öfverdrift var det också, som åtminstone i de romanska länderna framkallade försvar för och uppskattande af de moderna språken, hvilka verkligen nu hunnit en betydande grad af utveckling.

Sålunda uppblossade kort före och efter år 1500 i Italien, Spanien, Frankrike en häftig strid mellan beundrarne af de

klassiska och försvararne af de lefvande språken. I Italien antog striden våldsamma proportioner i följd af antikdyrkarnes orimlighet. De förklarade italienskan för ett af barbarer fördärfvadt latin och för »ej blott ett simpelt, utan ett smutsigt språk, ej blott ett barbariskt språk, utan själfva barbariet». Man anropade kejsar Karl V och påfven Klemens VII att aflysa italienskan och återinföra latinet, och föräldrar och lärare förbjödo ungdomen att läsa böcker på italienska.

Utom reaktionen mot dessa öfverdrifter var det äfven rivaliteten med grannfolkens språk eller andra berömda tungomål, som öppnade ögonen för de egna språkens värde och skönhet. Ur den långa serie af goda och stundom dåliga betyg, som de västerländska språken sålunda under tidernas längd fått sig tilldelade, skall jag söka anföra de viktigaste. Åtskilliga af dessa har jag lärt känna genom lärda vänners benägna anvisningar, och därför hembär jag här mitt tack[1].

I *Italien* var det, efter Dante, en påflig protonotar Paolo Cortese, som 1510 framhöll italienskans välljud, garanteradt, menar han, genom ordens vokaliska slut, hvilket till och med införts i sådana tyska lånord, som ändats på konsonant, såsom *sprone* (t. sporn), *elmo* (t. helm), m. fl. »Alltså står italienska språket framför alla andra i uttalets klarhet, emedan det slutar orden med vokaliskt välljud». Den store latinaren kardinal Pietro Bembo höll italienskan för lika värdigt som latinet, och förklarar i sina *Prose,* den första italienska grammatiken (1525), att af alla moderna språk, som vi känna, är florentinskan utan jämförelse det yppersta. »Tolomei har ganska vidlyftiga uttalanden om italienskans skönhet (1554): den ljuder i våra öron med mera ljufhet och angenäm musik än andra språk; den förbinder ej två stumma konsonanter, hvilket åstadkommer hårdhet; m. m.

Denna öfvertygelse om italienskans öfverlägsna skönhet rotfäste sig småningom i alla sinnen vid en tid, då annars de viktigaste språkliga frågor debatterades under häftig strid, såsom frågan om hvilken språkform, den gamla eller moderna florentinskan eller någon annan dialekt, borde användas för den

[1] Jag ber att särskildt få nämna professorerna Rajna i Florens och Tanger i Berlin samt bibliotekarierna da Cunha i Lissabon och Wåhlin i Göteborg.

italienska litteraturen. Denna öfvertygelse förde ock den skara italienske hofmän, författare och konstnärer, som följde Katarina af Medici till Paris, med sig och lyckades inplanta i de franska hofkretsarne. Franskan gällde där som rent barbari, som blef drägligt endast genom uppblandning med italienska till en så kallad »français italianisé». »Je suis joyeux», säger på detta vidunderliga språk en fransk hofman, »d'avoir ces paroles italiennes si à commandement. Pensez-vous que les franceses me manquent? rien moins: mais les italiennes me semblent estre plus leggiadres ('vackrare'), plus lestes et avoir je ne scay quel garbe ('behag') d'avantage.»

I det adertonde århundradet fick italienskan sin ifrigaste förkämpe i Deodati de Tovazzi, som 1761 gaf ut ett verk om det italienska språkets förträfflighet. En skarp polemik mot andra språk banar vägen för omdömet om italienskan: franskan är »alltför dof, alltför stum i sina ändelser, alltför ängslig i sin flykt, med ett ord föga välljudande»; spanskan är »alltför pedantisk, alltför högtrafvande i sin gång»; engelskan »alltför öfverlastad af konsonanter och därför utan klang»; tyskan »alltför hård och knagglig». Men italienskan är det fullkomligaste af alla språk; den är, utom mycket annat godt, »rik, klar, böjlig, välljudande, ädel och kraftig»; så att »det endast är italienarne, som äga en verklig poesi och musik»[1].

Polemisk är också Alfieri, då han i en sonett (1783) förhärligar toskanskan såsom »på en gång harmonisk och storartad» och tillägger:

Jag talar ej om de fördömda tjut,
Hvari sarmater, galler, angler, tyskar
Nödsakas sina tankar styra ut.

Från nyare tid är det i synnerhet Amicarelli, som framhållit italienskans skönhet i sitt förträffliga verk *Della lingua e dello stile italiano* (1858). Detta språk betecknas där bland annat såsom »det skönaste och mest harmoniska bland alla lefvande språk och i besittning af en sådan omväxling i ljud, att det såväl i orden hvart för sig som i deras förbindelser låter höra tankarnes, föreställningarnas, känslornas art.»

[1] En skrift mot franskan utsände italienaren Algarotti från Berlin 1750.

Intet språk har af främlingar fått så mycket erkännande som italienskan. Till och med af ett par spanjorer har den satts högst. Den ene var abboten Arteaga, som i senare delen af förra århundradet slog sig ned i Italien och skref ett musikhistoriskt verk, hvari han förklarade italienskan vara »det ljufvaste, finaste, behagligaste och mest musikaliska af alla lefvande språk». Den andre var skalden Yriarte, som i en dikt om musiken prisar italienskan framför sitt eget modersmål. I Frankrike har visserligen under språkstridernas hetta fällts månget skarpt ord om italienskan, i synnerhet af Voltaire, som t. ex. nedsätter dess klangfullhet till att vara »platt och monoton». Men flertalet af hans landsmän torde instämma med Rousseau, som finner italienskan »mera ljuf, klangfull, harmonisk och rytmisk än något annat språk»[1]. I kören af beundrande röster från Norden märkes Jakob Grimm, som sedan han lärt känna italienskan närmare, gaf åt den den segerpalm, som han förut gifvit spanskan.

Än mer entusiastiska för sitt språk hafva *spanjorerna* varit; intet annat folk har hållit så många och så hänförda loftal öfver sitt språk. Uppslaget härtill gafs i och med reaktionen mot latinets tryckande herravälde och ringaktningen för de lefvande språken. Mot latinet skref Ambrosio de Morales (1546) ett *Discurso sobre la lengua castellano,* hvilket enligt honom i rikedom, ändamålsenlighet, omväxling och skönhet var lika godt som de yppersta språk. Skalden Herrera säger 1580: »Vårt språk är värdigt, religiöst, hederligt, högt, präktigt, ljuft, mildt, kärleksfullt och känslofullt och så rikt, att intet annat med mera rätt kan berömma sig af sådan rikedom och fullhet»; o. s. v. Kort efteråt förklarar pater Malon de Chaide: »Det finnes ej och har aldrig funnits ett språk, som går upp emot vårt i ändelsernas fullhet, i stilens skönhet, i behag, ljufhet, festlighet och mildhet».

Så fortgår spanskans förhärligande i enformiga tonarter (Luis de León, Viana, Juan de Robles, m. fl.) till dess den får ett eget tempel för sin dyrkan, i Spanska Akademien stiftad 1714. Dess ordbok (1727) inledes med ett företal om det kastili-

[1] I *Lettres sur la musique française.*

anska språkets ursprung, hvari ej sparas på artigheter; dess medlemmar hålla hvar sitt loftal öfver detta språk, något som mot århundradets slut verkligen motiveras såsom motvikt mot franskans betänkliga påträngande. Don Ramón Cabrera säger t. ex. (1791), att han ej fann ord tillräckliga att förhärliga det spanska språkets harmoni, värdighet och rikedom, men bevisen för dessa egenskaper lågo dels i språkets ädla och präktiga ändelser, dels i dess mjukhet och omväxling, en följd af de klara och fulla ljuden och vokalernas växling i accent och rytm(?), dels i rikedomen på ord och vändningar, hvilket allt gjorde spanskan värdigare än alla andra »nylatinska» språk för alla vetenskapliga och litterära ämnen. 1792 börjar Navarrete sitt inträdestal med att kalla spanskan »det skönaste af de lefvande språken, det som mest liknar grekiskan, det mottagligaste för alla vältalighetens prydnader, ett språk, som genom sin rikedom och alstringskraft på förunderligt sätt räcker till att uttrycka alla tankar och känslor, och genom sin precision och renhet passar till alla stilarter». 1798 betecknar Melendes Valdés spanskan såsom »det förnämsta bland de lefvande språken, åtminstone det, som förenar de flesta egenskaper för att ställas i jämnbredd med de klassiska, genom sin rikedom, klarhet, ljuflighet, välljud, kraft och majestät».

Men det blir åter enformigt att citera. Endast ett par märkliga uttalanden må ännu få plats. Tomas Yriarte säger i sin dikt om musiken (1779):

Om utom Italien jag skulle önska
Söka upp ett tungomål,
Som öfvergår de andra i musik,
Så finnes det på Spaniens jord,
Ädelt, rikt och majestätiskt,
Böjligt, manligt och harmoniskt;
Ett språk, som ej känner någon
Stum, nasal och dunkel bokstaf,
Hvars vokaler, konsonanter
Ha fördelats med den ordning,
Att de jämnstarkt förekomma.
Icke som hos Nordens folk,
Som fördunkla och förtrycka
Sina själfljuds klara toner
Med en massa tröga konsonanter;

Ett språk, med ett ord, som äger
I sina skiftande ändelser
En mängd skarpt betonade och svaga
Och äfven mildt fallande[1] ljud[2].

Capmany, Yriartes samtida, som i sina *Observaciones críticas sobre la excelencia de la lengua castellana* visar detta språks öfverlägsenhet öfver alla andra, tilltror sig till och med att försäkra, att redan »i XIII århundradet intet språk i Europa fått en så elegant, vacker och behaglig form som kastilianskan».

Äfven bland utländingar har spanskan förvärfvat varma beundrare, i synnerhet bland fransmännen. Den lärde abbé Pluche säger i *Spectacle de la nature* (1723), att »det spanska språket är det mest harmoniska och det, som mest liknar grekiskan såväl i omväxling af fraser och talesätt, som i den rika mångfalden af sina ändelser, hvilka alltid äro fylliga, och i sin afrundade, alltid välljudande periodbyggnad». D'Alembert förklarar på tal om språkets harmoni: »Ett språk, som vore så rikt på vokaler, i synnerhet mjuka vokaler som italienskan, skulle vara det ljufvaste, men ej det mest harmoniska; ty harmonien måste, för att vara behaglig, hafva omväxling. Ett språk, som, såsom spanskan, hade den lyckliga blandningen af mjuka och sonora vokaler och konsonanter, vore säkerligen mest harmoniskt af alla moderna språk». Enligt Juan Maria Maury (i *L'Espagne poétique*, 1826) är spanskans öfverlägsenhet öfver andra språk »notorisk». Slutligen plägade den romanska språkforskningens fader, Friedrich Diez, förklara för sina lärjungar, att han fann spanskan skönast bland de romanska språken, upptagande således den åsikt, som hans vän och mästare Grimm en gång hyst, men låtit falla.

Portugiserna ha alltid varit angelägna att vara lika goda som sina grannar i öster. Bland dem uppstod mot slutet af 1500-talet en ifrigt odlad litteraturgren *Försvar för* eller *Loftal öfver det portugisiska språket.* I en dialog af Magalhaës de Gandavo (2:a uppl. 1590) uppträda en portugis och en spanjor tvistande om sina respektiva språks företräden, och naturligtvis

---

[1] D. v. s. daktyliska.

[2] Metern är i originalet, enligt Yriartes vana, lika växlande och oregelbunden som i öfversättningen.

afgår portugisen med den härligaste seger. I början af 1600-talet lofsjunger skalden Rodrigues Lobo sitt modersmål i sina dialoger *Corte na aldea.* Manoel de Severim de Faria uppställer (1655) den satsen, att »de egenskaper, som göra ett språk fullkomligt, äro ordrikedom, lätthet i uttal, korthet i uttryck och lämplighet för alla stilarter»; hvarpå han bevisar, att intet språk i så hög grad som portugisiskan besitter dessa egenskaper.

Dessa och många andra samtida skrifter af liknande art föranleddes närmast af det intrång, som spanskan vid den tiden gjorde i Portugal och som var en utmaning åt fosterlandsvännerna. Men äfven sedan faran för spanskan gått öfver, genljödo ännu lofsångerna till portugisiskans ära med odämpad klang. Skalden Manoel do Nascimento eller Filinto Elysio, såsom han kallade sig (f. 1734), kallar portugisiskan »skön och antik som den sköna antika Mediceiska Venus». En något yngre skald, Francisco Dias Gomes, ägnar sitt modersmål ett ode, hvars början lyder:

O tungomål, hvars ljufva melodi,
Hvars rika fullhet i den runda frasen
Dig ställer främst bland alla nutidsspråk
Och gör dig lysande utöfver andra;

och därtill fogar han en vidlyftig not, för att motivera sitt omdöme.

I vårt århundrade har man mest uttalat sig om portugisiskans ädamålsenlighet; så Leoni i en afhandling *Genio da Lingua Portugueza* (1858). Dock påträffar jag äfven ett sådant omdöme som: »Vi hafva lyckan äga ett af Europas skönaste språk; ett språk, som har en regelbunden och enkel syntax (o. s. v. åtskilligt, som ej hör hit), som har ett tydligt och harmoniskt uttal utan den moriska kraxningen, som kastilianskan har, utan hopning af konsonanter som i de flesta nordliga språk»; Da Costa e Silva, i *Ensaio biographico-critico sobre os melhores Poetas Portuguezes,* 1850.

Bland utländska omdömen om portugiskan är intet mera kändt, ej heller mera smickrande än Mme Rattazzis: »Portugisiskan är mera ljuf, böjlig och harmonisk än något annat språk. Denna ljufhet och harmoni har föranledt själfva spanjorerna att

kalla henne 'blommornas språk'». Det är sant, att den lifliga författarinnan på ett annat ställe prutar ned denna skönhet högst väsentligt, i det hon bland annat säger att portugisiskan tack vare sina *s* liknar en oafbruten hvissling.

I *Frankrike* anträffas midt under medeltiden en alldeles enastående lofsång till franskans ära. Det är rimmaren Evrat, som i inledningen till sin versifierade öfversättning af Genesis (slutet af 1000-talet) säger:

Alla språk äro underliga
Utom det franska språket,
Det som Gud helst hör
Och som han gjort skönt och smidigt,
Så att det kan fritt behandlas
Mer än alla andra språk.

Äfven i utlandet stod franska språket, i och med franska litteraturen, högt i anseende under medeltiden, och det är bekant, hurusom t. ex. Brunetto Latini begagnade sig af detta språk såsom »det angenämaste och mest kända». Men efter de radikala hvälfningarna i litteraturen och språket vid öfvergången från medeltiden till den nyare tiden blef franskan utsatt för förakt och vanställande förvanskningar. Det var dels renässansen, dels, såsom förut nämnts, italienarne och det italianiserade franska hofvet, som gjorde franskan detta afbräck, men som ock därmed framkallade en kraftig reaktion. Du Bellay vågar visserligen ej ännu i sin *Deffence et Illustration de la langue francoyse* (1549) förneka detta språks stora brister, men han vågar profetera, att det en dag »skall stiga till sådan höjd och storhet, att det kan mäta sig med grekernas och romarnes språk». Men däremot förklarar Henri Estienne i sina *Deux dialogues du nouveau langage françois italianizé* (1578), att »franskan är det skönaste och rikaste af alla språk», och i en särskild afhandling (1579) tar han sig för att uppvisa »franska språkets öfverlägsenhet» i alla afseenden öfver italienskan.

I det »stora århundradet», då drömmarne om litterär hegemoni gått i uppfyllelse, äro naturligtvis alla fransmän öfvertygade om sitt språks öfverlägsenhet öfver alla andra, och denna öfvertygelse tar sig ofta uttryck. Vaugelas säger i sina *Remarques* (1647): »En vältalig man skulle hafva vågat jämföra

franskan med världens fullkomligaste språk och påvisa dess företräden framför de mest ansedda idiom... Vidare skulle han hafva ådagalagt, att det aldrig har funnits ett språk, hvarpå man skrifvit renare och omsorgsfullare än på vårt; aldrig ett språk, som mera hatar tvetydiga och dunkla uttryck; som är på en gång mera värdigt och mera ljuft, mera lämpadt för alla stilar, mera tuktadt i sina uttryck, mera smakfullt i sina figurer; som mera älskar elegans och prydnad och mera fruktar tillgjordhet». Något senare uttalar sig François Charpentier på följande sätt: »Vårt språk är ett af dem, som kommer idealspråket närmast. Det äger mer än andra tydlighet och klarhet, framställningens förnämsta skönheter... Det är behagligt, uttrycksfullt, klangrikt, vältaligt, rytmiskt».

Naturligtvis kom också Voltaire, som skrifvit om allt, att behandla äfven franska språket och dess förhållande till andra; och han gör det med mycken takt och en för tiden ovanlig sakkännedom. Han bemötte den ofvannämnde Deodati de Tovazzi i ett bref af den 24 januari 1761, hvari han under allt erkännande af italienskans förtjänster dock i det hela ger franskan företräde. På liknande sätt uttalar han sig i *Dictionnaire philosophique*. Hans ord finna ett troget gensvar i *Discours sur l'universalité de la langue française* (1784) af Rivarol. Här fällas om flere språk omdömen, som väckte ett visst uppseende och som kunna förtjäna att anföras. »Tyskan är på en gång alltför rik och alltför hård». — »Det majestätiska i spanskans uttal inbjuder till bombastiskt uttryckssätt, och tankens enkelhet förlorar sig i ordens längd och ändelsernas fullhet». — »Den italienska prosan består af ord, hvilkas alla bokstäfver uttalas, och i det den alltjämt går fram på fulla ljud, blir den släpig och långsam. Dess prakt är enformig; örat tröttas af dess skönhet och tungan af dess vekhet; hvilket torde komma däraf, att hvart ord är harmoniskt för sig, så att det helas harmoni går förlorad. Den kraftigaste tanke slappas i den italienska prosan. Den är ofta löjlig och nästan outhärdlig i en mans mun, emedan den fråntager mannen denna anstrykning af stränghet, som bör utmärka honom». — »Franskans uttal bär prägeln af dess karakter: det är mera omväxlande än de sydeuropeiska språkens uttal, men det är mindre ståtligt;

det är mildare än de nordiska språkens uttal, emedan det ej tager med alla bokstäfverna .... Säkert, sällskapligt, förnuftsenligt, är franska språket ej blott fransmännens språk, utan det mänskliga språket. Det är därför som det anlitats i mellanfolkliga fördrag». På ett annat ställe betecknar Rivarol franskan som ett omusikaliskt språk, emedan den har en så bestämd ordning, hvilket är emot musikens väsen.

Att fransmännens språk är vackert, ha deras stamfränder i söder gärna velat bestrida. Vi ha redan sett bevis därpå från Italien, och från Spanien må åtminstone ett anföras. En inträdestalare (1873) i Spanska Akademien, Don Antonio Arnao, lägger franskan till last dess nasalljud, dess släpiga konsonanter såsom *ch* (= *sch*-ljudet), dess ständigt återkommande stumma *e*, dess oharmoniska *u*, dess dunkla *eu*, dess syntaktiska enkelhet, dess entonighet och dess brist på rytm. Man märke, huru Don Antonio stämplar såsom fult allt, som ej finnes i spanskan. Särskildt orättvist är det att förekasta franskan dess *stumma e*, ett obefintligt ljud alltså. Men det må kvittas mot det skryt, hvartill detta samma stumma *e* förledt Voltaire och Rivarol, af hvilka den förre liknar detta *e* vid »ett ljud(!), som dröjer kvar efter ordets uttalande, liksom ett klaver ljuder ännu, sedan fingrarne ej mera anslå tangenterna», och den senare säger: »Ljudet af det stumma *e*, som liknar de sista vibrationerna af ljudande kroppar, ger franskan en lätt harmoni, som blott tillkommer detta språk» [1]. Äfven tyskar hafva talat illa om franskan. E. M. Arndt förklarade det för ett »omusikaliskt språk, som fnyser genom näsan och gurglar i strupen», och tysken Hess, till hvilken vi strax återkomma, har med omsorg samlat klandervota emot detta språk. Men det var dock hufvudsakligen vid tanken på detta språk, som tyskar och svenskar funno sina egna mål så underhaltiga; och helt nyligen

---

[1] Strängt taget är detta tal alldeles meningslöst: men det får mening genom antagandet, att Voltaire och andra fransmän, som prisa det stumma *e*, därmed mena ett svagt *ö*-ljud (ə), eller möjligheten att med ett sådant stödja en hård konsonantförbindelse eller att i patetiskt tal förlänga en fras. Man kan säga, om man vill, *Quel miracle!* med ə på slutet; man kan deklamera patetiskt *l'air qui passe* såsom lêr kipâsə. Se Koschwitz, *Les parlers parisiens*, s. 123.

fick franskan en lysande upprättelse från tyske språkmäns sida, då de vid språkforskaremötet i Köln (jan. 1896) kände sig gripna af och gåfvo ljudeligt erkännande åt »det franska språkets oupphinneliga skönhet».[1]

Bland *engelsmännen* ha meningarna varit något delade om deras modersmåls skönhet och andra förtjänster. Den bekante fornforskaren Camden vågar först slå ett stort slag för engelskan (omkr. 1600). »Den är, säger han, ej så helig som hebräiskan, ej så lärd som grekiskan, men lika flytande som latinet, lika artig som spanskan, lika hofmässig som franskan, lika kärlig som italienskan ... lika rik, känslofull och kraftig som något annat språk». Det var på den tiden ett vanligt argument att, eftersom engelskan upptagit så mycket godt ur allehanda andra språk, den måste vara förmer och skönare än de. Sålunda resonerar t. ex. en dr Heylin: »Då vi från alla andra språk tagit det yppersta, ha vi blifvit delaktiga af deras förtjänster; så att vårt språk är icke så bullersamt som holländskan, icke så kvinnligt som franskan, lika kraftigt som latinet och föga underlägset grekiskan». Men Swift, som sade sina landsmän några skarpa sanningar, förklarar frankt, att engelskan ej uppnått samma mjukhet och behag som söderns språk, och att den bibehållit den gotiska grofheten hos dem, som format den.

Närmast efter den tiden synas engelsmännens åsikter om sitt språk så tämligen sammanstämma med följande, i sak ganska riktiga, men i uttryck föga lyckliga uttalande af den framstående lexikografen Bayley (början af 1700-talet): »Det måste medgifvas att engelskans vändningar, uttryck och talesätt stundom äro något underliga, så att språket förlorar något af de fördelar, det har genom sin grammatiska enkelhet .... Engelskan är ett alster af ett kallt klimat, ett sträft folk, och ehuru den till sin karakter torde vara något hårdare och kantigare än våra grannars språk, har den i stället en mera vidsträckt förmåga, en ärligare byggnad och ädlare syften». Men därmed sammanstämmer icke hvad Bayley själf säger på ett annat ställe.

---

[1] Se *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, XVIII, 139 (Ref.)

»Engelskan är kraftig och betydelsefull, rik, musikalisk och harmonisk».

I nyare tid synes denna entusiasm för engelskans musik och harmoni finna föga gensvar. Bekant är Byron's förkrossande jämförelse med italienskan:

I love the language, that soft bastard Latin,
Which melts like kisses from a female mouth,
And sounds as if it should be writ on satin,
With syllables which breathe of the sweet South,
And gentle liquids gliding all so pat in,
That not a single accent seems uncouth,
Like our harsh northern whistling, grunting guttural,
Which we're obliged to hiss, and spit, and sputter all.
(Beppo 44).

Den, som i nyare tid torde hafva dömt fördelaktigast om detta språk, är Jakob Grimm, som i afhandlingen *Über den Ursprung der Sprache* (1851) bland annat säger: »Intet nyare språk har genom uppgifvandet och omstörtandet af gamla ljudlagar och genom förlust af nästan all böjning fått en större kraft och styrka än engelskan, och af dess rikedom på fria mellantoner, som ej kunna meddelas blott efterbildas ('nicht einmal lehrbaren nur lernbaren'), beror en väsentlig styrka i uttrycket, som knappt annorstädes står mänsklig tunga till buds».

I *Tyskland* arbetar man sig långsamt fram till uppskattning af modersmålet. Främmande inflytelser af alla slag höllo länge nationalandan nere och ställde allt inhemskt i skuggan; trettioåriga kriget betecknar höjdpunkten af dessa förhållanden. Men när nu också språket föraktades som djupast, fann det ändtligen en förkämpe i skalden Martin Opiz, som på 1620-talet söker draga tyskan fram till någon heder och bland annat förklarar: »Våra ord och satser äro så prydliga och lyckliga, att de hvarken gifva efter för spanjorernas majestät eller italienarnes sirlighet eller fransmännens sköna vältalighet». Men det hjälpte ej stort; och ifraren Schottel måste år 1663 i en bok på 1,466 sidor ånyo bestraffa sina landsmän för deras ovärdiga förakt för tyska språket. »Vårt tyska språk, säger han inledningsvis, är vidlyftigt, djupt, rent och härligt»; detta språk är vidare »ett af de ordrikaste; det är välljudande, rent,

präktigt, mäktigt och alltså fullkomligt». Till Schottel hänvisar Morhof i sin *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie* (1682), på samma gång han söker stödja tyskans anseende genom att mot holländaren Goropius Becanus, svensken Rudbeck, m. fl. uppvisa dess höga ålder.

Emellertid öfvertygade dessa ansträngningar ej alla, och under lång tid ännu hyste flere af Tysklands ledande andar ingen beundran för det tyska språket. Fredrik II ansåg det godt endast »för soldater och hästar»; och Göthe ägnar det ett epigram, hvari det bland annat heter:

Nur ein einzig Talent bracht' ich der Meisterschaft nah,
Deutsch zu schreiben. Und so verderb' ich, unglücklicher Dichter,
In dem schlechtesten Stoff leider mein Leben und Kunst.

I ett bref till fru von Stein förklarar Göthe tyskan rent af för »ett barbariskt språk». Dock medgifver han annanstädes, att tyskan gjort stora framsteg och har all möjlighet af ytterligare fullkomning. Ungefär samtidigt skrifver hertig Karl August i ett bref till Schiller (1805) med en bitanke på den välljudande franskan: »Att få tyska språket att klinga mjukt är mycket svårt; det låter alltför ofta likt hagel, som slår på fönsterrutorna».

Om den forna ringaktningen fick en fortsättning i denna kritik, fick den af Opiz öppnade strömningen också sin fortsättning i en öfversvallande beundran. På beundraresidan möta vi först Herder, som i sina *Fragmente über die Eigenheit unserer Sprache* tillbakavisar fransmännens beskyllning, att »tyskan genom konsonanthopningar är barbarisk», med påståendet, att tyskans många konsonanter gifva språket »en afmätt, säker ton, en full klang, en förnämt säker gång». Längre fram säger han: »Vi hafva flere andningsljud i vårt språk, och aspirationen hör lika mycket till det älskliga i talet som sucken till älskarens ljufva ord». Än längre fram heter det alltjämt med afseende på tyskan: »Sällhet och vällust fylla örat, då det får dricka i långa drag språkets välljud, då det hör i toner återgifvas styrka och svaghet, ljufhet och värdighet, långsamhet och hastighet, ljud och tystnad (!), rörelse och måttfullhet, då det finner alla dessa tonfärger i ordens inre byggnad, utan att skalden inarbetat dem. I sanning vårt språks skönaste och ädlaste klangord äro som en silfverton, som på en gång bryter

fram i klar luft; de döptes vid sin födelse i välljudets härliga haf och hafva bildats under lefvande känsla af själfva saken».

I början af detta århundrade skrifver F. L. Jahn en artikel om lärandet och högaktandet af det tyska språket. Det gäller för honom egentligen att visa, huru den hatade franskan är underlägsen tyskan, detta språk, som »smyckas med ursprunglig skönhet af skaldekraft och skön sångbarhet».

Jahn gjorde skola med sina teorier om språket, likasom han gjorde skola i praktiska lifvet med sin gymnastik, och han citeras gärna af efterföljare. Jag kan blott anföra titeln af Mosqua *Über den Wohllaut der teutschen Sprache* (1817) och Kohl, *Deutschen Mundes Laute* (1834), ty det har varit mig omöjligt att anskaffa dessa verk. Det senare lär emellertid vara något himlastormande. Hildebrand finner i sin bok *Vom deutschen Sprachunterricht* (1867), att tyskan utmärker sig »till en del» framför andra språk genom klarheten, tydligheten, enkelheten och naturligheten i sina ljud, hvilka frambringas med minsta möjliga stympning och utan mycken stötning och biljud. I en afhandling *Die Musik in der deutschen Sprache* (1879) vill Grabow visa, att tyskan är icke blott mera lämpad för musik än franskan, utan äfven skönare och mera välljudande än detta språk och minst lika så musikalisk och skön som italienskan. Han stödjer detta på tyskans rytm, dess ljudstyrka, tonförhållanden och harmoni, hvarvid han begagnar många ganska underliga bevismedel, såsom afljudet och omljudet.

I ett ode till tyska språket drar skalden Leuthold († 1879) icke i betänkande att förklara alla andra språk ovärdiga att ens *jämföras* med tyskan:

Mancher Völker Sprachen vernahm ich; keine
Ist an Farbe, plastischem Reiz, an Reichthum,
Wucht und Tiefe, keine sogar an Wohllaut
Ist dir vergleichbar.

Slutligen träder där fram i ljuset ett verk om *Geist und Wesen der deutschen Sprache* (1892) af en gymnasialdirektor Hess. Under stark polemik mot andra språk vill han visa, att tyskan är det skönaste och fullkomligaste af alla tungomål; och detta därför att det är rikt på spiranter (*s-*, *sch-*, *ch-*, *v-*, *f-*, *j-*, *h-*ljud!) och halfvokaler (*l*, *m*, *n*, *r*); att det har talrika diftonger, bland

hvilka »det sköna kraft- och klangfulla *ei*» är ypperst; att det så ofta använder vokalen *e*, som i synnerhet bidrager att förläna språket något melodiskt(!); att det är genomträngdt af ljudsymbolik och har vissa egendomliga accentförhållanden. Emellertid misstänker den gode Hess, att det måhända kan finnas *något* drag, som ej är absolut skönt. »Men just därigenom har detta språk blifvit ett utomordentligt verktyg för en högre bildning». Ty Grimm har sagt: »I det orden mindre ådraga sig uppmärksamhet, blifva de anspråkslösare och dugligare till abstraktion».[1] — Till och med en landsman till Hess har på tal om hans bok förklarat: »Att sätta tyskan främst i estetiskt hänseende torde kunna stöta på mycket motstånd»[2].

I *Sverige* voro de första reflexionerna öfver modersmålet mycket anspråkslösa; man hyste godt hopp om dess framtid; men man erkände, att det hade ringa grad af hyfsning och intet anseende. Stiernhielm skrifver: »Jagh veet. vårt måål aff oss sielfvom inföddom vanvyrdas och förachtas för dess släthet och fattigdoms skull (så säye vij). Theremot fijre vij och göre stoor högtijd aff frantzösk, spansk och italiänsk, lijka som rijke aff myckla ord och ordaägendomar, härlige aff prång, glimmande aff fagerlek och flödande aff suckar och sötma». Men, menar han, om vi rätt bjuda till, kunna vi nog ock ur svenskan taga fram rikedomar och göra den till ett härligt språk. Detta var grundtonen i det mesta, som skrefs om vårt språk allt intill vårt århundrade. Stiernhielms samtida Skogekär Bärgbo bygger ett mycket långt kväde *Thet svenska*

---

[1] Detta har Grimm verkligen sagt, *Geschichte der deutschen Sprache* (1848), s. 292; och han har sagt mera, såsom t. ex.: »Man får ej förbise, att det var lämpligt för språkets andliga utveckling, att det nedsteg från denna [välljudets] höjd och på bekostnad af ljudet skapade en större mångfald af svaga, brutna och dunkla toner, hvilket i synnerhet åvägabragtes genom *E* och *O* och genom flerehanda omljud och assimilationer». Man har sålunda här att göra med detta bekanta, ofta uttalade Grimmska hugskott, att de språk, som endast hade vokalerna *A, I, U* och i öfrigt företedde ytterst enkla ljudförhållanden, skulle vara de skönaste. I stället för att taga detta för kungsord och stödja sig därpå såsom på något bevisadt, borde den gode Hess, som just behandlade hithörande frågor, hafva undersökt innebörden häraf.

[2] Hoffmann-Krayer i *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie*, XIV, 154.

språketz klagomål på detta tema. Något senare skrifver fru Brenner till Jesper Svedberg bland annat:

Wårt [språk], som törs smaka än af litet barbari;
Wårt, som behöfver wisst at finas om och jemnas,
Så framt det med besked skal regelbundit bli.

De första medlemmarne af Svenska Akademien, hvilka icke hade några företrädare att hålla loftal öfver, talade i stället om svenska språket, för hvars uppodlande ju också Akademien blifvit stiftad. Men äfven här förspörjes samma klagan öfver det närvarande och hopp till framtiden. Gyllenborg förmenar, att svenska språket hittills »varit ofullständigt, vanvårdadt af sjelfsvåld och af ovetenhet misshandladt». Botin liknar det vid en »illa odlad och med ogräs öfverväxt åker»; Nordin, som erkänner svenskans »naturliga dygd och styrka», fordrar »ordning», för att den skall bli »upplyftad till stadga och heder». Endast Kellgren vågar tala om svenskans »manliga skönhet»

Men i Sverige som annorstädes framkallade klandret från somliga beröm och lofsånger från andra. Den entusiastiske Jesper Svedberg hade gifvit lösen härtill i sin *Schibboleth* (1716). Där läses bland annat följande: »Tå kom, säger jag, uti ett huy wårt Swenska Tungomål, utan menniskioklokhet, wisdom och snille i sådant skick och sådana fullkomlighet, att näpliga något tungomål i werldenne ... renare och fullkomligare hafwer warit eller är»; och på annat ställe uttrycket »wårt ädla och herliga språk, såsom ett dyrbart med perlor bestickat gullskrin, ther Gudz ord uti giömes». Det Rudbeckska antiksvärmeriet bragte mången att i svenskans höga ålder söka dess skönhet och värdighet. Så gjorde i hvar sin akademiska disputation Arnell (1711), Faxell (1722), Wahlberg (1726). Med hofsamhet och förstånd talar 1772 grefve Carl Rudenschöld inför Kgl. Vetenskaps-Akademien »om svenska språkets art och nu varande bruk». Emellertid är det ställe, som särskildt hör hit, icke så alldeles lyckadt, ty det är ungefär raka motsatsen mot sanningen. Det lyder: »Det [svenska språket] har, framför flere språk, den förmon, att ej vara belastadt med många sammanstötande Consonanter, som göra uttalet trögt och för tungan mödosamt; hvilken omständighet gör, att det af alla Europeiska Språk, är, näst Italienskan, det lämpligaste både till Poësie och Musique».

Slutligen trängde föreställningen om svenskan som ett vackert språk igenom. Det hände en dag, att det

Steg fram och speglade sin bild i källan
Och häpnade att se, hur högt, hur skönt det var.

Nu sjunger Tegnér sin hymn (1817):

Ärans och hjältarnes språk! Hur ädelt och mauligt du rör dig!
Ren är som malmens din klang, säker som solens din gång.
Vistas på höjderna du, där åskan och stormarna tala,
Dalarnes lägre behag äro ej gjorda för dig.

Nu ger Per Wieselgren sin entusiasm yttryck i följande ord: »Vårt modersmål är en fullstämmig orchester, der alla starkare och mildare toner i dess härliga panharmonicon bilda det hela till ett uttryck af *naturens* egen poesi» (1834).

I utlandet torde väl svenskan ej så ofta hafva underkastats någon estetisk uppskattning. På romansk botten har jag hört den nämnas hård och sträf, utan att man velat frånkänna den ett visst välljud. Af tyskar har i synnerhet Grimm uttalat sig, men olika vid olika tillfällen. Han säger i *Italienische und scandinavische Eindrücke* (1844), »att svenskan ej i välljud, men i sammanträngdhet och fri ordställning öfverträffar tyskan»; och att den genom »fullare vokalklang och formernas bestämdare prägel öfverträffar danskan». Men i *Geschichte der deutschen Sprache* (1848) heter det: »Bland alla romanska och tyska tungomål hafva italienskan och svenskan behållit det största välljudet, och äro därför de sångbaraste» (s. 292). Den store språkkännaren Driedrich Diez brukade, har det berättats mig, för sina svenska lärjungar förklara, att liksom han ansåg spanskan för det skönaste af de romanska språken, så ansåg han svenskan vackrast i den germanska gruppen. Helt nyligen (juni 1896) fällde en norsk litteratör, Kristofer Randers, följande yttrande om svenskan[1]: »Man er fristet till att misunde dets [d. v. s. det svenska folkets] Forfattere att de i sit Sprog — med dets aabne, fuldtonende Endevokaler og dets virtuosmæssige Udvikling gjennem Generationer — eier et Instrument at spille paa, som navnlig i bunden Stil er bøieligt og velklingende som faa, og hvertil i ethvert Fald intet andet af de skandinaviske Folk kan opvise Magen».

[1] *Svensk Tidskrift*, V, 633 (juni 1896).

III.

Af de omdömen, som i det föregående anförts, inhämtar man, att hvarje nation är benägen att anse sitt språk som det skönaste. Och utsträcker man blicken än vidare, t. ex. till de slaviska folken, skall man finna ännu flere språk, som äro hvart och ett det skönaste.

Orsakerna till att man kommit till så orimliga resultat, äro flere. I någon mån förklaras det af den subjektivitet, som här redan inledningsvis framhölls såsom oskiljaktig från estetisk uppskattning och som binder den dömande vid vanor och omgifning, vid förmåga af efterbildning, vid det omedelbara intrycket och den tillfälliga stämningen.

Men stundom beror felslutet på ren okunnighet, stundom på uppenbar chauvinism hos de dömande. Ofta hafva de ock utslungat sina satser efter en lättvindig pröfning och utan tillräcklig motivering. De, hvilka hafva byggt sina utlåtanden på någon slags utförlig undersökning, nämligen tyskarne Grabow och Hess, hafva skött denna så illa, att deras resultat icke äro mera värda än de öfrigas postulat.

Bättre är det ställdt med de undersökningar, som Bourdon gjort,[1] men som, då de icke föranledt honom till bestämda omdömen om de olika språken, icke i det föregående kapitlet anförts. Bourdon är, såsom förut nämts, anhängare af den tvåfaldiga språkskönheten, som han finner bero af hufvudsakligen tvenne omständigheter: 1:o af artikulationernas art; 2:o öfverensstämmelsen eller oöfverensstämmelsen mellan dessa artikulationer i och för sig och den tanke, som skall uttryckas. Det förra skönhetsmomentet, det enda som här kommer i fråga, bedömes från *hörselns*, *känselns*[2], *muskelsinnets* synpunkter; i anslutning härtill fås följande tre satser: Ju betydligare vokalernas antal i ett språk är i jämförelse med konsonanternas, desto mera

[1] I *L'Expression des émotions & des tendances dans le langage* (Paris 1892), s. 70 ff.

[2] Tungans rol vid artikulationen fattas nämligen såsom kännande, »tactile».

musikaliskt är det vid i öfrigt lika förhållanden; — Ju talrikare de klingande konsonanterna i ett språk äro, desto behagligare är det för tungan att uttala vid i öfrigt lika förhållanden; — Ett språk är, vid i öfrigt lika förhållanden, desto behagligare (för muskelverksamheten) att uttala, ju flere klingande konsonanter det har.

Därpå åskådliggöres för åtskilliga språk förhållandet mellan vokaler och konsonanter, och accenten, kvantiteten och vissa ljudgrupperingar behandlas, men äfven detta knapphändigt.

Frågan om språkskönhet torde med utförlighet och metod kunna behandlas så, att det undersökes, *huruvida det ligger någon skönhet, eller oskönhet*

i språkljuden i och för sig (IV, V);
i språkljudens omväxling eller upprepande (VI);
i vissa språkljudsgrupper (VII);
i biomständigheter vid språkljudens artikulation (VIII);
i språkets takt, rytm och melodi (IX).

Det måste dock medgifvas, att äfven om undersökningarna häraf kunna utföras på tillfredsställande sätt, man endast får de grofva konturerna, en naken stomme som saknar beklädnad. Det finnes alltid en mängd detaljer och biomständigheter, som, utan att tillhöra det oåtkomliga subjektiva, likväl ej kunna få plats i en allmän framställning.

Ett exempel på hvad sådana särskilda biomständigheter kunna betyda, erbjuder förhållandet mellan danskan och svenskan. Det finnes i det förra språket ljudföreteelser, som måste betecknas såsom fula; det kan i det senare språket framdragas egenskaper, som äro stötande (närmare om det ena och det andra sedan), men oafsedt detta har svenskan sina särskilda skäl att i danskan finna vissa företeelser mindre behagliga, liksom danskan har motsvarande skäl att sätta svenskan lågt.

Detta beror på att det ena af dessa språk ter sig som en parodi på det andra. För oss t. ex. förefaller danskan, ej blott i enstaka ord utan i hela satser och långa tal, såsom svenska i oriktig, förvrängd och löjlig artikulation. Detta är ingen inbillning; det är faktiskt och grundadt i sakernas natur. Ett danskt *gade* t. ex. har ett öppet *g* mot vårt slutna, ett starkt betonadt *ä* i stället för vårt medelbetonade *a*, en frikativ-dental (dh) i stället för vårt explosiva *t*, ett tonlöst *e* i stället för vårt

halfbetonade *a;* härtill kommer den oss alldeles främmande s. k. stöttonen efter *a.* Vid en serie af sådana ljud, som liksom härma våra, tränger sig föreställningen om det vrängda och gycklande alltför starkt på oss för att vi skulle kunna finna något särdeles värdigt och skönt i danskan, äfven om vi icke anse ett öppet *g* eller ett *ä* eller *d* såsom i och för sig fula. Motsvarande föreställningar torde bemäktiga sig en dansk, som hör vårt språk. Men jag känner icke andra språk, mellan hvilka detta förhållande upprepas. Det förefinnes t. ex. icke mellan italienskan och spanskan, ej heller mellan svenskan och norskan. Ty det svenska *gata* t. ex. motsvaras i norskan af ett *gade* med vårt *g,* vårt *a,* vårt *t* (eller ett *d* = vårt *d*) och vår accent.

Däremot är det ren subjektivism att genast stämpla såsom fula de ljud, vid hvilka man är ovan. Detta sker dock alltför ofta, och ett talande exempel därpå har ofvan anförts ur Don Antonio Arnaos inträdestal i Spanska Akademien.

IV.

Är det ena ljudet vackert, det andra fult? eller det ena vackrare än det andra? Är A vackrare eller fulare än E? Äro vokaler vackrare än konsonanter? Äro orala ljud vackrare än nasala? Dessa och dylika frågor hafva ofta gjorts, men aldrig besvarats på tillfredsställande sätt.

Jakob Grimm, som egentligen blott sysselsatt sig med vokalernas välljud, har ofta framhållit A I U[1] såsom de skönaste, »denna enklaste, all ljudskönhet betingande trilogi», såsom han säger på ett ställe[2]. Därför prisar han ock såsom vackrast de språk, som mest röra sig med dessa vokaler, nämligen latinet, littauiskan, gotiskan; och därför ansåg han, att tillkomsten af *E* och *O* drog ned ett språk från dess skönhetshöjd (jfr ofvan s. 20). Det är uppenbarligen mera en historisk än en estetisk

---

[1] Med U, u betecknas här naturligtvis det europeiska U, närmast likt vårt O.

[2] *Gesch. der deutsch. Spr.* 287.

synpunkt, som varit bestämmande för Grimm. I glädjen att hafva, såsom han trodde, upptäckt en ursprunglig vokaltrio, uppskattade han denna fornartade enkelhet med ett estetiskt mått. Kunde han verkligen tro, att t. ex. I är vackrare än E, eller U (= vårt O) vackrare än O (= vårt Å)?

I öfverensstämmelse härmed förhärligar Grimm det germanska afljudet (*binden* — *band* — *gebunden*) och betecknar det såsom det tyska språkets förnämsta skönhet.[1]

Af dessa Grimms små estetiska inslag i sina vetenskapliga verk hafva epigoner gjort stora nummer. Grabow och Hess använda långa sidor på att visa, huru skönt det är att tyskan har sitt *binden* — *band* — *gebunden*, sitt *Trinker* — *Trank* — *Getrunk* o. s. v., under det att franskan blott har ett misslyckadt afljud i t. ex. *vois* — *vis* — *vu*, misslyckadt därför att de två första ha stumt *s* och uttalas *voa, vi.*[2]

En vanlig åsikt är, att franskans nasalvokaler äro fula: men lika vanligt är att framhålla nasalkonsonanterna M, N såsom vackra. Mången finner föga behag i Ö, Y, under det att andra skänka en lika oreflekterad beundran åt diftonger. Det hafva icke blott tyskar gjort, såsom ofvan s. 19 nämndes, utan äfven Voltaire, som framställer sådana ord som *rois, empereurs, exploits, histoires* med sina fulla diftongiska ljud[3] såsom föremål för italienarnes afund.

Samme Voltaire har knappt ord starka nog för att fördöma diftongen *oin* (*coin, soin* o. s. v.), »en odräglig öfverlefva af tyskt och galliskt barbari» (*Dict. philos.*, art. Français). Många andra sådana uttryck af individuel smak kunde ännu anföras såsom exempel på den behandling, som hittills kommit vår första fråga till del.

Om språkljuden i och för sig framkalla äfven andra än estetiska föreställningar, så hör det strängt taget ej till denna afhandling om språkskönhet. Men dessa andra föreställningar

---

[1] *Deutsche Grammatik* I, 836.

[2] Om dessa pueriliteter se Grabow, s. 29.

[3] Naturligtvis föreligger ej i *empereurs* något diftongiskt ljud. Det var så länge sedan *empereur* uttalades med diftong i sista stafvelsen, att det säkerligen var obekant för Voltaire. För öfrigt är just franskan fattig på diftonger, äfven i jämförelse med italienskan.

hafva dock redan fått plats i estetiska handböcker, och de pläga gärna behandlas tillsammans med språkskönheten, hvarför de äfven här må åtminstone antydas.

Man läser t. ex. i Lemckes *Populäre Aesthetik*[1]. »Som äldsta vokaler finna vi t. ex. i tyskan A I U. Man kan jämföra dem med rödt, gult, blått, de så kallade hufvudfärgerna... A är fullt klart, I ljusare, tunnare, skarpare, U dofvare, mera beslöjadt. O och E komma till; O fullt, dofvare än A; E ljusare, något mattare... En sats, där A är förhärskande, ljuder annorlunda än en sats, där A, Ai, Au, I, E, Eu, Ei, O, Ö, Oi, U eller Y äro hufvudljud. Skalder använda med eller utan afsikt den däraf beroende tonfärgen i sina dikter. U gör språket doft, dystert, hemlighetsfullt. E, i synnerhet det svaga, gör det klang- och karakterslöst; genom O blir det fullt, pompöst, dock något doft; genom A klart, kraftfullt; tyngre alltefter A:s längd eller korthet; I liknar gult; ibland är det ljust; hårdt eller långt, gör det tonen skärande».

I synnerhet har färgsymboliken, som äfven berördes af Lemcke, ådragit sig uppmärksamhet. Man kan finna åtskilliga exempel därpå hos Bourdon, *L'Expression des émotions & des tendances dans le langage* (s. 88 ff.).

Skilda ifrån denna frivilliga och artificiella symbolik äro ett slags tvångsföreställningar, som skulle kunna kallas *färghörsel* eller *ljudskådning*, och som bestå däri att hos vissa personer förnimmelsen af de olika vokalerna alldeles ofrivilligt åtföljes af förnimmelsen af en viss färg, likasom det finnes personer, som alltid tänka sig talserier, t. ex. 1—10, 10—20—20—100 o. s. v., i olika färger eller olika liniära former. Härom har bland andra Fechner[2] gjort undersökningar och funnit, att, ehuru ingen full öfverensstämmelse finnes, det är det vanligaste, att A är hvitt, E gult, I gult, O rödt, U svart.

Äfven annat innehåll inlägges i de sekundära förnimmelser, som åtfölja hörandet af vokalljud. Becq de Fouquières påstår, att I betecknar en rörelse af en viss intensitet; att E är mest lämpadt för befallande, bevisande, beslutsamma föreställningar;

---

[1] Kapitlet *Dichtung*.

[2] I *Vorschule der Aesthetik* (1876; 2:a delen); jfr ock Suarez de Mendoza, *L'Audition colorée* (1890).

att lifliga, häftiga känslor uttryckas bäst med A, O; att nasalvokalerna En, On (ã, õ) uttrycka blygsel: att U (ou) angifver melankoli, m. m. Liknande föreställningar af vokalernas bibetydelse göra sig Bourdon, Grabow, Hess, m. fl. Jämförliga med detta äro Piderits anmärkningar om skrattet[1]. »Skrattet på I», säger han, »är det naturligaste; skrattet på A är belåtet, ty A-ljudet är uttryck för belåtenhet. På U, uttrycket för missnöje, skratta blott förryckta och affekterade människor».

Slutligen förbindas också rumsföreställningar med vokalerna. Det synes visserligen något mystiskt, när Grabow menar, att i tyska ord I väcker föreställning om ofvanförbefintlighet, A om mellanläge, U om nereliggande, liksom dessa vokaler respektive uttrycka hög, ordinär och låg stämning[2]. Men möjligare är ett sådant fenomen i ursprungligare språk, och v. der Gabelentz tror sig se ett bevis därpå i en bengalisk dialekt, där *khi* betyder »där uppe», *kha* »här på jorden», *khu* »där nere»[3].

Andra arter af rumsymbolik äro mera faktiska. I symboliserar litenhet, O eller U storlek. Italienskan har flere deminutivafledningar på I och augmentativafledningar på O: *casino* litet hus, *visino* litet ansikte, *bellino* smånätt, *rossiccio* rödlett; *casone* stort hus, *bracciotto* grof arm, *belloccio* storståtlig, o. s. v. En liten tysk gosse kallade en vanlig stol för *lakeil*, en stor länstol för *lukul* och en dockstol för *likill;* han kallade månen och en ordinär tallrik för *mom*, ett stort fat för *mom* eller *mum* och de små stjärnorna för *mim-mim-mim-mim-mim;* sin far kallade han vanligen *papa*, men då han var klädd i stor pels, kallade han honom *pupu*[4].

Lika verksam som ljudsymboliken torde hafva varit vid bildandet af urspråkets rötter[5], lika obetydlig synes dess rol vara i framskridna språkskeden. Icke blott det vidare språk-

[1] *Mimik und Physiognomik* (2:a uppl. 1886).

[2] *Die Musik in der deutschen Spr.* 59, 62.

[3] *Die Sprachwissenschaft*, s. 389. — Ganska ovisst synes ock antagandet, att I betecknar närhet, O aflägsenhet, såsom i ungerska *itt* »här», *ott* »där»; se Sütterlin i *Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie* II, 7.

[4] Kock, *Språkets förändring*, s. 38; efter v. der Gabelentz. — M i *mam*, *mom*, *mim* symboliserade den runda formen.

[5] Se v. der Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft*, s. 223; och Curti, *Die Sprachschöpfung* (1890).

skapandet eller språkförändringen är föga berördt däraf, utan äfven den »harmonie imitative», som skulle vara en så skön, innerlig förening mellan tanken och dess ljudliga uttryck, spelar en försvinnande rol. Mången har af detta sistnämnda fenomen velat göra kvintessensen i all tankeform, och Frankrikes symbolister laborera för närvarande med det experimentet, men såsom Bourdon träffande visat, detta är obetydligheter eller barnsligheter.

V.

För att återvända till språkskönhet i egentlig mening, möta vi först frågan, om det finnes i och för sig sköna eller osköna språkljud.

Det gifves ljud, som artikuleras med tillhjälp af röstbandsvibrationer, hvilka åstadkomma musikaliska toner eller en klang; dessa ljud, som kallas klingande eller sångbara, äro vokalerna, de så kallade »lena» konsonanterna (*s-*, *sch-*, (eng.) *th*-ljud) och *b*, *d*, *g*, *j*, *l*, *m*, *n*, *r*, *v* m. fl. Andra ljud sakna röstbandsvibrationer, följaktligen också klang och sångbarhet; dessa klanglösa eller osångbara ljud äro de så kallade »hårda» konsonanterna (*s-*, *sch-*, (eng.) *th*-ljud) och *p*, *t*, *k*, *f*, *ch* (tyskt), m. fl. Det är otvifvelaktigt, att ett musikaliskt eller öfver hufvud känsligt öra lätt såras af det bullersamma i de senare ljuden och ger företräde åt de förra. En god proportion af klingande ljud i förhållande till klanglösa är därför ett företräde i estetiskt afseende. Att åtskilliga klanglösa ljud blanda upp de klingande, skadar däremot icke.

Några europeiska språk skola här undersökas i detta hänseende.

Dessförrinnan torde dock behöfvas en redogörelse för det sätt, hvarpå uppskattningen af ljudförhållanden här verkställes. Det är det vårdade talet, föredragsformen af ett språk, som lägges till grund för undersökningen, emedan denna form är den mest åtkomliga och fastställbara. Dessutom, om undersökningar sådana som denna skola få någon praktisk tillämp-

ning, skall detta vara i de bildades tal, ej i det fullt medvetna hvardagsspråket eller allmogespråket.

Äfven det vårdade uttalets ljudförhållanden äro ej lätta att framleta ur den vanliga ortografiens vanställande förklädnad. Jag har därför ej blott litat på mina egna ljudanalyser utan äfven stödt mig på sådana, som föreligga i transskriberade texter utgifna af Sweet, Vietor, Koschwitz, Beyer-Passy, F. Araujo, Gonçalves Vianna, m. fl.

I ett fall har jag dock icke accepterat Beyer-Passys, Araujos och Sweets fastställelser af ljudvärdena; det är i fråga om vissa förbindelser af *i* med följande betonad vokal. Sålunda fattar jag franskt *pied, mieux*, spanskt *pié, sabio*, engelskt *he, she (hii, ſii)* såsom diftong, lika väl som italienskt *pieno, piove*. Som vokal + *j* (kons.) fattar jag däremot (liksom Beyer-Passy) franskt *fille* = *fij, travail* = *travaj*, o. s. v., men ej ital. *ai, sei, lui*, ej spanskt *hay, muy*, o. s. v. I detta fall har jag för tyskan följt Vietors framställning. Här är icke platsen att motivera uppfattningen af dessa detaljer, hvilka för öfrigt spela en ytterst obetydlig rol i denna undersökning; hufvudsaken är, att konsekvens iakttagits.

De analyserade texterna äro af olika art: allvarsamma afhandlingar, lediga berättelser, stycken i kollokvial stil och skaldestycken. Man skulle a priori kunna tänka sig, att dessa olika stilarter hade någon väsentligt olika grad af välljud, att t. ex. poesien med stor omsorg samlade språkets resurser af välljud. Så är dock blott i ringa mån förhållandet. Det förnekas till och med alldeles af Bourdon, ehuru han därvid går till någon öfverdrift. Det heter hos honom, s. 70: »Det viktigaste för den, som talar, är att uttrycka sin tanke, men tanken kan ej uttryckas med hvilka ord som helst, utan den eller den tanken är på det närmaste förbunden med det eller det ordet, och ordet är en fast förbindelse af ljud, som man ej för tankens behof kan upplösa eller förändra.»

Det torde dock ej vara en blott tillfällighet, att ett par sidor svensk poesi af Tegnér och Stagnelius[1] innehålla 81 %

---

[1] Enligt Sweets transskription, s. 128—60 i *A Handbook of Phonetics* (1877).

klingande ljud och att Runebergs *Till en fågel* innehåller 80 % klingande ljud, under det medeltalet klingande ljud i svenskan är 78 % af alla ljuden. Likaså torde det bidraga till skönheten och sångbarheten af den bekanta italienska visan *Santa Lucia*, att den innehåller en sådan rikedom af *a*-ljud. Äfven i annan italiensk poesi, såsom Dantes Komedi och dikter af Carducci, har jag funnit stor frekvens af A. Att dock äfven motsatta förhållanden kunna äga rum i god poesi, visas t. ex. af ett par sidor af Schillers berömda *Lied von der Glocke*[1]; de innehålla blott 69 % klingande ljud mot 73, 8 % på en sida af samme författares *Geshichte des Abfalls der Niederlande* och på en sida prosa af Freytag[2].

Emellertid om för alla de jämförda språken de olika stilarterna blandas i ungefär lika mått, blir ju jämförelsen rättvis.

Med afseende på klangförhållandena förete nedanstående språk enligt flere analyser följande resultat[3].

I procenttal af alla ljuden äro klingande:

i italienskan	80,8 %
i portugisiskan	79 %
i franskan	78,9 %
i svenskan	78 %
i spanskan	77,7 %
i engelskan[4]	77 %
i ryskan	74 %
i tyskan	72,9 %

Att tyskan ställer sig så ofördelaktigt, beror till stor del på dess egendomliga »Kehlverschlusslaut», som förekommer före betonade vokaler i ordens början, och som man med Vietor bör räkna såsom en klanglös konsonant. Däremot har icke medräknats det obetydliga *h*-ljud, som ofta förekommer efter *k, p, t*, likasom också i svenskan, där det dock är ännu svagare.

---

[1] Enligt Vietors transskription i *Die Aussprache des Schriftdeutschen* (1895).

[2] Enligt Vietors transskription i ofvan nämnda arbete, s. 101.

[3] Härvid och i följande analyser räknas diftonger och triftonger (it. *miei, suoi*, o. s. v.) såsom *ett* ljud.

[4] Beräkningarna för engelskan blifva ganska osäkra, i det man kan tveka, om man såsom självständigt ljud bör upptaga den »vocal murmur», som *r* afger i t. ex. *for*, eller när t. ex. *l* bör sättas såsom klingande eller klanglöst, o. s. v.

Ogynnsammast står i detta afseende danskan, i det den nästan saknar klingande explosiver *(b, d, g)* och å andra sidan får en ökning af klanglöshet genom den s. k. »stöttonen»; dessutom förlora *l, m, n, r* i danskan vida oftare än eljes sin klang[1].

De mest klingande ljuden äro vokalerna; allmänna meningen förbinder också redan vokalrikedom med språkskönhet. Dock verkar en alltför tät följd af vokaler ej behagligt. Orsaken därtill torde vara, dels att hvarje vokal gärna fordrar ny luftström, dels att munartikulationen ej har den energi och omväxling för vokaler som för konsonanter. Också söker ju språkkänslan och i flere språk den poetiska tekniken att undvika vokalsammanstötning eller s. k. hiatus.

Det rätta måttet synes i detta fall de romanska språken intaga.

I procenttal af alla ljuden äro vokalerna

i italienskan	46,9 %
i portugisiskan	46 %
i spanskan	46 %
i franskan	45 %
i ryskan	42 %
i engelskan	40 %
i svenskan	39,2 %
i tyskan	36 %

Tyskans låga siffra beror naturligtvis äfven här till en del på dess Kehlverschlusslaut.

De vokalrikaste språken äro de polynesiska, men vokalrikedomen går där ofta till en stötande öfverdrift. På Markesasöarne lyder t. ex. bibelspråket »Så älskade Gud världen» o. s. v. på följande sätt: *Ua kaoha mi mai te Atua i to te aomaama nei, nocia, ua tuu mai oia i taia Tama fanautahi, ia mate koe te enata i haatia ia ia, atia ia koaa ia ia te pohoe mau ana'tu.*

Om det har grundade skäl att gifva företräde åt ljud med klang framför ljud utan klang, så torde det vara svårt att upp-

[1] Se härom J. V. Lindgren, *Dansk och Norsk Grammatik* (1894). Dessa och andra egendomliga förhållanden göra danskan nästan inkommensurabel med andra språk och dessutom mycket svår att analysera, hvarför den endast sällan figurerar i de följande jämförelserna.

göra någon estetisk rangskala mellan ljuden inom de klingande och klanglösa grupperna.

Ett bestämdt företräde kan endast gifvas åt A, det »rena» italienska eller ock det svenska A, som äro de klaraste och sonoraste af alla ljud, emedan vid deras artikulation luftströmmen är utsatt för minsta hinder. Tillika är A den naturligaste vokalen, som lättast erbjuder sig vid spontan ljudbildning, såväl i barnets *da-da, pa-pa, ta-ta* som i vokalisernas *tralalalalalala.* Härmed torde sammanhänga, att de grekiska tragöderna föredrogo i sina körsånger den doriska dialekten, som är så rik på A. En god procent A är därför icke utan betydelse för ett språks akustiska värde.

Italienskan, spanskan, franskan och svenskan hafva i detta afseende fördelar framför portugisiskan, tyskan och danskan, och den gamle svenske grammatikern Tiällman framhåller med rätta hvad han kallar »vårt dunder-A» såsom ett företräde framför grannspråken[1].

I procenttal af alla vokalljuden är A[2]

i spanskan	29,8 %
i franskan	25,4 %
i italienskan	24 %
i svenskan	23,2 %
i tyskan	21 %

Portugisiskan, engelskan och danskan ställa sig i detta fall särdeles ogynnsamt, i det dessa språk utvecklat sina ursprungliga *a*-ljud till andra mindre sonora, ofta dunkla *ö*- eller *å*-artade ljud. Så finnes det t. ex. i den Camonianska versen

Passaram ainda além da Taprobana

endast tvenne *a*-ljud, nämligen i andra och femte stafvelserna, under det att de öfriga med *a* betecknade ljuden äro snarlika *ö*.

Likaså finnes i en engelsk sats sådan som *I am afraid I shall have to unpack again* intet ursprungligt *a*-ljud kvar; den

[1] En fransman, Court de Gibelin, säger ungefär samtidigt om A, »att det står i spetsen för orden och behärskar dem såsom en konung sina undersåtar.»

[2] Bland A-ljud räknas härvid med de diftonger, som innehålla betonadt A (t. ex. i tyskan *au, ai* [skrifvet *ei*]) och franskans nasala A (ã).

lyder i Sweets transskription: »aimə freidaiʃl hævtu an pæk əgen».[1]

Å andra sidan blir ett öfvermått af A enformigt och störande, såsom i gotiska Bibeln: *At andanahtja than vaurthanamma, atberun du imma daimonarjans manargans* (Matt. VIII, 16) eller i de indo-iraniska språken, t. ex. i följande sanskritvers:

Tatah sarvê, mahârâja! saganâh sahavâhanâh.

Såsom afgjordt fula torde man kunna anse ljud, som likna djurläten eller de mänskliga läten, som äro naturuttryck för rubbningar eller oregelbundenheter i organismen. Om det finnes sådana språkljud som fårets bräkande eller grodans kväkande eller kattens jamande eller som stönande, harklande kvidande, skola de säkert allmänt räknas bland de fula, ty dels förefalla de parodiska, dels erinra de om något lågt, djuriskt eller om något sjukligt. Ett exempel på sådant språkljud är den danska stöttonen, som alltför nära liknar ett stönande.

Äfvenledes fula äro ljud, som ej ingå i det vanliga artikulationssystemet, såsom t. ex. hottentottskans bekanta smack- eller sugljud, som närmast liknar explosionen vid uppdragandet af en champagnebutelj. På rätt tid och ställe är det icke något obehagligt ljud, men midt ibland vanliga språkljud stör det så väl genom sättet för sin bildning som genom sin akustiska egenart.

Fula eller stötande torde man väl ock kunna kalla de ljud, som bildas vid artikulationsområdenas yttersta gränser och därföre äro eller förefalla ansträngande. Sådana ljud äro t. ex. semiternas starka gutturaler. Äfven holländares, spanjorers och tyskars gutturaler anses af många, och väl ej så utan rätt, för osköna eller obehagliga.

VI.

Att omväxling i ljud bidrager att höja ett språks skönhet, faller af sig själf och har mångfaldiga gånger framhållits. Det har redan påpekats (s. 25), att Grimm ansåg A I U för

[1] *Elementarbuch des gesprochenen Englisch*, s. 92.

särskildt vackra vokaler; men höjden af språkskönhet finner han i den omväxlande användningen af dessa ljud såsom i de latinska orden *animus, asinus, agitur, tabulis, pilula, inula, culmina, fulmina* o. s. v.

Utgår man från denna princip, borde man ej, såsom åtskilliga tyskar hafva gjort, prisa omljudet såsom något särskildt skönt. Om *gast* i plur. ger *gäste*, så har därigenom uppstått en monotoni, som visserligen är psykofysiologiskt naturlig, men som man aldrig skall kunna visa är vackrare än t. ex. ett *gaste* eller *gasti*.

Likaså är det svårt att inse det speciellt sköna i hvad man kallat »vokalharmoni» i de finsk-ugriska språken. Om i finskan t. ex. »i Upsala» heter *Upsalassa* och »i Helsingfors» *Helsingissi*, så är det ett sinnrikt språkbildningssätt, men icke någon märkvärdig skönhet.

En god omväxling ha i allmänhet de romanska språken och svenskan.

På en sida i G. d'Annunzios *Trionfo della morte* fördela sig ljuden på följande sätt:

a	140
e	154
i	122
o	116
u	31
ie	5
ia	6
io	9
iu	1
ui	3
ua	6
uo	2
ue	4
ei	2
uei	1
Summa	602

vokaler.

b	9
d	70
g	4
l	74
l'	4
m	19
n	87
ñ	3
ng	6
j	16
v	26
z[1]	10
r	84
Summa	412

klingande konsonanter.

1 Betecknar klingande *s*.

p	38
t	94
k	46
f	5
s	58
ʃ[2]	1
Summa	242

klanglösa konsonanter.

2 Betecknar *sch*-ljud.

En sida i Pérez Galdós *Doña Perfecta* visar följande siffror:

a	162	b	14	p	31
e	146	d	66	t	56
i	67	g	9	k	46
o	98	l	65	f	9
u	36	l'	2	s	94
e	7	m	44	ç	17
ia	9	n	54	x[1]	8
io	8	ñ	3	Summa	261
ue	4	ng	2	klanglösa konsonanter.	
ua	3	j	5		
ui	1	v	24		
au	1	r	67		
ei	4	Summa	355		
Summa	546	klingande konsonanter.			
vokaler.					

1 Betecknar *(a)ch*-ljud.

En sida af Alphonse Daudets *Numa Roumestan* visar:

a	53	b	12	p	31
e (ie)	93	d	48	t	55
i (yi)	57	g	2	k	33
o (io)	33	l	56	f	18
u	13	m	31	s	50
y	31	n	23	ʃ	6
ö (iö, yö)	10	n	2	Summa	193
ã (iã)	39	j	3	klanglösa konsonanter.	
ẽ (iẽ)	4	v	16		
õ (iõ)	17	z	14		
ö̃	2	ž[1]	8		
ua (ya)	9	r	72		
ə	31	Summa	287		
Summa	392	klingande konsonanter.			
vokaler.					

1 Betecknar klingande *sch*-ljud.

En sida af Strindbergs *Röda Rummet* visar:

a	116	b	12	p	15
e	133	d	61	t	80
i	36	g	22	k	45
å	53	l	31	f	21
o	16	m	36	s	57
u	20	n	71	ʃ	9
y	7	ng	9	h	23
ö	15	j	15	Summa	250
Summa	396	v	34	klanglösa konsonanter.	
vokaler.		r	99		
		Summa	390		
		klingande konsonanter.			

Dessa siffror visa icke någon störande öfvervikt för något ljud. De vanligaste vokalljuden *a e i o u* (= sv. *o* + *u*) förete en någorlunda jämn blandning med ungefär lika fördelad öfvervikt för *a* och *e*. De vanligaste konsonanterna *d l m n r t k s* förekomma likaledes i tämligen goda proportioner. Det är egentligen blott spanskt *s*, som, i synnerhet om man sammanslår det med det närbesläktade *ç*, väger öfver betydligt, utgörande 10 % af hela konsonanttalet. Detta beror ju naturligtvis till stor del derpå, att *s* under spanskans utveckling blifvit en så vanlig ändelse såväl i verbal- som nominalböjningar. Också klagar en och annan spanjor öfver spanskans sibilerande natur, liksom vi sett fru Ratazzi skämta med portugisiskan öfver samma oart, hvilken för öfrigt har samma anledning.

Med större fog klaga då engelsmännen öfver sitt språks många sibilanter. »Vårt språks sibilerande karakter är en visa i hela Europa», säger Earle i *The Philology of the English Tongue.* Och han tillägger: »Genom att fransmännens utljudande *s* förstummats äro de nu i den ställning, att de kunna skratta åt engelskans 'susurration'.» I sjèlfva verket ställer sig beräkningen af konsonantljuden på en sida af Sweets *Elementarbuch des gesprochenen Englisch* så, att af 634 konsonantljud 191 eller 30 % äro sibilanter (*s*-ljud, *th*-ljud, *sch*-ljud).

Förhållandena i tyskan må skådliggöras genom analyser af ljuden på en sida af Spielhagens *Clara Vere:*

a	65	b	34	p	12
e	263	d	73	t	120
i	111	g	32	k	27
o	32	l	47	f	31
u	39	m	47	s	70
y	12	n	174	ʃ	17
ö	10	ng	8	x	38
au	17	j	6	h	20
ai	39	v	30	j	87
oi	6	z	33	Summa	422
Summa	594	r	122	klanglösa konsonanter.	
vokaler.		Summa	606		
		klingande konsonanter.			

Här föreligger visserligen, såsom i all tysk text, ett mycket stort antal *n*, men det går dock icke till något decideradt öfver-

mått och märkes föga. Däremot faller genast i ögonen öfvermåttet af *e*, och den enformiga och osköna effekten däraf förminskas ej af att den närbesläktade vokalen *i* alltid därnäst tar brorslotten af vokalmängden. Att *e*-ljudet störande ofta upprepas i tyskan, erkänna ju naturligen opartiska tyskar själfva, och en tysk, herr Alex. Büchner, påpekar,[1] att man kan säga t. ex.: »*Der beengte, verlegene Weber redete erst schlecht wegen der entgegengesetzten Befehle des edlen, der Ehre ergebenen Feldherrn, welcher gern den Rest des Heeres rettete.*»

Att bilda sådana karrikerande satser är ej någon synnerlig konst och bevisar ej mycket; men faktiskt förekomma hos de bästa tyska författare bitar, som vanställas genom frekvensen af *e*-ljud. Hos Göthe t. ex. *Er hatte den räthselhaften Alten kennen lernen, welchen zu entziffern er eine unbeschreibliche Begierde fühlte (W. Meisters Lehrjahre)*, med 22 *e*-ljud mot 11 andra vokaler. Eller hos v. Wildenbruch: *Und jetzt legte er die verfrorenen kleinen Hände gefaltet in einander, als wenn er betete. Er betete, dass es ihm gelingen möchte, den Schwebebaum bis an das Ende hinunterzugehen? Darum betete er?* med 38 *e*-ljud mot 22 andra vokaler.

Ännu oproportionerligare är frekvensen af *e* i dansknorskan. Vanliga äro där satser såsom följande (från J. P. Jacobsen): *Det, mente hun, var hendes egenlige Væsen, det, som de rette Omgivelser vilde gøre hende til, og hun drømte tusende Drømme om hine sollyse Egne og fortæredes af Længsel efter sit rette, rige Jeg og glemte, hvad der ligger saa nær at glemme, at selv de fagerste Drømme, selv de dybeste Længsler ikke lægger en eneste Tomme till Menneskeaandens Vækst*, med 70 *e*-ljud mot 34 andra vokaler. Eller: *En næsten feberagtig Glæde kom over hende, og en overspændt Forventning mærkede alle hendes Tanker og Ord, der idelig drejede sig om det, Dagene nu skulde bringe, den ene efter den anden*», med 38 *e* mot 22 andra vokaler. Eller »*Men Længslen slukkedes ikke, stille og stærk brændte den i hendes Hjærte, hedere i sit Savn, hed og fortærende*», med 22 *e* mot 10 andra vokaler.

[1] *I Revue de l'enseignement des langues vivantes* XIII,11 (1897).

Exempel på alltför stor öfvervikt af A hafva gifvits förut från gotiskan och sanskrit. Nygrekiskan har som bekant ett öfvermått af I, beroende på att jämte fornspråkets ι äfven η, ει, οι, υι antagit detta ljud.

De slaviska språken hafva en enformig myckenhet af hväsljud; det må vara nog att såsom exempel därpå anföra de grammatiska namnen på dessa konsonanter; de äro i ungefärlig transskription: *schipjaschtschija* (hväsljud) *svjistjaschtschija* (susljud). Äfvenså äro i dessa språk de muljerade eller palataliserade ljuden ytterst talrika. De kunna i någon mån sägas motverka den genom hväsljuden föranledda hårdheten och gifva talet en viss mjuk och barnslig prägel.

VII.

Språkljudsgrupperna lida icke gärna af monotoni, ty de bestå t. ex. ej af e e e e eller s s s s; men de kunna lida af obekvämhet eller brist på klang, hvilket bådadera är hinderligt för språkets skönhet.

Att sammanställning af många vokaler, såsom i de polynesiska språken, är obekvämt och osköut, har förut påvisats.

Annars är det hufvudsakligen konsonanthopningar, som äro stötande för skönhetssinnet. De germanska och slaviska språken lida häraf; de romanska åter hafva nästan idel lätta konsonantförbindelser.[1]

Svenskan synes i detta fall ofördelaktigt utmärka sig framframför sina systerspråk, detta trots hvad grefve Carl Rudenschiöld sagt därom i sitt akademiska tal 1772. Sådana ord och förbindelser som de följande äro ju ytterst vanliga: *falskspelare, taskspelare, växtkraft, vispkvist, fruktknif, maskstungen, ett spotskt svar, spotskt skryt, ytterst sträfsam, franskt kök,* o. s. v.

Naturligtvis vinner man genom vana stor förmåga att utstå den möda, som är förknippad med uttalandet af sådana konsonantförbindelser, och en viss känslolöshet för det klang-

---

[1] Jag har ej förbisett ett uttalande i motsatt riktning af Lyttkens-Wulff i *Svenska Språkets Ljudlära*, s. 123.

lösa, stundom snattrande i deras ljud. Men det hindrar icke, att de vid objektiv pröfning befinnas »svåra» och obehagliga.

Det är att anmärka, att i hvardagligt tal någon reduktion kan göras i dessa konsonantförbindelser[1]; sådana ord som *svenskt*, *franskt* förlora då sitt *k*, *fosterländskt* sitt *d* eller både *d* och *k*; men i det vårdade föredraget, som här ligger till grund för ljudanalysen, torde dessa konsonanter vanligen höras, såsom det också angifves af t. ex. Lyttkens-Wulff. Dock just det vårdade föredraget rår till någon del öfver sig själf och skall därför måhända vidtaga en ändring i det öfverklagade missförhållandet. Vi få kanske upplefva en dag, att vederbörande anbefalla såsom vårdadt uttal *svenst, franst,* och vi torde då ej vara sena att taga efter, liksom vi med nöje mottagit Svenska Akademiens medgifvande eller råd att säga *strax, eljes, själf* (neutrum), i stället för *straxt, eljest, självt*.

Tyskarne ha t. ex. *Strumpfstricker, Volkssprache, Wurststopfmaschine, Würstchen, Angstschweiss, Herbstzeichen, Kunstsprache, malerischste* (Göthe), *melancholischsten* (Lessing), o. s. v. Men de hafva dock icke den rikedom på hårda och stötande konsonantgrupper som svenskan.

Följande tabell kan gifva en föreställning om förhållandet i detta hänseende mellan ett romanskt språk (franskan), svenskan och tyskan. Jämförda äro två sidor franska (Koschwitz och Beyer-Passys transskriptioner) med tillsammans 733 konsonantljud, en sida svenska (ur Rydbergs *Siste Atenaren*) med 733 konsonantljud, en sida tyska (i Vietors *Aussprache des Schriftdeutschen*) med 595 konsonantljud. Af dessa konsonanter förekomma grupper[2]

	af 2 (1 el. 2 kling.)	af 2 (båda klangl.)	af 3 (1 el. flere kling.)	af 3 (blott klangl.)	af 4 (1 el. flere kling.)
fr.	78	19	5	1	—
sv.	70	25	32	3	6
t.	87	27	21	3	1

[1] Man kan ju i folkmål komma t. e. ända till: *Å i åa ä e ö* = Och i ån är en ö; Fröding, *Räggler å Paschaser*, s. 13. Man jämföre härmed det vulgära uttalet af franskan, hvilket finnes så tämligen i Passys transskriptioner och hvilket innehåller betydligt mindre konsonanter än det vårdade uttalet.

[2] Som grupp räknas äfven sammanstötning af konsonanter i två olika ord, för så vidt dessa ord uttalas tillsammans såsom ett helt.

De slaviska språken gå dock längst i konsonanthopningar. I tjeckiskan säger man t. ex. *Strc prst skrz krk* ('Stick fingret i halsen'), hvarvid ju naturligtvis *r* är vokaliskt, annars vore satsen outsägbar.

VIII.

Liksom ett och samma språk kan få en ökning eller minskning i skönhet efter olika individers sätt att behandla det, likaså låter det tänka sig, att de vanliga språkljuden taga sig olika ut, eftersom olika folk behandla dem. Strängt taget är ett ljud ej längre detsamma, om det återkommer i en ny modifikation, men grundkarakteren kan dock vara så väsentligen oförändrad, artikulationen så i hufvudsak densamma, att det ljud, man utgår från, naturligen igenkännes såsom sådant.

Det är i synnerhet en bekant språklig företeelse, som är att skrifva på räkningen af biomständigheter vid artikulationen; det är den amerikanska engelskan. En amerikanare har nyligen själf konstaterat, att »hvarje uppmärksam iakttagare af bildade amerikanskors tal måste medgifva, att det hvarken är synnerligen musikaliskt eller fint artikuleradt eller i något som helst artistiskt afseende berömvärdt».[1] Den amerikanska engelskan är enligt samma auktoritet »skrikig, hes, begrafningsmässig, slapp, dum, hopsnörd, bristfällig på allt sätt.» Hvad utländningen kanske mest fäster sig vid i detta idiom är nasaliteten. Nåväl, i alla händelser gör det ett obehagligt intryck, och är ett exempel i stort på hvad oarter i artikulationen kunna åstadkomma.

Den citerade författaren förklarar sitt språks oskönhet hufvudsakligen genom vissa missförhållanden. Klimatet, som alstrar och underhåller katarrer, inverkar visserligen; men än mera den ytliga, bristfälliga bildningen, som yttrar sig bland annat i

---

[1] Mr Fletcher Osgood i *The Forum*, juni 1895. Hvad herr Osgood här säger om de amerikanska kvinnorna upprepar han sedan i fråga om männen, så att hans anmärkningar gälla det amerikanska folket i allmänhet.

benägenhet att efterbilda det dumma och fula i stället för det förståndiga och vackra; vidare det nervösa lifvet, som gör rösten ansträngd och »utvecklar samma stelhet i artikulationen som i lemmarne och bålen»; hos kvinnorna tillkommer den dåliga andhämtningen.

Sådana obehagliga egendomligheter i artikulationen förekomma väl i Europa endast individuelt. Men en viss skillnad torde dock kunna göras äfven mellan de europeiska nationerna. De romanska folken synas i allmänhet artikulera med mera precision, mera ledighet och behag än de germanska. Med denna artikulationens ledighet sammanhänger dess större raskhet och tonlägets större höjd, hvilket förutsätter snabbare rörelse. Men i dessa företeelser torde väl knappt något estetiskt företräde ligga.

Särskildt torde man få gifva franskan det vitsordet, att den talas med mycken finess. Detta är hos de bildade icke blott något avtomatiskt, utan en medveten förtjänst, som man skattar högt hos sig själf och andra. Hos de germanska folken åter äger det motsatta och mycket egendomliga förhållandet rum, att de alldeles icke tyckas hafva fått ögonen öppna för hvilket behag det ligger i en omsorgsfull och distinkt artikulation. Bland engelsmännen tyckes det till och med anses som fint att försumma artikulationen.

IX.

Om takten i uttalet är väsentligt olika i olika språk, d. v. s. med andra ord, om de olika ljudens uttalstid väsentligt skiftar, kan detta tänkas inverka på skönhetsgraden.

Hufvudsakligen är det vokalernas uttalstid eller kvantitet, som företer olikheter. Konsonanternas kvantitet växlar mindre och spelar ej så stor rol.

I de romanska språken finnas sällan så bestämda vokallängder, ej heller, med undantag af franskans svaga *e* (ə) och portugisiskan o̰ (likt ett knappt hörbart *u*), så bestämda vokal-

kortheter som i de germanska språken. Följden blir, att takten växlar mera i de senare språken än i de förra. Denna växling har flerfaldiga gånger framhållits såsom ett viktigt skönhetsmoment i de germanska språken[1]. Men å andra sidan framträda i det romanska uttalet vokalerna tydligare, och romanerna förebrå med en viss rätt germanerna att sluka en del af sina ord, hvilket ju ej kan vara vackert. I själfva verket torde litet hvar finna stort behag i den jämna romanska vokalismen, i synnerhet i de eftertoniga vokalerna i italienskan och spanskan. Ett italienskt och spanskt *pādrē*, *mādrē* (eller *pādrĕ*, *mādrĕ*) ha för de flesta öron ett behagligare ljud än ett tyskt *Vātĕr*, *Brūdĕr*. Men detta är måhända blott smaksaker, på hvilka ej mycken vikt kan läggas.

Med vokalkvantiteten är i någon mån betoningen eller eftertrycksaccenten förbunden. Där det ej finns mycket korta vokaler, där finns det ej heller mycket svagt betonade vokaler. Liksom således takten, som betingas af uttalstiden, växlar mera i de germanska språken än i de romanska, så växlar rytmen, som beror på betoningsstyrkan, mera i de förra än i de senare språken. Men det kan sättas i fråga, huruvida växlingen i rytm är en större förtjänst än den jämnhet, som låter hvart ljud komma till sin fulla rätt.

Slutligen står i sammanhang med takten och rytmen äfven melodien eller växlingen i tonernas höjd och sammansättning. På denna beror utan tvifvel i ganska betydlig mån språkets skönhet. Men ty värr äro språkens melodiska förhållanden så svåra att komma närmare på spåren, att man vid deras bedömande nödgas hålla sig till allmänna intryck mera än till detaljerade resultat. Äfven den, som i sista hand med ovanligt fint öra och hög kompetens behandlat dessa frågor, nämligen professor Johan Storm,[2] förklarar, att han ej kunnat föra dem särdeles långt.

Det hufvudsakliga resultat, hvartill man kan komma på de språkområden, som här äro närmast i fråga, är, att de germanska språken, jämte sin större växling i takt och rytm, hafva

---

[1] Se Hess, a. a. s. 57, 58.

[2] I *Englische Philologie*, 2:te Aufl. 1892, s. 205 ff.

en mera växlande melodi. Men med den germanska tonväxlingen följer, att tonerna ej hinna blifva rena och att de genomlöpa en hel serie mellantoner, glidljud, som blifva dunkla och obestämda. Med den mera afmätta romanska melodien följer åter, att tonerna äro renare och aflösa hvarandra utan många obestämda mellanljud, således komma att bilda en mera musikalisk, sångliknande melodi.

Franskan växlar minst i tonen och har därför ofta stämplats såsom monoton, hvilket kan vara rätt, och omusikalisk,[1] hvilket är orätt. Den lifligaste melodien bland de romanska språken har italienskan under behållande af en hög grad af renhet.

De romanska och germanska språken hafva således väsentligen olika förtjänster och brister i sin melodi. På hvilkendera sidan det öfvervägande skönhetsmomentet ligger, torde vara svårt att afgöra. Men det kan vara lämpligt att påpeka, att den erkända större rörligheten i den germanska melodien ej genast berättigar till skönhetspriset i musikaliskt afseende.

Att ingå på ytterligare jämförelser af de särskilda språkens melodiska förhållande är ett alltför vanskligt företag och skulle för vårt ändamål medföra alltför obetydliga resultat.

Då man hopsummerat de resultat, som vunnits af den föregående undersökningen, men som visserligen, enligt hvad redan uttryckligt framhållits, endast konstituera de mest åtkomliga momenten af språkskönheten, finner man,

att de romanska språken i allmänhet hafva betydliga estetiska företräden framför de germanska och slaviska;

att bland de romanska språken italienskan bär de tydligaste skönhetsmärkena;

att bland de germanska språken svenskan har berättigade anspråk på estetiskt företräde.

[1] Se ofvan s. 15.

De två första af dessa resultat hafva väl de fleste sakkunnige betraktare, liksom den stora allmänheten, redan vunnit. Det sista resultatet kan måhända förefalla mera nytt, och det är med förlägenhet, som en svensk proklamerar det. Men så har siffrornas språk talat, och denna gång har det talat på samma sätt som mästarne Jakob Grimm och Friedrich Diez.

De språkprof, på grund af hvilka förestående detaljundersökningar gjorts, äro

för italienskan:

1 sida af De Amicis, *Pagine sparse;*
1 » » d'Annunzio, *Trionfo della morte;*
1 » » Amicarelli, *Della lingua e dello stile italiano;*
1 » » anekdoter ur Nyrop, *Lærebog i det italienske Sprog,*
1 » » Franceschi, *Dialoghi della lingua parlata;*
2 sidor af Carducci, *Odi barbare* (poesi);
1 sida af Giacosa, *Una partita a scacchi* (poesi);
dikten *Santa Lucia;*

för spanskan:

1 sida af Pérez Galdós, *Doña Perfecta;*
1 » » F. Caballero, *La Gaviota;*
1 » » Llanos, *Contradicciones;*
1 » bref ur Nyrop, *Lærebog i det spanske Sprog;*
2 sidor af F. Araujo, transskriberade i *Phonetische Studien VI;*
1 sida af Espronceda, *Pelayo* (poesi);
1 » » Zorrilla, *Don Juan Tenorio* (poesi);

för portugisiskan:

1 sida af Herculano, *Eurico o Presbytero;*
2 sidor af Almeida-Garrett, *Gil Vicente;*
1 sida af Castello-Branco, *Amor de perdição;*
1 » » Ramos-Coelho, *Lampejos* (poesi);
1 » » Camoës, *Os Lusiadas,* transskriberade af Gonçalves Vianna i *Exposição da Pronuncia normal Portugueza* (poesi);

för franskan:

1 sida af Daudet, *Numa Roumestan;*
1 » » Renan, *Vie de Jésus,* transskriberad af E. Koschwitz i *Parlers parisiens;*
1 sida af Maupassant, *Une Vie;*
1 » » Pailleron, *La Souris;*

2 sidor (31, 35) af Beyer-Passys transskriptioner i *Das gesprochene Französisch;*
1 sida af Victor Hugo, *La légende des siècles* (poesi);
2 sidor af Bornier, *La Fille de Roland,* transskriberad af E. Koschwitz i *Parlers parisiens* (poesi);

för svenskan:

1 sida af E. Tegnér, *Skoltal;*
1 » » V. Rydberg, *Den siste Atenaren;*
2 sidor af Strindberg, *Röda Rummet;*
1 sida af Hodell, *Rum att hyra;*
1 » » Malmström, *Hvi suckar det så tungt uti skogen* (poesi);
2 sidor af Runeberg, *Till en liten fågel* (poesi);
2 » » Sweets transskriptioner i *A Handbook of Phonetics* (Tegnér, Stagnelius, poesi);

för tyskan:

1 sida af Göthe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre;*
1 » » Schiller, *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande;*
1 sida af Spielhagen, *Clara Vere;*
1 » » Frenzel, *Das Abenteuer;*
1 » » G. Freytag, transskriberad af Vietor i *Die Aussprache des Schriftdeutschen;*
2 sidor af Schiller, *Das Lied von der Glocke,* transskriberad af Vietor i *Die Aussprache etc.* (poesi);

för engelskan:

3 sidor af Sweets transskriptioner i *Elementarbuch des gesprochenen Englisch;*
1 sida af W. Scott, *Ivanhoe;*
1 » » Bulwer, *Pelham;*
2 sidor af Byron, *Don Juan* (poesi);

för ryskan:

6 sidor af Booch-Árkossys transskriptioner i *Ausführliches Lehr- und Lesebuch der Russichen Sprache.*



DE VSV MODORVM THEOCRITEO

SCRIPSIT

LARS WÅHLIN



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Cum ante aliquot annos in syntaxi graeca alexandrinae potissimum aetatis exquirenda uersarer, Theocritum quoque peruolutaui: quae uero inde ad usum modorum collegi, non prorsus, opinor, inutilia aut quae edantur indigna uidebuntur. Quamquam satis scio me nihil nouum praebere: permulta sane quae huc pertinent e uariis libris excerpi possunt ac praecipue e lexico Rumpelii. Sed in hoc libro, ut par est in lexico, et multa frustra quaesiueris neque omnia quae cohaerent uno conspectu perlustrare licet, idemque multo etiam magis de annotationibus ualet, quibus uiri docti editiones consperserunt.

Iam uero in exemplis disponendis eundem tenui ordinem, quem in libello de modis Apollonii edito[1] *obseruaui: qua re consecutus sum, ut Theocritus et Apollonius facilius inter se compararentur, eademque opera ut breuitati magis consulere possem. Hic igitur neque uniuerse de ui modorum disputaui nec singulis loquendi formulis explicandis nisi obiter operam dedi. Qui cognoscere cupit, quibus rationibus nitatur operis descriptio, commentationem quam nominaui adeat.*

Exempla collegi non solum e genuinis Theocriti carminibus sed etiam ex iis quae uulgo spuria habentur, nam de nonnullis alii aliter iudicant ac praeterea haud alienum fortasse uidebitur carmina conferre posse. Epigrammata ceteraque carmina minora

---

[1] *De usu modorum apud Apollonium Rhodium. Lundae 1891.*

quae editionibus Theocriti annecti solent praetermisi. Notissimum est quam male uerba Theocriti nobis tradita sint, quamque difficile sit unoquoque loco statuere, quae sit genuina lectio. Rem ita institui, ut editionem Hilleri Lipsiae a. 1881 descriptam paucis locis exceptis sequerer, sed uarias lectiones magis memorabiles, quae ad usum modorum pertinent, notis additis afferrem. Qua in re fortasse non semper iustum modum inter nimium et parum seruaui nec sperare uideor me omnibus satisfecisse.

A. De usu modorum in sententiis liberis.

I. Coniunctiuus.

Coniunctiuus potentialis non adhibetur: omnia igitur exempla uoluntatem exprimunt.

a. In sententiis affirmatiuis.

Prima persona pluralis his locis inuenitur.

α) Sententia nulla particula instituitur:

V: 66. βωστρέωμες.
XV: 22. βᾶμες τῶ βασιλῆος ἐς ἀφνειῶ Πτολεμαίω.
XV: 42. ἕρπωμες.
XV: 59. . . . σπεύδωμες· ὄχλος πολὺς ἄμμιν ἐπιρρεῖ.
XV: 68. πᾶσαι ἄμ' εἰσένθωμες.
XVI: 4. . . . βροτοὺς βροτοὶ ἀείδωμεν.
XVII: 1. ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα.
XXII: 166. . . . σφῷν δ' ἄλλον ἐπιφραζώμεθα πάντες [γάμον].
XXII: 175. νῶι δ', ἐγὼ Κάστωρ τε, διακρινώμεθ' Ἄρηι.[1]

β) Verbum ἀλλά praefigitur:

XXV: 60. ἀλλ' ἴομεν μάλα πρός μιν.

γ) Sententia incipit a uerbis ἀλλ' ἄγε:

VII: 35. ἀλλ' ἄγε δή . . .
βουκολιασδώμεσθα.
VII: 49. ἀλλ' ἄγε βουκολικᾶς ταχέως ἀρχώμεθ' ἀοιδᾶς.

δ) Verbum δεῦρο praefigitur:

I: 21. δεῦρ' ὑπὸ τὰν πτελέαν ἑσδώμεθα.

---

[1] XV: 135 futurum a Kiesslingio restitutum est.

b. *In sententiis negatiuis.*

α) Prima persona pluralis:

VII: 122. μηκέτι τοι φρουρέωμες ἐπὶ προθύροισιν, Ἄρατε,
μηδὲ πόδας τρίβωμες.

XXII: 176. . . . γονεῦσι δὲ μὴ πολὺ πένθος
ἡμετέροισι λίπωμεν.

β) Secunda persona (aoristi).

αα) Coniunctiuus cum imperatiuo iungitur:

XVIII: 54. εὕδετ' ἐς ἀλλάλων στέρνον φιλότητα πνέοντες
καὶ πόθον, ἔγρεσθαι δὲ πρὸς ἀῶ μὴπιλάθησθε.

XXIII: 37. . . . μή με παρέλθῃς,
στᾶθι δὲ καὶ βραχὺ κλαῦσον.

XXIII: 47. . . . ὁδοιπόρε, μὴ παροδεύσῃς,
ἀλλὰ στὰς τόδε λέξον.

XXIV: 36. ἄνστα, μηδὲ πόδεσσιν ἑοῖς ὑπὸ σάνδαλα θείῃς.[1]

ββ) Sine imperatiuo:

V: 68. . . . τὺ δ' ὦ φίλε μήτ' ἐμὲ Μόρσων
ἐν χάριτι κρίνῃς, μήτ' ὦν τύγα τοῦτον ὀνάσῃς.

V: 70. ναὶ ποτὶ τᾶν Νυμφᾶν, Μόρσων φίλε, μήτε Κομάτᾳ
τὸ πλέον ἰθύνῃς, μήτ' ὦν τύγα τῷδε χαρίξῃ.

V: 108. ἀκρίδες . . .
μή μευ λωβάσησθε τὰς ἀμπέλος.

X: 55. μή τι τάμῃς τὰν χεῖρα καταπρίων τὸ κύμινον.

XV: 36. μὴ μνάσῃς, Γοργοῖ.

XV: 52. . . . ἄνερ φίλε, μή με πατήσῃς.

XV: 148. χὠνὴρ ὄξος ἅπαν, πεινᾶντι δὲ μηδὲ ποτένθῃς.

XX: 5. μὴ τύ γέ μευ κύσσῃς τὸ καλὸν στόμα μηδ' ἐν ὀνείροις.

XXI: 63. μὴ σύγε μὴ τρέσσῃς · οὐκ ὤμοσας.[2]

XXIII: 41. . . . μή με φοβαθῇς·
οὐ δύναμ' ἀντιφιλεῖν σε.

XXVII: 17. μὴπιβάλῃς τὴν χεῖρα.

De loco XV: 95 uide infra p. 42.

V: 68 et XXIII: 41 antecedunt imperatiui, qui laxius cum sententia coniunctiuo formata cohaerent.

---

[1] Libri θείης, Ziegler θήῃς.

[2] Incerta lectio. Libri habent καί σύ γε τρέσσει uel similia omissa negatione

c. *In sententiis interrogatiuis.*

Coniunctiui deliberatiui haec sunt exempla:

II: 64. νῦν δὴ μούνη ἐοῖσα πόθεν τὸν ἔρωτα δακρύσω; ἐκ τίνος ἄρξωμαι;

III: 24. ὤμοι ἐγώ, τί πάθω, τί ὁ δύσσοος; οὐχ ὑπακούεις;

XV: 51. ἀδίστα Γοργοῖ, τί γενώμεθα; [1]

His locis discerni non potest, utrum coniunctiuus an futurum adhibeatur:

XVII: 11. τί πρῶτον καταλέξω;

XXVII: 38. πατρὶ δὲ γηραλέῳ τίνα μάν, τίνα μῦθον ἐνίψω;

II. Optatiuus.

1. Optatiuus potentialis.

a. In sententiis iudicandi.

a) *Optatiuus futurum tempus significans.*

αα) Optatiuus nudus.

Vno loco adhibetur de re, quam quis dicit futuram esse:

XXVII: 60. φῄς μοι πάντα δόμεν· τάχα δ' ὕστερον οὐδ' ἅλα δοίης.[2]

His locis is, qui loquitur, dicit se aliquid facturum esse.

VIII: 20. ταύταν [σύριγγα] κατθείην· τὰ δὲ τῶ πατρὸς οὐ καταθησῶ.

XI: 50. αἰ δέ τοι αὐτὸς ἐγὼν δοκέω λασιώτερος ἦμεν,
ἐντὶ δρυὸς ξύλα μοι καὶ ὑπὸ σποδῷ ἀκάματον πῦρ·
καιόμενος δ' ὑπὸ τεῦς καὶ τὰν ψυχὰν ἀνεχοίμαν
καὶ τὸν ἕν' ὀφθαλμόν.

XVII: 7. αὐτὰρ ἐγὼ Πτολεμαῖον ἐπιστάμενος καλὰ εἰπεῖν
ὑμνήσαιμ'· ὕμνοι δὲ καὶ ἀθανάτων γέρας αὐτῶν.

XXII: 73. εἴτ' οὖν ὀρνίθεσσιν ἐοικότες εἴτε λέουσι
φαινόμεθ', οὐκ ἄλλῳ γε μαχεσσαίμεσθ' ἐπ' ἀέθλῳ.[3]

De loco I: 60 uide infra sub ββ).

---

[1] E coniectura Schaeferi. Libri γενοίμεθα.

[2] Vide Meinekium ad h. l.

[3] Hiller e coniectura Hermanni edidit κε pro γε.

ββ) Optatiuus cum κέν coniunctus.

His locis aliquid fore dicitur:

I: 56. . . . τέρας κέ τυ θυμὸν ἀτύξαι.

III: 38. . . . ᾀσεῦμαι ποτὶ τὰν πίτυν ὧδ' ἀποκλινθείς.
καί κέ μ' ἴσως ποτίδοι, ἐπεὶ οὐκ ἀδαμαντίνα ἐστίν.

XII: 12. θείω δή τινε τώδε μετὰ προτέροισι γενέσθην
φῶθ', ὁ μὲν εἴσπνηλος, φαίη χ' ὡμυκλαϊάζων,
τὸν δ' ἕτερον πάλιν ὥς κεν ὁ Θεσσαλὸς εἴποι ἀίτην.[1]

XXIX: 21. αἱ γὰρ ὧδε πόης, ἀγαθὸς μὲν ἀκούσεαι
ἐξ ἀστῶν· ὁ δέ τοί κ' Ἔρος οὐ χαλεπῶς ἔχοι.

His exemplis qui loquitur dicit se aliquid facturum esse:

I: 60. . . . τῷ κέν τυ μάλα πρόφρων ἀρεσαίμαν,
αἴκα μοι τύ, φίλος, τὸν ἐφίμερον ὕμνον ἀείσῃς.[2]

XVI: 106. ἄκλητος μὲν ἔγωγε μένοιμί κεν, ἐς δὲ καλεύντων
θαρσήσας Μοίσαισι σὺν ἀμετέραισιν ἱκοίμαν.

XXV: 37. . . . ἐγὼ δέ κέ τοι σάφα εἰδώς
ἀτρεκέως εἴποιμ'.

XXV: 195. ἀμφὶ δέ σοι τὰ ἕκαστα λέγοιμί κε τοῦδε πελώρου.

De loco XXII: 73 uide supra sub αα).

β) *Optatiuus aliquid fieri posse exprimens.*

αα) Optatiuus nudus.

Optatiuus adhibetur ad rem quae praesenti tempore fieri potest exprimendam:

II: 33. . . . τὺ δ' Ἄρτεμι καὶ τὸν ἀναιδῆ
κινήσαις ἀδάμαντα καὶ εἴ τί περ ἀσφαλὲς ἄλλο.[3]

His locis uis optatiui ita attenuata est, ut urbanitati tantum inseruiat:

VIII: 88. ὡς μὲν ὁ παῖς ἐχάρη καὶ ἀνάλατο καὶ πλατάγησε
νικάσας, οὕτως ἐπὶ ματέρι νεβρὸς ἅλοιτο.

VIII: 90. ὡς δὲ κατεσμύχθη καὶ ἀνετράπετο φρένα λύπᾳ
ὥτερος, οὕτω καὶ νύμφα γαμεθεῖσ' ἀκάχοιτο.

XVI: 66. αὐτὰρ ἐγὼ τιμήν τε καὶ ἀνθρώπων φιλότητα
πολλῶν ἡμιόνων τε καὶ ἵππων πρόσθεν ἑλοίμαν.

---

[1] De hoc loco uide infra B. III.

[2] Nonnulli libri καί pro κέν.

[3] Hiller e coniectura Vossii legit κινήσαις κ'ἀδάμαντα. Libri κ' omittunt, nonnulli ρ' inserunt.

ββ) Optatiuus cum κέν coniunctus.

De rebus quae praesenti tempore fieri possunt agitur his locis:

I: 42. φαίης κεν γυίων νιν ὅσον σθένος ἐλλοπιεύειν.

IV: 11. πείσαι κεν Μίλων καὶ τὼς λύκος αὐτίκα λυσσῆν.

XV: 25. ὧν ἴδες, ὧν εἴπαις κεν ἰδοῖσα τὺ τῷ μὴ ἰδόντι.[1]

XV: 38. ... τοῦτό κεν εἴπαις.[2]

XVII: 40. ... ὧδέ κε παισί
θαρσήσας σφετέροισιν ἐπιτρέποι οἶκον ἅπαντα.

XXV: 197. ... τὸ γὰρ πολέων περ ἐόντων
Ἀργείων οὐδείς κεν ἔχοι σάφα μυθήσασθαι.

De loco II: 33 uide supra sub αα).

De tempore praeterito uno loco uidetur optatiuus adhiberi:

XXIV: 135. δεῖπνον δὲ κρέα τ' ὀπτὰ καὶ ἐν κανέῳ μέγας ἄρτος
Δωρικός· ἀσφαλέως κε φυτοσκάφον ἄνδρα κορέσσαι.[3]

His locis optatiuus ad rem modestius exprimendam adhibetur:

XV: 26. ἕρπειν ὥρα κ' εἴη.

XVII: 95. ὄλβῳ μὴν πάντας κε καταβρίθοι βασιλῆας.

XXV: 43. ναὶ γέρον, Αὐγείην ἐθέλοιμί κεν ἀρχὸν Ἐπειῶν εἰσιδέειν.

Cfr etiam in sententia causali XXII: 162.

γγ) Optatiuus cum ἄν coniunctus.

Ad rem modestius efferendam adhibetur:

XXI: 32. εὖ γὰρ ἂν εἰκάξαις κατὰ τὸν νόον.[4]

γ) *Optatiuus correlatiuus.*

αα) Optatiuus nudus.

Notio hypothetica sententia condicionali uel optandi formula exprimitur:

XI: 73. αἴκ' ἐνθὼν ταλάρως τε πλέκοις καὶ θαλλὸν ἀμάσας
ταῖς ἄρνεσσι φέροις, τάχα καὶ πολὺ μᾶλλον ἔχοις νῶν.[5]

XXII: 60. ἔλθοις, καὶ ξενίων γε τυχὼν πάλιν οἴκαδ' ἱκάνοις.[6]

XXIX: 10. ἀλλ' εἴ μοί τι πίθοιο νέος προγενεστέρῳ,
τῷ καὶ λώιον αὐτὸς ἔχων ἔμ' ἐπαινέσαις.[7]

---

1 Incerta est lectio; libri fere εἶπας uel εἶπες καὶ.

2 E coniectura Meinekii. Libri κα εἶπες, καλὸν εἶπες uel alia praebent.

3 Rumpel, Lex. Theocrit. s. u. κέ, κορέσσαι male pro infinitiuo habet.

4 Incerta lectio. Libri οὐ γὰρ νικάξῃ.

5 Editores fere praeter Zieglerum τάχα κα.

6 Hiller e coniectura Ahrensii κε τυχών.

7 Hiller e coniectura Hermanni τῷ κεν.

Notio hypothetica aduerbiali locutioni inest:

XXVIII: 12. δὶς γὰρ ματέρες ἄρνων μαλακοὶς ἐν βοτάνᾳ πόκοις
πέξαιντ' αὐτοένει Θευγένιδός γ' ἔννεκ' ἐυσφύρω.

Notio hypothetica e toto contextu uerborum eruenda est:

XXIX: 37. νῦν μὲν κἠπὶ τὰ χρύσεα μᾶλ' ἔνεκεν σέθεν
βαίην καὶ φύλαχον νεκύων πεδὰ Κέρβερον.

ββ) Optatiuus cum κέν coniunctus.

Protasis optatiuo formata addita est XIV: 50, XVIII: 21.

Notio hypothetica participio inest:

XVI: 17. . . . οὐδέ κεν ἰὸν ἀποτρίψας τινὶ δοίη.

XXV: 183. οὐ μὲν γάρ κε τοσόνδε κατ' Ἀπίδα κνώδαλον εὕροις
ἱμείρων ἰδέειν.

XXIX: 39. τόκα δ'οὐδὲ καλεῦντος ἐπ' αὐλεῖαις θύραις
προμόλοιμί κε παυσάμενος χαλέπω πόθω.

Hic quoque afferendum exemplum, quod in sententia relatiua exstat, ubi notio hypothetica e totius orationis forma elucet:

VII: 100. ἐσθλὸς ἀνήρ, μέγ' ἄριστος, ὃν οὐδέ κεν αὐτὸς ἀείδειν
Φοῖβος σὺν φόρμιγγι παρὰ τριπόδεσσι μεγαίροι.

De locis XI: 7, XXII: 60, XXIX: 10 uide supra sub αα).

b. In sententiis interrogatiuis.

α) *Optatiuus futurum tempus exprimens.*

αα) Optatiuus nudus adhibetur in interrogatione deliberatiua:

XXVII: 24. καὶ τί, φίλος, ῥέξαιμι;

(XV: 51 editores optatiuum in coniunctiuum mutarunt, uide supra.)

ββ) Optatiuus cum κέν coniunctus:

XVI: 20. τίς δέ κεν ἄλλου ἀκούσαι; ἅλις πάντεσσιν Ὅμηρος.

De hoc loco conferre licet, quae annotaui ad Apoll. Rhod. III. 401. p. 29.

β) *Optatiuus aliquid fieri posse significans.*

Optatiuus cum κέν coniunctus exstat in interrogationibus dubitatiuis:

XI: 49. τίς κα τῶνδε θάλασσαν ἔχειν καὶ κύμαθ' ἕλοιτο;

XVII: 116. . . . τί δὲ κάλλιον ἀνδρί κεν εἴη
ὀλβίῳ ἢ κλέος ἐσθλὸν ἐν ἀνθρώποισιν ἀρέσθαι;
XXI: 34. . . . τί γὰρ ποιεῖν ἂν ἔχοι τις
κείμενος ἐν φύλλοις ποτὶ κύματι μηδὲ καθεύδων, . . .

γ) *Optatiuus correlatiuus.*

Huc referendum mihi uidetur hoc exemplum, ubi optatiuo particula ἂν annectitur; sententia condicionalis auditur:

XXII: 62. δαιμόνι', οὐδ' ἂν τοῦδε πιεῖν ὕδατος σύγε δοίης;

Iam si omnia exempla optatiui potentialis nulla ratione notionis diuersitatis habita una colligimus, haec fere sunt:

a) In sententiis iudicandi:
Optatiui nudi: [I: 60?], II: 33, VIII: 20, VIII: 88, VIII: 90, XI: 50, XI: 73, XVI: 66, XVII: 7, [XVIII: 21?], XXII: 60, XXII: 73, XXVII: 60, XXVIII: 12. XXIX: 10, XXIX: 37 = 14 (16) exempla.
Optatiui cum κέν coniuncti: I: 42, I: 56, I: 60[?], III: 38, IV: 11, VII: 100, XII: 12 (bis), XIV: 50, VV: 25 (incerta lectio), XV: 26, XV: 38 (incerta lectio), XVI: 17, XVI: 106, XVII: 40, XVII: 95, XVIII: 21[?], XXIV: 135. XXV: 37, XXV: 43, XXV: 183, XXV: 195, XXV: 197, XXIX: 21, XXIX: 39 = 25(21) exempla.
Optatiuus cum ἂν iunctus XXI: 32 (incerta lectio).

b) In sententiis interrogatiuis:
Optatiuus nudus XXVII: 24; (XV: 51 editores coniunctiuum legunt).
Optatiui cum κέν coniuncti: XI: 49, XVI: 20, XVII: 116, XXI: 34.
Optatiuus cum ἂν coniunctus XXII: 62.
Inter nudos optatiuos omnes numeraui locos, qui in ueteribus libris particula potentiali destituti esse uidentur, etsi editores hic illic κέν addiderunt (II: 33, XI: 73, XXII: 60, XXII: 73, XXIX: 10). Neque enim constanter egisse mihi uidentur, sed quoque loco pro arbitrio suo uerba intacta reliquisse aut mutasse. Nec mihi probari potest lex, quam statuere uoluit Hiller ad VIII: 20 — putat optatiuum nudum in carminibus mere bucolicis locum non habere — nam sic quaeuis fere rarior loquendi formula corrigendo exstingui potest. (Cfr uerba Hilleri ad II: 3.)

2. **Optatiuus uotum exprimens.**

a. *Optatiuus uotum genuinum exprimens.*

α) *In sententiis affirmatiuis.*

Primae personae haec sunt exempla:

II: 50. (sequitur tertia persona)
ὡς καὶ Δέλφιν ἴδοιμι, καὶ ἐς τόδε δῶμα περάσαι.

V: 14. οὐ μὰν οὐ τὸν Πᾶνα τὸν ἄκτιον, οὔ τέ γε Λάκων
τὰν βαίταν ἀπέδυσ' ὁ Καλαιθίδος · ἢ κατὰ τήνας
τᾶς πέτρας, ὤνθρωπε, μανεὶς εἰς Κρᾶθιν ἁλοίμαν.

V: 20. αἴ τοι πιστεύσαιμι, τὰ Δάφνιδος ἄλγε' ἀροίμαν.

V: 149. . . . ἀλλὰ γενοίμαν,
αἰ μή τυ φλάσσαιμι, Μελάνθιος ἀντὶ Κομάτα.

VII: 155. (sequitur tertia persona)
. . . ἆς [sc. Δάματρος] ἐπὶ σωρῷ
αὖτις ἐγὼ πάξαιμι μέγα πτύον · ἁ δὲ γελάσσαι
δράγματα καὶ μάκωνας ἐν ἀμφοτέραισιν ἔχοισα.

XVI: 109. . . . ἀεὶ Χαρίτεσσιν ἅμ' εἴην.

XXVI: 30. αὐτὸς δ'εὐαγέοιμι καὶ εὐαγέεσσιν ἅδοιμι.

Secundae personae:

I: 132. (sequuntur optatiui tertiae personae)
νῦν δ'ἴα μὲν φορέοιτε βάτοι, φορέοιτε δ'ἄκανθαι,
ἁ δὲ καλὰ νάρκισσος ἐπ' ἀρκεύθοισι κομάσαι,
πάντα δ'ἔναλλα γένοιτο, καὶ ἁ πίτυς ὄχνας ἐνείκαι,
Δάφνις ἐπεὶ θνάσκει, καὶ τὼς κύνας ὤλαφος ἕλκοι,
κὴξ ὀρέων τοὶ σκῶπες ἀηδόσι δηρίσαιντο.[1]

I: 147. uide infra.

V: 124. (antecedit imperatiuus, sequitur optatiuus tertiae personae)
Ἱμέρα ἀνθ' ὕδατος ῥείτω γάλα, καὶ τὺ δὲ Κρᾶθι
οἴνῳ πορφύροις, τὰ δέ τοι σία καρπὸν ἐνείκαι.

VII: 109. εἰ δ'ἄλλως νεύσαις, κατὰ μὲν χρόα πάντ' ὀνύχεσσι
δακνόμενος κνάσαιο καὶ ἐν κνίδαισι καθεύδοις,
εἴης δ''Ηδωνῶν μὲν ἐν ὤρεσι χείματι μέσσῳ
. . .
ἐν δὲ θέρει πυμάτοισι παρ'Αἰθιόπεσσι νομεύοις.

---

[1] Ita Hiller cum Scaligero; uulgo γαρύσαιντο.

VIII: 33. (sequitur tertia persona in sententia negatiua)
ἄγκεα καὶ ποταμοί, θεῖον γένος, αἴ τι Μενάλκας
πήποχ' ὁ συριγκτὰς προσφιλὲς ᾇσε μέλος,
βόσκοιτ' ἐκ ψυχᾶς τὰς ἀμνάδας· ἦν δέ ποκ' ἔνθῃ
Δάφνις ἔχων δαμάλας, μηδὲν ἔλασσον ἔχοι.
XII: 27. Νισαῖοι Μεγαρῆες ἀριστεύοντες ἐρετμοῖς,
ὄλβιοι οἰκείοιτε.
XV: 74. κεἰς ὥρας κἤπειτα, φίλ' ἀνδρῶν, ἐν καλῷ εἴης.
XVII: 66. ὄλβιε κοῦρε γένοιο.
(sequuntur optatiui qui precem exprimunt.)
XVIII: 49. χαίροις ὦ νύμφα, χαίροις εὐπένθερε γαμβρέ.
XXII: 60. ἔλθοις, καὶ ξενίων γε τυχὼν πάλιν οἴκαδ' ἱκάνοις.
XXIV: 9. (antecedunt imperatiui)
ὄλβιοι εὐνάζοισθε καὶ ὄλβιοι ἀῶ ἵδοιτε.
XXVII: 20. φεύγω ναὶ τὸν Πᾶνα · σὺ δὲ ζυγὸν αἰὲν ἀείραις.[1]

Tertiae personae haec exempla sunt:
I: 133. uide supra p. 8.
I: 146. (sequitur secunda persona)
πλῆρές τοι μέλιτος τὸ καλὸν στόμα, Θύρσι, γένοιτο,
πλῆρές τοι σχαδόνων, καὶ ἀπ' Αἰγίλω ἰσχάδα τρώγοις
ἁδεῖαν.
II: 26. οὕτω τοι καὶ Δέλφις ἐνὶ φλογὶ σάρκ' ἀμαθύνοι.
II: 29. ὣς τάκοιθ' ὑπ' ἔρωτος ὁ Μύνδιος αὐτίκα Δέλφις.
II: 30. χὠς δινεῖθ' ὅδε ῥόμβος ὁ χάλκεος ἐξ'Αφροδίτας,
ὣς τῆνος δινοῖτο ποθ' ἁμετέραισι θύραισιν.
II: 44. εἴτε γυνὰ τήνῳ παρακέκλιται εἴτε καὶ ἀνήρ,
τόσσον ἔχοι λάθας, ὅσσον ποκὰ Θησέα φαντί
ἐν Δίᾳ λασθῆμεν ἐυπλοκάμω 'Αριάδνας.
II: 50. uide supra p. 8.
III: 54. ὡς μέλι τοι γλυκὺ τοῦτο κατὰ βρόχθοιο γένοιτο.
IV: 52. . . . κακῶς ἁ πόρτις ὄλοιτο.
V: 17. (in sententia relatiua)
. . . Νύμφας,
αἵτε μοι ἵλαοί τε καὶ εὐμενέες τελέθοιεν.
V: 125. uide supra p. 8.
V: 126. (antecedit imperatiuus)

---

[1] E coniectura Ahrensii; uulgata lectio ἀείρεις.

ῥείτω χά Συβαρῖτις ἐμὶν μέλι, καὶ τὸ πότορθρον
ἁ παῖς ἀνθ' ὕδατος τᾷ κάλπιδι κηρία βάψαι.

VI: 23. . . . αὐτὰρ ὁ μάντις ὁ Τήλεμος ἔχθρ' ἀγορεύων
ἐχθρὰ φέροιτο ποτ' οἶκον, ὅπως τεκέεσσι φυλάσσοι.

VII: 61. Ἀγεάνακτι πλόον διζημένῳ ἐς Μυτιλάναν
ὥρια πάντα γένοιτο, καὶ εὔπλοον ὅρμον ἵκοιτο.

VII: 123. . . . ὁ δ'ὄρθριος ἄλλον ἀλέκτωρ
κοκκύσδων νάρκαισιν ἀνιαραῖσι διδοίη,
εἷς δ'ἀπὸ τᾶσδε, φέριστε, Μόλων ἄγχοιτο παλαίστρας.
ἄμμιν δ'ἀσυχία τε μέλοι γραία τε παρείη,
ἅτις ἐπιφθύζουσα τὰ μὴ καλὰ νόσφιν ἐρύκοι.

VII: 156. uide supra p. 8.

VIII: 39. . . . κῆν τι Μενάλκας
τεῖδ' ἀγάγῃ, χαίρων ἄφθονα πάντα νέμοι.

IX: 4. χοἰ μὲν ἁμᾷ βόσκοιντο καὶ ἐν φύλλοισι πλανῷντο.

IX: 5. . . . ἐμὶν δὲ τὺ βουκολίαζευ
ἔκποθεν, ἄλλοθε δ'αὖτις ὑποκρίνοιτο Μενάλκας.

IX: 33. τᾶς [sc. ᾠδᾶς] μοι πᾶς εἴη πλεῖος δόμος.

X: 42. Δάματερ πολύκαρπε πολύσταχυ, τοῦτο τὸ λᾷον
εὔεργόν τ' εἴη καὶ κάρπιμον ὅττι μάλιστα.

XVI: 19. αὐτῷ μοί τι γένοιτο · θεοὶ τιμῶσιν ἀοιδούς.

XVI: 64. (antecedit imperatiuus)
χαιρέτω ὅς τοιοῦτος · ἀνήριθμος δέ οἱ εἴη
ἄργυρος, αἰεὶ δὲ πλεόνων ἔχοι ἵμερος αὐτόν.

XVI: 88. (antecedit sententia particulis αἳ γάρ instituta)
ἄστεά τε προτέροισι πάλιν ναίοιτο πολίταις,
. . . ἀγρούς δ'ἐργάζοιντο τεθαλότας · αἱ δ'ἀνάριθμοι
μήλων χιλιάδες βοτάνᾳ διαπιανθεῖσαι
ἂμ πεδίον βληχοῖντο, βόες δ'ἀγεληδὸν ἐς αὖλιν
ἐρχόμεναι σκνιφαῖον ἐπισπεύδοιεν ὁδίταν.
νειοὶ δ' ἐκπονέοιντο ποτι σπόρον . . .
. . . ἀράχνια δ'εἰς ὅπλ' ἀράχναι
λεπτὰ διαστήσαιντο, βοᾶς δ'ἔτι μηδ' ὄνομ' εἴη.
ὑψηλὸν δ' Ἱέρωνι κλέος φορέοιεν ἀοιδοί.

XVI: 102. . . . τοῖς πᾶσι μέλοι Σικελὴν Ἀρέθουσαν
ὑμνεῖν σὺν λαοῖσι καὶ αἰχμητὰν Ἱέρωνα.

XVIII: 50. Λατὼ μὲν δοίη, Λατὼ κουροτρόφος, ὔμμιν
εὐτεκνίαν.

XX: 45. uide infra.
XXVI: 33. χαίροι μὲν Διόνυσος . . .
. . . χαίροι δ'εὐειδὴς Σεμέλα καὶ ἀδελφεαὶ αὐτᾶς.
XXVII: 15. χαιρέτω ἁ Παφία · μόνον ἵλαος Ἄρτεμις εἴη.
V: 14, V: 20, V: 149, XVI: 64, XXII: 60 uis optatiui concessiua est;[1]
XXII: 60 et XXVII: 15 optatiuus uicibus sententiae condicionalis fungitur.

β) *In sententiis negatiuis.*
Primae personae exemplum:
XXVI: 27. οὐκ ἀλέγω · μηδ' ἄλλου ἀπεχθομένου Διονύσῳ φροντίζοιμ'.[2]
Secundae personae:
V: 43. μὴ βάθιον τήνω πυγίσματος, ὑβέ, ταφείης.
Tertiae personae exempla:
VII: 106. κεἰ μὲν ταῦτ' ἔρδοις, ὦ Πὰν φίλε, μή τί τυ παῖδες
Ἀρκαδικοὶ σκίλλαισιν ὑπὸ πλευράς τε καὶ ὤμους
τανίκα μαστίσδοιεν, ὅτε κρέα τυτθὰ παρείη.
VIII: 36. uide supra p. 9.
VIII: 53. μή μοι γᾶν Πέλοπος, μή μοι Κροίσεια τάλαντα
εἴη ἔχειν, μηδὲ πρόσθε θέειν ἀνέμων.
X: 11. μηδέ γε συμβαίη.
XV: 94. μὴ φύη, Μελιτῶδες, ὃς ἁμῶν καρτερὸς εἴη,
πλὰν ἑνός.
XVI: 97. uide supra p. 10.
XX: 44. μηκέτι μηδ', ὦ Κύπρι, τὸν ἀδέα μήτε κατ' ἄστυ
μήτ' ἐν ὄρει φιλέοι, μούνη δ'ἀνὰ νύκτα καθεύδοι.
XXVI: 38. . . . μηδεὶς τὰ θεῶν ὀνόσαιτο.

b. *Optatiuus precem exprimens.*

Omnia exempla in sententiis affirmatiuis comparent.
VII: 103. τόν μοι Πάν . . .
ἄκλητον κείνοιο φίλας ἐς χεῖρας ἐρείσαις.
XI: 63. ἐξένθοις, Γαλάτεια, καὶ ἐξενθοῖσα λάθοιο
ὥσπερ ἐγὼ νῦν ὧδε καθήμενος οἴκαδ' ἀπενθεῖν·
ποιμαίνειν δ'ἐθέλοις σὺν ἐμὶν ἅμα καὶ γάλ' ἀμέλγειν . . .

---

[1] Versum XXVI: 29 non attuli, cum sine dubio spurius sit.
[2] Ita Hiller edidit. Libri fere μηδ' ἄλλος ἀπεχθόμεναι φροντίζοι μηδ' εἰ.

XV: 143. (antecedit imperatiuus).
ἵλαθι νῦν φίλ' Ἄδωνι, καὶ ἐς νέωτ' εὐθυμήσαις.
XVII: 66. ὄλβιε κοῦρε γένοιο · τίοις δέ με τόσσον, ὅσον περ
Δᾶλον ἐτίμασεν κυανάμπυκα Φοῖβος Ἀπόλλων·
ἐν δὲ μιᾷ τιμᾷ Τρίοπον καταθεῖο κολώναν.
XVIII: 58. Ὑμὴν ὦ Ὑμέναιε, γάμῳ ἐπὶ τῷδε χαρείης.
XXII: 214. χαίρετε, Λήδας τέκνα, καὶ ἡμετέροις κλέος ὕμνοις
ἐσθλὸν ἀεὶ πέμποιτε.[1]

Liberae sententiae particula εἰ uel εἴθε institutae.

εἰ γάρ:

XII: 17. εἰ γὰρ τοῦτο, πάτερ Κρονίδη, πέλοι, εἰ γάρ, ἀγήρῳ
ἀθάνατοι, γενεῆς δὲ διηκοσίῃσιν ἔπειτα
ἀγγείλειεν ἐμοί τις ἀνέξοδον εἰς Ἀχέροντα . . .
XVI: 82. αἲ γὰρ Ζεῦ κύδιστε πάτερ καὶ πότνι' Ἀθάνα
κούρη θ' . . .
ἐχθροὺς ἐκ νάσοιο κακὰ πέμψειεν ἀνάγκα.
(sequuntur optatiui).

εἴθε:

III: 12. . . . αἴθε γενοίμαν
ἁ βομβεῦσα μέλισσα καὶ ἐς τεὸν ἄντρον ἱκοίμαν.
IV: 20. . . . εἴθε λάχοιεν [τοιόνδε ταῦρον]
τοὶ τῶ Λαμπριάδα, τοὶ δαμόται, ὅκκα θύωντι
V: 62. . . . αἴθ' ἔνθοι ποθ' ὁ βουκόλος ὧδ' ὁ Λυκώπας.
XII: 10. εἴθ' ὁμαλοὶ πνεύσειαν ἐπ' ἀμφοτέροισιν Ἔρωτες
νῶιν, ἐπεσσομένοις δὲ γενοίμεθα πᾶσιν ἀοιδή.

III: 12. de re, quae fieri non potest, agitur, sed cum futura sit, optatiuo proprie exprimitur.[2]

XI: 73. αἴκ' pro αἴθ' legendum esse uidetur, atque ita edidit Hiller.

His exemplis fortasse adjungendum est XXIX: 10, ubi sententia particulis ἀλλ' εἰ instituta uicibus protasis hypotheticae fungitur, sed tamen liberius cum apodosi cohaeret:

ἀλλ' εἴ μοί τι πίθοιο νέος προγενεστέρῳ,
τῷ καὶ λώιον αὐτὸς ἔχων ἔμ' ἐπαινέσαις·

---

[1] V: 121 pleriqui infinitiuum legunt.

[2] Cfr *Cavallin*, Grekisk syntax § 165 Anm. 3.

III. Indicatiuus.

1. Tempora praeterita.

a. *In sententiis iudicandi et interrogationibus.*

α) ἐχρῆν uno loco exstat:

XVIII: 12. εὕδειν μὰν χρῄζοντα καθ' ὥραν αὐτὸν ἐχρῆν τυ.

Cetera exempla, ubi particula κέν uel ἄν omissa uidetur, haec sunt, quae omnia ad praeteritum tempus referenda sunt.

Aoristus:

II: 127. εἰ δ' ἄλλᾳ μ' ὠθεῖτε καὶ ἁ θύρα εἴχετο μοχλῷ,
πάντως καὶ πελέκεις καὶ λαμπάδες ἦνθον ἐφ' ὑμέας.

IV: 49. εἴθ' ἦς μοι ῥοικὸν τὸ λαγωβόλον · ὥς τυ πάταξα.

XVI: 51 (sequitur aoristus cum ἄν coniunctus)
οὐδ' Ὀδυσεὺς
· · · δηναιὸν κλέος ἔσχεν, ἐσιγάθη δ' ἂν ὑφορβός
· · · εἰ μή σφεας φώνησαν Ἰάονος ἀνδρὸς ἀοιδαί.

Imperfectum:

II: 124. καί μ' εἰ μέν κ' ἐδέχεσθε, τάδ' ἦς φίλα.

II: 126. εὗδόν τ', εἴ κε μόνον τὸ καλὸν στόμα τεῦς ἐφίλησα.

XVI: 42. ἄμναστοι δὲ τὰ πολλὰ καὶ ὄλβια τῆνα λιπόντες
δειλοῖς ἐν νεκύεσσι μακροὺς αἰῶνας ἔκειντο,
εἰ μὴ δεινὸς ἀοιδὸς ὁ Κήιος αἰόλα φωνέων
βάρβιτον ἐς πολύχορδον ἐν ἀνδράσι θῆκ' ὀνομαστούς.

β) ὤφελον duobus locis exstat, ubi ad uotum efferendum adhibetur.

Altero loco de tempore praesenti dicitur praemissa particura αἴθε:

VII: 86. αἴθ' ἐπ' ἐμεῦ ζωοῖς ἐναρίθμιος ὤφελες εἶμεν.

Altero loco de tempore praeterito adhibetur.

XIV: 57. ὤφελε μὰν χωρεῖν κατὰ νῶν τεὸν ὧν ἐπεθύμεις.

γ) Tempora praeterita cum κέν uel ἄν coniuncta his locis potentialem uim habere uidentur.

αα) Indicatiuus cum κέν coniunctus.

Aoristi haec sunt exempla:

VII: 13. . . . ἦς δ' αἰπόλος, οὐδέ κέ τίς νιν
ἠγνοίησεν ἰδών, ἐπεὶ αἰπόλῳ ἔξοχ' ἐῴκει.

XIV: 23. κἠφᾶπτ'. εὐμαρέως κεν ἀπ' αὐτᾶς καὶ λύχνον ἅψας.

Imperfecti haec sunt exempla:

XXV: 115. . . . οὐ γάρ κεν ἔφασκέ τις οὐδὲ ἐώλπει
ἀνδρὸς λῃίδ' ἑνὸς τόσσην ἔμεν οὐδὲ δέκ' ἄλλων.

XXVIII: 15. οὐ γὰρ εἰς ἀκίρας οὐδ' ἐς ἀέργω κεν ἐβολλόμαν
ὀπάσσαι σε δόμοις.

ββ) Indicatiuus cum ἄν coniunctus.

Aoristus duobus locis adhibetur in sententia relatiua:

IX: 24. [κορύναν] . . . τὰν οὐδ' ἂν ἴσως μωμάσατο τέκτων.

XXIV: 114. 'Αρπαλύκῳ Φανοτῆι, τὸν οὐδ' ἂν τηλόθε λεύσσων
θαρσαλέως τις ἔμεινεν ἀεθλεύοντ' ἐν ἀγῶνι.

δ) Tempora praeterita cum κέν uel ἄν coniuncta condicionalem uim habent his locis.

αα) Indicatiuus cum κέν coniunctus.

Aoristi haec sunt exempla, quae tempus praeteritum exprimunt. Protasis auditur uel participio exprimitur:

II: 118. ἦνθον γάρ κεν ἐγώ, ναὶ τόν γλυκὺν ἦνθον Ἔρωτα.

XXII: 122. καί κε τυχὼν ἔβλαψεν 'Αμυκλαίων βασιλῆα.

Imperfectum uno loco inuenitur de tempore praesenti; antecedit uotum, quod protasis instar est:

X: 32. αἴθε μοι ἦς, ὅσσα Κροῖσόν ποκα φαντὶ πεπᾶσθαι
χρύσεοι ἀμφότεροί κ' ἀνεκείμεθα τᾷ 'Αφροδίτᾳ.

ββ) Indicatiuus cum ἄν coniunctus.

Omnia exempla aoristi sunt.

Sententia condicionalis addita est XVI: 48 sq. XVI: 51 sq. (ubi antecedit aoristus nudus), XXV: 80 sq.

Protasis auditur:

XI: 58. (in sententia particula ὥστε instituta)
ἀλλὰ τὰ μὲν θέρεος, τὰ δὲ γίνεται ἐν χειμῶνι,
ὥστ' οὐκ ἄν τοι ταῦτα φέρειν ἅμα πάντ' ἐδυνάθην.

b. In sententiis quae uotum exprimunt.

De formula ὤφελον uide supra.

Indicatiuus praemissa particula εἴθε his locis inuenitur:

IV: 49. εἴθ' ἦς μοι ῥοικὸν τὸ λαγωβόλον· ὥς τυ πάταξα.

X: 32. αἴθε μοι ἦς, ὅσσα Κροῖσόν ποκα φαντὶ πεπᾶσθαι
χρύσεοι ἀμφότεροί κ' ἀνεκείμεθα τᾷ 'Αφροδίτᾳ.

XXVII: 61. αἴθ' αὐτὰν δυνάμαν καὶ τὰν ψυχὰν ἐπιβάλλειν.

2. **Futurum.**

In carminibus Theocriteis futurum cum κέν uel ἄν non iungitur.

In interrogationibus deliberatiuis (cfr p. 3) futurum adhibetur V: 61, VIII: 13, VIII: 25, XXII: 25.

Pro imperatiuo futurum usurpatur his locis:

V: 103. τουτεῖ βοσχησεῖσθε ποτ' ἀντολάς, ὡς ὁ Φάλαρος.
XXII: 64. ἄργυρος ἤ τίς ὁ μισθός, ἐρεῖς, ᾧ κέν σε πίθοιμεν;
(V: 109 μή μευ λωβάσησθε pro λωβασεῖσθε legendum est.)

Obseruandi sunt loci, ubi futurum comparet in interrogatione negatiua, quae cohortationi inseruit:

XIV: 22. οὐ φθεγξῇ;
XV: 53. . . . κυνοθαρσής
Εὐνόα, οὐ φευξῇ;

Notandus quoque est locus I : 151, ubi οὐ μή cum futuro iungitur, ut notio prohibitiua exprimatur:[1]

. . . αἱ δὲ χίμαιραι
οὐ μὴ σκιρτασεῖτε, μὴ ὁ τράγος ὔμμιν ἀναστῇ.

Hic denique afferre licet locum I: 112, ubi ὅπως cum futuro adhibetur ad iussum efferendum;[2] coniungitur cum imperatiuo:

αὖτις ὅπως στασῇ Διομήδεος ἆσσον ἰοῖσα,
καὶ λέγε.

IV. **Imperatiuus.**

De usu imperatiui haec fere animaduertenda uidentur.

His locis cum imperatiuo iungitur particula uel formula cohortatiua:

ἀλλά:

I: 113. . . . τὸν βούταν νικῶ Δάφνιν, ἀλλὰ μάχευ μοι.
II: 10 . . . ἀλλὰ Σελάνα
φαῖνε καλόν.

---

[1] Haec locutio uidetur forma negatiua esse formulae illius, quae particula μή cum coniunctiuo formatur: cum autem notio temporis futuri inuoluatur, consentaneum est et futurum pro coniunctiuo irrepsisse et locutionem imperatiui uicibus fungi posse. Cfr *Goodwin*, Syntax of the moods and tenses of the greek verb (London 1889), p. 389 sqq. Alii putant has sententias re uera interrogationes esse.

[2] Hic usus sine dubio ellipsi originem debet.

II: 18. . . . ἀλλ' ἐπίπασσε
Θεστυλί.
II: 96. . . . ἀλλὰ μολοῖσα
τήρησον ποτὶ τὰν Τιμαγήτοιο παλαίστραν.
II: 163. ἀλλὰ τὺ μὲν χαίροισα ποτ' ὠκεανὸν τρέπε πώλους.
V: 24. . . . ἀλλά γε καὶ τὺ τὸν εὔβοτον ἀμνὸν ὅρισδε.[1]
V: 44. ἀλλὰ γὰρ ἕρφ' ὧδ', ἕρπε, καὶ ὕστατα βουκολιαξῇ.
VII: 95. . . . ἀλλ' ὑπάκουσον, ἐπεὶ φίλος ἔπλεο Μοίσαις.
XI: 42. ἀλλ' ἀφίκευ τὺ ποθ' ἁμέ, καὶ ἑξεῖς οὐδὲν ἔλασσον.
XXII: 165. ἀλλά, φίλοι, τοῦτον μὲν ἐάσατε πρὸς τέλος ἐλθεῖν
ἄμμι γάμον.
XXII: 169. . . . ἀλλ' ἔτι καὶ νῦν
πείθεσθ'.
XXIII: 35. ἀλλὰ τὺ παῖ κἂν τοῦτο πανύστατον ἀδύ τι ῥέξον.
XXIV: 86. ἀλλά, γύναι, πῦρ μέν τοι ὑπὸ σποδῷ εὔτυκον ἔστω,
κάγκανα δ'ἀσπαλάθου ξύλ' ἑτοιμάσατ' ἢ παλιούρου . . .
XXV: 34. ἀλλὰ σύ πέρ μοι ἔνισπε . . .[2]

ἄγε imperatiuum antecedit:
XV: 76. ἄγ' ὦ δειλὰ τύ, βιάζευ.

ἄγε imperatiuum sequitur:
IV: 58. εἴπ' ἄγε μ' ὦ Κορύδων . . .
XXV: 177. εἴπ' ἄγε νῦν μοι πρῶτον . . .

ἀλλ' ἄγε a multis editoribus legitur V: 24, de quo loco uide supra.

εἶα:
V: 78. εἶα λέγ' εἴ τι λέγεις, καὶ τὸν ξένον ἐς πόλιν αὖτις
ζῶντ' ἄφες.

εἶ' ἄγε:
II: 95. εἶ' ἄγε Θεστυλί μοι χαλεπᾶς νόσω εὑρέ τι μᾶχος.[3]

ἴθι:
V: 66. . . . ἴθ' ὦ ξένε μικκὸν ἄκουσον
τεῖδ' ἐνθών.[4]

---

[1] Plerique editores ἀλλ' ἄγε.

[2] Aduersatiuam, non cohortatiuam notionem ἀλλά habet XXIII: 47:
. . . ὁδοιπόρε, μὴ παροδεύσῃς,
ἀλλὰ στὰς τόδε λέξον . . .

[3] Libri uariant; nonnulli habent εἰ δ'ἄγε.

[4] Genuinam uim retinet ἴθι VIII: 51: ἴθ' ὦ κόλε καὶ λέγε.

ἴτε:
I: 127 = 131 = 137 = 142.
λήγετε βουκολικᾶς Μοῖσαι ἴτε λήγετ' ἀοιδᾶς.
ἀλλ' ἴθι:
XV: 21. ἀλλ' ἴθι τὠμπέχονον καὶ τὰν περονατρίδα λάζευ.
σίττα:
VIII: 69. σίττα νέμεσθε νέμεσθε.[1]
δεῦρο:
XXVII: 45. δεῦρ', ἴδε πῶς ἀνθεῦσιν ἐμαὶ ῥαδιναὶ κυπάρισσοι.[2]

In imperatiuis negandis carmina Theocritea communem usum sequuntur, ut non negatio addatur nisi imperatiuis praesentis.

Duobus locis ἄν cum imperatiuo consociari uidetur:
XXIII: 35. ἀλλὰ τὺ παῖ κἂν τοῦτο πανύστατον ἀδύ τι ῥέξον.
XXIII: 41. κἂν νεκρῷ χάρισαι τὰ σὰ χείλεα.

Sed priore loco potius legendum est καὶ pro κἂν[3], ac ne altero quidem ἄν cum ipso imperatiuo iungendum est. Nam quod nonnulli, quibus assentitur Rumpelius, statuunt imperatiuum cum ἄν particula re uera coniungi posse, eamque locutionem idem fere significare atque optatiuum particula ἄν praeditum, et per se prorsus incredibile est particulam, quae alias semper potentialibus locutionibus additur, appetendi uero formulas aspernatur, cum imperatiuo consociari neque, ut mihi uidetur, exemplis comprobari potest. Immo uero ἄν hoc loco coniunctio est, ut κἂν νεκρῷ omisso uerbo dicatur pro κἂν νεκρῷ ᾖ. Atque ceteri loci, ubi ἄν imperatiuo addi uidetur, aut ita fere explicandi aut corrigendi sunt.[4]

---

[1] σίττα sine uerbo inuenitur IV: 45, 46, V: 3, 100.

[2] δεῦρο sine uerbo pro imperatiuo adhibetur:
XXVII: 10. δεῦρ' ὑπὸ τὰς κοτίνους, ἵνα σοί τινα μῦθον ἐνίψω.
XXVII 12. δεῦρ' ὑπὸ τὰς πτελέας, ἵν' ἐμᾶς σύριγγος ἀκούσῃς.
Cfr δεῦτε VIII: 50. . . . ὦ σιμαὶ δεῦτ' ἐφ' ὕδωρ ἔριφοι.
Cfr etiam VIII: 49, XIV: 68, XV: 30 ubi notio imperatiui e tota sententia emphasi quadam dicta eruenda esse uidetur.

[3] Cfr *Hiller*, Beiträge zur Textgeschichte der griechischen Bukoliker. (Lpz. 1888), p. 123.

[4] Cfr *Kühner*, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, II[2], p. 171; *Goodwin*, l. c., p. 75

Infinitiui pro imperatiuo adhibiti haec sunt exempla:

V: 121. σκίλλας ἰὼν Γραίας ἀπὸ σάματος αὐτίκα τίλλειν.[1]

X: 48. σῖτον ἀλοιῶντας φεύγειν τὸ μεσαμβρινὸν ὕπνον.[2]

X: 50. ἄρχεσθ' ἀμώοντας ἐγειρομένω κορυδαλλῶ,
καὶ λήγειν εὕδοντος, ἐλινῦσαι δὲ τὸ καῦμα.

XXIV: 72. θάρσει· μελλόντων δὲ τὸ λώιον ἐν φρεσὶ θέσθαι.

XXIV: 91. ἦρι δὲ συλλέξασα κόνιν πυρὸς ἀμφιπόλων τις
ῥιψάτω εὖ μάλα πᾶσαν ὑπὲρ ποταμοῖο φέρουσα
ῥωγάδος ἐκ πέτρας ὑπερούριον, ἂψ δὲ νέεσθαι
ἄστρεπτος· καθαρῷ δὲ πυρώσατε δῶμα θεείῳ
πρᾶτον, ἔπειτα δ'ἅλεσσι μεμιγμένον, ὡς νενόμισται.
θαλλῷ ἐπιρραίνειν ἐστεμμένῳ ἀβλαβὲς ὕδωρ·
Ζηνὶ δ'ἐπιρρέξαι καθυπερτέρῳ ἄρσενα χοῖρον.[3]

Obseruandum est XXIV: 94 ἄστρεπτος nominatiuo dici, quamquam ad tertiam personam referatur.

De futuro pro imperatiuo usurpato uide supra p. 15. Ibidem attuli exempla, ubi interrogatio negatiua futuro formata pro cohortatione adhibetur (XIV: 22, XV: 53). Addere licet hos locos, ubi uerbum auditur:

V: 3. οὐκ ἀπὸ τᾶς κράνας;

V: 102. οὐκ ἀπὸ τᾶς δρυὸς οὗτος ὁ Κώναρος ἅ τε Κίναιθα;

Concessiuam uim imperatiuus habet his locis:

V: 44. uide supra p. 16.

XV: 41. δάκρυ' ὅσσ' ἐθέλεις.

XVI: 64. χαιρέτω ὅς τοιοῦτος.

XXVII: 15. χαιρέτω ἁ Παφία · μόνον ἵλαος Ἄρτεμις εἴη.

XXVII: 18. βαλλέτω ὡς ἐθέλει · πάλιν Ἄρτεμις ἄμμιν ἀρήγει.

Ad similitudinem protasis hypotheticae imperatiuus accedit V: 44, XI: 42.

---

[1] Alia lectio τίλλοις.

[2] Sic legendum esse mihi uidetur. Libri uariant: ἀλοιῶντας et ἀλοιῶντες, φεύγειν et φεύγει, ὕπνον et ὕπνος. Hiller e coni. Hermanni: φεύγοι . . . ὕπνος.

[3] Huc non referendus est locus X: 54, ubi ἕψειν e adiectiuo κάλλιον pendet, nedum XIV: 1, ubi ellipsis in salutandi formulis solita statuenda est.

B. De usu modorum in sententiis secundariis.

I. Sententiae relatiuae.

1. Coniunctiuus.

Omnia exempla antecessiua sunt; in sententia primaria semper tempora praesentia inueniuntur uel audiuntur.

α) Coniunctiuus nudus non adhibetur.

β) Coniunctiuus cum κέν coniunctus:

X: 25. . . . ὧν γάρ χ' ἅψησθε, θεαί, καλὰ πάντα ποιεῖτε.

XII: 32. (in sententia primaria est aoristus gnomicus)
ὅς δέ κε προσμάξῃ γλυκερώτερα χείλεσι χείλη,
βριθόμενος στεφάνοισιν ἑὴν ἐς μητέρ' ἀπῆλθεν.

XVII: 73. . . . Διὶ Κρονίωνι μέλοντι
αἰδοῖοι βασιλῆες · ὁ δ' ἔξοχος, ὅν κε φιλήσῃ
γεινόμενον τὰ πρῶτα.

XXII: 161. τάων εὐμαρὲς ὔμμιν ὀπυίειν ἅς κ' ἐθέλητε.

2. Optatiuus.

Iam ante attuli exempla, ubi in sententiis relatiuis, quae laxius cum sententia primaria cohaerent, optatiui inueniuntur (VII: 100 optatiuus cum κεν iunctus, V: 18, VII: 155 optatiuus uotum exprimens). Sententiae, quae artius cum sententia primaria connexae sunt, omnes subsecutiuae sunt.

α) Optatiuus nudus:

VII: 126. . . . γραία τε παρείη,
ἅτις ἐπιφθύζουσα τὰ μὴ καλὰ νόσφιν ἐρύκοι.
VIII: 13. καὶ τίνα θησεύμεσθ', ὅτις ἁμὶν ἄρκιος εἴη;
XV: 94. μὴ φύη, Μελιτῶδες, ὃς ἁμῶν καρτερὸς εἴη.
XXV: 218. οὐδὲ μὲν ἀνθρώπων τις ἔην ἐπὶ βουσὶ καὶ ἔργοις
φαινόμενος σπορίμοιο δι' αὔλακος, ὄντιν' ἐροίμην.

β) Optatiuus cum κέν coniunctus:

XXII: 64. ἄργυρος ἤ τίς ὁ μισθός, ἐρεῖς, ᾧ κέν σε πίθοιμεν;
XXV: 47. δμώων δή τινα, πρέσβυ, σύ μοι φράσον ἡγεμονεύσας,
. . .
ᾧ κε τὸ μὲν εἴποιμι, τὸ δ' ἐκ φαμένοιο πυθοίμην.
XXV: 60. . . . ἐγὼ δέ τοι ἡγεμονεύσω
αὖλιν ἐφ' ἡμετέρην, ἵνα κεν τέτμοιμεν ἄνακτα.

3. Indicatiuus.

Sententias relatius quas uocant puras omitto: supra attuli XXIV: 114, ubi aoristus cum ἄν coniunctus est.

Si eas respicimus, quae artiore nexu cum sententia primaria ligantur, primum animaduertendum est indicatiuum in sententiis antecessiuis pro coniunctiuo cum κέν iuncto de rebus generatim dictis passim adhiberi (uelut VII: 45—48, XII: 34, XXX: 25, al. l.). Tum mentione dignus est locus XXV: 115:

. . . οὐ γάρ κεν ἔφασκέ τις οὐδὲ ἐώλπει
ἀνδρὸς ληίδ' ἑνὸς τόσσην ἔμεν οὐδὲ δέκ' ἄλλων,
οἵτε πολύρρηνες πάντων ἔσαν ἐκ βασιλήων,

ubi post indicatiuum potentialem in sententia relatiua attractione, ut aiunt, imperfectum exstat.

Afferenda denique sunt exempla, ubi in sententiis subsecutiuis futurum eadem notione atque optatiuus usurpatur. Particula potentialis numquam annectitur:

III: 50. . . . ζαλῶ δέ, φίλα γύναι, Ἰασίωνα,
ὃς τοσσῆν' ἐκύρησεν, ὅσ' οὐ πευσεῖσθε βέβαλοι.
XVI: 73. ἔσσεται, οὗτος ἀνήρ, ὃς ἐμεῦ κεχρήσετ' ἀοιδοῦ.
XXII: 68. τίς γάρ, ὅτῳ χεῖρας καὶ ἐμοὺς συνερείσω ἱμάντας;
XXII: 70. ἦ καὶ ἄεθλον ἑτοῖμον, ἐφ' ᾧ δηρισόμεθ' ἄμφω;
XXIII: 43. χῶμα δέ μοι χῶσόν τι, τό μευ κρύψει τὸν ἔρωτα.

XXVIII: 9. [καὶ σὲ] δῶρον Νικιάας εἰς ὀλόχω χέρρας ὀπάσσομεν,
σὺν τᾷ πόλλα μὲν ἔργ' ἐκτελέσεις . . .
XXIX: 13. ποίησαι καλιὰν μίαν εἰν ἑνὶ δενδρίῳ,
ὄπᾳ μηδὲν ἀπίξεται ἄγριον ὄρπετον.

Diuersus ab his est locus XVI: 21:

οὗτος ἀοιδῶν λῷστος, ὃς ἐξ ἐμεῦ οἴσεται οὐδέν,

ubi apparet sententiam relatiuam antecessiuam esse. Sed difficile est explicare, cur futurum adhibeatur, ac recte Hiller obseruauit id quod uersu dici deberet, non satis apte expressum esse, quare nescio an uerbum οἴσεται corruptela laboret.

II. Sententiae temporales.

1. Sententiae subsecutiuae.

ὅτε.

Subsecutiuae sunt sententiae post ἔσθ' ὅτε, quae formula in carminibus Theocriteis comparet XXV: 26, sed ibi in speciem aduerbii abiit, ut idem significet atque »interdum».

ὁπότε.

Optatiuus post tempus praeteritum adhibetur in oratione obliqua:

XXV: 227. αὐτὰρ ἐγὼ θάμνοισιν ἄφαρ σκιεροῖσιν ἐκρύφθην
ἐν ῥίῳ ὑλήεντι δεδεγμένος ὁππόθ' ἵκοιτο.

ἡνίκα.

a. Indicatiuus imperfecti:

VII: 1. ἦς χρόνος ἀνίκ' ἐγώ τε καὶ Εὔκριτος ἐς τὸν Ἄλεντα
εἵρπομες ἐκ πόλιος.

b. Indicatiuus futuri:

XXIII: 33. ἥξει καιρὸς ἐκεῖνος, ὁπανίκα καὶ τὺ φιλάσεις,
ἀνίκα τὰν κραδίαν ὀπτεύμενος ἁλμυρὰ κλαύσεις.

ὁπηνίκα.

Indicatiuus futuri:

XXIII: 33, quem locum modo attuli.

XXIV: 84. ἔσται δὴ τοῦτ' ἆμαρ, ὁπηνίκα νεβρὸν ἐν εὐνᾷ
χαρχαρόδων σίνεσθαι ἰδὼν λύκος οὐκ ἐθελήσει.

ἔστε.

Coniunctiuus cum κέν coniunctus post praesens uel futurum:
I: 6. . . . χιμάρῳ δὲ καλὸν κρέας, ἔστε κ' ἀμέλξῃς.
V: 22. . . . ἀλλά γέ τοι διαείσομαι, ἔστε κ' ἀπείπῃς.
VI: 32. . . . αὐτὰρ ἐγὼ κλᾳξῶ θύρας, ἔστε κ' ὀμόσσῃ
αὐτά μοι στορεσεῖν καλὰ δέμνια τᾶσδ' ἐπὶ νάσω.

μέχρι.

Indicatiuus in narrando post tempora praeterita:
XXII: 127. αἰεὶ δ'ὀξυτέρῳ πιτύλῳ δηλεῖτο πρόσωπον,
μέχρι συνηλοίησε παρήια.
XXV: 268. πρὸς δ'οὖδας πτέρνῃσι πόδας στερεῶς ἐπίεζον
οὐραίους ἐπιβάς, μηροῖσί τε πλεύρ' ἐφύλασσον,
μέχρι οἱ ἐξετάνυσσα βραχίονας ὀρθὸν ἀείρας
ἄπνευστον, ψυχὴν δὲ πελώριος ἔλλαχεν Ἅιδης.

πρίν.

a. Πρίν cum infinitiuo (aoristi) iungitur
α) post sententiam affirmatiuam:
XXV: 258. . . . πέσεν δ'ὅγε πρὶν ἔμ' ἱκέσθαι.
XXV: 262. τὸν μὲν ἐγὼν ὀδύνῃσι παραφρονέοντα βαρείαις
νωσάμενος, πρὶν αὖτις ὑπότροπον ἀμπνυνθῆναι
αὐχένος ἀρρήκτοιο παρ' ἰνίον ἔφλασα προφθάς.
XXVI: 19. . . . τάχα γνώσῃ πρὶν ἀκοῦσαι.
XXIX: 27. . . . γηραλέοι πέλομες πρὶν ἀποπτύσαι.
β) post sententiam negatiuam:
XXIV: 130. Κάστορι δ'οὔτις ὁμοῖος ἐν ἡμιθέοις πολεμιστής
ἄλλος ἔην πρὶν γῆρας ἀποτρῖψαι νεότητα.
XXV: 221. οὐ μὴν πρὶν πόδας ἔσχον ὄρος ταυύφυλλον ἐρευνῶν,
πρὶν ἰδέειν ἀλκῆς τε παραυτίκα πειρηθῆναι.
b. Πρὶν ἤ iungitur
α) cum coniunctiuo post sententiam negatiuam:
I: 49. . . . ἁ δ' [ἀλώπηξ] ἐπὶ πήρᾳ
πάντα δόλον κεύθοισα τὸ παιδίον οὐ πρὶν ἀνησεῖν
φατὶ πρὶν ἢ ἀκρατισμὸν ἐπὶ ξηροῖσι καθίξῃ.

β) cum infinitiuo aoristi post sententiam affirmatiuum. (Contextus uerborum tamen notionem prohibitiuam inuoluit.)

V: 147. οὗτος ὁ Λευκίτας ὁ κορυπτίλος, εἴ τιν' ὀχευσεῖς
τᾶν αἰγῶν, φλασσῶ τυ, πρὶν ἢ γέ με καλλιερῆσαι.

πάρος.

Cum infinitiuo aoristi iungitur post sententiam affirmatiuam:

XXII: 189. ἀλλ' ἤτοι τὰ μὲν ἄκρα πάρος τινὰ δηλήσασθαι
δοῦρ' ἐάγη.

XXV: 214. πάντῃ δ' ὄσσε φέρων ὀλοὸν τέρας ἐσκοπίαζον,
εἴ μιν ἐσαθρήσαιμι πάρος τί με κεῖνον ἰδέσθαι.

πάροιθε.

Haec quoque particula uno loco eadem significatione ac πρίν cum infinitiuo iungitur, cuius rei uix alia exempla inueniuntur:

XVII: 48. ἀλλά μιν ἁρπάξασα, πάροιθ' ἐπὶ νῆα κατελθεῖν
κυανέαν καὶ στυγνὸν ἀεὶ πορθμῆα καμόντων,
ἐς ναὸν κατέθηκας, ἑᾶς δ'ἀπεδάσσαο τιμᾶς.

2. **Sententiae antecessiuae.**

ὅτε.

a. Indicatiuus.

α) Indicatiuus temporum praeteritorum

αα) de certis rebus praeteritis in narrando: ὄκα I: 24, I: 66, III: 28, III: 40, V: 133, V: 134, VI: 29, XI: 8, ὅτε XIII: 16, XVII: 59, XVIII: 11, XXII: 103, XXII: 141, XXIV: 20.

ββ) de re praeterita generatim dicta:

XII: 15. . . . ἦ ῥα τότ' ἦσαν
χρύσειοι πάλιν ἄνδρες, ὅτ' ἀντεφίλησ' ὁ φιληθείς.

γγ) ad tempus accuratius definiendum post imperatiuum:

XXIV: 89. καῖε δὲ τῶδ' ἀγρίαισιν ἐπὶ σχίζαισι δράκοντε
νυκτὶ μέσᾳ, ὄκα παῖδα κανεῖν τεὸν ἤθελον αὐτοί.

δδ) in oratione obliqua:

V: 116. ἦ οὐ μέμνασ', ὅκ' ἐγώ τυ κατήλασα, καὶ τὺ σεσαρὼς
εὖ ποτεκιγκλίζευ καὶ τᾶς δρυὸς εἴχεο τήνας;

V: 118. τοῦτο μὲν οὐ μέμναμ' · ὄκα μάν ποκα τεῖδέ τυ δήσας
Εὐμαρίδας ἐκάθηρε καλῶς μάλα, τοῦτό γ' ἴσαμι.

β) Indicatiuus praesentis de re iterata:

XVII: 79. ἀλλ' οὔτις τόσα φύει, ὅσα χθαμαλὰ Αἴγυπτος,
Νεῖλος ἀναβλύζων διερὰν ὅτε βώλακα θρύπτει.

XXI: 22. ψεύδοντ', ὦ φίλε, πάντες ὅσοι τὰς νύκτας ἔφασκον
τῶ θέρεος μινύθειν, ὅτε τ'ἄματα μακρὰ φέρει Ζεύς.

De re futura adhibetur uno loco, ubi antecedit sententia coniunctiuo cum ἄν expressa:

VII: 52. ἔσσεται 'Αγεάνακτι καλὸς πλόος ἐς Μυτιλάναν,
χὤταν ἐφ' ἑσπερίοις ἐρίφοις νότος ὑγρὰ διώκῃ
κύματα, χὠρίων ὅτ' ἐπ' ὠκεανῷ πόδας ἴσχει.[1]

b. Coniunctiuus.

α) Coniunctiuus nudus de re iterata semel adhibetur:

XXIX: 7. χὤταν μὲν σὺ θέλῃς, μακάρεσσιν ἴσαν ἄγω
ἀμέραν · ὄκα δ'οὐκ ἐθέλῃς τύ, μάλ' ἐν σκότῳ.[2]

β) Coniunctiuus cum κέν coniunctus, ubi ὄκα et κά in unum coalescunt (ὄκκα[3])

αα) de re futura:

VIII: 68. . . . οὔτι χαμεῖσθ', ὄκκα πάλιν ἅδε φύηται.

XV: 144. καὶ νῦν ἦνθες, Ἄδωνι, καὶ ὄκκ' ἀφίκῃ, φίλος ἡξεῖς.

ββ) de re iterata:

I: 87. ᾡπόλος ὄκκ' ἐσορῇ τὰς μηκάδας οἷα βατεῦνται,
τάκεται ὀφθαλμώς, ὅτι οὐ τράγος αὐτὸς ἔγεντο.

IV: 20. . . . εἴθε λάχοιεν
τοὶ τῶ Λαμπριάδα, τοὶ δομόται, ὄκκα θύωντι
τᾷ Ἥρᾳ, τοιόνδε [ταῦρον].[4]

IV: 56. εἰς ὄρος ὄκχ' ἕρπῃς, μὴ νήλιπος ἔρχεο Βάττε.

XI: 22. φοιτῇς εὐθὺς ἰοῖσ' ὄκκα γλυκὺς ὕπνος ἔχῃ με·
οἴχῃ δ' αὐθ' οὕτως, ὄκκα γλυκὺς ὕπνος ἀνῇ με.

[1] Meinekius ut locutionem inconcinnam et insolitam euitaret, sustulit comma post κύματα et posuit post χὠρίων.

[2] Variant libri et Ahrensius edidit ὄκα δ'οὐκ ἐθέλεις; idem coniecit ὄκα δ'αὖ κ' ἐθέλῃς, qua lectione fortasse sententia melior euadit.

[3] De mensura huius particulae cfr ann. *Hilleri* ad VIII: 68.

[4] Libri θύοντι.

γ) Coniunctiuus cum ἄν coniunctus (ὅταν)

αα) de re futura:

VII: 52, quem locum supra attuli p. 24.

ββ) de re iterata:

XXIX: 7, quem locum attuli p. 24.

c. Optatiuus nudus adhibetur de re iterata post optatiuum uotum exprimentem:

VII: 106. κεὶ μὲν ταῦτ' ἔρδοις, ὦ Πὰν φίλε, μή τί τυ παῖδες
'Αρκαδικοὶ σκίλλαισιν ὑπὸ πλευράς τε καὶ ὤμους
τανίκα μαστίσδοιεν, ὅτε κρέα τυτθὰ παρείη.

post tempus praeteritum:

XVII: 13. ἐκ πατέρων οἷος μὲν ἔην τελέσαι μέγα ἔργον
Λαγείδας Πτολεμαῖος, ὅτε φρεσὶν ἐγκατάθοιτο
βουλάν.

ὁπότε.

a. Indicatiuus de re praeterita XXIV: 128.

b. Coniunctiuus.

α) Coniunctiuus nudus de re futura:

V: 98. ἀλλ' ἐγὼ ἐς χλαῖναν μαλακὸν πόκον, ὁππόκα πέξω
τὰν οἶν τὰν πελλάν, Κρατίδᾳ δωρήσομαι αὐτός.

β) Coniunctiuus addita particula κέν de re iterata:

XVII: 40. . . . ὡδέ κε παισί
θαρσήσας σφετέροισιν ἐπιτρέποι οἶκον ἅπαντα,
ὁππότε κεν φιλέων βαίνῃ λέχος ἐς φιλεούσης.

γ) Coniunctiuus addita particula ἄν (ὁππόταν) de re futura:

XXIII: 36. ὁππόταν ἐξελθὼν ἠρτημένον ἐν προθύροισι
τοῖσι τεοῖσιν ἴδῃς τὸν τλάμονα, ·μή με παρέλθῃς.

c. Optatiuus nudus de rebus iteratis ad tempora praeterita:

XIII: 10. χωρὶς δ' οὐδέποκ' ἧς, οὔτ' εἰ μέσον ἆμαρ ὄροιτο,
οὔθ' ὁπόχ' ἁ λεύκιππος ἀνατρέχοι ἐς Διὸς 'Αώς,
οὔθ' ὁπόκ' ὀρτάλιχοι μινυροὶ ποτὶ κοῖτον ὁρῷεν.[1]

XXV: 134. καί ῥ' ὁπότ' ἐκ λασίοιο θοοὶ προγενοίατο θῆρες
ἐς πεδίον δρυμοῖο βοῶν ἕνεκ' ἀγροτεράων,
πρῶτοι τοίγε μάχηνδε κατὰ χροὸς ᾖεσαν ὀσμήν.

---

[1] Libri u. 11 habent ὄκα (uel simile) et ἀνατρέχει.

εὖτε.

Indicatiuus de re praeterita VII: 76.

ἐπεί.

a. Indicatiuus de rebus praeteritis XVI: 40, XXII: 80, XXV: 211.
b. Coniunctiuus.
α) Coniunctiuus cum κέν coniunctus
αα) de rebus futuris:
II: 100. κἠπεί κά νιν ἐόντα μάθῃς μόνον, ἅσυχα νεῦσον.
XVIII: 56. νεύμεθα κἄμμες ἐς ὄρθρον, ἐπεί κα πρᾶτος ἀοιδός
ἐξ εὐνᾶς κελαδήσῃ ἀνασχὼν εὔτριχα δειράν.
ββ) de rebus iteratis uel generatim dictis:
I: 90. καὶ τὺ δ' ἐπεί κ' ἐσορῇς τὰς παρθένος οἷα γελᾶντι,
τάκεαι ὀφθαλμώς, ὅτι οὐ μετὰ ταῖσι χορεύεις.
XI: 77. πολλαὶ συμπαίσδεν με κόραι τὰν νύκτα κέλονται,
κιχλίζοντι δὲ πᾶσαι, ἐπεί κ' αὐταῖς ἐπακούσω.[1]
XVIII: 25. τᾶν οὔτις πανάμωμος, ἐπεί χ' Ἑλένᾳ παρισωθῇ.
β) Coniunctiuus cum ἄν coniunctus (ἐπήν)
αα) de re futura:
XXVII: 39. αἰνήσει σέο λέκτρον, ἐπὴν ἐμὸν οὔνομ' ἀκούσῃ.
ββ) de rebus iteratis:
XVI: 12. ἔνθ' αἰεί σφισιν ἕδρα, ἐπὴν ἄπρηκτοι ἵκωνται.
XVI: 28. [οὐχ ἅδε πλούτου φρονέουσιν ὄνασις, ἀλλὰ . . .]
μειλίξαντ' ἀποπέμψαι, ἐπὴν ἐθέλωντι νέεσθαι.[2]
XVII: 1. ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα καὶ ἐς Δία λήγετε, Μοῖσαι,
ἀθανάτων τὸν ἄριστον ἐπὴν κλείωμεν ἀοιδαῖς.[3]
XXV: 28. ἐς ληνοὺς δ' ἰκνεῦνται, ἐπὴν θέρος ὥριον ἔλθῃ.
c. Optatiuus de rebus iteratis
ad tempus praeteritum:
XXIV: 32. ἂψ δὲ πάλιν διέλυον, ἐπεὶ μογέοιεν ἀκάνθας.
ad aoristum gnomicum:
XVII: 28. τῷ καὶ ἐπεὶ δαίτηθεν ἴοι κεκορημένος ἤδη
νέκταρος εὐόδμοιο φίλας ἐς δῶμ' ἀλόχοιο,
τῷ μὲν τόξον ἔδωκεν ὑπωλένιόν τε φαρέτραν.

---

[1] ἐπήν κ' olim edebatur.
[2] Libri fere ἐθέλοντι.
[3] Libri pro κλείωμεν ἀείδωμεν uel simile.

ὡς.

Indicatiuus adhibetur de rebus praeteritis II: 82, II: 103, III: 42, XXI: 39, XXII: 99, XXIV: 53.

Animaduertendi sunt praecipue hi loci:

II: 82. χὠς ἴδον, ὡς ἐμάνην, ὥς μευ περὶ θυμὸς ἰάφθη.

III: 42. ὡς ἴδεν, ὡς ἐμάνη, ὡς εἰς βαθὺν ἅλατ' ἔρωτα.

Vbi nescio an nexus sententiarum optime expediatur, si statuimus particulas ὡς, quae posteriora membra instituunt, exclamationi inseruire.

ὅπως.

Indicatiuus inuenitur de re praeterita XXIV: 23.

ἦμος.

Indicatiuus imperfecti de re praeterita IV: 61.

Cum praesente iungitur ad tempus accuratius depingendum his locis, ubi sententia primaria particula τῆμος instituitur:

XIII: 25. ἆμος δ'ἀντέλλοντι Πελειάδες, ἐσχατιαὶ δέ
ἄρνα νέον βόσκοντι, τετραμμένου εἴαρος ἤδη,
τᾶμος ναυτιλίας μιμνάσκετο θεῖος ἄωτος
ἡρώων.

XXIV: 11. ἆμος δὲ στρέφεται μεσονύκτιον ἐς δύσιν ἄρκτος
Ὠρίωνα κατ' αὐτόν, ὁ δ'ἀμφαίνει μέγαν ὦμον,
τᾶμος ἄρ' αἰνὰ πέλωρα δύω πολυμήχανος Ἥρη
κυανέαις φρίσσοντας ὑπὸ σπείραισι δράκοντας
ὦρσεν ἐπὶ πλατὺν οὐδόν, ὅθι σταθμὰ κοῖλα θυράων.

ἡνίκα.

a. Indicatiuus.

α) Indicatiuus praeteriti

αα) de certis rebus in narrando V: 11, XI: 25, XVIII: 5.

ββ) ad tempus accuratius definiendum:

II: 145. . . . ἀλλ' ἦνθέ μοι ἅ τε Φιλίστας
μάτηρ τᾶς Σαμίας αὐλητρίδος ἅ τε Μελιξοῦς
σάμερον, ἁνίκα πέρ τε ποτ' ὠρανὸν ἔτρεχον ἵπποι
Ἀῶ τὰν ῥοδόπαχυν ἀπ' ὠκεανοῖο φέροισαι.

Hic quoque afferendum exemplum, ubi sententia particula ἡνίκα instituta interrogationi respondet:

Λάκων.

V: 39. καὶ πόκ' ἐγὼν παρὰ τεῦς τι μαθὼν καλὸν ἢ καὶ ἀκούσας
μέμναμ'; ὢ φθονερὸν τὺ καὶ ἀπρεπὲς ἀνδρίον αὔτως.
Κομάτας.
ἀνίκ' ἐπύγιζόν τυ, τὺ δ'ἄλγεες.

γγ) in oratione obliqua:

VI: 21. εἶδον ναὶ τὸν Πᾶνα τὸ ποίμνιον ἀνίκ' ἔβαλλε.

β) Indicatiuus praesentis:

VI: 15. ἁ δὲ καὶ αὐτόθε τοι διαθρύπτεται, ὡς ἀπ' ἀκάνθας
ταὶ καπυραὶ χαῖται, τὸ καλὸν θέρος ἀνίκα φρύγει.

VII: 21. Σιμιχίδα, πᾷ δὴ τὺ μεσαμέριον πόδας ἕλκεις,
ἀνίκα δὴ καὶ σαῦρος ἐν αἱμασιαῖσι καθεύδει
οὐδ' ἐπιτυμβίδιοι κορυδαλλίδες ἠλαίνοντι;

XVI: 94. νειοὶ δ' ἐκπονέοιντο ποτὶ σπόρον, ἀνίκα τέττιξ
ποιμένας ἐνδίους πεφυλαγμένος ἔνδοθι δένδρων
ἀχεῖ ἐπ' ἀκρεμόνεσσιν.

b. Coniunctiuus nudus

α) de re futura:

XXIX: 33. ὅπως, ἀνίκα τὰν γένυν ἀνδρεῖαν ἔχῃς,
ἀλλάλοισι πελώμεθ' Ἀχιλλέιοι φίλοι.[1]

β) de rebus iteratis:

XXIII: 30. λευκὸν τὸ κρίνον ἐστί, μαραίνεται ἀνίκα πίπτῃ·
ἁ δὲ χιὼν λευκά, καὶ τάκεται ἀνίκα παχθῇ.

ἕως.

Eadem significatione atque »quamdiu» ἕως ter adhibetur.

a. Indicatiuus auditur:

II: 59. Θεστυλί, νῦν δὲ λαβοῖσα τὺ τὰ θρόνα ταῦθ' ὑπόμαξον
τᾶς τήνω φλιᾶς καθ' ὑπέρτερον, ἇς ἔτι καιρός.[2]

XIV: 70. . . . ποιεῖν τι δεῖ, ἇς γόνυ χλωρόν.[3]

b. Coniunctiuus cum κέν iunctus:

XXIX: 20. φίλη δ', ἇς κεν ὁρῇς, τὸν ὔμοιον ἔχην ἀεί.[4]

---

[1] Nonnulli libri ἔχεις.

[2] Lectio incerta. Libri ἇς ἔτι καὶ νῦν, sequitur in plerisque uersus: ἐκ (ἐν) θυμῷ δέδεμαι . . .

[3] Nonnulli libri pro ἇς οἷς (ὡς uel similia).

[4] Pro ὁρῇς libri fere ζόῃς.

Commemorandae etiam sunt formulae ἀφ' ὦ (II: 4, II: 157), ἐξ ὦ (XIV: 46, XV: 47), post quas indicatiuus exstat uel auditur.

Hic denique quasi obiter afferendi sunt loci, ubi post ἤδη et οὔπω particulas constructio paratactica adhibetur:

XIV: 29. ἤδη δ'ὦν πόσιος τοὶ τέσσαρες ἐν βάθει ἦμες,
χὼ Λαρισαῖος τὸν ἐμὸν Λύκον ᾆδεν ἀπ' ἀρχᾶς.

VII: 10. κοὔπω τὰν μεσάταν ὁδὸν ἄνυμες, οὐδὲ τὸ σᾶμα
ἁμῖν τὸ Βρασίλα κατεφαίνετο, καί τιν' ὁδίταν
ἐσθλὸν σὺν Μοίσαισι Κυδωνικὸν εὕρομες ἄνδρα.

XXI: 19. κοὔπω τὸν μέσατον δρόμον ἄνυεν ἅρμα Σελάνας,
τοὺς δ'ἁλιεῖς ἤγειρε φίλος πόνος.

Sententiae causales semper indicatiuo utuntur, excepto uno loco, ubi post ὡς optatiuus cum κέν coniunctus adhibetur:

XXII: 161. τάων εὐμαρὲς ὔμμιν ὀπυίειν ἅς κ' ἐθέλητε·
ὡς ἀγαθοῖς πολέες βούλοιντό κε πενθεροὶ εἶναι.

Constat sententias ὡς particula institutas saepissime tam laxe enuntiationi primariae annecti, ut fere liberae uideantur; apparet autem optatiuum hic ad sententiam urbane efferendam ualere.

Instituuntur sententiae causales his particulis:

ὅτε: IV: 27, [XV: 32 Ahrensius], XXII: 55.

ἐπεί: I: 109, I: 135, I: 148, III: 36, III: 39, IV: 29, VI: 5, VII: 14, VII: 95, VII: 119, VIII: 15, VIII: 24, XI: 71, XVII: 11, XVII: 90, XVIII: 14, XXI: 40, XXII: 130, XXIV: 120, XXV: 15, XXV: 38, XXV: 184, XXV: 196, XXV: 274.

ὅτι (ὅττι): V: 132, VIII: 64, XX: 32. Post uerba affectuum: I: 88 (τάχεται ὀφθαλμώς), I: 91 (τάκεαι ὀφθαλμώς), V: 143 (καχαξῶ), XI: 54 (ὤμοι), XV: 2 (θαῦμ'), XV: 55 (ὠνάθην), XVI: 9 (τωθάζοισαι), XVII: 24 (χαίρων), XIX: 5 (μέμφετο), XX: 18 (φέρω δ' ὑποκάρδιον ὀργάν), XXV: 236 (ἀσχαλόων[1])

---

[1] Libri uariant; Hiller edidit ὡς, cfr tamen eiusdem Beiträge p. 105.

ὡς: VII: 25, VII: 45, XII: 28, XV: 146, XXII: 162, XXV: 53, XXV: 58. De XXV: 336 uide supra.

οὕνεκεν (οὕνεκα): VII: 43, VII: 82, XI: 31. Post uerbum affectum exprimens XIII: 74 (ἐκερτόμεον).

ὁθούνεκεν (ὁθούνεκα) XXV: 140. Post uerbum affectum exprimens XXV: 76 (χαίρων).

Sententiae causales etiam pronominibus οἷος et ὅσος instituuntur, ubi pronomina idem significant atque ὅτι τοῖος et ὅτι τόσος:

οἷος XXV: 40 et post uerbum affectum exprimens II: 9 (μέμφομαι).

ὅσος (ὅσσος) XV: 146.

Cfr etiam XIX: 6, ubi ἀλίκος sententiam instituit post uerbum μέμφετο.

III. Sententiae comparatiuae.

In sententiis comparatiuis, quae particulis ὡς, ὥσπερ (II: 164), ἅπερ (XVIII: 16), ἤ (I: 7, V: 52), pronominibus ὅσος, οἷος, ὁποῖος (XV: 32), formula ἴσον καί (XVII: 70, ubi alii legunt ὅσσον καί) instituuntur,[1] indicatiuus semper fere adhibetur. Tamen uno loco optatiuus cum κέν iunctus nobis occurrit:

XII: 13. . . . ὁ μὲν εἴσπνηλος, φαίη χ' ὡμυκλαϊάζων,
τὸν δ' ἕτερον πάλιν ὥς κεν ὁ Θεσσαλὸς εἴποι ἀίτην.

Sed hic locus, quae est mira constructionis confusio, corruptus mihi uidetur: suspicor legendum esse πάλιν αὖ. (Cfr IV: 48, V: 149). Atque similitudines, ut solet, maiore uarietate conformatae sunt; de quibus pauca addenda sunt.

ὡς.

XVIII: 26 cum indicatiuo aoristi[2] iungitur, sequitur sententia particula ἅτε instituta, cuius uerbum auditur.

---

[1] De contractis sententiis comparatiuis cfr *Vahlen*, Ind. lect. Berol. 1895—96.

[2] Ahrensius διέφαινε in διέφανε mutauit. Aoristus ἔφανον uix alio loco inuenitur. Praeterea totius loci lectio incerta est.

VIII: 88, 90, quos locos p. 4 attuli, orationis forma quodammodo inuersa est, ut sententia secundaria pars narrationis contineatur, sententia uero primaria id exprimatur, quod ad rem illustrandam in comparationem uocatur.

ὡς ὅτε.

XIII: 49 cum indicatiuo aoristi iungitur.
XXV: 247 sequitur coniunctiuus cum ἄν iunctus, cui succedit indicatiuus aoristi:

ὡς δ' ὅτ' ἂν ἁρματοπηγὸς ἀνὴρ πολέων ἴδρις ἔργων
ὄρπηκας κάμπτῃσιν ἐρινεοῦ εὐκεάτοιο,
θάλψας ἐν πυρὶ πρῶτον, ἐπαξονίῳ κύκλα δίφρῳ·
τοῦ μὲν ὑπὲκ χειρῶν ἔφυγεν τανύφλοιος ἐρινεός
καμπτόμενος, τηλοῦ δὲ μιῇ πήδησε σὺν ὁρμῇ·
ὥς ἐπ' ἐμοὶ λῖς αἰνὸς ἀπόπροθεν ἀθρόος ἆλτο.

(I: 24 ὡς ὄκα similitudini non inseruit.)

ὡς ὁπότε.

XIII: 61 indicatiuus aoristi adhibetur.

ἠύτε.

(XXII: 49 similitudo efficitur sententia relatiua, quae indicatiuo aoristi utitur.)

ἅτε.

XVIII: 26. uide supra sub ὡς.
XVIII: 29 cum indicatiuo aoristi coniungitur.

οἷα.

XXIII: 10 coniunctiuus adhibetur:

οἷα δὲ θὴρ ὑλαῖος ὑποπτεύῃσι κυναγώς,
οὕτως πάντ' ἐποίει ποτὶ τὸν βροτόν.

ὡσεί.

XIII: 8 uerbum auditur. (XXV: 80 sq. similitudo efficitur sententia relatiua indicatiuo praesentis formata, XVI: 32 ὡσεί ad substantiuum cum participio coniunctum ponitur.)

Sententiae consecutiuae.

ὥστε particula cum infinitiuo iungitur XIV: 58:

. . . εἰ δ'οὑτῶς ἄρα τοι δοκεῖ ὥστ' ἀποδαμεῖν . . .

Indicatiuus praesentis sequitur III: 48, indicatiuus aoristi cum ἄν coniunctus XI: 59. — XIV: 65 libera fere est sententia particula ὥστε instituta: uerbum auditur et notio imperatiui e uerborum contextu capienda est.

Port ὡς duobus locis indicatiuus temporum praeteritorum notione condicionali praeditus inuenitur, altero loco post uotum formula αἴϑ' ὤφελες expressum, altero post sententiam e locutione ὤμοι ὅτι aptam:

VII: 86. αἴϑ ἐπ' ἐμεῦ ζωοῖς ἐναρίϑμιος ὤφελες εἶμεν,
ὥς τοι ἐγὼν ἐνόμευον ἀν' ὤρεα τὰς καλὰς αἶγας
φωνᾶς εἰσαΐων, τὺ δ' ὑπὸ δρυσὶν ἢ ὑπὸ πεύκαις
ἁδὺ μελισδόμενος κατεκέκλισο, ϑεῖε Κομᾶτα.

XI: 54. ὤμοι ὅτ' οὐκ ἔτεκέν μ' ἁ μάτηρ βράγχι' ἔχοντα,
ὡς κατέδυν ποτὶ τὶν καὶ τὰν χέρα τεῦς ἐφίλησα.

ὅσος cum infinitiuo iungitur XXX: 6:

τάχα δ'οὐδ' ὅσον ὕπνω 'πιτύχην ἔσσετ' ἐρωία.

IV. Sententiae condicionales.

1. Indicatiuus.

a. Praesens uel perfectum passim adhibetur ad praesens, futurum, optatiuum, imperatiuum sententiae primariae (I: 123, II: 44, IV: 48, V: 64, V: 78, VII: 105, VIII: 37, VIII: 85, XI: 50, XI: 56, XIV: 58, XIV: 65, XV: 89, XXI: 38 [e coniectura Hauptii], XXI: 41, XXI: 65, XXII: 63, XXII: 73, XXII: 171, XXIV: 67, XXV: 45, XXV: 173, XXIX: 21, XXX: 28).

b. Aoristus:

XXVI: 27. οὐκ ἀλέγω· μηδ' ἄλλου ἀπεχϑομένου Διονύσῳ
φροντίζοιμ', εἰ καὶ χαλεπώτερα τῶνδ' ἐμόγησεν.[1]

c. Futurum. Sententia primaria habet futurum uel notionem imperatiui inuoluit:

---

[1] Lectio emendationibus Bergkii et Kreussleri debetur.

V: 147. οὗτος ὁ Λευκίτας ὁ κορυπτίλος, εἴ τιν' ὀχευσεῖς
τᾶν αἰγῶν, φλασσῶ τυ, πρὶν ἤ γέ με καλλιερῆσαι.

XIV: 65 (ubi antecedit indicatiuus)
. . . ὥστ' εἴ τοι κατὰ δεξιὸν ὦμον ἀρέσκει
λῶπος ἄκρον περονᾶσθαι, ἐπ' ἀμφοτέροις δὲ βεβακὼς
τολμασεῖς ἐπιόντα μένειν θρασὺν ἀσπιδιώταν,
ᾇ τάχος εἰς Αἴγυπτον.

XXII: 63. γνώσεαι, εἴ σευ δίψος ἀνειμένα χείλεα τέρσει.

d. Sententiae uerbo finito carent.

II: 34. . . . ἀδάμαντα καὶ εἴ τί περ ἀσφαλὲς ἄλλο

VII: 3. . . . καὶ Φρασίδαμος
κἀντιγένης, δύο τέκνα Λυκωπέος, εἴ τί περ ἐσθλὸν
χαῶν τῶν ἐπάνωθεν . . .

XXV: 162. ξεῖνε, πάλαι τινὰ πάγχυ σέθεν πέρι μῦθον ἀκούσας,
εἰ σεῦ περ, σφετέρῃσιν ἐνὶ φρεσὶ βάλλομαι ἄρτι.[1]

2. Coniunctiuus.

a. Coniunctiuus nudus de rebus futuris.

Sententia primaria habet futurum uel optatiuum cum κέν iunctum:

II: 159. . . . αἰ δ' ἔτι κἠμὲ
λυπῇ, τὰν Ἀίδαο πύλαν καὶ Μοίρας ἀραξεῖ.[2]

XXIX: 35. αἰ δὲ ταῦτα φέρην ἀνέμοισιν ἐπιτρόπῃς,
36. ἐν θυμῷ δὲ λέγῃς 'τί με δαιμόνι' ἐνόχλῃς;'
39. τόκα δ' οὐδὲ καλεῦντος ἐπ' αὐλείαις θύραις
40. προμόλοιμί κε παυσάμενος χαλέπω πόθω.[3]

b. Coniunctiuus cum κέν coniunctus.

αἴκα, αἴ κεν de rebus futuris.

In sententia primaria est futurum (uel praesens):

[1] εἰ σεῦ περ Ahrensius scripsit pro ὡς εἴπερ uel ὡσεί περ.

[2] Hiller e coniectura Ahrensii κά με.

[3] Meister et G. Meyer ἐπιτρόπῃς pro coniunctiuo aoristi accipiunt sed recte obseruauit O. Hoffmann (Die griech. Dial. II: 360) ἐπιτρόπης coniunctiuum uel indicatiuum uerbi ἐπιτρόπημι esse posse: si uero putamus formam indicatiui esse, cum plerisque codicibus λέγεις scribendum est, non λέγῃς, nam hoc nihil est, ceterisque locis, ubi tales formas codices praebent (XXIX: 7, 8, 33), coniunctiuus (aut recta indicatiui forma) reponi debet.

I: 4. αἴκα τῆνος ἕλῃ κεραὸν τράγον, αἶγα τὺ λαψῇ·
αἴκα δ'αἶγα λάβῃ τῆνος γέρας, ἐς τὲ καταρρεῖ
ἁ χίμαρος.

I: 9. αἴκα ταὶ Μοῖσαι τὰν οἶιδα δῶρον ἄγωνται,
ἄρνα τὺ σακίταν λαψῇ γέρας· αἰ δέ κ'ἀρέσκῃ
τήναις ἄρνα λαβεῖν, τὺ δὲ τὰν ὄιν ὕστερον ἀξῇ.

I: 23. . . . αἰ δέ κ' ἀείσῃς,
ὡς ὄκα τὸν Λιβύαθε ποτὶ Χρόμιν ᾆσας ἐρίσδων,
αἶγά δέ τοι δωσῶ διδυματόκον ἐς τρὶς ἀμέλξαι.

(II: 159. uide supra sub a.)

V: 21. ἀλλ' ὤν αἴκα λῇς ἔριφον θέμεν, ἔστι μὲν οὐδέν
ἱερόν, ἀλλά γέ τοι διαείσομαι, ἔστε κ'ἀπείπῃς.

V: 50. ἦ μὰν ἀρναχίδας τε καὶ εἴρια τεῖδε πατησεῖς,
αἴ κ' ἔνθῃς, ὕπνω μαλακώτερα.

V: 55. αἰ δέ κε καὶ τὺ μόλῃς, ἀπαλὰν πτέριν ὧδε πατησεῖς.

VII: 52. ἔσσεται 'Αγεάνακτι καλὸς πλόος ἐς Μυτιλάναν,
. . .
55. αἴ κεν τὸν Λυκίδαν ὀπτεύμενον ἐς 'Αφροδίτας
ῥύηται.[1]

XI: 60. νῦν μάν, ὦ κόριον, νῦν αὖ τό γα νεῖν μεμαθεῦμαι,
αἴκα τις σὺν ναΐ πλέων ξένος ὧδ' ἀφίκηται.[2]

XXII: 71. σὸς μὲν ἐγώ, σὺ δ'ἐμὸς κεκλήσεαι, αἴκε κρατήσω.

Sententia primaria habet perfectum notionem futuri inducens:

III: 27. καἴκα δὴ 'ποθάνω, τό γε μὰν τεὸν ἀδὺ τέτυκται.[3]

Sententia primaria habet optatiuum potentialem:

I: 60. . . . τῷ κέν τυ μάλα πρόφρων ἀρεσαίμαν,
αἴκα μοι τύ, φίλος, τὸν ἐφίμερον ὕμνον ἀείσῃς.[4]

εἴ κεν de re iterata:

XXV: 5. τὸν [sc. 'Ερμῆν] γάρ φασι μέγιστον ἐπουρανίων κεχολῶσθαι,
εἴ κεν ὁδοῦ ζαχρεῖον ἀνήνηταί τις ὁδίτην.

---

[1] Alii legunt ῥύσηται.
[2] Libri εἴτε κα (καὶ), Ahrensius εἴ τίς κα.
[3] Libri fere μὴ' ποθάνω.
[4] Nonnulli libri, quos sequitur Ahrensius, ἀείσαις.

c. Coniunctiuus cum ἄν coniunctus.

ἤν, ἄν, de rebus futuris.

Sentententia primaria habet futurum uel imperatiuum:

VIII: 26. (sententia primaria ex iis quae antecedunt intellegenda est)
τῆνόν πως ἐνταῦθα τὸν αἰπόλον ἤν καλέσωμες.

XXIII: 25. ἀλλὰ καὶ ἤν ὅλον αὐτὸ λαβὼν ποτὶ χεῖλος ἀμέλξω,
οὐδ' οὕτως σβέσσω τὸν ἐμὸν πόθον.

XXIII: 44. κἂν ἀπίῃς, τόδε μοι τρὶς ἐπάπυσον· 'φίλε κεῖσαι'.
ἤν δ' ἐθέλῃς, καὶ τοῦτο· 'καλὸς δέ μοι ὤλεθ' ἑταῖρος'.

XXVII: 31. ἤν δὲ τέκῃς φίλα τέκνα, νέον φάος ὄψεαι υἷας.

XXVII: 32. καὶ τί μοι ἕδνον ἄγεις γάμου ἄξιον, ἤν ἐπινεύσω;

XXVII: 35. (sententia primaria ex iis quae antecedunt intellegitur)
οὐ μ' αὐτὸν τὸν Πᾶνα, καὶ ἤν ἐθέλῃς με διῶξαι.[1]

De locis XXIII: 35 et 41 uide p. 17.

Sententia primaria habet optatiuum uotum exprimentem:

VIII: 35. . . . ἤν δέ ποκ' ἔνθῃ
Δάφνις ἔχων δαμάλας, μηδὲν ἔλασσον ἔχοι.

VIII: 39. . . . κἤν τι Μενάλκας
τεῖδ' ἀγάγῃ, χαίρων ἄφθονα πάντα νέμοι.

αἰ . . . ἄν, ἤν de rebus iteratis ad praesens (uel aoristum gnomicum) sententiae primariae:

VIII: 47. . . . αἰ δ'ἂν ἀφέρπῃ,
44. χὡ ποιμὴν ξηρὸς τηνόθι χαἰ βοτάναι.

VIII: 43. . . . αἰ δ'ἂν ἀφέρπῃ,
48. χὡ τὰς βῶς βόσκων χαἰ βόες αὐότεραι.

XII: 25. ἤν γάρ καί τι δάκῃς, τὸ μὲν ἀβλαβὲς εὐθὺς ἔθηκας.

XX: 28. ἁδὺ δέ μοι τὸ μέλισμα, καὶ ἤν σύριγγι μελίσδω,
κἤν αὐλῷ δονέω, κἤν δώνακι, κἤν πλαγιαύλῳ.

XXI: 4. κἂν ὀλίγον νυκτός τις ἐπιμύσσῃσι, τὸν ὕπνον
αἰφνίδιον θορυβεῦσιν ἐφιστάμεναι μελεδῶναι.[2]

XXIII: 25 et XXVII: 35 sententiae concessiuae sunt.

3. **Optatiuus.**

a. Optatiuus nudus.

Sententia primaria habet optatiuum:

[1] Olim edebatur ἤν κ' ἐθέλῃς.

[2] Libri ἐπιβησέῃσι uel ἐπιβησέεισι, Ahrensius ἐπιμύσσῃσι.

V: 20. αἴ τοι πιστεύσαιμι, τὰ Δάφνιδος ἄλγε' ἀροίμαν.
V: 149. . . . ἀλλὰ γενοίμαν,
αἰ μή τυ φλάσσαιμι, Μελάνθιος ἀντὶ Κομάτα.
VII: 106. κεἰ μὲν ταῦτ' ἔρδοις, ὦ Πὰν φίλε, μή τί τυ παῖδες
'Αρκαδικοὶ σκίλλαισιν ὑπὸ πλευράς τε καὶ ὤμους
τανίκα μαστίσδοιεν.[1]
VII: 109. εἰ δ'ἄλλως νεύσαις, κατὰ μὲν χρόα πάντ' ὀνύχεσσι
δακνόμενος κνάσαιο καὶ ἐν κνίδαισι καθεύδοις . . .[2]
XIV: 50. κεἰ μὲν ἀποστέρξαιμι, τὰ πάντα κεν εἰς δέον ἕρποι.
XVIII: 21. ἦ μέγα κέν τι τέκοιτ' εἰ ματέρι τίκτοι ὁμοῖον.
XXIX: 10. ἀλλ' εἴ μοί τι πίθοιο νέος προγενεστέρῳ,
τῷ καὶ λώιον αὐτὸς ἔχων ἐμ' ἐπαινέσαις.[3]

Sententia primaria habet futurum:

VIII: 10. οὔποτε νικασεῖς μ', οὐδ' εἴ τι πάθοις τύγ' ἀείδων.[4]

Sententia primaria habet imperatiuum:

XV: 70. . . . πὸτ τῶ Διός, εἴ τι γένοιο
εὐδαίμων, ὤνθρωπε, φυλάσσεο τὤμπέχονόν μευ.

Hoc loco sententia condicionalis accedere mihi uidetur ad similitudinem sententiarum, quae futuro uel uerbo μέλλειν formantur, de quibus uide *Cavallin*, Gr. Synt. § 162, Anm. 1, *Goodwin*, §§ 407, 408. Sensus igitur est: »si felix futurus es» uel »si felix fieri uis».

Optatiuus adhibetur ad imperfectum sententiae primariae ad rem praeterito tempore iteratam exprimendam:

XIII: 10. χωρὶς δ' οὐδέποχ' ἦς, οὔτ' εἰ μέσον ἆμαρ ὄροιτο,
οὔθ' ὁπόχ' ἁ λεύκιππος ἀνατρέχοι ἐς Διὸς 'Αώς . . .
XXIX: 16 uide paullo infra.
VIII: 10 uis concessiua est.

b. Optatiuus cum κέν coniunctus.

Sententia primaria habet optatiuum:

XI: 73. αἴκ' ἐνθὼν ταλάρως τε πλέκοις καὶ θαλλὸν ἀμάσας
ταῖς ἄρνεσσι φέροις, τάχα καὶ πολὺ μᾶλλον ἔχοις νῶν.[5]

---

[1] Nonnulli libri κῆν, quod olim edebatur; porro nonnulli libri ἔρδεις; editores, qui κῆν retinent, e coni. legunt ἔρδῃς (ἔρδῃς).

[2] Var. lect. νεύσεις.

[3] De hoc loco cfr supra p. 12. Editores fere τῷ κεν.

[4] Lectio incerta est; Ahrensius uersum pro corrupto habet.

[5] Hiller τάχα κα.

Ad aoristum de re iterata:

XXIX: 16. καί κέν σευ τὸ καλόν τις ἰδὼν ῥέθος αἰνέσαι,
τῷ δ' εὐθὺς πλέον ἢ τριέτης ἐγένευ φίλος,
τὸν πρῶτον δὲ φιλεῦντα τρίταιον ἐθήκαο.

Recentiores tamen editores Brunckium secuti μέν pro κέν scribunt. Satis constat apud Homerum eosque qui eum imitantur admodum saepe εἴ κε pro εἰ cum optatiuo iungi, num uero hic usus ad sententias iteratiuas praeteriti temporis translatus sit, in incerto relinquo. (Apud Homerum unum exstat exemplum id genus Ω: 768, ubi optatiuus nudus usurpatur.)

4. **Condicionalis.**

a. Aoristus nudus.

Sententia primaria habet aoristum cum ἄν iunctum:

XVI: 48. τίς δ' ἂν ἀριστῆας Λυκίων ποτέ, τίς κομόωντας
Πριαμίδας ἢ θῆλυν ἀπὸ χροιᾶς Κύκνον ἔγνω,
εἰ μὴ φυλόπιδας προτέρων ὕμνησαν ἀοιδοί;

XVI: 51. (ubi in sententia primaria primum aoristus particula ἄν destitutus, tum aoristus cum ἄν iunctus inueniuntur)
οὐδ' Ὀδυσεὺς . . .
54. δηναιὸν κλέος ἔσχεν, ἐσιγάθη δ' ἂν ὑφορβός
Εὔμαιος, καὶ βουσὶ Φιλοίτιος ἀμφ' ἀγελαίαις
ἔργον ἔχων, αὐτός τε περίσπλαγχνος Λαέρτης,
εἰ μή σφεας φώνησαν Ἰάονος ἀνδρὸς ἀοιδαί.

Sententia primaria habet imperfectum nudum XVI: 42.

Sententia primaria auditur:

XI: 80. οὕτω τοι Πολύφαμος ἐποίμαινεν τὸν ἔρωτα
μουσίσδων, ῥᾷον δὲ διᾶγ' ἢ εἰ χρυσὸν ἔδωκεν.[1]

b. Imperfectum nudum.

Sententia primaria habet aoristum cum ἄν iunctum:

XXV: 80. (ubi in sententia condicionali sequitur plusquamperfectum)
εἴ οἱ καὶ φρένες ὧδε νοήμονες ἔνδοθεν ἦσαν,
ᾔδει δ' ᾧ τε χρὴ χαλεπαινέμεν ᾧ τε καὶ οὐχί,
οὐκ ἄν οἱ θηρῶν τις ἐδήρισεν περὶ τιμῆς.

---

[1] Plerique libri εἰ omittunt.

Sententia primaria habet aoristum nudum II: 127.

c. Aoristus cum κέν coniunctus (sententia primaria habet imperfectum nudum) II: 126.

d. Imperfectum cum κέν coniunctum (sententia primaria habet imperfectum nudum) II: 124.

Ad antecessiuas sententias etiam referendus est hic locus, ubi sententia indicatiuo formata e uerbo quod affectum exprimit pendet.

V: 35. . . . μέγα δ'ἄχθομαι, εἰ τύ με τολμῇς
ὄμμασι τοῖς ὀρθοῖσι ποτιβλέπειν.

Sententiae subsecutiuae particula εἰ institutae siue exspectandi sententiae his locis inuenitur.

a. Optatiuus nudus:

XXII: 187. ἔγχεσι μὲν πρώτιστα τιτυσκόμενοι πόνον εἶχον
ἀλλήλων, εἴ πού τι χροὸς γυμνωθὲν ἴδοιεν.

XXV: 214. πάντῃ δ'ὄσσε φέρων ὀλοὸν τέρας ἐσκοπίαζον,
εἴ μιν ἐσαθρήσαιμι πάρος τί με κεῖνον ἰδέσθαι.

b. Indicatiuus:

III: 28. ἔγνων πρᾶν, ὄχα μοι μεμναμένῳ, εἰ φιλέεις με,
οὐδὲ τὸ τηλέφιλον ποτεμάξατο τὸ πλατάγημα.

In speciem interrogationis obliquae magis abiit hic locus:

VII: 50. . . . κἤγω μὲν — ὅρη φίλος εἴ τοι ἀρέσκει
τοῦθ' ὅτι πρᾶν ἐν ὄρει τὸ μελύδριον ἐξεπόνασα.[1]

V. Sententiae finales.

1. Sententiae finales uerae.

μή.

a. Coniunctiuus

α) post imperatiuum:

I: 151. . . . αἱ δὲ χίμαιραι
οὐ μὴ σκιρτασεῖτε, μὴ ὁ τράγος ὔμμιν ἀναστῇ.

[1] Var. lectio εἴ τι κ'ἀρέσκοι.

X: 44. σφίγγετ', ἀμαλλοδέται, τὰ δράγματα, μὴ παριών τις
εἴπῃ· 'σύκινοι ἄνδρες· ἀπώλετο χοὖτος ὁ μισθός'.[1]
XV: 67. . . . πότεχ' αὐτᾷ, μή τι πλαναθῇς.
XX: 10. . . . ἀπ' ἐμεῦ φύγε, μή με μολύνῃς.
XXI: 66. . . . ζάτει τὸν σάρκινον ἰχθύν,
μὴ σὺ θάνῃς λιμῷ καὶ σοῖς χρυσοῖσιν ὀνείροις.
XXVII: 16. μὴ λέγε, μὴ βάλλῃ σε καὶ ἐς λίνον ἄλλυτον ἔνθῃς.

Huc fortasse etiam referendus est locus IX: 28 sqq, ubi Hiller ad fidem librorum edidit:

βουκολικαὶ Μοῖσαι, μάλα χαίρετε, φαίνετε δ'ᾠδάς,
τάς ποκ' ἐγὼ κείνοισι παρὼν ἄεισα νομεῦσι.
[μηκέτ' ἐπὶ γλώσσας ἄκρας ὀλοφυγγόνα φύσῃς.]

Sed si cum Graefio φύσω legitur, fortasse sententia ferri potest; Ziegler scribit μή πως pro μηκέτ' uestigia scholiorum secutus; Fritzschius coniecturam μή κεν ma'e tuetur.
(XII: 37, ubi libri μὴ φαῦλος (φαῦλον) omisso uerbo praebent, sine dubio lectio corrupta est.)

β) post tempus praeteritum:
XXV: 266. ἧγχον δ'ἐγκρατέως στιβαρὰς σὺν χεῖρας ἐρείσας
ἐξόπιθεν, μὴ σάρκας ὑποδρύψῃ ὀνύχεσσι.

b. Optatiuus post tempora praeterita:
XXI: 56. ἠρέμα δ'αὐτὸν ἐγὼν ἐκ τὠγκίστρω ἀπέλυσα,
μή ποτὶ τῶ στόματος τἀγκίστρια χρυσὸν ἔχοιεν.[2]
XXV: 65. ἀψ δ'ὄκνῳ ποτὶ χεῖλος ἐλάμβανε μῦθον ἰόντα,
μή τί οἱ οὐ κατὰ καιρὸν ἔπος προτιμυθήσαιτο.

ἵνα.

Haec particula semper cum coniunctiuo iungitur post imperatiuum:
XXV: 177. εἴπ' ἄγε νῦν μοι πρῶτον, ἵνα γνώω κατὰ θυμόν.
XXVII: 10. δεῦρ' ὑπὸ τὰς κοτίνους, ἵνα σοί τινα μῦθον ἐνίψω.
XXVII: 12. δεῦρ' ὑπὸ τὰς πτελέας, ἵν' ἐμᾶς σύριγγος ἀκούσῃς.
XXVII: 47. ταῦροι, καλὰ νέμεσθ', ἵνα παρθένῳ ἄλσεα δείξω.[3]

---

[1] Var. lect. εἴποι et ita edidit Ahrensius.
[2] Libri ἔχοντι uel ἔχοισα.
[3] Libri ἵν'ἄλσεα παρθένῳ. Hiller cum Ahrensio ἐμὰ pro ἵνα. Cfr u. 46.

ὡς.

a. Coniunctiuus.

1) Coniunctiuus nudus

α) post tempora praesentia (uel imperatiuum):

II: 8. (sequitur futurum)
βασεῦμαι ποτὶ τὰν Τιμαγήτοιο παλαίστραν
αὔριον, ὥς νιν ἴδω καὶ μέμψομαι οἷά με ποιεῖ.

III: 19. νύμφα, πρόσπτυξαί με τὸν αἰπόλον, ὥς τυ φιλήσω.

V: 38. θρέψαι καὶ λυκιδεῖς ὥσπερ κύνας, ὥς τυ φάγωντι.[1]

VIII: 69. σίττα νέμεσθε νέμεσθε, τὰ δ'οὔθατα πλήσατε πᾶσαι,
ὡς τὸ μὲν ὥρνες ἔχωντι, τὸ δ'ἐς ταλάρως ἀποθῶμαι.

XI: 60. νῦν μάν, ὦ κόριον, νῦν αὖ τό γα νεῖν μεμαθεῦμαι,
αἴκα τις σὺν ναΐ πλέων ξένος ὧδ'ἀφίκηται,
ὡς εἰδῶ τί ποθ' ἁδὺ κατοικεῖν τὸν βυθὸν ὔμμιν.[2]

XI: 70. φασῶ τὰν κεφαλὰν καὶ τὼς πόδας ἀμφοτέρως μευ
σφύσδειν, ὡς ἀνιαθῇ, ἐπεὶ κἠγὼν ἀνιῶμαι.

XV: 91. (ubi auditur sententia uere primaria)
ὡς εἰδῇς καὶ τοῦτο· Κορίνθιαι εἰμὲς ἄνωθεν.

XVIII: 47. γράμματα δ'ἐν φλοιῷ γεγράψεται, ὡς παριών τις
ἀννείμῃ, Δωριστί· 'σέβου μ'· 'Ελένας φυτὸν εἰμί'.

XXVIII: 21. οἰκήσεις κατὰ Μίλλατον ἐράνναν μετ' Ἰαόνων,
ὡς εὐαλάκατος Θεύγενις ἐν δαμότισιν πέλῃ
καί οἱ μνᾶστιν ἀεὶ τῶ φιλαοίδω παρέχῃς ξένω.

β) post optatiuum uotum exprimentem:

XVIII: 50. Λατὼ μὲν δοίη, Λατὼ κουροτρόφος, ὔμμιν
εὐτεκνίαν, Κύπρις δέ, θεὰ Κύπρις, ἶσον ἔρασθαι
ἀλλάλων, Ζεὺς δέ, Κρονίδας Ζεύς, ἄφθιτον ὄλβον,
ὡς ἐξ εὐπατριδᾶν εἰς εὐπατρίδας πάλιν ἔνθῃ.

γ) ad aoristum:

VI: 39. ὡς μὴ βασκανθῶ δέ, τρὶς εἰς ἐμὸν ἔπτυσα κόλπον.

2) Coniunctiuus cum κέν coniunctus post imperatiuum:

I: 143. καὶ τὺ δίδου τὰν αἶγα τό τε σκύφος, ὥς κεν ἀμέλξας
σπείσω ταῖς Μοίσαις.

---

[1] Libri θρέψαι pro ὥσπερ.

[2] ὥς κεν ἴδω olim edebatur.

b. Optatiuus.

1) Optatiuus nudus

α) post imperatiuum:

XXIV: 97. Ζηνὶ δ'ἐπιρρέξαι καθυπερτέρῳ ἄρσενα χοῖρον,
δυσμενέων αἰεὶ καθυπέρτεροι ὡς τελέθοιτε.

β) post tempora praeterita:

XIII: 10. χωρὶς δ' οὐδέποκ' ἦς, . . .
. . .
14. ὡς αὐτῷ κατὰ θυμὸν ὁ παῖς πεποναμένος εἴη.

XVIII: 16. ὄλβιε γάμβρ', ἀγαθός τις ἐπέπταρεν ἐρχομένῳ τοι
ἐς Σπάρταν, ἅπερ ὥλλοι ἀριστέες, ὡς ἀνύσαιο.

2) Optatiuus cum κέν coniunctus.

Sententia, ad quam enuntiatum finale re uera pertinet, auditur:

II: 142. χὤς κά τοι μὴ μακρὰ φίλα θρυλέοιμι Σελάνα,
ἐπράχθη τὰ μέγιστα.

c. Futurum.

II: 2. στέψον τὰν κελέβαν φοινικέῳ οἰὸς ἀώτῳ,
ὡς τὸν ἐμοὶ βαρὺν εὖντα φίλον καταδήσομαι ἄνδρα.[1]

II: 8. uide supra sub a. 1) α).

ὅπως.

a. Coniunctiuus

α) post praesens:

XXIX: 31. ταῦτα χρὴ νοέοντα πέλην ποτιμώτερον,
καί μοι τὠραμένῳ συνερᾶν ἀδόλως σέθεν,
ὅπως, ἀνίκα τὰν γένυν ἀνδρεΐαν ἔχῃς,
ἀλλάλοισι πελώμεθ' Ἀχιλλέιοι φίλοι.

β) post aoristum:

XV: 8. . . . ἐπ' ἔσχατα γᾶς ἔλαβ' ἐνθών
ἰλεόν, οὐκ οἴκησιν, ὅπως μὴ γείτονες ὦμες.

b. Optatiuus post optatiuum uotum exprimentem:

VI: 23. . . . αὐτὰρ ὁ μάντις ὁ Τήλεμος ἔχθρ' ἀγορεύων
ἐχθρὰ φέροιτο ποτ' οἶκον, ὅπως τεκέεσσι φυλάσσοι.[2]

---

[1] Libri fere καταθύσομαι.

[2] Var. lect. φυλάσσει, φυλάξῇ. Olim edebatur φυλάξῃ.

c. Futurum:

XXVIII: 5. τυῖδε γὰρ πλόον εὐάνεμον αἰτήμεθα πὰρ Διός.
ὅπως ξεῖνον ἐμὸν τέρψομ' ἴδων κἀντιφιλήσομαι
. . .
καὶ σὲ τὰν ἐλέφαντος πολυμόχθω γεγενημέναν
δῶρον Νικιάας εἰς ὀλόχω χέρρας ὀπάσσομεν.[1]

ὄφρα.

a. Coniunctiuus post praesens uel imperatiuum:

XVI: 29. (οὐχ ἅδε πλούτου φρονέουσιν ὄνασις)
Μουσάων δὲ μάλιστα τίειν ἱεροὺς ὑποφήτας,
ὄφρα καὶ εἰν 'Αίδαο κεκρυμμένος ἐσθλὸς ἀκούσῃς.

XXVII: 6. πλύνεις χείλεα σεῖο; δίδου πάλιν ὄφρα φιλάσω.

b. Optatiuus post aoristum:

XXV: 189. ὣς εἰπὼν μέσσης ἐξηρώησε κελεύθου
Φυλεύς, ὄφρα κιοῦσιν ἅμα σφίσιν ἄρχιος εἴη
καί ῥά τε ῥηίτερον φαμένου κλύοι 'Ηρακλῆος.

2. Sententiae finales obiecti uicibus fungentes.

Duo sunt exempla particula μή instituta, quorum utrumque coniunctiuo formatur; in sententia primaria est imperatiuus:

III: 4. . . . καὶ τὸν ἐνόρχαν
τὸν Λιβυκὸν κνάκωνα φυλάσσεο μή τι κορύψῃ.

VI: 13. φράζεο μὴ τᾶς παιδὸς ἐπὶ κνάμαισιν ὀρούσῃ
ἐξ ἁλὸς ἐρχομένας, κατὰ δὲ χρόα καλὸν ἀμύξῃ.

Timendi sententiae.

a. Coniunctiuus post praesens:

XXVII: 30. ἀλλὰ τεκεῖν τρομέω, μὴ καὶ χρόα καλὸν ὀλέσσω.

Huc fortasse pertinet etiam locus ad explicandum difficillimus XV: 95:

. . . οὐκ ἀλέγω, μή μοι κενεὰν ἀπομάξῃς.[2]

---

[1] Libri κἀντιφιλήσω.

[2] Alii sententiam μή . . . ἀπομάξῃς liberam esse putant.

b. Optatiuus post tempora praeterita:

XXI: 53. . . . εἶχε δὲ δεῖμα,
μήτι Ποσειδάωνι πέλοι πεφιλημένος ἰχθύς
ἢ τάχα τᾶς γλαυκᾶς κειμήλιον Ἀμφιτρίτας.[1]

XXII: 92. ἥρωες κρατερὸν Πολυδεύκεα θαρσύνεσκον,
δειδιότες μή πώς μιν ἐπιβρίσας δαμάσειε
χώρῳ ἐνὶ στεινῷ Τιτυῷ ἐναλίγκιος ἀνήρ.

c. Futurum post praesens:

XXVII: 21. δειμαίνω μὴ δή σε κακωτέρῳ ἀνέρι δώσει.[2]

VI. Interrogationes obliquae.

a. Indicatiuus.

α) Indicatiuus passim adhibetur etiam post tempora praeterita. Exempla sententiarum particula εἰ institutarum haec sunt.

Post tempora praesentia:

XIV: 46. . . . οὐδ' εἰ Θρᾳκιστὶ κέχαρμαι,
οἶδε.[3]

XXV: 177. εἶπ' ἄγε νῦν μοι πρῶτον, ἵνα γνώω κατὰ θυμόν,
ἥρως, εἴτ' ἐτύμως μαντεύομαι εἴτε καὶ οὐχί,
εἰ σύγ' ἐκεῖνος . . .

Post tempus praeteritum:

II: 150. κεἴτε νιν αὖτε γυναικὸς ἔχει πόθος εἴτε καὶ ἀνδρός,
οὐκ ἔφατ' ἀτρεκὲς ἴδμεν.

β) Praecipue animaduertendus est usus futuri in interrogationibus deliberatiuis:

XVII: 9. Ἴδαν ἐς πολύδενδρον ἀνὴρ ὑλατόμος ἐλθών
παπταίνει, παρεόντος ἄδην, πόθεν ἄρξεται ἔργου.

b. Coniunctiuus.

α) Coniunctiuus nudus in interrogatione deliberatiua:

XVI: 68. δίζημαι δ', ὅτινι θνατῶν κεχαρισμένος ἔνθω.

---

[1] Ahrensius ex uno libro edidit πέλει.

[2] Schaefer δώσει; libri δώσω.

[3] Locum alii aliter scribunt et interpretantur.

β) Coniunctiuus cum κέν coniunctus post tempus praeteritum:

XXI: 48. τῶ χέρε τεινόμενος περικλώμενος ἔσχον ἀγῶνα,
πῶς κεν ἕλω μέγαν ἰχθὺν ἀφαυροτέροισι σιδάροις.[1]

c. Optatiuus nudus post tempora praeterita:

I: 81. πάντες ἀνηρώτευν τί πάθοι κακόν.

XXII: 83. ἔνθα πολύς σφισι μόχθος ἐπειγομένοισιν ἐτύχθη,
ὁππότερος κατὰ νῶτα λάβοι φάος ἠελίοιο.[2]

XXV: 272. καὶ τότε δὴ βούλευον ὅπως λασιαύχενα βύρσαν
θηρὸς τεθνειῶτος ἀπὸ μελέων ἐρυσαίμην.

Sententiae substantiuae, quae particulis ὅτι, ὡς, οὕνεκεν instituuntur, semper indicatiuo utuntur. — II: 101 (κεἶφ' ὅτι Σιμαίθα τυ καλεῖ) secunda persona adhibetur quasi sit oratio recta.

---

[1] Locus incertissimus est et uariorum coniecturis conflatus. κεν Reiskius scripsit pro librorum μὲν. Nonnulli sententiam pro libera accipiunt.

[2] Var. lect. λάβῃ.

Addenda.

P. 6 u. 8. Ad locum XVIII: 21 excidit haec nota: »Plerique libri habent καί pro κέν; Ahrensius κά.»

P. 11 u. 4. Post exempla optatiui tertiae personae addendum: »De loco X: 48 uide p. 18.»

LUKREZSTUDIEN

VON

JOHANNES PAULSON

I.

DIE ÄUSSERE FORM DES LUKRETIANISCHEN

HEXAMETERS



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Mit der *äusseren* Form des Hexameters meine ich die verschiedene Gestaltung des Verses, je nachdem derselbe aus Daktylen oder Spondeen,[1] oder aus diesen beiden Versfüssen gemischt, gebildet ist. Im Gegensatz dazu steht die *innere* Form des Hexameters, worunter ich die Teilung des Verses in kleinere metrisch unabgeschlossene, sich zu einem Ganzen, dem Verse, ergänzende Partieen verstehe, welche durch die *Cäsur* (oder *Cäsuren*) bewirkt wird.

Ich hoffe, später eine besondere Studie der *inneren* Form des Lukretianischen Hexameters widmen zu können. In dieser Studie werde ich mich auf seine *äussere* Form[2] beschränken.

Der Hexameter ist in der lateinischen Litteratur eine Anleihe von der metrischen Kunst der Griechen. Der lateinische Hexameter beobachtet daher auch im ganzen dieselben Gesetze, welche für den griechischen gelten. Die Verschiedenheiten, die man zwischen dem griechischen und dem lateinischen Hexameter konstatieren kann, stammen im wesentlichen von den Verschiedenheiten des Sprachmaterials. Damit soll nicht geleugnet werden, dass die lateinischen Dichter ihre Hexameter zu verschie-

[1] Wenn ich von Versen rede, die nur aus Daktylen oder Spondeen gebildet sind, sehe ich natürlich vom letzten Fuss, der immer zweisilbig ist, ab, und dessen Form, sie sei spondeisch oder trochäisch, für den Rhythmus des Verses gleichgiltig ist.

[2] Die Metrik des Lukrez ist von Büchel schon zum Gegenstand einer Monographie gemacht worden: De re metrica Lucretii. Bielefeld 1874 (Progr.). Aber diese Arbeit giebt weniger eine systematische Darstellung des vorliegenden Gegenstandes, als vielmehr eine Behandlung verschiedener zur Metrik gehörenden Punkte. Sie macht daher eine Darstellung, welche auf einer Untersuchung des ganzen Lukretianischen Gedichtes beruht, kaum überflüssig.

denen Zeiten nach verschiedener theoretischer Auffassung oder nach einem verschiedenen Gefühl für den Wohllaut des Verses gebaut haben, wie das auch von den Griechen gilt. Aber vom lateinischen Hexameter sowohl, wie vom griechischen, gilt, dass er die Züge der Sprache tragen muss, in welcher er gedichtet ist.

Die Frage nach der Entstehung des epischen Hexameters interessiert uns hier nicht. Ich kann jedoch nicht umhin, zu erwähnen, dass mir die Theorien, zu denen man in dieser Frage gelangt ist,[1] in hohem Grade zweifelhaft erscheinen.[2] Besonders muss ich hervorheben, dass, wenn man in der häufigen Wiederholung der weiblichen Cäsur im dritten Fusse eine Stütze für die Annahme gesucht hat, der Hexameter sei durch Zusammenstellung zweier kürzerer Verse (*enoplios* und *paroimiakos*) gebildet, dies nur vermöge einer fehlerhaften Identifikation der Cäsur mit jedem beliebigen Wortschluss gefunden werden kann. Wenn man angiebt, dass von den 394 Versen in Il. I, welche im dritten Fuss Daktylen haben, *310* diese Cäsur zeigen,[3] so ist man zu einer so hohen Anzahl von Cäsuren nur dadurch gelangt, dass man nicht in jedem Fall erwogen hat, ob nicht eine andere Cäsur im Verse grössere Bedeutung hat, als die *tertia trochaica*, oder ob diese nicht aufgehoben wird durch ein vorhergehendes proklitisches oder nachfolgendes enklitisches Wort oder durch andere Umstände, welche auf die Menge der Cäsuren einwirken können. Offenbar sollten sich diejenigen, welche ihre Auffassung, der Hexameter sei aus zwei selbständigen Versen zusammengewachsen, auf die häufige Wiederholung der genannten Cäsur gründen, nur auf die Fälle berufen, wo die caesura trochaica die entschieden hervortretende Hauptcäsur des Verses ist. Aber diese Fälle sind nicht besonders zahlreich, höchstens

---

[1] *Usener*, Altgriechischer Versbau. Bonn 1887. Usener berichtet dort auch von den verwandten Ansichten, welche früher dargestellt worden sind— von *Bergk* (Über das älteste Versmass der Griechen. Progr. Freiburg 1854), *Westphal* (Zur vergleichenden Metrik der indogerm. Völker, in Kuhns Zeitschrift IX, 1860; vgl. die entsprechende Partie in Rossbach und Westphals Metrik), *Allen* (Über den Ursprung des homerischen Versmasses. Kuhns Zeitschrift XXIV 1879) u. a. m.

[2] Vgl. *Ussing*, Græsk og Romersk Metrik. Köbenhavn 1893. S. 87 ff.

[3] *Usener*, a. a. O., S. 15. Vgl. *Allen*, a. a. O., S. 568 u. 571. *Ussing*, a. a. O., S. 87, giebt dieselbe Zahl an.

etwa 20 % sämtlicher Verse.[1] — Auch die Annahme eines historischen Zusammenhanges zwischen dem Hexameter der Griechen und den ältesten metrischen Formen andrer indogermanischer Völker scheint nicht mit genügenden Beweisen belegt werden zu können. Dass der Hexameter nicht auf einmal fertig aus dem formgebenden Geist eines einzelnen Dichters hat hervorgehen können, ist selbstverständlich. Aber die Möglichkeit ist nicht ausgeschlossen, dass die metrischen Formen, aus welchen der epische Vers hervorgegangen ist, ganz andere waren, als diejenigen, in welchen die Metriker seine Ahnen suchen. Der Ursprung des Hexameters ist vielleicht nur in dem Reiz zu suchen, welchen das griechische Ohr in der Wiederholung der daktylischen Silbenfolge fand. Nach welchen tappenden Versuchen man endlich zum Hexameter gelangt ist, wissen wir nicht. Aber es lässt sich vermuten, dass der Vers so entstanden ist, dass die fortlaufende daktylische Silbenfolge nach gewissen Zwischenräumen — immer beim sechsten Fuss — unterbrochen wurde, indem dort ein zweisilbiger Fuss eingefügt wurde, um den Schluss der vorangehenden Daktylenfolge und den Über-

---

[1] Eine *tertia trochaica*, welche zweifellos die Hauptcäsur des Verses ist, haben wir in Il. I nur in folgenden Fällen: 5, 9, 13, 17, 18, 21, 23, 32, 36, 46, 47, 57, 70, 81, 83, 89, 92, 94, 95, 99, 105, 109, 112, 120, 122, 136, 137, 157, 158, 162, 167, 168, 175, 178, 180, 181, 185, 191, 192, 193, 205, 210, 214, 216, 223, 229, 243, 248, 261, 264, 268, 274, 280, 281, 286, 291, 293, 299, 302, 312, 314, 317, 320, 321, 324, 325, 331, 341, 343, 352, 361, 367, 372, 377, 381, 388, 390, 393, 398, 401, 407, 409, 415, 424, 426, 431, 433, 437, 438, 448, 449, 458, 459, 461, 465, 474, 476, 483, 495, 505, 508, 510, 512, 513, 525, 530, 533, 540, 541, 564, 565, 566, 569, 576, 577, 581, 587, 598, 606, 608, 609 = 121. Aber est ist zu beachten, dass in vielen von diesen Fällen die *tertia trochaica* eine sehr schwache Cäsur ist und als Hauptcäsur des Verses nur deswegen gelten kann, weil keine andere Cäsur deutlicher hervortritt. *Allen* (a. a. O. S. 569) nimmt an, dass der Hexameter ursprünglich eine mit der Sinnpause zusammenfallende stätig wiederkehrende Cäsur im dritten Fuss gehabt habe und dass das entwickelte Cäsursystem, welches wir bei dem epischen Hexameter kennen, einer späteren Entwicklung angehört. Eine solche Annahme kann nicht historisch bewiesen werden und ist an und für sich weniger wahrscheinlich als die gegenteilige Annahme, dass das griechische Ohr nur allmählich die Empfindung dafür bekommen habe, dass eine Trennung zwischen Versfuss und Wort den Wohllaut des Verses erhöhe und an welchem Punkt oder welchen Punkten eine solche Trennung am vorteilhaftesten wirke.

gang zu einer neuen zu markieren, wobei natürlich zugleich beachtet wurde, dass mit diesem Fuss das Ende des Wortes eintrat.

Nach dieser Annahme, welche natürlich weder historisch, noch logisch bewiesen werden kann, ist der Daktylus die ursprüngliche und eigentliche Versfuss des Hexameters. Später durfte der Spondeus als quantitatives Äquivalent den Daktylus an jeder beliebigen Stelle ersetzen, doch so, dass, nachdem der sechste Fuss definitiv zweisilbig geworden war, das Bedürfnis, den urspünglichen daktylischen Rhythmus gegen den Schluss des Verses beizubehalten, so auf den fünften Fuss zurückwirkte, dass dieser seltener als irgend einer der vorangehenden aus einem Spondeus gebildet wurde.

Nachdem Spondeen in den daktylischen Hexameter aufgenommen worden waren, ohne dass deren Verwendung durch andere Gesetze als die des Wohllautes beschränkt wurden, hängt es offenbar in erster Linie von dem Sprachmaterial, womit der Vers gebaut wird, ab, ob darin der Daktylus oder der Spondeus überwiegt.

Theoretisch sind 32 verschiedene Formen des epischen Hexameters möglich, je nach der verschiedenen Mischung von Daktylen und Spondeen oder dem alleinigen Vorkommen eines dieser Füsse.[1] Indessen sind einige dieser Formen — ausschliess-

[1] Bei Lukrez kommt kein Vers vor, der nur aus Spondeen bestände. (Über andere Schemata, die bei ihm fehlen, siehe unten!). Solche Verse finden sich bei Ennius (Lucianus Müller: Q. Enni Carminum reliquiæ. Petersburg 1884) in den Fragmenten seiner Annalen:

66 olli respondit rex Albai Longai.
169 cives Romani tunc facti sunt Campani.
468 olli crateris ex auratis hauserunt;

und bei Catull CXVI, 3:

qui te lenirem nobis, neu conarere.

Ausserdem als Beispiel noch ein Vers bei Terentianus Maurus: 1592, Lachmanns ed.: spondeis illum primo natum cernis sex.
Vgl. V. 1594. — Äneid. VII 634:

aut levis ocreas lento ducunt argento

wird von manchen als ganz spondeischer Vers gelesen, mit Synizese des *e* in *ocreas*, jedenfalls fehlerhaft. Vgl. Rönström, Metri Vergiliani recensio. Lund 1892 S. 13.

lich solche, welche einen Spondeus im fünften Fuss haben — äusserst selten, und diese oder jene kann vielleicht in der lateinischen Epik nicht nachgewiesen werden.[1] Die unten folgende Tabelle giebt eine Übersicht über die Formen des Hexameters, geordnet nach der Häufigkeit ihrer Wiederholung, wie sie bei Lukrez vorkommen.[2] (Tab. S. 8.)

---

[1] In der älteren griechischen Epik dagegen können alle theoretisch möglichen Formen auch mit Beispielen belegt werden. Paulson, Studia Hesiodea. I. De re metrica (Lund 1887) S. 2 ff. Doch halte ich es für wahrscheinlich, dass in einem nach unsrer (Aristarchischen) Tradition ganz spondeischen Vers, wie z. B. Il. XI, 130:

'Ατρείδης· τὼ δ' αὖτ' ἐκ δίφρου γουναζέσθην,

zu der Zeit, als die homerischen Gesänge gedichtet wurden, der daktylische Rhythmus nicht ganz fehlte.

[2] Der Untersuchung zu grunde liegt der Text Bernays (Leipzig 1886), dem ich auch bei Citaten einzelner Verse folge. — Andere Auslassungen, als diejenigen, welche in den Anmerkungen zu unten folgender Tabelle angegeben werden, habe ich nicht gemacht. Natürlich hätte es mir unabsehbare Schwierigkeiten bereitet, wenn ich an diesem Punkt meiner Studien hätte kritisch untersuchen wollen, mit welchem Recht jeder einzelne Vers in seiner gegenwärtigen Form in unsern Lukretianischen Text aufgenommen worden ist.

Versformen	Lucrez I—VI (7380 vv.)[1]		Lucrez I (1098 vv.)[2]		Lucrez II (1174 vv.)		Lucrez III (1092 vv.)		Lucrez IV (1279 vv.)[3]		Lucrez V (1453 vv.)[4]		Lucrez VI (1284 vv.)	
	Absolute Zahlen	Procentsätze	Absolute Zahlen	Procentsätze	Absolute Zahlen	Procentsätze	Absolute Zahlen	Procentsätze	Absolute Zahlen	Procentsätze	Absolute Zahlen	Procentsätze	Absolute Zahlen	Procentsätze
a[5] dsssd[6]	1488	20,2	193	17,6	222	18,9	219	20,1	234	18,3	338	23,3	282	22,0
b ddssd	1090	14,8	148	13,5	149	12,7	192	17,6	181	14,2	237	16,3	183	14,3
c dsdsd	754	10,2	93	8,5	119	10,1	108	9,9	137	10,7	154	10,6	143	11,1
d sdssd	658	8,9	111	10,1	127	10,8	86	7,9	108	8,4	123	8,5	103	8,0
e dddsd	592	8,0	83	7,6	81	6,9	86	7,9	124	9,7	102	7,0	116	9,0
f dssdd	515	7,0	80	7,3	68	5,8	85	7,8	95	7,4	102	7,0	85	6,6
g ssssd	407	5,5	96	8,7	84	7,2	34	3,1	44	3,4	78	5,4	71	5,5
h ddsdd	354	4,8	38	3,5	62	5,3	58	5,3	63	4,9	66	4,5	67	5,2
i sddsd	306	4,1	60	5,5	43	3,7	46	4,2	65	5,1	54	3,7	38	3,0
k dsddd	239	3,2	24	2,2	47	4,0	38	3,5	52	4,1	36	2,5	42	3,3
l sdsdd	238	3,2	35	3,2	38	3,2	41	3,7	45	3,5	41	2,8	38	3,0
m ssdsd	223	3,0	48	4,4	37	3,2	25	2,3	40	3,1	36	2,5	37	2,9
n ddddd	175	2,4	21	1,9	28	2,4	29	2,7	35	2,7	32	2,2	30	2,3
o sssdd	140	1,9	32	2,9	27	2,3	14	1,3	19	1,5	30	2,1	18	1,4
p sdddd	89	1,2	17	1,5	18	1,5	16	1,5	13	1,0	12	0,8	13	1,0
q ssddd	77	1,0	12	1,1	16	1,4	8	0,7	18	1,4	7	0,5	16	1,2
r sdsds	7[7]	0,1	2	—	1	—	2	—	—	—	2	—	—	—
s sddds	6[8]	0,1	1	—	2	—	—	—	3	—	—	—	—	—
t dsdds	6[9]	0,1	1	—	3	—	1	—	1	—	—	—	—	—
u ddsds	6[10]	0,1	1	—	—	—	2	—	1	—	2	—	—	—
v dssds	5[11]	0,1	1	—	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—
x sssds	3[12]	0,04	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
	7378[13]	99,94	1098	—	1174	—	1092	—	1279	—	1453	—	1282[14]	—

[1] Vgl. die folgenden Anmerkungen 2, und 4.

[2] Dieses Buch umfasst 1109 Verse. Aber ich habe 44—49 und die verstümmelten Verse 1068—70, 1072 und 1073 ausgeschlossen.

[3] IV 987 schliesst, wie ich annehme, mit der Silbenfolge —◡◡—◡̄.

[4] Die verstümmelten Verse 966 und 968 sind ausgeschlossen

[5] Um in der folgenden Darstellung die Verweisung auf diese Schemata zu erleichtern habe ich sie nach ihrer Häufigkeit mit *fetten Buchstaben* in alphabetischer Reihenfolge bezeichnet.

[6] *d* bezeichnet (nach Drobisch, »Ein statistischer Versuch über die Formen des lateinischen Hexameters«, in den Verhandlungen der K. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1866, S. 25 ff.) Daktylus, *s* Spondeus.

[7] I, 586, 1077, II, 302, III, 253, 543, V, 970, 1154.

[8] I, 60, II, 476, 1147, IV, 592, 972, 975.

[9] I, 64, II, 397, 615, 1053, III, 417, IV, 196.

[10] I, 1108, III, 905, 961, IV, 123, V, 190, 425.

[11] I, 616, II, 295, 309, III, 249, IV, 185.

[12] I, 991, III, 191, V, 1263.

[13] Vgl. nächste Anmerkung.

[14] In diesem Gesang habe ich folglich zwei Verse übergangen.

Die Lukretianische Dichtung verwendet also von 32 theoretisch möglichen Schemata nur 22.[1] Aus der Tabelle geht hervor, dass von den Lukretianischen Gesängen nur der erste alle diese Schemata verwendet. Der dritte verwendet im ganzen 21 verschiedene Formen, der zweite und vierte haben je 20 Versschemata; der fünfte hat nur 19. Der sechste Gesang, der Verse mit Spondeen im fünften Fuss ganz verschmäht, hat daher nur die 16 Schemata, welche mit Daktylen in diesem Fuss gebildet werden können.

Diese Schemata verteilen sich auf zwei grössere Gruppen. Die erste umfasst alle 16 Schemata (**a** — **q**), welche Daktylen im fünften Fuss haben. Diese Gruppe umfasst die grosse Mehrzahl aller Hexameter bei einem jeden Dichter, der sich der Form des epischen Verses bedient hat: bei Lukrez gehören zu dieser Gruppe 7347 von 7380 Versen. Aber innerhalb dieser Gruppe kommen die verschiedenen Schemata sehr verschieden häufig vor. Die höchste Frequenzziffer, **a**, 1488, ist mehr als neunzehnmal so gross, als die niedrigste, **q**, 77. Aber von der höchsten Ziffer sinkt die Frequenz Schritt für Schritt, im ganzen ziemlich gleichmässig, ohne bedeutendere Unterbrechung. Alle diese 16 Schemata sind indessen so gewöhnlich, dass sie sämtlich in jeder ausführlicheren Dichtung vertreten sein dürften.[2]

Wenn man sagen kann, dass in der Gruppe von 16 Schematen, **a** — **q**, welche Daktylen im fünften Fuss haben, die Frequenz ohne grösseren Sprung abnimmt, indem nirgend ein vorhergehendes Schema mehr als anderthalbmal so oft wie das nächstfolgende gebraucht wird,[3] so ist der Abstand zwischen

---

[1] Zur Vergleichung kann ich mitteilen, dass Catull in seinem 64. Gesang (410 Verse) 24 Versschemata braucht und dass bei Vergil 26 vorkommen (25 in der Äneide, je 19 in den Eklogen und Georgica). Den Überschuss über Lukrez haben diese Dichter dadurch bekommen, dass sie eine grössere Anzahl Schemata mit Spondeen im fünften Fuss gebrauchen — also ein im ganzen zweifelhafter Vorzug.

[2] Catull braucht jedoch in seinen beiden hexametrischen Gedichten (LXII, 66 vv., LXIV, 410 vv.) das rein daktylische Schema nicht. In seinen distichischen Gedichten dagegen, welche 325 Hexameter enthalten, kommen vier Verse mit je fünf Daktylen vor: LXVI, 85, 93, LXVIII, 117, CVIII, 1.

[3] Eigentlich wird diese Proportion nur zwischen den Versformen **o** und **p** überschritten. Aber die absolute Frequenz dieser Formen ist zu niedrig, als dass ihr Sinken von 1,9 °/o (**o**) auf 1,2 °/o (**p**) bemerkt zu wer-

dieser Gruppe von Schematen und der andern, welche durch Spondeen im fünften Fuss charakterisiert wird, um so grösser. Das am seltensten vorkommende Schema in der ersteren Gruppe, **q**, wird elfmal öfter gebraucht als das Schema, **r**, welches am zahlreichsten von den sechs Formen vertreten wird, welche zu letzterer Gruppe gehören.[1] Zusammen kommen diese sechs Schemata nur 33 mal vor; wenn diese gleichmässig auf die ganze Dichtung verteilt werden, findet sich also bei 224 Versen nur einer mit einem Spondeus im fünften Fuss.[2]

den verdiente. — Mit noch kleineren Schritten sinkt die Frequenzziffer bei Vergil (siehe unten S. 29), während das Verhältnis bei Catull das gegenteilige ist (S. 29 Anm. 2).

[1] Bei Catull LXIV dagegen kommen verschiedene Schemata mit Spondeen im fünften Fuss vor, öfter als gewisse Schemata mit Daktylen im fünften Fuss. *ddsds* kommt siebenmal vor, *dssds* sechsmal, *sssds* fünfmal, *sdsds* viermal, *sddds*, *dssss* und *ssdds* je zweimal, *dsdds* und *dddds* je einmal. Nicht weniger als sechs Schemata mit Daktylen im fünften Fuss kommen höchstens sechsmal oder darunter vor. Siehe S. 29 Anm. 2.

[2] Noch seltener sind die *versus spondiaci* bei Vergil. In der Äneide, welche mit Abzug der unvollständigen Verse 9837 Hexameter zählt (vgl. Lederer, Ist Vergil der Verfasser von ›Culex‹ und ›Ciris‹? Leipzig 1890, S. 11; Rönström, a. a. O. S. 12) kommen nur 24 Verse mit Spondeen im fünften Fuss, oder ungefähr einer auf 410, vor. (Bei Lederer a. a. O. findet sich die richtige Ziffer 24, aber IX 767

Alcandrumque Haliumque Noemonaque Prytanimque

und X 136

inclusum buxo aut Oricia terebintho

werden von ihm fehlerhaft gelesen, wenn er sie hier anzieht; und VII 464 ist wohl ein reiner lapsus calami. Dagegen hat er III 517, 549, IX 9, welche Rönström mit Ausschluss der genannten richtig mitgenommen hat, übergangen). Die früher verfassten Eklogen (828 Verse) enthalten drei *spondiaci*, oder auf Gruppen von 276 Versen je ein Vers (Lederer fügt VIII 44 hinzu, liest es aber unrichtig: aut Tmaros aut Rhodope aut extremi Garamantes). Die Georgica, deren vier Gesänge zusammen 2188 Verse enthalten, haben fünf *versus spondiaci*, oder einen auf etwa 438, d. h. beinahe im selben Verhältnis, in welchem spondeische Verse in der Äneide vorkommen. — Dagegen sind, wie bekannt, spondeische Verse sehr gewöhnlich in der hexametrischen Dichtung Catulls, in welcher sich dieser Zeitgenosse des Lukrez nicht blos dem Inhalte, sondern auch der Form nach, sehr abhängig von den Alexandrinern zeigte. In Gesang LXIV kommen zusammen 30 *versus spondiaci*, oder auf je 14 Verse einer, vor — also häufiger wie in unsern Homertexten und fast im selben Verhältnis wie im Scutum Herculis. Paulson a. a. O. S. 6. — Viertel, De versibus poetarum latinorum spondiacis (in den Jahrb. f. Phil. 1862, S. 801 ff.) giebt am Anfang seines Aufsatzes eine Übersicht über das Vorkommen von *versus spondiaci* in der lateinischen Hexameterlitteratur.

Die theoretisch möglichen Schemata, welche bei Lukrez ganz fehlen, sind also ausschliesslich solche, welche Spondeen im fünften Fuss haben. Wir verzeichnen hier diese Schemata: *dddds, dddss, ddsss, dssss, sddss, ssdds, dsdss, sdsss, ssdss, sssss.*[1] Wir bemerken, dass von diesen zehn zur Verwendung nicht gelangten Schematen *acht den Spondeus im fünften Fuss mit dem Spondeus im vierten kombinieren,* sowie dass *von den sechs bei Lukrez vorkommenden Schematen, welche Spondeen im fünften Fuss haben, keines zugleich einen Spondeus im vierten Fuss hat.*

Wir führen hier unten sämtliche Verse mit Spondeen im fünften Fuss an, nach der Ordnung, welche ihre resp. Schemata in unsrer Tabelle, S. 8, einnehmen:

r: I, 586 et quid quaeque queant per foedera naturai.
» 1077 nec quisquam locus est, quo corpora cum venerunt.
II, 302 quantum cuique datum est per foedera naturai.
III, 253 permanare malum, quin omnia perturbentur.
» 543 an contracta suis e partibus obbrutescat.
V, 970 circum se foliis ac frondibus involventes.[2]
» 1154 etsi fallit enim divom genus humanumque.
s: I, 60 appellare süemus et haec eadem usurpare.
II, 476 percolatur, ut in foveam fluat ac mansuescat.
» 1147 et fulcire cibus, *cibus* omnia sustentare.
IV, 592 humanum genus est avidum nimi' miraclorum.
» 972 cum iam destiterunt ea sensibus usurpare.
» 975 per multos itaque illa dies eadem obversantur.
t: I, 64 quae caput a caeli regionibus ostendebat.
II, 397 singula per cuiusque foramina permanare.
» 615 matris et ingrati genitoribus inventi sint.
» 1053 undique cum vorsum spatium vacet infinitum.
III, 417 nunc age, nativos animantibus et mortalis.
IV, 196 et quasi permanare per aëris intervallum.
u: I, 1108 nox iter eripiet, quin ultima naturai.
III, 905 insatiabiliter deflevimus, aeternumque.
» 961 iure, ut opinor, agat, iure increpet inciletque.
IV, 123 habrotonique graves et tristia centaurea.

[1] Wir werden unten (vgl. S. 12 Anm. 2) finden, dass einige von diesen Schematen, welche Lukrez verschmähte, von Catull und Vergil gebraucht werden.

[2] Oder sollte man hier vielleicht *involüentes* lesen? Bei Catull haben wir eine ähnliche zweifellose Diäresis von *volvo* in LXVI 74:

condita quin veri pectoris evolüam

und LXXXXV 6:

Zmyrnam cana diu saecula pervolüent

Vgl. die bei Lukrez häufigen Diäresen von *solvo (exsolvo, dissolvo).*

V, 190 omnimodisque coire atque omnia pertemptare.
» 425 = vorhergehendem Verse.
v: I, 616 corpora constabunt ex partibus infinitis.
II, 295 copia nec porro maioribus intervallis.
» 309 omnia cum rerum primordia sint in motu.
III, 249 concutitur sanguis, tum viscera persentiscunt.
IV, 185 quae quasi cuduntur perque aëris intervallum.
x: I, 991 ex infinito iam tempore subsidendo.[1]
III, 191 at contra mellis constantior est natura.
V, 1263 mucronum duci fastigia procudendo,[2]

Wir beobachteten oben, S. 11, bezüglich der zehn theoretisch möglichen, aber von Lukrez verschmähten Schemata, das von denselben acht den Spondeus im fünften Fuss mit dem Spondeus im vierten kombinierten, und wir machten dieselbe Beobachtung von einer andern Seite, als wir konstatierten, dass in den 33 zu sechs verschiedenen Schematen gehörenden Versen, welche bei Lukrez Spondeen im fünften Fuss haben, *diesen Spondeen nirgend Spondeen im vierten Fuss vorangehen.* Wir können also als metrisches Gesetz bei Lukrez festlegen, *dass der vierte und fünfte Fuss in demselben Verse nicht aus Spondeen gebildet werden dürfen.*[3] Der Grund davon ist offenbar: der Vers würde Gefahr laufen, seinen daktylisch-rhythmischen Charakter zu verlieren, wenn seine letzten drei Füsse zweisilbig wären.

Wir werden noch weitere Beobachtungen machen, welche offenbar auf Voraussetzungen hinweisen, ohne welche Lukrez

[1] Diesen Vers hat Büchel S. 3, übergangen.

[2] Diese sechs spondeischen Schemata finden sich alle bei Catull, LXIV (wenn auch in anderm Frequenzverhältnis als bei Lukrez). Siehe S. 10 Anm. 1. Ausserdem hat Catull die Formen *dssss* und *ssdds* (je zweimal) und *dddds* (einmal). — Vergil hat fünf von diesen sechs Schematen (bei ihm fehlt 8) und hat überdies die Formen *dddds*, *ssdds*, *ddsss*, *dssss*, *sdsss*.

[3] Vgl. Lachmann, Komment. S. 150, unten. Catull LXIV hat dieses Gesetz in 28 Fällen befolgt, in zwei Fällen aber hat er dagegen verstossen, nämlich Vers 3: Phasidos ad fluctus et fines Aeetaeos
und Vers 44: Regia fulgenti splendens auro atque argento.
So auch LXVIII 87 und CXVI 3 (Siehe S. 6 Anm. 1) — Vergil beobachtet dieses Gesetz in 29 Fällen und verstösst dagegen in drei, näml. Än. III 74:
Nereidum matri et Neptuno Aegaeo,
VII 634 (siehe S. 6 Anm. 1) und Georg. III 276
saxa per et scopulos et depressas convallis.
Die Stellung des Ennius zu diesem Gesetz geht aus den Anführungen S. 6 Anm. 1 hervor.

im fünften Fuss keinen Spondeus brauchte. In zusammen 27 von 33 Fällen wird der fünfte und sechste Fuss aus *einem* (viersilbigen) Wort gebildet:[1] *naturai, perturbentur, obbrutescat etc.* In diese 27 Fälle rechne ich die drei Fälle ein, wo die Form erst viersilbig wird durch Anhängung des absolut enklitischen *que: humanumque* V 1154, *aeternumque* III 905 und *inciletque* III 961 [2]

An diese 27 Fälle schliessen sich drei, wo der fünfte und sechste Fuss aus einem einsilbigen Wort (Konjunktion) und einem dreisilbigen gebildet werden: *cum venerunt* I 1077, *ac mansuescat* II, 476, *et mortalis* III, 417. Dieselben dürften den obengenannten Fällen, wo der fünfte und sechste Fuss aus einem viersilbigen Wort gebildet werden, insofern nahekommen, als sich die Konjunktion näher an das folgende, wie an das vorhergehende Wort anschliesst und daher mit Recht als mit dem folgenden dreisilbigen Worte einigermassen proklitisch bezeichnet werden kann.[3]

Es erübrigen noch drei Fälle.

Was den ersten derselben betrifft:

II, 615 matris et ingrati genitoribus inventi sint,

so weicht derselbe insofern von den zuletzt behandelten spondeischen Versschlüssen ab, als in ihm das einsilbige Wort dem dreisilbigen folgt, was einen sehr schlechten Versschluss ergiebt. Das hat Lachmann veranlasst, in seinen Text die Wortfolge aufzunehmen: genitoribu' sint inventi. Thatsächlich aber fällt der Anlass zu einer solchen Umstellung weg, wenn wir bedenken, dass sich *sint* enklitisch an *inventi* anschliesst, sodass die beiden Worte zusammen fast als ein viersilbiges zu betrachen sind. Lachmanns Vorschlag hat denn auch keinen Beifall gefunden.

III, 191 at contra mellis constantior est natura

möchten wir, wie wir beim soeben behandelten Beispiel *sint* als

---

[1] Vgl. Lucianus Mueller, De re metrica, S. 256 unten.

[2] Viertel a. a. O. S. 811, bemerkt, dass spondeische Verse, wo der fünfte und sechste Fuss aus einem dreisilbigen Wort + *que* gebildet werden, sehr selten sind. Ausser den Lukretianischen führt er aus der lateinischen Litteratur nur sieben an.

[3] Diese Fälle scheinen mir daher nicht getroffen zu werden von der Bemerkung Lucianus Muellers über spondeische Versschlüsse, a. a. O. S. 257: non perinde bene res habebit, si [choriambicā mensurā] brevius [molossicam partem in fine collocatam] praecedet vocabulum.

enklitisch mit *inventi* gefasst haben, *est* als einigermassen durch Enklisis mit *constantior* vereinigt fassen. Wir urteilen also über dieses Beispiel nach dem Gesetz, welches fordert, dass, wenn ein versus spondiacus mit einem dreisilbigen Wort schliesst, demselben ein Wort vorangeht, welches (mindestens) den Umfang eines Choriambus hat (*constantior est* = — — ᴗ ᴗ —).[1]

II 309 omnia cum rerum primordia sint in motu

scheint auf den ersten Blick zu den nach dem Urteil der Theoretiker sehr häfslichen spondeischen Versen zu gehören, welche zwischen dem fünften und sechsten Fuss die Diäresis zulassen.[2] Lachmann hat (Komm. zu II, 615) auch diesen Vers durch Umstellung verbessern wollen:

omnia cum sint in motu primordia rerum,

und dieser alternative Vorschlag Lachmanns hat auch den Beifall Baumanns[3] und Lucianus Muellers[4] gefunden. Indessen muss dieser Vorschlag zu einer Umstellung innerhalb des Verses als überflüssig betrachtet werden, wenn wir bedenken, wie nahe sich die Präposition *in* durch Proklisis an ihr Substantiv *motu* anschliesst. Ich betrachte daher *in motu* als ein metrisches Wort.[5] Und wie ich bei *inventi sint* geltend gemacht habe, dass sich *sint* enklitisch an *inventi* anschliesst, so ist meine Auffassung hier, dass sich *sint* proklitisch an *in motu* anschliesst. Ich stelle also den spondeischen Versschluss II 309 *sint in motu* unter dem Gesichtspunkt der metrischen Theorie den oben behandelten *cum venerunt*, *ac mansuescat, et mortalis* zur Seite.

Indessen findet sich im Lukretianischen Text ein Vers mit Spondeus im fünften Fuss, welcher gegen das erste der beiden hier aufgestellten Gesetze verstösst, d. h. dem Spondeus im fünften Fuss einen Spondeus im vierten vorangehen lässt. Es ist der Vers III 198:

at contra lapidum conlectum[6] spicarumque.

---

[1] Lucianus Mueller, a. a. O. S. 257.

[2] Lucianus Mueller, a. a. O. S. 257: non malus est versus sed nullus, si aut quintus pes aut sextus spondiaco verbo seu continuis monosyllabis continetur.

[3] De arte metrica Catulli, Landsberg a. W. 1888, S. 12.

[4] A. a. O. S. 288.

[5] Vgl. Havet, Cours élémentaire de métrique (Paris 1888), S. 64, Anm. 1.

[6] Die Hdss. *coniectum;* die Herausgeber, wie es scheint, einstimmig *conlectum*.

Von den mir zugänglichen neueren Ausgaben sind die von Bockemüller und Brieger die einzigen, welche die Lesart in den Handschriften *spicarumque*, die Brieger früher, Burs. Jahresber. 1873, S. 1119, zu verteidigen suchte, beibehalten. Siehe darüber Heinze, T. Lucretius Carus, Buch III, S. 75.[1] Brieger scheint sich nicht an den metrischen Grund gekehrt zu haben, der gegen die Form dieses Verses angeführt werden kann, den schon Lachmann, Komm. S. 150, hervorgehoben hat und welchen wir hier wiederholen. Aber auch aus dem Zusammenhang des Textes dürfte klar hervorgehen, dass die Worte *spicarumque* korrupt sind;

v. 196 namque papaveris aura potest suprema levisque
cogere ut ab summo tibi diffluat altus acervus,
at contra lapidum conlectum *spicarumque*
noenu potest. igitur parvissima corpora proquam
et levissima sunt, ita mobilitate fruuntur:
at contra quae cumque magis cum pondere magno
asperaque inveniuntur, eo stabilita magis sunt.

Im übrigen verweise ich auf die, wie mir scheint, überzeugende Darstellung Heinzes a. a. O.

Macht man nun gegen *spicarumque*, V. 198, den angeführten metrischen Grund geltend, so muss ihm dieselbe Beweiskraft gegenüber Konjekturen beigemessen werden, welche den Spondeus im fünften Fuss behalten. Daher sind die zwei vor-Lachmannschen Lesarten *spiclorumque*, *spicorumque*, auch abgesehen davon, was unter dem Gesichtspunkt des Sinnes gegen dieselben eingewendet werden kann, nicht zu billigen. Wäre die Lesart in den Handschriften dem Sinne nach befriedigend gewesen, so hätte sich die metrische Theorie wohl davor beugen müssen; sie hätte um so leichter eine Abweichung von sonst bei Lukrez befolgten metrischen Gesetzen anerkennen können, als sich diese Abweichung metrischen Erscheinungen bei Catull und Vergil hätte anschliessen können[2] Aber es ist nicht statthaft, durch Konjektur eine Versform zu schaffen, welche bei Lukrez vollständig einzigartig ist, oder sie beizubehalten, wenn die

[1] Bockemüller erklärt das Wort *spicae* durch eine Verweisung auf *spicae testaceae* bei Vitruvius, — so viel ich sehen kann, vollständig willkührlich.

[2] Siehe S. 12, Anm. 2 u. 3.

Kritik gerade an dem Punkte, wo ihre metrische Einzigartigkeit hervortritt, auch sonst schwerwiegende Gründe gegen ihre Echtheit hat. Daher müssen wir daran festhalten, dass — vorausgesetzt dass es niemandem gelingt, nachzuweisen, dass der Fehler nicht in *spicarumque* liegt — die Konjektur, welche *spicarumque* ersetzen soll, die Quantitätenfolge — ⏑⏑ — ⏓ haben muss. Diese Bedingung wird von verschiedenen Konjekturen, welche auch zweifellos den Sinn treffen, erfüllt,[1] aber eine evidente Lösung der Schwierigkeiten ist noch nicht gefunden worden.

Wir können also III 198 nicht zu der kleinen Gruppe von Versen rechnen, welche bei Lukrez Spondeen im fünften Fuss haben.

Die spondeischen Verse verteilen sich nicht gleichförmig über die ganze Dichtung des Lukrez. Wir haben schon oben, Tabelle S. 8, Gelegenheit gehabt, zu sehen, dass im sechsten Buche solche Verse ganz fehlen, und wir können hier hinzufügen, dass auch die vorhergehenden Bücher sie nicht gleich häufig aufweisen (Vgl. die Tabelle). Während in den drei ersten Büchern auf etwa je 153 Verse ein Spondeus im fünften Fuss kommt,[2] so ist dies im vierten Buch nur bei je 213 und im fünften nur bei je 291 Versen[3] der Fall. Wir sehen also, dass die spondeischen Verse am Anfang der Dichtung am zahlreichsten vertreten sind, worauf sie konstant abnehmen, bis der letzte spondeische Vers V 1263 vorkommt;[4] die letzten 1,475 Verse der Dichtung (V 1264—1455, VI 1—1284) weisen also kein Beispiel für einen Spondeus im fünften Fuss auf. Wie ist das zu erklären?

[1] Lachm. spiritus acer; Bern. cauru' movere; Munro ipse euru' movere. Andre Vermutungen siehe bei Bockemüller.

[2] Genau genommen im ersten Gesang ein Vers unter 157, im zweiten einer unter 147, im dritten einer unter 156.

[3] Bei je 363, wenn wir V, 970 *involüentes* lesen. Siehe S. 11 Anm. 2.

[4] Eine Aufzählung der spondeischen Verse in ihrer Reihenfolge giebt eine konkretere Auffassung davon, wie sie in der Dichtung verteilt sind: I, 60, 64, 586, 616, 991, 1077, 1108, II, 295, 302, 309, 397, 476, 615, 1053, 1147, III, 191, 249, 253, 417, 543, 905, 961, IV, 123, 185, 196, 592, 972, 975, V, 190, 425, 970(?), 1154, 1263.

Die Vorgänger des Lukrez, die den lateinischen Hexameter verwandten, schlossen keineswegs spondeische Verse aus. Ennius, dessen Lob Lukrez so begeistert singt,[1] scheint nicht selten solche Verse verwendet zu haben. In den Fragmenten seiner Annalen kommen ausser den drei ganz aus Spondeen bestehenden Versen, welche oben S. 6 Anm. 1, verzeichnet sind, noch folgende sechs vor:[2] 27 nach dem Schema *ssdss*, 192 nach *sdsss*, 203 nach *sddds*, 311 nach *sssds*, 349 nach *dsdss*, 401 nach *dssds*.[3] Daher lässt sich auch erwarten, dass sich bei Lukrez spondeische Verse finden werden. Aber wie sollen wir unter dieser Voraussetzung über die Thatsache urteilen, dass die spondeischen Verse in der ersten Hälfte der Dichtung am zahlreichsten sind und dann konstant abnehmen, bis sie endlich in den etwa 1,500 letzten Versen gänzlich fehlen?

Dem sonst mit dem Lukretianischen Text weniger Vertrauten könnte es naheliegen, anzunehmen, dass der Dichter während der Ausarbeitung seines Gedichtes sein metriches Urteil mehr und mehr dahin befestigt habe, dass er spondeische Verse immer mehr ausschloss, da sie den daktylischen Rhythmus unterbrachen. Aber eine solche Annahme muss aus zwei Gründen abgewiesen werden. Erstens streitet sie ganz gegen die zeitgenössischen Kunsttheorieen, welche den spondeischen Vers unnatürlicherweise als eine Zierde der Darstellung betrachteten. Zweitens stimmt sie nicht mit der Thatsache überein, auf welche uns viele Umstände hinweisen, dass der Schluss der Dichtung weniger sorgfältig ausgearbeitet ist, als ihr Anfang, und dass besonders die metrische Kunst des Lukrez in den ersten Partieen vollendeter ist, als in den letzten.

Wir können uns daher weder der Auffassung Munros noch der Havet's von dem Grunde des spondeischen Verses bei Lukrez anschliessen. Der letztere[4] hat seiner Auffassung in den Worten Ausdruck gegeben: la présence de vers spondaiques assez

---

[1] I 117 ff.

[2] Nach der Ausgabe Lucianus Müllers.

[3] Bei Lucilius dagegen scheinen solche Verse seltener zu sein. Ich habe drei verzeichnet: III, 21, XXX, 69 und einen Vers *ex incerto libro*, 25 (p. 134. Lucianus Müllers ed.)

[4] A. a. O. S. 63.

nombreux dans son (des Lukrez) poème n' est due qu' à son inexpérience et à son insouciance en matière de versification, — eine Erklärung, welche übersieht, dass solche Verse im ganzen in den metrisch ausgearbeiteten Partieen am zahlreichsten sind. Munro wiederum citiert die bekannte Stelle aus Cicero ad Att. VII, 2,1: belle nobis

flavit ab Epiro lenissimus Onchesmites.

Hunc σπονδειάζοντα, si cui voles τῶν νεωτέρων, pro tuo vendito, und fügt hinzu: Was it scorn of such affectation, that made Lucretius altogether avoid such σπονδειάζοντες in his last book[1]? Aber einmal kann gegen die Auffassung Munros derselbe Grund angeführt werden, wie gegen die Havet's, und dann wendet sich Cicero nicht gegen den Gebrauch von spondeischen Versen überhaupt, sondern nur gegen ihren Missbrauch, nämlich ihre zu reichliche Verwendung, wie sie bei den νεώτεροι geschah. Cicero verwirft die spondeischen Verse nicht. Lukrez seinerseits braucht sie durchaus nicht im Übermass, und wir kennen keine Theorie aus der Zeit des Lukrez, die sie ganz verböte.

Wir müssen uns daher nach einer andern Erklärung umsehen.

Wir gehen von der Annahme aus, dass Lukrez seine Dichtung erst nach seinem metrischen Gehör ausgearbeitet habe, ohne sich um die Kunsttheorieen seiner Zeit zu kümmern. Wenn aber das metrische Gehör unbeeinflusst von der Theorie ist, da wahrt es den Hexametern, die es schafft, ohne Frage den daktylischen Rhythmus, d. h. es schafft Hexameter mit Daktylen im fünften Fuss. Spondeische Hexameter sind dann wesentlich nur noch Auswege in der Not; sie werden noch von keiner Theorie in Schutz genommen. Das sechste Buch des Lukrez haben wir noch in der Form, welche die Dichtung in dem verhältnismässig frühen Stadium hatte, als sich Lukrez bei seiner Metrik noch nicht nach den Modetheorieen seiner Zeit richtete, und deshalb fehlen hier Hexameter mit Spondeen im fünften Fuss. Lukrez wollte seine Dichtung aber zu einem Kunstwerk gestalten, und dieses Interesse gebot ihm, von den Kunsttheorieen seiner Zeit Kenntnis zu nehmen und ihnen Koncessionen zu machen. Nun war die schöne Litteratur Roms

[1] Munro 4. Aufl. Explanatory notes, S. 14.

zu seiner Zeit ein Echo der gelehrten Dichtung, die in der Stadt der Ptolemäer gepflegt worden war und noch gepflegt wurde. Und innerhalb dieser gelehrten Dichtung war eine Theorie entstanden, dass spondeische Verse durch die Unterbrechung in ihnen, gegenüber Versen mit Daktylen im fünften Fuss, den Reiz der Dichtung erhöhten.[1] Diese Theorie eignete sich auch Lukrez an, und bei der Überarbeitung seiner Dichtung liess er auch in seiner Metrik Spuren davon vermerken, in den verschiedenen Partieen verschieden, je nachdem die Überarbeitung mehr oder weniger durchgeführt wurde.[2]

Indessen müssen wir anerkennen, dass Lukrez diese Theorie in gehörigen Grenzen gehalten hat. Sonst würde sie leicht, unnatürlich wie sie ist, mehr geschadet als genutzt haben. Verse mit Spondeen im fünften Fuss sind bei ihm so selten, dass sie, wo sie vorkommen, eine wohlthuende Unterbrechung bilden. Er hat sich nicht, wie sein Zeitgenosse Catull, dazu bewegen lassen, solche Verse so dicht aneinander zu reihen, dass der daktylische Rhythmus der Verse dadurch gestört worden wäre.[3] Er hat ausserdem den daktylischen Rhythmus des Verses dadurch einigermassen zu wahren gesucht, dass er dem Spondeus im fünften Fuss immer einen Daktylus im vierten Fuss vorangehen liess — in diesem Punkte feinfühliger für den Rhythmus als Catull und Vergil.

---

[1] Diese Theorie war im Anschluss an den Homerischen Text, wie er den Alexandrinern vorlag, entstanden. In diesem Text kommen nicht wenig spondeische Verse vor. In Il. I (611 Verse) 27, wenn ich richtig gezählt habe, in Od. I (444 Verse) 25. Es ist indessen zweifellos, dass diese spondeischen Verse, als sie ursprünglich ihre metrische Form erhielten, teilweise einen daktylischen Fuss an fünfter Stelle hatten und dass der Spondeus ein Produkt späterer Sprachentwicklung ist. Vgl. S. 7 Anm. 1.

[2] Die Annahme, dass sich Lukrez in seiner Metrik von alexandrinischen Theorieen etwas habe beeinflussen lassen, streitet nicht dagegen, dass er auf andern Gebieten archaisierte.

[3] Catull LXIV hat in den ersten hundert Versen siebzehn mit Spondeen im fünften Fuss: 3, 11, 15, 24, 28, 36, 44, 67, 71, 74, 78, 79, 80, 83, 91, 96, 98. Wir sehen, dass Catull sogar einmal drei solche Verse, 78—80, aufeinander folgen lässt — nach Viertel. a. a. O. S. 802, der einzige Fall, wo bei einem lateinischen Dichter ein spondeischer Vers auf einen anderen spondeischen Vers folgt.

Kurz gesagt: Lukrez dürfte durch massvollen Gebrauch von Spondeen im fünften Fuss einen echt künstlerischen Sinn an den Tag gelegt haben.

Rönström richtet (nach Viertel, S. 804) a. a. O. S. 12, die Aufmerksamkeit darauf, dass bei Vergil der Schluss von spondeischen Versen sehr oft aus Eigennamen gebildet wird, dass derselbe zuweilen von älteren Dichtern übernommen sein dürfte, sowie dass eine gewisse Neigung vorhanden zu sein scheint, an dieser Stelle gewisse bestimmte Worte zu gebrauchen. Lukrez, der sich nicht mit der Götter- und Menschenwelt der heroischen Epik beschäftigt, hat in seinem Wortvorrat im ganzen eine sehr geringe Anzahl Eigennamen, und es ist daher nicht wunderbar, das der dispondeische Versschluss nirgend aus einem solchen gebildet ist. Bei Lukrez einen von anderwärts übernommenen dispondeischen Versschluss nachzuweisen, ist wohl nicht möglich, und nur fünf Worte kommen vor, welche mehr als einmal in dispondeischen Versschlüssen gebraucht werden: *infinitum* zweimal, *intervallum* dreimal, *naturai* dreimal, *pertemptare* zweimal und *usurpare* zweimal. Dadurch bekommen die dispondeischen Versschlüsse bei Lukrez das Aussehen, dass sie nicht durch metrischen Zwang, sondern absichtlich in den Vers eingefügt worden sind.

Stellen wir einen kurzen Vergleich zwischen den verschiedenen Formen des älteren griechischen Hexameters und des Lukretianischen Verses an, so nehmen wir eine auffallende Verschiedenheit wahr. Während in der älteren griechischen Epik etwa immer der fünfte Vers rein daktylisch ist und dieses rein daktylische Schema zugleich am häufigsten angewandt wird,[1] kommt dieses Schema (siehe Tabelle S. 8) bei Lukrez nur immer unter reichlich vierzig Versen (175 unter 7,380) einmal vor und ist der Frequenz nach das dreizehnte[2] (**n**). — Bei Homer und

[1] Paulson, a. a. O. S. 5.

[2] Über die relative Seltenheit dieser Versform bei Catull, siehe oben S. 9 Anm. 2. Vergils Eklogen, welche 828 Hexameter enthalten, weisen 25 rein daktylische Verse auf. Aber unter diesen Versen kommt der in VIII achtmal wiederholte Vers vor: ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphuim. (Für Vergil bin ich Ladewig- Schaper gefolgt, wo ich selbst die statistische

Hesiod haben im Durchschnitt volle 40 % sämtlicher Verse nur einen Spondeus;[1] bei Lukrez (Schemata **e, h, k, p**) sind nur etwa 17 % solche Verse (1,274 unter 7,380). — Gehen wir zu den Versschematen über, welche immer zwei Spondeen haben, so finden wir schon, dass Lukrez das Übergewicht hat: während in der älteren griechischen Epik diese Verse etwa 30 % betragen,[1] hat Lukrez (**b, c, f, i, l, q, s, t, u**) volle 40 % (2,998 unter 7,380). — Noch grösser wird das Übergewicht bei Lukrez, wenn wir zu den Versschematen kommen, welche immer drei Spondeen haben. In der älteren griechischen Epik betragen diese Verse etwa 6 à 8 % aller Verse; bei Lukrez (**a, d, m, o, r, v**) kommen sie etwa fünfmal so oft vor und betragen zusammen 2,521 Verse, oder volle 34 %. Innerhalb dieser Gruppe kommt das Versschema vor, welches bei Lukrez am zahlreichsten vertreten ist, das Schema mit Spondeen im zweiten, dritten und vierten Fuss. Es kommt etwa alle fünf Verse vor, oder fast ebenso oft als das rein daktylische Schema bei Homer und Hesiod, bei welchen das von Lukrez am meisten gebrauchte Schema kaum in einem unter hundert Versen vorkommt.[2] — Verse mit vier Spondeen (**g, x**) kommen in der älteren griechischen Epik nur etwa mit einem unter hundert Versen vor;[3] bei Lukrez betragen diese Verse zusammen 410, oder 5,5 %.

Ein Vergleich zwischen den verschiedenen Lukretianischen Gesängen mit Berücksichtigung der Frequenz der verschiedenen Versschemata giebt zu folgenden Bemerkungen Anlass:

1) Der erste Gesang verwendet weniger als irgend ein folgender das rein daktylische Schema, **n** (siehe oben Tabelle S. 8);[4]

Untersuchung vorgenommen habe. Lederer, a. a. O. Tab. 3, giebt 27 Verse nach dem Schema *dddd* an. Die Differenz rührt daher, dass dies Schema zweimal mit einem Spondeus im fünften Fusse verbunden ist). In Vergils Äneide ist dieses Schema etwas seltener, als bei Lukrez. Siehe Lederer, Tab. 10 und hier unten S. 29.

[1] Paulson, a. a. O. S. 5.

[2] Paulson, a. a. O. S. 4 u. 5.

[3] Paulson, a. a. O. S. 5.

[4] Hat Überarbeitung, beeinflusst von alexandrinisch-metrischer Theorie, dazu beigetragen?

2) Nachstehende Tabelle giebt eine Übersicht über das Frequenzverhältnis innerhalb der verschiedenen Gesänge[1] zwischen

	Gesang I		Gesang II		Gesang III		Gesang IV		Gesang V		Gesang VI		Durchschnitt	
		%		%		%		%		%		%		
Versen mit einem Spondeus: . . .	162	14,8	208	17,8	198	18,2	252	19,8	216	14,9	238	18,6	1,274	17,3
Versen mit zwei Spondeen: . . .	428	39,2	433	37,1	480	44,2	541	42,5	595	41,1	503	39,2	2,980	40,6
Versen mit drei Spondeen: . . .	384	35,2	413	35,4	344	31,7	401	31,5	527	36,7	440	34,3	2,509	34.1
Versen mit vier Spondeen: . . .	96	8,8	84	7,2	34	3,1	44	3.5	78	5.4	71	5.5	407	5.6[2]

Wir sehen also, dass Ges. I rein daktylische Verse und ebenso Verse mit nur einem Spondeus am wenigsten aufweist, dann aber relativ um so höhere Procentsätze hat, je spondeenreicher die Verse werden, bis dieser Gesang in der spondeenreichsten Versform die relativ und absolut höchste Frequenz zeigt. Das Verhältnis wird noch anschaulicher durch nachstehende Tabelle, in welcher die Gesänge rücksichtlich der verschiedenen Versschemata von der niedrigsten bis zur höchsten Frequenz geordnet sind:

rein daktylischer Vers	I	V	VI	II	III	IV
Verse mit einem Spondeus	I	V	II	III	VI	IV
» » zwei Spondeen	II	VI	I	V	IV	III
» » drei »	IV	III	VI	I	II	V
» » vier »	III	IV	V	VI	II	I.

[1] Ich sehe hier, auch bei der Berechnung der Procentsätze, von den sogen. spondeischen Versen ab.

[2] Die entsprechenden Procentsätze sind für Verse

mit einem Spondeus	in Vergils Äneide 16,9;	in Catull LXIV	6,1 (23)
» zwei Spondeen	» » » 41,1;	» » »	36,6 (139)
» drei	» » » » 32,7;	» » »	48,2 (183)
» vier	» » » » 7,1;	» » »	9,2 (35).

Die Zahlen für Vergil können nach Lederer, Tab. 10, kontrolliert werden; für Catull habe ich in Parenthese die Anzahl der Verse beigefügt. — Man beachte besonders, dass bei Catull fast die Hälfte aller Verse mit Daktylen im fünften Fuss in den vorhergehenden vier Füssen drei Spondeen haben.

Es ist jedoch kaum möglich, aus diesem Verhältnis irgend einen Schluss zu ziehen; dazu ist, wenn ich vom ersten Gesang absehe, die Stellung der übrigen Gesänge in der Tabelle zu schwankend. Lederer hat, a. a. O. S. 16, bezüglich des Vergilianischen Verses die Beobachtung gemacht, dass während des Fortgangs der Produktion Vergils, welche sich über wenigstens 25 Jahre erstreckte, »die überwiegend daktylischen Formen des Hexameters stetig an Frequenz abnehmen, während die überwiegend spondeischen stetig an Frequenz gewinnen». Im Anschluss an diese Beobachtung und mit Berücksichtigung der andern Umstände, welche andeuten, dass der Anfang der Dichtung mehr überarbeitet worden ist als die Fortzetzung und der Schluss, könnten wir hier annehmen, dass der erste Gesang seine niedrige Frequenz an rein daktylischen und seine hohe Frequenz an spondeenreichen Versen einer solchen Überarbeitung zu verdanken hat.

Folgende Zahlen sind geeignet, zu zeigen, wie oft die einzelnen Füsse aus Spondeen gebildet sind:

Der	erste	Fuss	wird aus	einem	Spondeus gebildet	in 2,154	Versen	= 29,2 %
»	zweite	»	»	»	»	» 3,857	»	= 52,3 %
»	dritte	»	»	»	»	» 4,911	»	= 66,5 %
»	vierte	»	»	»	»	» 5,518	»	= 74,8 %[1]

Wenn wir auch hier einen Vergleich mit dem Hexameter der älteren griechischen Epik anstellen,[2] so fällt uns sofort auf, dass dieser häufiger als der Lukretianische Vers Spondeen im ersten (und fünften) Fuss aufweist, aber dass der Lukretianische Vers im zweiten, dritten und vierten Fuss einen grösseren Reichtum an Spondeen hat. Übrigens deutet die Spondeenfrequenz der verschiedenen Füsse im griechischen und lateinischen Hexameter auf eine rhythmische Verschiedenheit der beiden

[1] Bei diesen Zahlen sind die sogen. spondeischen Verse für die ersten vier Füsse mitgezählt. Nicht so bei den Zahlen, welche unten für Vergil nach Lederer angegeben werden. Doch ist dieser Unterschied nicht im stande, das Resultat der Vergleichung zu stören.

[2] Paulson, a. a. O. S. 6.

Verse hin. Während im griechischen Hexameter die Reihenfolge der Füsse, aufsteigend von der niedrigeren zu der höheren Spondeenfrequenz, diese ist: V, III, IV, I, II., so ist die Reihenfolge beim Lukretianischen Hexameter wiederum:

V, I, II, III, IV.

Offenbar hängt dieser Unterschied davon ab, dass, wie der griechische Hexameter bewusstermassen nach daktylischem Rhythmus neigte, sich Lukrez bestrebte, seinen Versen den schweren, würdigen Gang des spondeischen Rhythmus zu geben, oder das sprachliche Material, welches er behandelte, bot diesen Rhythmus von selbst. Deshalb wird in der älteren griechischen Epik der dritte und vierte Fuss weniger oft als der erste und zweite aus Spondeen gebildet, und deshalb übertreffen auch bei Lukrez eben diese beiden Füsse an Spondeenreichtum den ersten und zweiten. Denn es sind — abgesehen vom fünften Fuss, der in beiden Beziehungen gewissermassen seiner eignen Theorie folgt — vorzugsweise diese beiden Mittelfüsse des Verses, die den Eindruck seines Rhythmus bestimmen.[1]

Gehen wir wiederum zu einer Untersuchung davon über, wie verschieden häufig die einzelnen Gesänge bei Lukrez in den verschiedenen Füssen Spondeen verwenden, so giebt darüber folgende Tabelle Auskunft:

	Ges. I.		Ges. II.		Ges. III.		Ges. IV.		Ges. V.		Ges. VI.	
		%		%		%		%		%		%
im ersten Fuss	415	37,8	392	33,4	273	25,0	355	27,8	384	26,4	334	26,1
» zweiten »	581	52,9	625	53,2	534	48,8	641	50,1	782	53,8	694	54,1
» dritten »	738	67,2	780	66,4	735	67,3	791	61,8	1020	70,2	847	67,6
» vierten «	832	75,8	862	73,4	796	72,9	933	72,9	1122	77,2	973	75,9
» fünften »	7	0,6	8	0,7	7	0,6	6	0,5	5	0,3	—	—
Summa	2573	46,9	2667	45,4	2345	42,9	2726	42,6	3313	45,6	2848	44,4

[1] Vgl. Paulson a. a. O. S. 7 u. 8. Die relative Seltenheit von Spondeen im dritten Fuss des griechischen Hexameters wird dort so erklärt, dass gesagt wird, der Dichter habe mit dem übrigens ausgeprägt daktylischen Rhythmus des Verses einigermassen einen zweisilbigen dritten Fuss vermieden, um nicht die erste Hälfte des Verses mit derselben zweisilbigen Kadenz zu

oder, wenn wir den Procentsatz nur für die ersten vier Füsse nehmen, mit Auslassung des fünften, der so überwiegend daktylisch ist, so finden wir Spondeen

im ersten Buch bis	58,4 %
» zweiten » »	56,6 »
» dritten » »	53,5 »
» vierten » »	53,2 »
» fünften » »	56,9 »
» sechsten » »	55,5 »

oder: von den ersten vier Versfüssen sind in der *ganzen* Dichtung 55,7 % Spondeen, 44,3 % Daktylen.

Diese Tabelle zeigt, dass der erste Gesang, *welcher der spondeenreichste ist*, die Spondeen gleichmässiger als alle andern auf die verschiedenen Füsse verteilt. Während der fünfte Gesang, der besonders wegen der hohen Frequenz der Procentsätze des dritten und vierten Spondeus die grösste Disproportion zwischen den Füssen aufweist, Spondeen im vierten Fuss fast dreimal so viel als im ersten hat, so hat dagegen der erste Gesang im vierten Fuss nur ungefähr doppelt so viele Spondeen, wie im ersten. Von den übrigen Gesängen kommt der zweite dem ersten am nächsten, während der dritte, vierte und sechste mehr an den fünften erinnern.

Sind wir berechtigt, auch in diesen eigentümlichen Verhältnissen im ersten (und zweiten) Gesang Spuren von Überarbeitung zu erblicken? Höchst wahrscheinlich! Und eine solche Annahme wird einigermassen dadurch begründet, dass sich der erste Gesang mehr als irgend ein anderer der epischen Dichtung nähert, deren Verse wohl der getreueste Ausdruck des Ideals sind, wonach die lateinische Hexameterdichtung strebte — ich meine die Äneide.[1] Doch sind in der Äneide die Spondeen noch gleichmässiger auf die verschiede-

schliessen, wie den Schluss. (Vgl. die relative Seltenheit von Versen mit Spondeen *nur* im dritten Fuss. Stud. Hes. I. S. 4). In demselben Masse, wie der Rhythmus des Lukretianischen Hexameters im zweiten und vierten Fuss überwiegend spondeisch ist, indem zugleich der fünfte Fuss so gut wie ausnahmslos aus Daktylen besteht, in gleichem Masse fehlt bei diesem Verse jeder Grund, Spondeen im dritten Fuss zu vermeiden.

[1] Vgl. eine Äusserung von Drobisch, welche gleich unten angeführt wird.

nen Füsse verteilt als in Lukr. I, sofern ihre Verteilung durch folgende Procentsätze angegeben wird: im I Fusse: 39,5; II: 53,3; III: 60,1; IV: 72,0.[1] Der Fuss, der sowohl in der Äneide, als in Lukr. I den niedrigsten Procentsatz an Spondeen hat, der erste, hat dort jedoch einen höheren Procentsatz als hier, während der Fuss, welcher in beiden die höchsten Procentsätze an Spondeen hat, der vierte, in der Äneide niedriger zu stehen kommt, als in Lukr. I.[2]

Indessen ist der Unterschied im Spondeengehalt der einzelnen Lukretianischen Bücher doch nur so gross, dass ungefähr derselbe Unterschied bei den verschiedenen Gesängen der Äneiden konstatiert werden kann. Bei Lukrez zeigte das erste Buch den höchsten Procentsatz an Spondeen, 58,4; denselben Procentsatz finden wir in Äneide XII.[3] Am niedrigsten stand bei Lukrez, was den Spondeengehalt betrifft, das vierte Buch mit 53,2 %; nicht viel höher steht Äneide V mit 53,6 %.

Schliesslich bemerken wir, dass der durchschnittliche Spondeengehalt im Hexameter des Lukrez dem des Vergil nahekommt. Der Spondeenprocentsatz für diesen ist 56,2[4]; für den Lukretianischen 55,7.[5] Wenn Drobisch[6] mit Recht sagt dass »in dieser Hinsicht (nämlich hinsichtlich der Spondeenfrequenz) der Hexameter Vergils zwischen den Hexametern aller andern Dichter sehr genau die Mitte hält», so ist leicht einzusehen, wie sehr dies auch auf den Hexameter des Lukrez zutrifft.

---

[1] Lederer, Tabelle 11. Die Eklogen und Georgica — siehe Lederer Tabellen 5 u. 7. — hat eine ähnliche Verteilung der Spondeen, nur dass die Eklogen bei weitem weniger spondeenreich sind, als die übrigen Gedichte. Gewissermassen kommt Lucr. I den Georgica am nächsten.

[2] Bei Catull LXIV kommen (spondeische Verse mitgerechnet) Spondeen vor: im ersten Fuss 145 mal = 35,4; im zweiten 255 = 62,2; im dritten 313 = 76,3; im vierten 332 = 81,0. Der Spondeengehalt dieser vier Füsse ist also im Durchschritt 64 %.

[3] Lederer, Tabelle 11.

[4] Lederer, Tabelle 11.

[5] Für Catull vgl. oben, Anm. 2.

[6] »Weitere Untersuchungen über die Formen des Hexameters des Vergil, Horaz und Homer», in den Verhandlungen der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 1868, S. 16.

Die Reihenfolge, welche die verschiedenen Versformen der Frequenz nach einnehmen, ist in den verschiedenen Gesängen eine ganz andere, als in der ganzen Dichtung. Ich habe in der Haupttabelle (siehe oben S. 8) die Versschemata nach ihrer Frequenz in dem Lukretianischen Lehrgedicht überhaupt geordnet und ihre Reihenfolge mit den Buchstabe **a**—**x** bezeichnet. Indem man neben diese Reihenfolge, die das ganze Lehrgedicht betrifft, noch eine solche für die einzelnen Gesänge stellt, so erhält man eine allgemeine Übersicht über den Unterschied, welchen verschiedene Partieen der Lukretianischen Dichtung hinsichtlich der hier behandelten metrischen Frage aufweisen.[1]

Tabelle
über die Reihenfolge der verschiedenen Formen im

ganzen Gedicht	I Buch	II Buch	III Buch	IV Buch	V Buch	VI Buch
a (1488)	**a** (193)	**a** (222)	**a** (219)	**a** (234)	**a** (338)	**a** (282)
b (1090)	**b** (148)	**b** (149)	**b** (192)	**b** (181)	**b** (237)	**b** (183)
c (754)	**d** (111)	**d** (127)	**c** (108)	**c** (137)	**c** (154)	**c** (143)
d (658)	**g** (96)	**c** (119)	**d** (86) }	**e** (124)	**d** (123)	**e** (116)
e (592)	**c** (93)	**g** (84)	**e** (86) }	**d** (108)	**e** (102) }	**d** (103)
f (515)	**e** (83)	**e** (81)	**f** (85)	**f** (95)	**f** (102) }	**f** (85)
g (407)	**f** (80)	**f** (68)	**h** (58)	**i** (65)	**g** (78)	**g** (71)
h (354)	**i** (60)	**h** (62)	**i** (46)	**h** (63)	**h** (66)	**h** (67)
i (306)	**m** (48)	**k** (47)	**l** (41)	**k** (52)	**i** (54)	**k** (42)
k (239)	**h** (38)	**i** (43)	**k** (38)	**l** (45)	**l** (41)	**i** (38) }
l (238)	**l** (35)	**l** (38)	**g** (34)	**g** (44)	**k** (36) }	**l** (38) }
m (223)	**o** (32)	**m** (37)	**n** (29)	**m** (40)	**m** (36) }	**m** (37)
n (175)	**k** (24)	**n** (28)	**m** (25)	**n** (35)	**n** (32)	**n** (30)
o (140)	**n** (21)	**o** (27)	**p** (16)	**o** (19)	**o** (30)	**o** (18)
p (89)	**p** (17)	**p** (18)	**o** (14)	**q** (18)	**p** (12)	**q** (16)
q (77)	**q** (12)	**q** (16)	**q** (8)	**p** (13)	**q** (7)	**p** (13)

Dieser Tabelle fügen wir folgende Anmerkungen bei:

1) Nur hinsichtlich der beiden häufigsten Formen, **a** und **b**, stimmen sämtliche Gesänge mit einander und folglich auch mit der Reihenfolge dieser Formen im ganzen Gedicht überein.

2) *Nur ein Gesang, der fünfte, stimmt hinsichtlich der ge-*

---

[1] Wir sehen hier ab von den selten vorkommenden Schematen mit Spondeen im fünften Fuss.

genseitigen Frequenz der Versformen fast ganz mit der Frequenz, die sie im ganzen Gedicht aufweisen. Der einzige Unterschied ist der, dass in einem Fall zwei Versformen (**e** und **f**) in V gleich oft vorkommen, während im ganzen Gedicht einige Verschiedenheit in ihrer Frequenz herrscht, sowie dass die einander naheliegenden Formen **k** und **l** in V in entgegengesetzter Reihenfolge vorkommen.

3) Von den übrigen Gesängen ist der erste derjenige, der hinsichtlich der Reihenfolge in dem Frequenzverhältnis der Versformen am meisten von dem Resultat abweicht, welches aus einer Untersuchung des ganzen Gedichtes hervorgeht. Denn wenn wir von den Formen **a** und **b** absehen, so *kommen die Formen* **c**—**o** *beinahe durchaus in einer ganz andern Reihenfolge vor, als wie sie sich nach dem ganzen Gedicht gestaltet.* Von den sechzehn Versformen, **a**—**q**, *sind es nur fünf,* die beiden häufigsten **a** und **b**, **l** und die beiden seltensten, **p** und **q**, *welche dieselbe Stelle in der Frequenzserie des ersten Gesanges und in der des ganzen Gedichtes einnehmen.*

4) Was die übrigen Gesänge betrifft, so nehmen sie ihren Platz zwischen dem ersten und dem fünften ein. Der sechste scheint dem fünften am nächsten zu kommen, sofern in diesem Gesang eine Versform in zehn von sechzehn Fällen hinsichtlich ihrer Frequenz dieselbe Stelle in der Reihenfolge einnimmt, wie im ganzen Gedicht. Dasselbe ist im zweiten Gesang mit neun Versformen, im dritten und vierten mit acht, der Fall.[1]

Ist ės erlaubt, aus dem hier Mitgeteilten besondere Schlüsse zu ziehen? Vielleicht nicht. Ich möchte jedoch die Aufmerksamkeit darauf richten, dass die besondere Stellung, die der erste Gesang in gewisser Hinsicht einnimmt, gut mit der auf andere Gründe basierten Annahme stimmt, dass dieser Gesang mehr überarbeitet ist als die folgenden. Ich fasse die Sache so, dass Lukrez vorzugsweise in diesem Gesang dem Verse die Form gegeben habe, welche dem Eindruck, den er mit seiner Dichtung machen wollte, am besten entsprach und dass dieser

[1] Was die acht Fälle im dritten Gesang betrifft, so ist wohl noch besonders hervorzuheben, dass darin **a**—**f**, die sechs häufigsten Versformen, einbegriffen sind.

Gesang von den Frequenzverhältnissen der Versformen in seinem Gedicht überhaupt gerade deshalb am meisten abweicht, weil sämtliche spätere Gesänge eine weniger ausgeprägt Lukretianische Versform haben (und der fünfte am wenigsten?). Diese Annahme wird auch dadurch bestätigt, dass, wie wir z. B. schon S. 25 gesehen haben und noch weiter sehen werden, der erste Gesang nach seiner Versbildung Vergil näher steht, als die folgenden Gesänge.

Wollen wir das Vorkommen der verschiedenen Versschemata, nach Procentsätzen, sowie ihre Frequenzreihenfolge bei Lukrez und in der Äneide des Vergil vergleichen, so gewinnen wir folgende Übersicht:

das Schema	*dsss*	bei Lukrez	**a**: 20,2 %;	in der Äneide		**a**:	14,3 %;[1]
»	*ddss*	»	**b**: 14,8 %;	»	»	**b**:	12,0 %;
»	*dsds*	»	**c**: 10,2 %;	»	»	**c**:	11,2 %;
»	*sdss*	»	**d**: 8,9 %;	»	»	**d**:	9,5 %;
»	*ddds*	»	**e**: 8,0 %;	»	»	**f**:	6,8 %;
»	*dssd*	»	**f**: 7,0 %;	»	»	**i**:	5,7 %;
»	*ssss*	»	**g**: 5,5 %;	»	»	**e**:	7,1 %;
»	*ddsd*	»	**h**: 4,8 %;	»	»	**k**:	4,6 %;
»	*sdds*	»	**i**: 4,1 %;	»	»	**h**:	5,8 %;
»	*dsdd*	»	**k**: 3,2 %;	»	»	**m**:	3,6 %;
»	*sdsd*	»	**l**: 3,2 %;	»	»	**l**:	3,8 %;
»	*ssds*	»	**m**: 3,0 %;	»	»	**g**:	5,9 %;
»	*dddd*	»	**n**: 2,4 %;	»	»	**p**:	2,2 %;
»	*sssd*	»	**o**: 1,9 %;	»	»	**n**:	3,0 %;
»	*sddd*	»	**p**: 1,2 %;	»	»	**q**:	1,9 %;
»	*ssdd*	»	**q**: 1,0 %;	»	»	**o**:	2,6 %.[2]

[1] Die Zahlen dieser Kolumne sind aus Lederer, Tab. 10, genommen. Zu beachten ist, dass bei der Berechnung der Procentsätze bei Lukrez die spondeischen Verse mitgezählt worden sind, welche Lederer ausgeschlossen hat. Aber diese Verse sind, wie wir gesehen haben, so vereinzelt, dass ihre Mitzählung den Vergleich nicht minder lehrreich macht.

[2] In Catull LXIV ist die Frequenzreihe eine ganz andere, als bei Lukrez (und in der Äneide), was mit seiner künstlichen Vorliebe für spondeenreiche Verse zusammenhängt. Dies geht aus Folgendem hervor (die Buchstaben bezeichnen hier Lukretianische Schemata): **a** (104 vv.) 25,4 %; **d** (57) 13,9; **b** (55) 13,4; **c** (43) 10,5; **g** (35) 8,5; **f** (25) 6,1; **m** (17) 4,1; **e** (10) 2,4; **i** (9) 2,2; **k** (6) 1,5; **h** (5) 1,2; **o** (5) 1,2: **q** (4) 1,0; **l** (3) 0,7; **p** (2) 0,5. Über dass Fehlen des Schemas **n** siehe S. 9. Anm. 2. — Über die relative Frequenz der spondeischen Verse siehe S. 10. Anm. 2 (u. S. 19 Anm. 3).

Aus diesem Vergleich geht hervor:

a) dass nur die vier häufigsten Schemata (**a**—**d**) nebst dem elften, **l**, bei Lukrez und in der Äneide denselben Platz in der Frequenzserie einnehmen;[1]

b) dass die Verse in der Äneide gleichmässiger auf die verschiedenen Versschemata verteilt sind als bei Lukrez; während bei Lukrez das häufigste Schema, *dsss*, zwanzigmal so oft wie das seltenste, *ssdd*, vorkommt, finden wir eben dieses häufigste Schema in der Äneide nur etwas mehr als siebenmal so oft wie das seltenste, *sddd.*[2]

c) Während bei Lukrez das häufigste Schema alle fünf Verse vorkommt, gehört in der Äneide nur etwa immer der siebente Vers zu demselben Schema.[3]

d) Während in der Äneide die fünf seltensten Schemata mit Daktylen im fünften Fuss zusammen mit nur 1 % von der Frequenz überboten werden, welche das häufigste Schema aufweist, müssen bei Lukrez die *acht* seltensten Schemata zusammengerechnet werden, um eine Frequenzziffer (20 %) zu ergeben, die sich der Frequenzziffer des Schemas **a** nähert.[4] Zweifellos tritt in dieser gleichförmigeren Verwendung der verschie-

---

[1] Catull LXIV unterscheidet sich natürlich, was die Frequenzenreihe betrifft, mehr von den besseren Versen des Vergil, als von den weniger guten des Lukrez. Während bei Catull die Schemata **a**, **f** und **k** ihrer Lage in der Serie nach mit der Lage derselben Schemata bei Lukrez zusammenfallen, findet eine Übereinstimmung zwischen Katull LXIV und der Äneide nur betreffs der Form **a** statt. Siehe S. 29. Anm. 2.

[2] In Catull LXIV kommt das Schema **a** *52 mal* so oft vor wie das Schema **p**.

[3] In Catull LXIV immer der vierte. Siehe S. 29. Anm. 2.

[4] Während in Catull LXIV der höchste Frequenzprocentsatz 25.4 ist, beträgt der gesamte Procentsatz der *zehn* seltensten Schemata (siehe S. 29 Anm. 2) nur 20,9 %. — Übrigens ist es nur eine andere Seite eines früher von uns beachteten Verhältnisses, wenn wir bemerken, dass der erste und zweite Gesang des Lukrez insofern Vergil näherstehen, wie die folgenden Gesänge, als in jedem von beiden die gesamte Summe der sieben seltensten Schemata fast den Frequenzprocentsatz des häufigsten Schemas beträgt, während in den übrigen Gesängen eine grössere Anzahl Schemata zusammengerechnet werden müssen, um einen Frequenzprocentsatz zu gewinnen, der dem Frequenzprocentsatz des häufigsten Schemas ebenso nahekommt. Der vierte Gesang steht in dieser Beziehung den beiden ersten am nächsten.

denen Versschemata eine edlere metrische Kunst zu Tage. Wir können in diesem Zusammenhang nicht umhin, darauf hinzuweisen, dass der erste Lukretianische Gesang der Äneide insofern am nächsten steht, als der höchste Frequenzprocentsatz, welchen ein einzelnes Schema in diesem Gesang erreicht, 17,6 %, niedriger ist, als der Frequenzprocentsatz dieses Schemas in irgend einem andern Lukretianischen Gesang.

Drobisch, Ein statistischer Versuch etc. S. 97, führt teilweise ganz andre Frequenzziffern für die verschiedenen Versformen bei Lukrez an, als wie sie in Obigem gegeben worden sind. Seine Zahlen gründen sich auf eine Untersuchung der 560 ersten Verse in Buch I.[1] Wir führen hier die Frequenzziffern von Drobisch neben den unsrigen an, die durch eine Untersuchung der ganzen Dichtung gewonnen wurden.

Schema........	**a**	**b**	**c**	**d**	**e**	**f**	**g**	**h**	**i**	**k**	**l**	**m**	**n**	**o**	**p**	**q**
hat in unsrer Tabelle %	20,2;	14,8;	10,2;	8,9;	8,0;	7,0;	5,5;	4,8;	4,1;	3,2;	3.2;	3,0;	2,4;	1,9;	1,2;	1,0;
hat bei Drob.	15.7;	12,9;	9,1;	11,25;	10,0;	6,4;	7,0;	3,0;	6,6;	2,1;	3.0;	4,6;	1,4;	3,75;	1,8;	1,25.

Der Unterschied zwischen seinen und unsern Zahlen ist so gross, dass wir uns veranlasst sahen, selbst dieselben Verse neu zu untersuchen, auf welchen das Resultat von Drobisch beruht.[2] Wir fanden dabei seine Zahlen im wesentlichen bestätigt, wie aus folgenden Procentsätzen hervorgeht: **a** (88 vv.) 15,7; **b** (74) 13,2; **c** (51) 9,1; **d** (63) 11,3; **e** (54) 9,6; **f** (36) 6,4; **g** (40) 7,1; **h** (17) 3,0; **i** (37) 6,6; **k** (12) 2,1; **l** (17) 3,0: **m** (26) 4,6; **n** (8) 1,4; **o** (20) 3,6; **p** (10) 1,8; **q** (7) 1,25.

Sie fallen nämlich betreffs der Formen **a**, **c**, (**d**), **f**, **h**, **i**, **k**, **l**, **m**, **n**, **p**, **q** zusammen; sie weichen nur in **b**, **g** von einander ab, wo meine Zahlen höher sind, und in **e**, **o**, wo es die seinigen sind.[3]

Es ist recht beachtenswert, dass die erste Hälfte des er-

---

[1] Genaugenommen 1—562, mit Auslassung der spondeischen 60 und 64.

[2] In dieser Einzeluntersuchung habe ich also die Verse 44—49 mitgenommen, die ich sonst in meiner Untersuchung übergangen habe.

[3] Der grösste Unterschied, 0,4 %, tritt bezüglich der Form **e** hervor.

sten Gesangs nicht allein von dem Resultat einer Untersuchung der ganzen Dichtung, sondern auch besonders des ersten Gesanges, so stark abweicht. Wir finden nämlich, dass von den Versformen nur sieben **a b d c m k q** dieselbe Lage in der Frequenzserie einnehmen, in I, 1—562 wie im ganzen Gesang (Tabelle S. 27) — wobei wir uns jedoch verpflichtet fühlen, darauf aufmerksam zu machen, dass die Schwankungen verhältnismässig unbedeutend sind, insofern es meist naheliegende Schemata sind, die den Platz wechseln. — Wir finden weiter, dass das Verhältnis zwischen dem häufigsten Schema in I, 1—562 und dem seltensten 12 : 1 ist, während im ganzen ersten Gesang (siehe Tabelle S. 27) die entsprechenden Zahlen 16 : 1 sind;[1] sowie dass die gleichmässigere Verteilung auf die verschiedenen Versformen auch daraus hervorgeht, dass die sieben seltensten Schemata (**q p n k h l o**) zusammen öfter vorkommen, als das häufigste.[2]

Das sind alles Abweichungen, welche diese Partie des ersten Gesanges der metrischen Form der Aeneide noch mehr nähern. Und zögen wir einen Schluss aus diesen Thatsachen, so könnte es offenbar nur der sein, dass dieser Teil der Dichtung eine intensivere Überarbeitung erfahren hat, als die folgenden Teile.

Wir wollen jedoch nicht selbst diesen Schluss ziehen, da in einer metrischen Partie von so geringem Umfang, 560 Verse, Zufälligkeiten leicht einen zu grossen Einfluss auf die statistischen Zahlen bekommen können. Aber wir wollten gerade dies hervorheben, nämlich dass sich jede statistische Untersuchung, und folglich auch eine solche auf metrischem Gebiete, auf genügend umfangreiches Material gründen muss. Gründet sie sich blos auf ein partielles Material, so wird sie leicht irreleitend, wenn man ihre Resultate auf das gesamte Material anwenden will. Indessen giebt es natürlich Dichtwerke, deren Versbildung von vorn bis hinten ganz konform ist. So hat z. B. Drobisch die ersten 560 Verse des ersten und vierten Buches der Äneide untersucht und gefunden, dass diese beiden Partieen

[1] Vgl. S. 30 b.

[2] Vgl. S. 30 d) und Anm. 4.

ziemlich genau dieselben Resultate ergeben. Und die Durchschnittszahlen, die er durch einen Vergleich dieser beiden Partieen erhält,[1] sind denjenigen erstaunlich ähnlich, welche Lederers die ganze Äneide umfassende Untersuchung ergiebt. Ich teile die Zahlen beider hier mit:

dsss	Lederer	14,3;	Drobisch	14,35.
ddss	»	12,0;	»	12,5.
dsds	»	11,2;	»	10,3.
sdss	»	9,5;	»	9,75.
ssss	»	7.1;	»	7.3.
ddds	»	6,8;	»	8.15.
ssds	»	5,7;	»	6,25.
sdds	»	5,8;	»	5,9.
dssd	»	5,7;	»	5,8.
ddsd	»	4,6;	»	4,2.
sdsd	»	3 8;	»	3,85.
dsdd	»	3,6;	»	3.65.
sssd	»	3,0;	»	2,4.
ssdd	»	2,6;	»	1.7.
dddd	»	2.2;	»	1,85.
sddd	»	1,9;	»	2,5.

Wenn wir von den vier seltensten Versschematen absehen, deren Frequenz so niedrig ist, dass bei diesem oder jenem das Hinzukommen nur einiger weniger Verse eine Änderung in ihrer Reihenfolge hervorrufen kann, so findet sich nur an einer Stelle in der Frequenzserie ein bemerkenswerter Unterschied zwischen den Zahlen von Drobisch und Lederer: die Formen *ssss* und *ddds* haben die Plätze gewechselt. Wir müssen zugeben, dass uns schon die Untersuchung von Drobisch ein befriedigendes Bild der metrischen Kunst der Äneide giebt. Aber wir sind Lederer dafür dankbar, dass er die Untersuchung auf die ganze Äneide ausgedehnt hat. Erst dadurch haben wir absolut sichere Zahlen gewonnen, und wir wissen eigentlich erst durch seine Untersuchung, in wie weit die Zahlen von Drobisch zuverlässig sind.

Es ist leicht, zu ersehen, warum eine metrische Untersuchung nur einer kleineren Partie der Äneide im ganzen dasselbe Resultat ergiebt, wie eine Untersuchung der ganzen Dichtung, während eine Untersuchung einer kleineren Partie bei Lukrez ein Resultat ergiebt, welches so merkbar von dem

[1] A. a. O. S. 88.

sich aus der ganzen Dichtung oder andern Partieen ergebenden abweicht. Vergil hatte sich schon von Jugend auf zum Dichter ausgebildet, und ehe er seine Äneide schreibt, hat er schon lange seine metrische Form fertig. Dieselbe kann daher auch in dieser seiner grössten Dichtung durchaus dieselbe sein, nur mit den kleinen Abweichungen, die dadurch bedingt werden, dass verschiedene Seiten seines Gegenstandes ein verschieden metrisches Kolorit erfordern können. — Lukrez dagegen, so sehr er auch von Natur Dichter war, hat sein Lehrgedicht gewiss in Angriff genommen, ohne besonders mit der Kunst des Dichtens vertraut gewesen zu sein. Daher glauben wir, aus seiner Dichtung noch ersehen zu können, wie er während der Aus- und Überarbeitung derselben den Vers allmählich immer vollkommner ausfeilt; und dass er, obgleich seine Dichtung nicht völlig überarbeitet vorliegt, doch in ihren metrisch vollendetsten Partieen dem ersten der römisch-epischen Künstler, Vergil, so nahekommt, dass er seiner Verskunst geradezu vorgegriffen hat, spricht sehr zu Gunsten von dem metrischen Gehör des Lukrez.

Wir haben in Obigem den Unterschied zwischen dem griechischen und lateinischen Hexameter betont, der darin besteht, dass jener einen weit ausgeprägter daktylischen Rhythmus hat, als dieser, und wir haben dieses Verhältnis mit statistischen Daten beleuchtet. Von den 36,890 Füssen in obiger Tabelle, S. 8, — wir sehen immer vom sechsten Fuss ab — sind nämlich nicht weniger als 16,472 Spondeen, oder fast 45 % aller Füsse. Wenn wir auch noch den fünften Fuss weglassen und die ersten vier Füsse des Verses für sich betrachten, so sind die Spondeen entschieden im Übergewicht: wir erhalten 16,439 Spondeen gegen 13,073 Daktylen, oder 55,7 % Spondeen. Vgl. S. 25.

Aber nicht alle lateinischen Epiker brauchen ebenso häufig Spondeen. Bei manchen von ihnen ist der Procentsatz an Daktylen verhältnismässig hoch. Da erhebt sich die Frage: sollen wir in dem an Spondeen reicheren oder in dem an Spondeen

ärmeren Verse die beste Übereinstimmung mit dem Charakter der lateinischen Sprache finden? Sollen wir dafür halten, dass der an Spondeen reichere Vers aus dem bewussten Streben des Dichters, seinem Verse den würdigen spondeischen Rhythmus zu verleihen, hervorgegangen ist? Oder hat das Sprachmaterial diesen von selbst gegeben, sodass die bewusste Absicht des Dichters vielmehr bei der Gestaltung des an Spondeen ärmeren Verses mit in Betracht gezogen werden muss?

Diese Frage ist nicht so leicht zu entscheiden. Wir haben oben S. 23, gesehen, dass Lederer zu finden glaubte, Vergil habe sich, je weiter seine Produktion fortschritt, immer mehr bestrebt, seinen Versen den schweren, würdigen Rhythmus des Spondeus zu geben, und wir haben selbst gefunden, dass der Lukretianische Gesang, der vielen Zeichen nach der am meisten überarbeitete ist, der erste, zugleich den grössten Procentsatz an Spondeen hat. Diese Thatsachen scheinen anzudeuten, dass die Antwort auf obige Frage so ausfallen muss, dass der hohe Spondeengehalt des Lukretianischen Verses nicht, oder wenigstens nicht ausschliesslich, von dem Sprachmaterial herrührt, welches der Dichter bearbeitet, sondern auch von der bewussten Absicht, Verse mit starkem Spondeengehalt zu schaffen.

Es dürfte jedoch zweckmässig sein, den Unterschied zu beachten, der hinsichtlich der Häufigkeit daktylischer oder spondeischer Silbenfolgen zwischen der griechischen und lateinischen Sprache besteht, und diese Studie mag mit einigen Bemerkungen über diesen Punkt schliessen.

Um eine Übersicht über das Frequenzverhältnis zwischen daktylischer und spondeischer Silbenfolge im Griechischen und Lateinischen zu gewinnen, habe ich statistische Aufzeichnungen über das Vorkommen dieser Silbenfolgen bei einigen Prosaikern gemacht. Das öftere oder seltenere Vorkommen dieser oder jener Silbenfolge hängt in der Prosa nicht, oder wenigstens nur in sehr geringem Grade, von der Vorliebe des Schriftstellers für diesen oder jenen Rhythmus ab. In der Prosa wird die Wahl der Worte mehr als in der Poesie *ausschliesslich* durch das Streben bestimmt, dem Gedanken einen möglichst klaren Ausdruck zu verleihen. Zum Vergleich habe ich histo-

rische und rhetorische Schriftsteller gewählt: Thukydides und Demosthenes fürs Griechische, Cicero und Livius fürs Lateinische.

Ich habe die ersten 1,000 Silben vom V Buch des Thukydides und von der ersten Philippischen Rede des Demosthenes untersucht. Bei Thukydides habe ich die daktylische Silbenfolge 134 mal wiederholt gefunden, und *genau ebenso oft* kam sie in der bei Demosthenes untersuchten Partie vor. Eine ebenso grosse Anzahl Silben habe ich am Anfang von Ciceros *Divinatio in Caecilium* untersucht, wo ich 71 daktylische Silbenfolgen fand, und am Anfang vom XXI Buch des Livius, wo ich 83 fand. Untersuchen wir wiederum die Menge der spondeischen Silbenfolgen in denselben Partieen, so finden wir

bei Thukydides	183
» Demosthenes	196
» Cicero	197
» Livius	194

Schon diese Zahlen zeigen ja, dass der griechische Hexameter zu einem grösseren Daktylengehalt neigen muss, als der lateinische. Und wir finden dieses relative Übergewicht der Daktylen im griechischen Hexameter nur um so wahrscheinlicher, wenn wir die Sprache der griechischen Epik mit der der lateinischen vergleichen. Der griechisch-epische Dialekt hat eine Menge Formen, die der attischen Prosa fremd sind und die in hohem Grade dazu beitragen, den Reichtum an daktylischer Silbenfolge zu vermehren und den oben angestellten Vergleich zwischen dem Daktylengehalt der beiden Sprachen noch entschiedener zu Gunsten des Griechischen ausfallen zu lassen. Die lateinische Epik dagegen ist im wesentlichen darauf angewiesen, dieselben Formen zu benutzen wie die Prosa.

Ich denke hier, was das Griechische betrifft, an den ausgedehnten Gebrauch der Tmesis, an die Verkürzung des langen Schlussvokals (oder Diphthongs) vor einem Anfangsvokal, an die epische Genitivendung -οιο, an die Dativendungen -οισι und -αισι, um von andern Formen zu schweigen, die in dem epischen Dialekt einen daktylischen Rhythmus boten, während dieser Rhythmus in der attischen Prosa nicht beibehalten wurde (ἀργύρεος — ἀργυροῦς etc.). In der lateinischen Epik fehlen

ähnliche Doppelformen fast ganz, und dieselbe kann die Tmesis und Verkürzung des Schlussvokals nur in ganz engen Grenzen anwenden; das Wenige, was in dieser Beziehung bei Lukrez zu entdecken ist, wollen wir in einer folgenden Studie behandeln, die wir dem Einfluss des Metrums auf die Sprache des Lukrez zu widmen gedenken.[1] Werden die hier angedeuteten Verhältnisse jedoch in Betracht gezogen, so wird man mit Sicherheit behaupten können, dass die Sprache, die dem griechischen Epiker zu Gebote stand, vielleicht nahezu doppelt so reich an daktylischen Silbenfolgen war, als die Sprache des lateinischen Epikers.

Wenn dem nun so ist, so ist klar, dass der lateinische Hexameter in der Regel sehr spondeenreich sein muss. Wo wir lateinische Hexameter mit einem relativ hohen Procentsatz an Daktylen finden, müssen wir annehmen, dass dieselben aus dem bewussten Streben des Dichters, trotz des Sprachmaterials, Hexameter mit überwiegend daktylischem Rhythmus zu schaffen, hervorgegangen sind. Aber wir können natürlich nicht mit Zahlen beweisen, welcher Spondeengehalt, hinsichtlich des Reichtums an Spondeen im Sprachmaterial, für den lateinischen Hexameter so zu sagen der natürliche ist.

[1] Das Charakteristischste an der Sprachform des Lukrez, sofern sie sich von der zeitgenössischen Prosa unterscheidet, ist die Genitivendung -āi. Aber diese Form trägt dazu bei, die Frequenz der Spondeen zu vermehren, nicht sie zu vermindern.

OM

GRUNDTALENS

LEXIKALISKA BEHANDLING

AF

GUSTAF CEDERSCHIÖLD



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

När en gång historien kommer att sysselsätta sig med den svenska kulturens öden och utveckling under Konung OSCAR II:s regeringstid, skall hon säkerligen icke glömma att bland de fredliga storverk, på hvilka denna tid varit rik, anteckna utgifvandet af Svenska Akademiens stora ordbok öfver svenska språket. Ty *då* skall det utan tvifvel vara en allmänt känd och erkänd sak, att vårt folk tack vare denna ordbok tagit ett långt steg framåt i kunskapen om sitt sköna och rika modersmål och därmed ock i förmågan att väl använda det.

Men i närvarande stund, medan ännu jätteföretagets börda trycker tungt på skuldror, som först nyligen börjat vänja sig vid att bära den, och medan ännu blott en jämförelsevis liten del af de kolossala arbetsresultat, som redan hopats, hunnit framläggas i slutgiltig, för allmänheten tillgänglig form, — i närvarande stund kunna de, som egna sina krafter åt det stora företaget, knappt hafva öga eller tanke för annat än dess mödor och svårigheter, som ofta tyckas dem vara tallösa och ändlösa.

Bland dessa svårigheter bero några (om ock ej de allra största) därpå, att ordboken måste uppställa språkets ord i alfabetisk ordning. Denna uppställning medför nämligen den olägenheten, att redaktören, när han fulländat en artikel, oftast måste begynna med en sådan, som ej har något inre samband med den föregående. Han blir alltså urståndsatt att *i ett sammanhang* utarbeta artiklar öfver ord, som genom gemensamhet i afseende på ursprung, betydelse eller funktion till-

samman bilda en grupp, eller som eljest förete motsvarigheter sinsemellan eller utgöra motsatser till hvarandra, osv. [1].

Och dock är öfverblicken af det till innehåll och användningssätt sammanhörande eller jämförliga en knappast umbärlig förutsättning för redigerandet af hvarje särskild artikel. Ja, denna öfverblick plägar redaktören icke inskränka till ett och samma språk, utan han utvidgar den helst till att omfatta äfven de närskylda språken, åtminstone så vidt deras ordförråd redan föreligger bearbetadt i historiska ordböcker.

För redaktören själf, som blott undantagsvis kan i ett sammanhang utarbeta till innehållet likartade artiklar och i regeln förblir bunden vid den alfabetiska följdens brokiga virrvarr af alla möjliga slags ord, blir det mycket mödosamt och tidsödande att snart sagdt för hvarje ny artikel uppsöka ordets betydelsefränder, och för honom är det icke gärna utförbart att för hvarje särskildt slag skaffa sig en så fullständig öfverblick af allt samhörigt, som han kunde önska och behöfva. Men här borde andra, hvilka icke äro lika betungade som han, kunna göra något för att lätta hans möda, nämligen genom att monografiskt behandla grupper af till betydelse eller funktion sammanhörande ord.

Föreliggande lilla uppsats är ett anspråkslöst *försök* till en sådan monografi, ett försök, hvartill jag manats af min ifver att i någon mån gagna det stora fosterländska företaget. Till hvilken utsträckning monografierna komma att behöfvas, och huru de helst böra inrättas för att göra största möjliga nytta, däröfver blifva naturligtvis ordboksredaktörerna själfva de bästa domarne.

Utom sin förnämsta uppgift — att spara ordboksredak-

[1] På en sådan sammanhängande behandling af ordförrådet yrkar H. PAUL i uppsatsen »Ueber die Aufgaben der wissenschaftlichen Lexikographie mit besonderer Rücksicht auf das deutsche Wörterbuch». För en svensk läsare, som önskar taga närmare kännedom om Pauls framställning, är likväl denna (i Münchens Vetenskapsakademis förhandlingar 1894 intagna) uppsats ej så lätt tillgänglig, hvarför jag i stället hänvisar till min med anledning af densamma skrifna essay: »Om de senast framställda fordringarna på en historisk ordbok» (bifogad »Inbjudning till den högtidlighet, med hvilken Göteborgs Högskola kommer att fira trehundrade årsdagen af Gustaf II Adolfs födelse», Göteborg 1894), s. 28 följ.

törerna åtskilligt tidsödande arbete för vinnande af den erforderliga öfverblicken — borde monografier af ifrågavarande slag också kunna tjäna ett par andra syften.

De kunde nämligen i flera fall påpeka, hvar ännu olösta svårigheter förefinnas, eller hvar det redan insamlade språkprofsmaterialet måste anses otillräckligt. Och de kunde lämna sådana meddelanden i god tid, så att svårigheterna hinna komma under diskussion och materialets luckor hinna fyllas, innan de ordboksartiklar, som beröras häraf, måste slutredigeras. Äfven i öfrigt torde monografierna kunna gifva språkprofssamlarna, hvilka vanligen äro villrådiga, hvad de böra upptaga eller förbigå, en och annan nyttig vink.

Och slutligen borde dylika monografier blifva ägnade till att bereda dem, som sysselsätta sig med (eller intressera sig för) språkforskning, men icke speciellt lexikografi, någon inblick i lexikaliska spörsmål.

Den ordgrupp, jag här valt till betraktande, *grundtalen*, är på det hela ganska väl begränsad och homogen samt kvantitativt jämförelsevis liten; ty de hithörande orden hafva ganska få användningssätt och betydelseutvecklingar samt äro själfva ej synnerligen talrika, ehuru de genom sin sammansättningsbarhet kunna gifva upphof till en nära nog obegränsad följd af förbindelser.

Jag har åsyftat att på grundvalen af en jämförelse mellan nyare historiska ordböcker och en granskning af Svenska Akademiens ordboksmaterial framställa några synpunkter till bedömande af grundtalens lexikaliska behandling samt lämna bidrag till belysande af vissa punkter i de svenska grundtalens nyare historia. För en allsidig genomforskning och framställning af ämnet skulle hafva erfordrats vida större utrymme och längre tid, än denna gång stått mig till buds; men jag hoppas dock, att de för svenska lexikografer viktigaste sidorna till allra största delen blifvit vidrörda.

Det skriftliga material, från hvilket jag haft att utgå, är så till vida ofullständigt, som af de utländska historiska ordböckerna blott vissa delar hittills utkommit och de svenska språkprofssamlingarna ännu icke uppnått den omfattning, som de enligt ordboksplanen böra erhålla.

Följande ordboksartiklar har jag granskat i »Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm», nämligen i Bd. I (J. Grimm): **acht, achthundert, achtzehen, achtzig**; i Bd. II (W. Grimm): **billion, drei, dreihundert, dreizehn, dreiszig, dutzend**; Bd. III: **eilf (elf), ein**; Bd. IV, 1 (J. Grimm, Karl Weigand, Rudolf Hildebrand): **fünf, fünfhundert, funfzehen, funfzehnhundert, funfzig**; Bd. IV, 2 (Moritz Heyne): **hundert, hunderttausend**; Bd. VI (M. Heyne): **milliarde, million**; Bd. VII (Matthias v. Lexer): **neun, neunhundert, neunzehen, neunzig, null**; Bd. XI (M. v. Lexer): **tausend.** Dessutom åtskilliga sammansättningar.

I »Woordenboek der Nederlandsche Taal door M. de Vries. en L. A. te Winkel» (sedan fortsatt af andra): **acht, achthonderd, achttien.**

I »A New English Dictionary on historical principles by James A. H. Murray» (m. fl.): **eight, eighteen, eighty, eleven, fifteen, fifty, five.**

I »Ordbok öfver svenska språket, utgifven af Svenska Akademien»: **aderton.**

De för denna ordbok insamlade språkprofven till de öfriga grundtalen har jag — med benägen tillåtelse af ordbokens hufvudredaktör Professor K. F. Söderwall — genomsett och tillgodogjort mig. Ifrågavarande språkprof äro någorlunda rikhaltiga för serien A—G, alltså (hvad grundtalen angår) för artiklarna: **billion, dussin, elfva, en (ett), fem, femtio, femton, fjorton, fyra, fyrtio**; knapphändigare är ännu samlingen för serien H—Ö, alltså för artiklarna: **hundra, milliard, million, myriad, nio, nittio, nitton, noll, sex, sextio, sexton, sju, sjuttio, sjutton, skock, tio, tjog, tjugu, tolf, tre, trenne, trettio, tretton, trillion, tusen, tvenne, två (tu), åtta, åttio.**

Då det var af intresse att jämföra, huru motsvarande ord behandlats i en ordbok öfver ett romanskt språk, har jag undersökt de artiklar om grundtal, som förekomma i de hittills

utgifna häftena af »Dictionnaire général de la langue française par A. HATZFELD, A. DARMESTETER, A. THOMAS», nämligen: **billion, cent, cinq, cinquante, deux, dix, dix-huit, dix-neuf, dix-sept, douzaine, douze, huit, mille, milliard, million, myriade.**

Och slutligen har jag — såsom det följande torde visa — då och då, när anledning gifvits, jämfört dels andra ordböcker, som ej göra anspråk på att vara historiska, dels källor af annat slag, bland dem naturligtvis äfven den kännedom af svenskt språkbruk, jag personligen kunnat förvärfva.

I.

Huru ett ords betydelse skall angifvas i en ordbok öfver modersmålet, är en fråga, som besvarats på olika sätt, och som väl äfven i viss mån *bör* besvaras olika, då det gäller ord af olika slag. I min uppsats »om de senast framställda fordringarna på en historisk ordbok» [1] har jag (sidd. 17—22) med anledning af H. PAULS yttranden i ämnet sökt utreda denna sak och kan alltså beträffande frågan i allmänhet hänvisa till nämnda ställe.

Hvad grundtalen angår, hafva de nyare ordböckerna valt ganska olika utvägar.

För den Grimmska ordboken synes regeln från början hafva varit att blott anföra det motsvarande latinska ordet. Så tydes **acht** utan vidare med *octo*, **achthundert** med *octingenti*, **achtzehen** med *octodecim*. Äfven längre fram vidhålles samma förfaringssätt, då t. ex. **eilf** förklaras blott genom *undecim*, **hundert** genom *centum*, **neunzehen** genom *undeviginti* och **neunzig** genom *nonaginta*. Men i dessa fall anföras de etymologiska motsvarigheterna i besläktade språk, hvilka alltså

[1] Jfr här ofvanför sid. 4 not.

bidraga till betydelsens belysning. Äfven tillägges vanligen »zahlwort» eller »cardinalzahl», t. ex. vid förklaringen af **drei, dreizehn.** För **neun** lämnas ingen direkt betydelseuppgift, utan uppräknas blott etymologiskt motsvarande ord i sanskrit, zend, latin, grekiska, gotiska osv.

Men i de öfriga delarna af det stora verket hafva redaktörerna ej längre funnit det i början använda förklaringssättet tillräckligt. Att HEYNE, som i delen IV, 2 nöjt sig med öfversättningen *centum* till **hundert,** i delen VI tolkar **million** med »summe und zahl von tausend mal tausend» och **milliarde** med »zahl und summe von tausend millionen», — detta kan, åtminstone hvad det senare angår, bero blott på obekvämligheten i ett latinskt återgifvande af ett så stort tal. Märkligare är, att LEXER förklarar **tausend** med »zehnmal hundert», och att i delen IV, 1 **funfzehen** tydes med »fünf und zehn zusammengenommen», **funfzig** med »fünfmal zehn» (hvarvid de latinska synonymerna bifogas). Grundtalet blir således i alla dessa tillfällen förklaradt genom uppvisande af dess relation till basen för vårt räknesystem, tiotalet, eller till någon högre potens af detta tal.

Allra mest förtjänt af vår uppmärksamhet är emellertid den omständliga definitionen af **fünf.** Det bör anmärkas, att artikeln äfven i öfrigt är behandlad med stor omsorg och utförlighet, så att den utan jämförelse intager främsta rummet bland den Grimmska ordbokens artiklar öfver grundtal; sannolikt förskrifver den sig från RUDOLF HILDEBRAND. Definitionen lyder in extenso sålunda:

»**fünf,** quinque, die erste aus zwei ungleichen mehrfachen zahlen (3 + 2) sich bildende einfache zahl, die zugleich bei der zehnerrechnung (dekadik) endzahl der ersten hälfte ist und die eigenthümlichkeit besitzt, dasz sie mit einer ungeraden zahl vervielfacht (multipliciert) im product immer sich selbst zur zahl der letzten stelle, der sogenannten stelle der einer, hat.»

Här gifves alltså besked om flera för detta grundtal karaktäristiska och tillika allmänt kända egenheter. Så vidt jag förstår, bör denna definition betraktas som synnerligen god och, mutatis mutandis, mönstergill för definierandet af grundtalen 2—10.

I de öfriga ordböcker, jag granskat, har jag ej funnit någon definition på ett grundtal, hvilken kunnat mäta sig med

denna. Närmast i längd kommer den, som af den nya franska ordboken lämnas på **billion** (i dess nya betydelse = milliard):

»Dans le système de numération décimale, l'unité du dixième ordre, formée de dix unités du neuvième, c-à-d. de dix centaines de millions. (*Synonyme* milliard.)»

För svensk uppfattning åtminstone, synes denna utförlighet ej gifva så mycken klarhet som den enkla uppgiften vid **milliard**: »Nombre de mille millions».

Andra växlingar i definitionens affattning äro följande.

Ett grundtal inom serien 2—10 betecknas i regeln såsom det antal, som består af en enhet mer än det näst föregående grundtalet; t. ex. i den holländska ordboken: »**acht**.. Benaming der hoeveelheid, die uit ééne eenheid meer bestaat dan *zeven*»; i den nya franska: »**deux**.. Un plus un»; »**cinq**.. Quatre plus un»; »**huit**.. Sept plus un»; »**dix**.. Neuf plus un» [1]. The Century Dictionary of The English Language har likaledes: »**seven**.. One more than six»; »**eight**.. One more than seven». — Något afvikande i formen är MURRAYS ordbok: »**five**.. The cardinal number next after four»; »**eight**.. The cardinal numeral next after seven». -- En annan variation förekommer i D. SANDERS Wörterbuch der Deutschen Sprache: »**Acht(e)**.. die zwischen 7 und 9 liegende Zahl».

Men det är att märka, att dubbel betydelseuppgift någon gång förekommer. Så fortsätter MURRAYS ordbok den nyss anförda definitionen af **five** med orden: ».. represented by the symbols 5 or V», och definitionen af **eight**: ».. represented by the symbols 8 or viii» [2]. — I definitionen af **seven** har The Century Dictionary tillägget: »the sum of three and four».

Det allmännaste förklaringssättet (föregående grundtal + 1) torde väl på det hela vara lämpligast, när nämligen ingen mera speciell definition kan gifvas, såsom i alla händelser bör

---

[1] För detta grundtal, som benämner själfva basen i vårt räknesystem hade väl en utförligare definition varit mera önskvärd och nödig än för de öfriga.

[2] The Century Dictionary har — egendomligt nog — motsvarande, uppgift endast för själfva siffrans namn, t. ex. »**eight**.. **II.**.. **2.** A symbol representing eight units, as 8, or VIII, or viii».

-ske för 10, och såsom den Grimmska ordboken lyckats åstadkomma med afseende på 5. Dubbel betydelseuppgift synes hafva sina fördelar; särskildt borde alltid, äfven för högre grundtal, siffran utsättas; ty denna tillhör ju det internationella språket, »världsspråket», och bör därför icke saknas i tolkningen. Utom i de engelska ordböckerna har jag funnit siffran utsatt i den holländska, vid förklaringen af **achthonderd,** och i den Grimmska vid **fünfhundert.** I Svenska Akademiens Ordbok, artikeln **aderton,** förekommer siffertalet väl ej utsatt i definitionen, men däremot användt i redogörelsen för de förbindelser, grundtalet (som multiplikator eller addend) ingår med större grundtal.

I serierna 12—19 och 20—90 förekomma två slags definitioner. Grundtalet bestämmes genom sin relation antingen till närmast föregående grundtal eller ock till talet 10[1]. Se här exempel!

Holl. ordb.: »**achttien**.. Benaming der hoeveelheid, die uit de som van *acht* en *tien* bestaat». Grimm. ordb.: »**funfzehen**.. fünf und zehn zusammengenommen». Franska ordb.: »**dix-huit**.. Dix plus huit»; »**douze**.. Dix plus deux». MURRAY: »**fifteen**.. The cardinal number composed of ten and five»; »**eighteen**.. The cardinal number next after seventeen». Svenska Akademiens Ordbok: »**aderton**.. det tal, som utgör summan af åtta o. tio». Century Dict.: »**eighteen**.. Eight more than ten, or one more than seventeen».

Grimm. ordb.: »**funfzig**.. fünfmal zehn». MURRAY: »**eighty**.. The cardinal number equal to eight tens»[2]. Franska ordb.: »**cinquante**.. Quarante-neuf plus un». Century Dict.: »**eighty**.. Eight times ten, or one more than seventy-nine; fourscore».

Man ser, att Century Dict. är utförligast och använder bägge utvägarna (och dessutom en synonym). Skall blott den ena begagnas, så bör utan tvifvel — åtminstone i fråga om germanska språk — angifvandet af relationen till 10 ega företrädet, ty den fäster sig just vid den synpunkt, som för folk-

---

[1] I fråga om 11 sammanfalla naturligtvis båda sätten till ett.

[2] Alldeles motsvarande definition finnes för **fifty.** — Att sifferbeteckningen öfverallt tillägges hos MURRAY, har förut blifvit omnämndt.

medvetandet ännu är viktigast, och som varit afgörande för de germanska ordens bildning. MURRAYS definition af 18 måste alltså betraktas som en lapsus, och den franska ordbokens förklaring af 50 bör naturligtvis också ogillas, men kan dock möjligen i någon mån antyda en olikhet i språkkänslan.

100, 1000, million osv. kunna svårligen definieras annorlunda än som multipler af 10, 100, 1000 osv. Jfr i den franska ordboken: »**cent**.. Dans l'échelle des nombres, celui qui est formé de la réunion de dix dizaines d'unités»; »**mille**.. Dix fois cent»; »**million**.. Nom de nombre exprimant mille fois mille».

II.

Ett grundtals betydelser och användningar blifva i de utländska ordböckerna vanligen indelade efter grundtalets funktion som adjektiv eller som substantiv; i den Grimmska ordboken (och i den holländska) stundom äfven efter dess oböjlighet eller böjlighet, en indelningsgrund, som delvis sammanfaller med grundtalets adjektiviska eller substantiviska natur. Då vidare alla grundtal i vissa förbindelser (flera i några språk, färre i andra) kunna brukas i st. f. ordningstal, taga åtskilliga ordböcker vid uppställningen af betydelserna hänsyn till denna omständighet. Och slutligen måste vid behandlingen af månget grundtal särskilda afdelningar uppställas för de konkreta substantiv, hvilka utvecklat sig ur talet därigenom, att detta tänkts såsom det mest karaktäristiska för de ifrågavarande tingen. Det händer dock, att dessa sbst. med afseende på form, flexion eller genus antagit en så självständig ställning, att de måste behandlas i särskilda artiklar.

Då jag nu vill anföra exempel på de utländska ordböckernas sätt att disponera artiklar om grundtal, skall jag för att lätta öfverskådligheten citera artiklarna på svenska och i

något sammanträngd form [1]. Jag håller mig hufvudsakligen till grundtalet 8, emedan detta är representeradt i alla de af mig undersökta utländska ordböckerna.

Den nya franska ordboken uppställer artikeln **huit** på följande sätt:

1:o. Adjektiviskt oböjligt grundtal: *Huit mois. Il a huit ans. Tous les huit jours.* Elliptiskt: *D'aujourd'hui en huit* (dvs. i dag åtta dagar till). || Med betydelse af ordningstal: *Page huit. Chapitre huit. Henri huit* (= Henri VIII). *Le huit du mois* (= den åttonde i denna månad). *Le huit février.*

2:o. Oböjlig substantivisk talbenämning [»Nom de nombre indéclinable»]: *Le nombre huit. Le numéro huit. Deux fois quatre font huit.* || Siffran, som föreställer detta tal (8): *Le chiffre huit. Écrire un huit.* || Genom utvidgning: **1.** Kort, märkt med åtta ögon [»points»]. *Le huit de carreau. Il lui est rentré les quatre huit.* | **2.** Bandage, hvari banden korsa hvarandra i form af en åtta. | **3.** Kvinno-håruppsättning i form af en åtta [2].

I MURRAYS Dict. disponeras artikeln **eight** sålunda:

A. som adj. **1.** I förbindelse med utsatt sbst... | **b.** (*An*) *eight days* (= en vecka).

2. Med utelämnande [»ellipsis»] af ett sbst., som vanligen kan suppleras ur sammanhanget.. | **b.** Särskildt med utelämnande af *hours*, t. ex. *eight o'clock.* | **c.** Såsom metrisk term: *In eight and six* (l. *four* osv.), dvs. i versrader, som omsevis bestå af 8 o. 6 (l. 4 osv.) stafvelser. Jfr **B. 2 d.** | **d.** (föråldradt) i uttrycket *Piece of eight* (näml. *reals*, realer).

3. Förbundet med ett följande grundtal l. ordningstal för att bilda ett sammansatt räkneord (grundtal l. ordningstal).

B. som sbst. **1.** Det abstrakta talet åtta: *Seven is a fortunate number among the Hindus, eight among the Baudd'hists.*

2. Sammanfattning [»A set»] af åtta personer l. saker. | **a.** I kortspel: kort, märkt med åtta ögon [»pips»]. *He plays his eight of hearts.* | **b.** Af åtta bestående besättning å båt [3]. | **c.** Såsom bibliografisk term: *In eights* (= i oktav). | **d.** Såsom metrisk term: *In eights* (= i åttastafviga versrader).

3. Siffran 8; däraf hvad som helst, som har form af en 8; särsk. om en figur, som under skridskoåkning göres på isen. Äfven säges *figure* (*of*) *eight;* någon gång attributivt.

---

[1] Etymologiska uppgifter utelämnas här, likaså definitioner, åtskilliga språkprof m. m.

[2] Dessutom upptagas afledningarna **huitain**, m., strof af åtta verser; och **huitaine**, f., sammanfattning [»réunion»] af åtta föremål af samma slag; äfven: åtta dagar.

[3] Härefter redogörelse för sportstermerna *The Eights* och *Eights Week.*

C. i sammansättningar..

Synnerligen omsorgsfullt utarbetad är, såsom följande förkortade öfversättning visar, artikeln **acht** i den holländska ordboken.

I. ss. grundtal.

I) adjektiviskt framför ett sbst., som benämner arten af de enheter, af hvilka antalet består; räkneordet och sbst. uttrycka därvid tillsammanstagna ett antal, som verkligen existerar l. tänkes som existerande. *Acht menschen*.. *Acht sprongen* [dvs. språng]. *Acht keeren* [dvs. gånger]. *Acht minuten. Te acht uren* [dvs. kl. 8]. — När benämningen på enheterna redan förut förekommit l. följer strax efteråt, blir den ofta utelämnad vid räkneordet... — I vissa fall kan sbst. alldeles förtigas, enär af betydelsen eller förhållandena otvetydigt framgår, hvad slags enheter man åsyftar. Detta inträffar i sht med orden *jaar*, *kaart*, *steen* och *uur*. T. ex. *Hoe oud is uw dochtertje? Morgen wordt ze acht* (näml. *jaren*). Så ock vid kort- och dominospel *Hoeveel vraagt ge? Acht* (näml. *kaarten* l. *steenen*). Likaså i uttrycken *de klok slaat acht* och *halfacht*, där man tänker på *uren* [dvs. timmar]. — Man kan dock i dessa fall likaväl utsätta substantivet. — Uttrycket *acht dagen* i st. f. en vecka af sju dagar..[1].

II) substantiviskt användt har räkneordet, allt efter som det tages i abstrakt l. konkret betydelse, två former: *acht* och *achten*.

1) abstrakt: formen *acht. De hoeveelheid acht. Het getal acht. Het woord, dat acht luidt. De helft van acht is vier.* — Anm. **1.** *Acht* är i denna användning intet verkligt sbst., ty det kan ej bestämmas af artikel, ss. t. ex. (*een*) *paar*, (*een*) *dozijn* o. a. verkliga sbst. — Anm. **2.** Alla tal kunna betraktas som kollektiva enheter. Detta förklarar, hvarför *acht*, taget ss. benämning på talet in abstracto, alltid förbindes med verb i sing.; t. ex. *Acht is meer dan vijf; Acht en vier is twaalf.* Sättes verbet i plur., så visar detta, att man tänker på något visst, bestämdt slag af enheter.

2) formen *achten* (liksom *vieren*, *vijven* osv.) är en återstod af den böjning, som fordom tillkom grundtalen, då de brukades absolute. De äro därvid att betrakta som självständigt stående adj. och böjas ss. sådana[2]. — *Achten* brukas om åtta personer l. saker, hvilka framställas ss. sammanhörande, l. åtta handlingar ss. följande omedelbart på hvarandra och företagna i samma syfte. Därvid har *achten* värdet af grundtal + sbst. (= 8 människor, män, kvinnor; 8 delar, stycken, handlingar osv.). — *Achten* betecknar:

a) åtta personer; med bibegreppet att de höra tillsammans l. hafva något gemensamt. *Een gezelschap van achten.* — Särsk. i uttrycket: *De lieden (l. goede lieden) van achten*, l. blott: *de achten*, regeringskollegium i Dordrecht;

[1] Här följer utförlig förklaring af uttryckets uppkomst.

[2] Härefter följer närmare redogörelse för utvecklingen, hvarigenom *achten*, eg. dativ, kommit i st. f. det äldre *achte*.

enskild medlem kallades *Achste* l. *Achte* l. *Acht.* — I sht vanligt är bruket af *achten* (= 8 personer) efter ett pers.-pron., som föregås af prep. *Dit behoort aan ons achten. Deel dit onder u achten.* Härvid är *achten* bestämning till pronominet; *voor ons achten* = för oss, (som äro) åtta personer; jfr det franska *nous huit.*

b) åtta delar af samma hela; vid verb, som beteckna styckande, samt föregånget af prep. *in.*

c) åtta enheter förenade i samma mynt. *Een Reaal van achten* (= ett mynt, som gäller 8 realer).

d) klockan åtta [»Acht uren»]; man räknar de från midnatt l. middag förflutna timmarna. *Vóór achten. Tien minuten over achten.*

e) åtta på hvarandra följande gånger, näml. när det är fråga om utförandet af något, som ej är afslutadt med ens, utan fordrar upprepande af samma handling. Alltid med prep. *in. In achten* (= åtta gånger, med åtta försök).[1] *Gij raadt het niet in achten* (= Ni kan komma med åtta gissningar utan att gissa rätt).

II. ss. ordningstal, efter ett sbst. i sing. Oftast i förbindelser sådana som *Boek acht, hoofdstuk* (= afdelning) *acht; vers acht; artikel acht; psalm acht.* — Efter *jaar: Het jaar acht* (näml. efter Kristi födelse), *Het jaar acht vóór Christus, Het jaar acht na Mahomed's vlucht;* med ellips: *Van welk jaar zijt gij? Van het jaar acht* (dvs. 1808). — Vid furstars namn: *Lodewijk acht.* — Anm. Bruket af grundtalen ss. ordningstal har uppkommit genom öfversättning af latinska skrifter. I latinet stå ordningstalen vanligen efter sitt sbst. och blifva i regeln uttryckta blott genom siffror, i följd hvaraf skillnaden mellan grundtal och ordningstal bortfaller för läsarens öga; t. ex. *Libro* VIII, *Anno* VIII, *Ludovicus* VIII. Efterliknande detta skref man t. ex. *Boek* VIII, *In't jaar* VIII, *Lodewijk* VIII, hvilket helt naturligt gaf anledning till, att man för korthetens skull läste *acht* i st. f. *het* l. *de achtste.*[2] — I ett enskildt fall brukas *acht* i st. f. *achtste* framför sbst., näml. framför månadsnamnet för att angifva den åttonde dagen i en månad; detta bruk är äfvenledes att förklara af sträfvandet efter korthet vid läsningen af siffrorna. *Acht Maart, Acht Mei.*

Afledning: *Achtste* (äldre äfven: *achte*, ännu kvarstående i *achtehalf*).

Sammansättningar: ... [uppräknas; t. ex. *Achtdubbel, -maal* m. fl.; *tachtig* (= 80) och *halfacht*].

Afledda sammansättningar: *Achtponder* och ett antal ord på *-ig*, t. ex. *achtbeenig, -jarig, -zijdig* [m. fl.; det anmärkes, att då sådana kunna bildas i obegränsadt antal, behöfva endast de förklaras, som verkligen äro i bruk, och hvilkas betydelse icke omedelbart framgår af sammansättningsdelarna], alla tillkännagifvande, att något har åtta af de i ordet nämnda föremålen.

---

[1] Jfr den franska ordb.: »**cent**.. *Je vous le donne en cent,* à faire, à trouver en cent coups (en parlant d'une chose difficile)».

[2] Angående denna förklaring jfr längre ned, sid. 27 not 1.

Anm. Med andra räkneord förbindes *acht* på olika sätt. Med *tien* och *honderd* bildar det sammansättningar, dock af mycket olika betydelse: *achttien* = åtta och tio; *achthonderd* = åtta gånger hundra. I det sista ordet får *acht*, genom ellips af *maal*, funktion af ett mångfaldigande adverb. — I uttrycken *acht duizend* (= 8,000) och *acht millioen* förblifver *acht* räkneord; *duizend* är härvid (hvilket alltid är fallet med *millioen*) att betrakta ss. ett sbst. i singularform, likasom *dozijn* och *paar* eller *el*, *pond* (= aln, skålpund) o. d. i *acht dozijn*, *acht paar*, *acht el* o. s. v.

Därjämte upptager samma ordbok äfven:

acht, f., pl. *achten*, diminutivform *achtje*, pl. *-jes*. Räkneordet *acht*, användt som sbst.

1) i eg. betydelse. — **a)** ss. namn på siffran. *Eene Arabische acht* (8). *Eene Romeinsche acht* (VIII). *Eene onleesbare acht. Drie achten. De achtste macht* (= åttonde digniteten) *van een getal wordt aangeduid door een achtje boven aan de rechterzijde van het grondtal.* — **b)** genom utvidgning: en figur, som har utseende af en 8. [Exemplen handla om beteckningen af oändligheten (∞); en figur åstadkommen vid skridskoåkning; en tur i konstridt.] — ett slags bakverk [= kringla?].

2) oegentligt. — **a)** i kortspel. ett kort med åtta ögon [»eenheden»]. *De acht van klaveren. Hij had de vier achten.* — **b)** i (»dubbelt» l. »stort») dominospel: en af de brickor, på hvilkas ena hälft stå åtta ögon. — **c)** ett ljus af åtta på ett skålpund eller i ett paket. — **d)** diminutivet *achtje* brukades fordom i betydelsen af ett litet silfvermynt, värdt åtta stuivers.

I jämförelse med denna rikhaltighet i uppgifter och omsorgsfullhet i utredning af språkbruket framstår artikeln **acht** i J. GRIMMS behandling såsom mycket torftig. Artikeln innehåller, efter öfversättningen (»octo») och etymologiska sammanställningar, endast följande meddelanden:

Acht är numera sedan länge oböjligt, blott med det undantag, att man i några talesätt, där intet sbst. följer, ännu tolererar dativen *achten*, t. ex.: *er fährt mit achten (= acht pferden); wähle dir aus den achten eins.*

Uttrycken *nach achten*, *vor achten (= nach acht uhr*, *vor acht uhr)* synas knappast innehålla ordningstalet, då det äfven heter *nach neunen*, *seit vieren* [dessutom jämföres det holländska språkbruket].

Förklaring af sammansättningarna *achtzehen*, *achthundert*, *achttausend*[1].

Rikare på uppgifter, men oredig i uppställningen är D. SANDERS:

Acht(e) räkneord **1)** det mellan 7 och 9 liggande talet . . [exempel]. — ss. boktryckarterm = petit.

2) siffran (femininum). *Die Acht, eine römische Acht* (VIII) . . . Föremål af liknande utseende. *Liesz er sein Pferd die Achte gehen . . . Die grosze Achte*

---

[1] Vidare upptager J. GRIMM: »**achter**, m., åttagroschen (i Sachsen åttapfennigstycke); i jägarspråket: åttaspetsig hjort».

zu machen [vid angläs] ... *Die kleine Achte*, tecknet S. *Lange Achte*, långskrangligt fruntimmer. *Goldne Achte*, fjäril, tecknad med en 8 på vingarna ...

3) liksom vid alla ord, som angifva ett antal, förekomma flera slags ellipser, hvarigenom räkneordet uppträder ss. sbst. (dels i plur., dels ss. femininum, plur. *-en*); därvid är särskildt att märka, att *acht*, när det ej åtföljes af sbst., ofta antager ändelsen *-e* och i dativ *-en*, t. ex.: *Er wird morgen acht* (sc. *Jahr alt*); *Die Uhr schlägt acht* (sc. *Schläge*); *Es ist halb acht* (sc. *Uhr*); i kortspel: *Alle 4 Achten; Die Herzen-Achte* osv. — *Ihr getreuen lieben Achte* (= *Achtgespann*); *Mit Achten* (= *8 Pferden*) *fahren*. — *Halb achte schon* .. *Gegen Achte* .. *Ich komme* .. *vor Acht* (*-e*, *-en*) osv. — *Ein Stück von Achten*, spanskt mynt af 8 realer, osv.

4) Förklaring af uttrycket *acht Tage*[1].

Som man ser, äro skiljaktigheterna i ordböckernas behandling af samma ord ganska många. Delvis bero dessa skiljaktigheter naturligtvis på verklig olikhet mellan språken (i sht mellan franskan och de germanska språken); men en icke ringa del torde bero på lexikograferna, så till vida nämligen som dessa än haft större, än mindre insamladt material att utgå ifrån, eller ock på olika sätt bedömt det material, öfver hvilket de hade att förfoga.

Att på ett uttömmande sätt uppvisa bristfälligheterna och oegentligheterna i ordböckernas uppgifter och uppställning blefve emellertid en mycket vansklig sak. Knappast någon lär väl så fullständigt behärska sitt eget modersmål, att han kan åstadkomma en fullt slutgiltig kritik af en artikel inom dettas ordbok. Långt mindre kan någon med tillräcklig insikt öfverskåda och bedöma flera språks tillgångar och förhållanden inom ett visst betydelseområde.

Men där man icke kan göra allt, kan man dock stundom göra något. Och i det föreliggande fallet erbjuda källorna på några punkter lätt nog ämne till kritiska reflexioner.

---

[1] Dessutom upptager SANDERS: »**Achter**, m., .. af räkneordet *Acht* i åtskilliga betydelser (jfr *Achtel*) **a)** ett af 8 enheter bestående helt, t. ex. åttapfennigstycke, åttaradig strof. — **b)** åttaspetsig hjort. — **c)** åttondedelen af ett helt, t. ex. af ett mått [?]. — **d)** en, som tillhör ett kollegium af 8 personer. — **e)** från år 8, med förtigande af tusen- och hundratalet. — **f)** formen af en 8».

Jag vill också i det följande taga de utländska ordböckernas framställning till utgångspunkt för några anmärkningar. Men då jag i främsta rummet vill uppehålla mig vid sådant, som synes mig vara af vikt för den nya svenska ordboken, komma mina invändningar mot de utländska ordböckerna att göras mera i förbigående.

III.

Jämförelsen mellan de särskilda lexikografernas sätt att behandla grundtalet 8 ger som första och påtagligaste resultat den (här ofvan redan antydda) iakttagelsen, att artikeln **acht** i JACOB GRIMMS framställning är alltför knapphändig och ofullständig. Den store språkforskaren var ju själfva begynnaren och banbrytaren inom den historiska lexikografien (liksom på flera andra områden); att man efter hans tid kommit längre än han kom, förminskar ej hans ära.

Hos J. GRIMM förekommer alls ingen antydan därom, att *acht* l. *achte* kan begagnas såsom ett verkligt (feminint) sbst. för att benämna siffran 8 (och i åtskilliga därmed sammanhängande användningar). Detta framhålles däremot, under anförande af många exempel, af D. SANDERS. Men SANDERS har ej tillräckligt skilt detta feminina sbst. från *acht* i dess mera adjektiviska användningar; jfr i sht afdelningen 3, där namnet på kortet finnes inblandadt mellan åtskilliga elliptiska uttryck, i hvilka *acht (achte, achten)* ännu någorlunda bevarar sin natur af adjektiv.

Klart och bestämdt angifver, som vi sett, den holländska ordboken själfständigheten hos femininet *acht* genom att låta det bilda en särskild artikel.

I de franska och engelska ordböckerna blifva motsvarande sbst. visserligen ställda i samma artikel som grundtalet, men hållna i sär från detta genom indelningen. Hvad franskan

vidkommer, var också en utbrytning mindre nödig, då substantivet är alldeles oböjligt. I engelskan, som låter substantivet *eight* antaga pluraländelse, finnes större skäl till uppställande af särskild artikel.

Men vi återvända till tyskan. På grund af detta språks nära släktförhållanden till svenskan och talrika inflytelser på denna är det för oss af särskildt intresse att något närmare tillse, hvad de öfriga delarna af den Grimmska ordboken hafva att säga om andra ord af samma typ som *die acht(e)* = siffran 8 (m. m.).

Vi finna, att jämte grundtalet **drei** upptages (i särskild artikel) ett femininum[1] **drei,** tretalet, äfven siffran 3 (III)[2]. Likaså förekommer efter grundtalet **fünf** artikeln: **fünf, fünfe,** f., med betydelserna femtalet och siffran 5 (V); och vidare påträffa vi (ss. särsk. artikel) **neune,** f., niotalet och dess siffra[3].

Det bör tilläggas, att den Grimmska ordboken äfven (i särskilda artiklar) upptager de maskulina substantiven **fünfer** och **neuner,** bland hvilkas talrika betydelser först anföras: talet fem (resp. nio), och: siffran 5 (resp. 9)[4]. Af de öfriga betydelserna må en påpekas: mynt, som gäller lika mycket som fem (resp. nio) mindre. En betydelse, motsvarande den sistnämnda, meddelas också för **dreier**[5], om hvilket ordboken först lämnar den allmänna uppgiften: »das als sing. betrachtete und flectierte *drei*». — För vacklandet i uppfattningen af dylika afledningar är det också karaktäristiskt, att medan **dreisziger**

[1] Ett, äfvenledes ss. särskild artikel, anfördt neutrum **drei,** tre ss. enhet l. helhet, tretal, tyckes hafva inskränktare användbarhet; exemplen äro från poem af WIELAND och GOETHE samt ett prosaiskt från JEAN PAUL.

[2] Huruvida det från en gammal ordlista hämtade språkprofvet *dri uf dem wurfel* (= trinio) verkligen hör hit, synes mig tvifvelaktigt.

[3] Att dessa betydelseuppgifter på **neune** äro något för trånga, framgår af där anförda språkprof. En poetisk användning af *neune* och ett par lokala betydelser af *fünf(e)* kunna här förbigås.

[4] Jfr de danska substantiven: *(en) Ener, Femmer, Tier,* som utan förklaring anföras af KR. MIKKELSEN, Dansk Sproglære (1894) s. 183; enligt MOLBECHS Ordbog är *Tier* liktydigt med tiotal. — För engelskan upptager MURRAY **fiver,** fempundssedel.

[5] Att ordboksredaktören i uttrycken *kein dreier, nicht ein dreier,* tolkar *dreier* (i och för sig) med »gar nichts», beror tydligen på tankspriddhet.

(30-åring m. m.) och **funfziger** (50-åring m. m.) upptagas som särskilda artiklar, däremot det till betydelsen alldeles motsvarande *neunziger* måste uppsökas i artikeln om grundtalet **neunzig,** hvilken indelas i »1) flexionslos .. 2) substantivisch *neunziger,* m., ..».

Det kan väl ej betviflas, att sådana tyska sbst. som *(die) acht(e), (die) fünf(e), (die) neune* öfvat inflytelse på bildandet och utvecklingen af de svenska orden *etta(n), tvåa(n), trea(n)* osv.

Huru gamla dessa äro i vårt språk, och huru det tillgått med deras bildning, är (så vidt jag vet) ännu icke närmare utredt. RYDQVIST säger (Sv. spr. lagar 2: 595—6) om dem blott, att de hafva alstrats af grundtalen; angående *etta* framhåller han flera gånger (anf. arb. 3: 274, 5: 20, 204), att det uppkommit af neutret *ett,* och kallar det för ett »nytt» ord. I de hittills utkomna häftena af F. TAMMS Etymologiska ordbok förbigås *etta, femma* och *fyra.*

De äldsta exempel, jag funnit i Svenska Akademiens ordbokssamlingar, äro *trea, sexa* och *åtta,* antecknade från O. LINDS Tysk-svenska ordbok (af 1749)[1], samtliga som substantiva benämningar på motsvarande tal och siffra, hvarjämte *sexa* ss. namn på kort med sex »ögon» är tillvarataget från den af fransmannen MONT-LOUIS (med svenskars tillhjälp) år 1739 utgifna språkläran.

I ett sammanhang, där vi snarast skulle bruka ordet *tiotal* (men numera knappast *tia*), begagnas *tio* ss. neutrum af O. RUDBECK i Atland 2: 164 (1689): »Tryhundra dagar tolffräd, dhet är tryhundra dagar räknandes med 12 dagar *i hwart tijo*». Substantiv (neutrum?) torde väl *tio* vara äfven i följande språkprof: »Decade, .. Number of Ten, *tijo,* Decas» SERENIUS Eng.-sv. ordb (1734).

I vårt nuvarande språk synes bruket af dessa numeralsubstantiv på *-a* vara tämligen snäft begränsadt, men söka ut-

[1] I LINDS samtidigt utgifna svensk-tyska ordbok finner man: »*Fyra,* f. (fyra ögon) på chort och tärningar, eine Viere in Karten und Würffeln»; »*Fema, femma,* f. die Fünfe»; »*Tia,* f. die Zehne, s. tija»; »*Tija,* f. die Zehne, eine Zahl von Zehen». — *Etta, tvåa, sjua, nia, elfva* (sbst.), *tolfva, femtia* tyckas saknas i bägge ordböckerna.

vidga sig i vissa riktningar. Så vidt jag kunnat finna, ställer sig nämligen deras användning på följande sätt.

Vill man beteckna själfva talet l. antalet, så föredrager man numera afgjordt sammansättningar med *-tal* framför sbst. på *-a*. Användningen af de senare faller sig därför icke riktigt ledigt i detta sammanhang: »Att i qvadraten, *fyran* och *nian* igenkänna rättvisan, i sjutalet [obs.!] tiden, i *tvåan* det qvinliga, i *trean* det manliga, och följaktligen i *femman* äktenskapet, dertill fordras en icke så litet rörlig fantasi» WIKNER Platon 22 (1867). Äfven i följande exempel skulle ordet *tretal* bättre motsvara det allmänna språket:

»Och slutligen en *trea*
Från Helikon:
Octavia och Lea
Och Rubenson.» SEHLSTEDT Sånger 4: 115. (1868, 1871).

Men för att beteckna siffrorna äro orden på *-a* fullt brukliga, och de äro naturligtvis de enda användbara enkla sbst., när siffernamnet måste förekomma med artikel (t. ex. *en sjua, sjuan*) l. i plur. (t. ex. *sjuor*)[1]. Däremot säger man nog t. ex.: »Skrif upp *sju, tre* och *ett*!» hellre än: »Skrif upp *sjua, trea* och *etta*!»[2] I svenskan tyckes det endast vara enkelskrifna siffror, som kunna benämnas med numeralsbst. på *-a*, och man torde svårligen på svenska kunna tala om »en romersk åtta» (jfr här ofvan citat från holl. ordb., SANDERS och Century Dict.) eller om »en arabisk tia (l. femtia)»; däremot kan man mycket väl säga: »en romersk *tia*» (= X), sannolikt också: »en romersk *femtia*» (= L)[3].

Fullt stadgad (och, som vi sett, rätt gammal) är användningen af *tvåa—tia* ss. benämningar på kort; naturligtvis

---

[1] Äfven sådant, som har formen af siffra, kan stundom i svenskan (liksom i andra språk, jfr ofvan) benämnas på samma sätt; t. ex. *treor* och *åttor* ss. figurer vid skridskoåkning; *gå i åtta* är en velocipedterm, se ÖSTBERG Velocipeden 30 (1894).

[2] Jfr: »X för V och *tw* för *siu*» MONT-LOUIS 279 (1739); »Skrifva *sju* för *tu*» ENVALLSON Hofslagaren 15 (1786), RUNEBERG Efterl. skr. 1: 190; i dessa gamla förbindelser måste det väl vara fråga om siffrorna, ehuru visserligen ett bibegrepp af värdet följer med.

[3] Motsvarande användning finnes ej omnämnd i den franska ordboken under **dix** och **cinquante**.

säger man också *elfva* och *tolfva*, när leken har kort med 11 och 12 ögon. Dock torde det ej vara ovanligt att få höra t. ex.: »Ruter *sju*», »Klöfver *fem*», alltså med formellt oförändrade grundtal[1]; det är väl knappast troligt, att dessa uttryckssätt kunna bero på beröring med sådana, som afse nummer i en serie (jfr här nedanför). — På liknande sätt som korten benämnas också tärningskast, äfvensom dominobrickor[2]. Såsom namn på spelet »marriage» förekommer *tolfva;* och vissa »honnörer» i pikéspel kallas *sextia, nittia.* Däremot anföras i skriften »Konsten att spela» (1849) såsom namn på vissa spel i »gråpojs» ej blott de oföränderliga *nitton* och *tjugu,* utan ock t. ex. *trettio, fyrtio, trettionio,* där man möjligen kunnat vänta sbst. på *-a,* och *tjugoen, trettioen, fyratioen,* i st. f. hvilka former på *-etta* (eller åtminstone på *-ett*) väl varit tänkbara.

Men den användning af numeralsbst. på *-a,* som i svenskan torde vara allmännast förekommande (jämte självfva siffernamnen), är utan tvifvel den, som benämner sedlar af 5, 10 eller 50 kronors valör: *femma, tia, femtia.* Man får dessutom ännu någon gång höra talas om en *(riksbanks-)etta,* en *tvåa banko,* en *trea (banko),* kanske t. o. m. om en *tjugufemma.* Något vulgärt låter »en *hundra*»; men detta ord brukar redan 1837 W. v. Braun (Dikter 1: 88), i tilltal till sin plånbok:

»Hvi är jag som nolla betraktad?
Emedan du *hundror* ej har!»

Hvarmed kan jämföras: »Kasta åt honom en *hundrabanko* för besväret» De Geer Grefve Lillie 14 (1880). Annars föredrager numera det hvardagliga, något självsvåldiga språket sammansättningen *hundralapp,* t. ex. hos E. Lundquist Smink 25 (1887),[3] medan den »städade» språkformen väl ej har andra uttryck än *hundrakronsedel* eller möjligen *hundrakrona.* Huru-

---

[1] På danska säger man: »Spar *to*» osv. Jfr den danska folkkvickheten »at spille *Kløer fem* ud» (= klöfver fem, men också = klor fem, handen), dvs.: ge en örfil; se »Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale, ved V. Kristiansen» (= M. V. Fausbøll).

[2] I brädspel förekommer *tua* synonymt med »dus».

[3] Jfr *tusenlapp,* t. ex. i Stockholms Dagblad 1893.

vida *etta, tvåa, femma, tia* (liksom de tyska *dreier, fünfer, achter* m. fl.) brukas l. brukats om metallmynt, har jag ej kunnat utröna.[1]

Mera till fackspråk än till det allmänna språket torde följande uttryck höra. I handel kallas ofta ljus, hvaraf 5 l. 6 (osv.) gå på ett skålpund (l. ett paket), för *femmor* l. *sexor* (osv.); jfr här ofvan utdraget ur den holl. ordb. **acht,** f., **2 c;** galoscher (skor? handskar?) af storleksnumret 6 l. 7 (osv.) kallas stundom *sexor* l. *sjuor* (osv.); om motsvarande bruk i engelskan se MURRAY **five B 4 b.** — I sportsterminologien, t. ex. hos ORSTADIUS i Sv. Turistföreningens Årsskrift 1896, s. 213, beteckna t. ex. *tvåor* och *fyror* kapproddsbåtar med resp. 2 och 4 roddare.[2] — Bland skolfolk är det vanligt att benämna klasserna *ettan, tvåan* osv. samt att, om de äro delade i två l. flera parallellafdelningar (A, B, C) eller i lägre och högre afdelning (VI: 1 och VI: 2, VII: 1 och VII: 2), säga t. ex. *fyrorna, sexorna.*[3] Men fullt konsekvent är detta benämningssätt ännu icke genomfördt; när en pedagogisk förf. i Svensk Tidskrift 1894, s. 531, begagnade uttrycket »den nuvarande 6-ettan», anmärktes mot detta, att man brukar säga *sex-ett (sex-två, sju-ett, sju-två).* Häruti tyckes man alltså hafva blifvit kvarstående vid den äldre numreringsbeteckningen, om hvilken vi strax skola tala.

Från studentspråket har, som bekant, ordet *sexa* ss. namn på en viss måltid utbredt sig till allmänt språkbruk; det äldsta exempel, som finnes antecknadt för Svenska Akademiens Ordbok, är från ATTERBOM Lycksalighetens Ö 2: 391 (1827).

---

[1] En tioörescigarr har jag hört kallas för »en *tia*»; men denna benämning kan möjligen ha uppkommit däraf, att en särskild sort cigarrer, som kostade 10 kr. pr 100, på lådans lock bar afbildningen af en 10-kronsedel och namnet »*Tian*».

[2] Uttrycken torde väl hafva sina närmaste förebilder i engelskan; jfr här ofvan (sid. 12) **eight B 2 b.** — Däremot synes svenskan ej hafva eller hafva haft motsvarigheter till *eighteen* = adertonpundare, *eighty* = åttioårsåldern (jfr dock härnedan s. 39) *eighties* = åren mellan 80 och 90 (»åttitalet») i ett visst århundrade (jfr de danska *fyrrerne, halvtredserne* osv.); dessa uttryck betecknas i MURRAYS Dict. som »quasi-sb.».

[3] Jfr: »Öfre *sjuan*» E. LUNDQUIST Profiler 3: 9 (1885, 1888).

Djärfva försök att utvidga användbarheten af numeralsbst. på *-a* förekomma stundom hos vittra författare. Så säger E. BÄCKSTRÖM, Sånger o. Berätt. 173 (1876): »Han fylt sin *femtia* och är gudnå's ej vacker»; härmed kan jämföras: »Gamle Sofron går väl allt, på sin *sjuttifemma*» HEIDENSTAM Vallfart 163 (1888). Men när RUNEBERG Efterl. skr. 2: 132 (1833) låter nyårsgratulanten uppgöra en lista öfver sina tillämnade visiter och beräkna, huru många minuter hvar och en skall upptaga, samt sedan utbrista: »Huru många *femmor* har jag här? Fördömdt, här äro ej mindre än elfva ... De öfriga äro *trior* i medeltal» — då menas troligen siffrorna på listan.

Åtminstone i ett fall — ett af betydande omfattning — synas numeralsubstantiven på *-a* hafva svårt att undantränga grundtalen. Då saker, lokaler eller lefvande individer af samma slag ordnats i en (vanligen lång) nummerföljd, och då det gäller att helt kort benämna något eller någon i denna serie, torde man afgjordt hellre använda grundtalet än numeralsubstantivet, åtminstone i mera bildadt och vårdadt tal; när orden på *-a* härvid förekomma, tyder deras användning på, att den talande är mycket bekant med saken, stället l. personen i fråga och behandlar den med en vårdslös förtrolighet, som stöter på simpelhet. Till en aktad kund säger en lotterikollektör sannolikt alltid t. ex.: »*Tjugenie* har vunnit», äfven om han till en kamrat kunde säga: »*Tjugenian* kom ut»[1]; i ämbetsmannaton säger länsmannen helt visst: »Anders Pettersson på *tjugetvå*» (så vida han alls kan förmå sig att å ämbetets vägnar använda en så kort beteckning af hemmanet i byalaget), men det är väl ej omöjligt, att han vid toddyglaset kan tala om *tjugetvåan*. Hvad husnummer beträffar, har jag i Stockholm hört stadsbud säga t. ex.: »Jaså, de' ä' te' *tolfvan* herrn ska'», och det har ju funnits kaféer, som kallats »*Femtifemman*», »*Trettiettan*», efter husnumret; men till en välklädd främling säger en bildad man helst: »Nej, öfversten bor inte i *femtifem*, utan i *femtiett*»,

---

[1] Några små ångslupar (af samma »cert»), hvilka trafikerade samma linjer i Stockholm, buro namnen »*Ettan*», »*Tvåan*» osv. Om dylika benämningar användas t. ex. på torpedbåtar af samma storlek, känner jag ej; icke heller har jag hört, hur man brukat i hvardagligt tal kort omtala ångbåtar, sådana som »*Transit III*», »*Gustafsberg V*».

o. d. En hotellstäderska »ska göra i ordning i *förtisjuan*» (hon kan t. o. m. påstå, att »*förtisjuan* ä' utgången»), men en fin och elegant hotellvärd säger nog hellre »*förtisju*». När en officer talar till en menig, säger han väl t. ex. »*Sjuttitre* får arrest», men det kan nog hända, att soldaten bland kamraterna kallas *sjuttitrean*. — Af litteraturexempel, som kunna hänföras till dessa kategorier, har jag i Svenska Akademiens språkprofssamlingar blott funnit ett: »Sitta i *tuan*, | se på Don Juan» C. F. DAHLGREN Saml. arb. 1: 68 (1825); jag vågar ej afgöra, om härmed menas »logen n:r 2» (hvilket i språkligt afseende låge närmast) eller »andra raden» (hvilket från innehållets synpunkt vore sannolikare); men det är troligare, att uttrycket beror på en tillfällig poetisk frihet än på ett stadgadt språkbruk.

Förhållandet mellan grundtalen och de nya, för svenskan egendomliga numeralsubstantiven på *-a* förtjänar utan tvifvel större uppmärksamhet, än hittills kommit det till del; sannolikt kunna fortsatta undersökningar af litteraturen och talspråket gifva åtskilliga nya bidrag för detta förhållandes lexikaliska behandling. —

Innan vi lämna detta område, böra några ord sägas om formerna *noll* och *nolla* samt deras funktioner. I likhet med benämningarna på högre tal än *tusen*, har namnet på detta tal, hvilket blir behöfligt för en mera utvecklad abstraktionsförmåga och räknekonst, lånats från de romanska språken, ytterst italienskan. Till oss har det säkerligen kommit från tyskan, som jämte det adjektiva *null*, hvars neutrum äfven kan brukas substantiviskt, också har de feminina substantiven *null* (äfven *noll*) och *nulle* (äldre *nulla*). Den Grimmska ordboken upptager emellertid alls icke *null* såsom grundtal.

I svenskan (som i äldre tid äfven har formen *null*) tyckes användningen af *noll* såsom verkligt grundtal vara tämligen begränsad, särskildt den adjektiviska och attributiva. Dock utläser man ganska allmänt t. ex. decimalbråket 0,003 med orden: »*noll* hela och tre tusendelar», eller någon gång (vid förtydligande undervisning): »*noll* hela, *noll* tiondelar, *noll* hundradelar och tre tusendelar» [1]. Oftare förekommer ordet predikativt,

[1] Det kan i detta sammanhang erinras, att vid algebraisk räkning äfven bokstäfvers namn kunna fungera som grundtal, t. o. m. attributivt,

och torde då snarast böra betraktas som substantiviskt, uttryckande det abstrakta talbegreppet, t. ex. »Resultatet blir lika med (l. blir) *noll*». Uti sammanhanget: »(Den rike) räknar hans (dvs. den fattiges) undergång för *Null* i sin bok» DALIN Argus 1: 204 (1733, 1754), närmar sig ordet i någon mån betydelse af siffran o. Numera är det visserligen allmännast att benämna siffran med formen *nolla*,[1] och redan i ett bref från GUSTAF II ADOLF till Axel Oxenstierna (1628) heter det: »*3 nullor*»; men i äldre tid tyckes neutret *ett noll (null)* hafva varit fullt ut lika vanligt såsom namn på siffran, och ännu kan det mycket väl begagnas, ja, det har t. o. m. en högtidligare klang än *nolla*, t. ex.: »Ända in i Sveriges nyare historiska tid var det (dvs. Norrland) ett obeskrifvet geografiskt blad, *ett noll* i statistikens tabeller» OSCAR II Tal 265 (1894).[2]

IV.

Vi omtalade nyss sådana fall, då saker, lokaler l. personer, som utgöra led i en (längre) med särskilda nummer försedd serie kunde helt kort betecknas genom det numret motsvarande grundtalet l., ehuru öfvervägande i vulgärt språkbruk, genom det motsvarande numeralsubstantivet (för så vidt sådant finnes).

---

t. ex.: »*x* murare arbeta *y* timmar . .». — Attributivt, ehuru knappast att betrakta som grundtal, är *noll* i den nu för tiden vanliga frasen »af *noll* och intet värde»; på denna har Sv. Akademiens språkprofssamlingar ännu ej fått äldre litteraturexempel än ett från 1887; kan den möjligen hafva utvecklats från förbindelsen »*ett noll* af intet värde» (antecknad från 1848) af personer, hvilka ej kände bruket af *noll* ss. neutrum?

[1] Jfr: »En oändlig summa af *nollor* gifver intet annat facit än *noll*» MELIN Jesu lefv. 2: 121 (1843, 1855).

[2] I plur. har jag dock ej funnit neutret senare än hos O. RUDBECK Atland 3: 617 (1698): »Zirater af runda *Noll*». — I bildlig mening nyttjas »*ett noll*» synnerligen ofta af (bland andra) M. CRUSENSTOLPE och FREDRIKA BREMER, hvilken senare ss. ett slags plural använder *noll-varelser* (Presiden-

Om uttrycket blir mindre kortfattadt, så att det substantiv, till hvilket räkneordet refererar sig, utsättes, så faller det lätt i ögonen, att grundtalet till sin betydelse kan tänkas stå i stället för ett ordningstal. »Soldaten (nummer) *femton* vid det eller det kompaniet» är ju den, som har det *femtonde* numret, kommer i *femtonde* rummet på rullan. Ännu påtagligare är, att man i uttrycket »klass *sex*, afdelning *ett*» menar »*första* afdelningen af *sjätte* klassen».

Beträffande svenskan formuleras regeln af N. LINDER (i »Regler och råd» etc., sid. 114) sålunda:

»Grundtal i st. f. ordningstal brukas nästan alltid vid angifvande af årtal och ordningsnummer äfvensom ganska ofta i fråga om paragrafer, sidor i böcker o. d., bokband, delar af en skrift o. s. v. I sådana fall sättes räkneordet efter sitt hufvudord. Ex. *År tre hundra femtiett... Se sid. 12!*»

I högtidligare framställning, t. ex. i en predikan, heter det: »Första korinterbrefvets *trettonde* kapitel (och) *trettonde* vers» o. d. Men att säga eller skrifva, t. ex. »På det *adertonhundranittiosjunde* året efter Kristi födelse», skulle nu förefalla ovanligt och konstladt.

Huru ställa sig nu särskilda språk och ordböcker till bruket af grundtal i st. f. ordningstal? I holländskan är, som vi här ofvan (s. 14) sågo, bruket något vidsträcktare än i svenskan[1], i det nämligen det förra språket också kan låta det förekomma vid furstars namn och vid angifvande af dagar i månaden (liksom i franskan)[2]. Den holländska ordbokens redak-

tens döttrar 303). — I den nuvarande fångvårdsterminologien brukas de besynnerliga sammansättningarna *nollportion* och *nollklass;* det senare ordet förekom i Stockholm på 1850- (möjligen äfven 1860-) talet som beteckning för en förberedande klass, förenad med större flickskola; klassens lärjungar kallades (halft på skämt) för *nollor.*

[1] Med afseende på äldre svenska böra vi erinra oss, att där, liksom i tyskan, grundtal brukas i distributiva uttryck, hvilkas moderna svenska motsvarigheter använda ordningstal, t. ex.: »Aff *hwarie Feem* (dvs. hvart femte) Hemman (utskrifves) een Knecht» G. O. STENBOCK i HSH 31: 385 (1662); *jfr* i Grimmska ordb. **jeder II 10;** jfr äfven i Svenska Akademiens ordbok **all V 1 a** α δ'.

[2] När man i svensk skrift använder beteckningarna *Carl XV*, *Oscar II*, *18 September*, så tillhöra dessa endast en (efter utländska mönster uppkommen) skrifsed, ty vid uppläsningen plägar ju aldrig annat än ordningstal i dessa fall höras.

törer hafva ansett olikheten mellan räkneordets användning som grundtal och som ordningstal vara af så stor vikt, att de tagit den till öfversta indelningsgrund vid uppställningen ej blott af **acht**, utan äfven af **achttien** och **achthonderd.** [1]

Lika stor betydelse hafva de franska lexikograferna ej tillmätt förhållandet; de låta det blott utgöra en underordnad indelningsgrund.

I engelskan synes, att döma af ordböckerna, bruket af grundtal i st. f. ordningstal hafva haft föga omfattning. MURRAY omtalar det alls icke i artiklarna **eight, eighteen, eighty, eleven,** men upptager under **five A** (dvs. *five* ss. adj.): »**4.** = **Fifth,**» med exemplen: *Read the Five to the Galatians* (från 1550), och: *The five part of* . . (från 1660). Under **fifteen A** anföres: »**3.** = **Fifteenth,**» men ss. föråldradt; alldeles motsvarande uppgift finnes under **fifty A c.**

På de artiklar om grundtal, som ingå i den Grimmska ordboken, har jag icke kunnat finna någon anmärkning om grundtalens ordinala funktion. Under **fünf** förekommer dock språkprofvet: *im jahr neünhundert dreyszig fünffe* (från 1650), samt några elliptiska, såsom: *Schiller starb im jahr fünf* l. *fünfe* (= 1805), likaså under **funfzig**: *das war im jahr fünfzig* (= 1850) o. d. Men att t. ex. »*s. 35*» kan läsas: »*seite fünfunddreiszig*», därom erfara vi intet; ej heller säges något om den egendomliga tyska seden att genom numrering med grundtal åtskilja personer, som hafva samma tillnamn och tillhöra samma korporation.[2]

I Svenska Akademiens Ordbok träffas på artikeln **aderton** ingen särskild uppgift om detta grundtals användning som

---

[1] Den af redaktörerna (under **acht II**, se här ofvan) lämnade förklaringen på uppkomsten af grundtalets användning ss. ordningstal synes knappast vara tillräcklig för alla hithörande företeelser; hvad särskildt svenskan vidkommer, ligger det nära till hands att söka tyda åtminstone vissa af uttrycken genom ellips af ordet *nummer*.

[2] Som exempel kan anföras, att då vid en tysk skola tre lärare med namnet Müller samtidigt voro anställda, de i skolans årsberättelse, arbetsordning o. d. betecknades som *Müller I*, *Müller II*, *Müller III*, hvilket lästes *Müller eins*, *Müller zwei*, *Müller drei*. I tal förekommo visserligen också dessa benämningar, men tycktes då ha en mera skämtsam karaktär.

ordningstal. Två af de anförda språkprofven innebära dock antydan om detta förhållande (ehuru blott med afseende på årtal) och visa tillika, att sbst. *år* kan utelämnas i uttryck, som angifva årtalet. — Det kan på samma gång påpekas, att ordboken för öfrigt saknar uppgifter om sådana elliptiska uttryck som: »Han fyller *aderton* (dvs. år) om söndag», »Louis de Geer var född *aderton*» (dvs. år 1818), »Boken kostar *aderton* och femti» (dvs. 18 kronor och 50 öre), »Tåget går sju och *aderton*» (dvs. 18 minuter öfver kl. 7).[1]

Det torde emellertid vara kändt, att Svenska Akademiens Ordbok har måst strängt begränsa sig med afseende på utrymmet; hvad som ansetts kunna utelämnas, emedan det kommer att omtalas på annat ställe, har därför gärna blifvit utelämnadt. Och det, som här anmärkts såsom förbigånget i ordboken, är ju allt af sådant slag, att det ej är något speciellt karaktäristiskt för *aderton*, utan beträffar antingen så godt som alla grundtal eller åtminstone en betydlig grupp af dem.[2] Det kan därför tyckas vara öfverflödigt att omtala samma saker på hvar och en af de artiklar i ordboken, där de kunde omtalas; åtminstone borde det vara nog, om de anfördes på de enkla grundtalen *(en—tio)*. Att redogöra för grundtalens ordinala funktion kan anses snarare tillkomma grammatikan än ordboken; och ellipser af vissa ord (t. ex. *år, hundra, tusen, kronor, minuter*) kunna tyckas helst böra komma till behandling på artiklarna om just dessa ord själfva.

Detta oaktadt må det väl framställas som önskligt, att ordbokens utrymme kunde medgifva något utförligare behandling af de öfriga grundtalen. Ty utan tvifvel är det en fördel, att i ordboken hvarje ords användbarhet blir i alla väsentligare afseenden uppvisad så fullständigt som möjligt. Upprepanden af samma saker kan ordboken i många andra tillfällen icke undandraga sig, när det gäller behandlingen af ord med lik-

---

[1] Jfr: »Vill du sälja din villa för *aderton* (dvs. 18.000 kr.)?», »I fjol var han taxerad till trettitre, men i år bara till *aderton*»; dylika talesätt äro emellertid mindre allmänna.

[2] Angående ellipsernas begränsning till vissa grupper se afd. V.

artad betydelse; den alfabetiska uppställningen fordrar det, så snart till betydelsen sammanhörande ord äro så pass olika till formen, att de ej kunna få behandling på ett och samma ställe. Något utrymme kan för öfrigt inbesparas genom hänvisningar; så kan den holl. ordb. behandla **achttien** och **achthonderd** knapphändigare genom att hänvisa till de utförliga utredningarna under **acht**.

Och slutligen har man väl rätt att anse grundtalen förtjänta af en relativt utförlig lexikalisk behandling, då de ju tillhöra språkets mest använda och oumbärliga ord; ett ofta återkommande intyg om deras vikt ligger ju däri, att den, som för praktiska syften vill lära sig ett minimum glosor af ett främmande språk, alltid plägar taga grundtalen med. Så synnerligen många äro icke heller de grundtal, som kräfva särskilda ordboksartiklar, blott några och trettio,[1] ett försvinnande fåtal bland ordbokens många tiotusental.

V.

Att grundtalet kan brukas utan följande sbst., då sådant för tanken mer eller mindre omedelbart suppleras ur sammanhang l. situation eller ock endast ur den traditionella användningen (sedan det förkortade uttrycket stelnat till en »fras»), detta förhållande får jämförelsevis stor vikt i tyskan och holländskan, för så vidt nämligen böjda eller oböjda former af grundtalet därvid äro i bruk (t. ex. *acht, achte, achten*).

Men frågan om böjligheten blir ej alldeles betydelselös för svenskan. Rydqvist säger (Sv. spr. lagar 2: 596) på tal om orden *etta, tvåa* o. d.:

»För öfrigt kunna alla grund- och ordnings-tal ställas absolut, såsom substantif; dock med den inskränkning, att väl alla ordnings-tal, men knappast mer än några af de vokaliskt slutande grundtalen emottaga genitift *s*. Så t. ex. *de två, båda två, alla tre, .. de nio, de nios magt*..».

[1] Jfr uppräkningen i slutet af sid. 6.

Det förefaller mig, som om denna inskränkning vore alltför sträng. RYDQVIST tyckes mena, att de konsonantiskt utljudande grundtalen icke kunna antaga *-s*. Medgifvas kan, att t. ex. »de *fems* ankomst» skulle vara en smula missljudande; men icke finnes det väl något hinder för att säga t. ex. »de *Adertons* beslut», »i de *tolfs* närvaro»? Bland grundtalen med vokalutljud skulle det väl snarast vara *två*, kanske också *tre* och *sju*, vid hvilka tilläggandet af *-s* kunde väcka betänkligheter. Det vore önskligt, att man försökte konstatera, på hvad sätt olika personers språkkänsla ställer sig till denna fråga. Huruvida man ur litteraturen kan erhålla tillräckligt bevismaterial, är nog ganska osäkert. — Ordboken bör naturligtvis, om möjligt, lämna upplysningar om förhållandet.

Annan böjlighet förekommer, som bekant, bland grundtalen endast hos *en*, som ännu har neutralformen *ett*, och i någon mån äfven hos *två*, hvars neutralform *tu* ännu kvarstår i några få uttryck.[1]

Beträffande dessa båda grundtal kan någon gång, då de brukas utan följande substantiv, osäkerhet råda i valet af form.[2] Välbekant är växlingen allt efter olika orter mellan *två* och *tu* i uttryck för »kl. 2».[3] — I HALLENBERGS Gustaf Adolfs hist. 5: 131 (1796) heter det: »För ett.. lån af femtiotusen Svenska daler, ärhöll hon (dvs. änkedrottningen) i ränta *en* för hundradet i månaden»; att *en* här användes, beror kanske på det föregående *daler*; men kan ej annars sägas »*ett* för hundra(det)» i den abstraktare betydelsen »en procent»? V. RYDBERG uttrycker sig i Romerska sägner 22 sålunda: »(Man skulle kunnat) tro, att Romas och Memfis' heliga strömmar förenat sig till *ett*»; här hade *en* också varit möjligt. — Att man i vulgärt talspråk kan få höra: »Ja' ska' ge dej *en* på örat», ehuru ordet *slag*

---

[1] Försök att utvidga användbarheten af *tu* äro sällsynta och tyckas knappast mana till efterföljd; jfr: »En becksvart korridor, der *tu och tu* på hvarje tröskel skorna blifvit satta» HEIDENSTAM Vallfart 189 (1888).

[2] Om växling mellan *en* och *ett* (samt enstaka mellan *två* och *tu*) i sammansättningar se afd. VI.

[3] Våra språkliga beteckningar för timmarna tyckas i allmänhet ha utvecklat sig under inflytande af lågtyska förebilder.

tyckes vara närmast att supplera,[1] torde bero på danska och tyska förebilder.[2]

Grundtalens elliptiska användningar förtjäna emellertid antecknas hufvudsakligast af d e t skälet, att dessa användningar i allmänhet gälla blott n å g r a v i s s a bland grundtalen; dessutom måste somliga anföras i ordboken för att förklaras.

T. o. m. de mycket allmänna och omfattande ellipser, som vi nyss (sid. 28) omnämnde på tal om artikeln **aderton**, hafva ingalunda o b e g r ä n s a d användbarhet. Årtalsbeteckningen t. ex. kan visserligen starkt förkortas, så länge man håller sig inom den närmast liggande och oftast omtalade tiden; men vill man t. ex. berätta om något, som hände år 129 e. Kr. eller år 2099 f. Kr., så nödgas man — om ej det närmaste sammanhanget alldeles påtagligt understödjer uppfattningen — begagna utförligare beteckning än i fråga om 1829 eller 1799 (e. Kr.). Vid angifvande af en mycket ringa ålder (1 l. 2 år) eller en mycket hög torde man också vara mera mån om att utsäga *år* än annars. Hvad angår utelämnandet af sortnamnen *kronor* och *öre*,[3] synes detta vara vanligare, då det gäller små summor, än i fråga om större; utgör beloppet ett j ä m n t hundra- eller tusental kronor och ett antal ören, så torde man icke gärna kunna utesluta myntbenämningarna, enär då missförstånd blefve möjligt. — De siffror, vid hvilka ellips af *timme* (*»kloc-*

---

[1] Jfr förbindelsen: »Ge någon *sju för tu*», »Se så kamrat, nu skall du minsann få *sju för tu*» HAGBERG Shaksp. 1: 245 (1847). Att man tidigare skrifvit »ge *tu för sju*», påpekar RYDQVIST Sv. spr. lagar 2: 590; för detta uttryck kan emellertid icke samma tankegång ligga till grund som för det nyare; skulle det möjligen kunna stå i något sammanhang med uttrycket »hålla sig emellan *tu och sju*» (P. SVART G. I:s krön. 123)? Om »skrifva *sju för tu*» (äldre: »*tu för sju*») se här ofvan sid. 20 not. 2.

[2] Jfr de af »V. KRISTIANSEN» citerade: »Skulle jeg give dig *een* paa din.. Snude» (HOLBERG), »Han havde givet en Kulsjover.. en forsvarlig *en* paa Hovedet» (efter en tidning af 1864); jfr äfven PAULS Deutsches Wörterbuch 104: »Ich haue dir *eine* um die Ohren».

[3] Det äldsta exempel på dylik ellips, jag anträffat, rör *riksdaler* och *skilling banco* samt står hos FREDRIKA BREMER Grannarne 2: 95 (1837): »*En och tjugufyra* skall jag ha tillbaka». I Finland synes man förkorta något annorlunda, att döma af TAVASTSTJERNA Barndomsvänner 248 (1886): »*Två mark femti*»; jfr i tyskan: »Zwei mark funfzig».

kan») eller *minuter* kan ega rum, äro naturligtvis blott några vissa. Det förtjänar anmärkas, att uttrycken *ett och femtiofem*, *tre och femton* o. d. sannolikt icke kunnat uppkomma förr än under de senaste åren, då bruket af beteckningarna 1.55, 3.15 osv. blifvit allmänt i kommunikationstabeller. Emellertid blir det nog icke lätt att för ordbokens räkning i litteraturen uppsöka de äldsta skriftliga exemplen, ty beteckningen med siffror (utan ord) är ju nästan enrådande, och man vet ej med säkerhet, hur den skrifvande själf plägat utläsa sifferbeteckningen.

Uti mera obestämda uppgifter (i »runda» tal) utesluter man ofta efter *tusen*, *million(er)* och *milliard(er)* — mindre ofta efter *hundra* — orden *kronor* eller ock *människor* eller *man* (= soldater). *Tusen* (= 1000 människor l. krigare) förekommer, som bekant, redan i Gustaf I:s bibel; år 1626 skrifver JOHAN BANÉR: »Han (skall) ichke vara *sex eller otta tusen stark*» (Oxenstiernska brefväxl. 6: 3), hvilket för nutida språkbruk blir en något hård ellips.[1]

Eljest är det just icke vanligt, att beteckningen för *män* eller *personer* saknas efter grundtal, så framt den ej kan suppleras ur det omedelbart föregående (l. följande). Välbekanta exempel på häfdvunna ellipser äro: »*En mot tio* ställdes | af retad Vasason;» »Icke *en bland hundra*», »Hvarest *två eller tre* äro församlade i mitt namn..» (Mat. 18: 20). Men man torde icke numera kunna nybilda sådana ad libitum. — Ett särskildt förhållande är det med benämningar på korporationer o. d.[2] af ett bestämdt antal medlemmar; efter Nya Testamentets föredöme kallas ju apostlarna *de tolf* eller (när det är fråga om tiden efter Judas' död) *de elfva;* i äldre nysv. förekommer någon

---

[1] Jfr för öfrigt: »Then ansenlighe drässel, hvilken vel kunde skatt*es* til månge *milioner*, som för handen var then tidh konung Göstaff.. afsompnade» Riksdagsakter 3: 382 (1594). »Hon (dvs. sångens mö) sjunger kraft och mod i millioner» TEGNÉR Svea. — Jfr äfven här nedan afd. VII. — Med afseende på uteslutandet af de benämningar på onda andar, som i svordomar brukas efter ett grundtal, jfr Svenska Akademiens ordbok **aderton c** samt min uppsats Om eufemism (Nordisk tidskrift 1896).

[2] Jfr holl. ordb. **acht I II) 2)** (se här ofvan sid. 13), MURRAY **eleven A 2**, Grimmska ordb. flerstädes.

gång (liksom i fornsv. lagar *tolf mæn*) *de tolf* liktydigt med »nämnden», »domstolen», t. ex. i en handling af 1609, anförd hos RÄÄF Ydre 3: 156; för uppkomsten af uttrycket *de Aderton* lämnar Svenska Akademiens Ordbok — som billigt är — tillräcklig redogörelse; *de nio* är i den högre stilen benämning på sånggudinnorna[1]. Några andra uttryck af samma slag tyckas ej ha vunnit stadga i svenskan.

Medan de nyss anförda elliptiska uttrycken knappast förekomma utanför den högre stilen, får däremot det hvardagliga, skämtsamma språket fortfarande vara ensamt om: *sina* (*dina* osv.) *fem* i betydelsen »alla sinnen», »fullt förstånd»; *de fem* = »fingrarna», »handen», i synnerhet i fråga om dessas (l. dennas) begagnande i st. f. gaffel (l. sked)[2]; *på fyra, på sina fyra, på alla fyra* = »på händer och fötter»[3]; äfvensom det redan något föråldrade (ursprungligen väl eufemistiska) *fem och tjugu* = »25 par spö», eller i allmänhet: »en eftertrycklig aga l. näpst». Med den sist anförda frasen kan det vara af intresse att jämföra:

»När på den påln, dit skockvis tränga
En hop med usle Rimmare,
Och andre Stockholms stackare,
Man börjar Lidners rykte hänga,
Att sina *fyrti' par* det ge.» (LIDNER 2: 90).

---

[1] Enligt Grimmska ordb. har äfven tyskan motsvarande uttryck, ehuru *die neune* (*alle neune*) oftare betecknar käglorna (kägelspelet).

[2] I fråga om handens begagnande till annat arbete tyckes visserligen *de fem* fordom hafva förekommit (om mjölkning TUDERUS hos HANSELLI 16: 41), men numera vara föråldradt. BACKMAN har i sin öfversättning af Dickens Pickwick (1: 14): »Rask karl, den der åkarn — skötte *sina fem* rätt bra»; men här föreligger sannolikt en alltför ordagrann öfversättning (jfr MURRAY **five B 3 b**). — Med BELLMANS uttryck (4: 52): »Du väl kan slicka *dina fem*» bör man jämföra motsvarande tyska förbindelser (se Grimmska ordb. **fünf** sp. 550, 551); det synes vara ovisst, om frasen varit känd i Sverige med den bildliga mening, som tillhör de tyska. — I förbindelsen »känna l. (kunna) göra reda för ngt (l. ha ngt) *på sina fem fingrar*» utelämnas stundom »fingrar», t. ex. hos THOMANDER och TOPELIUS.

[3] Äldsta antecknade exemplet finnes hos STIERNHIELM Herc. 510 (»520»; 1668). — Jfr: »Hästen är från marken *med alla fyra*» EHRENGRANAT Ridskolan I. 1: 57 (1836). Jfr äfven: »Ibland måste hon (dvs. mulåsnan) åka utföre de slippriga lerbackarne *på alla fyra*, en annan gång balancerande *på två*» GOSSELMAN Vandr. sjöman 2: 98 (1839); »Björnen framlufsade *på sina två*» C. F. DAHLGREN Saml. arb. 4: 52 (1830).

Ellipser af annat slag har man i de allmänt brukade uttryckssätten: »*fyrahundrafemtisju till femtinie*», eller blott: ».. *till nie*» (skrifvet 457—59, eller 457—9), o. d. samt »*fyra à* (l. *eller*) *femhundra personer*» o. d. I dessa fall utelämnas alltså, för lättare uttals skull, ena gången de grundtal, som noga taget borde förekomma två gånger[1]. N. LINDER har (i »Regler och råd» s. 115) varnat för förkortningar af det senare slaget, enär de kunde blifva vilseledande. Faran för missuppfattning synes dock blifva ringa eller ingen, då man har att göra med förkortningar, som äro fullt häfdvunna — de må nu vara hur »ologiska» som helst, — och då den betydelse, som »logiskt taget» eller »efter orden» skulle inläggas i sammanställningen, är alldeles främmande för allmänhetens vanliga tankegång och talesätt[2]. — Man kan väl förmoda, att i den svenska ordboken förkortningar af båda slagen komma att omtalas (eller åtminstone att exemplifieras) på **hundra** och **tusen**; förkortningarna af det förra slaget väl äfven på **tjugu**, **trettio** osv.

De ellipser, som vi hittills betraktat, äro, ehuru delvis egendomliga för särskilda stilarter, dock alla ganska vanliga inom den nuvarande svenskan. Däremot äro uttrycken »*dela* l. skifta (ngt) *uti tre* l. *fyra*» (näml. »delar» l. »stycken»), som förekomma i SCHRODERI öfvers. af Livius 649, 891, 899 (1626), numera obrukliga[3]. Man säger visserligen ännu: »*dela* (slå, bryta osv.) något *i tu*», men denna användning af räkneordet är isolerad och stelnad, så att de flesta knappast hafva klart för sig, att *tu* härvid är grundtal[4]. Att döma af den holl. ordb.,

[1] Vid längre uppräkningar af räkneord (t. ex. när man genomräknar en penningsumma) plägar man vanligen konsekvent genomföra dylikt förkortande.

[2] I svenskan sammanställer man ju i ungefärliga uppgifter (då man vill angifva de yttersta gränserna uppåt och nedåt) blott sådana tal, som stå hvarandra (någorlunda) nära, t. ex.: »5 eller 6», »10 eller 12», »15 à 20», »20 à 30», »75 till 100», någon gång: »50 à 100», men svårligen tal, som skilja sig från hvarandra i större proportion än 1 : 2. — Annorlunda kan det tyska språkbruket vara; jfr i Grimmska ordb. **ein A 3**, **funfzig 1**, **hundert 6**.

[3] Jfr *i fiughur klyva* i den gamla Södermannalagen.

[4] Jfr: »Han *togh i tuu* medh honom, i. e. Medh honom wil han råda halffparten» TÖRNING Ordspr. 53 (1677); denna förklaring af det ännu gängse uttrycket torde ej falla sig sjalfklar nu för tiden.

se **acht I 11) 2 b** och **achttien I 11) 2 b**, är uttryckssättet ännu fullt lifskraftigt i holländskan; i engelskan synas blott svaga spår återstå; jfr MURRAY **five A 2.** — Intressant vore, om flera exempel ur den äldre nysvenskan kunde uppvisas.

I Gustaf I:s Bibel läses: »*tw* så mykit», »*tw* så lenge» Syr. 12: 7, 26: 1. Det är dock ej alldeles visst, att man här får tänka sig, att *tu* står som förkortning af ett äldre *tu mål* (= två gånger), ehuru betydelsen naturligtvis är densamma[1]. — Mera skenbart än verkligt torde betydelsen af ett mångfaldigande adverb tillkomma grundtalet i en konstruktion som denna: »Stranden är säkert *tio* våra bergshöjder» EHRENSVÄRD Skr. 7 (1782); författaren har utan tvifvel utgått från: »hög som tio våra bergshöjder (ställda på hvarandra)», och ej från: »tio gånger så hög som våra bergshöjder». —

Hos skalder förekomma, som man kunde vänta, enstaka ellipser efter grundtal.

»Högre, spelman! Stryk mans på *fiolens*
Alla fyra — annars hörs det ej». (WENNERBERG S. skr. 2: 180.)

»Den boning, som jag fyllt med nattlig skräck,
Jag kunde icke nog bese, beundra:
Möblering utan stoftkorn eller fläck,
I stort och smått en bild af *sjuttonhundra*». (SNOILSKY 2: 106).

Att *sjuttonhundra* här begagnas liktydigt med »sjuttonhundra*talet*», eger väl knappast motstycken i vårt språkbruk för öfrigt; men skaldens fina språkkänsla har sagt honom, att förkortningen ej skulle verka stötande.

---

[1] När den holländska ordboken i slutanmärkningen till **acht** säger, att i *achthonderd* (= åtta gånger hundra) *acht* genom ellips af *maal* får funktionen af ett mångfaldigande adverb, tyckas redaktörerna snarare hafva tänkt på bruket af sådana adverb i latinet (t. ex. *centies*) än på det historiska förhållandet, att benämningarna för 100 liksom för 1000 (och för öfrigt äfven senare sammansättningsdelen i namnen på talen 20—90) ursprungligen varit substantiv, till hvilka ett föregående grundtal kommit som adjektivisk (attributiv) bestämning. Härmed nekas ej, att äfven multiplikativa uttryck spelat en rol vid bildningen af sammansatta räkneord; jfr t. ex. i tyskan växlingen mellan *zweimalhunderttausend* och *zweihunderttausend*, det gamla svenska »*tusen sinom tusen*» osv.

VI.

Det skulle sannolikt vara en tacksam uppgift att undersöka grundtalens sammansättningar, ej just med andra grundtal (l. med ordningstal) — ty denna sida af ämnet torde vara jämförelsevis välbekant —, utan med andra ordklasser. Det förefaller, som om dessa sammansättningar i de germanska språken skulle kunna låta uppdela sig i ett fåtal till betydelsen ganska noga begränsade grupper. Och det skulle sannolikt också löna mödan att anställa en jämförelse mellan de olika sätt, på hvilka lexikograferna behandlat dessa sammansättningar.

Då emellertid undersökningar i de antydda riktningarna skulle fordra omtalande och diskuterande af ett rätt betydligt antal ord och sålunda skulle komma denna uppsats att svälla ut långt öfver det för densamma bestämda måttet, nödgas jag nu nöja mig med att, i afseende på grundtalens sammansättningar, blott framhålla några sidor, som synts mig vara af särskildt intresse[1].

I Atterboms Minnen 2: 321 (1818) börjar en mening sålunda: »En hel menniskoverld af oräkneliga basreliefs-figurer, omgifven af femtioett.. fristående bildstoder» ... Om man högt uppläser detta för en uppmärksam åhörare och sedan frågar honom, huruvida han iakttagit något felaktigt, så torde det i många tillfällen visa sig, att han icke observerat, att det i st. f. »femtio*ett*» (bildstoder) enligt grammatikens regel borde ha hetat »femtio*en*». Möjligen skulle man vilja förklara afvikelsen därmed, att efter grundtalet det neutrala substantivet »*stycken*» (som ju så ofta tillägges i samtalsspråk) föresväfvat både den skrifvandes[2] och den hörandes tanke. Men denna förklaring är ingalunda tillräcklig. Ty man kan lätt öfvertyga sig, att — omvändt — formen på *-en* i sammansatta grundtal ofta kan förekomma vid neutrer; t. ex.: »På den här gatan finns det nu *trettien* eller trettitvå (stycken) nybyggda hus», »*Tjugeen* kanonskott», »Församlingen bestod af sju herrar och *sjuttien*

[1] Enstaka anmärkningar om grundtals sammansättningar förekomma dessutom i andra afdelningar af denna uppsats.

[2] Om »felet» beror på författaren eller sättaren (och korrekturläsaren), är i detta sammanhang tämligen likgiltigt.

gamla fruntimmer» osv.[1] Dylikt torde vara ganska vanligt i tal, om det än plägar undvikas i skrift; det vill också synas, som om vissa neutrala sbst. (t. ex. *år*) icke gärna kunde förbindas med en grundtalsform på *-en*.

Att nu de sammansatta grundtalen på *-en*, *-ett* visa tendens att utbyta sin böjlighet mot oböjlighet[2], det beror tydligen på analogiinflytande af de öfriga sammansatta grundtalen, som alla äro oböjliga med afseende på genus. Förändringen står också i fullkomlig samklang med andra dylika, som af ålder försiggått i de indoeuropeiska språken[3].

I motsatt riktning förändras i vår tid räkneordet *en*, när det ingår som första led i sammansättningar eller »sammansättningsafledningar».

I äldre tid var formen alltid **en-**, och ännu i A. F. DALINS Ordbok (1850) finner man t. ex. **enbladig, enhörning, enkönad** (l. **-ig**), **enparig**(t blad), **enskifte** och **enskiftesbruk, enögd** m. fl. (fastän *blad*, *horn*, *kön*, *par*, *skifte* och *öga* äro neutrer), men blott en enda sammansättning med **ett-**. I de flesta af de anförda orden bevaras visserligen *en-*, och det bildas ännu en och annan sammansättning i analogi med dessa, t. ex.: »I de blindas rike är *enögat* kung» F. W. SCHOLANDER 3: 329 (1877)[4]; »*Enörad* urna» SIGRID NORDLUND (l. »SNORRE») Bitar 88 (1894)[5]. Särskildt anmärkningsvärdt är ordet *enårig* (om växt l. djur) hos SV. NILSSON Skand. Fauna 1: 573 (1847), LILJA

[1] Angående förhållandena i danskan jfr KR. MIKKELSEN Dansk Sproglære (1894) s. 183: »Er *een* det første Ord, i et Tal, der bestaar af flere Ord er det efter den almindelige Brug ubøjeligt, f. Eks. *een og tyve Skibe*, derimod *hundrede og eet Skibe*».

[2] Saken kan också uttryckas sålunda: beträffande de sammansatta räkneorden på *-en*, *-ett* är känslan för genusskillnaden (åtminstone hos många personer och i många förbindelser) förslöad, så att *-en* är på väg att undantränga *-ett*.

[3] Jfr B. DELBRÜCK Vergleichende Syntax der Indogermanischen Sprachen (1893) 1: 522.

[4] Ordet *enöga* finnes tidigare, t. ex.: »Sax gör barneklut, och kniff *enögat*» Svenska ordseder (1604), samt hos T. BERGMAN Jordkl. 419 (1766) m. fl. såsom namn på ett litet kräftdjur; men för SCHOLANDER torde ordet ha ställt sig som nybildning. A. F. DALIN upptager ordet i denna betydelse såsom sällsynt.

[5] Jfr: »*Enörigt* hjerta» MODEER i Vetenskaps-akad:s Nya Handl. 13: 250 (1792).

i Stud. Krit. o. Not. 1841, s. 317, J. F. JOHANSSON Homeri Ilias 6: 275 (1846), F. ARESCHOUG Växterna 38 (1885), ELFVING Kulturväxter 13 (1895).

Men just i detta ord är det (enligt de mig tillgängliga källorna), som formen *ett-* tidigast börjar visa sig, näml. hos C. A. AGARDH Bot. 2: 266 (1832); *ettårig* förekommer sedan hos ARRHENIUS Bot. 19 (1859) osv. samt tyckes nu vara den allmännaste formen[1]. Sbst. *ettåring*, om häst, finnes hos C. G. WRANGEL Handb. f. hästv. 1: 198 (1885), om kviga i Stockh. Dagbl. 1896 och troligen ofta[2]. Vidare kunna anföras: *ettskiftesbruk* ARRHENIUS Sv. jordbr. 1: 264 (1862), Nord. Familjebok 4: 573 (1881)[3] (jfr citaten från A. F. DALIN här ofvanför); musiktermen *ettstruken*, antecknad tidigast från A. F. DALINS svenska ordbok (1850); *ettöre(-stycke)*, tidigast hos STIERNSTEDT i Vitt. Ak. Handl. 23: 43, 448 (1863); *ettöring* Göteb. Handelstidn. 1895[4].

I de anförda nyare bildningarna har alltså det till grund liggande substantivet *(år, skifte, streck, öre)* stått så lifligt för medvetandet, att dess neutrala genus inverkat på grundtalet.

Beträffande sammansatta räkneord bör ytterligare anmärkas, att afvikelser från det normala beteckningssystemet (i tio-, hundra- och tusental) synas vara mycket fåtaliga i nyare tid. Till de fornsvenska *ællivu ok tiughu* (= 31), *fiughurtan ok tiughu* (= 34), båda i Östgötalagen, *siutan ok tiughu* (= 37), i Söder-

[1] Däremot har *tuårig* (fastän mera välljudande än *tvåårig*) haft alltför svagt stöd i det enkla *tu* för att kunna vinna större utbredning; det finnes hos C. F. DAHLGREN Saml. arb. 1: 245 (1830) samt i C. A. AGARDHS Botanik. Jfr *tu-års vin* ADLERBETH Horatii Od. 33 (1817) samt det dialektiska *i tuårsen* (= för två år sedan).

[2] Jfr *ettårsfrivillig*, t. ex. hos C. O. NORDENSVAN i Nord. Familjebok (1881), hvilket utgör ett försök att öfversätta den bekanta tyska termen.

[3] I det senare arbetet förekommer dock i samma mening *ensädesbruk* äfvensom (i annan betydelse) ordet *enskifte*.

[4] I äldre tid hade man orden *enöreshjälp*, *enöresmedel*, *enöresstycke*; *öre* var för öfrigt då icke neutr., utan mask. — Jfr dessutom adverbet *ettstäds* i arkaiserande framställning hos GUMÆLIUS Engelbrekt 73 (1858); i äldre språk heter det alltid »*en*städ(e)s». — Af annat slag än de här förut omtalade sammansättningarna är den i Finland förekommande grammatiska termen *ett-ord* (= neutrum), hvilken synes vara bildad efter mönstret af »*det-kön*»; t. ex.: »Regeln '*ett-ord* på konsonant ha pluralis lika med singularis' har blott få undantag» VASENIUS Undervisning i språk 33 (1894).

mannalagen, känner jag intet annat nutida motstycke än det skämtsamma samtalsspråkets *femtielfva*, t. ex.: »Har ja' inte sagt dej *femtielfva* gånger, att ..?»[1] — Sammansättningar af samma kategori som Östgötalagens *siaxtantighi* (= 160) tyckas ej vara representerade i nysvenskan[2]. — Enstaka förekommer: »Carl [vid Narva] .. *Siu duzin tusen* slår» OLOF RUDBECK SONEN Vitt. 96 (1719). — Sällsynt var redan i fornsvenskan *tiwghu hundrath* (se SÖDERWALLS Ordbok), och i nyare tiden torde *tjuguhundra* knappast ha brukats, ehuru *elfvahundra* — *nittonhundra* ännu äro allmänna, i synnerhet i årtal; i sådana säges också någon gång *tiohundra*[3]. —

Ett par nybildade sammansättningar äro märkliga nog, förnämligast ur den synpunkten, att man svårligen ännu kan ställa något horoskop för deras kommande lif: skola de ej mera visa sig, eller skola de alstra lifskraftiga och fulltaliga familjer? I biografisamlingen Ur vår samtid 139 (1876, 1880) säger H. WIESELGREN: »Under sina *tjugutals-år* genomkorsade Lloyd England och Wales, Skotland och Irland». Och i Bilder och minnen 475 (1881, 1889) af samme förf. läses: »Folkfrihetens välsignelse värmde hans (dvs. A. Fryxells) själ i *åttio-åren* vida mer än aristokraternas välgerningar mot Sverige eldat den fyrtio år förut». Jfr: »Ända in i *åttioåren* bibehållna .. själens och kroppens kraft» E. BECKMAN Amer. Stud. 2: 83 (1883). Snabbare framgång, åtminstone inom vissa kretsar, har kommit nybildningen *ton-år(en)* till del. Den hade troligen ännu icke upp-

---

[1] Ytterligare anmärkningar om detta ord framställas här nedanför sid. 53.

[2] Huruvida »siw och *siwsens tiughe*» i Bröms Gyllenmärs visbok 159 (257) beror på inflytande af den danska tjogräkningen, har jag ej haft tillfälle att kontrollera.

[3] Till ordbokens åligganden får det väl äfven räknas att lämna uppgifter om grundtalens användning i sådan afvikelse från normal sortindelning som t. ex. *sjuttiofem minuter*, *sju kvart*, *fyrtiåtta timmar*. Bland språkprofven på **aderton** har Svenska Akademiens Ordbok med rätta upptagit: »Inspärrad .. *aderton månader* på ett skepp» J. WALLENBERG 166 (1771); men det borde kanske ha anmärkts, att detta uttryck nu för tiden ej är fullt kurant i sådant sammanhang (hos WALLENBERG kan det vara framkalladt af det engelska *eighteen months*), och att det numera knappast brukas annat än vid omtalande af späda barns ålder; i det sistnämnda fallet torde man vanligen säga *tretton månader* osv., t. o. m. *nitton*.

trädt år 1881, då E. H. TEGNÉR i sin uppsats om elliptiska ord (s. 15) erinrade om det engelska uttrycket »a young lady in her *teens*» (dvs. medan hennes ålder angifves med något af de räkneord, som sluta på *-teen*, 13-19). Det äldsta antecknade litteraturexemplet är: »Den svenska flickan i slynåldern blef hennes (dvs. skådespelerskan Ellen Hartmans) område. Åt familjeflickan i »*ton-åren*» [obs. citationstecknet, som visar, att ordet ännu ej var fullt kurant] — med halflång eller helkort klädning och utslaget hår eller fläta på ryggen — gaf hon kött och blod» G. NORDENSVAN i Aftonbladet (Landsortsuppl.) 1891, nr 297[1]. —

De svenska sammansättningar, hvari ett grundtal ingår som första led, äro ofta tämligen mekaniskt bildade efter tyska ord; påfallande är särskildt växtnamnet *tusenskön* (yngre äfven: *tusensköna*), efter det tyska *tausendschön*, som egentligen är ett adjektiv, hvari *tausend* har betydelsen »utomordentligt», »ofantligt». — Tysk inflytelse kan möjligen också hafva varit verksam vid bildandet af ordet *tusenbröder*, som synes beteckna helt små fiskar (gli l. yngel af samma kull), hvilka hålla sig tillhopa i tusental; t. ex.: »Äfven i små hål .. kan träffas fisk, vanligen då små abborrar eller s. k. *tusenbröder*» G. SCHRÖDER i Sv. Turistföreningens Årsskrift 1891, s. 126; jfr det tyska *hunderttausendfischchen* i samma (l. ungefär samma) betydelse. — Måhända kan någon utländsk förebild uppvisas till det besynnerliga *elfvabefängd;* jfr: »(Det) blåser .. så *elfvabefängdt*» GEIJERSTAM Mina pojkar 88 (1896). Man kan emellertid ej gärna antaga, att substantivet *älfva* (och ej räkneordet *elfva*) ligger till grund[2].

VII.

Utom sin ursprungliga, egentliga användning, att beteckna ett bestämdt och speciellt antal, kunna somliga grundtal

[1] Jfr äfven A. NOREEN i Nord. Tidskr. 1894, s. 516.
[2] Det danska *ellevild* är tämligen skiljaktigt till betydelsen.

äfven hafva en obestämd och allmän, i det de nämligen, genom utvidgning af sin ursprungliga betydelse, angifva 1) ett mycket stort (ofantligt) eller mycket litet (minsta möjliga) antal, eller 2) ett lagom stort, riktigt l. fullständigt antal, eller ock 3) ett öfverflöd, ett större antal än behöfligt, lämpligt eller nyttigt.

Denna obestämda eller oegentliga — man skulle också kunna säga »bildliga» — användning, som låter räkneorden mer eller mindre få betydelsen af verkliga adjektiv (t. ex. »otaliga», »fåtaligaste», »tillräckliga», »öfverflödande» osv.) bör noga skiljas från grundtalens användning i ungefärliga uttryck, sådana som »*omkring* (l. *circa* l. *ungefär*) *tjugu*», »*en tjuge stycken*», »*femton à* (l. *till* l. *eller*) *tjugu*», »*några och tjugu*»[1]; ty i dessa behåller själfva grundtalet sin egentliga och bestämda betydelse, och till uttryck af detta slag kunna alla grundtal brukas, ehuru naturligtvis de »runda» talen därtill lämpa sig bäst.

Däremot är den oegentliga, bildliga användningen förbehållen åt några få bland grundtalen, icke alldeles desamma hos olika nationer, vid olika tider eller inom olika lager af befolkningen. Då nu de språkliga traditionerna i dessa afseenden ofta hafva gamla anor och noga sammanhänga med folkets egendomliga föreställningskrets och vanor i öfrigt, så torde de förtjäna att med omsorg och fullständighet behandlas af lexikograferna[2]. De hafva visserligen icke blifvit förbigångna i de

---

[1] Sistnämnda konstruktion torde nu för tiden i regeln förekomma blott vid *tjugu*, *trettio* osv.. t. o. m. *nittio*; ovanligt låter: »efter *några och tio* års förlopp» Göteb. Handelstidn. 1896, nr 72, s. 3; förbindelsen: »inom *några tjuge* år» (utan *och*) finnes hos LIDNER 2: 55 (1791), men det synes ovisst, om den någonsin varit fullt bruklig.

[2] Delvis också af »folkloristerna» (»demologerna», »folkpsykologerna»). — En intressant redogörelse för »Tallene i Folkets Brug og Tro» har H. F. FEILBERG meddelat i andra bandet af tidskriften Dania (uppsatsen innehåller hufvudsakligen s. k. »ramsor» och allehanda vidskepelse om tal); i samma band finnes äfven en liten uppsats om »Syvtallet» af CHRISTINE REIMER (angående på Fyen förekommande vidskepelse om sjunde sonen). — Följande skrifter har jag ej haft tillfälle att begagna: »Sieben. Eine kulturhistorische Skizze» af JOHANNES BLOCHWITZ i »Gegenwart» 1880, nr 6; af samme förf. »Sieben, Neun», intagen i hans »kulturgeschichtliche Studien» (Leipzig 1882); »Zahlen-Aberglaube» i »Die Heimat», 8 årg., nr 3. — Det är väl sannolikt, att flera skrifter öfver liknande ämnen finnas till, men i

historiska ordböcker, jag granskat, men behandlingen är ofta för knapphändig; rikhaltigast (t. o. m. nästan för omständlig) är den i Grimmska ordbokens artikel **fünf**, hvars förtjänster äfven i andra afseenden förut omtalats. I det hela tyckas ordböckerna icke hafva fäst tillräcklig vikt vid ifrågavarande sida af räkneordens bruk, och följande öfversikt af hithörande fakta (för så vidt jag kunnat samla dem) torde därför icke anses öfverflödig. —

För oss, som räkna efter tiotalssystemet, ligger det närmast till hands att, medan vi beteckna det (mycket) ringa med enheten, angifva det stora l. mångtaliga med tiotalet eller — om något ännu mycket större l. mångtaligare skall uttryckas — med potenserna af 10 (dvs. 100, 1000 osv.). Detta beteckningssätt är också det allmännaste.

Såsom ett typiskt exempel kan anföras ordspråket: »*En* fågel i handen är bättre än *tio* i skogen», dvs.: »litet, men säkert, är bättre än mycket, men osäkert». Jämför vidare: »En *un* mot comme en *cent, Ett* ord så godt som *tijo*» MONT-LOUIS 263 (1739); »Er fände *zehen* für *eine* im ort»; »Jag håller *tio* mot *ett,* att det inte lyckas»; »Je vous l'ai déjà dit *dix* fois»; »Det spörjes mer [dvs. det ställes till den *ende* kuriren flera frågor] än *tio* | att svara på förmått» SNOILSKY 2: 68 (1881); »Bisparne .. hade *tiyedubbelt* större renta än the behöffde» P. SVART G. I:s kr. 125 (1561).

Vidare: »Hålla *hundra* mot *ett*», »*Hundert* gegen *eins* wetten»; »Für *ein* beispiel wol *hundert* finden»; »Inte *en* bland *hundra* skulle ha gjort det»; »Faut-il vous le rebattre | aux oreilles *cent* fois?» MOLIÈRE; »(Es) war wol *hundert* meile von seiner meinung»; »Diana | hafwer.. | brutit af hans (dvs. Cupidos) skadlige Skächtor, | och Bogan i *hundrade* stycken» STIERNHIELM Cup. (1649); »Den store konungens bedrifter, | som letas nu i *hundra* skrifter» och »Sin färd | igenom Zarens *hundra* länder» TEGNÉR Axel; »Den man, .. | som fört i *hundra* blodigt sköna strider | sin tappra, björneborgska skara an» RUNEBERG Döbeln; »Sak samma [näml. när man simmar], om man har *en* aln eller *hundra* alnar under fötterna» RYDBERG Vapensm. 331 (1891);

bokkataloger för de 2—3 sista decennierna har jag ej lyckats finna några andra omnämnda.

»*hundrafald(t)*» Mat. 13: 8, Luk. 8: 8 osv.; »*hundramila*», bestämmande »slätter», »stränder», »vågor», »mo», »skjuts» m. m. hos TEGNÉR, TOPELIUS m. fl.

Tusen, användt för att beteckna ett mycket stort eller ofantligt antal, förekommer, som bekant, mycket ofta i Bibeln; »*tusen* år» motsatt »*en* dag» förekommer Ps. 90: 4 och 2 Petri 3: 8; jfr för öfrigt: »Mister du *en* (näml. kvinna), stå dig *tusende* åter» TEGNÉR Fritjof; »Inte *en* bland *tusen*»; »Jag ber *tusend* gångor om förlåtelse» LAGERSTRÖM Gerdt Westph. 55 (1737); »*Tusen* tack»; »Jag har väl *tusen* gånger sagt dig, at ..» ALTÉN Kusin i Lissab. 3 (1796); »Cecilia hade *tusen* förslag» M. Roos Berätt. 35 (1884); »Lutan .. splittrades i *tusen* bitar» Göteb. Handelstidn. 1895; »*Tausend* segen wünschen», »Unter *tausend* thränen», »Mit *tausend* freuden», »Anstatt der *tausend* erfindungen, deren sie sich rühmen, habe ich nur immer *tausend* wiederholungen gesehen» (alla fyra exemplen från GOETHE)[1]. — I poesi har ordet blifvit till den grad häfdvunnet i betydelsen »många, många» l. »ofantligt många», att det icke blott kan förekomma med påtaglig öfverdrift[2], utan t. o. m. kan brukas i sådana fall, där det exakta talet skulle vida öfverstiga 1000; t. ex.: «O land, du *tusen* sjöars land ..» RUNEBERG Vårt land; »Hon (jorden) täljer alla synder, all lögn och flärd och mord, | hvarmed hon är se'n *tusen* år belastad» B. E. MALMSTRÖM 6: 37; »Vid Derr i Nubien står en Isisbild | bland *tusenåra* störtade ruiner» HEIDENSTAM Vallfart 31 (1888). Det kan sättas i fråga, om möjligen i sådana fall *tusen* stått för skaldens tanke som plural (= *flera tusen*, *tusentals*), eller om han blott låtit sig behärskas af den gamla naiva folkföreställningen om *tusen* som ett ofantligt tal — en oräknad och som oräknelig betraktad mängd.

I vår tid torde väl *tusen* vara det allmännast brukade ordet för att obestämdt angifva ett mycket stort antal. Ytterst sällan tillgripas numera för sådant ändamål *tiotusen* och *hundratusen*[3]. Men fordom synas dessa hafva haft något större

[1] Exempel från den franska ordboken kunna här undvaras.

[2] Jfr t. ex. RUNEBERG Sandels: »Det roptes af röster till *tusendetal* ..», ehuru Sandels hela styrka ej uppgick till 1000 man.

[3] Obenägenheten mot dessa torde snarast bero därpå, att de äro sammansatta och som sådana förefalla ej blott långsläpiga, utan äfven onödigt specialiserande (icke tillräckligt »runda» för ändamålet).

användbarhet. Bibeln (1 Sam. 18: 7, Ps. 91: 7) visar, huru i poesi *tiotusen* brukats till stegring af *tusen*, och efterklangar däraf förekomma i vår religiösa stil (jfr Sv. Ps. 225: 3). Om *hunderttausend* uppgifver Grimmska ordboken, att det äfven begagnas i obestämd mening, betecknande en ofantlig mängd; exempel anföres redan från medeltiden. I slutet af ett ungdomsbref till Ebba Brahe kallar sig GUSTAF II ADOLF: »then, som Eder önskar många mål (dvs. gånger) 100000 goda nätter» [1].

Egendomligt är förhållandet med ordet *myriad*. Ehuru såsom bestämdt tal eg. betecknande det relativt ringa antalet 10000, uppträder det numera nästan uteslutande i betydelsen »ett oräkneligt, ett utomordentligt stort antal». Det kan kallas för ett ornamentalt räkneord, tillhörigt blott den högre stilen, där det föredrages framför det något vulgariserade *million*.

Exempel: »Des *myriades* d'étoiles» [2]; »Vid Skaparns vink en *myriad* framhvimlar | af nya verldars klot» LIDNER 1: 192 (1789); »Pris vare Dig bland Dina *myriader*» TEGNÉR (Jub.-uppl.) 2: 236 (1837); »Jordens *myriader*» (= människosläktet) A. LINDEBLAD Relig. sånger 127 (1843); »Öfver *myriader* verldar och milliarder englar .. thronar Han» RUDIN Evigh. 1: 506 (1878). — Det är därför en afgjord (utan tvifvel medveten) brytning med vårt traditionella, poetiska språkbruk i detta uttryck: »Rikmännens kast, en förnäm *myriad*, | stal millionernas lycka» FRÖDING Atland. Man ser lätt, att skalden härvid ansluter sig till det från engelskan (»the upper ten thousand») i senare tid upptagna »de öfre *tiotusen*» (= öfverklassen), hvilket hos oss hastigt vunnit burskap i sin bildliga mening.

Det räkneord, som enligt vårt allmänna (ej speciellt poetiska) språkbruk oftast användes för att beteckna en oberäkneligt stor mängd, är *million*; mindre ofta drager man till med *milliard(er)*, sällan med högre tal. Ett af de äldsta exemplen

[1] Med formeln i öfrigt kan man jämföra: »Tu Far nu well min käraste, | haf monghen tusandh godh nat» och: »Jag önskar henne mång tusan god nat» Bröms Gyllenmärs visbok 29, 98 (127, 196); från äldre nyhögtyska anför den Grimmska ordboken: »zart frau, zu tausent guter nacht!» och: »ade zu tausend guter nacht!»

[2] Den Grimmska ordboken upptager ej ordet.

på den obestämda användningen af *millioner* torde vara: »Ho wille lida thet för *tusende millioner* guld; som Judas måste lida för tretjo penningar?» SPEGEL Passionsandackt 40 (c. 1680)[1]. Rent hyperboliskt begagnande af *million* torde numera anses röja mindre god ton; fordom tyckes förhållandet hafva varit något annorlunda, jfr t. ex: »Vår älskade Hr. Lidén.. hälsas *million-tals*» BJÖRNSTÅHL 2: 233 (1776); »Helsa Hedborn *million-faldigt*» ATTERBOM Minnen 105 (1817)[2].

Fullkomligt berättigad är naturligtvis användningen af de mycket stora talen i ett sammanhang som detta: »Af en gränslös tillvaro utgöra *millioner* år icke en *trilliondels trilliondel*» WIKNER I mensklighetens lifsfrågor 2: 182 (1884).

Hvad beträffar sätten att genom bråk angifva något mycket litet, må anmärkas, att vårt språkbruk för obestämda, hyperboliska uttryck jämte decimalsystemet fasthåller vid delning med 2, 4, 8 eller 16. Man säger visserligen t. ex.: »En *tiondels* sekund», men också: »En *half*, en *fjärndels*, en *sextondels* sekund». Jfr: »Kandidaten behöfde blott en liten *sextondedels* vink för att åter med full fart komma in i sitt system» FREDRIKA BREMER Hemmet 1: 54 (1839).

Däremot synes det obestämda angifvandet af ett större eller mycket större tal jämförelsevis sällan angifvas genom multiplikation med 2 och nästan aldrig genom det 4-, 8- l. 16-faldiga talet. I stället använder man till stegring vanligen ettdera produkten af det mindre talet och 10, 100 l. 1000, t. ex.: »Säger du *tre* kronor? Säg hellre *trehundra*!» — eller också det tal, som två l. tre gånger upprepar det mindre talets siffra, t. ex.: »Inte 3 gånger, utan 33 (l. 333)»[3].

Men då det gäller att i allmänhet — utan särskild stegring — obestämdt beteckna ett stort eller mycket stort antal, förekomma flera undantag från den här ofvan framställda regeln, enligt hvilken man (företrädesvis) använder 10, 10^2, 10^3 och 10^6.

---

[1] Jfr för öfrigt här ofvan s. 32.

[2] Jfr i Grimmska ordboken: »Unsere beste B. grüszen sie *millionenmal* von mir» RABENER; »Deine fragen sind *zu millionenmalen* beantwortet worden» LESSING; yngre exempel citeras ej. Däremot anför den franska ordboken utan reservation: »Un *million* d'excuses».

[3] Jfr: »Icke *sju* resor, utan *sjuttio sinom sju* resor» Mat. 18: 22.

Till vissa af dessa undantag kunna anledningarna med ganska hög grad af sannolikhet uppvisas. Man kan nämligen se, huru åtskilliga af de en obestämd myckenhet uttryckande talen fått sådan användning genom en afsiktlig modifikation af tiotalet eller dess högre digniteter, samt att bruket af vissa andra beror på den synnerliga vikt, folkföreställningen tillagt talen 3, 7 och 12. Då nu delvis korsningar mellan de särskilda systemen yppa sig, blir det lämpligast att först säga några ord om de tre sistnämnda talen.

Från att af ålder hafva betraktats som heliga[1] hafva talen 3, 7 och 12 mer eller mindre öfvergått till att för folkmedvetandet gälla som afslutade eller afslutande, fulländade eller fullständiga, af rätt eller lagom storlek. Denna föreställning har, som bekant, tagit sig talrika uttryck i folksagor, folksägen, folkmedicin och vidskepelse, men äfven i häfdvunna språkliga förbindelser[2].

Så t. ex. heter det: »Alla goda ting äro *tre*»; »Aller guter ding sollen *drei* sein»; »På *tre* stegs afstånd»[3]; angående *nio* såsom 3×3: »Rökelse (näml. använd mot sjukdom) af den sorten, som bonden än i dag köper på Apotheken under namn af de *nio* slagen» LOVÉN Skytts h. 196 (1847); »Tussilago major, Petasites.. *Nijekraftroot*» Franckenius (1659); »*Niomanskraft* skulle jämte Hoffmansdroppar o. d. köpas på apoteket» ARKADIUS [finne] Tjärkarlar 97 (1895); »Greklands *sju* vise»; »Världens *sju* underverk»; *sjuskinnsgröt* har ansetts för kalasmat; björnen tros hafva *tolf* mans styrka; *tolfhålakringlor* användas vid fest-

---

[1] Jfr t. ex.: »Tolftalet, som är produkten af Guds-talet 3 och verldstalet 4, är ett heligt tal, uttryck för det ofvanefter potenserade och ofvanifrån helgade verldsliga»; »(Uppenbarelsebokens) innehåll fördelar sig i idel heliga sjutal: sju sändebref, sju insegel, sju trumpeter.., sju tordön, sju vredesskålar» RUDIN Bibelns enhet 33, 81 (1887); »Det sjutal, som beherskar den bibliska skapelsehistorien,.. hänvisar på kaldéernas veckoindelning» E. H. TEGNÉR i Ur vår tids forskning 12: 101 (1875); osv.

[2] Äfven 5, fingrarnas tal, har enligt den Grimmska ordboken (**fünf**) betraktats som ett afslutadt, fullständigt tal; bevisen äro dock ej fullt öfvertygande.

[3] Jfr: »O menska! laga att du alltid har | *tre* goda alnar mellan dig och dåren» A. G. SILFVERSTOLPE Skald. 154 (1801, 1814); jfr äfven hos TEGNÉR om Angantyr, välkomnande Fritjof: »*Tre* steg han gick från bordet».

liga tillfällen enligt HEDENSTIERNA (= »SIGURD») Kommin. 224 (1891).

I de sist anförda exemplen ligger redan en antydan om, att *sju* och *tolf* lätt kunna komma att beteckna ett stort antal; öfvergången torde böra förklaras så, att det rätta lagom på samma gång tänkes som ett maximum och följaktligen kan uppfattas som stort.

En sådan betydelseöfvergång måste vara fullt genomförd, för att *sju* (och *tolf*) skulle kunna användas i följande förbindelser: »*Sjumilsstöflar*»; »*Sjumila* skogar»; »Om resepenningarna giordes stor svårhet.. af vederbörande. Men (han) fick them endeliga med *siv* sorger»[1] J. SWEDBERG America illum. 40 (1732); i danskt talspråk: »Det varer altid *syv* Lange og *syv* Brede, inden de Damer kunne blive færdige»; samt i synnerhet vid jämförelse med enheten: »Gudstjensten syntes honom *siu* gånger längre än han (dvs. den) värkeligen var» LAGERSTRÖM Bunyan 3: 26 (1794); »Skrek mor Brita nyss, så skrek nu mor Susanna *sju* gånger värre» TOPELIUS Fältskärn 2: 262 (1856); »Munter som *sju*[2] den pojken är» ERNST BJÖRCK Dikter 41 (1863); »(Han) betalar som *sju*»[2] O. WIJKANDER Onkel Sam 14 (1875); »*sjudubbla*», »*sjudubbel*», »*sjufald*» (t. ex.: »Tänk ut en sats, min herre, | som gör mig för i morgon *sjufaldt* värre, | men hjälper mig i dag på mina ben» RUNEBERG Döbeln) osv. — Äfven *tre* kan verka som stort tal, nämligen i förbindelserna *trefald, tredubbla* o. d.; t. ex.: »(De) *tredubblade* de brister, som .. funnos» RÄÅF i bref (1812); »O narr, och *trefaldt* narr!» ATTERBOM Lycksal. Ö 2: 105 (1827, 1854); »Arbeta som *tre* (andra)» torde äfven vara ett kurant uttryck. Jfr för öfrigt de tyska **dreimal** *(heilig)*, **dreilausig** m. fl. — I folkvisor åskådliggöres en skogs storlek genom epiteterna *tolfmila* och *trettimila*; jfr G. LJUNGGREN Smärre skr. 1: 201.

---

[1] Jfr här nedanför s. 52 — Ett stort antal åsyftas väl också med det bibliska: »Om en rättfärdig *sju* resor faller, står han upp igen».

[2] Jfr: »Jag skal hosta och stampa som alla de *sex*» ENVALLSON Cass. Oculist 4 (1784); »Arbetar er Man bra? (Svar:) Som *sex*» BJÖRN Fanfan 32 (1791); »Han tjente (näml. vid batteriet) för *fem*» RUNEBERG 5: 88 (1860); »Kusk, kör nu för *fem*!» TOPELIUS. — De båda första språkprofven äro tagna ur öfversättningar från franskan, de två sista från finska förff.; för svenskan i inskränktare mening torde bägge uttryckssätten ha varit främmande.

Användningen af 30 i *trettimila* kan bero på kombination af det sistnämnda talsystemet med tiotalssystemet [1]. En dylik kombination (l. »kontamination») kan också vara anledning till följande uttryck: »Ett susande i luften som om *tolfhundra* ejdrar flugit upp» STRINDBERG Hemsöb. 183 (1887). Det säkraste intyget, att sådana kombinationer verkligen egt rum, lämna emellertid några af de äldsta exempel på svordomar, som jag funnit i Svenska Akademiens ordbokssamlingar: »*Sjutusand* djeflar hafver jag lofvat dem och det skall jag hålla» yttrande af CARL IX enligt FRYXELL Ber. 4: 347; »Bannas om (= svärja vid) alle *siu Tusend*» STIERNHIELM Herc. 243 (1668); »Bedia i Wrede *siu tusend* sig taga» TÖRNEVALL B 3 a (1694); ännu i våra dagar synes *sjutusan* vara en af de vanligaste bland svordomarnas mångskiftande förbindelser [2]. — Annorlunda förhåller det sig med ordet *skock*, hvilket ju äfven brukas i sammansatta svordomar (i synnerhet i förening med *millioner* l. *tunnor tusan*); detta betecknar egentligen (ännu vid handel med kålhufvud) 60 stycken eller hälften af det gamla storhundradet. Att det fordom haft vidsträcktare användbarhet för att angifva ett stort, obestämdt antal, tyckes framgå af detta språkprof: »Hvad vore det mer, om han (dvs. Jesus) än hade gjort en *skåck* eller två seende eller hörande..?» BORG Luthers kyrkopostilla 2: 788 (1753). —

Nå väl, när ett tals oegentliga, obestämda eller bildliga betydelse blifvit allmän och stadgad i språkbruket, inlägges ofta sådan betydelse hos andra tal, till hvilka det står i nära relation. Det faller af sig själft, att då man brukar säga t. ex.: »Det kan lyckas för *en* bland *hundra*», så kan man också vända om uttrycket och säga: »*Nittinio* bland *hundra*

[1] I äldre tyska brukas 30 för att angifva ett större, men ovisst tal; se Grimmska ordboken **dreissig** 1 och 4; enstaka förekommer (se **drei** 2 i slutet) i samma mening *drei und zwanzig* (om 20 jfr här nedan s. 52).

[2] Ett slags svordom tyckes föreligga i det finsk-svenska uttrycket: »Bry sig *sju* om något (l. någon)» HERTZBERG, J. REUTER. Jfr: »Räfven (som man kastade sten efter) rök af för alla de *sju*» TOPELIUS Läsn. f. barn 4: 127. H. BERGROTH uppger (1895), att *sjudundrande* förekommer i bildadt talspråk i Finland; jfr: »Ett *sjudundrande* rikt gifte» CRAMÆR 132 (1846).

misslyckas säkert»; dylika talesätt[1] hafva blifvit så vanliga, att äfven 9, 99 och 999 kunna betraktas som »obestämda» tal.

Men betydelseutvecklingen griper omkring sig äfven på andra sätt. Man kan nämligen vilja visa eller affektera ett slags noggrannhet och exakthet genom att undvika ett i den obestämda betydelsen vedertaget tal och i stället välja det närmast mindre; t. ex.: »Har jag icke sagt dig 999 gånger, att..»; hit hör den skämtsamma i Tyskland förekommande benämningen på apotekare: *neunundneunziger*, som beror därpå, att apotekarna sägas förtjäna (»precist») 99 % på sina varor[2]. — På motsvarande sätt går man ofta till väga, när det är fråga om något minimalt; i st. f. att nämna enheten väljer man ett något högre tal, som kan låta omdömet framträda såsom mera afvägdt och välgrundadt. Förbindelser af sådant slag äro t. ex.: »Han är inte värd *två* ruttna lingon»; »Det ska' inte dröja mer än *två* minuter»; »Je reviens dans *deux* minutes»; »Il est à deux pas d'ici»; »J'ai *deux* mots à lui dire»; »Konungens Foutar (dvs. fogdar) finge som nappast taladt *twgh* (dvs. två) eller *try* ord medh them (dvs.

[1] T. ex.: »I *nio* (l. *nittionio* l. *niohundranittionio*) fall af *tio* (l. *hundra* l. *tusen*)»; »Om det också går bra *niehundranittinie* gånger, så kan det gå galet den *tusende* gången» osv.

[2] Ovisst synes vara, hur man kommit till det skämtsamma uttrycket »*nittinie* på våren», hvilket i betydelsen »det kommer aldrig att ske» för ett par årtionden sedan var vanligt i Stockholm och troligen äfven annorstädes. Medan man ännu hade långt kvar till århundradets slut, var nog den folkliga uppfattningen den, att till grund för detta uttryck låg tanken på år 1899, hvilket år med låtsad noggrannhet [obs. angifvandet af årstiden!] valts i st. f. det jämna 1900, och hvilket skulle angifva en tidpunkt, då den närvarande tidens affärer, löften och förpliktelser råkat i glömska (jfr: »Hvad gör det om hundra år?»). — Emellertid synes det mig troligast, att »*nittinie*» i denna användning ursprungligen uppkommit genom förvrängning af något tyskt uttryck, som varit likartadt med *nimmer nicht*, i betydelsen »ad calendas græcas» (jfr Grimmska ordb. 7: 848); jfr äfven de liktydiga *auf nimmertag*, *auf nimmermehrtag*, *auf* (*sanct*) *Nimmers* (l. *Nimmerlins*) *tag* och det engelska *at never-mass*. Uppmärksammas bör äfven det i Stockholms folkspråk förekommande »*jämnt nitti*», = »ingenting alls», hvilket torde leda sitt ursprung från det tyska *nit* (= nicht), eller kanske närmast från sbst *nit* (i lotteri). — Att en årtalsbeteckning kunnat uppstå genom förvrängning af annat ord, därpå har man ett exempel i franskan, så framt utgifvarna af den nya franska ordboken ha rätt i sin förmodan, att: »Je m'en moque comme de *l'an quarante*» skulle bero på folketymologisk förändring af *l'Alcoran*.

dalkarlarna) för än the bude them hugg» P. SVART G. I:s krön. 116 (1561); »Mit *drei(en)* worten» (redan af MAALER 1561 förklaradt ss. = mit wenig worten, kurz); »Om man kunde beveka Hans Kongl. May:t, at skrifva allenast *fyra* ord till St(or) Vezieren» LIEWEN (1714), citerad hos NORDBERG 2: 452; »Skulle Ni väl vara vid lynne, at låta tala *fyra* ord med Er?» L'avocat Savetier 3 (1757)[1]. När ett mycket ringa, men obestämdt myntvärde skall anföras, är det vanligt, att icke det allra lägsta, utan ett något högre väljes, t. ex.: »Ich gebe nicht einen *dreier* dafür», »Dieser mensch ist nicht einen *dreiheller* wert», »Det där skräpet är icke värdt *två styfver*»[2]. Hit torde äfven böra räknas det utrop, som HOLBERG låter sina komedi-figurer begagna, när de känna sig riktigt olyckliga: »Nu maa man købe mit Liv for *fire Skilling*»; medverkande till uttryckets uppkomst har väl dock den omständigheten varit, att det minsta silfvermyntet gällde 4 skilling; för närvarande får man stundom höra »*tio öre*» användt ss. obestämd uppgift för ett mycket litet (l. det minsta) penningbelopp. Att »*fem* minuter» ej sällan och »*tio* minuter» någon gång brukas i betydelsen »mycket kort (l. minsta möjliga) tid», beror väl förnämligast på inrättningen af våra urtaflor, där siffra är utsatt för blott hvar femte minut[3].

---

[1] I 1 Cor. 14: 19 ställes »*fem* ord» i motsats till 10 000.

[2] Utrycket förskrifver sig från en tid, då rundstycket var det minsta myntet. — Möjligen har man i dylikt sammanhang också sagt *tre styfver*; jfr: »To be born under a *three-penny* planet, vara född under *tre-styfvers*-planeten (fattig)» SERENIUS (1734, under three); »ett tvistemål emellan en äpplekäring och en öltappare» kallas »*trestyfvers*-processen» HAGBERG Shaksp. 1: 141 (1847); »En af de vanliga *tristyfvers*herrarna» BACKMAN Dickens Pickwick 1: 144 (1871). Men alla dessa förbindelser kunna bero på inflytelse af de engelska originalen.

[3] Mera isoleradt står det franska: »Cela peut se dire en *dix* lignes» (dvs. på några få rader); har detta uttryckssätt måhända sin grund i radernas marginalnumrering (med utsatt siffra för blott hvar femte l. hvar tionde)? — Men då det blir fråga om stora mängder, kan naturligtvis ett enda tiotal genom kontrasten förefalla som det minsta möjliga; i svenskan torde man om ett mycket närbeläget ställe stundom säga: »Det är bara *tie* steg härifrån».

De modifikationer af typiska taluppgifter, som omtalats i det föregående stycket, skulle alltså, efter vår mening, hafva uppkommit genom den talandes verkliga eller låtsade försynthet, hans sträfvande att göra uppgiften mindre hyperbolisk, mera exakt och trovärdig. Motsats härtill bilda de fall, då man icke nöjer sig med det typiska talet, utan ökar på det.

Genom sådan ökning af *tio* är det sannolikt man har att förklara den oegentliga (obestämda, bildliga) användningen af talet *femton*; ökningen har då försiggått efter den traditionella proportionen med »en half gång till så mycket» eller »i banko», som det en tid (med anledning af våra myntförhållanden) har hetat. Det synes vara hufvudsakligen i svenskan, som den oegentliga användningen af grundtalet *femton* blifvit allmän; t. ex.: »Han beder vptenda *fempton* lius» Sv. medeltidens rimkrönikor 1: s. 213; »Tiena wäll j 15. åår och illa en tima (så får du) otack för alt» Sv. Ordseder (1604); »Gubben slog sig af badstutaket, | han slog sig i *femton* stycken» Barnvisa; »Det gläder mig af hjärtans grund, | att *femton*[1] skräddare väga ett pund» Barnvisa; »Avisorna, som hvarje postdag väl *femton* gånger genomtummades» E. CARLÉN Skuggspel 1: 101 (1865); »Menniskans natur är på *femton* vis — hvar och en kan vara galen på sitt sätt» H. WRANÉR Brokiga bilder Föret. (1889); »*Femton*konstnär» kallade man en person, som kunde spela flera instrumenter på en gång, jfr LUNDIN o. STRINDBERG Gamla Stockholm 129[2]. På dylik användning af 15 utom Sverige har jag ej funnit andra

---

[1] Man får dock stundom höra variationerna »*sjutton*», »*nitton*».

[2] Jfr: »Nu lär vi få höra någonting *femton*lödigt!» HEDBERG Blommor i drifbänk 83 (1862); detta uttryck torde endast i ringa mån böra sammanställas med de ofvan stående, ty det refererar sig väl förnämligast till »*sexton*lödig» l. »*full*-lödig», hvilka angifva det rena l. yppersta, och kommer alltså att tillhöra modifikationerna nedåt, afprutningarna, om hvilka vi nyss talat. — Liksom tio i enskilda fall kan beteckna något mycket litet, begagnar man allmänt »*femton* droppar» som benämning på extra påtår (i synnerhet af kaffe) eller en extra sup efter »halfvan» eller »tersen» (jfr LUNDIN o. STRINDBERG Gamla Stockholm 493); i båda fallen gäller fiktionen, att man iskänker (l. tager) minsta möjliga kvantum. Huruvida *femton* i andra förbindelser brukas för att angifva ett ringa tal, är mig obekant; påpekas bör emellertid, att Lexicon Lincopense (1640) under triobolum har uttrycket: »Han är icke *femtan* Peningar wärd».

exempel än titeln på den Holbergska komedien »Den Vægelsindede, eller *Femten* Sind hver Time» samt det gamla tyska ordspråket: »*Fünffzehen* handwerck, das sechzehend betteln», dvs. »wer zu vielerlei treibt, kommt an den bettelstab»[1] samt ännu ett par i den Grimmska ordboken anförda uttryck[2]. — Såsom förstärkning af *tio* torde blott sällan fördubbling ha användts; de enda exempel, jag påträffat, äro: »Jag har öfver 20. gånger sagt, att Svågerskapet anstår mig» LAGERSTRÖM Gerdt Westph. 17 (1737); »Kratsch, der låg hennes lerskål i *tjugu* bitar» TOPELIUS Läsn. f. barn 4: 76[3]. — Att *femtio* stundom i svenskan brukas till obestämdt angifvande af en stor mängd, är nog säkert; intet exempel ur litteraturen står mig dock till buds, och jag erinrar mig ej någon fullt stadgad fras från talspråket; för öfrigt torde det ej vara lätt att afgöra, om *femtio* i denna användning är att uppfatta såsom förstärkning af *tio* eller som försvagning af *hundra*; det senare är väl något sannolikare. MURRAY har exemplen: »When people say, 'I've told you *fifty* times', They mean to scold» BYRON Don Juan; »A merchant.. who had *fifty* things to tell us of his own special business» KINGSLEY.

Det enklaste sättet att öka på ett af de typiska tal, som angifva obestämd myckenhet, är emellertid att lägga till en enhet — liksom ju minskning med en enhet ofta tjänar till att göra talet mera modest och försiktigt. T. ex.: »Nu är det säkert *hundraen* gånger, han har berättat den historien»[4]; jfr: »Det är nu redan *elfte* gången | jag här desamma kärngar ser» A. G. SILFVERSTOLPE Skald. 275. Det gamla uttrycket: »efter *sju* sorger»[5] har utvidgats till: »efter *sju* sorger och *åtta* be-

[1] Ungefär liktydigt är det gamla svenska ordspråket: »En *siw*handawerks man är siellan rijk». — Beträffande 16 i det tyska ordspråket jfr här nedan s. 53, not. 2.

[2] Jfr för öfrigt hvad som här nedanför säges med afseende på *dussin*.

[3] Angående *drei und zwanzig* se här ofvan s. 48, not. 1.

[4] Salut med 101 kanonskott lär första gången ha inträffat genom felräkning (i st. f. 100), men Napoleon I, som gifvit akt härpå, skall då hafva anmärkt, att det var mera stil i 101 än i 100, och förordnat, att 101 framgent skulle vara det bestämda antalet. — Jfr äfven »1001 natt.»

[5] Jfr citatet från J. SWEDBERG här ofvan s. 47.

dröfvelser»[1]. Då »*femton* konster» är en gammal och vanlig förbindelse, t. ex. i barnvisan: »Nisse var en konstiger man | *femton* konster kunde han» (jfr äfven »*femton*konstnär» här strax ofvanför och det åtminstone i Skåne ofta använda »*femton*fiffig»), — så kommer man lätt till utvidgningen: »Hon kunde *femton* konster och *sexton* knep» H. WRANÉR Tösaknep 37 (1897)[2]. — Det här förut, i afdelningen VI, omnämnda *femtielfva* kan möjligen förklaras så, att man till stegring af det obestämdt brukade *femti* användt *femtien* (l. *-ett*), hvilket sedermera ytterligare stegrats genom bildandet af den abnorma sammansättningen. — Dessutom vill det synas, som om enhetens tilläggande spelat en roll i vissa grundtal, som brukas i svordomar. I sådana är ju *sjutton (sjuttan)* ganska vanligt[3]; då man nu också på samma sätt brukar *aderton (attan)* och *nitton (nittan)*, synes den antagligaste förklaringen vara, att *attan* kommit i st. f. *sjuttan* samt (längre fram) *nittan* i st. f. *attan*; anledningen till utbytet torde dock icke så mycket vara önskan att stegra som försök till eufemism, i det att ett räkneord, som redan fått dålig klang, fått vika för ett, som ännu var mer oskyldigt[4].

Ännu ett par omständigheter beträffande grundtalens oegentliga användning förtjänar framhållas.

Ett af de tal, som pläga beteckna det rätta lagom (3, 7, 12), kan också uppfattas som ett minimum, under hvilket det ej är bra eller normalt att gå. Åtminstone torde detta gälla för det minsta (3) af de ifrågavarande talen. I Grimmska ordboken upptagas de häfdvunna uttrycken: »der nicht *drei* zählen kann, homo simplicissimus» och »man kann keine *drei* zählen, so ist er verschwunden», hvilka båda, som bekant, hafva

[1] Sydsv. Dagbl. 1895, nr 251, s. 1; frasen är dock betydligt äldre.

[2] Jfr det nyss citerade »*Fünffzehen* handwerck, das *sechzehend* betteln». — Jfr för öfrigt här nedanför på tal om uttryck för öfverflöd..

[3] Gamla litteraturexempel saknas ännu, men att bruket likväl går långt tillbaka i tiden, torde vara säkert. Det får väl också anses som sannolikast, att *sjutton* i eder kommit som ersättning för *sju*, och att det blifvit valdt till ersättningsord hufvudsakligen för ljudlikhetens skull.

[4] För att ytterligare borttaga karaktären af svordom tillägger man stundom ett ord, som vänder tanken åt annat håll än åt de (underförstådda) onda andarna; t. ex. »Drag *nitton mil*, flicksnärta!» ARKADIUS [finne] Tjärkarlar 34 (1895).

sina motsvarigheter i svenskan; i den senare frasen inlägger man gärna den meningen, att försvinnandet går för hastigt för att kunna åstadkommas med naturliga och vanliga medel[1]. Att man i tyskan kan i båda förbindelserna använda *fünf* i st. f. *drei*, beror (såsom den Grimmska ordboken erinrar) på den urgamla fingerräkningen, grundvalen för vårt talsystem[2]. Hos L. RHODIN Sv. ordspr. 68 (1807) anföres: »Han kan intet räkna til *fem*»; men det synes vara ovisst, om denna användning af *fem* varit allmän i svenskan.

Orden *par*, *dussin* och *tjog* kunna utan tvifvel i flera afseenden sammanställas med de egentliga grundtalen. Eftersom de bli oförändrade i plural, kunna de, liksom *hundra* och *tusen*, föregås af *två*, *tre* osv., utan att deras substantiva natur framträder (jfr däremot t. ex. *två millioner*, *fem milliarder* med pluraländelser); och de likna grundtalen äfven däri, att de kunna brukas till räkning af hvilka föremål som helst och icke (såsom t. ex. *val*, *kast*, *gross*, *decker*, *tolft*) förbehållas åt vissa slags varor[3]. Men i denna sin vidsträcktare användning hafva orden *dussin*, *tjog* och *(ett) par* blott en oegentlig (bildlig) betydelse, hvilken har den speciella egenheten, att den angifver så rik tillgång på föremål af det ifrågavarande slaget, att det icke är så noga med några mer eller mindre[4]. Det är i synnerhet ordet *dussin*, som plägar begagnas i denna bemärkelse[5]. Af exempel från äldre tid kunna anföras: »*Et dussin* Tankar *eller två* | åt våra Borgarflickors hjernor» KELLGREN 2: 177; »Den

---

[1] Jfr *Ett-tu-tre*, som öfvergått till betydelsen »strax», »ögonblickligen»; t. ex.: »Men Dumbom fann sig *et-tu-tre*, | och slöt precist der som han stannat» KELLGREN 2: 167. Jfr äfven: »En af era vanliga *ett-tu-tre-inklinationer* utan djup och varaktighet» E. LUNDQUIST Vingåkersbruden 41 (1877).

[2] Om öfverskridande af det normala 5-talet se Grimmska ordb. **fünf** sp. 556.

[3] *Par* kan dock endast i sing. få den vidsträcktare användningen; pluralen är fortfarande inskränkt till sådana föremål, som förekomma eller nyttjas parvis.

[4] Jfr angående liknande användning af *skock* det här ofvan (s. 48) citerade exemplet från BORG.

[5] Jfr Grimmska ordb. **dutzend** 3: »geringe wolfeile waaren werden dutzendweis verkauft, darum bezeichnet *dutzend* in zusammensetzungen etwas das nicht geschätzt wird, keinen groszen wert hat».

svenske bonden på sitt bröllop barkar af *ett halft dussin* sina skönaste granar för att sätta dem vid stugdörren och kyrkoporten» J. WALLENBERG 70. Den franska ordboken citerar »Un poète *à la douzaine*» redan från år 1696; i tyskan synes motsvarande användning af *dutzend*, att döma af den Grimmska ordboken, vara betydligt yngre. I sammansättningar har användningen af *dussin-* i föraktlig betydelse (t. ex. *dussin-arbete, -fabrikat, -vara, -roman, -människa, -furste, -borgare, -lärarinna, -talang*) blifvit allt allmännare och slutligen utträngt den egentliga och ursprungliga; i Dagl. Alleh 1824, nr 78, s. 12 omtalas ännu i affärsstil: »En Fjerding, innehållande *Dussin*-Spegeldosor»: men numera torde dylik användning af *dussin-* knappast förekomma.

Då man velat skarpare framhålla, att de ifrågavarande föremålen l. personerna äro af mycket vanligt, tarfligt och billigt slag, har man utgått från en säljares vana att af en vara, på hvilken han har riklig tillgång, lämna något »på köpet». Häraf uppkomma närmast sådana uttryck som: »En af de unga män, af hvilka det går *tretton på dussinet*» LUNDEGÅRD Titania 159 (1892), eller genom litotes: »Il n'y en a pas *treize à la douzaine*», som af den franska ordb. förklaras sålunda: »ce n'est pas une chose commune (le marchant donnant parfois le treizième en sus de la douzaine)»[1]. I svenskt talspråk är »*tretton* på dussinet» nu för tiden, så vidt jag kunnat finna, ganska vanligt; det är troligen också rätt gammalt, ehuru inga äldre litteraturexempel antecknats. I tyskan lyder motsvarande fras: »*funfzehn* aufs dutzend» (= »es kommt auf etwas mehr oder weniger nicht an»); inom svensk litteratur har »*femton* på dussinet» anträffats ej blott i en öfversättning från tyskan, FOLCKER Borgarfolk 2: 121 (1886) utan äfven i pjesen L'avocat Savetier 16 (1757), som uppgifves vara öfversatt från franskan. Då, såsom nyss visats, 15 (särskildt i svenskan) ofta brukas till att obestämdt uttrycka »många», kan detta tal hafva osökt erbjudit sig när en ännu starkare stegring än den genom 13 åsyftats. Enstaka (och väl knappast brukligt i Sverige) står »*aderton* på

[1] Jfr: »A baker's dozen, bagare dussin, tretton» SERENIUS (1734, under dozen); något annat intyg, att ordet »*bagaredussin*» varit brukligt i svenskan, föreligger icke.

dussinet» TOPELIUS, hvilket citeras bland språkprofven på **aderton** i Svenska Akademiens Ordbok; genom denna stegring (med »en half gång till så mycket» eller »i banko») torde väl gränsen för det rimliga vara uppnådd.

Såsom typiskt för udda tal användes, som bekant, *fem* i den bildliga frasen: »låta *fem* vara jämnt»[1] (i samma mening säges äfven: »låta *udda* vara jämnt»). Förebild för det svenska uttrycket är utan tvifvel det tyska: »*fünf* (l. *fünfe*) gerade (l. grad) sein laszen». Att just 5 (och icke t. ex. 3) blifvit valdt, tyckes den Grimmska ordboken ställa i sammanhang med bildliga uttryck, som lånats från tärningskast, men på hvilkas utveckling fingerräkningen inverkat.

VIII.

Ett grundtals obestämda, oegentliga användning är stundom — mer eller mindre konsekvent — bunden vid en särskild, eljest icke i riksspråket nyttjad form. I svordomar (utrop och bedyranden) brukas ju vanligen formerna *attan* och *tusan*, någon gång *tusingen*, samt tämligen ofta formerna *nittan* och *sjuttan*, medan det nuvarande riksspråket för andra användningar endast har att uppvisa formerna *aderton*, *tusen* (l. *tusende*), *nitton*, *sjutton*.

Det kan därför sättas i fråga, huruvida den särskilda form af grundtalet, som riksspråket nyttjar endast i svordomar, bör af ordboken behandlas såsom ett särskildt ord, i så måtto nämligen, att det uppställes som en särskild ordboksartikel på sin alfabetiska plats. Mot Svenska Akademiens Ordbok, som be-

---

[1] De svenska språkprofven tillhöra alla vårt århundrade utom: »Hon (dvs. hustrun) likväl hoos sin Man gieer mäd, att fäm är jämt» S. COLUMBUS Vitt. 134 (1671).

handlat *attan* i samband med **aderton**, har riktats anmärkningen, att de båda orden hade bort bilda två skilda artiklar. För pröfningen af denna fråga ställer det sig bekvämast att först kasta en blick på de öfriga nyss anförda dubbelformerna.

Enklast blir saken att afgöra med afseende på formerna *nittan* och *sjuttan*. De äro jämförelsevis mindre vanliga i svenskt riksspråk, som äfven i svordomar tyckes oftare bruka formerna på *-on*; och då de icke ursprungligen utgjort olika ord, utan blott fonetiska (väl hufvudsakligen lokalt skilda) varianter, synes intet skäl förefinnas att upptaga dem som självständiga artiklar.

Mera svårlöst är frågan om formerna *tusan, tusen, tusende* (ss. grundtal) och *tusingen*. Den sistnämnda, jämförelsevis ovanliga formen[1] uppfattas såsom en personbeteckning i sing. med bestämd artikel och är väl en, kanske i eufemistiskt syfte företagen, förvrängning af *tusen* eller någon af detta ords äldre former[2]. I alla händelser torde väl *tusing(en)* genom sitt afvikande genus (maskulinum) och antagande af slutartikeln *-en* hafva så mycket skilt sig från *tusen*, att de bägge svårligen kunna behandlas i samma artikel, ty af den allmänna folkliga språkkänslan — hvilken ändå ytterst blir bestämmande för hvad som bör sammanföras — lär väl *tusing(en)* snarast uppfattas som ett annat ord än *tusen*. Men om *tusan*, brukadt maskulint i singular[3] och motsvarande det tyska *der tausend* (»in ausrufen

[1] I litteraturen anträffas den t. ex. hos F. HEDBERG Blommor i drifbänk 113 (1862).

[2] Har *tusing(en)* uppkommit af den gamla formen *tusind*, så kan man jämföra öfvergången af *sannind* till *sanning*, *fägrind* till *fägring*. — Stundom tyckes *tusingen* uppfattas som ett slags smeksam diminutiv (jfr *fanken* i förhållande till *fan* l. *fanden*); skulle däri ligga en antydan om ordets uppkomst, så har man kanske att sammanställa ordet med de i jollrande tal till barn använda *fosingen*, *hansingen*, *tansingen* i st. f. *foten*, *handen*, *tanden*. — Inflytande af de tyska dialektiska *tausig* l. *tusig*, eller af mht. *tûsinc*, *tûseng* (jfr Grimmska ordb. XI 2: 215) är väl mindre sannolikt. — Med *tusingen* bör för öfrigt jämföras *hundingen*, som lokalt och individuellt förekommer ss. svordom och troligen är bildadt efter det förra ordet som mönster.

[3] T. ex.: »De' va' en tusan!»; »En sån tusan!» STRINDBERG Hemsöb. 159 (1887); »Den kvicke tusan till sjös ren är» J. REUTER Nya sånger 140 (1888); jfr äfven genit. *tusans*, t. ex.: »Det var en tusans pojke» WETTERBERGH Fyra sign. 63 (1843).

euphemistisch für *teufel*»), skall upptagas som särskild artikel, kunde det ifrågasättas, om möjligen *tusing(en)* kunde ingå däri. Emellertid blir det icke lätt att draga en gräns mellan sådana svordomsformler, där *tusan* är mask. sing., och sådana, där det ännu kan gälla som räkneord[1]. Och de sistnämnda böra utan tvifvel upptagas i den artikel, som handlar om grundtalet *tusen*. Ty då ordboken i ett sammanhang behandlar nysvenskans hela utveckling (från ungefär år 1521), ej blott dess nuvarande gestalt, måste hon taga hänsyn därtill, att dels i äldre nysvenska formerna *tusan*, *tusand* brukats äfven ss. vanligt grundtal[2], ej blott i svordom, dels också, att formen *tusen* ända in i vår tid kunnat förekomma uti svordomar[3]. Formen *tusende* har af den nyare språkregleringen förbehållits åt ordningstalet och medgiffvits åt grundtalet, endast för så vidt detta användes i bestämd form eller i plural. Men språkbruket har ej fullt fogat sig därefter; t. ex.: »De *tusende* gånger förut beskådade taflorna» WETTERBERGH Fyra sign. 134 (1843); »Polen var ett land af *tusende* småkungar» TOPELIUS Fältskärn 2: 95 (1856). Formen *tusende* låter nämligen fylligare och högtidligare än *tusen* (liksom *tvenne* och *trenne* klinga högstämdare än *två* och *tre*); ganska sinnrikt använder ADLERBETH Virg. Æn. 131 (1804, 1811) detta förhållande till att åstadkomma stegring: »Akilles . . | *tusen* och *tusende* slog, och floderna fyllde med kroppar».

Hvad nu angår sidoformerna *attan* och *aderton*, skulle yrkandet, att de borde behandlas i skilda artiklar, väl stödja sig dels på deras ursprungliga olikhet i afledningssättet, dels på deras nuvarande olikhet så väl i ljud som användning.

Mot genomförandet af boskillnad mellan *attan* och *aderton* kan emellertid åtskilligt andragas. Den formella åtskillnaden

---

[1] I Grimmska ordb. hafva uti artikeln »**tausend**, m.» upptagits förbindelser, som synas mig snarare tillhöra artikeln »**tausend**, num. card.».

[2] T. ex. RÅÅF Ydre 1: 318 (cit. från 1562); Bröms Gyllenmärs visbok 29, 98 (127, 196).

[3] T. ex. »Ta mej sju *tusen*!», »Fy tunnor *tusen*!» BELLMAN 3: 32, 56; »*Tusen* böflar! » TOPELIUS Vint. II. 1: 38. — *Tusend* är antecknadt från 1741 och 1759, *tusand* från 1793 och (ehuru sannolikt arkaiserande) från 1841, *tusande* i yttrande af LILJENSPARRE (citeradt hos CRUSENSTOLPE Morianen) — allt i svordomar.

är ej fullständig, ty inom nysvenskans område (som ju i sin helhet skall behandlas af ordboken) finnas former, som så att säga slå en brygga mellan de båda nuvarande skriftspråksformerna. Den äldre nysvenskan företer ju så väl *adton* och *atton* som *adten*, blandningsformer, hvilka det utan tvifvel är enklare att behandla i den gemensamma artikeln än i två skilda. I det nutida talspråket är vidare *arton* en mycket spridd form; och det är att märka, att denna hvardagsform icke synnerligen mycket mera skiljer sig från *attan* än *sjutton* från *sjuttan* osv. I fråga om betydelse och användning kan ordboken heller icke fastslå någon fullständig åtskillnad mellan *a(de)rton* och *attan*; ty den förra formen nyttjas äfven, om ock mera sällan och mera individuellt, till svordomar[1], den senare formen åter begagnas till vanlig räkning i svenska dialekter (liksom *atten* i danskt riksspråk) och skulle väl när som helst kunna så begagnas också i dialektfärgadt svenskt riksspråk, om det icke redan skett.

Man bör icke underskatta den inflytelse, analogien utöfvar på språkkänslan. Då vi på det svenska språkområdet ega dialektformerna *trettan*, *fjortan*, *femtan*, *sextan*, *sjuttan*, *attan* och *nittan*, hvilka alla torde vara i någon mån kända af riksspråkstalande personer, och af hvilka de tre sistnämnda — mer eller mindre regelbundet — brukas i svordomar, alltså när talet blir »vulgärt» och närmar sig dialektfärgning[2], då eger man svårligen rätt att betvifla, att folkmedvetandet, på grund af analogien, sammanbinder paret *a(de)rton* och *attan* på samma sätt som hvart och ett annat på *-on* och *-an*. Och om språkkänslan förenar detta par, bör ordboken icke åtskilja det — lika litet som något af de öfriga.

Det torde således framgå af det här sagda, att goda skäl tala för den i Svenska Akademiens ordbok iakttagna uppställningen.

---

[1] Om en gammal originell officer hade tidningarna här om året vid hans frånfälle att förtälja, huru han ständigt fört i munnen sin favorit-ed »Tamme *aderton*»; flera exempel borde väl kunna fås.

[2] Också i andra tillfällen upptaga bildade personer ofta svordomsformler ur allmogens tal, t. ex. *djäkrans*, *sabla*, *hundras*, *min sju* osv.

P. OVIDII NASONIS

AMORVM ELEGIAS SEX

RELEGIT ET SVECICE CONVERTIT

ELIAS JANZON



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

Multa non sunt quae adfero neque magna doctrinae copia commendabilia; doctrinam enim equidem magis amo quam illa me, et quod non sunt multa in causa sunt et valetudo mea in praesenti non satis firma et angustiae temporis. Verum ut quondam pius ille Aeneas non sine gaudio se quoque principibus permixtum adgnovit Achivis, sic nomen et opusculum meum ab hoc doctorum virorum ad Regem doctissimum misso volumine abesse nolui. Atque cum cogitarem qua potissimum symbola si minus voluptatem iucundam at non prorsus taedium moverem legenti, ad Ovidium confugere visum est, in cuius carminibus cum cura legendis quidquid per hos duos annos otii nactus sum libens insumpsi. Ex iis igitur libris, qui Amores inscribuntur, elegias elegi sex, quas in patrium sermonem convertere conarer. Sunt autem hae: I 1, 2, 3, 15; III 9, 15. Quod si peritis harum rerum existimatoribus nativam suam venustatem interpretis opera non plane amisisse videbuntur, erit id mihi pergratum.

Scr. Gotoburgi m. Augusto a. MDCCCXCVII.

I.

Arma gravi numero violentaque bella parabam
edere materia conveniente modis.
par erat inferior versus. risisse Cupido
dicitur atque unum surripuisse pedem.
'quis tibi, saeve puer, dedit hoc in carmina iuris?
Pieridum vates, non tua turba sumus.
quid si praeripiat flavae Venus arma Minervae,
ventilet accensas flava Minerva faces?
quis probet in silvis Cererem regnare iugosis,
lege pharetratae virginis arva coli?
crinibus insignem quis acuta cuspide Phoebum
instruat Aoniam Marte movente lyram?
sunt tibi magna, puer, nimiumque potentia regna:
cur opus adfectas, ambitiose, novum?
an quod ubique tuumst? tua sunt Heliconia tempe?
vix etiam Phoebo iam lyra tuta suast?
cum bene surrexit versu nova pagina primo,
attenuat nervos proximus ille meos.
nec mihi materiast numeris levioribus apta,
aut puer aut longas compta puella comas'.
questus eram, pharetra cum protinus ille soluta
legit in exitium spicula facta meum
lunavitque genu sinuosum fortiter arcum
'quod' que 'canas, vates, accipe' dixit 'opus!'
me miserum! certas habuit puer ille sagittas.
uror, et in vacuo pectore regnat Amor.
sex mihi surgat opus numeris, in quinque residat.
ferrea cum vestris bella valete modis!
cingere litorea flaventia tempora myrto,
Musa, per undenos emodulanda pedes!

I.

Vapen och väldiga krig jag i ståtliga rytmer begynte
skildra: för ämnet jag valt passade formen så väl.
Lika var versernas längd. Då log, så sägs det, Cupido,
och en fot af de sex stal från den undre han bort.
'Hvem, stormodige pilt, gaf dig slik myndighet? Sångmön,
icke en nyck utaf dig, skrifver för sångaren lag.
Tänk om den blonda Minervas egid bortstules af Venus,
Cyprias flammande bloss, blonda Minerva, af dig!
Om till gudinna för skogar och berg upphofve sig Ceres,
eller Diana befäl kräfde på odlade fält!
Hvar har du framställd sett med aoniska lyran en Mavors?
Phoebus, den lockige, hvar såg du med spjut i sin hand?
Stort är ditt rike, o pilt, ja för stort ren är det och mäktigt:
säg, hvi leker din håg fiket mot främmande värf?
Tror du då allt vara ditt? Är Helicon ditt och dess Tempe?
Får nu Apollo ej ens hafva sin lyra i fred?
När nytt blad jag begynt med en vers fulltonig och kraftig,
redan i versen därpå finner jag hämmad min flykt.
Ämne ej heller jag har för de vekare rytmerna lämpadt,
hvarken en pilt eller vän tärna med svallande hår'.
Harmsen jag klagade så. Men med ens grep guden sitt koger,
pilar, som mig till fördärf danats, han valde därur,
spände den böjliga bågen i halfmånform mot sitt knä och
ropte: 'se här, du poet, här har du ämne till sång!'
Ve mig! Han visste minsann hur han siktade, pilten. Jag brinner,
och i mitt bröst, det förut fria, är Amor regent.
Höj dig då, dikt, uti sex verstakter och fall med ett femtal!
Bort, bort vapen och krig! Bort med er ståtliga rytm!
Nu, då på ellofva fötter vår sång skall löpa, min sångmö,
bind dig af strändernas myrt kransen för lockarnes guld!

II.

Esse quid hoc dicam, quod tam mihi dura videntur
strata, neque in lecto pallia nostra sedent,
et vacuus somno noctem, quam longa, peregi,
lassaque versati corporis ossa dolent?
nam, puto, sentirem, siquo temptarer amore.
an subit et tecta callidus arte nocet?
sic erit. haeserunt tenues in corde sagittae,
et possessa ferus pectora versat Amor.
cedimus an subitum luctando accendimus ignem?
cedamus! leve fit, quod bene fertur, onus.
vidi ego iactatas mota face crescere flammas,
et vidi nullo concutiente mori.
verbera plura ferunt, quam quos iuvat usus aratri,
detractant prensi dum iuga prima boves.
asper equus duris contunditur ora lupatis,
frena minus sentit quisquis ad arma facit.
acrius invitos multoque ferocius urget,
quam qui servitium ferre fatentur, Amor.
en ego confiteor: tua sum nova praeda, Cupido.
porrigimus victas ad tua iura manus.
nil opus est bello: veniam pacemque rogamus,
nec tibi laus armis victus inermis ero.
necte comam myrto, maternas iunge columbas!
qui deceat, currum vitricus ipse dabit,
inque dato curru populo clamante triumphum
stabis et adiunctas arte movebis aves.
ducentur capti iuvenes captaeque puellae:
haec tibi magnificus pompa triumphus erit.
ipse ego, praeda recens, factum modo vulnus habebo,
et nova captiva vincula mente feram.
Mens Bona ducetur manibus post terga retortis
et Pudor et castris quidquid Amoris obest.
omnia te metuent, ad te sua bracchia tendens
vulgus 'io' magna voce 'triumphe' canet.

2.

Huru förklara det här, att så hårdt mig tyckes mitt läger,
att i min bädd, som sig bör, täcket ej liggande blir?
Icke en blund har jag fått: oroligt jag natten igenom
vridit och vändt mig, och nu värker hvar led i min kropp.
Vore det kärlek, jag borde därom dock hafva en aning.
Eller kanhända sitt rof nalkas den slugt och i smyg?
Så lär det vara, ja! Djupt dess pil trängt in i mitt hjärta,
Amor mig träffat, och grymt härjar han nu i mitt bröst.
Skall jag väl tåla det? Skall jag med motstånd branden föröka?
Tåla det! Lättare blir börda, som villigt du bär.
Svingar i krets du ditt bloss, uppflamma dess fladdrande lågor;
stilla det håll, och du ser, lågorna tyna och dö.
Oxen, som vill sig i början sitt ok afskudda, af piskan
oftare träffas än sen, när han det tåligt fördrar.
Illa i munnen skär in taggbetslet på fåle, som ovan
tredskas, en sedig och spak känner ej tygeln så hårdt.
Amor marterar jämväl långt värre den stolte än den, som
öppet bekänner sig själf vara hans lydige slaf.
Se, jag bekänner det fritt: mig ock du besegrat, Cupido!
Hyllande lyfter mot dig kufvade händer jag upp.
Strid alls icke behöfs: jag om nåd bönfaller och fredsslut.
Vill du väl vapen mot den bruka, som vapen har sträckt?
Kransa med myrten ditt hår, af din mor dufspannet dig låna!
Vagnen därtill af din mors händige make du får.
Stånda i denna du skall, af ett jublande folk med triumfrop
hälsad, och ledigt och lätt styra ditt vingade spann.
Ynglingar skola som fångar din vagn åtfölja och fångna
jungfrur i ändlöst tåg. Tänk hvilken präktig triumf!
Själf skall, smärtar mig än det mig nyss tillfogade såret,
bojan jag ödmjukt dock bära, hvari du mig slog.
Sans och Förstånd man i fjättrar jämväl skall föra och ärbar
Blygsel och allt, som med trots sätter mot Amor sig upp.
Allt skall vörda din makt, och med lyftade armar enhvar skall
ropa med hög röst: 'hell, härlige segrare, hell!'

Blanditiae comites tibi erunt Errorque Furorque,
adsidue partes turba secuta tuas.
his tu militibus superas hominesque deosque;
haec tibi si demas commoda, nudus eris.
laeta triumphanti de summo mater Olympo
plaudet et adpositas sparget in ora rosas,
tu pinnas gemma, gemma variante capillos
ibis in auratis, aureus ipse, rotis.
tunc quoque non paucos, si te bene novimus, ures,
tunc quoque praeteriens vulnera multa dabis.
non possunt, licet ipse velis, cessare sagittae;
fervida vicino flamma vapore nocet.
talis erat domita Bacchus Gangetide terra.
tu gravis alitibus, tigribus ille fuit.
ergo cum possim sacri pars esse triumphi,
parce tuas in me perdere, victor, opes!
adspice cognati felicia Caesaris arma:
qua vicit, victos protegit ille manu.

Smek skall ses och Passion vid din sida och Sinnesförvirring:
troget i striderna städs dessa ju följt ditt baner.
Sådana trupper du har, och med dem så gudar som mänskor
kufvar du; mister du dem, står du där blottad och bar.
Gladt ditt triumftåg skall från Olympens höjd af din moder
hälsas, och leende skall rosor hon strö på din väg,
där med juveler i fladdrande hår och med vinge juvelprydd
fram du, en gyldene gud, färdas på vagnen af guld.
Jämväl då, som jag tror, skall hjärtan du sätta i låga,
sända från rullande char träffande pilar i mängd.
Äfven om själf du det ville, så kan ju din båge ej hvila;
luften omkring dig, af glöd mättad, är ren ett fördärf.
Bacchus, när Indien låg för hans fot, så färdades. Tigrar
drogo den väldiges vagn, dragen af dufvor är din.
Alltså, när jag en länk kan bli i ditt stolta triumftåg,
slösa då icke din kraft, segrare, längre på mig!
Tag dig till mönster för god krigföring din frände Augustus,
som med sin segrande hand skyddar besegrade folk.

III.

Iusta precor: quae me nuper praedata puellast,
aut amet aut faciat, cur ego semper amem!
a, nimium volui! tantum patiatur amari:
audierit nostras tot Cytherea preces!
accipe, per longos tibi qui deserviat annos,
accipe, qui pura norit amare fide!
si me non veterum commendant magna parentum
nomina, si nostri sanguinis auctor eques,
nec meus innumeris renovatur campus aratris,
temperat et sumptus parcus uterque parens:
at Phoebus comitesque novem vitisque repertor
hinc faciunt, at me qui tibi donat, Amor,
et nulli cessura fides, sine crimine mores
nudaque simplicitas purpureusque pudor.
non mihi mille placent, non sum desultor amoris:
tu mihi, siqua fides, cura perennis eris.
tecum, quos dederint annos mihi fila sororum,
vivere contingat teque dolente mori.
te mihi materiem felicem in carmina praebe:
provenient causa carmina digna sua.
carmine nomen habent exterrita cornibus Io
et quam fluminea lusit adulter ave
quaeque super pontum simulato vecta iuvenco
virginea tenuit cornua vara manu.
nos quoque per totum pariter cantabimur orbem,
iunctaque semper erunt nomina nostra tuis.

3.

Billigt blott är hvad jag ber: må hon älska mig, mön, som mig fångat,
eller åtminstone städs hålla min låga vid lif!
Ack, hur förmäten jag är! Må hon blott tillåta mig brinna!
Kärleksgudinnan till sist höre min ifriga bön!
Tag mig! Jag är ju din slaf! Jag vill tjäna dig åren igenom.
Tag mig! Du finner ej en älskare trogen som jag.
Äfven om lysande namn i min ättlängd fela och han, som
stamfar blef för vår släkt, endast en riddare var;
äfven om plogarnes mängd lätt räkna du kan på min landtgård,
om i ett sparsamt hem noga på slanten det ses:
Phoebus och muserna dock, vinrankornas herre och Amor,
guden, som gaf mig åt dig, tala för mig och en ren
vandel, en trofasthet, som af intet i världen kan rubbas,
blygsamt väsen, en själ, fri från förkonstling och svek.
Icke till tusen jag trår, ostadig är icke min kärlek:
du skall, ack, jag det svär, evigt min älskade bli.
Må jag få lefva med dig de år, som af systrarnas spånad
bli mig beskärda, och ömt sörjas af dig, när jag dör.
Låna dig själf åt din skald till ett tjusande ämne för sånger:
värdiga skola de bli henne, som ämne dem gaf.
Namnfräjd sången beskärt den vid synen af hornen förskräckta
Io och Leda, af Zeus älskad i svanegestalt;
evigt lefver i sångerna mön, som af guden i tjurham
bars öfver hafvet och rädd klängde sig fast vid hans horn.
Så öfverallt på vår jord skall ock vårt minne i sången
lefva och mitt namn städs nämnas tillsammans med ditt.

IV.

Quid mihi, Livor edax, ignavos obicis annos,
ingeniique vocas carmen inertis opus;
non me more patrum, dum strenua sustinet aetas,
praemia militiae pulverulenta sequi
nec me verbosas leges ediscere nec me
ingrato vocem prostituisse foro?
mortalest, quod quaeris, opus. mihi fama perennis
quaeritur, in toto semper ut orbe canar.
vivet Maeonides, Tenedos dum stabit et Ide,
dum rapidas Simois in mare volvet aquas.
vivet et Ascraeus, dum mustis uva tumebit,
dum cadet incurva falce resecta Ceres.
Battiades semper toto cantabitur orbe:
quamvis ingenio non valet, arte valet.
nulla Sophocleo veniet iactura cothurno.
cum sole et luna semper Aratus erit.
dum fallax servus, durus pater, inproba lena
vivent et meretrix blanda, Menandros erit.
Ennius arte carens animosique Accius oris
casurum nullo tempore nomen habent.
Varronem primamque ratem quae nesciet aetas
aureaque Aesonio terga petita duci?
carmina sublimis tunc sunt peritura Lucreti,
exitio terras cum dabit una dies.
Tityrus et segetes Aeneiaque arma legentur,
Roma triumphati dum caput orbis erit.
donec erunt ignes arcusque Cupidinis arma,
discentur numeri, culte Tibulle, tui.
Gallus et Hesperiis et Gallus notus Eois,
et sua cum Gallo nota Lycoris erit.
ergo, cum silices, cum dens patientis aratri
depereant aevo, carmina morte carent.
cedant carminibus reges regumque triumphi,
cedat et auriferi ripa benigna Tagi!

4.

Hvi tillvitar du mig att mitt lif jag förspiller, du hätska
Afund, du, som i sång gyckel och lättja blott ser,
därför att icke på fädernevis jag hälsa och ungdom
offrar att damhöljdt pris vinna med krigiska värf,
lagtext icke mig lär i oändlighet rabbla och otack
aldrig som talare än tagit på forum till lön?
Sök det förgängliga du! Mitt mål är evärdelig ära:
höjd öfver tid, öfver rum lefva jag vill i min sång.
Lika så länge ett Tenedos finns och ett Ida, Homerus
lefver, så länge till hafs Simois hvälfver sin våg.
Äfven Hesiodus skall fortlefva, så länge en drufva
sväller af must och ett ax faller för lien till jord.
Battierns sång alltjämt öfverallt skall ljuda i världen:
äger han mindre natur, äger dess mera han konst.
Onådd städs på sin höga koturn skall Sophocles stånda.
Städse, Aratus, om dig minna oss måne och sol.
Förrn det på flickor blir slut och på kopplarmadamer och sluge
slafvar och knarrige farsgubbar, Menander ej glöms.
Konstlöst Ennius sjöng, käckt klingade Accii svada:
dikten dem bägge beskärt namn, som för evigt bestå.
Nämn mig en tid, som af Varro ej vet, ej hört om Iasons
färd på det första af skepp gyllene skinnet att nå!
'Tingens natur', ditt verk, du sublime Lucretius, dör först
då, när för jorden en gång gryr en förintelsens dag.
Tityrus läsa man skall och om skördar och hjälten Aeneas,
Roma, så länge en värld vördar sin drottning i dig.
Lika så länge som Amor sitt bloss än bär och sin båge,
skall till Tibulli så fint formade rytmer man lyss.
Gallus i västern berömd och berömd skall blifva i östern,
och med sin sångare skall äfven Lycoris det bli.
Alltså, klippor må smulas till stoft, uthålliga plogens
järntand vittra till sist, — sången kan aldrig förgås!
Kungar betyda mot sång alls intet och kungatriumfer,
intet din lyckliga strand, Tagus, du gyllene flod!

vilia miretur vulgus! mihi flavus Apollo
pocula Castalia plena ministret aqua,
sustineamque coma metuentem frigora myrtum
atque ita sollicito multus amante legar!
pascitur in vivis Livor, post fata quiescit,
cum suus ex merito quemque tuetur honos.
ergo etiam cum me supremus adederit ignis,
vivam, parsque mei multa superstes erit.

Fröjde fåfänglighet hopen! Åt mig guldlockig Apollo
bägaren räcke, jag ber, fylld ur Castalias brunn.
Fläta jag vill i mitt hår den för frost finkänsliga myrten:
flitigt att kvalen förströ läse den älskande mig!
Afund måttar sitt hugg mot den lefvande, dör, när han död är;
efter förtjänsten enhvar då sin berömmelse får.
Så, när till sist med min kropp jag ock åt förgängelsen skattat,
lefva jag skall, och en stor del af mitt jag skall bestå.

V.

Memnona si mater, mater ploravit Achillem,
et tangunt magnas tristia fata deas,
flebilis indignos, Elegeia, solve capillos!
a! nimis ex vero nunc tibi nomen erit.
ille tui vates operis, tua fama, Tibullus
ardet in extructo, corpus inane, rogo.
ecce, puer Veneris fert eversamque pharetram
et fractos arcus et sine luce facem.
adspice, demissis ut eat miserabilis alis
pectoraque infesta tundat aperta manu.
excipiunt lacrimas sparsi per colla capilli,
oraque singultu concutiente sonant.
fratris in Aeneae sic illum funere dicunt
egressum tectis,' pulcher Iule, tuis.
nec minus est confusa Venus moriente Tibullo,
quam iuveni rupit cum ferus inguen aper.
at sacri vates et divum cura vocamur,
sunt etiam, qui nos numen habere putent.
scilicet omne sacrum mors inportuna profanat,
omnibus obscuras inicit illa manus.
quid pater Ismario, quid mater profuit Orpheo?
carmine quid victas obstipuisse feras?
et Linon in silvis idem pater 'aelinon!' altis
dicitur invita concinuisse lyra.
adice Maeoniden, a quo ceu fonte perenni
vatum Pieriis ora rigantur aquis;
hunc quoque summa dies nigro submersit Averno.
defugiunt avidos carmina sola rogos.
durat, opus vatum, Troiani fama laboris
tardaque nocturno tela retexta dolo.
sic Nemesis longum, sic Delia nomen habebunt,
altera cura recens, altera primus amor.
quid vos sacra iuvant? quid nunc Aegyptia prosunt
sistra? quid in vacuo secubuisse toro?

5.

Grät Aurora en gång sin son, grät Thetis Achilles,
gripas vid älsklingars död äfven gudinnor af sorg,
låt osmyckadt ditt hår då fladdra i dag, Elegia!
Mera med rätta ditt namn bar du väl aldrig än nu.
Liflös ligger ju här på sitt dödsbål sträckt din Tibullus,
han, som din ära, din sångs ypperste mästare var.
Sorgfull Cyprias pilt bär vändt mot marken sitt koger,
bågen han bräckt, och hans klart flammande fackla är släckt.
Se, hur förstörd han ser ut, hur han går där med slokade vingar,
hur han med omild hand bultar sitt blottade bröst.
Fuktigt af tårar hans hår kring skuldrorna hänger, och stötvis
tränga sig snyftande ljud fram mellan läpparnes par.
Sägnen oss mäler, att så vid sin broder Aeneas' begrafning
trädde ur dina gemak, sköne Iulus, han ut.
Cypria själf vid vår sångares bår stod slagen som fordom,
när sin Adonis till döds sargad i skogen hon fann.
Heliga kallas ju dock vi skalder, för gudarne kära,
ja, det är sagdt, att i oss något gudomligt det bor.
Fåfängt! Intet här finns så heligt, att döden det skonar,
girigt med nattsvart hand rycker oss alla han bort.
Mäktade far eller mor afvärja fördärfvet från Orpheus?
mäktade sången, hvarmed häpnande tigrar han tamt?
Äfven sin Linus Apollo ju grät: 'ack Linus!' från lyran,
van vid en gladare klang, ljöd det i skog och på höjd.
Tänk på den store maeoniern ock, den källa, ur hvilken
gudaingifvelsens dryck skalderna städse ha öst:
jämväl honom en dag uppslukade dyster Avernus.
Räddad ur flammande bål svingar sig sången allen.
Sången odödlighet skänkt den strid, som vid Ilion striddes,
sången den väf, som i smyg refs af Penelope upp.
Så skall Delia städs som hans ungdomskärlek och städse
Nemesis nämnas, som sist satte hans hjärta i brand.
Ack, hvad båta väl nu edra tempelbesök? att I sistern
svängt och ert läger i helgd hållit, när Isis det bjöd?

cum rapiunt mala fata bonos, — ignoscite fasso! —
sollicitor nullos esse putare deos.
vive pius: moriere. pius cole sacra: colentem
mors gravis a templis in cava busta trahet.
carminibus confide bonis: iacet, ecce, Tibullus;
vix manet e toto, parva quod urna capit
tene, sacer vates, flammae rapuere rogales
pectoribus pasci nec timuere tuis?
aurea sanctorum potuissent templa deorum
urere, quae tantum sustinuere nefas.
avertit vultus, Erycis quae possidet arces;
sunt quoque, qui lacrimas continuisse negant.
sed tamen hoc melius, quam si Phaeacia tellus
ignotum vili supposuisset humo.
hinc certe madidos fugientis pressit ocellos
mater et in cineres ultima dona tulit;
hinc soror in partem misera cum matre doloris
venit inornatas dilaniata comas,
cumque tuis sua iunxerunt Nemesisque priorque
oscula nec solos destituere rogos.
Delia descendens 'felicius' inquit 'amata
sum tibi: vixisti, dum tuus ignis eram'.
cui Nemesis 'quid' ait 'tibi sunt mea damna dolori?
me tenuit moriens deficiente manu.'
si tamen e nobis aliquid nisi nomen et umbra
restat, in Elysia valle Tibullus erit.
obvius huic venias hedera iuvenalia cinctus
tempora cum Calvo, docte Catulle, tuo;
tu quoque, si falsumst temerati crimen amici,
sanguinis atque animae prodige Galle tuae.
his comes umbra tuast; siquast modo corporis umbra,
auxisti numeros, culte Tibulle, pios.
ossa quieta, precor, tuta requiescite in urna,
et sit humus cineri non onerosa tuo!

När oss de ypperste jämt frånröfvas af ödet, förlåten,
gudar, att då med er makt föga det tycks mig bevändt!
Lef rättrådigt: du dör. Fromt offra på gudarnes altar:
döden från altarets rand drager i griften dig ned.
Grunda på dugande sånger ditt hopp: här ligger Tibullus;
allt hvad af honom är kvar ryms i en urna bekvämt.
Veko då icke för dig eldtungorna undan på bålet?
Djärfdes de fråssa på ditt heliga sångarebröst?
Säkert de dristat jämväl att till stoft höghelige gudars
tempel förvandla, som så utan försyn sig betett.
Hon, som på Eryx' berg har ett hem, bortvände sitt anlet,
ja, det är sagdt, att hon knappt mäktade hejda sin gråt.
Värre väl varit ändock, om du långt från ditt älskade hemland
blifvit i främmande jord sänkt på phaeacernas ö.
Nu vid din död var din mor tillstädes och lade de brustna
ögonen samman, ditt stoft öfliga gärden hon gaf;
nu att med tröstlös mor instämma i jämmer och klagan
kom ju din syster, i sorg slet hon sitt fladdrande hår;
Nemesis äfven och hon, som du först höll kär, sina läppar
tryckte mot dina, och glömd låg du där ej på ditt bål.
'Ljufvare lycka med mig', så Delia ropte till afsked,
'njöt du: så länge du mig älskade, lefva du fick.'
Nemesis brusade upp: 'hvi gråter du mina förluster?
Min hand var det han höll sluten i sin, då han dog.'
Men är ej allt som består af de döda ett namn och en skugga,
dväljs i Elysii dal nu vår Tibullus förvisst.
Möt honom där med din murgrönskrans kring ynglingapannan,
lärde Catullus, och du, Calvus, som följer din vän!
Möt honom, Gallus, såvisst den beskyllning dig drabbat är osann,
du, som i förtid, ack, spillde ditt lif och ditt blod!
Till de skuggorna din nu sällat sig: ges det en skuggvärld,
har bland de salige du, fine Tibullus, ett rum.
Måtte, så ber jag, ditt stoft i sin hägnade urna en ljuflig
hvila få njuta och lätt jorden dig hölja! Farväl!

VI.

Quaere novum vatem, tenerorum mater Amorum:
raditur hic elegis ultima meta meis;
quos ego conposui, Paeligni ruris alumnus, —
nec me deliciae dedecuere meae —
siquid id est, usque a proavis vetus ordinis heres,
non modo militiae turbine factus eques.
Mantua Vergilio, gaudet Verona Catullo;
Paelignae dicar gloria gentis ego,
quam sua libertas ad honesta coegerat arma,
cum timuit socias anxia Roma manus.
atque aliquis spectans hospes Sulmonis aquosi
moenia, quae campi iugera pauca tenent,
'quae tantum' dicat 'potuistis ferre poetam,
quantulacumque estis, vos ego magna voco
culte puer puerique parens Amathusia culti,
aurea de campo vellite signa meo!
corniger increpuit thyrso graviore Lyaeus:
pulsandast magnis area maior equis.
inbelles elegi, genialis Musa, valete,
post mea mansurum fata superstes opus!

6.

Sök dig en annan poet, du de späda eroternas moder!
    Fylldt är mitt värf! Det är slut här på de kväden, som jag,
Naso, en son af paelignernas land, i elegiska verspar
    lekande kvad — och till blygd lände mig icke min lek.
Gäller det något, välan, jag är adel; af adlige fäder,
    icke i dagens tumult, vann jag mitt riddarenamn.
Mantua sin Vergilius har, sin Catullus Verona;
    mig skall paelignernas folk nämna sin ära en dag,
folket, som frisint rest sig till värn för sin rätt, då med krigshot
    enade skaror i skräck satte ett bäfvande Rom.
Riktar en främling sin blick mot det bäckomsorlade Sulmos
    murar, som sluta så knapp jordareal i sin famn,
säge han: 'stad, du har skänkt vidtfräjdade Naso åt världen;
    därför, hur liten du är, stor jag dig kallar ändå'.
Pilt, som jag dyrkat, och du, Cytherea, den dyrkades moder,
    flytten ert gyllne baner bort från er tjänares fält!
Euhierns thyrs mig berört; den behornade guden mig manar;
    vidgad terräng för sitt lopp kräfver mitt eldiga spann.
Glädtiga Musa, farväl, ja farväl nu, kärliga kväden,
    dödlige skaldens vid lif evigt förblifvande verk!

NÅGRA ORD

OM

FRIHETSTIDENS

ALLMÄNNA BETYDELSE OCH PLATS

I DET

SVENSKA FOLKETS HISTORIA

AF

LUDVIG STAVENOW



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

För att bestämma ett visst tidsskedes historiska betydelse och den plats, som dess politiska eller kulturella arbete intar i ett folks utveckling, fordras att skåda detta tidsskede och dess verk så att säga på ett visst afstånd i tiden. Sammanhanget med föregående perioder framträder icke klart förr än ett mödosamt forskningsarbete fått granska hvad den nya epoken tagit i arf från föregångarne och hvad den själf skapat; ej häller är det möjligt att bestämma omfattningen af ett dylikt historiskt arf förr än efter en längre tids förlopp, då ju ofta tendenser eller traditioner, som synas vara döda för alltid, helt plötsligt ånyo dyka upp efter långa tiders förlopp, vittnande om sin fortvaro och spridande ett nytt ljus öfver den gångna tiden. Sammanhanget åter med följande epoker är icke möjligt att genomskåda utan att på samma sätt kunna öfverblicka och värdera det arf, som den ifrågavarande tiden skänker sina efterföljare, samt följa huru det utvecklar sig, minskas och försvinner eller växer och blir en ny grundval för ett folks följande utveckling.

Det visar sig ofta, att hvad som omedelbart fattats och förnummits såsom särskilda, fullt afslutade epoker i ett folks lif för den mer omfattande betraktelsen på vederbörligt tidsafstånd måste sammanföras med de närmaste föregångarne eller efterföljarne till en gemensam högre period, präglad af bestämda uppgifter eller tendenser. Trots alla särskilnader, som den populärt bestämda periodens författningslif, kultur eller yttre politiska verksamhet kan förete, blir den i sådant fall blott en underafdelning eller en akt af ett större tidsskede, därför att det som förbinder densamma med andra afdelningar af samma stora skede är större och mer betydande än det som söndrar.

Att bestämma och karaktärisera dessa de verkliga hufvudepokerna i ett folks historiska lif, är den utvecklade veten-

skapens uppgift och en af de svårare, ty den fordrar en allsidig hänsyn till alla odlingslifvets utvecklingssidor. Den politiska utvecklingens epoker allena äro lika litet som den litterära och vetenskapliga odlingens eller det ekonomiska och sociala lifvets egnade att uppställas såsom hufvudepoker i ett folks historiska tillvaro, om icke deras betydelse af epok visar sig vara af universel och på alla områden genomgripande art. Att sådana universela epoker finnas, är gifvet genom det innerliga samband, som förefinnes mellan alla de olika sidorna af odlingens utveckling, vare sig den politiska eller de i trängre mening s. k. kulturella.

Frihetstiden är en sådan omedelbart gifven och i den populära uppfattningen afslutad epok af det svenska folkets utveckling. Men den enklaste reflektion visar genast, att dess sammanhang med den följande tiden, den gustavianska, är af synnerligen intim art, under det sammanhanget med den föregående tiden, storhetstiden, är svårt att följa. Klyftan mellan frihetstiden och den gustavianska tiden finnes till och med endast till på det politiska området, och äfven där är den trots den skärpa, med hvilken man omedelbart efter statshvälfningen förnam densamma, ganska obetydlig. På den andliga kulturens område förefinnes den ej alls. Redan detta vittnar, att frihetstiden icke bildar någon verkligt afslutad period af det svenska folkets historia, utan med anslutning till den eller de följande epokerna utgör en akt af ett större tidsskede, prägladt af vissa säregna uppgifter och tendenser på politikens och den andliga odlingens fält.

Vi skulle vilja i korthet karaktärisera vår historias stora hufvudperioder på följande sätt. Den svenska statens ursprung och så att säga första lifsform är det gamla Svea Rike, som möter oss i historiens begynnelse såsom en äkta gammalgermansk hednisk statsbildning, sammansatt af en del nordgermanska fylken under Uppsalakonungarnes spira. Efter några seklers långsamma öfvergångsprocess möter oss samma stat såsom ett katolskt ridderligt medeltidssamhälle, infogadt såsom en led i den stora kristna latinska universalvärlden. Det är under denna period af sin tillvaro, som den svenska staten är nära att uppgå i en högre statsbildning, som växte upp öfver

de skandinaviska rikena, liksom det gamla Svea Rike vuxit upp öfver de förhistoriska fylkesstaterna. Vi finna ytterligare samma stat såsom en protestantisk östersjömonarki, så småningom utvecklad till det norra Europas germanskt-lutherska stormakt. I denna skepnad är den svenska staten halft skandinavisk, halft tysk-baltisk i sin etnografiska och territoriella byggnad, ehuru kärnan städse förblifver densamma. Till sist afklädes äfven denna karaktär och lemnar rum för den svenska nationalstaten, som ännu lefver och allt renare utpräglats såsom nationalstat genom sin folkliga enhet och afslutenhet samt sin naturliga geografiska begränsning.

Frihetstiden är i denna periodindelning blott en begynnelseepok af svenska statens sista lifsform såsom nationalstat. Den är det moderna Sveriges begynnelsetid, som både politiskt och kulturellt inledt det svenska folkets sista utvecklingsskede. Men på samma gång är naturligtvis frihetstiden djupt bunden vid den föregående perioden trots all särskilnad. Hvarje tid är ju en öfvergångstid, som har att förvalta ett arf från sin föregångare och att själf göra nya insatser. I hvarje tid bryter sig gammalt och nytt. Men särskildt framträda såsom brytningstider de skeden af ett folks historia, som inleda helt nya lifsformer för detsamma och hafva att lägga andra grundvalar för dess politiska och kulturella lif. Frihetstiden har en dylik rol. Den är i många fall en afslutningsepok för den föregående periodens kultur, den bär i många fall på dess tendenser och sträfvar ännu att realisera dess uppgifter, på samma gång den har att ställa upp för sig nya problem och föder de nya andliga strömningar, som sedan skola färga den svenska odlingens utveckling. Den är i eminent mening en brytningstid, förmedlaren mellan storhetstidens Sverige och den moderna svenska nationalstaten.

Vi skola närmare betrakta frihetstidens plats och uppgift i denna belysning, först i politiskt afseende, så i öfriga kulturhänseenden, ekonomiskt och socialt, såväl som kyrkligt, vetenskapligt och litterärt för att klargöra tidens betydelse och motivera den tes, vi ofvan uppställt.

* * *

Freden i Nystad, som beseglade den svenska stormaktens undergång, skapade i yttre hänseende den ungefärliga karaktär, uppgift och plats i det europeiska statssystemet, som Sverige sedan egt. Visserligen funnos ännu under adertonde seklet rester kvar af dess gamla östersjövälde i det obefästa Wismar och det lilla Vorpommern med Stralsund och Rügen, men så obetydliga att de icke längre kunde gifva någon insats i den svenska statens kynne. Därjämte egde Sverige ännu Finland, sitt urgamla kolonialland, ehuru i stympadt skick. Om äfven i detta fall förhållandena ändrats i vårt århundrade genom Finlands förlust och därigenom, att Sverige i dess ställe sökt en tryggare yttre ställning genom föreningen med Norge, så är dock den svenska staten efter 1721 väsentligen en nationalstat, fullständigt omfattande hvad vi förnimma såsom svensk nationalitet utan främmande beståndsdelar af någon betydelse samt med i stort sedt naturlig begränsning.

För en sådan stat blir hela dess politiska uppgift en annan än för storhetstidens Sverige med dess mångfaldiga yttre intressen och uppgifter. Eröfrings- och krigspolitiken, som förut följt med en viss naturnödvändighet, eger icke längre någon grund i statens yttre byggnad. Målet för dess statsmän måste väsentligen blifva att utåt bevara den fulla självständigheten och det nationela området oförkränkt af öfvermäktiga grannar. Likheten i yttre politisk ställning och yttre uppgifter öfverhufvud för den svenska staten under alla för öfrigt i någon mån skiljaktiga epoker af dess tillvaro karaktäriserar kanske bättre än andra drag dess historia efter 1721 såsom en enhet, såsom dess moderna historia eller dess tillvaro såsom svensk nationalstat.

I denna senaste utveckling af den svenska statsbyggnaden är nu frihetstiden den tid, som på samma gång inleder det nya skedet och afslutar det gamla. Frihetstidens statsmän hade i första rummet den svåra uppgiften ställd för sig att höja sig till klar uppfattning af Sveriges och norra Europas förändrade politiska läge, som så bjärt afstack mot 1600-talets, att skapa ett nytt tryggande allianssystem och utstaka grunderna för en verkligt nationel fredspolitik, en uppgift, så vidt skild från storhetstidens vidtfamnande och krigiska traditioner. De skulle hålla tillbaka reaktionstendenserna mot den nya

utvecklingen och gengångarne från de sagolika krigsbragdernas tid för att med nykter blick på verkligheten klargöra för nationen, att den nu var blifven en andra rangens makt, som ej hade att drömma om yttre eröfringar, krigisk glans och ett ledande ord i den europeiska politiken. För visso var detta en oerhördt svår uppgift, som de visserligen icke alltid eller konsekvent mäktat lösa. Gång på gång kommo lockelserna af det förflutnas minnen, bristande klarhet och fasthet i de nya principerna och patriotisk självförhäfvelse att korsa den sunda statskonsten och gifva Sveriges folk nesliga, farliga och blodiga minnesbetor. Men därunder klarnar dock insikten om det verkliga läget och om den svenska politikens nya uppgifter, och i alla de skiftande planerna och kombinationerna växer dock så småningom fram för första gången programmet för den moderna svenska nationalstatspolitiken.

Hvad som för frihetstidens statsmän försvårade deras yttre politiska uppgift och i viss mån undanskymde densamma, var naturligen i första rummet storhetstidens glänsande minnen och omöjligheten för nationen att genast sätta sig in i den förändrade politiska situationen. Revanchekänslan var naturlig för ett folk med ett så stort föregående, så lysande hjältebedrifter, så sagolika framgångar, och det behöfdes blott en gynnsam konjunktur, sedan krafterna blifvit någorlunda återhemtade, för att man genast skulle gripa till svärdet mot den hatade och föraktade arffienden i öster. Men denna känsla måste vara af öfvergående natur och en sundare insikt om maktläget så småningom arbeta sig igenom.

Mer betydde i längden den prekära och tydligen icke definitiva gränsen mot Ryssland. Finlands besittning var efter freden i Nystad föga tryggad. Från tvänne håll omslöt Ryssland det lilla landet, dess östligaste del var redan afskuren, och den ryska kolossen måste förr eller senare för Petersburgs trygghet och för bevarandet af sin ställning vid Östersjön öfverhufvud sträfva efter det öfriga Finlands besittning. Här var knappt en verklig fred ännu möjlig. Tillfälliga förhållanden kunde matta den ryska jätten och göra honom temporärt benägen för frid, men vid återvaknande kraftkänsla måste han antingen sträfva att eröfra Finland eller fullständigt beherska

den svenska politiken. När så på 1740-talet en intimare förbindelse mellan Ryssland och Sveriges andra naturliga arffiende, den dansk-norska staten, började skymta för att på 1760-talet blifva en verklighet, måste känslan vakna af att en rent principiel fredspolitik mot Ryssland ännu icke var möjlig, utan måste förenas med tanken på en eventuel offensiv vid gynnsam konjunktur för att om möjligt återkasta Ryssland till dess ställning före det stora nordiska kriget eller åtminstone spränga den farliga koalitionen mellan Ryssland och Danmark. Först Finlands förlust har undanröjt detta ständiga krigshot österifrån och möjliggjort den principiela fredspolitiken gent emot Ryssland. Visserligen var denna förlust delvis ett intrång på svenska statens karaktär af nationalstat, ty Finland var ju ock ett hem för svensk kultur. Men Finlands folk var dock till sin etnografiska natur väsentligen främmande för Sveriges. Någon principiel förändring af svenska statens karaktär åstadkom därföre icke Finlands förlust i motsats mot östersjöväldets fall under det stora nordiska kriget. Snarare utpräglades blott renare karaktären af nationalstat och förenklades uppgiften för dess yttre ledning.

Äfven i besittningen af svenska Pommern, ehuru i och för sig numer utan betydelse för svenska staten, fanns ett störande element för en principielt fredlig statskonst. Denna besittning utgjorde alltid en lockelse för den preussiska staten och hindrade en varaktig vänskap med densamma på samma gång, som den lätt kunde blifva utgångspunkt för inblandning i den kontinentala politiken, särskildt tyska rikets inre strider, eller brukas af Sveriges allierade för att locka det till att jaga efter nya eröfringar i 1600-talets stil.

Hvart och ett af dessa förhållanden har tid efter annan uppträdt och influerat 1700-talets svenska statsmän till tillfälliga afvikelser från en sund, fredlig statskonst. Men vi finna dock en principiel sådan i Arvid Horns politik, liksom den tränger senare genom i hattpartiets program och ligger från begynnelsen i mösspartiets.

Arvid Horn är den svenska statsman, som först utbildat ett program för en nationel statskonst, hvilken gick ut på att med stöd af andra för freden ifrande makter bevara lugn och

fred med alla Sveriges grannar utan utmanande steg, men dock med bevarad full självständighet och handlingsfrihet. All agressiv politik, alla eröfrings- och revanchetendenser äro därur uteslutna, om också tanken att vid fullt tryggande konjunkturer slå ett slag mot arffienden, icke varit honom alldeles främmande. Men svagheten i Horns program ligger däri, att det byggdes på tillfälliga förhållanden, alliansen mellan de båda vesteuropeiska hufvudmakterna, England och Frankrike, hvilken allians var öfvergående till sin natur och snart skulle förbytas till fiendskap och täflan. När denna allians löstes, var det ej längre möjligt att finna ett stöd hos båda, och en förbindelse med endera innebar ett partitagande i den internationela politikens strider. Men att stå utan förbindelser åter var under denna kabinettspolitikens gyllene tid ej mindre farligt, ty ännu hade icke tanken på de särskilda staternas berättigade tillvaro såsom moraliska personligheter vunnit styrka, utan de svagares anfallande och styckande fattades såsom verkliga uppgifter för de starkares politik, oberoende af om därmed något annat och högre än vidgadt område och ökad befolkningssiffra förvärfvades eller icke. Horns system var därföre icke i längden möjligt. Därjämte led det af den svagheten att icke offra tillräckligt af eftertanke och kraft på försvarets stärkande.

Det hänsynslöst genomförda afsteg från Horns statskonst, hvilket hattpartiets seger 1739 medförde, var i viss mån betingadt af det politiska läget på samma gång som det framstår såsom en efterverkan af storhetstidens idéer, ehuru under förändrade förhållanden. Såväl den naturliga revanchekänslan som insikten om ohållbarheten i Sveriges östra gräns och de synnerligen lockande konjunkturerna kunde motivera det ryska kriget 1741; omöjligheten att fortgå i Horns system utan förändring kunde gifva ett visst berättigande åt hans undanträngande från makten. Men lättsinnet och chauvinismen, tilliten till andras hjälp eller lycklig slump i stället för verklig ansträngning, usel ledning och bristande ansvarskänsla hos ledarne förde den svenska staten in i en ohygglig kris, som för alltid störde frihetstidens lugna utveckling. För Sverige blef det ryska kriget med dess efterverkningar en evig smälek, och

den bittra partikamp det födde upprörde sinnena till ett inre hat, som aldrig dog.

Men denna kris gaf också en klarare insikt af läget och af den politik, Sverige hädanefter hade att följa. Det hattparti, som 1747 stod såsom segrare i den .inre partikampen och för en tid skulle sammansluta hela Sveriges folk under sin ledning, var något väsentligt annat än den lilla skränande, lättsinniga flock af krigsifrare, som ett decennium förut beredde sig att störta Horn och hans nattmössesystem. En dyrköpt erfarenhet och kampen för egen existens hade omdanat partiet och dess program; såsom representant för Sveriges nationela själfständighet och frihet hade det vuxit ut till en omfattande organism, som knappt kunde kallas parti längre då all opposition var död och därmed behofvet af stramare disciplin borta. Hattpartiet i dess andra skede var icke mer ett krigsparti; på dess fana stod just hvad Horn verkat för — en nationel och fredlig politik. Så kom programmet för en nationalstatspolitik åter fram efter en tids fördunkling och i en mer utvecklad, i vissa fall till förhållandena bättre anpassad form.

Hattpartiet stod visserligen fortfarande i förbund med Frankrike, men icke längre för att få hjälp till ett anfall mot sin fiende utan för att finna ett stöd för egen trygghet. Partiets franska allians blir därföre numera djupt berättigad. Endast Frankrike bjöd Sverige ett verkligt stöd af dåtidens europeiska stormakter, och vid den hotande sammanslutningen mellan Ryssland och Danmark, hvartill England ställde sig sympatiskt, var det under den tidens internationella uppfattning helt enkelt nödvändigt att fasthålla denna franska allians och taga Frankrikes subsidier och garanti, så länge de kunde förenas med nödig själfständighet och kraft att motstå äfventyrliga lockelser. Dessutom, då under 1730-talets lopp Frankrike och England allt mera utvecklades till oförsonliga fiender, som snart skulle sammandrabba om väldet öfver den europeiska kolonialvärlden, och fördenskull korsade hvarandras intressen och täflade om förbindelser på hela den europeiska diplomatiens fält, måste ju Sverige lossa förbindelsen med båda och söka ett stöd hos endera makten. Horn lutade åt England, hatt-

partiet genomförde alliansen med Frankrike. I båda riktningarna kunde kanske Horns system utbildas med konsekvens, men otvifvelaktigt var alliansen med Frankrike den, som gaf den starkare garantien för att Sverige ej skulle offras åt Rysslands intressen eller helt plötsligt sakna all verklig sympati eller hjälp i sitt försök att bevara sin frihet mot den ryska grannen. Vi kunna icke finna annat, än att en fransk allians i och för sig var den af det politiska maktläget och tidsförhållandena i allmänhet fordrade yttre förbindelsen för det adertonde århundradets Sverige i dess prekära läge, liksom den öfverensstämde med den svenska diplomatiens traditioner. Den nya tid, som följde frihetstiden, fasthöll också i detta fall hattpartiets tanke.

Äfven därutinnan var det af hattpartiet förfäktade nationela politiska programmet en utveckling af Horns, att man nu uppsatte såsom mål genomförandet af ett storartadt försvar, byggdt på ett starkt befästningssystem och på en ny flotta. Det är Augustin Ehrensvärds genialiska tankar, som härvid blefvo de afgörande, och med forcerad ifver började på 1750-talet Sveaborg byggas såsom Finlands värn och en skärgårdsflotta nyskapas för dess och svenska kustens försvar. Detta storartade uppslag, som med ovanlig kraft och enighet sattes i verket, är hattpartiets största förtjänst på det politiska lifvets område. Det visar, att man numera byggde på förutsättningen af det närvarande svenska statsområdets bestånd i stället för de sväfvande, oklara förhoppningarna om östersjöväldets återeröfring, och att man beredde sig af egen kraft till dess försvar på samma gång man anlitade den yttre politiken för att genom en allians finna ytterligare stöd och hjälp.

Hattpartiet har sålunda under fortgången af sin tillvaro förmått uppställa ett mer utveckladt program för en svensk utrikespolitik, anpassad till den svenska statens nya och förändrade ställning i det europeiska statssystemet. Men det har icke förmått genomföra detsamma utan vacklan. Partiets gamla tradition att bruka gynnsamma konjunkturer till lätt vinning och svårigheten för den svaga partiregeringen att intaga en tillräckligt självständig ställning till sin mäktiga bundsförvandt skulle än en gång indraga Sverige i ett krig, som

var fullkomligt främmande för dess intressen såsom svensk nationalstat. Detta s. k. pommerska krig var emellertid blott en diplomatisk aktion under vapen och föga betydande, knappt allvarligt menadt. Hattpartiet lefver trots alla tillfälliga förvillelser på en sund princip, som äfven sedan partiets synder på det ekonomiska och administrativa området bragt det till fall, bevarade det från fullständig undergång, nämligen dess energiska förfäktande af Sveriges fulla självständighet gentemot Ryssland, grundad på egna försvarskrafter och en försiktig utrikespolitik med anslutning till den makt, som företrädesvis representerade motsatsen till den nyuppdykande stormakten i öster. Ju mer det politiska läget från 1700-talet tillspetsades till en fråga om Sveriges självbestånd eller nedsjunkande till rysk vasallstat, eventuelt styckning, dess större djup får denna idé, dess mer identifierar den sig med den svenska nationalstatens sträfvan för politisk frihet och självständig kulturutveckling, dess klarare, mer medvetet och från den gångna tidens ideal mer frigjordt blir arbetet för dess realisering. Den följande tiden ärfver häri en mognad frukt, och Gustaf III ger i detta fall hattpolitiken blott den större fasthet, som först genom omdaningen af de statsrättsliga förhållandena kunde vinnas.

Äfven mösspartiet har trots alla försyndelser på utrikespolitikens område i sin mån bidragit till utvecklingen af det moderna programmet för Sveriges utrikespolitik, men detta företrädesvis negativt genom sin energiska och principiela yrkan på fred och på vänskap med de närmaste grannarne, på afhållsamhet från all agressiv politik, alla eröfringstankar eller äfventyrliga förbindelser med de stora makterna. Denna sunda yrkan dref partiet under kampen med sin motståndare för långt, ty Sveriges läge var då ej sådant, att en absolut neutralitetspolitik var möjlig. Då till slut under partihatets förvillelser försvarsarbetena inställdes och man underhandlade om en intim allians med arffienden, drefs den till och med till självmordets gräns. Mössornas principiella yrkan bildade emellertid en motvikt mot de hos hattpartiet aldrig fullt utslocknade storhetstendenserna, och sedan händelserna 1809 och 1814 nyordnat det nordligaste Europas maktförhållanden, blef deras program det som passade bäst och därför skulle efterträda det adertonde

århundradets mera förbehållsfyllda och svårutförda program till yttre statskonst.

Frihetstiden har således under ändrade politiska förhållanden fått bära på och lida under bördan af storhetstidens glänsande minnen, dess ideela arf, så att säga. Den har haft uppgiften att lära vårt folk intaga den rätta ställningen till dessa minnen och danat ett nytt program för Sveriges plats i den europeiska statsvärlden för framtiden. På detta sätt och från denna synpunkt är frihetstiden förmedlingslänken mellan storhetstidens Sverige och den moderna svenska staten på samma gång som den första, ungdomligt sökande, skapande och lärande epoken af vårt folks lif såsom en relativt svag och vanmäktig, men dock afsluten och fri nationalstat.

* * *

Äfven om vi betrakta frihetstidens plats i den svenska statens inre författningsutveckling, finna vi denna epok såsom det moderna Sveriges begynnelsetid på samma gång som den bär dragen af ett öfvergångsskede från de äldre epokerna.

Det kraftiga och folkliga konungadöme, som ledt det svenska folket under reformationstidens stormar och byggt dess yttre storhet, hade i Karl XI:s vård utvecklats till ett envälde, som samlat all politisk makt i konungens hand och kväfde den urgamla folkfrihet och självstyrelse, som varit ett arf från våra germanska förfäder. I Karl XII:s hand tog detta konungadöme dragen af en despotism, som i sin storartade och sega kamp för det ramlande östersjöväldet förfäktade en politik, som icke längre af nationen kändes såsom ett lifsbehof, ehuru dess krafter ansträngdes till det yttersta. Så uppkom en reaktion i tänkesättet, hvilken sedan till viss grad aldrig fullt upphört att göra sig gällande. En misstro till konungamaktens förmåga att tillvaratag de speciellt nationella intressena och att med statens fordringar förena hänsyn till samhällets privata lifsvillkor genomgår Sveriges författningshistoria från Karl XII:s dagar till våra, om ock i vexlande form. I stället för uti konungadömet har folkmedvetandet vant sig att i riksdagen se det yppersta och företrädesvis nationella uttrycket för sitt poli-

tiska lif, i alla händelser har det däri funnit konungamaktens nödvändiga komplement, kontrollör och meddelegare af makten. Detta upphöjande af riksdagen till en hufvudfaktor i det politiska lifvet och den ständiga misstro och slitning mellan konungamakt och riksdag, som sedan gör sig gällande i vår historia, hafva väckt till lif den konstitutionella statsrätten, tanken på en maktfördelning, bestämd genom grundlag så att de båda maktinnehafvarne på samma gång kunde samarbeta och ömsesidigt motväga och kontrollera hvarandras ensidiga tendenser.

Denna tanke vann icke genast sitt rena uttryck. Hatet och misstron till konungamakten voro 1719 sådana, att man sökte öfver höfvan binda dess själfständiga verkningskrets och förlägga maktens tyngdpunkt hos ständerna. Så tillkom frihetstidens författning såsom den bjärta motsatsen till enväldets och i sina konsekvenser ledande till ett enväldigt riksdagsregemente. Men man afskaffade icke den ärftliga konungakronan, och man hade icke beröfvat densamma all egen och själfständig maktsfer. Äfven i frihetstidens författning fanns sålunda den konstitutionella tanken, om också där ännu i mycket omogen form och grumlad af den starka tillfälliga meningsströmmen mot det konungsliga enväldet.

Frihetstidens författningsstrider lärde emellertid att med juridisk skärpa och formstränghet i detalj uppställa och försvara maktgränsen mellan konung och riksdag, och om äfven denna gräns allt mer flyttades till riksdagens fördel, växte just under striden fram en klarare uppfattning af det konstitutionella lifvets vilkor, hvilken med stöd af frihetstidens erfarenhet skulle i de följande epokernas lagstiftning skapa ett renare uttryck för den konstitutionella monarkiens tanke.

Det är egentligen under 1750-talets statsrättsliga konflikter, som maktfördelningens lära börjar göra sig hörd i hofpartiets statsrättsliga spekulation. Det herskande parlamentariska partiet utbildade en konsekvent teori om ständernas allmakt såsom regeringsformens innersta princip — en sorts republikansk statsrätt med ett monarkiskt sken — för att från denna principiela ståndpunkt afgöra alla oklara nyuppkommande spörsmål af statsrättslig natur och bortplocka bit för bit de små reela

befogenheter, som författningen faktiskt gifvit konungamakten. Häremot utbildade hofvets anhängare närmast en maktfördelningslära, som på grundvalen af regeringsformen och den allmänt gängse åskådningen om folksuveräniteten såsom grund för all offentlig myndighet sökte vindicera åt konungen en i någon mån självständig ställning. Hofpartiets teoretiker menade att folkets originära makt ingalunda behöfde genom några fordringar af naturen eller förnuftet vara öfverlemnad åt ständerna allena, utan lika väl eller ännu hällre kunde vara delad mellan konung och ständer, så att de med lika själfständig rätt och ursprunglig befogenhet motvägde hvarandra. Denna princip sökte de närmast tillämpa på regeringsformen och menade, att denna var byggd därefter, alldenstund den faktiskt tillade konungen själfständiga och verkliga rättigheter, hvilka voro lika heliga och oförytterliga som ständernas. Den oföränderliga och fullkomliga grundlagen måste bevaras orubbad, ty den innehölle den afsedda jämvikten mellan konung och ständer. Under 1760-talets strider utvecklas härur en hel »ballance»lära, som i hvarje fall visste att redogöra för den af 1720 års visa grundlagsstiftare afsedda jämvikten mellan konungamakt och ständermakt, mellan tyranni och själfsvåld.

Denna lära afsåg närmast att motverka och förhindra all vidare för konungamakten menlig utbildning och tolkning af den gällande statsrätten. Den ledde äfven konsekvent till programmet att omintetgöra all redan i den riktningen skedd utveckling af statsskicket och framförde fordran på återgång till 1720 års oförändrade författning vid 1769 års riksdag. Naturligtvis utan resultat. En under strid och möda vunnen konsekvent utveckling af en historiskt gifven författningsgrundval låter icke vrida sig tillbaka till den ursprungliga utgångspunkten. Icke häller skulle en dylik kräftgång medfört någon verklig nytta för konungamakten.

Innerst hvilade ock hofpartiets positivt utvecklade och uttalade doktrin på falska förutsättningar. 1720 års regeringsform var ingalunda byggd på någon verklig och medvetet åsyftad maktfördelning. Så snart man sökte på ett konsekvent sätt utbilda densamma och finna dess egna principer till norm för lösandet af speciella uppkommande tvistefrågor, låg det mycket

närmare till hands att proklamera det regeringsformens princip var ständernas allmakt än en påstådd maktfördelning. Parlamentarism var den verkliga konsekvensen af frihetstidens grundlag, och denna konsekvens kunde icke hejdas i sin utveckling eller skjutas tillbaka utan reform af hela författningen. Detta var också hofpartiets innersta tanke. Det var en verklig konstitutionalism man ville, fast man icke vågade uttala något klander af regeringsformen eller i synnerhet efter det blodiga bestraffandet af 1756 års revolutionsförsök ens tänka på en ny grundlags genomförande. Principiellt förkastade hofpartiet 1720 års författning, och dess ballancelära var blott en förtviflad nödfallsutväg för att rädda något af makt åt konungen vid en författning, som man ej kunde hoppas att rubba eller störta.

Under dessa försök att finna en självständig ställning för konungamakten klarnade emellertid begreppen om medlet och målet. En ny, verkligt konstitutionel författning, byggd på maktfördelningens princip, blef allt mer det program, kring hvilket alla de samlade sig, som vid ständerväldets annalkande bankrutt sågo oundvikligheten af en revolution och en omgestaltning af författningslifvets grundvalar. I detta konstitutionela program mognar en af de främsta frukterna af frihetstidens politiska lif. Hofvets och hattarnes gemensamma förslag till ny regeringsform vid början af 1769 års riksdag är det första utförda uttrycket för de nya statsrättsliga idéerna. 1772 års författning gaf dem den första fixeringen i lag. Den blef därmed Sveriges första verkligt konstitutionella grundlag — en af de tidigaste i sitt slag öfverhufvud.

Frihetstiden har äfven i detta afseende genomkämpat den historiskt oundgängliga reaktionen mot storhetstidens konungadöme och inledt eller så att säga födt den moderna svenska statsrätten. Äfven från denna synpunkt finna vi frihetstiden såsom förmedlaren mellan skilda hufvudåldrar af det svenska folkets lif och såsom en läro- och ungdomstid, en begynnelseepok för dess moderna statsväsen öfverhufvud.

* * *

Det ekonomiska och sociala lifvet sammanhänger på det intimaste med det politiska. Det bildar i viss mån en sida däraf. Samhällets byggnad, dess inre motsatser, maktförhållanden och förändringar bilda underlaget för statslifvets organisation och återverka bestämmande på dess utveckling på mångfaldigt sätt. Det ekonomiska välståndets befordran bildar i växande grad en af det moderna politiska lifvets främsta uppgifter, och dess skiften betingas af och betinga i sin ordning de politiska partiernas skiftande segrar och fall i nästan högre grad än andra af statslifvets uppgifter. Vi skola också finna, att frihetstiden på dessa områden har samma principiela ställning och betydelse som på författningslifvets eller den yttre politikens.

Tidehvarfvets ekonomiska visdom var väsentligen det gamla merkantilsystemet, som öfverhufvud från den feodala ekonomiens förfall under medeltidens slut varit bestämmande för den ekonomiska politiken i de europeiska staterna i allt mer tillspetsad och systematisk form. Äfven i Sverige hade samma principer tillämpats under föregående tidsskeden; dess regering hade i öfverensstämmelse med den gängse åskådningen sökt att systematiskt gynna handel och industri framför andra näringsgrenar och ställt den enskilda företagsamheten under statens förmynderskap och ledning genom en växande mängd af förordningar, som in i detalj reglerade näringslifvet.

Den nya tid, som inbröt med Karl XII:s död, syntes först skapa ett afbrott mot denna ekonomiska tradition, och en kort frihandelsepok inträdde, som hade sin närmaste motivering däri, att svenska folket genom krigets härjningar och den föregående afslutenheten faktiskt höll på att svälta ihjäl. Men så snart man någorlunda hemtat sig, började teorierna åter framträda för att systematiskt upphjälpa och utveckla landets näringsväsen, och man anknöt åter till den äldre utvecklingen och upptog den gamla visheten. Men visserligen icke alldeles. Det låg i tidehvarfvets lynne att pröfva de yttersta konsekvenserna för att snabbt och radikalt vinna de åsyftade resultaten. En ekonomisk lagstiftningsperiod började, som under Horns tid med någorlunda moderation, sedan under Hattpartiet med växande skärpa utdrog konsekvensen af merkantilismens läror.

Det torde vara en af de längst gående yttringarna af denna ekonomiska visdom öfverhufvud. Staten tog handel och industri i sitt hägn genom en lagstiftning, som utestängde all främmande konkurrens, reglerade och kontrollerade den inhemska produktionen in i den minsta detalj och uppmuntrade densamma genom penningförlag, gåfvor och premier af allehanda slag. Det var en ytterlig protektionism, ett statsförmynderskap och ensidigt gynnande af vissa ekonomiska samhällsintressen på andras bekostnad, hvartill vår historia ej har ett motstycke. Skenbart skapades därigenom en blomstring, hvartill man ej häller förut sett like i Sverige. Industrialismens tid hade begynnt.

Om frihetstiden i denna sin verksamhet väsentligen synes såsom arftagare och utvecklare af en äldre tids åskådning, kulmen af dess ekonomiska lagstiftningsarbete, så har den dock å andra sidan äfven födt reaktionen mot samma äldre doktriner och inledt de följande epokernas ekonomiska system. Den ekonomiska blomstringen hvilade på svag grund. Den var en drifhusplanta, hvars förutsättning var statens hjälp och skydd, och det svenska folket fick betala sin första storindustri med ett i grunden förstördt myntväsen och en oundviklig statsbankrutt. Den andra grundvalen var denna olidliga inskränkning i den enskilde medborgarens frihet, som kändes allt mer tryckande, ju mer tyranniska förordningarna blefvo, under det frihetskrafven växte. På 1760-talet började den glänsande industrien att ramla, då förvirringen i myntväsendet nått sin höjd och de segrande mössorna gjorde slut på de mångahanda privilegierna och statsunderstöden. I stället höjdes de första ropen på näringsfrihet, och ett stort omslag förbereddes i den allmänna meningen och i lagstiftningen, som så småningom under slutet af epoken och sedan under de följande skulle uppbygga Sveriges industri på en sundare och självständigare basis.

Frihetstiden bildar äfven från denna synpunkt — den ekonomiska politikens — den stora brytningsperioden, som på samma gång fulländat de föregående epokernas ekonomiska åskådning samt å andra sidan gifvit uppslag till den följande tidens idéer och inledt den moderna ekonomiska lagstiftning, som kulminerat i vårt sekels så kallade frihandel. Dessutom

hafva trots alla brytningar frihetstidens ständer förtjänsten af att hafva skapat Sveriges första mer betydande industri, som trots en stark nedgång vid periodens slut icke gick under, utan står i omedelbar förbindelse med det ekonomiska uppsving, som vårt sekel bevittnat. Tidehvarfvets ekonomi skapade äfven för första gången ett besutet borgarstånd, en verkligt betydande medelklass. De borgerliga näringarnas heder och anseende växte, och hela kulturen började antaga en borgerlig prägel. Detta sammanhänger direkt med den betydelse, som frihetstiden haft på det sociala lifvets område.

Det svenska samhället var under 1600-talet byggdt på ståndsprincipen. De särskilda samhällsklasserna, adel, prester, borgare och bönder, voro strängt skilda genom söndrande privilegier, som medgåfvo olika ekonomisk och rättslig ställning. Samhällslifvet bar därjämte en starkt aristokratisk prägel. Enväldet bröt visserligen högadelns materiela maktställning genom reduktionen, men lemnade privilegieväsendet tämligen oskadt åt den nya tiden.

Frihetstiden bevarade arfvet och förde ståndsväsendet i viss mån till sitt högsta flor. I representationen sökte de särskilda stånden mer än någonsin skydda sin renhet. Det privilegiebref, som den triumferande adeln vid 1719 års riksdag afpressade den nya drottningen, var kanske höjden af dess företräden framför andra medborgare. Denna adel var numer till sin kärna en fattig byråkrati, som lefde af statens tjänster, men icke desto mindre anspråksfull och öm om sina sociala eller politiska företräden. Det var denna lågadliga byråkrati, som väsentligen genomförde den nya författningen, och som, då de ofrälse stånden ännu voro för ovana vid samverkan och självständigt uppträdande, med stora later och mycket öfvermod beredde sig att utöfva det envälde, som riksens ständer öfvertagit från konungadömet. Visserligen fick adeln inom kort i någon mån maka åt sig. De ofrälse stånden började sin första egentliga stora kamp mot adelns öfvermäktiga privilegieställning, då de framtvungo en revision af adelsprivilegierna, som i 1723 års privilegiebref fingo en betydligt modererad karaktär, och de visste snart nog att göra sig gällande i riksdagslifvet. Men öfverhufvud räddade adeln öfver i den nya

tiden det mesta af sitt privilegierof från äldre dagar, och frihetstidens samhälle förblef ett ståndssamhälle, äfven om karaktären var i någon mån ändrad och motsatserna efter krisen i periodens början i någon mån mildrade.

Först vid periodens slut började ståndsstriderna ånyo, men nu med väsentligen ändradt utseende. De ofrälse stånden hade lärt känna sin styrka och vunnit i politisk erfarenhet och ledning. En principielt ny åskådning, som bestred det berättigade i adelns privilegierade ställning öfverhufvud och fordrade full likställighet vid befordran till statens embeten m. m., beherskade sinnena och framträdde med kraft i litteraturen, och frihetstidens sista riksdag fick bevittna en stormlöpning mot adelsprivilegierna, som med ens skulle beröfvat den svenska adeln dess privilegier, om den icke sökt skydd genom att kasta sig i konungamaktens armar och kullkasta det ständervälde, som den med så stora förhoppningar inledt ett halft sekel tidigare. Revolutionen räddade åt adeln dess återstående privilegier, men visserligen endast för att de under nästföljande epok och i vårt sekel skulle bitvis plockas bort, till dess samma resultat nåddes, som frihetstidens sista ständerförsamling velat gripa med ens.

Frihetstiden blir äfven från denna synpunkt en fortsättning af den äldre tiden på samma gång som en begynnelse till den följande, den tid då ståndsförfattningen, som från den tidiga medeltiden präglat Sveriges sociala lif på samma gång når sin kulmen och begynner sin ohjälpliga regress. En helt ny social åskådning börjar tränga fram, som har framtiden för sig, och som bygger på den moderna tanken af jämlikhet mellan alla medborgare inför staten, äfven om denna tanke ännu endast är oklart och ofullständigt fattad och uttalad.

Men själfva förhållandet kan äfven klargöras ur en annan synpunkt. Frihetstidens lifliga ekonomiska verksamhet hade för första gången i Sverige onekligen skapat en förmögen medelklass. Det är egentligen först nu, som en mängd borgerliga familjer börja vinna social betydelse genom rikedom, bildning och politiskt inflytande. De ställa sig i motsats till äldre tiders åskådning och trots all bestående privilegieskillnad på fullt jämlik fot med den adliga byråkratien eller det högre presterskapet. Genom släktförbindelser och gemensamma intres-

sen i öfrigt sammanväfves så småningom en ny social klass af faktisk, icke rättslig karaktär, med en begynnande borgerlig kulturprägel. Under denna klass, som både i det politiska och sociala lifvet börjar framträda såsom den dominerande, står den lägre medelklassen, de små borgarena, de lägre presterliga tjänstemännen och bönderna, äfvenledes med politiska befogenheter och sträfvan att göra sig gällande. Under medelklassen såsom ett helt åter skymtar redan en ny grupp, med jordbruksarbetarne och fabriksarbetarne såsom förnämsta ingredienser. De sistnämdas klass så godt som skapas under frihetstiden genom industriens uppsving. Man räknade redan 1759 öfver 18,000 arbetare vid landets fabriker. Visserligen saknar denna arbetande klass ännu all själfständig betydelse. Den är genom lagstiftningen, tjänstehjonsförordningar och manufakturprivilegier m. m. fullkomligt underkastad den egentliga medelklassens välde. Tidens ekonomiska författare, såsom Erik Salander, behandla densamma från synpunkten af rena arbetsslafvar, hvilkas antal, lön och kost ensidigt regleras uppifrån af staten för att nedbringa produktionskostnaderna till minimum. Men mellan de båda afdelningarna af medelklassen, den högre och den lägre, kan man redan vid frihetstidens slut i de stora städernas riksdagsmannaval se formliga strider utkämpas, hvilka bära allt utseende af klasskamp, icke ståndskamp.

Vi vilja sammanfatta dessa iakttagelser så, att under frihetstiden börjar det moderna klass-samhället utveckla sig och skymta i stället för det äldre ståndssamhället. Striden dem emellan begynner redan då, ehuru den skulle såsom alla sociala förändringar blifva mycket långsam och först i vårt sekel vinna en afslutning med klass-samhällets seger. Frihetstiden får äfven härvid betydelsen af en begynnelseepok till det moderna Sveriges sociala lif. Frågan: stånd eller klasser har först då väckts och sökt sitt första svar, som redan — såsom i anloppet mot adelsprivilegierna vid periodens sista riksdag — gifvet pekar hän i modern riktning.

* * *

Vi vilja till sist äfven betrakta frihetstidens plats på den andliga odlingens område.

Liksom tidens politiska lif hvilar dess odling i öfrigt på nationel grund. Den har sin förutsättning i föregående kulturskedens arbete, både reformationstidens och storhetstidens, och bygger på deras arf. Den är i vissa fall ett direkt fullföljande af den föregående tidens tendenser, en mognad af dess andliga åskådning och arbete. Men på samma gång är frihetstidens kultur skild från sin föregångare genom en djup klyfta, som betecknar, att en bestämdt ny epok begynnt i kulturellt afseende. Detta nya, som kommer till, är äfven det företrädesvis en nationel skapelse, som alstrats såsom reaktion mot den äldre åskådningen och länge förberedts i opposition mot dess öfverdrifter.

Storhetstidens andliga lif var beherskadt af auktoritet, religiös och politisk, på samma gång som af kraftig verksamhetslust för storslagna ideela mål. Konungamakt, aristokrati och luthersk hierarki voro de herskande samhällsmakterna. En sträng rättrogenhet, tukt och gammaldags enkelhet förenade sig med krigisk hänförelse och hjältedyrkan och med en yfverboren patriotism, som drömde om ytterligare segrar och eröfringar eller fantiserade om det forntida Sverige såsom paradisets hem.

Dessa makter och tendenser saknas ingalunda i frihetstidens andliga lif, men de äro icke längre de herskande. Gent emot auktoritetstron börjar en kritisk, pröfvande anda att göra sig gällande, och verksamheten riktas på praktiska, omedelbart nyttiga uppgifter. Tidens tankelif tager en friare, på samma gång som mer nykter och realistisk riktning. Det sammanhänger otvifvelaktigt med, att det sociala lifvet får en mer borgerlig, demokratisk prägel. Tidens lösen blir icke längre krigisk ära och eröfringar, utan inre ekonomisk förkofran och utveckling af landets resurser. Äfven patriotismen, som för öfrigt ingalunda är minskad, skiftar form och antar en mer utprägladt nationalsvensk karaktär i stället för den förra stormaktsåskådningen.

Alla dessa nya drag, som teckna frihetstiden såsom motsats till den föregående tiden, hafva otvifvelaktigt alstrats såsom den nödvändiga reaktionen mot storhetstidens bleknade ideal

och hafva i detta förhållande sin inhemska förutsättning. Men de sammanhänga ock med en allmän ny lifsåskådning, som öfverallt i den europeiska kulturvärlden började arbeta sig fram i strid med 1600-talets idéer för att sätta sin prägel på det adertonde århundradets lif. Det är upplysningens mäktiga tankeriktning, som i England utvecklades i slutet af det sjuttonde och början af det adertonde seklet för att sedan i Frankrike finna sin mest konsekventa och systematiska utbildning. Den var det sunda förnuftets protest mot dogmtro, vidskepelse och förkonstling. Den var en fordran af individens frihet gent mot politiskt och religiöst förtryck, af medelklassens stigande betydelse gent emot aristokratiens dominerande allenavälde och öfverhufvud af en nyktrare, mer realistisk och kritisk världsuppfattning. Det adertonde århundradets ande i Sverige är ett utslag af samma allmänna tankeströmning, färgadt i seklets förra del mer af den engelska, i dess senare mer af den franska formen för tidens upplysning.

Vare sig den framgår såsom naturlig reaktion mot en äldre tids åskådning eller såsom en följd af den allmänna europeiska kulturens påverkan, betecknar emellertid denna nya andliga åskådning en stor, men ytterst långsam omkastning i vårt folks andliga idékrets. En sund, något rationalistisk och på det omedelbart nyttiga riktad uppfattning börjar diktera dess praktiska, såväl som dess vetenskapliga verksamhet Upplysningens entusiasm för allmän dygd, dess tolerans och fordran på individuel frihet, dess världsglädje och humana åskådning börja skingra den mängd af vidskepelse och barbari, tvång och bundenhet, som hvilat på botten af det äldre svenska själslifvet.

Det kyrkliga lifvet rör sig under frihetstiden tämligen i den gammallutherska ortodoxiens banor, sådana de utstakats under 1600-talet. Den nya tiden syntes föga ändra statskyrkans ställning. I viss mån blef den blott en utveckling af dess makt och höjdpunkten däraf. Genom enväldets fall blefvo i stället för konungamakten riksens ständer den högsta reglerande myndigheten för kyrkan, men preseståndet spelade inom denna korporation en allt för betydande rol för att mot dess vilja några nyheter af betydelse skulle genomföras. I själfva verket

vann kyrkan i preseståndet ånyo liksom före enväldet ett mäktigt centralorgan, som förfäktade dess önskningar och tendenser och genom sina cirkulär och förmaningar bidrog att sammanhålla dess ledning. Gentemot den begynnande sekterismen vann kyrkan i det beryktade konventikelplakatet af år 1726 ett vapen och på samma gång ett skydd, som väl bildade den yttersta spetsen på den befästningsmur utaf lagbestämmelser, hvarmed den lutherska ortodoxien kringskansat sitt allenavälde. Under periodens lopp började äfven efter engelskt mönster konfirmationsundervisningen införas, som för den statskyrkliga bekännelsens renhet haft en mycket stor betydelse. Men icke blott i yttre tvångsåtgärder kulminerade den gamla kyrkan, utan den bevarade ännu ett friskt lif, som genom striden mot pietismen fick en temporär väckelse. Flera skickliga och nitiska kyrkans tjänare ge glans åt tiden. Den har att uppvisa flera utmärkta predikanter, teologiska vetenskapsmän, psalmdiktare eller författare af uppbyggelseböcker. Det har till och med sagts, att medlet af det adertonde seklet kanske var den svenska kyrkans bästa tid.

Och dock är det under samma tid, som den begynnande upplösningen af den gammalortodoxa perioden inträder genom den förstelning i dogmatisk anda, rättrogenhet och formalism, som dref det djupare religiösa lifvet på flykten och snart nog utmynnade i en död eller själlös ortodoxi. Denna förstelning i yttre former genomgår den gamla lutherska statskyrkan öfverallt i slutet af det sjuttonde och under det adertonde århundradets lopp. Men i dess ställe började inom den lutherska världen det djupare religiösa behofvet söka sitt uttryck i en del nya rörelser, som då de förföljdes af statskyrkan stundom togo en starkt sekterisk, kyrkoupplösande karaktär. Inom Sverige är det egentligen först under frihetstiden, som dessa rörelser börja taga fart. I pietismen och sedan i hernhutismen och svedenborgianismen hade den begynnande sekterismen sina förnämsta uttryck. I tidens rationalism och fritänkeri se vi det andra, motsatta upplösningssymptomet. För denna riktning, som sammanhänger med den franska upplysningsfilosofiens inträngande vid århundradets midt, gick hofvet i spetsen. Inom de upplysta kretsarne skilde man sig snart från all positiv religion

och dref gäck med de kyrkliga lärorna. En allmän dygdelära och tro på ett högsta väsen blef lösen. Någon djupare spridning inom svenska folket fick knappt ännu denna rationalism; den mognar först under följande tidehvarf, liksom äfven den medföljande grofva vidskepelsen, som sökte konsten att göra guld och studerade spiritism eller animal magnetism m. m.

Vi finna således äfven beträffande den religiösa utvecklingen frihetstiden såsom en sorts afslutning af den äldre tiden. Den är den lutherska ortodoxiens sista epok i dess oafbrutna utveckling från Uppsala mötes dagar — en epok, som i många fall kan anses såsom kulmen, men äfven regressen. Men på samma gång är tiden en nydaningstid, som såsom opposition mot statskyrkans förstelnande alstrar dels den nya rationalismen dels de religiösa sektrörelserna, i båda fallen uppslag af stor innebörd, som skola i det följande färga det svenska folkets utveckling och existera jämte och bredvid den statskyrkliga utvecklingen. I vårt sekel se vi dem båda utvecklas i betydelse och omfattning på samma gång som striden mot dem efter den neologiska periodens sömn äfven väckt nytt kraftigt lif inom den gamla lutherska statskyrkan. Under frihetstiden grundas således de religiösa förhållanden, hvilka sedan prägla det moderna Sveriges religionsutveckling. Samma tid höjer äfven de första principiela yrkandena på en utvidgad religiös frihet, liksom den i lagstiftningen gör första begynnelsen därtill och inleder regressen i det yttre tvång, som dittills gällt såsom vilkor för det kyrkliga lifvets hälsa.

Frihetstidens vetenskap är kanske det yppersta uttrycket af dess odling och tidehvarfvets främsta insats i det svenska folkets utveckling. Denna vetenskapliga blomstringsepok står i vissa fall i direkt förbindelse med storhetstidens vetenskap, liksom den å andra sidan har en omedelbar fortsättning i alla följande tiders vetenskapliga arbete i Sverige. Men den bär vissa drag, som äro typiska för tiden och känneteckna den såsom ett direkt uttryck för frihetstidsandan på samma gång som den första moderna vetenskapen i Sverige.

Det vetenskapliga arbetet präglas i vida högre grad än under 1600-talet af en nykter kritik, som vänder sig emot den föregående fantastiska konstruktionen. Det koncentrerar sig

företrädesvis kring naturvetenskaperna, som bäst tillfredsställde tidens praktiska intresse på samma gång som dess induktiva läggning. Inom detta område röjer sig redan den moderna vetenskapens exakta metod, och de stora målsmännen glänsa både genom ingående detaljforskning och storartad systematiserande förmåga.

Därnäst samlar sig tidens vetenskapliga intresse kring de nationela vetenskaperna, den nationela historieforskningen och språkvetenskapen. Äfven här inleder tiden genom sin egen sunda och kritiska läggning det moderna arbetet. Med Dalin och Lagerbring börjar den nyare historiska vetenskapen, som röjer undan de föregående fantasierna om Sveriges äldsta öden, bygger på verkligt källstudium och så småningom framföder den historiska vetenskapens lifsprincip: sanningen framför allt, äfven på bekostnad af den patriotiska äran eller traditionen. Med Ihre skapas det vetenskapliga studiet af modersmålet. Det är intresset för det specielt svenska, som framträder så starkt efter de utländska provinsernas afskiljande och den svenska statens förändrade yttre gestaltning. Äfven i det lefvande språket framträder sträfvan att rena det från den äldre tidens germanismer eller gallikanska och latinska uttryck. Ingen tid förut har med sådan entusiasm vårdat och älskat det svenska språket och med frihetstidens litteratur begynner dess moderna utvecklingsperiod, den yngre nysvenskan. Den nationella rättsvetenskapen skapade i Svea rikes lag ett storverk, som på samma gång afslutar den äldre rättsutvecklingen och inleder den moderna tidens.

Äfven det vetenskapliga arbetets form begynner blifva modern. Det är nu som våra första akademier eller lärda samfund grundas. Det är nu som i deras handlingar de första vetenskapliga tidskrifterna uppstå, och först nu börjar behofvet att i populariserad form sprida vetenskapens resultat tillgodoses af den massa tidskrifter eller tidningar, som uppstod för att tillfredsställa krafvet på nyttig läsning och ökad upplysning. Först nu börja de vetenskapliga handböckerna, bibliografierna och hjälpredorna af allahanda slag. Först nu framträder den moderna vetenskapens nödvändiga art, den ingående detalj-

forskningen och dess framläggande i en otalig mängd småafhandlingar och uppsatser.

På litteraturens område framträder frihetstidens intima sammanhang med de följande epokerna, dess karaktär af begynnelseepok, ännu starkare än på vetenskapens. Det beror delvis af den yttre formen, språket, som ju skarpt skiljer sig från den föregående tidens; den sköna litteraturen är naturligtvis vida intimare lierad med språkets utvecklingsskeden än vetenskapen. Först frihetstidens vitterhet talar ett språk, som kännes såsom modernt och som läses utan känsla af något främmande och antikveradt. Men det beror äfven på andan. Den nya tiden alstrar mångsidigare uttryck för den vittra smaken, subjektivare, innerligare, vittnande om klarare förstånd för naturens skönhet och människosjälens inre känslolif. Dess litteratur blir folkligare, mer borgerlig, spridd och lättfattlig på samma gång som mer vältalig, elegant och klar.

Visserligen är sambandet äfven på detta område ingalunda brutet. Redan Stjernhjelm hade begynnt den första grofhuggningen af det svenska tungomålet för att omdana det till ett kulturspråk. Frihetstidens vislitteratur och psalmdiktning anknyter tämligen direkt vid storhetstidens. Äfven dess moraliserande och allegoriserande lärodikt, dess satir och drama hafva förutsättningar i den äldre tiden, ehuru outvecklade och föga betydande. En absolut klyfta finnes här lika litet som i andra afseenden.

Däremot förbinder sig frihetstidens vitterhet alldeles direkt med de följande epokernas. Den är en uppåtgående rörelse, som omedelbart fortsättes af den följande epoken och kulminerar i den tidigare hälften af vårt sekel. Med Dalin börjar Sveriges vittra storhetstid, den svenska litteraturens moderna utvecklingsskede, liksom med Arvid Horn dess moderna politik såsom svensk nationalstat.

Äfven den moderna pressen såsom en betydande faktor i den allmänna bildningen och nationens utveckling öfverhufvud födes egentligen under frihetstiden, om ock äldre förutsättningar funnos. Frihetstiden bryter första gången väg för ordets frihet, och skapar vår första dagliga tidning; den danar först publicisternas och litteratörernas klass i det svenska samhället.

Dess tidningar och tidskrifter af politiskt, ekonomiskt, populärvetenskapligt och vittert innehåll alstra först en mer utbredd läsning bland Sveriges folk, och tränga med väckelser till intresse för dagens frågor och världslig vetenskap och konst till de djupa lagren, dit förut endast den religiösa litteraturens alster funnit väg. Äfven från denna synpunkt framträder tiden såsom en väldig brytningstid, som låter betraktaren liksom känna de första vindfläktarne af den moderna kulturens annalkande inbrott.

Vi fullfölja icke längre vår betraktelse af tidehvarfvets kulturella betydelse. Det har ju ingalunda varit afsikten att uttömmande skildra denna, utan blott antyda några drag, som skulle bevisa den allmänna sats vi uppställde beträffande tidens betydelse och plats i det svenska folkets utveckling. Vi hafva därvid från flera synpunkter nått samma resultat. Frihetstiden är det moderna Sveriges begynnelsetid öfverhufvud, den svenska nationalstatens, den konstitutionella författningens, det nutida andliga och sociala lifvets daningsepok och första utvecklingsskede. Därför bär också tiden det ungdomliga och entusiastiska draget, glädjen öfver att söka, finna och pröfva de nya idealen. Att det också skedde med ungdomens öfvermod, hetsiga ifver, förvillelser och lättsinne må icke häller förnekas. Det är ju icke för att berömma eller klandra som forskaren ställer sig granskande och reflekterande öfver en gången tids lif och arbete. Det är för att förstå och förklara.

Men till den sammanfattande karaktäristiken af tidens historiska betydelse hör också, att vi funnit den vara en direkt fortsättning och afslutning af det föregående tidehvarfvet. Historien vet icke utaf några absoluta klyftor mellan skilda epoker af ett folks lif, för så vidt ej yttre våld öfvermäktigt ingriper. Äfven de skenbart djupast åtskilda perioder visa sig vid närmare forskning förbundna med hvarandra genom oändligt många bryggor. Sålunda är det nittonde århundradets Frankrike trots revolutionen på det intimaste förbundet med den gamla franska monarkien, och sålunda var frihetstidens Sverige trots all åtskillnad genom otaliga trådar bundet vid

storhetstidens. 1600-talets politiska och religiösa åskådning, dess tendenser och traditioner lefde rikligen med i frihetstidens tankelif, och det nya, som skulle kämpa sig fram, växte ingalunda på nyupptagen mark. Därföre företer också tiden drag af trötthet och senilitet.

Historikerns uppgift är att skilja de mångfaldigt sammanväfda trådarne, granska dem till deras bärkraft och deras ursprung och sålunda se tiden i dess förhållande till föregångare och efterföljare för att vinna en uppfattning af dess betydelse, som icke baseras på blott tradition. Vi hafva vid ett försök att lösa denna uppgift funnit frihetstiden vara rik på nya inslag i den brokiga väfnaden trots alla trådar, som löpte med från storhetens dagar, och att dessa nya inslag föra direkt öfver till de följande epokerna och bidraga till daningen af våra dagars svenska samhälle på ett så omfattande sätt, att vi måste låta denna synpunkt af sammanhanget med den följande tiden bestämma vårt omdöme om frihetstidens historiska ställning och betydelse.



GÖTEBORGS HÖGSKOLAS ÅRSSKRIFT 1897

GÖTEBORGS HÖGSKOLA

ÅRSREDOGÖRELSE

1896—1897

AF

JOHANNES PAULSON
HÖGSKOLANS REKTOR



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

GÖTEBORGS HÖGSKOLAS ÅRSSKRIFT 1897

GÖTEBORGS HÖGSKOLA

ÅRSREDOGÖRELSE

1896–1897

AF

JOHANNES PAULSON
HÖGSKOLANS REKTOR



GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI
1897

INNEHÅLL:

Äfven det arbetsår, denna redogörelse omfattar, h. t. 1896—v. t. 1897, har medfört en för Högskolans utveckling synnerligen viktig och glädjande händelse. Från ett håll, där man redan förut genom en högsinnad frikostighet visat sin sympati för de intressen, dem Göteborgs Högskola representerar, har en ny, storartad donation kommit Högskolan till del. Styrelsens ordförande mottog d. 15 maj[1] följande gåfvobref, åtföljdt af det däri nämnda beloppet:

Till Styrelsen för Göteborgs Högskola!

Såsom ett erkännande af Högskolans hittills hafda verksamhet tillåter jag mig på en för mig betydelsefull dag och för att sätta Eder i tillfälle att i någon mån öka Högskolans lärarekrafter, härmed till Edert förfogande ställa ett belopp af fyratusen (4,000) kronor, under förbindelse för mig eller mina rättsinnehafvare att årligen den 15 maj för samma ändamål tillställa Eder ett lika belopp, intill dess i stället ett kapital af ett hundra tusen (100,000) kronor för ökande af den fond, jag redan skänkt Högskolan, må varda på en gång till Eder öfverlemnadt.

Stockholm den 15 maj 1897.

OSCAR EKMAN.

Konsul *Ekman* har genom denna donation gifvit ett nytt vältaligt bevis på välvilja och varmt intresse för Göteborgs Högskola, och därmed beredt icke blott dem, som äro fästade vid Högskolan som medlemmar af hennes Styrelse eller i lärareuppdrag, utan Högskolans vänner öfverhufvud den uppriktigaste glädje. Genom denna donation skall Högskolan sättas i stånd att ytterligare vidga sin undervisningsverksamhet och därmed äfven utöfvandet af den examensrätt, Kongl. Maj:t henne tillerkänt. Och då den högsinnade donatorn själf betecknar sin donation som »ett erkännande af Högskolans hittills hafda verksamhet», har han därmed i särskild grad gladt dem, genom hvilkas arbete Högskolan närmast söker förverkliga sitt ändamål, på samma gång den form, han gifvit åt detta erkän-

[1] Där i denna årsredogörelse datum anföres utan vidfogande af årtal, afses den tid, denna redogörelse omfattar, d. 16 juni 1896 — 15 juni 1897.

nande, för dem innebär en kraftig, bindande maning till fortsatt troget arbete i denna uppgift.

Åt de känslor af tacksamhet, denna donation väckt hos Högskolans Styrelse och Lärare, hafva dessa korporationer redan gifvit uttryck. Det är dessa samma känslor, som ånyo söka sig ord, då här till den ädle gifvaren ännu en gång framföres ett vördsamt tack.

Sedan Styrelsen till Statsrådet och Chefen för Kongl. Ecklesiastikdepartementet ingått med anmälan att den tid, för hvilken f. d. Professorn vid Universitetet i Lund, m. m. D:r *Gustaf Ljunggren* förordnats att vara ordförande i Högskolans Examenskommission, med januari månad ginge till ända, har Kongl. Maj:t den 9 januari i nåder förordnat Professor *Ljunggren* att för en tid af ytterligare tre år, räknade från d. 1 febr. d. å., nämnda befattning bestrida.

Sedan Styrelsen (prot. d. 24 okt.) till Statsrådet och Chefen för Ecklesiastikdepartementet ingått med anmälan att den tid, för hvilken Landshöfdingen m. m. Grefve *Snoilsky* förordnats till ordförande för Högskolans Styrelse med år 1896 utginge, har Kongl. Maj:t d. 6 nov. i nåder förnyat detta förordnande att gälla i tre år fr. o. m. ingången af år 1897 (Styr. prot. d. 5 dec.).

I tur att ur Högskolans Styrelse utgå med slutet af år 1896 voro Grosshandlaren *Olof Wijk*, D:r *Philip Leman* och Borgmästaren *G. F. Svanberg*. Samtliga hafva blifvit återvalda för en ny treårsperiod af samma korporationer, på hvilkas uppdrag de förut tillhört Styrelsen, Grosshandlaren *Wijk* och D:r *Leman* af Stadsfullmäktige (Styr. prot. d. 2 mars), och Borgmästare *Svanberg* af Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle (Styr. prot. d. 5 dec.).

Sedan Lärarerådet d. 26 maj för en ny treårsperiod återvalt undertecknad till Högskolans rektor, består alltså Styrelsen vid läsårets utgång af samma personer, som vid utsändandet af den förra årsredogörelsen.

Styrelsen har för nu löpande kalenderår till v. Ordförande återvalt Grosshandlaren *Olof Wijk* och till Kassaförvaltare

Grosshandlaren *Ivar Wærn* (Styr. prot. d. 5 dec.), hvilket senare val, jämlikt statuterna, underställts Stadsfullmäktiges pröfning och godkännande.

Lärarerådet har (Lärar. prot. d. 26 maj) till rektor för treårsperioden h. t. 1897—v. t. 1900 valt Professor *Johannes Paulson*, till rektors ställföreträdare Professor *Karl Warburg*, till ledamöter af rektorsnämnden Professorerna *Warburg* och *Vising* samt till deras suppleanter Professorerna *Vitalis Norström* och *Gustaf Cederschiöld* — alltsammans *återval*.

Styrelsen har under läsåret haft 4 sammanträden, Lärarerådet 7.

M. *Maurice Gandolphe* har under vårterminen (Styr. prot. d. 5 dec.) fr. d. 22 febr. till April månads slut vid Högskolan haft förordnande som e. o. lärare i franska. Liksom under sitt tidigare förordnande vid Högskolan har M. *Gandolphe* äfven denna gång förmått i hög grad samla intresse kring sina skildringar af olika sidor i Frankrikes rika kultur; Högskolan erinrar sig med nöje att hans spirituella föredrag inordnats inom ramen för hennes egen undervisningsverksamhet.

Rev. *S. W. Howe* har med maj månads utgång lämnat den plats, han beklädt inom den engelska församlingen i Göteborg och därmed äfven upphört att vid Högskolan vara e. o. lärare i engelska. Under tre terminer har Rev. *Howe* genom sin undervisning i högsta grad gagnat studiet af hans modersmål vid Göteborgs Högskola, och det är med tillfredsställelse jag här konstaterar att icke få utom Högskolan stående personer äfven begagnat sig af hans undervisning för ökad kännedom om engelskt språk och engelsk sed. Högskolan är lika villig som skyldig att erkänna sina förbindelser till honom, och då han nu i främmande land tänker verka för utbredandet af den religion, hvarpå hans eget folks humana kultur hvilar, följes han af Högskolans varma välgångsönskningar.

Professor *Norström* åtnjöt, för utländsk resa i vetenskapligt syfte, tjänstledighet under vårt. fr. d. 22 mars till d. 30 april.

Professor *Paulson* åtnjöt befrielse från undervisningsskyldighet h. t. till september månads slut för vetenskapligt arbete.

Föreläsningar och öfningar vid Högskolan togo sin början höstterminen d. 8 september och vårterminen d. 25 jan., samt hafva, med bortseende från ofvan angifna tjänstledigheter, regelbundet fortgått med endast tillfälliga af sjukdom eller annan anledning förorsakade afbrott. De skriftliga profven för filosofie kandidatexamen hafva vid examensperioden i juni på grund af flere samverkande orsaker måst förläggas inom Pingstferien.

Nedanstående redogörelse för under läsåret 1896—1897 meddelad undervisning hafva af de särskilda lärarne inlämnats:

KARL JOHAN WARBURG.

Fil. D:r, Professor i ästetik, litteratur- och konsthistoria.

Ästetik: *Kurs i poetik.* (Enskilda föreläsningar h. t. 1 timme i veckan).

Litteraturhistoria: *Sveriges litteraturhistoria i detta århundrade.* (Ensk. föreläsn. h. t. 3 timmar i veckan, v. t. 2 timmar i veckan).

Examinatorium i svensk litteraturhistoria (hela läsåret 1 timme i veckan).

Konsthistoria: *Orientens och Greklands konst* (till och med Phidias och Polyklet. Enskilda föreläsningar v. t. 2 timmar i veckan).

Öfningar hafva hållits på tider efter öfverenskommelse med lärjungarna, därvid afhandlingar upplästs af kand. Grimberg öfver konunga ok höfdingastyrelsen, af stud. Mjöberg om Messenius, af stud. Lundell om Dahlstierna, hvilka sedan närmare kritiserats och diskuterats; äfven har en del af högskolans konst-historiska material vid seminarieöfningarna genomgåtts och omtalats.

JOHAN VISING.

Fil. D:r, Professor i nyeuropeisk lingvistik (med undervisningsskyldighet i romanska språk).

Franska: *Fransk ljudlära med läsöfningar* (ensk. förel. 2 timmar i veckan h. t. och v. t.). — *Muntlig öfversättning från svenska till franska* (praktiska öfningar 1 tim. i veckan h. t. och v. t.). — *Studier i den franska stilens utveckling* (seminarieöfningar 2 tim. hvarannan vecka h. t. och v. t.).

Spanska: *Tolkning af Calderon, La vida es sueño* och därefter *Några kapitel af Cervantes, Don Quijote* (ensk. förel. 2 tim. i veckan h. t. och v. t.).

De enskilda föreläsningarna öfver fransk ljudlära hafva omfattat språkljudsbildningen i allmänhet, de franska språkljuden och deras beteckningar, de franska bokstäfverna och deras ljudvärden, den franska betoningen och kvantiteten samt användningen i franskan af läsetecken, stor begynnelsebokstaf, afstafning, förkortningar och skiljetecken, d. v. s. §§ 1—102 i Visings Franska Språklära. Framställningen därstädes har lagts till grund, och allehanda utvecklingar och tillsatser, äfven historiska, hafva tillfogats därtill.

Med dessa föreläsningar hafva förbundits läsöfningar i *Les Parlers parisiens* af Koschwitz (2:a uppl. 1896), s. 1—107, hvarvid det anmärkningsvärda i den fortlöpande transskriptionen gjorts till föremål för diskussion.

De muntliga öfversättningsöfningarna hafva företagits, med några R. Gustafssons sagor som underlag, utan förberedelse för att öfva lärjungarna i handhafvande af lexikon, språklära och andra uppslagsböcker, hvilket är en konst, som sällan läres i den förberedande undervisningen.

I seminarieöfningarna hafva från föregående läsår fortsatts studierna i den franska stilens utveckling, hvarvid, efter en resumé af Ronsards och Malherbes betydelse, deltagarne i tur och ordning redogjort för: Précieusernas betydelse, enligt Somaize, Livet och Faguet (i Rev. des cours et conférences 1895); — Balzacs och Voitures ställning i litteraturhistorien och deras stil: — oppositionen mot den précieusa stilen genom Vaugelas, d'Ablancourt, Patru, Lemaître; Descartes; Franska Akademien: Port-Royal; — de förnämste klassikernas stil, hufvudsakligen enl. Faguet; — Fénelons stilistiska skrifter; — Voltaires betydelse för stil och grammatik, hufvudsakligen enl. L. Vernier Etude sur Voltaire grammairien (1888), — samt slutligen det franska språkets klarhet, efter Langer, Über die Klarheit der französischen Sprache (1894).

De enskilda föreläsningarna öfver Calderon och Cervantes hafva bestått i tolkning af La vida es sueño och prologen samt de tre första kapitlen af Don Quijote, med helt elementära anmärkningar afpassade efter auditoriets förkunskaper i spanska språket.

Alla föreläsningarna och öfningarna hafva lämpats för studier till filosofie kandidatexamen, då alla åhörarne och deltagarne i ofvan angifna kurser bereda sig till denna examen.

JOHANNES PAULSON,

Fil. D:r, Professor i klassiska språk.

Latin: *Lucretii första bok* vv. 1—omkr. 800 (seminarieöfn. 1 t. i v. v. t.). *Plauti Menaechmi* (ensk. förel. 4 t. i v. v. t. fr. d. 8 mars).

Vid seminarieöfningarne i Lucretii första bok har den kritiska undersökningen företrädesvis dröjt vid sådana ställen, som synts ledaren af öfningarne vara i särskild grad ägnade att inleda lärjungarne i metodisk textkritik. — Föreläsningarne öfver Plauti Menaechmi ha gifvit en tämligen kursorisk tolkning af komedien, med stadigt aktgifvande på den plautinska metrikens karakteristiska grunddrag.

Grekiska: *Aristophanes Fåglarna* (ensk. förel. 4 t. i v. h. t. fr. d. 1 okt. till v. t. d. 4 mars). — Som inledning till dessa föreläsningar gafs en temligen utförlig litteraturhistorisk framställning af det grekiska skådespelet, särskildt komedien, före Aristophanes. Tolkningen af skådespelet för öfrigt dröjde företrädesvis vid svårare, särskildt lyriska partier.

Enskilda studerande hafva under läsåret begagnat sig af den handledning i uppsatsskrifning, som erbjudits.

VITALIS NORSTRÖM,

Fil. D:r, Professor i filosofi.

Filosofiska prænotioner: En propedevtisk kurs, afsedd att tjena såsom inledning till filosofiens historia (ensk. förel. 3 tim. i veck. under h. t.)

Rättsfilosofi: En propedevtisk kurs, lämpad efter fordringarna i juridisk præliminärexamen (ensk. förel. 4 tim. i veckan under förra hälften af v. t.).

Platos idélära: Seminarieöfningar, afsedda att, jemte den formella öfningen, lemna en original bild af den Platonska metafysiken och under hvilka genomgåtts, helt eller delvis, dialogerna Sofisten, Parmenides, Philebus och Timæus, hvartill knutits jemförelser med och erinringar om det metafysiska innehållet i andra dialoger, företrädesvis Staten, som förutsatts såsom till sina grunddrag känd och inhämtad ur mina offentliga föreläsningar v. t. 1896 (2 tim. i veck. under h. t. och förra delen af v. t.).

Logik: Examinatorium, lämpadt efter fordringarna i förberedande examina (4 t. i v. under maj månad).

GUSTAF CEDERSCHIÖLD,

Fil. D:r, Professor i nordiska språk.

Fornnorsk och fornisländsk grammatik: Hufvuddragen af ljud- och formläran, med anslutning till Holthausens Elementarbuch (ensk. förel. 3 tim. i veck. under större delen af h. t.).

Fornisländsk litteratur: I förbindelse med den grammatiska undervisningen valda stycken i Holthausens Altisländisches Lesebuch. — Se dessutom under rubriken *Seminarieöfningarna.*

Svensk grammatik: Öfversikt af språkets utveckling, hufvudsakligen med afseende på ljud- och formläran, från 1200-talet till nutiden (ensk. förel. 3 t. i veckan under slutet af h. t. och hela v. t.).

Fornsvensk litteratur: I förbindelse med den grammatiska undervisningen valda stycken i Noreens Altschwedisches Lesebuch. — Dessutom (ensk. förel. 1 tim. i veckan hela läsåret) Äldre Västgötalagen, t. o. m. Ärfdabalken.

Seminarieöfningarna (2 tim. hvarannan vecka, dessutom ett par extra timmar) hafva bestått uti:

1:o *kritisk och exegetisk behandling af Sigurdssångerna i den Äldre Eddan*, t. o. m. Gudrúnarkvida I, hvarvid för hvarje gång en af lärjungarne föredragit och de öfriga jämte professorn framställt anmärkningar och tillägg.

2:o *föredrag* af kand. K. Lindberg öfver de metriska förhållandena i den Äldre Eddan och af kand. K. Fredlund öfver nyare åsikter om svensk metrik (hufvudsakligen referat af Wulffs och Vasenii skrifter i ämnet); diskussion med anledning af föredragen.

3:o *ventilation* af kand. P. Eidem Anderssons afhandling: Punkt använd som större skiljetecken i Äldre Västgötalagen.

FERD. HOLTHAUSEN,

Fil. D:r, Professor i nyeuropeisk linguistik (med undervisningsskyldighet i germanska språk).

Tyska: *Repetitorium i tysk grammatik:* uttalet, hufvuddragen af ordbildningen samt substantivens genus och flexion (ensk. förel. 1 tim. i veck. h. t.).

Tolkning af Goethes Faust I: v. 1—900, med en inledning om Faustsägnen och de äldre Faust-dikterna (ensk. förel. 1 tim. i veck. h. t.).

Muntlig öfversättning af A. Blanches Stockholmshistorier I, n:r 1 (»Jonas Dugge»); senare: talöfningar och diktatskrifning (ensk. förel. 1 t. i veck. v. t.).

Läsning och interpretation af »Bismarcks Reden und Briefe ed. O. Lyon», ss. 101—115, 165—172, 204—209, 216—223 (ensk. förel. 1 tim. i veck. v. t.).

Holländska[1]: *Inledning till studiet af holländskan:* uttalet, hufvuddragen af nominal- och verbalflexionen, läsning och öfversättning af *Valettes Niederländ. Lesebuch* ss. 1—14, 158—159 (ensk. förel. 1 tim. i veck. v. t.).

Engelska: *Repetitorium i engelsk grammatik:* uttal och stafning samt nominalflexion och komparation (ensk. förel. 1 tim. i veck. h. t.).

Tolkning af valda stycken ur Chaucers diktning: Complaint unto Pitee, The Hunt (inledning), The Pardoner's Tale, The Tale of the Man of Lawe (ensk. förel. 2 tim. i veck. h. t.).

Chaucers lif och diktning (7 offentliga förel. h. t.).

Behandling af en medelengelsk text (semin.-öfn. 2 tim. hvarannan veck. h. t.).

Inledning till studiet af Shakespeare: skaldens lif och verk, med särskild hänsyn till hans dramatiska diktning; därmed: läsning och interpretation af *Hamlet,* Act I—IV, sc. 5 (ensk. förel. 3 timmar i veckan v. t.)

Föreläsningarna hafva hållits på tyska, öfningarna dels på tyska, dels på engelska. Bådadera hafva ofta gifvit anledning till samtal och grammatiska frågor. — De interpreterade texterna hafva, med undantag af Faust, alltid uppOlästs af själfva deltagarna, för att ge dem tillfälle att öfva sig i uttalet. Repetitionerna anställdes först genom lärarens föredrag, efteråt i förhörsform.

I seminarieöfningarna har dialekten i de af mig i Anglia XVIII s. 295 ff. utgifna medicinska dikterna fastställts med ledning af rimmen.

LUDVIG STAVENOW,

Fil. D:r, Professor i historia och statskunskap (med undervisningsskyldighet i historia).

Svensk historia: *Öfversikt af Sveriges historia från 1718 till 1772* (ensk. förel. 4 tim. i veckan h. t.).

[1] På begäran i stället för Faustinterpretationens fortsättning.

Frihetstiden (10 offentliga föreläsningar under Februari, Mars och April).

Svenska statsförfattningens historia (ensk. förel. 3 tim. i veckan v. t.).

Behandling af valda uppgifter rörande Sveriges historia (seminarieöfningar 2 tim. hvarannan vecka v. t.).

Allmän historia: *Folkvandringsmonarkiernas historia* (ensk. förel. 2 tim. i veckan v. t.).

Tolkning och kommentering af Magna Charta (seminarieöfningar 2 tim. hvarannan vecka h. t.).

Föreläsningarna öfver Sveriges historia 1718—1772 samt öfver den svenska statsförfattningens historia intill 1809 voro beräknade för betyg i filosofisk kandidatexamen; de öfver folkvandringsmonarkiernas historia afsågo såväl högre kandidat- som licentiatstudier och behandlade utförligare de äldsta germanska folkens öden till omkring 700 e. Kr. — Seminarieöfningarna h. t. afsågo uteslutande licentiatexamen och bestodo i studium af Magna Charta uti dess sammanhang med den gamla engelsk-normandiska statens författning och förvaltning. Ett föredrag hölls af kand. K. E. Eriksson öfver *den engelska feodalismen och Magna Chartas betydelse för dess utveckling*. Seminarieöfningarna v. t. afsågo uteslutande filosofie kandidatexamen. De bestodo i ventilering af följande uppsatser, författade med ledning af tryckta urkunder och historiska arbeten: *Regementsformen för Vestergötland 1540* (stud. Hj. Larsson), *freden i Knäred 1611* (stud. J. E. Spolén), *Vesterås Recess och Ordinantia* (stud. R. Lundkvist), *Konungens och folkets eder enligt M. E. L. L.* (stud. J. Mjöberg), *Gustaf Vasas testamente* (stud. K. J. Berggren), *Upsala möte* (stud. G. W. Lindeberg), *det världsliga frälset enligt M. E. L. L.* (stud. V. T. Fredborg). Dessutom lästes och kommenterades några viktigare aktstycken. — De offentliga föreläsningarne öfver frihetstiden utgjorde en i populär form hållen karakteristik af tidehvarfvets politiska och kulturella lif, företrädesvis grupperad kring de mest framträdande personligheterna.

RUDOLF KJELLÉN,

Fil. D:r, Docent i statskunskap med geografi.

Svensk statskunskap: *Svensk konstitutionell praxis efter 1866* (seminarieöfningar 2 tim. hvarannan vecka h. t. och senare hälften af v. t.)

Allmän statskunskap: *Statsvetensklig propedevtik* (ensk. förel. 3 tim. i veckan h. t.).

Speciell statskunskap (ensk. förel. 4 tim. i veck. v. t.).

Japan, världens nya stormakt (14 offentl. förel. under h. t. och förra hälften af v. t.).

Geografi: *Afrikas politiska karta* (ensk. förel. 1 tim. i veckan h. t. och under Mars månad).

I seminarieöfningarne deltogo under h. t. tvänne, under v. t. trenne lärjungar. Undersökningarne hafva omfattat dels den praxis, som utspunnit sig ur lagbuden, dels vissa grundlagsparagrafers och nya reformtankars historia. Sålunda hafva upprättats statistiker öfver de *gemensamma voteringarne* (kand. K. E. Eriksson), öfver olika slag af *riksföreståndarskap* (densamme), öfver *riksstatens uppställning* (dens. för tiden 1867—1880; stud. E. Löfman för tiden 1881—90; stud. R. Lundkvist för tiden 1891—97), jemte några smärre ämnen. Vidare hafva bearbetats frågorna om *konungens delaktighet i riksbankens styrelse* (kand. Eriksson), om det *proportionella valsättet* (dens.), om *konungens rätt att utnämna talman* (stud. Löfman), om *konungens disposition öfver de fasta anslagens besparingar* (dens.), om *den urtima riksdagens arbetsmaskineri* (dens.), om *riksdagsmännens arvode* (dens.), om *angreppen på konungens ekonomiska lagstiftningsrätt* (stud. Lundkvist) och om *krediterna* (dens.)

Föreläsningarne öfver Afrikas karta hafva fortsatt den under förra läsåret påbörjade kursen i politisk geografi. Då för Europas del samma synpunkt tillgodosetts vid föreläsn. i speciell statskunskap, har denna kurs nu blifvit slutbehandlad.

O. E. LINDBERG,

Fil. D:r, Docent i semitiska språk.

Hebreiska: *Grammatik* jämte explikation och grammatisering af vissa stycken ur Genesis (ensk. förel. 5 tim. i veck. h. t.).

Arabiska: *Grammatik* jämte explikation och grammatisering af en del ur *Kissatu Bilkisa* i Socins arabiska krestomati (ensk. förel. 3 tim. i veckan h. t.)

Tolkning af Kissatu Bilkisa i Socins krestomati (ensk. förel. 3 tim. i veck. v. t.)

Samsemitisk grammatik: *Vokalerna* (forts. från h. t. 1895): *i*-, *u*-, och *ā*-ljuden i de klassiska dialekterna samt *e*-ljuden i arabiskan och etiopiskan (ensk. förel. 2 tim. i veck. v. t.).

Vid de grammatiska föreläsningarna i arabiska har vikt lagts vid ett, så vidt möjligt, korrekt uttal, och endast hufvudgrunderna af formläran hafva till en början meddelats; redan efter genomgången af det reguliära verbets viktigaste former har omväxlande med grammatikundervisningen explikation vidtagit i och för praktisk tillämpning af den förstnämda. Vid tolkning af den ofvan nämda arabiska texten hafva de syntaktiska regler, hvartill texten gifvit anledning, behandlats, hvarförutom grammatiken utförligare repeterats i form af grammatisering öfver det genomgångna. Dessutom hafva, då auditoriet varit förtroget med hebreiskan och äfven något med syriskan, jämförelser med nämnda dialekter, där så befunnits lämpligt, företagits. Beträffande den samsemitiska vokalläran hafva ljudlagarna och de förnämsta analogiförändringarna behandlats vid de ljud, som varit i fråga.

LARS WÅHLIN,

Fil. D:r, Bibliotekarie, Docent i klassisk filologi.

Grekiska: *Platos Apologi* (ensk. förel. med repetitionsförhör, 3 timmar i veckan h. t.)

Herodotus (ensk. förel. öfver Herodots dialekt med repetitionsförhör samt kursiv läsning i sjunde boken af Herodot, 3 tim. i veck. v. t.)

Stilskrifning (1 tim. i veck. hela läsåret, under v. t. två kurser).

EFRAIM LILJEQVIST,

Fil. D:r, Docent i filosofi.

Öfversikt af estetikens historia: (ensk. förel. 3 tim. i veck. under h. t.)

Antropologi och psykologi: (ensk. förel. 2 timmar i veckan från februari till påsk).

Filosofiens historia: (ensk. förel. 3 tim. i veck. från febr. till påsk, 5 tim. i veck. från påsk till slutet af v. t.)

Föreläsningarna öfver estetikens historia hafva afsett studier för filosofie licentiatexamen. De tvenne andra serierna af föreläsningar hafva utgjort propedevtiska kurser för filosofie kandidatexamen. Föreläsningarna i antropologi och psykologi hafva under v. t. endast omfattat allmänna inledande frågor, och kursens fortsättning är annonserad till h. t. 1897.

ELIAS JANZON,

Fil. D:r, Docent i klassisk filologi.

Cicero in Verrem lib. IV (ensk. förel. 3 tim. i veckan h. t.).

Horatii Epistlar, första boken (ensk. förel. 4 tim., under tiden för de offentliga föreläsningarne 3 tim., i veckan v. t.).

Propertius, Valda elegier (seminarieöfningar 2 sammanhängande timmar hvarannan vecka h. t.).

Den romerska kärlekslyriken (5 offentliga förel. från d. 16 mars till d. 27 April v. t.).

Skriftliga exercitier i latin (1 timme i veck. hela läsåret med undantag af maj månad).

Inledningen till föreläsningarna öfver fjärde boken af Ciceros tal mot Verres (*De signis*) handlade om de romerska provinserna under republikens tid, deras styrelse och förvaltning, samt särskildt om Sicilien och C. Verres. Bokens innehåll gaf anledning till flere exkurser på den antika konsthistoriens område, hvarvid såsom åskådningsmaterial användes tillgängliga verk af Seemann, Baumeister, Furtwängler m. fl. samt fotografier.

Föreläsningarne öfver Horatius inleddes med en framställning af de viktigaste data ur skaldens lif och en kort redogörelse för den kronologiska ordningen af hans skrifter. Därefter tolkades af den första bokens epistlar de sjutton första samt den tjugonde.

Till grund för höstterminens seminarieöfningar öfver Propertius lades Karl Lachmanns Propertius-edition af år 1816; särskildt studerades Praefatio till denna edition. Kritiskt och exegetiskt behandlades elegierna 1, 2, 3 och 17 af första boken. Därjämte granskades en af stud. Josua Mjöberg inlemnad svensk metrisk öfversättning af den sjuttonde elegien.

De offentliga föreläsningarne öfver romersk kärlekslyrik handlade om skalden Catullus, hans lif och diktning: 1) Catullus före bekantskapen med Lesbia; vännerna. 2) Catullus och Lesbia. 3) Catullus i Bithynien; brodern; förhållandet till Cæsar; död. 4) Catulli bröllopskväden. 5) Catulli »lärda» diktning.

De skriftliga exercitierna i latin hafva bestått i öfversättningar från svenska, hvilka af lärjungarne utarbetats i hemmet och sedan på lärorum-

met kritiserats af läraren, som lämnat stilistiska råd och anvisningar till undvikande af de vid latinskrifning vanligast förekommande felen.

MAURICE GANDOLPHE,

Licencié ès lettres et en droit, e. o. lärare i franska.

Undervisningen var fördelad på trenne serier offentliga föreläsningar, hvardera en timme i veckan, och en serie praktiska öfningar, tvenne sammanhängande timmar hvarje vecka.

Den första offentliga serien behandlade *Victor Hugo* och gaf tillfälle till en relativt utförlig framställning af denne skalds omfattande och mångskiftande produktion och hans ställning i det hela till tidens ledande idéer. — Den andra serien rörde sig om *det samtida intellektuella lifvet* i Frankrike och gaf såväl interiörer från verksamheten inom åtskilliga institutioner (t. ex. Académie Française, Théâtre Français) som ock skildringar från den nyaste litteraturens och konstens område. — På den tredje serien tolkades *Les femmes savantes* af Molière.

De praktiska öfningarna hade till föremål såväl textläsning (*Contes* af A. Daudet) som öfning i att muntligen och skriftligen uttrycka sig på franska.

REV. S. W. HOWE,

E. o. lärare i engelska.

Under såväl hösttermin som vårtermin har undervisningen fortgått i tvenne serier, hvardera 1 t. hvarje vecka. På höstterminens ena serie läste lärjungarne *Froude's Oceana*, under det att läraren ledde den konversation, som anknöt sig till det lästa. — På den andra serien föreläste läraren om *lifvet och seden* i England. — Under vårterminen har den ena serien ägnats åt öfversättning af svensk text till engelska, den andra åt läsning af *Kingsleys Alton Locke* med konversation.

Nedanstående skrifter och uppsatser hafva sedan förra årsredogörelsens utgifvande blifvit af högskolans lärare offentliggjorda eller äro under tryckning:

A. U. Bååth:

Kvädet om Skide och andra Dikter från nordens medeltid; Stockholm, C. & E. Gernandts Förlags-Aktiebolag.

Ett och annat om ön Hisingen och Göteborgs skärgård i de fornnordiska sagorna. Göteborgs turistförenings årsskrift 1897.

Dikter och uppsatser i tidningar och tidskrifter.

Gustaf Cederschiöld:

Om eufemism. I Nordisk tidskrift utg. af Letterstedtska föreningen. Stockholm 1896.

Om svenskan som skriftspråk. (Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs högskola IV). Göteborg 1897.

Har medverkat vid utarbetandet och tryckningen af »Ordbok öfver svenska språket, utg. af Svenska Akademien», Sjätte häftet, Lund 1896, och Sjunde häftet (under tryckning) samt *Altnordische Sagabiliothek*, h. 6 (under tryckning).

Tillsamman med *V. Olander*:

Svensk uppsatsskrifning på skolans lägre och mellersta stadier. I. Handbok för läraren. Andra upplagan, Lund 1896, och Tredje upplagan (under tryckning).

Ferdinand Holthausen:

Rezepte, segen und zaubersprüche aus zwei Stockholmer handschriften i Anglia XIX, s. 75–88.

Zu Huchown's »Pistel of swete Susan» i Anglia, Beiblatt VII, n:r XII och VIII, n:r I.

Sperma hominis (medelengelskt legendfragment) i Archiv für das Studium der neueren Sprachen årg. 1897.

Der wortschatz des Heliand i Zeitschr. f. deutsches Alterth. XLI (1897).

Dessutom en del *recensioner* i Anglia (Beiblatt), Anzeiger f. deutsches Alterth., Literar. Centralblatt, Deutsche Litteraturzeitung och Litteraturblatt f. germ. u. roman. Philologie.

Elias Janzon:

Anmälan af Erland Lagerlöfs svenska öfversättning af Iuvenalis' satirer (Nordisk Tidskrift 1896).

Rudolf Kjellén:

Stat och samhälle i det gamla Vestergötland I. (Vesterg. Fornminnesfören. Tidskr., h. 8—9, 1897).

Artikeln *Göteborg* i Nord. Familjeboks supplem. (under tryckn.).

I hvad förhållande står det historiska Grönland till det nuvarande och till Sverige? (Prisskrift i tidn. »Förgät mig ej», n:r 73 och 74. 1897).

Sverige, Ryssland och Japan, en utsigt öfver den samtida politiska situationen (Sv. Dagbladet den 1 och 2 Febr. 1897).

Hellenismen som europeisk kulturfaktor. (Göteborgs Aftonblad den 13 och 15 Maj 1897).

Ett antal smärre *tidningsuppsatser,* företrädesvis i internationell politik och politisk geografi.

Efraim Liljeqvist:

Antik och modern sofistik, en studie i filosofiens historia (Göteborgs Högskolas Årsskrift II. 1896. 3).

Om filosofiens självständighet (i Festskriften till hundraårsminnet af Christopher Jacob Boströms födelse, Stockholm 1897).

Vitalis Norström:

Om Patriotism och Kosmopolitism. I Festskriften till hundraårsminnet af Christopher Jacob Boströms födelse, Stockholm 1897.

Johannes Paulson:

In Lucretium adversaria (i »Från Filologiska Föreningen i Lund. Språkliga uppsatser». Lund 1897).

Valda sånger af Catullus från Verona. I svensk tolkning af A. Th. Lysander. Efter öfversättarens död utgifna af Johannes Paulson. Göteborg 1896.

In Phoenissas Euripideam annotatiunculae (i Nordisk Tidsskrift for Filologi, Tredie Raekke. V. 1896).

Petri de Dacia vita Christinae Stumbelensis. Fasc. II secundum de uita Christinae librum continens (i Scriptores latini medii aeui Suecani. Ediderunt Johannes Paulson et Lars Wåhlin). Göteborg 1896.

Har såsom sekreterare i Göteborgs Kongl. Vetenskaps- och Vitter-

hets-Samhälle ombestyrt utgifvandet af dess *Handlingar. Ny Tidsföljd, XXXII. Med bilagor.*

Har utgifvit denna *Årsredogörelse.*

Ludvig Stavenow:

Anmälan af Schybergson M. G.: Geschichte Finnlands. Deutsche Bearbeitung von Fritz Arnheim. (Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Neue Folge I, 1896).

Anmälan af C. T. Odhner: Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering, II, samt af E. Hildebrand: Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar. (Hist. Tidskrift 1896).

Några bokanmälningar i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning.

Karl Warburg:

Illustrerad svensk Litteraturhistoria af Henrik Schück och Karl Warburg. Afdelning II, häften 5—10.

Svensk Litteraturhistoria för folkhögskolor af Karl Warburg och Herman Odhner. (På grundvalen af fjärde upplagan af Karl Warburgs Svensk Litteraturhistoria i sammandrag). Tredje upplagan.

På femtioårsdagen af Esaias Tegnérs död. Tal vid Kongl. Vetenskaps- och Vitterhets samhällets offentliga sammankomst den 2 November 1896.

Granskningar, biografier och uppsatser i litterära och konstkritiska ämnen i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning och i Finsk Tidskrift.

Uppsatser rörande svensk litteratur E—F i Salmonsens konversationslexikon för Norden samt *biografier* och andra uppsatser i Nord. Familjebok (supplement).

Har utgifvit:

Viktor Rydbergs Samlade Skrifter h. 3—22, försedda med tillägg och anmärkningar af utgifvaren.

J. Vising:

Dante (Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola V).

Artikeln *Anglonormannisch* i Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie, Leipzig 1896.

Smärre uppsatser och granskningar i Nordisk Tidsskrift for Filologi (Köpenhamn) och Svenska dagliga tidningar.

Bland sådana af Högskolans lärare under det senaste läsåret företagna resor och erhållna förtroendeuppdrag eller utmärkelser, hvilka stå i samband med deras vetenskapliga eller litterära verksamhet, må följande här anföras:

A. U. Bååth: Har erhållit ett af statens genom Svenska Akademien utdelade större anslag till vittra författare.

Ferdinand Holthausen: Företog sommaren 1896 en resa till Edinburgh för språkliga och litteraturhistoriska forskningar.

Efraim Liljeqvist: Erhöll juni 1896 Casselska priset för sin gradualafhandling Om Francis Bacons filosofi med särskild hänsyn till det etiska problemet I, Upsala 1893. — Företog från Påsk till sommarsemesterns slut i augusti 1896 en studieresa till Göttingen för arbete å därvarande psykologiska institut. I december 1896 och januari 1897 besöktes för studier Kiels, Göttingens och Berlins universitet.

Vitalis Norström: Företog 20 mars—3 maj en resa till Italien i och för studier öfver den moderna italienska literaturen rörande Platos filosofi.

Ludvig Stavenow: Invaldes d. 5 dec. till medlem af Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle. — Erhöll d. 27 april kallelse att vara ledamot af K. Samfundet för utgifvande af Handskrifter rörande Skandinaviens historia.

Karl Warburg: Valdes i januari 1897 till ordförande i Göteborgs Stadsbiblioteks Styrelse och återvaldes till ordförande i Göteborgs Musei Konstnämnd. — Erhöll den 27 april kallelse att vara ledamot af K. Samfundet för utgifvande af Handskrifter rörande Skandinaviens Historia. — Företog sommaren 1897 och i dec. samma år studier i arkiv och bibliotek i Stockholm.

Johan Vising: Företog sommaren 1896 en resa till Köpenhamn för studier i italiensk litteraturhistoria i därvarande Store Kongel. Bibliothek.

Till Redaktionskommitté för Högskolans årsskrift under löpande kalenderår har Lärarerådet (prot. d. 1 dec.) utsett Professorerna *Warburg* och *Vising* samt Bibliotekarien *Wåhlin*. Denna kommitté har inom sig till ordförande utsett Prof. *Vising* och till sekreterare Bibliotekarien *Wåhlin*.

Af Årsskriften har under läsårets lopp dess andra band (Göteborgs Högskolas Årsskrift. Band II. 1896) utkommit, innehållande:

1. Die englische aussprache bis zum jahre 1750 nach dänischen und schwedischen zeugnissen. II. Von *Ferdinand Holthausen.*
2. In tertiam partem libri juliacensis annotationes. Scripsit *Johannes Paulson.* Accedit appendicis loco eiusdem partis initium adhuc ineditum.
3. Antik och modern sofistik. En studie i filosofiens historia. Af *Efraim Liljeqvist.*

Göteborgs Högskola. Årsredogörelse 1895—1896. Af *Johannes Paulson.* Bifogad skrift: Tal till Gustaf Vasas minne, å Göteborgs Högskola d. 12 maj 1896. Af *Ludvig Stavenow.*

Af Högskolans undervisning hafva under läsåret begagnat sig:

Lärjungar (Ordningsst. § 7) under h. t. 52, under v. t. 46. Af dessa äro 42 namn gemensamma för båda terminerna.

Under höstterminen inskrefvos 18 nya lärjungar, under vårterminen 2. Af dessa nyinskrifna hafva 7 förut varit inskrifna vid annat universitet.

Enligt uppgift till *vårterminens* katalog hafva lärjungarne beredt sig för aflläggande af följande examina:

Filosofie licentiatexamen	8
» kandidatexamen	35
» » komplettamen	2
Juridisk preliminärexamen	1

De lärjungar, som bereda sig för filosofie licentiatexamen, hafva alla aflagt filosofie kandidat-examen.

Som en följd af att Högskolan ännu icke kunnat, genom fyllandet af de vilkor, som därför äro föreskrifna, träda i utöfning af den henne medgifna rätten att anställa teologisk-filosofisk examen, finnes vid henne icke längre någon lärjunge inskrifven, hvars studier rikta sig på denna examen.

Auskultanter (Ordningsst. § 13) hafva under h. t. varit 36, under v. t. 16.

Som *åhörare* af de offentliga föreläsningarna (Ordningsst. § 14) hafva under h. t. till tvenne serier (utan frånräkning af

samma namn, där det förekommer på bägge serierna) antecknat sig 697 åhörare, under v. t. till trenne serier 753.

Examina. Följande examina hafva under läsåret vid Högskolan aflagts:

Sept. 1896 (afslutad d. 11 sept.):

Fil. stud. *Axel Uddman* fil. kand.-examen sen. del i *latin* och *teor. fil.*

Dec. 1896 (afslutad d. 10 dec.):

Fil. Kand. *Emil Olmer* fil. licentiat-examen förra delen i *historia;*

Fil. Stud. *K. G. Grimberg* fil. kand.-examen sen. delen i *estetik med litteratur- och konst-historia, teor. filosofi* och *latin;*

Fil. stud. *Oscar Svedberg* fil. kand.-examen förra delen i *teor. filosofi, praktisk filosofi* och *estetik med litteratur- och konst-historia.*

Juni 1897 (afslutad d. 13 juni):

Fil. Lic. *Kalle Lidberg* fil. kand.-ex. komplettamen i *historia.*

Fil. Kand. *Emil Olmer* fil. licent.-ex. senare delen i *estetik med litteratur- och konsthistoria;*

Fil. Stud. *R. Malmgren* fil. kand.-ex. förra delen i *statskunskap med geografi, historia* samt *estetik med litteratur- och konsthistoria;*

Fil. Stud. *A. G. Ellis* fil. kand.-ex. förra delen i *historia* och *teor. filosofi;*

Fil. Stud. *A. Korlén* fil. kand.-ex. förra delen i *grekiska, latin* och *teor. filosofi.*

I följande fall, där Högskolan icke ägt självskrifna examinatorer, har Examenskommissionens ordförande, med stöd af bestämmelserna i Kongl. Maj:ts nådiga Resolution af d. 17 juni 1893, till examinator förordnat annan lärare vid Högskolan:

Dec. 1896	Docenten *Liljeqvist*	att examinera	i praktisk filosofi;
Juni 1897	» *Kjellén*	» »	i statskunskap med geografi;
» »	» *Wåhlin*	» »	i grekiska.

Stipendier. Den af Herr *James Carnegie* till Högskolan under detta som under fyra föregående läsår skänkta stipendiesumman, 1,500 kronor, har fördelats i fem lika stipendier. Dessa stipendier hafva (Lärar. prot. d. 17 okt.) för läsåret 1896—1897

tilldelats Fil. Kandidaten *K. E. Eriksson* och Fil Studerandena *Adolf Wallerius*, *K. G. Grimberg*, *J. W. Ahlström* och *A. G. Ellis*.

Å Högskolans vägnar och särskildt för de studerandes räkning, hvilka under de gångna fem läsåren åtnjutit de af Herr James Carnegie skänkta stipendiemedlen, framföres härmed till den för Högskolan och dess studerande så varmt intresserade gifvaren ett vördsamt tack.

Lärarerådet har (prot. d. 20 febr.) ur den å *David Carnegies* stipendiefond (20,000 kr.) för år 1896 upplupna räntan utdelat tvenne stipendier å 380 kr. hvardera åt Fil. Kand. *Evald Olbers* och Fil. Stud. *Artur Korlén*. Dessutom har lärarerådet af besparingar på upplupne räntor på denna fond tilldelat Fil. Kand. *Emil Olmer* ett extra stipendium å 200 kr. (prot. d. 17 oktober).

Af *Kongl. och Hvitfeldtska Stipendii-inrättningen* hafva Fil. Studd. *Carl Eneman* och *Josua Mjöberg* hvardera erhållit ett stipendium å 200 kronor, hvarjämte Fil. Kand. *Karl H. Lindberg* af öfverskottsmedel å samma stipendiefond erhållit ett resestipendium på 1,000 kr. för dialektstudier i norra Bohuslän och södra Norge. Dessutom har *Göthilda-stiftelsen* tilldelat Fil Kand. *K. Fredlund* ett *Edvard Magnus*'-stipendium å 200 kronor, och Fil. Stud. *G. W. Linderberg* erhållit ett Kinds härads stipendium å 100 kr., utdeladt af *Lärarekollegiet vid Göteborgs Latinläroverk*.

Studentföreningen, som fortfarande disponerar sin hittillsvarande lokal inom Högskolan, har äfven för innevarande kalenderår (Styr. prot. d. 6 dec.) erhållit ett anslag af 100 kronor att användas särskildt för prenumeration på tidningar och tidskrifter.

Dessutom har Studentföreningen, för underlättande af gymnastiska och sångöfningar, erhållit ett anslag af 150 kronor (Styr. prot. d. 5 dec.).

Studentföreningens bibliotek har under läsåret ökats med omkring 50 band.

Ur den af Bibliotekarien för Göteborgs Stadsbibliotek — med hvilket Högskolans bibliotek är förenadt — till Stadsfullmäktige afgifna årsberättelsen för kalenderåret 1896 torde följande här böra meddelas:

Biblioteket har under året varit tillgängligt å samma tider, som i föregående årsredogörelser angifvits.

Antalet besök på biblioteket uppgår för året till 8,603 (mot 8,009 under år 1895) eller i medeltal 28,39 pr dag (mot 26,43).

Till begagnande å stället hafva, utan medräkning af de böcker, som tillhöra referens-biblioteket, framtagits 5,311 band (mot 6,124 under år 1895). Antalet utlånade band har varit 5,317 (mot 5,108).

Genom biblioteket hafva under året 95 boklån från offentliga bibliotek å annan ort förmedlats (mot 120 under år 1895).

Bibliotekets akcessionskatalog för året upptager 1,541 n:r (mot 1,324 under år 1895). Dessutom 125 tidskrifter, 20 tidningar samt statistiskt tryck.

Af bibliotekets ordinarie medel ha 6,195 kr. 41 öre användts för bokinköp, af högskolans för bokinköp (i klassiska, semitiska, romanska och nordiska språk) beviljade anslag ha under året sammanlagdt utbetalts 1,802 kr. 75 öre.

För de åtgärder, som under år 1896 vidtagits med afseende på bibliotekets nybyggnadsfråga, redogöres i följande ord:

Den 9 januari beslöto stadsfullmäktige att remittera frågan om platsen för bibliotekets nybyggnad till en af 7 personer bestående beredning. Ledamöter i beredningen utsågos den 23 januari.

Den 9 maj afgaf denna beredning ett utlåtande, hvari pluraliteten hemställde, att stadsfullmäktige måtte besluta att till plats för byggnad åt stadsbiblioteket anvisa en del af Hagatorget.

Den 15 oktober fattade stadsfullmäktige beslut i enlighet med denna beredningens hemställan, hvarjämte de den 19 november beslöto att vidtaga åtgärder för att åstadkomma den ändring eller jämkning i stadsplanen, som af ofvannämnde beslut angående bibliotekets byggnadsplats betingades.

Den 24 november beslöt styrelsen att uppdraga åt arkitekten H. Hedlund att omarbeta den tidigare uppgjorda skissen öfver bibliotekets inredning samt att anmoda intendenten, professor G. Dahl att granska de sålunda omarbetade ritningarne och däröfver afgifva utlåtande.

Till ledamot i Styrelsen för Göteborgs Stadsbibliotek för tiden intill utgången af år 1898 återvaldes Professor *Karl Warburg* (Styr. prot. d. 5 dec.).

Högskolans fonder utgjorde, enligt Drätselkammarens till Styrelsen inlämnade redogörelse (Styr. prot. d. 18 maj), vid ingången af år 1897 följande:

Edvard Magnus' fond	kr.	334,100: —
Lundgrenska fonden	»	586,000: —
David Carnegies fond	»	552,944: 89
Oscar Ekmans fond	»	215,000: —
Olof Olofson Wijks minne	»	100,000: —
Undervisningsfonden	»	39,091: 07
David Carnegies stipendiefond . . .	»	20,000: —
Pensionsfonden	»	24,518: 34
Göteborgs Högskolas Gustaf Adolfs-fond	»	30,000: —
Dispositionsfonden	»	91,910: 02
Summa	kr.	1,993,564: 32

Motsvarande totalsumma vid ingången af år 1896 var 1,884,107: 71. Ökningen beror hufvudsakligast på den under år 1896 under namn af *Olof Olofson Wijks minne* till Högskolan donerade fonden å 100,000 kr.

Af Högskolans fonder äro placerade mot 5 % 217,500; mot 4 % 1,569,100; mot 3¾ % 130,000; mot 3½ % 30,668: 47. På giro voro innestående 38,910: 10, och å sparbanksbok 7,385: 75.

Behållningen af organisationsanslaget utgjorde vid ingången af 1897 kr. 1,850: 29 (mot 3,728: 04 vid förra årets ingång), samt besparingarna på årsanslaget 30,483: 07 (mot 31,492: 16). Samtliga Högskolans fonder utgjorde alltså vid ingången af år 1897 i rundt tal *2,025,000* kronor.

Härtill kommer numera den af Herr Konsul *Oscar Ekman* den 15 sistl. maj till högskolan lämnade donationen, om hvilken se ofvan.

Till revisorer af Högskolans räkenskaper för innevarande år har Kongl. Maj:t utsett Rektor *G. R. Röding* med Lektor

A. Bellinder som suppleant, samt Stadsfullmäktige Rektor *Ch. Bergström* och Grosshandlaren *Axel Carlander* med Hofrättsnotarien *E. V. Molin* som suppleant.

Undervisningen tager nästa hösttermin sin början onsdagen d. 8 sept.

Göteborgs Högskola d. 15 juni 1897.

JOHANNES PAULSON.

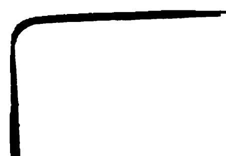


Pris: 15 kronor.

GÖTEBORG
WALD. ZACHRISSONS BOKTRYCKERI


3 2044 072 693 989






3 2044 072 693 989



